

देशी शब्द संग्रह

[DEŚĪ ŚABDA SANGRAHA]

संपादक-अनुवादक-विवेचक

पंडित बेचरदास जिवराज दोशी

Pandit Bechardas Jivaraj Doshi

युनिवर्सिटी ग्रंथ निर्माण बोर्ड - गुजरात राज्या

देशी शब्द संग्रह

[DEŚĪ ŚABDA SAṄGRAHA]

संपादक—अनुवादक—विवेचक

पंडित बेचरदास जिवराज दोशी

Papdit Bechardas Jivaraj Doshi

युनिवर्सिटी ग्रंथ निर्माणांशु ओड
गुजरातराज्य, अमदावाद-६.

: પ્રકાશક :
કે. બી. સેંડિલ,
અધ્યક્ષ,
યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ,
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

© યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૭૪

“Published by the University Book production Board, Gujarat State, under the Centrally Sponsored Scheme of Production of Literature and Books in Regional Languages at the University level, of the Government of India in the Ministry of Education and Social Welfare (Department of Culture), New Delhi.”

: સુદ્રક :

મ૦ શ્રી ત્રિભુવનદાસજી શાસ્ત્રી
શ્રી રામાનંદ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
અમદાવાદ-૨૨

: વિકેતા :

મેસર્સ આલગોવિંદ બુક્સેલર્સ,
આલાહનુમાન પાસે,
ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧

પ્રકાશકનું પુરોવચન

ઉચ્ચ કેળવણીનું માધ્યમ માતૃભાષા અને એ જ્ઞાહિશ મૂર્તિમંત કરવી હોય તો યુનિવર્સિટીએ અનેક વિદ્યાશાખાઓ માટે વિપુલ અંશસામગ્રી તૈયાર કરવી જોઈએ. આ સામગ્રી અનેક કક્ષાના અને રસના વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય તે રીતે નિર્માણ થાય તો વિદ્યાવ્યાસંગનું ઉત્તમ કાર્ય હાથ ધરી શકાય. યુનિવર્સિટી કેળવણીનું સનાતન ધ્યેય યુવાન પેઢીમાં વિદ્યાવ્યાસંગની વૃત્તિ વિકસાવવાનું છે. આ વૃત્તિ યુવાન વિદ્યાર્થીના માનસજગતનું એક આજીવન અંગ અને તેવી ઇચ્છા આપણે સૌએ સેવવી જોઈએ.

આ ઇચ્છા અર લાવવા માટે કેન્દ્રીય સરકારે, રાજ્ય સરકાર દ્વારા હરેક ભારતીય ભાષા માટે આર્થિક સહાય આપવાની હેયાધારણુ આપી ભૌતિક પરિસ્થિતિ સર્જી છે. આવી ભૌતિક સગવડના સંદર્ભમાં ઉત્તમ માનક અંથો ગુજરાતની નવી પેઢીને અરણુ ધરવાનો પડકાર યુનિવર્સિટીઓની વિદ્યાપ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા સૌની સમક્ષ પડેલો છે.

ગુજરાત રાજ્ય સરકારે અંશનિર્માણનું આ કામ ત્વરાથી અને અપેક્ષિત ધોરણુ થાય તે હેતુસર યુનિવર્સિટી અંશ નિર્માણ ઓર્ડની રચના કરી છે. આ ઓર્ડ પર ગુજરાતની બધી યુનિવર્સિટીઓના કુલપતિઓ તેમ જ વિદ્વાનો, સંલગ્ન સરકારી ખાતાઓના નિયામકો, વગેરે નિયુક્ત થાય છે અને માનક અંથોની ધારણુ પરિણામજનક અને તે માટે વિદ્યાશાખાવાર વિષયવાર અનુભવી વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકોનાં મિલન યોજી એમની લક્ષામણુ અનુસાર લેખન તથા અનુવાદ માટે પ્રાધ્યાપકોને નોતર્યા છે અને લખાણુ શુદ્ધ તથા ધ્યેયપૂર્વક અને તે હેતુસર એવા જ વિદ્વાનોને પરામર્શક તરીકે નિમંત્ર્યા છે.

આ અંશ નિર્માણુ યોજનાનાં એક ભાગ તરીકે જુદી જુદી જાતના કોશો તૈયાર કરવાનું પણ ઓર્ડે નક્કી કર્યું છે. આ યોજના હેઠળ તૈયાર થયેલ આ

‘દેશી શબ્દ સંગ્રહ’ને પ્રકાશિત કરતા આનંદ અનુભવું છું. એ આનંદમાં ઉમેરો એ વાતે થાય છે કે આ કોશ તૈયાર કરવાનું કામ એ વિષયના જ્ઞાતા અને અનુભવી વિદ્વાન પંડિત બેચરદાસજીએ સ્વીકાર્યું છે. આશા છે કે એ વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો તથા શિક્ષિત જનસમુદાયને આવકાર પાત્ર થશે.

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ,
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬.
ડિસેમ્બર, ૧૯૭૪.

જે. બી. સેંડિલ
અધ્યક્ષ

અહપૂજા

શ્રમણ, વિદેહ, વિદેહદત્ત, વિદેહજાત્ય, વિદેહસુકુમાલ, વૈશાલિક,
મુનિ, બ્રાહ્મણ, સન્મતિ, મહામહતિવીર, મહતિવીર,
અન્યકાશ્યપ, કાશ્યપ, દેવાય, જ્ઞાતાન્વય, નાથાન્વય,
જ્ઞાતપુત્ર, જ્ઞાતનંદન, જુહ, ધાતા, શંકર,
પુરુષોત્તમ, મહાવીર શ્રીવીરવર્ધમાનસ્વામીની-
તેમના પત્નીશસોમા નિર્વાણ વર્ષની-
રાષ્ટ્રીય ઉજવણીને પ્રસંગે
આ અહપૂજા

ઉપાસક ઝેચરદાસ

દેશી શબ્દ સંગ્રહ

પ્રસ્તાવના મંગલ—

ઝાઝી વાતનાં ગાડાં ભરાય પણ મારે તો અહીં માત્ર થોડાક પાનાં ભરવાનાં છે. મારો એવો મનોરથ હતો કે ગુજરાતના ન્યોતિધર આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે સ્વેલ સિદ્ધહેમલધુવૃત્તિના આઠે અધ્યાયોનો તથા તેમણે જ સ્વેલ દેશીશબ્દસંગ્રહનો ગુજરાતી અનુવાદ સવિવેચન તૈયાર કરી દઉં અને તે બંને અનુવાદોને છાપીને પ્રકાશિત કરનારી કોઈ સંસ્થા મળી જાય તો મારા ઉપર માતા સરસ્વતીનું જે ભારે ઋણ છે તે કાંઈક અદા કરી શકું. આવા મનોરથમાં રાચતો હતો એવામાં યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણબોર્ડના અધ્યક્ષ માનનીય શ્રીઈશ્વરભાઈ પટેલનો પત્ર મને મળ્યો કે ‘ગ્રંથનિર્માણબોર્ડ’ની પ્રવૃત્તિમાં તમે પણ રસ લઈ શકો. આપો તો સારું’ આ તો ભાવતું હતું તે જ સામે આવ્યું જાણી આનંદ તો થયો પણ મારે જે કામ કરવાનું હતું તે નયું શુભક એટલે વ્યાકરણનું અને દેશીપ્રાકૃતના શબ્દકોશનું. જે કે મારે મન તો આ પ્રવૃત્તિ રસથી ભરપૂર હતી પણ વ્યવહારના ક્ષેત્રમાં એટલે નાણાંબંધરમાં કે વિદ્યાની બંધરમાં આ કામનું શું મૂલ્ય ? એમ ધારીને મેં ઉપરના બંને કામો કરી આપવાની મારી ઈચ્છાને વ્યક્ત કરતો શ્રીમાન્ પટેલ મહાનુભાવને તરત જ અચકાતાં અચકાતાં ઉત્તર તો લખી દીધો પણ મનમાં એવો વસવસો તો ખરો કે આ કામોનો બોર્ડ સ્વીકાર કરશે કે કેમ ? પણ તે પછી થોડા જ સમયમાં તે વખતના નિયામક અને અત્યારના અધ્યક્ષ શ્રીમાન્ જગદીશભાઈ સેંડિલ તરફથી મેં જણાવેલા બંને કાર્યોની સ્વીકૃતિનો પત્ર આવ્યો અને આ બંને કામો કેટલા વખતમાં કરી આપશે ? એમ પુછવામાં પણ આવ્યું, આ વાત તા. ૫-૮-૧૯૭૦ના અરસાની છે, જહી તો મેં કામ આરંભી દીધું અને આજ તો એ કામમાંથી એક કામ છપાઈને પુરું થઈ પ્રકાશમાં આવવા સારું તૈયાર પણ થઈ ગયેલ છે એ મારે સારું આનંદનો વિષય કહેવાય. આ અંગે બોર્ડનો તથા પૂર્વના અને આજના બંને અધ્યક્ષોનો પણ હું હાર્દિક આભાર માનું છું.

શ્રીમાન્ બી. કે. મજમુદાર સાહેબનો હું સવિશેષ ઋણી થયો છું કેમકે એ સનેહી ભાઈએ મને આ પ્રવૃત્તિમાં ભારે પ્રોત્સાહન આપેલ છે.

શ્રીલાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના નિયામક અને મારા મિત્ર પંડિતપ્રવર સ્નેહી ભાઈ દલસુખભાઈ માલવણીયાનો હું સવિશેષ ઋણી છું. તેમણે શ્રીલાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરનાં પુસ્તકાલયમાંથી મારે જે જે વ્યાકરણો તેમ જ કોશત્રયો જોઈતા હતા તે તમામ વાપરવા આપી મારું કામ વિશેષ સરળ બનાવવામાં સ્નેહદ્રાભાવે ખુબ જ સહાયતા કરેલ છે.

આ રીતે અનેક મહાનુભાવોના સહકારથી આ કામ પુરું કરી થઈ શકેલ છે એટલે તેઓ તમામ મહાનુભાવોના મંગલમય સ્મરણ સાથે ફરીવાર યોડના વર્તમાન અધ્યક્ષશ્રીને કૃતજ્ઞભાવે યાદ કરી પ્રસ્તુત પ્રકાશ્યમાન ગ્રંથની પ્રસ્તાવનાનો આરંભ કરું છું.

દેશી શબ્દ સંગ્રહની પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તાવના અંગે જે મુદ્દા અને સુઝાયા છે તે આ પ્રમાણે છે—

- ૧ અંગ્રંતુ' નામ, મૂળગાથાસંખ્યા, ઉદાહરણગાથાસંખ્યા વગેરે
- ૨ અંગ્રંકાર તથા તેમની કુશળતા
- ૩ દેશી પ્રાકૃતનો પરિચય તથા તે અંગેના પ્રાચીન નિર્દેશો
- ૪ જુદા જુદા દેશી શબ્દ સંગ્રહકારોનો નામ નિર્દેશ
- ૫ અંગ્રંતુની મૂળગાથાઓમાં તથા વૃત્તિમાં આવેલ વિશેષ હકીકતો
- ૬ ઉદાહરણ ગાથાઓમાં વળુવેલ વિષયો તથા તે દ્વારા જણાતી તત્કાલીન પરિસ્થિતિ
- ૭ સંશોધન તથા અંગ્રંતુમાં વપરાયેલ પુસ્તકોના સંકેતો અને સંદર્ભઅંગ્રંતુનાં નામ તથા પ્રસ્તુત સંપાદનની વિશેષતા

૧. અંગ્રંતુ' નામ—

પ્રસ્તુત સંગ્રહનું નામ દેશીનામમાલા પ્રસિદ્ધ જ છે તેા તે બાબત પ્રથમ મુદ્દાની શી જરૂર છે ? પ્રશ્ન તેા બરાબર છે પણ અંગ્રંકારે પોતે અંગ્રંતુ' નામ દેશીનામમાલા સ્વીકારેલ નથી પણ આ અંગ્રંતુની ગાથા ૭૮૩માં અંગ્રંતુ' નામ દેશી શબ્દ સંગ્રહ છે એમ દર્શાવેલ છે. આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ધનંજયનામમાલા, પાદ્યિલચ્છીનામમાલા, અભિધાનચિંતામણિનામમાલા અથવા હૈમીનામમાલા, આવા અંતે માલપદવાળા અનેક કોશઅથવા સંસ્કૃતવિદ્યાના પાંડિતોના તથા વિદ્યાર્થીઓના ખ્યાલમાં આવેલ છે એટલે પ્રસ્તુત સંગ્રહનું નામ પણ દેશીનામમાલા પ્રસિદ્ધ થઇને પ્રચલિત થયેલ જણાય છે. એથી જેમણે જેમણે પ્રસ્તુત સંગ્રહને સંપાદિત કરીને પ્રસિદ્ધ કરેલ છે તે મોટા મોટા વિદ્યાન સ્કોલરોએ પણ અંગ્રંકારે સ્વીકારેલ અંગ્રંતુના ખરા નામ વિશે કશો ઊહાપોહ કર્યા વિના જ ગતાનુગતિકપણે પ્રચલિત થયેલ દેશીનામમાલા નામ સ્વીકારીને પોતપોતાના સંપાદિત આ સંગ્રહના મુખ પૃષ્ઠ ઉપર પણ આ નામને જ અંકિત કરેલ છે. તે અંકન ગતાનુગતિક છે અને અંગ્રંકારે સ્વીકારેલ નામ જુદું છે તે સપ્રમાણ બતાવવા આ મુદ્દો ઉપસ્થિત કરેલ છે. સંગ્રહકારે આ અંગ્રંતુ' પુસ્તક

નામ રત્નાવલિદેશીશબ્દસંગ્રહ રાખેલ છે અને સંપાદકે એવડા મોટા નામને
અહીં માત્ર દેશીશબ્દસંગ્રહ નામ જ પસંદ કરેલ છે.

ગ્રંથની મૂળગાથાઓ ૭૮૩ છે અને ઉદાહરણગાથાઓ ૬૨૨ છે. વૃત્તિસહિત
સમગ્ર ગ્રંથનું માપ ૩૩૨૦ અનુષ્ટુપ શ્લોકો જેટલું થાય છે, એવું લખાણ
આ ગ્રંથની હસ્તલિખિત પોથીમાં આવેલ પુષ્પિકામાં છે. સંપાદકે ઉપયોગમાં
લીધેલ પાટણવાળી પોથી વિક્રમ સંવત ૧૬૬૬ના વર્ષમાં પાટણમાં લખાયેલ
છે અને પૂનાવાળી પોથી વિક્રમ સંવત ૧૬૫૮ના વર્ષમાં રાજનગરમાં લખાયેલ છે.

આ ગ્રંથને છેડે ૨૬૫મે પાને જુદી જુદી પોથીઓમાં લખેલ પુષ્પિકાઓ
મળેલ છે તે આપેલ છે. તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે પ્રસ્તુત સંગ્રહની પોથી
સોળમા સૈકા જેટલી જુની ઉપલબ્ધ થાય છે પણ કોઈ ગ્રંથભંડારમાં કોઈ
પોથી સોળમા સૈકાથી પણ જુની લખાયેલી મળી શકવાનો સંભવ ખરો.

૨. કર્તા અને તેની કુશળતા—

આ સંગ્રહના કર્તા આચાર્ય હેમચંદ્ર છે એ વાત તો પ્રસિદ્ધ છે અને એ
સંબંધેની હકીકત સંપાદકે દેશી શબ્દ સંગ્રહના પૂરક ટિપ્પણમાં નોંધેલ
છે પણ પૂનાવાળી હાથપોથીમાં એક પાઠાંતર મળવાથી કર્તાની ચોક્કસાઈ વિશે
વિવાદ ઉભો થઈ શકે એમ છે. એ હકીકત આ પ્રમાણે છે—

સંગ્રહની ૭૮૩મી ગાથામાં રહ્યો સિરીહેમચંદ્રમુણિવચ્ચા પાઠ છે તે એમ
જણાવે છે કે આ સંગ્રહ શ્રીહેમચંદ્ર મુનિપતિએ રચેલ છે, ત્યારે પૂનાવાળી
હાથપોથીમાં રહ્યો સિરીહેમચંદ્રમુણિવચ્ચા એવો પાઠ મળે છે. આ પાઠ એમ
જણાવે છે કે શ્રીહેમચંદ્રમુનિના વચનથી આ સંગ્રહ રચેલ છે એટલે આ સંગ્રહને
રચવા સારુ શ્રીહેમચંદ્રમુનિએ કોઈને કહ્યું કે તમે આ સંગ્રહ રચો એટલે
શ્રી હેમચંદ્રના વચનથી પ્રેરાઈને બીજા કોઈએ આ સંગ્રહ રચેલ છે, એમ આ
પાઠાંતર સ્પષ્ટ પણે સૂચવે છે એટલે સંગ્રહના કર્તા વિશે થોડો વાદ વિવાદ ઉભો
થવાની શક્યતા છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ સંગ્રહ શ્રીહેમચંદ્રમુનિના વચનથી
રચાયેલ છે એટલે સંગ્રહના કર્તા સાક્ષાત્ શ્રીહેમચંદ્ર નહીં પણ બીજા કોઈ
પંડિત હોવા નોંધ એ એમ આ પાઠાંતરનો સ્પષ્ટ ફલિતાર્થ થાય છે. આ બીજા
કોઈ કોણ ? એ વિશે કરી સ્પષ્ટતા થઈ શકતી નથી.

વળી, આ પાઠાંતર ઉપરાંત સંગ્રહની ૬૧૨મી ગાથામાં એવો એક ઉલ્લેખ
મળે છે જેને લીધે આ ઉભા થયેલ વિવાદને પુષ્ટિ મળી શકે છે.

૬૧૨મી ગાથામાં સંગ્રહકારે રોલંબ શબ્દને દેશી શબ્દ તરીકે નોંધેલ છે અને તેનો 'ભમરો' અર્થ બતાવેલ છે. આ ગાથાની વૃત્તિમાં આ વ્યાપ્ત સંગ્રહકાર કહે છે કે "રોલમ્બશબ્દ સંસ્કૃતેડપિ કેચિદ્ ગતાનુગતિકતયા પ્રયુજ્જતે" એટલે ગતાનુગતિક પ્રવાહને અનુસરનારા કેટલાક સંગ્રહકારો—કોશકારો—રોલમ્બ શબ્દનો પ્રયોગ સંસ્કૃત ભાષામાં પણ કરે છે—સંસ્કૃતકોશોમાં પણ રોલમ્બ શબ્દને નોંધે છે. આ નોંધ કરનારા કોશકારો ગતાનુગતિક પ્રવાહને અનુસરનારા છે પણ સ્વતંત્રપણે શબ્દોવિશે વિચારે કરનારા નથી.

આ નોંધ વાંચ્યા પછી સંપાદકે આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતે સ્થેલ અને જોની ટીકા પણ પોતે જ કરેલ છે એવા અભિધાનચિન્તામણિ નામના કોશના ત્રીજા કાંડમાં આવેલા ૨૭૦મા શ્લોકમાં અને સળંગ નંબર પ્રમાણે ૧૨૧૨મા શ્લોકમાં રોલમ્બને સંસ્કૃતરૂપે સ્વીકારેલો જોયો અને એ શ્લોકની વ્યાખ્યામાં "રુદ્ધ અવલમ્બતે રોલમ્બઃ ષ્ણોદરાદિત્વાત્" એમ કહીને રોલમ્બ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ બતાવેલ છે તથા તે વ્યુત્પત્તિની સિદ્ધિ માટે આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના સિદ્ધહેમવ્યાકરણના ૩૨૧૫મા સૂત્રનો આધાર પણ બતાવેલ છે. કોશમાં "અલી રોલમ્બો દ્વિરેફઃ એમ રોલમ્બ શબ્દનો 'ભમર'ના પર્યાયરૂપે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલ છે. અહીં એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે પ્રાચીન અમરકોશમાં રોલમ્બ શબ્દનો નિર્દેશ નથી પણ ક્ષીરસ્વામીએ કરેલી અમરકોશની વૃત્તિમાં જણાવેલ છે કે "ચઞ્ચરીક-મસલ-હિન્દિન્દર-રોલમ્બા દેશ્યામ્" (અમરકોશવૃત્તિ પૃ. ૧૩૦ દ્વિતીયભૂત્યાદિકાંડ શ્લોક ૩૦) અર્થાત્ ક્ષીરસ્વામી કહે છે કે અચ્ચરીક ભસલ ઇન્દિન્દર અને રોલમ્બ શબ્દો દેશીમાં મળે છે. આ રીતે અભિધાન ચિન્તામણિ કોશમાં આચાર્ય હેમચંદ્રે કરેલો રોલમ્બ શબ્દનો નિર્દેશ આચાર્યશ્રીને પોતાને જ ગતાનુગતિક પ્રવાહાનુસારી ઠરાવે છે. કેમકે દેશીશબ્દસંગ્રહના ૬૧૨મા શ્લોકની વૃત્તિમાં આચાર્યશ્રીએ જણાવેલ છે કે રોલમ્બ શબ્દને સંસ્કૃત સમજનારા ગતાનુગતિકપ્રવાહને અનુસરનારા છે, આ તો એવું થયું કે પોતે કરેલો આક્ષેપ પોતાને જ લાગુ પડતો દેખાય છે. આ સ્થળે આચાર્યે રોલમ્બ શબ્દનો સંસ્કૃતરૂપે કરેલ નિર્દેશ ત્રણ વિકલ્પો પેદા કરે છે.

૧ કાં તો આચાર્યને ગતાનુગતિકપ્રવાહાનુસારી માનવા

૨ કાં તો આ સંગ્રહને આચાર્યના વચનથી બીજા કોઈ પડિતજીએ કરેલો માનવો.

૩ આચાર્ય પોતે પોતા ઉપર આક્ષેપ કરે ખરા ?

આ રીતે આગળ જણાવેલ પાઠાંતર અને સંગ્રહની ૬૧૨મી ગાથામાં આવેલો રોલમ્બ શબ્દવિશેનો આચાર્યનો ઉત્તર ઉલ્લેખ એ બંને, પ્રસ્તુત સંગ્રહના કર્તા તરીકેનું આચાર્યશ્રીનું જે નિશ્ચિત સ્થાન અત્યાર સુધી હતું તેને દોહાયમાન કરી શકે છે કે કેમ ? એ પુરાતત્ત્વવિદોએ વિચારવાનું છે અને આ બાબત સંશોધન કરી તાકીદે નિર્ણય કરવાનો છે.

અહીં એક સંદેહ થવો શક્ય છે કે આચાર્યશ્રીએ પ્રોતાના વચનથી અન્ય પંડિતને પ્રેરણા કરી આ સંગ્રહ રચવાનું તો કહ્યું પણ સંગ્રહ પુરો રચાઈ ગયા પછી શું આચાર્યશ્રીએ તેને તપાસી નહીં જોયો હોય ? આ સંદેહનો ખરો જવાબ કાં તો આચાર્યશ્રી જ આપી શકે અથવા સંગ્રહ રચનાર જ આપી શકે પણ સંપાદકની કલ્પના તો એમ કહે છે કે જે આચાર્યશ્રીએ ખીજા પાસે રચાવેલ સંગ્રહ પોતે જોયો હોય તો આ આક્ષેપ સંગ્રહમાં ટકી શકે ખરો ?

કુશળતા

આ ગ્રંથો રચનાર શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ પોતે હોય વા અન્ય કોઈ મહાપંડિત હોય-ગમે તે હોય પણ સંગ્રહને રચનાર ઘણો જ કુશળ છે એમાં શક નથી. સંગ્રહકાર સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તથા દેશીપ્રાકૃત બાબતો અસાધારણુ અભ્યાસી છે. એણે ખીજા ખીજા અનેક દેશીસંગ્રહો સારી રીતે તપાસેલ છે તથા ખીજા ખીજા દેશીસંગ્રહકારોના જુદા જુદા મતોને સારી રીતે જીણવટથી ચકાસેલ છે અને એવી ચકાસણી પછી જ પોતે નિર્ણય ઊપર આવેલ છે. આ સંગ્રહમાં અનેક શબ્દો વિશે, શબ્દોમાં આવેલા વ્યંજનો વિશે તથા શબ્દોના અર્થ વિશે જુદા જુદા અનેક સંગ્રહકારોના મતોને ટાંકી બતાવેલા છે અને છેવટ સંગ્રહકારે જણાવેલ છે કે ‘અમે અનેક દેશીશબ્દોના સંગ્રહોને સારી રીતે જોઈ તપાસીને જે નિર્ણય કરેલ છે તે અનુસાર આ સંગ્રહના શબ્દો નોંધેલ છે અને શબ્દોના વ્યંજનો તથા અર્થો વિશે પણ નિર્ણય બાંધેલ છે’ આ અંગે નમુનારૂપે આ સંગ્રહની આઠમા વર્ગની ૭૧૮મી ગાથાની વૃત્તિને તથા ૭૨૩મી ગાથાની વૃત્તિને જોવાની ભલામણ છે તથા લિપિના અગ્નણુ એથ કેટલાક સંગ્રહકારોએ વને બદલે વ વાંચી શબ્દોના અર્થ વિશે કેવો ધમડકોવાળેલ છે અને સાવરણી અર્થના વહુઆરી શબ્દને વહુઆરી વાંચી વહુ અર્થનો બતાવવાની જબરી અક્ષમ્ય ભૂલ કરેલ છે. આ રીતે જ કેટલાક સંગ્રહકારો પઢીર (ગાં ૪૭૦) શબ્દનો ‘ચોરસમૂહ’ અર્થ છે, ત્યારે આ સ્થળે ચોરને બદલે ચોર વાંચીને આ શબ્દને ‘ચોરનો

સમૂહ' અર્થનો ખતાવે છે, સંગ્રહકારે આવા સંગ્રહકારોને લિપિબ્રહ્મ કહેલા છે. સંગ્રહકાર અન્ય અન્ય દેશીશબ્દસંગ્રહોમાં આવું ઘણું ઘણું જોઈને કહે છે કે આમ ખીજના હોષો કાઢવા એ વધારે ઉચિત નથી પણ દેશીપ્રાકૃતના અભ્યાસીઓને દેશીશબ્દોના અર્થ મેળવતાં મુશ્કેલી ન પડે એટલા સારુ જ અમારે આવું બધું લખવું પડ્યું છે. યાકી અમે તો અનેકાનેક પ્રાચીન દેશીશબ્દસંગ્રહોનું નિરીક્ષણ કરી, પરસ્પર તુલના કરી જે નિર્ણય આધિલ છે તદનુસારે આગળ વધતા રહ્યા છીએ એમ છતાં ય આવા વિવાદગ્રસ્ત શબ્દોના વિષયમાં જે બહુદશવા એવા દેશીશબ્દવેદી મહાપંડિતો છે તેઓ જ છેવટે પ્રમાણરૂપ લેખાય.

શરખાતમાં છાપેલ અનુક્રમણિકા જેવાથી માનુષ પડશે કે આ આખો ય ગ્રંથ ખરાખર અનુક્રમથી ગોઠવાયેલ છે, જેથી શબ્દ શોધનારને થોડી પણ મુંઝવણ કે મુશ્કેલી થાય નહીં. યોજેલ અનુક્રમમાં કયાંય એ સ્વરવાળા શબ્દોમાં ત્રણ કે તેથી વધારે સ્વરવાળા શબ્દ આવી જાય તો સંગ્રહકાર તેમ થવાનું કારણ ખતાવીને સ્પષ્ટ ખુલાસો કરી નાખે છે. આવા હજારો શબ્દોને ખરાખર ક્રમમાં ગોઠવવા તે સંગ્રહકારની નવી દૃષ્ટિનું તથા વિદ્યાર્થીઓને કેમ અનુકૂળતા વધારે થાય એ જાતના વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેના પોતાના વાતસલ્યનું પણ સૂચક છે.

ગ્રંથકારે આ સંગ્રહમાં અનેક મતમતાંતરો આપેલાં છે તેમાંથી જે મત પોતાને ગ્રાહ્ય લાગે તેને ગ્રહણ કરવામાં સંગ્રહકારને કશો ય સંકોચ હોય એમ કયાંય જણાતું નથી.

આ જમાનામાં શબ્દો સંબંધી વિજ્ઞાન ઘણું આગળ વધેલ છે તેમ હવે આગળ વધતું જાય છે તેમ ગ્રંથકારના જમાનામાં શબ્દવિજ્ઞાન વર્તમાનકાળની અપેક્ષાએ બાહ્યાવસ્થામાં હતું તેથી મોટે ભાગે પૂર્વપરંપરાનો આધાર લેવાતો. શબ્દના ઉચ્ચારણને કે અર્થને ચોકકસ કરવા સારુ ભાષામાં પ્રચલિત શબ્દોની સાથે તુલના કરીને શબ્દોનાં ઉચ્ચારણો કે અર્થનો નિર્ણય કરવાની પદ્ધતિ હતી જ નહીં, સંગ્રહકારે 'ઓકડા' અર્થ માટે એ શબ્દો આપેલ છે—જુક્કડ અને જોક્કડ, ભાષામાં 'ઓકડા' અર્થનો સૂચક 'ઓકડો' શબ્દ જ પ્રચલિત છે પણ સંપાદકની સમજ પ્રમાણે જુક્કડો કે જોક્કડો શબ્દ પ્રચલિત જણાતો નથી. એટલે જે જુક્કડ શબ્દને ભાષાના પ્રચલિત 'ઓકડો' શબ્દ સાથે સરખાવવામાં આવ્યો હોત તો સંગ્રહકાર કદી પણ જુક્કડ શબ્દને ન આપત, આ રીતે બકે વને

અદ્વલે ચવાળા ઘણા શબ્દો આ સંગ્રહમાં છે તે તરફ અભ્યાસીઓનું ધ્યાન દોરવું યોગ્ય સમજાય છે અને જ્યાં જ્યાં આવા શબ્દો આવેલા છે ત્યાં ટિપ્પણો આપીને સ્પૃષ્ટતા કરેલ છે તથા પાછળ આપેલ વ્યુત્પત્તિની નોંધોમાં ઉચિત રીતે લખવામાં આવેલ છે.

સંગ્રહકારે આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં અનેકાનેક દેશ્યઘાતુઓનો નિર્દેશ કરવા ૧ થી ૨૫૯ સૂત્રો બનાવેલાં છે એટલે આ સંગ્રહમાં એમ જ સૂચન કરવાની જરૂર હતી કે ‘અનેક દેશી કે દેશ્યઘાતુઓને અમે અમારા વ્યાકરણમાં નોંધી બતાવેલા છે તેથી આ સંગ્રહમાં એ ઘાતુઓને બતાવવાના નથી.’ આવું સૂચન કરવાથી આ સંગ્રહમાં એક પણ દેશીઘાતુને નોંધવાની જરૂર રહેત નહીં પણ સંગ્રહકારે તો સ્વરવ્યંજનના અનુક્રમને અનુસરીને જે ઘાતુઓ આદિમાં સ્વરવાળા હતા તેને પ્રથમ સ્વરવર્ગમાં નોંધી બતાવ્યા છે અને જે ઘાતુઓ આદિમાં વ્યંજનવાળા છે તેમને બીજાથી આઠમા વર્ગસુધી અનુક્રમે નોંધી બતાવેલ છે, આમ ક્યાં પછી જ્યાં જ્યાં ઘાતુઓનો ઉલ્લેખ આવેલ છે ત્યાં બધે સ્થળે એમ તો સંગ્રહકારને લખવું પડ્યું છે કે ‘અમે ઘાતુઓને વ્યાકરણમાં કહેલા છે માટે આ સંગ્રહમાં મૂળ ગાથાઓમાં એક પણ ઘાતુને જણાવેલ નથી.’ આમ ઘાતુઓને વૃત્તિમાં લખવાથી ગ્રંથમાં વધારે ગૌરવ થયેલ છે અને “માત્રાલાઘવેન અપિ પુત્રોત્સવમ્ મન્યન્તે વૈયાકરણાઃ” આ ઉક્તિ પ્રમાણે ગ્રંથકાર વાર્યા નથી. મૂળ ગાથાઓમાં ભલે ઘાતુઓનો સંગ્રહ ન કર્યો પણ વૃત્તિમાં પણ ઘાતુઓનો સંગ્રહ કરવાની જરૂર ન હતી. માત્ર આમણ જણાવ્યા પ્રમાણે ‘ઘાતુઓ વ્યાકરણમાં કહી આવ્યા છીએ માટે આ સંગ્રહમાં અમે ઘાતુઓને બતાવવાના નથી’ એટલું લખવાથી જ બધું કામ સરી જત અને ગ્રંથનો ભાર ઘણા ઓછો થઈ જત.

સંગ્રહકાર હાથી ગાથામાં ‘લય’ અર્થનો ઉપ્કેસ શબ્દ આપે છે અને સાથે નોંધે છે કે આ શબ્દને ઉત્ત્તપેષ એમ વિભાગ કરીને સાધવાનો નથી પણ આ અખંડ દેશી શબ્દ છે, આમ લખીને ગ્રંથકાર શું કહેવા માગે છે ? જે ઉત્ત્તપેષ એમ વિભાગ કરીને ઉપ્કેસ શબ્દને સાધા શકાતો હોય તો ખોટું શું છે ? એમ વિભાગ કરીને સાધવાથી તો શબ્દનો અર્થ સમજવામાં વિશેષ સુગમતા થાય તેમ છે. એ જ રીતે સંસ્કૃત પાઠ્ય શબ્દને બરાબર મળતો આવે એવો પાહેજ્જ શબ્દ સં૦ પાયેય દ્વારા જરૂર સાધી શકાય એમ છે છતાં સંગ્રહકાર એને દેશી શબ્દ માનીને ૪૮૬મી ગાથામાં પાહેજ્જ શબ્દ નોંધે છે એ પણ સમજાતું નથી.

ધારો કે પૂર્વના આચાર્યોએ આ શબ્દને દેશી માન્યો હોય પણ જ્યારે સંગ્રહકાર જાણે છે કે વાણેય શબ્દની સાથે વાહેજ્જ શબ્દનો ધણો નિકટનો સંબંધ છે તો પછી પૂર્વસૂરિઓની આવી ગતાનુગતિકતાને અત્રય આપવાની શી જરૂર ? સંગ્રહકારે સંસ્કૃત શબ્દોને મળતા આવે એવા ધણા શબ્દોને દેશી ગણીને સંગ્રહમાં નોંધેલ છે. સંપાદકને એમ જણાય છે કે જે શબ્દોનું પૃથક્કરણ થઈ શકતું હોય વા જે શબ્દો વ્યાકરણમાં કે કોશોમાં સમાયા હોય વા સુપ્રસિદ્ધ હોય તેવા શબ્દોને માત્ર પૂર્વપરંપરાને અનુસરીને દેશીમાં ગણવાનું કોઈ કારણ હોય તો સંગ્રહકારે જરૂર આપવું જોઈએ. સંગ્રહકાર ૧૧મ' ગાથામાં 'પરિભ' અર્થનો અવકંઠિય શબ્દ આપે છે. સંગ્રહકારને એમ લાગે છે કે અવકંઠિય શબ્દ ભૂતકૃદંત જેવો છે એટલે વ્યાકરણમાં જ 'પરિભ' અર્થનો અવકંઠ ધાતુ લખ્યો હોત તો તે શબ્દને ગાથામાં લખવાની જરૂર ન રહેત અને તેમ કરવાથી ગ્રંથલાઘવ પણ થાત, આનું સ્પષ્ટ સમજતાં છતાં આ અંગે સંગ્રહકાર જણાવે છે કે પૂર્વસૂરિઓએ અવકંઠ ધાતુને વ્યાકરણમાં નોંધેલ નથી તેથી તેમનું અનુસરણ કરીને અમે પણ આ ધાતુને વ્યાકરણમાં નોંધેલ નથી. જે આમ જ પૂર્વસૂરિને પગલે પગલે ચાલવાનું હોય તો પછી અનુક્રમયુક્ત આ દેશીસંગ્રહને શા માટે બનાવ્યો ? હાંદોનુશાસન અને કાવ્યાનુશાસન પછી કોઈ પૂર્વસૂરિઓએ ક્યાં બનાવ્યાં છે ? વ્યાકરણ પણ તમારી રીતે કોઈ પૂર્વસૂરિએ બનાવેલ છે ખરું ?

દેશી શબ્દો વિશેષ પ્રાચીન છે અને એમ હોવાથી તે શબ્દો જેવા જુના રૂપમાં હતા તેવા રહ્યા નથી અને એમ હોવાથી જ એમ કહેવું પડે છે કે દેશીશબ્દોમાં મૂલધાતુ ક્યો અને ગ્રંથયનો અંશ કેટલો ? આવો વિભાગ થઈ શકતો નથી પણ જે શબ્દોમાં આવો વિભાગ થવાની શક્યતા છે તેમાં એવો વિભાગ કરીને શબ્દોને સુમેધ બનાવી શકાતા હોય તો કેમ ન બનાવવા ? આમ કરવાથી તો વિદ્યાર્થીઓને વધારે સુગમતા થઈ શકે એમ છે. જેમકે ૬૭૫મી ગાથામાં વિહુંહુઅ શબ્દને 'રાહુ'ના પર્યાયરૂપે આપેલ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યાકરણમાં અને કોશોમાં વિધુંતુદ શબ્દ 'રાહુ' અર્થ માટે સુપ્રસિદ્ધ છે અને આ વિહુંહુઅ શબ્દ તે વિધુંતુદ સાથે બરાબર મળી રહે છે એટલે જે કે મૂળશબ્દનું ઉચ્ચારણ ધણું બદલી ગયેલ છે છતાં ઊંડા ઉતરીને તપાસીએ તો વિધુંતુદ અને વિહુંહુઅ શબ્દો બંને એકમૂલક છે. આ રીતે ગંભીર રીતે નિરીક્ષણ કરતાં આ સંગ્રહમાં આવા ધણા શબ્દોને નોંધીને તેમને દેશીશબ્દરૂપે સમજાવવામાં આવેલ છે. આનું કારણ કદાચ પૂર્વપરંપરાનું અનુસરણ હોઈ

શકે પણ આ રીતે પૂર્વપરંપરાને અનુસરવાથી તો ગ્રંથનું ક્લેવર વધે છે અને વિદ્યાર્થીઓની શબ્દો બાબતની મૂંઝવણ ઓછી થતી નથી.

આમ છતાં સંગ્રહકારની કુશળતા આ સંગ્રહમાટે જરૂર બેનમૂન છે એમાં લેશ પણ સંદેહને સ્થાન નથી જ અને તેમણે તકલીફ લઈને આ સંગ્રહની યોજના ન કરી હોત તો વર્તમાનકાળના વિદ્યાર્થીઓને માટે દેશીપ્રાકૃતનો લોપ જ થઈ જત અને પ્રાકૃતસાહિત્ય વાંચતાં જ્યાં જ્યાં આવા અતિપ્રાચીન શબ્દો આવત તેનો અર્થ કદી સમજી ન શકાત. આ રીતે જ્ઞેતાં જ્ઞે સંગ્રહકાર આચાર્ય હેમચંદ્ર હોય કે અન્ય કોઈ વિદ્વાન હોય તેના તો આપણે સદાકાળ ઋણી જ રહેવાના ને રહેવાના જ.

૩. દેશીપ્રાકૃતનો કે દેશ્યપ્રાકૃતનો પરિચય અને તે અંગેના પ્રાચીન નિર્દેશો.

આ સંગ્રહકારે પ્રથમવર્ગની ચોથી ગાથામાં જ દેશીનું સ્વરૂપ બતાવતાં જણાવેલું છે કે અનાદિકાળથી ચાલતી આવેલી એક પ્રકારની જે પ્રાકૃતભાષા તેનું નામ દેશી અર્થાત્ જે પ્રાકૃતભાષા ધણી જુની છે એટલે જે ભાષાના શબ્દો વિશેષ જુના થઈ જવાથી તેમના ઉચ્ચારણો વિલક્ષણ થઈ ગયાં છે અને અર્થદષ્ટિએ વિચારતાં જે શબ્દોનો અર્થ સાથે કેવી રીતે સંબંધ બેસાડવો તેની કળ પડતી નથી એથી જ એ શબ્દોમાં સંસ્કૃતના કે તત્સમપ્રાકૃતના શબ્દોની પેઠે પૃથક્કરણ થઈ શકતું નથી—એ શબ્દોમાં મૂળ ધાતુઅંશ કેટલો છે અને પ્રત્યયઅંશ કેટલો ? એની સૂઝ પડતી નથી એવા શબ્દસમૂહવાળી ભાષાને દેશીભાષા અથવા દેશ્યપ્રાકૃત કે દેશીપ્રાકૃતભાષા સમજવી.

મારે મોસાળ સણોસરે રહીને જ્યારે હું લખતો હતો ત્યારે મેં દુદગ, હિલોલા, તથા ઘોહો જેવા અનેક શબ્દો સાંભળેલા છે. દુદગ એટલે જ્યારે—કરતમાં—કુરુતુમાં—વાદળાં થઈ આવે અને દિવસ ન ગમે એવો થઈ જાય. હિલોલા એટલે મજા અથવા આનંદની છોળો, ઘોહો એટલે સૂર્યનો પ્રકાશ નથી થયો પણ થોડું ઘણું અસ્પષ્ટ સૂઝે એવી સવાર. આ શબ્દો સાંભળ્યા પછી એ શબ્દો જે અર્થને સૂચવે છે તે અર્થ સાથે તેમનો સંબંધ કેવી રીતે બંધ બેસાડાય તે વિશે વિચાર કરવાની શક્તિ મને પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે મને ખબર પડી કે એ શબ્દો તેના મૂળરૂપથી કેટલા બધા દૂર ખસી ગયા છે અને એ શબ્દો અને તેના અર્થો વચ્ચેના સંબંધની કડી મળતાં મને ભારે આનંદ પણ થયો. દુર્દિન, હલ્લોલ, અને ગોસ એ મૂળ શબ્દો મને જણાયા અને એમના અર્થ પણ શબ્દોને અનુરૂપ જ દેખાયો. દુર્દિન શબ્દ બોલતાં બોલતાં દુદગ થઈ ગયો

એ જ રીતે હલ્લોલ, હિલોળા અને ગ્રોસ શબ્દ ઘોઠો બની ગયા, આમ દુદ્ધુ હિલોળા અને ગોઠો શબ્દ દેશી જેવા થઈ ગયા એટલે એ શબ્દો એટલા બધા જુના સમયથી ચાલતા આવતા હોઈ તેના મૂળ ઉચ્ચારણાને બદલે જુદા જ ઉચ્ચારણામાં સંભળાવા લાગ્યા. આ સંગ્રહમાં જે શબ્દ આવેલા છે તે બધા આ જ પ્રકારના શબ્દો છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે શબ્દો અતિશય જુના હોઈ વિરૂપ બની ગયા છે તે દેશીશબ્દો કહેવાય. વર્તમાનકાળના ભાષાવિજ્ઞાનવિદ્યાના વિશારદોનું એ કામ છે વા એમને માથે એવી જવાબદારી આવી પડેલ છે કે તેઓ આજ જુના શબ્દોના મૂળ સ્વરૂપને શોધી કાઢે અને તેમને મૂળ રૂપમાં અત્યંત તેમને અર્થો સથે મેળ જણાવી સમજવા સારુ સુગમ કરી બતાવે.

પ્રાકૃતભાષા એટલે પ્રકૃતિથી—સ્વભાવથી—મળેલી ભાષા. જે ભાષાને ખોલવાનું શિખવા માટે કોઈ નિશાળમાં ન જવું પડે તેમ કોઈ શિક્ષક કે માસ્તર વગેરેની જરૂર ન પડે. આ રીતે વિચારતાં જે માણસની જે માતૃભાષા તે તેને સારુ પ્રાકૃતભાષા કહેવાય. પ્રાકૃત શબ્દનો આ મૂળ અર્થ છે. આ બાબત વિશેષ વિચારપૂર્વક નિરીક્ષણ થવા લાગ્યું ત્યારે તેના બેદો પડવા લાગ્યા. તત્સમ પ્રાકૃત. દેશ્ય પ્રાકૃત અને તદ્ભવ પ્રાકૃત. છેલ્લો તદ્ભવ પ્રાકૃત નામનો ભેદ પ્રાકૃત-ભાષા સંસ્કૃતભાષામાંથી જન્મ પામી છે તેવી ખાતિ ઉભી કરે છે માટે સંપાદકના વિચાર પ્રમાણે એ ભેદને પડતો મુકવો જોઈએ અને તત્સમપ્રાકૃત તથા તથા દેશ્ય વા દેશી પ્રાકૃત એવા બે ભેદ જ આદરણીય મનાવા જોઈએ. ખરી રીતે ભાષા એ ભાષા જ છે, તેના વળી બેદો શા માટે કરવા ? પણ પંડિત લોકો એ બાબત વિચારવા લાગ્યા અને તુલના વગેરેની દૃષ્ટિએ વિચારવા લાગ્યા તો તેમને માલુમ પડ્યું કે ભાષામાં એક એવો શબ્દ સમૂહ છે જેને આમ-જનતા પોતાના વ્યવહારમાં વાપરે છે, બીજો એવો શબ્દ સમૂહ છે જેને ભણેલા-ગણેલા સાક્ષર પંડિત બ્રાહ્મણ વગેરે પોતાને સુંબરેલા માનતા લોકો વાપરે છે. શબ્દસમૂહના આવા બે ભેદો પંડિતોએ પાડવા. જે કે સમગ્ર શબ્દ સમૂહનું પ્રાચીન નામ તો 'લૌકિક શબ્દો' એવું હતું પણ પાછલથી આમ જનતાના વ્યવહારમાં આવતા શબ્દોનું નામ પંડિતોએ પ્રાકૃત પાડ્યું અને પંડિત જનતાના વ્યવહારમાં આવતા શબ્દસમૂહનું નામ પંડિતોએ જ સંસ્કૃત દ્રાવ્યું. જે કે પંડિતો પણ લોકસમૂહથી બહાર ન હોવાથી તેઓ પણ પ્રાકૃત શબ્દોનો ઉપયોગ તો કરતા જ હતા પણ કોઈ વિશેષ પ્રસંગોમાં, ધર્મ વિધિઓમાં વા શાસ્ત્રાર્યના પ્રસંગોમાં તથા એવા બીજા પંડિત્યના આડંબર પ્રધાન પ્રસંગોમાં સંસ્કૃત શબ્દોનો વ્યવહાર પ્રતિષ્ઠાથી લેખાતો તેથી પંડિત-

જનો પ્રસંગ પ્રમાણે પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત બન્ને શબ્દોનો વ્યવહાર કરતા. મહા-કવિ કાલીદાસે રઘુવંશમાં કુર તથા વેણિ જેવા પ્રાકૃતશબ્દોનો ઉપયોગ કરેલો જ છે. કુર એટલે ખરક અને વેણિ એટલે પ્રવાહ. પણ પાછળથી નવા પંડિતોએ એ શબ્દોને સંસ્કૃતકોશોમાં સ્થાન આપીને સંસ્કૃત બનાવી દીધા. શબ્દ રત્નાકર જેવા અનેક કોશોને ધ્વેવાથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે પંડિતો જેમને પ્રાકૃત શબ્દો સમજે છે તેવા હજારો શબ્દો સંસ્કૃત બની ગયેલા છે અને પંડિતોને એવા શોખ છે કે શબ્દોનું સંસ્કૃતીકરણ કરતા રહેવું, આમ સંસ્કૃત રૂપે અને પ્રાકૃત રૂપે કલ્પિત એવા શબ્દોમાં પરસ્પર ધણું જ સંમિશ્રણ થયેલ છે અને કલ્પાયેલ બે ભાષાનો શબ્દસમૂહ એક સરખો છે, માત્ર ઉચ્ચારણોમાં થોડો ઘણો ફેર જણાય છે એથી બે ભાષાની કલ્પના કરવા કરતાં એક જ લૌકિકભાષાને સ્વીકારવી એમાં વિશેષ ડહાપણ છે અને આમજનતા વા આમજનતા તથા પંડિતજનતા વા નાગરિકજનતા વચ્ચે જે ભેદની ખાઈ ખોદાયેલ છે તે પુરાઈ જાય એમ કરવું અને જનતામાત્રમાં અભેદનું સ્થાપન કરવું એ મંગલકાર્ય કરીને પંડિતોએ પોતાના પાંડિત્યને શોભાવવું જોઈએ એમ સંપાદક સમજે છે. તુલના વા પૃથક્કરણ કરીને એમ સમજવું કે પ્રાકૃત ગણ્યાતા હજારો શબ્દો સર્વાંશે કે થોડે ઘણે અંશે સંસ્કૃતશબ્દોની સમાન છે તે તત્સમ પ્રાકૃત શબ્દો છે ત્યારે કેટલાક એવા પણ શબ્દો છે જેઓ તત્સમ પ્રાકૃત શબ્દો કે સંસ્કૃતશબ્દો સાથે બહુ ઓછી રીતે મળતા આવે છે માટે તેમને દેશીશબ્દો સમજવા. આમ શબ્દસમૂહમાં સંસ્કૃત, તત્સમ અને દેશી એવા પ્રકારો માત્ર સમજવા સારુ પાડવા એ કાંઈ ખોટું નથી. જે ભાષાનો શબ્દસમૂહ લગભગ સરખો છે તે ભાષાને જુદા-જુદા નામ આપી ભાષાભેદ સ્થાપિત કરી અહંતાને પોષવી અને અમુક ભાષા પ્રતિષ્ઠિત છે અને અમુક ભાષા અપ્રતિષ્ઠિત છે એમ કહી ભાષાવાદને જગાડવો વર્તમાનકાળમાં લેશ પણ હિતાવહ નથી એમ કોણ ડાહ્યો માણસ નહીં સમજતો હોય ?

દેશીપ્રાકૃત એટલું બધું પ્રાચીન અને પ્રતિષ્ઠિત છે કે અમરકોશના વૃત્તિકાર ક્ષીરસ્વામીએ અમરકોશ ઉપર રચેલી પોતાની વૃત્તિમાં ઘણે સ્થળે દેશ્યામ એમ નોંધીને દેશીશબ્દોનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. “અમૃતનિર્ગમઃ સમુદ્રનવનીતમ્ દેશ્યામ” ક્ષીર૦વૃ૦ પૃ૦ ૨૬ “ભૂમિપિશાત્તો દેશ્યામ” ક્ષીર૦ વૃ૦ પૃ૦ ૧૨૩. ‘રેવત્યો દેશ્યામ’ ક્ષીર૦ વૃ૦ પૃ૦ ૧૩ “મહાનટો દેશ્યામ” ક્ષીર૦ વૃ૦ પૃ૦ ૧૨ “મહાબિલમ્ દેશ્યામ” ક્ષીર૦ વૃ૦ પૃ૦ ૨૨. આ રીતે શ્રીક્ષીરસ્વામી આચાર્યે પોતાની વૃત્તિમાં ઠેકઠેકાણે દેશીનો ઉલ્લેખ કરેલ છે એથી માલુમ પડે છે કે દેશીપ્રાકૃતનો

પ્રકાર કેટલા બધા પ્રાચીનકાળથી ચાલતો આવેલ છે અને ક્ષીરસ્વામી જેવા મહાન વૈયાકરણ પંડિતે તેનો અમરકોશની પોતે કરેલી વૃત્તિમાં વારંવાર ઉલ્લેખ કરીને દેશીને વિશેષ પ્રતિષ્ઠા આપેલ છે. સંપાદકે કરેલી વ્યુત્પત્તિની નોંધોમાં ક્ષીરસ્વામીના દેશીપ્રાકૃત અંગેના બીજા આવા અનેક ઉલ્લેખોને નોંધેલા છે. ક્ષીરસ્વામી જેમ આચાર્ય હેમચંદ્રે પણ પોતાના અભિધાનચિન્તામણિ કોશની વૃત્તિમાં દેવ્યામ્ એમ જણાવીને દેશીપ્રાકૃતના ઉલ્લેખો યથાસ્થાને કરેલા છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે તે પ્રાકૃતના પુરસ્કૃર્તા છે એટલે તેઓ તે દેશીપ્રાકૃતને પ્રતિષ્ઠા આપે જ પણ ક્ષીરસ્વામી જેવા દ્વિગ્ગજ વૈયાકરણે પણ દેશીપ્રાકૃતને સારી એવી પ્રતિષ્ઠા આપેલ છે જે એમણે કરેલા દેશીના ઉલ્લેખો ઉપરથી સમજી શકાય એમ છે શ્રીક્ષીરસ્વામી બૌદ્ધ છે કે વૈદિક છે એ વિશે સંપાદક ચોક્કસ કાંઈ જાણતો નથી તેમ છતાં શ્રીકુમારિલભદ્ર વગેરે જેવા બ્રાહ્મણપંડિતોની પેઠે ક્ષીરસ્વામીએ પ્રાકૃત તરફ સુગાળની વૃત્તિ નથી બતાવી તથા વાક્યપતિ અને રાજ-શેખર જેવા વૈદિક પંડિતોએ પણ પ્રાકૃતભાષાનો ગૌરવ કરીને તથા તેમાં રચનાઓ કરીને પ્રાકૃતભાષાને સારી એવી પ્રતિષ્ઠા આપેલ છે એ હકીકત વિશેષ શ્વાસનીય છે.

૪. જુદા જુદા દેશીશબ્દસંગ્રહકારોનો નામનિર્દેશ—

સાહિત્યજગતમાં સંસ્કૃતસાહિત્યની પેઠે પ્રાકૃતસાહિત્યની પણ પ્રતિષ્ઠા જામેલી છે જ. એક કાળે દેશીપ્રાકૃતસાહિત્ય પણ પ્રતિષ્ઠાને પામેલું. વિશેષાવ-શ્યકભાષ્યકાર જિનભદ્ર ગણિક્ષમાત્રમણુ નામના મહાન જૈન આચાર્યે પોતાના ભાષ્યમાં જે ગ્રંથના નામનો ઉલ્લેખ કરેલ છે તે તરંગવતી નામનો આખ્યા-યિકાગ્રંથ આચાર્ય પાદલિપ્તસૂરિએ રચેલ છે. એ આખો ય ગ્રંથ દેશીપ્રાકૃતમાં રચેલો હતો એમ કહેવાય છે. આ સિવાય દેશીપ્રાકૃતમાં બીજું સાહિત્ય પણ હશે જ પણ તે ઉપલબ્ધ હોય તેમ જણાતું નથી. તરંગવતી કથા પણ ઉપલબ્ધ નથી. જૈનપરંપરાના છેદસૂત્રો, તે ઉપરનાં ભાષ્યો અને ચૂલ્હિગ્રંથોમાં દેશી-શબ્દોનો ઉપયોગ થયેલો છે અને એને લીધે જ તે ગ્રંથો સમજવા કઠણ પડે છે. દેશીપ્રાકૃતનું સાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં હોવું જોઈએ, એમ હોવાથી જ અનેક વિદ્વાનોએ દેશીશબ્દસંગ્રહોને બનાવેલા છે. સંગ્રહકારે પોતાના સંગ્રહની વૃત્તિમાં કેટલાક જુદા જુદા દેશીસંગ્રહકારોનાં જે નામે લખેલાં છે આ નીચે આપેલ છે.

અનુવાદ પૃ. ૧૯ ૧ દ્રોણ

પૃ. ૫૯ ૨ અવંતીસુંદરી

- પૃ૦ ૮૯ ૩ અભિમાનચિહ્ન
૪ શીલાંક
- પૃ૦ ૧૧૭ ૫ ધનપાળ
- પૃ૦ ૨૩૮ ૬ સાતવાહન
- પૃ૦ ૨૮૩ ૭ ગોપાલ
- પૃ૦ ૩૦૨ ૮ દેવરાજ ગોકુલપ્રકરણનો કર્તા
- પૃ૦ ૪૦૧ ૯ પાઠોદ્ગમલ

આ સંગ્રહકારોમાં માત્ર એક ધનપાળનો પરિચય એમ આપી શકાય કે તેણે તિલકમંજરી નામની સુંદર આખ્યાયિકા જનાવેલ છે. આ બાબત વિશેષ પરિચય માટે પાઠ્યલક્ષીનામમાલામાં સંપાદકે આપેલી પ્રસ્તાવના જોવા બલામણુ છે. અગ્યારમા સૈકામાં થયેલ કવિ ધનપાળે પોતાની જે નાની બહેન સુંદરી માટે પાઠ્યલક્ષીનામમાલા નામનો દેશીકોશ રચેલ છે તે જ સુંદરી કદાચ અવંતીસુંદરી હોય શકે, પણ તે બાબત કંઈ ચોકસ કહી શકાય એમ નથી. બીજા શીલાંક અને દ્રોણ એ નામવાળા જૈનાચાર્યો તો થયેલ છે પણ તેઓ જ આ છે કે બીજા એ અંગે કશું કહી શકાય તેમ નથી, દેશીશબ્દસંગ્રહના આટલા બધા સંગ્રહકારો થયેલા છે જે ઉપરથી કલ્પના આવી શકે એમ છે કે દેશીપ્રાકૃતસાહિત્યનો અભ્યાસ અને પ્રચાર આપણુ દેશમાં કરેલો બધો હશે. વર્તમાનમાં કોઈ પંડિત કે પ્રોફેસર દેશીપ્રાકૃતનો અભ્યાસ કરતો હોય એમ જણાતું નથી એ ખેદકર હકીકત છે.

૫. મૂલ ગાથાઓમાં તથા વૃત્તિમાં આવતા કેટલાક વિશેષ ઉદાહરણો

(૧) —ભૌગોલિક નામ

પૃ૦ ૧૩૧ ગાથા ૨૧૯

કોટ્ટા એટલે નગર (હાલનું) યુંદી. કોટા ?

પૃ૦ ૧૨૬ ગાથા ૨૧૦ સાતવાહનનું બીજું નામ કુંતલ

પૃ૦ ૪૩૦ ગાથા ૭૭૨ સાતવાહનનું ત્રીજું નામ હાલ

પૃ૦ ૩૧૦ ગાથા ૫૪૨ સાતવાહનનું ચોથું નામ પૂસ

પૃ૦ ૩૨૪ ગાથા ૫૬૪ મોઢેરવ એમ કહીને મોઢેરા ગામનો નિર્દેશ છે.
અને તેના પર્યાય રૂપે મયવગામ શબ્દ આપેલ છે.

ભયવગામ—ભગવદ્ગામ—ભગવાનતું ગામ, મોઢેરામાં સૂર્યભગવાનતું મંદિર
છે તેથી તેને ભયવગામ કહેલું હોઈ શકે અથવા આચાર્ય હેમચન્દ્ર
ભગવાનની મોઢે જાતિતું એ વિશેષ સ્થાન હોવાથી કદાચ તેને
ભયવગામ કહેલું હોય. આ બાબત પંડિતોએ નિર્ણય કરવો
જોઈએ.

આ શબ્દને સમજાવતાં પૃ૦ ૩૨૪ ઉદાહરણ ગાથા ૪૪૯માં
મોઢેરામાં મહાવીર ભગવાનની પૂજા કરવાની હકીકત આપેલ છે.
તેરમા કે ચૌદમા સૈકામાં મોઢેરામાં ભગવાન મહાવીરતું મંદિર હતું
એમ વિવિધતીર્થકદમમાં કહેલ છે. પણ વર્તમાનમાં મૂળ
નાયક રૂપે મહાવીર સ્વામી હોય એવું મંદિર હયાત નથી એમ
તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું છે.

પૃ૦ ૨૫૦ ગા૦ ૪૩૨ દાંતાનો—દાંતાના ડુંગરને—ઉલ્લેખ કરે છે. વૃત્તિમાં તો
‘દાંત’ એટલે પર્વતનો એક ભાગ એમ અર્થ બતાવેલ છે પણ ગુજરાતમાં
આશુ પાસે જે દાંતાતું રાજ્ય છે તે પર્વતીય ભાગ માટે આ ‘દાંત’
શબ્દ જણાવેલ હોઈ શકે.

પૃ૦ ૩૨૪ ગા૦—૫૬૪માં ‘ભરોચ્છય’ શબ્દ ‘તાડ’ વૃક્ષના પર્યાય રૂપે આપેલ છે.
આ શબ્દવિશે વિચારતાં એમ જણાય છે કે વર્તમાન ભરૂચ સાથે આ
‘ભરોચ્છય’ શબ્દનો સંબંધ હોઈ શકે. ભરૂચમાં દરિયા કાંઠે હોવાથી
તાડવૃક્ષોની બહુલતા હોવી સ્વાભાવિક છે અને ‘ભરોચ્છય’ તથા ‘ભરૂચ’
શબ્દ વચ્ચે સમાનતા પણ વિશેષ છે. આમ હોય તો જેઓ ભરૂચ
માટે ‘ભૃગુપુર’ શબ્દ બતાવે છે તે બાબત વિચારણીય થાય. ભૃગુપુર અને
ભરૂચ એ બે શબ્દો બન્ને સમાનતા નથી પણ ભૃગુપુર શબ્દની
કદમના કરનારાઓએ આ નગરનો સંબંધ ભૃગુ ઋષિ સાથે જોડેલો
હોય પણ આ માટે વિશેષ સંશોધન કરીને નિર્ણય લાવવો એ સંશો-
ધકોનું કામ છે.

પૃ૦ ૩૨૬ ગા૦ ૫૭૫—મઠુ—આ સ્થાન મધ્યપ્રદેશમાં નીમચ પાસે આવેલ મઠિની
છાવણી હોઈ શકે.

મૂળ ગાથામાં મઝુ સેલે એટલે મઝુ શબ્દ શૈલ-પર્વત-નો પર્યાય છે એમ જણાવેલ છે એટલે મઝુની જાવણી યાદ આવેલ છે, ત્યાં પણ ટેકરીઓ છે.

૫૦ ૧૨૦ માં ૨૦૧ કાગચલ-કાકસ્થલ નામના દેશ માટે કાગચલ શબ્દ તથા કાસિજ્જ શબ્દ આપેલ છે. આ કાકસ્થળની માહિતી મારી પાસે નથી.

૫૦ ૨૮૪ માં ૪૯૧-પશ્ચિમ શબ્દનો 'નગર' અર્થ આપેલ છે. તે નાસિક પાસેનું હાલનું પેંડણ નામનું સ્થળ લાગે છે.

૫૦ ૪૨૩ માં ૭૫૭-મહારાષ્ટ્ર દેશના એક પત્તન-શહેર-માટે સાયં શબ્દ આપેલ છે. હાલ માડુગા અને કુર્લાની વચ્ચે આવતું સ્ટેશન સાયન છે તે ન હોઈ શકે ?

સાયંનો અર્થ મરહટ્તવેસપટ્ટણમેણ અર્થાત્ 'મહારાષ્ટ્ર દેશનું એક નગર' એમ આપેલ છે.

૫૦ ૪૦૩ માં ૭૨૦-ગોદાવરીના પાણીના ધરા માટે શાંખદ્રહ શબ્દ આપેલ છે. ગોદાવરી નદી તીર્થરૂપ હોવાથી પવિત્ર મનાય છે એથી એમાં આવેલો પાણીનો કોઈ ધરા વિશેષ પવિત્ર હોય તેથી કદાચ તેનું નામ અહીં આપેલ હોય.

૫૦ ૩૭૨ માં ૬૬૦ જ્યાં રાત અને દિવસ સરખાં શહેતાં હોય એવો પ્રદેશ સૂચવવા માટે વઓવત્થ, વઓવત્થય તથા વઓવડ્ડક એ ત્રણ શબ્દો આપેલા છે.

આ રીતે આ સંગ્રહમાં કેટલાંક નગર પર્વત વગેરેનાં નામ આવેલાં છે. આ કરતાં પણ ખીળાં કોઈ વધારે નામો પણ મળી આવે જો ગાથે-ગાથાઓની વિશેષ તપાસ કરવામાં આવે પણ અહીં તે સંક્ષેપથી જ આપવાની દૃષ્ટિ છે એટલે આટલાથી જ સંતોષ કરેલ છે.

(૨) કેટલાક વિશેષ શબ્દો

૫૦ ૩૬૯ માં ૬૫૬-વહ્માસ-વહ્નો મહિનો-રતિકીડા પરાયણ પતિ, નવોદા-નવી પરણેલ-અથવા પ્રથમ પરણેલી સ્ત્રીના ધરમાંથી જે મહિનામાં ક્યાંય બહાર ન જાય તેનું નામ વહ્માસ.

૫૦ ૯૦ માં ૧૪૫ જે સ્ત્રીના શરીરનું માપ સૂતરના દોરાવડે ભરીને પછી તે દોરાને દિશાઓમાં ફેંકી દેવામાં આવે તે સ્ત્રી-કોઈ દેશમાં આવે આચાર પ્રચલિત હશે તેથી આ શબ્દને આપેલ છે.

૫૦ ૬૫ ગા૦ ૧૫૩-ઓલુંકી આ એક રમતનું નામ છે. જે રમતમાં બાળકોને સંતાવાનું હોય, ઓલુંકી એટલે છન્નરમણ જાનું જાનું રમતું.

૫૦ ૬૦ ગા૦ ૮૨ હંદટલઅ-શરદ ઋતુમાં ઈંદ્રના ઉત્થાપનો ઉત્સવ પ્રચલિત હોવાથી તેનું નામ હંદટલઅ એટલે ઇંદ્રને ઉત્થાપન કરવાની પ્રવૃત્તિ.

૫૦ ૮૧ ગા૦ ૧૨૧-હુડિયાહરણ-એક પ્રકારના નૃત્યનો સૂચક આ શબ્દ છે જે નાચમાં નાચનાર એકદમ જાંચે ઉડીને-જાંચે કુદીને-છરીની ધારના અગ્ર ભાગ ઉપર રહેલ ફૂલ પગની આંગળીઓ વડે ઝટ કરીને ઉપાડી લે તે નાચ-

‘કુસુમં યત્રોડ્ડીય કુરિકાગ્રાલ્લાઘવેન સંગ્રહ્ય ।

પાદાહુગુલીભિર્ગચ્છતિ તદ્ વિજ્ઞાતવ્યમ્ હુડિયાહરણમ્ ॥

ઉડ્ડીય-ઉડીને, આહરણુ-લપ્ લેવું

૫૦ ૨૬૭ ગા૦ ૪૬૨ ઘમ્મઅ-ચંડી દેવીને બલિદાન માટે હણવામાં આવતા પુરુષ-ચેાર લોકો દુર્ગદેવીની આગળ પુરુષનો વધ કરીને તેના શરીરના લોહી વડે પૂજા માટે જંગલમાં જે પુરુષનું ધર્મને માટે બલિદાન આપે છે એવા પુરુષ માટે ‘ધમ્મય’-ધર્મક-શબ્દ આપેલ છે.

૫૦ ૧૭૬ ગા૦ ૩૦૫ ચોરલી અથવા ચોરલિયા-શ્રાવણ વ.(-મહુલ-)-દિ.(-દિવસ-)
ચૌદશને દિવસ

૫૦ ૩૮૮ ગા૦ ૬૯૧-ચોરલી-શ્રાવણ શુ.-શુકલ-દિ. ચૌદશને દિવસે થતો ઉત્સવ

૫૦ ૪૩૨ ગા૦ ૭૭૪-હિંચિઅ) જે રમતમાં એક પગે ચાલવાનું હોય તે રમત
હિંચિઅ)

उत्क्षिप्य चरणमेकं यत्र शिशुः वलिति कीडा ।

कथिता हिंचिअ-हिंचिअनामभ्याम् ॥

બાળક એક પગ જાંચે કરીને જે કીડામાં કૂદે તે કીડાને હિંચિઅ અથવા હિંચિઅ કહેવામાં આવે છે વર્તમાનમાં આ રમત લંગડી નામે ઓળખાય છે

૫૦ ૨૮ ગા૦ ૩૨-આ ગાથામાં એમ જણાવેલ છે કે માહ(માધ)મહિનાની પૂનમને દિવસે એવો એક ઉત્સવ થાય છે કે જ્યારે લોકો શેરડીનું દાતણ કરે છે એટલે કે ખુબખુબ શેરડીને ચુસે છે તે ત્યાં સુધી કે દાતણમાં પણ શેરડીનો જ ઉપયોગ થાય છે.

આ ઉત્સવનું નામ હક્ષુકદંતપવનક્ષણ છે, ક્ષણ એટલે ઉત્સવ, ઇશુ એટલે શેરડી અને દંતપવન એટલે દાતણ

આ રીતે આ સંશ્લક્ષ્માં આ પ્રકારના બીજા પણ ઉત્સવો, તિથિઓ રમતો તથા બીજી બીજી એવી સામાજિક રીતીઓના ઉલ્લેખ આવેલ છે.

૬. ઉદાહરણગાથાઓ દ્વારા જણાતી પરિસ્થિતિ તથા તેના થોડાક વિષયોનો નામ નિર્દેશ—

(૧) પરિસ્થિતિ

ઉદાહરણગાથાઓના અંકો સાથે પરિસ્થિતિ સૂચક થોડીક હકીકતો આ નીચે જણાવેલ છે—

- ૧ બાળકોની એકીએકીની રમતનો જુગાર આંધળી કોડીઓ વડે શોભે છે—૧૨૯
- ૨ વિજ્ઞાનને સેવવાથી લક્ષ્મીના હમલાને પામે છે—૧૪૨
- ૩ ધરના સુવરને તો ખાવાનું અપાતું નથી અને બળદે ખાધેલ કઠીની ચિંતા થાય છે—૧૮૩
- ૪ જે ગામમાં મુખી ખાપરો હોય ત્યાં ન રહેવું—૧૮૫
- ૫ હે બાળકી ! મોંસુઝણી વેળાએ શરીમાં સૂકાં જાણ્યાં વીણવા ન જા, કોઈ સાંઠ તને એપી નાખશે—૨૦૯
- ૬ બાળક આંબલી ઉપર ચડી ગયો ત્યારે માતા ઘંટીનાં અને ચૂલાનાં કામ છોડીને દોડી જાય છે—૨૨૮
- ૭ ચિખલી સ્ત્રીને પણ કામદેવ છોડતો નથી—૨૨૭
- ૮ મને અણીવાળી મજબૂત કોશ ધડી આપ, આ ત્રાક જેવડી કોશથી જમીનમાં ચાસ પડતા નથી—૨૧૯
- ૯ અસ્પૃશ્યતા—ડોયા વગેરેને કુંધાના—હોકાના પાણી વડે ઊંટીને લે છે—૨૭૯
- ૧૦ જ્યાં મચ્છરો બહુબળે છે એવા જાંખરા નીચે કદરૂપા તથા નીચ સોનારને અસતી રમાડે છે—૨૬૨
- ૧૧ સેંકડો માનતાઓ વડે મળેલ લક્ષ્મી જેવી વહૂને પામીને તારી જાતને વિજી ન માનતો, એ લક્ષ્મી તો વિજળી જેવાં ચંચળ હોય છે—૨૯૦
- ૧૨ સ્ત્રીક્રીડાઓને ન સંભાર, કપટપ્રવૃત્તિઓને તજ દે, પુણ્યની પ્રવૃત્તિમાં મન રાખ, કારણ કે હવે તું વૃદ્ધ થયો છે—૨૯૪
- ૧૩ નિર્દય તરફ નિર્દય, સદય તરફ સદય તો સૌ હોય છે પણ નિર્દય તરફ દયાવાળો કોઈ સ્થાનમાં છે ખરો ? ૩૦૬

- ૧૪ શત્રીએ અધું જ કંપી ગયા પછી કંદોરાનો પણ અવાજ ન થાય, એ રીતે વહુ અભિસરે છે-૩૧૧
- ૧૫ સીંચોડાની ઉપર એકેલો ટોયો કુંખ નામનું વાણું વગાડે છે તે સાંભળીને ઉતાવળી એવી ગોવાળણુ અભિસાર કરે છે-૩૩૦
- ૧૬ તર વડે દહીં શોભે છે, મૂઠો વડે તરવાર શોભે છે પાણી વડે ડૂવા શોભે છે અને પશુઓ વડે મામનાં ધરો શોભે છે-૩૩૩
- ૧૭ હે પદ્મપ્રભો ! તારા જનમ વખતે વાગતું વાણું સાંભળીને સ્વર્ગના થોડાના કાન ચમકી ગયા, આદિ વરાહના કાન ઊંચા થઈ ગયા અને વેદપાઠી બ્રહ્માનો વેદપાઠ અટકી ગયો-૩૩૮
- ૧૮ આણુ પાસે આવેલ દાંતા ઉપર તીક્ષ્ણ તપ કેણું ક્યું ?-૩૪૦
- ૧૯ ઊનો બળબળતો પવન, ઓડલોડોએ ખોદેલા ઊંડા ડૂવા, હોજરી બાળી નામે એવી તરશ એવી મારવાડને નમસ્કાર-૬૬
- ૨૦ સેળભેળ-તારા શત્રુઓ સેળભેળવાળો સાથવો ખાય છે-૫૭
- ૨૧ વાણિયાઓને સોતું, હાથીઓને શેરડી અને લય પામેલાને અભય હરખ ઉપજવે છે-૬૧
- ૨૨ શત્રીએ દોરડીથી કસીને બાંધેલા અને રોમાંચિત એના પ્રિયને સંભારતી સ્ત્રી ખાંડવામાં રોકાયેલી છતાં પોતાના રોમાંચને છુપાવી શક્તી નથી-૬૭
- ૨૩ લાંચ-હે મુઘે તું તેને લાંચ આપ, તુટેલો પ્રેમ સૂતરના તાંતણાઓથી સંઘાતો નથી-૭૪
- ૨૪ હે હસનારી ! હસવું પડતું મેલ, સંતાકુકડીની રમત છોડ અને તારું ધર સમું કર, ચૂલામાં ઊઘડને જોઈને તારી નણુંદ તને હસશે-૧૧૮
- અહીં તે આટલી હકીકતો જણાવવી પૂરતી છે પણ સંગ્રહમાં તે આવી બીજી પણ પરિસ્થિતિ સૂચક હકીકતો આપેલ છે.

(૨) ઉદાહરણુગાથાઓના થોડાક વિષયો

પ્રસ્તાવનામાં જણાવી ગયો છું કે ઉદાહરણુગાથાઓ ૬૨૨ છે. આ ગાથાઓમાં અનેક જાતના વિષયો ચર્ચાયા છે ગાથાવાર વિષયની ચર્ચા કરવા બેસું તો પાનાં જ લરાખ અને તેમ કરવું શક્ય પણ નથી એટલે સ્થાલીપુલાકન્યાયે ગાથામાં જણાવેલા કેટલાક વિષયોનો અહીં માત્ર નામનિર્દેશ કરી દઉં છું.

- ૧ શ્રી પદ્મપ્રભુ, મહાવીર સ્વામી, પાર્શ્વનાથ સ્વામી, નેમિનાથ સ્વામીની સ્તુતિ તથા ઉજ્જયંત પર્વતમાં એટલે ગિરનાર ઉપર રહેલાં અંબામાતાની સ્તુતિ.
- ૨ વિશેષ નામ આપ્યા વિના ચૌલુક્ય કે ચાલુક્ય વિશેષણ આપીને કરેલી રાજની સ્તુતિ.
- ૩ રાજા કુમારપાળની પ્રશંસા તથા મોટા પેટવાળા અર્ધરકના નામ સાથે રાજા સિદ્ધરાજની પ્રશંસા તથા રાજા સિદ્ધરાજને શિષિધ્વજ કહેલ છે એટલે ગુજરાતના ધ્વજમાં ફૂકડાતું નિશાન રહેતું એમ સૂચન છે.
- ૪ રાજાના શત્રુઓ દુઃખી દુઃખી થઈ ગયા છે એવું અનેક રીતે બતાવવા સાથે રાજાના પરાક્રમની વર્ણના.
- ૫ વધારે ગાથાઓમાં શૃંગારરસવાળી વર્ણના
- ૬ અલિસારની હકીકત
- ૭ વિરહની વ્યથા
- ૮ વૈરાગ્યની વાત
- ૯ મુનિની પ્રશંસા
- ૧૦ હેડકાને ઉપાય—રાજાની ધાકથી શત્રુઓની હેડકા એસી જાય છે
- ૧૧ રમકડાંનિર્માણતું શિલ્પ
- ૧૨ કદ્રૂપનિંદા
- ૧૩ મારવાડને નવ ગજના નમસ્કાર
- ૧૪ ખેડુત
- ૧૫ ડાકણો
- ૧૬ ઉપદેશ
- ૧૭ હરિભક્તિ
- ૧૮ પૌરુષ
- ૧૯ કચ્છમાં મૂળા
- ૨૦ પિશુનોની નિંદા
- ૨૧ આજસુ
- ૨૨ ચોરને ઉઘમ કરવાનો ઉપદેશ
- ૨૩ ભિક્ષુને ઉપાલંભ-લોકોએ હજી દાતણ પણ નથી કચું અને ભિક્ષા માંગવા હાલી નિકળનાર ભિક્ષુ

આ રીતે અહીં તો સંક્ષેપમાં લખવાનું છે તેથી માત્ર આ તેવીશ વિષયોને જણાવેલા છે પણ બીજા અનેક લૌકિક વિષયો—સુભાષિત વચનો, કહેવતો જેવાં વચન તથા કામક્રીડાના પ્રકારો વગેરેને લગતા અનેક વિષયો આ ગાથાઓમાં વર્ણવેલા છે આમ અનેક આખતોની હકીકત ઉદાહરણ ગાથાઓમાં દર્શાવેલ છે જેમ આચાર્યે સંસ્કૃત દ્વાચાશ્રય તથા પ્રાકૃત દ્વાચાશ્રય રચીને સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં તમામ ઉદાહરણો સમજાવેલાં છે તેમ ઉદાહરણગાથાઓ આપીને સંધરેલા તમામ દેશીશબ્દોનો વ્યવહાર તથા ઉપયોગ સમજાવેલ છે.

આ હકીકત અહીં સંક્ષેપમાં જ જણાવેલ છે વિસ્તારથી જણાવવા બહુ અને તે વિવેચન સાથે લખવા પ્રયાસ કરું તો પાનાં ભરાય તેમ છે એટલે અહીં આટલાથી જ છતિશ્રી કરેલો છે.

વ્યુત્પત્તિની નોંધો

સંપાદકે આ ગ્રંથની પાછળ દેશીશબ્દોની વ્યુત્પત્તિની નોંધો આપેલ છે. તેમાં કઈ પદ્ધતિનો આશ્રય લીધેલ છે તે વાત તે નોંધો આપતાં પહેલાં જ જણાવી દિધેલ છે પણ એક વાત એવી છે કે, પંડિતો વ્યુત્પત્તિવિશારદો એ નોંધોને વાંચશે તો તેમને જણાશે કે નોંધોમાં સંખ્યાબંધ એવા શબ્દો આવેલા છે કે જેમનો નિર્દેશ અમરકોશ, અભિધાનચિંતામણિકોશ, વિશ્વ-પ્રકાશકોશ, અનેકાર્થસંગ્રહકોશ તથા હૈમનિધંટુશેષ કોશ વગેરે અનેક કોશોમાં મળે છે એટલે એ બધા દેશીશબ્દોને વ્યુત્પત્તિ ન ગણી શકાય? તે ન કોશની ટીકાઓમાં એ શબ્દોમાંના કેટલાકની વ્યુત્પત્તિઓ પણ નોંધેલ છે. તે બધીને સંપાદકે શબ્દો સાથે જ આપેલ છે તથા વ્યાકરણના ઉચ્ચાદિપ્રકરણમાં પણ એ શબ્દોની જે વ્યુત્પત્તિઓ બતાવેલ છે તે પણ તે તે શબ્દો સાથે નોંધેલ છે. આ જોતાં દેશીશબ્દોનો મોટો ભાગ વ્યુત્પન્ન શબ્દો જેવો જણાય છે. એ અંગે વિદ્વાનો વિચારે અને આ નોંધોમાં જે સુધારાવધારા કરવા હોય તે અંગે જરૂર સંપાદકને સૂચના કરે.

જે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઓ કોશો વગેરેમાં નથી તે શબ્દોનો અર્થ સમજી અર્થને અનુસારે સમાન સંસ્કૃત શબ્દોને આપવાની પદ્ધતિ સંપાદકે સ્વીકારેલ છે તથા ઘણા શબ્દોમાં તો દેશીશબ્દોને મળતા આવે એવા સંસ્કૃતશબ્દોને આપવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે, વળી, ઘણું ઠેકાણું દેશીશબ્દના ઉચ્ચારણને અનુરૂપ શબ્દની યેજના કરવા માટે ઉચ્ચારણપદ્ધતિના ક્રમનો ભંગ થયેલો જોવામાં આવશે પણ નિરુક્ત તથા પ્રાચીન વ્યાકરણોમાં અને શબ્દોને લગતાં બીજાં ઉચ્ચાદિ વગેરે પ્રકરણોમાં જે રીતે વ્યુત્પત્તિને સમજાવવાનો પ્રયાસ થયેલ છે

તેને અહીં અનુસરતા અદ્યતન ભાષાશાસ્ત્રના નિયમો જળવાયા નથી તે સંપાદકના ધ્યાન ખેંચાર નથી.

ભુની પદ્ધતિમાં

વારિવાહક ઉપરથી બલાહક

ઠુર્ધ્વલ „ ઝલૂલલ

જીવનમૂત „ જીમૂત

પિશિતાશ „ પિશાચ

વૃન્સીદ „ વૃસી વગેરે અનેકાનેક શબ્દોની સાધના કરવા માટે જે

પ્રથા પ્રચલિત હતી તે પ્રથાને અનુસરતાં અદ્યતન ભાષાવિજ્ઞાનના નિયમો સચવાય પણ શી રીતે ? છતાં શબ્દોને સમજાવવા સારૂ યથાભુદ્ધિ અને યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવાના ઉત્સાહને લીધે અહીં થયેલી એવી જે ક્ષતિઓ સાક્ષર વ્યુત્પત્તિવિદોના ધ્યાન ઉપર આવે તે અંગે સંપાદકને ક્ષમા આપે અને સાચી રીતની સૂચના કરવા કૃપા કરે. વળી, સંપાદક આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનને જાણુતો પણ નથી અને જાણવાનો દાવો પણ કરતો નથી તેથી એવી ભુલો તેના દ્વારા થાય એ સ્વાભાવિક છે એટલે તે આ માટે કેવળ ક્ષમાપ્રાર્થી છે.

સંશોધન

અનુવાદ પૃ ૪ ગા ૩

અર્થની ઉપપત્તિ બની શક્તી નથી ને બદલે અર્થની ઉપપત્તિ બની શક્તી હોય.

પૃ ૫૮ [ઇકારાદિ અનેકાર્થક] ને બદલે ઇકારાદિ એકાર્થક

પૃ ૩૬૪ ગા ૬૪૫ તુર્વિવનકે ને બદલે ચ તુર્વિવનકે

પૃ ૩૭૬ ગા ૬૭૫ વિડઅ ને બદલે વિડવ

પૃ ૩૮૫ ટિપ્પણમાં ૬૮ ને બદલે ૬૮૪.

વ્યુત્પત્તિની નોંધોમાં પૃ ૩૩ અટ્ટ ને બદલે ગા ૫ અટ્ટ

મારી આંખ નબળી છે અને પ્રુફે જોનારો એકલો રહ્યો એથી બીજી ધણી છાપ ભુલો રહી જવાનો પુરો સંભવ છે. વળી, પાછળથી ઉતાવળ થઈ હોવાથી પ્રુફે જલદી જલદી તપાસવાં પડ્યાં છે એથી પણ નાની મોટી અનેક ભૂલો રહી જવાની પુરી શક્યતા છે તે ઉપરાંત અનુસ્વાર, કાનો, માત્રા વગેરેની ભુલો તો હશે જ. પાઠકોને નમ્રભાવે વિનંતિ છે કે જ્યાં જ્યાં ભુલો દેખાય તે અંગે મને સૂચન કરવા કૃપા કરે તથા પોતે પણ સુધારીને વાંચવાની મહેરબાની કરે એવો નમ્ર સૂચના કર્યા વિના મારે સારુ બીજો કોઈ મારગ નથી જ.

अथभां वापरेल पुस्तकोना संकेतोनी सभण तथा संदर्भ अंधानां नाम

पा०— पाठशुनी प्रति

बं०— अंभाणनी डलकता युनिवर्सिटीनी आवृत्ति

मु०— पूना—मुंअध—नी मुद्रित आवृत्ति

वेकट राम० संपा० देशी०—वेकट परवस्तु रामस्वामी संपादक

देशीनाममाला

अभिधा०— अभिधानचिंतामणि नाममाला

कां०—कांड

श्लो०—श्लोक

गा०—गाथा

हैमअने०

हैमअनेका०

अनेकार्थ०

हैम अनेकार्थ० } हैम अनेकार्थसंग्रह

सर०—सरखावो

पाइअ० ना०—पाइअलच्छीनाममाला

अमर०—अमरकोश क्षीरस्वामीवाणी टीकावाणे

धातुपा०—हैमधातुपारायण

माध०—माधवीय धातुवृत्ति

पृ०—पृष्ठ

हैमप्राकृतव्या० हैम प्राकृतव्याकरण

वनौषधि०—वनौषधिवर्ग

अ० अध्याय

पा० पाद

सू० सूत्र

उणा० उणादि०—उणादिसूत्र—हैमचंद्र

हैम नि०शे० हैमनि०—हैम निघंटुशेष

मेदिनी—मेदिनीकोश

क्षत्रियव०—क्षत्रियवर्ग

क्षीर.—अभरकेश उपरनी श्रीक्षीरस्वामीनी वृत्ति

कल्पकुश

शब्दकल्पकुश

वि. प्र.—विश्वभकाश

શ્રીસુધાકલશનો એકાક્ષરકોશ

હિંદી

મરાઠી

ન્યાં શ્લોકના સળંગ નંબર આપેલ છે ત્યાં ટીકાવિનાનો મૂળમાત્ર
અભિધાનચિંતામણિ નામમાળા કોશ

શ્રીપુરુષોત્તમપ્રણીત એકાક્ષરકોશ

નિરુક્તકાર

નિધંટુભાષ્ય

૪. વૃત્તિ

સંત શ્રીકમ્બીરજી

ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય શ્રીહીરવિજયસુરિના શિષ્ય અને બાદશાહ જહાંગીરના મિત્ર

શબ્દરત્ના.—શબ્દરત્નાકરકોશ, યશોવિજયજૈનગ્રંથમાળા

અભિ.ચિ.શિ.—અભિધાનચિંતામણિશિલોક

વિશ્વપ્રકાશ

અહીં મૂળની સંસ્કૃતવૃત્તિમાં અને અનુવાદમાં તથા વ્યુત્પત્તિની નોંધોમાં
અનેક સ્થળે જે આંકડા આપેલા છે તે સિદ્ધહેમવ્યાકરણના અધ્યાય પાદ તથા
સૂત્રના સમજવા

પાણિનીયસૂત્ર

પ્રા०—પ્રાકૃત

અમરકો० મહેશ્વરટી०—અમરકોશ મહેશ્વરની ટીકાવાલો બેંકટેશ્વરપ્રેસની આવૃત્તિ
ત્રિકાંડરોષકોશ

૬૦—હેમપ્રાકૃતવ્યાકરણ

જે કોશના નામની આદિમાં અમિ શબ્દ હોય ત્યાં હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલ
અભિધાનચિંતામણિ નામમાળા કોશ સમજવો

હારાવલી પુરુષોત્તમદેવ

માલતીમાધવ

બૌદ્ધપિટકગ્રંથ

ઉપાસકદર્શાગ સૂત્ર જૈનઆગમ

વૈશ્યવ०—વૈશ્યવર્ગ

કલ્યાણમંદિર० કલ્યાણમંદિરસ્તોત્ર—સિદ્ધસેન દિવાકરરચિત એક જૈનસ્તોત્ર

રઘુવંશ

અભિધાન૦ શેષનામાલા—અભિધાનચિંતામણિ શેષનામામાલા

વ્યુત્પત્તિસૂચક નોંધોના સંકેત

પૃ૦ }—પૃષ્ઠોદરાદયઃ—હેમચંદ્રસંસ્કૃતઅ્યાકરણ ૩।૨।૧૫૫
પૃષ્ઠો]

દેશી શબ્દ સં૦—દેશીશબ્દસંગ્રહ

અમર૦ અમરકોશ

સિદ્ધહેમ૦—સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન હેમચંદ્ર

નિરુક્ત્તાનિઘંટુ

ઘન્વ૦નિ૦—ઘન્વન્તરિ નિઘંટુ (હૈમનિઘંટુશેષમાંનો ઉલ્લેખ)

પ્રા૦ સૌ૦—પ્રાચીન સૌત્રધાતુ

ગુ૦ મા૦—ગુજરાતીભાષા

કણ્ઠ્વા૦—કણ્ઠ્વાદિ ગણનો ધાતુ—ઉમ ધાતુ પાઠ

જે સ્થાને નામની આદિમાં હૈમ અ કે અનેક શબ્દ હોય ત્યાં આ૦ હૈમચંદ્રનો અનેકાર્થ સંગ્રહકોશ

જે સ્થાને નામની આદિમાં અમિ શબ્દ હોય ત્યાં આચાર્ય હૈમચંદ્ર રચિત અભિધાનચિંતામણિ નામમત્રા કોશ

જે નામની આદિમાં હૈમલિંગા૦ શબ્દ હોય ત્યાં હૈમચંદ્ર રચિત હૈમલિંગાનુશાસન મૂળ કે તેની વૃત્તિ

જે નામની આદિમાં ડ કે ડગા શબ્દ હોય ત્યાં હૈમચંદ્રરચિત કૃદંતપ્રકરણમાં આવેલ ઉણાદિ પ્રકરણ—સિદ્ધહૈમવ્યાકરણ પાંચમો અધ્યાય અને બીજો પાઠ

જે નામની આદિમાં હૈમ૦ નિ૦ શે૦ કે હૈમનિ૦ શબ્દ હોય ત્યાં હૈમચંદ્રરચિત હૈમનિઘંટુ શેષ

સંપાદનની વિશેષતા

દેશીશબ્દસંગ્રહની ત્રણ આવૃત્તિઓ તેા થઈ ગઈ છે અને આ તેની ચોથી આવૃત્તિ છે, તેા શું આ સંપાદનની કેઈ વિશેષતા છે કે એમને એમ ડીટો ડીટો સંપાદન છે? આ વાતનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે—એક તેા આ સંપાદનમાં ગુજરાતીમાં અનુવાદ છે—એ વિશેષતા. બીજી, આ સંગ્રહમાં જે ઉદાહરણગાથાઓ આપેલ છે તે તમામ ગાથાઓનો અત્યાર સુધી ક્યાંય અનુવાદ થયો નથી, તેમનો અહીં ગુજરાતી અનુવાદ સૌથી પ્રથમ આપવામાં આવેલ છે. કલકતાવિશ્વ-

વિદ્યાલયની આટ્ટિમાં આ સંગ્રહની મૂળ ગાથાનો તથા વૃત્તિનો અનુવાદ અંગ્રેજીમાં હપાયેલ છે પણ તેમાં ય ઉદાહરણગાથાઓનો તો અનુવાદ અંગ્રેજીમાં પણ હપાયેલ નથી એટલે ઉદાહરણ ગાથાઓનો ગુજરાતી ભાષામાં અહીં સૌથી પ્રથમ અનુવાદ પ્રકાશિત કરવાનું માન અંધનિર્માણોદ્દેશને દાખે જાય છે. બીજું ગુજરાતી અનુવાદમાં કે મૂળ સંસ્કૃત વૃત્તિવાળા ગ્રંથમાં શબ્દો અંગે જે તુલનાત્મક ટિપ્પણો આપેલ છે તે પણ પહેલવહેલાં જ પ્રકાશિત થાય છે. એ ટિપ્પણોમાં દેશી શબ્દોને મળતા આવે એવા શબ્દો સંસ્કૃતકોશોમાં ક્યાં આવેલા છે તે આધાર સાથે બતાવેલ છે તથા શબ્દોના અર્થો આપતાં મૂળ શબ્દને મળતો આવે એવો ભાષાનો શબ્દ મૂકવા ખામ ચીવટ રાખેલ છે.

બાકી તો જુની હસ્તલિખિત પ્રત ઉપરથી સંપાદન કરતાં પાઠાંતરો લેવાની કાળજી કરવી એ જરૂરી છે. પાઠાંતરો ઉપયોગી હોય તે જ લેવામાં આવે તે જોવું જરૂરી છે. પહેલી બે મુઁબવાળી આવૃત્તિમાં તો પાઠાંતરોની ભરમાર જ છે. તેમાં ક્યાં ઉપયોગી અને ક્યાં અનુપયોગી તે બાબત વિચાર કરવામાં આવેલ હોય તેમ જણાતું નથી પણ ત્રીજી કલકત્તાવાળી આવૃત્તિ જે હપાયેલ છે તેમાં પાઠાંતરોની ભરમાર નથી અને ઉપયોગી હોય તેવાં પાઠાંતરો લેવાનો પ્રયત્ન થયેલો હોય એમ લાગે છે.

લિખિત પ્રતિઓમાં બધું જ લખાણ સળંગ હોય છે તેમાં ક્યાંય પદચ્છેદ વગેરે હોતું નથી પ્રતિઓ ઉપરથી નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરનારે પદચ્છેદ વગેરે બધું જ નવેસાથી કરવું પડે છે. અર્થની બરાબર સમજ હોય તો જ પદચ્છેદો વગેરે ઠીક થઈ શકે છે, નહીં તો એક પદનો અક્ષર બીજા પદમાં આવ્યો જાય છે તેવું ધ્યાન રહેતું નથી અને એમ થવાથી અર્થની સંગતિ કરવામાં મુશીબત નડે છે. ઉપરની ત્રણે આવૃત્તિઓમાં એક સ્થળે પાઠાંતરમાં અને બીજે સ્થળે મૂળગાથામાં પદવિભાગની આવી ગડબડ રહી ગઈ છે. તે, આ સંપાદનમાં સુધારવામાં આવેલ છે.

તે પ્રથમ સ્થળ આ છે—ગા० ૪૯૩ માં ઉપરની ત્રણે આવૃત્તિમાં ચાલમવક્ષાણ્ડકમ્ એવો પાઠ હપાયેલ છે. પણ તે હપાયેલ પાઠના અર્થનો ઉદાહરણગાથામાં કોઈ અર્થ બેસતો નથી. ઉદાહરણગાથામાં ‘દ્દાને ગુથે છે’ એવો અર્થ જ બેસે છે ત્યારે કાણ્ડકમ્ પાઠનો ‘દ્દો’ અર્થ કોઈ રીતે થતો નથી. આ બાબત સંપાદકે ખૂબ સાવધાનતાથી વિચાર કર્યો અને હપાયેલ આવૃત્તિઓના પાઠાંતરો ફરીફરીને તપાસ્યાં તો માલુમ પડ્યું કે મુઁબવાળી એટલે પૂનાવાળી આવૃત્તિમાં કાણ્ડકમ્ પાઠ જોવામાં આવ્યો. આગળના સંપાદકોને.

કાણ્ડકમ્ પાઠ બરાબર ન લાગ્યો તથા તેમણે તે પાઠને બદલે કાણ્ડકમ્ એવો પાઠ સુધારીને છાપ્યો. અહીં એવો પાઠ જ્યેષ્ઠ એ કે જે 'દડો' અર્થને બતાવે પણ કાણ્ડકમ્ એવો સુધારેલો પાઠ 'દડા' અર્થને બતાવી શકતો નથી એટલે સંપાદકે કાણ્ડકમ્ પાઠને બદલે જૂની છપાએલી આવૃત્તિમાં મળતો કાણ્ડકમ્ પાઠ સ્વીકાર્યો અને આ પાઠનું સમર્થન કરતો 'કણ્ડુક' એવો પાઠ પાટણવાળી પ્રતિમાં મળી ગયો એટલે આ બંને આધારોનો આશ્રય લઈને સંપાદકે કન્દુક: પાઠ સ્વીકાર્યો અને તે પાઠને આ આવૃત્તિમાં છપાવેલ છે. કન્દુક એટલે 'દડો' એ અર્થ સ્પષ્ટ સુવિદિત છે.

બીજી સ્થળ ૨૩૮મી ગાથામાં છે. મૂળમાં લખેલ છે કે કોઢી દુદોહ-લ્લણાસુ આ પાઠ આગલી ત્રણે આવૃત્તિઓમાં કોઢી દુ દોહલ્લણાસુ આમ છપાવેલ છે અહીં જે દુ શબ્દ છે તે જુદો પડી ગયેલ હોવાની તેનો કશો અર્થ થતો નથી તેથી મૂળગાથાનો અર્થ પણ એમનો નથી. ખરી રીતે દુદોહ એમ અખંડ પદ છે અને તેનો અર્થ દુદોહ એમ છે. વૃત્તિકારે દોહવિષમા એ અર્થ દુદોહ શબ્દનો બતાવેલ છે એટલે જે ગાય વગેરે દોહતી વખતે સરખાં ન રહેતાં હોય પણ કશાં બનીને તોફાન મચાવતાં હોય તેને દુદોહ એટલે દોહવિષમ કહેવાય છે. દુ શબ્દ જુદો હોય તો આ અર્થ ધર્ષી શકતો નથી. સંપાદક મહાશયોએ વૃત્તિમાં જણાવેલ દોહવિષમા પદ તરફ અને તેના અર્થ તરફ ધ્યાન આપ્યું હોત તો તેઓ દુ શબ્દને કદી જુદો ન રાખત. આમ લિખિત પ્રતિઓ ઉપરથી નવી આવૃત્તિને તૈયાર કરનારાઓએ પાઠાંતરો તરફ તથા પદચ્છેદો તરફ વિશેષ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે.

આ લખવાનો એવો અર્થ તો કોઈ નહીં જ કરે કે આ ગુજરાતી અનુવાદવાળી આવૃત્તિ તદ્દન ભૂલ વગરની છે. સંપાદકે સંશોધનના મથાળા નીચેના લખાણમાં આમળ કહેલ છે કે સંપાદકની આંખ નબળી છે, ઉંમર પણ વિશેષ પાકટ થયેલ છે તથા બધું જ કામ એકલે હાથે કરવાનું છે અને તેનું જ્ઞાન પણ માત્ર બિંદુ જેટલું છે તેથી વારંવાર ધ્યાન રાખ્યા છતાં ભૂલો રહેવાનો સંભવ છે. સહમૂઃ આન્તિર્વુર્વારા એટલે માણસથી સ્વાભાવિક થનારી ભૂલો અટકી શકતી નથી અને તેમાં સુદારાક્ષસનો સંયોગ થતાં તો એ ભૂલો વિશેષ સ્પષ્ટી બને છે. એટલે તમામ સાક્ષરો પંડિતો અને અભ્યાસીઓને સંપાદક નંત્ર લાવે વિનંતિ કરે છે કે આ પ્રકાશનમાં રહેલી ભૂલોને સુધારીને વાંચે અને ભૂલો બદલે ક્ષમા આપે તથા જુલો વિશે સંપાદકને સન્મન કરે.

—બેચરદાસ

અનુક્રમ

આ દેશીશબ્દસંગ્રહમાં એના યોજકે શબ્દોની યોજના અનુક્રમપૂર્વક જ કરેલ છે.

પ્રથમ વર્ગમાં જે શબ્દો આદિમાં સ્વરવાળા છે તેમને અનુક્રમે ગોઠવેલા છે.

પ્રાકૃતભાષામાં અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ણ અને ઓ ઓટલા આઠ સ્વરો જ વપરાય છે એટલે જે શબ્દો આદિમાં સ્વરવાળા છે તેમાં પહેલા આદિમાં અ વાળા, પછી આદિમાં આ વાળા એ રીતે અનુક્રમે છેલ્લે આદિમાં ઓ વાળા શબ્દો ગોઠવેલા છે, આમાં પણ શરૂઆતમાં પ્રે સ્વરવાળા, પછી ત્રણ સ્વરવાળા એમ સ્વરોની સંખ્યાને અનુસારે ક્રમ રાખેલો છે. વધારેમાં વધારે છ સ્વરવાળા શબ્દો બતાવેલા છે.

દેશીપ્રાકૃતમાં કોઈ શબ્દ માત્ર એક સ્વરવાળો વ્યવહારમાં જણાતો ન હોવાથી તેવા એક સ્વરવાળા શબ્દો આપેલ નથી.

પ્રારંભમાં એક અર્થવાળા શબ્દો જણાવેલા છે અને પછી જે શબ્દો અનેક અર્થવાળા છે તેમને બતાવેલા છે,

સંખ્યાની દૃષ્ટિએ એક અર્થવાળા શબ્દો વધારે છે અને અનેક અર્થવાળા શબ્દો ઓછા છે.

જે શબ્દો એક એક અર્થવાળા છે તેમનો પ્રયોગમાં થતો વ્યવહાર સમજાવવા તે દરેક શબ્દની સાથે તે શબ્દનો જેમાં ઉપયોગ થયેલ છે તેવી ગાથાઓ એટલે ઉદાહરણગાથાઓ મુકવામાં આવેલ છે. આવી ઉદાહરણગાથાઓ ફક્ત એક એક અર્થવાળા શબ્દો માટે આપેલ છે પણ અનેક અર્થવાળા શબ્દો માટે આ બતતની ઉદાહરણગાથાઓ આપેલ નથી.

આ બાબત અંધયોજકે જણાવેલ છે કે અનેક અર્થવાળા શબ્દોને સમજાવવા સારુ ઉદાહરણગાથાઓ આપીને અનેક અર્થોને સમજાવવા જતાં વિશેષ યુગવાડો ઉભો થાય તેમ છે તેથી અનેક અર્થવાળા શબ્દોના વ્યવહારને સમજાવવા સારુ ઉદાહરણગાથાઓ આપવામાં આવેલ નથી.

આપેલી ઉદાહરણગાથાઓમાં જે જે અને જેવી જેવી હકીકત આપેલ છે તે બાબત અંધની પ્રસ્તાવનામાં સંપાદક તરફથી જણાવવામાં આવેલ છે.

શબ્દોની જે જાતની ક્રમયોજના પ્રથમ વર્ગમાં આપેલ છે તેવી જ ક્રમ-યોજના આ સંગ્રહના આઠે વર્ગમાં છે.

આમ સ્વરોના અને વ્યંજનોના ક્રમ પ્રમાણે તમામ શબ્દોની યોજના આપેલ હોવાથી કોઈ પણ અભ્યાસીને કે વિદ્યાર્થીને ગમે તે શબ્દ એકદમ સહેલાઈથી જડી શકે એમ છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતે બનાવેલા બીજી જે શબ્દકોશોમાં પણ સર્વાત્ર ક્રમને ધ્યાનમાં રાખીને જ શબ્દોની યોજના ગોઠવેલ છે. કોઈ કોશમાં અર્થના ક્રમને, તે કોઈ કોશમાં સ્વર અને વ્યંજનના ક્રમને તથા એક સ્વરવાળા, બે સ્વરવાળા વગેરે સંખ્યાને અનુસરતા ક્રમને ધ્યાનમાં રાખીને તમામ શબ્દો ગોઠવાયેલા છે.

અભિજ્ઞાનચિતામણિ નામના શબ્દકોશમાં સ્વરવ્યંજનના ક્રમ પ્રમાણે શબ્દોની યોજના નથી પણ અર્થના વિષય પ્રમાણે અમરકોશના શબ્દોની યોજનાને અનુસરીને શબ્દોને ગોઠવેલા છે. અને તેમાં કાંઠને નામે વિભાગો બતાવેલા છે.

અનેકાર્થસંગ્રહમાં એક સ્વરવાળા શબ્દોનું પ્રથમ કાંઠ આપેલ છે અને પછી બે સ્વરવાળા, ત્રણ સ્વરવાળા એમ અનુક્રમે ૭ સ્વરવાળા શબ્દો સુધીનાં ૭ કાંઠો આપેલાં છે એમાં પણ અંતે ક વર્ગવાળા, અંતે ચ વર્ગવાળા, અંતે ટ વર્ગવાળા એમ અનુક્રમે અંતે હ વાળા બે સ્વરવાળા શબ્દો સુધીનો બે સ્વરવાળા શબ્દોનો બીજો કાંઠ આપેલ છે. આ પછી એ જ ક્રમ પ્રમાણે ત્રણ સ્વરવાળા ક વર્ગવાળાથી લઈને ત્રણ સ્વરવાળા અંતે હ વાળા શબ્દોનો ત્રીજો કાંઠ છે. એ જ રીતે અને એ જ ક્રમ પ્રમાણે છેલ્લો ૭ઠો કાંઠ ૭સ્વરવાળા છેડે ય વાળા શબ્દોનો આપેલ છે અને ત્યાર પછી પેલા એક સ્વરવાળા, પછી બે સ્વરવાળા એ પ્રમાણે પાંચ સ્વરવાળા અવ્યયોનો છેક છેલ્લે સ્વતંત્ર કાંઠ પરિશિષ્ટરૂપ છે આમાં છેડે સસ્વર જ વાળા અને છેડે સસ્વર જ વાળા શબ્દો વ્યવહારમાં ન હોવાથી આપેલ નથી. છેડે સસ્વર જ વાળા શબ્દોને, છેડે મૂર્ધન્ય જ વાળા શબ્દો સાથે તથા છેડે સસ્વર જ વાળા શબ્દોને છેડે જ વાળા શબ્દો સાથે આપેલ છે. આમ, અનેકાર્થસંગ્રહ આખો ૫ સ્વરની સંખ્યાના ક્રમ પ્રમાણે અને અંતે વ્યંજનોના ક્રમ પ્રમાણે જ ગોઠવેલ છે.

શ્રીહેમચંદ્રે બનાવેલ ત્રીજો વનરપતિ વિષયક નિષંદુશોષ નામનો કોશ ૭ કાંઠમાં વહેંચાયેલ છે વૃક્ષકાંઠ, ગુહ્મકાંઠ, લતાકાંઠ, શાકકાંઠ, તુળકાંઠ અને ૭ઠું ધાન્યકાંઠ. એ રીતે આ કોશ પણ વિષયના ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવેલ છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રે બનાવેલા ત્રણ સંસ્કૃતકોશો અને ચોથો આ દેશીશબ્દસંગ્રહ-એ ચારે કોશો બરાબર અનુક્રમ પ્રમાણે જ ગોઠવાયેલા છે.

દેશીશબ્દસંગ્રહનો વર્ગ પ્રમાણે અનુક્રમ

પ્રથમ વર્ગ—પૃ૦ ૧-૬૬

પૃ૦ ૩-ગા૦ ૧ મંગલ

પૃ૦ ૪-ગા૦ ૨ સ્વર અને વ્યંજનના ક્રમ પ્રમાણે શબ્દોની યોજનાનું સૂચન

પૃ૦ ૪-ગા૦ ૩ 1 જે શબ્દો સિદ્ધહેમચંદ્ર નામના વ્યાકરણમાં સિદ્ધ કરેલ નથી તથા 2 જે શબ્દો સંસ્કૃતકોશોમાં પ્રસિદ્ધ નથી તે શબ્દો આ સંગ્રહમાં સ્વીકારેલ છે તથા 3 સંસ્કૃતકોશોમાં અપ્રસિદ્ધ છે છતાં ય ગૌણી શક્તિ દ્વારા અને લક્ષણા શક્તિ દ્વારા જે શબ્દો અર્થદૃષ્ટિએ સાધી શકાય એવા છે તેવા શબ્દોનો પણ ઉદ્દેશ્ય આ સંગ્રહમાં નથી એ બાબતનું સૂચન.

પૃ૦ ૫-ગા૦ ૪ દેશી પ્રાકૃતના લક્ષણનું સ્વરૂપ

પ્રથમ વર્ગ—ગા૦ ૫-૧૭૪, પૃ૦ ૫થી ૬૬

આદિમાં સ્વરવાળા શબ્દો

ત્રીજો વર્ગ—ગા૦ ૧૭૫-૨૮૬, પૃ૦ ૬૭થી ૧૦૮

આદિમાં ક વર્ગવાળા શબ્દો

ત્રીજો વર્ગ—ગા૦ ૨૮૭-૩૪૮, પૃ૦ ૧૦૯થી ૧૩૨

આદિમાં ચ વર્ગવાળા શબ્દો

ચોથો વર્ગ—ગા૦ ૩૪૯-૩૯૯, પૃ૦ ૧૩૩થી ૧૫૨

આદિમાં ટ વર્ગવાળા શબ્દો

પાંચમો વર્ગ—ગા૦ ૪૦૦-૪૬૨, પૃ૦ ૧૫૩થી ૧૭૬

આદિમાં ત વર્ગવાળા શબ્દો

છઠ્ઠો વર્ગ—ગા૦ ૪૬૩-૬૧૦, પૃ૦ ૧૭૭થી ૨૩૧

આદિમાં વ વર્ગવાળા શબ્દો

સાતમો વર્ગ—ગા૦ ૬૧૧-૭૦૬, પૃ૦ ૨૩૨થી ૨૬૬

આદિમાં ર વાળા, લ વાળા અને વ વાળા શબ્દો

આઠમો વર્ગ—ગા૦ ૭૦૭-૭૮૨, પૃ૦ ૨૬૬થી ૨૯૪

આદિમાં સ વાળા તથા હ વાળા શબ્દો

„ ગા૦ ૭૮૩ પૃ૦ ૨૯૫ અંચકારના નામનું સૂચન અથવા આચાર્ય હેમચંદ્રના વચનથી અંચની યોજનાનું સૂચન (પાઠાંતર)

૫૦. ૨૯૭ દેશીશબ્દસંગ્રહની પાટણના તથા પૂનાના મંથસંગ્રહની જુદી જુદી પ્રતિઓમાં આવેલ જુદી જુદી પુષ્પિકાઓનો સંગ્રહ.

વ્યાકરણમાં માત્ર પાંચ જ વર્ગો પ્રસિદ્ધ છે ત્યારે આ સંગ્રહમાં આઠ વર્ગો કદપેલા છે તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે—

ન્યોતિષશાસ્ત્રમાં સ્વરોનો એક જુદો વર્ગ કદપેલ છે તથા ય ર લ વનો જુદો વર્ગ અને શ ષ સ તથા હંતા પણ જુદો વર્ગ મળેલ છે એટલે ત્રણ વર્ગો નવા સ્વીકારેલ છે અને વ્યંજનોના પાંચ વર્ગો તો છે જ એમ બધા મળીને આચાર્યે અહીં આઠ વર્ગો કરેલા છે.

પ્રાકૃતભાષામાં કોઈ પણ શબ્દ આદિમાં ય વાળો હોતો જ નથી તેથી આ સંગ્રહમાં ર લ વ નો સાતમો વર્ગ બનેલ છે તેમ જ પ્રાકૃતભાષામાં તાલવ્ય શ અને મૂર્ધન્ય ષ નો તો પ્રયોગ જ થતો નથી તેથી આ સંગ્રહમાં સ તથા હ નો જ આઠમો વર્ગ આચાર્યે સ્વીકારેલ છે.

પ્રતિઓનો પરિચય

આ સંપાદનમાં પાટણના શ્રીહૈમયંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરની એક અને પૂનાના ભાંડારકરપ્રાચ્યવિદ્યામંદિરની એક એ એ પ્રાચીન પ્રતિઓનો ઉપયોગ થયેલ છે.

પાટણની પ્રતિ ૧૬૬૬ સંવતની લખાયેલ છે અને પૂનાની પ્રતિ રાજનગરમાં ૧૬૫૮ સંવતમાં લખાયેલ છે.

આ સિવાય જે પ્રતિઓનો અહીં ઉપયોગ થયેલ નથી તેવી પ્રતિઓની પુષ્પિકાઓ આ સંગ્રહના ૨૯૭મા પાનામાં આપેલ છે તેમાં તે પ્રતિઓના લેખન સંવત જણાવેલા છે.

प्रस्तावनातुं शुद्धि पत्रक

पातुं	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
७	७	पुरुं करी	पुरुं थर्ष
११	१४	अथै	अंथ
१२	१०	शरभात	शुनुआत
१३	१७	वार्वा	वर्वा
१७	२२	६५	६५
१४	६	११मा	११मी
१५	२१	हिलोला	हिलोळा

सिरीकुमारपालनरवइपडिबोहग
सिरीहेमचंद्रसूरिविरइओ
दे सी स ह सं ग हो
[रयणावली]

[मङ्गलम्]

देशी दुःसंदर्भा प्रायः संदर्भिताऽपि दुर्बोधा ।

आचार्यहेमचन्द्रस्तत् तां संदभति विभजति च ॥

समग्रशब्दानामनुशासने चिकीर्षिते संस्कृतादिभाषाणां षण्णां शब्दानु-
शासने सिद्धहेमचन्द्रनाम्नि सिद्धिरुपनिबद्धा ।

इदानीं लोप-आगम-वर्णविकारादिना क्रमेण पूर्वैरसाधितपूर्वा देश्याः
शब्दा अवशिष्यन्ते । तत्संग्रहार्थमयमारम्भः ।

तत्रादौ “शिष्टसमयः” [] इति अधिकृतदेवता नमस्क्रियते ।

गम-णय-पमाणगहिरा सहिययहिययहिययगमरहस्सा ।

जयइ जिर्णिदाण असेसभासपरिणामिणी वाणी ॥१॥

गमास्तात्पर्यभेदिनः सदृशपाठाः ।

नया वस्त्वेकदेशग्राहिणः स्याद्वादाविरोधितोऽभिप्रायविशेषा नेगम-संग्रह-
व्यवहार-ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढ-एवंभूत-अभिधानाः सप्त ।

प्रमाणानि स्याद्वादागोचराणि प्रत्यक्षादीनि ।

तैर्गभीरा मन्दबुद्धीनामस्ताषा । अथ च सद्वदयं सचेतनं हृदयं येषां
तेषां हृदयंगमरहस्या । अत एव जयति निःशेषतोर्यिकभाषोत्कर्षेण वर्तते ।
‘जयति’ अर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यते ।

अयमपर उत्कर्षः यद् अशेषभाषारूपत्वेन परिणमते । यदाह—

“देवा देवी नरा नारी शबराश्चापि शाबरीम् ।

तिर्यञ्चोऽपि हि तैरश्रीं मेनिरे भगवद्विरम् ॥” [काव्यानु०अ०१ सू० १]

सा एवंभूता जिनेन्द्राणामर्हतां वाणी जयति—इति संबन्धः ॥ १ ॥

१ सा इत्थंभू पा. ।

व्युत्पित्सुप्रवृत्तये अभिधेय-प्रयोजने आह ।

[अभिधेय-प्रयोजनादिकम्]

णीसेसदेसिपरिमलपल्लवियकुऊहलाउलत्तेण ।

विरइज्जइ देसीसहसंगहो वण्णकमसुहओ ॥२॥

देशोशब्देन देशीशास्त्राण्युच्यन्ते । निःशेषदेशीशास्त्राणां परिमलनेन परि-
शीलनेन पल्लवितं प्रादुर्भूतम् क्वचित् अर्थासमर्पकत्वेन क्वचित् वर्णानुपूर्वीनिश्चया-
भावेन क्वचित् पूर्वदेशीविसंवादेन क्वचित् गतानुगतिकैतया निबद्धशब्दार्थतया
यत् कुतूहलं तेन यद् भाकुलत्वम्—‘आः !! कथमयमपञ्चशब्दपङ्कमग्नो
जनः समुद्धरणीयः’—इति परोपचिकीर्षारभसस्तेन हेतुना देशीरूपाणां शब्दानां
संग्रहो विरच्यते । ‘अस्माभिः’ इति शेषः ।

पादलिप्त-आचार्यादिविरचितैदेशीशास्त्रेषु सत्स्वप्यस्यारम्भे प्रयोजनं विशेषण-
द्वारेणाह—‘वण्ण’ इति । वर्णा अकारादयो हकारावसानाः प्राकृतप्रयोगयोग्याः
तेषां पदादिभूतानां सुखग्रहणधारणनिमित्तं क्रमः—परिपाटिः— तेन
वर्णक्रमेण द्व्यक्षर-त्र्यक्षर-चतुरक्षरादिपदक्रमेण च सुखदः सुभगो वा ।
वर्णक्रमेण हि निर्दिष्टाः शब्दा अर्थविशेषसंशये सति सुखेनैव स्मर्यन्ते
अवधार्यन्ते च । वर्णक्रमातिक्रमेण च निर्दिश्यमाना न सुखेनावधारयितुं
शक्यन्ते इत्यर्थवान् वर्णक्रमनिर्देशः ॥२॥

पुनर—इतरदेशीभ्यो वैलक्षण्यमाह—

जे लक्खणे ण सिद्धा न पसिद्धा सक्कयाहिहाणेसु ।

न य गउण-लक्खणासत्तिसंभवा ते इह णिबद्धा ॥३॥

लक्षणे शब्दशास्त्रे सिद्धहेमचन्द्रनाम्नि ये न सिद्धाः प्रकृति-प्रत्ययादि-
विभागेन न निष्पन्नाः तेऽत्र निबद्धाः । ये तु वज्जर-पज्जर-उप्पाल-पिसुण-
संघ-बोल्ल-चव-जंप-सीस-साहादयः ‘कथि’-आदीनामादेशत्वेन साधिताः
[सिद्धहे० ८।४।२] ते अन्यैर्देशीषु परिगृहीता अप्यस्माभिर्न निबद्धाः ।

१. °कतानि° पा. । २. °तदेशीशब्दशा° पा. ।

ये च सत्यामपि प्रकृति-प्रत्ययादिविभागेन सिद्धौ संस्कृताभिधानकोशेषु न प्रसिद्धास्तेऽप्यत्र निबद्धाः । यथा—‘अमृतनिर्गम-छिन्नोद्भवा-महानट’ आदयः ‘चन्द्र-दूर्वा-हर’ आदिष्वर्थेषु ।

ये च संस्कृताभिधानकोशेष्वप्रसिद्धा अपि गौण्या लक्षणया वा अलंकार-चूडामणिप्रतिपादितया शक्त्या संभवन्ति । यथा—मूर्खे ‘बड्लो’ । गङ्गातटे ‘गङ्गा’शब्दः । ते इह देशीशब्दसंग्रहे न निबद्धाः ॥३॥

[देशीलक्षणम्—]

इदानीं नानादेशप्रसिद्धभाषासु अतिव्याप्तिपरिहारार्थं देशीलक्षणमाह—

देसविसेसपसिद्धीइ भण्णमाणा अणंतया हुंति ।

तम्हा अणाइपाइयपयइभासाविसेसओ देसी ॥४॥

देशविशेषा ‘महाराष्ट्र-विदर्भ-आभीर’ आदयः तेषु प्रसिद्धाः—

मग्गा पश्चात् ।

हिंगो जारः ।

^१निक्कइल्ला जितः ।

विड्ढो प्रपञ्चः ।

^२उक्खुडहुं^३चिओ उत्तिक्षतः ।

दढमूढो मूर्खः—एकप्राही ।

प्रेयंडो धूर्तः ।

—इत्येवमादयः शब्दा यदि उच्येरंस्तदा देशविशेषाणामानन्त्यात् पुरुषा-युषेणापि न सर्वसंग्रहः स्यात् । तस्मात् अनादिप्रवृत्तप्राकृतभाषाविशेष एवायं देशीशब्देनोच्यत इति नातिव्याप्तिः । यदाह—

“वाचस्पतेरपि मतिर्न प्रभवति दिव्ययुगसहस्रेण ।

देशेषु ये प्रसिद्धास्तान् शब्दान् सर्वतः समुच्चेतुम्” [] ॥४॥

ते अत्र अकारादयो द्व्यक्षराः शब्दाः संगृह्यन्ते—

अज्जो जिणम्मि, अल्लं दिअहम्मि, अणू अ सालिभेयम्मि ।

अंको णियडे, अल्ला अक्खा अम्मा य अंवाए ॥५॥

१ निक्कइल्ला पा. । निक्कइल्ला बं. । २ उक्खुडहुं बं. ।

अज्जो जिनः-अर्हन् बुद्धश्च । यदाहुः-“अर्हन्तं प्रति देवज्जो” ।

यदि तु स्वामिपर्याय‘अर्य’शब्दसमुद्भवोऽयं तदा मङ्गलार्थमस्योपादानम् । “अज्जा गौरी” [] इति केचित् संगृह्णन्ति । तद् अयुक्तम् तस्य संस्कृत‘आर्या’शब्दादेव सिद्धेः । यदाह-“आर्या अम्बिका मृडानी” [हला० १, १५] इति ।

अल्लं दिनम् ।

अणू शालिभेदः ।

अंको निकटम् ।

अल्ला अवा अम्मा च अम्बा-

जननी-इत्यर्थः ।

यथा—

वीरअज्जरवी अल्लं विरअंतो भिन्नमोहतिमिरोहो ।

अणुगोविगिज्जमाणो गिरिअंके जयइ विहरंतो ॥१॥

जगअव्वअंबियाए पाए दंसेसि जइ ण उज्जिते ।

तो तुह अहं ण धूया अल्ले ! अम्मा तुमं पि ण हु मज्झ ॥२॥(५)

अको दूए, अक्का बहिणी, अप्पो पिऊ, अहं दुखे ।

अक्को दूतः ।

अक्का भगिनी ।

अम्बार्थस्तु संस्कृतसमः । यत् कालापाः-“हे अक्क !” [का० २।१।४०]

अप्पो पिता ।

अहं दुःखम् ।

इति द्व्यक्षराः ।

[अथ त्र्यक्षराः]

अंगुठी अवगुंठणं, अगय-अयक्क-अयगा दणुए ॥६॥

त्र्यक्षरप्रस्तावात् ‘अंगुठी’ इत्यनुवाद्यम् ‘अवगुण्ठनम्’ त्वर्थनिर्देशः इति सामानाधिकरण्येऽपि न विध्यनुवादसंदेहः ।

अंगुठी अवगुण्ठनम्-शिरोऽवगुण्ठनम्-इति यावत् ।

अगयो अयक्को अयगो इति त्रयो दानवार्थाः ।

यथा—

कयअंगुट्टी ! अक्के ! अयग अयक्क-अरि-अप्पं अहहरणं ।
जमअक्कसमे कमढ-अगये वि करुणापरं णमसु पासं ॥३॥

अत्र च—

अह असौ ।

अणं ऋणम् ।

अडो कूपः ।

अण नञर्थे ।

अइ संभावने ।

एते शब्दानुशासने एवास्माभिः साधिता इति अन्यैरिव नोपात्ताः ॥३॥(६)

अंकेल्ली अ असोए, 'अज्जेल्ली दुहियदुज्जधेणुए ।

अंबेटी मुट्टिज्जूए, अन्नाणं विवाहवहुदाने ॥७॥

अंकेल्ली अशोकतरुः ।

अन्नाणं विवाहवधूदानम्—विवाहकाले

अज्जेल्ली दुग्धदोद्या धेनुः—या

वध्वै यद् दीयते यद्वा विवाहार्थं वध्वा

पुनः पुनर्द्व्यते ।

एव वराय यद् दानम् ।

अंबेटी मुष्टिद्युतम् ।

मौर्ख्यवाचकस्तु 'अन्नाण'शब्दः 'अज्ञान'शब्दभव एव ।

यथा —

अंकेल्लितलासीणो मा रम अंबेट्टिअंइ पुत्त ! तुमं ।

अज्ज तए दायव्वा अज्जेल्ली बहिणिअन्नाणे ॥४॥(७)

अद्धंतो परंतो, अरुणं कमले, अकासि पज्जत्ते ।

अग्घाडो अवमग्गे, अवेसि-अंबेसि घरफलहे ॥८॥

अद्धंतो पर्यन्तः ।

अग्घाडो अपामार्गः ।

अरुणं कमलम् ।

अवेसी तथा अंबेसी गृहद्वारफलहकः

अकासि पर्याप्तं कृतम्-अलमिति यावत् ।

'अवेसि-अंबेसि' इति लुप्तविभक्त्यन्तौ समाहारो वा ।

१. अज्जेल्ली पा. । २. 'आए पु' पा. ।

यथा—

अंबेसिपएसठिया अग्घाडअवेसिलग्गवत्थमिसा ।

णयणअरुणअद्धंतेण णियसि जं तं अकासि लज्जाइ ॥५॥(८)

अंकारो अत्थारो साहिज्जे, अत्थुडं लहुए ।

अक्कंतं च पवुड्ढे, अंबोच्ची पुप्फलावीए ॥९॥

अंकारो तथा अत्थारो साहाय्यम् ।

अत्थुडं लघु ।

अक्कंतं प्रवृद्धम् ।

अंबोच्ची पुष्पलावी ।

यदा आम्रपुष्पाण्येवोच्चिनोति तदा

न देशी ।

यथा—

कुसुमाउड्ढअंकारं अंबोच्चीणं च कुणइ अत्थारं ।

मलयसमीरो अइअत्थुडो वि काही किं अक्कतो ? ॥६॥(९)

घणवंतम्मि अहेल्लो, अवियं भणिए, गयम्मि अट्टट्टो ।

अज्झत्थो आगयए, अइणं गिरियडं, अणंतं ओमाले ॥१०॥

अहेल्लो ईश्वरः ।

अवियं उक्तम् ।

अट्टट्टो यातः ।

अज्झत्थो आगतः ।

अइणं गिरितट्टम् ।

अणंतं निर्माल्यम् ।

यद्यप्येते त्रयोऽपि क्रियावाचिनस्तथापि त्यादिषु प्रयोगदर्शनाद् धात्वादेशेषु
अस्माभिर्न पठिता इति अत्र निबद्धाः । एवमन्यत्राप्युच्यम् ।

यथा—

अज्झत्थो अट्टट्टो स किं अहेल्लो वि इय मए अवियं ।

अइणे वि जस्स रण्णो सिरे अणंतं व वुब्भए आणा ॥७॥(१०)

आले अलग्गं, अलिणो विंचुअए, अंबुसू सरहे ।

अक्कुट्टं अज्झासियं, अंकिय-अवरुंडिया अ परिरंभे ॥११॥

अलग्गं कलङ्कारोपः ।

अलिणो वृश्चिकः ।

अंबुसू शरभः ।

अक्कुट्टं अध्यासितम् ।

अंकियं तथा अवरुंडियं परिरम्भः ।

‘अवरुंडिअ’ शब्दस्य पञ्चाक्षरस्याप्यर्थानुरोधात् त्र्यक्षरेषु पाठः अन्यथा द्विरर्थकीर्त्तनं स्यात् ।

अयं च यद्यपि क्रियाशब्दः—‘अवरुंडइ’ ‘अवरुंडिज्जइ’ ‘अवरुंडिअण’ इत्यादिप्रयोगयोग्यश्च—तथापि पूर्वाचार्यैर्धात्वादेशेषु न पठितः इत्यस्माभिरपि तदनुरोधात् तत्रापठित्वेह निबद्धः ।

यथा—

अक्कुट्टकोवअंबुसु—अलिणाण भयम्मि केवलं अलग्गं ।

महिलाऽवरुंडियाओ वीहंति विवेअअंकिया मुणिणो ॥८॥ (११)

खग्गम्मि अणप्पो, अल्लओ परिचिए, पसुम्मि अक्कोडो ।

कयलीइ असारा, आवणे अवारो अवारी य ॥१२॥

अणप्पो खड्गः

अल्लओ परिचितः ।

अक्कोडो छागः ।

असारा कदली ।

अवारो तथा अवारी आपणः ।

यथा—

णिव ! मा अक्कोड-असार-अल्लयं कुण अणप्पं इमिणा हि ।

भरिआ अरि करिमुत्तार्हिं दिसि अवारा विदिसि अवारीओ ॥९॥ (१२)

मोरे अल्लल्लो, कुक्कुडे अलंपो, अआलि दुद्धिणए ।

निन्नेहम्मि अअंखो, अज्जस्सं सवियं, अक्खए अणहं ॥१३॥

अल्लल्लो मयूरः ।

अलंपो कुक्कुटः ।

अआलि दुर्दिनम् ।

‘अआलि’ इति इकारान्तो लुप्तविभ-

क्त्यन्तो निर्देशः ।

अअंखो निःस्नेहः ।

अज्जस्सं आक्रुष्टम् ।

अयं धात्वादेशः—‘अज्जस्सइ’

‘अज्जसियं’ इत्यादिप्रयोगदर्शनात्—

पूर्वाचार्यानुरोधात् त्विह निबद्धः ।

अणहं अक्षतम् ।

यथा—

अणहो अआलिमत-अल्ललेसु वि तं अअंख ! पियपासं ।
 गंतुमसहो अलंपो व्व अपं अज्जस्सइ त्ति पहियजणो ॥१०॥ (१३)
 अंजसं उज्जू, अहाओ मुकुरे, अंछियं च कइइअए ।
 असियं दत्ते, सवसे अप्पज्झो, अणवसरम्मि अत्थक्कं ॥१४॥

अंजसं ऋजु ।

अहाओ दर्पणः ।

अंछियं आकृष्टम् ।

असियं दात्रम् ।

अप्पज्झो आत्मवशः ।

अत्थक्कं अनवसरः ।

यथा—

अहायकराय तुमं अंजसमइ ! असियवंकभूमयाए ।
 अंछियहियओ तम्मसि किं अत्थक्के अण्-अप्पज्झो ॥११॥ (१४)
 अक्कंदो आरक्खे. अं-कडक्खेसु अंबिर-अवंगा ।
 चंदे अमय-अमयणिग्गमा य, अइण-अइणा विहुरे ॥१५॥

अक्कंदो परित्राता ।

अंबिरं आन्नम् ।

अवंगो कटाक्षः ।

अमओ तथा अमयणिग्गमो चन्द्रः ।

‘अमयणिग्गम’शब्दस्य ‘अमृतान्निर्गमो
 यस्य’ इति व्युत्पत्तौ सत्या-
 मपि संस्कृतेष्वप्रसिद्धेर्देशीत्वम् ।

अइणो तथा अइणो आकुलः ।

यथा—

अंबिरअक्कंदाए मयणइइण ! अमयणिग्गममुहीए ।
 अमउग्गामम्मि खेल्लसु तरलअवंगच्छडाइ अइणणा ! ॥१२॥ (१५)
 मच्छम्मि अंडओ, अइरो आउत्तम्मि, अंबडो कठिणे ।
 अलयं विट्ठुमं, अइणी मग्गे, अलिया अत्थयारिआ य सही ॥१६॥

अंडओ मत्स्यः ।

अइरो आयुक्तो ग्रामेशादिः ।

अंबडो कठिनः ।

अइणी मार्गः

अलयं विट्ठुमः ।

कुटिलकेशवाचकस्तु ‘अलक’शब्दभव
 एव ।

अलिया तथा अत्थयारिआ सखी ।

यथा—

कुण अंडअच्छि ! भणियाइं अत्थियारीण अंबडा किमसि ? ।

कामा अइरा किं अलिण ! किं अडणीण स तुम्ह अलउट्टि ! ॥१३॥(१६)

अइरो अस्समे, अजुओ सत्तच्छण, अज्झओ सइज्जम्मि ।

अवगणणाए अगिला-अवण्ण-अण्णत्ति-अग्गहणा ॥१७॥

अहरो असमर्थः ।

अजुओ सत्तच्छदः ।

अयम् 'अयुक्'शब्दभव इति न वाच्यम् । संस्कृते 'अयुक्पर्णः' इति दृष्टम् । यदि च पदैकदेशेन प्रयोगस्तदा सहृदयाः प्रमाणम् ।

अज्झओ प्रातिवेश्मिकः ।

अवगणणा—अवज्ञा तस्याम् अगिला, अवण्णं, अणत्ती, अग्गहणं इति चत्वारि पदानि ।

यथा—

अजुअकुसुमे व्व कमले अगिला तीए विओअअहराए ।

अज्झअ ! ण्हाणे अवण्णं असणे अण्णत्ती सहीसु अग्गहणं ॥१४॥(१७)

अयडो अंधंधू कूवे, अणड-अणाड-अविणयवरा जारे ।

अविणयवईए अडया तहा अहव्वा अड्यणा य ॥१८॥

अयडो तथा अंधंधू कूपः ।

'अन्धश्चासौ अन्धुश्च इति विग्रहे शब्दभवः—'अंधंधु'शब्दः केवलं सः अन्धकूपवाची । अयं तु कूपमात्रवाची इतीह निबद्धः ।

ये त्वौणादिकम्—'अन्धन्धु'शब्दमिच्छन्ति तैरपि संस्कृते प्रयोगादर्शनादयं संग्राह्य एव ।

'अणडो अणाडो अविणयवरो' त्रयोऽप्यमो जारार्थाः ।

'अविणयवई' [] इति द्रोणः ।

'अविणयवर' इत्यस्य व्युत्पत्तौ सत्यामपि संस्कृतेष्वप्रसिद्धेर्देशीत्वम् ।

एवं वक्ष्यमाणे 'अमुज्झहर'—'अचिरजुवइ' इत्यादावपि वाच्यम् ।

अयं च षडक्षरोऽप्यर्थानुरोधात् त्र्यक्षरेषुपातः । एवम् 'अड्यणा—अण्णइय-अक्कसाल-अणुदवि-अणोलय-अणुअल्ल' आदिष्वपि वाच्यम् ।

‘अडया अहन्वा अडयणा’ त्रयोऽप्येते असतोवाचकाः ।

यथा —

अडए ! सुणाहि अयडे अणाड-अडयणपिण सरसि काले ।

अंधंभुं अविणयवर-अहन्वोठाणं तमित्थ अणडो ! किं ? ॥१५॥(१८)

अग्घाणो अण्णइओ तित्तम्मि, हडे अडाड-अणुवा य ।

गोसम्मि अणिल्लं तह अणोलय-अणुदवि-अणुअल्ला ॥१९॥

‘अग्घाण-अण्णइय’शब्दौ तृमार्थौ ।
अण्णइओ दर्शनादावपि तृप्त उच्यते
तेन ‘अन्नचित्तः’ इति व्युत्पत्तिर्ना-
नुयोक्तव्या ।

अडाडो तथा अणुवो बलात्कारः ।
अणिल्लं, अणोलयं, अणुदवि, अणु-
अल्लं, एते चत्वारः प्रभातवाचकाः ।

यथा —

मणं अणुवेण हरंतो अणुदविफुल्लारविंदमयरंदं ।

परिमलपाण-अग्घाणु व्व अणिल्लसमीरणो खिवइ ॥१६॥

रविणो अडाडखंडियतमरिउणो दंसणाऽमय-अण्णइआ ।

अलिणाएहि कमलिणी गाइ व्व अणोलए सुअणुअल्लं ॥१७॥(१९)

[अथ चतुरक्षराः]

अप्फुण्णं अहिसायं आपुण्णे, अवडओ य तिणपुरिसे ।

अवगूढं विलिए, खणरहिए अवरिक-अणरिका ॥२०॥

अप्फुण्णं तथा अहिसायं पूर्णम् ।

आक्रान्तवाचकस्तु ‘अप्फुण्ण’शब्दः “क्तेन अप्फुण्णादयः” [सिद्धहे०

८।४।२५८] इति सिद्धः ।

अत्र च त्र्यक्षरप्रकरणेऽन्यैरन्येऽपि शब्दा उपात्ताः । ते चास्माभिः
शब्दानुशासन एव साधिता इति नेह संगृहीताः ।

तथाहि—

‘अच्छलं’ अनपराध इति संस्कृतसमः । | “अलाहि निवारणे” [सिद्धहे०

‘अलसी’ क्षुमा—इति ‘अतसी’शब्दभवः । | ८।२।१८९] इति निपातेषूक्तः ।

तथा—

अग्घइ राजते ।

अण्हइ मुङ्क्ते ।

अहेसि आसीत् ।^१

अइइ कथति ।

अईइ गच्छति ।

अंचइ कर्षति ।

इत्यादयो धात्वादेशेषूक्ता इति ।

अथ 'अहिंसाय' शब्दादारभ्य चतुरक्षराः—

अवडओ तृणपुरुषः ।

अवरिकको तथा अणरिको क्षणरहितः

अवगूढं व्यलीकम्—अपराधः—इत्यर्थः ।

निरवसरः—इति यावत् ।

यथा—

धणअप्फुण्णो कलअहिंसाओ अवडउ व्व सावगूढो सो ।

ता तस्स कहसु मं सहि ! अणरिक्कं अण्-अवरिक्कं पि ॥१८॥ (२०)

अण्हेअओ य भंते, खिन्नम्मि अवडियं, अणुइओ चणए ।

अंतोहुत्तं अधोमुहं, अहिहाणं वण्णणाए य ॥२१॥

अण्हेअओ भ्रान्तः ।

^१अहिहाणं वर्णना ।

अवडियं खिन्नम् ।

यद्यपि 'अभिधान'शब्दः संस्कृतेऽपि दृश्यते, तथापि संस्कृतानभिज्ञ-

अणुइओ चणकः ।

प्राकृतज्ञमन्यदुर्विदग्धजनाऽऽवर्जनार्थं संगृहीतः । एवमन्यत्रापि संस्कृत-

अंतोहुत्तं अधोमुखम् ।

भवशब्दसंग्रहे न्यायोऽभ्यूह्यः ।

यथा—

अंतोहुत्तो चिंतसि अहिहाणं तीइ वणियउत्त ! सया ।

अणुइयविककयणे अवडिओ य अण्हेअओ तओ तुमयं ॥१९॥ (२१)

अवहेयं अणुकंपे, अवत्थरा पायघायम्मि ।

अवलियं असच्चं, अरिहइ णूणं, अम्माइया य अणुगाए ॥२२॥

१ अभिहाणं पा. । २ अभिहारं पा. ।

अवहेयं अनुकम्प्यम् ।

अवत्थरा पादघातः ।

“अवहत्थरा” [] इत्यन्ये ।

अवलियं असत्यम् ।

अरिहइ ‘नूनम्’ इत्यर्थे ।

अम्माइया अनुमार्गगामिनी ।

यथा—

अम्माइयाइ दिन्ना अवहेय ! तुह रे ! अवत्थरा अरिहइ ।

‘ण-अवलियं जं जावयरसेण तं किसलिओ असोउ व्व ॥२०॥(२२)

अत्थुवडं भल्लाए, छीरे अलियारं, अवलयं गेहे ।

अवहेट्ठो गव्वियए, अणुसूया णियडपसवाए ॥२३॥

अत्थुवडं भल्लातकम् ।

अलियारं दुग्धम् ।

अवलयं गृहम् ।

अवहेट्ठो गर्वितः ।

अणुसूया आसन्नप्रसवा ।

यथा—

जइ अलियारं वंळसि ता अवलए रक्ख धेणुमणुसूयं ।

अवहेट्ठ ! अण्णहा सा मरिही अत्थुवडसंकुले रण्णे ॥२१॥(२३)

अरिअल्ली सहूले, कइट्ठणरज्जुम्मि अवयाणं ।

सिरचित्तपट्टियाए अणराहो, अइणियं च आणीए ॥२४॥

अरिअल्ली व्याघ्रः ।

अवयाणं आकर्षणरज्जुः ।

अणराहो शिरसि चित्रपट्टिका ।

अइणियं आनीतम् ॥

यथा—

चालुक ! तमवगण्णइ दिसअणराहिअजसाणुरायं जो ।

णरअरिअल्लि ! सकंठे अवयाणं अइणियं तेण ॥२२॥(२४)

अहि^१विण्णा कयसावत्ता, दुहंतीसहे अलमलो य ।

अणुसुत्ती अणुकूले, अहोरणं उत्तरिज्जम्मि ॥२५॥

अहि^१विण्णा कृतसापत्न्या ।

अलमलो दुर्दान्तवृषभः ।

अणुसुत्ती अनुकूलः ।

अहोरणं उत्तरीयम् ।

१ णो-अव^० पा. । २ ^०हट्ठो ग^० पा. । ३ ^०हइमण्णं पा. । ४ ^०विन्ना कं पा. ।

“अलमलवसहो इति सप्ताक्षरं नाम”

[] इति गोपालः ।

यथा—

अलमलसम ! अणुसुत्ती कहं तुमं, मुंच मज्झ अवरिल्लं ।

मूढ ! तए परिहियं अहिविण्णाइ अहोरणं इमं तीए ॥२३॥(२५)

अवडुअ-अवअण्णा उक्खलए, चीरीइ अरलाया ।

अइरिम्पो कहवंधे, कच्छावत्थम्मि अवअच्छं ॥२६॥

अवडुओ तथा अवअण्णो उदुखलम् ।

‘अवअण्णं’ इत्यत्र तृतीयाक्षरं हकारं

केचित् पठन्ति ।

अरलाया चीरी ।

अइरिम्प इति मकार-पकारसंयोगान्तः

कथाबन्धार्थः ।

लिपिदोषापभ्रष्टास्तु पकारद्वयसंयोगं

केचित् पठन्ति ।

अवअच्छं कक्षावत्त्वम् ।

“कक्षा” [] इत्यन्ये ।

यथा—

अवअण्णघडणं अवडुअकंडणं अवअच्छमित्तपरिहाणं ।

अरलायगुंजिरणिउञ्जवसणं इय तुह रिऊणं अइरिम्पो ॥२४॥(२६)

अक्खलियं पडिफलिए, अलीसओ सागरुक्खम्मि ।

अहिरीओ विच्छाए, अग्गक्खंधो रणग्गधुरा ॥२७॥

अक्खलियं प्रतिफलितम् ।

अलीसओ शाकवृक्षः ।

अहिरीओ विच्छायः ।

अग्गक्खंधो रणमुखम् ।

यथा—

अग्गक्खंधपलायणअहिरीया कुमरवाल ! तुह रिउणो ।

ओ बीहन्ति अलीसयणिउंजअक्खलियअप्पसदे वि ॥२५॥(२७)

अण्णमयं पुणरुत्ते, अंगालियं उच्छुसयलम्मि ।

अवरोहो अवराहो अ कडीइ, अवालया सिक्के ॥२८॥

१ 'अन्ना उ' पा. । २ 'अन्नो उ' पा. । ३ 'अन्न' पा. । ४ अन्नम् पा. ।

अण्णमयं पुनरुक्तम् ।	अवरोहो तथा अवराहो कटी ।
अंगालियं इक्षुखण्डम् ।	अवालुया सूकः ओष्ठपर्यन्तः ।

यथा—

अण्णमयं अंगालियरसणेण अवालुया फुडं फुडइ ।
 इय अवराहिणि ! अहरं अवरोहठिया तुह पियामो ॥२६॥(२८)
 पूरम्मि अग्गवेओ, अहियारो लोगजत्ताए ।
 चोरे अदंसणो, कविकच्छूए अप्पगुत्ता य ॥२९॥

अग्गवेओ नदीपूरः ।	अदंसणो चौरः ।
अहियारो लोकयात्रा ।	अप्पगुत्ता कपिकच्छूः ।

यथा—

सरियाण अग्गवेओ अदंसणा तह य अप्पगुत्ता य ।
 दूमन्ति झत्ति लोयं अहियारविरोहिणो हि खला ॥२७॥(२९)
 अवगदं उरुम्मि, दिट्ठे अज्झसियं, चंचले अणेकज्झो ।
 गहभयरुणे अहिसियं, अवहुसं उक्खलाइम्मि ।३०॥

अवगदं विस्तीर्णम् ।	अहिसियं ग्रहशङ्कारुदितम् ।
अज्झसियं दृष्टम् ।	अवहुसं उदूखलादि शूर्पप्रायमुप-
अणेकज्झो चञ्चलः ।	करणजातम् ।

यथा—

चइय अवहुसकम्मं कामग्गहअहिसियं कुणंतीए ।
 अज्झसियं अणेकज्झं अवगदणयणाइ संभरिमो ॥२८॥(३०)
 अब्भायत्तो पच्चागयम्मि, अब्भक्खणं अजसे ।
 कावालिए अगहणो, अंगुत्थलं अंगुलीयम्मि ॥३१॥

अब्भायत्तो प्रत्यागतः ।	अब्भक्खणं अकीर्तिः ।
“अब्भायत्तो पश्चाद्गतः”[]इति	अगहणो कापालिकः ।
तु गोपालः ।	अंगुत्थलं अङ्गुलीयम् ।

यथा—

अब्भक्खणं अगणंता विमुक्कअंगुत्थलाइआहरणा ।
अगहणवेसा रणओ अब्भायत्ता भमंति तुह रिउणो ॥२९॥(३१)
उच्छुयदंतवणछणे अवयारो, अवहडं मुसले ।
अंगुलिणी फलिणीए, अहिसंधी पुणपुणकरणे ॥३२॥

अवयारो माध्यामुत्सवविशेषो यस्मिन्
इक्षुदन्तधावनाद्याचारः क्रियते ।
अवहडं मुसलम् ।

अंगुलिणी प्रियङ्गुः ।
अहिसंधी पौनःपुन्यम् ।

यथा—

अंगुलिणिसामलेहिं अवहडदसणेहिं कुंजरिदेहिं ।
अहिसंधिउच्छुअसणे को अवयारे वि कुणइ पडिसिद्धिं ॥३०॥(३२)
अहिवण्णं पिंजरए, पायत्ताणम्मि अद्धजंघा य ।
अंकाभरणे मोत्तियरयणा अज्झोल्लिया गाम ॥३३॥

अहिवण्णं पीतरक्तम् ।
अद्धजंघा मोचकाख्यं पादत्राणम् ।

अज्झोल्लिया क्रोडाभरणे मौक्तिक-
रचना ।

यथा—

घुसिणाहिवणिणाओ अज्झोल्लियभूसियाउ जाउ पुरा ।
तुह रिउवहूउ ताओ भमंति चइयऽद्धजंघियाउ वणे ॥३१॥(३३)
अइहारा विज्जू, सण्णियं अद्धक्खियं, असंगयं वत्थे ।
अद्धक्खणं पडिक्खणं, अवत्तयं तह विसंठुलयं ॥३४॥

अइहारा विद्युत् ।
अइराहा इति तु 'अचिराभा'शब्दभवः ।
अद्धक्खियं संज्ञाकरणम् ।
असंगयं वल्लम् ।

अद्धक्खणं प्रतीक्षणम् ।
“परीक्षणम्” [] इति केचित् ।
अवत्तयं विसंस्थुलम् ।

१ °याउ अ° पा. । २ ताउ भ° पा. ।

यथा--

अइहारुज्जोए णं कस्स वि अद्धक्खिण्ण चलिया सि ।
 सहि ! कुण अद्धक्खणयं अवत्तयं असंगयं च संठवसु ॥३२॥ (३४)
 कंचीइ अंतरिज्जं, अहिकखणं तह उवालंभे ।
 अंतीहरी अ दूईइ, दिसाए अक्खवाया वि ॥३५॥

अंतरिज्जं कटोसूत्रम् ।

अंतीहरी दूतो ।

अहिकखणं उपालम्भः ।

अक्खवाया दिक् ।

“अभीक्षणम्” [] इत्यन्ये ।

यथा—

आलि ! गलियंतरिज्जे ! अहिकखणं तस्स मे कहंतीए ।
 उवगरियं अंतीहरि ! किं अक्खवाया पुलोएसि ? ॥३३॥ (३५)
 अवरिज्जो अहुइज्जे, कोवे अहियलं अवलुया य ।
 अवठंभो तंबोले, विरहे अवहाय-अवयरिया ॥३६॥

अवरिज्जो अद्वितीयः ।

अवहाओ तथा अवयरिओ विरहः ।

अहियलं अवलुया च कोपः ।

अयं च पञ्चाक्षरोऽप्यर्थानुरोधाच्चतुर-

अवठंभो ताम्बूलम् ।

क्षरेषु निबद्धः । एवमुत्तरत्रापि ।

यथा—

अवठंभे अहियलो कमलेऽवलुया तीइ हवइ अवहाए ।
 सुहयावरिज्ज ! तुह पुण अवयरिण होइ किं ति ण हु मुणिमो ॥३४॥ (३६)
 अंजणिआ अंजणईसं अंजणइसिया य ताविच्छे ।
 अंबसमी-अवसमिया तिम्मिअपरिउसियकणिकाए ॥३७॥

अंजणिआ अंजणईसं अंजणइसिया
 च तापिच्छम् ।‘अंबसमी’ इत्यत्र सकार-मकारयो-
 र्थत्यये ‘अंबसमी’ इति केचित्
 पठन्ति । तत्र केषांचिद् भ्रमोऽभ्रमो
 वेति बहुदृश्वान एव प्रमाणम् ।अंबसमी तथा अवसमिया स्तीमित-
 पर्युपितकणिका ।

यथा—

अंजणियरुइं कण्हं अंजणइसियालयाहरे दट्ठुं ।
 मुच्चइ गोववहूए अंबसमी अद्धपिक्का वि ॥३५॥
 वियलंतवाहकज्जलकलुसियअवसमियपिंडयं पइणो ।
 अंजणईससवणणं पाहिज्जं किज्जइ वहूए ॥३६॥

अत्र केचित्—

“अच्छोडणं मृगया । अलिजरं कुण्डम् । अमिलायं कुरण्टककुसुमम् ।
 अच्छमल्लो ऋक्षः” [] इत्यपि संगृह्णन्ति । तत् संस्कृतभवत्वादस्माभि-
 नोक्तम् । यस्तु “अच्छमल्लो यक्षः” [] इत्याह तद् बहुभिरनुकत्वाद-
 स्माभिरुपेक्षितम् ।

तथा—अइच्छइ, अक्कुसइ—गच्छति । अवक्खइ—पश्यति । अप्पाहइ—
 संदिशति । अक्खोडइ—असि कोशात् कर्षति । अब्भिडइ—संगच्छते । अग्घाडइ,
 अग्घवइ, अंगुमइ—पूर्यते । अड्ढक्खइ—क्षिपति । अवहेइ—रचयति । अवुक्कइ—
 विज्ञपयति । अणच्छइ, अयंछइ—कर्षति । अल्लत्थइ—उत्क्षिपति । एते धात्वा-
 देशेषु शब्दानुशासनेऽस्माभिरुक्ता इति नेहोपात्ताः ।

न च धात्वादेशानां देशीषु संग्रहो युक्तः । सिद्धार्थशब्दानुवादपरा हि देशी,
 साध्यार्थपराश्च धात्वादेशाः । ते च त्यादि-तुम्-तव्यादिप्रत्ययैर्बहुरूपाः संग्रहीतु-
 मशक्या इति ।

तथा ‘अवज्झाओ उपाध्यायः’ इति ‘उपाध्याय’शब्दस्य प्राकृतमपभ्रष्टमिव
 रूपमिति नेहोपात्तम् (३७)

[इति चतुरक्षराः]

अथ ‘अवसमिया’ शब्दादारभ्य पञ्चाक्षराः—

अवकीरियं विरहिए, अंकुसइयं अंकुसायारे ।

अवलावम्मि अवल्लावओ य, अणहारओ खल्ले ॥३८॥

१ बहुभिरुपेक्षिं पा. । २ विहरिए पा. ।

अवकीरियं 'विरहितम् ।
अंकुसइयं अङ्कुशाकारम् ।

अवल्लावओ—'क'प्रत्ययाभावे—अव-
ल्लावो अपलापः ।
अणहारओ स्वल्लम्-निम्नमध्यमित्यर्थः ।

यथा—

किं कुणसि अवल्लावं भाले अंकुसइआ णहा तुज्झ ।
अणहारगंड ! जीए तं मा अवकीरियं कुण खणं पि ॥३७॥ (३८)
अवपुसिओ संघट्टिए, अवच्छुरणं कोहभंभिभणियम्मि ।
अच्छिवडणं णिमीलणं, अन्नोसरियं अइक्कंते ॥३९॥

अवपुसिओ संघटितः ।
अवच्छुरणं क्रोधे सति भङ्ग्या भणितम् ।
अच्छिवडणं निमीलनम् ।

यद्यपि 'अक्षिपतन'शब्दस्येदं रूपं
संभवति तथापि संस्कृते तद् अप्रसिद्ध-
मितीह निबद्धम् ।
अन्नोसरियं अतिक्रान्तम् ।

यथा—

पसिय सहि ! किमिह जुत्तं चिरअवपुसिए पियम्मि अवच्छुरणं ? ।
कायव्वं अच्छिवडणं अन्नोसरियावराहस्स ॥३८॥ (३९)
अवअक्खिअं अवअच्छिअं अज्झवसिअं अवि णिवाइयमुहम्मि ।
असरासओ खरहियए, अगंडिगेहो य जोव्वणुम्मत्ते ॥४०॥

अवअक्खिअं तथा अवअच्छिअं तथा
अज्झवसिअं निवापितं मुखम् ।

असरासओ खरहृदयः ।
अगंडिगेहो यौवनोन्मत्तः ।

यथा—

तं अगंडिगेहं असरासयं च अवअक्खिएण हिंडंतं ।
अज्झवसिएण किं सहि ! भरेसि अवअच्छिएण पुक्करिमो ॥३९॥ (४०)
अच्छिहुरुल्लो वेसे, अच्छिवियच्छी परोप्परायड्ढी ।
पडिजागरिए अडखम्मियं च अणुवज्जियं तह य ॥४१॥

१ विहृतम् पा. । २ 'ल्लाओ अं पा. । ३ अण्णोसं पा. । ४ सहि भं पा. ।

अच्छिहरुल्लो द्वेष्यो वेषो वा 'वेस'-
शब्दस्योभयार्थत्वात् ।

केचिद् हस्थाने घं पठन्ति—“अच्छि-
घरुल्लो” । [] ।

केचिद् रेफमिकारान्तं पठन्ति—
“अच्छिहरिल्लो” [] । तदेवं ग्रन्थ-
कृद्विप्रतिपत्तौ बहुज्ञाः प्रमाणम् ।

यथा—

अच्छिवियच्छीदुहिया अच्छिहरुल्ला तए कयपहारा ।

पियअणुवज्जणरहिया अडखम्मिज्जंति सवरियाहिं वणे ॥४०॥ (४१)

अब्भपिसाओ राहू, अब्बुद्धसिरी अचिंतफलपत्ती ।

पुरिसाइयं अडउज्झियं, अंगवल्लिज्जं च तणुवल्लणं ॥४२॥

अब्भपिसाओ राहुः ।

अब्बुद्धसिरी मनोरथाधिकफलप्राप्तिः ।

अडउज्झियं पुरुषायितम्—विपरीत-
रतमिति यावत् ।

अंगवल्लिज्जं अङ्गवल्लनम् ।

यथा—

अडउज्झियं अंगवल्लिज्जं दूरे अ इह वत्तणं पि किर ।

अब्भपिसायवहूणं अब्बुद्धसिरी सिरीणाह ! ॥४१॥ (४२)

अद्धवियारं मण्डणं, अपारमग्गो अ वीसामो ।

अपडिच्छिरो जडमई, रहस्सभेई अगुञ्जहरो ॥४३॥

अद्धवियारं मण्डनम् ।

कश्चित् “अद्धवियारं मण्डलम्” []

इत्याह ।

अपारमग्गो विश्रामः ।

अपडिच्छिरो जडमतिः ।

अगुञ्जहरो रहस्यभेदी ।

अस्य ‘अगुञ्जघर’शब्दभवत्वे युक्ति-

रुक्ता ।

यथा—

मा कुण अद्रवियारं अकिवे ! अपडिच्छिरे ! अगुज्झहरे ! ।
 जं सो तइ णाणुणिओ अपारमग्गो महऽच्छीणं ॥४२॥ (४३)
 अवअणिओ असंमिलिए, रिक्तम्मि पुडे अभिन्नपुडो ।
 हिक्काए अणुबंधियं, अणच्छियारं च अच्छिन्ने ॥४४॥

अवअणिओ असंघटितः ।
 अभिन्नपुडो रिक्तः पुटः—शिशुभिः
 क्रोडया जनप्रलोभनार्थं विपणिमार्गे
 रिक्ता पुटिका या क्षिप्यते सैवमुच्यते ।

अणुबंधियं हिक्का ।
 अणच्छियारं अच्छिन्नम् ।

यथा—

अवअणिअवल्लहाणं वेरीणं अभिन्नपुडयसुझाणं ।
 तुह झत्ति णामकित्तणं अणच्छिआराणुबंधियं हरइ ॥४३॥ (४४)
 अवरत्तय-अजराउर-अरविंदरं अणुसअ-उण्ह-दीहम्मि ।
 अणरामयं अरई, अइढअक्कली तह य कडिहत्थे ॥४५॥

अवरत्तओ पश्चात्तापः ।
 “अवरत्तेयं” इति गोपालः ।
 यदाह—“अवरत्तेयं पश्चात्तापेऽपि
 प्रोच्यते तज्ज्ञैः” [] ।
 अजराउरं उष्णम् ।

अरविंदरं दोषम् ।
 उभयत्र समाहारद्वन्द्वः ।
 अणरामओ अरतिः ।
 अइढअक्कली कट्यां हस्तनिवेशः ॥

यथा—

अरविंदर-अजराउरणीसासं तं कअ-अइढअक्कलिया ! ।
 अगणंतो अवरत्तय-अणरामयदुत्थिओ हवसि तं पि ॥४४॥ (४५)
 सीहुम्मि अवक्करसो, अवयइढियं आजिहरियम्मि ।
 अवयासिणी य णासारज्जू, अलमंजुलो अलसे ॥४६॥

अवक्करसो सरकः ।

अवयद्दिदं रणहतम् ।

अवयासिणी नासारञ्जुः ।

अतन्त्रत्वात् । कवयो हि छन्दःपूरणार्थं कादाचित्कं 'क' प्रत्ययं प्रयुञ्जते । अत एवास्माभिरयं पञ्चाक्षरेषु निबद्धः ।

यथा—

अवयद्दिदा भडेहिं घल्लिय अवयासिणिं णडिज्जंता ।

भुयमयअवक्करसफलं अरिणो अलमंजुला तुह लहंति ॥४५॥(४६)

अवडाहियं उक्कुट्टे, पवायणिहए अवडक्किओ तह य ।

रोगम्मि अंगवड्ढणं, अयतंचियं उवचिए चेय ॥४७॥

अवडाहियं उक्कुट्टम् ।

प्रपातः कूपादिस्तत्र निहतो अवड-
क्किओ ।

अंगवड्ढणं रोगः ।

अन्ये तु “अवडाहियं अवडक्कियं” [] इत्यन्योऽन्यपर्यायशब्दावुक्त्वा गजनिमीलिकया गताः । अस्माभिस्तु सारतरदेशीनिरीक्षणेन विविक्तः कृतः ।

अयतंचियं उपचितम्—मांसलमित्यर्थः । “अवअच्चियं” [] इति केचित् पठन्ति । तत्र केषां लिपिभ्रमः केषां नेति न विद्मः नियामकाभावात् । वर्णानुपूर्वीविज्ञानं तु प्रकृत्यादिविभागमन्तरेणाशक्यक्रियम् । बहुतरपुस्तक-प्रामाण्याच्च नियते वर्त्मनि प्रवृत्ताः स्म इत्यलं बहुभाषितया ।

यथा—

अवडाहेमि दुरासय ! परिणिय पवसंतएण जं तुमए ।

अयतंचियविसमसर-अंगवड्ढणा सा अवडक्किया बाला ॥४६॥(४७)

[इति पञ्चाक्षराः]

अथ ‘अइरंजुवइ’शब्दादारभ्य षडक्षराः—

अणुवहुया अइरंजुवई, अणहप्पणयं अणट्टम्मि ।

अजुयलवण्णा अम्बिलिया, अल्लङ्कृतं अंगपरिवत्ते ॥४८॥

१ रञ्जुवं पा. । २ रयुवं पा. ।

अणुवहुया नववधुः ।
सामानाधिकरण्यनिर्देशोऽन्योऽन्यं
विध्यनुवादाथः । तेन अहरैजुवई
अणुवहुया इत्यप्यर्थः संगृहीतः ।

अणहृप्पणयं अनष्टम् ।
अजुयलवण्णा अम्लिकावृक्षः ।
'अजुयलवण्णो सप्तच्छदः' इति तु
'अयुगलपर्ण'शब्दभवः ।
'अल्लड्डपलड्डं पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।

अत्र—अवज्जसइ—गच्छति । अहिऊलइ—दहति । अवहेडइ—मुञ्चति । अव-
हावेइ—रूपां करोति । अवअक्खइ, अवअञ्जइ—पश्यति । अहिरैमइ—पूर्यते ।
अहिलंखइ, अहिलंघइ—काङ्क्षति । इत्यादयो धात्वादेशेष्वस्माभिः साधिता इति
नेह संगृहीताः ।

यथा—

अणहृप्पणयच्छाए अजुयलवण्णायलम्मि पहियस्स ।
अणुवहुसंभरणेणं अल्लड्डपलड्डयं पिच्छ ॥४७॥ (४८)
अणुगमणे अम्मणुयंचियं अहिपच्छुइयं च णायव्वं ।

अम्मणुयंचियं तथा अहिपच्छुइयं अनुगमनम् ।

यथा—

दइं अम्मणुअंचसि जस्स कए वहिणि ! चंदबिंबमुहि ! ।
तं किं ण णिअसि मुद्धे ! दइअं अन्ना-अहिपच्छुइयं ॥४८॥

[इति षडक्षराः]

अथ द्व्यक्षरादिक्रमेण अकारादयोऽनेकार्थाः—

[द्व्यक्षराः—]

अइसय-दुएसु अच्छं, तअ-आदरैणिज्ज-च्छड्डिएसु अअं ॥४९॥

अच्छं अत्यर्थम् शीघ्रं च ।

अअं विस्तारितम् आदरणीयम्
त्यक्तं चेति व्यर्थम् ।

१ 'रयुव' पा. । २ 'ण्णाइयम्मि पा. । ३ 'रणिय-च्छ' पा. ।

इह अनेकार्थेषु शब्देषु वैषम्याच्छिष्यमतिव्यामोहो मा भूत्-इत्युदाहर-
णानि नोपदर्शयिष्यन्ते ॥४९॥

असइ-सुहा-णववहुया-तरुणीसु इमाइ तह अज्झा ।

किस-गुरु-सुग-सुह-धट्ट-अलसेसु सहे असच्चए अइं ॥५०॥

‘अज्झा’शब्दः असती शुभा नववधूः
तरुणी एषा चेति पञ्चार्थः ।

‘एषा’इति सर्वनामवाच्या या काचित्
प्रत्यक्षनिर्देश्या ।

“अज्झो एषः” [] इति द्रोणः ।

अइं इति अष्टास्वर्थेषु—कृशो दुर्बलः ।

गुरुर्महान् । शुकः पक्षी । सुखं

सौल्यम् । धृष्टो वियातः । अलसः

शीतकः । शब्दो ध्वनिः ।

असत्यम् अनृतम् ॥५०॥

अण्णी अ देयराणी-पइवहिणि-पिउच्छियासुं च ।

माइ-पिउच्छा-सासु-सहीसु अत्ता, णिहे मुहे अणिहं ॥५१॥

अण्णी त्र्यर्थः—ऋप्रत्यये ‘अणिया’
शब्दश्च—देवराणी देवरभार्या ।
पतिभगिनी ननान्दा । पिउच्छिया
पितृष्वसा ।

अत्ता चतुरर्थः—माता जननी ।

पिउच्छा पितृष्वसा । श्वश्रूः

श्वशुरभार्या । सखी वयस्या ।

‘अव्वो’शब्दः सूचनादिष्वेकादशस्वर्थेषु शब्दानुशासने पठित इतीह नोपात्तः ।

[इति द्व्यक्षराः]

[त्र्यक्षराः--]

अणिहं सदशम् सुखं च ॥५१॥

चीरि-मसएसु अरलं, अलसं सिक्थय कुसुम्भरत्तेसुं ।

पसु-कटिणेषु अविलो, अणुओ आयार-धम्ममेएसु ॥५२॥

अरलं चीरी मँशकश्च ।

अलसं सिक्थकम् कुसुम्भरत्तं चेति
द्व्यर्थम् ।

अविलो पशुः कठिनश्च ।

अणुओ आकृतिः धान्यविशेषश्चेति
द्व्यर्थः ।

“अणुआ यष्टि.” [] इत्यन्ये ॥५२॥

घर-उत्त-पच्छिमंगण-णिट्टुर-विरसेसु अचलं च ।

अवडो कूव-आरामेसु, अग्गिओ इंदगोव-मंदेसु ॥५३॥

अचलशब्दः पञ्चार्थः—घरं गृहम् ।
उत्तं उक्तम् । पच्छिमंगणं गृह-
पश्चिमप्रदेशः । णिट्टुरो निष्टुरः ।
विरसो नीरसः ।

अवडो कूपः आरामश्च । कप्रत्यये
'अवडओ' इत्यपि ।
अग्गिओ इन्द्रगोपकीटः मन्दश्चेति
द्व्यर्थः ॥५३॥

अत्थग्घं अत्थाहं अगाह-आयाम-ठाणेसु ।

सुरस-गुरेडेसुं अज्जओ, जलद्व-अंगदेसु अल्लत्थं ॥५४॥

अत्थग्घं अत्थाहं इति च प्रत्येकम्—
अगाधादिषु त्रिषु ।

अज्जओ सुरस-गुरेटयोस्तृणभेदयोः ।
अल्लत्थं जलार्द्रां केयूरं च ॥५४॥

अवणो वह-घरफलहेसु, अण्णओ तरुण-धुत्त-दियरेसु ।

अंतेल्ली मज्झ-उअर-लहरीसु, असंगिओ हय-चलेसु ॥५५॥

अवणो परीवाहः गृहफलहकश्चेति
द्व्यर्थः ।

अण्णओ तरुणः धूर्तः देवरश्चेति
त्र्यर्थः ।

अंतेल्लो मव्यम् जठरम् तरङ्गश्चेति
त्र्यर्थः ।

[चतुरक्षराः—]

असंगिओ अश्वः अनवस्थितश्च ॥५५॥

गय-भावि-वासरेसुं दिवसारंभे य अवरज्जो ।

कडि-कटिणेसु अवज्झसं, अलिअल्ली मियमए य वग्घे य ॥५६॥

अवरज्जो अतिक्रान्तम् मविष्यच्च
दिनम् दिनमुखं चेति त्र्यर्थः ।

अवज्झसं कटी कठिनं च ।

अलिअल्ली कस्तूरिका व्याघ्रश्च ॥५६॥

देउलरप्फेसुं अहिहरं, अहिलियं अभिभवे य कोवे य ।

अद्दाणपच्छभागे समागए अइगयं पविट्ठे य ॥५७॥

अहिहरं देवकुलम् वल्मीकश्च ।
अहिलियं अभिभवः कोपश्च ।

अइगयं मार्गपश्चाद्भागः समागतम्
प्रविष्टं चेति त्र्यर्थम् ॥५७॥

अइराणी इंदाणीइ तव्वयासेविणीए य ।

छण-णियमेषु अवसहं, हह-ईसिमत्तासु अक्कसाला वि ॥५८॥

अइराणी इन्द्राणी, सौभाग्यार्थम्
इन्द्राणीव्रतासेविनी च स्त्री ।
अवसहं उत्सवः नियमश्च ।

अक्कसाला बलात्कारः ~~अवसहं~~ मत्ता च
स्त्रीति द्व्यर्थम् ।

अत्र च—अव्भुत्तइ-स्ताति प्रदीप्यते च । अल्लियइ-आलीयते उपसर्पति च ।

एतौ द्वावपि द्व्यर्थौ धात्वादेशेष्वस्माभिरुक्ताविति नोच्येते ॥५८॥

[इति चतुरक्षराः]

[पञ्चाक्षराः—]

अविरय-हिक्कासुं अणुसंधियं, अविहावियं च दीणम्मि ।

अणआलवणे तं चिय, अक्खणवेलं रत-प्पओसेसु ॥५९॥

अणुसंधियं अविरतम् हिक्का च ।
अविहावियं दोनम् अनालपनेऽपि
तदेवेति द्व्यर्थम् ।

अक्खणवेलं सुरतम् प्रदोषश्च ।

अत्र च—अवअच्छइ ह्लादते, ह्लादयति, पश्यति च । अवआसइ पश्यति
श्लिष्यति च । अवसेहइ गच्छति नश्यति च । एवम् 'अवहरइ' इत्यादयो
धात्वादेशेष्वस्माभिरुक्ता इति नोपात्ताः ॥५९॥

[षडक्षरादयः—]

भणिओ अकंडतलिमो निन्नेह-अकयविवाहेसु ।

अवक्कित्तोइ असच्चे दाणम्मि य अवरिहृद्वपुसणं ति ॥६०॥

अकंडतलिमो निःस्नेहः अकृतविवाहश्च ।

अवरिहृद्वपुसणं अकीर्त्तिः असत्यम्
दानं चेति त्र्यर्थम् ।

अत्र च अहिपच्चुअइ गृह्णाति आगच्छति चेति धात्वादेशेषूक्त इति
नोक्तः ॥६०॥

[इति एकार्थाः अनेकार्थाश्च अकारादिशब्दाः]

१ 'हृद्वपु' सु. ।

अथ आकारादयः शब्दा द्व्यक्षरादिक्रमेण प्रस्तूयन्ते—

[द्व्यक्षरा आकारादिप्रभृतयः]

आहु झूए, आऊ सलिले, तह विंचुअम्मि आलासो ।

आणिकं तंसरण, आअल्ली झाडभेयम्मि ॥६१॥

‘आहु’ इत्युकारान्तः उल्लकवाची ।

आणिकं तिर्यक्सुरतम् ।

आऊ सलिलम् ।

आअल्ली झाडभेदः ।

आलासो वृश्चिकः ।

यथा—

आअल्लिवा-आहु-आलाससंकुलं अडइमडइ सो सुन्नो ।

आणिकजाणि ! तुह कारणेण आउरहिअगिरिसरिअं ॥४९॥(६१)

आहच्चं अच्चत्थे, मुहं आणुअं, आउलं रण्णे ।

आवंगो अवमग्गे, जूडे आमोड-आमेलो ॥६२॥

आहच्चं अत्यर्थम् ।

आवंगो अपामार्गः ।

आणुअं मुखम् ।

आमोडो तथा आमेलो जूटः ।

“आकारः” [] इत्यन्ये ।

शेखरवाचकस्तु आमेलो ‘आपीड’-

आउलं अरण्यम् ।

शब्दभवः ।

यथा—

तहसिय-आमोडमिलाण-आणुआण तुह रिउवहूण आमेलो ।

आहच्चं आउलमहीलुठिआण आवंगमंजरी लिअइ ॥५०॥(६२)

आरिल्लो आरा, आरोहो अ थणम्मि, आफरो जूए ।

आगत्ती कूवतुला, आसंघा इच्छाइ, खित्तं आविद्धं ॥६३॥

आरिल्लो अर्वाक् अर्वाक्कालोत्पन्न

आफरो द्यूतम् ।

इत्यर्थः ।

आगत्ती कूपतुला ।

आरोहो स्तनः ।

आसंघा इच्छा ।

नितम्बवाची तु आरोहशब्दः संस्कृतै-

“आस्था” [] इत्यन्ये ।

समः ।

आविद्धं प्रेरितम् ।

यथा—

आरिल्लमयण ! आगत्तीदिढभुअ ! मुंच आफरं सुहअ ! ।
 मरइ तुइ आसंघाए काम-आविद्धा वर-आरोहा ॥५१॥(६३)
 आणाई सउली, आणूवो सवचे, हढम्मि आडाडा ।
 आयइढो-आमोअ-आलंबा वित्थार-हरिस-भूछत्ता ॥६४॥

आणाई शकुनिकाख्यः पक्षी ।

आणूवो श्वपचः ।

आडाडा बलात्कारः ।

आयइढो विस्तारः ।

आमोओ हर्षः ।

परिमलवाचकस्तु 'आमोद'शब्दभवः ।

आलंबं भूमिच्छत्रम् यद् वर्षासु

प्ररोहति ।

यथा—

हणिऊण पउत्थजणं आणाइकुलं व रइयआडाडो ।
 आलंब-आयइढिमिसा आमोआ हसइ पाउस-आणूवो ॥५२॥(६४)
 आलत्थो मोरे, आसयं आसन्ने, बलम्मि आयामो ।
 आलीलं णियडभए, आउरं आजिम्मि, आउसं कुच्चे ॥६५॥

आलत्थो मयूरः ।

आसयं निकटम् ।

आयामो बलम् ।

“दीर्घः” [] इत्यन्ये ।

आलीलं निकटमयम् ।

आउरं संग्रामः ।

आउसं कूर्चम् ।

यथा—

स-आयाम-आसयसेन्नं तुह पेच्छिय जाय-आउर-आलीला ।
 आलत्थैपिच्छच्छत्ते छड्डिय रिउणो अण-आउसा जंति ॥५३॥(६५)
 आसंगो आसवणं आलयणं वासगेहम्मि ।
 आमोरओ विसेसणुअम्मि, आहुंदुरो बाले ॥६६॥

१ आयइढो आँ पा. । २ आयइढो विँ पा. । ३ 'त्थपिँछ' पा. ।

आसंग-आदयस्त्रयो वासगृहार्थाः ।
अत्र च 'आलिङ्ग'शब्द आलिङ्ग-
शब्दभवः ।

आमोरओ विशेषज्ञः ।
आहुंदुरो बालः ।
“ आहुंदुरू बालः” [] इत्यन्ये ।

आहृ काङ्क्षति-इति घात्वादेशेषु-उक्त इति नोपात्तः ।

यथा—

आमोरय ! सिरिआसंग ! तए आहुंदुरा करि-हरीण ।
मित्त-आसवण-अमित्त-आलयणदुवारेसु संघडिया ॥५४॥(६६)
कमलम्मि आरनालं, आसियओ लोहघडियम्मि ।
आसक्खओ सिरिवए, आमलयं जेउरघरम्मि ॥६७॥

आरनालं कमलम् । काञ्चिके आरनालं
संस्कृतभवम् ।
आसियओ लोहमयः ।
केचित् “अयसा निर्वृत्तः आयसिकः”
तदपभ्रंशः ‘आसियओ’ [] इत्याहुः ।

आसक्खओ—‘श्रीः’ इति बदतीति
—श्रीवदः—प्रशस्तः पक्षिविशेषः ।
आमलयं नूपुरगृहम् ।

यथा—

लीला-आरनाल-आमलय-केलि-आसक्खए इमे तीए ।
जं विरहम्मि णिअंतं हिअय ! ण फुट्टेसि तं सि आसिययं ॥५५॥(६७)
आअड्डियं परव्वसचलिए, आऊड्डियं च जूयपणे ।
आलंक्रियं च खंजीकयम्मि, आमंडणं भंडे ॥६८॥

आअड्डियं परवशचलितम् । यस्तु
“व्याप्रेरायड्डुः” [सि०हे०८।४।८१]
इत्यादेशोऽस्माभिरुक्तः स व्यापार-
मात्रार्थः ।

आऊड्डियं द्यूतपणः ।
आलंक्रियं खञ्जीकृतम् ।
आमंडणं भाण्डम् ।

यथा—

रयण-आमंडणं अवणिं जो सहि ! आऊडियं खणे कुणइ ।
सो आअड्डिय-आलंकिएहि कह अहिसरेअब्बो ? ॥५६॥(६८)

आरोगिय-आसीवय-आहुडिया भुत्त-सुइय-पडिएसु ।
मीसत्तं आडुआली, आसरिओ संमुहाआए ॥६९॥

आरोगियं भुत्तम् ।

आसीवओ सूचीजीवकः ।

आहुडियं निपतितम् ।

आडुआली मिश्रीभावः ।

आसरिओ संमुखागतः ।

यथा—

आरोगिय-आडुआलिअसत्तूणं तुह णरिंद ! सत्तूणं ।
आहुडियाणं अरणे पत्तपुड-आसीवअत्तं आसरियं ॥५७॥

इह च आअड्ड-आऊड-आरोग-आडुआल-आहुडप्रभृतीनि धात्वादेशप्रति-
रूपकाणि नामानि । तेषां करोत्यर्थे णिचि नामधातुत्वमपि । तेन आअड्डइ ।
आऊडइ । आरोगइ । आडुआलइ । आहुडइ इत्याद्यपि सिद्धम् । एवं सर्वत्र
क्रियावाचिषु योजनीयम् ॥ ६९ ॥

आयावलो य बालायवम्मि, आवालं च जलणियडे ।
आडोवियं च आरोसियम्मि, आराइयं गहिए ॥७०॥

आयावलो बालातपः ।

आवालं जलनिकटम्, कप्रत्ययाभावे
'आवालं' इत्यपि ।

आडोवियं आरोषितम् ।

आराइयं गृहीतम् ।

“आसादितम्” [] इत्यन्ये ।

यथा—

आयावले पसरिए किं आडोवसि रहंग ! णियदइयं ।
आराइयबिसकंदो आवालैठियं पसाएसु ॥५८॥(७०)

१ °आलीस° सु. । २ १ °लठिइ प° पा. ।

मालायारे आरंभो य, आइसणं उज्झियए ।
आलीवणं पलित्ते, करियाए आवरेइया चेव ॥७१॥

आरंभो मालाकारः ।
आइसणे उज्झितम् ।

आलीवणं प्रदीतम्-प्रदीपनकमित्यर्थः ।

अत्र च-आहम्मियं आगतम्-इति 'आङ्'पूर्वस्य हम्मेः सिद्धम् ।

आइग्घइ आजिप्रति । आहोडइ ताडयति । आसंघइ संभावयति ।
आअड्डइ व्याप्रियते । आउड्डइ मज्जति । आरोलइ पुज्जयति । आयंबइ, आयज्जइ
वेपते । आढवइ आरभते । आलिहइ स्पृशति । आयंछइ कर्षति । आरोअइ
उल्लसति । आढप्पइ आरभ्यते । इत्यादयो धात्वादेशेषूक्ता इति नोच्यन्ते ।
आरालिओ सूफकारः-इति 'आरालिक'शब्दभवत्वान्नोक्तः । आवरेइया
करिका मद्यपरिवेषणभाण्डम् ।

यथा—

कस्स व विओअआलीवणम्मि आरंभिए ! तुमं पडिया ।
जं मइराविमुहीए आइसणं आवरेइयाइ कयं ॥५९॥(७१)

आयासलवो णीडे, आयासतलं च हम्मपुट्टम्मि ।
आणंदवडो पढमे वहुइ रुहिरारुणे वत्थे ॥७२॥

आयासलवो पक्षिगृहम् ।
आयासतलं हर्म्यपृष्ठम् ।

आणंदवडो वध्वाः प्रथमं रुधिरारु-
णितं वल्लम्-प्रथमपरिणये भर्त्रा
कौमारे गृहीते यत् तत्परिमल-
रुधिररञ्जितं वस्त्रं बान्धवान् आन-
न्दयति तत् 'आणंदवड' आख्यम् ।

यथा—

आयासतलोवरि बल्लहस्स चरियं वयंसि ! निण्हवसु ।

आणंदवडो आयासलवठिया सारिया य तं कहइ ॥६०॥

अत्र च—“आविलुपियं—अभिलषितम्”इति यदन्यैरुक्तं तत् काङ्क्षेः आदेशः
‘आसेयणय’शब्दश्च अवितृप्तदर्शनार्थः ‘आसेचनक’शब्दभव इति नोक्तौ ॥ (७२)

अथ अनेकार्थाः—

पसवदुह-णिच्च-दिट्ठेसु आवि, आलं वहोल-मउएसु ।

अच्चत्थ-दीह-विसमेसु लोह-मुसलेसु तह आअं ॥७३॥

‘आवि’शब्दः प्रसवदुःखे, नित्ये, दृष्टे
चेति त्र्यर्थः ।

आलं अल्पस्रोतः मृदु च ।

आअं अत्यर्थम् दीर्घम् विषमम् लोहम्
मुसलं चेति पञ्चार्थम् ॥७३॥

आणियं आदियं इट्ठे गणणिज्जे अप्पमत्त-गाढेसु ।

सिक्कारे पणिण् आहुडं, आयर उवखले कुच्चे ॥७४॥

आणियं आदियं च इष्टम् गणनीयम्
अप्रमत्तम् गाढं चेति प्रत्येकं द्वावपि
चतुरथा ।

आहुडं सीत्कारः पणितं च ।

आयरं उदूखलम् कूर्चं च ॥७४॥

आअल्लो रोग-चलेसु, विलविण् चित्तिण् अ आराडी ।

आरद्धं च पवुड्ढे सयणह-गेहागएसुं च ॥७५॥

आअल्लो रोगः चलश्च ।

आराडी विलपितम् चित्रयुतं च ।

“आरडियं”[] इत्यन्ये । यदाह-

“चित्तलयं विलवियं च आरडियं []

आरद्धं प्रवृद्धम् सतृष्णम् गृहे

आगतं चेति त्र्यर्थम् ॥७५॥

आरणं अहर-फरेसुं, आवियं इंदोव-महिय-पोएसु ।

आउरं अइसय-उण्हेसु, चलिय-कुविय-आउलेसु आहित्यो ॥७६॥

१ मुसलं पा. । २ पञ्चार्यः पा । ३ उल्लखले पा. । ४ ‘दोय-म’ पा. ।

५ आऊरं पा. ।

३

आरणं अधरः फलकश्च ।
आवियं इन्द्रगोपः मथितम् प्रोतं
चेति व्यर्थम् ।

आउरं अतिशयम् उष्णं च ।
आहित्थी ज्वलितः कुपितः आकुल-
श्चेति व्यर्थः ॥७६॥

आरेइयं मउलिण् मुक्के भंते सरोमंत्वे ।

नववहु-परतंतासुं आवडिय-आविअज्जाओ ॥७७॥

आरेइयं मुकुलितम् मुक्तम् भ्रान्तम्
सरोमाञ्चं चेति चतुर्थम् ।

आवडिया तथा आविअज्जा नववधूः
परतन्त्रा चेति प्रत्येकं द्वयर्थो ॥७७॥

आइप्पणं च पिट्टे छणधरमंडणच्छुहाछडाए य ।

अविवित्त-संकडे आरंदरं, आवडियं अब्भिडिय-सारे ॥७८॥

आइप्पणं पिष्टम् उत्सवे गृहमण्डनार्थं
सुधाच्छटा च ।

आवडियं संगतम् सारं च ।
अब्भिडियं संगतं "समा अब्भिडः"

"तन्दुलपिष्टक्षीरं गृहमण्डनम् आइप्पणं"
[] इत्यन्ये ।

[सि० हे० ८।४।१६४] इत्या-
देशात् । अत्रापि समाहारः ।

आरंदरं अनेकान्तम् संकटं च ।

'अविवित्त-संकडे' इति समाहारः ।

अत्र आलुंस्वइ-दहति, स्पृशति चेति धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः ॥७८॥

अथ इकारादयो द्व्यक्षरादिक्रमेणैव उच्यन्ते—

इग्गो भीए, इब्भो वणिण्, उच्छुसयलम्मि इंगाली ।

इक्कुसं उप्पलं, इरिणं कणयं, इंदिदिरम्मि इदंडो ॥७९॥

इग्गो भीतः ।

इब्भो वणिक् ।

"इणं, इणमो एतत् ।

इण्ह इदानीम्, इर किलार्थे ।"

एते शब्दानुशासन एवोक्ता इतीह
नोच्यन्ते ।

इंगाली इक्षुस्वण्डम् ।

इक्कुसं सामान्याभिधानेऽपि

नीलोत्पलम् ।

इरिणं कनकम् ।

इदंडो भ्रमरः ।

कैश्चित् 'इंदिदिर'शब्दोऽपि देश्य

उक्तः । अस्माभिस्तु संस्कृतेऽपि

दर्शनात् अनया भङ्ग्या निबद्धः ।

यथा—

इन्भाणं इरिणं, इक्कुसं इदंडाणं, गयाण इंगाली ।
 इग्गाण य 'मा भेसी'सहो हरिसं समुव्वहइ ॥६१॥ (७९)
 इक्कण-इराव-इग्घिय-इरिया चोर-करि-भच्छिय-कुडीसु ।
 ओसिंघियम्मि ईंघियं, इंदग्गि-इंदग्गिधूमं अवि तुहिणे ॥८०॥

इक्कणो चोरः ।		इरिया कुटी ।
इरावो गजः ।		ईंघियं आघ्रातम् ।
इग्घियं भत्तिसत्तम् ।		इंदग्गी तथा इंदग्गिधूमं तुहिनम् ।

यथा—

मणइक्कण ! बलइग्घियइराव ! पण्णइरियाठिया मुणिणो ।
 इंदग्गिणणे इंदग्गिधूमधवलं जसं तुह इंघिति ॥६२॥ (८०)
 कोमारे इंदमहो, इंदोवत्तो य इंदोवे ।
 कीडेसु इंदगाई जुएसु, इरमंदिरो करहे ॥८१॥

इंदमहो कौमारः—कुमार्यां भवः इति व्युत्पत्तः ।
 “इंदमहं कौमारम्” [] इति अवन्तिसुन्दरी । यदुदाहरति स्म—
 “उवहसए एराणि इंदो इंदीवरच्छि ! एत्ताहे ।
 इंदमहपेच्छिण् ! तुह सुहस्स सोहं णियच्छंतो” ॥ []

इंदोवत्तो इन्द्रगोपकः ।		इरमन्दिरो करमः ।
इंदगाई युताः कीटाः—ये कीटाः		
संलग्ना भ्रमन्ति ।		

यथा—

इरमंदिर-इंदगाई-इंदोवत्त-आइजंतुणो वि वरं ।
 इंदमहो पुण्ण पुण्णं लज्जं हासं च जणइ जणे ॥६३॥ (८१)
 इंदुट्टवणे इंदुट्टलो, इंदमहकामुओ साणे ।

इंदुट्टलो इन्द्रोत्थापनम् ।		इंदमहकामुओ श्वा ।

यथा—

इंदद्वलओ सरए पयाणचलिअइभगज्जिएहिं तए ।
रइओ रिऊहिं रणणे सहअरइंदमहकामुअरेवेहिं ॥६४॥
[इति एकार्था इकारादयः शब्दाः समाप्ताः]

अथ अनेकार्थाः—

इल्लो दरिद्र-कोमल-पडिहार-लवित्त-कसिणेसु ॥८२॥
इल्लो दरिद्रः कोमलः प्रतीहारः लवित्रम् कृष्णवर्णश्चेति पञ्चार्थः ॥८२॥

सहूल-सीह-बुट्टीणिवारणेसुं तहा इल्ली ।
बिसि-बुट्टिरक्खणेसुं गहदुवारे य इल्लीरं ॥८३॥

इल्ली शार्दूलः सिंहः वर्षत्राणं चेति
त्र्यर्थः ।

इल्लीरं वृषी वृष्टिवारणम् गृहद्वारं चेति
त्र्यर्थम् ॥८३॥

अथ ईकारादयः—

ईसं कीले, रोज्जम्मि ईसओ, ईसरो मयणे ।

ईसं कीलकः ।

ईसरो मन्मथः ।

ईसओ 'रोज्ज'आख्यो मृगः ।

यथा—

सुँकईसरेहिं णिच्चं भमिरेहिं ईसएहिं व चुलुक ! ।
दलभोयणेहिं ईसीकया तुहाऽरीहिं पत्तदुमा ॥६५॥

अथ अनेकार्थाः—

सबरसिरपण्णपुडयम्मि ईसियं तह वसाइयए ॥८४॥
ईसियं शबरशिरःपत्रपुटम् वशायितं चेति द्व्यर्थम् । (८४)

अथ उकारादयः—

उंडं गहिरे, उच्छू वाए, उक्कं च पाडवणे ।
उच्छो अंतावरणे, उइडो क्वाइखणयम्मि ॥८५॥

१ °रएहिं पा. । २ वृसी वृ° मु. । ३ मुक्क° पा. । ४ °हिं रणदुमा पा. ।

°हिं रणदुमा मु. ।

उंडं गम्भीरम् ।

उच्छू वातः । इक्षुवाचकस्तु संस्कृत-
भव एव ।

उक्कं पादपतनम् ।

यथा—

उच्छू उण्हो खणिया उइडेहिं कूवया य अइउंडा ।

उच्छं दहइ य तण्हा उक्कं इणं तुज्ज मरुथलि ! ए ! ॥६६॥(८५)

उरं आरंभे, उच्चं णाहितले, बंधणे उंवा ।

तिणपरिवारणयं उइ, उंवी उण पिक्कगोहूमे ॥८६॥

उरं आरम्भः ।

उच्चं नाभितलम् ।

उंवा बन्धनम् ।

यथा—

कुंतलउडुच्छेणणे-णं जणणयणमिगाण उंवस्त्रायं व ।

मयणेण उरे रइयं तुह उच्चं उंविगौरम्मि ॥६७॥

अत्र च—“उब्भं ऊर्ध्वम् । उब्भे यूयम् । उअ पश्य” । एते शब्दानुशासने
साधिता इति नोक्ताः । ‘उस्सा’शब्दस्तु धेनुपर्याय‘उत्ता’शब्दभवः (८६)

उक्का-उक्कंदी कूवतुला, चुल्लीइ उल्लि-उद्दाणा ।

उव्वा-उव्वर-उव्वाहा उक्कोलो य घम्मम्मि ॥८७॥

उक्का तथा उक्कंदी कूपतुला ।

“उक्कंदी कूपतुला” [] इत्यन्ये ।

उल्ली तथा उद्दाणा चुल्ली ।

उव्वा-उव्वर-उव्वाह-उक्कोला

चत्वारोऽपि घर्माथाः ।

यथा—

जलिय-अग्गिउल्लिउव्वासंतत्ता उण्हयालउक्कोले ।

कासयधूया वच्चइ ओ ! उक्काकइडियजलम्मि ॥ ६८ ॥

१ °च्छण्णेणं सु. । २ °गोरंगि सु. ।

उद्वाणं व समुदं लंघइ वडवाणलउव्वरं जिणइ ।

कस्स उव्वाहं न जणइ उक्कंदिभुओ पई मज्झ ॥६९॥ (८७)

उररी पसुम्मि, किसराइ उण्हिया, उण्णमो समुन्नयए ।

उलियं णिकूणियच्छे, उअअं उज्जुम्मि, उक्खली पिठरे ॥८८॥

उररी पशुः ।

उण्हिया कसरा ।

उण्णमो समुन्नतः ।

यथा—

उअअ-उण्णमदेहलिं उल्लंघिय बाहिं उलियं णियच्छंती ।

उक्खलिउण्हियं उररी उअ ! रोरघरम्मि उल्लिहइ ॥७०॥ (८८)

उल्लुट्टं मिच्छाए, उवियं सिग्घम्मि, दूसणे उसुओ ।

धत्तूरे उम्मत्तो, उलित्तं उच्चट्टिए कूवे ॥८९॥

उल्लुट्टं मिथ्या ।

उवियं शीघ्रम् ।

उसुओ दूषणम् ।

यथा—

उल्लुट्टं जं कणयं पेच्छसि उम्मत्तउसुअविहुरो सि ।

ता रे ! पयपाणकए वज उवियं उलित्तकंठदेसम्मि ॥७१॥ (८९)

उग्घट्टि-उयालीओ अवयंसे, फालिए उरत्तं च ।

बहुयम्मि उंवरं, उच्छुरं अविणसिरे, खलम्मि उप्फालो ॥९०॥

उग्घट्टी तथा उयाली अवतंसः ।

उरत्तं स्फाटितम् ।

उंवरं बहु ।

यस्तु 'देहली'अर्थः उंवरशब्दः स

उदुम्बरशब्दभवः ।

उलियं निकूणिताक्षम् ।

उअअं ऋजु ।

उक्खली पिठरम् ।

उम्मत्तो धत्तूरकः ।

“एरण्डः” [] इत्यन्ये ।

उलित्तं उच्चस्थितः कूपः ।

उच्छुरं अविनश्वरम् ।

उप्फालो दुर्जनः ।

यथा—

रे उप्फाल ! उरत्ते पिम्मि सुरवहुउयालिजोगेहिं ।
किं नाम उंवरउच्छुरणवकुसुमेहिं पि उग्घटी ? ॥७२॥ (९०)
उट्टल्ल-उट्टला उल्लासे, तह उम्मलं थीणे ।
उक्कुंडो मत्ते, उग्गमम्मि उड्डाअ-उप्फोआ ॥९१॥

उट्टल्लो तथा उट्टलो उल्लासः ।
उम्मलं स्थानम् ।

उक्कुंडो मत्तः ।
उड्डाओ तथा उप्फोओ उद्गमः ।

यथा—

तिणउप्फोअउक्कुंडवसहउट्टलउक्खायउम्मलउप्पंके ।
सरए तुह वेरोहिं मुक्का उड्डायउट्टल्ला ॥७३॥(९१)
उक्कोडा उक्कंडा लंचाए, तुट्ठयम्मि उल्लुक्कं ।
उप्फुण्णं आउण्णे, उच्छाहो सुत्तंतुम्मि ॥९२॥

उक्कोडा तथा उक्कंडा लञ्चा ।
उल्लुक्कं त्रुटितम् ।

उप्फुण्णं आपूर्णम् ।
उच्छाहो सूत्रतन्तुः ।

यथा—

विरहउप्फुण्णे ! उक्कोडअणिउणे ! देसु तस्स उक्कंडं ।
उच्छाहेहि ण मुद्धे ! संधिज्जइ पेम्मं उल्लुक्कं ॥७४॥(९२)
संमद्दे उत्थग्घो, हेट्ठामुहयम्मि उम्मत्थं ।
परिवत्तणम्मि उत्थल्ला, उवदेहीइ उदेही ॥९३॥

उत्थग्घो संमर्दः ।
उम्मत्थं अधोमुखम्—विपरीतम् इति
यावत् ।

उत्थल्ला परिवर्तनम् ।
उददेही उपवेहिका ।

यथा—

जणउत्थग्घे उत्थल्लिज्जण मा पेच्छ वारि उम्मत्था ! ।
उदेहितिक्खत्तुंडं किं अणुइंतिं ण पेक्खसे महिलं ? ॥७५॥

उक्कोडी पडिसद्दे, विसे उसीरं, डरम्मि उप्फेसो ।
उम्मल्ला तण्हाए, अतडे कूवम्मि उत्तूहो ॥९४॥

उक्कोडी प्रतिशब्दः ।

उसीरं विसम् ।

उप्फेसो त्रासः ।

अपवादाथेऽप्ययं लक्ष्येषु दृश्यते—
यथा—

“असरिसजणउप्फेसया ण हु
सहियव्वा कुले पसूएण” [] ।

उम्मल्ला तृष्णा ।

उत्तूहो अतटः कूपः ।

तुह हयहेसाउक्कोडीउप्फेसा वेरिणो गया रणे ।
उम्मल्लाइ उसीरं असंति पइसंति उत्तूहं ॥७६॥(९४)

उज्झम-गुंठिय-छिद्देसु उज्झस-उब्भग्ग-उच्छिल्ला ।
उच्छुअ-उम्मर-उब्भंता भयचोरिय-देहलि-गिलाणा ॥९५॥

‘उज्झस’ प्रभृतयस्त्रयो यथासंख्यमुद्य-
माद्यर्थाः—

उज्झसो उद्यमः ।

उब्भग्गो गुण्ठितः ।

उच्छिल्लं छिद्रम् ।

इह ‘छिल्ल’शब्दश्छिद्रार्थो (वर्ग ३, गा०

३५) वक्ष्यते तस्य ‘उत्’पूर्वकस्येदं

रूपमिति न शङ्कनीयम् ‘छिल्ल’-

‘उच्छिल्लशब्दयोः स्वतन्त्रत्वात् ।

न हि देशीशब्दानामुपसर्गसंबन्धो

भवति । एवं ‘फेस’‘उप्फेस’आदिष्वपि

वाच्यम् ।

‘उच्छुअ’आदयोऽपि त्रयो यथा-
संख्यं भयचौर्याद्यर्थाः—

उच्छुअं भयचौर्यम् ।

उम्मरो गृहदेहली ।

उब्भंतो ग्लानः ।

यथा—

तिमिरउब्भगगणिसाए उम्मरउच्छिल्लखलणउब्भंता ।

उच्छुअरयउज्झसओ उअ असई विसइ खंडदेवउलं ॥७७॥(९५)

मुन्ने उज्जडं, उक्केरो अ बली, उड्डुसो अ मक्कुणए ।

संतम्मि य उब्भाओ, उद्धत्थो विप्पलद्धे य ॥९६॥

उज्जडं उद्धसम् ।

उक्केरो उपहारः । समूह्वाचकस्तु

'उक्केर'शब्दः 'उत्कर'शब्दमव एव ।

उड्डुसो मत्कुणः ।

उब्भाओ शान्तः ।

उद्धत्थो विप्रलब्धः ।

यथा—

वोलंति तुज्झ रिउणो सउड्डुससयणे णिसं पि उद्धत्था ।

उब्भाया दियहं कयउज्जडदेवउलदेवउक्केरा ॥७८॥ (९६)

उज्जल्ला उम्मड्डा हट्ठम्मि, विमलम्मि उच्चारो ।

विउले उच्चाडो, पयडे उच्चेवो, दट्ठम्मि उच्चत्थो ॥९७॥

उज्जल्ला तथा उम्मड्डा बलात्कारः ।

उच्चारो विमलः ।

उच्चाडो विपुलः ।

उच्चेवो प्रकटः ।

उच्चत्थो दट्ठः ।

यथा—

उच्चारे उच्चेवे उच्चाडकरे ससिम्मि जं कामो ।

उज्जल्लाउच्चत्थबलो ता उम्मड्डाए रमसु इमं ॥७९॥(९७)

'उअह' ति 'पेच्छह'अत्थे, उड्ढिदो मासम्मि, साइणी उअरी ।

उल्लोचो य वियाणे, छिम्पयकारुम्मि उंछओ होइ ॥९८॥

उअह पश्यत ।

उड्ढिदो माषधान्यम् ।

उअरी शाकिनी ।

उल्लोचो वितानम् ।

उंछओ छिम्पकाख्यः कारुविशेषः ।

यथा—

उच्छ्रवादे मञ्जारिरूवयाओ भमंति उअरीओ ।
 उअह उडिदसामाओ तमिस्सउल्लोचिए गयणे ॥८०॥(९८)
 उड्ढासो संतावे, उग्घुट्टं पुंसियं, अरिम्मि उल्लोलो ।
 दरिए उत्तुण-उम्मूह-उच्चुच-उच्छुच्छु-उत्तुरिद्धीओ ॥९९॥

उड्ढासो संतापः ।

उग्घुट्टं पुंसितम् ।

‘उग्घुट्ट’शब्दस्य ‘उद्घुष्ट’ इति सत्यां
 व्युत्पत्तौ विशेषार्थरूढेरिह पाठः ।

उलोलो शत्रुः ।

उत्तुणो उम्मूहो उच्चुचो उच्छुच्छू

उत्तुरिद्धी एते पञ्च शब्दा दृप्तार्थाः ।

“उत्तुरिद्धी गर्वः” [] इत्यन्ये ।

यथा—

विज्जाउच्छुच्छुकुलउम्मूहवयउच्चुचसिरिउत्तुरिद्धीणं ।
 उग्घुट्टं उत्तुणत्तं उल्लोलाणं तए कयउड्ढासं ॥८१॥(९९)
 आरूढे उल्लूढो उच्चप्प-उच्चुप्पिआ तह य ।
 उव्वीढं उद्धरियं उम्मरियं चेय उक्खाए ॥१००॥

उल्लूढो उच्चप्पो उच्चुप्पिओ त्रयोऽ-
 प्येते आरूढार्थाः । “उल्लूढो
 अङ्कुरितः” [] इत्यन्ये ।

उव्वीढं उद्धरियं उम्मरियं चेति
 त्रयोऽप्येते उत्खातार्थाः ।

यथा—

उव्वीढखग्गाउम्मरियसत्तुणिवहो गुणेषु उल्लूढो ।
 उद्धरियउच्चप्पखलो उच्चुप्पइ तिहुयणं पि चालुक्को ॥८२॥(१००)
 उच्छट्टो उड्ढहणो चोरे, दुअचोरियाइ उच्छंटो ।
 उत्ताल-उव्वेत्ताला अच्छिण्णाऽऽरावरुइयम्मि ॥१०१॥

उच्छट्टो—“ओत् संयोगे” [सि० हे०

८।१।११६] इति उत ओति—

ओच्छट्टो तथा उड्ढहणो द्वावप्येतौ

चोरार्थौ ।

उच्छंटो द्रुतचौर्यम् ।

उत्तालं उव्वेत्तालं द्वावप्येतौ निरन्तर-
 स्वरुदिते ।

उद्धतार्थवाची तु ‘उत्ताल’शब्दः सम-
 संस्कृत एव ।

यथा—

गुणिगुणहिययउच्छट्टय ! उड्डहणउच्छंटभीसिया रण्णे ।

पयडियैग्गाडउत्तालं उव्वेत्तालंति तुज्झ रिउवहुया ॥८३॥(१०१)

खिन्ने उव्वाअ-उत्तंपिया य, हासम्मि उल्लेवो ।

उब्भुग्ग-उप्फंदोला चलम्मि, मूढम्मि उम्मइयं ॥१०२॥

उव्वाओ तथा उत्तंपिओ खिन्नः ।
 “उत्तम्मिअं खिन्नम्” [] इत्यन्ये ।
 उल्लेवो हासः । स्वार्थे के उल्लेवओ
 इत्यपि ।

उब्भुग्गो उप्फंदोलो द्वावप्येतौ चलाथौ ।
 उम्मइयं मूढम् ।

यथा—

उव्वायमणा उब्भुग्गलोयणा चइयचारुउल्लेवा ।

उप्फंदोला उत्तंपइ तुज्झ कए सा विओअउम्मइया ॥८४॥(१०२)

अत्र च — उत्थारो उत्साहः, उच्छुण्णं विमर्दितम् इति उत्साह-उत्क्षुण्ण-
 शब्दप्रभवौ । उन्दुर-उच्चयशब्दौ आखु-नीवीवाचकौ संस्कृतसमौ । उंघइ
 निद्राति । उग्गइ उद्घाटयति । एतौ धात्वादेशेषूक्तौ इति । एते अन्यैरुक्ता अपि
 नोक्ताः ॥ (१०२)

उब्भालणं उप्पणणे, पलायणत्थम्मि उज्झमणं ।

उच्छवियं सयणीए, उइंतणं उत्तरिज्जम्मि ॥१०३॥

उब्भालणं शूर्पादिना उत्पन्नम् ।
 “उब्भालणं अपूर्वम्” [] इति
 केचित् । उत ओति ओब्भालणं
 इत्यपि ।
 उज्झमणं पलायनम् । उत ओति
 ओज्झमणं इत्यपि ।

उच्छवियं शयनीयम् ।
 उइंतणं उत्तरीयम् ।

यथा—

वियलियउइंतणाए सुणं उब्भालणं कुणंतीए ।

तह पुलइयं उच्छवियं जह काउं सविक्रमो ण उज्झमणं ॥८५॥(१०३)

उल्ललियं सिद्धिलिइम्मि, णिउणगहियम्मि उग्गहियं ।

उल्लेहडो य लोले, रइजोग्गे तह य उवसेरं ॥१०४॥

उल्ललियं शिथिलस्थितौ ।

उग्गहियं निपुणगृहीतम् ।

‘उग्गहियं रचितम्’इति तु ‘रचि’

धात्वादेशसिद्धम् ।

उल्लेहडो लम्पटः ।

उवसेरं रतियोग्यम् ।

यथा—

उल्ललियदोसतुस ! तह उग्गहिया कुमरवाल ! तइ लच्छी ।

उल्लेहडा वि जह सा ण मन्नए अन्नं उवसेरं ॥८६॥(१०४)

उल्लुरुहो लहुसंखे, तत्तोच्छलियम्मि उब्भुयाणं तु ।

उंदुरओ दीहाहे, उक्खोडिययम्मि उत्तुहियं ॥१०५॥

उल्लुरुहो लघुशङ्खः ।

उब्भुयाणं यद् अग्न्यादिना तप्तं

दुग्धादि भाजनाद् उच्छलति ।

उंदुरओ दीर्घम् अहः ।

यथा—

उत्तुहियजोवियासाइ उल्लुरुहकण्ठ ! तीइ तुह विरहे ।

अइउब्भुयाइयरई उंदुरया हुंति सिसिरे वि ॥८७॥(१०५)

उद्धरणं उच्छिष्टे, उवदीवं अन्नदीवम्मि ।

उद्धवअ-उच्चड्विय-उत्ताहिय-उव्वाहिया य उक्खित्ते ॥१०६॥

उद्धरणं उच्छिष्टम् ।

उवदीवं अन्यद्वीपम् ।

उद्धवओ उच्चड्वओ उत्ताहओ उव्वा-

हओ इत्येते चत्वार उल्लिख्यार्थाः ।

यथा—

उव्वाहियभुअ ! उच्चङ्घियअसि ! उच्चाहिअउवदीवईस ! ।

हरिणो व्व लिहंति विगा उद्धवयकरा णिवा तुह उद्धरणं ॥८८॥(१०६)

उद्धवियं अग्घिए, उवल्लयं सलज्जे, धरम्मि उत्थलियं ।

उल्लखंडो अ अलाए, उअक्किअ-उच्छंगिया पुरोठविए ॥१०७॥

उद्धवियं अर्षितम् ।

उवल्लयं सलज्जम् ।

उत्थलियं गृहम् । “उत्थलियं उन्मुख-
गतम्” [] इत्यन्ये ।

उल्लखंडो उल्लुक्कम् ।

उअक्कियं उच्छंगियं द्वावप्येतौ पुर-
स्कृतार्थौ ।

यथा—

उत्थलियवई उच्छंगियविणओ ता उअक्क सहि ! विणयं ।

अलं उल्लखंडपहारेहिं उवल्लया हविय अप्पं उद्धवसु ॥८९॥(१०७)

उरुमिल्लं उरुसोल्लं च पेरिए, अवगए अ उअचित्तो ।

उवउज्जो उवयारे, दोहणहारीइ उअहारी ॥१०८॥

उरुमिल्लं उरुसोल्लं च द्वावप्येतौ
प्रेरितार्थौ ।

उअचित्तो अपगतः ।

उवउज्जो उपकारः ।

उअहारी दोग्धी ।

यथा—

उअचित्ताणं उअहारीणं मग्गउरुमिल्लणयणाणं ।

उरुसोल्लऊरुवसणो पवणो तरुणाण कुणइ उवउज्जं ॥९०॥(१०८)

संचुणियम्मि उल्लुट्टियं च, कागम्मि उल्लहंतो ।

नेमीए उंचहिया, उप्पेक्खिययम्मि उदिसियं ॥१०९॥

उल्लुट्टियं संचूर्णितम् ।

उल्लहंतो काकः ।

उंचहिया चक्रधारा ।

उदिसियं उत्प्रेक्षितम् ।

यथा —

असुरेहिं उवस्परिभ्रमंतउल्लुहंतचिरसरोलेहिं ।
 हरिचक्रउंचहियउल्लुंठियं उदिसियं अप्बबलं ॥९१॥ (१०९)
 उम्भासुयं विसोहे, गरुयावेसम्मि उव्वहणं ।
 उल्लरयं च कवड्डाहरणे, रासिम्मि उक्कुरुडी ॥११०॥

उम्भासुयं गतशोभम् ।

उव्वहणं महान् आवेशः ।

उल्लरयं कपर्दाभरणम् ।

उक्कुरुडी अवकराशिः । उक्कुरुडो

रत्नादीनामपि राशिः ।

यथा—

उम्भासुय ! सा मेल्लइ उव्वहणं ता खु अग्गओ तीए ।
 उल्लरयभूसणो जइ रे ! णच्चसि चडिय उक्कुरुडिं ॥९२॥ (११०)
 उच्छल्लियं उक्खोडियतजम्मि, उब्बिंबलं जले कलुसे ।
 उद्धच्छियं णिसिद्धे, वंकीभूयम्मि उज्जणियं ॥१११॥

उच्छल्लियं छिन्नत्वक् ।

उब्बिंबलं कलुषजलम् ।

उद्धच्छियं निषिद्धम् ।

उज्जणियं वक्त्रीभूतम् ।

यथा—

उब्बिंबला णईओ तरुणो उच्छल्लिया य दंतीहिं ।
 उज्जणियचावउद्धच्छियअरिमंडल ! कहंति तुह सिविरं ॥९३॥ (१११)
 णिभ्रमच्छियम्मि उज्जोरियं च, उज्जूरियं झीणे ।
 उक्खंडियं अक्कंते, चोरियवत्थुम्मि उच्छडियं ॥११२॥

उज्जोरियं निर्भर्त्सितम् ।

उज्जूरियं क्षीणम् । “शुष्कम्” []

इत्यन्ये ।

उक्खंडियं आक्रान्तम् । उत ओति

‘ओक्खंडियं’ इत्यपि ।

उच्छडियं चोरितं वस्तु ।

यथा—

तुह गुणउच्छडियमणा विरहउज्जूरियतणू अ तणुअंगी ।
 उज्जुरेइ सहीओ कुसुमसरउक्खंडिया कए तुज्ज ॥९४॥ (११२)

णीन्वीक्रयम्मि उज्जाणियं, उवसग्गो य मंदम्मि ।

उप्फुंटियं अत्थुरिए, उज्जग्गुज्जं अकल्लसम्मि ॥११३॥

उज्जाणियं निम्नीकृतम् ।

उप्फुंटियं आस्तृतम् ।

उवसग्गो मन्दः ।

उज्जग्गुज्जं स्वच्छम् ।

यथा—

अणउवसग्गपयावयउज्जाणियरिउ ! कुमारवाल ! णिव ! ।

उप्फुंटिया तिहुअणे उज्जग्गुज्जा रमेउ तुह किच्ची ॥९५॥(११३)

उद्धच्छवी विसंवाइयम्मि, उप्फुंकिया य रजकीए ।

तह उट्ठियम्मि उक्कासियं च, उच्चारियं गहिए ॥११४॥

उद्धच्छवी विसंवादितः ।

उक्कासियं उत्थितम् ।

उप्फुंकिया रजकी ।

उच्चारियं गृहीतम् ।

यथा—

उक्कासइ उप्फुंकियघरम्मि वत्थाण घल्लणमिसेण ।

उच्चारियअणउद्धच्छविसंकेयं वहु सरिउं ॥९६॥(११४)

कंडियए उक्खणियं, संछन्ने उच्छुआरं च ।

उज्जोमिया य रस्सीए, उल्लसियं च उल्लकसियं ॥११५॥

उक्खणियं कण्ठितम् ।

उज्जोमिया रश्मिः ।

उच्छुआरं संछन्नम् । उच्छुआरियं

उल्लसियं उल्लकसियं द्वावप्येतौ पुल-

छादितम्—इति तु अनेनैव णिजन्तेन

कितार्थौ अन्योन्यपर्यायत्वेन निबद्धौ ।

सिद्धम् ।

'उद्धसिय'शब्दस्तु 'उद्धुषित'शब्दभवः ।

यथा—

उज्जोमीइ विवद्धं णिसि उल्लसियं पिअं सहि ! भरंती ।

उक्खणणवावडा वि हु उल्लकसियत्तं कह उच्छुआरेमि ? ॥९७॥११५॥

उच्छेवणं घए, उच्चपियं उवजंगलं च दीहम्मि ।

उप्पेहड-उल्लसिया उम्मच्छवियं च उब्भडए ॥११६॥

उच्छेवणं घृतम् ।

उच्चंपियं उवजंगलं द्वावप्येतौ दीर्घार्थौ ।

उप्पेहडं उल्हसियं उम्मच्छवियं

त्रयोऽप्येते उद्दमटार्थाः ।

यथा—

उच्चंपियउप्पेहडभुयजुय ! उवजंगलच्छ ! उल्हसिया ।

उम्मच्छवियपयावाणलम्मि उच्छेवणं व तुह रिउणो ॥९८॥(११६)

उज्जगिरं औन्निदे, उच्छुरण—उच्छुरणा इ उच्छुवणे ।

उम्हाविय-उवललया सुरए, तित्तिरहियम्मि उलुहलियो ॥११७॥

उज्जगिरं औन्निद्रचम् ।

उच्छुरणं उच्छुरणं च इक्षुवाटः ।

“उच्छुरणं इक्षुः” [] इति केचित् ।

उम्हावियं उवललयं च सुरतम् ।

उम्भावियं—सुरतम् इति तु रमेः

‘उम्भाव’आदेशसिद्धम् ।

उलुहलियो तृप्तिरहितः—यः कदापि

तृप्तिं न जानाति ।

अत्र च—

उप्फालइ—कथयति । उल्लेडइ—विरेचयति । उल्लालइ, उप्पेलइ—उन्नमयति ।

उव्वेल्लइ—प्रसरति । उम्मच्छइ—वञ्चति । उग्घुसइ—मार्ष्टि । उल्लरइ तुडति ।

उब्भुत्तइ—उत्क्षिपति । उत्थारइ—आक्रामति । उक्कुसइ—गच्छति । उम्मत्थइ—

अभ्यागच्छति । उद्दुमाइ—पूर्यते । इत्यादयो धात्वादेशेष्वस्माभिरुक्ता इति

नोच्यन्ते ।

यथा—

उम्हावियउलुहलियय ! वयंस ! माणेसु तत्थ गंतूण ।

उच्छुरणे सउज्जगिरउच्छुरणगोवियाइ उवललयं ॥९९॥(११७)

हिययरसोच्छलणे उग्गुल्लििया य, उवएइया करिया ।

मुसलिम्मि उसणसेणो, तइ उप्पिगालिया करुच्छंणे ॥११८॥

उग्गुल्लििया हृदयरसोच्छलनम् ।

उवएइया मद्यपरिवेषणभाण्डम् ।

उसणसेणो बलभद्रः ।

उप्पिगालिया करोत्सङ्गः ।

यथा—

जं जस्स रोअए किर ण हु तस्स तं उग्गुलुंछियं कुणइ ? ।

उअ उप्पिगालियठियं उवएइयं उसणसेणस्स ॥१००॥ (११८)

उवकय-उद्धच्छवियं सज्जियं, उत्तलहओ विडवे ।

उल्लुउंडियं पल्लुट्टे, उंवरउप्पं अहूअअब्भुदए ॥११९॥

‘उवकय-उद्धच्छवियं’ इति समाहारद्वन्द्वः ।

उवकययं—कप्रत्ययाभावे—उवकयं

तथा उद्धच्छवियं सज्जितम् ।

यस्तु ‘उवहत्थिय’शब्दः सज्जितार्थः

स समाश्चयतेरादेश इतीह नोक्तः ।

उत्तलहओ विटपः ।

उत ओति ‘ओत्तलहओ’ इत्यपि ।

उल्लुउंडियं प्रलुण्ठितम्—विरेचितम्

इति यावत् ।

उंवरउप्पं अभूताभ्युदयः ।

यथा—

उद्धच्छविउत्तलहयतलम्मि उल्लुउंडिअउरुपिम्माणं ।

रइउवकयाण मिहुणाण उंवरउप्पं व संगमो भाइ ॥१०१॥ (११९)

वलएसु उवलभत्ता उवलयभग्गा य णायव्वा ।

अलि-एरंडेसु उण्होदयभंड-उत्ताणपत्तया चेव ॥१२०॥

उवलभत्ता तथा उवलयभग्गा वलयानि ।

अलि-एरण्डयोर्यथासंख्येन द्वौ शब्दौ—

उण्होदयभंडो अमरः । यस्तु ‘उण्हो-

दयभंड’शब्दः पिठरवाची कैश्चिन्नि-

बद्धः सोऽस्माभिः संस्कृतभवत्वाद्

उपेक्षितः ।

उत्ताणपत्तयं ऐरण्डम्—ऐरण्डस्येदम्

ऐरण्डम्—पत्रप्रायम् ।

यथा—

इट्ठोवलभत्ताए उवलयभग्गा सहंति तुज्झ करे ।

उण्होदयभंडा कमलम्मि व उत्ताणपत्तसामलया ॥१०२॥ (१२०)

छुरियग्गमुक्कपुप्फं घेत्तु य पायंगुलीहिं उप्पयणं ।

तं उड्डियाहरणं, उच्चुलउलियं कोउअचुरिण् ॥१२१॥

क्षुरिकाग्रमुक्तं पुष्पं पादाङ्गुलीभ्यां गृहीत्वा यद् उत्पत्तनं तद् उड्डिया-
हरणम् । यदाह—

“कुसुमं यत्रोड्डीय क्षुरिकाग्राह्लाघवेन
संगृह्य ।

उच्चुलउलियं कौतूहलेन त्वरितयानम् ।

पादाङ्गुलीभिर्गच्छति तद्-विज्ञातव्यम्-
उड्डियाहरणम्” []

यथा—

तुह छुरियग्गफुरंताऽरिमोलिकुसुमउड्डियाहरणं ।

गिद्धा कुणंति उच्चुलउलियकरं खेयरवहूणं ॥१०३॥(१२१)

पासदुएणं परिवत्तणम्मि उत्थल्लपत्थल्ला ।

उत्तिरिविडि उद्धुद्धे, उत्तरणवरंडिया उड्डुवे ॥१२२॥

उत्थल्लपत्थल्ला पार्श्वद्वयेन परिवर्त्तनम्

उत ओति ‘ओत्थल्लपत्थल्ला’ इत्यपि ।

उत्तरणवरंडिया उड्डुपः—समुद्र-नद्यादौ

जलतरणोपकरणं प्रवहणादि ।

यथा—

उत्तिरिविडी ऊर्ध्वोर्ध्वं भाण्डादेः

स्थापनम् ।

भवउत्तरणवरंडिं संभर सव्वणुं अन्नहा तुज्झ ।

नरगउत्तिरिविडिमज्झे होही उत्थल्लपत्थल्ला ॥१०४॥(१२२)

[उकारादयः शब्दाः समाप्ताः]

अथ द्व्यक्षरादिक्रमेणैव अनेकार्था [उकारादयः]—

उदं जलणर-कउहेसु, उड्डुणो दीह-उसहेसु ।

उव्वुणं उव्विग्गे उच्छित्ते उव्वडे सुन्ने ॥१२३॥

उदं जलमानुषम् ककुदं चेति द्व्यर्थम् ।

उड्डुणो दीर्घः वृषभश्च ।

उव्वुणं उद्विग्गम् उत्सिक्तम् उद्वभटम्

शून्यं चेति चतुर्थम् ॥ (१२३)

विसमुन्नयप्पएसे खिन्ने णिवहे य उद्दाओ ।

विकिखत्त-उक्खित्तसु उच्छित्तं, उम्मंडं अवि हठ-उव्वत्ते ॥१२४॥

उद्दाओ विषमोन्नतप्रदेशः श्रान्तः
संघातश्चेति व्यर्थः ।

उच्छित्तं विक्षिप्तम् उत्क्षिप्तं च ।
उम्मंडं हठः उद्वृत्तं च ।
'हठोव्वत्ते' इति समाहारः ॥(१२४)

उक्खुंडो य अलाए णियरे वत्थेगदेसे य ।

उम्मच्छं असंबद्धे भङ्गीभणियम्मि कोहे य ॥१२५॥

उक्खुंडो उल्मुकम् निकरः बलैकदे-
शश्चेति व्यर्थः

उम्मच्छं असंबद्धम् भङ्गीभणितम्
क्रोधश्चेति व्यर्थम् ॥(१२५)

उक्खुंडो उप्पीलो उग्घाओ तह य उद्दामो ।

संघाय-स्थउडेसुं, उव्वूरो समहिअत्थे वि ॥१२६॥

उक्खुंडो उप्पीलो उग्घाओ उद्दामो
इत्येते चत्वारोऽपि शब्दाः संघातार्थाः
स्थपुटार्थाश्च ।

उव्वूरो अधिकार्थः । 'अपि'शब्दात्
संघात-स्थपुटार्थश्चेति व्यर्थः,
स्थपुटो निम्नोन्नतप्रदेशः ॥(१२६)

खिन्ने सुण्णे भीए तहा उब्भड-कंत-पयडवेसेसु ।

उब्बिंबं, उच्चुल्लं पुण उव्विग्ग-अधिरूढ-भीएसु ॥१२७॥

उब्बिंबं खिन्नम् शून्यम् भीतम् उद्भटम्
क्रान्तम् प्रकटवेषं चेति षडर्थम् ।

उच्चुल्लं पुनर्-उद्विग्नम् अधिरूढम्
भीतं चेति व्यर्थम् ॥(१२७)

पडिसइ-कुरर-विट्ठा-गव्विद्ध-मणोरहेसु उड्ढाणो ।

उव्वुककं पलवियए संकडए तह बलक्कारे ॥१२८॥

उड्ढाणो प्रतिशब्दः कुररः विष्टा गर्विष्ठः
मनोरथश्चेति पञ्चार्थः ।

उव्वुककं प्रलपितम् संकटम् बलात्कार-
श्चेति व्यर्थम् ॥(१२८)

मंच-नियरेसु उंडलं, उप्पित्थं तद्ध-कुविय-विहुरेसु ।

णीरागे मल्लिए उव्वत्तं, उव्वाठं उरु-गयदुहेसु ॥१२९॥

उंडलं मञ्चः निकरश्चेति द्वयर्थम् ।
उपित्थं त्रस्तम् कुपितम् विधुरं चेति
त्रयर्थम् ।

उव्वत्तं नीरागम् गलितं चेति द्वयर्थम् ।
“उव्वइं टान्तम्” [] इति केचित् ।
उव्वाढं विस्तीर्णम् गतदुःखं चेति
द्वयर्थम् । केचिद् ‘वि’पूर्वमेतं पठन्ति
‘विउव्वाढं’ [] इति ॥(१२९)

उक्खिन्नं अवकिण्णे छन्ने पासप्पसिद्धिले य ।

पंक-उच्छेह-समूहेसु बहलए तह य उपपंको ॥१३०॥

उक्खिन्नं अवकीर्णम् छन्नम् पार्श्वप्र-
शिथिलं चेति त्रयर्थम् । उत ओति
‘ओक्खिन्नं’ इत्यपि ।

उपपंको पङ्कः उच्छूयः समूहः बहलं
चेति चतुरर्थः ॥(१३०)

उत्तप्पो गच्चिय-बहुगुणेसु, णीवि-स्समेसु उच्चोलो ।

अणुवाय-समेसु उच्छुल्लो, णिव-घण-पीवरेसु उम्मल्लो ॥१३१॥

उत्तप्पो गर्वितः अधिकगुणश्च ।
उच्चोलो नीवी खेदश्च ।

उच्छुल्लो अनुवादः खेदश्च ।
उम्मल्लो नृपः मेघः पीवरश्चेति त्रयर्थः
“उम्मल्लो बलात्कारः” [] इति
केचित् ॥(१३१)

उन्नुइओ हुंकारे गयणुम्महसाणसद्दे य ।

अहिअ-अवठिअ-णिच्छिअ-ताव-अगणिएसु उव्वरिअं ॥१३२॥

उन्नुइओ हुंकारः गगनोन्मुखस्य शुनः
शब्दश्च ।

उव्वरिअं अधिकम् अनीप्सितम्
निश्चितम् तापः अगणितं चेति
पञ्चार्थम् ॥(१३२)

काणच्छिदिट्ठ-विविखत्त-खित्त-चत्तेसु उज्झरियं ।

उव्वाडुयं परम्मह-णिम्मज्जाएसु सुरएसु ॥१३३॥

उज्झरियं काणाक्षिदृष्टम् विक्षितम् क्षितम्
त्यक्तं चेति चतुरर्थम् । उत ओति
‘ओज्झरियं’ इत्यपि ।

उव्वाडुयं पराडुस्वसुरतम् निर्मर्यादः
सुरतं च ॥(१३३)

गीअ-आरामेसु उव्वाउलं, उरुपुल्लो अपूव-^१खिच्चेसु ।
अद्वियप्पमाण-वज्जियमज्जाएसुं च उव्विडिमो ॥१३४॥

उव्वाउलं गीतम् उपवनं च ।
उरुपुल्लो अपूपः धान्यमिश्रा च ।

उव्विडिमो अधिकप्रमाणः विमुक्तम-
यादश्चेति द्वयर्थः ॥(१३४)

उच्छुंदिओ सपत्तिय-हरिणसु, उज्जंगलं हडे दीहे ।
उप्पिंजलं च सुरण धूलीण तह अक्किचीण ॥१३५॥

उच्छुंदिओ सपत्तितः—बाणादिनाऽति-
व्यथितः अपहृतश्चेति द्वयर्थः ।

उज्जंगलं बलात्कारः दीर्घं च ।
उप्पिंजलं सुरतम् रजः अक्कीर्त्तिश्चेति
त्रयर्थम् ॥(१३५)

रणरणय-अणिट्टेसु उव्वाहुलं, उल्लालियं किस-उन्नमिण ।
उव्वेवल्लरं अत्तेद्वियभूमीण जहणरोमे य ॥१३६॥

उव्वाहुलं औत्सुक्यम् द्वेष्यं च ।
उल्लालियं कृशम् उन्नमितं च ।
'किसोन्नमियं' इति समाहारः ।

उव्वेवल्लरं खिलभूमी जघनरोमाणि च ।
उत ओति 'ओव्वेवल्लरं' इत्यपि ॥१३६॥

रुसिअ आकुलेसु उम्मच्छियं, उडुहियं ऊढकुविय-उच्छिट्टे ।
उग्गाहियं च गहिण उक्खित्त-पवट्टिएसुं च ॥१३७॥

उम्मच्छियं रुषितम् आकुलं च ।
उडुहियं ऊढायाः कुषितम् उच्छिष्टं च ।
'ऊढकुविय-उच्छिट्टे' इति द्विपदः
समाहारः । प्राकृते द्वित्वमपि
तेन 'उडुडुहियं' इत्यपि ।

उग्गाहियं गृहीतम् उतिक्षप्तम् प्रवर्तितं
चेति त्रयर्थम् ।

अत्र—

उत्सिक्कइ—मुञ्चति, उतिक्षपति च । उत्थंघइ—रुणद्धि, उतिक्षपति च
इति धात्वादेशेषु उक्ताविति नोक्तौ ॥ (१३७)

१ ^१खिच्चिसु पा. । २ उच्चेवल्लं सु. । ३ ओच्चेवल्लं सु. ।

उवकसिञ्जो सन्निहिण् परिसेविय-सञ्जिण्णसुं च ।

उल्लुफुंटियं च त्रिणिवाडियम्मि उवसंतयम्मि तहा ॥१३८॥

उवकसिञ्जो सन्निहितः

परिसेवितः सञ्जितश्चेति ऋथः ।

उल्लुफुंटियं विनिपातितम् प्रशान्तं

च ॥(१३८)

उच्चत्तैवरत्तं पासत्थूलम्मि अणवत्थभमणे य ।

उच्चत्तैवरत्तं पार्श्वयोः स्थूलम् असमञ्जसविवर्तनं च ।

[अनेकार्था उकारादयः समाप्ताः]

अथ द्व्यक्षरादिक्रमेणैव उकारादयः —

ऊआ जूया, ऊलो गइभङ्गे, ऊसणं च रणरणे ॥१३९॥

ऊआ यूका ।

ऊलो गतिभङ्गः ।

ऊसणं रणरणकः ।

यथा—

ऊआआउलवत्थाणं रिऊण गिरिभमणजायऊलाणं ।

पियविरहऊसणेणं तइ कुविण् कह सुहं कुमरवाल !? ॥१०५(१३९)

ऊसारो कूसारे, ऊसयं उवहाणं, ऊसलं पीणे ।

ऊहट्टं ऊहसियम्मि, ऊरणी तह उरवभम्मि ॥१४०॥

ऊसारो गर्तविशेषः ।

ऊसयं उपधानम्—शयने मस्तकोत्त-
म्भनाय यन्निवेश्यते ।

ऊसलं पीनम् ।

ऊहट्टं उपहसितम् ।

'ऊहसिञ्जं' इति तु 'उपहसित'शब्द-
भवं रूपम् ।

ऊरणी उरन्नः ।

यथा—

ऊसलऊसयतूलिं मोत्तुं सडि ! णइतडे अहिसरंती ।

होहिसि ऊहट्टपयं पखलंती ऊरणि व्व ऊसारे ॥१०६॥(१४०॥

१ सर्जितं सु. । २ 'त्तपरं' पा. । ३ 'त्तपरं' पा. ।

आणंदियम्मि ऊणंदियं, ऊसलियं सरोमंचे ।

विक्खित्ते ऊसाइयं, ऊसायंतो अ खेयसिद्धिलम्मि ॥१४१॥

ऊणंदियं आनन्दितम् ।

ऊसलियं सरोमाञ्चम् ।

ऊसलियं—उल्लसितम्—इति तु 'उल्लसि'

धात्वादेशसिद्धम् ।

यथा—

ऊसायंतसरीरं ऊसाइयवलयणिवडणभएण ।

उद्धकरं ऊसलियं ऊणंदय सुभय ! विरहतणुइं तं ॥१०७॥(१४१)

ऊसुक्कियं विमुक्के, ऊमुत्तियं अवहपासघायम्मि ।

ऊसुंभिय-ऊसुरुसुंभिया य रुद्धगलरूणम्मि ॥१४२॥

ऊसुक्कियं विमुक्तम् ।

ऊमुत्तियं उभयपार्श्वघातः ।

ऊसाइयं विक्षिप्तम् ।

“ऊसाइयं उत्क्षिप्तम्” [] इति

धनपालः ।

ऊसायंतो खेदे सति शिथिलः ।

यथा—

ऊसुक्कियहासाए ऊमुत्तियदुत्थियाइ तुह विरहे ।

ऊसुंभिएण तीए कयं ऊसुरुसुंभियं सहीणं पि ॥१०८॥(१४२)

[एकार्था ऊकारादयः समाप्ताः]

अथ अनेकार्थाः [ऊकारादयः]—

गामे संघे ऊरो, जिंभिय-पज्जाउलेसु ऊसत्थो ।

ऊसवियं उब्भंते तहेव उद्धीकए होइ ॥१४३॥

ऊरो ग्रामः सङ्घश्च ।

ऊसत्थो जृम्भितम् आकुलश्च ।

ऊसवियं उद्भ्रान्तम् ऊर्ध्वकृतं च

(१४३)

[अनेकार्था ऊकारादयः समाप्ताः]

अथ एकारादयो द्वचक्षरादिक्रमेण प्रस्तूयन्ते— ऋवर्ण-लृवर्णयोः प्राकृते प्रयोगाभावात्—

एलो कुसले, एको णेहपरे, चंदणम्मि एकंगं ।

एत्तोप्पं एयप्पहुदि य, पविसंतम्मि एमाणो ॥१४४॥

एलो कुशलः ।

एको स्नेहपरः ।

एकंगं चन्दनम् ।

एत्तोप्पं एतत्प्रभृति—इत्यर्थः ।

यस्तु “एत्तोप्पं एदहमेत्त” []

इति व्याचष्टे सः अभिमानचिह्नसूत्रं

विवृण्वन् तदभिप्रायं नावबुध्यते ।

यतो देश्यन्तरेष्वपि ‘एत्तोप्पं एय-

प्पहुदि’ एतावदेव दृश्यते । उदाहृतं

च अभिमानचिह्नेनैव स्ववृत्तौ यथा—

“दियहं थुडुंक्रियमुही जूरइ अहए

तुमं वहू दियर ! ।

अम्हं सह कायंदिं एत्तोप्पं मा

करिज्जासु” [] इति ।

यथा—

एमाणमयणबाणोद्विए जरे तीइ तुज्झ एक्काए ।

एत्तोप्पं एलाणं एकंगरसो वि णाहिमओ ॥१०९॥

अत्र च—

एत्ताहे—इदानीम् । एदहं—इयत् । एकारो—अयस्कारः । एते शब्दानुशासने साधिता इति नोक्ताः ॥१४४॥

एक्केकमं अन्नोन्ने, एक्कनडो तह य कहयम्मि ।

सा एमिणिया जीए सुत्तेण पमिज्जए अंगं ॥१४५॥

१ अहरे तुं भां. सु. पाठान्तर. । २ कायंदी एं पा. ।

एकेकमं अन्योन्यम् ।
एकनडो कथकः ।

एमिणिया यस्याः स्त्रियाः सूत्रेण
शरीरप्रमाणं गृहीत्वा दिक्षु प्रक्षिप्यते—
कस्मिंश्चिद् देशे आचारविशेषे—सा
एवमुच्यते ।

यथा—

एमिणियाए तीए रूवं ददृष्ट्वा कामसरविद्धा ।

एककेकमं कहंता तरुणा जायंति एकनडा ॥११०॥

अत्र—

एकवई—रथ्या—इति 'एकपदी' शब्दभवत्वान्नोक्तम् ॥ (१४५)

एकघरिल्लो दिअरे, सहोसिए एकसाहिल्लो ।

सा एककसिंबली जा सिंबलिपुप्फेहिं नवहलिआ ॥१४६॥

एकघरिल्लो देवरः ।

एकसाहिल्लो एकस्थानवासी ।

एकसिंबली शाल्मलीपुष्पैर्नवफलिका ।

यथा—

एकघरिल्ल ! ण लज्जसिं किं एकसाहिल्लमाणुसाणं पि ।

जं एककसिंबलिमिसा पुणो पुणो णियसि मालारिं ॥१११॥ (१४६)

एककल्लपुडिं गं विरलंबुकणे, एणुवासिओ भेके ।

एकल्लपुडिं गं विरलंबुवर्षः ।

एणुवासिओ भेकः ।

यथा—

सुंदर ! गोरंगीए गोरी अज्जेय तीइ सुपसन्ना ।

एककल्लपुडिं गहुअएणुवासिए आगओ सिं जं काले ॥११२॥

अत्र—'एकसरिय'शब्दः शीघ्रार्थे निपातेष्वस्माभिरुक्त इति नोक्तः ॥

अथ अनेकार्याः [एकारादयः]—

एराणी इंदाणी पुरंधिया तव्वयत्था य ॥१४७॥

एराणी इन्द्राणी तद्वत्तस्था च स्त्री—इति द्वयर्था ॥ (१४७)

१ विरलंबिरलंबि° पा. ।

एलविलो धणिय-उसहा, अधम्म-रोर-प्पिएसु एक्कमुहो ।

एलविलो आदयः वृषभश्च ।

एक्कमुहो निर्धर्मः दरिद्रः प्रियश्चेति
व्यर्थः ।

अथ ओकारादयः—एकारस्य प्राकृते प्रयोगाभावात्—

ओली कुलपरिवाडी, ओज्झं अचोक्खम्मि, विमलणे ओप्पा ॥१४८॥

ओली कुलपरिपाटी ।

ओज्झं अचोक्खम् ।

पङ्क्तिवाचकस्तु 'आली'शब्दभवः ।

ओप्पा शाणादिना मण्ण्यदेर्माज्जनम्

यथा—

णिवमउडओप्पियपयणह ! कित्ती तुज्झ भवलेइ ओज्झं पि ।

ससिक्कुलभवाण अहवा ओलिसहाओ अयं कुमरवाल ! ॥११३(१४८)

ओअं वत्ता, ओरं रुचिरे, करिबंधस्सायं ओवं च ।

ओसार-ओसक्का गोवाड-ओसरिया, हिम्मि ओग्गीओ ॥१४९॥

ओअं वार्ता ।

ओसारो गोवाटः ।

ओरं चारु ।

ओसक्को अपस्तुतः ।

ओवं गजादेर्बन्धनार्थं स्वात्तम् ।

ओग्गीओ नीहारः ।

यथा—

चइआऽऽजिओवओअं रिउणो ओग्गीअओरजस ! तुज्झ ।

भीआ ओसारेसुं वसंति समराउ ओसक्का ॥११४॥ (१४९)

केसविवरणे ओच्छियं, ओडलं अवि केसगुंफम्मि ।

ओसिअं अबले, ओणीवी णिव्वे, ओत्थरो वि उच्छाहे ॥१५०॥

ओच्छियं केशविवरणम् ।

ओसिओ अबलः ।

ओडलं केशगुंफो धम्मिल्लप्रायः ।

ओणीवी नीत्रम् ।

ओत्थरो उत्साहः ।

यथा—

अणओत्थरओसियाणं जरउडअओणीविसंगजडिलेसु ।

तुज्झ रिउणं रणणे कहं ओच्छियं ओडलं च केसेसु ? ॥११५(१५०)

ओग्गालो ओआलो व्होलए, ओत्थओ अ अवसन्ने ।

ओक्कियं उसिए, रप्के ओणिच्चो, णीवियाए ओवैड्ढी ॥१५१॥

ओग्गालो तथा ओआलो अल्पं स्रोतः ।

ओत्थओ अवसन्नः ।

“ओत्थयं पिहितम्” [] इत्यन्ये ।

ओक्कियं उषितम् । “वान्तम्” []

इत्यन्ये ।

ओणिच्चो बल्मीकः—पिपीलिकोत्सातो

मृद्राशिरित्यर्थः ।

ओवैड्ढी परिधानैकदेशः ।

यथा—

बाहओग्गालघणओयालपूरिअओणिच्चणिग्गयाहिभया ।

गलिअओवैड्ढी तुह रिउवहू वणे ओत्थअओक्किया लुडइ ॥११६॥(१५१)

ओसाओ पहररुजा, ओच्छत्तं दंतधावणए ।

ओसीसं अववत्ते, ओवैट्ठो मेहवारिसेअम्मि ॥१५२॥

ओसाओ प्रहारपीडा ।

ओसीसं अपवृत्तम् ।

ओच्छत्तं दन्तधावनम् ।

ओवैट्ठो मेघजलसेकः ।

यथा—

ओ ! ओच्छत्तमिसेणं पहिओ ओसीसिऊण जंतो वि ।

णवमयणसरओसाओ मोडइ ओवैट्ठफुल्लणीवलयं ॥११७॥(१५२)

ओहंको ओहट्ठो ओलिप्पा हासे, छन्नरमणं ओलुंकी ।

ओलिंभा उदेही, ओचुल्लं चुल्लिएगदेसम्मि ॥१५३॥

ओहंको ओहट्ठो ओलिप्पं हासः ।

ओलिंभा उपदेहिका ।

ओलुंकी छन्नरमणम्—नष्ट्वा यत्र

ओचुल्लं चुल्ल्येकदेशः ।

शिशवः क्रीडन्ति ।

“चक्षुःस्थगनक्रीडा” [] इति केचित्

यथा—

ओहंकिरि ! ओहट्ठं चय ओलुंकिं च सारवेसु धरं ।

ओचुल्ले ओलिंभं दट्ठुं ओलिप्पिही तुह णणन्दा ॥११८॥(१५३)

बलिष् ओज्जल्लो, गज्जियम्मि ओअंक्र-ओज्जाया ।

दीहरमहुरञ्जणीष् ओरल्ली, ओल्लणी सिहरेणीष् ॥१५४॥

ओज्जल्लो बलवान् ।

ओरल्ली दीर्घमधुरध्वनिः ।

ओअंक्रो तथा ओज्जायो गर्जितम् ।

ओल्लणी मार्जिता ।

यथा—

ओज्जल्लभडओज्जायं करिओअंक्रं चं सुणिअ संगामे ।

ओल्लणिमहुरओरल्लीमुहल्ले जे हुंति ते पुरिसा ॥११९॥ (१५४)

ओसणं उव्वेयम्मि य, ओरिल्लो अइरकालम्मि ।

ओइढणं उत्तरीष्, ओइत्तं ओइत्तणं च परिहाणे ॥१५५॥

ओसणं उद्वेगः ।

ओइढणं उत्तरीयम् ।

ओरिल्लो अचिरकालः ।

ओइत्तं तथा ओइत्तणं परिधानम् ।

यथा—

ओरिल्लमयणवत्तओसणाइ ओइत्तणम्मि ल्हसियम्मि ।

परिहियं ओइढणं ओइढियं ओइत्तं तुज्झ दंसणतुराए ॥१२०॥ (१५५)

ओडइढं रत्ते, ओलत्थो दलिष्, णयम्मि ओहत्तो ।

ओसन्नं तुडिष्, ओरुंजं 'णत्थि'त्ति भणियकीलाए ॥१५६॥

ओडइढं रक्तम् ।

ओसन्नं वृटितम् ।

ओलत्थो विदारितः ।

ओरुंजं 'नास्ति' इति भणितगर्भा

ओहत्तो अवनतः ।

कीडा ।

यथा—

अन्नाओडइढो दइओ तुह ओहत्तो वि णवणहओलत्थो ।

ओरुंजं मुक्कलिओ मा मह ओसन्नणेहिया होसु ॥१२१॥ (१५६)

विहलम्मि ओहुडं, ओहुरं च खिन्नम्मि, ओवरो णियरे ।

ओमुद्धं विणिवडियम्मि, ओज्झरी अंतआवरणे ॥१५७॥

१ °हरिणां° सु. । २ च सुणि° पा. । ३ °ला वे हुं° पा. ।

ओहुडं विफलम् ।

ओहुरं खिन्नम् ।

“ओहुरं अवनतम् स्रस्तं च” इति
अवन्तिसुन्दरी । यद् उदाहरति स्म—
“खणमित्तकलुसियाए, लुलियालय-
वल्लरीसमोत्थरियं ।

भमरभरओहुरयं पङ्कयं व भरिमो मुहं
तीए ॥

किं तं पि हु वीसरियं णिक्किव !
जे गुरुयणस्स मज्झमि ।

अहिधाविऊण गहिओ तं ओहुर-
उत्तरीयाए ?” ॥ []

ओवरो निकरः । ‘क’प्रत्यये ओवरओ ।

यथा—

पहरओमुद्धहअओज्जरिओवरखलणओहुरा रणा रिउणो ।
तुह कुमरवाल ! ओहुडभुअदंडा जंति रण्णेसुं ॥१२२॥(१५७)

ओसित्तं ओलित्ते, अहिहूए ओहुअ-ओग्गिअ-ओणुणया ।
ओइल्लं आरूढे, ओसीअ-ओहाइया य हेट्टमुहे ॥१५८॥

ओसित्तं उपल्लिप्तम् ।

ओहुओ ओग्गिओ ओणुणओ एते
त्रयोऽपि अभिभूतार्थाः ।

यथा—

ओइल्ले गयं ओग्गियगिरिं मअओसित्तमुहं अण्ओसीअं ।
तइ ओहुअहरिचरिए ओणुणअओहाइया हुआ रिउणो ॥१२३॥(१५८)

ओमुद्धं विनिपतितम् ।

ओज्जरी अन्त्रावरणम् ।

ओइल्लं आरूढम् ।

ओसीओ तथा ओहाइओ अधोमुखः ।

ओलिती ओलिप्ती असिदोसम्मि, ओक्कणी जूआ ।

ओज्जायं ओहट्टियं अन्नं पेल्लिय करेण जं गहियं ॥१५९॥

ओलिती तथा ओलिप्ती खज्जा-
दिदोषः ।

ओक्कणी यूका ।

ओज्जायं तथा ओहट्टियं अन्यं प्रेयं
यत् करेण गृहीतम् ।

यथा—

लुरिआओलिती असिओलिप्ती ओक्कणी अ णववत्थे ।

कहइ रिऊण तए जसं ओहट्टियं सिरिं च ओज्जायं ॥१२४॥(१५९)

सेणे ओलय-ओलावया य, फलहडगलाइ ओहडणी ।

ओलयणी णववहुया, ओलइणी दइयभूया य ॥१६०॥

ओलओ तथा ओलावओ श्येनः पक्षी ।

ओलओ अपलापः इति अन्ये ।

अत्र-ओहइ अवतरति । अयं धात्वा-

देशेषूक्तवान्नोक्तः । 'ओमाल-

ओज्जर-ओसत्त'-शब्दा 'निर्माल्य-

निर्झर-अवसक्त'-शब्दभवा इति

नोक्ताः ।

ओलयणी नववधूः ।

ओलइणी दयितीभूता ।

ओहडणी फलहकार्गला ।

यथा—

ओलइणी ओलयणी रिऊण ओलयपिए रणे खग्गो ।

ओहडणिदीहभुअ ! तुह भडचडअओलावओ रुयावेइ ॥१२५॥(१६०)

ओसुंखियं च उप्पेक्खिए, अलिंदम्मि ओसरिआ ।

ओआवलो अ बालायवम्मि, ओहाडणी पिहाणीए ॥१६१॥

ओसुंखियं उत्प्रेक्षितम् ।

ओसरिआ अलिन्दः ।

ओआवलो बालातपः ।

ओहाडणी पिधानी ।

यथा—

ओसुंखिय पियं इंतं ओआवलं ओसरिं सरंतं च ।
 णंदीइ खिविय जारं असई ओहाडणिं देइ ॥१२६॥(१६१)
 ओआभवो वि अत्थक्खणम्मि, ओअट्टियं च चाडुम्मि ।
 ओअग्घियं ओसिंघियं, अंगपिणद्धम्मि ओलइयं ॥१६२॥

ओआभवो अस्तसमयः ।

ओअट्टियं चाटु ।

ओलइयं अङ्गे पिनद्धम् ।

ओअग्घियं ओसिंघियं प्रातम् इत्यर्थः ।

‘ओसिंघिय’शब्दोऽपि देश्य एव,

अनया तु भङ्ग्या निबद्धः ।

यथा—

ण हु ओअग्घइ कमलं ओलइअं न सहए जलहं पि ।
 ओअट्टिएहि ओआअबे वि ओसिंघए ण सा असणं ॥१२७॥(१६२)
 ओलुंपओ अ तवियाहत्थे, ओहीरिअं च उग्गीए ।
 सुत्ते ओल्लरिओ, विहिकयम्मि ओसाणिहाणं च ॥१६३॥

ओलुंपओ तापिकाहस्तः ।

ओहीरिअं उद्गीतम् ।

“अवसन्नम्” [] इत्यन्ये ।

यस्तु ‘ओहीरिअ’शब्दो निद्रार्थः स

घात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः ।

ओल्लरिओ सुतः ।

ओसाणिहाणं विधिवदनुष्ठितम् ।

यथा—

णिसि ओल्लरणे ओसाणिहाणिअं किं पि तीइ जं तुमए ।
 तं चिय ओहीरइ सा ओलुंपयकम्मवावडा वि दिणे ॥१२८॥

अत्र—

ओरुम्माइ—उद्वाति । ओहामइ—तोलयति । ओलुंडइ—विरचयति ।

ओसुकइ—तेजयति । ओग्गालइ—रोमन्थयति । ओरसइ—अवतरति । ओअंदइ,

१ ओवट्टिं मु. । २ ओसरइ पा. ।

ओदालइ-आच्छिनत्ति । ओअग्गइ-व्याप्नोति । ओहावइ-आक्रामति
ओवासइ-अवकाशते । ओअक्खइ-पश्यति । ओवाहइ-अवगाहते ।
एते धात्वादेशेष्वस्माभिरुक्ता इति नोच्यन्ते ॥ (१६३)

अथ अनेकार्थाः [ओकारादयः]--

णिसिजल-हिमेसु ओसा, सेवय-अपह-अबलेसु ओलुग्गो ।

ओआली असिदोस-ओली, ओलुट्टं अघडंत-मिच्छासु ॥१६४॥

ओसा निशाजलम् हिमं चेति द्वयर्थः ।
ओलुग्गो सेवकः निश्छायः निःस्थामा
चेति त्र्यर्थः ।

ओआली खड्गदोषः पङ्क्तिश्चेति द्वयर्थः
ओलुट्टं अघटमानम् मिथ्या च (१६४)

ओअल्लो पलहत्थ-प्पकंप-गोवाड-लंबमाणेसु ।

ओरत्तो वि विदारिय-गव्विट्ठ-कुसुंभरत्तेसु ॥१६५॥

ओअल्लो पर्यस्तः कम्पः गोवाटः
लम्बमानश्चेति चतुरर्थः ।

ओरत्तो विदारितः गर्विष्ठः कुसुम्भ-
रक्तश्चेति त्र्यर्थः ॥ (१६५)

ओहट्टो ओसरिण् अवगुंठण-णीवियासुं च ।

गामेस-हरिय-आणा-बंधणखाएसु ओआओ ॥१६६॥

ओहट्टो अपसृतः अवगुण्ठनम् नीवी
चेति त्र्यर्थः

ओआओ ग्रामाधीशः अपहृतः आज्ञा
हस्त्यादीनां बन्धनार्थं स्वातं चेति
चतुरर्थः ॥ (१६६)

ओहारो कच्छवए अंतरदीवम्मि भागे य ।

ओवियं आरोविय-रुण्ण-चाडु-मुक्केसु हरिण् य ॥१६७॥

ओहारो कच्छपः नद्यादीनामन्तर्द्वीपम्
अंशश्चेति त्र्यर्थः ।

ओवियं आरोपितम् रुदितम् चाडु
मुक्तम् हृतम् चेति पञ्चार्थम् ॥ (१६७)

ओहित्थं च विसाए रहसम्मि वियारिण् तह य ।

चंदण-सिलासु ओहंसो, ओसच्चिअं असोह-सादेसु ॥१६८॥

ओहित्थं विषादः रभसः विचारितं
चेति त्र्यर्थम् ।

ओहंसो चन्दनम् चन्दनघर्षणशिला
चेति द्व्यर्थः ।
ओसत्विअं गतशोभम् अवसादश्चेति
द्व्यर्थम् ॥ (१६८)

ओसिंघियम्मि चंदणघसणसिलाए य ओहरिसो ।
ओत्थरिओ अवकंते अवकममाणे य गायव्वो ॥१६९॥

ओहरिसो घ्रातः चन्दनघर्षणशिला च ओत्थरिओ आक्रान्तः आक्रममाणश्च ॥
(१६९)

ओसाअंतो जिम्भालसम्मि सीयंत-सवियणेसुं च ।
ओघसरो य अणत्थे घराण वारिप्पवाहे अ ॥१७०॥

ओसाअंतो जृम्भालसः सीदन् सवेदन- ओघसरो अनर्थः गृहवारिप्रवाहश्च ॥
श्चेति त्र्यर्थः । (१७०)

हेट्टामुह-काणेच्छिअ-आकिण्णेषु च ओसरिअं ।
ओहंपियं च ओरंपियं च अवकंत-गट्टेसु ॥१७१॥

ओसरिअं अधोमुखम् अक्षिनिकोचः ओहंपियं आक्रान्तम् नष्टं च । एवम्
आकीर्णं चेति त्र्यर्थम् । ओरंपियं ।

चकारौ द्वयोरपि द्व्यर्थतासूचकौ । यदाह—“ओहंपिय-ओरंपियशब्दौ
नष्टे तथा आक्रान्ते” । [] न चात्र यथासंख्यभ्रमः ‘ओहंपियं ओरंपियं’
इति अन्योन्यपर्यायतया सर्वैरभिधानात् । भिन्नार्थानां हि अन्योन्यपर्यायत्वं न
घटते इति । (१७१)

ओअग्गिअं अहिभूए केसाईपुंजकरणे य ।

अन्नासत्ते तण्हापरे अ ओलेहडो पवुइडे य ॥१७२॥

ओअग्गिअं अभिभूतम् केशादीनां
पुञ्जीकरणं च ।

ओलेहडो अन्यासक्तः तृष्णापरः
प्रवृद्धश्चेति त्र्यर्थः ॥ (१७२)

चंदण-रइजोगे ओवसेरं, ओहसियं अंसुअ-धुएसु ।

ओसिक्खियं च गमणव्वाघाए अरइणिहिए य ॥१७३॥

ओवसेरं चन्दनम् रतियोग्यं चेति
द्वयर्थम् ।

‘चंदण-रइजोगे’ इति समाहारद्वन्द्वः ।

ओहसियं वल्लम् घृतं चेति द्वयर्थम् ।

उपहसिता र्थस्तु ‘ओहसिय’शब्दः

संस्कृतभव एव ।

ओसिक्खियं गतिव्याघातः अरतिनि-

हितं च ॥ (१७३)

ओहरणं विणिवाडणं अत्थस्सारोवणं चेय ।

ओहरणं विनिपातनम् असंभवतोऽप्यर्थस्य संभावनं च ।

अत्र ओबालइ छादयति प्ठावयति च इति धात्वादेशेषूक्त इति नोच्यते ।

इह च क्वचित् उकारस्थाने ओकारं पठन्ति ओकारस्थाने च उकारम् ।

तत्र विषयविभागो दर्श्यते—

परओ ठियसंजोए उकार-ओकारविणिमओ होइ ॥१७४॥

परतः स्थिते संयोगे उकार-ओकारयोर्विपर्ययो भवति । यथा—
उकंदो ओकंदी । उक्खली ओक्खली । इत्यादि । एतच्चोपलक्षणम्—इकार-
एकारयोरपि ॥ यथा—इल्लो एल्लो दरिद्रः । इत्यादि ।

यत् अस्मराम ‘ओत् संयोगे’ [सि० हे० ८।१।१६] ‘इत् एद् वा’
[सि० हे० ८।१।८५], ‘ह्रस्वः संयोगे’ [सि० हे० ८।१।८४]
इति च ॥ (१७४)

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपलक्षदेशोशब्दसंग्रहवृत्तौ प्रथमः

स्वरवर्गः ॥

॥ ग्रन्था० ८०२ ॥

द्वितीयः वर्गः

संगृहीताः स्वरादयः शब्दाः इदानीं व्यञ्जनादयः संगृह्यन्ते ।
तेऽपि वर्गक्रमेणेति कवर्गादयो द्व्यक्षरादिक्रमेण
स्वरक्रमेण च प्रस्तूयन्ते—

अन्धियकवड्डियासुं कत्ताओ, मूलए कंदी ।

कंतू कामे, कंची मुसलाणणलोहवलयम्मि ॥१७५॥

कत्ता अन्धिका वृतकपर्दिका ।

कंतू कामः ।

कंदी मूलकशाकम् ।

कंची मुसलमुखे लोहवलयम् ।

यथा—

मुसलमुहं कंचीए कच्छपएसो य कंदीहिं ।

कत्ताहिं बड्डजूयं रईइ कंतू अ सोहंति ॥१२९॥ (१७५)

कल्ला कविसं मज्जे, कलि-कल्लोला विवक्खम्मि ।

कच्चं कोडुंबं कज्जे, कस्सो कच्छरो य पंकम्मि ॥१७६॥

कल्ला तथा कविसं मद्यम् ।

कली तथा कल्लोलो शत्रुः ।

‘कल्ला’शब्दः ‘कल्या’शब्दभवोऽप्यस्ति

कच्चं तथा कोडुंबं कार्यम् ।

स तु कवीनां नातिप्रसिद्धः ।

कस्सो तथा कच्छरो पङ्कः ।

यथा—

पियकविसकच्छर ! तुमं कल्लं कस्सं व मुंच इमिणा हि ।

कल्लोलअकलि-कच्चअकोडुंबाणं मुणिज्जइ न मेओ ॥१३०॥ (१७६)

कवयं भूमिच्छत्ते, णालियवल्लीइ य कलंबू ।

उवसप्पियम्मि कमिओ, कीडीभेए करोडी य ॥१७७॥

कवयं भूमिच्छत्रम् यद् वर्षासु प्ररोहति ।

कमिओ उपसर्पितः ।

कलंबू नालिकाभिधाना वल्ली ।

करोडी कीटिकाभेदः ।

यथा—

किं ते रिद्धिं पत्ता पिसुणा जे पणइणो वि तावित्ति ।

कवयकलंबूउ वरं कमियकरोडीण दित्ति जे छाहिं ॥१३१॥ (१७७)

कयलं अलिञ्जरे, कंदलं कवाले, छुरीइ कट्टारी ।

कसरो अहमवइल्ले, कंटाली 'रिंगणीए य ॥१७८॥

कयलं अलिञ्जरः ।

कसरो अधमवलीवर्दः ।

कंदलं कपालम् ।

कंटाली कण्टकारिका ।

कट्टारी छुरिका ।

यथा—

तुह सियकट्टारीफुट्टकंदलो बव्वरो कयलतुंदो ।

कसरो व्व सिद्धणरवइ ! लुढेइ कंटालिसंकुलणईए ॥१३२॥(१७८)

कउहं णिच्चे, कणई लयाइ, कलहं च पडियारे ।

कक्किडम्मि करेइ, कवास-कविसा य अद्धजंघाए ॥१७९॥

कउहं नित्यम् ।

करेइ ककलासः, 'कक्किड' शब्दोऽपि

कणई लता ।

देश्यः पर्यायमङ्गचा तूपात्तः ।

कलहं प्रत्याकारः—असिपरिवार इति

कवासो तथा कविसा अर्धजड्घा—

यावत् ।

मोचकम्—इत्यर्थः ।

यथा—

तुह जयसिरिकणईदुम ! कलहउग्गयखग्ग ! कउहं अरिणिवहो ।

अकवासो कविसं संभरइ करेइ व्व बोरिवणं इंतो ॥१३३॥(१७९)

किंसारुयम्मि कणिसं, कसिया कसई अ रण्णचारिफले ।

कविलो साणे, करमो क्षीणे, कडसी मसाणम्मि ॥१८०॥

कणिसं किंशारुः । धान्यशीर्षवाची तु

कविलो श्वा ।

'कणिस'शब्दः संस्कृतशब्दभवः ।

करमो क्षीणः ।

कसिया तथा कसई अरण्यचारीफलम् ।

कडसी श्मशानम् ।

यथा—

कसियाऽऽकुलम्मि गामे कसईकणिसेसु बद्धसंतोसो ।

अलस ! न लज्जसि किं तं करमो कविलो व्व कडसीए ॥१३४॥(१८०)

कंटोलं कंकोडं, करणी रूवे, करीसए कउलं ।

अयदव्वीइ कडच्छू, पहिय-गुहासुं च कंपड-कफाडा ॥१८१॥

कंटोलं कंकोडं । अन्योन्यविध्यनुवाद-

भावः द्वयोरपि देश्यत्वात् ।

करणी रूपम्—आकार इत्यर्थः । एष

यदि संस्कृते न दृश्यते तदा देशी ।

कउलं करीषम् तच्च गोमयखण्डम्

तच्चूर्णं च ।

कडच्छू अयोदवीं ।

कंपडो पथिकः ।

कफाडो गुहा ।

यथा—

कंपडकरणीउ तुहाऽरिवहूउ करेण भुग्गकंटोलं ।

कड्ढंति कउलजलणा कओ कडच्छू कफाडम्मि ? ॥१३५॥(१८१)

कमणी णिस्सेणीए, सुक्कतजाए करंजो य ।

कज्झालं सेवाल, मालिय-वंसेसु कम्हिय-कलंका ॥१८२॥

कमणी निःश्रेणिः ।

करंजो शुष्का त्वक् ।

कज्झालं शेवालः ।

कम्हियो मालिकः ।

कलंको वंशः ।

यथा—

कमणीकलंककज्झालिओ वि सकरंजओ वि धन्नो सि ।

उच्चतरुक्कुसुमगहणे कम्हअ ! तरुणीए छिप्पसि सया जं ॥१३६॥(१८२)

कविडं च पच्छिमंगणं, उप्पलए कलिम-कंदोहा ।

कल्होडो वच्छयरे, वग्गम्मि कंडूर-काउल्ला ॥१८३॥

कविडं गृहपश्चिमाङ्गणम् ।

कल्होडो वत्सतरः, वत्सतरी चेत्

कल्होडी ।

कलिमं तथा कंदोहं नीलोत्पलम् ।

कंडूरो तथा काउल्लो बकः । अका-

रान्तककारादिशब्दप्रस्तावे आका-

रान्तककारादेर्निवेशोऽर्थानुरोधात् ।

यथा—

कंदोहृच्छी कविडे उड्डियकंडूरकलयलं सोउं ।

कल्होडपायणमिसा सरं सकाउल्लकलिमं अहिसरइ ॥१३७॥(१८३)

णालियरम्मि कडारं, वंसंकुरए करिल्लं च ।

कव्वाडो दाहिणए हत्थे, चोरम्मि कलम-कुसुमाला ॥१८४॥

कडारं नालिकेरम् ।

करिल्लं वंशाङ्कुरः ।

कव्वाडो दक्षिणहस्तः ।

यथा—

सेलम्मि करिल्लकडारएसु वावारिऊण कव्वाडं ।

कुच्छिभरी हव तुमं मुंचसु कुसुमाल ! कलमत्तं ॥१३८॥(१८४)

पुंजे कयार-कज्जव-कतवारां, कक्खडो पीणे ।

तह य कलिंज-किलिंचा लहुदारु, कच्छुरी वि कविकच्छू ॥१८५॥

कयारो कज्जवो तथा कतवारो तृणा-

द्युत्करः “कज्जवो विष्ठा” []

इत्यन्ये ।

कक्खडो पीनः । कर्कशवाची तु

संस्कृतभव एव ।

यथा—

मुणइ मणीउ कयारं कज्जवं इंदुं विसाइं कतवारं ।

खलइ किलिंचे कक्खडथणिया कच्छुरिकलिंजछित्त व्व ॥१३९॥(१८५)

कस्सय-कोसलिया पाहुडे, कराली य दंतवणे ।

कंकेल्ली य असोए, तुंबिकरंकम्मि कलवु-कुउआओ ॥१८६॥

कस्सयं तथा कोसलियं प्राभृतम् ।

“कोसलिया” [] इति आकारा-

न्तमित्यन्ये । लकारस्य द्विभावे

कोसलिलयं इत्यपि । ‘कोसलिय’श-

ब्दस्यात्र पाठोऽर्थानुरोधात् । एव-

मन्यत्रापि ।

कलमो तथा कुसुमालो चोरः । ‘कलम’

शब्दः संस्कृतसमोऽपि कवीनां

नातिप्रसिद्ध इति निबद्धः ।

कलिंजं तथा किलिंचं लघुदारु ।

कच्छुरी कपिकच्छूः ।

कराली दन्तपवनकाष्ठम् ।

कंकेल्ली अशोकवृक्षः ।

कलवू तथा कुउआ तुम्बीपात्रम् ।

यथा—

कंकेल्लिड्डिकोअंडकस्सयं चूयवाणकोसलियं ।

उवणेइ वसंतसिरी जगजयकामस्स कामस्स ॥१४०॥

अज्ज वि को वि करालि ण करइ कलवूकरो तुमं भमसि ।

भिवसू ! को तुह कुउअं पूरिस्सइ पिंडवाएण ? ॥१४१॥(१८६)

णियरे कडप्प-कइयंका कइयंकसइ-कुक्कुरुडा ।

विण्णाणे कंवर-कोत्थरा य, तरुणे कहेडो य ॥१८७॥

कडप्पो कइयंको तथा कइयंकसइ
तथा कुक्कुरुडो एते चत्वारः शब्दा
निकरवाचकाः । कडप्पो 'कटप्र'
शब्दभवोऽप्यस्ति । स च कवीनां
नातिप्रसिद्ध इति निबद्धः । "कडप्पो
बल्लैकदेशः" [] इति केचित् ।

कंवरौ तथा कोत्थरं विज्ञानम् ।

उदोतोर्व्यत्यये, कुत्थरं इत्यपि ।

कहेडो तरुणः ।

यथा—

अवकंवरय ! कहेडय ! कोत्थरकइयंकसेवणा लहसि ।

गुणकइयंकसइं तह जसकुक्कुरुडं सिरीकडप्पं च ॥१४२॥(१८७)

मज्जपरीसणभंडे करिया तह कोत्तलंका य ।

कण्णासो अंतम्मि, करंबे कक्कस-कक्कसारा वि ॥१८८॥

करिया तथा कोत्तलंका मद्यपरिवेषण-

कण्णासो पर्यन्तः ।

भाण्डम् ।

कक्कसो तथा कक्कसारा दध्योदनः ।

यथा—

मयकोत्तलंकसउणं रच्छाकण्णासयम्मि दट्ठण ।

मणरुइयकक्कसआसवमयकरियं लहसि कक्कसारं च ॥१४३॥(१८८)

दोवारियम्मि कंठिय-कडइल्ला तह अ कडअल्लो ।

कडअल्ली कंठे, कइमिओ महिसम्मि, करमरी बन्दी ॥१८९॥

कंठिओ कडइल्लो कडअल्लो एते त्रयो
दौवारिकवाचकाः । 'कंठिय' इत्यत्र
टकारयुक्तं ठकारं केचित् पठन्ति ।

कडअल्ली कण्ठः ।
कडमिओ महिषः ।
करमरी हठहता स्त्री ।

अत्र—

'कम्मणं वर्यादि । कलावो तूणः । कन्वाओ राक्षसः' इति 'कार्मण-
कलाप-कव्याद'शब्दभवत्वान्नोक्ताः ।

यथा—

कडइल्लाणं मज्झे कडअल्लो कंठिण तोरविओ ।

कडमिओ व्व सरोसो करमरिकडअल्लियं लेइ ॥१४४॥(१८९)

थूलंबरे करअरी, कडंतरं जुणमुप्पाई ।

कच्चुरिअं ईसियए, कणोवअं उण्हतोयम्मि ॥१९०॥

करअरी स्थूलवल्गम् । केचिद् अन्त्यरेक-
स्थाने डकारं पठन्ति ।

कडंतरं जीर्णशूर्पाद्युपकरणम् ।

कच्चुरिअं ईषितम् ।

कणोवअं उण्णोदकम्, उदकमुपल-
क्षणम्, तेन घृत-तैलाद्यप्युष्णं
कणोवअं ।

यथा—

करअरिकडंतरपरिग्गहकहियसइत्तणाइ कच्चुरिए ।

सावजलं व विलोयणकणोवअं होइ दूसहं मूढ ! ॥१४५॥(१९०)

कज्जउडो अ अणत्थे, कण्ठयपोयम्मि कंटउच्ची य ।

कडिखंभो कडिहत्ये, करइल्ली सुक्खवल्गम्मि ॥१९१॥

कज्जउडो अनर्थः ।

कंटउच्ची कण्ठकप्रोतः ।

कडिखंभो कटीन्यस्तो हस्तः ।

"कट्याघातः" [] इति केचित् ।

करइल्ली शुष्कवृक्षः ।

यथा—

कज्जउडसील ! विरइयकडिखंभो ! हिंड कंटउच्चिपओ ! ।

करइल्लि व्व कठोरा ! ण तुमं सिविणे वि सा महइ ॥१४६॥(१९१)

कल्लविय-कराइणि-करयंदी तिम्मियय-सिबली-मल्ली ।
कंठे वत्थाइणं णिबद्धगंठिम्मि कंठकुंची य ॥१९२॥

कल्लवियं तीमितम् । “विस्तारितम्”

[] इत्यन्ये ।

कराइणी शाल्मलितरुः ।

कारायणी” [] इति केचित् ।

यथा—

अणुकरयंदिकराइणितलम्मि इयं अंसुकल्लवियअङ्गी ।

बंधेइ कंठकुंची तं ण सुहं धरसु बाहुम्मि ॥१४७॥ (१९२)

सहियाइ कक्खडंगी, आउहभेए कडतला य ।

कण्णच्छुरी कुड्डगिलोइया य घरगोहियाए य ॥१९३॥

कक्खडंगी सखी ।

कडतला वक्रमेकधारं लोहायुधम् ।

यथा—

जाणेइ कक्खडंगी कडतलवंकाइं तुज्झ चरियाइं ।

कण्णच्छुरिआलावं कुड्डगिलोइ च्चिय मुणेइ ॥१४८॥ (१९३)

कण्णोइडिआ णिरंगी, मुयवहणे कंठमल्लं तु ।

कप्परिय-कडंतरिआ दलियम्मि, कडंभुअं च कुडकंठे ॥१९४॥

कण्णोइडिआ नीरङ्गिका ।

कंठमल्लं मृतप्रवहणम् येन मृतकमु-

ह्यते । “सामान्येन यानपात्रम्”

[] इति केचित् ।

कप्परियं कडंतरिअं च दारितम् ।

यथा—

दंतकडंतरिअअहर ! णहकप्परियअंग ! मुंच कण्णोइडिं ।

तं चिय कडंभुअथणिं वच्च ण जा कंठमल्लजुग्गा सा ॥१४९॥ (१९४)

करयंदी मल्लिका ।

कंठकुंची वस्त्रादीनां कण्ठे निबद्धो

प्रन्थिः । “कंठकुंची कण्ठे समुत्तुङ्गो

नाडिप्रन्थिः” [] इत्यन्ये ।

कण्णच्छुरी तथा कुड्डगिलोई गृहगोधा ।

कडंभुअं कुटकण्ठः—कुटस्येव कण्ठो

यस्य स ‘कुम्भप्रीव’आख्यो भा-

ण्डविशेष इत्यर्थः । “कडंभुअं

घटस्यैव कण्ठः” [] इति

शीलाङ्कः ।

कणइल्ल-कीर-कुंता सुगम्मि, कइउल्ल-कीलया थोवे ।

गुंजाए य कणेइद्विय-काहेणू-काइणीओ य ॥१९५॥

कणइल्लो कीरो कुंतो त्रयोऽपि शुक्र-
वाचकाः ।

कइउल्लं तथा कीलं स्तोक्रम् ।

कणेइद्विया काहेणू काइणी त्रय एते
गुञ्जार्थाः ।

यथा —

अग्गिकणकाइणीणं आसमकणइल्लपल्लिकुंताणं ।

कइउल्लं पि ण जागसि जमन्तरं तं कणेइद्विमित्तमई ॥१५०॥

कीलयमई कई जह काहेणुं सीयहारिणिं मिसिरे ।

तह कीरपाढगव्विय ! अविज्जमवि मच्चसे विज्जं ॥१५१॥(१९५)

थवइम्मि कडइओ, कग्घायल-करघायला किलाडम्मि ।

कण्णोदत्ती-कण्णोच्छडियाओ दिन्नकण्णाए ॥१९६॥

कडइओ स्थपतिः ।

कग्घायलो तथा करघायलो 'किलाट'

आख्यः क्षीरविकारः ।

कण्णोदत्ती तथा कण्णोच्छडिया दत्त-

कर्णा-या भाषणार्थं परवाक्यं

गृह्णाति ।

यथा—

कग्घायलं कडइओ परघरभुत्तकरघायलो कहइ ।

कण्णोदत्तिपियाए कण्णोच्छडिया ण सा वि संसेइ ॥१५२॥(१९६)

कण्णाआसं कण्णंबालं कण्णस्स आहरणे ।

कण्णाइंधणं, इत्थं य कसणसिओ सीरयाणिम्मि ॥१९७॥

कण्णाआसं कण्णंबालं कण्णाइंधणं

त्रयोऽप्येते कर्णस्याभरणे बुण्डलादौ

वर्तन्ते ।

कसणसिओ बलभद्रः ।

अत्र—

'करंजइ भनक्ति । कम्मवइ उपमुङ्क्ते । कम्मवसइ स्वपिति'

इत्यादयो धात्वादेशेषूक्ता इति नोच्यन्ते

यथा --

भग्गं कण्णवालं कण्णाइंधणपिए ! जइ तुह एक्कं ।
 कसणसियस्स वि कण्णा कण्णाआसं तुहं दाहं ॥१५३॥(१९७)
 छिद्दम्मि कंठदीणार-कुडिय-कुणिया-कुडीर-कुच्छिल्ला ।
 कणियारिय-कण्णस्सरिया काणच्छी, वई कलंकवई ॥१९८॥

कंठदीणारो कुडिया कुणिया कुडीरं
 कुच्छिल्लं एते पञ्च वृत्तिविवरार्थाः ।

कणियारियं कण्णस्सरियं काणच्छी
 त्रयोऽप्येते अन्योन्यपर्यायतया काणा-
 क्षिदृष्टवाचकाः । “कण्णोस्सरियं
 काणाक्षिदृष्टम्” [] इत्यन्ये ।
 कलंकवई वृत्तिः ।

यथा—

आवंति कंठदीणारएण कुडियभमिरा भुयङ्ग ति ।
 कुच्छिल्लपूरणे तं कण्णस्सरियाइं किं कुणसि ? ॥१५४॥
 अज्जेय कलंकवई तुह पइणा णिक्कुडीरिया रइया ।
 तुह कणियारियवित्तेहिं तेहिं कुणियासयं कयं तत्थ ॥१५५॥(१९८)
 जवणीइ कंडपडवा, कइलबइल्लो य सइरवसद्धम्मि ।
 पासजुयलापवत्ते कडाहपल्हत्थियं चेव ॥१९९॥

कंडपडवा यवनिका ।
 कइलबइल्लो स्वच्छन्दचारी वृषभः ।

कडाहपल्हत्थियं पार्श्वद्वयापवर्त्तनम् ।

यथा—

कइलबइल्लो व्व तुमं घरा घरे किं भमेसि णिल्लज्ज ! ? ।
 कंडपडवाइ मज्झे कडाहपल्हत्थियं णियसु तिससा ॥१५६॥(१९९)

अथ आकारान्तकारादयः—

कावी णीला, काओ लक्खे, कालं तमिस्सम्मि ।
 कारा कोणू लेखा, कारं कडुयम्मि, काहली तरुणी ॥२००॥

कावी नीलवर्णा ।

काओ लक्ष्यम्—वेध्यमित्यर्थः । अन्ये
तु “लक्ष्यशब्देन यो येन गुणेन
लक्ष्यते तमुपमानभूतं पदार्थमाहुः”
[] ।

कालं तमिस्रम् ।

यथा—

हयकाविकाललहरीए विरहिकाराए चंदकाराए ।

मयरद्वयधाणुक्को काहलितणुकोणुकायं आहणइ ॥१५७॥ (२००)

कारिमं अवि कित्तिमए, कासारं सीसवत्तम्मि ।

काहारो परिसंखे, कासिज्जं कागथलदेसे ॥२०१॥

कारिमं कृत्रिमम् ।

कासारं सीसपत्रकम् ।

काहारो परिसंखो जलादिवाही—कर्म-

कर इत्यर्थः ।

कासिज्जं ‘काकस्थल’अभिधानो देशः ।

यथा—

कासिज्जदेसलुंठणकाहाराऽऽणिज्जमाणकणयाइं ॥

कासारं व चुहाणं अकारिमं देसि चालुक्क ! ॥१५८॥ (२०१)

कायंदी काणद्धी परिहासे, काहिलो य गोवाले ।

धुत्त-असहण-धणुसुं कालय-कावलिय-कालवट्टाईं ॥२०२॥

कायंदी तथा काणद्धी परिहासः ।

काहिलो गोपालः ।

कालयो धूर्तः—ठक इत्यर्थः ।

कावलियो असहनः ।

कालवट्टं धनुः । ‘कालवृष्ट’शब्दो यदि

धनुर्मात्रवाची संस्कृते रूढस्तदा

संस्कृतमत्र एव, अन्यथा तु देश्य

एव । अस्माभिस्त्रनेकदेशीष्ववि-

गानेन दर्शनादयं निबद्धः ।

यथा—

चय हरियं मज्झ मणं कालय ! का काहिलेहि काणद्धी ? ।

कायंदीइ वि मयणो कावलिओ हणइ कालवट्टेण ॥१५९॥(२०२)

काणत्थेवो विरलंबुकणे, कालिजणी वि ताविच्छे ।

कायंधुओ अ कायंचुलो अ कामिजलविहंगे ॥२०३॥

काणत्थेवो विरलाम्बुकणवृष्टिः ।

कालिजणी तापिच्छलता । केचित्

“कालिजणं तापिच्छम्” []

इत्याहुः । “कालिजं तापिच्छकुसु-
मम्” [] इत्यन्ये ।

कायंधुओ तथा कायंचुलो कामिज-

लाख्यः पक्षी । ‘कामिजल’ शब्दो-

ऽपि देश्यः एवं भङ्ग्या निबद्धः ।

एते त्रयोऽपि जलपक्षिविशेषवाचकाः ।

यथा—

कालिजणिसामलघणकाणत्थेवे रुयंति विरहिजणा ।

रे कायंधुअ ! कायंचुलीइ सहिओ सि कूजसि तुमं ता ॥१६०॥(२०३)

कारंकडो य फरुसे, कायपिउच्छा य कल्लकंठी ।

कामकिसोरो अ खरे,

कारंकडो—कप्रत्यये—कारंकडओ परुषः ।

कामकिसोरो गर्दभः ।

कायपिउच्छा कोकिला ।

अथ इकारान्तकारादयः—

किन्नं सोहंतए, कियो कोले ॥२०४॥

किन्नं शोभमानम् ।

किरो शूकरः ।

यथा—

सा कत्थ ललियकिन्ना कियो व्व कारंकडअंग ! कत्थ तुमं ? ।

कैह कलकायपिउच्छा कामकिसोरो कडुज्जुणी कत्थ ? ॥१६१॥(२०४)

१ कायंचुलो अ पा. । २ कामिजल^० मु. । ३ कालेज्जं मु. । ४ लयंठी पा. ।

५ कुह पा. ।

अत्र—

‘किर किलार्थे । किणो, कोस प्रश्ने । किडी सूकरः’ । एते शब्दानु-
शासने सिद्धा इति नोक्ताः ।

किंबोडो खल्लिए, किंकियं च धवलम्मि, किंपओ किंविणे ।

किंजक्खो य सिरीसे, रच्छाए किलणि—कीलणिया ॥२०५॥

किंबोडो स्वलितः ।

किंजक्खो शिरीषः ।

किंकियं धवलम् ।

किलणी तथा कीलणिया रथ्या ।

किंपओ कृपणः ।

यथा—

कीलणिकिंजक्खतले वेसं दट्ठूण किंकियदुंगूलं ।

किंपय ! तुमं मुह च्चिय किलणीए भमसि किंबोडो ॥१६२॥ (२०५)

लहुमच्छे किंधर—कुंधरा य, सप्पम्मि किंकिंडी ।

कहिए किलिम्मियं, तह लक्खारत्तम्मि किमिरायं ॥२०६॥

किंधरो तथा कुंधरो लघुमत्स्यः ।

किमिरायं लाक्षारक्तम् । यत् तु रुधि-

किंकिंडी सर्पः ।

रोद्धवकीटमुखोद्धान्ततन्तुनिष्पन्नम्

किलिम्मियं कथितम् ।

तद्वाची ‘किमिराय’शब्दः कृमिराग-

शब्दभव एव ।

अत्र च—

‘किलिकिंचइ रमते’ इति धात्वादेशेषूक्तम् इति नोच्यते ।

यथा—

किंकिंडिवेणि ! किमिरायणिवसणे ! किंधरअच्छि ! तुह विरहे ।

तम्मइ थोवजले कुंधरु व्व सो इय किलिम्मिसि ॥१६३॥ (२०६)

किमिहरवसणं कोसेयए य,

किमिहरवसणं कौशेयं वल्लम् ।

अथ ईकारान्तककारादिशब्द एक एव—

णववहूइ कील—

कीला नववधूः ।

अथ उकारान्तकारादयः—

—कुकुलाओ ।

वेणुमयउच्छुपीडणकंडे कुंडं च, कुडं अच्छरिए ॥२०७॥

कुकुला नवधुरेव ।
कुंडं वेणुमयं जीर्णम् इक्षुपीडनकाण्डम् ।
यदाह—“वेणुमयमिक्षुपीडनकाण्डं जीर्णं
विदुः कुंडं ” । []

कुडं आश्चर्यम् । केचित् “कोडुं” []
इत्याहुः । तच्च ‘परओ ठियसंजोए’
(व० १ गा० १७४) इत्यादिना
उकार-ओकारविनिमये सिद्धम् ।

यथा—

उय गायरकीलाए कुंडं पेच्छंतियाड परिल्हसइ ।

किमिहरवसणं कुड्डो लिप्यंतं हलियकुकुलाहिं ॥१६४॥(२०७)

कुक्खी कुच्छी, कुल्हो य सियाले, पोडूले कुंटी ।

कुंभी सीमंताई, कुडं बहु, मंजरी कुंती ॥२०८॥

कुक्खी कुक्षिः । ‘कुक्षि’ शब्दस्य प्राकृते
अक्षयादिपाठात् ‘ह्रस्वे’ ‘कुच्छी’
इत्येव भवतीति ‘कुक्खी’शब्दो देश्यः ।
कुल्हो शृगालः ।

कुंटी पोडूलम्-वखनिबद्धं द्रव्यम् ।
कुंभी सीमन्ताऽलकादिः केशरचना ।
कुडं प्रभूतम् ।
कुंती मञ्जरी ।

यथा—

चेत्तुं संबलकुंटीं चइय पियाकुंभीकुंतिकम्माइं ।

रणम्मि कुडकुल्हे तुह रिउणो खामकुक्खिणो जंति ॥१६५॥(२०८)

कुट्टा-कुमारि-कुट्टयरी-कोसट्टइरियाउ चंडीए ।

कुहियं लित्तम्मि, कुहेडो य गुरेडम्मि, तीमणे कुसणं ॥२०९॥

कुट्टा कुमारी कुट्टयरो कोसट्टइरिया
एते चत्वारश्चण्डीवाचकाः ।
अत्र—‘कुडो घटः’ इति संस्कृत‘कुट’
शब्दभव एवेत्युपेक्षितः ।

कुहियं लिप्तम् ।
कुहेडो गुरेट्टाख्यो हर्गतकविशेषः ।
कुसणं तीमनम् ।

१ °ड्वा लिप्यं पा. । २ °ऽलकादिके° पा. । °ऽलका कुं पा. ।

यथा—

कोसट्टरीपिउणो कुमारिसिहरे सकुट्टं अच्च हला ! ।

कुट्टयरिवइं सकुसणवलीहिं घुसिणकुहियं कुहेडेहिं ॥१६६॥(२०९)

हालम्मि कुंतलो, कुक्कुसो तुसे, कुप्पढो घरायारे ।

कुहडो खुज्जम्मि, मणोरहे कुतत्ती य, कुंचलं मउले ॥२१०॥

कुंतलो सातवाहनः ।

कुक्कुसो धान्यादितुषः ।

कुप्पढो गृहाचारः । “समुदाचारः”

[] इत्यन्ये ।

कुहडो कुब्जः ।

कुतत्ती मनोरथः ।

कुंचलं मुकुलम् ।

कुंपलं इति तु ‘कुडूमल’शब्दैभवमिति

इह नोक्तम् ।

यथा—

अहरियकुंतलकुप्पढ ! अदोसकुक्कुस ! कुमारवालिणिव ! ।

कुहडियसत्तुकुतत्ती दिसासु जसकुंचलं वियासेसु ॥१६७॥(२१०)

मत्तम्मि कुक्कुडो, कुंदओ क्किसे, कुंडिओ वि गामेसे ।

कुट्टाओ चम्मयरे, कुडय-कुडंगा लयाहरण ॥२११॥

कुक्कुडो मत्तः ।

कुंदओ कृशः ।

कुंडिओ ग्रामाधिपतिः ।

कुट्टाओ चर्मकारः ।

कुडयं तथा कुडंगं लतागृहम् ।

यथा—

कुंडियपुत्तो कुडया कुडंगए भमइ तुज्ज अणुरत्तो ।

कुंदयकुट्टायं पिव णेच्छसि जं कुक्कुडा सि तं पुत्ति ! ॥१६८॥ (२११)

गत्ताइ कुंभिणी, कुंतली करोडीइ, कुहणो रासे ।

णीवीए अ कुऊलं कुत्थुहवत्थं च कोसलं चेय ॥२१२॥

१ °ब्दप्रभ° मु. ।

कुंभिणी जलगर्तः ।
कुंतली करोटिकाख्यं परिवेषणोपकरणम् ।
कुदणो रासकः ।

कुऊलं कुत्थुहवःथं कोसलं इत्येते
त्रयोऽपि नीवीवाचकाः ।
“कुऊलं परिहितवस्त्रप्रान्तः” []
इति केचित् ।

यथा—

वरणाही कुंभिणिकुंतलिकम्मं चइय खेळ कुदणयं ।
दढकोसलसहियाहिं कुत्थुहवत्थं दढेसु सुकुऊले ! ॥१६९॥(२१२)
कुंभिल्लं खन्ने, कुंदीरं कोल्लाहाहलं च बिंबम्मि ।
अणइट्टम्मि कुरुच्चं, कुमुली कुलसंतई य चुल्लीए ॥२१३॥
कुंभिल्लं खननीयम् । कुरुच्चं अनिष्टम् ।
कुंदीरं तथा कोल्लाहाहलं बिम्ब्याः फलम् । कुमुली तथा कुलसंतई चुल्ली ।

यथा—

दट्टुं कुंदीरओट्टिं पहिया कोल्लाहाहलाइं चुंटति ।
कुलसंतईं अवि खणिरो कुरुच्चकुंभिल्लकुमुलिओ हवइ ॥१७०॥(२१३)
कुररी पसू, मिलाणे कुम्मण-कुंटार-कुरुमाणा ।
पिसुणे कुसुंभिलो कोडिल्लो य, कुडिल्लयं कुडिले ॥२१४॥
कुररी पशुः । कुसुंभिलो तथा कोडिल्लो पिशुनः ।
कुम्मणं कुंटारं कुरुमाणं त्रयमपि म्ला- कुडिल्लयं कुडिलम् ।
नार्थम् ।

अत्र 'कुप्पिसो कञ्चुकः' इति 'कूर्पास'शब्दभवः ।

यथा—

अकुसुंभिला कुडिल्लयकेसी कोडिल्ल ! सा खु कुरुमाणा ।
कुंटारेइ सहीउ वि अकुम्मणो पुण तुमं कुररी ॥१७१॥(२१४)

कुरुचिल्लं गहणे, कुसुमणं घुसिणे, कुडुच्चियं सुरए ।

गभिणि-कुलीर-कंदुइया कुच्चिमइ-कुरुचिल्ल-कुल्लरिया ॥२१५॥

कुरुचिल्लं ग्रहणम् ।

कुसुमणं कुडुकुमम् ।

कुडुच्चियं सुरतम् ।

कुच्चिमई गर्भिणी ।

कुरुचिल्लो कुलीरः ।

कुल्लरिओ कान्दविकः ।

यथा—

ओ ! कुरुचिल्लइ पहिओ कुरुचिल्लणिहो कुडुच्चियस्स कए ।

छणकुसुमणविलित्तं कुल्लरियं कुच्चिमइयं पि ॥१७२॥(२१५)

कुसुमालिओ अ सुन्नमणे, कुरुकुरिअं च रणरणए ।

कुलफंसणो कुलकलंकम्मि, लुहाए य कुडुलेवणिया ॥२१६॥

कुसुमालिओ शून्यमनाः ।

कुरुकुरियं रणरणकः ।

कुलफंसणो कुलकलङ्कः ।

कुडुलेवणी सुधा ।

यथा—

मा कुडुलेवणीधवलकुट्टिमे परवहुं णिएऊण ।

कुसुमालिअ ! कुरुकुरियं करेसु कुलफंसणो होही ॥१७३॥(२१६)

कुंडियपेसण-कुंतीपोइलया बंभेविट्ठि-चउकोणा ।

कुंडियपेसणं ब्राह्मणविट्ठिः ।

कुंतीपोइलयं चतुष्कोणम् ।

इत ऊर्ध्वम् ऊकारान्तककारादयः—

कूलं बलपच्छा, कूडो पासे, कूवलं जघणवसणे ॥२१७॥

कूलं सैन्यस्य पश्चाद्भागः ।

कूडो पाशः । अत्र—'कूरं मक्तम्'

इति संस्कृतसमत्वान्नोक्तम् ।

कूवलं जघनवसनम् ।

यथा—

कुंडियपेसणकेरी कुसुमसरकूलकूवलवईए ।
 कुंतीपोट्टलभवणे उअ पडइ दिओ कडवखकूडम्मि ॥१७४॥(२१७)
 कूगियं ईसिमउलिए, गत्ताकारम्मि कूसारो ।
 कूणियं ईषन्मुकुलितम् । | कूसारो गत्ताकारः ।

अथ एकारान्तकारादयः—

केआ रज्जु, केली असई, केऊ य कंदम्मि ॥२१८॥
 केआ रज्जुः । | केली असती ।
 केऊ कन्दः ।

यथा—

कूसारखलंतपओ केउकए पहिय ! मा भमसु कच्छे ।
 जं केलीए कूणियपेच्चियक्रेआण पडसि पासेसु ॥१७५॥
 अत्र—

केदहं 'कियत्'इतिशब्दभवम् । केलायइ समारचयति इति धात्वादेशः ।
 इति नोक्तौ ॥ (२१८)

केयारबाणं किंसुयं

केयारबाणो पलाशः ।

अथ ओकारान्तकारादयः—

कोट्टा णयरेसु, कसिणए कोणो ।
 कोलो गीवा, कोप्पो अवराहे, गेहकोणए कोणो ॥२१९॥
 कोट्टं नगरम् । | कोलो ग्रीवा ।
 कोणो कृष्णवर्णः । "लकुटः" [] | कोप्पो अपराधः ।
 इत्यन्ये । | कोणो गृहकोणः ।

१ °कारी इ कुं सु. ।

यथा—

केयारबाणअउडयकोण्णे कोणआणणा णमियकोला ।
मन्नंति हरियकोट्टा तुह रिउणो कोप्पं अप्पणयं ॥१७६॥

अत्र कोओ 'चक्रवाक' इति 'कोक'शब्दभवत्वान्नोक्तम् ॥(२१९)

कोच्चपं अलियहिए, इत्थिरहस्सम्मि कोज्जपं ।
कोलीरं कुरुविदे, कोहल्ली तावियाए य ॥२२०॥

कोच्चपं अलीकहितम् ।

कोज्जपं खीरहस्यम् ।

कोलीरं कुरुविन्दम् ।

कोहल्ली तापिका

यथा—

दइयम्मि सावराहे इंते कोलीररत्तणयणा इयं ।
कोहल्लिपूवरयणा कोच्चपं कुणइ अहह !!! कोज्जपं ॥१७७॥(२२०)

कोलंब-कोल्लरा पिठरे, कोसय-कोडिया लहुसरावे ।
कोटिंबो दोणीए, कोट्टुंभं करहए तोए ॥२२१॥

कोलंबो तथा कोल्लरो पिठरम् ।

“कोलंबो गृहम्” [] इत्यन्ये ।

कोसयं तथा कोडियं लघुशरावः ।

कोटिंबो द्रोणी ।

कोट्टुंभं कराहतं वारि ।

यथा—

कोल्लरकोडियवाणिय ! छड्डियकोलंबकोसओ कीस ।
णिवडसि कयकोट्टुंभो णईए कोटिंबठियं इमं णियवि ॥१७८॥(२२१)

कोट्टम्मि कोत्थलो, कोमुई तहा पुण्णमासीए ।

भेएण गामभोत्ता य कोडिओ, कोउआ करीसग्गी ॥२२२॥

१ °क्तः ॥ सु. । २ कोटिंबो सु. । ३ °धुसरा° पा. ।

कोत्थलो कुशूलः ।

कोमुई सर्वा पूर्णिमा । शरधेव पौर्ण-
मासी कौमुदी रूढा । इह तु या
काचित् पूर्णिमा सा कोमुई । अत
एव च देशो । यदाह—

“कोमुई आह च शाम्बो
या काचित् पौर्णमासी स्यात्” [] ।

यथा—

कोत्थलकम्मणिउत्ता कौडियपुत्तस्स दिन्नसंकेया ।

मन्नइ गामणिवहुया कोमुइजुहं पि कोउयसरिच्छं ॥१७९॥ (२२२)

कौडल्लू य उल्लूअम्मि, सिवाए कोविया होइ ।

कोलित्तं च अलायम्मि, कोइला कट्टअंगारा ॥२२३॥

कौडल्लू उल्लूकः ।

कोविया शृगाली ।

कोलित्तं उल्लूकम् ।

कोइला काष्ठाङ्गाराः ।

यथा—

‘णिसि णइं इंती कोवियकौडल्लूणं डैरेमि तस्स कह’ ।

कोलित्तकोइलेहिं इय लिहिउं दूइयाइ कहइ वहू ॥१८०॥ (२२३)

कोलाहलो खगरुए, साविहजंतुम्मि कौटलिया ।

कोक्कासियं वियसिए, आपूरिययम्मि कोज्जरियं ॥२२४॥

कोलाहलो खगरुतम् । तुमुलमात्र-

वाची त्वयं संस्कृतसमः ।

कौटलिया स्वावित्संज्ञः प्राणिविशेषः ।

“कौटलिया कौटः” [] इत्यन्ये ।

कोक्कासियं विकसितम् ।

कोज्जरियं आपूरितम् ।

१ कौडल्लू सु. । २ ‘दृ भये’ इति भौवादिको घातुः—[हे० घातुपारायण अङ्क
१०१५] ३ कौडलिं सु. ।

यथा—

कोकासिअअच्छि ! सायं जलं आर्णिती ण किं तुमं डरसि ।
कोलाहलकौंटलियाकोज्जरिण एत्थ तूहम्मि ? ॥१८१॥

अत्र—

‘कोहण्डी’ ‘कोहली’ शब्दौ कूष्माण्डीशब्दभवौ ।
कोकइ व्याहरति । कोआसइ विकसति । कोट्टुमइ रमते ।
एते धात्वादेशेषूक्ता इति नोक्ताः । (२२४)

अथ अनेकार्थाः—

कंदो दढ-मत्तेसुं, कंडो दुब्बल-विपन्न-फेणेषु ।
कंठो सूअर-सीमासु, कडो क्षीणे उवरए य ॥२२५॥

कंदो दढः मत्तश्च । “स्तरणेऽपि”
[] इत्यन्थे ।

कंठो सूकरः मर्यादा च ।

कडो क्षीणः मृतश्च ॥ (२२५)

कंडो दुर्बलः विपन्नः फेनश्चेति त्र्यर्थः ।

णिच्छिद्दे कडिवत्थे दारस्थ-विक्कख-आसीसु ।
गहणे वणे कडिल्लं, कम्मंत-घरेसु कव्वालं ॥२२६॥

कडिल्लं निच्छिद्रम् कटीवत्तम् दौवा-
रिकः शत्रुः आशीः गहनम् वनं
चेति सप्तार्थम् ।

कव्वालं कर्मस्थानम् गृहं चेति
द्वयर्थम् ॥ (२२६)

कंकाल-करालेषु कलेरो, थेव-ओल्ल-बहलेसु ।
बप्फे य कसव्वं, कग्घाडो अग्घाडे किलाडे य ॥२२७॥

कलेरो कङ्कालः करालश्च ।
कसव्वं स्तोत्रम् आर्द्रम् प्रचुरम् बाष्पं
चेति चतुरर्थम् ।

कग्घाडो अपामार्गः किलाटश्च ॥ (२२७)

णालियर-काग-उसहेसु करोडो, पिढर-पडहेसु ।

मुह-हरिणेसु य कमलो, कलओ अज्जुणतरु-सुवणणयारेसु ॥२२८॥

करोडो नालिकेरम् काकः वृषभश्चेति
त्र्यर्थः ।

कमलो पिठरः पटहः मुखं हरिणश्चेति
चतुरर्थः ।

कलओ अर्जुनवृक्षः सुवर्णकारश्चेति
द्व्यर्थः ॥ (२२८)

भिक्षापत्त-असोएसु करंकं, वग्घ-लट्टासु ।

सबले वि य करडो, कमढो मंथणि-पिढर-हलधर-मुहेसु ॥२२९॥

करंकं भिक्षापत्रम् अशोकवृक्षश्चेति
द्व्यर्थम् ।

करडो व्याघ्रः लट्टा कर्बुरश्चेति त्र्यर्थः ।
काकादिवाची तु करडो 'करट'शब्द-
भव एव । लट्टायां तु लिङ्गपरि-
णामे करडा ।

कमढो दधिकलशी पिठरम् हलभृत्
मुखं चेति चतुरर्थः । कैच्छपे
भिक्षुभाजने दैत्ये च 'कमठ'शब्द-
भव एव ॥ (२२९)

मूलय-मुसलेसु कडंतं, कुसुमुच्चअ-इससु कणओ य ।

गव्विय-णउल-सहीसुं कलिओ, कउअं पहाण-चिंधेसु ॥२३०॥

कडंतं मूलकशाकम् मुसलं च ।
कणओ कुसुमावचयः इषुश्च ।

कलिओ गर्वितः नकुलः सखी चेति
त्र्यर्थः । सख्यां लिङ्गपरिणामे कलिया ।
ज्ञातार्थस्तु 'कलित' शब्दभव एव ।
कउअं प्रधानम् चिहं च ।

१ "कमठः कच्छपे दैत्यविशेषे मुनिभाजने" [हिमजने० कां० ३ श्लो० १६४]

२ मुशं पा० ।

अत्र—

कम्मइ—क्षुरं करोति, भुङ्क्ते च इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (२३०)

चञ्चु-उत्तंसेसुं कण्णोल्ली, घण्ट-झसएसु कडुयालो ।

अललय-कय-चित्तिय-कणइण्णेसुं कणइअं चेष ॥२३१॥

कण्णोल्ली चञ्चुः अवतंसश्च ।
कडुयालो घण्टा लघुमत्स्यश्च । 'झष'-
शब्दाद् ह्रस्वार्थे 'क'प्रत्यये 'झषकः'
इति रूपम् ।

कणइअं आर्द्रम् कृतम् चित्रितम्
कणाकीर्णं चेति चतुर्थम् ॥ (२३१)

पाडलि-पसिद्धएसुं कलयंदी, काहलो मिउ-ठगेसु ।

काय-कलंतर-मेहेसु कालिआ, कायलो पिण काए ॥२३२॥

कलयंदी पाटला प्रसिद्धश्च । केचित्
पाटलायां कणयंदी" []
इत्याहुः ।
कालिआ शरीरम् कालान्तरम् मेघ-
श्चेति त्र्यर्था ।

काहलो मृदुः ठकश्च ।
कातरवाची तु 'कातर'शब्दभव एव ।
कायलो प्रियः काकश्च ।
केचित् "प्रिये कायरो" []
इत्याहुः ॥ (२३२)

अत्र—'काही' इति अतीते भविष्यति च प्रत्यये कृगो रूपमिति नोक्तम् ।

वयकरण-तावियासुं काहल्ली, तणु-घणेसु कालिंबो ।

कासिय-किण्हा सण्हे वत्थे तह सेयवण्णम्मि ॥२३३॥

काहल्ली व्ययार्थं धान्यादि, 'तवणी'-
इति प्रसिद्धम्—अपूपादिपचनभाण्डं
च ।

कालिंबो शरीरम् मेघश्च ।

कासियं तथा किण्हां सूक्ष्मवन्नम् श्वे-
तवर्णं चेति द्वावपि एतौ द्वयर्थौ ॥
(२३३)

किविडी पासदुवारे घरपच्छिमअंगणे चेअ ।

किविडं तह णिदिट्ठं धन्नखले तत्थजाए अ ॥२३४॥

किविडी पार्श्वद्वारम् गृहपश्चिमाङ्गणं
चेति द्वयर्थी ।

किविडं धान्यखलम् तत्र धान्यखले
यच्च जातम् ॥ (२३४)

कण्णोवगणियाए कोऊहलए य किरि'किरिया ।

कुल्लो गीवाइ तहा असमत्थे छिन्नपुच्छे य ॥२३५॥

किरि'किरिया कर्णोपकर्णिका कौतूहलं
च ।

कुल्लो ग्रीवा असमर्थः छिन्नपुच्छश्चेति
व्यर्थः ॥ (२३५)

हरियाणुगमे हरियच्छड्डवए तह य कुढ-कूवा ।

कुहिणी कुप्पर-रच्छासुं, कुंभिलो चोर-पिसुणेसु ॥२३६॥

कुढो तथा कूवो हतानुगमनम् हत-
स्याजकश्चेति द्वावपि द्वयर्थौ ।

कुहिणी कूर्परः रथ्या च ।
कुंभिलो चौरः पिशुनश्च ॥ (२३६)

चुल्लीए लहुभंडे य कुंडयं कुल्लडं चेय ।

अदय-णिउणेसु कुरुडो, कुरुलो पुण कुडिलकेसे वि ॥२३७॥

कुंडयं तथा कुल्लडं चुल्ली लघुभाण्डं
चेति द्वावपि द्वयर्थौ ।

कुरुडो निर्दयः निपुणश्च ।
कुरुलो पुनर् अदय-निपुणयोः कुटिल-
केरोऽपि इति व्यर्थः ॥ (२३७)

कीलाऽऽघाए समुदाचारे णम्मे य कुप्परं भणियं ।

छिह-कुडी-तुडिएसुं कुडिच्छं, कोट्टी दुदोह-खलणासु ॥२३८॥

१ 'रिइरि' सु. । २ कुंडयं सु. । ३ अत्र मुंबईसंस्कृतसिरिज्ञप्रकाशिते कलकता-
युनिवर्सिटीप्रकाशिते च देशीनाममालापुस्तके सर्वत्र 'दु. दोह-' इति भिन्नः पदच्छेदः
कृतः, परन्तु अर्थदृष्ट्या विचारणेन प्रतिभाति यत् 'दुदोह' इति अखण्डं पदम्, तच्च
'दुदोह' इति संस्कृतपदस्य प्रतिबिम्बम् । एतस्य पदस्य वृत्तौ 'दुदोह'पदम् अर्थापयन्
आ०हेमचन्द्रः 'दोहविषमा' इति निर्दिशति । दोहे दोहनकार्ये या विषमा सा दोह-
विषमा अर्थात् या गौः महिषी वा दुःखेन दुह्यते सा (सं०) दुर्दाहा-(प्रा०) दुदोहा ।
एवं च सति 'दुदोह' इति अखण्डमेव पदं समुचितम् ।

कुप्परं क्रीलाऽऽघातः समुदाचारः नर्म
चेति ऽचर्थम् । क्रीला सुरते उरः-
प्रहणनविशेषः ।

कुडिच्छं वृतिविवरम् कुटी वृटितं
चेति ऽचर्थम् ।
कोट्टी दोहविषमा स्खलना च ॥ (२३८)

कोसो कोसुंभ-जलहिसु, कोलिओ तंतुवाय-लूयासु ।

उच्छुनिवीलणजंतम्मि कोल्हुओ तह सिआलम्मि ॥२३९॥

कोसो कुसुभरक्तं वल्लम् जलधिश्च ।
कोलिओ तन्तुवायः जालकारकृमिश्च ।

कोल्हुओ इक्षुनिपीडनयन्त्रम् शृगालश्च ॥
(२३९)

अथ स्वरक्रमेण द्व्यक्षरादिक्रमेण च खकारादयः—

खड्डा खाणी, खल्ला चम्मे, खड्डं च मंसुम्मि ।

खन्नं खत्तं खाए, तिलपिण्डीए खली चेय ॥२४०॥

खड्डा खानिः । “पर्वतखातम्” []
इत्यन्ये ।

खल्ला चर्म ।

यथा—

खड्डा घरेसु खत्तं वप्पे खन्नं च वासभवणम्मि ।

खलिभोयणाण खल्लअंबराण तुह वेरियाण धी खड्डं ॥१८२॥ (२४०)

खट्टं कट्टियाइ, खड्डं तिणम्मि, खड्ड-खरिया य भुत्तम्मि ।

खवओ खंधे, असईइ खंडई, खड्डिओ मत्ते ॥२४१॥

१ अत्रापि पूर्वोक्तासु आवृत्तिषु ‘कोट्टी दोहो विषमास्खलना च’ (सुबई०) ‘कोट्टी दोहो विषमा स्खलना च (कलकत्तायु०) इति मुद्रितम् तच्च न संगतम् । यदत्र ‘दुदोह’ इत्यस्य विवरणं पूर्वमुक्तम्, तदनुसारेण तु ‘दोहविषमा स्खलना च’ इत्येष पाठ एव संगतः । पुनश्च अस्मदीयेषु प्राचीनेषु हस्तलिखितेषु सर्वेष्वपि भादशेषु ‘दोहविषमा स्खलना च’ इत्येव पाठः, स एव च प्रस्तुते संगतमर्थभावहति । ‘दोहो विषमास्खलना च’ इति (सुबई०) पाठस्तु अर्थदृष्ट्या व्याकरणदृष्ट्या च न संगतः । ‘दोहो विषमा स्खलना च’ इति (कलकत्तायु०) पाठोऽपि न ‘दुदोह’ शब्दार्थं समर्थयितुं समर्थः ।
२ धोरत्थु खं पा. ।

खइं तीमनम् ।

खडं तृणम् ।

खडं तथा खरियं मुक्तम् । खडं
प्रचुरार्थेऽपि लक्ष्येषु दृश्यते ।

खवओ स्कन्धः ।

खंडई असती ।

खडिओ मत्तः । “खलगंडिओ मत्तः”
[] इत्यन्ये ।

यथा—

खंडई ! तइया जंती णच्चिरखवया ण देसि घरकिडियं ।

खरियखड-खेडिअउसहखडं खइं णिएसि किं इण्हि ? ॥१८३॥ (२४१)

खडुया मुत्ता, खणुसा मणदुक्खे, खंजरो वि सुक्कदुमे ।

खइंगं छाया, खव्वुलं वयणम्मि, खणुओ कीले ॥२४२॥

खडुया मौक्तिकानि ।

खणुसा मनोदुःखम् ।

खंजरो शुक्कद्रमः ।

खट्टंगं छाया ।

खव्वुलं मुखम् ।

खणुओ कीलकः ।

यथा—

दुक्खव्वुल्ले का तुह खणुसा खडुयाऽऽवलिं ण जं लहसि ।

खणुयभूए सहि ! खंजरम्मि किं होइ खइंगं ? ॥१८४॥ (२४२)

खच्चल्लो रिच्छे, खप्परो वि लुक्खे, उडुम्मि खज्जोओ ।

खच्चोल-खंजणा वग्घ-कइमा, खगिओ वि गामेसे ॥२४३॥

खच्चल्लो अच्छभल्लः ।

खप्परो रूक्षः ।

“खप्पुरो” [] इत्यन्ये ।

खज्जोओ नक्षत्रम् ।

खच्चोलो व्याघ्रः ।

खंजणो कर्दमः । खज्जरीट्वाची तु

संस्कृतभव एव ।

खगिओ ग्रामेशः ।

यथा—

खच्चल्ला खच्चोला खंजणविसमा मही जहिं गामे ।

खप्परखगियदुत्थे मा वस तस्सि सुखज्जोय ! ॥१८५॥ (२४३)

खट्टिकको सूणवइम्मि, खल्लिरी खुल्लिरी अ संकेए ।

धुल्लिधणअग्गीए खंधग्गी खोडपज्जाली ॥२४४॥

खट्टिकको शौनिकः ।

खल्लिरी तथा खुल्लिरी संकेतः ।

खंधग्गी तथा खोडपज्जाली स्थूलेन्ध-

नाग्निः ।

यथा—

गुणखल्लिरी तए खुल्लिरिं अणितेण कम्मखट्टिक ! ।

सा विसइ चिरहखंधग्गीपीडिया खोडपज्जालिं ॥१८६॥ (२४४)

लहुदारम्मि खडक्की, तह खवडिय-खुंडया खलिण ।

बाहुम्मि खंधयट्ठी य खंधमंसो य, खलइयं रिक्ते ॥२४५॥

खडक्की लघुद्वारम् ।

खवडियं तथा खुंडयं स्खलितम् ।

‘खुडियं खण्डितम्’ इति तु

‘खण्डित’शब्दभवम् ।

खंधयट्ठी तथा खंधमंसो बाहुः ।

खलइयं रिक्तम् ।

अत्र—

‘खसिओ’ ‘खचितः’ इति ‘खचित’शब्दभवः । खडइ ‘मृदनाति’ इति धात्वादेशेषूक्तः । इत्येतौ नोक्तौ ।

यथा—

सा ललियखंधयट्ठी तमखुंडयलोयखलइए मग्गे ।

सहिदिन्नखंधमंसा अखवडियं अहिसरिया खडक्कीओ ॥१८७॥ (२४५)

तरुमक्कडे खडहडी, खंधीधारो य उण्हजलधारा ।

खडइय-खवलिय-खरहिय सहा संकुचिय-कुविय-पोत्तेसु ॥२४६॥

खडहडी तरुमर्कटः ।

खंधीधारो अत्युष्णजलधारा ।

खडइओ संकुचितः ।

खवलिओ कुपितः ।

खरहिओ पौत्रः ।

१ धारो इ ठं सु. । २ अतुलजं पा. ।

यथा—

उअ विहिस्ररहियणंदणउज्जाणे खडहडी खडइओ वि ।
सीयालयणखंधीधारं दट्टूण खवलिओ तुज्ज ॥१८८॥

अत्र 'खउरइ' 'क्षुभ्यति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (२४६)

खारय-खाइय-खारंफिडीउ तह मउल-परिह-गोहासुं ।
खाइइयं पडिफलियम्मि, खिक्खिरी इंवचिंधलट्टीए ॥२४७॥

खारयं मुकुलम् ।

खाइया परिखा ।

खारंफिडी गोधा ।

खाइइयं प्रतिफलितम् ।

खिक्खिरी डुम्वादीनां स्पर्शपरिहारार्थं

चिह्नयष्टिः ।

यथा—

खाइयलंघण ! खारयमुहिया खिक्खिरिकरा तुह अरिवहू ।
खाइइयणिअरवेसु वि डरिया खारंफिडि व्व लुक्केइ ॥१८९॥(२४७)
खिज्जिय-खिखिणी-खिक्खिखडा य उवालंभ-भसुय-किक्किडो ।
कुडि-लहु-तुट्टेसुं खुल्ल-खुड्ड-खुट्टा, चहुट्टए खुत्तं ॥२४८॥

खिज्जियं उपालम्भः ।

खिखिणी शृगाली ।

खिक्खिखंडो कृकलासः ।

खुल्लं कुटी ।

खुड्डं लघु ।

खुट्टं त्रुटितम् ।

खुत्तं निमग्नम् ।

अत्र—'खिरइ' 'क्षरति' इति धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः ।

यथा—

खिक्खिखडो व्व तथा तुमं उग्गीवो खिखिणी इव भमेसि ।
किं अज्ज ! खुड्डखुल्ले खिज्जेसि विहिं अखुट्टदुहखुत्तो ॥१९०॥(२४८)

१ 'शृगाली'वाचकः 'भसुय'शब्दोऽपि देश्य एव अत्र षष्ठे वर्गे वक्ष्यते । २ अयं 'किक्किड' शब्दोऽपि देश्य एव प्रतीयते—पाइअ० ना० पं० ३०५ ।

खुन्नं मटिण्, खुंपा बुद्धिचाणम्मि, खुट्टियं सुरण् ।
खुल्लहो गुल्फे, खुवओ गंडुअसमकंटकिल्लतिणे ॥२४९॥

खुन्नं परिवेष्टितम् ।

खुंपा तृणादिमयं वृष्टिनिवारणम् ।

खुट्टियं सुरतम् ।

खुल्लहो गुल्फः ।

खुवओ गण्डुत्संज्ञं तृणसदृशं कण्टकिल्लं
तृणम् ।

यथा--

खुंपाखुन्नतणुओ खरखुवयप्फाडियंतखुल्लहाओ ।
वासारत्ते कुलडाउ खुट्टियअस्थं अहिसरंति ॥२९१॥

अत्र--'खुप्पट्' 'मञ्जति' । खुट्टइ, खुडइ 'तुडति' एते धात्वादेशेषूक्ता इति
नोक्ताः । (२४९)

खुंखुणि-खुंखुणय-खुणुक्खुडियाओ रच्छ-णक्खिसिर-घाणा ।
पणयपक्कोवे खुरुडुक्खुडो, तथा खेल्लियं हसिए ॥२५०॥

खुंखुणी रथ्या ।

खुंखुणओ घ्राणसिरा ।

खुणुक्खुडिया घ्राणम् ।

खुरुडुक्खुडो प्रणयकोपः ।

खेल्लियं हसितम् ।

यथा--

खुरुडुक्खुडियपणत्थीपयघायच्छुट्टखुंखुणो भट्टो ।
खुंखुणियाइ खुणुक्खुडि उअ भोयंतो जणेण खेल्लियइ ॥२९२॥(२५०)
खेयाल्ल असहे, खोट्टी दासी, दंतुरम्मि खोसलओ ।

खेयाल्ल निःसहः । "असहनः" []
इत्यन्ये ।

खोट्टी दासी ।

खोसलओ दन्तुरः ।

अत्र--'खेडइ' 'रमते' धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः ।

१ गंडुसं पा. । कण्टकट्टं पा. ।

यथा—

रे खेयालुय ! खोसल ! इमाण खोटीण मज्झं आवडिओ ।
 छुट्टिस्ससि कह व तुमं अकुट्टिओ टकराहि फुडं ? ॥१९३॥

अथ अनेकार्थाः—

खल्लं वइविवर-रईसु, वामकर-रासहेसु खव्व-खवा ॥२५१॥

खल्लं वृतिविवरम् विलासश्च ।

खव्वो तथा खवो वामकरः रासभश्चेति
 द्वावपि द्वयर्थौ ॥ (२५१)

खंडं सिर-सुरभण्डेसु, खंडिओ मागह-अणिवारेसु ।

खर-थउडेसु खरुल्लं, जिण्ण-उवालद्धएसु खज्जिययं ॥२५२॥

खंडं मुण्डम् मद्यभाण्डं चेति द्वयर्थम् ।

खरुल्लं कठिनम् स्थपुटं च ।

खंडिओ मागधः अनिवारश्च ।

खज्जियं जीर्णम् उपालब्धं च ॥२५२॥

रण-मणदुहेसु खम्मक्खमो य, खरडिअं च लुक्ख-भग्गेसु ।

खल्लइयं संकुइय-मुइएसु, खित्तयं अणत्थ-दित्तेसु ॥२५३॥

खम्मक्खमो संग्रामः मनोदुःखं च ।

खल्लइयं संकुचितम् प्रहृष्टं च ।

“मनोदुःखविशेषः—अनुशयनिः-

खित्तयं अनर्थः दीप्तं च । दीप्तम्

श्वसितम्” [] इत्यन्ये ।

प्रज्वालनमित्यर्थः ॥ (२५३)

खरडियं रूक्षम् भग्नं च ।

खोडो सीमाकट्टे धम्मियए खंजए चय ।

खोलो लहुगद्धए वत्थस्स य एगदेसम्मि ॥२५४॥

खोडो सीमाकाष्ठम् धार्मिकः खञ्जश्चेति
 व्यर्थः ।

खोलो लघुगर्दभः वल्लैकदेशश्च ॥
 (२५४)

अथ द्व्यक्षरादिक्रमेण स्वरक्रमेण च गकारादयः—

गंजो गल्ले, गड्डी सयडे, गज्जो जवे, गढो दुग्गे ।

गैड्ढं सयणे, गलियं सुमरियं, अक्खवलए गणेत्ती अ ॥२५५॥

गंजो गल्लः ।

गड्डी गन्त्रो ।

गज्जो यवः ।

गढो दुर्गम् ।

गैड्ढं शय्या ।

गलियं स्मृतम् ।

गणेत्ती अक्षमाला ।

यथा—

मयणगढं गज्जच्छविगंजं गैड्ढम्मि गड्ढिचक्ककडिं ।

गणियं गलित्तं भिक्खू गणिअयगणेत्ती वि मुच्छेइ ॥१९४॥ (२५५)

गहणं अजलट्टाणे, गंडीरी उच्छुखंडम्मि ।

गत्ताडी तह गाणी गवायणी, कड्डुण्णिम्मि गहब्भो ॥२५६॥

गहणं निर्जलस्थानम् ।

गंडीरी इक्षुखण्डम् ।

गत्ताडी तथा गाणी गवादनी । “ग-
त्ताडी गायिका” [] इति गोपालः ।

गहब्भो कटुध्वनिः ।

यथा—

गहब्भसदकरहोच्चियम्मि गहणम्मि धवल ! मा वच्च ।

तत्थ ण दुब्बागाणी दूरे गंडीरिगत्ताडी ? ॥१९५॥ (२५६)

गंधिय-गहिय-गहह सदा दुग्गंध-दरिय-कुमुएसुं ।

गंदीणी चक्खुथगणकीला, गंजिल्ल-गाडिया विहुरे ॥२५७॥

गंधिओ दुर्गन्धः ।

गहियो गन्धितः ।

गइहं कुमुदम् ।

गंदीणी चक्षुःस्थगनक्रीडा ।

गंजिल्लो तथा गाडियो विधुरः ।

यथा—

गंधिय ! गहिय ! उइए गहहणाहम्मि कामगंजिल्लो ।

भमिय किं इमाइ गोसे करसि विरहगाडियाइ गंदीणिं ? ॥१९६(२५७)

गडुरि-गामेणीओ छगलीए, गंछओ वरुडे ।

गहणी तह बंदीए, गहरो गिद्धे, धणुम्मि गंडीवं ॥२५८॥

गडुरी तथा गामेणी छागी ।

गहरो गृध्रः ।

गंछओ वरुडः ।

गंडीवं धनुः ।

गहणी हठहता स्त्री ।

यथा—

गंछ व्व दलिय वंसं गहणिं गामेणियं व ताडंति ।

धी ! गडडरिभोयणया पावा गंडीविणो गहरघोरा ॥१९७॥ (२५८)

गहिय-भवत्ता वंकिय-घासा, गहिया य कम्ममाणए ।

गासाए गंधलया य, गडयडी वज्जणिग्घोसे ॥२५९॥

गहियं वक्रितम् ।

गंधलया नासा ।

गवत्तं घासः ।

गडयडी वज्रनिर्घोषः ।

गहिया काम्यमाना स्त्री ।

अत्र—

‘गहिल’ ‘गगर’शब्दौ ‘ग्रहिल’ ‘गद्गद’ शब्दभवौ ।

‘गंजिओ कल्यपालः’ इति ‘गाञ्जिक’ शब्दभवः, गज्जा हि सुरागृहमुच्यते ।

इति नोक्ताः ।

यथा—

मेहम्मि गडयडंते अगहियचित्तं विणा गहियजुवइं ।

सिंघइ गंधलयाए को णु गवत्तं व मालईदामं ? ॥१९८॥ (२५९)

गोष्ठीरए गणसमो, गल्लप्फोडो डमरुअम्मि ।

गहकल्लोलो राहु, विवाहगणए गणायमहो ॥२६०॥

गणसमो गोष्ठीरतः ।

गल्लप्फोडो डमरुकः ।

गहकल्लोलो राहुः ।

गणायमहो विवाहगणकः ।

अत्र—

‘गन्धुत्तमा’ सुरा इति संस्कृतैभवः ।

गंठिच्छेओ ‘ग्रन्थिच्छेदकः’ इति ‘ग्रन्थिच्छेद’शब्दभवः इति नोक्तौ ।

यथा—

गणसम ! गल्लप्फोडं मुहेण वाएसि किं गणायमहा ।

गहगणविवरीयगइं गहकल्लोलं ण याणेसि ? ॥१९९॥ (२६०)

गणणाइया य चंडीइ, गलत्थलियं गलत्थियए ।

गयसाउलो विरत्ते, गंधपिसाओ य गन्धियए ॥२६१॥

गणणाइया चण्डी ।

गलत्थलिओ क्षिप्तः ।

‘गलत्थियं’ इति तु धात्वादेशेषु

क्षिपेर्धातोः सिद्धमित्यनेन अर्थनिर्देशः

कृतः ।

गयसाउलो विरक्तः । केचित् ‘गय-
साउलो विरक्तः’ [] इत्याहुः ।

तत्र ‘साउलो अनुरागः’ वक्ष्यते ।

स गतो यस्य स ‘गयसाउल’

इत्येव सिद्धम् ।

गंधपिसाओ गान्धिकः ।

यथा—

गणणाइयाइ भत्तोसवम्मि ण समागउ च्ति वेसाए ।

गयसाउलचित्ताए गंधपिसाओ गलत्थलिओ ॥२००॥ (२६१)

गयणरई मेहे, गज्जणसइो हरिणवैरणरवम्मि ।

गागेज्जं गेज्जं मन्धियम्मि, णवपरिणियाइ गागेज्जा ॥२६२॥

१ °तसमः । सु. पाठा. । २ वर्ग ८ गा० २४. । ३ °वाहण° पा. ।

गायणरई मेघः ।

गज्जणसदो मृगवारणध्वनिः ।

यथा—

गागेज्जवावडा गागेज्जा गेज्जाऽऽरवं मिउं कुणइ ।

गायणरइगज्जिगहिरं गज्जणसहं सुणंतिया पइणो ॥२०१॥ (२६२)

भाहम्मि गाहुली, गायरि-गोया गग्गरीए य ।

गामपहाणे गामणि-गामउड-गामगोह-गोहा य ॥२६३॥

गाहुली क्रूरजलचरः ।

गायरी तथा गोया गर्गरी । 'गग्गरी'

शब्दोऽपि देश्य एव केषांचित् ।

अस्माभिस्तु 'गर्गरी'शब्दभवत्वान्नो-

क्तः । यदि भवति तदा पर्यायभङ्गचा

दर्शितोऽस्ति ।

गागेज्जं तथा गेज्जं मथितम् ।

गागेज्जा नवपरिणीता ।

गामणी गामउडो गामगोहो गोहो एते

चत्वारोऽपि ग्रामप्रधानार्थाः ।

“गोहो भटः” [] इत्यन्ये ।

“पुरुषः” [] इत्येके ।

“गामणिसुय”शब्दोऽपि ग्राम-

प्रधानवाची” [] इत्यन्ये ।

यथा—

गामणिसुएण केग वि गोहसुया भग्गायरी कहइ ।

गामउडगामगोहघरिणीण गाहुलिहयं गोयं ॥२०२॥ (२६३)

गामहण-गामरोडा गामट्टाण-छलगामभोईसु ।

गुंफो कैरा, गुम्मी इच्छा, गुंठी य णीरंगी ॥२६४॥

गामहणं ग्रामस्थानम् ।

गामरोडो छलेन ग्रामभोक्ता—अन्तर्भेदं

कृत्वा यो मायया ग्रामं भुनक्ति ।

गुंफो गुप्तिः ।

गुम्मी इच्छा ।

गुंठी नीरङ्गी ।

यथा—

तइया तं कयगुंठिं गामहणे सुहय ! गामरोडवहं ।

उवभुंजसि गुम्मीए इण्हि लज्जेसि किं गुंफे ? ॥२०३॥ (२६४)

१ कारी, गुं पा. ।

गुंफी य सयवईए, गुलं गुडोलदिया य चुंबियए ।

मुत्थसमुत्थम्मि तिणे^१ गुंद्रं, तुरयाहमे गुंठो ॥२६५॥

गुंफी शतपदी ।

गुलं तथा गुडोलदिया चुम्बनम् ।

गुंद्रं मुस्तोद्भवं लैवकार्यं तृणम् ।

गुंठो अधमहयः ।

यथा—

गुंफिसमाए जीए रत्तो गुंठु च्व^२ गुंद्रिणिमहीए ।

तीए च्चिय कुणसु गुलं मञ्जु गुडोलदियं मुंच ॥२०४॥ (२६५)

मूलच्छन्न भमिय-भासेसु गुम्मिय-गुलुच्छ-गुत्थंडा ।

गुंजेल्लियं च गुडदालियं च पिंडिकयत्थम्मि ॥२६६॥

गुम्मियं मूलोत्सन्नम् ।

गुलुच्छं भ्रमितम् ।

गुत्थंडो भासपक्षी ।

गुंजेल्लियं तथा

गुडदालियं पिण्डीकृतम् ।

अत्र—

गुंलुञ्जो 'गुञ्जः' इति संस्कृतसमः ।

तथा गुंठइ उद्धूलयति । गुमइ भ्रमति । गुंजइ हसति । गुम्मइ मुह्यति ।
एते धात्वादेशेषु उक्ता इति नोक्ताः ।

यथा—

गुंजेल्लियणीसासं गुडदालियहणु-करं च गुत्थंड ! ।

विरहगुलुच्छं तह गुम्मियं च उड्डिय कहेसु मं तस्स ॥२०५॥ (२६६)

गुत्तण्हाणं पिउजलदाणे, गुलुगुंछिओ वयंतरिए ।

गुफगुमिओ सुरँही, गेंड-गेंठुया य थणवत्थंगंठीए ॥२६७॥

१ °लदिया पा. । २ °णे गुंडं, तु° मु. । ३ लचका° मु. । ४ गुंदिणि° मु. ।

५ "गुञ्जे गुच्छ-स्तवक-गुत्सकाः । गुलुच्छः—"—[अभिधानचिन्ता० कां० ४ मूलो०

१९२] ६ भ्रमयति पा. । ७ °रही गिण्ड-गिण्ठया य पा. । ८ °त्थंगंठीए पा. ।

गुत्तण्हाणं पितृभ्यो जलाञ्जलिदानम् ।
 गुलुगुंछियं वृत्त्यन्तरितम् ।
 उन्नमितार्थं तु उन्नमेः उत्क्षिपेर्वा
 आदेशसिद्धम् ।

गुफगुमियं सुगन्धि ।
 गेंडं तथा गेंदुअं स्तनयोरुपरि वस्त्र-
 ग्रन्थिः ।

अत्र 'गुञ्जहरो रहस्यभेदी' इति 'गुह्यहर'शब्दभवः ।

तथा—गुल्लइ चाटु करोति । गुंजुल्लइ उल्लसति । गुम्मइइ मुह्यति ।
 एते घात्वादेशेषु उक्ता इति नोक्ताः ।

यथा—

गुलुगुंछिय ! मयगुफगुमियअंगो महसि कि अगेंडं इमं ।
 गुत्तण्हाणकए लुट्टगेंदुआ जाइ जं सरिअं एसा ॥२०६॥ (२६७)
 गेंदुल्लं गोविल्लं कुप्पासे, गेण्हिअं च थणसुत्ते ।
 कीलाइ गेंदुई, गेज्जलं च गेवेज्जए, वणे गोंडं ॥२६८॥

गेंदुल्लं तथा गोविल्लं कञ्चुकः ।
 गेण्हिअं उरःसूत्रम् ।

गेंदुई कीडा ।
 गेज्जलं प्रैवेयकम् ।
 गोंडं काननम् ।

यथा—

गेंदुइगोंडे गोरिं सगेज्जलं पुलयफुट्टगोविल्लं ।
 उअ दट्टुं रइतिसिओ गेंदुल्लं गेण्हिअं च अवहरइ ॥२०७॥ (२६८)
 गोच्छा-गोंछी-गोंडी-गोंजीओ मंजरीए य ।
 गोलो सक्खी, गोलहा विंबी, गोली य मन्थणिया ॥२६९॥

गोच्छा गोंछी गोंडी गोंजी एते
 चत्वारो मञ्जरीवाचकाः ।

गोलो साक्षी ।
 गोलहा विम्बी ।
 गोली मन्थनी ।

यथा—

गौंडी गंडे, गोच्छा भाले, गौंछी उरे, थणे गौंजी ।

गोलीसमजलफुसियाउ एत्थ गोलहोद्वि ! को गोलो ? ॥२०८॥ (२६९)

गोवी बाला, गोसं गोसग्गं, 'गोव्वरं करीसम्मि ।

गोमद्दा गोअग्गा रच्छाए. गोहुरं च गोविट्ठा ॥२७०॥

गोवी बाला ।

'गोव्वरं करीषम् ।

गोसं प्रभातम् । 'गोसर्ग'शब्दो यदि

गोमद्दा तथा गोअग्गा रथ्या ।

संस्कृते रूढस्तदा तद्भवो 'गोसग्ग'-

गोहुरं गोविट्ठा ।

शब्दः अन्यथा तु देशी, पर्याय-

भङ्ग्या त्विहोपात्तः ।

यथा—

गोव्वरगोहुरकज्जे गोअग्गं गोवि ! मा भमसु गोसे ।

^२ चिप्पिज्जसि जं तस्सि केण वि गोमद्दवसहेण ॥ २०९ ॥ (२७०)

गौदीणं सिहिपित्ते, गोणिको गोसमूहम्मि ।

पँतोयण-जडेसु 'गोच्चय-गोसण्णा, गोविओ अजंपिरए ॥ २७१ ॥

गौदीणं मयूरपित्तम् ।

गोसण्णो मूर्खः ।

गोणिको गोसमूहः ।

गोविओ अजल्पाकः ।

गोच्चओ प्राजनदण्डः ।

यथा—

गोसण्ण ! गोवियं इमं गोणिकं गोच्चएण किं हणसि ? ।

मोरं कडक्खमाणि गोदीणपियं णिवारसु विडालि ॥२१०॥ (२७१)

गोअंटा गोचरणेसु, 'गोइला दुद्धविकइणी ।

गोवालियाउ पाउसकीला, गोरंफिडी गोहा ॥ २७२ ॥

१ गोवरं मु. । २ विप्पिज्जसि (विप्रोयसे)—मु. । ३ गौदीणं मु. । ४ पवयणं पा. । मु. । ५ गोव्वय-पा. । ६ गोअला पा. ।

गोअंटा गोचरणाः ।

“गोअंटो स्थलशृङ्गाटः” [] इति
अन्ये ।

‘गोअंट’ ‘गोखुरल्ल’शब्दौ वृद्धत्ववाचकौ
इति तु प्रज्ञाप्रमादः ।

गोइला दुग्धविक्रयैकर्त्री ।

गोवालिआ प्रावृषि कीटविशेष
गोरंफिडी गोधा ।

अत्र—‘गोइल्लो’ गोमान् इति मतोः ‘इल्ल’ आदेशसिद्धम् । तथा
‘गोमुहं उपलेपनम्’ इति ‘गोमुख’शब्दभवत्वान्नोक्तम् । यदाह “गोमुखम्
उपलेपनेऽपि स्यात्” इति—[हलायुधः ५, ११]

यथा—

रेल्लिअगोअंटपयं गोवालिषिण् घणम्मि वरिसंते ।

गंतीसु गोइलासुं गोरंफिडि ! मा कुण असणिणिवार्यं ॥२११॥(२७२)

अथ अनेकार्थाः—

घुम्मिय-मुए गयं, वण-तलार-बालमिग-ण्हाविण् गंडो ।

गत्तं ईसा-पंकेसु, इच्छा-रयणीसु गंधोल्ली ॥ २७३ ॥

गयं घूर्णितम् मृतं च ।

गंडो वनम् दाण्डपाशिकः लघुमृगः
नापितश्चेति चतुर्थः । समाहार-
त्वादेकवचनम् ।

गत्तं ईषा पङ्कश्च ।

गंधोल्ली इच्छा रजनी च ॥ (२७३)

गंधेल्ली छाया-सरहासु, गहवई य गामिय-ससीसु ।

गंधोल्लिअं उद्धुसियं हासट्टाणे य अंगं आलिद्धं ॥ २७४ ॥

गंधेल्ली छाया मधुमक्षिका च ।

गहवई ग्रामीणः शशी च । ‘ग्रहपतित्वम्
आदित्य एव रूढम् न शशिनि’
इति नायं ‘ग्रहपति’शब्दसमुद्भवः ।

गंधोल्लिअं रोमाञ्चितम् तथा हास्यस्थाने
अङ्गस्पर्शो यत् ‘गिल्लिगिलाविअं’ इति
लोके रूढमिति द्वयर्थम् ॥ (२७४)

१ °यकारी । पा. । °यकर्ता । पा. । २ गंधोल्लिअं मु. ।

बिन्दु-अहमेसु गुंपा गुंदा, गुंछा उ दाढियाए वि ।
गुत्ती बंधण-इच्छा-वयण-लया-मउलिमालासु ॥ २७५ ॥

गुंपा तथा गुंदा बिन्दौ अधमे चेति
प्रत्येकं द्वयर्था ।

गुंछा तु बिन्दु-अधमयोः उत्तरोष्ठ-
श्मश्रुणि चेति त्र्यर्था ।

गुत्ती बन्धनम् इच्छा वचनम् लता
शिरोमाल्यं चेति पञ्चार्था ॥ (२७५)

सेज्जाए संमूढम्मि गोविण तह य गुप्पंतं ।
गुमिलं मूढे गहणे पक्खलिय-आवुण्णाएसुं च ॥ २७६ ॥

गुप्पंतं शयनीयम् संमूढम् गोपितं
चेति त्र्यर्थम् ।

गुमिलं मूढम् गहनम् प्रस्खलितम्
आपूर्णं चेति चतुर्थम् ॥ (२७६)

बुसिया-विलोडिएसुं कंदुय-थवएसु तह गुलिया ।
संचलिय-खलिय-विहंडिय-पूरिय-मूढेसु गुम्मइओ ॥ २७७ ॥

गुलिया बुसिका विलोडितम् कन्दुकः
स्तवकश्चेति चतुर्थार्था ।

गुम्मइओ संचलितः स्खलितः विषटितः
पूरितः मूढश्चेति पञ्चार्थः ॥ (२७७)

पंक-जवेसुं गोडुं, गो-गोदा-णइ-सहीसु गोला य ।
सीया-अक्खि-ग्गीवासुं गोरा, गोणो य सक्खि-उसहेसु ॥ २७८ ॥

गोडुं पङ्कः यवश्च ।
गोला गौः गोदावरी सामान्येन नदी
सखी चेति चतुर्थार्था ।

गोरा लाङ्गलपद्धतिः चक्षुः ग्रीवा
चेति त्र्यर्था ।
गोणो साक्षी वृषभश्चेति ।

अत्र—

‘गोला’शब्दः संस्कृतसमोऽपि कवीनां नातिप्रसिद्ध इत्युपात्तः । ‘गोण’शब्दस्तु ‘गवि’ शब्दानुशासने साधितोऽपि गोणादिप्रपञ्चत्वादस्य प्रबन्धस्य इहोपात्तः ॥ (२७८)

अथ ‘घ’आदयः—

घण्णो उरत्थले, घळो अणुरत्ते, घरे घंघो ।

घडि-घडियघडा गोष्टी, घरगोलीए घरोली य ॥२७९॥

घण्णो उरः । “घण्णो रक्तः” []
इत्यन्ये ।

घडी तथा घडियघडा गोष्टी ।
घरोली गृहगोधिका ।

घळो अनुरक्तः ।

घंघो गृहम् ।

यथा—

घळस्स घंघवइणो घण्णे लग्गा—इ कह—घडीरइणो ।

घडियघडा णीसंका भमई जं उमत्ता घरोलि व्व ॥२१२॥ (२७९)

घरभोयणे घरोलं, सधम्मिणीए घरिल्ली य ।

घंघोरो हिंडणए, घम्मोई गंडुयतिणम्मि ॥२८०॥

घरोलं गृहभोजनभेदः ।

घंघोरो भ्रमणशीलः ।

घरिल्ली पत्नी ।

घम्मोई गण्डुत्संज्ञं तृणम् ।

यथा—

सह तीए हिंड तुमं घम्मोइसइलाइ घंघोर ! ।

भुंजिहिसि घरोले पुण सुरसे दिण्णे घरिल्लीए ॥२१३॥ (२८०)

जहणत्थवत्थभेदे घग्घरं, आदरिसयम्मि घरयंदो ।

घणवाही इंदे, घरघंटो चडए यँ, सउलिया घारी ॥२८१॥

१ °हगोलिका । सु. पाठान्तः । २ °इ जमत्ता (यमात्ता—मरणासन्ना) पा. । सु. ।
३ गडुसं° पा. । ४ य, सुउ° पा. ।

घग्घरं जघनस्थवल्गभेदः ।
घरयंदो आदर्शः ।

घणवाहो इन्द्रः ।
घरघंटो चटकः ।
घारी शकुनिकाख्यः पक्षी ।

यथा—

घणवाह्विधणुमणहरे काले घरघंटघारिसंघरणे ।
सयलकलाघरयंदो को जं सिद्धिलंतघग्घरा सरसि ? ॥२१४॥(२८१)
पायारम्मि य घारो, घारंतो वेवरे चैव ।
गाणम्मि घायणो, भच्छिण् घिअं, खुज्जण् घिट्ठो ॥२८२॥

घारो प्राकारः ।
घारंतो घृतपूरः ।

घायणो गायनः ।
घिअं भर्त्सितम् ।
घिट्ठो कुब्जः ।

यथा—

घारंते भिवखंतो गेहदुवारे घिओ परियणेण ।
ओ घिट्ठघायणो घिट्ठयाइ धारम्मि आरुहइ ॥२१५॥
अत्र—घिसइ 'प्रसते' इति धात्वादेशेषूक्तः इति नोक्तः ॥(२८२)

भेके घुग्घुरि-घुरुघुरिणो, घुत्तिय-घुसिणिया गविट्ठम्मि ।
घुंघुरुडो उक्केरे, घुग्घुस्सुसयं ससंकभणियम्मि ॥२८३॥

घुग्घुरी तथा घुरुघुरी मण्डूकः ।

घुंघुरुडो उत्करः ।

घुत्तियं तथा घुसिणियं गवेषितम् ।

घुग्घुस्सुसयं साशङ्कभणितम् ।

यथा—

पसरिअघुग्घुरिघुरुघुरिनिरवे सा घुंत्तिय तिमिरघुंघुरुडे ।
ता घुसिणसु दइ ! तुमं इय घुग्घुस्सुसइओ चवइ को वि ॥२१६॥

१ कालि घं पा. । २ यलो, भं पा. । ३ घुत्तिण्ह घुं मु. ।

अत्र—'घुसिणं' कुङ्कुमम् इति 'घुसृण'शब्दसंभवम् । तथा घुट्टइ पिबति ।
घुलइ, घुम्मइ घूर्णति । घुसलइ मथ्नाति । एते धात्वादेशेषूक्ता इति नोक्ताः॥२८३॥
कण्णोवकण्णियाए घुणघुणिया, घुसिरसारं अवण्हाणे ।
घुट्टघुणियं गिरिगंडे, घुग्घुच्छणयं च खेयम्मि ॥२८४॥

घुणघुणिया कण्णोवकण्णिका । घुट्टघुणियं गिरेर्गण्डम्—पृथुशिला ।
घुसिरसारं अवस्तानम्—मसूरादीनां घुग्घुच्छणयं खेदः ।
पिष्टम् ।

यथा—

तुह आगमघुणघुणियं सोउं चइऊण घुसिरसाराइं ।
घुट्टघुणिएसु घुग्घुच्छणेण वच्चंति रिउवहुया ॥२१७॥

अत्र—'घूओ' उल्लकः इति 'घूक' शब्दभवः ॥ (२८४)

घोरी सलहविसेसे, घोसाली सरयवल्लिभेयम्मि ।

घोरी शलभपक्षिविशेषः । घोसाली शरदुद्भवो वल्लिभेदः ।
अत्र—'घोडो' अश्वः इति 'घोट'शब्द-
भवः ।

यथा—

सिरिकुमरवाल ! णरवइ ! तुह तुरया घोरिणो व्व अगणिज्जा ।
कवलंति वेरिपत्थिवबलाइं घोसालियादलाइं व ॥२१८॥

अत्र—'घोलइ' घूर्णते इति धात्वादेशेषूक्तः इति नोक्तः ॥

अथ अनेकार्थाः—

घट्टो कुसुंभरत्ते, सरियातूहम्मि, वंसे य ॥२८५॥

घट्टो कुसुंभरक्तं वस्त्रम् नदीतीर्थम् वेणुश्चेति त्र्यर्थः ॥ (२८५)

घम्मोडी मज्झण्हे, मसए, गामणित्तिणे चेव ।

घोरो णासिअ-गिद्धेसु, घोलियं सिलयले हठकए य ॥२८६॥

घम्मोडी मध्याह्नः मशकः

घोलिथं शिलातलम् हठकृतं च उभयम् ।

‘ग्रामणी’संज्ञं तृणं चेति त्र्यर्था ।

घोरो नाशितः गृध्रपक्षी च ।

अत्र—‘घत्तइ’ क्षिपति गवेषयति च इति धात्वादेशेषु उक्तम् इति
नोक्तम् ॥ (२८६)

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञदेशीशब्दसंग्रहशुद्धौ
द्वितीयो वर्गः । ग्रंथा० '४८० ॥

तृतीयः वर्गः

अथ चकारादिः—

चत्तो तक्कू, चंगं चारुं, चड-चोट्टियाउ सिहा ।

चट्टू य दारुहत्थे, चंभो चासो य सीरसीमंते ॥२८७॥

चत्तो तर्कुः ।

चंगं चारु ।

चडो तथा चोट्टी शिखा ।

चट्टू दारुहस्तः ।

चंभो तथा चासो हलस्फाटितभूमि-

रेखा ।

यथा—

रे चंगचोट्टिय ! चडं तोडिस्सं चट्टुण्ण य हणिस्सं ।

चासक्खमं घड कुसि ण हु चंभं करइ चत्तमित्तकुसी ॥२१९॥ (२८७)

चत्थरि-चहुट्ट-चंडिक्का हास-णिमग्ग-रोसेसु ।

चंदिल-चउक्क-चक्कोडा णाविय-चच्चर-अग्गिभेएसु ॥२८८॥

चत्थरी हासः ।

चहुट्टं निमग्गम् ।

चंडिक्को रोषः ।

चंदिलो नापितः ।

‘चण्डिलः’ इति तु संस्कृतसमम् ।

चउक्कं चत्वरम् ।

चक्कोडा अग्निभेदः ।

अत्र—

तीइ विरहचक्कोडाजलिओ सो चंदिलो सहि ! इयार्णि ।

हिअयचउक्के चत्थरिचहुट्टणक्खो बि कुणइ चंडिक्कं ॥२२०॥ (२८८)

‘चत्तरि-चत्तुक्क’शब्दौ येषां संस्कृते अपि संमतौ तन्मतौ ‘चत्थरि-चउक्क’
शब्दौ न देश्यौ ॥२८८॥

पीण-च्छिण्ण-विग्गणेसु चंदिल-चंडिय-चवेणा ।

जुयकरपुडे चवेडी, तजा चकप्पा चुडुप्पा य ॥२८९॥

१ मंति ॥ पा. ।

चंडिलो पीनः ।
चंडिओ कृत्तः ।
चवेणं वचनीयम् ।

चवेडी श्रिष्टं करसंपुटम् ।
“चवेडी संपुटम्” [] इत्यन्ये ।
चकप्पा तथा चुडुप्पा त्वक् ।
“चुडुप्पं त्वग्विदलनम्” [] इत्यन्ये

यथा—

चंडियचकप्पवसणा चुडुप्प-कंदासणआहुअचवेणा ।
रिउणो अचंडिला तुह कुणंति भिल्लाण वि चवेडिं ॥२२१॥(२८९)
चच्चिक-चित्तला मंडियम्मि, कुमुयम्मि चंदोज्जं ।
चक्खुड्डुणं च पेक्खणए, चंचप्परं असच्चम्मि ॥२९०॥

चच्चिकं तथा चित्तलं मण्डितम् ।
“चित्तलं रमणीयम् [] इत्यन्ये ।
चंदोज्जं कुमुदम् । स्वार्थे के चंदोज्जयं ।

चक्खुड्डुणं प्रेक्षणीयम् ।
चंचप्परं असत्यम् ।

अत्र—चंदिमा ‘चन्द्रिका’, चवला ‘विद्युत्’ इति ‘चन्द्रिका’ ‘चपला’ शब्दभवौ ।

चवइ—कथयति । चयइ—शक्नोति । चज्जइ—पश्यति । चच्छइ—तक्ष्णोति ।
इत्यादयो धात्वादेशेषुक्ता इति नोक्ताः ।

यथा—

चंचप्परं ण भणिमो कुणेसि चक्खुड्डुणे कडक्खेहिं ।
चंदुज्जयचच्चिका दिसाउ मयणाहिचित्तलकवोले ! ॥२२२॥(२९०)
मोरम्मि चंदइल्लो, चउकरो कत्तिकेयम्मि ।
चडियारो आडोवे, अहिभेए चक्कुलंडा य ॥२९१॥

चंदइल्लो मयूरः ।
चउकरो कार्तिकेयः ।

चडियारो आटोपः ।
चक्कुलंडा सर्पविशेषः ।

यथा—

गणवइगज्जियणरुचंतचउकरचंदइल्लसदेहिं ।

तइगलचक्कुलंडो णरुचइ रुदो सचडियारं ॥२२३॥ (२९१)

णामम्मि चरुल्लेवं, चक्खडियं जीवियव्वम्मि ।

चंदट्टिया य खवए, उम्मीए चक्कणाहयं चेव ॥२९२॥

चरुल्लेवं नाम ।

चक्खडियं जीवितव्यम् ।

चंदट्टिया भुजशिखरम् ।

“स्तबकः” इत्यन्ये ।

यदाहुः—“स्तबकः चंदट्टियासंज्ञः” []

इति ।

चक्कणाहयं ऊर्मिः ।

अत्र—‘चञ्चरीओ—भ्रमरः’ । ‘चंदसाला—जालकृता गृहोपरि कुटिका’ इति ‘चञ्चरीक-चन्द्रशाला’ शब्दभवौ । चञ्चुप्पइ अपयति । चमढइ भुङ्क्ते । चक्कमइ भ्रमति । इत्यादयो धात्वादेशेषूक्ता इति नोच्यन्ते ।

यथा—

णीसासचक्कणाहयतावियचंदट्टियाइ तुह विरहे ।

कंठम्मि तीइ वट्टइ चक्खडियं तुह तहा चरुल्लेवं ॥२२४॥ (२९२)

हालम्मि चउरचिंधो, णारङ्गफलम्मि चक्कणभयं च ।

चंदवडाया अद्दाऽऽवरियङ्गी, चक्खुरकखणी लज्जा ॥२९३॥

चउरचिंधो सातवाहनः ।

चक्कणभयं नारङ्गफलम् ।

चंदवडाया अर्धप्रावृतदेहा ।

चक्खुरकखणी लज्जा ।

यथा—

दट्टूण तुमं चक्कणभयस्थणी अवरचउरचिंधं व ।

तम्मइ चंदवडाया मुद्धा वि हु मुक्कचक्खुरकखणिया ॥२२५॥

अत्र—चलणाउहो ‘कुक्कुटः’ इति ‘चरणायुध’ शब्दभवः ॥ (२९३)

चडुलातिल्यं कंचणसंकलियालंबिरयणतिल्यम्मि ।

सढ-तंडुल-सिरभूसासु चाड-चाउलय-चालवासा य ॥२९४॥

चडुलातिल्यं काञ्चनशृङ्खलालम्बि-
रत्नतिलकम् ।

“चडुला रत्नतिलकम्” [] इत्यन्ये ।

चाडो मायावी ।

चाउला तण्डुलाः ।

चालवासो शिरोभूषणभेदः ।

यथा—

जीए तुज्ज णिहित्तं चडुलातिल्यं च चालवासो य

तं चेअ चाड ! अणुसर किं चाउलखंडणीइ मए ? ॥२२६॥(२९४)

गंठिच्छेयय-गिम्हाणिलेसु चारणय-चारवाया वि ।

चिल्ला सउलीए, चिविडणासए चिच्च-चिच्चरया ॥२९५॥

चारणओ-ग्रन्थिच्छेदकः-कप्रत्ययाभावे
चारणो ।

चारवाओ ग्रोष्मानिलः ।

चिल्ला शकुनिकाख्यः पक्षी ।

चिच्चो तथा चिच्चरो चिपिटनासः ।

यथा—

न हु मेल्लइ पहरंतो ही चिच्चं चिच्चरं च चिल्लं व ।

उअ मयणो माणिणि माणगंठिचारणय-चारवायसहो ॥२२७॥(२९५)

बालम्मि चिल्ल-चेडा, चिच्चं रमणे, हुयासणे चिच्ची ।

चिचिणि-चिचा अम्बिलियाए, तह चिचणो घरडुीए ॥२९६॥

चिल्लो तथा चेडो बालः ।

चिच्चं रमणम् ।

चिच्ची हुताशनः ।

चिचिणी तथा चिचा अम्बिका ।

कैश्चित् ‘चिचिणिचिचा’शब्दः समस्त

एव अम्बिकावाचकत्वेन प्रोक्तः ।

चिचणी घरडिका ।

यथा—

चिचवणे चिचिणियाचडिए चेडम्मि चिच्चठियचिल्ला ।

उअ धावइ जणणी चइअ चिचणी-चिच्चिकम्माइ ॥२२८॥(२९६)

मसयम्मि चिल्लिरी, रोमसम्मि चिमिणो, कुडीए चिरया य ।
चिक्खल्लो कइमए, मुसले चिल्लूर—चेलुंया ॥२९७॥

चिल्लिरी मशकः ।

चिक्खल्लो कर्दमः ।

चिमिणो रोमशः ।

चिल्लूरं तथा चेलुंयं मुसलम् ।

चिरया कुटी ।

यथा—

चिक्खल्लियचिरयाए चिल्लिरिडसिया तुह अरिणो चिमिणा ।
कंडन्ति सयं चिल्लूरएण चेलुंपपाणितुल्लबला ॥२२९॥

अत्र—चिचइ 'मण्डयति' इति धात्वादेशेषूक्तः इति नोक्तः ॥ (२९७)

उल्ले चिलिच्चिल-चिलिच्चीला, परितोसियम्मि चित्ठिओ ।

चिरिहिट्ठी य चिणोट्ठी, महुपडले चित्तदाऊ य ॥२९८॥

चिलिच्चिलं तथा चिलिच्चीलं आर्द्रम् ।

चिरिहिट्ठी गुञ्जा ।

चित्ठिओ परितोषितः ।

'चिणोट्ठी'शब्दोऽपि देश्यः पर्यायभङ्ग्या
तु उपात्तः ।

चित्तदाऊ मधुपटलम् ।

केचित् "तिणिसम्मि चित्तदाऊ"

[] इति पठन्ति । तिणिसं च
वृक्षविशेषम् आचक्षते ।

अस्माभिस्तु सारतरदेशीदर्शनेन

'तिणिस'शब्दो मधुपटलार्थो

व्याख्यातः ।

तत्र युक्तायुक्तत्वे बहुदृश्वानः प्रमाणम् ।

यथा—

सवरो सेयचिलिच्चिलं अंसुचिलिच्चीलं अरिवहुं तुज्झ ।

चिरिहिट्ठिलोयणो महइ चित्तदाऊं व चित्ठिअचित्तो ॥२३०॥(२९८)

चण्डातकम्मि 'चिफुल्लणी, चिरिचिरा-चिरिचिरा धारा ।
चलियम्मि य चिचइओ, णिन्नासिययम्मि चिद्विओ ॥२९९॥

चिफुल्लणी खीणामधोरुकवखम् ।
चिरिचिरा तथा चिरिचिरा जलधारा ।

चिचइओ चलितः ।

'चिचइओ मण्डितः' इति तु 'मण्डि'
धात्वादेशे सिद्धम् ।

चिद्विओ निर्नाशितः ।

यथा—

घणजलचिरिचिराचिद्विविया पवसियवहूउ चिचइया ।
णयणंमुचिरिचिरा ओल्लिय'चिफुल्लणियाउ पियहुत्तं ॥२३१॥

अत्र—चिचिल्लइ 'मण्डयति' इति धात्वादेशेषूक्तः इति नोक्तः ॥ (२९९)

दहिण चिरिड्ढिहिल्लं, चीही मुत्थासमुत्थतिणे ।

चीवट्टी भल्लीए, चुक्को मुट्टीइ, चुज्जं अच्छरिए ॥३००॥

चिरिड्ढिहिल्लं दधि ।

चीही मुस्तोद्भवं तृणम् ।

चीवट्टी भल्ली ।

चुक्को मुष्टिः ।

चुज्जं आश्चर्यम् ।

"ओत् सयोगे" [८।१।११६]

इति चोज्जं इत्यपि ।

यथा—

सा हिंडिरे तइ चिरिड्ढिहिल्लमत्त ! णवचीहिसमयम्मि ।

दढचुक्ककामचीवट्टिताडिया जं जिणइ तं चुज्जं ॥२३२॥(३००)

परिसोसियम्मि चुंछो, ससिणेहे चुप्प-चोप्फुच्चा ।

चुल्ली सिलाइ, चुडुली उक्का, चुणिओ विधारियए ॥३०१॥

चुंछो परिशोधितः ।

चुप्पो तथा चोप्फुच्चो सस्नेहः ।

चुल्ली शिला ।

चुडुली उक्का ।

चुणिओ विधारितः ।

अत्र—चुच्छं 'तुच्छम्' इति 'तुच्छ'शब्दभवत्वान्नोक्तम् ।

यथा -

सुंदर ! तइ चोप्फुच्चा अचुप्पविरहग्गिचुडुल्लिचुंछा वि ।

वालधरिय व्व चुल्ली सा अच्छइ आसतंतुचुणिअअप्पा ॥२३३॥ (३०१)

चुण्णासी दासी, चुंचुय-चुप्पल-चुंभला य सेहरए ।

चुण्णाआ अ कलाए, छागम्मि य चुक्कड-चुलप्पा ॥३०२॥

चुण्णासी दासी ।

चुण्णाआ कला ।

चुंचुओ तथा चुप्पलो तथा चुंभलो

चुक्कडो तथा चुलप्पो छागः ।

शेखरः ।

यथा —

चुण्णासीइ सचुण्णाआए चुप्पलचुल्लैप्पिदुद्धाई ।

रे जडचुंभलचुक्कड ! अप्पसु किं चुंचुअआइणा मज्झं ॥२३४॥

अत्र—चुक्कइ 'भ्रश्यति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (३०२)

चुप्पालओ गवक्खे, वत्थे णवरत्तयम्मि चुप्पलियं ।

चुल्लोडओ वि जेट्ठे, चुण्णप्पहयम्मि चुण्णइओ ॥३०३॥

चुप्पालओ गवाक्षः ।

चुल्लोडओ ज्येष्ठः ।

चुप्पलियं नवरक्तं वल्लम् ।

चुण्णइओ चूर्णाहतः ।

चुण्णइओ 'रेणुविच्छुरितः' इति तु

'चूर्णित' शब्दभवः ।

यथा

चुप्पालयदारेणं णवचुप्पलिया ई पिच्छपहरंती ।

ओ चुल्लोडयजाया चुण्णइया देअरेणं फग्गुच्छणे ॥२३५॥ (३०३)

१ चुल्लं तु° पा. । २ चुक्कड-चुलप्पा मु. । ३ चुल्लिपि° मु. । ४ चुक्कड अ° मु. । ५ इ रिच्छ° पा. ।

अलसम्मि चुंचुमाली, चुंचुलिपूरो व चुलुयम्मि ।

वलयावलि-थणसिह-वामणएसुं चूड-चूअ-चोला अ ॥३०४॥

चुंचुमाली अलसः ।

चुंचुलिपूरो चुलुकः ।

चूडो वलयावली ।

चूओ स्तनशिखा ।

चोलो वामनः ।

अत्र—चुलुचुलइ 'स्पन्दते' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।

यथा—

तुह जलचुंचुलिपूरो वि दुल्लहो चुंचुमालिणो चोल ! ।

मणिचूडमंडिया चारुचूअआ कामिणीउ किं महसि ? ॥२३६॥(३०४)

मालूर-तोत्त-णहसिइचोइसिया चोढ-चोत्त-चोरलिया ।

चोढो बिल्वः ।

चोत्तं प्रतोदः ।

चोरली श्रावणकृष्णचतुर्दशी ।

यथा—

चोरलिपवित्तयलणे चोढदलेहिं तए हरो महिओ ।

मयणसरचोत्तणुन्ना जं तुमं एसा अहिसरेइ ॥२३७॥

चोप्पडइ 'अक्षति' इति धात्वादेशेषूक्तमितीह नोक्तम् ।

अथ अनेकार्थाः—

चच्चा य हत्थविबे तलप्पहारे य णायव्वा ॥३०५॥

चच्चा स्थासकः प्रेसृतिहस्ताघातश्च ॥ (३०५)

चंडिज्जो खल-कोवेसु, चप्फलं सेहरे असच्चे अ ।

कुंडल-वट्टुल-दोलाफल्य-विसालेसु चक्कलयं ॥३०६॥

१ प्रसृतहं मु. । २ °स्तागतं पा. ।

चडिज्जो पिशुनः कोपश्च ।
 चप्फलं शेखरविशेषः असत्थं च ।
 “सामान्यशब्दा अपि विशेषे वर्तन्ते”
 [] इति हि न्यायः ।

चकलं कुण्डलम् घर्तुलम् दोलाफलकम्
 विशालं चेति चतुर्थम् ।

अत्र ‘चड्डइ’ मृदनाति, भुङ्क्ते, पिनष्टि च इति धात्वादेशेषूक्तमिति
 नोक्तम् ॥ (३०६)

चारो पियाल-गुत्ति-इच्छासुं, चिकका अप्प-तणुयधारासु ।

चम्ममयवारिमंडे तणुधारा-दिणमुहेसु अ चिरिकका ॥३०७॥

चारो पियालवृक्षः बन्धनस्थानम् इच्छा
 चेति त्र्यर्थः ।
 चिकका अल्पं वस्तु तणुधारा चेति
 द्वैचर्या ।

चिरिकका चर्ममयजलमाण्डम्, तणुधारा
 प्रत्यूषश्चेति त्रैचर्या ॥ (३०७)

चिधालं रम्मे उत्तमे य. चुल्लो सिमुम्मि दासे य ।

पाण-अप्प-बाल-मुक्क-छन्द-अरुइ-वइयरेसु चुणओ वि ॥३०८॥

चिधालं रम्यम् मुत्थं च ।
 चुल्लो शिशुः दासश्च ।
 चुणओ चण्डालः अल्पः बालः मुक्तः
 छन्दः अरोचकः व्यतिकरश्चेति
 सप्तार्थः ।

“चुणओ-विअरओ” [] इति
 धनपालः ।
 “आघ्रातार्थेऽपि” [] इति
 केचित् ॥ (३०८)

चंचु-चुल्लएसु चुंचुलि, अवगमिय-सइण्हयासु चुंचुलियं ।

चुंचुणिया चुअ-पडिरव-रमण-अम्बलि-मुट्टिज्जूअ-जूआसु ॥३०९॥

चुंचुली चंचुः चुल्लकश्च ।
 ‘चुंचुलि’ इति लुप्तविभक्तयन्तो निर्देशः ।
 चुंचुलियं अवधारितम् सत्पुष्पता च ।

चुंचुणिया च्युतम् प्रतिरवः रमणम्
 अम्बिका मुष्टिभूतम् यूका चेति षडर्थः ।

१ द्वयर्थो । पा. । २ त्र्यर्थः ॥ पा. ।

‘प्रतिरवः’ इति सामान्यशब्दोऽपि विशेषे गोष्ठीप्रतिरवे वर्तते ।

यदाह—“चुंचुणिया प्रतिरवो गोष्चाम्”
[] । केचित् ‘चुंचुणिअं चलितेऽपि’
[] आहुः ॥ (३०९)

अथ ‘छ’ आदयः—

छल्ली तजाइ, छदी सेज्जाए, विज्जुलाइ छडा ।

कविकच्छू छंकुइ-छुंछुईउ, छलिया छइल्ल-छप्पणा ॥३१०॥

छल्ली त्वक् ।

छदी शय्या ।

छडा विद्युत् ।

अत्र ‘छणो उत्सवः’ इति ‘क्षण’
शब्दभवोऽयमिति नोक्तः ।

छंकुई तथा छुंछुई कविकच्छूः ।

छलिओ छइल्लो छप्पणो इत्येते

त्रयोऽपि विदग्धार्थाः अन्योन्यपर्याय-

भङ्ग्या तु निबद्धाः ।

यथा—

कयलोछल्लिं छंकुइं अंबुजछदिं पि छुंछुइं मुणइ ।

छलिएण छइल्लपिया तेण विणा छडचलेण छप्पणा ॥२३८॥(३१०)

छवडी चम्मं, छप्पंती णियमो जत्थ लिहियए पउमं ।

तणुए छउय-च्छक्कोलिया, छमलओ अ सत्तछए ॥३११॥

छवडं। चर्म ।

छप्पंती इति नियमविशेषः यत्र पत्रं
लिख्यते ।

छउयं तथा छिक्कोलियं तनु ।

छमलओ सप्तच्छदः ।

यथा—

जस्स कए छप्पंती करेसि छउयअंगि ! सो वि तुज्झ कए ।

छमलयतलम्मि छिक्कोलिओ ण मिल्लेइ मिगछवडिं ॥२३९॥(३११)

अत्र—छडुइ मुञ्चति । छज्जइ राजति । इति धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ ।

१ छप्पंति मु. ।

खंदे छडक्खरो वि हु, छासी तक्कम्मि, रिच्छए छारो ।
छाही खे, छाईओ माईओ, लहुयमच्छए छिदो ॥३१२॥

छडक्खरो स्कन्दः ।

छासी तक्कम् ।

छारो अच्छमल्लः ।

छाही गगनम् ।

छायावाचकस्तु 'छाही'शब्दः 'छाया'
शब्दभव एव ।

छाईओ मातरः ।

छिदो लघुमत्स्यः ।

अत्र—

छाइ-छडक्खर-छाहीमणी ण पणमेसि कहसु कस्स कए ? ।
छासीहारिणि ! धूए ! छारसिरे ! छिद्दगन्धिल्ले ! ॥२४०॥(३१२)
छिल्ली सिहाइ, छित्तं छिविण, जारेसु छिण्ण-छिण्णाला ।
छिच्चं कारिमं, उच्छुदले छिवियं, वाहलीइ छिछोली ॥३१३॥

छिल्ली शिखा ।

छित्तं स्पृष्टम् ।

छिण्णो तथा छिण्णालो जारः ।

'जारेषु' इति एकशेषाद् बहुवचनात्
'छिण्णा छिण्णाली स्त्री' इत्यपि ।

छिच्चं कृत्रिमम् ।

छिवियं इक्षुखण्डम् ।

छिछोली वाहली ।

'वाहली'शब्दस्तु 'लघुजलप्रवाह'-
वाचको देश्य एव वक्ष्यते ।

यथा—

छिच्चसिणेह छित्तच्छिल्लिं छिविण भोलिऊण सिंसु ।
जं चलसि घडकरा तं छिण्णे ! छिछोलियाइ छिण्णालो ॥२४१॥(३१३)
छिप्पीरं च पलाले, छिप्पालो सस्ससत्तउसहम्मि ।
छिल्लरं अवि पल्ललए, मुहविककोणे अ छिच्चोल्लो ॥३१४॥

छिप्पीरं पलालम् ।

छिप्पालो सस्यासको गौः ।

छिल्लं पल्ललम् ।

छिच्चोल्लो निन्दार्थं मुखविकूणनम् ।
'विकूणितं मुखमेव' [] इत्यन्ये ।

यथा—

तुङ्ग कए बाहेहि सा छिछरयं भरेइ दुट्ट ! तुमं ।

छिब्वोल्लेण तं इक्खसि छिप्पीरतिणं व छिप्पालो ॥ २४२ ॥

अत्र—छिब्व, छिहइ 'स्पृशति' एतौ धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ ॥ (३१४)

छिप्पालुव-छिक्कोअण-छिहंडया पुच्छ-असहन-दहिसरा ।

छिण्णोभवा य दुव्वा, तह छिण्णच्छोडणं सिग्घे ॥३१५॥

छिप्पालुवं पुच्छम् ।

छिण्णोभवा दूर्वा ।

छिक्कोअणो असहनः ।

छिण्णच्छोडणं शीघ्रम् ।

छिहंडओ दहिसरः ।

यथा—

वरछिप्पालुव ! छिण्णोभवा-छिहंडेहि धवल ! पुट्टो सि ।

छिण्णच्छोडणमणे हक्काछिक्कोअणो हवसु इण्हि ॥२४३॥ (३१५)

दहिण्णं छिहिंडिभिल्लं, छिछटरमणं च मिचणक्कीला ।

खुंदं बहुयम्मि, बलायाइ खुई, लिचए लुहियं ॥३१६॥

छिहिंडिभिल्लं दधि ।

खुंदं बहु ।

छिछटरमणं चक्षुःस्थगनकीडा ।

खुई बलाका ।

लुहियं लिप्तम् ।

यथा—

खुंदघणच्छुहिअं णहं उइडीणछिहिंडिभिल्लधवलखुई ।

जाव हुयं ता तीए छिछटरमणं सहीहिं कयं ॥२४४॥ (३१६)

खुरिय-खुरमडि-खुंखुंसुसया मट्टि-खुरहत्थ-अरईसु ।

छेडी लहुरच्छाए, छेली थोवप्पसूणमालाए ॥३१७॥

खुरिया मृत्तिका ।

खुंखुंसुसयं रणरणकः ।

खुरमडि खुरहस्तः-नापित इति यावत् ।

छेडी लघुरथ्या ।

'खुरहत्थ' शब्दोऽपि देख्यः पर्यायभङ्गचा

छेली अल्पप्रसूना माला ।

तु उपात्तः ।

यथा—

जुत्तं छुंमुसयं करेसि छुरमहियाए छुरहत्थ ! ।

छेलि च्चिय अणुरुवा छुरियाघडियस्स छेडिजक्खस्स ॥२४५॥(३१७)

छेत्तरं अणव्वसुप्पाइ, छेभओ हत्थबिबम्मि ।

छागम्मि छेलओ, खेत्तजागरे छेत्तसोवणयं ॥३१८॥

छेत्तरं जीर्णशूर्पाद्युपकरणम् ।

छेभओ स्थासकः ।

छेलओ छागः—कप्रत्ययाभावे छेलो
इत्यपि ।

छेत्तसोवणयं क्षेत्रे जागरणम् ।

यथा—

मसिछेभइल्लवसणं परिहरिउं छेत्तरं व मं बहिणि ! ।

तीइ कए सो छेलो णिसि वच्चइ छेत्तसोवणमिसेण ॥२४६॥(३१८)

छोब्भो पिसुणे, दासम्मि छोइओ, अप्पियम्मि छोब्भत्थं ।

छोब्भो पिशुनः ।

केचित् “छोब्भो खलः” [] इति
पूर्वदेशीषु पाठं दृष्ट्वा ‘खल’शब्द-
विप्रलब्धाः ‘खलं पिण्याकम्’ व्या-
चक्षते, उदाहरन्ति च । अस्मा-
मिस्तु सारतरदेशीपर्यालोचनेन
‘छोब्भो पिशुनः’ इति द्रव्यम् उदा-
हृतं च । तत्र बहुदृशवानः प्रमाणम् ।

छोइओ दासः ।

छोब्भत्थं अप्रियम् । “ह्रस्वः संयोगे”
। ८ । १ । ८४ । इति ‘छुब्भत्थं’
इत्यपि ।

यथा—

तीए कडिल्लवत्थं उत्तरियं करिय मज्झ दंसंतो ।

किं काहिसिं अह अणं रे छोइअ ! छोब्भ ! छोब्भत्थं ॥२४७॥

अथ अनेकार्थाः—

छंटो जलच्छडा-सिग्घेसुं, छाओ य भुक्खिय-किसेसु ॥३१९॥

छंटो जलच्छटा शीघ्रश्चेति द्वयर्थः । छाओ बुभुक्षितः कृशश्च ।

ननु “छातोदरो युवदृशां क्षणमुत्सवोऽभूत्” [माघ सर्ग ५ श्लो ०२३] इत्यादौ ‘छात’ शब्दस्य कृशार्थस्य दर्शनात् कथमयं देश्यः ? नैवम्, छेदनार्थस्यैव ‘छात’ शब्दस्य साधुत्वात् । न च घातवनेकार्थता उत्तरमत्र । अनेकार्थता हि घातूनां लोकप्रसिद्धा । लोके च ‘छात’ शब्दस्य छेदनार्थं मुक्त्वा अस्यैव कवेः प्रयोगः नान्येषाम्—इत्यलं बहुना ॥ (३१९)।

धन्नाईणं मलणे गोमय-वत्थेसु तह छाणं ।

छाया किती-भमरीसु, छारयं उच्छुसक्क-मउलेसु ॥३२०॥

छाणं धान्यादिमलनम् गोमयम् वस्त्रं
चेति त्रयर्थम् ।

“छाणी” [] इत्यपि केषांचित्
पाठः ।

छाया कीर्तिः भमरी च ।

छारयं इक्षुशल्कम् मुकुलं च ॥ (३२०)

छाइल्लो अ पईवे सरिसे ऊणे सुखवे य ।

छिद-कुडीसुं छिल्लं, छिडं सिंह-छत्त-धूपजंतेसुं ॥३२१॥

छाइल्लो प्रदीपः सदृशः ऊनः सुरूप-
श्चेति चतुरर्थः ।

छिल्लं छिद्रम् कुटी च । “छिल्लं
वृत्त्यन्तरमपि” [] इति केचित् ।

छिडं चूडा छत्रम् धूपयन्त्रं च ।
संयोगे परं इत्-एतोः कामचारः इति

‘छेडं’ इत्यपि ॥ (३२१)

छिप्पं भिक्खा-पुच्छेसु, छित्त-छीएसु छिक्कं च ।

छिवओ समूह-णीवीसुं, छिछओ देह-जारेसु ॥३२२॥

छिप्पं भिक्षा पुच्छं च ।

छिक्कं स्पृष्टम् क्षुतं च ।

छिवओ समूहः नीवी च ।

छिछओ देहः जारश्च ।

केचित् “छिछयं शलाटुफलम्” []

आहुः । यथा—

“यूयाह पढमगन्मं व रक्खण

उअह आदिया घरिणी ।

तुम्भीई पढमणिग्गयं आवंधुरबंधणं
छिंछं' ॥ [] (३२२)

छिप्पंती वय-ऊसवभेए, पिट्ठे वि छिप्पिंडी ।

छिक्कोट्टली य पयस्व-पामदा-छाणखंडेसु ॥३२३॥

छिप्पंती व्रतभेदः उत्सवभेदश्चेति
द्वयर्था ।

छिक्कोट्टली अंहिरवः पादाभ्यां धान्य-
मलनम् गोमयखण्डं चेति त्र्यर्था ।

छिप्पिंडी व्रत-उत्सवभेदौ पिष्टं चेति त्र्यर्था । (३२३)

छिप्पंदूरं गोमयखण्डम्मि तहेव विसमम्मि ।

सिसु-ससिसु छुद्दहीरो, छेओ अंतम्मि दिअरे अ ॥३२४॥

छिप्पंदूरं गोमयखण्डम् विषमं चेति
द्वयर्थम् ।

छुद्दहीरो शिशुः शशां च ।
छेओ अन्तः देवरश्च ॥ (३२४)

छेओ थासय-चोरेसु, सिहा-णोमालियासु छेंडा वि ।

छोहो गण-विक्खेवा, छोब्भाइत्ती अछेप्प-वेसासु ॥३२५॥

छेओ स्थासकः चौरश्च ।
छेंडा शिखा नवमालिका च ।

छोहो समूहः विक्षेपश्च ।
छोब्भाइत्ती अस्पृश्या द्वेष्या च ॥
(३२५)

अथ 'ज' आदयः—

जंगा गोयरभूमो, जच्चो पुरिसे, तुसे जंभो ।

जयणं हयकवचम्मि, जरंडो बुद्धम्मि, जणहली णीवी ॥३२६॥

जंगा गोचरभूमिः ।
जच्चो पुरुषः ।
जंभो तुषः ।

जयणं हयसंज्ञाहः ।
जरंडो वृद्धः ।
“जरंडो” [] इत्यन्ये ।
जणहली नीवी ।

यथा—

जयणेहिं ह्या, गामा जंगहिं, कणा अ जंभभावेण ।
महिलाओ जणहलीहिं, सहंति मेहा जरंडजच्चेहिं ॥२४८॥ (३२६)
जडियं खचिण्, जगलं पंकसुरे, जंबुलो य वाणीरे ।
णंगलसिहाइ जवणं, जडम्मि जंभल-जहाजाया ॥३२७॥

जडियं खचितम् ।

जगलं पङ्किला सुरा ।

“पङ्किलसरको जगलः” [] इत्यन्ये ।

जंबुलो वानीरः ।

“जंबुलं मधभाजनम्” [] इति

सातवाहनः ।

जवणं हलशिखा ।

जंभलो तथा जहाजाओ जडः ।

यथा—

मणिजडियवासभवणे जगलं जंबुलघरोचियं णितो ।
जहजाय ! कीस लज्जसि जवणउचियहत्थजंभलत्तेणं ॥२४९॥

अत्र—जगरो ‘संनाहः’ इति संस्कृतसमः । जंपइ कथयति । जवइ याप-
यति । इति धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ ॥ (३२७)

जहिमा वियइहगाहा, जवय-जवरया जवंकुरए ।

जंघामओ य जंघालुयम्मि, जंबालयं च जलणीली ॥३२८॥

जहिमा विदग्धरचिता गाथा ।

जवओ तथा जवरओ यवाइकुरः ।

जंघामओ तथा जंघालुओ द्वौ अप्येतौ

अन्योन्यपर्यायतया ‘जङ्घाल’वाचकौ ।

जंबालं जलनीली—शेवालमित्यर्थः ।

‘जलनीली’शब्दो यदि संस्कृते न
रूढस्तदा देश्यः ।

यथा—

जंघालुए ! णइअडं गया सि जं तुह तणुम्मि जंबालो ।
तह जवरयगोवीओ तुह जहिमं तत्थ गायंति ॥२५०॥

तं जवयगोरयंनि भरिउं जंघामओ इविअ वच ।

जलणीलिदुग्गमओ ण विअमभइ पाउसो जाव ॥२५१॥ (३२८)

जच्छंदओ सतंतम्मि, जक्खरत्ती य दीवाली ।

जेणोहणो णिसियरे, जंघाछेओ य चच्चरण ॥३२९॥

जच्छंदओ-स्वच्छन्दः 'क'प्रत्ययाभावे-

जच्छंदो ।

जक्खरत्ती दीपालिका ।

जेणोहणो राक्षसः ।

जंघाछेओ चत्वरम् ।

यथा—

मणिवलएहिं कुणंती जंघाछेयम्मि जक्खरत्तिं व ।

जेणोहणाण वि तुमं णिसि जच्छंदेण किं डरसि ? ॥२५२॥ (३२९)

विद्वियम्मि जगडिओ, 'जंभणअ' आई 'जहिच्छभणिर' आई ।

जरलद्विय-जरलविया गामीणे, ऊरुए जहणरोहो ॥३३०॥

जगडिओ विद्रावितः—कदर्थित इत्यर्थः ।

जंभणओ यथेष्टवक्ता । 'जंभणमणो'

[] इति केचित् । उभयत्र आदि-

प्रहणात् जंघिच्छओ यथादृष्टमभि-

लपिता ।

जंपेच्छिरमगिरो यो यद् यद् दृष्टं

तदेव मृगयते इत्यादि ।

जरलद्विओ तथा जरलविओ प्रामीणः ।

जहणरोहो ऊरुः ।

अत्र—जअडइ 'त्वैरते' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।

यथा—

जरलद्विआई ददुं पवणलहसंतअंसुयं जहणरोहं ।

ओ ! कामसरजगडिया जरलविया हुंति जंभणया ॥२५३॥ (३३०)

१ जण्होहं पा. । २ त्वरयति इं पा. ।

जहणूसवं अद्धोरु, जंकयसुकओ अप्पसुकयगिञ्जम्मि ।
जाडी गुम्मं, जाई सुरा, कविद्धम्मि जाऊरो ॥३३१॥

जहणूसवं अर्धोरुकम् ।

जाई सुरा ।

जंकयसुकओ अल्पसुकृतप्राद्यः ।

जाऊरो कपित्थः ।

जाडी गुल्मम् ।

यथा—

जाऊरजाडिकंटयफट्टिरजहणूसवा वि तेण समं ।
जाईलुद्धा वच्चसि जंकयसुकया सि तं पुत्ति ! ॥२५४॥ (३३१)
जालघडिया सिरहरे, जिग्घियं 'ओसिग्घिय'अत्थम्मि ।
जिण्णोब्भवा य दुव्वाइ, जीवयमई य वाहमई ॥३३२॥

जालघडिया चन्द्रशाला !

जिण्णोब्भवा दूर्वा ।

जिग्घियं घ्रातम् ।

जीवयमई मृगाकर्षणहेतुर्व्याधमृगी ।

अत्र 'जिमिन्नं भुक्तम्' इति 'भुजि'

धात्वादेशभवम् ।

यथा—

जालघडियाइ जा तं ण गियसि जीवयमई व मयणस्स ।
ता भम हरिणो व्व तुमं कुलडाजिण्णोब्भवाउ जिग्घंतो ॥२५५॥

अत्र—जीहइ 'लज्जते' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (३३२)

जुण्णो छेगे, जुयलो तरुणे, अपरिग्गहम्मि जुंजुरुडो ।
जुयलिय-जुरुमिल्ला दुगुणिय-गहणा, जूयओ य बप्पीहे ॥३३३॥

जुण्णो विदग्धः ।

जुरुमिल्लं गहनम् ।

जुयलो तरुणः ।

“जूरुमिल्लयं” [] इति गोपालः

जुंजुरुडो अपरिग्रहः ।

जूयओ चातकः ।

जुयलियं द्विगुणितम् ।

यथा—

जुंजुरुडाए घणरवजुयलियविसमसरवेयणाइ मह ।

दुहजुरुमिल्लअवत्थं कह जूयय ! तस्स जुण्णजुयलस्स ॥२५६॥

अत्र—जूरवइ 'वञ्चति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (३३३)

जेमणयं दाहिणए अंगे, जो रं च 'जो किर'अत्थम्मि ।

जोक्खं अचोक्खे, जोओ चंदे, जोग्गा य चाडुम्मि ॥३३४॥

जेमणयं दक्षिणमङ्गं हस्तादि ।

जो रं 'यः किल' इत्यर्थे ।

जोक्खं मलिनम् ।

जोओ चन्द्रः ।

जोग्गा चाटु ।

यथा—

जयसिरिणिवासजेमणभुअ ? तुह गुणवण्णणम्मि का जोग्गा ।

जो रं जसेण चालुक्क ! जोक्खं अवहरसि जोअस्स ? ॥२५७॥ (३३४)

णक्खत्ते जोडं जोइसं च, जोई य विज्जूए ।

खलियम्मि जोइरो, जोइक्खो दीवम्मि, जोडिओ वाहो ॥३३५॥

जोडं तथा जोइसं नक्षत्रम् ।

जोई विद्यत् ।

जोइरो स्खलितः ।

जोइक्खो दीपः ।

जोडिओ व्याधः ।

यथा—

मेहम्मि पिहियजोइसवइ-जोडे रुइरजोइ-जोइक्खे ।

हिंडंति' अ जोइरया वम्महजोडियसराइया कुलडा ॥२५८॥ (३३५)

णयणम्मि जोयणं, तह खज्जोए जोइयं जाण ।

जोइंगणो अ इंदोवे, जोवारीइ^३ जोण्णलिया ॥३३६॥

जोयणं लोचनम् ।

जोइओ खद्योतः ।

जोइंगणो इन्द्रगोपः ।

जोण्णलिया जोवारी धान्यम् ।

'जोवारी'शब्दोऽपि देश्य एव ।

१ °ति य जो° पा. । २ °री वि जो° पा. ।

यथा—

चलजोइय-जोइंगणं इक्खिय जोव्वणलियकारणं कालं ।
कासयवहूउ हरिसा उप्फुल्लवजोयणा हुंति ॥२५९॥ (३३६)
जोव्वणणीरं तह जोव्वणवेअं जोव्वणोवयं च जरा ।

जोव्वणणीरं तथा जोव्वणवेअं तथा
जोव्वणोवयं वयःपरिणामः ।

“जोव्वणणीरो जोव्वणोवओ ऋक्षः”
[] इति चतुष्पदवर्गे यत् केनचिदुक्तं
तस्य संमोह एव ।

यथा—

जोव्वणणीरं तरुणत्तणे वि विजिण्दियाण पुरिसाण ।
जोव्वणवेण वि ण जोव्वणोवयं हीइ इयराण ॥२६०॥

अथ अनेकार्थाः—

जणहं लहुपिठरे कसिगए य, जंपणं अकित्ति-वयणेसु ॥३३७॥
जणहं लघुपिठरम् कृष्णं चेति द्वयर्थम् । जंपणं अकोर्तिः वक्त्रं च (३३७)
वेडिस-वरुणेसुं जंबुओ य, गामणि-विडेसु जणउत्तो ।
जच्चंदणं अगरु कुंकुमं च, जोवो य विदु-थोवेसु ॥३३८॥
जंबुओ वेतसवृक्षः पश्चिमदिक्पालश्च । जोवो बिन्दुः स्तोत्रं च ।
जणउत्तो ग्रामप्रधानपुरुषः विटश्च ।
जच्चंदणं अगरुः कुङ्कुमं च ।

अत्र—‘जूरइ’ खिद्यते, क्रुध्यति च इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (३३८)

अथ ‘झ’ आदयः—

संतत्वरिसम्मि झही, झसो तुट्टे, झला य मयतण्हा ।
झंटी लहु-उड्ढकेसेसु, पीलु-मायासु झडुय-झमाला ॥३३९॥

१ श्लोकस्य पा. ।

शंडी निरन्तरवृष्टिः ।

शंखो तुष्टः ।

शला मृगतृष्णा ।

यथा—

ण शंडिं शंखो वि रवी कुणइ शलं चेय इत्थ मरुदेसे ।

मुंच शमालाईं लुलंतशंडिओ शंडुयाईं चुंटेसु ॥२६१॥(३३९)

शंडलि-शंखर-शरया असई-सुक्कतरु-सुवणणआरेसु ।

शज्जरि-शरुया खिक्खिरि-मसएसुं, शंपणी पम्हे ॥३४०॥

शंडलो असती ।

शंखरो शुष्कतरुः ।

शरओ सुवर्णकारः ।

शज्जरी स्पर्शपरिहारार्थं चण्डालादीनां

हस्तयष्टिः 'खिक्खिरी' इति ।

शंडी लघूर्ध्वकेशाः ।

शंडुओ पीलुवृक्षः ।

शमालं इन्द्रजालम् ।

शरुओ मशकः ।

'मशक'वाचकशब्दाः 'चीर्याम्' अपि वर्तन्ते । यदाह—

"मशकाख्याश्चीर्यामप्युच्यन्ते काव्य-तत्त्वज्ञैः" । [] इति ।

शंपणी पद्म ।

यथा—

शरुअआउलम्मि मीलियशंपणियं शज्जरीकरविरुवं ।

शंखरतलम्मि शरयअहमं हहा ! शंडली रमइ ॥२६२॥(३४०)

वयणिज्जे शक्किय-शिंखिया, शरंको य तिणपुरिसो ।

शंटिय-शंडलियाओ पहरिय-चंक्रमणअत्येसु ॥३४१॥

शक्कियं तथा शिंखियं वचनीयम् ।

'उज्जिंखियं वचनीयम्' इति तु 'उत्'

पूर्वेण 'शिंखिय'शब्देन सिद्धम् ।

शरंको तृणमयः पुरुषः ।

"शरंतो" [] इति केचित् ।

शंटियं प्रद्वतम् ।

शंडलिया चङ्क्रमणम् ।

यथा—

ण कुणांति झंटियं ण य झंटलियं झक्कियाइं अगणंता ।
तुह कुमरवाल ! रिउणो अझिंखिय ! रणाजिरे झरंक व्व ॥२६३॥

अत्र—झडइ शीयते । झंपइ भ्रमति । इत्यादयो धात्वादेशेषूक्ता इति
नोक्ताः ॥ (३४१)

दइदम्मि झलुसियं तह झलुंकिअं झामिअं चेअ ।
झंकारिय-झंखरिया अवचयणे, झोलियाइ झलझलिया ॥३४२॥

झलुसियं झलुंकिअं झामिअं त्रयमपि
दग्धार्थम् ।
झंकारियं तथा झंखरियं अवचयनम् ।

झलझलिया झोलिका ।
'झोलिका'शब्दो यदि संस्कृते न
रूढस्तदा अयमपि देश्यः ।

यथा—

तावझलुंकिअ-दवझलुसिओ तुह पयावझामिओ अ रिऊ ।
फलझंकारिय-दलझंखरियाइं कुणइ झलझलियहत्थो ॥२६४॥(३४२)
झाडं लयगहणे, झामरो जरी, झाउलं च वउणिफले ।
झारुअ-झिरिंड-झीरा चीरी-जरकूव-लज्जासु ॥३४३॥

झाडं लतागहनम् ।
झामरो प्रवयाः ।
झाउलं कर्पासफलम् ।

झारुआ चीरी ।
झिरिंडं जीर्णकूपः ।
झीरा लज्जा ।

यथा—

झाउलचुंटाणकज्जे अझीर ! कह झामरं णिओएसि ।
झारुअ-झाडच्छन्ने झिरिंडए एस जं पडिही ॥२६५॥(३४३)
झुंखो वज्जविसेसे, झुत्ती छयम्मि, झुटं अलियम्मि ।
झल्लरि-झुंटाण-झुंझुसुसया गुम्म-प्पवह-मणहुहेसुं ॥३४४॥

झुंखो 'तुणय'आख्यो वाद्यविशेषः ।
 झुत्ती छेदः ।
 झुट्टं अलोकम् ।
 झुल्लुरी गुल्मः ।

झुटणं प्रवाहः ।
 झुंझुमुसयं मनोदुःखम् ।
 "झुमुझुमुसयं" [] इत्यन्ये ।

अत्र—झुणइ जुगुप्सते इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।

यथा—

तुह णत्थि झुट्टुत्तो झुटणतडझुल्लुरीसु णाओ सि ।
 झुंझुमुसयवईए मह कहियं तत्थ झुंखवाएहिं ॥२३६॥(३४४)
 झूरं कुडिले, झेरो जरघंटे, झेंदुओ अ कंदुअए ।
 अद्धमहिसीइ झोटी, झोडप्पो चणयधम्मि ॥३४५॥

झूरं कुटिलम् ।
 झेरो जरघण्टः ।
 झेंदुओ कन्दुकः ।

झोटी अर्धमहिषी ।
 झोडप्पो चणकधान्यम् ।
 "झुष्कचणकशाकम्"[] इत्यन्ये

अत्र—झूरइ स्मरति इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।

यथा—

झोडप्पेत्तकंठे झोटीओ कंठबद्धझेराओ ।
 उअ चारइ गोववहू खेल्लंती झेंदुएण झूरगई ॥२६७॥(३४५)
 वाहम्मि झोडिओ, झोडलिया रासयसरिच्छकीलाए ।
 झोडिओ व्याधः । झोडलिया रासकसदशी कीडा ।

यथा—

झोडलियाइ खेल्लंतु ताव बालाउ हरिणियाउ व्व ।
 आरोविऊण चावं पहरेइ ण कामझोडिओ जाव ॥२६८॥

अथ अनेकार्थाः—

टंकच्छिन्न-अजस-तड-तडस्थ-दीहगहिरेसु 'अस' सहो ॥३४६॥

असो टङ्कच्छिन्नम् अयशः तटः तटस्थः दीर्घगम्भीरश्चेति पञ्चार्थः ॥३४६॥

गय-णट्टेसु अत्थं च, अंपियं तुट्ट-घट्टिणसु च ।

असुरं तंबोल-अत्थेसु, अंडुली असइ-कीलासु ॥३४७॥

अत्थं गतम् नष्टं च ।

अंपियं त्रुटितम् घट्टितं च ।

असुरं ताम्बूलम् अर्थश्च ।

अंडुली असती क्रीडा च ॥ (३४७)

पल्हत्थ-आकुट्टेसु असियं, चीहि-मसएसु झिल्लिरिया ।

अंग-किडएसु अणीणं, अच्चत्थे अच्छए अ असुरिअं ॥३४८॥

असियं पर्यस्तम् आकुष्टं च ।

झिल्लिरिया चीहीतृणम् मशकश्च ।

अणीणं अङ्गम् कीटश्च ।

असुरिअं अत्यर्थम् स्वच्छं च ।

अत्र-‘अंखइ’ संतप्यते, विलपति, उपालभते, निःस्वसिति च । ‘अरइ’ स्मरति क्षरति च । इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् । (३४८)

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपश्लेशीशब्दसंग्रहवृत्तौ
तृतीयो वर्गः ॥छ॥ अ० २५४ ॥

—

चतुर्थः वर्गः

अथ 'ट' आदयः—

टमरो केशचण, टंकिअं पसरिण, विमोटणे टसरं ।

टसरोइं सेहरण, टट्टइया जवणियाण य ॥३४९॥

टमरो केशचयः ।

टसरोइं शेखरः ।

टंकिअं प्रसृतम् ।

टट्टइया तिरस्करिणी ।

टसरं विमोटनम् ।

यथा—

मा संठवेसु टमरे टसरियचूअंकुराण टसरोइं ।

टंक्रियमयंकजुण्हाइ अंतरे देसु मामि ! टट्टइयं ॥२६९॥ (३४९)

टंबरओ भारियण, करालकण्णम्मि टप्परओ ।

अरणियकुसुमे टक्कारिया य, टारो अहमतुरण ॥३५०॥

टंबरओ भारिकः—गुरुः—इत्यर्थः ।

टक्कारी अरणिकुसुमम् ।

टप्परओ करालकर्णः ।

टारो अधमतुरङ्गः ।

यथा—

टारम्मि चडियमित्तो टंबरओ टप्परो य वामणओ ।

झत्ति पडिओ हसिज्जइ टक्कारीचुंठिरीहिं वणे ॥२७०॥ (३५०)

टिप्पी टिककं तिलण, टिबरु तुंबुरु च, टिग्घरो थेरे ।

टुंटो छिन्नकरे, टेंटा जूयपयम्मि, टेक्करं च थळे ॥३५१॥

टिप्पी तथा टिककं तिलकम् ।

टुंटो छिन्नकरः ।

“टिककं शिरसि स्तबकः” []

टेंटा द्यूतस्थानम् ।

इत्यन्ये ।

टेक्करं स्थलम् ।

टिबरु तुम्बुरु ।

टिग्घरो स्थविरः ।

अत्र-टिविडिक्कइ मण्डयति । टिरिटिल्लइ आम्यति । एतौ धात्वा-
देशेषूक्ताविति नोक्तौ ।

यथा—

चंदणटिविकयपरवहुं इह टेक्करए रमंतियं दइठुं ।
टिबरुजोग्गय ! टिग्घर ! टुंटय ! टेंटिअ ! करेसि किं टिप्पि ॥२७१॥ (३५१)
टोलो सलहे, टोलंब-टोक्कणा महुय-मज्जभंढेसु ।

टोलो शलभः ।

“टोलो पिशाचः” [] इत्यन्ये ।

यदाह—“टोलं पिशाचम् आहुः सर्वे

शलभं तु राहुलकः” [] ।

टोलंबो मधूकः ।

टोक्कणं मद्यपरिमाणभाण्डम् ।

केचित् “टोक्कणहंडं मद्यमानभाण्डम्”

[] आहुः ।

यथा—

टोलो व्व मा पड तुमं उज्जाणे वाणिणीउ जं पुरओ ।

टोलंबवणे टोक्कणहत्था मयणग्गिजालाओ ॥२७२॥

अथ अनेकार्थाः—

असि-छिन्न-खाय जंघा-खणित्त-भित्ती-तडेसु टंको वि ॥३५२॥

टंको खड्गः छिन्नम् खातम् जङ्घा खनित्रम् भित्तिः तटं च इति
सप्तार्थः ॥ (३५२)

अथ ‘ठ’आदयः—

ठल्लय-ठइय-ठविया णिद्धण-उक्खित्त-पडिमासु ।

ठाणो माणे, ठाणिज्जो गोरवियम्मि, सिण्हए ठिक्कं ॥३५३॥

ठल्लो निर्धनः ।

ठइओ उत्क्षिप्तः ।

“ठइओ अवकाशः” [] इत्यन्ये ।

ठविया प्रतिमा ।

ठाणो मानः ।

ठाणिज्जो गौरवित्तः ।

अयं दन्त्यादिः अपि—इति—एके

‘थाणिज्जो’ [] ।

ठिक्कं शिश्नम् ।

यथा—

ठाणो ण ठल्लयाणं, ठाणिज्जत्तं ण यावि ठइयाणं ।

ण य ठिक्कं संढाणं, अठवियउवलाण ण य पूया ॥२७३॥ (३५३)

अथ अनेकार्थाः—

गौरविअ-उद्धेसुं ठरियं, ठिवियं उद्ध-णियड-हिव्कासु ।

ठरियं गौरवितम् ऊर्ध्वस्थितं च । ठिवियं ऊर्ध्वम् निकटम् हिव्का च
इति व्यर्थम् । “ऊर्ध्वार्थे ठिययं” [] इति अन्ये ॥

अथ ‘ड’आदयः—

दंतगहिण् डक्कं, डव्वो डावो य वामकरे ॥३५४॥

डक्कं दन्तगृहीतम् ।

डव्वो तथा डावो वामकरः ।

दष्टार्थं तु ‘दष्ट’शब्दभवम् ।

यथा—

डव्वे फरयं अडावे खग्गं गहिऊण तुह पई समरे ।

पहुपच्चक्खं पसरइ अमरिसडक्कअहरो एसो ॥२७४॥ (३५४)

डंडं डिंडी सीवियकप्पडखंडेसु, तह डलो लोदुटे ।

डप्फं सेल्ले, डल्लं पिडियाइ, अलिजरे डहरी ॥३५५॥

डंडं तथा डिंडो सूच्या संघटितानि

डलो लोष्टः ।

वल्लखण्डानि ।

डप्फं सेल्लाख्यम् आयुधम् ।

“डंडी” [] इत्यप्यन्ये ।

डल्लं पिटिका ।

डहरी अलिज्जरम् ।

यथा—

डंडपरिहाणडिंडीपाउरणा चइयडप्फया तुज्झ ।

रिउणो पल्लिवणिहरे डहरी-डल्ले वइति डल्लखल्ला ॥२७५॥ (३५५)

डहरो सिम्, सिरहरम्मि डगलो, दवपहम्मि डड्ढाडी ।

रच्छाइ डंडओ, डंभिओ य कितवम्मि. डंबरो घम्मे ॥३५६॥

डहरो शिशुः ।

डंडओ स्थ्या ।

डगलो भवनोपरि भूमितलम् ।

डंभिओ धूतकारः ।

डड्ढाडी दवमार्गः ।

डंबरो घर्मः ।

यथा—

गिण्हिय डहरे उत्तरिय डगला डंडएण तुह रिउणो ।

डड्ढाडि-डंबरिल्ले जंति वणे डंभिय व्व जरवसणा ॥२७६॥

अत्र-डल्लइ पिबति । डरइ त्रस्यति । एतो धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ ॥ (३५६)

डाली साहाए, णयणे डायल-डोल-डोयणया ।

डियली धूणा, भेगम्मि डिंइडुरो, डिफियं च जलपडिए ॥३५७॥

डाली शाखा ।

डियली स्थूणा ।

डायलं डोलो डोयणं त्रयोऽपि

डिंइडुरो भेकः ।

लोचनार्थाः ।

डिफियं जलपतितम् ।

यथा --

गयडोल ! डोयणेहिं ण णियसि डालिं लुणेसि डियलिकए ।

ता तरलियडायलओ गुत्तिद्रहे डिंइडुरो व्व डिंफेसु ॥ २७७ ॥

अत्र-डिंभइ संसते । इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥(३५७)

डिंडिल्लियं च खल्लिए वत्थे, डीरं कंदलए ।

ओइण्णम्मि य डीणं, तहेव डीणोवयं उपरिं ॥३५८॥

डिंडिल्लियं खल्लिखचितं वल्लम् ।

डीरं कन्दलः ।

“डिंडिल्लियं खल्लिते हस्ते” [] इति

डीणं अवतीर्णम् ।

केचित् । यदाह--

“डिंफिय-डिंडिल्लियया पतिते च

‘उड्डीन’वाचकस्तु संस्कृतभव एव ।

खल्लितहस्ते च” [] ।

डीणोवयं उपरि ।

यथा—

विण्हू ! डीणो सि तुमं बलिणिव्वडीणोवयं पयं देसि ।

डीरं लिहंति डिडिल्लियं च पेरिहिति तेण तुह रिउणो ॥२७८॥(३५८)

डुंबो सवचे, डुंघो उयंचणे, डुंगरो सेले ।

घंटम्मि डुंडुओ, डोला सिविया, दारुहत्थए डौओ ॥३५९॥

डुंबो श्वपचः ।

डुंघो उदञ्चनविशेषो नालिकेरमयः ।

डुंगरो शैलः ।

डुंडुओ जीर्णघण्टः ।

डोला शिविका ।

^२अन्दोलनवाचकस्तु 'दोला'शब्दभवः

डौओ दारुहस्तः ।

यथा—

डुंगरआणियडोला-डोए ^१विकितयस्स तुह रिउणो ।

डुंडुयसरस्स डुंबो त्ति छिविय डुंघयजलेण लेइ जणो ॥२७९॥(३५९)

तंबोलभायणे डोंगिली, तहा डोलिओ कसिणसारं ।

डोंगिली ताम्बूलभाजनविशेषः ।

डोलिओ कृष्णसारः ।

“डोंगिली ताम्बूलिनी” [] इत्येके ।

यथा—

दइयम्मि सावराहे एंते डोलियविसालणयणाए ।

डोंगिलिणिहित्तवीडयकइठणमिसओ परंमुहीइ ठियं ॥२८०॥

अथ अनेकार्थाः—

डाऊ फलिहंसदुमे, गणवइपडिमाविसेसे य ॥३६०॥

डाऊ फलिहंसकवृक्षः गणपतिप्रतिमाविशेषश्च ॥ (३६०)

डोंगी य इत्थविंवे, तंबोलट्टाणभेए य ।

डोंगी स्थासकः ताम्बूलभाजनविशेषश्च ।

१ परिहंति पा. । २ डौओ पा. । ३ अन्दोलवा^० पा. । ४ विककंत^० पा. ।

अथ 'ढ'आदयः—

ढड्डो भेरी, ढंको य वायसे, ढंढणी य कविकच्छू ॥३६१॥

ढड्डो भेरी ।

ढंढणी कपिकच्छूः ।

ढंको वायसः ।

यथा—

गोसुद्वियढंकउले देउलवाइज्जमाणढड्डे य ।

'उद्विओ वेसाए ढंढणिछित्ता व्व तम्मइ सुअंगो ॥२८१॥ (३६१)

मक्कुणए ढंकुण-ढेंकुणा, तहा ढंकणी पिहाणीए ।

ढंसयं अजसे, वीणाइ ढंखरी, ढक्कयं तिलए ॥३६२॥

ढंकुणो तथा ढेंकुणो मक्कुणः ।

ढंखरी वीणाभेदः ।

ढंकणी पिधानिका ।

ढक्कयं तिलकम् ।

ढंसयं अयशः ।

यथा—

ढंखरिय ! ढंकुणहरे इमाइ मा वच्च ढक्कयं ददुं ।

ढेंकुणखड्डो ढंकणिहणिओ णीहरसि ढंसयं लहिय ॥२८२॥

अत्र—ढक्कइ छादयति । ढंसइ विवर्तते । इति धात्वादेशेषूक्ताविति

नोक्तौ ॥ (३६२)

चिक्खल्ले ढंढरिओ, ढंढसिओ ग्रामजक्खम्मि ।

णिच्चम्मि ढिक्कयं, ढिढयं जलगए, बलाइया ढेंकी ॥३६३॥

ढंढरिओ कर्दमः ।

ढिक्कयं नित्यम् ।

ढंढसिओ ग्रामयक्षः ।

ढिढयं जलमध्यपतितम् ।

केचिद् "ग्रामवृक्षः" [] इत्याचक्षते ।

ढेंकी बलाका ।

यदाहुः—“ढंढसिओ ढंढरिओ ग्रामतरौ

कर्दमे चाख्ये” [] ।

अत्र—ढंढल्लइ भ्रमति । ढंढोलइ गवेषयति । इति धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ ।

यथा—

ढंढसियपूयणपरा ढेंकीओ भणइ ढिक्कयं का वि ।

ढिद्धो कह वि मह पई ढिंढो ढंढरियखुत्तो वा ? ॥२८३॥

अत्र—ढिक्कइ वृषभो गर्जति । दुमइ, दुसइ भ्रमति । इति धात्वादेशेषूक्ताः इति नोक्ताः ॥ (३६३)

अधणे ढेल्लो, ढेंढिअ-ढोंघरया धूविय-भमिरएसु ।

ढेल्लो निर्धनः ।

ढोंघरो भ्रमणशीलः ।

ढेंढिओ धूपितः ।

यथा—

सिरिकुमरवाल ! रिउणो तुइ दवडज्झंतपीलुधू^१महया ।

णवअगरुढेंढियाणं सुमरंते ढेल्ल-ढोंघरा रण्णे ॥२८४॥

अथ अनेकार्थाः—

ढंढो पंक-णिरत्थे, ढंढर-ढयरा पिसाय ईसासु ॥३६४॥

ढंढो पङ्कः निरर्थकश्चेति समाहारः ।

ढंढरो तथा ढयरो पिशाचे ईर्ष्यायां
चेति द्वावपि द्व्यर्थौ ॥ (३६४)

पिढर-उण्हजलेसुं ढमरं, ढेंका हरिस-कूवयतुलासु ।

ढमरं पिठरम् उण्हजलं चेति द्व्यर्थम् । ढेंका हर्षः कूपतुला चेति द्व्यर्था ।

अत्र—'ढुंढुलइ' भ्रमति, गवेषयति च इति धात्वादेशेषूक्तः इति नोक्तः ।

अथ 'ण' आदिः—

णत्था णासारज्जु, आउत्ते णव्व-णोव्वा य ॥३६५॥

णत्था नासारज्जुः ।

णव्वो तथा णोव्वो आयुक्तः ।

१ मरया—(मरजसः) पा. । सु. ।

यथा—

भक्खंतेणं गेमं णत्थारहिअउसहेण व समभं ।
 णव्व ! तए णोव्वाणं अन्नाण वि भंजिओ मग्गो ॥२८५॥
 णद्धो आरूढे, णंदा-णंदी-णंदिणीउ गाईए ।
 परिवंचियम्मि णडिओ य, णच्चिरो रमणसीलम्मि ॥३६६॥
 णद्धो आरूढः । णडिओ वञ्चितः ।
 णंदा णंदी णंदिणी त्रयोऽप्येते “खेदितः” [] इत्यन्ये ।
 गोवाचक्राः । णच्चिरो रमणशीलः ।

अत्र—णक्खा नखाः । णवि वैपरीत्ये । णइ अवधारणे । एते शब्दानु-
 शासने साधिताः इति नोक्ताः ।

यथा—

अंवरणद्धे मेहे णंदावालीण णंदिणीगोद्धे ।
 ण सुणेसि णच्चिराणं जइ गीयं णंदिपुत्त ! णडिओ सि ॥२८६॥(३६६)
 मलिणम्मि णज्जरो, णंदणो य भिच्चम्मि, णज्झरो विमले ।
 णलयं उसीरे, सीहे णंदिक्खो, णंदियं च सीहरुए ॥३६७॥
 णज्जरो मलिनः । णलयं उशीरम् ।
 णंदणो भृत्यः । णंदिक्खो सिंहः ।
 णज्झरो विमलः । णंदियं सिंहरुतम् ।

यथा—

णज्झरजस ! तुह रिउणो णरवइणंदिक्ख ! णंदियं सोउं ।
 णज्जरवत्था णलयकरा मालियणंदणा हविय जंति ॥२८७॥(३६७)
 दुहियम्मि णद्धिओ, णंदुरी य भेगम्मि, मंदिरे णलयं ।
 णहरी लुरीए, णडुली कच्छवए, णहमुहो घूए ॥३६८॥

१ गामु णं पा. । २ णडुरी पा. ।

णदिओ दुःखितः ।

णंडुरी भेकः ।

णलियं गृहम् ।

णहरी क्षुरिका ।

णडुली कच्छपः, द्वित्वे 'णडुली' इत्यपि ।।

णहमुहो धूकः ।

यथा—

णहमुहणलिए रण्णे रुण्णं सोऊण तुह रिउवहूणं ।

णहरीहयं व्व णंडुरि-णडुलीउ वि णदिआ हुंति ॥२८८॥

अत्र—णवर केवले । णवरि आनन्तर्ये । एतौ अव्ययौ । णव्वइ, णज्जइ ज्ञायते । णडइ गुप्यति । एतं धात्वादेशेषूक्ताः इति नोक्ताः ॥ (३६८)

जत्थ पलासलयाए जणेहिं पइणाम पुच्छिया जुवई ।

अकहंती णिहणिज्जइ णियमंविसेसो णवलया सा ॥३६९॥

यदाह—“नियमविशेषश्च णवलया ज्ञेया ।

आदाय पलाशलतां भ्राम्यति लोकोऽखिलो यस्याम् ।

पृष्टा पतिनाम स्त्री निहन्यते चाप्यकथयन्ती” ॥ []

यथा—

दोलाविलाससमए पुच्छंतीहिं सहीहिं पइणामं ।

लट्ठीहिं हणिज्जंती वहुया णवलयवयं भरइ ॥२८९॥(३६९)

णवरिअ सहसा^१, उवयाइअए णमसियं, तडिम्मि णहवल्ली ।

णव्वाउत्तो भोगी, कण्हे णक्खत्तणेमी अ ॥३७०॥

णवरिअ सहसा ।

णमसियं उपयाचितकम् ।

“णवसियं” [] इत्यन्ये ।

णहवल्ली विद्युत् ।

णव्वाउत्तो ईश्वरः ।

“नियोगिसुतः” [] इत्यन्ये ॥

णक्खत्तणेमी विष्णुः ।

यथा—

णमसियसएहिं पाविअसिरीइ णक्खत्तणेमिसमं अप्पं ।

णवरिअ णव्वाउत्तय ! मा मुण, णहवल्लिचंचला एसा ॥२९०॥(३७०)

१ °मविसेसे ण° पा. । २ °सा, ओअ.इए मु. ।

जलभवफलभेए णइमासयं, उच्छिद्रुए णवोद्धरणं ।
णाओ गच्चिट्ठे, णाउल्लो गोमी, बिलम्मि णारोट्टो ॥३७१॥

णइमासयं जलोद्धवः फलभेदः ।	णाउल्लो गोमान् ।
णवोद्धरणं उच्छिष्टम् ।	णारोट्टो बिलम् ।
णाओ गर्विष्ठः ।	“कूसारः” [] इत्यन्ये ।

यथा—

णाउल्ल ! णवोद्धरणेण तूस मा विससु णायउड्डणयं ।
दुलहणइमासयकए सया वि गोहा ण होइ णारोट्टे ? ॥२९१॥(३७१)
णालंबी जूडे, णाहिदामं उल्लोअमज्झदामम्मि ।
णालंपिअं अककंदे, जहणम्मि य णाहिविच्छेओ ॥३७२॥

णालंबी कुन्तलः ।	णाहिविच्छेओ जघनम् ।
णाहिदामं उल्लोचमध्यदाम ।	‘णाहीए विच्छेओ’ इति वाक्यमपि
णालंपिअं आक्रन्दितम् ।	जघनवाचकम् ।
	यदाह—“णाहीए विच्छेओ जघनम्
	कैश्चित् तु णाहिविच्छेओ” । []

यथा—

पुणजम्भे कुसुमाइं गयाइं णालंबि-णाहिदामेसु ।
इय णालंपेते तुह रिउवहूण पिहुणाहिविच्छेया ॥२९२॥(३७२)
णामोक्कसियं कज्जे, णिज्ज-णुवन्ना य सुत्तम्मि ।
भूए णिडो, हलिद्दा णिग्गा, णिहसो य वम्मीए ॥३७३॥

णामोक्कसियं कार्यम् ।	णिग्गा हरिद्दा ।
णिज्जो तथा णुवन्नो सुत्तः ।	णिहसो बल्मीकः ।
णिडो पिशाचः ।	

यथा—

णामोक्कसियं तुमए किं रे णिड ! णिगराग ! णिहसमुह ! ।
 तीए च्चिय जं णामं लवसि पुवन्नो अणिज्जो य ॥२९३॥(३७३)
 णिहुणं वावारे, कामियाइ णिहुया य, णिज्जरं जुण्णे ।
 णिवहो सामिद्धीए, णियडी डंभे, णिहूयं अवि सुरए ॥३७४॥

णिहुणं व्यापारः ।

णिहुया कामिता ।

णिज्जरं जीर्णम् ।

“णिज्जरं” [] इत्यन्ये ।

णिवहो समृद्धिः ।

णियडी दम्भः । यदि 'निकृति'शब्दस्य
 प्रत्यादौ [सिद्धहेम० ८।१।२०६]

पाठः इष्यते तदा न देश्यः ।

णिहूयं सुरतम् ।

यथा—

णिहुआणिहूअयाणं मा संभर मुंच णियडिणिहुणाइं ।
 जं णिज्जरो सि इण्हि कुणसु मणं पुण्णणिवहम्मि ॥२९४॥(३७४)
 तुण्हिवक्कम्मि णिउक्को, णिरुली मयराकिइग्गाहे ।
 णिहणं कूले, णिगढो घम्मे, णिसुयं णिसामियं च सुए ॥३७५॥

णिउक्को तूष्णीकः ।

णिरुली मकराकृतिग्राहः ।

णिहणं कूलम् ।

णिगढो धर्मः ।

णिसुयं तथा णिसामियं श्रुतम् ।

यथा—

णिसुए णिरुलीरावे णिसामिए सउणिकलयले य व्हू ।
 णइणिहणआगयजारं मुणिय णिउक्का अहिसरइ णिगढे वि ॥२९५॥(३७५)
 णिउरम्मि णियलं, अविसेसियम्मि णिरियं च, णिक्खुडं अकंपे ।
 णिव्वेढ-णिव्वढा णग्गे, णिज्जूहो य णिव्वम्मि ॥३७६॥

णियलं नूपुरम् ।

णिरियं अविशेषितम् ।

णिकखुडं अकम्पम् ।

णिव्वेढो तथा णिव्वेढो नग्नः ।

णिज्जूहो नीत्रम् ।

यथा—

णिरियट्ठाण ! अठाणय ! किं णियले णियसि णिकखुडो चोर ! ।

जरणिज्जूहम्मि घरे णिव्वेढो णिव्वेढेण पेल्लियइ ॥२९६॥ (३७६)

अरिभवणम्मि गियारं, णिव्वूढं पच्छिमंगणए ।

कट्ठिणम्मि णिककडं तह, णिप्फेसो सदणिग्गमणे ॥३७७॥

गियारं रिपुगृहम् ।

णिव्वूढं गृहपश्चिमाङ्गणम् ।

णिककडं कठिनम् ।

णिप्फेसो शब्दनिर्गमः ।

यथा—

घणुकइदणणिककडभुअ ! चालुक्क ! तुहं गियारणिव्वूदे ।

णीसंक्कविलसिराणं सिवाण उल्लसइ णिप्फेसो ॥२९७॥ (३७७)

णट्ठम्मि गिरादो, णिच्छिए णिरुत्तं, णते णिरिंको य ।

संतुट्ठम्मि णिसत्तो वि, णिमेलं दंतमंसम्मि ॥३७८॥

गिरादो नष्टः ।

णिरुत्तं निश्चितम् ।

णिरिंको नतः ।

णिसत्तो संतुष्टः ।

णिमेलं दन्तमांसम् ।

“णिमेला” [] इति धनपालः ।

यथा—

तुह घायणिमेलउच्छुद्धदंतया रिउगया णिरिंक्कुहा ।

जंति गिरादा तह वि हु जए णिरुत्तं तुमं सि ण णिसत्तो ॥२९८॥ (३७८)

णिल्लंक्क-णिल्लंका पडिग्गहम्मि, णिउजोमि-णोमिणो रस्सी ।

अंगुट्ठीइ णिरंगी-णीरंगीउ, अहिबम्मि जिप्पट्ठो ॥३७९॥

१ धनपालकृते 'पाइअलच्छी' नाममालाकोशे अत्रं शब्दो बोधयते ।

णिल्लंको तथा णिलंको पतदप्रहः ।
 णिब्जोमी तथा णोमी रश्मिः—रज्जूः—
 इत्यर्थः ।

णिरंभी तथा णीरंभी शिरोऽवगुण्ठनम् ।
 णिप्पट्टो अधिकः ।

यथा—

णिज्जोमिस्सं चिअउसहरहओइण्णे पियम्मि लेइ वहु ।

णिप्पट्टपेम्मविरइयणिरंगिया करयणिल्लंके ॥२९९॥

किं मामि ! रोयसि तुमं णीरंभी चइय आचम णिल्लंके ।

पेक्खसि ण चिरा दइयं णोमीवद्धं पुरो वइल्लं व ॥३००॥ (३७९)

णिम्मंसू तरुणे, णिब्भुग्गो भग्गम्मि, णिक्खयं णिहए ।

सुत्तोद्वियम्मि णिव्वित्तो, णिस्संको य णिब्भरए ॥३८०॥

णिम्मंसू तरुणः ।

णिव्वित्तो सुप्तोत्थितः ।

णिब्भुग्गो भग्नः ।

णिस्संको निर्भरः ।

णिक्खयं निहतम् ।

यथा—

णिस्संक्कामसरणिक्खया इमा सिव्विणए तुमं ददुं ।

णिम्मंसुय ! णिव्वित्ता णिब्भुग्गमणोरहा होइ ॥३०१॥ (३८०)

णिज्जोओ पयरे, परिहिए णियत्थं, चलम्मि णिक्कज्जो ।

णिव्वाणं दुहकहणे, थइढे 'णिव्वूह-णिव्वूढा ॥३८१॥

णिज्जोओ प्रकरः ।

णिक्कज्जो अनवस्थितः ।

“पुष्पावकरः” [] इत्यन्ये ।

णिव्वाणं दुःखकथनम् ।

णियत्थं परिहितम् ।

'णिव्वूहो तथा णिव्वूढो स्तब्धः ।

१ णिददुं सु. । २ अत्र लिखितपुस्तकेषु 'वू' स्थाने 'चू' इत्यपि पठितुं शक्यम् ।

यथा—

णिक्कज्जे ! जं मन्नसि णियत्थहारं फुल्लिगणिज्जोअं ।

'णिव्वूहे ! णिव्वारणं कुणसु अणिव्वूढयाण तं अम्म ॥३०२॥(३८१)

गय-कुसल-उवकिईसुं णिम्मय-णिग्घट्ट-णिज्जाया ।

सेद-उच्चिय-उज्जाणा णिवाय-णिव्विट्ठ-णिब्भग्गा ॥३८२॥

णिम्मओ गतः ।

णिग्घट्टो कुशलः ।

णिज्जाओ उपकारः ।

णिवाओ स्वेदः ।

णिव्विट्ठं उचितम् ।

उपभुक्तार्थं तु 'निर्विष्ट' शब्दभवम् ।

णिब्भग्गं उद्यानम् ।

यथा—

णिब्भग्गाणिम्मयं तं दट्ठुं पयडियणिवायसिदिलंगी ।

तम्मइ तुज्झ कए णिव्विट्ठयणिज्जायणिग्घट्ट ! ॥३०३॥(३८२)

सुत्तपसुत्तम्मि णिसायं, चासुंडाइ णिम्मंसा ।

णिद्धम्मो एगसुहम्मि, णिदिणि-णियाणिया कुत्तिणहरणे ॥३८३॥

णिसायं सुत्तप्रसुत्तम् ।

'चण्डाल'वाचकस्तु 'णिसाय'शब्दो

'निषाद' शब्दभवः ।

णिम्मंसा चासुण्डा ।

णिद्धम्मो एकमुखयायो ।

णिदिणो तथा णियाणिया कुत्तणोद्ध-

रणम् ।

यथा—

केयारणिदिणिकए णियाणियामुल्लजंपणमिसेण ।

णिम्मंसदेउलं णिद्धम्म ! पिया वच्चइ णिसाए ॥३०४॥(३८३)

णिण्णाला णोलच्छा णोलइया चेअ चंचुम्मि ।

णिग्गिण्णं णिल्लसियं च णिग्गए, पाडिए णिसुद्धं च ॥३८४॥

णिण्णाला तथा णोलच्छा तथा

णोलइया चञ्चुः ।

णिग्गिण्णं तथा णिल्लसियं निर्गतम् ।

णिसुद्धं पातितम् ।

यथा—

णोलइयाइ हणंतो णोलच्छिवरो विसालणिण्णालो ।
 णिग्गिण्णज्जिओ हूओ आसमणिल्लम्मियरावणणिसुद्धो ॥३०५॥(३८४)
 णिज्जाओ णिच्छुंडो णिराह-णिग्घोर-णिप्परिसा ।
 णिद्धधसो अ णिव्वेरिसो अ अदए, णिमेणं अवि ठाणे ॥३८५॥

‘णिज्जाय’आदयः सप्त शब्दाः		णिमेणं स्थानम् ।
निर्दयवाचकाः । ‘णिव्वेरिस’शब्दः		

अत्यर्थेऽपि दृश्यते ।

यथा—

णिग्घोरे णिच्छुंडो अणिराहे को व्व ण हु अणिप्परिसो ।
 णिद्धधसे अणिव्वेरिसो अणिज्जाय ! कत्थ वि णिमेणे ? ॥३०६॥(३८५)
 अत्रिभिन्नगेहए णिद्धम-णिद्धय-णिद्धमाया वि ।
 णिअरट्टिए णिअरिअं, णिअंधण-णिअंसणा वत्थे ॥३८६॥

णिद्धमो तथा णिद्धओ तथा णिद्ध-		णिअरिअं निकरेण स्थितम् ।
माओ अत्रिभिन्नगृहः ।		णिअंधणं तथा णिअंसणं वल्लम् ।

अत्र—णिअइ पश्यति । णिव्वाइ विश्राम्यति । णिमइ न्यस्यति । एते धात्वादेशेषूक्ता इति नोक्ताः ।

यथा—

णिअरिअगुण ! सुणिअंसण ! णिअंधणं कइह णिद्धमो हविअ ।
 णिद्धअ ! वयम्मि रमिमो किं पेम्मं अणिद्धमायाण ? ॥३०७॥(३८६)
 णिद्धमणं ओधसरे, णिअक्कलं वट्टुले चेअ ।
 णिव्वमिअं परिभुत्ते, पाणिग्गहणम्मि णिव्वहणं ॥३८७॥

णिद्धमणं गृहजलप्रवाहः ।		णिव्वमिअं परिभुक्तम् ।
णिअक्कलं वर्तुलम् ।		णिव्वहणं विवाहः ।

यथा—

गंधव्वे णिव्वहणे तुह णिव्वमिअं णिअक्कलथणीए ।
 विरहे सुमरंतीए वाहेहि वहइ णिद्धमणं ॥३०८॥ (३८७)
 अदहम्मि य णिकखुरिअं, णिरंतरं चेअ णित्तिरिडी ।
 ओआरणे णिवच्छण-णेवच्छणया, चुअम्मि णिस्सरियं ॥३८८॥

णिकखुरिअं अदहम् ।

णिवच्छणं तथा णेवच्छणं अवतारणम् ।

णित्तिरिडी निरन्तरम् ।

णिस्सरियं स्रस्तम् ।

यथा—

णित्तिरिडिअरहणिवखुरिअतणू णिस्सरिअअंसु पत्तपिए ! ।
 णेवच्छणगहखलिया समयेव णिवच्छणीहुआ बहुआ ॥३०९॥

अत्र—णियच्छइ पश्यति । णिरप्पइ तिष्ठति । णिम्माणइ, णिम्मवइ निर्मि-
 मीते । णिज्जरइ क्षीयते । णिहुवइ कामयते । णिआरइ काणेक्षितं करोति ।
 णिरिग्घइ निलीयते । णिव्वडइ पृथक्, स्पष्टो वा भवति । णिट्टुहइ निष्ठम्भं करोति ।
 णिव्वोलइ मन्युना ओष्ठं मलिनं करोति । णिल्लंलइ मुञ्चति । णिउडइ मज्जति ।
 णिच्छल्लइ, णिज्जोडइ, णिल्लरइ णिव्वरइ, छिनत्ति । णिसुडइ भाराक्रान्तो
 नमति । १ णिड्डुअइ क्षरति । णिट्टुहइ विगलति । णिम्महइ गच्छति । णिल्ल-
 सइ उल्लसति । एते धात्वादेशेषूक्ताः इति नोक्ताः ॥ (३८८) ।

णिट्टुहिअ-णिकखुरिय-णिरुवक्कया थुक्क मुसिय-अकएसु ।

णित्तिरिडिअं च तुट्टे, णीसारो मंडवे चेष ॥३८९॥

णिट्टुहिअं थूक्कतम्-निष्ठचूतम्-

णित्तिरिडिअं त्रुटितम् ।

इत्यर्थः ।

णीसारो मण्डपः ।

णिकखुरिओ मुषितः अपहृतसारः

इति यावत् ।

णिरुवक्कयं अकृतम् ।

१ णित्तिरिडी मु. । २ णित्तिरिडि° मु. । ३ णिहुअइ पा. । ४ मुद्रिते हैमप्राकृत-
 व्याकरणे ८ । ४ । १७३ । सूत्रे 'णिट्टुअइ' इति पाठः ।

अत्र—णिरुवारइ गृह्णाति । णारणज्जइ णिनधि । इत्येतौ धात्वादेशेषूक्तौ
इति नोक्तौ ।

यथा—

तुह 'णित्तिरिडिअथामा रिउणो णिव्वससिआ वसंति वणे ।
णिरुवक्कयणीसारे तण्हाइ सुसंतणिट्ठुहिया ॥३१०॥(३८९)

णीसंपायं परिसंतजणवण, तह झुणिमि णीहरियं ।

णीसीमिओ य णिव्वासियम्मि, बाणम्मि णीलकंठी अ ॥३९०॥

णीसंपायं परिश्रान्तजनपदम् ।

णीसीमिओ निर्वासितः ।

णीहरियं शब्दः ।

णीलकंठी बाणवृक्षः ।

यथा—

वोलिय वहु णिसमुहं णीसंपाए अणीहरियकंची ।

अहिसरइ णीलकंठीवणम्मि णीसीमियस्स तस्स कए ॥३११॥(३९०)

णीसणिआ णिस्सेणी, णीआरणं अवि बलिघटीए ।

णूला साहाए, पट्टवासियाए य जेडाली ॥३९१॥

णीसणिआ निःश्रेणां । कप्रत्ययाभावे

णूला शाखा ।

'णीसणी' इत्यपि ।

जेडाली पट्टवासिता शिरोभूषणभेदः ।

णीआरणं बलिघटी ।

अत्र—णीइ, णीणइ, णीलकइ गच्छति । णीरंजइ भनक्ति । णुव्वइ प्रकाश-
यति । एते धात्वादेशेषूक्ताः इति नोक्ताः । णीहम्मियं निर्गतम् इति तु निर्वृत्त्य
'हम्मि'धातोः सिद्धम् । अत्र—णूमइ छादयति इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।

यथा—

जेडालिसुंदर ! तुमं पुत्तय ! मा चडसु उच्चतरुणूलं ।

जं णीसणिपडिएसु वि णीआरणवल्लहाण होइ उलं ॥३१२॥(३९१)

गेउड्डो सवभावे, कूवतुलाए य गेलिच्छी ।

रवि-वणियसचिव-संढा गेसर-गेसत्थि-गेलच्छा ॥३९२॥

गेउड्डो सद्भावः ।

गेलिच्छी कूपतुला ।

गेसरो रविः ।

गेसत्थी वणिक्सचिवः ।

गेलच्छो षण्ढः ।

“वृषभः”[] इत्यन्ये ।

यथा—

गेसत्थिअ ! गेलच्छो तं गेउड्डेण गेसरअत्थमणे ।

गेलिच्छिरवं सोउं वच्चइ जं जलमिसेण तुह जाया ॥३९३॥

अत्र—गेड्ड ‘नीडम्’ इति तु ‘नीड’शब्दभवमिति नोक्तम् ॥(३९२)

भहवअउज्जलदसमीऊसवभेअम्मि गेड्डुरिया ।

गेड्डुरिया भाद्रपदोज्ज्वलदशम्यां कश्चिदुत्सवविशेषः ।

यथा—

संकेयं आगए उववइम्मि दूईइ झत्ति संलविया ।

अहिसरइ णायरवहू गेड्डुरियादंसणमिसेण ॥३९४॥

अत्र—गोल्लह क्षिपति इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥

अथ अनेकार्थाः—

उच्छुणिवीलणकंडे तडेव कुंडम्मि णंदं च ॥३९३॥

णंदं इक्षुनिपीडनकाण्डम् कुण्डाख्यो भाण्डविशेषश्चेति द्वचर्थम् । केचित् तु “इक्षुनिपीडनकाण्डवाचकौ एव णंद-कुण्डशब्दौ देश्यौ”[] इत्याहुः । यदाह—“इक्षुनिपीडनकाण्डं णंदं कुंडं च, गो णंदी । न तु कुण्डाख्यभाण्डवाची ‘णंद’शब्दो देश्यः”[] अस्माभिस्तु उभयमपि दृष्टम् इति अनेकार्थेषूपनिबद्धम् ॥ (३९३)

घाणे मूके णक्को, णण्णो कूवे खलअगजेसुं च ।

कदमिए वइविवरे पओयणे णल्लयं णिमित्ते य ॥३९४॥

णक्को घ्राणम् मूकश्च ।
 ग्राहे तु 'णक्क'शब्दो 'नक्क'शब्दभव
 एव ।
 गण्णो कूपः दुर्जनः ज्येष्ठो भ्राता
 चेति त्र्यर्थः ।

गल्लयं कर्दमित्तम् वृत्तिविवरम् प्रयोज-
 नम् निमित्तं चेति चतुरर्थम् ॥ (३९४)

रय-दुद्धिणेषु गड्डलं, अह गद्धंभवयं अधिण-णिदासु ।
 सवभावे अभिप्पाए गाउड्डो, चोर-कंचणे णिक्खो ॥३९५॥

गड्डलं रतम् दुर्दिनं च ।
 गद्धंभवयं अघृणा, निन्दा चेति
 द्वचर्थम् ।

गाउड्डो सद्भावः अभिप्रायश्च ।
 "मनोरथः" [] इत्यन्ये ।
 णिक्खो चौरः काञ्चनं च ॥ (३९५)

कउह-छउमेसु णिव्वं, णिययं रय-सयण-सासय-घडेसु ।
 सुत्तोट्टिए गिरासे उब्भड्ड-अकिवेसु अ णिव्विट्ठो ॥३९६॥

णिव्वं ककुदम् व्याजश्च ।
 पटलान्ते तु 'णिव्व'शब्दो 'नीत्र'
 शब्दभव एव ।
 णिययं रतम् शयनायम् शाश्वतम्
 घटश्चेति चतुरर्थम् ।

'णिव्विट्ठो सुप्तोत्थितः निराशः उद्धटः
 नृशंसश्चेति चतुरर्थः ॥ (३९६)

सेय-गणेषु णिहाओ, पुट्टे उज्वेदिए ^१गिरग्घो अ ।
 चोर-ट्टिय-पुट्टेसु ^२गिरक्कं, उज्जुअ-दडेसु णिप्पिच्छं ॥३९७॥

णिहाओ स्वेदः समूहश्च ।
^२गिरग्घो पृष्ठम् उद्वेष्टितं च ।

^१गिरक्को चौरः स्थितः पृष्ठं चेति त्र्यर्थः ।
 णिप्पिच्छं ऋजु दढं च ॥ (३९७)

पयड-उज्जु-रिऊसु गिराओ, णिट्ठं च टंकिए विसमे ।
 णिहुअं णिव्वावारे तुण्हिक्के तह य सुरयम्मि ॥३९८॥

१ णिव्विट्ठो सु. । २ गिरप्पो सु. । ३ गिरिक्कं पा. । ४ त्र्यर्थम् पा. ।

णिराओ प्रकटः ऋजुः रिपुश्चेति त्र्यर्थः । | णिहुअं निर्व्यापारम् तूष्णीकम् सुरतं
णिइकं टङ्कच्छिन्नम् विषमं च । | चेति त्र्यर्थम् ॥ (३९८)

णिव्वलियं जलधोए पविगणिए विहडिए चेय ।

वायस-मूकेसु णिउक्कणो, णिहेलणं अगार-जघणेसु ॥३९९॥

णिव्वलियं जलधौतम् प्रविगणितम् | णिउक्कणो वायसः मूकश्च ।
विघटितं चेति त्र्यर्थम् । | णिहेलणं गृहम् जघनं च ।

णिव्वलेइ दुःखं मुञ्चति निष्पद्यते क्षरति च इति धात्वादेशे सिद्धम् ।

अत्र-णिव्वरइ दुःखं क्रथयति, छिनत्ति च । णिहोडइ निवारयति,
पातयति, च । णिलुक्कइ लुडति, निलीयते च । णिवहइ, णिरिणासइ गच्छति,
पिनष्टि, नश्यति च । णोल्लंछइ निष्पतति, आच्छोटयति च । णीरवइ
बुमुक्षते, आक्षिपति च । णीहरइ निःसरति, आक्रन्दति च । णुमइ
न्यस्यति, छादयति च । इति धात्वादेशेभूताः इति नोक्ताः ॥ (३९९)

इत्याचार्यश्राहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञदेशीशब्दसंग्रहवृत्तौ
चतुर्थो वर्गः ॥छ॥ ग्रन्थाग्रम् १७३२ ॥

पञ्चमः वर्गः

अथ 'त'आदयः—

तंवा गाई, तंटं पुट्टं, सुत्त-उप्पलेसु तग्ग-तणा ।

तट्ठी वईइ, सोगम्मि तमो. तवणी य भक्खम्मि ॥४००॥

तंवा गौः ।

तणं उत्पलम् ।

तंटं पृष्ठम् ।

तट्ठी वृत्तिः ।

तग्गं सूत्रम् । 'सूत्रम्' इति सौमान्या-

तमो शोकः ।

मिधानेऽपि 'सूत्रकङ्कणम्' उच्यते ।

तवणी भक्षणयोग्यं कणादि ।

यदाह—'तग्गं च सूत्रकङ्कणम्' [] ।

यथा—

तंटवहण-तट्ठिविहीहिं तंवेचारणय ! तग्गवलणेहिं ।

तणलोयणा ण तवणिं कुणंति विरहे तमं जडा जंति ॥३१५॥(४००)

तंमणं चुल्ली, तहरी बहलसुरा, वावडे तवओ ।

तसियं सुक्के, सयणे तल्लडं, ओल्लम्मि तण्णायं ॥४०१॥

तमणं चुल्लिः ।

तसियं शुष्कम् ।

तहरी पाङ्कला सुरा ।

तल्लडं शय्या ।

तवओ व्यापृतः ।

तण्णायं आर्द्रम् ।

यथा—

विरहम्मि तुज्झ सुहव ! तसिए तण्णायकमलतल्लडए ।

तमणं व तप्पइ सही तहरीतवओ ण जाणसि तुमं तु ॥३१६॥(४०१)

तच्छिडं च कराले, णयरारक्खे तलारो य ।

तत्तिल्लो तल्लिच्छो य तप्परे, तणचए तणेसी य ॥४०२॥

तच्छिडं करालम् ।

तत्तिल्ला तथा तल्लिच्छो तप्परः ।

तलारो नगरारक्षकः ।

तणेसी तृणप्रकरः ।

१ अत्र तृतीयवर्गे गा० ३०६ गतं 'चप्फल'शब्दविषयकं विवरणं द्रष्टव्यम् ।

२ 'तेमनी चुल्लिभिदि अपि' [हैमशने० कां० ३ श्लो० ३७२.]

यथा—

दोसगवेसणतत्तिल्ल ! तळारभया तणेसिअंतरिया ।

उअ तइं तल्लिच्छा सा तमतच्छिडे पडिच्छइ कुडंगे ॥३१७॥(४०२)
तरसं मंसे, तंबेहि-तंबटकारियाउ सेहाली ।

इच्छाइ तक्कणा, तंतडि-तौतडिया करंबम्मि ॥४०३॥

तरसं मांसम् ।

तक्कणा इच्छा ।

तंबेही तथा तंबटकारी शेफालिका ।

तंतडो तथा तौतडी करम्बः ।

यथा—

चय तंबेहिकुडंगं ण तंबटकारिरत्तवसणो अयं ।

ण हु तरसतक्कणं कैंगुतौतडी कमलतंतडी हरइ ॥३१८॥(४०३)

गोहुमकुंकुमियाए य तंबिरा तंबरत्ती य ।

तरवट्टो पँउणाडम्मि, तडवडा आउलितरुम्मि ॥४०४॥

तंबिरा तथा तंबरत्ती गोधूमेषु

तरवट्टो प्रपुनाटः ।

कुडकुमच्छाया ।

तडवडा आउलिवृक्षः ।

यथा—

सहि ! तंबरत्तिरम्मे छित्ते सुत्तम्मि तंबिरच्छि ! पिए ।

तरवट्ट-तडवडाउलकुडंगए कीस चलिया सि ? ॥३१९॥

अत्र—‘तलिणं’ सूक्ष्मम् इति ‘तलिन’ शब्दभवम् । तरइ शक्नोति ।
तच्छइ तक्ष्णोति । तडइ तडइ तडवइ तनोति । एते धात्वादेशेषूक्ता इति
नोक्ताः ॥ (४०४)

इंदोवे तंबकिमी, तणसोल्ली मल्लियाए य ।

सुरयम्मि तत्तुडिल्लं, पसारिए चयेय तणरासी ॥४०५॥

१ “विशितं तरसं मांसम्” [अमरको० मनु०व० कां० २ श्लो० ६३] २ °तडि-
तौतडि° पा. । ३ कंगुलं तडो कलमतौतडो पा. । ४ पटमाड° पा. । ५ “तृणशूर्यं तु
मल्लिका” [अमरको० वनौषधिव० कां० २ श्लो० ६९] “तृणशूर्यं मल्लिकायाम्”
[हैमअने० कां० ४ श्लो० २२४]

तंबकिमो इन्द्रगोपः ।

तणसोल्ली मल्लिका ।

तत्तुडिल्लं सुरेतम् ।

तणरासो प्रसारितम् ।

यथा—

जइ तत्तुडिल्लपंडिय ! तणसोल्लीवल्लहो गओ कालो ।

तुह विरहे तणरासियतंबकिमी पाउसो कहं तीए ? ॥३२०॥ (४०५)

सालिम्मि तलप्फल-तालहला, खुहिए तडमडो य ।

तंतुकखोडी य तुरी, उडुवे तरियव्व-तणवरंडीओ ॥४०६॥

तलप्फलो तथा तालहलो शालिः ।

तडमडो क्षुभितः ।

तंतुकखोडी वायकतन्त्रोपकरणम् ।

तरियव्वं तथा तणवरंडी उडुपः ।

यथा—

कीस तलप्फलगोवीतडमडिओ जासि तालहल्लेत्तं ।

तंतुकखोडिय ! वच्चसु तरियव्वणिउत्त ! तणवरंडीए ॥३२१॥ (४०६)

तद्विअसं अणुद्विअसे, तहल्लिया चेव गोवाडे ।

तद्वियचयं च णच्चे, तलयागत्ती य कूवम्मि ॥ ४०७ ॥

तद्विअसं—अदूरविप्रकर्षात् 'तद्विअसियं'

'तद्विअहं' इत्यपि—अनुद्विअसम् ।

तद्वियचयं नृत्यम् ।

तलयागत्तो कूपः ।

तहल्लिया गोवाटः ।

यथा—

तरुण ! तहल्लियरक्खय ! भुमयातद्वियचएण तद्विअसं ।

तलयागत्ति वच्चइ णिसि बहुआ पाणियमिसेण ॥३२२॥ (४०७)

तडफडियं परिचलियम्मि, कुरवणं तंबकुसुमो य ।

गालिय-अंगुलिणसुं तलसारिय-तणयमुद्दियाओ य ॥ ४०८ ॥

तडफडियं परितश्चलितम् ।

तंबकुसुमो कुरवकः ।

तलसारियं गालितम् ।

अन्ये तु “तलसारिओ नालिकः” []

इति पठन्तः ‘तलसारियं मुग्धम्’

आचक्षते ।

तणयमुद्दिया अङ्गुलीयकम् ।

यथा—

अइ तलसारियपेम्मय ! तुह विरहे तीए एत्थ तडफडियं ।

तंबकुसुमस्स मूले ओपडिया तणयमुद्दिया कहइ ॥ ३२३ ॥

अत्र—तलअंटइ ‘भ्रमति’ इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (४०८)

ताला लाजा, रम्मम्मि तामरो, रोयणम्मि ताडिअयं ।

तारत्तरो मुहुत्ते, जलभवफुल्लम्मि तामरसं ॥ ४०९ ॥

ताला लाजाः ।

तामरं रम्यम् ।

ताडिअयं रोदनम् ।

तारत्तरो मुहुर्त्तः ।

तामरसं जलोद्भवं पुष्पम् ।

‘पद्म’वाचकस्तु ‘तामरस’शब्दः

संस्कृतसम एव ।

यथा—

ताडिअयपरं बालं कुलडा तालाहिं भोलविय जाइ ।

तारत्तरेण तामरतामरसे सरियतूहम्मि ॥ ३२४ ॥ (४०९)

तालफुली य दासी, तिच्ची सारम्मि, दूसहे तिव्वं ।

१ ‘तामरस’शब्दः म्लेच्छभाषासंबन्धी, न तु आर्यभाषासंबन्धी—इत्येवं श्रीमांसा-
सूत्रभाष्यकारो जैमिनिमुनिः प्राह स्वभाष्ये [अ० १ पा० ३ सू० १० अधि० ५]

अतः ज्ञायते यत् ‘तामरस’शब्दः न संस्कृतः किन्तु पश्चात् संस्कृते प्रविष्टः ।

'तिरिडो तिमिरे, 'तिणिसं महुपडले, 'तिमिणं अल्लदारुम्मि ॥४१०॥

तालफली दासी ।

तित्तो सारम् ।

तिव्वं दुर्विषहम् ।

“तिव्वं अत्यर्थम्” [] इति

सातवाहनः ।

'तिरिडो तिमिरवृक्षः ।

'तिणिसं मधुपटलम् ।

'तिमिणं आर्द्रदारु ।

यथा—

वयणाइं तालफली असुणंती 'तिणिसत्तिमहुराइं ।

तिव्वविलियस्स पइणो ओ ! पहरइ तिरिडतिमिणेणं ॥ ३२५ ॥

अत्र तालिअंटइ भ्रमति' इति धात्वादेशेपूकमिति नोक्तम् । (४१०)

उण्हपवणे तिरिड्डी, तिगिच्छी तिगिया य कमलरए ।

तिविडी पुडिया, गुरु तित्तुयं च, ण्हाणोल्लियाम्म तित्तिरियं ॥४११॥

तिरिड्डी उण्णवातः ।

तिगिच्छी तिगिया च कमलरजः ।

तिविडी पुटिका ।

“तिविडा सूची” [] इति केचित् ।

तित्तुयं गुरु ।

तित्तिरियं स्नानार्द्रम् ।

यथा—

तिगिच्छिसुरहिजसभर ! निव ! कलुसियतिगिण तिरिड्ढिम्मि ।

तित्तुयदुहा तुह रिऊ णइतित्तिरिया जिमंति तिविडीए ॥३२६॥ (४११)

तिमिरच्छ-तिमिच्छाहा करंज-पहिया, तिग्गिलो मीणे ।

तिण्हीकयम्म तिव्खालियं, तह तिरोवई वयंतरिए ॥ ४१२ ॥

१ “लोघ्नः तिरोटः” [अमरको० वनौषधीव० कां० २ श्लो० ३३] ‘तिरोटं कूलवृक्षः’ [हैमउणादिसू० १५१] २ तिणसं पा. । ३ “आर्द्रं सार्द्रं किलन्नं तिमितम्” [अमरको० विशेष्य० कां० ३ श्लो० १०५]

तिमिरच्छो कैरञ्जद्रुमः ।

तिमिच्छाहो पथिकः ।

“तिमिच्छओ” [] इति कश्चित्

तिमिगिलो मीनः । मत्स्यविशेषवाच-

कस्तु संस्कृतसमः ।

यथा—

हणिओ तिमिगिलघण एस तिकखालिएण व सरेणं ।

मुच्छइ तिमिरच्छतले तिरोवइपिओ तिमिच्छाहो ॥३२७॥ (४१२)

तुंगी रयणी, तुण्ही य सूररे, तुच्छं ओसुकके ।

तुलसी सुरसलयाए, तुंडीरं मधुरबिंबम्मि ॥४१३॥

तुंगी रात्रिः ।

तुण्ही सूकरः ।

तुच्छं अवशुष्कम् ।

तुलसी सुरसलता ।

तुंडीरं मधुरबिंबम् ।

अत्र—तुंदे उदरम् । तुंडं आस्थम् । तुंबी अलाबूः । एते संस्कृत-

समत्वान्नोक्ताः ।

यथा—

तुंडीरउट्टि ! तुमए अतुच्छतुलसीहिं अच्चिया चंडी ।

तुंगीवइपुण्णकलं जं आइतुण्हीबलं वरं लहसि ॥३२८॥(४१३)

तुण्हिको मिउअचलम्मि, तुलगं कागतालीए ।

तुच्छय-तुच्छइया रंजिए, जरघडम्मि तुंडूओ ॥४१४॥

तुण्हिको मृदुनिश्चलः ।

तुलगं काकतालीयम् ।

तुच्छयं तथा तुच्छइयं रञ्जितम् ।

तुंडूओ जीर्णघटः ।

१ करञ्जः पा । २ “रात्री..... तुङ्गी भौती क्षताक्षी च” —[त्रिकाण्डशेष
कालवर्गं श्लो० १०९] “तुङ्गी देश्याम् संस्कृतेऽपि” [हैमम्भि० कां० २ श्लो० ५६
वृत्ति य० प्र०] “तुङ्गीशः शशाङ्के” [हैमअनेकार्थ० कां० ३ श्लो० ७१३] ३ “तुण्डिकेरी
रक्तफला बिम्बिका” [अमर० वनौषधिव० कां० २ श्लो० १३९ तथा हैमअनेकार्थसं०
कां० ४ श्लो० २५५] “तुण्डो तुण्डिका” [हैमनि०शे० श्लो० ३६८]

यथा—

अस्सि तुलगादिट्ठे तुच्छइया मेल्लिऊण तुंडुअं ।

किं अहिसरसि सहि ! तुमं ण तुच्छयो एस होहि तुण्हिक्का ॥३२९॥(४१४)

तुणओ तूरविसेसे, तुंतुक्खुडिओ तुराजुत्ते ।

दारु तुसेयजंभं, तूओ तह उच्छुकम्मयेरे ॥४१५॥

तुणओ 'झुंख'आख्यस्तूर्यविशेषः ।

तुसेयजंभं दारु ।

तुंतुक्खुडियो त्वरायुक्तः ।

तूओ इक्षुकर्मकरः ।

अत्र—तुवरो रसविशेषः इति संस्कृतसमतत्त्वान्नोक्तः ।

यथा—

तूओ वायइ तुणयं उच्छुणिवीडणतुसेयजंभठिओ ।

तं सुणिय गोववहुया तुंतुक्खुडिया अहिसरेइ ॥३३०॥

अत्र—तूहो सरिदवतारः इति 'तौर्य'शब्दभवत्वान्नोक्तः ॥४१५॥

पुरिसम्मि तूहणो तोलणो य, सिंवलितरुम्मि तूलिणिया ।

तेंडुयं अवि तुंबुरुए, तोसं दव्वम्मि, तोमरी वल्ली ॥४१६॥

तूहणो तथा तोलणो पुरुषः ।

तोसं धनम् ।

तूलिणी शाल्मलिः ।

तोमरी वल्ली ।

तेंडुयं तुंबुरु ।

अत्र—तेअवइ प्रदीप्यते इति धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः ।

यथा—

तूहण ! तूलिणि-तेंडुय-तोमरिगहणे गिरिम्मि किं भमसि ।

मुत्तूण तोलणवयं ण हु तोसं लव्वए कह वि ॥३३१॥(४१६)

१ ५वरो ॥ पा. । २ 'तिन्दुकः स्फूर्जकः' [अमरको० वनौषधिव० कां० २ श्लो० ३८] "तिम्यति आर्द्राभवति तिन्दुकः" [हैमठणा० सू० ५७ तथा हैमनि० श्लो० ११३]

अणिमित्ततप्परे तोक्कओ, तहा तोडणो असहणम्मि ।
तोअय-तोमरिया बप्पीहय-सत्थप्पमज्जएसुं च ॥४१७॥

तोक्कओ अनिमित्ततत्परः ।

तोअओ चात्तकः ।

तोडणो असहनः ।

तोमरिओ शङ्खप्रमार्जकः ।

यथा—

वम्महसरतोमरिए माणंसिणिमाणतोडणे काले ।

तोअअ ! मज्झ अवत्थाकहणे दइअस्स तोक्कओ होहि ॥३३२॥(४१७)

अथ अनेकार्थाः—

तंडं खलीणलालय-सिरहीण-सराहिएसुं च ।

गामणि-सेज्जासु तलं, तल्लं पल्ललय-वरुअ-सेज्जासु ॥४१८॥

तंडं कविकालालकम् शिरोविहोतम्

तल्लं पल्ललयम् वरुकाख्यं तृणम्

स्वराधिकं चेति व्यर्थम् ।

शय्या चेति व्यर्थम् ॥(४१८)

तलं ग्रामेशः शय्या च ।

तप्परआ-आएसेसुं तत्ती, तमणी य वाहु-भुज्जेसु ।

तल्लिमो कुट्टिम-सेज्जा-वरोद्ध-भू-वासभवन-भट्टेसु ॥४१९॥

तत्ती तत्परता आदेशश्च ।

तल्लिमो कुट्टिमम् शय्या गृहोर्ध्वभूमिः

तमणी भुजः भूर्जं च ।

वासभवनम् भ्राष्ट्रश्चेति पञ्चार्थः॥(४१९)

कण्णाहरणविसेसे वरंगए चैय तलवत्तो ।

ताल्लूरो फेण-कविट्टेसु, तिरिडियं सतिमिर-विचिएसु ॥४२०॥

तलवत्तो कर्णाभरणविशेषः वराङ्गं च ।

तिरिडियं तिमिरयुतम् विचिंतं च ॥

ताल्लूरो फेनः कपित्थतरुश्च ।

(४२०)

“ताल्लूरो आवर्त्तश्च” [] इति केचित् ।

कोउअ-विवाह-सरिसव-हविअ-सिणिद्ध-कुतुवेसु तुप्पो वि ।

पीणम्मि ‘तुरी’सद्दो उवगरणे तूलियाणं च ॥४२१॥

तुप्पो कौतुकम् विवाहः सर्वपः ब्रक्षि-
तम् स्निग्धः कुतुपश्चेति षडर्थः ।

तुरी पीनम् तूलिकानामुपकरणं चेति
द्व्यर्था ॥ (४२१)

गायन्वा तुंबिल्ली महुपडले उक्खले चेअ ।

तिड्डो सलह-पिसल्ला, तउवट्टिय-कणियासु तोवट्टो ॥४२२॥

तुंबिल्ली मधुपटलम् उदूखलं चेति
द्व्यर्था ।

तिड्डो शलभः पिशाचश्च ।
तोवट्टो त्रपुपट्टिकाख्यः कर्णाभरणभेदः
कमलकर्णिका चेति द्व्यर्थः ॥(४२२)

अथ 'थ' आदिः—

थग्घो गाघे, निलए थहो, थरो दहिसरे, थरू लरूए ।

थंबं विसमे, थक्को अवसरम्मि, पसुम्मि थट्टि-थवा ॥४२३॥

थग्घो गाघः ।

थंबं विषमम् ।

थहो निलयः ।

थक्को अवसरः ।

थरो दधिसारः ।

थट्टी तथा थवो पशुः ।

थरू तसरुः ।

यथा—

दहियं थरेण, खग्गा थरूहि, कूवा अ थग्घसलिलेहि ।

सोहंति थंबथक्का भडेहि, थट्टी-थवेहि गामथहा ॥३३३॥ (४२३)

वित्थिण्णम्मि थस-थसल-थामा, थविया पसेवियाए य ।

थंडिल्ल-थमिय-थलया मंडल-विम्हरिय-मंडवेसुं च ॥४२४॥

थसो थसलो थामो एते त्रयोऽपि

थंडिल्लं मण्डलम् ।

विस्तीर्णार्थाः ।

थमियं विस्मृतम् ।

थवो प्रसेविका ।

थलओ मण्डपः ।

१ व्राक्षतः सु. । २ द्व्यर्थः पा. । ३ °धिसरः पा. ।

यथा—

थामत्थणथंडिल्ले ! थसकडि ! तुह थेविअसुन्नहिअयाए ।
थलयआगओ वि दइओ थमिओ किं थसलदोसो व्व ॥३३४॥(४२४)
भल्लायए थउइडं, वीसामे थत्तियं चेय ।
चंचूइ थग्गया, थवइल्लो दीहउरुजुअलउवविट्ठो ॥४२५॥

थउइं भल्लातकम् ।

थग्गया चंचुः ।

थत्तियं विश्रामः ।

थवइल्लो प्रसारितोरुद्धयोपविष्टः ।

यथा—

णिव ! तुह भएण णट्ठा भुंजिअसुअथग्गयाअद्वखद्वफला ।
रिउणो कुणंति खिन्ना थवइल्ला थत्तियं थउइडतळे ॥३३५॥(४२५)
थरहरियं कम्पिअए, घणम्मि थारो, थिरे थिमियं ।
थिरणामो चलचित्ते, दरिए थुण्णो अ, वट्ठिए थुल्लो ॥४२६॥

थरहरियं कम्पितम् ।

थिरणामो चलचित्तः—यः कचिदपि

थारो घनः ।

धृतिं न बध्नाति ।

थिमियं स्थिरम् ।

थुण्णो दृप्तः ।

थुल्लो परिवर्तितः ।

‘थाणयं’ आलवालः इति स्थानक’शब्दभवः ।

यथा—

थुण्णत्तणथुल्लमुहो माणिणिलोओ पियम्मि थिरणामो ।
थारत्थणियं सोउं थरहरियतणू हवेइ थिमियमणो ॥३३६॥(४२६)

१ थइअं पा. । २ “...आलवालं..... स्थानकं च सः”-[अभिधान० कां० ४
ख्लो० १६१]

थुलमो दूसे, थुक्कियं उन्नयए, थुडडहीरं अवि चमरे ।
थुरुणुल्लणयं सेज्जा, वाययभंडम्मि थूरी य ॥४२७॥

थुलमो पटकुटी ।	थुडडहीरं चामरम् ।
थुक्कियं उन्नतम् । अम्बूकृते तु	थुरुणुल्लणयं शय्या ।
थुक्कियं 'थूत्कृत'शब्दभवमेव ।	थूरी तन्तुवायोपकरणम् ।

यथा—

तुह थुक्कियअंसरिउणो थुरुणुल्लणय-थुडडहीर-थूलमाई ।
ओमुत्तूण पणद्दा थूरिकरा तंतुवायवेसेण ॥३३७॥(४२७)
थूणो तुरए, कोलम्मि थूलघोणो य, बिंदुए थेवो ।
थेरो के थेरासण-थेवरिया पउम-जम्मतूरेसु ॥४२८॥

थूणो अश्वः ।	थेरो ब्रह्मा ।
थूलघोणो सूकरः ।	'थूणो' 'थेणो' चोरः इति स्तेन-
थेवो बिन्दुः । 'स्तोक'वाचकस्तु	शब्दभवौ ।
'थेव'शब्दः 'स्तोक'शब्दभव एव ।	थेरासणं पद्मम् ।
	थेवरियं जन्मनि तूर्यम् ।

यथा —

उकण्णियरविधूण-आइथूलघोणं अणज्झयणथेरं ।
थेरासणअंकजिण ! तुह थेवरियं जणइ हरिसजलथेवे ॥३३८॥(४२८)
कमपिहुवट्टे थोरो, बलम्मि थोहं च, खोलए थोलो ।

थोरो क्रमपृथुपरिवर्तुलः ।	थोहं बलम् ।
स्थूलार्थस्तु 'स्थूल'शब्दभव एव ।	थोलो वल्लैकदेशः ।

१ सूत्रार्थः 'धा'शब्दः इति तात्पर्यम् ।

यथा —

थोरसुअथंभ ! इण्हि तुह थोहेणं रणे हयवईओ ।
सुर्याभिवखणिमिच्चं रिउसुद्धंतवहूउ थोलं उइडंति ॥३२९॥

अथ अनेकार्थाः—

ठाण-उण्ड-पिहुसु थाहो, निन्नेहदय-दरिणसु थिण्णो वि ॥४२९॥

ठाणं स्थानम्, उण्डं गम्भीरजलम्, पृथु थिण्णो निःस्नेहदयः दृष्टश्चेति द्वयर्थः ।
विस्तीर्णम् तत्र त्रयेऽपि 'थाह' शब्दः ।
“थाहो दीर्घः” [] इत्यन्ये ।

तत्र 'थक्कइ' तिष्ठति, फक्कति च इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।
'थिप्पइ' विगलति, तृप्यति च इति धात्वादेशेषूक्तमितीह नोक्तम् ॥ (४२९)

भयरहिय-णिब्भरेसुं बद्धसिरवके य थिरसीसो ।
दरकुवियवयणसंकोयण-मोणेसुं थुडुंकियं चेय ॥ ४३० ॥

थिरसीसो निर्भीकः निर्भरैः सशिर- थुडुंकियं दरकुपितवदनसंकोचनम् मौनं
ल्लाणश्चेति त्रयर्थः । चेति द्वयर्थम् ॥ (४३०)

पासायसिहर-वप्पीहएसु रप्फे तद्दा थूहो ।
थेणिलियं हरिय-भएसु, रजग-मूलएसु थौवो वि ॥ ४३१ ॥

थूहो प्रासादशिखरम् चातकः वल्मीकं चेति त्रयर्थः । थेणिलियं हस्तम्
भीतं च । थौवो रजकः मूलकश्च ॥ (४३१)

१ ०रः बद्धशिरं मु. । २ “स्तोकः स्यात् चातक-अल्पयोः” [हैमअनेकार्थ०
का० २ श्लो० २१] (सं० स्तोक-थोअ-थूह) । ३ थोओ पा. । मु. ।

अथ 'द' आदिः-

'दरं अद्रे, दयं अंबू, दंतो कडए, दवो य गग्गरए ।
दच्छं तिकखे, सुचकणयम्मि दंडी दसेरो य ॥४३२॥

^१दरं अर्धम् ।

दच्छं तीक्ष्णम् ।

^२दयं जलम् । "दयं शोकः" []

दंडी तथा दसेरो सूत्रकनकम् ।

इत्यन्ये ।

"दंडी डंडीवत् सूचीसंघटितवख्युगम्

^३दंतो पर्वतैकदेशः ।

अपि" [] इत्यन्ये ।

दवो गद्गदः ।

परिहासवाचकस्तु 'दवो' 'द्रव' शब्द-
भवः ।

वनबहिवाची तु संस्कृतसमः ।

यथा—

दच्छतवं केण कयं दंते सहि ! दरदयम्मि को पडिओ ? ।

जो दंडिमंडियउरो सदसेरं दवसरं तुमं रैमइ ॥३४०॥ (४३२)

सोयम्मि दसू, दअरी सुराइ, दमओ दरिदम्मि ।

दत्थर-दक्खज्जा करसाडय-गिद्धेसु, दंतिओ ससए ॥४३३॥

दसू शोकः ।

दत्थरो हस्तशाटकः ।

दअरी सुरा ।

दक्खज्जो गृध्रः ।

दमओ दरिद्रः ।

दंतिओ शशकः ।

यथा—

दक्खज्जेण झडप्पिअदत्थरसंछन्नदंतिअयमंसे ।

कुणइ दसु आरडंती दअरीपाणाउला दमयवेसा ॥३४१॥ (४३३)

१ "दलं शस्त्रीछदे अर्ध-पणयोः" (दल-दर) [हैमअनेका० कां० २ श्लो० ४८१]

२ "द्यति तृष्णां दकम्" (दक-दय) [जणा० सू० ३३ अभिघा०] ३ "दन्तकाः तु
बहिस्तिर्यक्प्रदेशा निर्गता गिरेः" [अभिघा० कां० ४ श्लो० १००] तथा "दन्तः दशन-
सानुनो" [हैमअनेका० कां० २ श्लो० १६९] ४ रडइ (रटति-जल्पति) पा. । ५
"दाक्षाव्य-शुध्री" [अमरको० कां० २ सिद्धादिव० श्लो० २१]

दवर-दहिंद्वा तंतु-कविट्टेसु, दइय-दयाइया आविष् ।
दडवड-दहिउप्फ-इयावणा य धाडि-णवणीअ-दीणेसु ॥४३४॥

दवरो तन्तुः ।
दहिट्टो कपित्थः ।
दइयं तथा
दयाइयं रक्षितम् ।

दडवडो धाटी ।
दहिउप्फं नवनीतम् ।
दयावणो दोनः ।

अत्र—दरिओो दसः इति 'दस'शब्दभवः । दंसइ दर्शयति । इति धात्वा-
देशेषूक्तः इति नोक्तौ ।

यथा—

दइयदयावणय ! तुमं दवरआहतणू दहिट्टवट्टथणी ।
दहिउप्फकोमलंगी विरहदडवडा दयाइउं जोग्गा ॥३४२॥ (४३४)
दवहुत्तं गिम्हमुहम्मि, दहित्थारो दहिसरम्मि ।
दहवोली थालीए, दरवल्ल-दयच्छरा य गामेसे ॥४३५॥

दवहुत्तं ग्रीष्ममुखम् ।
दहित्थारो दधिसरः ।
“दहित्थारो” [] इत्यन्ये ।

दहवोल्ली स्थाली ।
दरवल्लो तथा दयच्छरो ग्रामस्वामी ।

यथा—

सदहित्थारयदहिणा णवदहवोल्लीइ विरइयकरंबं ।
दवहुत्ते अलहंतो दरवल्ल ! दयच्छरो सि कहं ? ॥३४३॥ (४३५)
णिबिडम्मि दरुम्मिल्लं, दरमत्त-दरंदरा हह-उल्लासा ।
दरवल्लहो य दइए, दरवल्लणिहेलणं च सुअघरे ॥४३६॥

१ “कपित्थे स्युः दधित्थ-धाहि-मन्मथाः” (दधित्थ-दहिट्ट) [अमरको० कां०
२ वनौषधिव० प्लो० २१] २ °रयं दं पा. ।

दरुम्मिल्लं घनम् ।

दरमत्ता बलात्कारः ।

दरंदरो उल्लासः ।

दरवल्लहो दयितः ।

दरवल्लणिहेलणं शून्यगृहम् ।

यथा—

दरवल्लहाइ तुह तइ ण सिणेहदरंदरो दरुम्मिल्लो ।

ता जइ दरमत्ताए दरवल्लणिहेलणम्मि तं रमसि ॥३४४॥

अत्र—दब्बीअरो सर्पः इति 'दर्वीकर'शब्दभवः । दक्खवइ दर्शयति । इति धात्वादेशेषूक्तः इति नोक्तौ ॥ (४३६)

दाओ पडिहु, कंचीइ दार-दोरा य, दालियं णयणे ।

दारिय-दारद्धंता-दादलिया वेस-पेड-अंगुलिया ॥४३७॥

दाओ प्रतिभूः ।

दारो तथा दोरो कटिसूत्रम् ।

दालियं चक्षुः ।

दारिया वेश्या ।

दारद्धंता पेटा ।

दादलिया अङ्गुलिः ।

अत्र—दावइ दर्शयति । इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।

यथा—

चळदालिय-दादलिआण रणिरदाराण दारियजणाण ।

दोरेरवो दारद्धंताए जणअत्थघल्लणयदाओ ॥३४५॥ (४३७)

दियहम्मि दिओ, सुण्णार-अणत्थेसुं दियज्झ-दिप्पंता ।

दिब्वासा चामुण्डा, जडे दिअलिओ, दियाहमो भासे ॥४३८॥

दिओ दिवसः ।

दियज्झो सुवर्णकारः ।

दिप्पंतो अनर्थः ।

दिब्वासा चामुण्डा ।

दिअलिओ मूर्खः ।

दियाहमो भासपक्षी ।

१ ०रओ दां पा. । २ ०ताइ जं पा. ।

यथा—

पुरिसदियाहम ! दिअलिअदियज्झ ! विक्खसि ण तीइ दिप्पंतं ।
जं दिव्वासाभवणे दिअअंतसंमयंसि णागओ सि तुमं ॥३४६॥(४३८)
सैयभोअणे दिअसियं, पुव्वण्हयभोअणे य दिअहुत्तं ।
बाले दिल्लिदिलिओ य दुद्धगंधियमुहो चेय ॥४३९॥

दिअसियं सदाभोजनम् ।

दिल्लिदिलिओ

“दिअसियं अनुदिनम्” [] इत्येके ।

तथा

दिअहुत्तं पूर्वाह्नभोजनम् ।

दुद्धगंधियमुहो बालः ।

यथा—

मह दुद्धगंधियमुहा दिल्लिदिलियस्स तस्स सेवाए ।
दूरे दिअसियवत्ता दिअहुत्तकए वि तम्मंति ॥३४७॥ (४३९)
दियधुत्तओ य कागे, कक्किडे दीवओ चेव ।
संखम्मि दीहजीहो, दुल्लं वत्थम्मि, दुत्ति सिग्घम्मि ॥४४०॥

दियधुत्तो काकः ।

दोहजीहो शङ्खः ।

दीवओ कृकलार्शः ।

दुल्लं वल्लम् ।

दुत्ति शीघ्रम् ।

अत्र—दिवाइत्ती चाण्डालः । इति ‘दिवाकीर्त्ति’शब्दभवत्वान्नोक्तः ।

यथा—

ओ ! दीहजीहउज्जलदुल्लो गामणिजुयाणओ दुत्ति ।
दित्तधुयमुक्कमलकलुसमत्थओ दीवओ व्व उम्मुहइ ॥३४८॥(४४०)
दुत्थं दुक्खं जहणे, दुली य कुम्मम्मि, दुद्धओ णिवहे ।
माघण्हाणे दुक्करं, अवि दुब्बोल्लो उवालंभे ॥४४१॥

१ °ज्झ ! दि° पा. । सु. । २ °सयणम्मि णा° पा. । ३ सइभो° सु. ।

१ °सः सु. ।

दुत्थं

तथा

दुक्खं जघनम् ।

दुली कूर्मः ।

दुद्धओ समूहः ।

अत्र—दुहं असुखम् इति 'दुःख'शब्दभवत्वान्नोक्तम् ।

यथा—

दुक्करवेविरतणु ! पिहुदुत्थे ! णियदुक्खभारेण ।

जइ दुलिदुद्धयखुद्धा पडसि तुमं ता णु कस्स दुब्बोल्लो ? ॥ ३४९ ॥ (४४१)

दुद्दोली अ दुमाली, दुल्लगं अघडमाणम्मि ।

दूहवजणम्मि दुत्थोह-दूसला दूहलो चेअ ॥ ४४२ ॥

दुद्दोली वृक्षपङ्क्तिः ।

दुल्लगं अघटमानम् ।

दुत्थोही

दूसलो

दूहलो त्रयोऽप्येते दुर्भगवाचकाः ।

'दूहव'शब्दस्तु 'दुर्भग'शब्दभव इति नोपात्तः ।

दूसल-अदूहलाणं पेम्मं दुत्थोहए ! सुदुल्लगं ।

किं कह वि कया वि मरुत्थलम्मि पल्लवइ दुद्दोली ? ॥ ३५० ॥ (४४२)

दुम्मूह-दुमणीओ कवि-लुहासु, दुग्घुट्ट-दूणया हत्थी ।

दुज्जायं वसणे, दुक्कुहो असहणम्मि, दुइमो दिअरे ॥ ४४३ ॥

दुम्मूहो मर्कटः ।

'दहिमुह' शब्दोऽपि देश्यः कपिवाची

कैश्चिदुक्तः ।

दुमणी सुधा ।

दुग्घुट्टो

तथा

दूणो हस्ती ।

दुज्जायं व्यसनम् ।

दुक्कुहो असहनः ।

अग्रेचक्रिणि अपि लक्ष्येषु दृश्यते ।

दुइमो देवरः ।

यथा—

दुग्घुड्ढणतद्वा दुमणिसिअधरे तुह पिया णट्ठा ।
 ता दुम्महबल ! दुहम ! विसेसु मा दुक्कुहत्तदुज्जायं ॥३५१॥
 अत्र—‘दुमइ धवलयति’ इति घात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (४४३)
 दुहओ सुण्णे, दुण्णिक्क-दुण्णिक्खत्ता य दुच्चरिआ ।
 दुंदुमिणी रूववई, गलगज्जिययम्मि दुंदुमियं ॥४४४॥

दुहओ चूर्णितः ।

दुण्णिको

तथा

दुण्णिक्वत्तो दुश्चरितः ।

“दुण्णिक्वत्तो दुदर्शः” []

इत्यन्ये ।

दुंदुमिणी रूपवती ।

दुंदुमियं गलगर्जितम् ।

यथा—

दुण्णिक ! दुण्णिक्वत्तं भज तं चिय मयणबाणदुहअअंगो ।
 सुकुल्लभवदुंदुमिणिं ददुं किं करसि दुंदुमियं ? ॥३५२॥(४४४)
 दुल्लसिया दासीए, दुरंदरं दुक्खउत्तिण्णे ।
 दुद्धोलणी दुहिअदुज्जाए, तिमिरे दुरालोओ ॥४४५॥

दुल्लसिया दासी ।

दुरंदरं दुःखोत्तीर्णम् ।

दुद्धोलणी या दुग्धा अपि दुह्यते ।

दुरालोओ तिमिरम् ।

यथा—

रक्खसु दुद्धोलणित्थं दुल्लसियापुत्त ! घणदुरालोए ।
 जीइ पसाएण सया दालिदुदुरंदरा अम्हे ॥३५३॥ (४४५)
 संढे दुअक्खरो, तह दुमंतओ केसबंधम्मि ।
 दुम्मइणी-दुत्थुरु^१हुंडाओ तह कलहसीलाए ॥४४६॥

१ दुण्णिक्वत्तं भ° पा. । २ °लणी वा दुहिया वि दुज्जाए ति° पा. । ३ °रुहंवा° पा. ।

दुअक्खरो षण्ठः ।

दुमंतओ केशबन्धः ।

दुम्मइणी

तथा

दुत्थुरुहुंडा कलहशीला स्त्री ।

दुत्थुरुहुंडो पुरुषोऽपि ।

यथा—

दुत्थुरुहुंड ! दुअक्खर ! दुम्मइणीए दुमंतए तीए ।

बंधसु कुसुमामेलं अम्हे ण हु तुज्ज जोग्गाओ ॥३५४॥

अत्र—दुगुच्छइ दुगुंछइ 'जुगुप्सते' । दुहावइ 'लिनत्ति' । एते धात्वादेशेषूक्ताः
इति नोक्ताः ॥ (४४६)

सरियाइ दुंबवत्ती दुक्कुक्कणिया पडिग्गाहए ।

लज्जदुमणम्मि दूहट्टो, देहणि-दोहणीउ पंकम्मि ॥४४७॥

दुंबवत्ती सरित् ।

दुक्कुक्कणिया पतद्ग्रहः ।

दूहट्टो लज्जादुर्मनाः ।

देहणी

तथा

दोहणी पङ्कः ।

अत्र—दूमइ 'परितापयति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।

यथा—

मा लज्ज दुंबवत्तीदोहणिसुत्ता चिरेण आविति ! ।

धोएमि देहणि तुह पयाण दुक्कुक्कणीए दूहट्ट ! ॥३५५॥

अत्र—देक्खइ 'पश्यति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् । (४४७)

पिकम्मि देवउप्पं पुप्फे, दोगं च जुयलम्मि ।

कूवय-सव-वसहेसुं दोद्धिअ-दोहूअ-दोआला ॥४४८॥

देवउप्पं पकपुप्पम् ।

दोगं युग्मम् ।

दोद्धिओ चर्मकूपः ।

दोहूओ शवः ।

दोआलो वृषभः ।

१ °रुहंडो पा. । २ °रुहंड दु° पा. ।

यथा—

दोह्रअमुहा दोआलवाहणा गलियबाहुदोगबला ।
जीवंति दोद्धिअवहा तुह रिउणोमहुअदेवउप्फेहिं ॥३५६॥(४४८)
दोवेली सायंभोयणम्मि, तह दोणओ य आउत्ते ।
जुण्हाइ दोसिणी, कडियडम्मि दोहासलं चेअ ॥४४९॥

दोवेली सायंभोजनम् ।

दोसिणी ज्योत्स्ना ।

दोणओ आयुक्तः ।

दाहासलं कटीतटम् ।

‘हालिकः’ [] इत्यन्ये ।

यथा—

तुह दोहासलदंसणपरव्वसो गामदोणओ बहिणि ! ।
ता एहि मह घरे दोवेलिमिसा दोसिणी ण जा फुरइ ॥३५७॥(४४९)
दोसाणियं च विमलीकयम्मि, दोणक्किया सरहा ।
दोसाकरणं कोवे, दोसणिजंतो य चंदम्मि ॥४५०॥

दोसाणियं निर्मलीकृतम् ।

दोसाकरणं कोपः ।

दोणक्का सरधा ।

दोसणिजंतो चन्द्रः ।

यथा—

दोसणिजंतयदोसाणियसीलाए इमाइ अहरदलं ।
दोणक्काए ददं दोसाकरणं करेसि किं इत्थं ? ॥३५८॥(४५०)

अथ अनेकार्थाः—

दलियं णिकूणियच्छे दारुम्मि य अंगुलीए अ ।

दीह-विरलेसु दरविंदरं च, पसव-णयणेषु दामणिया ॥४५१॥

दलियं निकूणिताक्षम् दारु अङ्गुली
चेत्ति त्र्यर्थम् ।

दरविंदरं दीर्घम् विरलं च ।

दामणो प्रसवः नयनं च ॥ (४५१)

उद्देहि-वाहहरिणीसु दीविया, दुह-कडीसु दुग्गं च ।
जहणट्टियम्मि वत्थे जहणे वि अ दुण्णिअत्थं च ॥४५२॥

दीविआ उपदेहिका मृगाकर्षणी व्याध-
मृगी चेति द्वचर्था ।
दुग्गं दुःखम् कटी च ।

दुण्णिअत्थं जघनस्थितवत्तम् जघनं
च ॥ (४५२)

दुच्चंचालो कलही दुच्चरिओ फरुसवयणो य ।
णेहट्टावणभंढे तुवीए तह य दुद्धिणिया ॥४५३॥

दुच्चंचालो कलहनिरतः दुश्चरितः
परुषवचनश्चेति व्यर्थः ।

दुद्धिणिया—कप्रत्ययाभावे—दुद्धिणी
स्नेहस्थापनभाण्डम् तुम्बो चेति
द्वचर्था ॥ (४५३)

दुच्चंचडिओ य दुल्ललियम्मि तहा दुव्वियड्डम्मि ।
दुप्परियल्लं असक्के दुउणम्मि तहा अणम्मसिए ॥४५४॥

दुच्चंचडिओ दुर्ललितः दुर्विदग्धश्च ।

दुप्परियल्लं अशक्यम् द्विगुणम् अन-
म्यस्तं चेति व्यर्थम् ॥ (४५४)

दूणावेढं असक्के सरे य, दोसो अद्ध-कोवेसु ।
दोहणहारी पाणिअहारीए पारिहारिणीए अ ॥४५५॥

दूणावेढं अशक्यम् तडागश्च ।
दोसो अर्धम् कोपश्च ।

दोहणहारी जल'हारिणी पारिहारिणी
च ॥ (४५५)

अथ 'घ' आदिः—

धैर-धव्वा तूल-रया, भमरे धंग-धुयगाय-धूमंगा ।
धय-धंधा नर-लज्जा, धवलो जच्चोत्तमे, धरे धयणं ॥४५६॥

१ 'लहारी पा' पा. । २ "धरः कूर्माधिपे गिरौ कर्पासतूले" [हैमअनेकार्थ-
कां० २ स्तो० ४२०]

घरं तूलम् ।
 धव्वो वेगः ।
 धंगो
 धुयगाओ
 धूमंगो एते त्रयोऽपि भ्रमरार्थाः ।

धओ पुरुषः ।
 धंधा लज्जा ।
 धवलो यो यस्यां जातौ उत्तमः ।
 धयणं गृहम् ।

यथा—

धयणधरसयणधंधा धयधवले चइय कत्थ चलिया सि ।
 णिसि धंगकेसि ! धव्वा परिमलभमिरधुयगायधूमंगि ! ॥३५९॥ (४५६)
 धणिय-धरग्गा दद-कप्पासेसु, पिहुम्मि धसल-धुत्ता य ।
 धणिया पियाइ, धन्नाउसा कहिज्जंतआसीसे ॥४५७॥

धणियं गाढम् ।
 धरंगो कर्पासः ।
 धसलो तथा धुत्तो विस्तोर्णः ।

धैणिया प्रिया ।
 धन्नाउसो कथ्यमान आशीर्वादः ।
 “धन्नाउसो आशीः एव” []
 इति केचित् ।

यथा—

धणियधसलधणकलसं धुत्तणियम्भं धरग्गसियहसियं ।
 धणियं लहिय जुवाणो मन्नइ धन्नाउसत्तणं सहलं ॥३६०॥ (४५७)
 धंसाडिओ ववगए, हंसे धवलसउणो, लहुं धारं ।
 धारा आजिमुहे, धाडी ई णिरसिए, धाडिओ अ आरामे ॥४५८॥

१ गाथा ४५६ गतः ‘घर’शब्दो द्रष्टव्यः । २ “धनिका वध्वाम्” [हैम-
 अनेकार्थं० कां० ३ श्लो० ५०] ३ “धारा उत्कर्षे खड्गाद्यमे सैन्याग्रे” [हैमअनेकार्थं० कां०
 २ श्लो० ४२१] ४ पादपूरकम् अव्ययम्—“इ-जे-राः पादपूरणे” [हैमप्रा० ८।२।२१७।]

धंसाडिओ व्यपगतः ।

‘मुक्त’अर्थस्तु ‘मुच्चि’धात्वादेशसिद्धः ।

धवलसउणो हंसः ।

धारं लघु ।

धारा रणमुखम् ।

धाडी निरस्तम् ।

धाडिओ आरामः ।

अत्र—धाडइ निरसरति इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।

यथा—

धाराइ धाडियअंगा अधारणिवधवलसउण ! तुह रिउणो ।

धंसाडियसयलदुहा रमंति सुरधाडिए सुरवहहिं ॥३६१॥(४५८)

फलभेए धाणूरियं इंदाणी धुंधुमारा य ।

धुककुद्धुय-धुककुद्धुगिया उल्लसिए, गजे धूणो ॥४५९॥

धाणूरियं फलभेदः ।

धुंधुमारा इन्द्राणी ।

धुककुद्धुयं तथा धुककुद्धुगियं उल्ल-
सितम् ।

धूणो गजः ।

अत्र—धूया दुहिता इति ‘दुहितृ’शब्दभवत्वान्नोक्तम् ।

यथा—

धूणगयधुंधुमारापइसमविककम ! तुह अरिणारीओ ।

धुककुद्धुयधाणूरियं अडंति धुककुद्धुगियभया अडविं ॥३६२॥(४५९)

णीहारे धूमरि-धूमियाउ धूमसिह-धूममहिसीओ ।

धूलीवट्टो तुरए, धूमहारं गवक्खम्मि ॥४६०॥

धूमरी, धूमिया, धूमसिहा, धूममहिसी

एते चत्वारोऽपि ‘नीहार’

अर्थाः ।

धूलीवट्टो अश्वः ।

“धूरियवट्टो” [] इत्यन्ये ।

धूमहारं गवाक्षः ।

यथा—

धूममहिशीइ धूमरियजले को चडइ धूमियाकाले ।

धूमसिहाओ भीओ धूलीवट्टे य धूमहारे य ॥३६३॥ (४६०)

धूरियअं दीहे, धूमद्दयमहिशीओ बहुलासु ।

धूरियं दीर्घम् ।

| धूमद्दयमहिशीओ कृत्तिकाः ।

यथा—

धूमद्दयमहिशीसुं गए दिणेसे अधूरियाओ वि ।

पियविरहत्रिहुरियाणं रयणीओ जुगसमा हुंति ॥३६४॥

अथ अनेकार्थाः—

भज्जा-पज्जत्तीसुं वद्धयणीसंकए य धणी ॥४६१॥

धणो भार्या पर्याप्तः बद्धोऽपि निःशङ्कश्चेति त्रयर्थो 'धणो'शब्दः । (४६१)

चउरंगुलहत्थवणे चंडिणरबलिम्मि धम्मओ तह य ।

धारावासो धण-भेगेसुं, धूमद्दओ सरे महिसे ॥४६२॥

धम्मओ चतुरङ्गुलो हस्तत्रणः

| धारावासो मेघः भेकश्च ।

चण्डीपुरुषोपहारश्च । यदाह—

| धूमद्दओ तटाकः महिषश्च ॥

“चौरा दुर्गापुरतो हत्वा पुरुषं तदङ्गरुधिरेण ।

गहने कुर्वन्ति बलि धर्मार्थं धम्मयं तं तु” ॥ [] ।

‘नकार’आदयस्तु देश्याम् असंभविनः एवेति न निबद्धाः । यच्च “वा आदौ” [८-१-२२९] इति सूत्रितम् अस्माभिः तत् संस्कृतभवप्राकृतशब्दापेक्षया न ‘देशो’अपेक्षया इति सर्वमवदातम् ॥ (४६२)

इत्याचार्यश्रोहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञदेशोशब्दसंग्रहवृत्तौ

पञ्चमो वर्गः ॥७॥ ग्रन्थाग्रम् । श्लो । २४९ ।

षष्ठः वर्गः

अथ 'प' आदिः—

पट्टी पढमपसूया, पच्छी पिड्डिया, पलं पसेयम्मि ।

गामट्टाणे पद्रं, धवले पड्डं, अहिरोहिणी पज्जा ॥४६३॥

पट्टी प्रथमप्रसूता ।

पच्छी 'पिट्टिका' ।

पलं प्रस्वेदः ।

पद्रं प्रामस्थानम् ।

पड्डं धवलम् ।

पज्जा अधिरोहिणी ।

अधिकारवाचकस्तु 'पज्जा'शब्दः

प्रबन्धभेदवाचक'पैर्याय'शब्दभव

एव ।

मार्गवाचकस्तु 'पथा'शब्दभवः ।

यथा—

पट्टीपयपड्डजसो पद्रवई एस जुवइपलजणो ।

गुणपच्छी जस्स अंसे भुयपज्जाए चडेइ जयलच्छी ॥३६५॥(४६३)

पत्ति-पसाइय-पत्तपसाइय-सद्दा पुलिंदसिरपण्णे ।

पत्तपिसालसं इत्थ य, पंती वेणी, गुहाइ पड्डंसो ॥४६४॥

पत्ती तथा पसाइया तथा

पत्तपसाइया तथा पत्तपिसालसं

इत्येते चत्वारः शब्दाः

पुलिन्दशिरसि यत्

पर्णपुटं तद्वाचकाः ।

पंती वेणी—केशरचना ।

पड्डंसो गिरिगुहा ।

यथा—

पड्डंसे पत्तिकरो पत्तपसाइयसिरो रिऊ तुज्ज ।

पत्तपिसालसहत्थं सपसाइयपंतियं रमइ सबरिं ॥३६६॥ (४६४)

१ पट्टी मु. । २ पिट्टिका पा. । ३ 'पथा'श' मु. ।

पलसू सेवा, पणिया करोडिया, पण्हओ य थणधारा ।
पडिवेसिए पएसो, पम्हारो पम्हरो य अवमच्चू ॥४६५॥

पलसू सेवा ।
पणिया करोटिका ।
पण्हओ स्तनधारा ।

पएसो प्रातिवेसिमकः ।
पम्हारो तथा
पम्हरो अपमृत्युः ।

यथा—

जह पण्हओ तह एही पम्हरभीए ! सुओ अ पम्हारो ।
किज्जउ अज्ज पएसिणि ! सुरपलसू चइय पणियकम्माइं ॥३६७(४६५)
कप्पासम्मि य पलही, पविया खगपाणपत्तम्मि ।
पउढ-पऊढा गेहम्मि, मिगविसेसम्मि पसओ य ॥४६६॥

पलही कर्पासः ।
पविया पक्षिणां पानभाजनम् ।

पउढं तथा पऊढं गृहम् ।
“पउढो गृहस्य पश्चिमप्रदेशः”
[] इति केचित् ।
पसओ मृगविशेषः ।

यथा—

कत्थ य गुणमणिपउढं लायण्णनिही कलापऊढं सा ।
पसयसमपलहिदसगो पवियापाणो य कत्थ तुमं ? ॥३६८॥(४६६)
परडा सप्पविसेसे, पडलं णिव्वे, रविम्मि पच्चूहो ।
पहणं कुले, दिणे पउओ, पहणी संमुहागयनिरोहे ॥४६७॥

परडा सर्पविशेषः ।
पडलं नीत्रम् ।
पच्चूहो रविः ।

पहणं कुलम् ।
पउओ दिनम् ।
पहणी संमुखागतनिरोधः ।

यथा—

तइं पहणियरिउवहुया परडाआउलजुण्णपडलउडण्णमु ।
पउअम्मि लियंति सया डरिया चालुक्कपहणपच्चूह ! ॥३६९॥(४६७)

पयला निद्रा, पययं अणिसं, पडवा पडकुडीए ।

पहियं महिए, पसियं पूगफले, पडुसं सुसंजमिए ॥४६८॥

पयला निद्रा ।

पहियं मथितम् ।

पययं अनिशम् ।

पसियं पूगफलम् ।

पडवा पटकुटी ।

पडुसं सुसंयमितम् ।

यथा—

पडवाअंतरे धणिवहू पयलं मुत्तूण पडडसिय णीबिं ।

दहिपहियं विरयंती पययं पसिएण कागं उडडवइ ॥३७०॥(४६८)

पणियं पयडे, परिहो रोसे, पणओ य पंकम्मि ।

पयलो णिडडे, विपुले पइन्न-पेढाल-पेज्जाला ॥४६९॥

पणियं प्रकटम् ।

पयलो नीडम् ।

विक्रैतव्ये तु संस्कृतभवमेव ।

पइन्नो पेढालो पेज्जालो एते

परिहो रोषः ।

त्रयोऽपि विपुलार्थाः ।

पणओ पङ्कः ।

‘पेढालं वर्तुलम्’ [] इति द्रोणः ।

यथा—

पेढालखंध ! पेज्जालवच्छ ! चालुक्क ! तइ पणियपरिहे ।

रिउणो पइन्नपणए वसंति पयलआउले समुदतडे ॥३७१॥(४६९)

चोरणिवहे पडीरो, पत्त-वहोलेसु पंखुडि-परक्का ।

चोरम्मि पलाओ, पत्थर-पड्डल-पड्डुआ चरणघाए ॥४७०॥

पडीरो चोरसमूहः ।

पलाओ चोरः ।

लिपिभ्रष्टास्तु “चोरणिवहे पडीरं” []

पत्थरा पड्डला

इति तरुवर्गे पठन्ति ।

पड्डुआ त्रयोऽप्यमी

पंखुडी पत्रम् ।

चरणघातवाचकाः ।

परक्कं अल्पं स्त्रीतः ।

१ °यलो णीडे मु. । २ पेय्याल-पालिभाषा । ३ °ए वि° पा. ।

यथा—

एस परवकपडीरो पत्थरकुसलेण पड्डुअं दितो ।

पंसुडिय व्व विकिण्णो पलायरक्खेण पड्डुलाहिं पि ॥३७२॥ (४७०)

दरियम्मि पहद्वो, बालम्मि पडोओ, पयामं अणुपुण्वे ।

कुसुमे पसूअं, ओलि-जलणभेएसु पडालि-पप्फाडा ॥४७१॥

पहद्वो दसः ।

पडोओ बालः ।

पयामं अनुपूर्वम् ।

पसूअं कुसुमम् ।

पडाली पङ्क्तिः ।

पप्फाडो अग्निभेदः ।

यथा—

जिणइ पसूअसरो वि हु भुवणपडालिं पयामथोरोरु ! ।

एस पहद्वो मयणो अपडोअपयावपप्फाडो ॥३७३॥ (४७१)

पत्थिय-पसंडि-पन्भोआ सिग्घ-सुवण्ण-भोएसु ।

पद्धरं उज्जु, सइदिट्ठे पहदं, पक्खरा तुरयकवचे ॥४७२॥

पत्थिओ शीघ्रः ।

पसंडि कनकम् ।

पन्भोओ भोगः ।

पद्धरं ऋजु ।

पहदं सदादृष्टम् ।

पक्खरा तुरगसंताहः ।

यथा—

पक्खरियपत्थियहओ पसंडिगोरो रणे जयसिरीए ।

पन्भोअकए पहदो सि पद्धरं कुमरवाल ! तुमं ॥३७४॥ (४७२)

सुरखायम्मि पहम्मं, पत्थीणं थूलवत्थम्मि ।

पव्विद्धं पेरियए, घणे पवद्धो य, पज्जणं पाणे ॥४७३॥

पहम्मं सुरखातम् ।
 पत्थीणं स्थूलवल्लम् ।
 सामान्येन पत्थीणं स्थूलम्”
 [] इत्येके ।
 यथा—

पच्चिद्धं प्रेरितम् ।
 पवद्धो घनः—लोहकुइनोपकरणम्
 इत्यर्थः ।
 पज्जणं पानम् ।

एसो पवद्धहत्यो पत्थीणी तह य तेण पच्चिद्धा ।
 हयकामिणि ! किं वच्चसि पहम्मजलपज्जणमिसेण ॥३७५॥(४७३)
 पडिय-परेया विहडिय-पिसल्लएसुं च, पंपुअं दीहे ।
 पप्पीओ वप्पीहे, पच्चूढो परियली य थालम्मि ॥४७४॥

पडियं विघटितम् ।
 परेओ पिशाचः
 पंपुअं दीर्घम् ।
 यथा—

पप्पीओ चातकः ।
 पच्चूढो तथा परियली स्थालम्—
 भोजनभाण्डम्—इति यावत् ।

अपडियपंपुअपिम्मं जीइ समं भुत्तं एक्कपच्चूढे ।
 तं किं परेय ! णेच्छसि परियलिपडियं जलं व पप्पीओ॥३७६(४७४)
 पच्चुत्थं पडिवविण, पद्धारो छिन्नगंगूले ।
 पम्हल-पसरेहा केसरे, पवसियम्मि परिउत्थो ॥४७५॥

पच्चुत्थं प्रत्युत्तम् ।
 पद्धारो छिन्नलाङ्गूलः ।

पम्हलो तथा पसरेहो किञ्चल्कः ।
 परिउत्थो प्रोषितः ।

यथा—

परिउत्थ ! चलसु काले केयइपसरेह-णीमपम्हलिण ।
 पच्चुत्थदुहा मरिही तुह दइया चमरिय व्व पद्धारा ॥३७७॥(४७५)
 जीवाइ पडंच-पडंसुआ य, भल्ली पलासि-पासाला ।
 पत्तल-पडुवइया पत्तिसमिद्धं चेय तिकत्तम्मि ॥४७६॥

पडंत्वा तथा पडंसुआ ज्या ।
 'प्रतिश्रुत्'वाचकस्तु 'पडंसुआ'शब्दः
 तद्वव एव ।
 पलासी तथा पासाला भली ।

पत्तलं पडुवइयं पत्तिसमिद्धं एते
 त्रयोऽपि तीक्ष्णार्थाः ।
 "पत्तलं कृशम्" [] इत्यन्ये ।
 'पत्तलं पत्रबहुलम्' इति तु
 'पत्रल'शब्दभवम् ।

यथा—

महुमासे भमरोली वम्महवीरस्स घणुपडंच व्व ।

सहयारमंजरी उण पत्तिसमिद्धा पलासि व्व ॥३७८॥

तट्टा रणाउ रिउणो पडंसुआअप्फालणे वि चालुक ! ।

पत्तलकोवो पडुवइपासालाहिं करेसि किं तुमयं ? ॥३७९॥

अत्र—पवित्तो दर्भः । पअरो शरः । इति 'पवित्र'—'प्रदर'शब्दभवौ ।
 'पल्लत्थो' 'पल्लट्टो' पर्यस्तः इति 'पर्यस्त'शब्दभवौ । तथा पट्टइ पिबति । पंगइ
 गृह्णाति । परइ भ्रमति । इति धात्वादेशेषूक्ता इति नोक्ताः ॥ (४७६)

पञ्चेडं पञ्चवरं मुसले, पग्गेज्ज-पहयरा णियरे ।

पलहिय-पुरोहडा विसमे, परियड्ढो य रजगम्मि ॥४७७॥

पञ्चेडं तथा पञ्चवरं मुसलम् ।
 पग्गेज्जो तथा पहयरो निकरः ।

पलहियं तथा पुरोहडं विषमम् ।
 यदाह—“पलहियं विषमम्, असमं च
 पुरोहडं गदितम्” [] इति ।
 अत्र चतुरक्षरपकारादिशब्दप्रस्तावे
 उकारसहितपकारादि'पुरोहड'
 शब्दपाठोऽर्थानुरोधात् ।
 अन्ये तु “पलहियं पुरोहडं” इति
 अन्योन्यपर्यायतया आवृतमही-
 वास्तुवाचकौ” [] इत्याहुः ।

यदाह—“आवरियमहीवत्थू पुरोहडो
पलहिओ तह य” [] “पुरो-
हडं पच्छोक्कडं” [] इति
तु सातवाहनः ।
परियट्टो रजकः ।

यथा—

परियट्ट ! सिलापहयरपुरोहडाओ जलं णईतूहा ।
सविलंबं आणिज्जइ सुंदर ! मा कुप्पसु इमाइ ॥३८०॥
तुह गयविसाणपच्चेडखंडिया पलहिया वि रिउवप्पा ।
हयभडपग्गेज्जा हुंति पच्चवरपाणितुल्ल ! चालुक्क ! ॥३८१॥(४७७)
पडिसार-पाडिसारा पडुयाइ, पडिच्छओ समय ।
पलिहस्सं पलिहाओ य उद्धदारुम्मि, पयवई सेणा ॥४७८॥

पडिसारो यथा पाडिसारो पट्टता ।
“पडिसारो पट्टुः” [] इत्यन्ये ।
पडिच्छओ समयः ।

पलिहस्सं तथा पलिहाओ ऊर्ध्वदारु ।
पयवई सेना ।

यथा—

पलिहायत्थिमियाए अपाडिसाराइ कह वि तुह विरहे ।
तीइ णिसा बोलीणा कह गोसपडिच्छए होही ? ॥३८२॥
तुह कुमरवाल ! पयवइदंसणमित्तेण थंभिय व्व रणे ।
रिउणो गयपडिसारा जाया पलिहस्ससंठाणा ॥३८३॥(४७८)
एरंडदुमे पंचंगुली य, घग्घरगलम्मि पडिसाओ ।
पंफुल्लियं गविट्टम्मि, पडियरो चुल्लिमूलम्मि ॥४७९॥

पंचंगुली एरण्डवृक्षः ।
पडिसाओ घर्घरकण्ठः ।

पंफुल्लियं गवेषितम् ।
पडियरो चुल्लिमूलम् ।

यथा—

पडिसाइल्ले ! पंचंगुलीसु किं कंचुअं गवेसेसि ? ।

पडियरकम्मयरि ! तए वि कीस पंफुल्लिओ नलेसु इमो ? ॥३८४(४७९)

पडिसुत्ती पडिसूरो पडिसंतं चेय पडिकूले ।

पायवडणे परेवय-पाडवणा, पूयलम्मि पहएल्लो ॥४८०॥

पडिसुत्ती पडिसूरो पडिसंतं एते
त्रयोऽपि प्रतिकूलार्थाः ।

परेवयं तथा पाडवणं पादपतनम् ।

पहएल्लो पूपः ।

“पडिसंतं अस्तमितम्” [] इति

तु सातवाहनः ।

यथा—

पडिसूत्ती पडिसूरे परेवयपरम्मि जो अपडिसंतो ।

पाडवणं पहएल्ला य तस्स दिज्जंतु गामजक्खस्स ॥३८५॥(४८०)

इंदसुए पइहंतो, लक्खारत्तम्मि पल्लवियं ।

पडिहत्थी बुद्धीए, पडिहत्थ-पडिक्कया पडिकिदीए ॥४८१॥

पइहंतो जयन्तः ।

पडिहत्थी वृद्धिः ।

पल्लवियं लाक्षारक्तम् ।

पडिहत्थो तथा पडिक्कओ प्रतिक्रिया ।

‘पल्लवियं पल्लवाकारम्’ इति तु ‘पल्लव
इव आचरति’ इति क्विबन्तसिद्ध-

“पडिहत्थो प्रतिवचनम्” [] इति

तु सातवाहनः ।

त्वान्नोक्तम् ।

यथा—

तुमइ पडिक्कयकुसले पइहंतसरिच्छपत्तपडिहत्थि ! ।

पल्लविअल्लणिवसणा णमंति पडिहत्थअक्खमा रिउणो ॥३८६(४८१)

पंडवियं पांडवियं जलउल्ले, पल्लवम्मि पत्थरिओ ।

पक्खडियं पण्फुरिए, जडे पल्लिहओ, पडित्थिरो सरिसे ॥४८२

१ पडिक्कओ प्रति^० पा. ।

पंडवियं तथा पांडवियं जलार्द्रम् ।

पत्थरिभो पल्लवः ।

पक्खडियं प्रस्फुरितम् ।

पलिहओ मूर्खः ।

पडित्थिरो सदशः ।

यथा—

पत्थरियसत्थरे वि हु पंडविण् अंसुपांडवियसिहिणा ।

सा तप्पइ तुह पलिहय ! पक्खडिण् सिहिपडित्थिरे विरहे ॥३८७(४८२)

पडिवेसो विकखेवे, पचत्तरं चाडु, परिहणं वसणे ।

परिहट्ठी आयड्ढी, पडिहारीण् पडिच्छिया चेअ ॥४८३॥

पडिवेसो विकषेपः ।

पचत्तरं चाटु ।

परिहणं परिघानम् ।

परिहट्ठी आकृष्टिः ।

पडिच्छिया प्रतीहारी ।

“पडिच्छिया चिरप्रसूता महिषी” []

इत्यन्ये ।

यथा—

किं परिहणं जलोल्लसि सयणे किं करसि कमलपडिवेसं ? ।

कुणसु पचत्तरणिउणे ! पडिच्छिण् ! हिययसल्लपरिहट्ठी ॥३८८॥(४८३)

पप्फिडियं पडिफलिण्, पडोहरं पच्छिमंगणण् ।

पडुवत्ती पैडिसारी जवणीइ, पसेवओ बंभे ॥४८४॥

पप्फिडियं प्रतिफलितम् ।

पडोहरं गृहपश्चिमाङ्गणम् ।

पडुवत्ती तथा पडिसारी जवनिका ।

पसेवओ ब्रह्मा ।

यथा—

बाहपडिसारिं दुउणं पडोहरे चंदिमाइ पडुवत्ति ।

कुणइ मणोपप्फिडिण् तइ मुणइ दिणं पसेवयदिणं सा ॥३८९॥(४८४)

१ °ल्लसियसं पा. । २ अमरकोशे जवनिकापर्यायः ‘प्रतिष्ठीरा’शब्दो निर्दिष्टः
[मनुष्यव० कां० २ श्लो० १२०] ३ °रिउणं (—रिगुणाम्) पा. ।

परिवाहो दुर्विणयम्मि, पट्टिसंगं च कैउअम्मि ।

रुद्धम्मि पंडरंगो, पक्कग्गाहो य मयरम्मि ॥४८५॥

परिवाहो दुर्विनयः ।

पंडरंगो रुद्रः ।

पट्टिसंगं ककुदम् ।

पक्कग्गाहो मकरः ।

यथा—

तइ पंडरंगविसपट्टिसंगसमखंध ! कुमरवाल ! णिव ! ।

सासियजण जइ परं पक्कग्गाहद्वयस्स परिवाहो ॥३९०॥ (४८५॥)

परिलिय-पडिछन्दा लीण-मुहा, पच्छेणयं च पाहेज्जं ।

संमुहागमणे पच्चुद्धारो पच्चोवणी चेष ॥४८६॥

परिलिओ लीनः ।

“परिलिओ लीनः” [] इत्यन्ये ।

पडिछन्दो मुखम् ।

पच्छेणयं पाहेज्जं—पाथेयमित्यर्थः,

द्वावपि देश्यौ अन्योन्यपर्यायतया

निबद्धौ ।

पच्चुद्धारो तथा पच्चोवणी संमुखा-

गमनम्,

क्रियाशब्दौ एतौ, तेन संमुखगते

पच्चुद्धरिओ पच्चोवणिओ इत्याद्यपि

भवति ।

यथा—

लोयणचओरपच्छेणयंतपडिछंदचंदिमा कुणसु ।

हियपरिलिया वि पच्चुद्धारं पच्चोवणीपरे दइण ॥३९१॥ (४८६)

पच्चुहियं पणहविण, पडच्चरो सालसरिसम्मि ।

परिहाय-परिच्छूढा झीण-उक्खित्ता, पडिक्खरो कूरे ॥४८७॥

१ पृष्ठस्य शृङ्गम् पृष्ठशृङ्गम्—पट्टिसंगं । पृष्ठ-पिदठी, पदठी [हैमप्रा० व्या० ८।१।१२९] आचार्यैर्हेमचन्द्रः अनेकाथैसंकोशे [कां० ४ श्लो० १९०] षण्णपर्यायम् ‘पृष्ठशृङ्गिन्’ शब्दं निर्दिशति । तथा ‘पृष्ठप्रन्थि’शब्दम् अभिधावन्नि० [कां० ३ श्लो० ४६६] तथा वन्धच्छ्रगपर्यायं ‘पृष्ठशृङ्ग’ शब्दं च सूचयति [कां० ४ श्लो० १२७८]

२ कउहम्मि पा. । ३ परिचरो ली° सु. ।

पच्चुहियं प्रस्तुतम् ,
“पच्चुअं प्रस्तुतम् [] इत्यन्ये ।

पडच्चरो श्यालप्रायो विदूषकादिः ।
परिहाओ क्षीणः ।
परिच्छूढो उत्क्षिप्तः ।
पडिक्खरो क्रूरः ।

यथा—

किं तं लुहपरिहाओ परिच्छूढकरो पडच्चर ! रडेसि ।
अपडिक्खरपच्चुहियाइ गइहीए थणंधओ होहि ॥३९२॥(४८७)

खेत्तसए परिवासो, पयट्ठिओ तह पवट्ठियए ।
पज्जत्तम्मि पहोइयं, अह खेत्ते पल्लवाय-पोरयया ॥४८८॥

परिवासो क्षेत्रशयः ।
पयट्ठिओ प्रवर्तितः ।

पहोइयं पर्याप्तम् ।
“प्रभुत्वम्” [] इत्यन्ये ।
पल्लवायं तथा पोरयं क्षेत्रम् ।
“वल्लवायं” इति दन्तोष्ठ्यादिरप्ययम्”
[] इति गोपालः ।

यथा—

परिवास ! सालिपोरयगोवीदंसणपयट्ठियमणो जं ।
ण णिएसि दिवा वि मिणे पहोइयं पल्लवायरक्खाए ॥३९३॥(४८८)

पंचाहियपण्णासाए पंचावेण्ण-पणवण्णा ।
पप्फोडियं च पक्खोडियम्मि, सुरयम्मि परभाओ ॥४८९॥

पंचावण्णा तथा पणवण्णा पञ्चाधिक-
पञ्चाशत् ।

पप्फोडियं पक्खोडियं निर्घाटितम्
इत्यर्थः ।
परभाओ सुरतम् ।

१ °वन्तं पा. । २ °वन्ना पा. । ३ निर्घाटिं विश० मु० पाठा० ।

यथा—

रइप्फोडिय ! परभायलुद्ध ! वेसाइ देसु दीणारे ।

पंच वि पणवणसमे पंचावणं पि मा खु पंचसमं ॥३९४॥(४८९)

पडियलि-पविरइया तुरिए, पुण्णम्मि पडिहत्थ-पोणियया ।

पडिखंधं पडिखंधी जलवहणे, मत्थयम्मि पवरंगं ॥४९०॥

पडियली तथा पविरइओ त्वरितः ।

पडिहत्थो तथा पोणिओ पूर्णः ।

पडिखंधं पडिखंधी जलवहनम्- जलम्

उद्यतेऽनेनेति जलवहनम्-दत्यादि ।

अन्ये “जलवाहम्” [] आहुः ।

पवरंगं शिरः । उत्तमाङ्गवत् शिरोवाच-

कत्वेन नायं कवीनां रूढः इति देश्येषु

निबद्धः ।

यथा—

अणपडियलि ! पविरइयं अपोणिए कुण जलेण पडिहत्थे ।

पडिखंधे पडिखंधीणिउत्त ! कि कंडुएसि पवरंगं ॥३९५॥(४९०)

णगरम्मि पइट्टाणं, रुक्खे पसुहत्त-परसुहत्ता य ।

पाणियणिग्गमणम्मि य परिहालो परिहलाविओ चेय ॥४९१॥

पइट्टाणं नगरम् ।

पसुहत्तो तथा परसुहत्तो वृक्षः ।

परिहालो तथा परिहलाविओ

जलनिर्गमः ।

यथा—

महिकप्पपरसुहत्तय ! गुरुभुअपसुहत्त ! तुह पइट्टाणे ।

घरपरिहलाविया करिमदपरिहालेहिं हुंति अप्फुण्णा ॥३९६॥

अत्र—पंगुरणं प्रावरणम् इति ‘प्रावरण’शब्दभवत्वान्नोक्तम् । तथा—पञ्जरइ कथयति । पक्वायइ म्लायति । पल्हत्थइ विरेचयति । पलावइ नाशयति । पणामइ अर्पयति । पयरइ, पम्हुइ स्मरति । पयल्लइ प्रसरति । पहल्लइ घूर्णति ।

पण्णाडइ मृदनाति । पड्डुइइ क्षुभ्यति । पच्चारइ उपालभते । पच्चड्डइ,
पच्चंइइ, पदअइ गच्छति । पल्लइइ, पल्लत्थइ पर्यस्यति । पडलइ पचति ।
पज्जरइ, पच्चडइ क्षरति । इत्येते घात्वादेशेषूक्ताः इति नोक्ताः ॥ (४९१)

पणअत्तियं पयडिइ, इत्थीपणए पणामणिया ।

परिवारिओ य घडिइ, पुल्लोअणे पसवडकं च ॥४९२॥

पणअत्तियं प्रकटितम् ।

परिवारिओ घटितः ।

पणामणिया लीषु प्रणयः ।

पसवडकं विलोकनम् ।

यथा—

तीए रइसव्वस्सं पणअत्तियपसवडकलीलाए ।

कह लहसि णिदूठुरक्खर ! अणपरिवारियपणामणिओ ? ॥३९७॥(४९२)

पव्वइसेल्लं वालमयकंदुए, तरुणियाइ पड्डुजुवई ।

चिरमुयमहिंसी परिहारिणी य, पडिअज्झओ उवज्झाए ॥४९३॥

पव्वइसेल्लं वालमयः कन्दुकः ।

परिहारिणी चिरप्रसूता महिषी ।

पड्डुजुवई तरुणी ।

पडिअज्झओ उपाध्यायः ।

१ 'लोअणं पं पा. । २ वालमयः कंडुक पड्डु पा. । वालमयकांडुकं मुद्रित मुंबई० पाठा० । वालमयकंडकं पा. ।

कलकत्तायुनिवर्सिटिप्रकाशिते तथा मुंबईसरीझप्रकाशिते च देशीनाममालापुस्तके अत्र स्थले 'वालमयकण्डकम् इति पाठः । तथा अत्र मदीयसंशोधनोपयुक्तपा० प्रतौ अपि स एव पाठः । स च पाठः विचार्यमाणः न कमपि स्फुटमर्थं दर्शयति । संस्कृत-भिधानकोशेषु न क्वापि 'कण्डक'शब्दः दृष्टचरः । अत एव मुंबईसिरीझप्रकाशिते पुस्तके पाठान्तरेषु 'कांडुकं' इति पाठं विलोक्य संशोधकमहाशयैः 'काण्डकम्' इति कल्पितम् । अत्र "काण्डः नाळे अधमे वर्गे द्रुमस्कन्धे अवसरे शरे । सह—ःलाघा—अम्बुषु स्तम्बे" [हैम० अनेकार्थसं० कां० २ स्लो० १०९] इत्येवम् 'काण्ड'शब्दस्य अर्थदशकं वर्तते तथाऽपि तेषु दशस्वपि अत्र 'वालमयकण्डकम्' इत्यत्र कल्पितस्य 'काण्डक' इत्यस्य नैकोऽपि अर्थः घटते अत एव 'काण्डकम्' इति कल्पनमपि नार्थावहं प्रतिभाति । किन्तु 'कांडुकं' इति पाठान्तराधारेण 'कन्दुक' इति पदयोजना सुघटा । तथा अत्र मदीयसंशोधनोपयुक्तपा० प्रतौ 'वालमयः कंडुक' इति स्पष्टः पाठस्तदाधारेण पूर्वदशितस्य 'कांडुकं' इतिरूपस्य पाठान्तरस्य च आधारेण अस्माभिः अत्र 'वालमयः'

यथा—

पडिअज्जय ! तुह सीसो परिहारिणिदुद्धपाणदुल्लिओ ।

पडुजुवईण णिमित्तं पव्वइसेल्लाईं गुंफेइ ॥३९८॥ (४९३)

पडिएल्लिओ कयत्थे, भग्गे पडिरंजियं वेय ।

पज्जुणसरं उच्छुरसरिसतिणम्मि, पडिअंतओ य कम्मयरे ॥४९४॥

पडिएल्लिओ कृतार्थः ।

पज्जुणसरं इक्षुसदृशं तृणम् ।

पडिरंजियं भग्नम् ।

पडिअंतओ कर्मकरः ।

यथा—

पडिरंजियपडिमाए किं रे ! पडिएल्लियाइ होइ फलं ? ।

पडिअंतय ! किं दिट्ठो पीलियपज्जुणसराउ उच्छुरसो ? ॥३९९॥ (४९४)

पडिसारियं सुमरिए, परिल्लवासो य अमुणिअगइम्मि ।

वम्मीअयम्मि पडिलगलं, वसंतम्मि पउमलओ ॥४९५॥

पडिसारियं स्मृतम् ।

पडिलगलं वल्मीकम् ।

परिल्लवासो अज्ञातगतिः ।

पउमलओ वसन्तः ।

यथा—

हिंडसि परिल्लवासो पउमलए सुहय ! कत्थ जं तीए ? ।

पडिलगलं व अरई पडिसारियतग्गुणाइ वइडेइ ॥४००॥ (४९५)

पवहाइयं पयट्टे, पडिपिंडियं अवि पवुइदम्मि ।

पच्चवलोक्को पाडच्चरो य आसत्तचित्तम्मि ॥४९६॥

कन्दुकः' (बालमयकन्दुकम्) इति पाठः समतोलकृत्य निक्षिप्तः । तथा च अत्र उदा-
हरणगाथायाम् 'पडुजुवईण णिमित्तं पव्वइसेल्लाईं गुंफेइ' इत्यस्य अर्थोऽपि सुसंगतो
भवति—अर्थात् तरुणीनां क्रोडानिमित्तं बालमयानि—गुच्छकरूपानि—कन्दुकानि रचयति
इत्यर्थः सुप्रतीतिकरः ।

'कन्दुक'शब्दस्य हिन्दीभाषायाम् 'गेंद' इति तथा गुजरातीभाषायाम् 'दबो'
इति अर्थः सुप्रतीतः ।

पवहाइयं प्रवृत्तम् ।
पडिपिंडियं प्रवृद्धम् ।

पञ्चवलोको तथा पाडञ्चरो
आसक्तचित्तः ।
'चौर'वाची तु 'पाटञ्चर'शब्दभवः ।

यथा—

पाडञ्चरा तए सा पञ्चवलोक्को तुमं सुइय ! तीए ।
अन्नोन्नं पवहाइयरसाण पडिपिंडियो च्चिय सिणेहो ॥४०१॥ (४९६)

पंथुच्छुहणी जा सासुराउ आणिज्जए वहु पढमं ।
पञ्चुच्छुहणी पढमसुरा, गुज्जहरे पलोइजीहो य ॥४९७॥

पंथुच्छुहणी श्वशुरकुलात् प्रथमम्
आनीता वधूः ।
पञ्चुच्छुहणी नवसुरा ।
पलोइजीहो रहस्यभेदी ।

यथा—

ण हु महुपञ्चुच्छुहणी पिज्जइ ता कह पल्लोइजीहा हं ।
इय कुलपंथुच्छुहणी सासुयगइपुच्छिराण कुप्पेइ ॥४०२॥

अत्र—'पडियम्मियं मण्डितम्' इति 'प्रतिकर्मित'शब्दभवमिति नोक्तम् ।
परिवाडइ घटयति । परिवालइ वेष्टयति । परिहइइ भ्रूराति । परिअलइ,
परिअलइ गच्छति । परिअंतइ श्लिष्यति । परिंसामइ शाम्यति । इति धात्वा-
देशेषूक्ताः इति नोक्ताः ॥ (४९७)

पयलायभत्त-परियट्टलिया मोर-परिच्छिन्नेसु ।
कलकलिए पत्थरभल्लियं, पडिणियंसणं च णिसिवत्थे ॥४९८॥

पयलायभत्तो मयूरः ।
परियट्टलियं परिच्छिन्नम् ।
पत्थरभल्लियं कोलाहलकरणम् ।
पडिणियंसणं रात्रौ परिधेयवन्नम् ।

१ कलिकलिए पा. । २ "प्रचलाकः कलापञ्च" [अभिधान० कां ४ श्लो० ३८६]

यथा—

पयलायभक्तसण्हय ! तीइ पडिणियंसणं इह आणेसि ।

पत्थरभैल्लियं अच्छउ परियट्टलिओ ^३ सचित्तेणं ॥४०३॥(४९८)

परिहारइत्तिया रिउमईइ, चूलाइ पासि-पिच्छीओ ।

पारी दोहणभंडे, पाओ चक्के, दिसाइ पाली य ॥४९९॥

परिहारइत्तिया ऋतुमती ।

पारी दोहनभाण्डम् ।

पासी तथा पिच्छी चूला ।

पाओ रथचक्रम् ।

पाली दिक् ।

यथा—

पारीहत्थो पाअंतरिओ पालीउ किं णियसि गोव ! ।

चलपासिय ! तुह पिच्छि लुणेमि परिहारइत्तियं महसि ! ॥४०४॥(४९९)

पावो सप्पे, सवचे पाणो पाणाअओ य पुणई य ।

णयणम्मि पायलं, पाउयं हिमे, पारयं सुराभंडे ॥५००॥

पौवो सर्पः ।

पायलं चक्षुः ।

पाणो पाणाअओ पुणई इत्येते त्रयः

पाउयं हिमम् ।

श्वपचार्थाः ।

पारयं सुराभाण्डम् ।

यथा—

पारयहत्थो पाणो पाणाअयवाडयम्मि पुणइजुओ ।

पाउय-पावयभीओ रत्तीए रत्तपायलो गाइ ॥४०५॥(५००)

पाडुंकी वणिसिवियाइ, पाइयं तुंडवित्थारे ।

पाणद्धी रच्छाए, पाडुच्ची तुरयमंडणए ॥५०१॥

१ °मल्लियमाच्छउ पा. । २ °ओ सि चिं पा. ।

३ प्रायः संतमशत(ब्धां) जातेन श्रीकुमारिलभद्रेण निर्दिष्टं यत् “तथा अनार्यभाषा-
गतं ‘पाप’ शब्दं पकारान्तं सर्पवचनम् (‘पाप’इति) अकारान्तं कल्पयित्वा ‘सत्यं पापः
एव असौ’ इति आर्याः वदन्ति” [तन्त्रवार्तिक पृ० २२७]

‘सर्प’अर्थसूचकौ ‘पामु’ अथवा ‘पावु’ इत्येवंरूपौ द्वौ शब्दौ द्रविडभाषायां
वर्तमानकालेऽपि प्रतीतौ [वेंकटरामा० संपा० देशी.]

पाडुंकी त्रणिशिविका ।

पाणद्धी रध्या ।

पाइयं वदनविस्तारः ।

पाडुच्चो तुरगमण्डनम् ।

यथा—

तुह विरहे पाडुंकीजोग्गा सा पाइयं ण पावेइ
मल्हसि पाणद्धीसुं तुमं तु पाडुच्चियहएहिं ॥४०६॥(५०१)

पायडं अंगणए, तह पामदा पायधन्तमलणम्मि ।

इत्थजुयलणपहारे पाणाली, पाहुणं च विक्केज्जे ॥५०२॥

पायडं अङ्गणम् ।

पाणाली हस्तद्वयप्रहारः ।

पामदा पादाभ्यां धान्यमर्दनम् ।

पाहुणं विक्रेयम् ।

यथा—

खलपायडपामदं मोत्तु पाहुणरइत्थिं आलविरो ।

पाणालीइ इणिज्जइ हलिओ पिट्ठागयाइ जायाए ॥४०७॥(५०२)

पारंकं सुरमाणयभंडे, मग्गीकयम्मि पाउक्कं ।

पाउग्गो सन्धे, पासणिओ पासाणिओ य सक्खिम्मि ॥५०३॥

पारंकं सुरामानभाण्डम् ।

पाउग्गो सन्धः ।

पाउक्कं मार्गाकृतम् ।

पासाणिओ तथा पासाणिओ साक्षी ।

यथा—

पासणिया खु पमाणं भज्जइ पासणिएहिं दिव्वं पि ।

पारंकयसंखभमे इय पाउग्गेहिं पाउक्कं ॥४०८॥

अत्र—पामरो कुटुम्बी इति संस्कृतसमः । पाहुणं प्राभृतम् इति 'प्राभृत'
शब्दभवम् । तथा पाडिक्कं पाडिक्कं 'प्रत्येकम्' इतिशब्दभवौ ।

पारइ शक्नोति । पासइ पश्यति । एतौ धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ । (५०३)

पाउग्गिओ य सहिए, खलीणजुत्ताइ पाडिसिरा ।

पाडुहुओ पडिहुए, मालाए पारिहत्थी य ॥५०४॥

पाउगिओ सभिकः—धूतकारयिता ।

अन्ये तु “सहियं सोढम्” []

आचक्षते ।

यदाह—“पाउगिओऽपि सोढः” [] ।

पाडिसिरा खलीनयुक्ता ।

पाडुहुओ प्रतिभूः ।

पारिहत्थी माला ।

“पाडिहत्थो शिरोमाल्यम्” []

इत्यन्ये ।

यथा—

पाउगिय ! सारंविउं पाडिसिरा-मणियपारिहत्थीओ ।

पाडुहुयं पुण मग्गसि किमेस पडिहाइ तुह णाओ ? ॥४०९॥ (५०४)

पाउरणी कवचे, पासावय-पारावरा गवक्खम्मि ।

जो पिउहरा पइहरं णेइ वहुं पाडिअज्झो सो ॥५०५॥

पाउरणी कवचम् ।

पासावओ तथा पारावरो गवाक्षः ।

पाडिअज्झो यः पितृगृहात् पतिगृहं

वधूं नयति ।

यथा—

पासावयप्पइट्ठो वहुइ पारावरोवविट्ठाए ।

रोमुग्गमपाउरणीइ पाडिअज्झो हुओ मलयपवणो ॥४१०॥ (५०५)

णायव्वा वीसामम्मि पाडिअग्गो य पारुअग्गो य ।

पारंपरो णिसिअरम्मि, पारुअल्लो पहुंकम्मि ॥५०६॥

पाडिअग्गो तथा पारुअग्गो विश्रामः ।

पारंपरो राक्षसः ।

पारुअल्लो पृथुकः ।

यथा—

रे हल्लिय ! पाडिअग्गं कुण इण्हि अपारुअग्गदाढ ! तुमं ।

पारंपरु व्व तित्तिं ण मन्नसे पारुअल्लअसणम्मि ॥४११॥ (५०६)

पालीहम्मं च वई, मालीकयं आहु पारुहल्लं च ।

पालीबंधो य सरे, पायप्पहणो य कुक्कुडए ॥५०७॥

पालीहम्मं वृतिः ।
पारुहल्लं मालीकृतम् ।

पालीबंधो तैडागः ।
पायप्पहणो कुक्कुटः ।

यथा—

लंघइ जलहिं गरुडो पालीबंधं व पारुहल्लउम्मि ।
पायप्पहण ! तुमं पुण पालीहम्मं पि फुडसि दुक्खेण ॥४१२ ॥(५०७)
पाडलसउणो हंसे, पिण्ही खामा, जले पिब्बं ।
पिंचू पिक्ककरीरे, ^१पिल्लं लघुपक्खिरूअम्मि ॥५०८॥

पाडलसउणो हंसः ।
पिण्ही क्षामा ।
पिब्बं जलम् ।

पिंचू पक्ककरीरम् ।
पिल्लं लघुपक्खिरूपम् ।

यथा—

पाडलसउणयपिल्लय ! तुमयं मरुमण्डलम्मि मा वच्च ।
तत्थ अपिब्बे पिंचुअमित्तफैले होसि पिण्हितणू ॥४१३॥(५०८)
पिंडी य मंजरीए, पिरिडी सउलीइ, पिच्छिली लज्जा ।
पिहुलं पिंसुलि-पिंछोलीओ मुहपवणभरियतिणवज्जे ॥५०९॥

पिंडी मञ्जरी ।
पिरिडी शकुनिका ।
पिच्छिली लज्जा ।

पिहुलं पिंसुली पिंछोली त्रयोऽप्येते
मुखमारुताऽऽपूरिततृणवाद्यवाचकाः ।

यथा—

रमिरं पिहुलेण समं पिंछोलिमुहीहिं पिंसुलिकराहिं ।
पिंडीहिं पैलोहंतो अपिच्छिली ! पिरिडिल्लोल ! किं महसि ? ॥४१४॥(५०९)
पियणं दुद्धे, आणाइ विणाई, दाडिमम्मि पिंडीरं ।
उग्गापिपीलियाए य विप्पडा, मक्कडम्मि पिंगंगो ॥५१०॥

१ तडाकः पा. । २ पिल्लं पा. । ३ कलि हो पा. । ४ पञ्जोअंतो पा. ।

पियणं दुग्धम् ।

पिणाई आज्ञा ।

'पिंडीरं दाडिमम् ।

“पिंडरयं” [] इत्यन्ये ।

पिप्पडा ऊर्णापिपीलिका ।

पिंगंगो मर्कटः ।

यथा—

लिह पिंडीरं पियणं पिएसु मा कुणसु पिप्पडासकं ।

जाव पिणाईं दिंतो पिंगंगमुहो ण एइ धणिभट्टो ॥४१५॥(५१०)

बलकारम्मि पिणाओ, पिअमा फलिणीइ, पिंजियं विहुए ।

पिलणं पिच्छलदेसे, सही पिउच्छा, गुदम्मि पिट्टंतं ॥५११॥

पिणाओ बलात्कारः ।

पिअमा फलिनी ।

पिंजियं विधुतम्, 'पिंजिययं' इत्यपि ।

पिलणं पिच्छलो देशः ।

पिउच्छा सखी ।

'पिट्टंतं गुदः ।

यथा—

पिअमासामाइ इमाइ एस उअ पिंजिओ पिणायपरो ।

पुरओ वि पिउच्छाणं पिट्टंतभरेण पडइ पिलणम्मि ॥४१६॥

अत्र—पिहडो पिठरः । पिउच्छा पितृष्वसा । इति शब्दभवौ ।

तथा पिज्जइ पिबति इति धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः ॥ (५११)

पिंजरुडो भेरुंढे, जंकिंचिप्पट्टिययम्मि पिप्पडियं ।

तणुए पिहोअरो, पंकसुरे पिट्टखउरा य पेढा य ॥५१२॥

१ “दाडिम-सार-पिंडीर-स्वादम्ल-शुकवल्गुभाः” [अमरको० कां० २ वनौषधिव०
श्लो० ६४ महेश्वरटीकासूचितः ‘रभस’ नामककोशकारः तथा त्रिकाण्डशेषकोशः]

२ पिट्टंतं पा. । सु० क० । पेट्टंतं । पेट्टंतं पाठ० सु० सुंभई° । पृष्ठस्य अन्तः—
अन्त्यभागः—पृष्ठान्तः, स च गुदाभाग एव ।

पिंजरुडो भेरुण्डः—वदनद्वयोपेतो

भारुण्डारुयः पक्षी ।

पिप्पडियं यत् किञ्चित् पठितम् ।

अत्र—पिहुरोमो मीनः इति 'पृथुरोम'शब्दभवः ।

पिसुणइ कथयति इति धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः ।

पिहोभरो तनुः ।

पिट्टुखउरा तथा पेंढा कलषा सुरा ।

यथा—

पिंजरुडो व्व दुवयणो पेंढामत्तो सि पिट्टुखउरपिअ ! ।

सा तुह विरहुम्मत्ता पिहोअरा पिप्पडइ णिच्चं ॥४१७॥ (५१२)

पियमाहवि-पीणा पिक्कि-चउरंसा, पीढं उच्छुजंतम्मि ।

पीई तुरए, पीलुट्ट-पीडरइया य डइह-चोरवहू ॥५१३॥

पियमाहवी क्रोकिला ।

पीई^१ तुरंगमः ।

पीणं चतुरस्रम् ।

पीलुट्टं प्लुष्टम् ।

पीढं इक्षुनिपीडनयन्त्रम् ।

पीडरई चौरभार्या ।

'पीवलं पीतम्' इति तु 'पीत'शब्दभवम् ।

यथा—

पीणउरपीइरोहे पीढठिया पिक्खिऊण पीडरई ।

पियमाहविकालमुही पीलुट्टं मन्नए पल्लि ॥४१८॥ (५१३)

^२पुंढे 'वच्च'अत्थे, ^३पुंढो गत्ते, पिउसियाय पुप्फा य ।

पुत्थं मिउ, मेले पुंपुअं, च पुव्वाड-पुप्पुआ पीणे ॥५१४॥

'पुंढे' इति शब्दो 'व्रज' इत्यस्मिन्नर्थे ।

पुत्थं मृदु ।

^४पुंढो गर्तः ।

पुंपुअं संगमः ।

पुप्फा पितृश्वसा ।

पुव्वाडं तथा पुंपुअं पीनम् ।

१ "घोष्के वीति-तुरंग-तुरंग-अश्व-तुरंगमाः" [अमरको० क्षत्रियव० कां २ श्लो० ४३] तथा 'पीति'शब्दमेव अश्वपर्यायं सूचयति आचार्यो हेमचन्द्रः स्वीये अनेकार्थसंग्रहे कां. २ श्लो० १७६] २ 'उरुपी' मुं० सु. । ३ हैमघातुपाठे 'पण्ड'घातुः 'गति'अर्थको विद्यते [हैमघातुपारा० पृ० ८२] ४ पुंढो सु. । ५ संघः पा. ।

यथा—

पुव्वाडखंध ! पुप्पुअभुज ! पुत्थआलाव ! अन्नओ पुंडे ।
ण सहइ पुंपुअं अम्हं वइपुप्फा पुंडसमगल्ला ॥४१९॥ (५१४)
तरुणम्मि पुअंडो पेंडओ अ, पवरे पुरिल्लो अ ।
असईए पुण्णाली, पुण्णवत्तं पमोअहियवत्थे ॥५१५॥

‘पुअंडो तथा पेंडओ तरुणः ।
“पेंडओ षण्हः” [] इत्यन्ये ।
पुरिल्लो प्रवरः ।

‘पुण्णाली असती ।
‘पुण्णवत्तं प्रमोदहृतवल्गम् ।

यथा—

पुण्णालिपुण्णवत्तं पुरिल्लपेंडय ! तुमं परिहिऊण ।
मलहसु पुअंडमज्जे सुहयत्तणगन्विओ किं अम्हेहिं ? ॥४२०॥

अत्र पुक्खरो सारसः इति ‘पुक्कर’शब्दभवः । पुंडइ पुंसइ पुसइ माष्टिं ।
पुलोइ पश्यति । इति धात्वादेशेषूक्ता इति नोक्ताः ॥ (५१५)

पुडइय-पुंडइया तह पेरुल्ली-पेंडवाल-पेंडलिया ।

पिंडीकए, पुआइणि-पूयाओ पुण पिसायगहियाए ॥५१६॥

पुडइयं पुंडइयं पेरुल्ली पेंडवालं पेंडलियं
एते षण्च पिण्डीकृतार्थाः, ‘पिंडलइयं’
इत्यपि ।

पुआइणी तथा पूआ पिशाचगृहोता ।
“पुआइणी उन्मत्ता दुःशीला च”
[] इत्यन्ये ।

यथा—

पुंडइया पेरुल्लीसदा पुडइयअपेंडवालकचा ।

अपुआइणी वि पूय व्व तुह अरिवहू रुअंति पेंडलियं ॥४२१॥(५१६)

१ सं० पुंगण्डः पुंसु गण्डः पुंगण्डः । २ नपुंसकपर्यायरूपः ‘पण्ड’शब्दः हैम-
अनेकार्थकोशे निर्दिष्टः [अनेका० कां० २ श्लो० ११२] ३ पुमांसं नाटयति या सा
पुनाटी-पुनाढी-पुणाली । ४ ‘उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद् बलाद् आकृष्य गृह्यते । वस्त्र-माल्यादि
तत् पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तत् [अभिधा० कां० ३ श्लो० ३४१ । हारावली-पुरुषोत्तम-
देव । मालतीमाधव-चतुर्थ अंक]

पुरुहूओ घूए, पुडइणी य णलिणी, पुलासिओ अग्गिकणे ।
असुरे पुरिल्लदेवो, उक्कंठाए य पुरुपुरिआ ॥५१७॥

पुरुहूओ घूकः ।

पुरिल्लदेवो असुरः ।

पुडइणी नलिनी ।

पुरुपुरिआ उक्कण्ठा ।

संस्कृते तु 'पुटकिनी' शब्दं केचिदेव
निबध्नन्ति ।

पुलासिओ अग्गिकणः ।

यथा—

पुरुहूअपिए काले पुरिल्लदेवारिविरहिया राही ।
मयणपुलासियत्तत्ता पुडइणिसयणे करेइ पुरुपुरिअं ॥४२२॥

अत्र—पुलअइ पश्यति इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥ (५१७)

आसीइ पुरिल्लपहाणा, पूणी पिचुलया, करी पूणो ।

पूरी वायगभंडे, पूअं दहियम्मि, पूरणं सुप्पे ॥५१८॥

पुरिल्लपहाणा अहिदंप्प्रा ।

पूरी तन्तुवायोपकरणम् ।

पूणी तूल्लत्ता यन्मध्यात् सूत्रतन्तुर्निः-

पूअं दधि ।

सरति ।

पूरणं 'शूर्पम्' ॥

पूणो हस्ती ।

यथा—

पूअअ-पूरी-पूरण-पूणीहिं जे जिअंति ते वि वरं ।

खुत्तपुरिल्लपहाणो मरसि अलं गारुडेण णरपूण ! ॥४२३॥ (५१८)

पूरोढी कज्जवए, पूंडरिअं पेसणं च कज्जम्मि ।

पेल्लियं अवि पीडियए, पेयाळं पेज्जलं पमाणम्मि ॥५१९॥

पूरोढी अवकरः ।

पेल्लिअं पीडितम् ।

पूंडरिअं तथा पेसणं कार्यम् ।

पेयाळं तथा पेज्जलं प्रमाणम् ।

यथा—

पूरोर्हि अपेआलं पेसणअणहिज्ज ! घल्लमु सखेत्ते ।

दारिद्रपेल्लिय ! अपेज्जलकणिसेर्हि जइ अत्थि पूंडरिअं ॥४२४॥ (५१९)

पेरिज्जं साहिज्जम्मि, पेच्छओ दिट्ठमित्तअहिलसिरे ।

पिच्छम्मि पेहुणं, पेंडलो रसे, गोवयम्मि पेंडारो ॥५२०॥

पेरिजं साहाय्यम् ।

पेच्छओ दृष्टमात्राभिलाषी ।

पेहुणं पिच्छम् ।

पेंडलो रसः ।

यदाह गोपालः—“पेहुण-पेंडलशब्दौ

पिच्छे च रसे च बोद्धव्यौ” । []

“पेंडलो अरसः” [] इति तु

अकारप्रश्लेषो मूढानाम् ।

पेंडारो गोपः ।

“पेंडारो महिषीपालः” [] इति देव-

राजः ।

यथा—

सिहिपेहुणअवयंसो पीणो पयपेंडलेण पेंडारो ।

वम्महकयपेरिज्जो भत्तयहारीण पेच्छओ जाओ ॥४२५॥ (५२०)

पेंडोली-पेरण-पेंडधवा कील-उद्धठाण-खग्गेसु ।

पेडइओ कणवणिष्, पेसणयारी अ दूर्इष् ॥५२१॥

पेंडोली क्रोडा ।

पेरणं ऊर्ध्वस्थानम् ।

पेंडधवो खड्गः ।

पेडइओ कणादिविक्रिता वणिक् ।

पेसणयारी दूती ।

अत्र— पेच्छइ पश्यति । पेच्छइ क्षिपति । एतौ धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ ।

अत्र—पेंडवइ प्रस्थापयति । अयं धात्वादेशेषूक्त इति नोक्तः ।

यथा—

पेडइयधूयपेंडोलिलंपडो पेरणं कुणसि कीस ? ।

ण विणा पेसणयारिं हवंति कज्जाइं पेंडधवहत्थ ! ॥४२६॥ (५२१)

पोइं उअरे, पोच्चं सुकुमारे, जूहणायगे पोंडो ।

काचम्मि होइ पोत्ती, गामपहाणम्मि पोयाओ ॥५२२॥

पोइं उदरम् ।

पोत्ती काचः ।

पोच्चं सुकुमारम् ।

पोयाओ ग्रामप्रधानः ।

पोंडो यूथाधिपतिः ।

यथा—

तं पोच्चं तणुपोट्टिं मेल्लिय पोयायपोंड ! णियवरिणिं ।

हालियमहिलं एयं रमसि ण तं मुणसि पोत्ति-मणिभेयं ॥४२७॥ (५२२)

दुत्थम्मि पोसिओ, पोणिया सुत्तभरियम्मि तक्कुम्मि ।

पोअंडो मुक्कभयम्मि, पोउआ करिसअग्गिम्मि ॥५२३॥

पोसिओ दुःस्थः ।

पोअंडो मुक्तमयः ।

पोणिया सूत्रभूततर्कुः ।

“षण्ढः” [] इत्यन्ये ।

पोउआ करीषाग्निः ।

यथा—

हालियजालियपोउअधूमं दहूण पोणियं चइअ ।

पोसियघरिणी छेत्तं उअ पोअंडा णिसाई अहिसरइ ॥४२८॥ (५२३)

पोआलो वसहे, पोअंतो सवहम्मि, पोत्तओ विसणे ।

पोलिय-पोहण-पोरच्छा सोणिय-लहुयमच्छ-पिसुणेसु ॥५२४॥

पोआलो वृषभः ।

पोलिओ शौनिकः ।

पोअंतो शपथः ।

पोहणो लघुमत्स्यः ।

पोत्तओ वृषणः ।

पोरच्छो दुर्जनः ।

यथा—

तं रे ! पोहणगंधिं सपोत्तपोआलउ व्व रमिऊणं ।

पोरच्छ ! कम्मपोलिय ! इण्हि पुण कुणसि पोअंते ? ॥४२९॥ (५२४)

पोइय-पोअइया णिइयरिलया, पोइओ य कंदुइए ।

पोलच्चा खेडियभू, कुसुंभरत्तम्मि पोमरयं ॥५२५॥

पोइया तथा पोअइया निद्राकरी
लता ।

पोलच्चा खेटितभूमिः ।

पोमरं कुसुम्भरत्तं वल्लम् ।

पोइओ कान्दविकः ।

“स्वघोतः” [] इत्यन्ये ।

अत्र—पोक्कइ व्याहरति । इति धात्वादेशेषूक्तम् इति नोक्तम् ।

यथा—

पोइयचुंठणमिसओ पोअइयवणम्मि पोइयघरिल्ली ।

पोलच्छछेत्तकंठे सुपोमरा पेच्छ अहिसरइ ॥४३०॥ (५२५)

— ० —

अथ अनेकार्थाः—

दरिय-क्खमेसु पक्को, पत्तणं इसुफल-पुंखेसु ।

पइयं भच्छिय-चक्केसु, पप्फुअं दीह-उड्डियंतेसु ॥५२६॥

पक्को द्रवः समर्थश्च ।

पइयं भर्त्सितम् रथचक्रं च ।

पत्तणं बाणस्य फलम् पुङ्खञ्चेति द्व्यर्थम् ।

पप्फुअं दीर्घम् उड्डीयमानं च ॥ (५२६)

वइ-जवणीसु पडिल्ली, पउणो वणरोह-णियमभेएसु ।

अइसोहंते भग्गे पिअंवए पक्कणी चेअ ॥५२७॥

पडिल्ली वृत्तिः तिरस्करिणी च ।

पक्कणी अतिशयशोभमानः भग्नः

पउणो वणरोहः नियमभेदञ्चेति

प्रियंवदञ्चेति त्र्यर्थः (५२७)

द्व्यर्थः ।

गायरस-विरल-मग्गेषु पइट्टो, गण-गुहासु पब्भारो ।
कोकिल-जारेशुं पंसुलो, पउत्थं घर-प्पवसिपसु ॥५२८॥

पइट्टो ज्ञातरसः विरलम् मार्गश्चेति
त्र्यर्थः ।

पंसुलो कोकिलः जारश्च ।
पउत्थं गृहम् प्रोषितं च ॥ (५२८)

पब्भारो संघातः गिरिगुहा च ।

वइविवरे तह मग्गे दुस्सीले कंठदीणारे ।
कंठच्छिद्धम्मि तथा य दीणणाए पएरो य ॥५२९॥

पएरो वृत्तिविवरम् मार्गः दुःशीलः 'कण्ठदीनार'आख्यमूषणभेदः
कण्ठे विवरम् दोननादश्चेति षडर्थः ॥(५२९)

लहुपिठरम्मि पडुल्लं तह चिरकालप्पसूयम्मि ।
पत्तट्टो गायब्बो बहुसिक्खिय-सुंदरेसुं च ॥५३०॥

पडुल्लं लघुपिठरम् चिरप्रसूतं च । | पत्तट्टो बहुशिक्षितः सुन्दरश्च ॥(५३०)

असहण-समत्थएसुं च पच्चलो पक्कणो चेअ ।
पव्वज्जो णइ सर-सिसुमिएसु, गण-सत्थरेसु पत्थारी ॥५३१॥

पच्चलो तथा पक्कणो असहनः समर्थ-
श्चेति द्वावपि द्व्यर्थौ ।

पव्वज्जो नखः शरः बालमृगश्चेति
त्र्यर्थः ।
पत्थारी 'निकरः सस्तरश्च ॥(५३१)

कप्पासे सेए पलसं, पीडिअ-पडिअ-भीरुसु परद्धं ।
पडुत्थी बहुदुद्धाए पारीहारिणीए य ॥५३२॥

पलसं कर्पासफलम् त्वेदश्च ।
परद्धं पीडितम् पतितम् भीरुं चेति
त्र्यर्थम् ।

पडुत्थी बहुदुग्धा दोहनकारिणी चेति
द्व्यर्थौ ।

अत्र-परीइ भ्रमति क्षिपति च इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ॥(५३२)

१ गण-सत्थरेसु पं पा. । २ निकरः प्रस्तं पा. ।

पहरिकं च विसाले एगंते तद् य मुन्नम्मि ।

परिहत्थं पडु-मन्नुसु, भीय भग्गेसु पडिसिद्धं ॥५३३॥

पहरिकं विशालम् एकान्तम् शून्यं
चेति त्रयर्थम् ।

परिहत्थं पडुः मन्नुश्च ।

पडिसिद्धं भीतम् भग्नं च ॥ (५३३)

पयलाओ हर-सप्पेसु परिब्भंतो णिसिद्ध-भीरुसु ।

दात्थ-आयड्ढी-महिसीसु पयड्ढणि-पारिहट्ठीओ ॥५३४॥

पयलाओ हरः सर्पश्च ।

परिब्भंतो निषिद्धः भीरुश्च ।

द्राःस्था-प्रतिहारी, आकृष्टिः-आकर्षणम्
महिषी-सामान्योक्ताऽपि-चिरप्रसूता
इह गृह्यते । एषु द्राःस्थादिषु त्रिषु
अर्थेषु 'पयड्ढणि' 'पारिहट्ठि'शब्दौ ।

यदाह गोपालः—

“पयड्ढणी स्यात् प्रतीहारी

आकृष्टिः परिहट्ठी पयड्ढणी चेति
विज्ञेया ।

द्राःस्था च पारिहट्ठी आकृष्टिः पारि-
हट्ठी स्यात्” [] इति च ।

गोकुलप्रकरणे देवराजस्त्वाह—

‘परिहारिणी-पयड्ढणी-पडिच्छिया
पारिहट्ठीए’ [] (५३४)

वड्-मुक्खेसु परिअडी, पहेणयं लाहण-ऊसवेसुं च ।

पडुआलियं पडूकय-परिताडिय-धारिएसुं च ॥५३५॥

परिअडी वृत्तिः मूर्खश्च ।

पहेणयं भोजनोपायनम् उत्सवश्च ।

पडुआलियं पट्टकृतम् ताडितम् धारितं
चेति त्रयर्थम् ।

अत्र—पञ्चालह प्लावयति छादयति च । पयल्लड् शिथिलीभवति लम्बते च ।

पम्हुसड् विस्मरति प्रमृशति प्रमुष्णाति च । पक्खोड्डि विकोशयति शीयते च ।

पलोद्दइ प्रत्यागच्छति पर्यस्यति च । पडिसाइ शाम्यति नश्यति च । एते धात्वा-
देशेषूक्ता इति नोक्ताः ॥ (५३५)

परिहुत्त-वद्धविय-पालिएसु पडिअग्गिअं चय ।

पविरंजिओ य भणिओ सिणिद्धए कयणिसेहे य ॥५३६॥

पडिअग्गिअं परिभुक्तम् वर्धापितम्
पालितं चेति त्र्यर्थम् ।

‘पडिअग्गिअं अनुव्रजितम्’ इति तु
‘अनुव्रजि’धात्वादेशसिद्धम् ।

पविरंजिओ स्निग्धः कृतनिषेधश्च ।

‘पविरंजिओ भग्नः’ इति तु

‘भञ्जि’धात्वादेशसिद्धम् ॥ (५३६)

सरहे वग्धम्मि य पक्कसावओ, पासं अच्छि-विरुवेसु ।

पालो सुंडिक-जुण्णोसु, भत्त-उच्छूसु पाऊ अ ॥५३७॥

पक्कसावओ शरभः व्याघ्रश्च ।

पासं अक्षि विशोभं च ।

“दन्त-कुन्तयोरपि पासं” []
इच्छन्त्यन्ये ।

पालो शौण्डिकः जीर्णश्च ।

पाऊ भक्तम् इक्षुश्च, स्वार्थे के पाउयं
इत्यपि ॥ (५३७)

चच्च-पइसु पाडुक्को, विप्पुअ-पडिसारएसु पालप्पो ।

हंसे विसे अम्बुजे पाडलो, दुवार-तिरिएसुं पासल्लं ॥५३८॥

पाडुक्को समालम्भनम् पटुश्च ।

पालप्पो विप्लुतः प्रतिसारश्च ।

पाडलो हंसः वृषभः कमलं चेति त्र्यर्थः ।

पासल्लं द्वारम् तिर्यक् च ॥ (५३८)

पुव्वकयकम्मपरिणइ-आहेडय-पीडिएसु पारद्धं ।

तुल्लणिसेहे सरिसे समुदाचारे य पाडिसिद्धी य ॥५३९॥

पारद्धं पूर्वकृतकर्मपरिणामः आखेटकः
पीडितश्चेति त्र्यर्थम् ।

पाडिसिद्धी स्पर्धा सदृशः समुदाचार-
श्चेति त्र्यर्थः ॥ (५३९)

पाडुंगोरी विउणे मज्जासत्तम्मि दढवईए य ।

मसअ-उम्मत्तेसुं पिप्पओ य, पिचु-पूणियासु पिउली य ॥५४०॥

पाङ्गोरी विगुणः मद्यासक्तः दृढकृता-
 ऽऽवेष्टना च वृत्तिः इति त्र्यर्थः ।
 यदाह— “पाङ्गोरी च वृत्तिः दीर्घ
 यस्याः विवेष्टनं परितः” []

पिप्पभो मशकः उन्मत्तश्च ।
 पिउली कर्पासः तूललतिका च ॥ (५४०)

गंडुतिण-चीरि-घम्मेसु पिल्लिरी, पिप्परो विसे हंसे ।
 वज्जविसेस-विवण्णेषु पिहंडो, वग्घ-सीहया पुल्ली ॥५४१॥
 पिल्लिरी गण्डुत्संज्ञं तृणम् चीरी घर्म-
 श्चेति त्र्यर्था ।
 पिप्परो वृषभः हंसश्च ।

पिहंडो वाद्यविशेषः विवर्णश्चेति द्व्यर्थः ।
 पुल्ली व्याघ्रः सिंहश्च ॥ (५४१)

तरुण-उन्मत्त-पिसल्लेसु पुयाई, वयण-विंदुसु पुडिगं ।
 पूसो हाल-सुगेसुं, पेड्डा भित्ती-दुवार-महिसीसु ॥५४२॥
 पुयाई तरुणः उन्मत्तः पिशाचश्चेति
 त्र्यर्थः ।
 पुडिगं वदनम् बिन्दुश्च ।

पूसो सातवाहनः शुकश्च ।
 पेड्डा भित्तिः द्वारं महिषी चेति
 त्र्यर्था । केचित् “पेड्डु”शब्देन
 महिषम्” आहुः ॥ (५४२)

खंड-वलपसु पेंडं, पोओ धवरुक्ख-लहुअसप्पेसु ।
 अस्सिणमासोसवण्णै अपूपण तह य पोअलओ ॥५४३॥
 पेंडं खण्डम् वलयश्च ।
 पोओ धववृक्षः लघुसर्पश्चेति द्व्यर्थः ।
 ‘पोओ बालः’ इति तु ‘पोत’ शब्दभवः ।

पोअलओ आश्विनमासोत्सवः
 अपूपश्च । यदाह—
 “भर्ता भुङ्क्ते पूषं यत्र गृहिण्याः
 करात् समादाय ।
 आश्वयुजे पोअलओ स उत्सवः
 पूषभेदश्च” ॥ []
 “पोअलओ बालवसन्तः” []
 इत्यन्ये ॥ (५४३)

अथ 'फ' आदिः—

फग्गू महुच्छणे, फलही वेवणी, फसुल-फंसुला मुक्के ।

फरओ फलयम्मि य, फंसुली य णोमालियाए य ॥५४४॥

फग्गू वसन्तोत्सवः ।

फरओ फलकः ।

फलही कर्पासः ।

फंसुली नवमालिका ।

फसुलो तथा फंसुलो मुक्तः ।

यथा—

किं रे ! फेरसि फरयं फलहीलयहत्य ! फंसुलहिरीय ! ।

फग्गुम्मि फंसुलिघणे खलंति कामफसुला सरा णेत्य ॥४३१॥(५४४)

फलियारी दुच्चाए, फसलिय-फसलाणिया कयविहूसे ।

फंसओ लयभेए, फिकी हरिसम्मि, कारिमे फिप्पं ॥५४५॥

फलियारी दूर्वा

फंसओ लताभेदः ।

फसलिओ तथा फसलाणिओ

फिकी हर्षः ।

कृतविभूषः ।

फिप्पं कृत्रिमम् ।

यथा—

फफसयमालफसलाणिओ अ फलियारियाफसलिओ य ।

फिप्पं गहिल्लो जणाणं विरइय हासं जणइ फिकिं ॥४३२॥(५४५)

फिड्डो वामणए, फुक्का मिच्छा, केसबंधणे फुंटा ।

फुक्की रजई, फुरियं च णिंदिए, फुंकुया करीसग्गी ॥५४६॥

फिड्डो वामनः ।

फुक्की रजकी ।

फुक्का मिथ्या ।

फुरियं निन्दितम् ।

फुंटा केशबन्धः ।

चलित-दीप्तयोस्तु 'स्फुरित'

शब्दभवमेव ।

फुंकुया करीषाम्निः ।

१ ववणोए फं पा. । २ गहिल्लो जं पा. ।

यथा—

संकेयफुक्कियहरे फुक्काफिङ्गं पियं अफुरियफुंठं ।

दहुं विओयफुंफुयतत्ता तरुणी सुहाइ व णिबुड्डा ॥४३३॥

अत्र—फुडइ फुडइ 'अश्यति' इति धात्वादेशेषूक्तौ इति नोक्तौ । (५४६)

फुल्लंधुओ अली, फूओ लोहारे, दलिइए फेल्लो ।

माउलवहूइ फेलाया, वरुणे फेणबंध-फेणवडा ॥५४७॥

फुल्लंधुओ भ्रमरः ।

फूओ लोहकारः ।

फेल्लो दरिद्रः ।

फेलाया मातुलानी ।

फेणबंधो तथा फेणवडो वरुणः ।

यथा—

उअ फेलायाइ मुहं फेणवडदिसाइ फेल्लफूयहरे ।

फुल्लंधुओ व्व चुंबइ एस गए फेणबंधदिसं अक्के ॥४३४॥ (५४७)

फेल्लुसणं पिलणे, उग्गमम्मि फोसो, भयदरवे फोफा ।

फेल्लुसणं पिच्छलो देशः ।

'फेल्लुस' इति^१ पतनार्थः क्रियाशब्दो-
ऽयम् स यदा अधिकरणसाधनः

तदा फेल्लुसणं पिच्छलो देशः ।

यदा तु भावसाधनः तदा फेल्लुसणं

'पतनम्' उच्यते । एवं च 'फेल्लुसइ'

'फेल्लुसिऊण' इत्यादयो द्रष्टव्याः ।

फोसो उद्गमः ।

“फोओ” [] इत्यन्ये ।

फोफा भीषयितुं शब्दः ।

यथा—

भूच्छत्तफोसकाले तरुणिं दइहूण करइ तह फोफं ।

जह फेल्लुसणे खलियं धरेइ धुत्तो णियंबम्मि ॥४३५॥

१ °हरि । पा. । २ °ति पात° पा. । ३ तह तह फो° पा.

अथ अनेकार्थोः—

फडं अहिभोग-फणेसुं, फली य लिंगम्मि उसहे य ॥५४८॥

फडं सर्पस्य सर्वशरीरम् फणश्च ।

फली लिङ्गम् वृषभश्च ॥ (५४८)

जुत्त-मलिणेषु फंसणं, अह सारे थासए य फसलं च ।

फेसो डर-संभावेसु, मुक्क-वित्थारिएसु फोइअयं ॥५४९॥

फंसणं युक्तम् मलिनं च ।

फेसो त्रासः सद्भावश्च ।

फसलं सारम् स्थासकश्च ।

फोइअयं मुक्तम् विस्तारितं च ॥(५४९)

अत्र-फंसइ विसंबदति स्पृशति च । फुसइ माण्टि भ्रमति च इति । धात्वा-देशेषूक्तौ इति नोक्तौ ।

फोडिययं राईधूमियं च सीहाइरक्खणविही य ।

फोडिययं राजिकाधूमितं शाकादि, रात्रौ अटव्यां सिंहादिरक्षाप्रकारश्च ।

अथ 'ब'आदिः—

बंधो भिच्चे, बब्भो बद्धे, बप्प-बलिया सुहड-पीणा ॥५५०॥

बंधो भृत्यः ।

बप्पो सुभटः । "पिता" [] इत्यन्ये ।

बब्भो बध्नः ।

बलिओ पीनः ।

यथा—

कासणियबंधय ! तुमं गड्डीए चइय बब्भकम्माई ।

रे बलियबप्पघरिणिं जंपतो लहसि झत्ति फलं ॥४३६॥(५५०)

बंधोल्लो मेलयए, बब्बाडो दाहिणकरम्मि ।

बहलं पंके, हासम्मि बक्करं, बद्धओ य तउवट्टे ॥५५१॥

बंधोल्लो मेलकः ।

बहलं पङ्कः ।

बब्बाडो दक्षिणहस्तः ।

बक्करं परिहासः ।

बद्धओ त्रपुपट्टारुयः कर्णाभरणविशेषः ।

यथा—

बच्चाडग्गहणच्छणे बंधुरबंधोल्लयम्मि तुज्ज पिण ! ।

क्लबद्धयाण मयमयबहलियआलीण बक्करं भरिमो ॥४३५॥(५५१)

बप्पीह-बंधणीओ चायय-हालाहलेसुं च ।

तुसुले बमाल-बोला य, बब्बरी केसरयणाए ॥५५२॥

बप्पीहो चातकः ।

बंधणी-स्वार्थे के-बंधणिया हालाहलः ।

बमालो तथा बोलो कलकलः ।

बब्बरी केशरचना ।

“बप्पीह-बमाल-बोला दन्त्योष्ठ्या-
दयः” [] कैश्चिदिष्यन्ते ।

यथा—

सा बंधणि व्व तप्पइ तुह विरहुम्हाइ ल्लियबब्बरिया ।

बप्पीहबोलघणघणबमालकाले वि णेय णिच्चाइ ॥४३८॥ (५५२)

उच्छुसमतिणे वरुअं, गो-कमलेसुं बइल्ल-बंधहरा ।

बलवट्टी-बहुराणा सहि-असिधारा, सिवाइ बहुरावा ॥५५३॥

वरुअं इक्षुसदशतृणम् ।

उच्छुल्लो बलोवर्दः ।

बंधहरं कमलम् ।

बलवट्टी सखी । “व्यायामसहा” []

इत्यन्ये ।

बहुराणा खड्गधारा ।

बहुरावा शिवा ।

अत्र ‘वरुअ-बलवट्टि’शब्दौ दन्त्यो-
ष्ठ्यादी [] कैश्चिन्निबद्धौ ।

यथा—

कत्थ उच्छू कत्थ वरुअं बंधहरं कत्थ कत्थ बहुराणा ।

बलवट्टी कत्थ अम्हं बइल्ल-बहुरावसह ! कत्थ तुमं ? ॥४३९॥(५५३)

बप्पाउलं अइउण्हे, हठे बलामोडि-बलमड्डा ।

बहुमुह-बालय-बाउल्ली खल-वणिउत्त-पुत्तियासुं च ॥५५४॥

बप्फाउलं अतिशयोष्णम्, अबाष्पाकु-
लेऽपि वृत्तेर्नायं 'बाष्पाकुल' शब्दभवः ।
बलामोडी तथा बलमड्डा बलात्कारः ।

बहुमुहो दुर्जनः ।
बालओ वणिक्पुत्रः ।
बाउल्ली पाञ्चालिका ।
अत्र बप्फाउल-बाउल्लीशब्दौ
केषांचिद् दन्त्योष्ठ्यादी ।

अत्र—बेज्जरइ कथयति । बडबडइ विलपति । एतौ धात्वादेशेषूक्ताविति
नोक्तौ । तथा बाहिं 'बाहिः' इतिशब्दभवत्वान्नोक्तम् ।
यथा—

अमरिसबप्फाउलिया बहुमुह ! बाउल्लिय व्व तुण्हिक्का ।
ण बलामोडीजोग्गा बालय ! पेम्मं खु हणइ बलमड्डा ॥४४०॥ (५५४)
बिग्गाइ-बिआया जुअदो कीडा, बीलओ य ताडंके ।
असणम्मि बीअओ, बीजमलणखल्यम्मि बीअजमणं तु ॥५५५॥

बिग्गाई—स्वार्थे के—बिग्गाइया तथा
बिआया युतौ द्वौ कीटौ ।
यदाह—“यौ कीटौ संलग्नौ भ्रमतो
'बिग्गाइया'ख्यातौ” []
यस्तु “बिग्गाइया बिआया” । []
इति अभिमानचिह्नसूत्रे सति “बिग्गा-
इया चलचित्तता” [] इति व्याचष्टे,
उदाहरति च । यथा—

जह मं तिरो वईए गुल्लगुल्लिअ
गोविधा^१ ! पुलोएसि ।
बिग्गाइआइ^२ जाहिसि कायं तह
कामबाणाण ॥ [] इति ।

बीलओ ताडङ्कः ।
बीअओ असनवृक्षः ।
“बीअणो” इति अन्ये ।
बीअजमणं बीजमलनखलम् ।

१. वज्जर^० ८१४.२ । २ बीलओ पा. । ३. आ^०पलो^० पा. । ४. 'इ काहिं^० पा.

५. 'बाणेण पा. ।

स महासाहसिकः । यद्
 अभिमानचिह्नेन एव स्ववृत्तौ
 उदाहृतम्—यथा—सम्भावसंधिआओ
 णिञ्चं चिअ संगयाउ होञ्जाह ।
 ण मुअन्ति एकमेककं पुत्तय !
 बिग्गाइआओ वि ॥ [] ।

अत्र—बिसकण्ठी 'बलाका' इति संस्कृतसमत्वान्नोक्तः ।
 अत्र—बीहइ 'बिभेति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।
 अत्र अपि 'बीलय-बीअजमण'शब्दौ दन्त्योष्ठ्यादी केषांचित् ।

यथा—

बिग्गाइआ वि हु वरं विणा पिअं बीलएहि किं इत्थ ? ।
 इअ बीअजमणवीअयतलम्मि सलइइ विआइअं बाला ॥४४१॥ (५५५)
 बुत्ती पुप्फवईए, बुक्का मुट्टीइ, बुक्कणो कागे ।
 विन्दम्मि बुंबुअं, बुंदिणी कुमारीसमूहम्मि ॥५५६॥

बुत्ती ऋतुमती ।

बुक्कणो काकः ।

बुक्का मुष्टिः ।

बुंबुअं वृन्दम् ।

“बीहिमुष्टिः” इति अन्ये ।

बुंदिणी कुमारीसमूहः ।

यथा—

अज्ज वि ण हु बुत्ती सा बुंदिणिमज्जम्मि खेल्लए मुट्ठा ।

दासीबुंबुअबुक्को विअ बुक्कण ! मा खु होहि उत्तालो ॥४४२॥

अत्र—बुक्कइ गर्जति । बुड्डइ मज्जति । एतौ धात्वादेशेषु उक्तौ इति नोक्तौ ॥(५५६)

बुक्कासारो भीरु, बुलंबुला बुंबुए चेअ ।

बेली थूणा, बेडौ तरीइ, मंसुम्मि बेड्डु'बोड्डुरया ॥५५७॥

बुक्कासारो भीरुः ।

'बेडो नौः ।

बुलंबुला बुदबुदः ।

दन्त्योष्ठ्यादिः अयं केषांचित् ।

बेली स्थूणा ।

बेड्डा तथा बोड्डुरं श्मश्रु ।

१ 'डु-बोण्टर' पा. । २ 'तरी-तरण्यौ बेडा'—[अभिधान. कां० ३ श्लो०५४१]

यथा—

रे वेडिअसुअ ! बोक्कडेबोड्डर ! किं तुज्झ उग्गया वेड्डा ?
णइजलबुलंबुलाओ बुक्कासारो सि बेलिर्विडिओ वि ॥४४३॥(५५७)
धम्मिट्ठयम्मि बोड्डो, बोव्वं खेत्तम्मि, चूचुए बौंडं ।
छागम्मि बोक्कडो, बोदरं पिहू, पवहणम्मि बोहित्थो ॥५५८॥

बोड्डो धार्मिकः, “तरुणः” इति अन्ये ।	बोक्कडो छागः ।
बोव्वं क्षेत्रम् ।	बोदरं पृथु ।
बौंडं चूचुकम् ।	बोहित्थो प्रवहणम् ।
“बोटणं” इति शीलाङ्कः ।	

यथा—

बोडाण पुण्णबोव्वे बोदरसंसारसिन्धुबोहित्थं ।
अवलम्बन्ताण समं वरंबौंडा बोक्कडि व्व पडिहाइ ॥४४४॥(५५८)
संमज्जणीइ बोहारी, बोहहरो अ मागहए ।

बोहारी संमार्जनी ।	बोहहरो मागधः ।
“बहुआरी” इति अन्ये ।	
अत्र—बोल्लइ कथयति इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।	

यथा—

बोहहरमंगलञ्चणीइ झत्ति मिहुणाण उट्टमाणण ।
रयतुट्टहारमुत्ता उअ बोहारीहरीउ गेण्हन्ति ॥४४५॥

अथ अनेकार्थाः—

बहुणो चोरे धुत्तेअ, सुहय-पणसेसु बाणो अ ॥५५९॥
बहुणो चोरो धूर्तश्च । बाणो सुभगः पनसश्च । (५५९)

१ ङवोण्टर पा. । २ विदिओ पा. । ३ वोण्टं पा. । ४ “बोहित्थं वहनं पोतः” [अभिधा. कां० ३ स्तो, ५४०] ५ रवोण्टा बोक्कडि होइ । पा. । ६ वक्कडि व्व पत्तइ । पा. ।

बिबोवणयं खोहे, विकार-ऊसीसएसुं च ।

चुम्बिअ-किडोसु बुंदी, बुंदीरो महिस-गरुएसु ॥५६०॥

बिबोवणयं क्षोभः विकारः उच्छोर्षकं
चेति त्र्यर्थम् ।

बुंदीरो महिषः महांश्र । (५६०)

बुंदी चुम्बनम् सूकरश्च ।

रूव-मुह-तणुसु बोदी, भूसिअ-आडोवएसु बोंगिल्लो ।

बोदी रूपम् मुखम् शरीरं चेति त्र्यर्था ।

“बोन्दं मुखम्” इति अन्ये ।

बोंगिल्लो भूषितः आटोपश्च ।

अथ भादिः—

भल्लू रिच्छे, भग्गं लित्ते, भंभी अ असईए ॥५६१॥

भल्लू ऋक्षः ।

भंभी असती ।

भग्गं लिप्तम् ।

यथा—

भल्लूसरिच्छकेसे पइम्मि अउसे सयालुए भंभी ।

चन्दणारसभग्गतणू उववइं अहिसरए जुण्हीए ॥४४६॥(५६१)

भंभा भेरी, भव्वो बहिणीतणए, वेइङ्गणे भंटं ।

भंडं मुण्डणए; भंडं आमलयम्मि, भट्टिओ कण्हे ॥५६२॥

भंभा तूर्यविशेषः ।

भंडं मुण्डनम् ।

भव्वो भागिनेयः ।

भंडं आमलकम् ।

भंटं वृन्ताकम् ।

भट्टिओ विष्णुः ।

यथा—

कयभंडसिरो भंभासदो रे ! भव्व ! लिहइ तुह जणओ ।

भट्टिअभत्तिविउत्तो भदयएगारसीइ भंटाइं ॥४४७॥ (५६२)

बहुअम्मि भमासो, भल्लुंकी भसुआ भुरुंडिआ य सिवा ।
पखलन्तम्मि भलंतं, कलह-आवत्तेसु भंडण-भममुहा ॥५६३॥

भमासो इक्षुसदशतृणम् ।
“भमसो” इति धनपालः ।
भल्लुंकी भसुआ भुरुंडिआ
इत्येते त्रयोऽपि ‘शिवा’वाचकाः ।
अत्र ‘भुरुंडिआ’शब्दः भुकारादिः
अर्थानुरोधत् पठितः ।

भलंतं प्रखलत् ।
भंडणं कलहः ।
भममुहो आवर्तः ।

अत्र—भसलो ‘भ्रमरः’ इति ‘भ्रमर’शब्दभवः । भरइ भलह ‘स्मरति’ इति
धात्वादेशेषु उक्तौ इति नोक्तौ ।

यथा—

भंडणभममुहपडिअं पेक्खिअ भल्लुंकीआइ सह भसुअं ।
णेइ भमासभलंतं तुह हयवेरिं भुरुंडिआ अन्ना ॥४४८॥(५६३)
भद्दाकरि-भद्दसिरी दीह-मलयजा, भरोच्छयं तालं ।
भेयवग्गामो मोढेरयम्मि, जेट्ठबहिणीवई भाओ ॥५६४॥

भद्दाकरी प्रलम्बः ।
भद्दसिरी^१ श्रीखण्डम् ।
भरोच्छयं तालफलम् ।

भयवग्गामो मोढेरकम् ।
भाओ ज्येष्ठभगिनीपतिः ।

अत्र—भम्मडइ भमाडइ भमडइ ‘भ्रमति’ इति धात्वादेशेषु उक्ता इति नोक्ताः ।
यथा—

भद्दाकरिभुअदण्डं भयवग्गामम्मि भद्दसिरिहत्थो ।
वीरजिणं अच्च भायअं ! भरोच्छयफलं चयऽन्नसुरसैवं ॥४४९॥
अत्र—भाइ त्रिभेति इति धात्वादेशेषु उक्तमिति नोक्तम् । (५६४)
भासल-भाविअ-भाउज्जा दित्त-गहिअय-भाउजायासु ।
भासुंडी णीसरणे, स्थाण्णं आक्कहणोरिक्कसवण ॥५६५॥

१ भग्गणां भा. । २ णी चन्दल पा. ।

असलं दीप्तम् ।

भासुंडी निःसरणम् ।

भाविभं गृहीतम् ।

भाउभं आषाढे गौर्या उत्सवविशेषः ।

भाउज्जा भ्रातृजाया ।

यथा—

ओ ! पिच्छ जारभाविअसंकेआ मयणअग्गिभासलिआ ।

भाउअमिसेण भवणा भासुंडइ तुज्झ भाउज्जा ॥४५०॥(५६५)

भायल-भासिअ-भाइल्ला जच्चतुरंग-टिण्ण-हल्लिएसु ।

भावइआ धम्मिअगेहिणीइ, भिंगं च कसिणम्मि ॥५६६॥

भायलो जात्यतुरंगमः ।

भावइआ धार्मिकगृहिणी ।

भासिअं दत्तम् ।

भंगं कृष्णम् ।

भाइलो हालिकः ।

अत्र—भाइरो 'भीरुः' इति विभेते: 'भा'आदेशे तृणः इरे सिद्धम् इति नोक्तम् ।

यथा—

इन्द्रिअभायलविवसो भावइआण णिअडे भम तुमं मा ।

भाइल्ल ! ताहि भासिअसावो कह होसि पाव ! भिंगमुहो ॥४५१॥(५६६)

भिसिआ विसी, भिसंतं अणत्थे, चीरीइ भिंगारी ।

वारम्मि भित्तरं, टङ्कच्छिन्ने भित्तिरूवं च ॥५६७॥

भिसिआ वृत्ती ।

भिंगारी चोरी । "मशकः" इति अन्ये ।

भिसन्तं अनर्थः ।

भित्तरं द्वारम् ।

दोषार्थस्तु "भासेभिसः" । ८।४।२०३।

भित्तिरूवं टङ्कच्छिन्नम् ।

इति घात्वादेशे सिद्धः ।

यथा—

भिंगारिसंकुलभित्तिरूवगुहभित्तरे वसन्ताणं ।

भिसिआपरिग्गहाणं मुणीण कत्तो भिसंताइं ? ॥४५२॥(५६७)

भुज्जे भुअं, लुहाए भुक्खा, कोलम्मि भुंड-भुंडीरा ।

भुत्तूणो भिच्चवे, भुरुहुंडिअं उद्धूलिए चेअ ॥५६८॥

भुअं भूर्जम् ।

मुक्खा क्षुत् ।

भुंडो तथा भुंडीरो सूकरः ।

भुत्तूणो—“ओत् संयोगे” ८।१।११६।

इति भोत्तूणो इत्यपि-भृत्यः ।

भुरुहुंडिअं उद्धूलितम् ।

“भुरुकुंडिअं” इति अन्ये ।

अत्र—भुमइ भ्रमति । भुल्लइ भ्रश्यति । भुकइ भषति । एते धात्वादेशेषु
उक्ता इति नोक्ताः ।

यथा—

धूलिभुरुहुंडिआ जे भुक्खाए भुअकिसा य भुत्तूण ! ।

किं जाएहि बहूहि वि भुंडीरेहि च तेहि भुंडीए ॥४५३॥ (५६८)

भूओ अ जन्तवाहे, भूअण्णो किट्ठखलजणणे ।

भूमिपिसाओ ताले, भयालए भेड-भेज्ज-भेज्जलया ॥५६९॥

भूओ यन्त्रवाहः ।

भूअण्णो कृष्टे खले यज्ञः ।

भूमिपिसाओ तालः ।

भेडो भेज्जो भेज्जलओ त्रयोऽप्येते

भीरुवाचकाः ।

‘भेड’शब्दो ‘भैर’शब्दमवोऽप्यस्ति ।

यथा—

भूमिपिसाए भूअं चडिअं अभेडं बहू णिएऊण ।

भूअण्णपिक्खणमिसा अभेज्जला जाइ भेज्ज व्व ॥४५४॥ (५६९)

भेरुंडो दीवी, भोअ-भोइआ भाडि-गामयवरेसु ।

अहिआरिसम्बले भोल्लयं च, भारुंडयम्मि भोरुडओ ॥५७०॥

भेरुंडो चित्रकः ।

भोओ भाटिः ।

भोइओ ग्रामप्रधानम् ।

भोल्लयं प्रबन्धप्रवृत्तं पाथेयम् ।

भोरुडो भारुण्डपक्षी ।

यथा—

अणुतित्थं कयभोआ एकमुहीहविअ भोल्लयं लेह ।

भोइअभेसंडा दोमुहभोरुडयाण पेच्छह अवायं ॥४५५॥(५७०)

अथ अनेकाथाः—

छिन्नसिर- बन्दि-भूसा-सहि-दोहिचेसु मंडो अ ।

मंडी सिरीसरुक्खो अडई असई अ गड्डी अ ॥५७१॥

मंडो छिन्नमूर्धा मागधः मण्डनम्

सखा दौहित्रश्चेति पञ्चार्थः ।

मंडी शिरोषवृक्षः अटवी

असती गन्त्री चेति चतुर्थार्थः । (५७१)

मंभलसदो अप्पिअ-जडेसु भित्तं च देर-गेहेसु ।

साणे सुरमाणे भुक्कणो अ, आण-तरि-चेडिआ भेली ॥५७२॥

मंभलं अप्रियम् ।

मंभलो मूर्खः ।

भित्तं द्वारम् गृहं च ।

भुक्कणो श्वा, मघादिमानं च ।

भेली आज्ञा वेडा चेटी चेति त्र्यर्थाः ।

“वेडायां भेलओ” इति अपि केचित् ।

(५७२)

अथ मादयः—

मंती विवाहगणए, मंठो सण्ठे, पिहाणिआ मंडी ।

मंचो बन्धे, मग्गो पच्छा, मच्चं मले, मलो सेए ॥५७३॥

मंती विवाहगणकः ।

मंठो शठः ।

मंडी पिधानिका ।

मंचो बन्धः ।

“मंठो बन्धः” इति केष्वित् पठन्ति ।

मग्गो पश्चात् ।

मच्चं मलः ।

मलो स्वेदः ।

१ ‘सण्ठः अचजुः?’—असरलः [अभिधान कां० ३ श्लो० ४० वृत्ति]

यथा—

मंडीइ हणेमि सिरं जें मुण्डेऊण घम्मजायमलो ।
 रे मंचजोगं अच्चिअ मंतिं पुच्छेसि मग्गओ मंठ ! ॥४५६॥(५७३)
 सिद्धविहीणे मट्टो, मट्ट-मराला य अलसम्मि ।
 मंखो अण्डे, मम्मी मल्लाणी मामा य मामीए ॥५७४॥

मट्टो शृङ्गविहीनः ।

मट्टो तथा मरालो अलसः ।

“मरालो हंसः” इति सातवाहनः ।

मंखो अण्डः ।

मम्मो मल्लाणी 'मामा एते त्रयोऽपि

मातुलानीवाचकाः ।

‘मामी’शब्दोऽपि देश्यः पर्यायभङ्ग्या

तु उपात्तः ।

यथा—

रेहसि मराल ! ण घरे मंखिल्लो मट्टमट्टुसहो व्व ।
 इअ एस मम्मिमज्जे मामाहसिओ हणेइ मल्लाणि ॥४५७॥(५७४)
 मइराइ मई महमोहणी अ, सीमाइ मज्ज-मेराओ ।
 सेले मऊ, हडे मत्तल्लि-मिणाया इ. अक्खमे महरो ॥५७५॥

मई तथा महमोहणी सुरा ।

मज्जा तथा मेरा मर्यादा ।

मऊ पर्वतः ।

मत्तल्ली तथा मिणायं बलात्कारः ।

महरो असमर्थः ।

यथा—

मत्तल्लिमुक्कमज्जो मउमेराघोसदंसिअमिणाओ ।
 पिअइ मई गइमहरो सुसली मइमोहणीकुडयहत्यो ॥४५८॥(५७५)
 मडिआ समाहयाए, मउअं दीणम्मि, पिउहरे महणं ।
 मरुलो भूए, मइअं च भच्छिए, मंडैलो साणे ॥५७६॥

१ मामा त्रयोऽप्यसौ आ पा. १ २ आचार्यहेमचन्द्र एव श्वानपर्यायं ‘मण्डल’
 शब्दं सूचयति [अभिधा० कां० ४ श्लो० ३४६ वृत्ति]

मडिआ समाहता ।

मउअं दीनम् ।

महणं पितुर्गृहम् ।

यथा—

काममरुलमडिआ सा मउआ महणम्मि वसइ मइअसही ।

तं मंडलो व्व कत्थ वि भमेसि जाणसि ण वैअणं तीण ॥४५९॥ (५७६)

मडय-मयडा उववणे, चण्डिलए मज्झओ चेअ ।

सिरमालाइ मआई, मउली अ हियरसोच्छलणे ॥५७७॥

मडओ तथा मयडो आरामः ।

मज्झओ नापितः ।

यथा—

मज्झअ ! मच्छयगन्धिअ ! हवेइ मउली तुमं णिअन्ताण ।

महसि सुअन्धिअआई मडयठिअं तं कइं मयडवालिं ? ॥४६०॥ (५७७)

‘मंजीरं हिब्जीरे, वल्लिविसेसे मयाली अ ।

जारम्मि महालो, मंजुआ य तुलसीइ, मंतुआ लज्जा ॥५७८॥

मंजीरं शृङ्खलकम् ।

मयाली निद्राकरी लता ।

महालो जारः ।

मंजुआ तुलसी ।

“मंजिआ” इति अन्ये ।

मंतुआ लज्जा ।

यथा—

तइआ मयालिगहणे मंजुअदलचुंठिरिं रमसि सुण्हं ।

विरयसि मंतुअं इण्हि महाल ! मंजीरवल्लिओ कीस ? ॥४६१॥ (५७८)

करहम्मि महंगो मंडिल्लो पूवे, लहुम्मि मडइं च ।

मउडी मुक्कुंडी मुरुमुंडो मोडो अ जूडम्मि ॥५७९॥

१ “तुलकोटिः मंजीरः” [अमर. कां. २ मनुष्यव. श्लो० १०९ तथा
अभिधा. कां३ श्लो. ३३०] २ आचार्यहेमचन्द्रः ‘महाज्ञ’शब्दम् उच्यते
[अभिधा० कां० ४ श्लो० ३२०]

महंगो उण्ठूः ।
मंडिल्लो अपूपः ।

मडहं लघु ।
मउडी मुक्कुंडी मुरुमुंडो मोडो इत्येते
चत्वारो जूट्वाचकाः ।

यथा—

तीइ सुमुक्कुंडीए मुरुमुंडं णिअवि किं सुमोडकए ।
मंडिल्लमत्त ! मोडसि मडहं णियकुमउडिं महंगोइ ॥४६२॥ (५७९)

मज्जोक्कं अहिणवे, मंगुस-मुग्गुसु-मुग्गसा णउले ।
मंगल-मैसृणा सम-रम्मा, अग्घाडम्मि मउर-मउरंदा ॥५८०॥

मज्जोक्कं प्रत्यग्रम् ।	मंगलं सदृशम् ।
मंगुसो मुग्गुसू मुग्गसो	मैसृणं रम्यम् ।
त्रयोऽप्येते नकुलवाचकाः ।	मउरो तथा मउरंदो अपामार्गाः ।

यथा—

मंगुसं उअ अप्पमंगलमुग्गुसुमुग्गसिजुअं मैसृणपुच्छं ।
मउरंदवणे मज्जोक्कमउरकण्टयणहं हणन्तं अहिं ॥४६३॥ (५८०)
मंतेल्ली-मयणसलाया सालहिआइ, मल्हणं लीला ।
मंधाय-महायत्ता अइडे, पङ्के महेइडो अ ॥५८१॥

यथा—

मंतेल्ली तथा मयणसलाया सारिका ।	मंधाओ तथा महायत्तो आढचः ।
मल्हणं लीला ।	महेइडो पङ्कः ।

एन्तम्मि महायत्ते मल्हन्ती णवमहेइडुरुहणयणा ।
पाइइ मंधायवहू मयणसलायापिएऽत्थ मंतेलिं ॥४६४॥ (५८१)
अत्र—मक्कडो जालकारकमिः, मडलो मुरजः 'मर्कट'-'मर्दल'शब्दभवौ ।
मलइ मडइ मडुइ मृदनाति । महइ काह्कति । एते धात्वादेशेषु उक्ता इति नोक्ताः ।

१ मत्तिणं मु. । २ "मदनशलाका सार्याम्" [हिमअनेका. सं. षष्ठ कां. श्लो. १]

गन्वे मरहृ-मडहर-मडप्फस, मलहरो तुमुले ।

महिसंदो सिग्गुतरुम्मि, महासदा सिवाए अ ॥५८२॥

मरहो मडहरो मडप्फरो त्रयोऽप्येते
गर्ववाचकाः ।
मलहरो तुमुलः ।
यथा—

महिसंदो शिग्रुतरुः ।
महासदा शिवा ।

महिस ! महिसंदमोडणमडहरिअ ! मडप्फरा मलहरेसु ।
हत्थिमरहृघरदूटे होसि महासदभोअणं सीहे ॥४६५॥(५८२)

मज्झम्मि मज्झआरं, महाबिलं खे, महाणडो गिरिसे ।

मइहर-मलंपिआ गामणि-गन्वीसु, तरुणे महालक्खो ॥५८३॥

मज्झआरं मध्यम् ।
महाबिलं व्योम ।
महाणडो रुद्रः ।

मइहरो ग्रामप्रवरः ।
“मेहरो” इति अन्ये ।
मलंपिओ गर्वी ।
महालक्खो तरुणः ।

यथा—

दिण्णा महाबिलचरीसमा पिआ तुह महाणडपिआए ।

मइहर ! मलंपिओ^१ तो भमसु महालक्खमज्झआरम्मि ॥४६६॥(५८३)

णलिणीइ महावल्ली, मडवोज्झा जप्पजाणम्मि ।

मत्तम्मि मत्तंबालो, तह महुसुह-मासिआ पिसुणे ॥५८४॥

महावल्ली नलिनी ।
मडवोज्झा शिबिका ।

मत्तंबालो मत्तः ।
महुसुहो तथा मासिओ पिसुनः ।

यथा—

रे मत्तबाल ! महुसुह ! मडवोज्झाजोगा ! तुज्झ वि विओए ।

तम्मैइ महावल्लीसयणम्मि अमासिआ खु सा बाला ॥४६७॥(५८४)

१ ०ओ ओ भं पा. । २ ०त्तबालो सु. पाठा. ।

कुसुमरए मयरंदो, मम्मणिआ णीलमक्खिआए अ ।

मत्तालंबो तह मत्तवारणे, महयरो णिउञ्जवई ॥५८५॥

मयरंदो कुसुमरजः । पुष्परसवाचकस्तु		मत्तालंबो मत्तवारणः ।
संस्कृतभव एव ।		महयरो गह्वरपतिः ।

मम्मणिआ नीलमक्षिका ।

यथा—

कमलमयरंदगोरिं मत्तालंबे इमं ण जइ रमसि ।

मम्मणिआऽऽउलरण्णे महयरभिच्चो व्व ता वरं भमिउं ॥४६८॥(५८५)

मज्झंतिअं च मज्झंदिणम्मि, मग्गण्णिरो अ अणुगमिरे ।

मलवट्ठी तरुणीए, मेहिसक्कं महिसिणिवहम्मि ॥५८६॥

मज्झंतिअं मध्यंदिनम् ।		मलवट्ठी तरुणी ।
मग्गण्णिरो अनुगमनशीलः ।		मेहिसक्कं महिषीसमूहः ।

यथा—

मलवट्टिसमं कीलन्तयस्स मज्झंतिअम्मि वोलीणे ।

ओ वच्चइ मेहिसक्कं इमस्स मग्गण्णिरो इवसु गोव ! ॥४६९॥(५८६)

भण्डम्मि महत्थारं, मज्झिमगंडं घ उअरम्मि ।

महुरालिअं परिचिए, रयस्सलाए मयलबुत्ती ॥५८७॥

महत्थारं भाण्डम् ।		महुरालिअं परिचितम् ।
“महत्थारं भोजनम्” इति सातवाहनः।		मयलबुत्ती रजस्वला ।
मज्झिमगंडं उदरम्		

अत्र—मयगलो हस्ती । मयधुत्तो क्रोष्टा इति । ‘मदकल’ ‘मृगधूर्त’ शब्दभवौ ।

यथा—

उअह महत्थारसरिसमज्झिमगंडं पुलोइअ धुअङ्गं ।

वेसा संभलिमहुरालिअं पि ण रमेइ मयलबुत्तिमिसा ॥४७०॥(५८७)

मंगलसज्जं तह बीअवावसेसम्मि खेत्तम्मि ।

मणिरइआ कठचीए, कन्दप्पे मयणिवास-मेत्तलया ॥५८८॥

मंगलसज्जं बीजवापशेषं क्षेत्रम् ।

मर्याणवासो तथा मेत्तलो कन्दर्पः ।

मणिरइआ कटीसूत्रम् ।

यथा—

मंगलसज्जे गलिआ मणिरइआ तुज्ज पंसुलि ! सहेइ ।

मेत्तलपिआणुहारिणि ! किर मोव्वी मयणिवासधणुहस्स ॥४७१॥ (५८८)

घूअम्मि महासउणो, महालवक्खो अ सद्धपक्खम्मि ।

मक्कडवंधं गीवाविहसणे सङ्कलारूवे ॥५८९॥

महासउणो उल्लकः ।

मक्कडवंधं शृङ्गलारूपं ग्रीवाभरणं

महालवक्खो भाद्रपदे श्राद्धपक्षः ।

सव्यापसव्यं यज्ञोपवीताकारम् ।

यथा—

सरएण महासउणो महालवक्खेण वम्भणा तह य ।

णवमक्कडवंधेण य मोअन्ते उप्पलच्छीओ ॥४७२॥ (५८९)

अत्र—महमहइ गन्धः प्रसरति इति धात्वादेशेषु उक्तमिति नोक्तम् ।

मणिणायहरं जलही, माला जुण्हाइ, रोमसे माई ।

माहं च कुन्दकुसुमे, मायंदो अम्बम्मि, माडिअं गेहे ॥५९०॥

मणिणायहरं समुद्रः ।

माहं कुन्दकुसुमम् ।

माला ज्योत्स्ना ।

मायंदो आम्रः ।

माई रोमशः ।

माडिअं गृहम् ।

अत्र—माहं 'मा'अर्थे । मामि सख्यामन्त्रणे । एतौ शब्दानुशासने उक्तौ इति नोक्तौ । माढी संनाहः इति 'माठी'शब्दभव इति नोक्तः ।

१ वास-मितं सु. । २ था मितं सु. । ३ मित्तं सु. । ४ लपिया-
णुकारिं पा. ।

यथा—

गुणमणिणायहर ! चुलुक्क ! तुज्झ मायंदकुंजमाडिअए ।
गाएइ पुलयमाई खयरिजणो माहमालधवलजसं ॥४७३॥(५९०)
सिअवडपव्वइआए मायंदी, आमलीइ माइंदा ।
मउए माइलि-माउच्छा, माभाई अभयदाणे ॥५९१॥

मायंदी श्वेतपटा प्रव्रजिता ।

माइंदा आमलकी ।

माइली तथा माउच्छो मृदुः ।

माभाई अभयप्रदानम् ।

अदूरविप्रकर्षात् 'माभीसिअं' इत्यपि ।

माउक्कं मृदु इति तु 'मृदुक'शब्दभवम् ।

यथा—

किं माइंदवणं करेसु मरणभयमाइलिमणाण ।
माभाई माउच्छो इअ मायंदी उवदिसेइ ॥४७४॥(५९१)
माल्लरो अ कविट्ठम्मि, माहिलो महिसिवालम्मि ।
मंसुम्मि मासुरी, माणिअं अणुहूअम्मि, माहुरं साके ॥५९२॥

माल्लरो कपित्थः । बिल्ववाची तु

संस्कृतसमः ।

माहिलो महिषीपालः ।

यथा—

जं सुअसि सुरयसमए माणिअमाल्लर-माहुरयभोज्जो ।
ता माहिल ! तुज्झ मुहे किमुग्गया मासुरी एसा ? ॥४७५॥(५९२)
अम्वाए मादलिआ, सिसिरसमीरम्मि माहिवाओ अ ।
माअलिआ माउच्छाइ, मारिळग्गा य कुच्छिइआ ॥५९३॥

मादलिआ माता ।

माहिवाओ शिशिरवातः

माअलिआ मातृष्वसा ।

मारिळग्गा कुसिता ।

यथा—

सुन्दर ! अमारिलग्गा तुज्झ कए मयणअग्गिजलिआ सा ।
मादलिआ-माअलिआखेअकरी जलइ माहिवाए वि ॥४७६॥(५९३)
मालाकुंकुम-माहारयणा वरघुसिण-वरथेसु ।
मिरिआ कुडी, घणगणे मिहिआ, जेट्टम्म मित्तिवओ ॥५९४॥

मालाकुंकुमं प्रधानकुङ्कुमम् ।

माहारयणं वल्लम् ।

“वल्लविशेषः” इति अन्ये ।

मिरिआ कुटी ।

मिहिआ मेघसमूहः ।

मित्तिवओ ज्येष्ठः ।

यथा—

मालाकुंकुम-माहारयणेहि भूसिआ वि कुलसुण्हा ।
मिहिआचुअन्तमिरिआइ लिअइ मित्तिवयदंसणसलज्जा ॥४७७॥(५९४)
समकाले मीअं, घरवलए मुब्भो, मिगीइ मुंडा य ।
मुंडी नीरङ्गी, चुम्बणम्म मुद्दी, मुणी अगत्थिदुमे ॥५९५॥

मीअं समकालम् ।

मुब्भो गृहमध्ये तिर्यग्दारु ।

मुंडा मृगी ।

मुंडी नीरङ्गी ।

अलम्बुषायां तु मुण्डितमुण्डसादृश्याद्

‘मुंडी’शब्दो लाक्षणिकः ।

मुद्दी चुम्बितम् ।

मुणी अगस्तिद्रुमः ।

मीसालिअं मिश्रम् इति तु ‘मिश्र’शब्दभवम् ।

यथा—

मुंडच्छीइ समुंडीए मुणिवणे पत्थिआइ फुल्लकए ।
मुद्दीलुद्धो मीअं मुब्भाऽऽणयणमिसओ जुवा चलइ ॥४७८॥ (५९५)
मुहलं मुहे, मुअंगी कीडी, हिक्काइ मुट्टिका ।
मुसहं मणआकुलया मुहिअं एमेअकरणम्म ॥५९६॥

मुहलं मुखम् ।
मुअंगी कीटिका ।
मुट्टिका हिक्का ।

मुसहं मनस आकुलता ।
मुहिअं—“मुहिया” अन्येषाम्—एवमेव-
करणम् ।

यथा—

विरहमुसहम्मि जाए डसइ मुअंगि व्व पउममुहलं तं ।
दाहिणपवणो मुहिअं जरमज्जे एस मुट्टिका ॥४७९॥ (५९६)
मुक्कयं अन्नवहूवीवाहे, मुरिअं च तुडिअम्मि ।
मुरई असईइ, मुलासिओ फुलिङ्गे, मुआइणी डुम्बी ॥५९७॥

मुक्कयं या असौ वोढुं प्रकृता तद्वर्जि-
तानाम् अन्यासां निमन्त्रितानां
वधूनां विवाहः ।
मुरिअं त्रुटितम् ।

मुरई असती ।
मुलासिओ स्फुलिङ्गः ।
मुआइणी डुम्बी ।

अत्र—मुणइ जानाते । मुरइ हासेन स्फुटति । एतौ धात्वादेशेषु उक्तौ
इति नोक्तौ ।

यथा—

अमुरिअतेअमुलासिअ ! जयसिखीवाह ! मुक्कया तुज्ज ।
मुरइ व्व भमइ कित्तीमुआइणी किं ण पल्लिदेसे वि ॥४८०॥ (५९७)
मुग्घुरुडो मुक्कुरुडो रासीइ, मुहत्थडी अ मुहवडणे ।
मुरुमुरिअं रणरणए, भुमया मुहरोमराई अ ॥५९८॥

मुग्घुरुडो तथा मुक्कुरुडो राशिः ।
मुहत्थडी मुखेन पतनम् ।

मुरुमुरिअं रणरणकः ।
मुहरोमराई भ्रूः ।

यथा—

सा सुमुहरोमराई तुह विरहे पाव ! दोसमुग्घुरुड ! ।
गुणमुक्कुरुडा घणमुग्घुरिणण मुहत्थडिं पत्ता ॥४८१॥
अत्र—मुसमूरइ भनक्ति इति धात्वादेशेषु उक्त इति नोक्तः । (५९८)

मूसा-मूसाआइं लहुअदुवारम्मि, मूसरी भग्गे ।
पीणम्मि मूसलो, तह मूअलो मूअलो मूके ॥५९९॥

मूसा तथा मूसाअं लघुद्वारम् । मूसलो उपचितः ।
मूसरी भग्नः । मूअलो तथा मूअलो मूकः ।

अत्र—मूरइ भनक्ति इति धात्वादेशेषु उक्त इति नोक्तः ।

यथा—

मूअल ! ण अत्थि मूसाअसंचरी जेण मूसरी मूसा ।
मूअल्लिअणिउरा वि हु कह सा मूसलथणी अहिसरेउ ? ॥४८२॥ (५९९)
मेंठी मेण्ठी, मेली अ संहई, वणिसहायए मेढो ।
इत्थिवए मेंठो, मेअर-मेअज्जा असहण-धन्नेसु ॥६००॥

मेंठी मेण्ठी ।	मेढो वणिकसहायः ।
‘मेण्ठी’शब्दोऽपि यदि देश्यस्तदा	मेंठो हस्तिपकः ।
पर्यायभङ्ग्या निबद्धः ।	मेअरो असहनः ।
मेली संहतिः ।	मेअज्जं धान्यम् ।

यथा—

मेअज्जहट्टवारे मेंठेण कुञ्जराहिरुढेणं ।
मेंठीए हणिआए मेअरमेढाण हुन्ति मेलीओ ॥४८३॥ (६००)
मेढंभो मिगतन्तु, मेहच्छीरं च णीरम्मि ।
मोचं च अद्धजङ्गीइ, मोग्गरो चेअ मउलम्मि ॥६०१॥

मेढंभो मृगतन्तुः ।	मोचं अर्धजङ्गी ।
मेहच्छीरं जलम् ।	मोग्गरो मुकुलम् ।

अत्र—मेलइ मुञ्चति इति धात्वादेशेषु उक्तः इति नोक्तः ।

यथा—

मेडंभखलिज्जन्ता मेह्छलीरं पि कह वि अपिअन्ता ।
भयमोग्गरिअमुहा तुह रिउणो गयमोचया वणे जन्ति ॥४८४॥(६०१)
सवचम्मि मोर-मोरत्तया, कसिणकण्णिआइ मोक्कणिआ ।

मोरो तथा मोरत्तओ श्वपचः ।	मोक्कणिआ असितं पक्कोदरम् ।
“मोरत्तओ चण्डालः” इति अन्ये ।	
यदाह—मोरत्तओ श्वपाकः, चण्डालः	
केषुचिद् रूढः । []	

यथा—

रे कम्ममोर ! वम्मह ! नन्नो मोरत्तओ विरहिणीण ।
तावोत्रयारणिहियाइ मोक्कणीए वि ताउ जं उहसि ॥४८५॥
अत्र—मोरउल्ला मुघा इति अव्ययेषु, मोहायइ रमते इति धात्वादेशेषु
उक्तौ इति नोक्तौ ।

अथ अनेकार्थाः—

मसअ-उल्लएसु मरो, मड्डा बलक्कार-आणासु ॥६०२॥

मरो मशकः उल्लकश्च ।	मड्डा बलात्कारः आज्ञा च । (६०२)
---------------------	---------------------------------

कण्ठे सुअम्मि अ मडो, लज्जा-दुक्खेसु मंतक्खं ।

सिङ्खल-मन्धानेसु मंदीरं, मम्मणो मयण-रोसा ॥६०३॥

मडो कण्ठो मृतश्च ।	मम्मणो मदनो रोषश्च ।
मंतक्खं लज्जा दुःखं च ।	अव्यक्तवचनार्थस्तु ‘मन्मन’शब्दभवः ।
मंदीरं शृङ्खलम् मन्धानश्च ।	(६०३)

तुमुल-मलिणेसु मइलो, सारसि-दूई-सहीसु अ मराली ।

‘मक्कोड’श्रुणी उण्णापिपीलिआ-जन्तगुम्फरासीसु ॥६०४॥

१ ‘लज्जा मन्दाक्षम्’ इति हेमचन्द्रः [भमिषा० कां० २ श्लो. २२५]

मड्लो कलकलो गततेजाश्च ।
मराली सारसी दूती सखी चेति
त्र्यर्था ।

मक्कोडा ऊर्णापिपीलिका ।
मक्कोडो यन्त्रगुम्फनार्थं राशिश्च ।
यदाह—“मक्कोडोऽपि हि राशिर्यन्त्र-
प्रथनाय यः क्रियते”[] इति । (६०४)

मम्मक्का णायव्वा उक्कण्ठाए अ गन्वे अ ।

बुड्ढे णिवहे पिहुले मुहले जलहिम्मि अ महल्लो ॥६०५॥

मम्मक्का उत्कण्ठा गर्वश्च ।

महल्लो वृद्धः निवहः पृथुलः मुखरः
जलधिश्चेति पञ्चार्थः । (६०५)

सिरिवयखग-बन्दीसुं महुओ, कडअ-ओवणेसु मलओ अ ।

लहुअखिखत्ते कुण्डे मलिअं, मज्जिअं उदिकिखए पीए ॥६०६॥

महुओ श्रोवदारुयः पक्षी मागधश्चेति
द्वयर्थः । ‘श्रीः’ इति वदति—वाश्यते—
स श्रीवदः ।

मलिअं लघुक्षेत्रम् कुण्डं चेति द्वयर्थम्
मज्जिअं अवलोकितम् पीतं च । (६०६)

मलओ गिर्येकदेशः उपवनं च ।

मल्लयं अपूवभेए सराव-कोसुम्भ-चसएसु ।

मंगुलं अणिट्ट-पावेसु, मंथरं बहु-कुसुम्भ-कुडिलेसु ॥६०७॥

मल्लयं अपूपभेदः शरावम् कुसुम्भर-
क्तम् चषकश्चेति चतुरर्थम् ।

मंगुलं अनिष्टम् पापं च ।
“मंगुलो चौरः” इति अन्ये ।
मंथरं बहु कुसुम्भम् कुटिलं चेति
त्र्यर्थम् ।
मन्दवाची तु संस्कृतसमः । (६०७)

ऊढाकुविए कलुसे असुइम्मि अ होइ मट्टुहिअं ।

मडुवइअं हय-तिक्खे, मालो आराम-मञ्जु-मञ्चेसु ॥६०८॥

मट्टुहिअं परिणीतायाः कोपः कल-
षम् अशुचिं चेति त्र्यर्थम् ।

मडुवइअं हतम् तीक्ष्णं चेति द्वयर्थम् ।
मालो आरामः मञ्जुः मञ्चश्चेति
त्र्यर्थः । (६०८)

माणंसी माइअ-चन्द्रवहसुं, माउआ सहि-उमासु ।

मुक्कलं उचिए सइरे अ, मुम्मुरो करिस-करिसअग्गीसु ॥६०९॥

माणंसी मायावी चन्द्रवधुश्चेति द्वचर्थः।

मनस्विवाचकस्तु 'मनस्वि'शब्दभव
एव ।

माउआ सखी दुर्गा च ।

मातृवाचकस्तु 'मातृका'शब्दभवः ।

मुक्कलं उचितम् स्वैरं च ।

मुम्मुरो करोषम् करीषाग्निश्चेति
द्वचर्थः । (६०९)

साली-माउलधूआ-पिउच्छपुत्तेसु 'मेहुणय'सट्टो ।

मोओ अ अहिगयत्थे गिरिम्मि तह चिम्मडाईण ॥६१०॥

मेहुणिआ पत्न्या भगिनी मातु-
लात्मजा च ।

मेहुणओ पितृष्वसुसुत इति लिङ्गप-
रिणामेन व्याख्येयम् ।

मोआ अघिगतः चिर्मिटादीनां बीज-
कोशश्चेति द्वचर्थः । (६१०)

इत्याचार्यश्रोहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपश्लदेशोशब्दसंग्रहवृत्तौ षष्ठो वर्गः ॥

सप्तमो वर्गः

वर्गसंज्ञा च इह न व्याकरणप्रसिद्धा, किंतु ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धा इह आहता ।
ते च अ-क-च-ट-त-प-य-शाः । तत्र प्रथमः स्वरवर्गः, ततः कवर्गादयः पञ्च,
सप्तमो वर्गो यकारादिः, यकारस्य प्राकृते असंभवात् ततो रेफादयः प्रस्तूयन्ते ।

तत्र रादिः—

रंगं तउए, रत्ती आणा, रप्फो अ वम्मीए ।

रंभो दोलाफलए, कङ्गूए रल्ल-राल-राअलया ॥६११॥

रंगं त्रपु ।

रत्ती आज्ञा ।

रप्फो वल्मीकः ।

रंभो अन्दोलनफलकम् । अभिमान-
चिह्नस्तु “अन्दोलणफलकसिदुरं
रंभो” [] इत्याह ।
रल्ला तथा राला तथा राअला
प्रियङ्गवः ।

यथा—

मेल्लिअ राअलदलणं, भञ्जिअ रत्ति च रल्लभोज्ज ! तुमं ।

रप्फमुह ! रंभचडिअं रालकरो रंगकुण्डलं णिअसि ॥४८६॥(६११)

रद्धी वरे, रसाला य भञ्जिआ, ण्हाविअम्मि रत्तीओ ।

भमरे रसाउ-रोलंबा य, रसदं च चुल्लिमूलम्मि ॥६१२॥

रद्धी प्रधानम् ।

रसाला मार्जिता ।

रत्तीओ नापितः ।

रसाऊ तथा रोलंबो भ्रमरः ।

“रसाअ”शब्दः अयम्” इत्यन्ये ।

यद् गोपालः— “अलिरपि रसाओ
स्यात्” [] इति ।

‘रोलम्ब’शब्दं संस्कृतेऽपि केचिद् गता-
नुगतिकतया प्रयुञ्जते ।

रसदं चुलीमूलम् ।

यथा—

रोलंबो व्व महुपिओ रसाउवण्णाइ तीइ पिअ अहरं ।

रद्धिरसालं पुच्छसि रत्तीअ ! रसदवावडं किमिह ॥४८७॥(६१२)

१ “रोलम्बो द्विरेफः” इति निर्दिश्य आचार्यहेमचन्द्रोऽपि स्वयम् ‘भ्रमर’पर्यायं
‘रोलम्ब’शब्दं प्रयुञ्जते [अभिधा. कां० ४ स्तो. २७८]

रत्तय-रग्गय-रंजण-रवया बन्धूअ-घट्ट-घट्ट-मन्था ।
रंदुअ-रयवलि-रइगेला रज्जु-सिसुत्तण-अहिलासेसु ॥६१३॥

रत्तयं बन्धूकम् ।

रग्गयं कौसुम्भवस्त्रम् ।

रंजणो घटः ।

“रंजणं कुण्डम्” इति केचित् ।

रवधो मन्थानः ।

रंदुअं रज्जुः ।

रयवली शिशुत्वम् ।

रइगेलं अभिलषितम् ।

“रइगेल्ली रतितृष्णा” इति केचित् ।

अत्र—रंभइ गच्छति । रंपइ रंपइ तइणोति—एते धात्वादेशेषु उक्ता इति
नोक्तः ।

यथा—

रंजणथणिं अरयवलिं रग्गयवत्थं वहुं रवयहत्थं ।
रत्तयउट्ठिं रइगेलन्तो बज्झिहिसि रंदुएण हरे ! ॥४८८॥(६१३)
रच्छामय-रत्तक्खर-रप्फडिआ साण-सीहु-गोहासु ।
रयणिद्वयं च कुमुए, राओ चडए, रणे राडी ॥६१४॥

रच्छामओ श्वा ।

रत्तक्खरं सीधु ।

रप्फडिआ गोधा ।

रयणिद्वयं कुमुदम् ।

राओ चेटकः ।

राडी संग्रामः ।

अत्र—रंखोलइ दोलयति इति धात्वादेशेषु उक्तमिति नोक्तम् ।

यथा—

रच्छामय-रप्फडिआ-रयणिद्वयमोअणे खणे के वि ।
राय व्व कामअन्धा पिअन्ति रत्तक्खरं रइअ राडिं ॥४८९॥(६१४)
राविअं अस्साइअए, रायगई तह जलोआए ।
रिंडी कन्थप्पाया, रिप्पं पट्टे, पवेसए रिग्गो ॥६१५॥

राविंभं आस्वादितम् ।

राविंभं रञ्जितम् इति तु “रञ्जेः
रावः” ८।४।४९। इति धात्वादेशे
सिद्धम् ।

रायगई जलौकाः ।

यथा—

रायगइराविअस्सं पि तं जरो मन्द ! जं ण मिल्लेइ ।

रिंडीठंकिअरिप्पो ता कुण रिग्गं णिवायहरे ॥४९०॥ (६१५)

रिक्खो रिच्छो वुद्धे, रिक्कं थोवम्मि, वायसे रिट्ठो ।

रिद्धं पिक्के, रिद्धी संघाए, रिंगिअं भमणे ॥६१६॥

रिक्खो तथा रिच्छो वृद्धः ।

ऋक्षवाचकौ तु ‘रिक्ख-रिच्छ’शब्दौ
ऋक्षशब्दभवौ ।

“रिक्खो वयःपरिणामः” [] इति
केचित् ।

रिक्कं स्तोकम् ।

रिट्ठो काकः ।

यथा—

रिक्खो वि खलोऽरिच्छो वि रिट्ठो रिद्धलिम्बरिद्धीअ ।

रिक्कं पि हु किं महुरा रिंतेहिं इमे दिट्ठा ? ॥४९१॥ (६१६)

रिंअं लीणे, सडिअम्मि रिक्किअं, रोविरम्मि रिमिणो अ ।

रिंछोली पंतीए अ, रिच्छभल्लो अ रिच्छम्मि ॥६१७॥

रिंअं लीनम् ।

रिक्किअं शटितम् ।

रिमिणो रोदनशीलः ।

रिंडी कन्थाप्राया ।

रिप्पं पृष्ठम् ।

रिग्गो प्रवेशः ।

रिद्धं पक्वम् ।

रिद्धी समूहः ।

‘रिट्ठो खड्गः’ इति ‘रिष्टि’शब्दभवः ।

रिंगिअं भ्रमणम् ।

रिंछोली पङ्क्तिः ।

रिच्छभल्लो ऋक्षः ।

अत्र—रिअइ ‘प्रविशति’ इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।

यथा—

रिमिणत्तरिक्कअऽच्छीउ रुक्खरिंछोलिमज्जरिरिआओ ।

मुच्छन्ति रिच्छभल्लयभीआ तुह कुमस्वाल ! रिउवहुआ ॥४९२॥(६१७)

रित्तूडिअं च साडिअं, अवगणणा रीढं, अक्खिए रूढो ।

सहलम्मि रूढिअं, रूचणी घरट्ठी, रुअरुइआ उक्कण्ठा ॥६१८॥

रित्तूडिअं शातितम् ।

रूढिअं सफलम् ।

रीढं अवगणनम् ।

रूचणी घरट्ठी ।

रूढो आक्षिकः-कितव इत्यर्थः ।

रुअरुइआ उत्कण्ठा ।

अत्र—रीरइ 'राजति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।

अत्र—रूजइ 'रूति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।

यथा—

रुअरुइआए रूढो गओ इमाए घराउ णीहरइ ।

ओ कयरीढं रूचणिहत्थयरित्तूडिओ अरूढिअओ ॥४९३॥(६१८)

रूअं तूले, अक्कदुमे रूवी, रूववइआइ रूवमिणी ।

रेणी पङ्के, छिन्नम्मि रेसिअं, रेवयं पणामम्मि ॥६१९॥

रूअं तूलम् ।

रेणी पङ्कः ।

रूवी अर्कद्रुमः ।

रेसिअं छिन्नम् ।

रूवमिणी रूपवती ।

रेवयं प्रणामः ।

यथा—

गयरेणी ! रेसिअरूविरूअगुणभूसणे मुहा वइसि ।

सव्वङ्गरेवयं कुणा रूवमिणिं इमं जइ महेसि ॥४९४॥(६१९)

माईसु रेवईओ, रेवलिआ वालुआवट्ठे ।

रेवज्जिअं उवालद्धे, रेहिअअं च छिन्नपुच्छम्मि ॥६२०॥

रेवईओ मातरः ।

रेवज्जिअं उपालब्धम् ।

रेवलिआ वालुकावर्तः ।

रेहिअअं छिन्नपुच्छम् ।

अत्र—रेहइ 'राजति' इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।

यथा—

रेहिअएण वि ण चलइ रेवलिआणिवडिओ जइ वइल्लो ।
ता रेवईउ रेवज्जिएहि भो बम्मण ! भणेसु ॥४९५॥(६२०)
रेअविअं खणगरिए, तन्दुलपिट्ठम्मि रोइं च ।
रोइं घरमाणे, रोर-रोधसा रोंकणो अ रङ्कम्मि ॥६२१॥

रेअविअं क्षणीकृतम् ।

मुक्तार्थे तु 'मुच्चि'धात्वादेशे सिद्धम् ।

रोइं तन्दुलपिट्ठम् ।

रोइं गृहप्रमाणम् ।

रोरो रोधसो रोंकणो त्रयोऽप्येते

रङ्कार्थाः ।

यथा—

रेअविअसंपया तइ रिउणो रोरो अरोधसघरेसु ।
रोंकणमिआ कम्मन्ति रोइसुत्ताइ गहिअ रोइकए ॥४९६॥(६२१)
रोज्झो अ रोहिओ, रोमराइ-रोमूसला जहणे ।
रोअणिआ डाइणिआ, रोमलयासयं उदरयम्मि ॥६२२॥

रोज्झो रोहिओ इति अन्योऽन्यपर्यायौ

ऋश्यवाचकौ ।

रोमराई तथा रोमूसलं जघनम् ।

रोअणिआ डाकिनी ।

रोमलयासयं उदरम् ।

अत्र—रोचइ पिनष्टि इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।

अत्र—रोसाणइ माष्टि इति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् ।

यथा—

पिहुरोमराई ! तणुरोमलयासइए ! कया वि इत्थ तुमं ।
रोज्झि व्व विअडरोमूसलरोअणिवाडयम्मि मा वच्च ॥४९७॥(६२२)

अथ अनेकार्थाः—

हंसे वग्गे रत्तच्छो, रइजोअ-जहणेसु रइलक्खं ।
दइअ-णिरंतर-सोहिअ-सणाह-पलिणसु राहो वि ॥६२३॥

रत्तच्छो हंसः व्याघ्रश्च । महिषे तु
संस्कृतभवः ।
रइलक्खं रतिसंयोगः जघनं चेति
द्वयर्थम् ।

राहो दयितः निरन्तरः शोभितः
सनाथः पलितश्चेति पञ्चार्थः (६२३)

रायंबू वेडिस-सरहा, रिक्खणं अहिगमम्मि कहणे अ
विउल-मुहलेसु रुंदो, रेंकिअं अक्खित्त-लीण-लज्जासु ॥६२४॥

रायंबू वेतसद्दुमः शरभश्च ।
रिक्खणं—इत एति—रेक्खणं
इत्यपि—उपलम्भः कथनं च ।

रुंदो विपुलः मुखरश्च ।
रेंकिअं आक्षिप्तम्, लोनम्,
ब्रीडितम् चेति त्रयर्थम् ।

अत्र—रुंदइ भ्रमति रौति चेति धात्वादेशेषूक्तमिति नोक्तम् । (६२४)

अच्छिणिकोच-करोडीसु रेसणी, कलि-रवेसु रोलो अ ।
रोडी इच्छ-सिवासासु, कूणिअच्छे मले रोद्धं ॥६२५॥

रेसणी अक्षिनिकोचः करोटिकाख्यं
कांस्थभाजनं च ।
रोलो कलहः रवश्च ।

रोडी इच्छा व्रणिशिविका च ।
रोद्धं कूणिताक्षम् मलश्च (६२५)

रोहो पमाण-णमणेसु, रोक्कणी सिंगि-कूरकम्मेसु ।

रोहो प्रमाणम् नमनं च ।
प्रतिरोधवाची तु 'रोध'शब्दभवः ।
“रोहो मार्गणः” इत्यन्ये ।

रोक्कणी—के रोक्कणिधो—शृङ्गी
नृशंसश्चेति द्वयर्थः ।

अथ लादिः—

णवदंपईण अन्नुन्नणामगहणोसवम्मि लयं ॥६२६॥

लयं नवदम्पत्योः परस्परं नामग्रहणोत्सवः ।

यथा—

तुह कुमरवाल ! सेन्नं इन्तं दट्टूण णिसि पलायन्ता ।

अन्नोन्नणामगहणा रिउदंपईणो लयस्स सुमरन्ति ॥४९८॥(६२६)

लक्खं काए, लग्गं चिन्धे, लंचो अ कुक्कुडए ।

गण्डुअतिणम्मि लचयं, लट्टय-लडहा कुसुम्भ-रम्मेषु ॥६२७॥

लक्खं कायः ।

लग्गं चिह्नम् ।

“लग्गं अघटमानम्” इति अन्ये ।

लंचो कुक्कुटः ।

उत्क्रोचवाची तु संस्कृतभवः ।

लचयं गण्डुत्संज्ञं तृणम् ।

लट्टयं कुसुम्भम् ।

लडहं रम्यम् ।

“लडहो विदग्धः” इति अन्ये ।

यथा—

कालम्मि लचयलग्गे उड्ढिअलंचो व्व गन्तुं असइो सि ।

तो तुज्ज लडहलक्खा लट्टयवसणा कहं होही ? ॥४९९॥(६२७)

लल्लक्कं भीमे, लसई कामे, परिहिए लइअं ।

लसुअं तेरले, लइणी लयाय, लसकं तरुच्छीरे ॥६२८॥

लल्लक्कं भीमम् ।

लसई कामः ।

लइअं परिहितम् ।

“लइअं अङ्गे पिनद्धम्” इति अपि

अन्ये ।

यथा—

लइणीरस-लसक-लसुअपमुहेहिं किं इमाइ भेसज्जं ?

लल्लक्कलसइरोगे सो च्चिअ तरुणो तथा लइअहारो ॥५००॥(६२८)

लंपिकखो तह चोरे, लंबाली पुप्फभेअम्मि ।

लउडम्मि लक्कुडं चिअ, उसहे लइअल्ल-लाइल्ला ॥६२९॥

लंपिकखो चौरः ।

लइअल्लो तथा

लंबाली पुप्फभेदः ।

लाइल्लो वृषभः ।

लक्कुडं लकुटः ।

अत्र—लडइ स्मरति । लहसइ संसते इति धात्वादेशेषूक्ताविति नोक्तौ ।

यथा—

लंपिकखहरिअलाइल्लधणे लइअल्ल ! कीस मूढो सि ।

लंबालीहिं जक्खं पूइअ अणुसरसु लक्कुडयहत्यो ॥५०१॥(६२९)

पउमकरा जत्थ वहु लिहिज्जए सो लयापुरिसो ।

लहुअवडो णग्गोहे, लडहक्खमिअं विहडिअम्मि ॥६३०॥

लयापुरिसो यत्र पक्करा वधूः लिख्यते ।

लहुअवडो न्यप्रोधः ।

लडहक्खमिअं विघटितम् ।

यथा—

साविचीलहुअवड ! क्खमसु तुमं तुह णमो लयापुरिस ! ।

लडहक्खमिअपेम्मे पिअम्मि कह णाम जीविस्सं ? ॥५०२॥(६३०)

लामा य डाइणी, लावंजं उसीरम्मि, लाहणं भोज्जे ।

लालस-लासयविहया मिउ-मोरेसुं, वहोलए लिकखा ॥६३१॥

लामा डाकिनी ।

लालसं मृदु ।

लावंजं उशीरम् ।

“लालसम् इच्छा” इति अन्ये ।

लाहणं भोज्यभेदः ।

लासयविहओ मयूरः ।

लिकखा तनुस्रोतः ।

“लिकखं” इति अन्ये ।

यथा—

लामाउ लिकखकण्ठे घणलावंजे कुणन्ति लाहणयं ।

तासिअलासयविहया अलालससरा विडालिख्खाओ ॥५०३॥(६३१)

बालम्मि लिङ्-लीवा, लिङ्गी खग्गाइदोसम्मि ।

तण्णइकयम्मि लिसयं, लिङ्गिअ-लोलंठिआ य चाडुम्मि ॥६३२॥

लिङ्को तथा लीवो बालः ।

लिसयं तनूकृतम् ।

लिङ्गी खग्गादीनां दोषः ।

लिङ्गिअं तथा लोलंठिअं चाडु ।

यथा—

लोलंठिएहि रच्चसि, ण मुणइ सा लिङ्गिअं लिसयपेम्म ! ।

लिङ्गी लीवमयच्छी सलित्तिळुरिअ च्च किं चत्ता ? ॥५०४॥

अत्र—लिङ्गइ लिङ्गइ निलीयते । लिसइ स्वपिति । एते धात्वादेशेषुक्ता इति नोक्ताः । (६३२)

लीलो जणणे, लुंखो णिअमे, मुत्तम्मि लुंको अ ।

लूणम्मि लुअं, भग्गे लुग्गं, तद्द णिण्णयम्मि लुंखाओ ॥६३३॥

लीलो यज्ञः ।

लुअं लूनम् ।

लुंखो नियमः ।

लुग्गं भग्नम् ।

लुंको—उत ओति—लोको—सुप्तः ।

लुंखाओ निर्णयः ।

यथा—

लुअदब्भं लुग्गलयं णइपुलिणं कुणसु कीस लुंको सि ? ।

रे अलस ! इत्थ लीलो होहि त्ति सलुंखयाण लुंखाओ ॥५०५॥(६३३)

लुरणी वज्जविसेसम्मि, लुंकणी चेअ लयणम्मि ।

लूआ मयतण्हाए, लेहुड-लेहुक्क-लेहुआ लोट्ठे ॥६३४॥

लुरणी वाद्यविशेषः ।

लूआ भृगतृष्णा ।

लुंकणी लयनम् ।

लेहुडो लेहुक्को लेहुओ त्रयोऽप्येते

लोष्टवाचकाः ।

अत्र—लुंछइ लुहइ मारिं इति धात्वादेशेषु उक्तमिति नोक्तम् ।

अत्र—लुरइ लिनत्ति इति धात्वादेशेषु उक्तमिति नोक्तम् ।

यथा—

हर लेदुवके मा कुण लूअभया लुरणिसाललुंकपिअं ।

पेसण ! लेहुडलेडुअखलणं मा हुज्ज इन्तदइअस्स ॥५०६॥(६३४)

लेढिअं अवि संभरणे, लोले लेहडय-लोहिल्ला ।

लोद्धिअओ उवविट्ठे, तह लोलुंचाविअं रइअतण्हे ॥६३५॥

लेढिअं स्मरणम् ।

लोद्धिओ उपविष्टः ।

लेहडो तथा लोहिल्लो लम्पटः ।

लोलुंचाविअं रचिततृष्णम् ।

अत्र—लोडइ स्वपिति इति धात्वादेशेषु उक्तमिति नोक्तम् ।

यथा—

महुरसलोलुंचाविअ ! लेहड ! णलिणीउ भसल ! चुम्बन्तो ।

इह लोद्धिअस्स मह रयलोहिल्लपिअस्स लेढिअं रयसि ॥५०७॥(६३५)

अथ अनेकार्थाः—

लल्लं सप्पिह-णूणेसु, केस-ओसारएसु लंबो वि ।

अन्नासत्त-मणोहर-पिअंवएसुं तह य लट्ठो ॥६३६॥

लल्लं सस्पृहम् न्यूनं च ।

लंबा केशाः, लंबो गोवाटश्चेति द्वयर्थौ

‘लम्ब’शब्दः ।

लट्ठो अन्यासक्तः मनोहरः प्रियंवद-

श्चेति त्रयर्थः । (६३६)

लयणं तणु-मिउ-वल्लीसु, लाइआ भूस-गहिअ-अजिणद्धा ।

लालंपिअं पवाले खलीण-आकंदिएसुं च ॥६३७॥

लयणं तनु मृदु वल्ली चेति त्रयर्थम् ।

लाइअं भूषा गृहीतम् चर्माधिं चेति

त्रयर्थम् ।

लालंपिअं प्रवालम् खलीनम् आक-

न्दितं चेति त्रयर्थम् । (६३७)

लिहिओ तणु-सइएसुं, लिंकिअं अविखत्त-लीणेसु ।

लुंवी थवय-लया, लेसो लिहिअ-आसत्थ-णिइ-णीसद्दा ॥६३८॥

लुंवी स्तबकः लता च ।

लिहिओ तनुः सुप्तश्च ।

लेसो लिखितम् आश्वस्तः निद्रा निः-

लिंकिअं आक्षिप्तम् लीनं च ।

शब्दश्च इति चतुर्थः ।

अल्पवाची 'लेश'शब्दभवः ।

लेडुक्को लम्पट-लुट्टएसु, लोढो अ भरिअ-सइएसु ।

लेडुक्को लम्पटः लोष्टश्च ।

लोढो स्मृतः शयितश्च ।

अथ वादिः—

वंग-वय-वंढ-वड्ढा वाइङ्गण-गिद्ध-बंध-गरुपसु ॥६३९॥

वंगं वृन्ताकम् ।

वंढो बन्धः ।

वड्ढो गृध्रपक्षी ।

वड्ढो महान् ।

यथा—

चञ्चूइ विण्टवंढे आवणपिडिआउ वड्ढवंगं इमं ।

उण्वेत्तुआण उइडइ आमिसपिण्डब्भमेण वओ ॥५०८॥(६३९)

वड्ढी अवस्सकिच्चम्मि, वंङ्क-वंसा कलङ्कम्मि ।

वंसी अ शिरसि माला, वच्छं पासे, वऊ अ लायण्णे ॥६४०॥

वड्ढो अवश्यकृत्यम् ।

वंसी शिरसि माला ।

वंङ्को तथा वंसो कलङ्कः ।

वच्छं पार्श्वम् ।

वऊ लावण्यम् ।

यथा—

वच्छे सवऊ दइआ सर्वंसिआ, धम्मअत्थवड्ढी अ ।

अन्नोन्नवाहवंङ्को अवंसवंसाण ण हु होइ ॥५०९॥(६४०)

वम्हं रप्फे, वत्थी उडए, वल्लो सिम्म, वहु चिविडा ।

वह-वट्टा खन्धव्यण-मग्गा, सीमाइ वत्ति-वइवेला ॥६४१॥

वम्हं वल्मीकम् ।
वत्थी तापसानाम् उटजम् ।
वल्लो शिशुः ।
वहू चिविडा—गन्धद्रव्यविशेषः ।

वहो स्कन्धव्रणः ।
“सामान्येन व्रणः” इत्यन्ये ।
वट्टा पन्थाः ।
वत्ती तथा वड्वेला द्वावेतौ सीमा-
वाचकौ ।

यथा—

वत्थीवड्वेलाए वल्लयणिव्वत्तिआ मह बडल्ला ।
किं दिट्ठा बहुसयडे वट्टाए वम्हखुत्तया अवहा ॥५१०॥ (६४१)
वज्जा अहिआरे, वल्लि-वल्लरी-विल्लरीउ केसेसु ।
वतु-विच्छड्डा णिवहे, वलही-ववणीउ कप्पासे ॥६४२॥

वज्जा अधिकारः ।
वल्ली वल्लरी विल्लरी त्रयोऽप्येते केश-
वाचकाः ।

वतु तथा विच्छड्डो निवहः ।
ऋद्धिवाची तु विच्छड्डो ‘विच्छर्द’ शब्द-
भवः ।
वलही तथा ववणी कर्पासः ।

अत्र—वन्दं वृन्दम् इति ‘वन्द’शब्दभवम् ।

यथा—

वरवल्लरीण विल्लरिवण्णणवज्जाइ लज्जइ कुवलली ।
वलहिवतुं चुण्टन्ती ववणीविच्छड्डुमज्झम्मि ॥५११॥ (६४२)
वडहो खगभेए, वसल-विड्डु-विअलंबला य दीहम्मि ।
वप्पीओ वप्पीहम्मि, वम्हलं केसरे चेअ ॥ ६४३॥

वडहो पक्षिभेदः ।
वसलं विड्डुं विअलंबला त्रयोऽप्यमी
दीर्घार्थाः ।

‘विड्डु’स्थाने “वित्तं” अन्ये पठन्ति ।
वप्पीओ चातकः ।
वम्हलं केसरम् ।

यथा —

पुच्छइ वडहं वप्पीअयं च णवणीमवम्हलं ददुं ।
 वसलसरं विड्डच्छी विअलंबलमग्गइन्तपइवत्तं ॥५१२॥(६४३)
 णिहाकरीलयाए वयली वेली अ, वट्टिमं अहिए ।
 वइओ पीए, वलिआ-विलमा जीवाइ, चुणिए वयरं ॥६४४॥

वयली तथा वेली निद्राकरी लता ।

वट्टिमं अतिरिक्तम् ।

वइओ पीतः ।

वलिआ तथा विलमा ग्या ।

वयरं चूर्णितम् ।

यथा—

वइए वयरवयलिदलवेलिफलरसे वि वट्टिमं णिदं ।
 ण लहइ विलमञ्जणीहि च तणुई कामस्स किट्टवलिअस्स ॥५१३॥(६४४)
 वयडो अ वाडिआए, वंफिअ-वलिआ य भुत्तम्मि ।
 वाहाकुले वणायं च, वहलं वक्कडं च दुट्ठिणए ॥६४५॥

वयडो वाटिका ।

वंफिअं तथा वलिअं सुक्तम् ।

वणायं व्याघाकुलम् ।

वहलं तथा वक्कडं दुर्दिनम् ।

“वक्कडं निरन्तरवृष्टिः” इति एके ।

यथा—

तुह वाणवक्कडे वहले व्व हंसो रिऊ चइअ समरं ।
 वंफिअमुअवलिअफलो सुमरिअ वयडं गओ वणायवणे ॥५१४॥(६४५)
 रज्जे वंडुअं, ओलीइ वडाली अ, वरओ कलमभेए ।
 गाईइ वल्लई, वद्धयं वरं, वडिडआ य कूवत्तुला ॥६४६॥

वंडुअं राज्यम् ।

वडाली पङ्क्तिः ।

वरओ शालिभेदः योऽसौ ‘अणुः’ इति
 प्रसिद्धः ।

वल्लई गौः ।

वीणा-गोपीवाचकस्तु ‘वल्लकी’-‘वल्लवी’

शब्दभवः ।

वद्धयं प्रधानम् ।

वडिडआ कूपतुला ।

यथा—

गोवाल ! किं ण रक्खसि वद्धयवरएसु वल्लइवडालिं ।
किं वंडुअं व पत्तं वड्ढिअणिअडे इमाइ जं लविओ ॥५१५॥(६४६)
वणवो दवाणले, वज्जरा णई, वण्णयं च सिरिखण्डे ।
सण्ढम्मि वड्ढिओ, तह वहड-वणारा य क्खल्लयरे ॥६४७॥

वणवो दवाग्निः ।

वज्जरा नदी ।

वण्णयं श्रीखण्डम्, “पिष्ठातकचूर्णम्”

इति अन्ये ।

वड्ढिओ षण्डः ।

वहडो तथा वणारो दम्यो वत्सः ।

यथा—

वज्जरतडत्तिणमत्तो वहडिं मा सुंघ वड्ढिअवणार ! ।
वणवपिलुट्ठो पल्लवइ णेअ वण्णयतरू कह वि ॥५१६॥(६४७)
वत्ताइ वग्गयं, पउरे वग्गेज्जो, दुमालिआ वणई ।
गोवन्द्रम्मि वणद्धी, वढ्भयं अम्भोअमज्झम्मि ॥६४८॥

वग्गयं वार्ता ।

वग्गेज्जो प्रचुरः ।

वणई वृक्षपङ्क्तिः ।

यथा—

वढ्भयणिलीणममरे वणद्धिसंखन्नवणइमूलम्मि ।
गइवग्गयं पि मा कुण पिअ ! वग्गेज्जम्मि मज्झदिणतावे ॥५१७॥(६४८)
लहुजलवहे वहोलो वाहलि-विरया य, वज्जिअं दिट्ठे ।
अत्थम्मि अ व्वाडो, पमहेसुं तह य वंगच्छा ॥६४९॥

वहोलो वाहली विरओ त्रयोऽप्येते

लघुजलप्रवाहवाचकाः ।

वज्जिअं अवलोकितम् ।

व्वाडो अर्थः ।

वंगच्छा प्रमथाः ।

यथा—

मा वाहलीउ विरयं भमेसु किं इत्थ वज्जिअं कहसु ।
तुट्ठे वंगच्छेसे समयवहोलम्मि होइ वव्वाडो ॥५१८॥(६४९)
वप्पीहो धूवे, वहुरा य सिवा, वट्ठिवं च परकज्जे ।
णउलम्मि अ वग्गोओ, कणिट्ठसास्स बहुव्वा य ॥६५०॥

वप्पीहो स्तूपः—मृदादिकूट इत्यर्थः ।	वग्गोओ नकुलः ।
वहुरा शिवा ।	वहुव्वा कनिष्ठश्वश्रूः ।
वट्ठिवं परकार्यम् ।	

यथा—

जं मन्नए बहुव्वाण वट्ठिवं मज्झ कज्जवप्पीहं ।
तं सहि ॥ मग्गपयाहिणवहुरा-वग्गोअदंसणपहावो ॥५१९॥(६५०)
वंजर-वहुण्णि-वच्छीवा णीवी-जेट्ठभज्ज-गोवेसु ।
वत्तारो वेड्डुल्लो अ गव्विए, वव्हिओ मत्ते ॥६५१॥

वंजरं नीवी ।	वत्तारो तथा वेड्डुल्लो गर्वितः ।
वहुण्णी ज्येष्ठभार्या ।	वव्हिओ मत्तः ।
वच्छीवो गोपः ।	

यथा—

मा कइठ वंजरं मह वव्हिअवच्छीव ! रूववेड्डुल्ल ! ।
ओ पेच्छइ कुडिलच्छी बहुण्णिआ मं सइत्तवत्तारा ॥५२०॥

अत्र—वद्दणी संमार्जनी । वहरं वज्रम् । वसई रात्रिः । एते 'वर्धनी-वज्र-वसति'
शब्दभवाः । 'वलवा वामी'इति वडवाशब्दस्य डस्य लत्वे सिद्धम् ।

वज्जइ त्रस्यति । वच्चइ काङ्क्षति इति धात्वादेशेषु उक्तौ इति नोक्तौ । (६५१)

वंगेवड्डु-वम्मीसर-वइरोडा कोल-काम-जारेसु ।
हठ-मालिअ-वायालीसुं ववसिअ-वड्डुहुल्लि-वहढीला ॥६५२॥

वंगेवड्ड सूकरः ।
वम्मीसरो कामः ।
वइरोडो जारः ।

ववसिअं बलात्कारः ।
वड्डहुल्ली मालाकारः ।
वहढोलो वाताली-वात्था इति यावत् ।

यथा—

कयववसिएण वम्मीसरेण वंगेवड्ड व्व सरविद्धो ।
अणु वड्डहुल्लिघरणिं किं वहढोलो व्व भमसि वइरोड ! ॥५२१॥(६५२)

वलथणि-वलवाडि-वलगंगणिआ-वाडीओ अ वईए ।

वलअंगि-वलंगणिआ-वेगीओ वइमईए अ ॥६५३॥

वलथणी वलवाडो वलगंगणी वाडी
एते चत्वारो वृत्तिवाचकाः ।

वलअंगी वलंगणिया वेगी त्रयोऽप्यमी
वृत्तिमतीवाचकाः ।

यथा—

समिइवलगंगणिआवेगी खन्तिवलवाडिवलअंगी ।

दिहिवाडिवलंगणिआ मणवित्तीवलथणी सुविद्धिआण ॥५२२॥(६५३)

वड्डइओ चम्मयरे, वच्छिमओ गब्भसेज्जाए ।

सूलप्पोइअमंसे वड्डलिअं, अहिणववरम्मि वरइत्तो ॥६५४॥

वड्डइओ चर्मकारः ।

रथकारवाचकस्तु 'वर्धकि'शब्दभवः ।

वच्छिमओ गर्भशय्या ।

“वच्छिउडो गर्भाश्रयः” इति अन्ये ।

वड्डलिअं शूलप्रोतं मांसम् ।

वरइत्तो अभिनववरः ।

यथा—

बहिणिवरइत्त ! किवणत्तवड्डइअ ! वच्छिमयगउ व्व तुमं ।

ण मुणेसि किं पि जं इह लिहेसि सूलं पि वड्डलिअपसङ्गा ॥५२३॥(६५४)

वल्लादयं च अच्छाअणम्मि, वत्थासयम्मि वत्थउडो ।

वक्खारयं रइघरे, वड्डाविअं अवि समाविअए ॥६५५॥

वल्लादयं आच्छादनम् ।

वत्थउडो वलाश्रयः—वल्ननिर्मितः आश्रय

इत्यर्थः ।

यथा—

णववत्थउडयवक्खारयम्मि वल्लादइल्लपल्लङ्के ।

लुदिआ णिण्णइ वड्ढाविअन्नकज्जा वहू दइअमग्गं ॥५२४॥(६५५)

वक्कल्लयं च पुरओ कयम्मि, वग्गंसिअं जुज्झे ।

वहुमासो जत्थ पई ण जाइ बार्हि णवोढवहुघरओ ॥६५६॥

वक्कल्लयं पुरस्कृतम् ।

वग्गंसिअं युद्धम् ।

वहुमासो यत्र पती रममाणो नवोढ-
वधूगृहाद् बहिर्न याति ।

यदाह—

“प्रथमोढायाः सदनाद् यत्र पतिर्ना-
पयाति बहिः ।

स स्याद् रमणविशेषो बहुमासो” ॥ []

यथा—

जयसिरिणववहुआघरवग्गंसिअऽङ्गणा बहि अणिन्तो ।

किं वक्कल्लयभुअवल ! वहुमासं कुमरवाल ! पुण कुणसि ? ॥५२५॥(६५६)

मेइम्मि वड्ढावासो, मुअम्मि वरउप्फ-वामा य ।

चण्डिलण वच्छीउत्त-वारिआ, तह फळे वरेइत्थं ॥६५७॥

वड्ढावासो मेघः, केचिद् ओष्ठ्यादिम्
एनं पठन्ति ।

वरउप्फो तथा वामो मृतः ।

वामस्य अस्थीनि वामद्विआइ ।

अत एव ‘वामद्वीओ मृतास्थीनि’ इति

न वक्ष्यते ।

वच्छीउत्तो तथा वारिओ नापितः ।
वरेइत्थं फलम् ।

यथा—

वामम्मि वारिण्ण इह वच्छीउत्ति व्व बाहिभमिण्णि ।
मह वड्डवास ! वरउप्फमारणे तुज्झ किं वरेइत्थं ? ॥५२६॥(६५७)
वप्पीडिअं च खेत्तम्मि, वलविअ-वलमय-वारुआ सिग्घे ।
वंसप्फालं पयडे, चुल्लीमूले वडिसरं च ॥६५८॥

वप्पीडिअं क्षेत्रम् ।

वंसप्फालं प्रकटम् ।

वलविअं वलमयं वारुअं एते त्रयः

“ऋजु” इति अन्ये ।

शीघ्रार्थाः ।

वडिसरं चुल्लीमूलम् ।

यथा—

वप्पीडिआ वलविअं किं आगओ वच्च वलमयं तत्थ ।
वंसप्फालं वुच्चइ वडिसरकम्मे-ण वारुआ अम्हे ॥५२७॥(६५८)
थामम्मि ववत्थंभो, कागे वसभुद्ध-विरसमुहा ।
कणभेअम्मि वरइओ, वड्डणसालो अ छिन्नपुच्छम्मि ॥६५९॥

ववत्थंभो बलम् ।

वरइओ धान्यविशेषः ।

वसभुद्धो तथा विरसमुहो काकः ।

वड्डणसालो छिन्नपुच्छः ।

अत्र—वलमगह आरोहति । वगोलह रोमन्थयति । वमालइ पुञ्जयति ।
बसुआइ उद्धाति । एते धात्वादेशेषूक्ता इति नोक्ताः ।

यथा—

वसभुद्धसइ ! किं तुह हलिअ ! ववत्थंभएण जं पडिआ ।
इह वरइएसु वड्डणसालवइल्ल व्व णेअ विरसमुहा ॥५२८॥(६५९)

१ ‘कम्मेण’ इति तृतीयान्तम् अथवा ‘कम्मै’ इति सप्तम्यन्तम्, ‘ण’ इति च पृथक् पदम् । २ ‘वारुअं अम्मे’ पूनामु० । अत्र पाठान्तरे ‘हे अम्मे ! हे मातः, वडिसर-कम्मेण वारुअं’ इति अन्वयः, अथवा ‘वडिसरकम्मै ण वारुअं’ इति अपि अन्वयः । ३ धान्याविशेषः पूनामु० ।

विमुवम्मि वओवत्थय वओवउप्फा, वदिकलिअं वल्लिए ।

बहुहाडिणी वहुवरि ऊढा, बहुघा(धा)रिणी अ णववहुआ ॥६६०॥

वओवत्थं तथा वओवउप्फं

विषुवत्-समरात्रिदिवः काल इत्यर्थः ।

वदिकलिअं वलितम् ।

बहुहाडिणी बध्वा उपरि या

परिणीयते ।

बहुघा(धा)रिणी नववधुः ।

यथा—

बहुघा(धा)रिणिं च बहुहाडिणिं च मोत्तुं गओ वओवत्थे ।

मह पुत्तो दुइए वि हु वओवउप्फे ण इत्थ वदिकलिओ ॥५२९॥(६६०)

वइरोअणो अ बुद्धम्मि, वइढणमिरं च पीणम्मि ।

वइवलओ दुण्डुहए, वक्कडबंधं च कण्णआहरणे ॥६६१॥

वइरोअणो बुद्धः ।

वइढणमिरं पीनम् ।

वइवलओ दुन्दुभसर्पः ।

वक्कडबंधं कर्णाभरणम् ।

यथा—

करुणा वइरोअण ! तइ वइढणमिरबाहुधरिअधरवलए ।

सेसो चलवक्कडबंधो वइवलउ व्व लुलउ जलहिम्मि ॥५३०॥(६६१)

चूडम्मि वलयबाहु कलकण्ठी वणसवाई अ ।

वगोरमयं लुक्खे, सरहे वणपक्कसावओ चेअ ॥६६२॥

वलयबाहु चूडकाल्यं मुजाभरणम् ।

वणसवाई कलकण्ठी ।

वगोरमयं रूक्षम् ।

वणपक्कसावओ शरभः ।

यथा—

वरवलयबाहु ! वगोरमयसरा तुह पुरो वणसवाई ।

तुज्झ पिअस्स य पुरओ ण सो वि वणपक्कसावओ सूरो ॥५३१॥(६६२)

वाढी वणिअसहाए, वायं गन्धम्मि, उच्छुए वाऊ ।

मुहपूरिअतिणवज्जे वाली, वामी अ इत्थीए ॥६६३॥

वाढी वणिकसहायः ।

वायं गन्धः ।

वाऊ इक्षुः ।

वाली मुखमारुतापूरिततृणवाधम् ।

वामी खो ।

यथा—

वाउअवाडे वाढिअ ! वालीसहेण अन्नवामीओ ।

किं रे गिरास ! कोकसि बोक्कडवायं णिएसि ण हु अप्पं ॥५३२॥(६६३)

वारो चसए, वाहा य वालुआ, वाणओ वलयधारे ।

गीवाइ वाहणा, वावडो कुडुम्बिम्मि, वामरी सीहे ॥६६४॥

वारो चषकः ।

वाहा वालुका ।

वाणओ वलयकारः ।

वाहणा प्रोवा ।

वावडो कुटुम्बी ।

व्याकुलार्थस्तु 'व्यापृत'शब्दभवः ।

वामरी सिंहः ।

अत्र—वाइ ग्लायति इति धात्वादेशेषु उक्तम् इति नोक्तम् ।

यथा—

वाहामज्जे वामरिकडीउ वाणयवहूउ वारकरा ।

किं कम्बुवाहणाओ पेक्खिअ वावड ! विमूढो सि ? ॥५३३॥(६६४)

वारिज्जो वीवाहे, वासंदी वासुली अ कुन्दम्मि ।

वावय-वावणि-वासाणीओ आउत्त-छिह-रच्छासु ॥६६५॥

वारिज्जो विवाहः ।

वासंदी तथा वासुली कुन्दः ।

वावओ आयुक्तः ।

वावणी छिद्रम् ।

वासाणी रथ्या ।

यथा—

वावयकुमार ! वासंदिदंत ! वासुलिदंतीइ वारिज्जे ।

जं दिक्खिओ सि ता मा वासाणि सुलहवावणि भमसु ॥५३४॥(६६५)

वाडल्लो पलविरए, वायारो सिसिरवायम्मि ।

वाणीरो जम्बू, वायाडो कीरे, किमिम्मि वाडिल्लो ॥६६६॥

वाडल्लो प्रलपनशीलः ।

वायारो शिशिरवातः ।

वाणीरो जम्बूवृक्षः ।

वायाडो शुकः ।

वाडिल्लो कृमिः ।

यथा—

वाडिल्लो व्व पुणो रम वाणीरवणम्मि तीइ असुचीए ।

तुमं अगणिअवायारो णिग्घिण ! वायाडवाडल्ल ! ॥५३५॥ (६६६)

वालप्पं विप्पं तह णड्गूले, वाविअं पसारिअए ।

गण्डयमिगम्मि वाडिम-विडोमिआ, वायणं च लाहणए ॥६६७॥

वालप्पं तथा विप्पं पुच्छम् ।

वाविअं विस्तारितम् ।

वाडिमो तथा विडोमिओ गण्डकमृगः ।

वायणं भोज्योपायनम् ।

अत्र 'वासाहू मेकः' इति 'वर्षाभू'शब्दभवत्वान्नोक्तः ।

यथा—

वाडिम ! विडोमिएसुं वालप्पऽच्छोडणाइ ताव कुण ।

वाविअविप्पे सीहे पुण जम्बुअवायणं होसि ॥५३६॥ (६६७)

वाडंतरा कुडीरे, वामणिआ दिग्घकट्टवाडीए ।

वावडयं वोच्चत्थं विवरीअरयम्मि णिद्धिट्ठं ॥६६८॥

वाडंतरा कुटीरम् ।

वामणिआ दीर्घकाष्ठवृत्तिः ।

वावडयं तथा वोच्चत्थं विपरोतरतम् ।

केचिद् "युगपत्परिवर्तितमुखयोः

स्त्री-पुंसयोः मुखे जघनकम्" [] आहुः

यदाह—

"वोच्चत्थं औपरिष्ठकम् आहुः स्त्री-

पुंसयोः परस्परतः" [] ।

यथा—

वामणिअन्तरवाडंतराइ सुण्णाइ तह तए रमिअं ।

जह सहि ! वावडयपिओ वोच्चत्थं अज्ज वि भरेइ ॥५३७॥(६६८)

तुरयम्मि वासवारो, सिरिआहरणम्मि वालवासो अ ।

वावोणयं विकिण्णे, णट्टपडिग्गाहयम्मि वामणिओ ॥६६९॥

वासवारो तुरगः ।

वावाणयं विकीर्णम् ।

वालवासो शिरआभरणम् ।

वामणिओ नष्टप्रत्यादाता ।

यथा—

णट्टाण रिउवहूणं वावोणयकणयवालवासाण ।

तुह वासघारवाला वामणिआ हुंति कुमरवाल ! णिव ! ॥५३८॥(६६९)

साणम्मि वासवालो, सुरणाहे वाणवालो अ ।

वारसिआ मल्ली, कणए वालंफोस-वालिआफोसा ॥६७०॥

वासवालो श्वा ।

वारसिआ मल्लिका ।

वाणवालो इन्द्रः ।

वालंफोसं तथा वालिआफोसं कनकम् ।

यथा—

वारसिआइ महाबल ! सुवासवालरह ! वाणवालपिअ ! ।

तुमं अच्चिऊण वालंफोसपिओ लहइ वालिआफोसं ॥५३९॥

अत्र—वाहिप्पइ व्याह्रियते । वावंफइ श्रमं करोति इति धान्वादेशेषु उक्तौ इति न उक्तौ ॥(६७०)

वाहगणो मंती, दद्दुरडे वायडघडो, विसी सारी ।

विल्हं च धवलवण्णे, विपित्त-विहसिञ्चिआ विअसिअम्मि ॥६७१॥

वाहगणो मन्त्री, 'क'प्रत्यये वाह-
गणओ ।

विल्हं धवलम् ।

विपित्तं तथा विहसिञ्चिअं विकसितम् ।

वायडघडो दर्दुरकाख्यः वाघविशेषः

भरते प्रसिद्धः ।

विसी करिशारिः ।

अत्र-विसो आखुः इति 'वृष'शब्दभवः । विडा लज्जा इति 'वीडा'शब्दस्य
तैलादिपाठात् डस्य द्वित्वे सिद्धम् इति न उक्तौ ।

यथा—

तुह णिव ! विपित्तगुण ! विहसिच्चिअविलहजस ! चत्तकरिविसिआ ।
वाहगणेएहि मुक्का वायडघडवायणा हुआ रिउणो ॥५४०॥(६७१)
विच्छोहो विरहे, विरसं वरिसम्मि, विसडो अ णीराए ।
कमलासणो विसारी, विढणा पण्ही, चमूइ विसरो अ ॥६७२॥

विच्छोहो विरहः ।

विरसं वर्षम् ।

विसडो नीरागः, "नीरोगः" इति अन्ये ।

विषमवाचकः तु 'विषम'शब्दभवः ।

विसारी कमलासनः ।

विढणा पार्णिः ।

विसरो सैन्यम् ।

यथा—

विसड ! विढणा वि ण तुहं तप्पइ, विच्छोहिआ तुमए ।
कामविसरेसमहुणो दिणं पि मन्नइ विसारिविरसं व ॥५४१॥(६७२)
विहई वुन्ताकीइ, विरूवे विक्खास-विरुअ-वेळुंका ।
विलय-विओल-विहण्णा सूरत्थ-आविग्ग-पिज्जणेसुं च ॥६७३॥

विहई वृन्ताकी ।

विक्खासो विरुओ वेळुंको त्रयः अपि

अमो विरूपाथः ।

विलओ सूर्यास्तमयः ।

विओलो आविग्गः ।

विहण्णं पिज्जनम् ।

यथा—

विक्खास ! विहइकच्छे विहण्णहत्यं पि सव्वविरुअं तं ।
विलए जं रमसि तओ वेळुंको तुह ण को वि अ विओले ॥५४२॥(६७३)
विग्गोवो आउलया, विक्खण-वितता य कज्जम्मि ।
विसिणो अ रोमसे, फाडिए विरिक्कं च, पिज्जिए विहयं ॥६७४॥

विग्गोवो व्याकुलभावः ।
विक्खणं तथा विततं कार्यम् ।

विसिणो रोमशः ।
विरिक्कं पाटितम् ।
विहयं पिञ्जितम् ।

यथा—

महविक्खणविग्गोवे तं अणुणिन्तीइ तइ कयं विततं ।
विह्यालया सि जं सहि ! णक्खविरिक्का य पुलयविसिणा ॥५४३॥ (६७४)
लज्जाइ विलिअ-विहूणा-वेदूणा तहेअ वेदूणा ।
सन्भाणुम्मि विडप्पो, विडओ अ, विहुंडुओ चेअ ॥६७५॥

विलिअं विहूणा वेदूणा वेदूणा—
एते चत्वारः लज्जार्थाः ।

यत् तु विलिअं विप्रियं तत्
'व्यलीक'शब्दभवम् ।

केचित् "वेलणयं लज्जा" [] इति
आहुः ।

विडप्पो विडओ विहुंडुओ त्रयः
अपि एते राहुवाचकाः ।

विज्जुला विद्युत् । विलया वनिता । एतौ 'विद्युत्-वनिता' शब्दभवौ । तथा
विराइ विलोयते इति धात्वादेशेषु उक्तः इति न उक्तः ।

यथा—

गयविहूणे गयवेदूणो विलिअसहिण् सवेदूणो ।
विडयारिबल ! विहुंडुअधोरम्मि विडप्पघोरो सि ॥५४४॥ (६७५)
धट्टे विसारओ तह, विरिज्जय-विलुंपिया अणुग-इट्ठा ।
भल्लायण् विसमयं विप्पवरं तह य वेअड्डं ॥६७६॥

विसारओ घृष्टः ।
विरिज्जओ अनुचरः ।
विलुंपिअं अभिलषितम् ।

विसमयं विप्पवरं वेअड्डं त्रयः
अपि अमी भल्लातकार्थाः ।

यथा—

अविरिज्जओ सि कुट्टिअविसारय ! किं अम्बए विलुंपेसि ? ।

विष्णुवरोचिअ ! गंतुं वेअइहवणम्मि विसमयं भुञ्ज ॥५४५॥(६७६)

सुईविद्धे विष्णुभेइअं, चउरगइहयम्मि विक्कमणो ।

कीडे विलुंपओ, णिसि च विड्डिरिल्ला, विडंकिआ वेई ॥६७७॥

विष्णुभेइअं सूच्या विद्धम् ।

विलुंपओ कीटः ।

विक्कमणो चतुरगतिः तुरगः ।

विड्डिरिल्ला रात्रिः ।

विडंकिआ वेदिका ।

यथा—

एअं विडंकिअठिअं पलोइउं विड्डिरिल्लवइवयणं ।

किं अविष्णुभेइअकणय ! विलुंपए दलसि विक्कमणगमणो ? ॥५४६॥(६७७)

पच्छातावम्मि विणिव्वरं च, कोसुम्भयम्मि विरहालं ।

विच्चोअय-विष्णुभवणा उवहाणे, तह विआलुओ असहणे ॥६७८॥

विणिव्वरं पश्चात्तापः ।

विच्चोअओ तथा विष्णुवर्ण

विरहालं कुसुम्भरक्तं वल्लम् ।

उपधानम् ।

“विष्णुवर्ण” इति अन्ये ।

विआलुओ असहनः ।

यथा—

विष्णुभवणे विच्चोईकए भुए जूडके अ उल्लिहिए ।

अइ विरहालवईए कुवसि विआलुअ ! विणिव्वरो होही ॥५४७॥(६७८)

धाणा विलिंजराओ, विअंगिअं णिन्दिअत्थम्मि ।

विक्केणुअं च विक्केज्जे, विकराले विडिच्चिरं चेअ ॥६७९॥

विलिंजरा धानाः ।

विक्केणुअं विक्रोयम् ।

विअंगिअं निन्दितम् ।

विडिच्चिरं विकरालम् ।

“विडिच्चिरं” इति अन्ये ।

यथा --

विरहविडिच्चिरअङ्गे तीइ विअंगिअसहीय फुट्टंति ।
मुत्ता विलिजराउ व तुमं तु विक्केणुए अत्थि रयसत्तो ॥५४८॥(६७९)

कोमलअवलङ्गीए विलिच्चिली, विहरिअं च सुरयम्मि ।

विष्फाडिअं च विहंदिअं च विप्पिडिअं च णासिअए ॥६८०॥

विलिच्चिली कोमलनिःस्थामतनुः ।

विष्फाडिअं विहंदिअं विप्पिडिअं

विहरिअं सुरतम् ।

त्रयः अपि एते नाशितार्थाः ।

यथा---

विष्फाडिअसहिअं अविहंदिअपारेवएहि कयरावं ।

विप्पिडिअभयलज्जं विलिच्चिलीविहरिअं भरिमो ॥५४९॥(६८०)

पुव्वण्हभोअण-ज्जलोल्लेसु विआरिअ-विरल्लिआ चेअ ।

भच्छिअ-ज्जलहिसु विमइअ-विसालया तह विहाडणं अणत्थे ॥६८१॥

विआरिआ पूर्वाण्हभोजनम् ।

विमइअं भत्सितम् ।

विरल्लिअं जलार्द्रा ।

विसालभो जलधिः ।

विस्तारितार्थं तु तनोतेः आदेशे

विहाडणं अनर्थः ।

सिद्धम् ।

यथा---

गुणमणिविसालय ! तुहं विहाडणगयाण वेरिअसिसुण ।

विमइअगुरूण अंसुअविरल्लिआणं विआरिआ कत्तो ? ॥५५०॥(६८१)

मलिणम्मि विसंवायं विअओलिअं अवि, विअंसओ वाहे ।

णट्ठे विऊरिअं, तह कोलाहलयम्मि विमलहरो ॥६८२॥

विसंवायं तथा विअओलिअं मलिनम् ।

विऊरिअं नष्टम् ।

विअंसओ व्याधः ।

विमलहरो कलकलः ।

यथा—

मयणविअंसय ! विअओलिओ विसंवायकम्मणा तं सि ।

जळहरविमलहरविऊरिआ विरहिणीउ जं हणसि ॥५५१॥

अत्र—विहोडइ ताडयति । विउडइ, विप्गालइ नाशयति । विच्छोलइ कम्पयति । विढवइ अर्जति । विरोलइ मध्नाति । विअइइ, विलोइइ विसंबदति । विसूरइ स्विद्यते । विसइइ दलति । विहीरइ, विरमालइ प्रतीक्षते । विडविडइ रचयति । एते धात्वादेशेषु उक्ताः इति न उक्ताः । (६८२)

काले कज्जअयाणे विलुत्तहिअओ, तरङ्गए वीली ।

वीची लहुरच्छा, वीसुं जुअए, वीलणं च पिच्छिलए ॥६८३॥

विलुत्तहिअओ यः काले कार्यं कर्तुं न जानाति ।

वीली तरङ्गः ।

वीची लघुरथ्या ।

वीसुं युतकम्—पृथग्—इत्यर्थः । सामस्त्यवाचकः तु 'वीसुं'शब्दः 'विष्वक्' शब्दभवः ।

वीलणं पिच्छिलम् ।

अत्र—वीसालइ मिश्रयति । वीसरइ विस्मरति । एतौ धात्वादेशेषु उक्तौ इति न उक्तौ ।

यथा—

जं णिसि वीचीए जळवीलीगयवीलणत्तणाइ तुमं ।

ण गओ सि हविअ वीसुं तं दइअं ता विलुत्तहिअओ सि ॥५५२॥(६८३)

वुप्फं च सेहरे, गहगहिए वेप्पो, पसुम्मि वेंढी अ ।

वेलं च दंतमंसे, वेणो विसमे णईतूहे ॥६८४॥

वुप्फं शेखरः ।

वेप्पो भूतादिगृहीतः ।

वेंढी पशुः ।

वेलं दन्तमांसम् ।

“वेला” इति अन्ये ।

वेणो विषमः सरिदवतारः

यथा—

वेढिं हणिउं जण्णे धावसि वेप्पो व्व विप्प ! जडवुप्फ ! ।
तो वेणाओ पडिओ पडिअदसणमूलवेल ! लहसु फलं ॥५५३॥(६८४)
वेत्तं च अच्छवत्थे, विडम्बणाए अ वेलंबो ।
वयणिज्जे वेणिअ-वेसणा य, मउअम्मि वेअल्लं ॥६८५॥

वेत्तं अच्छवत्थम् ।

वेलंबो विडम्बना ।

वेणिअं तथा वेसणं वचनीयम् ।

वेअल्लं मृदु ।

“वेअल्लं असामर्थ्यम्”

इति अन्ये ।

यथा—

वेअल्लवेत्तं एअं अवेणिअं पामराण दंसन्तो ।
अण्णाणत्तणवेसणवेलंबं लहसि वणिउत्त ! ॥५५४॥
अत्र—‘वेसणं’ ओष्ठ्यादिकं केचित् पठन्ति । (६८५)

वेसाइ वेल्लिरी, वेइआ सलिलहारिणीए च ।
वेण्ठिअ-वेप्पुअ-वेरिज्जा वेदिअ-सेसव-असहाएसु ॥६८६॥

वेल्लिरी वेश्या ।

वेइआ जलहारिणी ।

अङ्गुलिमुद्रावाचकः तु ‘वेदिका’

शब्दभवः ।

वेण्ठिअं वेष्टितम् ।

वेप्पुअं शिशुत्वम् ।

“भूतगृहोतम्” अपि अन्ये ।

वेरिज्जो असहायः—एकाकी इत्यर्थः ।

“वेरिज्जं साहायकम्” इति अपि
अन्ये । यद् आह गोपालः—

“असहायं वेरिज्जं साहायकम् अपि च
केचिद् इच्छन्ति” ॥ [] ।

यथा—

अंधारवेण्टिआसुं दिसासु जं भमसि दिअर ! वेरिज्जो ।

गयवेप्पुअय ! पूणं तं वेल्लिरिवेइयाहिं हरिओ सि ॥५५५॥

अत्र—वेल्हइ रमते इति घात्वादेशेषु उक्तम् इति न उक्तम् । (६८६)

मणियार-घरोलीसुं वेडिय-वेसंभराओ य ।

वेल्लियं वेरुलिए, वेअडियं तह य पच्चुत्ते ॥६८७॥

वेडिओ मणिकारः ।

वेल्लियं वैडूर्यम् ।

वेसंभरा गृहगोधा ।

वेअडियं प्रत्युत्तम् ।

यथा—

वेसंभरासिरोमणिवेल्लियाऽऽहरणं उप्पलच्छीए ।

वेडिय ! जइ देसि तुमं, होसि तओ तीइ हिययवेअडिओ ॥५५६॥(६८७)

वेडइओ वाणियए, कलुससुराए य वेण्टसुरा ।

भमरम्मि वेणुणासो, संकडए वेडिकिल्लं च ॥६८८॥

वेडइओ वाणिजकः ।

वेणुणासो भ्रमरः ।

वेण्टसुरा कलुषा सुरा ।

वेडिकिल्लं संकटम् ।

यथा—

महुपाणंघे अम्हे णिएवि वेडइय ! वेणुणासे व्व ।

किं लोयवेडिकिल्ले वेण्टसुरं देसि पाणिअं खिविय ॥५५७॥(६८८)

वेवाइयं उल्लसिए, वेल्लाइयं अवि य संकुइए ।

वेसत्तणम्मि वेसक्खिज्जं, उसहम्मि वोवालो ॥६८९॥

वेवाइयं उल्लसितम् ।

वेसक्खिज्जं द्वेष्यत्वम्, अयम्

वेल्लाइयं संकुचितम् ।

ओष्ठचादिः प्रायेण ।

वोवालो वृषभः ।

यथा—

अणुणियवेसविखुज्जे लज्जावेल्लाइयं इमं वालं ।
वेवाइयरोमंचो किं रे ! वोवाल ! छिप्पेसि ? ॥५५८॥

अत्र—वेरुलिअं वैडूर्यम् इति 'वैडूर्य'शब्दभवम् ।

वेधडइ खचति । वेहवइ वञ्चति । वेमयइ भनक्ति । एते धात्वादेशेषु उक्ता
इति न उक्ताः । (६८९)

वोक्किल्लो घरसूरे, तह वोज्झय-वोज्झमल्लया भारे ।
अणुचियवेसम्मि य वोमज्झो, वोरच्छ-वोद्रहा तरुणे ॥६९०॥

वोक्किल्लो अलीकशूरः ।

वोज्झओ तथा वोज्झमल्लो भारः ।

वोमज्झो अनुचितो वेषः ।

'वोमज्झअं अनुचितवेषग्रहणम्' इति

तु अस्यैव णिगन्तस्य सिद्धम् ।

वोरच्छो तथा वोद्रहो तरुणः ।

वोद्रहो ओष्ठ्यादिः प्रायेण ।

यथा—

वोक्किल्लय ! वोरच्छय ! असिवोज्झं फलयवोज्झमल्लं च ।
किं वहसि वोद्रहीणं मज्जे एसो खु वोमज्झो ॥५५९॥ (६९०)

वोहारं जलवहणं, णहसियचोइसिछणम्मि वोरल्ली ।

वोसेअं उब्भुयाणे, भरिउल्लइम्मि वोसट्टं ॥६९१॥

वोहारं जलस्य वहनम् ।

वोरल्ली श्रावणशुक्लचतुर्दशीभवः

उत्सवविशेषः ।

केचित् "इमाम अपि 'वोरल्लीम्'"

आहुः ।

वोसेअं उब्भुयाणं उन्मुखगतम् इत्यर्थः ।

वोसट्टं मृतोल्लठितम् ।

१ शुक्लपक्षचं पा. । २ श्रावणशुक्लचतुर्दशीम् ।

यथा—

अंसुयवोसट्टच्छी वोसेअहिया य विरहतावेण ।

कह पेच्छे वोरल्लि वोहारमिसा किमित्थ सहि ! जेसि ? ॥५६०॥

अत्र—वोक्कइ विज्ञपयति । वोल्ह गच्छति । एतौ धात्वादेशेषु उक्तौ इति न उक्तौ । (६९१)

वोक्किल्लियं च रोमन्थे, तह वोभीसणो वरायम्मि ।

वोक्किल्लियं रोमन्थः ।

| वोभीसणो वराकः ।

यथा—

उप्पाइउं असमत्था जे चव्वियचव्वणं कुणंति कई ।

वोभीसणा फुडं ते वोक्किल्लियकारिणो पसुणो ॥५६१॥

अथ अनेकार्थाः—

दारेगदेस-खेत्तेसु वडो अ, वणो अहियार-सवचेसु ॥६९२॥

वडो द्वारैकदेशः क्षेत्रं चेति द्वयर्थः । | वणो अधिकारः श्वपच*च । (६९२)

वंठो अकयविवाहय-णिन्नेहय-खंड-गंड-भिच्चेसु ।

तणु-बलिय-भूअगहिणसुं वप्पो, वण्णं अच्छ-रत्तेसु ॥६९३॥

वंठो अकृतविवाहः निःस्नेहः खण्डः

वप्पो तनुः बलवान् भूतगृहीतश्च इति

गण्डः मृत्युश्चेति पञ्चार्थः ।

त्रयर्थः ।

क्षेत्रवाचकः तु 'वप्र'शब्दभवः ।

वण्णं अच्छम् रक्तं चेति ।

अत्र—बले निर्धारण-निश्चययोः । वणे निश्चय-विकल्प-अनुकम्प्य-संभावनेषु ।

एतौ शब्दानुशासने निपातौ उक्तौ इति न उक्तौ । (६९३)

झाड-झडीसु वडप्पं, वरडी तेलाडि-दंसभमरेसु ।

वियसंत-कलयलेसु वयलो, सेण-णउलेसु वल्लाओ ॥६९४॥

वड्ढं लतागहनम् निरन्तरं वृष्टिश्रेति ।

वरडी तैलाटी दंशभ्रमरश्च, दंश-
श्चासौ भ्रमरश्च इति विग्रहः ।

यद् आह—“वरडी तैलाटी स्यात्” [] इति ।

“दंशभ्रमरविशेषः वरडी” [] इति च ।

खेत्ते घरे य वलयं, सुन्दर-बहुसिक्खणसु वत्तद्धो ।

वयणं मंदिर-सेज्जामु, वप्पिणो खेत्त-उसिणसु ॥६९५॥

वलयं क्षेत्रम् गृहं च ।

वत्तद्धो सुन्दरः बहुशिक्षितश्च इति
द्वयर्थः ।

वयणं मन्दिरं शय्या च ।

वप्पिणो क्षेत्रम् उषितश्च । (६९५)

वल्लरं अरणा-महिस-खेत्त-जुव-समीर-णिज्जल-वणेसु ।

साल-विडंकेसु वरंडो, साहेज्ज-विक्रवेसु वग्घाओ ॥६९६॥

वल्लरं अरण्यम् महिषः क्षेत्रम् युवा
समीरः निर्जलदेशः वनं च इति
सप्तार्थम् ।

वरंडो प्राकारः कपोतपाली चेति
द्वयर्थः ।

वग्घाओ साहाय्यम् विकसितश्च ।

अत्र—वलइ आरोपयति गृह्णाति च । वंफइ वलति काह्वति च । एतो
घात्वादेशेषु उक्तौ इति न उक्तौ । (६९६)

अंगम्मि वट्टमाणं गंधइच्चाहिवासभेण य ।

वत्थाहरणम्मि तथा अब्भुदयाऽऽवेयणम्मि वड्ढवणं ॥६९७॥

वट्टमाणं अङ्गम् गन्धद्रव्याधिवासभेदश्च

वड्ढवणं वस्त्राहरणम् अब्भुदयाऽऽ-
वेदनं चेति द्वयर्थम् ।

अत्र—वरहाडइ—निःसरति इति “धातवोऽर्थान्तरेऽपि” [८।४।२५९]
इति निषेधति च—घात्वादेशेषु उक्तः इति न उक्तः । (६९७)

वाउत्तो विड-जारेसु, विल्लं अच्छे विलसिण य ।

ठाण-विचालेसुं विकखंभो, दीह-जघणेसु विकखण्णं ॥६९८॥

वाउत्तो विटः जारश्च ।
 “वायउत्तो” इति अन्ये ।
 विल्लं अल्लम् विलसितं च ।

विवखंभो स्थानम् अन्तरालं च ।
 ‘विस्तार’वाचकः तु ‘विक्कम्भ’शब्द-
 भवः ।
 विविखण्णं आयतम् जघनं च ।
 “अवतीर्णम्” इति अपि अन्ये । (६९८)

विडिमो सिसुमिय-गंढेसु, दिट्ठ-वीसंतणसु विव्वाओ ।

खलभिवख-वेज्ज-वाविय-दाणेसु विप्पयं चेय ॥६९९॥

विडिमो बालमृगः गण्डकश्च इति द्वयर्थः । विप्पयं खलभिक्षा वैद्यः वापितम् दानं
 विव्वाओ अवलोकितः विश्रान्तश्च । चेति चतुर्थम् । (६९९)

विडिरं आभोग-रउद्देसु, विलास-जघणेसु विच्छेओ ।

विहि-गोसेसु विहाणो, संज्ञा-चोरेसु य वियालो ॥७००॥

विडिडरं आभोगः रौद्रं च । विहाणो विधिः प्रभातं च ।
 विच्छेओ विलासः जघनं च । वियालो सन्ध्या चौरश्च । (७००)

विरहो रह-कोसुंभेसु, वित्तई गन्वि-विलसिएसुं च ।

परिपाडियम्मि विचिए विरलम्मि य विच्छियं होइ ॥७०१॥

विरहो एकान्तम्, कुसुम्भरक्तवस्त्रं च । विच्छियं पाटितम् विचितम् विरलं च
 वित्तई गवितः विलसितं च । इति त्रयर्थम् । (७०१)
 “वित्तई गर्वः” इति अन्ये ।

विमलियं अवि पण्णत्तं मच्छरभणिए, ससइ य ।

विसमियं अमल-उत्थिएसु, विलइयं अहिज्ज-दीणेसु ॥७०२॥

विमलियं मत्सरभणितम् सशब्दं च विसमियं विमलम् उत्थितं च ।
 इति द्वयर्थम् । विलइयं अधिज्यम् दीनं च । (७०२)

हय-विरलेसु विरिचिरं, अमलम्मि विरिचिओ विरत्ते य ।

फाडिय-धारासुं विचिणियं, वीअं च विहुर-तक्काले ॥७०३॥

विरिचिरो अश्वः विरलं च ।

“विरिचिरा धारा” इति केचित् ।

विरिचिओ विमलः विरक्तश्च ।

विचिणियं पाटितम् धारा च ।

वीअं विधुरम् तत्कालं च इति

द्वचर्थम् ।

अत्र—विम्हरइ स्मरति विस्मरति च इति धात्वादेशेषु उक्तम् इति न उक्तम् । (७०३)

बुण्णो भीअ-उन्विग्गोसु, चोर-मुसलेसु वेळ्ळ अ ।

वेळ्ळो केसेसुं तद्द पल्लव-वल्ली-विलासेसु ॥७०४॥

बुण्णो भीतः उद्विग्नश्च, ओष्ठ्यादिः

अर्थं प्रायेण ।

वेळ्ळ चौरः मुंसलं च ।

वेळ्ळा केशाः, वेळ्ळो पल्लवः वेळ्ळा वल्ली

वेळ्ळो विलासश्च इति चतुर्थः ‘वेळ्ळ’

शब्दः ।

अत्र—“वेव्वे भय-वारण-विषाद-आमन्त्रणार्थेषु प्राकृतलक्षणे निपातेषु उक्तः इति न उक्तः । (७०४)

वेइद्धो उद्धीकय-विसंटुल-आविद्ध सिढिलियंगोसु ।

वेआलो अन्ध-तमेसुं, वेयारियं अवि पयारिय-कैचेसु ॥७०५॥

वेइद्धो ऊर्ध्वीकृतः विसंस्थुलः आविद्धः

शिथिलतां गतश्च इति चतुर्थः ।

वेआलो अन्धः अन्धकारश्च ।

वेयारियं प्रतास्तम् ,

वेयारिया केशाश्च इति द्वचर्थः

‘वेयारिय’शब्दः (७०५)

वेहविओ अणायर-कोवणेसु, वेलाइअं च मिउ-दीणं ।

वेळ्ळहलो मउअ-विलासीसुं, वोज्झरं अईअ-भीएसु ॥७०६॥

वेहविओ अनादरः रोषाविष्टश्च ।

वञ्चितार्थस्तु ‘वञ्च’ धात्वादेशसिद्धः ।

वेलाइअं मृदु दीनं च ।

वेळ्ळहलो कोमलः विलासी च ।

वोज्झरं अतीतं भीतं च ।

१ मुञ्जलं पा. । २ कएसुं पा. । ३ विसंस्थुं पा. ।

अत्र—वेलेवइ उपालभते वञ्चति च इति धात्वादेशेषु उक्तः इति न उक्तः ।

अत्र—वोज्जइ त्रस्यति वीजयति च इति धात्वादेशेषु उक्तः इति न उक्तः । (७०६)

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञदेशीशब्दसंग्रहवृत्तौ सप्तमो वर्गः ।

॥ ग्रं० ३९५ ॥

अष्टमा वर्गः

अष्टमवर्गे प्राकृते श-धौ न संभवतः इति 'स' आदयः प्रस्तूयन्ते—

सीह-कुमुएसु सदि-संफा, सह-संधारिया जोग्गे ।

सत्ती वंकतिवयवट्टुलदारु, सत्थ-सेहिया य गण ॥७०७॥

सढी सिंहः ।

संफं कुमुदम् ।

सहो तथा संधारिओ योग्यः ।

सत्ती वक्रपादत्रयं वृत्तं दारु ।

यद् आह—“पल्लंक्रपायसरिसं ।

तिदारुयं उद्धणिमिअआयरिसं ।

तं जाणसु सत्ति” [] इति ।

गोपालस्तु—“सत्ती कलसाधारो

दारु भवेत् तल्पसमसमुच्छ्रयणम्” []

इति आह ।

सत्थो तथा सेहिओ गतः ।

यथा—

संफअच्छी सदिमज्झा संधारियसयणसेहिए दइए ।

सत्तीसत्थं कलसं रयअंतसहवारिणा भरइ दइया ॥५६२॥ (७०७)

संगा संडी वग्गा, संफा कंची, सरा माला ।

संखो बंदी, सरली चीरीइ, सरत्ति सहसत्थे ॥७०८॥

१ अत्र कलिकाताभावृत्तौ 'वेहवइ' इति पाठः स न युक्तः, व्याकरणे तस्य उपालम्भार्थे अविधानात् [८।४।९३]

संगा तथा संडी वल्गा ।
संपा काञ्ची ।
सरा माला ।

संखो मागधः ।
सरली चीरिका ।
सरत्ति सहसा ।

यथा—

समरे संखवहूण सरल्लिङ्गणीइ दढसंपसरियाए ।
सुहडे सरत्ति वालियसंगे संडीइ धरियाए तुरओ ॥५६३॥(७०८)
सज्जोक्कं पच्चग्गे, सउणं रूढे, पसूणए सदयं ।
सल्ली सेवा, सभरो गिद्धे, सद्धाइ सगयं च ॥७०९॥

सज्जोक्कं प्रत्यग्रम् ।
सउणं रूढम् ।
सदयं कुसुमम् ।

सल्ली सेवा ।
सभरो गृध्रः ।
सगयं श्रद्धा ।

यथा—

तुह सज्जोक्के सदए सभरो मंससगएण सललिपरो ।
होइ विलक्खो किंसुय ! सउणं इणं वा मलीमसमुहाणं ॥५६४॥(७०९)
सत्थर-संगोळी-संगेल्ला णिअरम्मि, संगहो मोब्भे ।
सत्तल्ली सेहाली, पसवजरा संभवो, सुरा सविसं ॥७१०॥

सत्थरो संगोळी संगेल्लो त्रयः अपि
एते समूहार्थाः ।
शय्यार्थः तु सत्थरो 'सत्थर'शब्दभवः ।
संगहो गृहोपरि तिर्यग्दारु ।
केचित् तु "संगहो मुक्को" [] इति
पठन्तः 'संगह'शब्दं मुक्तपर्यायं
व्याचक्षते ।

सत्तल्ली शोफालिका ।
संभवो प्रसवजरा ।
सविसं सुरा ।

यथा—

जायवसंगोल्लीणं खंयं सुणंता वि खीवसंगेल्ला ।
 बुद्धिविहूणा संभवगय च्च सविसं विसं ति न सुणंति ॥५६५॥
 बहुणो वि ण कापुरिसा हुंति महारंभकज्जभास्वमा ।
 सत्तल्लिसत्थरेहिं ण संगहो होइ कइया वि ॥५६६॥ (७१०)
 सण्णियं ओल्ले, दप्पोद्धरे सराहो, दिए सवासो य ।
 संफाली पंतोइ, सयग्घि-सइत्ता घरट्टि-मुइएसु ॥७११॥

सण्णियं आर्द्रम् ।
 सराहो दर्पोद्धरः ।
 सवासो ब्राह्मणः ।

संफाली पङ्क्तिः ।
 सयग्घी घरट्टी ।
 'शतघ्नी'शब्दो येषां संस्कृते
 प्रसिद्धः तेषां न देशी ।
 सइत्तो मुदितः ।

यथा—

होसि सराहसवासय ! ण सइत्तो भोयणेण जं तुज्ज ।
 रदसंफालिसयग्घी ण हु थक्कइ सण्णियम्मि सुक्के य ॥५६७॥(७११)
 संणेज्जो जक्खे, सव्वला कुसी, संवरम्मि संखालो ।
 संकर-साहीओ रच्छाए, णियडे सगेदं च ॥७१२॥

सण्णेज्जो यक्षः ।
 सव्वला कुशी ।
 संखालो संवराख्यः मृगविशेषः ।

संकरो तथा साही रथ्या
 सगेदं निकटम् ।

यथा—

वेससगेदे संकरमज्जे ण आसि तं सुहडमाणी ।
 सव्वलहत्थो संखालभया किं भरसि साहिसण्णेज्जं ? ॥५६८॥(७१२)

१ °यं मुणं पा. ।

संखलि-संदेवा संखपत्त-सीमासु, संगयं मट्ठे ।

सेणम्मि सवाओ, संघाडी जुयले, खलम्मि संभुल्लो ॥७१३॥

संखली शङ्खपत्रम्—ताडङ्कः ।

संदेवो सीमा ।

“नदीमेलकः” इति एके ।

संगयं मसृणम् ।

यथा—

समरासंगय ! रिउखगसवाय ! गायंति मलयसंदेवे ।

चलसंखलिसंघाडीउ किन्नरी तुह जसं असंभुल्ला ॥५६९॥(७१३)

असुयंघि संधियं, सउली चिल्ला, वइअरम्मि संघोडी ।

संपण्ण-संपणा घयउरत्थगोहूमपिट्ठम्मि ॥७१४॥

संधियं दुर्गन्धम् ।

सउली शकुनिका ।

संघोडी व्यतिकरः ।

यथा—

रक्खसु तुमं असंधियसंपणपायम्मि सउलिसंघोडिं ।

जं अज्ज आगमिस्सइ वल्लहसंपण्णभोयणो दइओ ॥५७०॥(७१४)

संजद्धं सप्फंदे सच्छह-सरिसाहुला सरिसे ।

संभलि-सण्हाई-सहउत्थिय-सुहउत्थिआउ दईए ॥७१५॥

संजद्धं सस्पन्दम् ।

सच्छहो तथा सरिसाहुलो द्वौ अपि

एतौ सदृशार्थौ ।

यथा—

संभलिसहउत्थिवरे ! सुहउत्थिअसच्छहेण कम्मेण ।

तं सण्हाई जं तुह मोणं असरिसाहुलं असंजद्धं ॥५७१॥(७१५)

१ संजुद्धं पूनासु ।

सवाओ श्येनः ।

संघाडी युगलम् ।

संभुल्लो दुर्जनः ।

संपण्णा तथा संपणा घृतपूरार्थ

गोधूमपिष्टम् ।

संभली सण्हाई सहउत्थिआ ।

सुहउत्थिआ चत्वारोऽपि

दूतीवाचकाः ।

सत्तत्थो अहिजाए, पडिवेसियए सइज्झो य ।
संजत्थो कुविए, सद्दालं सिंदीर-सिखला णिउरे ॥७१६॥

सत्तत्थो अभिजातः ।
सइज्झो प्रातिवेशिकः ।
सइज्झियं तु प्रातिवेश्यम् ।

संजत्थो कुपितः ।
“संजत्थो कोपः” [] इति अन्ये ।
सद्दालं सिंदोरं सिखलं त्रयः
अपि एते नूपुरार्थाः ।

यथा—

किं सत्तत्थे दइए संजत्था होसि रणिरसिंदीरे ! ।
तुह सद्दालपडिरवो ण सइज्झे सिखलारवो अण्णाए ? ॥५७२॥(७१६)
सयढा लंबकचा, संपत्थिय-सयराहया सिग्घे ।
संपासंगं दीहे, सलहत्थो दब्बियाइहत्थम्मि ॥७१७॥

सयढा लम्बकेशाः ।
संपत्थियं तथा सयराहं शीघ्रम् ।

संपासंगं दीर्घम् ।
सलहत्थो दर्व्यादीनां हस्तकः ।

अत्र-सयली मीनः । सरडो कृकलासः । एतौ ‘शकलिनू’-‘सरट’शब्दभद्वौ ।
तथा संखाइ संस्त्यायते । सहइ राजते इति धात्वादेशेषु उक्तौ इति न उक्तौ ।
यथा—

संपत्थिय ! सयराहं तीइ घरे सावराह ! मा वच्च ।
जं अच्छइ वरसयढा संपासंगसलहत्थहत्था सा ॥५७३॥(७१७)
सप्पे सराहओ, संवेल्लिय-संवट्ठिआ य संवरिए ।
सरिवाओ सीहरओ आसारे, पेरिए सउल्लियं च ॥७१८॥

सराहओ सर्पः ।
संवेल्लियं तथा संवट्ठिअं संवृतम् ।

सरिवाओ तथा सीहरओ आसारः ।
सउल्लियं प्रेरितम् ।

यथा—

सरिवायम्मि सराहयघोरे संवेल्लियं कुणसु माणं ।
जं सीहरयसउलीओ कुवइ असंवट्ठिअं मयणो ॥५७४॥

इह “सराहयं जाण पयलायं” इति अभिमानचिह्नसूत्रपाठे स्थिते अन्यो-
न्यपर्यायतया द्वौ अपि सर्पवाचकौ इति अजानता “पयलाओ शराहतः” इति
व्याख्याय पाठोदूखलेन यद् उदाहृतम्—

सरडो व्व विविहख्वो कभो सि तं जीइ सुहय ! तं चय ।

अणुणयसु मयणपयलाइयं हि मा मं कयत्थेसु ॥ []

‘मयणपयलाइयं मदनशराहताम्’ इत्यर्थः—तद् एतद् असमञ्जसम् । यत्
पूर्वदेशीषु “पयलाओ सराहओ” इति सर्पनाममध्ये पठितम् । अभिमानचिह्नेन
एव स्ववृत्तौ उदाहृतम्—

अइपच्चलो त्ति हसिओ वाहो पल्लीइ वाहवहुआए ।

दट्टूण अणिविन्नं तिव्वपलासीइ पयलायं ॥” [] । एवं च अधुना-
तनदेशीकाराणाम् तद्व्याख्यातृणां च क्रियन्तः संमोहाः परिगण्यन्ते ? किं
वा परदोषोघट्टनेन ? मोहापसारणार्थं तु इदम् उक्तम् इति अलं बहुना । (७१८)

संघासय-समसीसी फडाइ, समुग्गियं पडिक्खियए ।

सत्थइयं साणइयं तेयविए, सुमरिअम्म सरमेयं ॥७१९॥

संघासओ तथा समसीसी स्पर्धा ।

समुग्गियं प्रतीक्षितम् । यदाह—

“प्रतिपालितं समुग्गियं” [] इति ।

अत्र ‘प्रतिपालित’शब्दस्य ‘प्रतीक्षितम्’

इति अर्थः अस्माभिः व्याख्यातः ।

यदि तु पालनमार्त्रं ‘प्रतिपालित’शब्दस्य

अर्थः तद् अपि अस्तु ।

केवलं सहृदयाः प्रमाणम् ।

सत्थइयं तथा साणइयं उत्तेजितम् ।

सरमेयं स्मृतम् ।

यथा—

साणइए सत्थइओ संघासयउद्धरे ससमसीसी ।

समरसमुग्गियखिन्नारिभूवसरमेयसत्थो सि ॥५७५॥ (७१९)

संखद्रहो य गोलाद्रहम्मि, लद्धम्मि संपडियं ।

सच्चिल्लय-संघयणा सच्च-सरीरेसु, सहरला महिसी ॥७२०॥

संखद्रहो गोदावरीहृदः ।

संपडियं लब्धम् ।

सच्चिल्लयं सत्यम् ।

संघयणं शरीरम् ।

सहरला महिषी ।

यथा—

संपडियवम्महाणलतावा पीणत्थणी सहरल व्व ।

सच्चिल्लयसंकेया संखद्रहं सरइ चारुसंघयणा ॥५७६॥ (७२०)

संगोवियम्मि संजमियं, णिव्विवरम्मि संकडिल्लं च ।

साविहजंतुम्मि य सरलीआ, संसप्पियं च मंकियए ॥७२१॥

संजमियं संगोपितम् ।

संकडिल्लं निश्छिद्रम् ।

सरलीआ श्वावित्तसंज्ञः प्राणी ।

“क्रीटभेदः” इति अन्ये ।

संसप्पियं मङ्कितम्—उच्छ्रित्य गतम्

इति अर्थः ।

यथा—

सरलीअसुलतिक्खियणइक्खए संजमेसि जीइ तुमं ।

संसप्पियं कुण पुरो तीए च्चिय संकडिल्लपेम्माए ॥५७७॥ (७२१)

घूअम्मि सहगुहो, तह सत्तिअणा आहिजाईए ।

संखलयं संबूए, संसाहणं अवि य अणुगमणे ॥७२२॥

सहगुहो घूकः ।

सत्तिअणा आभिजात्यम् ।

संखलयं शम्बूकः—शुक्त्याकारो

जलजः प्राणिविशेषः शम्बूकः ।

संसाहणं अनुगमनम् ।

यथा—

संखलयदंत ! हिंसि जं बाहिं सहगुहो व्व राईसु ।

ता तं गयसत्तिअणो किं अम्ह संसाहणं कुणसि ? ॥५७८॥ (७२२॥

१ पुणो तीं मु. ।

संडोलिओ अणुगए, सच्चविअं तह अहिप्पेए ।

संगोढणो अ वणिए, समुच्छणी सोहणी य वदणिया ॥७२३॥

संडोलिओ अनुगतः ।

सच्चविअं अभिप्रेतम् ।

दर्शनार्थः तु दृशोः 'सच्चव'आदेशसिद्धः।

संगोढणो व्रणितः ।

समुच्छणी तथा सोहणी संमार्जनी ।

यस्तु "वदणियं जाण समुच्छणिं च बहुआरियं तह य" [] इति पाठं दृष्ट्वा 'वदणि' 'समुच्छणि' शब्दौ वधू-

पर्यायत्वेन व्याचष्टे स 'बहुआरी'

शब्दविप्रलब्धो 'बहुआरी' शब्दं

'संमार्जनी' वाचकं नावगच्छति ।

तथैव च लक्ष्यम् उपलक्षयति ।

यद् धनपालः— "समुच्छणिया

वदणिया बोहारी" [] इति ।

गोपालः अपि— "समुच्छणी वर्धनी"

[] इति आह ।

देवराजः अपि— "वदणिआ

सोहणिया बहुआरी तह य

मज्जणिया" । [] इति आह ।

द्रोणाचार्यः अपि— "वदणि-

समुच्छणीओ बोहारी" [] इत्याह ।

अभिमानचिह्नेन अपि स्ववृत्तौ

उदाहृतम्— यथा—

"सुणइ समुच्छणिसइ जह जह

सुणहा सइज्जयघरेसु ।

छिंछेण मुयइ तह तह पइं पहाए

विसूरंती" ॥ [] ।

“उअह पमुच्छंतीए दवाइरित्ताई
जंपमाणस्स ।
वद्धणियाइ पहारो दिण्णो असईइ
दिअरस्स” ॥ [] इति ।

तदेवं बहुदेशीपर्यालोचनेन ‘समुच्छणी’प्रभृतयः ‘बहुकारिका’पर्याया इति
निश्चितम् अस्माभिः ।

यथा—

संडोलिओ सि तइया समुच्छणिकराइ सोहणीहत्य ! ।
लक्खिज्जइ सच्चविअं सिद्धं संगोढणाहरेण तुह ॥५७९॥ (७२३)
परितावियम्मि सण्णत्तियं च, संपत्तिया बाला ।
संदट्टयं च संलग्गयम्मि, सच्चेवियं रइए ॥७२४॥

सण्णत्तियं परितापितम् ।

संपत्तिआ बाला ।

‘पिप्पलीपत्र’वाचकः अपि

‘संपत्तिआ’शब्दो लक्ष्येषु दृश्यते ।

संदट्टयं संलग्नम्—‘क’प्रत्ययाभावे—

संदट्टं इति अपि ।

‘संदट्टं संघट्टः’ [] इति अन्ये ।

सच्चेवियं रचितम् ।

यथा—

संपत्तियाइ सण्णत्तियम्मि तुज्झ विरहग्गिणा हिअए ।
सच्चेवियाउ माला संदट्टजलहया य सुक्कंति ॥५८०॥ (७२४)
सइलंभं सइदिट्टं सइसुह-सइदंसणाइं मणदिट्ठे ।
संखवइल्लो हालियच्छंदोत्थाइरबइल्लम्मि ॥७२५॥

सइलंभं सइदिट्टं सइसुहं सइदंसणं एते
चत्वारः अपि ‘चित्तावलोकितार्थाः ।

संखवइल्लो हालिकच्छन्दोत्थायी
बलीवर्दः ।

यथा—

सहि ! णिसि सइसुहसउहे सइदंसणसयणम्मि सइदिट्ठो ।
संखवइल्लो व्व पिओ सइलम्भरईअ ता विहाणं जा ॥५८१॥

अत्र—संखुड्डइ रमते । संदाणइ अवष्टम्भं करोति । संनामइ आद्रियते ।
संगलइ संघटते । संदुमइ, संधुक्कइ प्रदीप्यते । संभावइ लुभ्यति । एते धात्वा-
देशेषु उक्ता इति न उक्ताः । (७२५)

ससराइयं च णिप्पिट्ठे, समइच्छियं अइक्कंते ।

मोरे सइलासय-सिण्टा, खंदे सइसिलिबो य ॥७२६॥

ससराइयं निष्पिट्ठम् ।

समइच्छियं अतिक्रान्तम् ।

यथा—

सइलासयपिअसमए असमइच्छियअवहि आगए दइए ।

ससराइयविरहदुहा सहि ! णच्चसु सइसिलिबसिण्टो व्व ॥५८२॥(७२६)

कितवे सअक्खगत्तो, सेलूसो, जलघरे समुदहरं ।

सवडंमुहो अहिमुहे, धम्मच्चत्तोसहे सइरवसहो ॥७२७॥

सअक्खगत्तो तथा सेलूसो कितवः ।

समुदहरं पानीयगृहम् ।

यथा—

सेलूसहारिणट्ठो सवडंमुहसइरवसहपक्खलिओ ।

एसो सअक्खगत्तो लुक्कइ वेसासमुदहरे ॥५८३॥(७२७)

सत्तावीसंजोअणं इन्दुं, सवयम्मि समरसइहयं ।

जाण विसीए सारिं, सालं साहाइ, केसरं साइं ॥७२८॥

सत्तावीसंजोअणो इन्दुः ।

समरसइहओ समानवयाः ।

सारी वृसी-ऋषीणाम् आसनम् इत्यर्थः ।

“सारी मृत्तिका” इति अन्ये ।

साला शाखा ।

साइं केसरम् ।

यथा—

सत्तावीसंजोअणमुही समरसदहय ! तुह कए सा ।

सालतले सारिठिया अच्चइ चंडि ससाइपउमेहिं ॥५८४॥(७२८)

सामुहो बरुए, सावओ य सरइम्मि, सामियं दइढे ।

सामंती समभूमीइ, सामरी सिबलीए य ॥७२९॥

सामुहो इक्षुसदृशं तृणम् ।

सावओ शरभः ।

सामियं दग्धम् ।

सामन्ती समभूमिः ।

सामरी शाल्मलिः ।

यथा—

सामरि-सामुहघणं दवग्गिणा सामियं गइंद ! वणं ।

इण्हिं सामंतीए सावयभीओ कहं होसि ? ॥५८५॥(७२९)

साराडी आडीए, साणूरं देवहरयम्मि ।

साउल्लो अणुराए, सालंकी सालही य सारिआइ ॥७३०॥

साराडी आटिः ।

साणूरं देवगृहम् ।

साउल्लो अनुरागः ।

सालंकी तथा सालही' सारिका ।

यथा—

साराडि व्व णइं सा तरिअ उड्डिय सालहि व्व साउल्ला ।

सालंकिफुडालावा आवइ संकेयसाणूरं ॥५८६॥

अत्र—सामत्थं सामर्थ्यम् इति 'सामर्थ्य'शब्दभवम् । तथा साहइ कथयति ।

सारइ प्रहरति । एतौ धात्वादेशेषु उक्तौ इति न उक्तौ । (७३०)

साइयं अवि सकारे, सायंदूला य केअईए य ।

सासवुलो कविकच्छू, सारमियं संभरावियए ॥७३१॥

१. 'ही शारि' पा. ।

साइयं संस्कारः ।

सायंदूला केतकी ।

सासवुलो कपिकच्छूः ।

सारमियं स्मारितम् ।

यथा—

थिरत्तसाइयाण वि उप्पाइंतीइ कामकंइइं ।

सारमिया सासवुलं सायंदूले ! तए अम्हे ॥५८७॥(७३१)

सालंगणी य अहिरोहणीए, साहेज्जओ अ अणुग्गहिए ।

साइज्जियं अवलंबियं, अवगयमोहम्मि साहरओ ॥७३२॥

सालंगणी अधिरोहणी ।

साहेज्जओ अनुगृहीतः ।

साइज्जियं अवलम्बितम् ।

साहरओ गतमोहः ।

यथा—

साइज्जियणेमिजिणो अंबासाहेज्जओ अहिरुहेसु ।

सग्गारोहणमालंगणिं व साहरय ! उज्जितं ॥५८८॥(७३२)

सारिच्छिय-सेआलीओ दुब्बा, सारहम्मि साहिलयं ।

सालाणओ थुए, साहंजय-साहंजणा य गोखुरए ॥७३३॥

सारिच्छिया तथा सेआली दूर्वा ।

साहिलयं मधु ।

सालाणओ स्तुतः ।

“स्तुत्यः” इति अन्ये ।

साहंजओ तथा साहंजणो गोक्षुरः ।

यथा—

साहिलयवयण ! सेआलिसाम ! सालाणअ ! पसिअ जं अहं ।

साहंजणेहिं सारिच्छिअसाहंजए पहे खलिया ॥५८९॥

अत्र—साहरइ, साहइइ संवृणोति । सारवइ समारचयति । सामग्गइ श्लिष्यति । सामयइ प्रतीक्षते । एते धात्वादेशेषु उक्ता इति न उक्ताः ।(७३३)

सिग्गो खिन्ने, सिंदू रज्जू, कुक्कुड-किसेसु सिहि-सिगा ।

मच्छम्मि सित्थि-सीहंडया, पलालम्मि सिप्प-सिंबीरा ॥७३४॥

सिगो^१ स्वन्नः ।
सिदू रज्जुः ।
सिही कुक्कुटः ।
सिंगं कृशम् ।

सिन्धी तथा सोहंडओ मत्स्यः ।
यस्तु एतौ 'सिद्धि' 'पिण्डिका' वाचकौ
आह स देश्यन्तरानभिज्ञः भ्रान्त एव ।
सिष्पं तथा सिबीरं पलालम् ।

यथा—

जगजय ! सीहंडयद्वय ! सिहिधय ! तुह सिंदुबद्धसिष्पभरो ।
सिगो सिगो सिबीरसेवले लुलइ सिन्धो व्व रिऊ ॥५९०॥ (७३४)
सिदी-सिदोला खज्जूरी, सूईइ सिन्धि-सिन्धिणिया ।
सिडं मोडियए, ^२सिण्टा-सिबाडीउ नासियाणाए ॥७३५॥

सिदी तथा सिदोला खज्जूरी ।
सिन्धि तथा सिन्धिणी सूची ।

सिडं मोटितम् ।
सिण्टा तथा सिबाडी नासिकानादः ।

यथा -

सिदिवणे सिंदोलतले ^३सिण्टं मुणिय सिन्धिसममइणो ।
सिन्धिणिबुद्धी सिडंगी सिबाडीइ उत्तरं देइ ॥५९१॥ (७३५)
परिपाडियम्म सिडं, रज्जे^४ सिज्जूर-सिदूरा ।
भूयगहियम्म सिपुअं, उंछे सिलओ, सिमुम्मि य सिलिबो ॥७३६॥

सिडं परिपाटितम् ।
सिज्जूरं तथा सिदूरं राज्यम् ।

सिपुअं भूतगृहीतम् ।
सिलओ उच्छः ।
सिलिबो शिशुः ।

यथा—

सिद्धपरकुंभिकुंभत्थल ! हरिसिदूर ! सारसिज्जूर ! ।
सिपुअरुवा रण्णे जिअंति सिलएहिं तुह रिउसिलिबा ॥५९२॥ (७३६)

१. 'सो' भ्रान्तः पा. । २. सिद्धा-मु. । 'सेण्डितादिकं च अनक्षरश्रुतम्'-
मन्दिसूत्र०४०४०१८९ प्र० । ३. सिडं मु. ।

सिंघय-सिंघुअ-सिंघिणि-सिद्धत्था तरुण-राहु-गो-रुहा ।

सिसिरं दहिम्मि, सिहिणा थणेसु, वरुणे सिअंग-सुरजेट्ठा ॥७३७॥

सिंघओ तरुणः ।

सिंघुओ राहुः ।

सिंघिणी गौः ।

सिद्धत्थो रुद्रः ।

सिसिरं दधि ।

सिहिणा स्तनाः ।

सिअंगो तथा सुरजेट्ठो वरुणः ।

यथा—

सिद्धत्थ-सिअंगाण वि सिहिणिज्जं सिंघिणीसिसिरस्त्राय ! ।

पिहुसिहिणिं सिंघय ! सिंघुअमुह ! सुरजेट्ठदिसि णियसु ॥५९३॥(७३७)

डमरम्मि सियाली, विट-जलणेसु सिंघि-सिंदुवणा ।

हंसम्मि सिरिवओ, सिरिमुहो मयमुहे, सिरिदही पविया ॥७३८॥

सियाली डमरः ।

सिंघिणो विटः ।

सिंदुवणो अग्निः ।

सिरिवओ हंसः । श्रीवदपक्षि-

वाचकस्तु 'श्रीवद'शब्दभवः ।

सिरिमुहो मदमुखः—मदः मुखे

यस्य इति विग्रहः ।

सिरिदही स्वगपानभाजनम् ।

अत्र—सिहइ स्पृहयति । सिपइ सिञ्चति । एतौ धात्वादेशेषु उक्तौ इति न उक्तौ ।

यथा—

ओ ! पियइ रिऊ विरइयसियालिण तुह पयावसिंदुवणे ।

सिरिमुहसिंघिहसिओ पत्थिव ! सिरिवयसिरिदहीइ जलं ॥५९४॥(७३८)

सिहरिणि-सिहरिल्ला मज्जियाए, सिंगेरिवम्मं अवि रफ्फे ।

सिरिवच्छीवो सुद्धो गोवाले, सित्थए सीअं ॥७३९॥

सिहरिणी तथा सिहरिल्ला मार्जिता ।

सिंघेरिवम्मं कल्मीकः ।

सिरिवच्छीवो तथा सुद्धो गोपालः ।

सीअं सिक्थम् ।

यथा—

सिगेरिवम्मसुह ! सिरिवच्छीवय ! सुद्धपुत्त ! एयाए ।

सीययमउअंगीए सिहरिल्लपियाए सिहरिणि देसु ॥५९५॥ (७३९)

पवर-सिरक्क-झडीसुं सीसय-सीसक्क-सीइयाओ य ।

सीउग्गयं सुजाए, सीहलयं धूवजंतम्मि ॥७४०॥

सीसयं प्रवरम् ।

सीउग्गयं सुजातम् ।

सीसक्कं शिरस्कम्-शिरखाणम् इत्यर्थः ।

सीहलं वस्त्रादिधूपयन्त्रम् ।

सीइया झडी—निरन्तरवृष्टिः इत्यर्थः ।

अत्र—सीसइ कथयति इति धात्वादेशेषु उक्त इति न उक्तः ।

उअ सीउग्गय ! तुह सरसीइयरइयविवराइं वेरीणं ।

रणसिरिसीहलयाइं व सीसय-सीसक्क-सीसाइं ॥५९६॥ (७४०)

सीमंतयं च भणियं सीमंतालंकरणभेए ।

सीलुइयं च तउसे, करवंदीए य सीहनही ॥७४१॥

सीमंतयं सीमन्ते भूषणभेदः ।

सीहनही करमन्दिका ।

सीलुइयं-कप्रत्ययाभावे-सीलुइं त्रपुसम् । “तत्कुसुम्” इति अन्ये ।

सीलुइय-सीहनहीफलवणिअ ! मुणेसि किं ण अप्पाणं ।

जं आसत्तो तीए मणिमयसीमंतयं पि मै णेसि ॥५९७॥ (७४१)

सीरोवहासिया लज्जाए, उक्का सुली, सुई बुद्धी ।

सुहरा चडयाभेए, सुढिओ संते, सुहे सुहेल्ली अ ॥७४२॥

सीरोवहासिया लज्जा ।

सुहरा चटकाभेदः—यस्याः अघोमुखं

सुली उक्का ।

नीडं भवति ।

सु बुद्धिः

सुढिओ श्रान्तः ।

सुहेल्ली सुखम् ।

“सुहल्ली” इति अन्ये ।

१ मण्णेसि सु. पाठः. । ‘मण्णेसि’ इति योग्यम् ।

यथा—

रण्णे दवसुलितत्ता गयसुइ-सीरोवहासिय-सुहेल्ली ।
सलहंति तुज्ज रिउणो सुधिया सुहरं पि णेइठियं ॥५९८॥(७४२)
सुंधिय-सुलस-सुवण्णा य घाण-कोसुंभ-अज्जुणदुमेसुं ।
संकेयम्मि सुवुण्णा, सुरंगि-सोहंजणा य सिग्गुम्मि ॥७४३॥

सुंधियं घ्रातम् ।

सुलसं कुसुम्भरक्तं वस्त्रम् ।

सुवण्णो अर्जुनाख्यः तरुः ।

यथा—

मज्ज सुवण्णसुवुण्णं दाउं सुलसवसणाइ तीइ गओ ।
संके य सुरंगिवणे भमेसि सोहंजणाइं सुंधतो ॥५९९॥(७४३)
किसारु सुंकयं सूयलं च, सुअणा य अणित्तंते ।
अंबाइ सुन्धिया तह य, सुद्धपूअम्मि सुद्धवालो य ॥७४४॥

सुंकयं तथा सूयलं किंशारुः ।

“सुंकलं” इति अन्ये ।

सुअणा अतिमुक्तकः ।

यथा—

सुअणावतंसियं इमं ददहुं किं करसि सुद्धवालत्तं ।
गाईसुन्धिय ! सूयलंजोयण ! ण वहेसि सुंकए कीस ? ॥६००॥(७४४)
हुंवे सुदारुणो सुइओ य, सुविरे सुण्हसिय-सोमइया ।
सुज्जरओ धोवयए, सुसंठिया सुल्लमंसम्मि ॥७४५॥

सुदारुणो तथा सुइओ चण्डालः ।

सुण्हसिओ तथा सोमइओ स्वपनशीलः ।

सुज्जरओ रजकः ।

सुसंठिया शूलप्रोतं मांसम् ।

१ संकेयसुरंगिवणे जमेसि सु. पाठा. । २ किसारुः पा. । ३ लजायण ण पा. ।

४ शूलप्रो० सु. ।

यथा—

सुण्हसियसूइयाए सुदारुणो रमइ सुज्जरयवहुय ।

भसिरभसणस्स दिंतो सुसंठियं पुण जणम्मि सोमइए ॥६०१॥

अत्र—सुगिम्हओ फाल्गुनोत्सवः इति 'सुग्रीष्मक'शब्दभवः ।

दृश्यते च अयं संस्कृते—यद् भामहः—“सुग्रीष्मके न दृष्टः”[] इति । (७४५)

कण्हे सुवण्णविदू, रूववईए सुदुम्मणिया ।

सुकुमालियं सुघडिए, तुलसीए सुलसमंजरिया ॥७४६॥

सुवण्णविदू विष्णुः ।

सुदुम्मणिया रूपवती ।

“सदुम्मणिया” इति शीलाङ्कः ।

सुकुमालियं सुघटितम् ।

सुलसमंजरी तुलसी ।

यथा—

णवसुलसमंजरीए तइ चंडी अच्चिया सुदुम्मणिए ! ।

सुकुमालियंगि ! जं तुह सुवण्णविदूवमो वरो एस ॥६०२॥ (७४६)

सूला वेसा, सूई य मंजरी, सूरणो कंदे ।

सूरंगो य पईवम्मि, सूअरी जंतवीढम्मि ॥७४७॥

सूला वेश्या ।

सूई मञ्जरी ।

सूरणो कन्दः ।

सूरंगो प्रदीपः ।

सूअरो यन्त्रपीठम् ।

यथा—

सूअरीअसूरणासणसूलाए लिहियसूइगंडाए ।

मयरद्धयसूरंगे मा तं सलहो व्व रे ! पडसु ॥६०३॥ (७४७)

सूलचळं पल्ललए, सुलत्थारी य चंडीए ।

सूरद्धओ दिणे, गणवइम्मि सेओ य, गामणी सेट्टी ॥७४८॥

१ पुरजं पा. । २ यन्त्रपीठनम् सु. ।

सूलच्छं पल्लम् ।

सूलत्थारी चण्डी ।

सूरद्धओ दिनः ।

सेओ गणपतिः ।

सेट्टी प्रामेशः ।

अत्र—सूहवो सुभगः इति 'सुभग'शब्दभवः । तथा सूरइ, सूडइ भनक्ति इति धात्वादेशेषु उक्तौ इति न उक्तौ ।

यथा—

सूलत्थारी-सूरद्धयेस-सेयाण पणमणमिसेण ।

सूलच्छतडकुडंगे ओ ! सेट्टिवह अहिसरेइ ॥६०४॥

अत्र—सेहइ नश्यति इति धात्वादेशेषु उक्त इति न उक्तः । (७४८)

सेवाल-सोमहिड्डा पंके, कोकम्मि सेहरओ ।

चप्पुडिणाए सेवाडओ य, सेज्जारियं च दोलणए ॥७४९॥

सेवालो तथा सोमहिड्डो पङ्कः ।

सेहरओ चक्रवाकः ।

सेवाडओ चप्पुटिकानादः ।

यदाह—“अङ्गुष्ठमव्यमाङ्गुलिशब्दः

सेवाडओ गदितः” [] ।

सेज्जारियं अन्दोलनम् ।

यथा—

सेज्जारियं ण इच्छइ सेवालजअक्ख ! सोमहिड्डे य ।

भरिही सेहरथणिया कइवयसेवाडएहि तुह विरहे ॥६०५॥ (७४९)

सेआलुओ उवाइयवसहम्मि, धुरंधरम्मि सेरिभओ ।

सोत्ती णईइ, सोअं णिहा, मंसम्मि सोल्ल-सोमाल ॥७५०॥

सेआलुओ उपयाचितसिद्धचर्थं वृषभः ।

उपयाचितं केनापि कामेन देवतारा-
धनम् ।

सेरिभओ—कप्रत्ययाभावे—सेरिभो धुर्य-

वृषभः । “सेरिभो महिषोऽपि”

इति अन्ये ।

सोत्ती नदी ।

सोअं स्वपनम् ।

सोल्लं तथा सोमालं मांसम् ।

यथा—

उवचियसोमालो वि हु कुणेइ सेआलुओ सुहं सोअं ।
 सोत्तीइ शीणसोल्लो वि सेरिभो च्चेअ कइहए भारं ॥६०६ (७५०)
 सोसण सोमाणा पवण-मसाणा, सोव्वओ पडियदंते ।
 कडि-उवकिदि-उदरेसुं सोसणि-सोवत्थ-सोमहिंदाइं ॥७५१॥

सोसणो पवनः ।

सोमाणं श्मशानम् ।

सोव्वओ पतितदन्तः ।

सोसणी कटी ।

सोवत्थं उपकारः ।

“सोवत्थं उपभोग्यम्” इति अन्ये ।

सोमहिंदं उदरम् ।

यथा—

अइ ! थूलसोमहिंदे ! सोव्वे ! सोसणयभग्गसोसणिए ! ।
 संभलि ! कइया तुमयं करेसि सोमाणसाणसोवत्थं ? ॥६०७॥

अत्र—सोमालं सुकुमारम्, सोअमल्लं सौकुमार्यम् । एतौ ‘सुकुमार’ ‘सौकु-
 मार्य’ शब्दभवौ ॥ (७५१)

संखम्मि सोलहावत्तओ य, सोवण्णमक्खिया सरहा ।

सोलहावत्तओ शङ्खः ।

सोवण्णमक्खिया मधुमक्षिकामेदः ।

यथा—

चालुक्क ! सोलहावत्तसेअजस ! भग्गारज्जमहुछत्ता' ।
 सोवण्णमक्खिआउं व दिसो दिसं जंति वेरिणो तुज्झ ॥६०८॥

१ उं व दिं मु. ।

अथ अनेकार्थाः

केस-विसम-थंबेसुं सढो, सिला-घुणिएसु सअयं च ॥७५२॥

सढा केशाः, सढं विषमम्, सढो सअयं शिला, घूर्णितं च ॥(७५२)
स्तम्बः इति 'सढ'शब्दः त्र्यर्थः ।

सरहो वेडिस-सीहेसु, सक्खि-गामीणएसु सणिओ य ।

ण्हाविय-रजक-पुरक्किय-दित्तेसुं सज्जिओ चेअ ॥७५३॥

सरहो वेतसवृक्षः, सिंहश्च । सज्जिओ नापितः रजकः पुरस्कृतः
सणिओ साक्षी, ग्राम्यश्च । दीतश्च इति चतुर्थः । (७५३)

हंस-ओघसरेसु सरेवओ अ, संवाअभा णउल-सेणा ।

सण्णिहिय-माविएसुं अणुणीए चेअ सण्णुमियं ॥७५४॥

सरेवओ हंसः, गृहजलप्रवाहश्च । सण्णुमियं संनिहितम् मापितम् अनु-
संवाअओ नकुलः, श्येनश्च । नीतं च इति त्र्यर्थम् ।
प्रच्छादनार्थं तु 'छादि'धात्वादेश-
सिद्धम् । (७५४)

तोसिय-सारविअ-अञ्जलिकरणेसु समुच्छियं चेअ ।

पडिवेसि-पओसेसुं वज्जे य 'समोसिओ होइ ॥७५५॥

समुच्छियं तोषितम् समारचितम् अञ्जलि-समोसिओ प्रातिवेस्मिकः प्रदोषः
करणं चेति त्र्यर्थम् । वध्यश्च इति त्र्यर्थः ॥(७५५)

चिंतिय-सण्णिज्जे सण्णविअं, सम-णिअभरेसु समसीसं ।

अजस-रएसु समुप्पिजलं, अमय-इंदुसु समुद्घणवणीयं ॥७५६॥

१ समासिओ पा. ।

सण्णविअं चिन्तितम् सांनिध्यं च ।
 'चित्तिय-सण्णिज्जे' इति समाहारः ।
 समसीसं सदशम्, निर्भरं च ।

समुप्पिंजलं अयशः, रजश्च ।
 समुदणवणीअं अमृतम् चन्द्रश्च ।

अत्र-समाणइ भुङ्क्ते समाप्नोति च इति धात्वादेशेषु उक्तः इति न
 उक्तः (७५६)

मरहट्टदेसपट्टणभेए दूरे य सायं च ।

साहो य वालुआसुं उल्लअए दहिसरे चेअ ॥७५७॥

सायं महाराष्ट्रदेशे पत्तनविशेषः दूरं
 चेति द्व्यर्थम् ।
 केचित् तु "सायंदूरं" इति चतुरक्षरं
 नाम पत्तनभेदवाचकमाहुः ।

साहो वालुका उल्लकः दधिसरश्च
 इति त्र्यर्थः । दधिसरः दध्नः उपरि
 सारम् ।(७५७)

वत्थ-ब्भू-भुअ-साहा-पिकि-सरिस-सहीसु साहुली चय ।

संबूअयम्मि सालुअं अह सुवकजवाइअसिरम्मि ॥७५८॥

साहुली वस्त्रम् भूः भुजः शाखा पिकी
 सदशः सखी च इति सप्तार्थः ।

सालुअं शम्बूकः, शुष्कं यवादिशीर्षं
 च इति द्व्यर्थम् ।(७५८)

सामग्गियं च चलिण अवलंबिय-पालिणसुं च ।

सित्था लाला-जीआसु, हिम-ओसाएसु सिण्हा वि ॥७५९॥

सामग्गियं चलितम् अवलम्बितम्
 पालितं च इति त्र्यर्थम् ।
 आलिङ्गनार्थं तु 'श्लिषि'धात्वादेश-
 सिद्धम् ।

सित्था लाला जीवा च ।
 सिण्हा हिमम् अवश्यायश्च ।(७५९)

सिंदुरयं णायव्वं रज्जूए तह य रज्जम्मि ।

बालम्मि दहिसरम्मि य मोरे य सिंहंडइल्लो वि ॥७६०॥

सिदुरयं रज्जुः राज्यं च ।

सिंहंडइल्लो बालः दधिसरः मयूरश्च
इति त्र्यर्थः । (७६०)

हिमकालदुद्दिणे तद् द्वाडविसेसम्मि सीअल्ली ।

सीअणयं पारि-मसाणा, सिद्ध-णोमालिआसु सीहलिया ॥७६१॥

सीअल्ली हिमकालदुर्दिनम् श्राट-
विशेषश्च इति द्वचर्था ।

सीअणयं दुरधपारो श्मशानं च इति
द्वचर्थम् ।

सीहलिया शिखा नवमालिका च इति
द्वचर्था । (७६१)

सुग्गं च अप्पकुसले णिव्विग्घ-विसज्जिणसुं च ।

रुप्प-रज्जोसु सुज्जयं, अह वेसहर-चडणसु सुहराओ ॥७६२॥

सुग्गं आत्मकुशलम् निर्विघ्नम् विसजितं
चेति त्र्यर्थम् ।

सुज्जयं रौप्यम्, सुज्जओ रजकश्च
इति द्वचर्थः ।

सुहराओ वेश्यागृहम् चटकश्च इति
द्वचर्थः । (७६२)

सूरल्ली मज्झण्हे तिणभेए मसयरुवकीडे अ ।

मिगसिसु-सरेसु सेल्लो, दीहर-भद्दाकिईसु सेरी अ ॥७६३॥

सूरल्ली मध्याह्नः तृणभेदः मशका-
कृत्तिकीटश्च इति त्र्यर्थः ।

सेल्लो मृगशिशुः शरश्च इति द्वचर्थः ।
सेरी दीर्घा भद्राकृतिश्च इति द्वचर्था ।
(७६३)

गामपहाणे सन्निज्जकारण तद् य सेआलो ।

भूए भाविणि सोही, सोवणं आलयण-सिक्खिण-मल्लेसु ॥७६४॥

सेआलो ग्रामप्रधानम्, सान्निध्यकर्ता
च यक्षादिः इति द्वचर्थः ।

सोही भूते भाविनि च काले प्रयुज्यते,
सामर्थ्यात् तदर्थं भवति ।
सोवणं वासगृहम्, सोवणो स्वप्नः
मल्लश्च इति त्र्यर्थः 'सोवण'शब्दः ।

(७६४)

१ ँहः ग्रामणीतृणम् मं पा. । सु. । ँहः तृणम् मं पा. ।

अथ हादिः—

हड्डं अट्टिमि, हरी कीरे, दूरे हणं, हडं हरिण् ।

हत्थं हल्लप्फलियं हुलियं सिग्यम्मि, हणु, ससेसम्मि ॥७६५॥

हड्डं अस्थि ।

हरी शुकः ।

हणं दूरम्

हडं हतम् ।

यथा—

हरिणासहड्डिय ! महं य हणुधणेणं हडेण हत्थो वि ।

ण हणं वच्चसि हल्लप्फलियं चलिअम्मि मह पवणहुलिण् ॥६०९॥

अत्र—हंद 'गृहाण' अर्थे । हद्दी निर्वेदे । एतौ प्राकृते निपातेषु उक्तौ इति न उक्तौ । (७६५)

हत्थारं साहेज्जे, कीलत्थं करगयम्मि हत्थल्लं ।

हक्कोद्धं अहिलसिण्, उप्पाडिअयम्मि हक्खुत्तं ॥७६६॥

हत्थारं साहाय्यम् ।

हत्थल्लं क्रीडया हस्ते गृहीतम् ।

यथा—

अणवेक्खिय हत्थारं हक्कोद्धजगज्जयेण कामेण ।

ससिवयणे ! हक्खुत्ता तुमं सि हत्थल्लभल्लि व्व ॥६१०॥ (७६६)

संगप्फंसयसवहम्मि हंजओ, रासयम्मि हल्लीसो ।

हत्थल्ली हत्थविसी, बहुजंपिरण् हलप्पो अ ॥७६७॥

हंजओ साङ्गस्पर्शः शपथः ।

हल्लीसो रासकः—मण्डलेन स्त्रीणां

वृत्तम् ।

हत्थल्ली हस्तवृषी ।

'सारी'शब्दो वृषीवाचक उक्तः, ततो हस्ते सारी हस्तसारी इति न देशेषु वाच्यः ।

हलप्पो बहुभाषी ।

१ 'ह अहणु' सु. । २ वर्ग ८, गा. ७२८ ।

यथा—

तुह इंजओ, अतुल्लं सोहग्गं तुज्झ, ण हु हलप्पो हं ।
 जं हत्थल्लीहत्था णिअंति मुणिणो वि तुज्झ हल्लोसं ॥६११॥(७६७)
 'गेहम्मि हम्मियं, तह चलिय-सयणहेसु हल्लिअ-हल्लूरा ।
 हासे हद्दय-हसिरिय-हासीया, मक्खिए हवियं ॥७६८॥

हम्मियं गृहम् ।
 हल्लिअं चलितम्
 हल्लूरो सत्पुणः ।

हद्दओ हसिरिया हासीयं त्रयः अपि
 अमी हासार्थाः ।
 हवियं प्रक्षितम् ।

यथा—

गुणहम्मिय ! तुह विरहे सा हवियहल्लूरहल्लिएकमणा ।
 ण णिएइ कुडयहद्दय-केयइहसिरिय-कयंवहासीए ॥६१२॥

अत्र—हणइ शृणोति । हक्कइ निषेधति । हरइ गृह्णाति । एते धात्वादेशेषु
 उक्ताः इति न उक्ताः (७६८)

गहभेए हत्थिवओ, लउडे हरिमिग्ग-हिरिवंगो ।
 बंभणि-इंदगजेसुं हलाहला-हत्थिमल्ला य ॥७६९॥

हत्थिवओ प्रहभेदः ।
 हरिमिग्गो तथा हिरिवंगो लैगुडः ।

हलाहला बंभणिका ।
 हत्थिमल्लो इन्द्रगजः ।

यथा—

जो णं गणइ हत्थिवयं जो पडिमल्लो य हत्थिमल्लस्स ।
 सो किं हरिमिग्गकरो हिरिवंगेणं हलाहलं हणइ ? ॥६१३॥(७६९)

१ गहम्मि पा. । २ लकुल्लगुडटः (लकुटः—लगुडः) पा. ।

हत्थल्लियं च हत्थोसारिअए, कलयलम्मि हलबोलो ।
हरिआली दुव्वाए, हत्थिहरिल्लो य वेसम्मि ॥७७०॥

हत्थल्लियं हस्तापसारितम् ।
हलबोलो कलकलः ।

हरिआली दूर्वा ।
हत्थिहरिल्लो वेषः ।

अत्र—हरिआलो हरितालः इति 'हरिताल'शब्दभवः । हक्खुप्पइ उक्खिपति
इति धात्वादेशेषु उक्तः इति न उक्तौ ।

यथा—

हरिआलिकयऽत्थरणा हत्थल्लियकंठया य रणाम्मि ।
णिंदियहत्थिहरिल्ला तुह रिउडिंभा करंति हलबोलं ॥६१४॥(७७०)
हट्टमहट्टो कल्ले, हत्थच्छुहणी णववहूए ।
हरिचंदणं च घुसिणे, हत्थियचक्खुं च वंकिद्वम्मि ॥७७१॥

हट्टमहट्टो कल्यः । "कल्यो नीरोग-
दक्षयोः" []
हत्थच्छुहणी नववधः ।

हरिचंदणं कुड्कुमम् ।
हत्थियचक्खुं वक्कावल्लोकनम् ।

यथा—

हरिचंदणपिंजरिअं हत्थच्छुहणिं सहीउ सिक्खंति ।
हट्टमहट्टं दइयं हत्थिअचक्खूहिं पिच्छ तुमयं ति ॥६१५॥(७७१)
सालाहणम्मि हालो, हारा लिक्खाइ, हालुओ खीवे ।
हिल-हिल्लाओ तह वालुआसु, हिव्का य रजगीए ॥७७२॥

हालो सातवाहनः ।
हारा लिक्खा ।
हालुओ क्षीत्रः ।

हिला तथा हिल्ला वालुकाः ।
हिव्का रजकी ।

१ 'या अरण्ण' पा. । २ "कल्यो सज्ज-निरामयो" [अमर० नानार्थ० श्लो०

यथा—

हालचउरं पि हु पिअं असई चइऊण दूइकयहिव्का ।

हारिल्ल-हिलावह-हालएहिं ही रमइ हिल्लासु ॥६१६॥ (७७२)

हिइडो वामणए, हिज्जो कल्ले, हित्थ-हीरणा लज्जा ।

विहुरे हिट्ठो हिट्ठाहिडो य, लहरीइ हिल्लूरी ॥७७३॥

हिट्ठो वामनः ।

हिज्जो कल्यम्—भविष्यद् अतिक्रान्तं

च दिनम् इत्यर्थः ।

हित्था तथा हीरणा लज्जा ।

“हित्थो लज्जितः” इति अन्ये ।

यद् गोपालः “लज्जित-भीतौ हित्थो” []

‘त्रस्त’वाची तु ‘हित्थ’शब्दः

‘त्रस्त’शब्दभवः ।

हिट्ठो तथा हिट्ठाहिडो आकुलः ।

‘अधो’वाचकस्तु ‘हिट्ठ’शब्दो ‘अधः’

शब्दभवः ।

हिल्लूरी लहरी ।

यथा—

वम्महसरहिल्लूरीहिट्ठा सहि ! रमसि हिइडं अणहित्थे ! ।

हिज्जो आलीण पुरो वहसि य हिट्ठाहिडा तु हीरणयं ॥६१७॥ (७७३)

एकपयगमणकीलाइ हिंचियं हिंबिअं चेय ।

हिरडी सउली, हिक्किय-हीसमणा हेसियरवम्मि ॥७७४॥

हिंचियं तथा हिंबिअं एकपदगमन-
क्रीडा ।

यद् आह—“उत्क्षिप्य चरणमेकं

यत्र शिशुः वल्गति क्रीडा ।

कथिता ‘हिंचिअ’ ‘हिंबिअ’नामभ्याम्” ।

[] इति ।

हिरडी शकुनिका ।

हिक्कियं तथा हीसमणं हेषारवः ।

यथा—

तुळ्ळ रिऊ हिकिकरहयवणहीसमणे रणे सहिरडिम्मि ।
भरियसिसुहिचिओ हिबिण णस्सइ सकण्टएक्कपओ ॥६१८॥(७७४)

हिककास-हिरिवा पंक-पल्ललेसुं, हिसोहिसा फडा ।
हिंडोलयं च हिल्लोडणं च खेत्तमिगवारणारावे ॥७७५॥

हिककासो पङ्कः ।

हिरिबं पल्ललम् ।

हिसोहिसा स्पर्धा ।

हिंडोलयं तथा हिल्लोडणं क्षेत्रे मृग-
निवारणरवः ।

“हिंडोलं क्षेत्ररक्षणयन्त्रम्” इति
केचित् ।

यथा—

हिंडोलण पइणो णट्टेसु मिगेसु तुह इह हिरिबे ।
हिककासयच्छि ! हिल्लोडणेइ जारो हिसोहिसाइ व ॥६१९॥(७७५)

हिरिमंथा चणएसुं, हीरो सुईणिहे, हुडो मेसे ।
हुत्तो अभिमुहे, हुड्डा पणम्मि, हुडुअ-हुडुमा पवाह-धया ॥७७६॥

हिरिमंथा चणकाः ।

हीरो^१ सूचीमुस्त्राभं दावादि वस्तु ।

‘वज्र’वाचकस्तु ‘हीर’शब्दः संस्कृत-
समः ।

‘हर’वाचकस्तु ‘हर’शब्दभवः ।

केचित् ‘हीर’शब्दं भस्मनि अपि प्रयुञ्जते ।

हुडो मेषः ।

हुत्तो अभिमुखः ।

हुड्डा पणः ।

हुडुओ प्रवाहः ।

हुडुमो पताका ।

१. ‘निषेधर’ पा. । २. ‘सा न्व पा. । ३. ‘रो श्चिसुं’ पा. ।

यथा—

हुडसिंगहीरमइ ! कुण हुइडं जसहुडुम ! तीइ तुह विरहे ।
 णयणा जइ हिरिमंथ व्व ण अंसुहुडुएण स्रणया हुत्ता ॥६२०॥ (७७६)
 हुरुडी विआउआ, हुंकय-हुंकुरुवा य अंजलीए अ ।
 पसवपराइ हुलुव्वी, हूमो लोहारए, जवे हेला ॥७७७॥

हुरुडी विपादिका ।

हुंकओ तथा हुंकुरुवो अञ्जलिः ।

हुलुव्वी प्रसवपरा ।

हूमो लोहकारः ।

हेला वेगः ।

यथा—

तुह हुंकुरुवो कामुय ! इमाइ हुरुडीपयाइ हेलाए ।
 जं करसि हुंकयं किर हुलुव्वियाहूमियाइ रइलुद्धो ॥६२१॥ (७७७)
 हेलुक्का हिव्का, हेलुअं छिए, गणवइम्मि हेरिंबो ।
 सप्पसिरकरणिसेहे हेआलं, होरणं वत्थे ॥७७८॥

हेलुक्का हिव्का ।

हेलुअं क्षुतम् ।

हेरिंबो विनायकः ।

हेआलं सर्पशिरःसंज्ञेन हस्तेन निषेधः।

सर्पशिरा नाम हस्तकविशेषः ।

यद् आह भरतः—“अङ्गुल्यः

संहिताः सर्वाः

सहाङ्गुण्ठेन यस्य तु ।

तथा निम्नतलश्रैव स तु सर्पशिराः

करः” [] ।

होरणं वस्त्रम् ।

यथा—

हेलुक्क-हेलुअमुहे हुल्ललिए होरणअंचलविलग्गे ।
 हेरिंबं पूअंती अंबा बाले करेइ हेआलं ॥६२२॥ (७७८)

अथ अनेकार्थाः-

तत्र “हृदि विषाद-विकल्प-पश्चात्ताप-निश्चय-सत्य-गृहाण-अर्थेषु” । “हरे
क्षेप-संभाषण-रतिकलहेषु” । एतौ प्राकृतलक्षणे निपातेषु उक्तौ इति न उक्तौ ।

हत्थे कीलागहिअम्मि हत्थलो हत्थलोले अ ।

हत्थाभरणे हत्थप्पाहुडए चेअ हत्थोडी ॥७७९॥

हत्थलो हस्ते क्रीडार्थं गृहीतः पदार्थः हस्तलोलश्चेति द्व्यर्थः ।	हत्थोडी हस्ताभरणम् हस्तप्रामृतं च । (७७९)
---	--

तुमुलम्मि कोउए हलहलं, हडहडो अणुराय-तावेसु ।

हरपच्चुअं सुमरिए णामोदेसेण दिण्णे अ ॥७८०॥

हलहलं तुमुलः कौतुकं च । हडहडो अनुरागः तापश्च ।	हरपच्चुअं स्मृतम् नामोदेशेन दत्तं च । (७८०)
---	--

जंघाल-दीह-मंथर-विरएसुं हाविरो होइ ।

‘हालाहल’सद्दो तह मालारे बंभणीए अ ॥७८१॥

हाविरो जङ्घालः दीर्घः मन्थरः विरतश्च इति चतुरर्थः । “हावो जङ्घालः” इत्यपि कश्चित् ।	हालाहलो मालिकः हालाहला बम्भ- णिका च इति द्व्यर्थो ‘हालाहल’ शब्दः । (७८१)
---	--

रयणावलि-खेत्ताऽवणरवेसु हिंडोलणं हिंडोलणं ।

हेरंबो णायव्वो महिसम्मि अ डिडिमे चेअ ॥७८२॥

हिंडोलणं तथा हिंडोलैणं रत्नावली क्षेत्ररक्षणनादश्चेति द्वावपि द्व्यर्थौ ।	हेरंबो महिषः डिण्डिमश्च ।
--	---------------------------

इय रयणावलिणामो देसीसद्दाण संगहो एसो ।

वायरणसेसल्लेसो रइओ सिरिहेमचंद्रमुणिवइणा ॥७८३॥

॥ अष्टमो वग्गो समत्तो ॥

इत्येष देशीशब्दसंग्रहः स्वोपज्ञशब्दानुशासनाष्टमाध्यायशेषलेशो रत्नावली-
नामा आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः इति भद्रम् ।

॥ समाप्तः देशीशब्दसंग्रहः ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञदेशीशब्दसंग्रहवृत्तौ अष्टमो वर्गः ॥

॥ समाप्ता स्वोपज्ञदेशीशब्दसंग्रहवृत्तिः ॥

१. भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्दिरग्रन्थालयद्वारा पूनापत्तने मुद्रितस्य पुस्तकस्य प्रान्त-
भागे लिखितं 'मुणिवइणा' स्थाने 'मुणिवयणा' इति पाठान्तरम् प्राज्ञैः विशेषतः
विचारणीयम् ।

२. वर्गः ॥ ४ ॥ ग्रन्थाग्रम् ३३२० । संवत् १९६६ वर्षे श्रीपत्तननगरे
श्रीखरतरगच्छे । पा. ।

भिन्नभिन्नपुष्पिकासंग्रहः—

अस्मदुपयुक्तपत्तनभाण्डागारीयलिखितपुस्तकप्रान्तभागे लिखितयोः
पुष्पिकयोः संग्रहः—

१. इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञदेशीशब्दसंग्रहवृत्तौ अष्टमः
वर्गः । ग्रं० ३७५ ॥छ॥ सर्वाग्रम्—३३२०॥ संवत् १६५८ वर्षे श्रीराजनगरे
श्रीखरतरगच्छे श्रीजिनभद्रसूरि-श्रीजिनचन्द्रसूरि-श्रीजिनसमुद्रसूरि-श्रीजिन-
हंससूरि-पद्मपूर्वाचलचूलिकालङ्कारसारसहस्रकरावतारश्रीजिनमाणिक्यसूरिपट्टे युग-
प्रधानश्रीजिनचन्द्रसूरिभिः श्रीहैमदेशीनाममालासूत्रं वृत्तिश्चालेखिषाताम् । शुभं
भवतु ॥

२. इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञदेशीशब्दसंग्रहवृत्तौ अष्टमः
वर्गः ॥ छ ॥ संवत् १६६० वर्षे श्रावणवदि ५ तथै(था) वारभौमे लक्ष(लिखि)
तं *सालीवास्तव्यमुदज्ञातीयलक्ष(लिखि)तं पंड्या नारायणिसुतकृष्णदास ॥
शुभं भवतु । कल्याणमस्तु । श्रीरस्तु ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

पूनामुद्रिते पुस्तके भिन्नभिन्नलिखितपुस्तकस्य पुष्पिकायाम् इमानि
वर्षाणि टिप्पणे निर्दिष्टानि—

संवत् १५४९ वर्षे । संवत् १५८७ वर्षे संवत् १५१५ (?) ।

तथा तत्रैव च पुस्तके इयं सविस्तरा पुष्पिकार्णपि निर्दिष्टा—

“अष्टमो वर्गः । संवत् अर्हन्मतमतद्रव्य—त्रिनयननयन—षण्मुखमुखज्जिरं-
गच्छंगवर्षे* श्रीबृहद्बृहत्खरतरगच्छे श्रीजिनमाणिक्यसूरिपट्टोदयगिरिशिखि-
(ख)रनभोमणिश्रीमज्जिनचन्द्रसूरिसूरिमतल्लिकानाम् अन्तेवासिना पण्डितरत्न-
निधानगणिना स्वपठनार्थम् अलेखि देश्यनाममाला । श्रीविक्रमनगरमध्ये
फाल्गुनमासि विशदपञ्चमोत्रासरे शुक्रवासरे ॥

×. 'साली' स्थाने 'पाली' इति पदं संभवति कदाचन ।

*. एतेषाम् अक्षराणाम् अर्थो नावगतः । परन्तु 'जिनरङ्गवर्षे' इति पाठः
संभवति—इति कल्पना जायते ।

શ્રી કુમારપાલનરપતિ પ્રતિબોધક
શ્રીહૃમચંદ્રસૂરિરચિત

દેશીશબ્દસંગ્રહ

મૂળ અને વૃત્તિનો
સવિવેચન અનુવાદ

[મંગલ]

દેશી પ્રાકૃતના શબ્દોનો સંગ્રહ કરવો લગભગ કઠણ છે અને સંગ્રહ કરેલા ય દેશી શબ્દો સમજવા અઘરા પડે છે.

તેથી કરીને આચાર્ય હેમચંદ્ર એ દેશી પ્રાકૃતના શબ્દોનો સંગ્રહ કરે છે અને તે શબ્દોને અકારાદિ વિભાગ પ્રમાણે ગોઠવી બતાવે છે.

સમગ્ર શબ્દોનું એક શાસ્ત્ર-વ્યાકરણ બનાવિયે એવી ઇચ્છા થતાં અમે સંસ્કૃત વગેરે છ લાખાઓને લગતું સિદ્ધહેમચંદ્ર નામનું એક વ્યાકરણ બનાવ્યું અને તેમાં તે છ એ લાખાઓના શબ્દોની સિદ્ધિનું નિરૂપણ કર્યું.

પહેલાંના આચાર્યોએ લોપ આગમ કે વર્ણવિકાર વગેરે ક્રમિક પદ્ધતિનો આશ્રય લઈ દેશી શબ્દોની સાધનિકા નથી બતાવી. એવા નહિ સધાએલા દેશી શબ્દો હવે બાકી રહી ગયેલા જણાય છે તેમનો સંગ્રહ કરવા આ પ્રયાસ છે.

“કોઈ પણ પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરતાં પહેલાં તે પ્રવૃત્તિ નિવિંધને પૂરી થાય એ માટે વિધનવિનાયક યોગ્ય દેવને નમસ્કાર કરવો” એવો શિષ્ટ લોકોનો નિયમ છે. તે નિયમ પ્રમાણે અહીં આરંભમાં યોગ્ય દેવને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે;

ગમ-નય - પ્રમાણગમીરા સહૃદયહૃદયહૃદયગમરહસ્યા
જયતિ : જનેન્દ્રાણામ્ અશેષભાષાપરિણામિની વાણી ॥૧૧॥

ગમ નય અને પ્રમાણને લીધે જે ગંભીર છે, જેના રહસ્યને સહુદયોનું હૃદય હૃદયગત કરી શકે છે.

અને જે, સર્વ ભાષારૂપે પરિણમનારી છે એવી જિનેન્દ્રોની વાણી જ્યવંતી વર્તે છે.

ગમ એટલે લિન્ન લિન્ન તાત્પર્યવાળા સરખા પાઠ.

નય એટલે વસ્તુની અનેક બાજુઓમાંથી ફક્ત એક બાજુને રજુ કરનારા અને ખીજી બાકીની બાજુઓનો નિષેધ નહીં કરનારા એવા સ્યાદ્વાદાવિરોધી જુદા જુદા સાત અભિપ્રાયો: નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋણુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત.

પ્રમાણ એટલે સ્યાદ્વાદને અનુસરનારા પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણો વરે થતા નિણુયો.

ગમ નય અને પ્રમાણસાપેક્ષ વિપુલ આશયવાળી હોવાથી જે જૈની વાણી વિશેષ ગંભીર છે એટલે મંદ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો એ વાણીનો તાગ લઈ શકતા નથી પરંતુ સહુદયોનું જ હૃદય એ વાણીનું રહસ્ય સમજી શકે છે. માટે જ જૈની વાણી જ્યવંતી વર્તે છે.

‘જ્યવંતી વર્તે છે’ એટલે ખીજા બધા ય તીર્થપ્રવર્તકોની ભાષા કરતાં જિનેન્દ્રોની વાણી સર્વને સુગમ હોવાથી સુવેર્તકૃષ્ટ છે.

એ રીતે તે વાણીનો વિજય બતાવીને ‘જ્યતિ’ ક્રિયાદ્વારા અંધકાર આચાર્યે અહીં આરંભિક નમસ્કારનું સૂચન કરેલું છે.

આ ઉપરાંત, જિનેન્દ્રોની તે વાણીનો આ પણ ખીજો ઉત્કર્ષ છે: એ વાણી, સર્વ ભાષારૂપે પરિણમનારી છે એટલે કે કોઈ પણ ભાષા જાણનારો તે જૈની વાણીને સમજી શકે છે ત્યારે ખીજા તીર્થપ્રવર્તકોની ભાષાને સર્વ કોઈ સમજી શકતા નથી.

આ બાબતનો સંવાદ આ પ્રમાણે છે:

“ ભગવાનની વાણીને દેવો દેવી માનતા હતા, મનુષ્યો માનુષી માનતા હતા, શબ્દો શાબ્દી માનતા હતા અને તિર્યંચો તૈરસ્વી માનતા હતા. ”

તે એવા પ્રકારની જિનેન્દ્રોની-અહંતોની-વાણી જ્યવંતી વર્તે છે એવો અર્થસંબંધ છે. (૧)

[અભિધેય તથા પ્રયોજન વગેરે]

સંગ્રહના અધ્યયન તરફ વ્યુત્પત્તિના જિજ્ઞાસુઓની પ્રવૃત્તિ થાય એ માટે સંગ્રહઅન્વનો વાચ્યાર્થ અને આ સંગ્રહ નિર્માણનું પ્રયોજન બતાવે છે:

નિ:શેષદેશીપરિમલપલ્લવિતકુતૂહલાકુલત્વેન ।

વિરચ્યતે દેશીશબ્દસંગ્રહો વર્ણક્રમસુઘ્વદઃ ॥૨૧॥

દેશી પ્રાકૃતને લગતાં બધાં શાસ્ત્રોનું પરિશીલન કર્યું. તેથી કુતૂહલ સાથે આકુલતા થઈ.

એ કારણને લીધે વર્ણના ક્રમવડે સુખેથી ગ્રહણ કરી શકાય એવાં દેશી શબ્દોના સંગ્રહની રચના કરવામાં આવે છે.

દેશી પ્રાકૃતને લગતાં બધાં શાસ્ત્રોનું પરિશીલન કરતાં એમ માલૂમ પડ્યું કે, એ શાસ્ત્રોમાં કેટલેક સ્થળે શબ્દોના અર્થો બરાબર ન હતા અથવા અસ્પષ્ટ હતા, કેટલેક સ્થળે શબ્દની વર્ણાનુપૂર્વી અનિશ્ચિત હતી, કેટલેક સ્થળે પ્રાચીન દેશીશાસ્ત્રો સાથે શબ્દાર્થના સંબંધમાં વિસંવાદ હતા અને કેટલેક સ્થળે તે માત્ર ગતાનુગતિકતા પ્રમાણે શબ્દો અને અર્થો નોંધેલા હતા.

આ બધું જોઈને એમ થયું કે ‘અરે !! ચોક્કસ વ્યવસ્થા વિનાનાં આ જાતનાં દેશી પ્રાકૃતનાં શાસ્ત્રોને જોઈને—વાંચીને—ભણીને અપબ્રહ્મ શબ્દના કિચ્ચડમાં ખુચ્ચેલો જન શી રીતે ઉદ્ધાર પામે અર્થાત્ એ અશુદ્ધ શબ્દના કિચ્ચડમાંથી નિકળી, શુદ્ધ શબ્દના માર્ગ ઉપર શી રીતે આવે?’ એવી કુતૂહલમયી માનસિક આકુળતા થવાને લીધે દેશી શબ્દોનો એક સારો એવો સંગ્રહ કરીને પરોપકાર કરવાની ત્વરિત વૃત્તિ થઈ. એ વૃત્તિ દ્વારા પ્રેરાયેલા અમે વર્ણાનુક્રમવાળા શુદ્ધ દેશી શબ્દોના આ સંગ્રહની રચના કરિયે છિયે,

શં૦—વાદલિપ્ત વગેરે અનેક પૂર્વાચાર્યોએ તે દેશી પ્રાકૃતને લગતાં શાસ્ત્રો—સંગ્રહો વગેરે કરેલાં જ છે છતાં તમે આ નવા સંગ્રહની રચના શા માટે કરો છો ?

સ૦—પૂર્વાચાર્યોએ કરેલા એ સંગ્રહોમાં શબ્દોની અકારાદિ ક્રમવડે યોજના નથી તેમ ‘પહેલાં એ અક્ષરનો પછી ત્રણ અક્ષરનો પછી

ચાર અક્ષરનો' એવી પણ વિભાગવાર ગોઠવણી નથી તેથી શબ્દશોધકને એક પણ શબ્દ સહેલાઈથી જડી શકતો નથી. વિદ્યાર્થીઓની એ જાતની આકરી અગવડ દૂર કરવાને માટે અમે આ નવો સંગ્રહ બનાવિયે છિયે અને એમાં 'પહેલાં બે અક્ષરનો પછી ત્રણ અક્ષરનો' એ પ્રમાણે સંખ્યાવાર વર્ગીકરણ કરી દેશી શબ્દોને, પ્રાકૃત ભાષામાં જેમના વ્યવહાર છે એવા અકારાદિ વર્ણક્રમવડે ગોઠવી બતાવિયે છિયે. એટલે અમારા આ નવા સંગ્રહથી કેઈ પણ શબ્દ ઘણી જ સરળતાથી અને ઝડપથી જડી શકે છે.

વળી, કેઈ સ્થળે અમુક અર્થ સંબંધે સંશય થતાં, વર્ણક્રમ વિનાના એ પ્રાચીન સંગ્રહના અભ્યાસિને એક પણ શબ્દ સુખપૂર્વક મળી શકતો નથી ત્યારે વર્ણાનુક્રમવાળા આ નવા સંગ્રહનો ઉપયોગ કરનાર ગમે તે શબ્દને સહેલાઈથી અવધારી શકે છે અને યાદ પણ કરી શકે છે. પ્રાચીન સંગ્રહ અને અમારા આ નવા સંગ્રહની એ જ વિશેષતા છે તથા એ વિશેષતામાં જ આ નવા સંગ્રહની સફળતા છે. (૨)

વળી, બીજા પ્રાચીન દેશી સંગ્રહો કરતાં આ સંગ્રહની બીજી પણ વિશેષતા બતાવે છે:

ये लक्षणो न सिद्धाः न प्रसिद्धाः संस्कृताभिधानेषु ।

न च गौण-लक्षणा-शक्तिसंभवाः ते इह निबद्धाः ॥३॥

લક્ષણમાં એટલે શબ્દશાસ્ત્રમાં-વ્યાકરણમાં 'અમુક મૂળ પ્રકૃતિ અને અમુક પ્રત્યય' એવા અને બીજા પણ તેવા વ્યુત્પત્તિદર્શક વિભાગો દ્વારા જે શબ્દોનું પૃથક્કરણ કે સાધન કરવામાં નથી આવ્યું' ૧. વળી; વ્યુત્પત્તિદર્શક તે તે વિભાગો દ્વારા પૃથક્કરણ કરી શકાય એમ હોય છતાં જે શબ્દોની સંસ્કૃતનામકોશોમાં પ્રસિદ્ધિ નથી ૨. તથા ગૌણી અને લક્ષણા શક્તિ દ્વારા ય જે શબ્દોના અર્થની ઉપર્યાપ્ત બની શકતી નથી ૩. એવા ત્રણે પ્રકારના શબ્દોને આ સંગ્રહમાં નોંધેલા છે.

સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાય સાથે આ સંગ્રહનો સંબંધ છે અને તે વ્યાકરણ તથા આ સંગ્રહ એ બન્નેનો કર્તા એક છે માટે અહીંનો વ્યાપક એવો ય 'લક્ષણ' શબ્દ સિદ્ધહેમચંદ્ર નામના વ્યાકરણનો ઘોતક છે.

'વળ્વર' 'વળ્વર' 'ઉપ્પાલ' 'પિસુણ' 'સંઘ' 'બોદલ' 'ચવ' 'જંપ' 'સોસ' અને 'સાહ' વગેરે શબ્દોને બીજા દેશીસંગ્રહકારોપ દેશીસંગ્રહમાં

નોંધેલા છે ત્યારે એ શબ્દોને 'કથ' વગેરેના આદેશ તરીકે અમે સિદ્ધ-
દ્વેમર્વદ્ર વ્યાકરણમાં [૮-૪-૨ થી] સાધી બતાવ્યા છે તેથી આ સંગ્રહમાં
એવા વ્યાકરણશિત કોઈ પણ શબ્દોની નોંધ નથી કરી.

'અમૃતનિર્ગમ' 'છિન્નોદ્ભવા' અને 'મહાનટ' વગેરે શબ્દોની
વ્યુત્પત્તિ બતાવી શકાય છે અર્થાત્ 'જેમાંથી અમૃત નીકળે છે તે અમૃત-
નિર્ગમ-ચંદ્ર.' 'છેલા પછી પણ ફરી વાર જે ઊગે-ઉદ્ભવ પામે તે
છિન્નોદ્ભવા-દ્વર્વા-ધરો.' 'જેણે તાંડવનૃત્ય જેવું મહાનૃત્ય કરી બતાવ્યું
છે તે મોટો નટ મહાનટ-મહાદેવ.' એ રીતે 'અમૃતનિર્ગમ' વગેરે શબ્દોની
વ્યુત્પત્તિ સાધી શકાય એમ છે તો પણ એ શબ્દો જે અર્થમાં વપરાય
છે તે અર્થમાં સંસ્કૃતનામકોશોમાં પ્રચલિત નથી માટે નામકોશોમાં
અપ્રસિદ્ધ એવા વ્યુત્પત્તિવાળા શબ્દોને પણ અહીં દેશીસંગ્રહમાં સંગ્ર-
હેલા છે.

'બર્હલ્લ'-'બલીવહ'-'બળહ'-નો 'મૂર્ખ' અર્થ પણ થાય છે, 'ગંગા'નો
અર્થ 'ગંગાનો કાંઠો' પણ થાય છે છતાં 'મૂર્ખ' અર્થવાળો 'બર્હલ્લ'-
'બલીવહ'-શબ્દ અને 'ગંગાનો કાંઠો' અર્થવાળો 'ગંગા' શબ્દ સંસ્કૃત-
કોશોમાં પ્રસિદ્ધ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે સંસ્કૃતનામકોશોમાં 'બલીવહ'-
'બર્હલ્લ'-અને 'ગંગા' એ બંને શબ્દો પ્રસિદ્ધ છે છતાં તેમનો અહીં
જણાવેલો એ અર્થ કોઈ કોશમાં પ્રસિદ્ધ નથી તેથી તેવા શબ્દોને પણ
આ દેશીસંગ્રહમાં સંગ્રહવા જોઈએ ને ? વાત ખરી છે પણ ગૌણી
કે લક્ષણ શક્તિ દ્વારા 'બર્હલ્લ'-'બલીવહ'-'નો 'મૂર્ખ' અર્થ અને 'ગંગા'નો
'ગંગાનો કાંઠો' અર્થ ઉપપન્ન થઈ શકે છે માટે જ તેવા શબ્દોને આ
સંગ્રહમાં સંગ્રહવાની જરૂર નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જે શબ્દોનો અર્થ
સંસ્કૃતનામકોશોમાં ભલે અપ્રસિદ્ધ હોય પણ જે એ અપ્રસિદ્ધ અર્થની
ઉપપત્તિ લક્ષણ વગેરે દ્વારા થઈ શકતી હોય તો તે શબ્દોને આ
સંગ્રહમાં સ્થાન આપવાની જરૂર નથી. પરંતુ જેમના એવા અપ્રસિદ્ધ
અર્થોની ઉપપત્તિ લક્ષણ વગેરે દ્વારા પણ ન થઈ શકતી હોય તેવા
શબ્દોને તો આ સંગ્રહમાં બતાવેલા જ છે.

શબ્દના અર્થની ઉપપત્તિ માટે જે ગૌણી કે લક્ષણ શક્તિની અહીં
સૂચના કરી છે તે સંબંધે અલંકારચૂડામણિમાં સર્વસ્તર સમગ્રૂતી આપેલી
છે. (૩)

[દેશીનું લક્ષણ]

‘દેશી’ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ‘અનેક દેશોની તળપદી ભાષાઓ’ થાય છે પણ તે અતિવ્યાપ્ત અર્થ અહીં વિવક્ષિત નથી તેથી દેશી પ્રાકૃતનો વિશુદ્ધ અર્થ સમગ્રાવવા સાડા હુવે તેનું લક્ષણ-સ્વરૂપ-કહી ખતાવે છે :

દેશવિશેષપ્રસિદ્ધ્યા મળ્યમાના અનન્તકા ભવન્તિ ।

તસ્માદ્ અનાદિપ્રાકૃતપ્રવૃત્તભાષાવિશેષકો દેશી ॥૪॥

‘અમુક શબ્દ અમુક દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે માટે તે દેશી છે’ એમ ધારીને એ રીતે ભિન્ન ભિન્ન દેશ પ્રસિદ્ધ તેવા શબ્દોનો સંગ્રહ કરવા જઈએ તો એવા શબ્દો અનંત હોવાથી તેમનો સંગ્રહ થઈ જ ન શકે માટે અનાદિકાળથી ચાલી આવેલી વિશેષ પ્રકારની પ્રાકૃત ભાષાને અહીં દેશી પ્રાકૃત તરીકે ઓળખવાની છે.

શૃંગ—‘દેશી’ શબ્દનો જે અર્થ પ્રસિદ્ધ છે તેને અહીં દેશી પ્રાકૃતના લક્ષણરૂપે શા માટે સ્વીકારેલ નથી ?

સૃંગ—‘દેશી’ શબ્દનો અર્થ જુદા જુદા દેશોની તળપદી ભાષાઓ છે, મહારાષ્ટ્ર વિદલ્ અને આલીર વગેરે દેશો ઘણા છે, તેમની ભાષાઓ પાર વિનાની છે અને તેમના શબ્દો તો અનંત છે—

આ બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં સંગ્રહકારે જુદા જુદા સાત શબ્દો આ પ્રમાણે જણાવેલા છે:

મગ્ગા-પશ્ચાત્-પછી

^૧નિકહલા-જિત-જિતેલો

^૨ઉવ્વહુહુવિજ-ઉત્કિષ્ત-ઊવર ફેકેલો

પ્રેયંહ-ધૂર્ત-ધૂતારો

હિગ-જાર-જાર કર્મ કરનાર

વિદ્-પ્રપંચ-છલ કપટ

દલમૂહ-સૂર્વ-૧કગ્રાહી-હઠી

—હવે જો દેશીનો ઊપર પ્રમાણેનો સાધારણ અર્થ લઈ એ તો જન્મારો પૂરો થતાં ય એ અનંત દેશોમાં પ્રચલિત એવા અનંત અનંત શબ્દોનો સર્વ સંગ્રહ કરી શકાય એમ નથી.

આ બાબત ખીલ કોઈએ કહ્યું પણ છે:

“જુદા જુદા દેશોમાં જે શબ્દો પ્રસિદ્ધ છે તે બધા શબ્દોનો સર્વ-સંગ્રહ કરવા સાડા દિવ્ય એવાં હજાર યુગ જેટલો સમય હોય અને એ

૧ નિકહલા પા. । નિવકહલા વં. । ૨ ઉવ્વહુ વં. ।

સંગ્રહ કરનાર ખુદ વાચકપતિ પોતે જ હોય તો પણ એ શબ્દોનો સર્વસંગ્રહ થઈ શકે એમ નથી.

માટે સંગ્રહ કરવાની દૃષ્ટિએ દેશીનો ઉક્ત શબ્દાર્થ અહીં ન લેવો પરંતુ અનાદિકાળથી ચાલી આવેલી વિશેષ પ્રકારની પ્રાકૃત ભાષાને જ અહીં 'દેશી પ્રાકૃત' તરીકે સમજવી.

દેશીનો આ પ્રદર્શિત અર્થ કરવાથી તેના શબ્દોનો સંગ્રહ સુખેથી કરી શકાય એમ છે અને દેશીના એ જાતના લક્ષણમાં કોઈ પ્રકારની અતિવ્યાપ્તિ નથી આવતી. (૪)

બે અક્ષરવાળા શબ્દો

હવે અહીં તે દેશી શબ્દોનો સંગ્રહ આપ્યે છીએ, તેમાં 'બેલા બે અક્ષરવાળા, પછી ત્રણ અક્ષરવાળા' એ જાતનો ક્રમ રાખ્યો છે અને અકારાદિ અનુક્રમની પણ યોજના કરી છે:

અજ્જો જિને, અલ્લં દિવસે, અણુ ચ શાલિખેદે

અંકો નિકટે, અલ્લા અવ્વા અમ્મા ચ અમ્બાયામ્ ॥૫॥

અજ્જ-જિન-અર્હન અને બુદ્ધ

અલ્લ-દિન-દિવસ

અણુ-એક પ્રકારની સાઠ-જીળા ચોસા

અંક-નિકટ-પાસે

અલ્લા

અવ્વા

અમ્મા

—અંબા-માતા-જનની

અજ્જ

'અજ્જ' શબ્દ 'જિન' અર્થનો વાચક છે. 'અર્હત' માટે 'દેવજ્જ' શબ્દ જૈન સાહિત્યમાં અનેક સ્થળે આવેલો છે, તે તે સ્થળે એવાં વચન છે કે "અર્હત એટલે દેવજ્જ"

સંગ્રહકારે સુચવેલા 'અજ્જ' શબ્દની સાથે ડક્ટ વર્ણવિકારની દૃષ્ટિએ સરખાવી શકાય એવાં બે પદો સંસ્કૃત ભાષામાં (સાહિત્ય અને કોશમાં) પ્રસિદ્ધ છે: એક 'આર્ય' અને બીજું 'અર્ય'. 'આર્ય' શબ્દનો 'જિન' કે 'બુદ્ધ' અર્થ સંસ્કૃતસાહિત્યમાં જાણિતો નથી એથી અર્થ-દૃષ્ટિએ જોતાં 'જિન' કે 'બુદ્ધ' સૂચક 'અજ્જ' પદની સરખામણી સંસ્કૃત 'આર્ય' સાથે ન કરી શકાય. 'અજ્જ' અને 'આર્ય'માં વર્ણવિકારની

દષ્ટિએ ભલે સમાનતા જણાતી હોય પરંતુ અર્થદષ્ટિએ (વિશેષ ભેદ છે માટે જ સંગ્રહકારે 'જિન' કે 'ખુદ્' અર્થના 'અજ્ઞ' પદને દેશ્ય તરીકે નોંધ્યું છે.

'આણુવેદુ અજ્ઞો' વગેરે વાક્યોમાં વપરાયેલો 'અજ્ઞ' શબ્દ 'સ્વામી' અર્થનો ઘોતક છે, તેની સરખામણી 'સ્વામી' વાચક સંસ્કૃત 'અર્થ' શબ્દ સાથે કરી શકાય એમ છે. એ રીતે-જોતાં તો 'સ્વામી' સૂચક 'અજ્ઞ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જાણી શકાય એવી છે અને તે શબ્દ વ્યાકરણ અને કોશોમાં પ્રસિદ્ધ પણ છે એટલે 'સ્વામી' અર્થના 'અજ્ઞ' પદને દેશ્ય તરીકે ન ગણી શકાય.

ઉપયુક્ત રીતે 'સ્વામી'વાચક 'અજ્ઞ' પદને 'દેશ્ય' ન કહી શકાય એ ખરું પરંતુ મૂળગાથામાં 'અજ્ઞો જિણે' એવો નિદેશ છે એથી અહીં 'સ્વામી'સૂચક 'અજ્ઞ' પદનો સંભવ જ ક્યાં છે? મૂળમાં 'અજ્ઞો સામિએ' એવો પાઠ હોત તો ઉક્ત કદ્દપનાનો સંભવ ખરો.

મૂળમાં 'અજ્ઞો જિણે' પાઠ છે. છતાં 'જિન' પદ અહીં ત, ખુદ્ અને વિષ્ણુ-કૃષ્ણ-એ ત્રણ અર્થનું ઘોતક છે. સમગ્ર ભારતવર્ષમાં પ્રસાર પામેલી સંસ્કૃતિને લક્ષ્યમાં લઈએ તો એ ત્રણે વ્યક્તિઓ ભારતીય સંસ્કૃતિની 'સ્વામી'રૂપ છે. એ રીતે 'અજ્ઞો જિણે' પાઠના 'જિન' શબ્દને 'સ્વામી' અર્થમાં પણ લઈ શકાય એમ છે.

'સ્વામી'સૂચક 'અજ્ઞ' પદ સંબંધે શબ્દ અને અર્થ બંનેની અપેક્ષાએ ઉક્ત હકીકત ખરી છે છતાં આ સ્થળે ઉક્ત રીતે 'જિન'નો ફક્ત 'સ્વામી' અર્થ કરી 'અજ્ઞ'નો પણ 'સ્વામી' અર્થ જ લેવાનો હોય તો તેને સંગ્રહકારે અહીં 'દેશ્ય પદ' તરીકે નથી જણાવ્યું પરંતુ માત્ર મંગલ માટે સુચવ્યું છે, એમ સમજવાનું છે.

બોજા કેટલાક દેશીસંગ્રહકારો 'અજ્ઞ' શબ્દને દેશી તરીકે જણાવે છે અને તેનો અર્થ 'ગૌરી-પાર્વતી' બતાવે છે. તો અંથકારે પણ એમ શા માટે ન કર્યું ?

'ગૌરી'ના અર્થમાં સંસ્કૃતમાં 'આર્યા' શબ્દ સુપ્રતીત છે. સંસ્કૃત કોશનું એવું વચન છે કે--"આર્યા અન્બિકા મૃડાની" [હલાયુઘ ૧, ૧૫] અર્થાત્ 'આર્યા' 'અન્બિકા' અને 'મૃડાની' એ ત્રણે શબ્દો 'પાર્વતી'ના વાચક છે. એ 'આર્યા' શબ્દનું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ 'અજ્ઞ' એવું થાય છે અને એ રીતે 'અજ્ઞ' શબ્દ વ્યાકરણ અને કોશમાં પ્રસિદ્ધ હોવા સાથે

વ્યુત્પત્તિવાળો પણ છે માટે દેશીસંગ્રહમાં તેને સ્થાન આપવાની જરૂર નથી. કેાઈ સંગ્રહકારોએ ઉક્ત 'અબ્જ' શબ્દને દેશી તરીકે જણાવેલો છે તે અચુકત કહેવાય.

એ 'અબ્જ' વગેરે શબ્દો કયાં કેવી રીતે વપરાયેલા છે તે બતાવવા ઉદાહરણરૂપ ગાથાઓ કહે છે:

ઉદાહરણગાથા—

વીરઅજ્જરવિઃ અલ્લં વિરચયન્ મિન્નમોહતિમિરોષઃ ।

અણુગોપીમીયમાનઃ ગિરિઅંકે જયતિ વિહરન્ ॥૧॥

જગદ્અવ્વઅગ્નિકાયાઃ પાદાન્ દર્શયસિ યદિ ન ઉજ્જયન્તે ।

તતઃ તવ અહં ન દુહિતા અલ્લે ! અમ્મા ત્વમપિ ન ચલુ મમ ॥૨॥

જેમણે મોહરૂપ અંધકારના સમૂહને લેદી નાખ્યો છે, છુણા ચોખાના ખેતરની રખવાળી કરનાર ગોપીઓ જેમનાં ગાન ગાય છે એવા વીર જિનરૂપ કે વીર સ્વામીરૂપ સૂર્ય, દિવસને વિચચતા, ગિરિ-પહાડ-ની પાસે વિહરતા જયવંતા વર્તે છે. (૧)

જે જગતની માતારૂપ અંધિકાદેવીના ચરણોને ગિરનાર પર્વતમાં તું ન દેખાડ તો હે માતા ! હું તારી દીકરી નહીં અને તું પણ મારી મા-અમા-નહીં. (૨)

અકો દૂતે, અકા મગિની, અપ્પો પિતા, અહં દુઃખે ।

અંગુટ્ટી અવગુણ્ઠનમ્, અગય-અયક્ક-અયગા દનુજે ॥૬॥

અક-દૂત

અકા-મહેન

અપ્પ-આવા-પિતા

અહ-દુઃખ

અક્કા

અંગુટ્ટી-માથું-ઢાંકવું—લાજ કાઢવી

અગય } —દનુજ-રાક્ષસ

અયક્ક } અયગ-દાનવ-યાગ-ચક્ષ-ને

અયગ } નહીં માનનારો.

અહીંનો 'અક્કા' શબ્દ 'અહિન' અર્થનો વાચક છે ત્યારે એક બીજો 'માતા' અર્થનો ઘોતક પણ 'અક્કા' શબ્દ છે પરંતુ તે માતાવાચી 'અક્કા' શબ્દ અહીં ન લેવો. કારણ કે 'માતા'વાચક 'અક્કા' શબ્દ સંસ્કૃતસમ છે અને વ્યાકરણમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. કલાપ વ્યાકરણમાં કહ્યું છે કે—“હે અક્કા ! એટલે હે માતા !” [કાત-ત્ર ૨-૧-૪૦]

એ અક્ષરવાળા શબ્દો પૂરા.

[હવે ત્રણ અક્ષરવાળા શબ્દો]

‘અંગુટ્ટી’ શબ્દથી ત્રણ અક્ષરના શબ્દો શરૂ થાય છે:

શબ્દ અને તેનો અર્થ બતાવતાં ‘અમુક શબ્દ અમુક અર્થમાં છે’ એવી રચનાવાળી પદ્ધતિ આગલી ગાથામાં અને હવે પછીની ગાથામાં પણ રાખેલી છે છતાં ‘અંગુટ્ટી’ શબ્દનો અર્થ બતાવતાં ‘અંગુટ્ટી’ પ્રથમા વિભક્તિમાં છે અને ‘અવગુણ્ઠન’ જે ઉક્ત પદ્ધતિએ સપ્તમી વિભક્તિમાં આવવું જોઈએ તે પણ પ્રથમા વિભક્તિમાં છે એટલે વાચક અને વાચ્ય બંનેનું સામાનાધિકરણ-સમવિભક્તિકતા-છે છતાં કોઈ પ્રકારના સંદેહને અવકાશ નથી. કારણ કે ‘અંગુટ્ટી’ શબ્દથી ત્રણ અક્ષરના શબ્દો શરૂ થાય છે માટે એ ‘અંગુટ્ટી’ શબ્દ ઉદ્દેશરૂપ છે અને તેનો ‘અવગુણ્ઠન’ એ અર્થનિર્દેશ વિધિરૂપ છે. જ્યાં બીજે સ્થળે આવું શબ્દ અને અર્થનું સામાનાધિકરણ આવે ત્યાં પણ આમ જ સમાધાન કરી લેવું.

બહ-‘બસૌ’ દટલે ‘બા’ ૮૧૩૮૭

અહ-કૂવો-૮૧૧૨૭૧

અળ-ઋળ-રળ-દેવું-કરજ ૮૧૨૧૨૬

બળ-તહિ-નિષેષ-૮૧૨૧૧૦

બડ-સંભાવના-૮૧૨૨૦૫

આ પાંચે શબ્દોને અમે અમારા સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનમાં જ સાધિત કરેલા છે એથી અમે બીજા સંગ્રહકારોની પેઠે એ શબ્દોને આ સંગ્રહમાં સંગ્રહ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

કૃતઅંગુટ્ટી ! અક્કે ! અચગઅચક્કઅરિઅપ્પં અદ્દહરણમ્ ।

યમઅક્કસમે કમઠઅગચેડપિ કરુણાપરં નમ પાર્શ્વમ્ ॥૩॥

લાજ કાઢેલી છે એવી હે બહેન ! જમના દૂત જેવો કમઠ દાનવ દુઃખ દેવા આવ્યો છતાં તેના પ્રત્યે કરુણા દાખવનાર, દુઃખને હરનારા અને દાનવના દાનવ-શત્રુ-એટલે દેવ તેનો શત્રુ અસુર તેના અર્થાત્ અસુરેંદ્રના ધરણેંદ્રના-આપા-પિતા-જેવા પાર્શ્વનાથ લગવાનને નમન કર. (૩)

અંકેલ્લી ચ અશોકે, અજ્જેલ્લી દુગ્ધદોહ્યવેનો ।

અંબેટ્ટી મુષ્ટિઘૂતે, અન્નાણં વિવાહવધૂદાને ॥૭॥

અંકેલ્લ-અશોકતું વૃક્ષ-
 આસોપાલવનું ક્ષાહ-કક્ષેલ્લિ
 અજ્ઞેલ્લિ-વારંવાર દોહવા લાયક ગાય-
 એકવાર દોહ્યા પછી ફરીફરીને દોહવા
 દે એવી કામધેનુ જેવી ગાય

અંબેદ્દિ-મૂઠિવઢે રમાતું જુગલુ-
 એકાંબેકીનો જુગાર
 અજ્ઞાણ-વિવાહને વસ્તે વહૂને દાનરૂપે
 જે આપવાતું હોય તે-દાયજો-
 કરિયાવર અથવા વિવાહ માટે
 વરને વહૂતું દાન કરણું તે-
 કન્યાદાન

અન્નાણ

એક બીજી 'અન્નાણુ' શબ્દ જ્ઞાનના અભાવનો-મૂરખપણાનો-વાચક છે પરંતુ તેને આ દેશીસંગ્રહમાં નોંધવાની જરૂર નથી. કારણ કે સંસ્કૃત 'અજ્ઞાન' પ્રાકૃત 'અન્નાણુ' એ રીતે તેની સાધના-વ્યુત્પત્તિ-છે અને તે વ્યાકરણ તથા શબ્દકોશમાં પ્રતીત પણ છે.

ઉદાહરણુગાથા—

અંકેલ્લિતલાસીનઃ મા રમસ્વ અંબેદ્દિઆહ પુત્ર ! ત્વમ્ ।
 અથ ત્વયા દાતવ્યા અજ્ઞેલ્લી મગિનીઅન્નાણે ॥ (૪)

હું પુત્ર ! અશોકવૃક્ષને તળે બેઠેલો તું એકીએકીનો જુગાર ન રમ. આજે બહેનના કન્યાદાનને પ્રસંગે તારે એવી ગાય આપવાની છે કે જે એકવાર દોહી લીધા પછી ફરીફરીને પણ દોહી શકાય. (૪)

અદ્વંતો પયન્તે, અરુણં કમલે, અંકાસિ પર્યાપ્તે ।
 અઘાહો અપામાર્ગે, અવેસિ-અંબેસિ ગૃહફલહે ॥૮॥

અદ્વંત-પર્યાપ્ત-છેલો-અધ્વાંત
 અરુણ-કમલ
 અંકાસિ-પર્યાપ્ત-પૂરતું-કરું-સરું

અઘાહ-અધેહાતું ક્ષાહ
 અવેસિ } ઘરના બારણાનો ફલહક-
 અંબેસિ } મોગલ-આગલિયો

અંબેસિ

શં-કોઈ પણ ઈકારાંત શબ્દનું પ્રથમાવિભક્તિવાળું રૂપ દીર્ઘ ઈકારાંત થાય છે એવો પ્રાકૃત વ્યાકરણનો નિયમ છે છતાં અહીં 'અવેસિ-અંબેસિ'માં પાછલા શબ્દનો અંત્ય 'ઇ' હ્રસ્વ કેમ છે ?

સં-'અવેસિ' અને 'અંબેસિ' એ બન્ને શબ્દોને દ્વંદ્વ સમાહારમાં મુકેલા છે માટે જ 'અંબેસિ' એ હ્રસ્વાંત છે અથવા એ બન્ને શબ્દોને

બુદ્ધા બુદ્ધા પશુ લોપાએલી વિભક્તિવાળા સમજવા. એમ હોવાથી એ બન્નેનો અર્થ સ્વર હ્રસ્વ છે.

ઉદાહરણગાથા—

અંબેસિપ્રવેશસ્થિતા અઘ્વાહાવેસિલગ્નવસ્ત્રમિષાત્ ।

નયનઅરુણઅદ્વંતેણ પદ્યસિ યત્ તદ્ અકાસિ લજ્જયા ॥ (૫)

અઘેડાના ભોગળમાં ભરાએલ વસ્ત્રનું ખાનું કરીને ઘરના બારણાના ભોગળ પાસે ઉભેલી તું જેને નયનરૂપકમળના છેડા-ખૂણા-વડે-ત્રાંસી આંખવડે-બુએ છે તેા [તે બાબત હવે] લાજ-શરમ-થી સયુઁ અર્થાત્ શરમાવાની જરૂર નથી.

અંકારો અત્યારો સાહાય્યે, અત્યુહં લઘુકે ।

અવકંતં ચ પ્રવૃદ્ધે, અંબોચ્ચી પુષ્પલાવ્યામ્ ॥૧॥

અંકાર } -સહાયતા
અત્યાર }

અવકંત-પ્રવૃદ્ધ-વધારે વધેહું-ફેલાણું
અંબોચ્ચી-ફૂલોને લળનારી-ચુંટનારી

અત્યુહ-લઘુ-હઠ્ઠું-નાનું-થોહું

અંબોચ્ચી

‘આમ્ર-અંબ+ઉચ્ચી=અંબોચ્ચી’ આવી વ્યુત્પત્તિ-સાધના-હોય તેા ‘અંબોચ્ચી’ શબ્દને દેશી ન સમજવો. પરંતુ એવી વ્યુત્પત્તિ કરતાં ‘અંબોચ્ચી’નો અર્થ ‘આંખાનાં ફૂલોને જ ચુંટનારી’ સમજવાનો અર્થાત્ ‘ફૂલમાત્રને ચુંટનારી’ના અર્થમાં ‘અંબોચ્ચી’ શબ્દ દેશી છે અને ‘આંખાનાં ફૂલોને જ ચુંટનારી’ના અર્થમાં એ શબ્દ વ્યુત્પન્ન છે અર્થાત્ દેશી નથી.

ઉદાહરણગાથા—

કુસુમાયુધઅંકારં અંબોચ્ચીણં ચ કરોતિ અત્યારં ।

મલયસમીરઃ અતિઅત્યુહોઽપિ અકાર્ષાત્ કિમ્ અવકંતો ? ॥ (૬)

અતિશય હળવો એવો પશુ મલયનો પવન કામદેવને સહાયતા કરે છે અને ફૂલોને ચુંટનારીઓને ય સહાયતા કરે છે, પરંતુ જો એ પવન વધેલો હોત તેા શું કરત ? અર્થાત્ મલયના સાધારણ પવનથી પશુ કામદેવ અને માલણો એ બન્ને ઉત્તેજિત થયાં તેા પછી જો એ પવન વધારે હોત તેા તેા શું થાત ?

ધનવતિ અહેલ્લો, અવિયં મળિતે, ગતે અદૃટો ।

અજ્ઞત્થો આગતકે, અણં ગિરિતટમ્, અણંતં અવમાલ્યે ॥૧૦॥

અહેલ્લ-ધનવાન
અવિય-કહ્યું-કહેલું
અદ્દટ્ટ-ગયો-ગયેલો

અજ્ઞત્થ-આદ્યો-આવેલો
અહ્ણ-ગિરિનો તટ—
પર્વતની નીચેનો ભાગ
અણંત-નિર્માલ્ય-દેવને ચહેલો વસ્તુ

અવિય-અદ્દટ્ટ-અજ્ઞત્થ

શંઠ-આ ત્રણે શબ્દો ક્રિયાવાચક ભૂતકૃદંત જેવા જણાય છે માટે આ શબ્દોના મૂળ ધાતુઓને જ્યાં આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાઠમાં બીજા ઘણા ધાત્વાદેશો જણાવેલા છે ત્યાં સાથે જ જણાવી દીધા હોત તો કેમ ? આમ કરવાથી અંથલાઘવ તો જરૂર થાત.

સઠ-એ ત્રણે શબ્દો ક્રિયાવાચક ભૂતકૃદંત જેવા છે એ ખરું અને તેના મૂળ ધાતુઓ બીજા ધાતુઓ સાથે જણાવાય પણ ખરા; પરંતુ એ શબ્દોના મૂળ ધાતુઓનો ક્રિયાપદ તરીકેનો પ્રયોગ અમારા જેવામાં આવ્યો નથી તેથી અમે વ્યાકરણમાં ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં તેમના મૂળ ધાતુઓનો નિર્દેશ કર્યો નથી; કિંતુ એ શબ્દોનો જેવો પ્રયોગ અમને મળ્યો છે તેવો તે આ સંગ્રહમાં સંગ્રહ્યો છે.

બીજે પણ જ્યાં આવી શંકા ઉદ્ભવે ત્યાં બધે આ જાતનું સમાધાન સમજવું.

ઉદાહરણગાથા—

અજ્ઞત્થો અદ્દટ્ટો સઃ કિમ્ અહેલ્લોઽપિ ઇતિ મયા અવિયં ।

અહ્ણેઽપિ યસ્ય રાજ્ઞઃ શિરસિ અણંતં વ ડહ્યતે આજ્ઞા ॥ (૭)

જે રાજાની આણુ પર્વતકાંઠે પણ શિવનિર્માલ્યની જેમ માથે વહાય-ચડાવાય-છે તે ધનવાન પણ રાજા શું આવ્યો અને શું ગયો?—અર્થાત્ એવા સત્તાધારી રાજાઓ પણ નાશવંત છે—એ પ્રમાણે મેં કહ્યું. (૧૦)

આલે અલગ્ગં, અલિણો વૃશ્ચિકે, અંબુસુ શરમે ।

અવકુટ્ટં અધ્યાસિતમ્, અંકિય-અવરંહિયા ચ પરિરમ્મે ॥૧૧॥

અલગ્ગ-આલ-ક્લંકારોપ
અલિણ-વોછી
અંબુસુ-શરમ-એક પ્રકારનો વનસ્વાપદ
અવરંહિય

અવકુટ્ટ-અધ્યાસિત
અંકિય
અવરંહિય } પરિરંમ-આલિગ્ન

શંકા૦-આ, પાંચ અક્ષરનો શબ્દ છે છતાં ત્રણ અક્ષરવાળા શબ્દો સાથે શા માટે કહ્યો ?

સમાધાન-ત્રણ અક્ષરવાળો 'અંકિય' અને પાંચ અક્ષરવાળો 'અવરુંકિય' એ બન્ને શબ્દો સમાન અર્થવાળા છે માટે સાથે કહેતાં ઠીક પડે એમ છે. જુદા જુદા કહેવા જઈ એ તો જે અર્થ અહીં એકવાર કહેવાઈ ગયો તેને બીજી વાર-ફરી વાર-કહેવો પડે અને એમ અર્થકથનનું ગૌરવ થાય.

'અવરુંકિય' શબ્દ ક્રિયાસૂચક છે માટે 'અવરુંકઈ' 'અવરુંકિજઈ' 'અવરુંકિભણ' એવા તેના ક્રિયાદર્શી અનેક પ્રયોગ બને છે. 'અવરુંકિય'માં મૂળ ધાતુ 'અવરુ'ંક' જણાય છે એથી એને ધાત્વાદેશો સાથે જણાવવો જોઈ એ છતાં પૂર્વના દેશીસંગ્રહકારોએ એ 'અવરુ'ંક'ને ધાત્વાદેશરૂપે નોંધેલો નથી માટે અમે પણ એને ધાત્વાદેશરૂપે નથી જણાવ્યો અને આ સંગ્રહમાં મુક્યો છે.

ઉદાહરણગાથા—

અક્કુટ્કોપઅંબુસુ-અલિણાણ મયે કેવલમ્ અલગ્નં ।

મહિલાઅચરુંકિયાઓ વિમ્બયતિ વિવેકઅંકિયા મુનયઃ ॥ (૮)

કોપયુક્ત શરભ અને વીંછીઓથી ખીવામાં માત્ર (ડરપોકપણાનું) કલંક છે (ત્યારે) વિવેકવાળા મુનિઓ (પણ) સ્ત્રીના આલિંગનથી ભય પામે છે. સ્ત્રીઓથી ભય પામવો એ કલંક નથી.

સ્વદ્ને અગપ્પો, અલ્લઓ પરિચિતે, પશૌ અવકોહો ।

કદલ્યામ્ અસારા, આપણે અવારો અવારી ચ ॥૧૨॥

અગપ્પ-સ્વદ્ને-સ્વાંહું-તરવાર

અલ્લઅ-પરિચિત-પરિચયવાલો-ઝોઝ્ખીતો

અકોહ-પશુ-બકરો

અસારા-કેઠ

અવાર

અવારી

} -ભાષણ-બાજાર

ઉદાહરણગાથા—

નૃપ ! મા અકોહ-અસાર-અલ્લયં કુરુ અગપ્પં અનેન હિ ।

મૃતા અરિકરિમુક્તામિઃ વિશિ અવારા વિદિશિ અવારીઓ ॥ (૯)

હૈ રાજા ! તારા ખાંડાને ઝોકડાથી અને કેળથી પરિચિત ન કર, કારણ કે એ ખાંડાએ શત્રુઓના હાથીઓને મારીને તેમાંથી મેળવેલા મોતીઓથી દિશાળી બનશે અને વિદિશાળી બનશે ભરી દીધી છે.

અર્થાત્ હાથીઓને હણનારું એવું તારું ખાંડું બોકડા કે કેળ ઉપર ન ચલાવ.

મોરે અલ્લલો, કુવકુટે અલંપો, અઆલિ દુર્દિનકે ।

નિઃસ્નેહે અઅંચો, અજ્ઞસ્સં શપિતમ્, અક્ષતે અણહં ॥૧૩॥

અલ્લલ-મોર-મયૂર

અલંપ-કૂકડો

અઆલિ-દુર્દિન-ઠેલી-લાગ લાગટ વર-

સતો વરસાદ-હેલી

અઅંચ-સ્નેહ વિમાનો

અજ્ઞસ્સ-આજ્ઞા-શાપ

અણહ-અક્ષત-આણું

અઆલિ

આ, હ્રસ્વ ઇકારાંત શબ્દ છે અને વિભક્તિનો લોપ કરીને અહીં તેને બતાવેલો છે. વિભક્તિ સાથે બતાવેલો હોત તો 'અઆલી' એવો નિર્દેશ થાત.

અજ્ઞસ્સ

'અજ્ઞસ્સઈ' 'અજ્ઞસિયં' એવા અનેક પ્રયોગ દેખાય છે એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે 'અજ્ઞસ્સ' એ ધાત્વાદેશ છે પરંતુ પ્રાચીન દેશીસંગ્રહકારોએ 'અજ્ઞસ્સ'ને ધાત્વાદેશ તરીકે જણાવેલો નથી, તેનુસાર અમે પણ તેને ધાત્વાદેશ તરીકે ન જણાવતાં આ સંગ્રહમાં લીધેલો છે.

ઉદાહરણગાથા—

અણહો અઆલિમત્તઅલ્લલેસુ અપિ ત્વમ્ અઅંચ ! પ્રિયાપાર્શ્વમ્ ।

ગન્તુમસહઃ અલંપો ઇચ આત્માનમ્ અજ્ઞસ્સઈ ઇતિ પથિકજનઃ ॥(૧૦)

'હિ નિઃસ્નેહ ! એલીને લીધે મોરો મત્ત થયા છતાં તું આખો છે અર્થાત્ તને કશી અસર નથી થઈ' (પોતાની) પ્રિયા પાસે જવાને અશક્ત એવો પ્રવાસી, એ પ્રમાણે કૂકડાની પેઠે પોતાની બાત ઉપર આકોશ કરે છે.

અંજસં ઋજુ, અદાઓ મુકુરે, અંછિયં ચ કૃષ્ટકે ।

અસિયં દાત્રે, સ્વચશે અપ્પજ્ઞો, અનવસરે અત્થક્કં ॥૧૪॥

અંજસ-ઋજુ-સરઠ

અદાશ-દર્પણ-મોહું જોવાનો કાચ

અંછિય-હૈંચેહું

અસિય-દાતરહું

અપ્પજ્ઞ-સ્વવશ-સ્વતંત્ર

અત્યક્ક-અનવસર-અવસર નહિ, અવ-
સર વિનાનું

ઉદાહરણગાથા—

અદાયકરયા ત્વમ્ અંજસમતે ! અસિયવક્રઝુવા !

અંછિયહૃદયઃ તામ્યસિ કિં અત્યક્કે અન્-અપ્પજ્ઞો ॥ (૧૧)

સરળ મતિવાળા હે ! હાથમાં દર્પણવાળી અને દાતરકાની પેઠે
વાંકાં ભવાંવાળી (સ્ત્રી) વડે ખેંચાએલા હૃદયવાળો તું અનવસરે પરવશ
થઈને શા માટે તમતમે છે-કાંક્ષા કરે છે ?

અવકંદો આરક્ષે, આમ્ર-કટાક્ષેષુ અંબિર-અવંગા ।

ચન્દ્રે અમય-અમયણિગમા, ચ અદ્વણ-અદ્વણા વિધુરે ॥૧૫॥

અવકંદ-રક્ષવાઠ

અંબિર-આંબો

અવંગ-કટાક્ષ

અમય

અમયણિગમા

અદ્વણ

અદ્વણ

-અમૃતરૂપ ચન્દ્ર

-જેમાંથી અમૃત નિર્ગમે છે-

-નિકળે છે તે-ચન્દ્ર

-વિધુર-બાકુઠ

અમયણિગમ

‘જેમાંથી અમૃત નીકળે છે તે અમૃતનિર્ગમ અર્થાત્ ચંદ્ર’ એ રીતે
‘અમયણિગમ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરી શકાય એમ છે છતાં ‘અમૃતનિર્ગમ’-
નો ‘ચંદ્ર’ અર્થ સંસ્કૃતોમાં-સંસ્કૃતકોશોમાં પ્રસિદ્ધ નથી માટે એને અહીં
દેશી તરીકે બતાવેલો છે.

ઉદાહરણગાથા—

અંબિરઅવકંદાપ મદનઅદ્વણ ! અમયણિગમમુખ્યા ।

અમયઉદ્ગમે સ્વેલય તરલઅવંગચ્છટયા અદ્વણા ॥ (૧૨)

કામથી વ્યાકુળ થએલા અને ચપળ કટાક્ષની છટાથી આકુળ થએલા
(હિ માનવ !) તું ચંદ્રસમાન મુખવાળી તથા આંખાને સાચવનારી-
આંખાની રખવાળણુ-સાથે ચંદ્ર ઉગ્યે ખેલ અથવા રખવાળણુ સાથે તારી
બાતને રમાડ.

મત્સ્યે અંહઓ, અરો આયુક્તે, અંબહો કઠિને ।

અલય વિદ્રુમમ્, અહળી માર્ગે, અલિયા-અત્યયારિઆ ચ સસ્વી ॥૧૬॥

અંબજ-માછલું
અર-આયુક્-પ્રામેશ-ગામનો મુસ્ત્રી-
ગામનો અધિકારી વગેરે
અંબજ-કઠળ

અલય-વિદ્યુમ-પરવાણું
અરણી-માર્ગ
અલિયા
અત્યારિષા } અલી-ણી-મસ્ત્રી-મિત્ર

અલય

જેનો અર્થ 'વાંકડિયા વાળ' છે એ 'અલય' શબ્દ તો સંસ્કૃત 'અલક' ઊપરથી સાધી શકાય એમ છે માટે કેશવાચી એ 'અલય' શબ્દને હેશી ન સમજવો.

ઉદાહરણગાથા—

કુરુ અંબજઅક્ષિ ! મણિતાનિ અત્યારીણ અંબજા કિર્માસ ? ।
કામા અરુર કિમ્ અલિપ ! કિ અહ્ણોપ સ તવ અલયબોષ્ટિ ! ॥૧૨૩॥
હે મીનાક્ષિ ! તું સખીઓનાં કહેવાં કર, કઠણ શા માટે થાય છે ? હે અલી ! શું ગામના મુખીઓ કામદેવ જેવા રૂપાળા છે ? હે પ્રવાલસમાન હોઠવાળી ! માર્ગમાં (માર્ગ ઊપર જે બાય છે) તે શું તારો છે ?

અહરો અક્ષમે, અજુઓ સપ્તચ્છદે, અજ્ઞઓ સદ્જ્ઞમ્મિ ।

અવગણનાયામ્ અગિલા-અવણ-અણ્ણત્તિ-અગ્ગહણા ॥૧૭॥

અહર-અસમર્થ
અજુઅ-સાદહનું વૃક્ષ
અજ્ઞઅ-પાડોલી

અગિલા
અવણ
અણ્ણત્તિ
અગ્ગહણ } -અવગણના-અવજ્ઞા-તિરસ્કાર

અજુઅ

શં૦—સાદહના વૃક્ષને સાત સાત પાહડાંનું ઝુમખું હોય છે માટે તેનું પ્રસિદ્ધ નામ સપ્તચ્છદ (સપ્ત-સાત+છદ-પાહડું) છે. એ 'સપ્તચ્છદ' માટે સંસ્કૃતકૌશોમાં 'અયુક્' શબ્દ પ્રચલિત છે તો એ 'અયુક્' શબ્દ ઊપરથી આ 'અનુઅ' શબ્દ ન નીપજવી શકાય ?

સમા૦—'સપ્તચ્છદ' માટે સંસ્કૃત કૌશોમાં 'અયુક્' નહિ પણ 'અયુક્ષપ્' શબ્દ પ્રચલિત છે. 'અયુક્' ઊપરથી 'અનુઅ'ને સાધી તો શકાય પરંતુ એકલા 'અયુક્' ઊપરથી સાધિત થએલા 'અનુઅ' શબ્દમાં

૨

‘અયુક્તપણું’નો ભાવ કેવી રીતે આવે ? હવે જેમ આખા પદને બદલે અડધા પદથી પણ કામ ચાલે છે અર્થાત્ ‘સત્યભામા’ માટે ‘ભામા’ શબ્દનો પણ પ્રયોગ પાડિતો કરે છે એ રીતે ‘અયુક્તપણું’ માટે પણ ‘અયુક્ત’ શબ્દનો પ્રયોગ પાડિતો કરતા હોય તો ‘અયુક્ત’ ઊપરથી ‘અબ્જઅ’ શબ્દ આવી શકે અને એનો અર્થ પણ જળવાઈ રહે. પરંતુ આ નિર્ણય માટે તો પાડિતો પ્રમાણરૂપ છે. સંગ્રહકારો નહિ.

ઉદાહરણગાથા—

અજુઅકુસુમે હવ કમલે અગિલા તસ્યાઃ વિયોગઅહરાપ ।

અહ્જઅ ! સ્નાને અવળ્ણં અશને અળ્ણત્તી સસ્ત્રીણુ અગ્ગહળં ॥(૧૪)

હે પાડોશી ! વિયોગને લીધે અસમર્થ અનેલી તે(સ્ત્રી)ને જાણે કે સાહડતું ફૂલ ન હોય એમ કમલ તરફ આભુગમે છે, સ્નાન તરફ અરુચિ છે, ખાવામાં ભાવ નથી અને સખીઓ તરફ પણ તિરસ્કાર છે.

અયહો અંધંધુ કૂપે, અળહ-અળાહ-અવિળયવરા જારે ।

અવિનયવત્યામ્ અહયા તથા અહવ્વા અહયળા ચ ॥૧૮॥

અયહ } -કૂવો
અંધંધુ }

અળહ }
અળાહ } જાર-વ્યભિચારી-પુરુષ
અવિળયવર }

અહયા }
અહવ્વા } -ઠ્ઠવિનયવતી-અસતી-સ્ત્રી
અહયળા }

અંધંધુ

શં૦-સંસ્કૃતકૌશીમાં ‘કૂવા’ અર્થનો સૂચક ‘અન્ધુ’ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે, એ ‘અન્ધુ’ પદને ‘અન્ધંતુ’ વિશેષણ લગાડીએ તો અન્ધ+અન્ધુ= ‘અન્ધાન્ધુ’ શબ્દ બને અને તે ઊપરથી અહીંનો ‘અંધંધુ’ શબ્દ ન નીવડી શકે ?

સ૦—એ રીતે ‘અંધંધુ’ શબ્દને નીપજાવી તો શકાય પરંતુ એ ‘અંધંધુ’નો અર્થ માત્ર ‘કૂવો’ નહીં થાય કિંતુ ‘આંધળો કૂવો’ થાય ત્યારે અહીંનો ‘અંધંધુ’ તો માત્ર ‘કૂવા’ના અર્થનો સૂચક છે અને એ જ અર્થમાં તે દેશી તરીકે આ સંગ્રહમાં નોંધેલો છે.

વળી જે સંગ્રહકારો ‘અંધંધુ’ શબ્દને ‘અન્ધ’ અને ‘અન્ધુ’ના સમાસ દ્વારા નથી સાધતા પરંતુ એને એકે અઅંડ શબ્દ તરીકે ઔષ્ણાદિક સમજે

છે અને તેનો અર્થ 'કૂવો' બતાવે છે તેઓએ પણ 'કૂવા' અર્થવાળા એ ઔણ્ઠિક "અંધંધુ"ને દેશીસંગ્રહમાં જ મૂકવો જોઈએ, કારણ કે એ બતાવે છે 'અંધંધુ' શબ્દનો પ્રયોગ સંસ્કૃતમાં ક્યાંય દેખાતો નથી.

અવિણ્યવર

દ્રોણ નામનો દેશી સંગ્રહકાર 'અવિણ્યવર'ને બદલે 'અવિણ્યવર્ષ' શબ્દ માને છે.

શં૦-સંસ્કૃત 'અવિનયવર' શબ્દ ઊપરથી આ 'અવિણ્યવર' શબ્દ સહજ રીતે લઈ શકાય એમ છે છતાં તેને આ સંગ્રહમાં કેમ નોંધ્યો છે? વળી, 'અવિણ્યવર'ને એ રીતે સાધતાં અર્થની પણ ખામી નથી આવતી. કારણ કે 'અવિનય'નો બહુવીહિ સમાસ કરતાં તેનો અર્થ 'વિનય વિનાનો' થાય અને જે માણસ, વિનયહીન માણસોમાં 'વર'-શ્રેષ્ઠ-હોય તે 'અવિનયવર' કહેવાય અર્થાત 'અવિનયવર' ઊપરથી ઊતરેલો 'અવિણ્યવર' શબ્દ જર-અભિચારી-અર્થનો વાચક જરૂર થઈ શકે.

સ૦-વાત બરાબર છે પરંતુ સંસ્કૃતકોશોમાં 'અવિનયવર' શબ્દની એ રીતે પ્રસિદ્ધિ જ નથી માટે તેને દેશીસંગ્રહમાં લેવો પડ્યો છે.

'અગુજઝર' અને 'અચિરબુવર્ષ' વગેરે હવે પછી આવનારા શબ્દોમાં પણ આ જ પ્રકારનું સમાધાન સમજવું એટલે કે—

અ - (નહી) + ગુહ - (છાનું) + ધર - (જીરવનાર) - અગુહધર ઊપરથી અગુજઝર એટલે છાની વાતને ધરી-જીરવી-ન શકનાર અર્થાત્ છાની વાતને કહી દેનાર.

અ - (નહી) + ચિર - (લાંબા સમયની) - યુવતિ (જીવાન સ્ત્રી) - 'અચિરયુવતિ' ઊપરથી 'અચિરબુવર્ષ' એટલે તાજી યુવતિ-તરુણ સ્ત્રી.

એ પ્રકારે 'અગુજઝર' અને 'અચિરબુવર્ષ' વગેરે શબ્દો ઉક્ત શબ્દો દ્વારા સાધી શકાય એમ છે છતાં તે તે અર્થમાં તે તે શબ્દો સંસ્કૃતકોશાદિકમાં પ્રસિદ્ધ નથી માટે જ તેમને અહીં દેશી તરીકે ગણાવવા પડ્યા છે.

'અવિણ્યવર' શબ્દ છ અક્ષરવાળો છે તો પણ સમાન અર્થના પ્રસંગને લીધે તેને અહીં ત્રણ અક્ષરના શબ્દો સાથે ગણાવેલો છે.

'અડયણા' 'અણ્ણય' 'અક્કસાલ' 'અણ્ણવિ' 'અણ્ણલય' અને 'અણ્ણમદ્ધ' વગેરે શબ્દો સંબંધે પણ આ પ્રકારનું જ સમાધાન જાણવું.

અર્થાત્ એ બધા ચાર અક્ષરવાળા શબ્દો છે તો પણ સમાન અર્થના કારણને લીધે તેમને અહીં ત્રણ અક્ષરના શબ્દો સાથે નોંધેલા છે.

ઉદાહરણગાથા—

અહણ ! શ્રુણુ અયહે અણાહ-અહયણપ્રિયાન્ સ્મરસિ કાલે ।

અંગ્યું અવિણયવર-અહ્વાસ્થાનં ત્વમત્ર અણહો ! કિમ્ ? ॥૧૫

હે અસતિ ! સાંભળ, તું વખત આવ્યે, વ્યભિચારી પુરુષ અને વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓને પ્રિય એવા કૃવાઓને યાદ કરે છે. હે વ્યભિચારી પુરુષ ! બાર પુરુષ અને અસતીઓના સ્થાનરૂપ કૃવાને તું અહીં શા માટે યાદ કરે છે ?

અગ્ધાણો અણાહો તૃપ્તે, હઠે અહાહ-અણુવા ચ ।

ગોસે અણિલ્લં તથા અણોલય-અણુદવિ-અણુઅલ્લા ॥૧૬॥

અગ્ધાણ
અણાહ
અહાહ
અણુવા

તૃપ્ત-ધરાણો.

હઠ-બલાત્કાર.

અણિલ્લ

અણોલય

અણુદવિ

અણુઅલ્લ

પ્રભાત-સવારનો વચ્ચત.

અણાહ

સંસ્કૃત અન્ન+ચિત્-‘અન્નચિત્’ શબ્દ ઊપરથી ‘અણુધમ્’ શબ્દ નીપજ્ઞવી શકાય ખરો પરંતુ એ રીતે એને નીપજ્ઞવીએ તો એનો અર્થ ‘અન્નથી પુષ્ટ’ એટલો જ થાય ત્યારે અહીં સંગ્રહેલો ‘અણુધમ્’ શબ્દ તો ‘દેખવાથી તૃપ્ત’ ‘ખાવાથી તૃપ્ત’ ‘સુંઘવાથી તૃપ્ત’ એ રીતે તૃપ્તિ-માત્રને સૂચવે છે. અને તેનો એવો અર્થ છે તેથી તેને અહીં દેશી તરીકે બતાવેલો છે.

ઉદાહરણગાથા—

મનઃ અણુષ્ણેણ હરન્ અણુદવિફુલ્લારવિન્દમકરન્દમ્ ।

પરિમલપાનઅગ્ધાણો ઇવ અણિલ્લસમીરણઃ ક્ષિપતિ ॥ (૧૬)

રવેઃ અહાહસ્વિન્ડતતમરિપોઃ દર્શનામૃતઅણાહયા ।

અલિનાદૈઃ કમલિની ગાયતિ ઇવ અણોલય સુઅણુઅલ્લં ॥ (૧૭)

ખલાત્કારે મનને હરતો અને જાણે કે પરિમલના પાનથી તૃપ્ત થયેલો હોય એવો પ્રભાતસમયનો પવન, સવારના ખીલેલા કમળના મકરંદને ફેંકે છે.

અધકારશત્રુને બલાકારથી હણનાર એવા સૂર્યના દર્શનરૂપ અમૃતથી તૃપ્ત થએલી કમલિની, જાણે કે ભમરાઓના શુંભરવોને બાને પ્રભાતને સમયે સુપ્રભાતને ગાતી કેમ ન હોય ?

અપ્કુળ્લ અહિસાયં આપૂર્ણે, અવહયો ચ ત્વણપુરુષે ।

અવગૂઢં વ્યલીકે, ક્ષણરહિતે અવરિક્ક-અણરિક્કા ॥૨૦॥

અપ્કુળ્લ
અહિસાય } આપૂર્ણ-ભરપૂર.
અવહઅ-ધાસનો બનાવેલો પુરુષ-ઓઢું-
ચાહિયો

અવગૂઢ-અપરાધ.
અવરિક્ક- } ક્ષણરહિત-અનવસર-જેને
અણરિક્ક } સમય નથી એવો પ્રવૃત્તિથી
મરેલો

અપ્કુળ્લ

એક બીજાં 'અપ્કુળ્લ' શબ્દ 'આકાન્ત' અર્થમાં છે પણ તે શબ્દને તો અમે અમારા સિદ્ધદેમ વ્યાકરણમાં ક્તેન અપ્કુળ્લાદયઃ [૮ । ૪ । ૨૫૮] એ સૂત્ર દ્વારા સાધી બતાવેલા છે.

શં૦-આ ત્રણ અક્ષરવાળા શબ્દોના પ્રકરણમાં વીજા દેશીસંગ્રહકારોએ નીચે જણાવેલા બીજાં પણ શબ્દો નોંધી બતાવ્યા છે:

અચ્છલ-અપરાધ નહિ તે.

અલાહિ-સયુ^૧-થયુ^૨

અલસી-ક્ષુમા-અણસી.

અગ્વહ-રાજતે-શૈલે છે. અગ્વહ-મુહુક્તે-જમે છે. અહેસિ-આસીત્-હતુ^૧.

અદ્દહ-વચયતિ-કઠે છે-ઉકાલે છે-કાઠો કરે છે.

અઈહ-ગચ્છતિ-જાય છે.

અંચહ-કર્ષતિ-જેંચે છે.

તો તમે ઉપરના આ શબ્દોને કેમ ન નોંધી બતાવ્યા ?

સ૦-બીજાં દેશીસંગ્રહકારોએ નોંધેલા ઉક્ત શબ્દો અમે અમારા વ્યાકરણમાં જ બીજી રીતે સાધી બતાવ્યા છે માટે જ અમે તેમને આ સંગ્રહમાં લીધા નહીં. જેમકે;

'અચ્છલ' શબ્દ સંસ્કૃતસમ છે. 'છલ' એટલે અપરાધ અને અન-છલ-એટલે અનપરાધ. આ રીતે 'અચ્છલ' શબ્દ નીચળવી શકાય એમ છે.

'અલસી' શબ્દ સંસ્કૃત 'અતસી' ઉપરથી લાવી શકાય એમ છે. એને અમે આઠમા અધ્યાયમાં [અતસી-સાતવાહને લઃ ૮ । ૧ । ૨૧૧] સાધી બતાવ્યો છે.

અલાહિ [“ અલાહિ નિવારણે ” ૮ । ૨ । ૧૮૯] શબ્દને નિપા-
તોમાં કહી બતાવ્યો છે.

‘અગ્ધઠ’ વગેરે ક્રિયાપદોમાં આવેલા અગ્ધ, અગ્ધ, અદ્, અઠ અને
અંચ વગેરે ધાતુઓ આઠમા અઠયાયમાં ધાત્વાદેશોની સાથે ગણી બતાવ્યા
છે અને અહેસિ એવું આખું ક્રિયાપદ જ બીજા ગણના ‘અસ’ ધાતુ
બાપરથી સાધી બતાવ્યું છે.

અહેસિ માટે જૂઓ	-	૮ । ૩ । ૧૬૪]
અગ	”	૮ । ૪ । ૧૦૦]
અગ્ધ	”	૮ । ૪ । ૧૧૦]
અદ્	”	૮ । ૪ । ૧૧૬]
અઠ	”	૮ । ૪ । ૧૬૨]
અંચ	”	૮ । ૪ । ૧૮૭]

[ત્રણ અક્ષરવાળા શબ્દો પુરા થયા]

[ચાર અક્ષરવાળા શબ્દો]

અહિસાય

પ્રસ્તુત ગાથામાં આવેલા ‘અહિસાય’ શબ્દથી ચાર અક્ષરવાળા
શબ્દોની શરૂઆત થાય છે.

ઉદાહરણગાથા—

ધનઅપ્કુળ્ણો કલઅહિસાઓ અવડડ વ્વ સાવગૂદો સઃ ।

તાવત્ તસ્ય કથય માં સખિ ! અણરિકકં અન્-અવરિક્કમપિ ॥ (૧૮)

ધનથી પૂર્ણ અને મધુર ધ્વનિ અથવા કલાઓથી પૂર્ણ તે (પુરૂષ)
ઓડાની માફક સાપરાધ છે તો હે સખિ ! તું મને તેની પ્રવૃત્તિથી
ભરેલ પરિસ્થિતિની અને નિરવકાશપણાની વાત કહેજે.

અળ્હેઅઓ વ અન્તે, સ્ખિન્ને અવહિયં અણુહો ચ્ણકઃ ।

અંતોહુત્તં અધોમુક્કમ્, અહિહાણં વર્ણનાયાં વ ॥૨૧॥

અળ્હેઅઅ-આંત.

અવહિય-સ્ખિન્ન

અણુહઅ-‘ચ્ણો’ નામનું ધાન્ય.

અંતોહુત્ત-અધોમુક્ક-નીચું મોં,

નીચા મુલવાલો.

અહિહાણ-વર્ણના-પ્રસાસા.

અહિદ્વાણ

શં૦-સંસ્કૃત 'અભિધાન' ઊપરથી આ 'અહિદ્વાણ' પદ ઊતરી શકે છે, અને અર્થમાં પણ કશો વાંધો નથી આવતો છતાં આ પદને અહીં દેશીસંગ્રહમાં શા માટે લીધું ?

સ૦-એઓ સંસ્કૃત નથી જાણતા છતાં પોતે 'પ્રાકૃતજ' છે એવો ફાંકો રાખે છે. એવા દોઢડાદ્યા પંડિતજનોને ખુશ કરવા અહીં સંસ્કૃત દ્વારા નીપજાવી શકાય એવા 'અહિદ્વાણ' શબ્દને પણ નોંધ્યો છે.

ખીને સ્થળે પણ જ્યાં આવું આવે ત્યાં આ સમાધાન સમજી લેવાનું છે.

ઉદાહરણગાથા—

અંતોહુત્તો ચિન્તયસિ અહિદ્વાણં તસ્યા વણિકપુત્ર ! સદા ।

અણુહયવિક્રયણે અવહિઓ ચ અણ્હેઅઓ તતસ્ત્વકમ્ ॥ (૧૯)

હે વણિકપુત્ર ! તું તેણીની વર્ણનાને નીચે મોંએ સદા ચિંતવ્યા કરે છે તેથી તું ચણા વેચવામાં ખિન્ન થયો છે અને બ્રાંતિવાળો થયો છે.

અવહેયં અનુકમ્પ્યે, અવત્થરા પાદઘાતે ।

અવલિયં અસત્યમ્, અરિહૃદ્ નૂનમ્, અમ્માહયા ચ અનુગાયામ્ ॥૨૨॥

અવહેય-અવધેય-અનુકંપાપાત્ર-અનુકંપ્ય

અવત્થરા-પાદઘાત-પગનો ઘા-પાટ.

અવલિય-અસત્ય-અવહું.

અરિહૃદ્-નૂનમ્-ચોક્કસ.

અમ્માહયા-અનુગા-પાછલ પાછલ ચાલનારી

અવત્થરા

બીજા કોઈ દેશીસંગ્રહકાર આ શબ્દને અહલે 'અવહૃત્થરા' શબ્દ નોંધે છે.

ઉદાહરણગાથા—

અમ્માહયાઈ વૃત્તા અવહેય ! તવ જે ! અવત્થરા અરિહૃદ્ ।

ન અવલિયં યત્ યાવકરસેન ત્વં કિસલિતઃ અશોક દ્વ ॥ (૨૦)

હે દયાપાત્ર-ગરીબ બિચારા ! પાછળ ચાલનારીએ તને ખરેખર ઘાટું દીધી-મારી-અને તેથી તું અળતાના રસ વડે (લાલ રંગથી) એવો રંગાઈ ગયો છે કે કેમ જાણે નવાં પાંદડાંવાળો અશોક હો ? એ ખોટું નથી.

અત્યુવડં મલ્લાતકે, ક્ષીરે અલિયારં, અવલયં મેહે ।
અવહટ્ટો ગર્વિતકે, અણુસૂયા નિકટપ્રસવાયામ્ ॥૨૩॥

અત્યુવડ-મિલામું
અલિયાર-ક્ષીર-દૂધ
અવલ્ય-ઘર

અવહટ્ટ-અપહૃષ્ટ-ગર્વિત-અભિમાની
અણુસૂયા-અણુસૂતા-તરતમાં-પ્રસવનારી-
વિયાનાર

ઉદાહરણગાથા—

યદિ અલિયારં બાહ્લસિ તાવત્ અવલપ રક્ષ ઘેનુમ્ અણુસૂય ।
અવહટ્ટ ! અન્યથા સા મરિષ્યતિ અત્યુવડસંકુલે અરણ્યે ॥ (૨૧)
હે ગર્વિષ ! જો તું દૂધની વાંછા કરતો હો તો તરતમાં વિંઆય
એવી ગાયને ઘરમાં રાખ, નહીં તો લિલામાએથી ગીચ એવા અરણ્યમાં
તેણી મરી જશે.

અરિઅલ્લી શાર્દૂલે, કર્ષણરજ્જૌ અવયાળં ।

શિરશ્ચિત્રપટ્ટિકાયાં અણરાહો, અહ્ણિયં ચ આનીતે ॥૨૪॥

અરિઅલ્લિ-શાર્દૂલ-વાઘ.
અવયાળ-લેંચવાનું દોરહું

અણરાહ-માથા ઉપરની ચિત્રપટ્ટિકા-
માથા ઉપર રાક્ષવાની ચિત્રપટ્ટી.
અહ્ણિય-આણેહું-લાવેહું

ઉદાહરણગાથા—

ચાલુક્ય ! ત્વામ્ અવગણયતિ દિશાઅણરાહિઅ યજ્ઞોનુરાતં યઃ ॥
નરઅરિઅલ્લિ ! સ્વકળ્ઠે અવયાળં અહ્ણિયં તેન ॥ (૨૨)
હે ચાલુક્ય ! હે પુરુષવ્યાધ ! દિશાએના માથા ઉપર ચિત્રપટ્ટી
એવા યજ્ઞોનુરાગને ધરાવનાર એવા તારી જે કોઈ અવગણના કરે છે
તેણે પોતાના ગળામાં ખેંચવાનું દોરહું આણેહું છે અર્થાત્ તે, પોતાની
મેળે ગળાકાંસો ખાય છે.

અહિવિળ્ણા કૃતસાપત્ન્યા, દુર્દાન્તવૃષભે અલમલો ચ ।

અણુસુત્તી અનુકૂલે, અહોરણં ઉત્તરીયે ॥૨૫॥

અહિવિળ્ણા-શોક્ય.
અલમલ-ફાટેલો ઘઠદ-
અકિલો મસ્ત સાંઠ

અણુસુત્તિ-અનુકૂલ.
અહોરણ-મોઢણું-ઉત્તરીય વસ્ત્ર.

અલમલ

આને બદલે 'અલમલવસહ' એણું સાત અક્ષરવાણું નામ છે. એવો ગોપાલનો ભત છે.

અહોરણ

'ઓઢણા' અર્થમાં એક બીજો 'અવરિક્ષ' શબ્દ છે પરંતુ આ શબ્દને અમે શબ્દાનુશાસનમાં [ઉપર: સંચ્યાને-૮ । ૨ । ૧૬૬ ।] સાધી બતાવ્યો છે માટે અહીં નથી કહ્યો.

ઉદાહરણગાથા—

અલમલસમ ! અણુસુતી કથં ત્વમ્ મુઙ્ચ મમ ઉપરિતનમ્ ।

મૂઢ ! ત્વયા પરિહિતં અર્હિઘણાઙ્ અહોરણં ઇદં તયા ॥ (૨૩)

હે કાટેલા બબદ જેવા ! તું કેવી રીતે અનુકૂળ થા, માફ ઓઢણું મૂક-છોડ, હે મૂઢ ! તે પહેલું છે શોક્યનું ઓઢણું અને તેણીએ આ ઓઢણું પહેલું છે.

અવહુઅ-અવબળ્લા ઉદૂખલે, ચીર્યામ્ અરલાયા ।

અઈરિમ્પો કથાબન્ધે, કક્ષાવસ્ત્રે અવઅચ્છં ॥૨૬॥

અવહુઅ } ઠસલો-સાંઢણિયો-સાંણિયો.
અવબળ્લા

અરલાયા-ચીરી-એક પ્રકારનું ચાર ઇન્દ્રિ-
યવાહું ક્ષીણું જોવહું-જે રાત્રીમાં
ગણગણ કરે છે પણ દેસાતું નથી.

અઈરિમ્પ-કથાબન્ધ-હકીકતની ગુંથળો
અવઅચ્છ-અવકક્ષ-કક્ષાવસ્ત્ર

અવબળ્લા

આને બદલે કોઈ બીજા દેશીસંબંધકારે 'અવહવણુ' શબ્દ બતાવે છે એટલે 'અવઅણુ' માં ત્રીજો અક્ષર 'અ' નથી પણ 'હ' છે એમ તેઓ કહે છે.

અઈરિમ્પ

'કથાબંધ' અર્થવાળા આ શબ્દમાં છેડે 'મ્' અને 'પ' નો સંયોગ છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. લિપિના દોષને લીધે શુદ્ધ વાચનમાં બ્રહ્મતા પામેલા કેટલાક તો 'અઈરિમ્પ' ને બદલે 'અઈરિમ્પ' નોધે છે. અર્થાત્ છેડે બે 'પ' નો સંયોગ બતાવે છે.

અવઅચ્છ

બોજા દેશીસંગ્રહકારો આનો અર્થ 'કક્ષા' બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

અવઅણઘટનમ્ અવહુઅકળ્ડનમ્ અવઅચ્છમાત્રપરિધાનમ્ ।

અરલાયગુજ્જમાનનિકુજ્જવસનમ્ ઇતિ તવ રિપૂણાં અહરિપ્પો ॥ (૨૪)

તારા શત્રુઓની રહેણીકરણી સંબંધી હકીકતની કથા આ પ્રમાણે છે: ઊખલા ઘડવા-બનાવવા, ઊખલામાં ખાંડવું, માત્ર કછોટો પહેરવો અને ચીરીઓથી-તમરાં જેવાં જીવડાંથી-ગુંજીયમાન કુંજમાં રહેવું.

અક્ષલિયં પ્રતિફલિતે, અલીસઓ શાકવૃક્ષે ।

અહિરીઓ વિચ્છાયે, અગ્ગક્ષંધો રણાગ્રધુરા ॥૨૭॥

અક્ષલિય-આસ્ખલિત-પ્રતિફલિત-

પ્રતિબિંબિત-પડછંદો

અલીસઅ-સાગનું જાહ

અહિરીઅ-અહીક-વિચ્છાય-

કાંતિરહિત-નિસ્તેજ.

અગ્ગક્ષંધ-અપ્રસ્કન્ધ-રણમુખ-

યુદ્ધસ્થળનો આગલો ભાગ

ઉદાહરણગાથા—

અગ્ગક્ષંધપલાયનઅહિરીયા કુમારપાલ ! તવ રિપવઃ ।

ઉત વિમ્બયતિ અલીસયનિકુજ્જઅક્ષલિયઅલ્પશબ્દેઽપિ ॥ (૨૫)

હે કુંવરપાલ-કુમારપાલ ! તું જો, યુદ્ધસ્થળને મોખરેથી પલાયન કરી ગયેલા માટે જ નિસ્તેજ થયેલા એવા તારા શત્રુઓ, સાગના નિકુંજમાં પડતો પડછંદાનો થોડો શબ્દ-અવાજ-થતાં પણ ડરે છે.

અણમયં પુનરુક્તે, અંગાલિયં ઇક્ષુશકલે ।

અવરોહો અવરાહો ચ કદ્યામ્, અવાલુયા મૃક્કે ॥૨૮॥

અણમય-પુનરુક્ત-વારંવાર

અંગાલિય-શેરડીનો કટકો-શેરડીની

કાતલો

અવરોહ } -કટી-કેડ
અવરાહ }

અવાલુયા-સક્ક-દાંત સાથે સંબંધિત

એવો વન્ને હોઠમા અંદરના છેડાનો ભાગ

-અવાક

ઉદાહરણગાથા—

અળ્ળમથં અંગાલિયરસનેન અવાલુયા સ્ફુટં સ્ફુટતિ ।

इति अवररहिणि ! अधरं अवरोहस्थिताः तव पिबामः ॥ (२६)

શેરડીની કાતળીને વારંવાર ચૂસવાથી અવાળૂ સ્ફુટપણે ફૂટે છે-
દુખવા આવે છે-માટે કડવાળી છે ! તારી કેડ ઊપર ખેઠેલા અમે તારા
અધરને પિએ છિએ-ચૂસિએ છિએ.

पूरे अग्गवेओ, अहियारो लोकयात्रायाम् ।

चौरे अदंसणो, कपिकच्छवाम् अप्पगुत्ता च ॥२९॥

અગ્ગવેઅ—અગ્રવેગ-પૂર-નદીનું પૂર
અહિયાર—અધિકાર-લોકયાત્રા-લોક-
વ્યવસ્થા

અદંસણ—અદર્શન-ચોર
અપ્પગુત્તા—આત્મગુપ્તા-કપિકચ્છુ-કૌવચ

ઉદાહરણગાથા—

सरिताम् अग्गवेओ अदंसणा तथा च अप्पगुत्ता च ।

दूयन्ते झटिति लोकम् अहियारविरोधिनो हि खलाः ॥ (२७)

નદીઓનું ધસમસતું પૂર, ચોરલોકો અને કૌવચનો છોડ એ અધાં,
લોકને અટ ફૂટે છે-ફૂટે છે-દુઃખી કરે છે. કારણ કે ખલ લોકો, લોક-
યાત્રાના વિરોધી હોય છે.

अवगदं उरौ, दृष्टे अज्झसियं, चञ्चले अणेकज्झो ।

ग्रहभयरुदिते अहिसियं, अवहुसं उदूखलादी ॥३०॥

અવગદ—વિસ્તારવાહું—પહોહું
અજ્ઞસિય—દેખેહું
અણેકજ્ઞ—અનેકથય—ચંચલ—ચપલ

અહિસિય—પ્રહના મયથી રોવું—રાહું
કેતુ વગેરે પ્રહોની શંકાથી રોવું
અવહુસ—ઝસલો મૂળું વગેરે અને ણી
જેવું બીજું ઉપકરણ—ચાલણી
સુંડલો કચરોટ વગેરે ઉપકરણ

ઉદાહરણગાથા—

त्यक्त्वा अवहुसकर्म कामग्रहअहिसियं कुर्वत्या ।

अज्झसियं अणेकज्झं अवगदनयनया संस्मरामः ॥ (२८)

જાખજો સૂપડું વગેરે દ્વારા કરવાનાં કામોને છોડીને કામદેવરૂપથહની આશંકથી રોકકળ કરતી અને પહોળી આંખોવાળી એવી તેણીએ જોએલા કોઈ એક અંચળ પુરુષને અને સંભારિએ છિએ.

અભાયત્તો પ્રત્યાગતે, અભક્ષણં અયશસિ ।

કાપાલિકે અગહણો, અંગુથલં અંગુલીયે ॥૩૧॥

અભાયત્ત—અભ્યાવૃત્ત—પાલો વલેલો
અભક્ષણ—અભ્યાહ્યાન—અયશ—અકીર્તિ

અગહણ—અગ્રહણ—કાપાલિક—વામમાર્ગી
અંગુથલ—અઙ્ગુલ—આંગળોની વીંટી

અભાયત્ત

‘અપભ્રાંચત્’ શબ્દનો અર્થ ‘પાછો ગએલો’ એમ ગોપાલનો મત છે. ઉદાહરણગાથા—

અભક્ષણં અગણયન્તઃ વિમુક્તઅંગુથલાદિઆમરણાઃ ।

અગહણવેષાઃ રણતઃ અભાયત્તા ધ્રમન્તિ તવ રિપવઃ ॥ (૨૯)

રણુથી પાછા વળેલા એવા તારા શત્રુઓ પોતાની અકીર્તિને નહિ ગણકારતા, વીંટી વગેરે આભરણોને તણ જનારા અને વામમાર્ગીનો વેશ ધારણ કરતા ભમ્યા કરે છે.

ઇશુકદન્તપવનક્ષણે અવયારો, અવહહં મુસલે ।

અંગુલિણી ફલિન્યામ્, અહિસંધી પુનઃપુનઃકરણે ॥૩૨॥

અવયાર—માથ પૂનમનો ફક ઉત્સવ
કે જેમાં શેરડીનું દાતળ
કરવાનો અને ઈવો બીજો
આચાર કરવામાં આવે છે

અવહહ—અવહત—મુસલ—સાંબેહું

અંગુલિણી—ફલિની—પ્રિયંગુ—કાંગ

અહિસંધિ—અભિસંધિ—વારંવાર કરવું—
ફરીફરીને કરવું

ઉદાહરણગાથા—

અંગુલિણિશ્યામલૈઃ અવહહદશનૈઃ કુઙ્ગરેન્દ્રૈઃ ।

અહિસંધિ ઇશુઅશને કઃ અવયારેઽપિ કરોતિ પ્રતિસિદ્ધિમ્ ॥ (૩૦)

કાંગના છોડ જેવા શ્યામ અને મુસલ જેવા લાંબા દાંતવાળા ગજેંદ્રોની સાથે—મોટા મોટા હાથીઓની સાથે—માઘી પૂનમના ઉત્સવને પ્રસંગે જ્યારે દાતણને સ્થાને શેરડીને વારંવાર ચાવવાનો પ્રસંગ આવે છે. ત્યારે પણ વારંવાર શેરડીને ચાવવા માટે કોણ સ્પર્ધા કરે ?

અહિવણ્ણં પિણ્ણરકે, પાદત્રાણે અદ્ધજંઘા ચ ।

અદ્ધામરણે મૌક્તિકરચના અદ્ધોલ્લિયા નામ ॥૩૩॥

અહિવણ્ણ-અધિવર્ષ-લાલપીલું-હરતાલના
રંગ જેવું
અદ્ધજંઘા--અર્ધજંઘા-મોચક-મોર્જા
નામનું પગરહું-પગનું રક્ષક સાધન

અદ્ધોલ્લિયા-મોઢ-લોઢા-ના આમરણ
રૂપર મોતિઓની વિશેષ પ્રકારની રચના

ઉદાહરણુઆથા--

ધુસુણઅહિવણ્ણિયાઓ અદ્ધોલ્લિયમૂષિતાઃ યાઃ પુરા ।

તવ રિપુવધ્ધ્વઃ તા ધમન્તિ ત્યક્તઅદ્ધજંઘિયાઽ વમે ॥ (૩૧)

તારા શત્રુઓની વહુઓ જેઓ પહેલાં કેસર ચોપડીને લાલપીળી થઈ શોભતી હતી અને ખોળા ઊપર પહેરવાનાં જેમનાં આભરણોમાં મોતિઓની ખાસ પ્રકારની રચના કરેલી રહેતી હતી તેઓ પગરખાં-પગનાં રક્ષક-મોર્જા-છોડી દઈને આજકાલ વનમાં રખડે છે.

અદ્ધહારા વિદ્યુત્, સંજિતમ્ અદ્ધવિસ્ત્રયં, અસંગયં વસ્ત્રે ।

અદ્ધવક્ષણં પ્રતીક્ષણમ્, અવત્તયં તથા વિસંસ્થુલકમ્ ॥૩૪॥

અદ્ધહારા-અતિહારા-વીજળી
અદ્ધવિસ્ત્રય-અર્ધાઠ્યાત-સાન કરવી-
સંકેત કરવો-નિશાન કરી
સમજાવવું

અદ્ધવક્ષણ-અર્ધક્ષણ-વાટ જોવી-પ્રતીક્ષા
કરવી
અવત્તય-અવ્યક્ત-બરાબર નહિ-આહું
અવલું

અસંગય-અંશુકક-વસ્ત્ર

અદ્ધહારા

‘અર્ધહારા’ને અહીં ‘વીજળી’ અર્થમાં એક બીજા ‘અર્ધરાહા’ શબ્દ છે. સંસ્કૃત ‘અચિરાભા’ ઊપરથી તેની વ્યુત્પત્તિ થઈ શકે એમ છે. અચિર+(લાંબા વખત સુધી ન ટકે એવી) આભા-કાંતિ-જેની છે તે અચિરાભા અર્થાત વીજળી; માટે અહીં ‘અર્ધરાહા’ને નોંધ્યો નથી.

અદ્ધવક્ષણ

કેટલાક સંપ્રહકારો આ શબ્દનો અર્થ ‘પરીક્ષણ-પાઠખવું’ કરે છે.

ઉદાહરણગાથા—

અહારોદ્ઘોતે કસ્યાપિ અદ્વિત્વણ ચલિતાડસિ ।

સખિ ! કુરુ અદ્વિત્વણયં અવત્તયં અસંગયં ચ સંસ્થાપય ॥ (૩૨)

તું વિજળીના પ્રકાશમાં ઠેાઠના પશુ સંકેતથી ચાલી નીકળી છે,
હે સખિ ! તું વાટ ભે અને તારા આડાઅવળા વચ્ચેને ઠીક કર.

કાઠચ્યાં અંતરિજ્જં, અદ્વિત્વણં તથા ઉપાલમ્ભે ।

અંતીહરી ચ દૂત્યામ્, દિશાયાં અક્ષવાયા અપિ ॥૩૫॥

અંતરિજ્જ—અન્તરીય—કટીમૂત્ર—કણદોરો
—કંદોરો

અંતીહરી—અન્તિકહરી—દૂતી—સંદેશો લઈ
જનારી

અદ્વિત્વણ—અભિધ્યાન—ઉપાલમ્—ઓલંમો
—ઠપકો

અક્ષવાયા—દિશા

અદ્વિત્વણ

વીજા સંગ્રહકારો આ શબ્દનો અર્થ અમીક્ષણ અર્થાત્ વારંવાર
કરે છે.

ઉદાહરણગાથા—

આલિ ! મલિતાન્તરિજ્જે ! અદ્વિત્વણં તસ્ય મમ કથયન્ત્યા ।

ઉપકૃતં અંતીહરિ ! કિમ્ અક્ષવાયા પ્રલોકયસિ ? ॥ (૩૩)

સરી પડેલા કંદોરાવાળી હે સખી ! તેના સંબંધમાં ઠપકાનું વચન
કહેતી એવી તે, મારો ઉપકાર કર્યો. હે હૂતિ ! તું દિશાઓ તરફ શું
બુઝે છે ?

અવરિજ્જો અદ્વિતીયે, કોપે અહિયલં અવલુયા ચ ।

અવઠંમો તામ્બૂલે, વિરહે અવહાય—અવયરિયા ॥૩૬॥

અવરિજ્જ—અપરીય—અદ્વિતીય

અવઠંમ—અવસ્તમ્ભ—તંબોલ—

અહિયલ } —કોપ—ચોડ
અવલુયા }

નાગરવેલનું પાન

અવહાય } —અપમાન—વિરહ—વિયોગ
અવયરિમ }

અવયરિયા

આ શબ્દ પાંચ અક્ષરનો છે છતાં ય અર્થની સમાનતાને લીધે ચાર
અક્ષરવાળા અવહાય શબ્દની સાથે બતાવેલો છે.

ઉદાહરણગાથા—

અવટંમે અહિયલો કમલે અવલુયા તસ્યા ભવતિ અવહાપ ।

સુભગઅવરિજ્જ ! તવ પુનઃ અવચરિપ ભવતિ કિમિતિ'ન સ્વલુ મન્યામહે (૩૪)

વિરહ હોય છે ત્યારે તેણીને ત'ઓળ તરફ કોપ થાય છે અને કમળ તરફ ચીડ થાય છે. વળી, હે અદ્વિતીય સુભગ ! વિરહ હોય છે ત્યારે તને શું થાય છે એ અમે જાણુતા જ નથી. અથવા તને શું નથી થતું એ અમે જ જાણીએ છીએ.

અંજણિઆ અંજણઈસં અંજણઈસિયા ચ તાપિચ્છે ।

અંબસમી-અવસમિયા સ્તીમિતપર્યુષિતકણિકાયામ્ ॥૩૭॥

અંજણિઆ અંજણઈસ અંજણઈસિઆ	} -અજ્જનિકા-તમાલતુ ક્ષાઢ	અંબસમી અવસમિયા	} -અવસમિતા-પલ્લેઢી અને વાસી-તાજી તહીં ઈવી- કણક-લોટ-આટી
------------------------------	--------------------------	-------------------	--

અંબસમી

કેટલાક સંગ્રહકારો અંબસમી શબ્દના સ અને મ ને ઉલટા કરીને અંબમસી એવું નોંધે છે. અંબસમી અને અંબમસી આ બન્નેને નોંધનારાઓમાં કોતું નોંધેલું ખરું છે અને કોતું ખોટું છે તે માટે બહુદ્રષ્ટાઓ જ પ્રમાણ ગણાય.

ઉદાહરણગાથા—

અંજણિયરુચિ કૃષ્ણં અંજણઈસિયાલતામૃદ્દે દૃષ્ટા ।

મુચ્યતે ગોપવધ્વા અંબસમી અર્ધપક્વા અપિ ॥ (૩૫)

વિગલદ્વાષ્પકજ્જલકલુષિતઅવસમિયપિણ્ડકં પત્યુઃ ।

અંજણઈસસવર્ણં પાયેયં ક્રિયતે વધ્ધવા ॥ (૩૬)

તમાલલતાના અનેલા ઘરમાં તમાલ જેવી કાંતિવાળા કૃષ્ણને જોઈને ગોપની સ્ત્રી-ગોપી, પલળેલી અને વાસી કણકને અડધી પાકેલી છે તે પણ છોડી દે છે.

વહુ પોતાના પતિ-ધણી-માટે, (તેને વિરહ થવાને હોવાથી) ગળતા આંસુઓના કાજળથી મેલી થયેલી એવી તથા પલળેલી અને વાસી કણકના પીંડામાંથી તમાલ જેવા વર્ણુવાણું-કાણું-ભાતું કરે છે.

શં-કેટલાક સંગ્રહકારો, આ આર અક્ષરવાળા શબ્દોની નોંધમાં નીચે જણાવેલા આ શબ્દો વધારે નોંધે છે :

અછોડળ—મૃગયા—શિકાર

અલિજર—કુંડ

અચ્છમલ્લ

કોઈ સંગ્રહકાર અચ્છમલ્લનો. અર્થ યજ્ઞ બતાવે છે પણ તે અર્થ, ઘણા સંગ્રહકારોએ નથી કહ્યો તેથી અમે તેને જતો કર્યો છે.

ઘાતુ—

અઈચ્છ—અઈચ્છઈ } —ગચ્છતિ—જાય છે
અવકુસ—અવકુસઈ

અવક્સ—અવક્સઈ—પર્યતિ—જુર છે

અપ્પાહ—અપ્પાહઈ—સંદિશતિ—સંદેશો દે છે

અવ્લોહ—અવ્લોહઈ—અર્ષિ કોષાત્ કર્ષતિ

—મ્યાનમાંથી તરવાર સ્ત્રેંચે છે

અન્નિમ્હ—અન્નિમ્હઈ—સંગચ્છતે—સમાગમ

કરે છે—મેટે—છે

અગ્ઘાહ—અગ્ઘાહઈ

અગ્ઘવ—અગ્ઘવઈ } —પૂર્યતિ—પૂરે છે

અંગુમ—અંગુમઈ

અમિલાય—કુરંટકવું ફૂલ

અચ્છમલ્લ—રીછ

અશુક્લ—અશુક્લઈ—ક્ષિપતિ—ફેંકે છે

અવહ—અવહેઈ—રચ્યતિ—રચે છે

અલુક્ક—અલુક્કઈ—વિજ્ઞપ્યતિ—વીનવે છે

અણચ્છ—અણચ્છઈ } —કર્ષતિ—સ્ત્રેંચે છે

અચંચ—અચંચઈ

અલ્લત્થ—અલ્લત્થઈ—ઠક્ષિપતિ—ઝંચે ફેંકે

છે—ઠલાઠે છે

ઉપર નોંધેલા આ શબ્દો આ સંગ્રહમાં કેમ નથી આવ્યા ?

સં—આમાંના પેલાં ચાર નામો તો સંસ્કૃત ઊપરથી ઉપજવી શકાય એમ છે માટે અહીં તેની નોંધ કરવી જરૂરી નથી. એ પછીનાં બધાં ક્રિયાપદો છે અને તેમાં ઊપર દર્શાવેલા જે જે મૂળ ધાતુ વપરાયા છે તે દરેકની નોંધ અમે અમારા સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસનમાં કરેલી છે. જેમકે;

અઈચ્છ }
અવકુસ } [૮ | ૪ | ૧૬૨ |]

અવક્સ [૮ | ૪ | ૧૮૧ |]

અપ્પાહ [૮ | ૪ | ૧૮૦ |]

અવ્લોહ [૮ | ૪ | ૧૮૮ |]

અન્નિમ્હ [૮ | ૪ | ૧૬૪ |]

અગ્ઘાહ }
અગ્ઘવ } [૮ | ૪ | ૧૬૯ |]
અંગુમ }

અશુક્લ [૮ | ૪ | ૧૪૩ |]

અવહ [૮ | ૪ | ૧૪ |]

અલુક્ક [૮ | ૪ | ૩૮ |]

અણચ્છ [૮ | ૪ | ૧૮૭ |]

અચંચ [૮ | ૪ | ૧૮૭ |]

અલ્લત્થ [૮ | ૪ | ૧૪૪ |]

આ કારણથી આ ધાતુઓને અહીં ફરી નોંધવાની જરૂર નથી.

વળી, અહીં દેશીશબ્દોના સંગ્રહમાં ધાતુઓના આદેશોનો સંગ્રહ કરવો ઉચિત નથી. દેશીસંગ્રહમાં તો તે જ શબ્દો નોંધવાના હોય જેઓને અર્થ સિદ્ધરૂપ હોય અર્થાત્ જેમનો અર્થ ક્રિયારૂપ ન હોય પણ સત્વરૂપ-પદાર્થરૂપ-હોય અથવા અનાદિપ્રવૃત્તસંકેત સિદ્ધ જ હોય અને જેમની વ્યુત્પત્તિનો તો પત્તો જ ન લાગતો હોય એવા સિદ્ધ અર્થવાળા શબ્દો જ આ સંગ્રહમાં આવવા યોગ્ય છે.

વળી, વર્તમાન વગેરે લિન્ન લિન્ન કાળના અને કૃદંતના પ્રત્યયો લાગતાં એક જ ધાતુનાં જુદાં જુદાં રૂપો થાય છે અને તેમાં અર્થ-વિશેષતા પણ આવે છે. જેમનો અર્થ સિદ્ધરૂપ-એકરૂપ-જ હોય તેમાં એવી રૂપવિશેષતા અને અર્થવિશેષતા ન આવી શકે તેથી ધાતુઓના આદેશો સિદ્ધરૂપ નથી પરંતુ સાધ્યરૂપ છે-લિન્ન લિન્ન પ્રત્યયો દ્વારા તેમનો અર્થ લિન્ન લિન્ન રીતે સાધી શકાય છે તેથી સિદ્ધ શબ્દોના પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં ધાત્વાદેશોનો સંગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી. એથી જ આ આખા સંગ્રહમાં અમે ધાતુના એવા એક પણ આદેશને લીધો નથી.

વળી, બીજાં એ કે, એવા આદેશરૂપ ધાતુનાં રૂપો પણ પાર વિનાનાં થાય-ક્રિયાપદની દસ વિભક્તિઓનાં જુદાં જુદાં રૂપો, ભૂતકૃદંત, સંખંધક ભૂતકૃદંત, હેત્વર્થકૃદંત, વિધ્યર્થકૃદંત, કર્તારિકૃદંત વગેરે-એ બધાનો સંગ્રહ કરવો અશક્ય છે એ દષ્ટિએ પણ દેશીસંગ્રહમાં ધાત્વાદેશો નોંધવા ન ઘટે.

અવજ્ઞાઅ

અવજ્ઞાઅનો અર્થ ઉપાધ્યાય છે અને તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, સંસ્કૃત 'ઉપાધ્યાય' - પ્રાકૃત - 'ઉવજ્ઞાઅ' - જિપરથી લઈ શકાય એમ છે. આ અવજ્ઞાઅ તે પ્રાકૃત ઉવજ્ઞાઅનું કેમ જાણે અપભ્રંટ રૂપ ન હોય ? તાત્પર્ય એ કે અવજ્ઞાઅની વ્યુત્પત્તિ મળી શકે એમ છે માટે તેને આ ચાર અક્ષરવાળા શબ્દોમાં લીધો નથી.

[ચાર અક્ષરના શબ્દો પૂરા થયા]

[પાંચ અક્ષરના શબ્દો]

અવસમિઆ

આ શબ્દથી પાંચ અક્ષરવાળા શબ્દોની શરૂઆત થાય છે.

અવકીરિયં વિરહિતે, અંકુસઇયં અઙ્કુસાકારે ।

અપલાપે અવલ્લાવઓ ચ, અળહારઓ સ્વલ્લે ॥૩૮॥

અવકીરિય—વિરહયુક્ત—વિરહવાલું
અંકુસઇય—અઙ્કુસકિત—અંકુસ જેવા
આકારવાલું

અવલ્લાવઅ }—અપલાપ—નામકર જવું—
અવલ્લાવ } ઓઢવવું

અળહારઅ }—વચ્ચે નીચું—વચ્ચે ઝાઢાવાલું
અળહાર }

અવલ્લાવઅ

અવલ્લાવ ને ક પ્રત્યય લગાડ્યો હોય ત્યારે અવલ્લાવઅ અને 'ક' પ્રત્યય ન લગાડ્યો હોય ત્યારે અવલ્લાવ સમજવો. એ જ પ્રમાણે 'અળહાર' અને 'અળહારઅ'નો ખુલાસો સમજવાનો છે અને બધે આવા શબ્દોમાં આ ભૂતનું સમાધાન સમજી લેવાનું છે.

ઉદાહરણગાથા—

કિં કરોષિ અવલ્લાવં મારે અંકુસઇયા નચાઃ તવ ।

અળહારગણ્ડ ! યસ્યાઃ તં મા અવકીરિયં કુરુ ક્ષણમપિ ॥ (૩૭)

હે વચ્ચે ખાડો પડતા ગાલવાળા પુરુષ ! તારા કપાળમાં જેણીના નખો દ્વારા અંકુસ જેવા આકારો જણાય છે તેનો તું અપલાપ શા માટે કરે છે ? (જેણીના નખો દ્વારા એવું થયું છે) તેણીને ક્ષણ પણ વિરહિત ન કર.

અવપુસિઓ સંઘટિતે, અવચ્છુરણં ક્રોધમઙ્ગિમણિતે ।

અચ્છિવહ્ણં નિમીલનમ્, અન્નોસરિયં અતિક્રાન્તે ॥૩૯॥

અવપુસિઅ—સંઘટિત—પ્રાપ્ત—મળેલું
અવચ્છુરણ—ક્રોધ ઘર્તા નીકઠતું વચન—
ક્રોધ બતાવવાની પદ્ધતિવાલું વચન

અચ્છિવહ્ણ—અક્ષિપતન—નિમીલન—ઝાંઝ
મીંચવો—ઝાંઝ મીંચામળાં કરવાં—
વપેક્ષા કરવી

અન્નોસરિય—અતિક્રાન્ત—થઈ ગઈ—
ચીત્તિ ગઈ

અચ્છિવડણ

આ શબ્દ તો સંસ્કૃત અક્ષિપતન-પ્રાકૃત-અચ્છિવડણ એ રીતે ઉપજ્ઞવી શકાય એમ છે પરંતુ સંસ્કૃતમાં અક્ષિપતન શબ્દ અપ્રસિદ્ધ છે માટે તેને અહીં દેશોમાં લેવો પડ્યો છે.

ઉદાહરણગાથા—

પ્રસોદ સત્તિ! કિમિદ્દ યુક્તં ચિરઅવપુસિષ્ણ પ્રિયે અવચ્છુરણં ? ।
કર્તવ્યં અચ્છિવડણં અન્નોસરિયાપરાધસ્ય ॥ (૩૮)

હે સખિ ! પ્રસન્ન થા, અહીં લાંબા કાળે સંઘટિત-સંગમમાં આવેલા-પ્રિય તરફ ક્રોધનાં વચન કહેવાં શું યુક્ત છે ? જેના અપરાધો વીતી ગયા છે-પુરાણા થયા છે-એવા પ્રિય તરફ તો આંખમાં ચામણાં-ઉપેક્ષા-કરવાં ઠીક છે.

અવઅક્ષિપ્તઅં અવઅચ્છિઅં અજ્ઞવસિઅં અપિ નિવાપિતમુસ્થે ।
અસરાસઓ સ્વરહૃદયે, અગંડિગેહો ચ યૌવનોન્મત્તે ॥૪૦॥

અવઅક્ષિપ્તઅં
અવઅચ્છિઅં
અજ્ઞવસિઅં

નિવાપિત મુસ્થ-શ્રાદ્ધ કરવાને
લિધે મુંડિત મુસ્થ

અસરાસઅ—કઠળ હૃદયવાળો
અગંડિગેહ—જુવાનોથી છકેલો

ઉદાહરણગાથા—

તં અગંડિગેહં અસરાસયં ચ અવઅક્ષિપ્તપણ હિષ્ણમાનમ્ ।
અજ્ઞવસિપણ કિં સત્તિ ! સ્મરસિ અવઅચ્છિપણ પૂત્કુર્મઃ ॥ (૩૯)

હે સખિ ! જુવાનોથી છકેલા, કઠણ હૃદયવાળા અને નિવાપિત-શ્રાદ્ધ કરવાને કારણે મુંડિત-મુખ લઈને હિંડતા એવા તેને તું નિવાપિત-મુંડિત-મુખ વડે શું યાદ કરે છે ? અમે (તો) નિવાપિત-સરાવવાને નિમિત્તે મુંડિત-મુંડાવેલા-મુખ દ્વારા પોક મૂકીએ છીએ.

અચ્છિહરુલ્લો દ્વેષ્યે(વેષે), અચ્છિવિચ્છી પરસ્પરાકૃષ્ટિઃ ।

પ્રતિજાગરિતે અહસ્તમ્મિયં ચ અણુવજ્જિયં તથા ચ ॥૪૧॥

અચ્છિહરુલ્લ—દ્વેષપાત્ર-અળગમતો અથવા
વેષ-પહેરવેશ
અચ્છિવિચ્છિ—ભામ તેમ છેંચવું-
પરસ્પર છેંચવું

અહસ્તમ્મિયં } -પ્રતિજાગરિત-શોષવું-
અણુવજ્જિયં } ગોતવું-માઠ કાઢવી

અચ્છિહરુલ્લ

મૂળ ગાથામાં આ શબ્દનો વૈસ શબ્દ દ્વારા અર્થ બતાવ્યો છે. વૈસ એ પ્રાકૃત શબ્દ છે. તેના સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિ દ્રેણ્ય અને 'વૈષ' એ બન્ને શબ્દો ઊપરથી કરી શકાય એમ છે માટે અચ્છિહરુલ્લના એ બન્ને અર્થો અહીં જણાવ્યા છે.

કેટલાક સંગ્રહકારો અચ્છિહરુલ્લ શબ્દ નોધે છે અને કેટલાક ખીન્ન વળી અચ્છિહરિલ્લ શબ્દ બતાવે છે. આ પ્રમાણે સંગ્રહકાર ગ્રંથકારોમાં મતભેદ છે તેથી જે લોકો બહુશ્રુત-બહુશ-છે તેઓ કહે તે પ્રમાણરૂપ સમજવું.

અણુવજ્જય

આ શબ્દનો અર્થ ગણતું પણ થાય છે. અને એ અર્થમાં તે એની સિદ્ધિ વ્યાકરણમાં [૧૮૧૪૧૬૨૧] કરેલી છે માટે પ્રતિજાગરિત અર્થમાં જ એ શબ્દને દેશી સમજવો.

ઉદાહરણગાથા—

અચ્છિવિયછ્છીદુઃખિતા અચ્છિહરુલ્લા ત્વયા હૃતપ્રહારાઃ ।

પ્રિયાઅણુવજ્જણરહિતાઃ અહ્મિમ્મિજ્જંતિ શબરિકામિઃ ઘને ॥ (૪૦)

પરસ્પર ખેંચાખેંચ કરવાથી-આમ તેમ ખેંચાવાથી-દુઃખી થયેલા, તે પ્રહારો કરી ઘાયલ કરેલા અને પ્રિયાની ભાજી વિનાના એવા શત્રુઓને વનમાં ભીલડીઓ શોધે છે.

અભ્મપિસાઓ રાહુઃ, અબ્બુદ્ધસિરી અચિન્ત્યફલપ્રાપ્તિઃ ।

પુરુષાયિતં અહ્મુજ્જિયં, અંગવલિજ્જં ચ તનુવલનમ્ ॥૪૨॥

અભ્મપિસાઅ—અભપિસાઅ—રાહુ
અબ્બુદ્ધસિરી—જેટલો મનોરથ કર્યો હોય
તેનાં કરતાં વિશેષ ફલની પ્રાપ્તિ—
અદ્મુતશ્રો—ધાર્યા કરતાં વધારે ફલનો લાભ

અહ્મુજ્જિય—પુરુષવત્ આચરણ—વિપરીત
રત—સંભોગ—વચ્ચતે સ્ત્રીનું પુરુષવત્ આચરણ
અંગવલિજ્જ—અંગનું વલન—અંગનો વલ્કાંક
—શરીરનો મરોઢ

ઉદાહરણગાથા—

અહ્મુજ્જિયં અંગવલિજ્જં દૂરે ચ હહ વર્તનમપિ કિલ ।

અભ્મપિસાયવધૂનાં અબ્બુદ્ધસિરી શ્રીનાથ ! ॥ (૪૧)

હે લક્ષ્મીનાથ ! રાહુની વધૂઓએ એટલે તારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓએ ધાર્યા કરતાં વધારે ક્ષણ મેળવ્યું છે, તેમનું વિપરીત રતા અને અંગને વળાંકે તેા ફર રહ્યો, તેમનું અહીં રહેવું પણ ફર છે.

અદ્ભવિયારં મળ્હનમ્, અપારમગ્ગો ચ વિશ્રામઃ ।

અપહ્લિચ્છિરો જહમતિઃ, રહસ્યભેદી અગુજ્જહરો ॥૪૩॥

અદ્ભવિયાર—મંહન—મૂષળ—શોભા કરવી
અપારમગ્ગ—વિશ્રામ—વિસામો.

અપહ્લિચ્છિર—અહમતિ—મૂઠ
અગુજ્જહર—અગુહ્યહર—રહસ્યને પ્રકાશિત
કરનાર—ગુહ્ય વાતને પેટમાં ન સંધરી
શકનાર

અદ્ભવિયાર

કેાઈ સંગ્રહકાર આનો અર્થ મંહલ-માંહલું નોંધે છે.

અગુજ્જહર

અગુજ્જહર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંબંધી યુક્તિ ખતાવી દીધી છે. બુદ્ધો ગાથા અઠારમી-‘અવિણ્ણયવશ’ ઊપરનું લખાણ (પૃ૦ ૧૯)

ઉદ્દાહરણગાથા—

મા કુરુ અદ્ભવિયારં અકૂપે ! અપહ્લિચ્છિરે ! અગુજ્જહરે ! ।

યત્ સ ત્વયા નાનુનીતઃ અપારમગ્ગો મમ અક્ષણામ્ ॥ (૪૨)

હે કૃપા વિનાની, હે મૂઠ અને હે ગુહ્ય વાતને પેટમાં ન સંધરી શકનારી—ઓછા પેટવાળી ! તું શોભા ન કર, કારણ કે મારી આંખોના વિસામારૂપ તેને તેં મનાયો નથી.

અવઅણિઓ અસંમિલિતે, રિક્તે પુટે અમિન્નપુહો ।

હિવ્કાયાં અણુબંધિયં, અણચ્છિયારં ચ અચ્છિન્ને ॥૪૪॥

અવઅણિઅ—અસંમિલિત—નહિ મઠેહ
અમિન્નપુહ—અમિન્નપુટ—ખાલી પહિયો—
બાલકો પહિયાની રમત રમે છે, એ રમત
રમતાં લોકોને લલચાવવા માટે બજાર
રસ્તા ઉપર ખાલી પહિયો ફેંકે છે,
એવા ખાલો પહિયાનું નામ ‘અમિ-
ન્નપુહ’ છે

અણુબંધિય—અનુબન્ધિત—હેલકી
અણચ્છિયાર—છેલા વિનાનું—કાપ્યા વિનાનું
—અચ્છંહ—નિરંતર ચાલતું

ઉદાહરણગાથા—

અવશણિઅવસ્થભાનાં વૈરિણાં અભિન્નપુહ્યશૂન્યાનામ્ ।
તવ સ્મૃતિતિ નામકીર્તનં અણચ્છિઆરઅનુવંધિયં હરતિ ॥ ૪૩ ॥

જેમને પોતાની વધુલાએા મળેલી નથી અને જેએા (વનમાં રખડે છે તેથી) અભિન્નપુહ્ય નામની પડિયાની રમતથી વંચિત છે એવા તારા શત્રુએાની નિરંતર ચાલતી હેડકીને તારું નામકીર્તન શીઘ્ર હરી લે છે એટલે તે હેડકી શીઘ્ર ચાલી જાય છે.

અવરત્તય-અજરાઊર-અરવિદરં અનુશય-ઉણ્ણ-દીર્ઘે ।
અણરામયં અરતિઃ, અહ્હઅક્કલી તથા ચ કટિહસ્તે ॥૪૫॥

અવરત્તય - અપરક્ક-પશ્ચાત્તાપ-પસ્તાવો
-ઓરતો

અજરાઊર—ઝનું

અરવિદર—લાંબું

અણરામય—અરતિ—દુઃખ—ચેન ન પડે
તે—અસ્વાસ્થ્ય

અહ્હઅક્કલિ—કઢ ઊપર હાથ દેવો—
અટેલવું

અવરત્તય

ગોપાલ કહે છે કે—અવરત્તય શબ્દ છે. “અવરત્તયે પશ્ચાત્તાપેડપિ પ્રોચ્યતે તજ્ઞૈઃ” અર્થાત્ શબ્દચિદો કહે છે કે પશ્ચાત્તાપ અર્થમાં પણ અવરત્તય શબ્દ છે.

અવરત્તય-અજરાઊર-અરવિદરં તથા અણસઅ-ઉણ્ણ-દીર્ઘમ્મિ

આ મૂળ ગાથાના પૂર્વાર્ધના ઉક્ત બંને પાદોમાં સમાહાર દ્વંદ્વ સમાસ છે.

ઉદાહરણગાથા—

અરવિદરઅજરાઊરનિઃપ્રવાસાં તાં કૃતઅહ્હઅક્કલિયા ! ।

અગણયન્ અવરત્તયઅણરામયદુઃસ્થિતો ભવસિ ત્વમપિ ॥ ૪૪ ॥

હે કડ ઊપર હાથ દર્ધને ઉભેલા ! લાંબા અને ઊંચા નીચાના નાખતી તેને નહીં ગણતો તું ય એરતાની એચેનીથી—એરતાના દુઃખથી—દુઃખી થાય છે.

સીધો અવકરસો, અવયદ્ધિયં આજિહ્વતે ।

અવયાસિણી ચ નાસારજ્જુઃ, અલમંજુલો અલસે ॥૪૬॥

અવક્કરસ—સરકો—દાર
અવયદ્વિદય—રણમાંથી હરેલું—યુદ્ધભૂમિ-
માંથી પકડેલું

અવયાસિણી—નાકની દોરી—નાથ
અલમંજુલ—આઠસુ

અલમંજુલ

શં૦—કેટલાક સંગ્રહકારો આને બદલે અલમંજુલય શબ્દ નોંધે છે તો તે તમે કેમ નથી બતાવ્યો ?

સમા૦—અલમંજુલય શબ્દ, ખાસ કોઈ જુદો શબ્દ નથી પરંતુ અલમંજુલ શબ્દને સ્વાર્થિક ક પ્રત્યય લગાડીએ તો તેનું અલમંજુલય એવું બીજું રૂપ બને છે અને અલમંજુલયમાં મૂલ પ્રકૃતિ અલમંજુલ જ છે એથી અલમંજુલય ને પૃથક્ નોંધવાની જરૂર નથી. વળી, સ્વાર્થિક ક પ્રત્યય તો લગાડવો જ જોઈએ એવો નિયમ નથી, કોઈ કોઈ ઠેકાણે છંદની પૂર્તિ માટે કવિએ તેનો પ્રયોગ કરે છે ખરા. આ બધું જોતાં અમે અહીં પાંચ અક્ષરોવાળા શબ્દોની સાથે અલમંજુલ એ મૂળ શબ્દને જ નોંધેલો છે. અલમંજુલયને નોંધ્યો હોત તો તેથી મૂળ પ્રકૃતિનો નિષ્ક્રય ન થઈ શકત અને છ અક્ષરવાળો જ એ શબ્દ મૂળપ્રકૃતિરૂપ છે એવો ભાસ થાત.

ઉદાહરણગાથા—

અવયદ્વિદયા મટૈઃ ઘલ્લિય અવયાસિણિ નત્વમાનાઃ ।

મુજમદઅવક્કરસફલં અરયઃ અલમંજુલા તવ લખન્તે ॥ (૪૫)

ભટો દ્વારા રણસંગ્રામમાંથી હરાયેલા-પકડાયેલા અને તેથી નાકમાં નાથ ઘાલીને નચાવાતા એવા તારા આળસુ શત્રુઓ ભુબના મદને લીધે મદ-રસપાનના રૂળને-છાકટાપણાને-પામે છે. અર્થાત્ ખાન પકડેલા શત્રુઓ આમથીતેમ ઉછાળા મારે છે અને તેથી તેઓ પીધેલ જેવા લાગે છે.

અવહાદિયં ઉત્ક્રુષ્ટે, પ્રપાતનિહતે અવહકિકઓ તથા ચ ।

રોગે અંગવદ્હળં, અયતંચિયં ઉપચિતે ચૈવ ॥૪૭॥

અવહાદિય—ઉત્ક્રુષ્ટ—શાપિત—શાપ દેવો
અવહકિકય—કૂવા વગેરેમાં પહોંને
હળાયેલ

અંગવદ્હળ—અંગવર્ષન—રોગ
અયતંચિય—અતિતચિત—ઉપચિત—ગુણ-
ભરાવદાર—માંસલ—ઉપસેલું

અવઢાહિય

બીબા સંગ્રહકારોએ તો અવઢાહિય અને અવઢકિકય એ બન્ને શબ્દોને એક બીબાના પર્યાય બતાવ્યા છે અને એમ કરીને તેઓએ એક પ્રકારે ખરી હકીકત તરફ આંખમીંચામણાં જ કર્યાં છે ત્યારે અમે તો દેશી શબ્દોના વધારે સારા સંગ્રહોને ખરાબર તપાસીને પૃથકકરણપૂર્વક સંગ્રહ કર્યો છે તેથી જ અહીં અવઢકિકય શબ્દને જુદો પાડી તેનો ખરો અર્થ કરી બતાવ્યો છે.

અયતંચિય

કેટલાક સંગ્રહકારો આને બહલે અવઢચિય શબ્દ બતાવે છે. તેમાં કોનો લિપિબ્રમ છે અને કોનો નથી એ પ્રકારનો નિર્ણય અમે કરી શકતા નથી. મૂળ શબ્દમાં કયા ક્રમે અક્ષરો છે ? એ જાણવું હોય તો મૂળ શબ્દની મૂળ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય વગેરે વિભાગો જાણવા જોઈએ, પરંતુ આ દેશી શબ્દોમાં એ બતના નિયામક વિભાગો જાણી શકાતા નથી તેથી જ દેશી શબ્દોનો અક્ષરક્રમ નક્કી થઈ શકતો નથી. પરંતુ અમારે જણાવી દેવું જરૂરી છે કે અમે ઘણાં ઘણાં પુસ્તકોને તપાસી, તેમનો વિશેષ સંવાદ મેળવી અમુક ચોક્કસ માર્ગમાં ચાલિએ છીએ. આ બાબત આથી વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી.

ઉદાહરણગાથા—

અવઢાહેમિ દુરાશય ! પરિણીય પ્રવસતા યત્ ત્વયા ।

અયતંચિયવિષમશરબંગવઢ્ઢણા સા અવઢકિકયા બાલા ॥ (૪૬)

હે દુરાશય !-દુષ્ટ અભિપ્રાયવાળા ! તને હું શાપ દઉં છું; કારણ કે, તે પરણીને પ્રવાસ કરતાં પુષ્ટ કામદેવના રોગવાળી તે બાલાને કૂવામાં નાખીને હણી નાખી છે.

[પાંચ અક્ષરવાળા શબ્દો પુરા થયા]

છ અક્ષરવાળા શબ્દો શરૂ થયા

અરજુવહ

અરજુવહ શબ્દથી છ અક્ષરવાળા શબ્દોનો પ્રારંભ થાય છે.

અણુવહુયા અરજુવહૈ, અણહૃપ્પણયં અનષ્ટે ।

અજુયલવૃણા અમ્લિકા, અલ્લદૃપલદ્દં અજ્ઞપરિવર્તે ॥૪૮॥

અણુવહુયા-અનુવધુક્ષા-નવી વહુ-તાજી
જુવાન સ્ત્રી
અણહૃપ્પણય-અનષ્ટ-નાશરહિત

અજુયલવણ્ણા-અયુગલવર્ણા-આંબલીનું ક્ષાહ
અલ્લહૃપલદ્વય-શરીર ફેરવવું-પચ્ચાં-
ફેરવવાં-ઉલટું પાલટું કરવું

અણુવહુયા

આ શબ્દ દેશી છે તેમ અહરજુવહ શબ્દ પણ દેશી છે. તેવું અતાવવા માટે એ બન્ને શબ્દોને સરખી (વલક્રિતદ્વારા) બતાવેલા છે. અણુવહુયા એટલે અહરજુવહ અને અહરજુવહ એટલે અણુવહુયા એમ એ બન્ને શબ્દોને પર્યાયરૂપ સમજવાના છે. અહરજુવહ માટે જુઓ ગાથા અઠારમી અવિળયવર ઊપરનું લખાણ-(પૃ૦ ૧૯)

નીચે જણાવેલા ધાતુઓ, અમારા વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયના ધાતાદેશના પ્રકરણમાં સાધી બતાવ્યા છે તેથી અહીં સંગ્રહા નથી.

મૂળધાતુ—

અવજસ-અવજસહ-ગચ્છતિ-જાય છે [૮ | ૪ | ૧૬૨]

અવઅચ્ચ-અવઅચ્ચહ } પર્યતિ-જુએ છે [૮ | ૪ | ૧૮૧]
અવઅજ્જ-અવઅજ્જહ }

અહિરેમ્-અહિરેમહ-પર્યતે-પરે છે [૮ | ૪ | ૧૬૯]

અહિકલ્-અહિકલહ-દહતિ-બલે છે [૮ | ૪ | ૨૦૮]

અવહેહ-અવહેહહ-મુચ્ચતિ-મૂકે છે [૮ | ૪ | ૧૧૧]

અવહાવ્-અવહાવેહ-ક્રપાં કરોતિ-ક્રપા કરે છે [૮ | ૪ | ૧૫૧]

અહિલંચ્-અહિલંચહ } કાંક્ષા કરે છે [૮ | ૪ | ૧૧૨]

અહિલેચ્-અહિલેચહ } ઇચ્છે છે

અજુયલવણ્ણા

પ્રાકૃતમાં એક બીજે અજુયલવણ્ણ શબ્દ છે તે તો સંસ્કૃત અયુગલવર્ણ શબ્દ ઊપરથી ઊપજે છે અને તેનો અર્થ સાદહટવું આડ થાય છે. અર્થાત એ અજુયલવણ્ણ શબ્દ અને આ આંબલી અર્થના સૂચક અજુયલવણ્ણા શબ્દ બન્ને જુદા છે અને પરસ્પર સંબંધ વિનાના છે.

ઉદાહરણગાથા—

અણહૃપ્પણયચ્છાયે અજુયલવણ્ણાતલે પથિકસ્ય ।

અણુવહુસંસ્મરણેન અલ્લહૃપલદ્વયં પ્રેક્ષસ્વ ॥ (૬૭)

અનષ્ટ છાયાવાળા આંબલીના આડની તળે (સૂતેલો) પથિક, નવી વહુ સાંભરવાથી પડખાં ફેરવ ફેરવ કરે છે તે બે.

અનુગમને અમ્મણ્યંચિયં અહિપચ્ચુદ્ધયં જ્ઞાતવ્યમ્ ।

અમ્મણ્યંચિયં }
અહિપચ્ચુદ્ધયં } -અનુગમન-પાછલ જવું

ઉદાહરણગાથા—

દૂતીં અમ્મણ્યંચસિ યસ્ય કૃતે ભગિનિ ! ચન્દ્રવિમ્બમુલિ ! ।

ત્વં (તત્) કિં ન પશ્યસિ મુગ્ધે ! દયિતં અન્યા-અહિપચ્ચુદ્ધયં ? ॥ (૪૮૧)
હે અંદ્રમુખિ બહેન ! જેને મારુ તું દૂતીની પાછળ બાય છે તે તારો દયિત-વહાલો-હે મુગ્ધે ! બીજીની પાછળ ગયેલો છે તે શું તું બોલી નથી ?

[છ અક્ષરવાળા શબ્દો પુરા થયા]

આદિમાં 'અ' સ્વરવાળા એકાર્થક શબ્દો પુરા થયા.

[આદિમાં સ્વરવાળા અનેક અર્થવાળા શબ્દો]

હવે અહીંથી અકારાદિ ક્રમપ્રમાણે અનેક અર્થવાળા શબ્દો આપવાના છે. તેમાં 'પેલા એસ્વરવાળા પછી ત્રણસ્વરવાળા' એ ક્રમ પ્રમાણે તેમની નોંધ આપી છે.

[એસ્વરવાળા અનેકાર્થક શબ્દો]

અતિશય-દ્રુતેષુ અચ્છમ્ , તત-આદરણીય-છર્દિતેષુ અઅં ॥૪૯॥

અચ્છ—૧ અતિશય-વધારે પડતું ૨ શોષ
-ચ્છલદી ।

અઅ—૧ વિસ્તારવાળું ૨ આદરવા યોગ્ય
૩ છાંટેલું ।

જેમ આગળ દરેક શબ્દના ઉપયોગને સમજાવવા માટે ગાથાઓ દ્વારા ઉદાહરણો બતાવેલાં છે તેમ અહીં અનેકાર્થક શબ્દોની નોંધ, ઉદાહરણો સાથે નથી આપવાની, તેમ કરતાં વિદ્યાર્થીઓને મુંઝવણ થાય એવું છે અને તેનું કારણ અર્થની દૃષ્ટિએ અનેકાર્થક શબ્દોનું પરસ્પર વૈષમ્ય છે એટલે કે 'એક જ શબ્દના તદ્દન વિરોધી એવા પણ અર્થો થાય છે' એ છે.

અસતી-શુમા-નવવધુકા-તરુણીષુ અસ્યાં તથા અજ્ઞા ।

કૃશ-ગુરુ-શુક-મુલ-ઘૃષ્ટ-અલસેષુ શબ્દે અસત્યકે અઈં ॥૫૦॥

અજ્ઞા—૧ અસતી ૨ સારી ૩ નવી
વહૂ ૪ તરુણ સ્ત્રી ૫ આ—ગમે તે
કોઈ પ્રત્યક્ષ હોય એ સ્ત્રી ।

અટ્ટ—૧ કૃષ્ણ-વૃક્ષલં ૨ મોટું-પુરુ-
મારે ૩ પોપટ ૪ સુખ ૫ ઘીઠ -
નિર્લેજ્જ ૬ આલસુ-ઠંઠો ૭ શબ્દ-
સાદ ૮ અસત્ય વચન ।

અજ્ઞ

દ્રોણ નામનો સંપ્રહકાર અજ્ઞાને બદલે અજ્ઞ પદને નોંધે છે.
અને કહે છે કે અજ્ઞ એટલે ષ-ગમે તે પ્રત્યક્ષ હોય તે પુરુષ.

અણી ચ દેવરાણી-પતિભગિની-પિતૃષ્વસુકાસુ ચ ।

માતૃ-પિતૃષ્વસૃ-શ્વશ્રૂ-સસ્ત્રીયુ અત્તા, નિમે મુસે અણિહં ॥૫૧॥

અણી—૧ દેરાણી ૨ નગંદ ૩ ફઈ

અત્તા—૧ માતા ૨ ફઈ ૩ સાસુ ૪
સસ્ત્રી ૫

અણી

અણિયા અને અણી બન્ને સમાનાર્થક છે. અણી શબ્દને સ્વાર્થિક
ક પ્રત્યય લાગતાં અણિયા શબ્દ બને છે.

‘અવ્વો’

અવ્વો શબ્દ અવ્યય છે અને તેના સૂચન વગેરે અગ્યાર-અર્થો છે.
એ શબ્દને અમે અમારા વ્યાકરણમાં અવ્યયના પ્રકરણમાં [૮ । ૨ ।
૨૦૪] નોંધેલા છે. માટે અહીં ફરી નોંધ્યો નથી.

[એ અક્ષરવાળા અનેકાર્થક પુરા]

[ત્રણ અક્ષરવાળા શબ્દો]

અણિહ—૧ સરહું ૨ મુખ ।

ચીરિ-મશકયોઃ અરલં, અલસં સિવથક-કુસુમ્ભરત્તયોઃ ।

પશુ-કઠિનયોઃ અવિલો, અણુઓ આકાર-ધાન્યમેદયોઃ ॥૫૨॥

અરલ—૧ ચીરિ (જુઓ ‘અરલાયા’-
ગાથા ૨૬ મી પૃ૦ ૨૫) ૨ મચ્છર
અલસ—૧ સિવથક-મીણ અથવા માતની
કળી ૨ કસુંબે રંગેલું

અવિલ—૧ પશુ ૨ કઠળ
અણુ—૧ આકાર ૨ એક પ્રકારનું
અનાજ-ધાન્ય (જુઓ ‘અણુ’-ગા૦
૫ પૃ૦ ૭)

અણુઆ

બોજા સંગ્રહકારો અણુઆ શબ્દ નોંધે છે અને તેના અર્થ યદિ-લાકડી-ખતાવે છે.

ગૃહ-ઉક્ત-પશ્ચિમાઙ્ગણ-નિષ્ઠુર-વિરસેષુ અચલં ચ ।

અવહો કૂપ-આરામયોઃ, અગ્નિઓ ઇન્દ્રગોપ-મન્દયોઃ ॥૫૩॥

અચલ—૧ ઘર ૨ લક્ષ-કહેલું ૩
ઘરનો પાછલનો ભાગ ૪ નિષ્ઠુર-નઠોર
૫ વિરસ-રસ વિનાનું

અવહ—૧ કૂવો ૨ આરામ-બગીચો
અગ્નિમ—૧ ઇન્દ્રગોપ નામનો ગ્રણ
ઇન્દ્રિયવાલો નાનો કીડો-આગિયો । ૨
મંદ-માંદો-મલલો

અવહ

આને જ સ્વાર્થિક ક પ્રત્યય લગાડવાથી અવહમ ૩૫ પદ્ય થાય છે અને તેનો અર્થ અવહની પેઠે સમજવાનો છે.

અત્યઘ્નં અત્યાહં અગાધ-આયામ-સ્થાનેષુ ।

સુરસ-ગુરેટયોઃ અજ્જઓ, જલાર્દ્ર-અજ્જદયોઃ અલ્લત્થં ॥૫૪॥

અત્યઘ } ૧ અસ્તાઘ-અગાધ-કુંડું ૨
અત્યાહ } લંબાઈ ૩ સ્થાન-થાળું-જાલી
જગ્યા અથવા અવકાશ

અજ્જમ—૧ સુરસ ૨ ગુરેટ-આ બન્ને
એક પ્રકારનાં તૃણ છે
અલ્લત્થ—૧ આર્દ્રવૃક્ષ-જલાર્દ્રા-પાણીથી
મીનું કપડું ૨ અંગદ-બાજુબંધ

અવળો વહ-ગૃહફલહક્રયોઃ, અણ્ણઓ તરુણ-ધૂર્ત-દેવરેષુ ।

અંતેહ્લી મધ્ય-ઉદર-લહરોષુ, અસંગિઓ હ્ય-ચલયોઃ ॥૫૫॥

અવળ—૧ પાણીના પ્રવાહને નિકલવાનો
માર્ગ-ગટર વા નાહું ૨ ઘરનો ફલહક ।
અણ્ણમ—૧ તરુણ-જુવાન ૨ ધૂર્ત-ઠગ
૩ દેર-દેરાણીનો વર (જુઓ 'અણ્ણો'
-ગા૦ ૫૧ પૃ૦ ૪૩)

અંતેહ્લી—૧ વચ્ચે ૨ જઠર-પેટ ૩
તરંગ

ત્રાયુ-અક્ષરવાળા શબ્દો પુરા થયા.

[चार अक्षरवाळा शब्दो]

असंगिअ—१ अश्व-घोडो २ चंचल ।

गत-भावि-वासरेषु दिवसारम्भे च अवरज्जो ।

कटि-कठिनयोः अवज्ज्ञसं, अलिअल्ली मृगमदे च व्याघ्रे च ॥५६॥

अवरज्ज—१ बीती गयलो दिवस २
धनारो-भावमारो-दिवस ३ दिवसनो
प्रारंभ

अवज्ज्ञसं—१ कड २ कठण
अलिअल्ली—१ कस्तूरी २ वाघ

देवकुल-वल्मीकयोः अहिहरं, अहिलियं अभिभवे च कोपे च ।

अध्वपश्चाद्भागे समागते अङ्गयं प्रविष्टे च ॥५७॥

अहिहर—१अहिग्रह-देवळ २ राफडो
अहिलिय—१ अभिभव-पराजय करवो
-चित्तुं २ कोप

अङ्गय—१ मार्गनो पाळलो भाग २
आवी मळेळुं- समागत ३ प्रविष्ट-
पेठेळुं

अइराणी इन्द्राण्याम्, तद्व्रताऽऽसेविन्यां च ।

क्षण-नियमयोः अवसहं, हठ-ईषन्मत्तयोः अकसाला अपि ॥५८॥

अइराणी—१ इंद्राणी २ सौभारय
मेळववा सारु इंद्राणीनुं व्रत करनारी स्त्री

अवसह—१ उत्सव २ नियम ।
अकसाला—१ हठ-बलात्कार २ थोडी
उन्मत्त-गांडी-स्त्री ।

अब्भुत्त-१ अब्भुत्तइ-स्नान करे छे [८१४।१४]

२ अब्भुत्तइ-दीपे छे [८१४।१५२]

अल्लियू-१ अल्लियइ-लीन भाय छे [८१४।५४]

२ अल्लियइ-पासे आय छे [८१४।१३९]

अथे अर्थवाणा अथे अन्ने धातुअने अथे धात्वादेशना प्रकरषुमां
नाधेला छे अथे अलीं इरी लभ्या नथी.

[चार अक्षरवाणा अनेकार्थक शब्दो पुरा]

[પાંચ અક્ષરવાળા અનેકાર્થ શબ્દો]

અવિરત-હિક્કયોઃ અણુસંધિયં, અવિહાવિયં ચ દીને ।

અનાલપને તદેવ, અવસ્થાવેલં રત-પ્રદોષયોઃ ॥૫૯॥

અણુસંધિય—૧ અવિરત-વિરામરહિત-નિરન્તર ૨ હેલકી ।

અવિહાવિય—૧ દીન ૨ આલપનરહિત-બોલ્યા વિમાનું ।

અવસ્થાવેલ—૧-રતિકીઢા ૨ પ્રદોષનો સમય

પાંચ અક્ષરવાળા અનેકાર્થ શબ્દો પુરા

૧ અવઅચ્છ-અવઅચ્છહ-ખુશ થાય છે, ખુશ કરે છે [૮૧૪૧૨૨]

૨ અવઅચ્છ-અવઅચ્છહ-જુદ છે [૮૧૪૧૮૧] ।

૧અવઆસ્-અવઆસહ-જુદ છે [૮૧૪૧૮૧] ।

૨ અવઆસ્-અવઆસહ-ચોટે છે-મેટે છે [૮૧૪૧૯૦] ।

૧ અવસેહ-અવસેહહ-જાય છે [૮૧૪૧૬૨] ।

૨ અવસેહ-અવસેહહ-નાશ પામે છે [૮૧૪૧૭૮] ।

૧ અવહર્-અવહરહ-જાય છે [૮૧૪૧૬૨] ।

૨ અવહર્-અવહરહ-નાશ પામે છે [૮૧૪૧૭૮] ।

અવઅચ્છ વગેરે આ બધા અનેકાર્થક ધાતુઓને અમે ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં બતાવી ગયા છે. તેથી તેમને અહીં ફરી વાર સંગ્રહ્યા નથી.

[છ અને આઠ અક્ષરવાળા અનેકાર્થ શબ્દો]

મ્ણિતઃ અકંઢતલિમો નિઃસ્નેહ-અકૃતવિવાહયોઃ ।

અપકીર્ત્યામ્ અસત્યે દાને ચ અવરિહટ્ટપુસણં ઇતિ ॥૬૦॥

અકંઢતલિમ—૧ સ્નેહ વિનાનો ૨ વાંઠો-વિવાહ નહિ કરેલો

અવરિહટ્ટપુસણ—૧ અપકીર્તિ ૨ અસત્ય ૩ ઢાન

અહિપચ્ચુઅ-૧ અહિપચ્ચુઅહ-પ્રહણ કરે છે [૮૧૪૨૦૧]

૨ અહિપચ્ચુઅહ-ભાવે છે [૮૧૪૧૬૩]

આ ધાતુને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે.

[એ પ્રમાણે એક અર્થવાળા

અને અનેક અર્થવાળા

અકારાદિ શબ્દો

પુરા થયા]

[એ સ્વરવાળા આકારાદિ વગેરે શબ્દો]

હવે, 'પહેલાં એ સ્વરવાળા પછી ત્રણ સ્વરવાળા' એ ક્રમવડે આકારાદિ શબ્દોનો પ્રારંભ થાય છે.

આહૂ ઘૂકે, આઝ સલિછે, તથા વૃશ્ચિકે આલાસો ।

આણિકં ત્ર્યસરતે, આઅલ્લી ક્ષાટમેદે ॥૬૧॥

આહુ—ઘૂવડ—ઠલ્લ પક્ષી

આવ—આપ—પાળી

આલાસ—વીછી

આણિક—ત્ર્યસરત—ત્રાંસી રતિકીઠા

આઅલ્લિ—એક પ્રકારનું ક્ષાટ—આવલ

આહુ

આ શબ્દ હસ્વ ઉકારાંત છે.

ઉદાહરણગાથા—

આઅલ્લિયા-આહુ-આલાસસંકુલામ્ અટવીમટતિ સ શૂન્યઃ ।

આણિકક્ષાયાયિકે ! તવ કારણેન આઝરહિતગરિસરિતમ્ ॥ (૪૯)

હે ત્રાંસામુરતને બાણુનારી સ્ત્રી ! શૂન્ય એવો તે તારા કારણુને લીધે-તારે માટે-આવળો, ઘૂવડો અને વીછીએથી ભરેલી તથા પાણી વિનાની પહાડી નદીએવાળી અટવીમાં આંટા મારે છે.

આહૃચ્ચં અત્યર્થે, મુખં આણુઅં, આઝલં અરણ્યે ।

આવંગો અપામાર્ગે, જૂટે આમોહ-આમેલા ॥૬૨॥

આહૃચ્ચ—આહૃત્ય—અત્યર્થ—હૃદયી વધારે

આણુઅ—આનન—મુખ—મોહું

આઝલ—અરણ્ય—જંગલ—વગહો

આવંગ—અપામાર્ગ—અધેહાનું ક્ષાહ

આમ હ } --જૂટ-જુહો-અંબોહો-વાલનો
આમેલ } --એક પ્રકારનો જુહો-વાઠને

બાંધવાની એક પદ્ધતિ

આણુઅ

આનો અર્થ આકાર છે એમ બીજા સંગ્રહકારો કહે છે.

આમેલ

હોગું અર્થમાં એક બીજે આમેલ શબ્દ છે પણ તેની વ્યુત્પત્તિ આપીડ ઊપરથી લેવાની છે [બુએ નીપાપીઠે મો વા-૮।૧।૨૩૪। તથા ૮।૧।૧૦૫।]

ઉદાહરણગાથા—

સ્ત્રસ્તઆમોડમ્લાનઆણુઆણ તવ રિપુવધ્નાં આમેલો ।

આહચં આડલમહોલુઠિતાનાં આઘંગમજ્જરીઃ લાતિ ॥ (૫૦)

હીલા પડેલા અંખોડાને લીધે કરમાયેલ મુખવાળી અને જંગલની જમીન ઊપર હુદ્થી વધારે આખોટતી એવી તારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓને અંખોડો અધેડાની મંજરીઓને લે છે.

આરિલ્લો આરાત્, આરોહો સ્તને, આફરો દ્યૂતે ।

આગત્તો કૂપતુલા, આસંઘા ઇચ્છાયામ્, ક્ષિત્તમ્ આવિદ્ધં ॥૬૩॥

આરિલ્લ — અર્વાક્-અર્વાચોન-કાઠમાં

ઉત્પન્ન થયેલ

આરોહ—સ્તન-યાન-બાઠકોને દૂધ દેનારો

માતાનો શારીરિક અવયવ

આફર—હૂત-જુગદું-જુમાર

આગત્તો—કૂવાની તુલા-ગરેડી જેના માથારે

ફરે છે તે સાધન

આસંઘા—આસન્ન-ઇચ્છા

આવિદ્ધ—ક્ષિત-પ્રેરિત-ફેકેલ

આરોહ

એક ખીંચે આરોહ શબ્દ છે, એનો અર્થ નિતંબ-કૂલો થાય છે, પણ એ કૂલા અથવા સૂચક આરોહ શબ્દ તો સંસ્કૃત છે.

આસંઘા

બીજા કેટલાક સંગ્રહકારો આનો અર્થ આસ્થા બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

આરિલ્લમવન ! આગત્તીદ્ધમુજ ! મુચ્ચ આફરં સુભમ ! ।

મ્ચિયતે તવ આસંઘાપ કામઆવિદ્ધા વરઆરોહા ॥ (૫૧)

હે તાજ ઉત્પન્ન થયેલ કામદેવની વાસનાવાળા, કૂવાની તુલા જેવા મજબૂત ભુજ-હાથવાળા હે સુભગ ! તું જુગારને મૂકી દે. કારણ કે ઉત્તમ સ્તનવાળી, કામથી આવિદ્ધ-પ્રેરિત-થયેલી એવી તે તારી ઇચ્છાને લીધે-તને પામવાની ઇચ્છાને કારણે મરે છે.

આણાઈ શકુની, આણુવો શ્વપચે, હઠે આઢાઢા ।

આયઢ્ઢી-આમોઅ-આલંબા વિસ્તાર-હર્ષ-મૂચ્છન્નાઃ ॥૬૪॥

આણાઈ—સમઠી
આણૂવ—શ્વપચ—ચંડાલ
આડાડા—બલાત્કાર—હઠ—આડોડાઈ

આયહ્નિ—વિસ્તાર—ફેઝાવ
આમોઝ—આમોદ—હર્ષ—આનંદ
આલંબ—આલમ્બ—મૂમિચ્છત્ર—વરસાદની
મોસમમાં છત્રના પેઠે જે ઝગે છે—
બિલાડીના ટંપ

આમોઝ

પરિમલ અર્થનો સૂચક એક બીજો આમોઝ શબ્દ છે પણ તેની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત આમોદ ઉપરથી કરવાની છે. અર્થાત્ પરિમલ સૂચક આમોઝ શબ્દ દેશી નથી.

ઉદાહરણગાથા—

હત્વા પ્રોષિતજનં આણાઈકુલમ્ ઇવ રચિતઆડાડો ।

આલંબઆયહ્નિમિષાત્ આમોઝા હસતિ પ્રાવૃદ્ધઆણૂવો ॥ (૫૨)

સમળીના કુળની જેમ પ્રવાસિજનોને હણીને હઠે ચડેલા ચોમા-સાડપ અંડાળ હર્ષને લીધે બિલાડીના ટંપના વિસ્તારને બાને હસે છે—હસી રહ્યો છે.

આલત્થો મયૂરે, આસયં આસન્ને, વલે આયામો ।

આલીલં નિકટમયે, આઠરં આજૌ, આઠસં કૂર્ચે ॥૬૫॥

આલત્થ—મોર

આસય—આસન્ન—પાસે, પાસેનું

આયામ—બલ

આલીલ—નજીકમાં મયૂરુપ

આઠર—સંપ્રામ—લડાઈ

આઠસ—કૂર્ચ—બે મવાં વચ્ચેનો ભાગ
અથવા ઢાઢોસુંછ

આયામ

વીજા સંગ્રહકારો આને અર્થ લાંબું બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

સભાયમઆસયસૈન્યં તવ પ્રેક્ષ્ય જાતઆઠરઆલીલા ।

આલત્થપિચ્છચ્છત્રાણિ હર્દિત્વા રિપવઃ અળઆઠસા યાન્તિ ॥૫૩॥

પાસે આવેલું તારું બળવાળું સૈન્ય જોઈને રણસંગ્રામથી નિકટની બીક પામેલા એવા તારા શત્રુઓ મોરનાં પીંછાનાં છત્રોને છોડીને ક્યું વિનાના થઈને બચે છે.

આસંગો આસવણં આલયણં વાસમેહે ।

આમોરઓ વિશેષજ્ઞકે, આહુંદુરો વાલે ॥૬૬॥

આસંગ આસવણ આલયણ	} વાસગૃહ-રેણાકનું ઘર		આમોરઝ-વિશેષજ્ઞ-વિશેષ જ્ઞાનનાર
			આહુંદુર—વાઠ-વાઠક

આહુંદુર

બીજા સંગ્રહકારો આને બદલે આહુંદુર શબ્દ બતાવે છે.

આલિદ્ધ

આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, આલિદ્ધ ઊપરથી થઈ શકે એમ છે. [બુએ
આલિદ્ધે લ-ઘૌ ૮ । ૨ । ૪૯] તેથી આલિદ્ધ શબ્દને દેશીસંગ્રહમાં
ગણ્યો નથી.

આહ

આહ—આહહ-કાંક્ષા કરે છે-પ્રચ્છે છે. આ ધાતુને ધાત્વાદેશના
પ્રકરણમાં નોંધેલો છે [બુએ ૮ । ૪ । ૧૯૨] તેથી તેને અહીં ફરી
લખી બતાવ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

આમોરય ! શ્રીઆસંગ । ત્વયા આહુંદુરા કરિ-હરીણામ્ ।

મિત્રઆસવણ-અમિત્રઆલયણદ્વારેપુ સંઘટિતાઃ ॥૫૪

હે શ્રીના વાસગૃહ-રહેઠાણ-૩૫ ! વિશેષજ્ઞ !-કલાચતુર ! તે
મિત્રોના ઘરને બારણે હાથીનાં બચ્ચાં સરસ રીતે ઘડી આપેલાં છે અને
અમિત્ર-શત્રુ-ના ઘરને બારણે વાંદરાનાં કે સિંહનાં બચ્ચાં સરસ રીતે
ઘડી આપેલાં છે.

કમલે આરનાલં, આસિયઓ લોહઘટિતે ।

આસક્ષઓ શ્રીવદે, આમલયં નૂપુરગૃહે ॥૬૭॥

આરનાલ—કમલ

આસિય—આયસિક-લોહામાંથી ઘટેલું

—લોહાની બનાવટ

આસક્ષઝ—‘ઓ’ એ પ્રમાણે બોલનારું

શ્રીવદ નામનું સુંદર પક્ષી

આમલય—જ્ઞાંઘરનું ઘર—જ્ઞાંઘર

રાક્ષવાનું ઘરું

આરનાલ

એક બીજે આરનાલ શબ્દ છે, એનો અર્થ કાંજી છે પણ એ કાંજી અર્થનો વાચક આરનાલ તે સંસ્કૃત આરનાલ ઉપરથી ઉતરી શકે છે અર્થાત્ કાંજી અર્થવાળો એ આરનાલ શબ્દ દેશી નથી. [સં-આરનાલ પ્રા० આરણાલ]

આસિયથ

“સંસ્કૃત અયસ્ એટલે લોહું, તે દ્વારા જે નીપજે તે આયસિક અને તેનું અપબ્રહ્મ રૂપ તે આસિયથ” કેટલાક સંપ્રદાયકારો આસિયથ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, ઉક્ત રીતે બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

લીલાઆરનાલ-આમલય-કેલિઆસક્ષપ દમાન્ તસ્યા: ।

યદ્વિરહે પશ્યત્ ! હૃદય ! ન ફુદ્ધિસિ તદ્ (સ્વમ) અસિ આસિયથં ॥૫૫

રમવાતું કમળ, આંઝરતું ઘરું અને રમવાતું શ્રીવદ્ પક્ષી-એ અધી તેણીની વસ્તુઓને જોતું હે હૃદય ! જેણીના વિરહમાં કુટી-શાટી-જતું નથી તેથી એમ જણાય છે કે તું લોહાતું બનેલું છે.

આઅઙ્ઙિયં પરવશ્ચલિતે, આઙ્ઙિયં ચ ઘૃતપણે ।

આલંકિયં ચ સ્વઠ્ઠીકૃતે, આમંડળં માળ્ડે ॥૬૮॥

આઅઙ્ઙિય—પરવશપણે ચાલવું

આઙ્ઙિય—જુગારની શરત-હોલ-રવલ

આલંકિય—સંજીકૃત—જે કોઈ સંજ-લ્લો

—ન હોય તેને સંજ કરવો તે

આમંડળ—માંડ-પાત્ર

આઅઙ્ઙિય

ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં અમે એક આયઙ્ઙ ધાતુ જણાવેલો છે—[વ્યાખ્યાયઙ્ઙઃ ૮ । ૪ । ૮૧] પરંતુ તેનો માત્ર વ્યાપાર-વાવરઙ્ઙ અર્થ છે, એથી એ ધાતુ સાથે પ્રસ્તુત આઅઙ્ઙિય શબ્દનો કશો સંબંધ નથી.

ઉદાહરણગાથા—

રત્નઆમંડળં અર્વનિ યઃ સસ્ત્રિ ! આઙ્ઙિયં ક્ષણે કરોતિ ।

સ આઅઙ્ઙિય-આલંકિયહિ કથં અભિસર્તઙ્ઙ્યઃ ? ॥ (૫૬)

હે સપ્તિ ! રત્નના પાત્ર જેવી પૃથ્વીને જે ક્ષણવારમાં જુગારની હોલમાં મૂકે છે તેને પરવશચલિતપણે અને અંજીકૃતપણે શી રીતે અભિસરાય ?

આરોગિય-આસીવય-આહુડિયા શુક્ત-સૂ(સૌ)ચિક-પાતતેપુ ।
મિશ્રત્વમ્ આહુઆલી, આસરિઓ સંમુસ્વાડ્ડયાતે ॥ ૬૦ ॥

આરોગિય—આરોગેહું—આરોગવું—સ્વાહું
—જમવું
આસીવય—આસેવક—સોયવતીં આજીવિકા
કરનાર—સર્ફ—કપડાં સીવનાર દરજી
આહુડિય—પતિત—પહેહું—નીંચે પડવું

આહુઆલિ—મિશ્રપણું—સેહમેહ
આસરિઓ—આસત—સામું આવેલ—સામું
આવવું

ઉદાહરણગાથા—

આરોગિયઆહુઆલિઅસવતૂનાં તવ નરેન્દ્ર ! શત્રૂણામ્ ।
આહુડિયાણમ્ અરણ્યે પત્રપુટઆસીવઅત્તં આસરિયં ॥ (૫૭)

હે નરેન્દ્ર ! સેળભેળવાળા સાથવાને ખાનારા અને નીચે પડેલા-
હારી ગયેલા-એવા તારા શત્રુઓની સામે જંગલમાં પાંદડાના પડિયા
સીવવાનું અર્થાત્ પડિયાના સર્ધ થવાનું કામ આવી પડ્યું છે.

આ ગાથામાં અને ઊપલી ગાથામાં આઅહુય આહુડિય આરોગિય
આહુઆલિઅ આહુડિય વગેરે પ્રયોગો જણાવેલા છે તે બધા ભૂતકૃદંત
જેવા જણાય છે. એ બધાના મૂળમાં અનુક્રમે આઅહુ આહુડ
આરોગ્ આહુઆલ આહુડ વગેરે ધાતુ જેવાં જણાતાં દેશી નામો છે
અર્થાત્ આઅહુ વગેરે દેશી નામો ઊપરથી આઅહુય વગેરે દેશી ભૂત-
કૃદંતો નીપજેલાં છે. એ આઅહુ વગેરે દેશીનામો ઊપરથી તેના નામ-
ધાતુઓ પશુ બની શકે છે, નામ ઊપરથી ધાતુ બનાવતાં તેને કરવાના
અર્થનો સૂચક ણિચ્ પ્રત્યય [સિદ્ધહેમન્વાં ૦ ૩૪૪૨] લગાડવાનો હોય
છે. આઅહુ કરોતિ ઇતિ આઅહુહ. એ જ રીતે આહુહ કરોતિ-આહુહ,
આરોગ્ કરોતિ આરોગહ, આહુઆલિ કરોતિ આહુઆલહ, આહુડ
કરોતિ આહુડહ વગેરેમાં સમજવાનું છે. આમ નામોને ધાતુ બનાવી તે
દ્વારા ણિજાં સંબંધક ભૂતકૃદંત વગેરે ક્રિયાવાચક શબ્દો બનાવી લેવાનાં
છે અને આ રીત ક્રિયાવાચક બધા દેશી શબ્દોમાં લાગુ પાડવાની છે.

આયાવલો ચ બાલાતપે, આવાલયં ચ જલનિકટે ।

આહોવિયં ચ આરોષિતે, આરાહ્યં ગૃહીતે ॥ ૭૦ ॥

આયાવલ—આતાપલઘ થોહો તહકો-
વાલ આતપ

આવાલ } અપ્+આલ=આવાલ-
આવાલય } પાણીની પાસે

આહોવિય—આટોપિત-આરોપિત-
રોપયુક્ત-આટોપયુક્ત
આરાહ્ય—આરાત-પ્રહણ કરેલું

આવાલ-આવાલય

ક પ્રત્યય લાગેલો હોય ત્યારે આવાલય બને છે અને ક પ્રત્યય ન લાગેલો હોય ત્યારે આવાલ થાય છે.

આરાહ્ય

વોજા સંગ્રહકારો આને અર્થ આસાદિત-પ્રાપ્ત કરેલું બતાવે છે.

ઉદાહરણુગાથા—

આયાવલે પ્રસૂતે કિં આહોવસિ રથાક્ક ! નિજદયિતામ્ ।
આરાહ્યવિસકન્દો આવાલસ્થિતાં પ્રસાદય ॥૫૮

હે ચક્રવાક ! સૂર્યનો ખાલ આતપ ફેલાતાં-સૂર્યનો ઉદય થતાં-તું પોતાની સ્ત્રી ઉપર શા માટે રોષે ભરાય છે ? બિસકંદને અહુણુ કરેલો તું, પાણીની પાસે બેઠેલી એવી તેને પ્રસન્ન કર.

માલાકારે આરંભિત્રો ચ આહસણં ઉજ્જિતકે ।

આલીવણં પ્રદીપ્તે, કરિકાયાં આવરેદ્યા ચૈવ ॥૭૧ ॥

આરંભિત્ર- માલાકાર-માલા કરનાર-
માઠી

આહસણ- આદિશન-ઉજ્જિત- હોડેલું,
હોડવું-ફેંકો દેવું

આલીવણ-આલોપન-પ્રદીપ્ત- સઠગેલું,
સઠગવું-આગ લાગવી

આવરેદ્યા-કરિકા-મઘ પોરસવાનું
પાત્ર

આહમ્મિય

આનો અર્થ આવેલું થાય છે. જવા અર્થમાં હમ્મ ધાતુ છે. [અમ દ્રમ હમ્મ × × × ગમ્લું ગતો-ધાતુપાશ૦ ૧ ગણુ, ધાતુઅંક ઉદર] તેનું આ ઉપસર્ગ સાથેનું ભૂતકૃદંત આહમ્મિત થાય અને તેનું પ્રાકૃત રૂપાંતર આહમ્મિય થાય. એ રીતે આહમ્મિયની વ્યુત્પત્તિ સમજવાની છે અર્થાત્ એ શબ્દ દેશી નથી.

આઙ્ઘ—આઙ્ઘઈ—આજિગ્નિ-સૂંધે છે
[૮ | ૪ | ૧૩]

આહોઈ—આહોઈઈ—તાડયતિ—મારે છે.
[૮ | ૪ | ૨૭]

આસંઘ—આસંઘઈ—સંભાવયતિ—સંભાવના
કરે છે [૮ | ૪ | ૩૫]

આભઈ—આભઈઈ—વ્યાપ્રિચતે—વાવરે છે-
પ્રવૃત્તિ કરે છે [૮ | ૪ | ૮૧]

આલિહ—આલિહઈ—સ્પૃશતિ—સ્પર્શ કરે
છે-અહકે છે [૮ | ૪ | ૧૮૨]

આયંછ—આયંછઈ—ઠર્ષતિ—ઘેંચે છે.
[૮ | ૪ | ૧૮૭]

આઝઈ—આઝઈઈ—મઝજતિ—બુઢે છે.
[૮ | ૪ | ૧૦૧]

આરોલ—આરોલઈ—પુઝ્જયતિ—પુઝ કરે
છે-દગલો કરે છે [૮ | ૪ | ૧૦૨]

આયંબ—આયંબઈ } વેપતે—કંપે છે-
આયજ્ઞ—આયજ્ઞઈ } ધીરે ધીરે હલે
છે. [૮ | ૪ | ૧૪૭]

આઢઈ—આઢઈઈ—આરંમતે—આરંમ કરે
છે-શરૂ કરે છે [૮ | ૪ | ૧૫૫]

આરોઝ—આરોઝઈ—ઠલ્લતિ—ઠલ્લસે છે
[૮ | ૪ | ૨૦૨]

આઢપ્—આઢપ્ઈ—આરંમ્યતે—આરંમ
કરવો-શરૂ કરવું [૮ | ૪ | ૨૫૪]

આ બધા ધાતુઓ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે તેથી અહીં
ફરી નોંધ્યા નથી.

આરાલિઝ

આ શબ્દનો અર્થ રસોયો થાય છે સં આરાલિક શબ્દ ઊપસ્થી
પ્રાં આરાલિઝ શબ્દ ઊતરે છે એથી આરાલિઝ શબ્દને દેશીસંગ્રહમાં
નોંધ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

કસ્ય વા વિયોગઆલીવજે આરંભિએ ! ત્વં પતિતા ।

યદ્ મદિરાવિમુખ્યા આહસણ આવરેહ્યાઈ કૃતમ્ ॥૫૨॥

અથવા હે માલણ ! તું કોના વિયોગરૂપ અગ્નિમાં પડી છે કે મદિરાથી
વિમુખ થયેલી તે મધ પીરસવાના વાસણને ફેંકી દેવાતું કથું છે.

આયાસલવો નીઢે, આયાસતલં ચ હમ્યંપૃષ્ઠે ।

આણંદવડો પ્રથમે વધ્વા રુધિરાણે વસ્ત્રે ॥૭૨ ॥

આયાસલવ—આકાશાલય—પક્ષિનું ઘર—
માઠો.

આયાસતલ—આકાશતલ—ઘરની
પીઠ—આગાસી.

આણંદવહ—આનન્દપટ—વહતું પહેલી
વારનું લોહીથી લાલ થયેલું વસ્ત્ર—
પ્રથમ સંલગ્ન થતાં વર, વહતું કુંવારાપણું
હરી છે છે. તે પ્રસંગે વહતું મર્દન થાય
છે, એ મર્દનદ્વારા વહતું જે રુધિર નીકળે
છે તે રુધિર દ્વારા રંગાયેલું વસ્ત્ર જોઈને
આ 'વહૂ જનની થવાને યોગ્ય છે' એમ જણા-
યાથી તે વસ્ત્ર બાંધવાને આનન્દ આપે છે
માટે એનું નામ 'આણંદવહ' છે

ઉદાહરણગાથા—

આયાસતલોપરિ વલ્લભસ્ય ચરિતં વ્યસ્યે ! નિહુષ્વ ।

આણંદવહો આયાસલવસ્થિતા સારિકા ચ તત્ કથયતિ ॥(૬૦)

હૈ સખિ ! વાલમનું અગાસી ઊપરનું—અગાસી ઊપર થયેલું—
ચરિત્ર તું બલ્લભને ધૂપું રાખે પણ તે ચરિત્રની હકીકત તો માળામાં બેઠેલી
મૈના અને લોહીથી પ્રથમ જ રંગાયેલું વસ્ત્ર કહી બતાવે છે.

આવિલુંપિય

બોજા સંગ્રહકારોએ આ સ્થળે આવિલુંપિય શબ્દને નોંધેલો છે પણ
અમે તેને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં બતાવી ગયા છીએ માટે અહીં
નોંધતા નથી. બુઓ—[૮ । ૪ । ૧૬૨] કાઠ્ઠ ધાતુને બદલે તેના
અર્થમાં પ્રાકૃતમાં વિલુંપ ધાતુ વપરાય છે તે વિલુંપની સાથે આ જોડ-
વાથી તેનું ભૂતકૃદંતનું ૩૫ આવિલુંપિય થાય. આવિલુંપિય એટલે
અભિલષિત—ચ્છેલું.

આસેઅગય

આનો અર્થ અવિત્ત વર્ષન—અર્થાત્ જેને જોવાથી જોનારો તૃપ્ત
ન થાય—જોનારની કે સાંભળનારની આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયો તૃપ્ત ન થાય—આંખ
વગેરે ઇન્દ્રિયો ધરાય નહીં—એવી સુંદરતમ વસ્તુ આસેઅગય કહેવાય. તે
આસેઅગયની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત આસેઅનક ઊપરથી ઊતરે છે તેથી
એને આ સંગ્રહમાં ઉમેર્યો નથી.

[એ સ્વરવાળાથી માંડીને પાંચ સ્વરવાળા એકાચક શબ્દો પુરા થયા]

અનેક અર્થવાળા બે સ્વરવાળા આકારાદિ વગેરે શબ્દો—

પ્રસવદુઃખ-નિત્ય-દૃષ્ટેષુ આવિ, આલં વહ-મૃદુકયોઃ ।

અત્યર્થ-દીર્ઘ-વિષમૈષુ લોહ-મુસલયોઃ તથા આઅં ॥૭૩॥

આવિ—૧ પ્રસવની પીડા ૨ નિત્ય ૩ દીટેલું કે જોલું.

આલ—૧ વહેલો ૨ મૃદુ-આલું-કોમલ.

આઅ—૧ હલ્લ બહાર-વધારે ૨ આયત-લાંબું ૩ વિષમ ૪ આયસ-લોહું ૫ મુસલ-સાવેલું.

આણિયં આદિયં ડૃષ્ટે ગણનીયે અપ્રમત્ત-ગાઢયોઃ ।

સીત્કારે પણિતે આહુડં, આયરં ઉદૂઘલે કૂર્ચે ॥૭૪॥

આણિય } -૧ ડૃષ્ટ-મનગમતું ૨ ગણવા જેવું ૩ પ્રમાદ વિનાસું ૪ ગાઢ.
આદિય }

આહુડ—૧ સીત્કાર કરવો-સૌસકારવું-ચીસ પાઢથી ૨ પણિત-સ્તવેલું-સ્તુતિ અથવા જુવારની ધારત.

આયર—૧ ઝૂલ્લો ૨ કૂર્ચ-બે ભવાંનો વચ્ચેનો ભાગ અથવા ઢાઢીમુંઢ

આઅલ્લો રોગ-ચલયોઃ, વિલપિતે ચિત્રિતે ચ આરાઢી ।

આરઢ્ઢં ચ પ્રવૃદ્ધે સતૃષ્ણ-મેહાઢઢગતેષુ ચ ॥૭૫॥

આઅલ્લ—૧ રોગ ૨ ચંચલ

આરાઢિ—૧ આરાટિ-વિલાપ કરવો ૨ ચિત્રિત-ચિત્રવાલું

આરઢ્ઢ—૧ આઢ્ઢ્ઢ-વિશેષ વધેલું ૨ તૃષ્ણાવાલું ૩ ઘેર આવેલું

આરઢિય

બીજા સંગ્રહકારે આરાઢિને બદલે આરઢિય-(આરટિત) શબ્દ બતાવે છે અને તેના ઉક્ત બે અર્થો પણ સૂચવે છે. તેઓ કહે છે કે,

“ચિત્તલયં વિલપિયં ચ આરઢિયં” [ચિત્રલકં વિલપિતં ચ આરઢિયં]

આરણં અધર-ફરયોઃ, આવિયં ઇન્દ્રગોપ-મથિત-પ્રોતેષુ ।

આઝરં અતિશય-ઉષ્ણયોઃ ચલિત-કુપિત-આકુલેષુ આહિત્યો ॥૭૬॥

આરણ—૧ અધર-હોઠ ૨ ફલ્લું-ઢાલ.

આવિય—૧ ઇન્દ્રગોપ નામનો નાનો કોબો

૨ મથિત-મથેલું-બલાવેલું ૩ પરીવેલું.

આઝર—૧ અતિશય ૨ ઝડું.

આહિત્ય—૧ ચલિત-ચલેલું ૨ કોપેલું

૩ આકુલ.

આરેડ્યં મુકુલિતે મુક્તે ભ્રાન્તે સરોમાશ્ચે ।

નવવધુ-પરતન્ત્રયોઃ આવદ્વિય-આવિભજ્ઞાઓ ॥૭૭॥

આરેડ્ય—૧ મુકુલિત-મોકલું થયેલું—
સ્ત્રિલેલું ૨ મુક્ત-છુટ્ટો ૩ ભ્રાન્ત
૪ રોમાંચવાલું

આવદ્વિયા
આવિભજ્ઞા | —૧ નવો વધુ ૨ પરતન્ત્ર સ્ત્રી-

આહ્વણં ચ વિષ્ટે ક્ષણગૃહમળ્લનસુધાચ્છટાયાં ચ ।

અવિવિત્ત-સંકટે આરંદરં, આવદ્વિયં સંગત-સારે ॥૭૮॥

આહ્વણ—૧ વિષ્ટ-પીઠ-ચોખાના
લોટું પીઠું ૨ ઉત્સવને પ્રસંગે ઘરને
ક્ષણગારવા ચૂનાનું છાંટણું.

આરંદર—૧ એકાન્ત મહિ -વસ્ત્રવાલું
૨ સાંકડું

આવદ્વિય—૧ સંગત-સંગમવાલું ૨ સારું

આહ્વણ

બીજા સંગ્રહકારો આ શબ્દનો બુદ્ધો અર્થ બતાવે છે: આહ્વણ
એટલે ૧ ચોખાના પીઠનું-પીસેલા ચોખાનું—દૂધ અને ૨ ઘરનું ભૂષણ.

અવિવિત્ત-સંકટે । અભિવિદ્ય-સારે

મૂળના આ બંને શબ્દો, સમાહાર દ્વંદ્વ સમાસમાં મૂકેલા છે.

અભિવિદ્ય—

પ્રાકૃતમાં સમ્ ઉપસર્ગ સાથેના ગમ્ ધાતુના સ્થાનમાં અભિવિદ્ય
ધાતુ વપરાય છે: [સમા અભિવિદ્ય: ૮ । ૪ । ૧૬૪] અને તેનું
ભૂતકૃદંતનું ૩૫ અભિવિદ્ય થાય છે માટે અહીં અભિવિદ્યનો સંગત
અર્થ બતાવેલો છે.

આલુંચ—

આલુંચ—આલુંચ—દહતિ-બળે છે.

આલુંચ—આલુંચ—સ્પૃશતિ-સ્પર્શ કરે છે,

આ બંને આલુંચ ધાતુઓને અમે ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં [૮ ।
૪ । ૨૦૮ । તથા ૮ । ૪ । ૧૮૨] નોંધેલા છે માટે અહીં એને ફરી
લખ્યા નથી.

આકારાદિ અનેકાર્થ શબ્દ પુરા થયા.

[ઇકારાદિ અનેકાર્થક શબ્દો]

હવે 'પેલા બે સ્વરવાળા ઇકારાદિ શબ્દો પછી ત્રણ સ્વરવાળા' પ જ પૂર્વક્રમ વડે ઇકારાદિ શબ્દોને કહેવામાં આવે છે:

ઇમ્મો મીતે, ઇમ્મો વણિજિ, ઇક્ષુશકલે ઇંગાલી ।

ઇક્કુસં ઉત્પલમ્, ઇરિણં કનકમ્, ઇન્દિન્દિરે ઇદંડો ॥૭૯॥

ઇમ્મ—મીત—મય પામેલો

ઇમ્મ—ઇમ્મ—વાણિયો

ઇંગાલી—શેરડીની કાતળી

ઇક્કુસ—નીલ ઉત્પલ—કમલ

ઇરિણ—હિરણ્ય—કનક—સોનું

ઇદંડ—મમરો

નીચે જણાવેલા શબ્દોની સાધનિકા, આડમા અધ્યાયમાં બતાવેલી છે તેથી તે શબ્દોને અમે અહીં ફરી નોંધી બતાવ્યા નથી.

ઇમ્મ } —એત્ત-એ [૮ । ૩ । ૮૫ ।]

ઇરિહ—ઇદાનીમ્—હમણાં [૮ । ૨ । ૧૩૪ ।]

ઇર—કિલ—નક્કી [૮ । ૨ । ૧૮૬ ।]

ઇક્કુસ

મૂળ ગાથામાં આ શબ્દોનો સાધારણ ઉત્પલ અર્થ જણાવ્યો છે તે પછી તેનો અર્થ 'નીલ ઉત્પલ-નીલું-ઉત્પલ-કમલ' સમજવાનો છે.

ઇન્દિન્દિર

કેટલાક સંગ્રહકારો આ શબ્દને પણ દેશી સંગ્રહમાં નોંધે છે. પરંતુ અમે તે આ શબ્દને સંસ્કૃત નામમાલામાં દીઠો છે માટે દેશી-સંગ્રહમાં સ્પષ્ટપણે નોંધ્યો નથી પણ અર્થ બતાવવાની આ રીતને બાને અમે ઇન્દિર શબ્દની નોંધ આ સંગ્રહમાં લીધી તે છે જ.

ઉદાહરણગાથા—

ઇમ્માણ ઇરિયં, ઇક્કુસં ઇદંડાણં, ગજાનાં ઇંગાલી ।

ઇમ્માણ ચ 'મા મૈષીઃ' શબ્દો હર્ષ સમુદ્વહતિ ॥ (૬૧)

વાણિયાઓને સોનું, ભમરાઓને નીલું કમળ, હાથીઓને શેરડીની કાતળીઓ અને ભય પામેલાઓને 'તું ન ડર' એવો શબ્દ હરખ બીજા બાવે છે.

इकण-इराव-इग्घिय-इरिया चौर-करि-भर्त्सित-कुटीषु ।
अवघ्राते इंधियं, इंदग्गि-इंदग्गिधूमं अपि तुहिने ॥८०॥

इकण—चौर

इराव—हाथी

इग्घिय—भर्त्सना पामेल—वस्त्रोडेल

इरिया—कोटडी

इंधिय—सुंधेळं

इंदग्गि

इंदग्गिधूम

}—हिम-बरफ

ઉદાહરણગાથા—

मनइककण ! बलइग्घियइराव । प्रह्नाइरियास्थिता मुनयः ।
इंदग्गिनगे इंदग्गिधूमधवलं यशः तव जिघ्रन्ति ॥ (६२)

બળથી હાથીને ભોઠો પાડી દેનાર હે મનચોર ! હિમાલય ઊપર
પુદ્ગિરૂપ ચોરડીમાં બેઠેલા મુનિઓ તારા હિમ જેવા ધવલ યશને
સુધે છે.

कौमारे इंदमहो, इंदोवत्तो च इन्द्रगोपे ।

कीटेषु इंदगाई युतेषु, इरमंदिरो करभे ॥८१॥

इंदमह—कौमार—कार्तिकेय

इंदोवत्त—इंद्रगोप नामનો નાનો કીડો

इंदगाई—बे जोडिया कीडा—जेओ

ऊपराऊपर चढेला साथे भमे छे—रहे छे

इरमंदिर—ऊंट.

इंदमह

अवन्तिसुन्दरी नामे कैशकार इंदमहो ने पहले इंदमहं नोधि छे
अने तेभ करी इंदमह शपदनी नान्यतर अति सूखवे छे. तथा तेना
अर्थ अतावतां अे कैशकार इंदमहं कौमारम् अेवो उल्लेख करे छे.
आ उल्लेखमां आवेवो कौमार शपद कुमारी संअंधी अर्थात् कुमारीनुं
अेवो भाव अतावे छे. तात्पर्य अे के इंदमह अेटवे कुमारीनुं अर्थात्
कौमार-कुमारावस्था संअंधी-कुं वारापण्युं—अरूपृष्ट-अनुपलुगत-यौवन.
आ अर्थने रूपृष्ट करवा अे अवन्तिसुन्दरी, नीचेनी गाथा उदाहरणरूपे
अतावे छे:

उपहसति इन्द्राणीम् इन्द्रः इन्दीवराक्षि । इदानीम् ।

इन्दमहमेक्षिते ! तव मुखस्य शोभां निपश्यन् ॥ अर्थात्

હે કમળ સમાન આંખ વાળી અને કુંવારાપણામાં નજરે ચડેલી ! હુમણાં તારા મુખની શોભાને ધ્યાનપૂર્વક જોતો ઇન્દ્ર, ઇન્દ્રાણીનો ઉપહાસ કરે છે.

ઉક્ત ગાથામાં આવેલો 'ઇન્દમહ શબ્દ 'કુમારાવસ્થાને સૂચવે છે' એમ અવન્તિસુન્દરોનો અભિપ્રાય છે.

કૌમાર

દેશીશબ્દસંગ્રહકાર આ આચાર્યે કૌમાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવતાં જણાવેલું છે કે "કુમાર્યાં મવઃ ઇતિ વ્યુત્પત્તેઃ" અર્થાત્ કુમારીમાં પેદા થયેલો તે કૌમાર એટલે કુમારી-પાર્વતી-નો પુત્ર તે કૌમાર અર્થાત્ કાર્તિકેય-સ્કંદ, ઇન્દ્રમહ એટલે કાર્તિકેય.

ઉદાહરણગાથા—

इरमन्दिर-इदगार्ह-इदोवत्त-आदिजन्तवोऽपि वरम् ।

इदमहो पुनः नूनं लज्जां हासं च जनयति जने ॥ (૬૨)

ઊંટ, ઊપરાઊપર ચડી સાથે ભમનારા એ જોડિયા કીડા અને ઇન્દ્ર-ગોપ નામનો કીડો વગેરે જંતુઓ તો ઠીક; પણ ઇન્દ્રમહ-કુમારીનો પુત્ર કાર્તિકેય-તો ખરેખર માણસમાં લાજ અને હાંસી જ ઊપજાવે છે.

इन्द्रोत्थापने इदद्वलओ, इदमहकामुओ श्वाने ।

इदद्वलओ—इन्द्रं उत्थापन करतुं—

इदनी मूर्तिने पाणीमां पघगववी

इदमहकामुओ—इन्द्रमहकामुक-ऊतरो

ઉદાહરણગાથા—

इदद्वलओ शरदि प्रयाणचलितइभगर्जितैः त्वया ।

रचितः रिपुभिः अरण्ये सहचरइदमहकामुअरवैः ॥ (૬૩)

શરદ્ધતુમાં ઇન્દ્રોત્થાપનનો ઉત્સવ તે પ્રયાણમાં ચાલતા હાથી-ઓની ગર્જના સાથે ઊજળ્યો ત્યારે જંગલમાં રહેતા તારા શત્રુઓએ તે ઉત્સવ, સાથે રહેતા કુતરાઓના ભસવાવડે ઊજળ્યો.

[એક અર્થવાળા ઇન્દ્રાદિ શબ્દો સમાપ્ત]

હવે અનેક અર્થવાળા ઇકારાદિ શબ્દોની નોંધ છે:
 ઇલો દરિદ્ર-કોમલ-પ્રતીહાર-લવિત્ર-કૃષ્ણેષુ ॥૮૨॥

ઇલ્લ—૧ દરિદ્ર ૨ કોમલ ૩ પ્રતીહાર—દ્વારપાલ ૪ કાપવાનું સાધન—દાતરહું
 ૫ કાલું—કાલા રંગનું

શાર્દૂલ-સિંહ-વૃષ્ટિનિવારણેષુ તથા ઇલ્લી ।

વૃષી-વૃષ્ટિરક્ષણયોઃ ગૃહદ્વારે ચ ઇલ્લીરં ॥૮૩॥

ઇલ્લિ—૧ વ્યાગ્ર ૨ સિંહ ૩ માથે પડતા વરસાદને રોકવાનું છત્રી જેવું સાધન
 ઇલ્લીર—૧ વૃષી-ઋષિઓને વેસવાનું ભાસન ૨ વૃષ્ટિથી બચવું કે બચવાનું
 સાધન ૩ ઘરનો દરવાજો.

[ઇકારાદિ અનેકાર્થ સમાપ્ત]

હવે આદિમાં દોઢ ઈકારવાળા શબ્દો:

ઈસ કીલે, રોજ્જે ઈસઓ, ઈસરો મદને ।

ઈસ—સૂત્રો

ઈસર—ઈશ્વર—કામદેવ

ઈસઝ—ઋચક—‘રોજ્જ’ નામનો-મૃગ

ઉદાહરણગાથા—

શુષ્કઈસરેહિં નિત્યં ભ્રમણશીલૈઃ ઈસપહિં ઇવ ચૌલુક્ય ! ।

દલભોજનૈઃ ઈસોઠ્ઠતાઃ તવ અરિભિઃ પત્રદ્રુમાઃ ॥ (૬૫)

હે ચૌલુક્ય ! રાજડાની જેમ નિત્ય ભ્રમ્યા કરતા અને જેમનો
 કામદેવ સુકાર્થ ગયેલો છે અર્થાત્ જેઓ કામવૃત્તિને લીધે વ્યાકુલ બનેલા
 છે એવા તારા શત્રુઓએ પાંદડાં ખાઈ ખાઈને પાંદડાંવાળાં ઝાડોને
 ખીલા જેવા કરી મુક્યા છે.

અનેક અર્થવાળા ઈકારાદિ શબ્દો:

શ્વરશિરઃપર્ણપુટકે ઈસિયં તથા વશાયિતકે ॥૮૪॥

ઈસિય—૧ શ્વર—મીલ—ના માથા ઉપરનું પત્રપુટ—પાંદડાનો પહિયો ૨ વશાયિત—
 વશ રહેવા જેવું કરવું—પરવશપણું

[આદિમાં દોઢ ઈકારવાળા એકાર્થક તથા અનેકાર્થક શબ્દો પુરા થયા]

હવે આદિમાં ઉકારવાળા શબ્દો:
 ઉંડં ગમીરે, ઉચ્છૂ વાતે, ઉકં ચ પાદપતને ।
 ઉચ્છો અન્નાવરણે, ઉહો કૂપાદિસ્વનકે ॥૮૫॥

ઉંડ--ઁડું--ગંમીર

ઉચ્છુ--વાત-વા

ઉક--પગે પડવું--પાયલાગણું

ઉચ્છ--આંતરડાંનું ભાવરણ-ઝોજ્જરી-
 હોજ્જરી

ઉહુ--ઝોહ-કૂવા વગેરેને સોદે છે
 તે જાત-ઝોહ લોકો

ઉદાહરણગાથા—

ઉચ્છૂ ઉષ્ણઃ સ્વાતાઃ ઉહૈર્હિ કૂપકાશ્ચ અતિઉંડા ।

ઉચ્છં દહતિ ચ તૃષ્ણા ઉકંકં શ્દં તવ મરુસ્થલિ ! ૫ ! ॥ (૬૬)

ઊનો પવન અને ઝોડ લોકોએ ઝોદેલા અતિ ઊંડા કૂવા તથા હોજરીને ઝાળી નાખે એવી તરસ (આ ઝધું જોતાં) હે ! મારવાડની થળી ! તને આ (અમારું) પાયલાગણું છે. અથવા (આ ઝધું જોતાં) [તવ મરુસ્થલ્યાઃ] તારી મારવાડની થળીને અમારું આ પાયલાગણું છે— નવ ગરના નમસ્કાર છે.

ઉરં આરમ્ભે, ઉચ્ચં નામિતલે, વન્ધને ઉંબા ।

તૃણપરિવારણકં ઉહુ, ઉંબી પુનઃ પક્વગોધૂમે ॥૮૬॥

ઉર--આરંભ-શરૂઆત

ઉચ્ચ--નામિતલ-નામિની નીચેના ભાગ

ઉંબા--વંધન-બાંધવાનું--પકડવાનું-

સાધન-ફાંસલો

ઉહુ--ઘાસનું બનેલું ઢાંકણ-જેનાથી

ઢાંકી શકાય એવું ઘાસનું ઢાંકણ

ઉંબી--પાકવા આવેલા ઘઉં

ઉદાહરણગાથા—

કુન્તલઉહુચ્છન્નેન જનનયનમૃગાણાં ઉંબસ્વાતમ્ શ્વ ।

મદનેન ઉરે રચિતં તવ ઉચ્ચં ઉંબિગૌરે ॥ (૬૭)

(હે યુવતી !) પાકા ઘઉં જેવા ગૌર એવા (તારી નાલિના) આરંભસ્થળમાં-જ્યાંથી નાલિની શરૂઆત થાય છે તે સ્થળ ઉપર-કામદેવે વાળરૂપ ઘાસના ઢાંકણા વડે ઢાંકીને મનુષ્યોનાં નયનરૂપ મૃગોને ફાંસલા સમાન ઝોદેલા ઝાડા જેવું-તારું નાલિતલ રચેલું છે. અથવા ગોરંગિ ! એવા પાકાંતર પ્રમાણે 'પાકેલા ઘઉં જેવા ગૌર અંગવાળી હે યુવતી' એમ પણ અર્થ સમજવો.

અમારા વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયમાં નીચેના શબ્દો સાધી ખતા-
વેલા છે માટે એ શબ્દોને અહીં ફરી વાર નોંધ્યા નથી.

ઠમ્—ઠ્ઠ્ઠમ્—ઠ્ઠમું—ઠ્ઠું । [વા ઠ્ઠ્ઠે ૮ । ૨ । ૫૧]

ઠમ્—યૂયમ્—તમે । [મે તુઠ્ઠેમ્" इत्यादि ૮ । ૩ । ૧૧]

ઠમ્—પડ્ય—જો—દેશ [ઠમ્ પડ્ય ૮ । ૨ । ૨૧૧]

ઉસ્તા

આ શબ્દનો અર્થ 'ધેતુ-ગાય' થાય છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત
'ઉસ્તા' શબ્દ ઊપરથી સમજવાની છે, માટે એવા વ્યુત્પત્ત 'ઉસ્તા' શબ્દને
અહીં નોંધ્યો નથી—“વસતિ ક્ષીરમ્ અસ્યામ્ ઉસ્તા”-જેમાં દૂધ વસે છે
રહે છે તે ઉસ્તા-[અમર૦ ક્ષીર૦]

ઉક્કા-ઉવકંદી કૂપતુલા, ચુલ્લ્યાં ઉલ્લિ-ઉદ્દાણા ।

ઉવ્વા-ઉવ્વર-ઉવ્વાહા ઉક્કોલો ચ ઘર્મે ॥૮૭॥

ઉક્કા	}	—કૂવાની તુલા—જેના કપર ગરેહી ફરતી રહે છે તે સાધન		ઉવ્વા	}	—ઠ્ઠ્ઠા—ઘામ-ગરમી-
ઉવકંદિ				ઉવ્વર		
ઉલ્લિ	}	—ચૂલો	ઉવ્વાહ	ઉક્કોલ		
ઉદ્દાણ			ઉક્કોલ			

ઉવ્વકંતિ

બીજા કેટલાક સંબંધકારો ઉવ્વકંતિને બદલે ઉવ્વકંતિ નોંધે છે.

ઉદ્દાહરણગાથા—

ઉવ્વલિતઅગ્નિઉલ્લિઉવ્વાસંતપ્તા ઉવ્વણકાલઉવ્વકોલે ।

કર્ષકદુહિતા બ્રજતિ ઉ । ઉવ્વકાકર્ષિતજલે ॥ (૬૮)

ઉદ્દાણં ઇવ સમુદ્રં લઙ્ગતે વડવાનલઉવ્વરં જયતિ ।

કસ્ય ઉવ્વાહં ન જનયતિ ઉવ્વકંદિમુજઃ પતિઃ મમ ॥ (૬૯)

ઓ ! ચૂલાની ધબતી આગના ઊકળાટથી તપી ગયેલી ખેડૂતની
છોકરી ઊનાળાના ઊકળાટમાં કૂપતુલા દ્વારા ખેંચી કાઢેલા પાણીમાં ચાલી
બાય છે.

ચૂલાની પેઠે સમુદ્રને લાંબી-ટપી-બાય છે, વડવાનલના ઊકળાટને
જીતી લે છે એવો અને કૂપતુલા જેવી દઠ વા લાંબી ભુજવાળો મારો
પતિ, કેને ઊકળાટ ઊપજવતો નથી ?

उररी पशौ, कूसरायां उण्हिया, उण्णमो समुन्नतके ।

उलियं निकूणिताक्षे, उअअं ऋजौ, उवखली पिठरे ॥८८॥

उररि—पशु

उण्हिया—उष्णिका-खीचडी

उण्णम—उन्नाम-समुन्नत-उन्नति पामेळ

—ऊंचु

उलिय—निकूणित अक्ष-त्रांसी भांस-

वलेली भांस

उअअ—ऋजुक-सरळ-सीधु

उवखलि—उखा-पिठर-स्थाली-धाळी

ઉદાહરણગાથા—

उअअउण्णमदेहलीम् उल्लङ्घ्य बहिः उलियं निपश्यन्ती ।

उवखलिउण्हियं उररी उत ! रोरगृहे उल्लेदि ॥ (७०)

બહાર ત્રાંસી આંખે જોતું પશુ, સીધી ઊંચી હેલીને ટપી બંધને રાંકના ઘરમાં પેસીબંધ થાળીમાં કાઢેલી ખીચડીને ચાટી બંધ છે. જો-દેખ-નજર કર.

उल्लुट्टं मिथ्यायाम्, उवियं शीघ्रम्, दूषणे उसुओ ।

धत्तूरे उम्मत्तो, उलित्तं उच्चस्थिते कूपे ॥८९॥

उल्लुट्ट—मिथ्या-ऊलट्ट-विपरीत-खोटु

—ऊंचु

उविय—शीघ्र-झट-चोंपया

उसुओ—दूषण-दोष

उम्मत्त—उन्मत्त-धत्तूरो-उन्मात्र करे

ए धत्तूरो

उलित्त—ऊंचे रहेलो कूवो-ऊंचાળમાં

આવેલો કૂવો

उम्मत्त

વીજા સંગ્રહકારો 'उम्मत्त'નો અર્થ એરડો-એરડો-બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

उल्लुट्टं यत् कनकं प्रेक्षसे उम्मत्तउसुअविधुरोऽसि ।

तस्मात् रे ! पयःपानकृते व्रज उवियं उलित्तकण्ठदेशे ॥ (७१)

તું ધત્તૂરાના દોષથી વિધુર-બ્યાકુળ-થયેલો છે માટે સોનાને મિથ્યા-ઉલટ્ટ-દેખે છે-માને છે તેથી પાણી પીવા માટે ઊંચાણમાં આવેલા કૂવાને કાઠે ચોંપથી બ ર.!

उग्घट्टि-उयालीओ अवतंसे, स्फाटिते उरत्तं च ।

बहुके उंबरं, उच्छुरं अविनश्वरे, खले उप्फालो ॥९०॥

અગ્નિ
ત્યાલિ } —અવતંસ—છોગું
વરસ—ફાઢવું—ઠતરઢવું—સોવેલું ફાઢી
નાસવું

અંબર—વણું—વહુ
અચ્છુર—નાશ ન પામે તેવું
અપ્પાલ—સલ—લુચ્ચો—દુષ્ટ

અંબર

એક ખાંને અંબર શબ્દ છે, એનેા અર્થ હેલી—અંબરો થાય છે. એ
હેલી અર્થવાળા અંબર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત અહુમ્બર ઊપરથી
નીપજાવવાની છે અર્થાત્ હેલી અર્થનેા અંબર શબ્દ દેશ્ય નથા. ઉદુ-
મ્બર-ઉંબર—[૮૧૧૨૭૦]—ઉંબરના લાકડાનાંથો અનેલો—ઉંબર-લાખામાં—
ઉંબરો અથવા ઉમરો.

ઉદાહરણગાથા—

રે અપ્પાલ ! અરત્તે પ્રેમિણ સુરવધૂઅયાલિયોગ્યૈઃ ।

ફિં નામ અંબરઅચ્છુરનવકુસુમૈઃ અપિ અગ્નિ ? ॥ (૭૨)

રે દુર્જન ! પ્રેમ ઊતરડાઈ ગયા પછી—નુટી ગયા પછી—તું
દેવાંગનાએને ઊગામાં નાખવા યોગ્ય એવાં ઘણાં—નાશ નહિ પામે એવાં—
નહિ કરમાયેલાં—તાળાં અને નવાં કૂલોથી પણ ઊગું કરે તેા ય શું ?

અટ્ટલ—અટ્ટલા અટ્ટાસે, તથા અમ્મલં સ્ત્યાને ।

અવકુંઢો મત્તે, અદ્ગમે અટ્ટાઅ—અપ્પોઆ ॥૧૧॥

અટ્ટલ } —ઠલસવું—અટ્ટાસમાં આવવું
અટ્ટલ } —સીલવું
અમ્મલ—યીણું

અવકુંઢ—મત્ત—માતેલો—વન્મત્ત
અટ્ટાઅ } —અદ્ગમ—ઠગવું—ઠગો
અપ્પોઆ } નીકલવું

ઉદાહરણગાથા—

ત્ણઅપ્પોઅઅવકુંઢવૃષમઅટ્ટલઅત્ત્ત્રાતઅમ્મલઅત્પ્પકૈ ।

શરદિ તવ વૈરિમિઃ મુક્કા અટ્ટાયઅટ્ટલ્લા ॥ (૭૩)

ઘાસ ઊગવાને લોધે માટી ગયેલા સાંઢે ઉલ્લાસમાં આવી જઈને
થીલ ગયેલો—જમી ગયેલો—કાઢવ જ્યારે ઊખેડી નાખ્યો એવી શરદ
ઋતુમાં તારા વૈરિઓએ—શત્રુઓએ—(પોતાના) ઊગવાના—ખીલવાના—
ઉલ્લાસો—કોડો—મૂકી—છોડી—ત્રીધા.

૫

उक्कोडा उक्कंडा लञ्चायाम्, त्रुटिते उल्लुकं ।

उप्फुणं आपूर्णे, उच्छाहो सूत्रतन्तौ ॥९२॥

उक्कोडा } —उत्कोटा-लांच-लालच
उक्कंडा }

उल्लुक—तूટેलું— भाંગी गयेलું

उप्फुण—उत्पूर्ण—आपूर्ण—छलोछल भरेलું

उच्छाह—सूत्रનો તંતુ—સૂતરનો તાંતળો

ઉદાહરણગાથા—

विरहउप्फुणे ! उक्कोडअनिपुणे ! देहि तस्य उक्कंडं ।

उच्छाहेहि न मुग्धे ! संधीयते प्रेम उल्लुकं ॥ (७८)

હે વિરહથી છલોછલ ભરેલો ! લાંચદેવમાં નિપુણ ! અથવા લાંચ દેવામાં અનિપુણ ! તું તેને લાંચ આપ, હે મુગ્ધે ! તુટેલો પ્રેમ સૂતરના તાંતળાએથી સંધાતો નથી.

समर्दे उत्थग्धो, अधस्तनमुखके उम्मत्थं ।

परिवर्तने उत्थल्ला, उपदेखां उद्देही ॥९३॥

उत्थग्ध—સમર્દ-મોસ

उम्मत्थ—उन्मस्त-नीचું મુખ-ઝંધે

माथे—વિપરીત-ઝંધું

उत्थल्ला—परिवर्तन-फेरफार-પાછા કરવું

-ઝથલો

उद्देही—ઝધઈ

ઉદાહરણગાથા—

जनउत्थग्धे उत्थल्लिरुण मा प्रेक्षस्व द्वारि उम्मत्था । ।

उद्देहितीक्ष्णतुण्डां किं अनुयतीं न प्रेक्षसे महिलाम् ? ॥ (७५)

માણસોની બીંસમાં પાછા ફરીને ઊંધા થયેલા-વાંકા વળેલા-હે ! તું આરણ્ય તરફ નજર ન કર, પાછળ આવતી અને ઊંધઈ જેવા તીક્ષ્ણ મોઢાવાળી સ્ત્રીને શું તું જોતો નથી ?

उक्कोडी प्रतिशब्दे, बिसे उसीरं, दरे उप्फेसो ।

उम्मल्ला तृष्णायाम्, अतटे कूपे उत्तहो ॥९४॥

उक्कोडी—પ્રતિશબ્દ-પહછંદો

उसीर—उशीर-बिसतंतु-કમઢતું નાઠ

उप्फेस—उत्पेष-डर-भय-त्रास

उम्मल्ला—ऊमळको-तृष्णा-तरस-प्रळ

इच्छा

उत्तह—उत्तीर्थ-कांठो बांध्या विनाનો

कूपो

उष्केस

ઉદાહરણોમાં ઉષ્કેસ શબ્દનો અપવાદ અર્થ પણ જોવામાં આવે છે. “अतरिस्रजणउष्केसया ण हु सहियंवा कुले प्रसूयण” [] [असदृशजनउष्केसया न खलु सोढव्याः कुले प्रसूतेन] अर्थात् “કુલીન મનુષ્યે, પોતાની સરખામણીમાં ન આવી શકે એટલે જેઓ પોતાની હરણના ન હોય એવા અપ્રમાન માણસના અપવાદો સહન કરવા ન જોઈએ.”

ઉદાહરણગાથા—

तव ह्यहेषाउक्क्रोडोउष्केसा वैरिणः गता अरण्ये ।

उम्मल्लाहं उसोरं अहनन्ति प्रविशन्ति उत्तहं ॥ (૭૬)

તારા ઘોડાના હણુહણાટના પડછંદાથી ભય પામેલા વૈરિઓ અરણ્યમાં ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં ઊભળકાથી અથવા તરસ લાગતાં તેઓ કમળના નાળને ખાય છે અને કાંઠા વિનાના કુવામાં પેસે છે.

उद्यम-गुण्ठित-च्छिद्रेषु उज्जस-उब्भग-उच्छिल्ला ।

उच्छुभ-उम्मर-उब्भंता भयचौर्य-देहली-गलानाः ॥९५॥

उज्जस—उद्यम

उब्भग—गुण्ठित—ढांकैल—ढंकायेल

उच्छिल्ल—छिद्र—छेद—छોड़

उच्छुभ—भयभी चोरी करवो

उम्मर—ठडुम्बर—उंबरो—घरनी डेली

(जुઓ પૃ૦ ૬૫ ગા૦૯૦ ઉંબર

ઉપરની નોંધ)

उब्भंता—गलान—क्षीणतावाळो—मांदो—

अस्वस्थ

उच्छिल्ल

શં૦—છકાર આદિવાળા શબ્દોની નોંધના પ્રકરણમાં (વર્ગ ૩ ગાથા ૩૫) છેદ અર્થવાળો છિલ્લ શબ્દ હવે પછી આવવાનો છે. તે છિલ્લ શબ્દને ઉત્ ઉપસર્ગો જોડાય તો ઉચ્છિલ્લ શબ્દ નીપજી બાય છે, અર્થમાં પણ કશો વાંધો નથી છતાં અહીં ઉચ્છિલ્લને શા માટે નોંધ્યો ?

સ૦—અહીંનો ‘ઉચ્છિલ્લ’, ‘ઉત્+છિલ્લ’ એ રીતે નીપજે છે એ વિચાર જ ખરાખર નથી. કારણ કે દેશી શબ્દોમાં ઉપસર્ગનો સંબંધ નથી હોતો. પરંતુ જેમ છિલ્લ શબ્દ સ્વતંત્ર છે તેમ ઉચ્છિલ્લ શબ્દ

પણુ સ્વતંત્ર છે. તાત્પર્ય એ કે દેશી શબ્દોમાં 'અમુક ઉપસર્ગ' અને 'અમુક મૂળ શબ્દ' એવો વિભાગ નથી થઈ શકતો. આ જ પ્રમાણે ફેસ ઉપ્ફેસ વગેરે શબ્દો પણ તદ્દન બુદ્ધા બુદ્ધા છે અને પરસ્પર સાંબંધ વિનાના-એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે, નહિ કે ઉત્-ઉપ્ફેસ-ઉપ્ફેસ. આ જાતના બધા શબ્દોમાં આવું સમાધાન સમજી લેવાતું છે.

ઉદાહરણગાથા—

તિમિરઝમ્ભગ્નિશાયાં ઝમ્મરઝચ્છિલ્લસ્સ્વલનઝમ્મતા ।

ઝચ્છુઝરતઝજ્ઞસઝો ઝત ઝસતી ઝિશતિ ઝખઞઝદેવઝકુલમ્ ॥ (૭૭)

જો-નગર કર, અંધકારથી ઢંકાયેલી રાત્રીમાં ભય સાથેની છૂપી ચોરીથી રમણ કરવાના ઉદ્યમને કારણે ઉંઝરાના છેદ સાથે અથડાવાથી અસ્વસ્થ થયેલી અસતી સ્ત્રી, ખંડિત-ખંડેર-જેવા દેવળમાં પેસે છે.

શૂન્યે ઝજ્જહં, ઝકકેરો ચ બલિઃ, ઝહ્સો ચ મત્કુળકે ।

શાન્તે ચ ઝમ્માઝો, ઝદ્ધત્થો ઝિપ્પલબ્બે ચ ॥૯૬॥

ઝજ્જહ—ઝજ્જન-ઝજ્જ-શૂન્ય-વેરાન

ઝકકેર—ઝત્કર-બલિ-નિવેદ-દેવને

ચઢાવવાની મેટ

ઝહ્સ—ઝદ્ધ-માકહ-મ્માકહ

ઝમ્માઝ-શાંત

ઝદ્ધત્થ—ઝિપ્પલબ્બ-ઠગાણ-છેતરાયેલ

ઝકકેર—

સમૂહ અર્થનો વાચક એક બીજો ઝકકેર શબ્દ છે પરંતુ તેની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ઝત્કર [ટારાપટ] ઝિપરથી ઝિપ્પલવવાની છે અર્થાત્ સમૂહ વાચક ઝકકેર શબ્દ દેશી નથી.

ઉદાહરણગાથા—

ગમયન્તિ તવ રિપવઃ સઝહ્સશયને નિશામ્પિ ઝદ્ધત્થા ।

ઝમ્માયા ઝિવસં કૃતઝજ્જહદેવઝકુલદેવઝકકેરા ॥ (૭૮)

હારી જરાથી શાંત થયેલા અને દિવસે ઝિજ્ઝ દેવળમાં દેવોને ભેટ ચડાવનારા એવા છેતરાયેલા તારા શત્રુઓ રાત્રીને પણ માકહવાળી પથારી સાથે વીતાવે છે.

ઝજ્જલ્લા ઝમ્મહ્હા હઠે, ઝિમ્મલે ઝચ્ચારો ।

ઝિપ્પુલ્લે ઝચ્ચાહો, પ્રકટે ઝચ્ચેવો, દ્દહે ઝચ્ચત્થો ॥૯૭॥

उज्जला } -हठ-बलात्कार-पराणे करवुं
उम्मड्डा }
उच्चार — विमल-निर्मल

उचाड-विपुल-पहोलें-चौडं
उच्चेव — प्रकट-स्पष्ट-खुल्लें
उच्चस्थ — दृढ-मजबूत

ઉદ્ઘાહરણુગાથા—

उच्चारे उच्चेवे उच्चाड हरे शशनि यत् कामः ।

उज्जल्लाउच्चस्थबलः तावत् उम्मड्डाप रमयस्व इमाम् ॥७९॥

નિર્મલ, પ્રકટ અને વિપુલ કિરણોવાળો ચંદ્ર હોય છે ત્યારે કામ-વાસના-જાગે છે નો તે વખતે બલાત્કારમાં દૃઢ બળવાળો તું બલાત્કારથી આને રમાડ.

‘उअह’ इति ‘प्रेक्षध्वम्’अर्थे, उडिदो माषे, शाकिनी उअरी ।

उल्लोचो च विताने, छिम्पककारौ उंछओ भवति ॥९८॥

उअह—जुओ
उडिद—अडद
उअरी—डाकण

उल्लोच—उल्लोच-ऊलोच-चंदरवो
उंछओ—छीपो-छीपो-कपडां छापनार-
रंगरेज-रंगनार कारीगर

ઉદ્ઘાહરણુગાથા—

उंछयपाटे मार्जारोरूपकाः भ्रमन्ति उअरीओ ।

उअह उडिदश्यामाः तमिस्त्रउल्लोचिष गगने ॥८०॥

અધારના ચંદરવાવાળું આકાશ થાય છે ત્યારે અડદ જેવી કાળી ડાકણો મીંદદીના રૂપમાં છીંપાવાડમાં ભ્રમે છે, બુઓ.

उड्ढासो संतापे, उग्घुट्टं पुंसितम्, अरौ उल्लोलो ।

दृप्ते उत्तुण-उम्मुह-उच्चुंच-उच्छुच्छु-उत्तुरिद्धीओ ॥९९॥

उड्ढास—સંતાપ
उग्घुट्ट—પુંસિત-પુરુષ જેવું થવું-શરતા
उल्लोल-उल्लोल—શત્રુ-વૈરી

उत्तुण
उम्मुह
उच्चुंच
उच्छुच्छु
उत्तुरिद्धि

} — दस-दर्पवालुं-गर्विष्ठ
मत्त-मातेलुं

उग्घुट्ट

સં૦--उद्+घुट्ट-प्रा० उग्घुट्ट એ રીતે उग्घुट्ट શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાધી શકાય એમ છે છતાં પ્રસ્તુત ‘उग्घुट्ट’ શબ્દ વિશેષ અર્થમાં એટલે પુંસિત અર્થમાં જ રૂઢ છે, એ હેતુથી અહીં તેને દેશી તરીકે નોંધેલો છે.

ઉત્તુરિદ્ધિ

બીજા સંગ્રહકારો આ શબ્દનો અર્થ 'ગર્વ' બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

વિદ્યાઉચ્છુચ્છુ-કુલઉમ્મુદ-વયઉચ્ચુચ-શ્રોઉત્તુરિદ્ધીણં ।

ઉચ્ચુદ્ધં ઉત્તણત્તં ઉલ્લોલાણં તવ કૃતઉદ્ધાસં ॥૮૧॥

વિદ્યાથી મત્ત, કુલથી મત્ત, ઉમરથી મત્ત અને ધનથી મત્ત થયેલા (તારા) શત્રુઓને તારું 'ગર્વ' ભરેલું શૂરાતન સંતાપ કરે એવું છે.

આરૂઢે ઉલ્લૂઢો ઉચ્ચપ્પ-ઉચ્ચુપ્પિયા તથા ચ ।

ઉવ્વીઢં ઉદ્ધરિયં ઉમ્મરિયં ચૈવ ઉત્ત્વાતે ॥૧૦૦॥

ઉલ્લૂઢ ઉચ્ચપ્પ ઉચ્ચુપ્પિયા	} — આરૂઢ-ચઢેલું	ઉવ્વીઢ ઉદ્ધરિય ઉમ્મરિય	} — ઉત્ત્વાત-સોઢેલું-ગા- મેલું-સેંચેલું
----------------------------------	-----------------	------------------------------	--

ઉલ્લૂઢ

બીજા સંગ્રહકારો આ શબ્દનો અર્થ 'અંકુરિત-અંકુરાવાળું-ઊગેલું' એવો બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

ઉવ્વીઢસ્રજ્જઉમ્મરિઅશત્રુનિવહઃ ગુણેષુ ઉલ્લૂઢો ।

ઉદ્ધરિયઉચ્ચપ્પસ્રલઃ ઉચ્ચુપ્પઈ ત્રિભુવનમપિ ચાલુક્યઃ ॥૮૨॥

ઊગામેલ તરવાર વડે શત્રુના સમૂહને ઊખેડી નાખનાર, ગુણોમાં ચડેલો અને ચડેલા-કાટી ગયેલા-હુબ્ટોને ઊખેડી નાખનાર ચાલુક્ય રાજા ત્રિભુવન ઊપર પણ આરૂઢ થયેલો છે.

ઉચ્છટ્ટો ઉહ્હળ્ળો ચૌરે, દ્રુતચોરિકાયાં ઉચ્છંટો ।

ઉત્તાલ-ઉવ્વેત્તાલા અચ્છિદ્ધાઽઽરાવરુદિતં ॥૧૦૧॥

ઉચ્છટ્ટ ઉહ્હળ્ળ	} — ચૌર	ઉત્તાલ ઉવ્વેત્તાલ	} — જેમાં સ્વર અચ્છંડ ચાલ્યા કરે એવું રુદન-રોણું
--------------------	---------	----------------------	---

ઉચ્છંટ—જલદો જલદી ચારી કરવી

ઉચ્છટ્ટ

આને બદલે 'ઓચ્છટ્ટ' પણ વપરાય છે. બુચ્ચો ઓત્ત સંયોગે—
 (૮ । ૧ । ૧૧૬)

ઉત્તાર

આ શબ્દનો એક ખીજો અર્થ ઉદ્ધત થાય છે પરંતુ એ અર્થમાં એની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ઉત્તાર ઊપરથી લેવાની છે એટલે ઉદ્ધત અર્થનો ઉત્તાર દેશી નથી.

ઉદ્ધારણગાથા—

ગુણિગણહૃદયચ્છદ્ય ! ઉદ્ધુહણચ્છંટમોષિતાઃ અરણ્યે ।
પ્રકટિતક્ષાટઉત્તારં ઉવ્વેત્તારંતિ તવ રિપુવધુકાઃ ॥૮૩॥

ગુણિના સમૂહના હૃદયને ચોરનાર હે ! જલદી જલદી ચોરી કરવાની ચોરની રીતથી ભય પામેલી તારા શત્રુઓની વહુઓ, અરણ્યમાં ઝાડોને નિરંતર રોવું આવે એ રીતે નિરંતર રાગવાળું રોયા કરે છે.

खिन्ने उव्वाअ-उत्तपिआ च, हासे उल्लेवो ।

उब्भुग-उफ्फदोला चत्ते, मूढे उम्मइअं ॥१०२॥

उव्वाअ } —खिन्न-खेइ पामेअ
उत्तपिअ }
उल्लेव } —हास्य-इसवु
उल्लेवअ }

उब्भुग } —चंचळ
उफ्फदोला }
उम्मइअ - मूढ-उम्मादवाळु

ઉત્તમ્મિઅ

बीजा संग्रहकारो उत्तपिअ ने अहये उत्तम्मिअ कहे छे-अने उत्तम्मिअं એ રીતે નિર્દેશ કરાને ઉત્તમ્મિઅ શબ્દને નપુंसકલિંગમાં બતાવે છે.

ઉદ્ધારણગાથા—

उव्वायमना उब्भुगलोचना त्यक्तचारुउल्लेवा ।
उफ्फदोला उत्तपइ तव कृते सा वियोगउम्मइअ ॥८४॥

ખિન્ન મનવાળી, અંચળ નેત્રવાળી, સુંદર હાસ્યને તજનારી-છોડનારી, અંચળ અને વિયોગને ક્ષીધે મૂઠ થયેલી એવી તેણી, તારા માટે ખિન્ન થાય છે.

નીચે જણાવેલાં નામો અને ધાતુઓ બીજા સંગ્રહકારોપ દેશીસંગ્રહમાં નોંધી બતાવ્યાં છે તો પણ અમે તેમને અહીં નોંધ્યા નથી. કારણ

કે, સિદ્ધહૈમવ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયમાં તથા સંસ્કૃત શબ્દોની સાધનિકામાં તે તે નામોની અને ધાતુઓની સાધનિકા અમે વ્યુત્પત્તિવાળી રીત દ્વારા કરી બતાવી છે.

ઉત્થાર એટલે ઉત્સાહ. 'ઉત્થાર' શબ્દ 'ઉત્સાહ' ઉપરથી આવી શકે એમ છે.

બુઓ—“વા ઉત્સાહે થો હશ્ચ રઃ”—[૮ । ૨ । ૪૮ ।]

ઉચ્છુષ્ણ—વિમદિત-વધારે પડતું મસકેલું. સંસ્કૃત 'ઉચ્છુષ્ણ' દ્વારા 'ઉચ્છુષ્ણ' નીપજાવી શકાય એમ છે

અન્દુર—અંદર—'અન્દુર' શબ્દ સંસ્કૃત છે

અચ્ચય—નીવી—નાહીનો ગાંઠ. આ 'અચ્ચય' શબ્દ પળ સંસ્કૃત છે

અંધ—અંધઈ—નિદ્રાતિ—અંધે છે [૮ । ૪ । ૧૨]

અમ્—અમ્મઈ—અદ્વાત્યતિ—અઘાડે છે [૮ । ૪ । ૩૩]

અબ્માલણ ઉત્પવને, પલાયનાર્થે અજ્ઞમણં ।

અચ્છવિયં શયનીયે, અંતણં અત્તરીયે ॥૧૦૩॥

અબ્માલણ } —અપણવું—સૂપઢા વગેરે
 ઓબ્માલણ } વડે અપણવું
 અજ્ઞમણ } —પલાયન—ભાગી જવું
 ઓજ્ઞમણ }

અચ્છવિય—શયનીય—પથારી
 અંતણ—અત્તરીય વસ્ત્ર

અબ્માલણ

કેટલાક સંગ્રહકારો આનો અર્થ અપૂર્વ બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

વિગલિતઅંતણાપ શૂન્યં અબ્માલણં કુર્વત્યાઃ ।

તથા પ્રલોકિતં અચ્છવિયં યથા કર્તું શક્તુમો ન અજ્ઞમણં ॥૮૫॥

અત્તરીય વસ્ત્ર સરી પડ્યું છે અને શૂન્યમને ઊપણી રહી છે એવી તેણીની પથારી તે રીતે બેવાઈ કે બેથી અમે પલાયન નથી કરી શકતા.

અલ્લલિયં શિથિલસ્થિતૌ, નિપુણશૃદ્ધીતૌ અમ્મહિયં ।

અલ્લેહડો ચ લોલે, રતિયોમ્યે તથા ચ અવસેરં ॥૧૦૪॥

અલ્લલિય—શિથિલ સ્થિતિવાલું—ઢીલું

અમ્મહિય—નિપુણ રીતે ગ્રહણ કરેલું

અલ્લેહડ—લોલ—અંપટ—વેચઠ

અવસેર—રતિ કરવાને યોગ્ય—રમણ કરવા લાયક

ઉગ્ગહિઅ

આનો અર્થ 'રચિત'-'રચેલુ' હોય ત્યારે આ શબ્દ દેશી નથી. 'રચિત' અર્થવાળા 'ઉગ્ગહિઅ' શબ્દને 'રચ્' ધાતુના 'ઉગ્ગહ' આદેશ દ્વારા સાધી બતાવ્યો છે. [૮ । ૪ । ૯૪]

ઉદાહરણગાથા—

ઉલ્લલિઅદોષતુષ ! તથા ઉગ્ગહિઆ કુમારપાલ ! ત્વયા લક્ષ્મીઃ ।
ઉલ્લેહડા અપિ યથા સા ન મન્યતે અન્યં ઉવસેરં ॥૮૬॥

દોષરૂપ કૈાંને ઢીલાં કરી નાખનાર હે કુમારપાલ ! તેં એવી નિપુણ રીતે લક્ષ્મીને ગ્રહણ કરેલી-પકડેલી-છે કે જેથી તે લાંપટ હોવા છતાં પોતાની સાથે કોઈ ખીબને રમવા યોગ્ય નથી માનતી.

ઉલ્લુરુહો લઘુશબ્દે, તપ્નોચ્છલિતે ઉબ્ધુઆણં તુ ।

ઉંદુરઓ દીર્ઘાહનિ, ઉત્સોટિતકે ઉત્તુહિઅં ॥૧૦૫॥

ઉલ્લુરુહ—નાનો શંભ-શંભલું

ઉબ્ધુઆણ—ઉમરાઈ જવું—અગ્નિવગેરેની
ગરમીને લીધે વાસણમાં તપી ગયેલા
રૂઝ વગેરેનું અઢઢવું

ઉંદુરઅ—લાંબો દિવસ

ઉત્તુહિઅ—ઉત્સોટિત-અલહી ગયેલું—
છેદાયેલું

ઉત્તુહિઅ

કેટલાક સંગ્રહકારો આ શબ્દને બદલે ઉલ્લુહિઅ એવો શબ્દ નોંધે છે અર્થાત્ ઉબલ તને બદલે ઉબલ હ વાળો પાઠ સ્વીકારે છે.

અમે તો અનેક દેશીસંગ્રહોનું પરિશીલન કરીને ઉબલ ત વાળો પાઠ નિશ્ચિત કરેલો છે. માટે એમ કહી શકીએ કે ઉબલ હ વાળા પાઠને સ્વીકારનારાઓ લિપિભ્રમમાં જ પડ્યા છે.

ઉદાહરણગાથા—

ઉત્તુહિઅજોવિનાશાયા ઉલ્લુરુહકણ્ઠ ! તસ્યાઃ તવ વિરહે ।

અતિઉબ્ધુઆહઅરતયઃ ઉંદુરયા ભવન્તિ શિશિરેડપિ ॥૮૭॥

હે નાના શંખ સમાન કંઠવાળા ! તારા વિરહમાં જીવિતની આશા ઊખડી ગયેલી છે એવી તેણીને જેમાં રતિ અતિશય ઊભરાયેલી છે એવા શિયાળાના ટુંકા દિવસો પણ — ઘણા લાંબા થયાં છે.

ઉદ્ધરણં ઉચ્છિષ્ટે, ઉવદીવં અન્યદ્વીપે ।

ઉદ્ધવઅ-ઉચ્ચહ્વિઅ-ઉત્તાહિઅ-ઉન્વાહિઆ ચ ઉત્તિક્ષપ્તે ॥૧૦૬॥

ઉદ્ધરણ—ઉચ્છિષ્ટ—પહુંજૂહું—સ્વાતાં વા
વાપરતાં વધેલું—નાસ્તી દેવા જેવું
ઉવદીવ—ઉપદ્વીપ—અન્યદ્વીપ—પીઓ બેટ

ઉદ્ધવઅ
ઉચ્ચહ્વિઅ
ઉત્તાહિઅ
ઉન્વાહિઅ } —ઉત્તિક્ષપ—કંચે ફેકેલ—
ઝલાલેલ

ઉદાહરણગાથા—

ઉન્વાહિયમુજ ! ઉચ્ચહ્વિઅમસે ! ઉત્તાહિઅઉવદીવઈશ ! ।

હરયઃ ઇવ લિહન્તિ વૃકાન્ ઉદ્ધવયકરાઃ નૃપાઃ તવ ઉદ્ધરણં ॥૮૮॥

હે ઊછાળેલ ભુબવાળા ! ઊછાળેલ તરવારવાળા ! ખીબા ક્ષીપના
ધંશોને ઊછાળનારા ! તારાથી પરાજય પામેલા ખીબા રાબાઓ તારું
એહું, સિંહો જેમ વરુઓને ચાટે છે તેમ ઊંચે હાથે ચાટે છે.

ઉદ્ધવિયં અર્ધિતે, ઉવલુઅં સલજ્જે, ગૃહે ઉત્થલિયં ।

ઉલુલુંહો ચ અલાતે, ઉઅવિકાય-ઉચ્છંગિયા પુરઃસ્થાપિતે ॥૧૦૭॥

ઉદ્ધવિય—અર્ધિત—પૂજવું, મૂલવવું
ઉવલુઅ—લાજવાલું—શરમાલ
ઉત્થલિય—ઘર

ઉલુલુંહો—અલાત—ઉલમુક—કમાડિયું
ઉઅવિકાય } —આગલ સ્થાપેલ—આગલ
ઉચ્છંગિય } કરેલ—આગલ રાખેલ

ઉત્થલિય

બીજા સંગ્રહકારો આને અર્થ 'ઉન્-મુખગત'—'ઊંચે મોઠે જવું'
અથવા 'પરાહુંમુખ થઈને જવું'—મુખ ફેરવીને જવું'—અંતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

ઉત્થલિયપતિઃ ઉચ્છંગિયવિનયઃ તસ્માત્ ઉઅક સખિ ! વિનયમ્ ।

અલં ઉલુલુંહપ્રહારૈઃ ઉવલુયા મૂત્વા આત્માનં ઉદ્ધવસુ ॥૮૯॥

હે સખિ ! એ ગૃહપતિ છે અને વિનયનો પુરસ્કર્તા છે—વિનયને
આગળ કરનાર છે—તેથી તું વિનયને આગળ કર-નમ્ર થા. ઊમાડિયાના
પ્રહારોથી સચું, શરમવાળી થઈને તું આત્માતું મૂલ કર.

ઉરુમિલ્લં ઉરુસૌલ્લં ચ પ્રેરિતે, અપગતે ચ ઉઅચિત્તો ।

ઉવવજ્જો ઉપકારે, દોહનકારિણ્યાં ઉઅહારી ॥૧૦૮॥

અરુમિલ્લ } —પ્રેરિત-પ્રેરવું અથવા
અરુસોલ્લ } પ્રેરેલું
અભવિત્ત—અપમત-પાહું ફરવું

અવત્તજ્જ—અપકાર
અઅહારી—દોનારી—દોહન કરનારી

ઉદાહરણગાથા—

અઅચ્ચિત્તાણં અઅહારોણં માર્ગઅરુમિલ્લનયનાનામ્ ।

અરુસોલ્લઋઅવસનઃ પવનઃ તરુણાનાં કરોતિ અવત્તજ્જં ॥૧૦॥

માર્ગમાં અથવા પાછળ આંખોને આમતેમ ફેરવતી અને પાછી ફરતી દોનારીઓનું સાથળ ઊપરનું વસ્ત્ર ઊડાડતો પવન યુવાનોનો ઉપકાર કરે છે.

સંચૂર્ણિતે અલ્લંટિયં ચ, કાકે અલુહંતો ।

નેમ્યાં અંચહિયા, અત્પ્રેક્ષિતકે અદ્દિસિયં ॥૧૦૧॥

અલ્લંટિય—સંચૂર્ણિત-હુંદવું—હુંદો નાલવું
વા હુંદો નાલેલું
અલુહંત—અલુકહન્ટા—જેને અલુક હળે
છે તે કાગડો

અંચહિયા—ચક્કની ધાર—પૈડાની ધાર
અદ્દિસિય—અત્પ્રેક્ષિત-અત્પ્રેક્ષવું—અંચે જોવું
અંચે જોયેલું—અત્પ્રેક્ષા કરવી—સરખાવવું

ઉદાહરણગાથા—

અસુરૈઃ અપરિપરિભ્રમદ્અલુહંતવિરસરોલેહિં ।

હરિચક્રઅંચહિયઅલ્લંટિયં અદ્દિસિયં આત્મબલમ્ ॥૧૧॥

હરિના ચક્રની ધારની છુંદાઈ ગયેલું અસુરોનું પોતાનું બળ વા સૈન્ય, ઊપર ભમતા અને (વસ્ત્ર અવાજ કરતા—કા કા' કરતા—કાગડાઓની સાથે સરખાવાયું છે.

અબ્માસુઅં વિશોમે, ગુરુકાવેશે અવ્વહણં ।

અલ્લરયં ચ કપર્દાંભરણે, રાશૌ અવકુરુહી ॥૧૧૦॥

અબ્માસુઅ—વિશોમ—શોમા વિનાનું
અવ્વહણ—મોટો આવેશ

અલ્લરય—કોઢીઓનું ધરણું
અવકુરુહી—ઋકરુહી—ઢગલો—કચરાનો
ઢગલો

અવકુરુહ

'રત્નોનો ઢગલો' એવો અર્થ પણ આ શબ્દનો છે.

ઉદાહરણગાથા—

उब्भासुय ! सा मुञ्चति उव्वहणं तस्मात् खलु अग्रतस्तस्याः ।
उल्लरयभूषणः यदि रे ! नृत्यसि चटित्वा उक्कुर्खडि ॥१२॥

રે! શોભા વિનાના! કેડીઓનું ઘરેણું પહેરીને અને ઊકરડી ઊપર ચડીને જો તું તેણીની આગળ નચ કરે તો તે, મોટા આવેશને છોડી જ દે.

उच्छलियं उन्खोटितत्वचि, उब्बिबलं जले कलुषे ।
उद्धच्छियं निषिद्धे, वक्रीभूते उज्जणियं ॥११॥

उच्छलिय—છોલેલું—છેદાયેલ છાલ—
ચામડી—વાહું
उब्बिबल—ઢોલું પાળી

उद्धच्छिय—નિષેધેલું—અટકાવેલું
उज्जणिय—વાંકું—વાંકું થયેલું

ઉદાહરણગાથા—

उब्बिबला नद्यः तरवः उच्छल्लिया च वन्तिभिः ।
उज्जणियन्वापउद्धच्छियअरिमण्डल ! कथयन्ति तव शिविरम् ॥१३॥

વાંકા વળેલા ધનુષ દ્વારા શત્રુઓના સમૂહને અટકમાં રાખનાર છે ! હાથીઓ વડે થયેલી ડોળા પાણીવાળી નદીઓ અને હાથીઓ વડે જ છોલાઈ ગયેલા વૃક્ષો કહે છે કે આટલામાં તારો પડાવ પડ્યો છે.

निर्मत्सिते उज्जीरियं च, उज्जूरियं क्षीणे ।
उक्खंडियं आक्रान्ते, चोरितवस्तुनि उच्छडियं ॥१२॥

उज्जीरिय—તિરસ્કારપાત્ર—ધિકારવા યોગ્ય
उज्जूरिय—ક્ષીણ—ક્ષય પામેલું

उक्खंडिय } —આક્રમેલું—ધરી દબાવેલું
ओक्खंडिय }
उच्छडिय—ચોરેલી ચીજ

उज्जूरिय

बीजा संग्रहकारो आनेो अर्थ शुष्क-सूकुं भतावे छे.

ઉદાહરણગાથા—

तव गुणउच्छडियमनाः विरहउज्जूरियतनुः च तन्वङ्गी ।
उज्जीरेइ सखीः कुसुमशरउक्खंडिया कृते तव ॥१४॥

તારા ગુણો દ્વારા ચોરાયેલ ચિત્તવાળી, તારા વિરહે ક્ષીણ શરીરવાળી અને કામદેવના આક્રમણથી દબાયેલી એવી તન્વંગી તારે સારુ સખીઓને ધિક્કારે છે.

નોંચીકૃતે ઉજ્જાણિયં, ઉવસમ્ગો ચ મન્દે ।

ઉપ્ફુંટિયં આસ્તૃતે, ઉજ્જમ્ગુજ્જં અકલુષે ॥૧૧૩॥

ઉજ્જાણિય - નીચું કરેલું

ઉપ્ફુંટિય—પથરાયેલ-ફેલાયેલ

ઉવસમ્ગ—મંદ

ઉજ્જમ્ગુજ્જ—સ્વચ્છ-ચોવહું

ઉદાહરણગાથા—

અન્-ઉવસમ્ગપ્રતાપકઉજ્જાણિયરિપો ! કુમારપાલનૃપ ! ।

ઉપ્ફુંટિયા ત્રિભુવને ઉજ્જમ્ગુજ્જા રમતાં તવ કીર્તિઃ ॥૧૫॥

અમંદ પ્રતાપ દ્વારા શત્રુઓને નીચા કરનાર હે રાજા કુમારપાલ ! ત્રણ જગતમાં પથરાયેલી-ફેલાયેલી-અને સ્વચ્છ એવી તારી કીર્તિ સ્વચ્છદે વિહરે।

ઉદ્ગ્ઢ્ઢવી વિસંવાદિતે, ઉપ્ફુંકિયા ચ રજકયામ્ ।

તથા ઉત્થિતે ઉક્કાસિયં ચ, ઉચ્ચારિયં ગૃહીતે ॥૧૧૪॥

ઉદ્ગ્ઢ્ઢવિ—વિસંવાદિત-બિવાદપ્રસ્ત-

ઉક્કાસિય—ઉત્થિત-ઉઠેલું

જેની ચોક્કવટ નથી થયેલી એવી

ઉચ્ચારિય—ગૃહીત-પ્રહણ કરેલું

હકીકત

ઉપ્ફુંકિયા—ઘાબળ

ઉદાહરણગાથા—

ઉક્કાસહ ઉપ્ફુંકિયગૃહે વસ્ત્રાણાં ઘલ્લનમિવેણ ।

ઉચ્ચારિયઅન્-ઉદ્ગ્ઢ્ઢવિસંકેતં વધૂઃ સ્મૃત્વા ॥૧૬॥

બહુ કરેલા અને વિવાદ વિનાના સંકેતને સંભારીને ધોખણને ઘરે કંપડાં નાખવા જવાને ખાને વહુ ઊભી થાય છે.

કળિહિતકે ઉક્કણિયં, સંછન્ને ઉચ્છુઆરં ચ ।

ઉજ્જોમિયા ચ રમ્ભૌ, ઉલ્લસિયં ચ ઉલ્લુકસિયં ॥૧૧૫॥

ઉક્કણિય—સાંઢેલું-સાંઢવું

ઉજ્જોમિયા—રાશ-બલદ વગેરેને હાંકવા

ઉચ્છુઆર-સારી રીતે ઢાંકેલ

માટે વપરાતી રાશ-દોરહી

ઉલ્લસિય } ઉલ્લસિત-ઠલાસવાહું-

ઉલ્લુકસિય } રોમાંચવાહું-પુલકિત

ઉચ્છુઆરિય

ઉચ્છુઆરિય એટલે ઢાકેલું. મૂળ ઉચ્છુઆર ઊપરથી ઉચ્છુઆરિય એવું ભૂતકૃદંત બને છે અર્થાત્ ઉચ્છુઆરિય એ બુદ્ધો શબ્દ નથી.

ઉદ્ધુષિય

આ શબ્દ સંસ્કૃત ઉદ્ધુષિત ઊપરથી ઊતરી શકે છે અર્થાત્ એ દેશ્ય નથી. ઉદ્ધુષિત-રોમાંચિત.

ઉદાહરણગાથા—

ઉજ્જોમોદ વિષદ્ધં નિશિ ઉલ્લસિયં પ્રિયં સક્ષિ ! સ્મરન્તી ।

ઉચ્છવણવ્યાપૃતા અપિ ચ્છલુ ઉલુકસિયતં કથં ઉચ્છુઆરેમી ? ॥૧૭૭॥

હે સ્ત્રી ! રાત્રે દોરડીથી કસીને બાંધેલા અને રોમાંચિત થયેલા પ્રિયને સંભારતી એવી હું બાંધવામાં રોકાયેલી છું તે પશ્ચ મને થયેલા રોમાંચને કેમ ઢાંકી દઉં-ઢાંકી શકું ?

ઉચ્છેવણં ઘૃતે, ઉચ્ચંપિયં ઉવજંગલં ચ દીર્ઘે ।

ઉપ્પેહહ-ઉલ્હસિયા ઉમ્મચ્છવિયં ચ ઉદ્મટકે ॥૧૧૬॥

ઉચ્છેવણ — ઉચ્છેવણ-ઘી

ઉચ્ચંપિય } —લાંબું
ઉવજંગલ }

ઉપ્પેહહ } —ઉદ્મટ-ઉછાંછલુ-આકરં
ઉલ્હસિય } —ઉગ્ર
ઉમ્મચ્છવિય }

ઉદાહરણગાથા—

ઉચ્ચંપિયઉપ્પેહહભુજયુગ ! ઉવજંગલઅક્ષ ! ઉલ્હસિયા ।

ઉમ્મચ્છવિયપ્રતાપાનલે ઉચ્છેવણં ઇવ તવ રિપવઃ ॥૧૮૦॥

એ લાંબા અને ઉચ્છ હાથવાળા, લાંબી આંખવાળા હે ! તારા ઉદ્મટ શત્રુઓ તારા ઉચ્છ પ્રતાપની આગમાં ઘી બેવા છે.

ઉજ્જગિરં ઔનિઘ્રે, ઉચ્છુરણ-ઉચ્છુઅરણા ઇ ઇક્ષુવણે ।

ઉમ્હાવિય-ઉવલલયા સુરતે, તૃપ્તિરહિતે ઉલ્હલિઓ ॥૧૧૭॥

ઉજ્જગિર—ઉજાગરો-ઝંઘ ન બાવે

તેવી સ્થિતિ

ઉચ્છુરણ } —શેરડોનો વાઢ-શેરડીનું
ઉચ્છુઅરણ } વન-ઇછુનું વન

ઉમ્હાવિય } —સુરત-રતિક્રીડા
ઉવલલય }

ઉલ્હલિઅ—તૃપ્તિ રહિત-ધરાય નહિ
તેવો

ઉચ્છુરણ

કેટલાક સંગ્રહકારો ઉચ્છુરણ શબ્દનો ઇક્ષુ-શેરડી અર્થ નોંધે છે.

ઉઠ્ઠાવિય

સુરત અર્થના વાચક આ શબ્દ રમ્ ધાતુના ઉઠ્ઠાવ આદેશ [૮ । ૪ । ૧૬૮] ઉપરથી નીપજવવાનો છે. તેથી તેને દેશી તરીકે ગણવાનો નથી.

નીચેના ધાતુઓને પણ ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં સાધી બતાવ્યા છે તેથી તેમને અહીં ફરી નોંધી બતાવ્યા નથી.

ઉપ્કાલ્—ઉપ્કાલ્હ—કથયતિ—કહે છે [૮ । ૪ । ૨]

ઉલ્લંહ—ઉલ્લંહહ—વિરેચયતિ—બહાર નીકળે છે—ફરે છે—સવે છે—જુદું થાય છે [૮ । ૪ । ૨૬]

ઉજ્જાલ્—ઉજ્જાલ્હ } —ઉન્નમયતિ—નમાવે છે—વાંકુ વાળે છે [૮ । ૪ । ૩૬]
ઉપ્પેલ્—ઉપ્પેલ્હ }

ઉવ્વેલ્—ઉવ્વેલ્હ—પ્રસરતિ—પ્રસરે છે—ફેલાય છે [૮ । ૪ । ૭૭]

ઉમ્મચ્છ—ઉમ્મચ્છહ—વચ્છતિ—વાંચે છે—ઠગે છે—છેતરે છે [૮ । ૪ । ૧૩]

ઉમ્મુસ્—ઉમ્મુસહ—માર્છિ—પ્રસે છે—સાફ કરે છે [૮ । ૪ । ૧૦૫]

ઉલ્લર—ઉલ્લરહ—તુહતિ—હીરા કરે છે—તોડે છે [૮ । ૪ । ૧૧૬]

ઉમ્મુત્—ઉમ્મુત્હ—ઉત્કિષ્પતિ—ઠંચે ફેંકે છે—ઠકાળે છે [૮ । ૪ । ૧૪૪]

ઉત્થાર—ઉત્થારહ—આક્રામતિ—આક્રમે છે—દબાવે છે [૮ । ૪ । ૧૬૦]

ઉવ્કુસ્—ઉવ્કુસહ—ગચ્છતિ—જાય છે [૮ । ૪ । ૧૬૨]

ઉમ્મન્થ—ઉમ્મન્થહ—અભ્યાગચ્છતિ—સામે આવે છે [૮ । ૪ । ૧૬૫]

ઉદ્ધુમા—ઉદ્ધુમાહ—પૂર્યતે—પૂરે છે—ભરે છે [૮ । ૪ । ૧૬૯]

[વ્યાકરણમાં આઠમા અધ્યાયના ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં જે ધાતુઓ બતાવેલા છે અને આ સંગ્રહમાં જે ધાતુઓ બતાવેલા છે તે બંને વચ્ચે કયાંય કયાંય થોડો ફેર આવે છે. જેમકે ઉપ્કાલ અને ઉપ્પાલ વગેરે.—સંપાદક]

ઉદ્ધારણગાથા—

ઉઠ્ઠાવિયુલ્લહલિયય ! વચસ્ય ! માનય તત્ર ગત્વા ।

ઉચ્છુરણે સ્વજ્જગિરુચ્છુઅરણગોપિકયા ઉવલલયં ॥૧૧॥

સુરતની કીડાથી નહિ ધરાતા હે મિત્ર ! જિભગરા સાથે શેરડીના વાઢની રખેવાળી કરતી ગોપિકાની સાથે સુરતની કીડાને ત્વં ત્યાં—શેરડીના વાઢમાં—જઈને માણુ—લોગવ.

હૃદયરસોચ્છલને ઉગ્ગુલુંછિયા ચ, ઉવણ્યા કરિકા ।

મુસલિનિ ઉસણસેળો, તથા ઉર્પિગાલિયા કરોત્સજ્જે ॥૧૧૮॥

હૃગુલુંછિયા—હૃદયના રસનું ઊછળવું
ઉવણ્યા—કરિકા—દારુ પીરસવાનું
વાસણ

ઉસણસેળ—બલમદ્ર

ઉર્પિગાલિયા—કરોત્સેગ—હાથરૂપ ખોલો

ઉદાહરણગાથા—

યદ્ યસ્ય રોચતે કિલ ન સ્વલુ તસ્ય તદ્ ઉગ્ગુલુંછિયં કરોતિ ?

ઉત ઉર્પિગાલિયસ્થિતાં ઉવણ્યાં ઉસણસેણસ્ત ॥૧૦૦॥

જેને જે રુચે તે, તેના હૃદયના રસને ઊછાળી શકતું નથી ?
બલમદ્રના હાથમાં રહેલા મધ પીરસવાના વાસણને જ બુઝોને.

ઉવકય—ઉદ્ગુલુંછિયં સજ્જિતમ્, ઉત્તલહઓ વિટપે ।

ઉલુંડિયં પ્રહુઠિતે, ઉંબરઉપ્કં અમ્બુદયે ॥૧૧૯॥

ઉવકય
ઉવકયય } —સજ્જિત—સજ્જ થયેલું
ઉદ્ગુલુંછિય

ઉત્તલહઓ } —વિટપ—વોહ—વૃક્ષ—
ઓત્તલહઓ } દ્વાર

ઉલુંડિય—પ્રહુઠિત—હુઠવું—આઠોટવું—
સુલું. વિરેચિત—બહાર નીકળવું—સરવું
ઉંબરઉપ્ક—કોઈ વાર નહિ થયેલો
અમ્બુદય થવો—કોઈ વાર નહીં
મલેલો લાભ મેલવવો

ઉવકય

આ શબ્દને ક પ્રત્યય લાગે ત્યારે ઉવકયય થાય અને ક પ્રત્યય
ન લગાડીએ ત્યારે ઉવકય થાય

ઉવહત્થિય

‘સન્ન થયેલ’ અર્થવાળા આ શબ્દની ઉત્પત્તિ ‘સમ્+આ+રય
ધાતુના [૮ । ૪ । ૬૫] આદેશ ઊપરથી સમન્નવાની છે માટે તેને
અહીં નોંધેલો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

ઉદ્ગુલુંછિયઉત્તલહયતલે ઉલુંડિયઉરુપ્કમ્ ।

રતિઉવકયાણ મિથુનાનાં ઉંબરઉપ્કં ઇવ સમાગમો ભાતિ ॥૧૦૧॥

સન્નિત—સુશોભિત—આડ તળે આળોટતાં અથવા ઝરતા વિશાળ
પ્રેમવાળાં અને રતિનિમિત્ત સન્ન થયેલાં એવાં જોડલાંઓનો સમાગમ
અભૂતપૂર્વ અમ્બુદય જેવો જણાય છે.

વલયેષુ ઉવલમત્તા ઉવલયમમ્ગા ચ જ્ઞાતવ્યાઃ ।

અભિ-પેરણ્ડયોઃ ઉપ્પહોદયમંડ-ઉત્તાણપત્તયા ચૈવ ॥૧૨૦॥

ઉવલમત્તા } —વલય-વલોચાં-હાથ-
ઉવલયમમ્ગા } માં પહેરવાનાં કંકણ

ઉપ્પહોદયમંડ-મમરો
ઉત્તાણપત્તય—પેરંડ-પેરંડાનું-પેરંડાનાં
પાન વગેરે

ઉપ્પહોદયમંડ

કેટલાક સંગ્રહકારો આ શબ્દને અર્થ 'પિઠર'-'થાળી' બતાવે છે અને એને દેશી તરીકે નોંધે છે, પરંતુ થાળીના અર્થમાં એ શબ્દને દેશી કહેવો બરાબર નથી. કારણ કે થાળી અર્થમાં તે એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ઉપ્પહોદકમાણ્ડ ઉપરથી ઉપજી શકે એમ છે.

ઉદાહરણગાથા—

દૃષ્ટુવલમત્તાપ ઉવલયમમ્ગા શોભન્તે તવ કરે ।

ઉપ્પહોદયમંડા કમલે હવ ઉત્તાણપત્તયદ્યામલકાઃ ॥૧૨૦॥

જેણીને બલોચાં ઇષ્ટ-પ્રિય-છે એવી તારા હાથમાં બલોચાં શોભે છે, બાણે કે કમળમાં, એરંડાનાં પાન જેવા સ્થામ ભમરા ન હોય ?

શ્ચુરિકાગ્રમુક્તપુષ્પં ગૃહીત્વા ચ પાદાહ્ગુલીભિઃ ઉત્પતનમ્ ।

તદ્ ઉદ્ધિયાહરણં, ઉચ્ચુલઉલિયં કૌતુકત્વરિતે ॥૧૨૧॥

ઉદ્ધિયાહરણ—છરીની ધાર ઉપર મૂકેલું ફૂલ પગની આંગળીઓ વડે લઈને કૂદી જવું તે ક્રિયાનું નાન ઉદ્ધિયાહરણ ।

'ઉદ્ધિયાહરણુ'નું લક્ષણ બતાવતાં કહેલું છે કે—

"કુસુમં યત્રોદ્ધિય શ્ચુરિકાગ્રાલ લાઘવેન સંગૃહ્ય ।

પાદાહ્ગુલીભિર્ગચ્છતિ તદ્ વિજ્ઞાતવ્યમ્ ઉદ્ધિયાહરણં ॥ []

"લઘુલાઘવી કળાથી-ઘણી જ ત્વરાથી-ક્રિયા કર્યારે થઈ ગઈ એની કોઈને બગાર ન પડે એવી અપટથી-બીડીને-કૂદીને-છરીની ધાર ઉપરનું ફૂલ પગની આંગળીઓ વડે લઈને ચાલવું-તેનું નામ 'ઉદ્ધિયાહરણુ' બાણુ"

ઉચ્ચુલઉલિય-કુતૂહલપૂર્વક ત્થરા કરવી-ઉતાવળ કરવી

ઉદાહરણગાથા—

તવ શ્ચુરિકાગ્રસ્ફુરદરિમૌલિકુસુમઉદ્ધિયાહરણં ।

ગૃહ્નાઃ કુર્વન્તિ ઉચ્ચુલઉલિયકરં સ્વેચ્ચરવધૂનામ્ ॥૧૨૧॥

૬

તારી છરીની ધાર ઉપર શત્રુઓનાં ફૂલ જેવાં સ્કુરાયમાણુ માથાઓનું ગીધો, ઉડિયાહરણ કરે છે અને તેથી આકાશમાં વિચરનારી ખેચરીઓને ફૂતુહલ સાથે આકાશમાં જલદી જલદી ચાલવું પડે છે. તાત્પર્ય એ કે શત્રુઓનાં માથાં ધડથી જુદુ થતાં જ ગીધો તેને ખહુ ત્વરાથી ઉપાડી ભાય છે અને એ ગીધોની હડકેટમાં ન અચાય માટે ખેચરની વહૂઓ જલદી જલદી ઉડે છે.

પાર્શ્વદ્વિક્રેન પરિવર્તને ઉત્થલ્લપત્થલ્લા ।

ઉત્તિરિવિહિ ઋર્ધ્વોર્ધ્વે, ઉત્તરણવરંડિયા ઉડુપે ॥૧૨૨॥

ઉત્થલ્લપત્થલ્લા } —કથલપાથલ-વન્ને
ઓત્થલ્લપત્થલ્લા } પહસાંવહે ફરવું-
આમ ફર તેમ ફરવું-કચુંનીચું થવું

ઉત્તિરિવિહિ-કતરેડ-કપર કપર વાસળો
ગોઠવવાં-માંઠ માંઠવી
ઉત્તરણવરંડિયા-ઉત્તરણવરંડિકા-સમુદ્ર
કે નદી વગેરેને કતરવાનું સાધન-
હોઢી-વહાણ-ત્રાપો વગેરે

ઉદાહરણગાથા—

ભવઉત્તરણવરંડિ સંસ્મર સર્વજ્ઞમ્ અન્યથા તવ ।

નરકઉત્તિરિવિહિમધ્યે ભવિષ્યતિ ઉત્થલ્લપત્થલ્લા ॥૧૦૪॥

સંસારને પાર કરવાને વહાણુ જેવા સર્વજ્ઞ ભગવાનને તું યાદ કર, ન કરીશ તો નરકની ઉતરેડમાં તારી ઉથલપાથલ થશે એટલે નરકની માંડમાં જઈને તારે ઊંચું નીચું થવું પડશે.

[એક અર્થવાળા ઉકારાદિ શબ્દો સમાપ્ત]

[આદિમાં ઉકારવાળા અનેકાર્થક શબ્દો]

‘પેલા એ અક્ષરવાળા પછી ત્રણ અક્ષરવાળા’

એ ક્રમે ઉકારાદિ અનેકાર્થ શબ્દો:

ઉદં જલનર-કકુદયોઃ, ઉડુળો દીર્ઘ-ઘૃષમયોઃ ।

ઉવ્વુળં ઉદ્વિગ્ને ઉત્સિક્તે ઉદ્મટે સૂન્યે ॥૧૨૩॥

ઉદ—૧ જલમાળસ ૨ કકુદ-બઢદની સ્થંભ

ઉડુળ—૧ દીર્ઘ-લાંબું ૨ ઘઢદ.

ઉવ્વુળ—૧ ઉદ્વિગ્ન-ઉદ્વેગવાહું ૨ ઉત્સિક્ત ૩ ઉદ્મટ ૪ સૂન્ય-સાલી.

વિષમોન્નતપ્રદેશે સ્તિન્ને સ્તિવહે ચ ઉદ્દાશ્વો ।

વિક્ષિપ્ત-ઉત્ક્ષિપ્તયોઃ ઉચ્છિન્તં, ઉમ્મંહં અપિ હઠ-ઉદ્વૃત્તે ॥૧૨૪॥

ઉદ્દાશ્વ—૧ સ્વાહાસ્ત્રહિયાવાહો ડંચો નીચો પ્રદેશ ૨ સ્તિજ-શ્રાન્ત-શ્રમિત ૩ સમૂહ

ઉચ્છિન્ત—૧ વિક્ષિપ્ત-વિક્ષેપ વાહું ૨ ઉત્ક્ષિપ્ત-ઉંચે ફેંકેલ

ઉમ્મંહ—૧ હઠ-દુરાગ્રહ ૨ ઉદ્વૃત્ત-બચેહું-બાકીતું

હઠોચ્વત્તે

મૂળમાં આવેલા હઠ અને ઉચ્વત્ત શબ્દોનો સમાહાર દ્વંદ્વ સમાસ છે.

ઉક્સુંહો ચ અલાતે નિકરે વસૈકદેશે ચ ।

ઉમ્મચ્છં અસંવદ્દે મહ્નીમણિતે ક્રોધે ચ ॥૧૨૫॥

ઉક્સુંહ—૧ ઉંઘાહિયું ૨ સમૂહ ૩ કપડાનો એક ભાગ-કપડાની યાજ

ઉમ્મચ્છ—૧ અસંવદ્દ-સંવેદ્ય વિનાતું-મોમાથા વિનાતું ૨ વિશેષ પ્રકારે-કહેલ-

અમુક ઢબે-કહેહું ૩ ક્રોધ

ઉક્સુંહો ઉપ્પીલો ઉગ્ગાઓ તથા ચ ઉદ્દામો ।

સંઘાત-સ્થપુટયોઃ, ઉચ્ચૂરો સમધિકાર્યેડપિ ॥૧૨૬॥

ઉક્સુંહ
ઉપ્પીલ
ઉગ્ગાઓ
ઉદ્દામ

—૧ સંઘાત-સમૂહ ૨ સ્થપુટ-નીચો ડંચો પ્રદેશ-સ્વાહાસ્ત્રહિયાવાહો પ્રદેશ

ઉચ્ચૂર—૧ સમધિક-વિશેષ વધારે ૨ સમૂહ ૩ નીચો ડંચો પ્રદેશ

ઉચ્ચૂર

મૂળમાં આ શબ્દોનો સમધિક એ એક જ અર્થ બતાવેલો છે પરંતુ સમધિકાર્યેડપિ એમાં અપિ શબ્દ આવેલો છે તેથી તેનો બીજો સંઘાત અને ત્રીજો સ્થપુટ અર્થ પણ સમજવાનો છે.

સ્તિન્ને શૂન્યે મીતે તથા ઉદ્ભટ-ક્રાન્ત-પ્રકટવેષેષુ ।

ઉચ્ચિંબં, ઉચ્ચુલ્લં પુનઃ ઉદ્વિગ્ન-અધિરૂઢ-મીતેષુ ॥૧૨૭॥

ઉચ્ચિંબ—૧ સ્તિજ-ચેદવાહું-શ્રમવાહું ૨ શૂન્ય-શાલી ૩ મય પામેહું ૪ ઉદ્ભટ-

ઉપ ૫ ક્રાન્ત-સ્થાયેહું ૬ પ્રકટ વેષવાહું

ઉચ્ચુલ્લ—૧ ઉદ્ભટવાહું ૨ અધિરૂઢ-ચહેહું ૩ મય પામેહું

પ્રતિશબ્દ-કુરર-વિષ્ણ-ગર્વિષ્ઠ-મનોરથેષુ ઉઢાળો ।

ઉવ્વુક્કં પ્રલપિતકે સંકટકે તથા બલાત્કારે ॥૧૨૮॥

ઉઢાળ—૧ પ્રતિશબ્દ-પડછંદો ૨ કુરર-માછલાં ખાનારું 'કુર કુર' એવો અવાજ

કરનારું એક પક્ષી ૩ વિષ્ણા-વિષ્ણા ૪ અભિમાનો ૫ મનોરથ-તરંગ

ઉવ્વુક્ક-૧ પ્રલાપ કરવો ૨ સાંકડું ૩ બલાત્કાર

મશ્ચ-નિકરયોઃ ઉંડલં, ઉપ્પિત્થં ત્રસ્ત-કુપિત-વિધુરેષુ ।

નીરાગે ગલિતે ઉવ્વત્તં, ઉવ્વાદં ઉરુ-ગતદુઃખયોઃ ॥૧૨૯॥

ઉંડલ—૧ માંચો ૨ સમૂહ

ઉપ્પિત્થ-૧ ત્રાસેલું ૨ કોપેલું ૩ વિધુર-નિરંકુશ અથવા વ્યાકુલ

ઉવ્વત્ત-૧ નીરાગ-રાગ વિનાનું ૨ ગલેલું

ઉવ્વાદ-૧ ઉદ્ગાદ-વિસ્તારવાલું ૨ ઉદ્ગાદ-દુઃખ વિનાનું

ઉવ્વત્ત

કેટલાક સંગ્રહકારો આ શબ્દને બદલે ઉવ્વટ્ટ એવો બે ટ વાળો શબ્દ નોંધે છે.

ઉવ્વાદ

કેટલાક સંગ્રહકારો આને બદલે વિઉવ્વાદ શબ્દ બતાવે છે.

ઉક્ષિન્નં અવકીર્ણં છન્ને પાર્શ્વપ્રશિથિલે ચ ।

પક્ક-ઉત્સેધ-સમૂહેષુ બહલકે તથા ચ ઉપ્પંકો ॥૧૩૦॥

ઓક્ષિન્ન } --૧ વેરેલું-છૂટું છૂટું પડેલું ૨ ઢાંકેલું ૩ પડલાંનું ઢીલું

ઉક્ષિન્ન }

ઉપ્પંક-૧ પંક-કાદવ ૨ ડંચાઈ ૩ સમૂહ ૪ બહલ-પટ્ટ

ઉત્તપ્પો ગર્વિત-બહુગુણયોઃ, નીવિ-શ્રમયોઃ ઉચ્ચોલો ।

અનુવાદ-શ્રમયોઃ ઉચ્છુલ્લો, નૃપ-ઘન-પીવરેષુ ઉમ્મલ્લો ॥૧૩૧॥

ઉત્તપ્પ-૧ ગર્વિત-અભિમાની ૨ અધિક ગુણવાલો

ઉચ્ચોલ-૧ નીવિ- નાહીની ગાંઠ ૨ શ્રમ-લેદ

ઉચ્છુલ્લ-૧ અનુવાદ-આષાંતર ૨ શ્રમ-લેદ

ઉમ્મલ્લ-૧ રાજા ૨ મેઘ ૩ પુષ્ટ

उम्मल्ल

केटलाक संप्रहकारो आने। अर्थ बलात्कार अतावे छे.
उन्नुइओ हुंकारे गगनोन्मुखश्चानशब्दे च ।

अधिक-अवाच्छित-निश्चित-ताप-अगणितेषु उच्चरिअं ॥१३२॥

उन्नुइअ—१ हुंकार करवो २ आकाश तरफ जोईने अवाज करता-रबता-कूतरानो
शब्द-अवाज

उच्चरिअ—१ अधिक २ अनिष्ट ३ निश्चित ४ ताप ५ अगणित-गण्यु न गणाय तेषु
काणाक्षिदृष्ट-विक्षिप्त-क्षिप्त-त्यक्तेषु उच्चरियं ।

उच्चाडुयं पराङ्मुख-निर्मर्यादयोः सुरतयोः ॥१३३॥

उच्चरिय } —१ त्रांसी आंखे जोवुं २ विक्षेपवाळुं ३ क्षिप्त-केंकेळं ४ तजेळं
ओच्चरिय }

उच्चाडुअ—१ पराङ्मुख सुरत-पराङ्मुख रहिने मैथुन करवुं २ निर्मर्याद सुरत—
मर्यादारहित मैथुन

गीत-आरामयोः उच्चाउलं, उरुपुल्लो अपूप-धान्यमिश्रयोः ।

अधिकप्रमाण-वर्जितमर्यादयोश्च उच्चिडिमो ॥१३४॥

उच्चाउल—१ गीत-गायेळुं २ आराम उपवन-बाग

उरुपुल्ल—१ पूढलो २ स्त्रीच-स्त्रीचडी-कोई पण घान्यना मेळवाळी स्त्रीचडी

उच्चिडिम—१ वधारे प्रमाणमां २ मर्यादा विनावुं

उच्छुंङ्गिओ सपत्रित-हृतयोः, उज्जंगलं इठे दीर्घे ।

उष्पिजलं च सुरते धूल्यां तथा अकीर्त्याम् ॥१३५॥

उच्छुंङ्गिअ—१ बाण वगेरैथो विशेष व्यथा पामेल २ अपहरेल-उठावी जवामां भावेल

उज्जंगल—१ बलात्कार-हठ २ दीर्घ-लांबु

उष्पिजल—१ सुरतक्रीडा २ रज-धूळ ३ अकीर्ति

रणरणक-अनिष्टयोः उच्चाहुलं, उल्लालियं कृश-उन्नमितयोः ।

उव्वेह्वरं अखेटितभूमौ जघनरोम्णि च ॥१३६॥

उच्चाहुल—१ रणरणक-उत्सुकता-उताबळ २ अनिष्ट-द्वेषपात्र

उल्लालिय—१ कृश-दूबळुं २ उन्नमित-नमी गयेळुं

उव्वेह्वर } —१ नहि खेडेली जमीन २ साधळनां रोम-रुवांटां
ओव्वेह्वर }

કિલોન્નમિપ

મૂળના 'કિસ' અને 'ઉન્નમિય' શબ્દોનો સમાહાર દ્વંદ્વ સમાસ છે.
રુષિત-આકુલયોઃ ઉમ્મચ્છયં, ઉહુહિયં ઝઢાકુવિત-ઉચ્છિષ્ટયોઃ ।

ઉગ્માહિયં ચ ગૃહીતે ઉત્ક્ષિપ્ત-પ્રવર્તિતયોશ્ચ ॥૧૩૭॥

ઉમ્મચ્છય—૧ રુષિત—રોષયુક્ત કે ધૂલવાહું ? ૨ આકુલ

ઉહુહિય—૧ પરણેલી સ્ત્રીનો કોપ ૨ ઇહું

ઉગ્માહિય—૧ ગૃહીત ૨ ઉત્ક્ષિપ્ત ૩ પ્રવર્તિત

ઝઢકુવિય-ઉચ્છિષ્ટે

મૂળના ઝઢકુવિય અને ઉચ્છિષ્ટ એ બે પદોનો સમાહાર દ્વંદ્વ સમાસ છે.

ઉહુહિય

પ્રાકૃતમાં શબ્દની અંદરના વ્યંજનનો દ્વિભાવ પણ થાય છે.
[૮૨।૮૯] માટે ઉહુહિય અને ઉહુહિય એ બન્ને શબ્દો સમજવાના છે.

નીચે જણાવેલા ધાતુઓ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં ફરીવાર બતાવ્યા નથી.

ઉસ્સિવ્ક્ } —ઉસ્સિવ્ક્ઙ—સુન્નતિ-મૂકે છે [૮ । ૪ । ૯૧]

ઉસ્સિવ્ક્ } —ઉસ્સિવ્ક્ઙ—ઉત્ક્ષિપતિ-ઝલેવે છે [૮ । ૪ । ૧૪૪]

ઉત્યંઘ } —ઉત્યંઘઙ—રુણદ્વિ-રોષે છે—રોકે છે [૮ । ૪ । ૧૩૩]

ઉત્યંઘ } —ઉત્યંઘઙ—ઉત્ક્ષિપતિ-ઝલેવે છે [૮ । ૪ । ૧૪૪]

ઉવકસિબો સન્નિહિતે પરિષેવિત-સઙ્જિતયોશ્ચ ।

ઉલ્લુફુંટિયં ચ વિનિપાતિતે ઉપશાન્તકે તથા ॥૧૩૮॥

ઉવકસિબ—૧ પાસેનું ૨ ચારે કોરથી સેવાયેલ ૩ સઙ્જિત-સજેલ-તૈયાર થયેલ

ઉલ્લુફુંટિય—૧ વિનિપાત પામેલ ૨ ઉપશાંત

ઉચ્ચત્તવરત્તં પાર્શ્વસ્થૂલે અનવસ્થામણે ચ ।

ઉચ્ચત્તવરત્ત—૧ બન્ને પદલે જાહું ૨ અનવસ્થિત મમતું

[અનેકાર્થવાળા ઉકારાદિ શબ્દો સમાપ્ત]

આદિમાં દ્વીર્ધ ઉકારવાળા એકાર્થક શબ્દો

હવે 'પેલા બે અક્ષરવાળા પછી ત્રણ અક્ષરવાળા' એ ક્રમથી

ઉકારાદિ શબ્દોનો આરંભ થાય છે :

ऊआ यूका, ऊलो गतिमङ्गे, ऊसणं च रणरणके ॥१३९॥

ऊआ—यूका—जू

ऊल—गतिभंग—अंगतुं ठरबाई जवुं—

ऊसण—रणरणक—उताबळ

१३९

उदाहरणगाथा—

ऊआआकुलवस्त्राणां रिपूणां गिरिभ्रममजातऊरुणं ।

प्रियाविरहऊसणेण त्वयि कुपिते कथं सुखं कुमारपाल ! ? ॥१०५॥

हे कुमारपाल ! तुं कुपित था त्यारे जूओधी अहअहतां कपडावाणां अने पडाडोमां आथउवाने वीधे ठरडायेल गतिवाणां ओवा तारा शत्रुओने पोतानी प्रियाना विरहूधी तेमने भगवानी विशेष उत्सुकता थवाने वीधे सुभ कथं रीते डोय ?

ऊसारो कूसारे, ऊसयं उपधानम्, ऊसलं पीने ।

ऊहट्टं उपहसिते, ऊरणी तथा उरभ्रे ॥१४०॥

ऊसार—विशेष प्रकरणो खाडो

ऊसय—ओशोकुं—माथुं ऊचुं राखवा साक

पधारीमां जे मूकवामां आवे छे

ऊसल—पुष्ट

ऊहट्ट—उपहास

ऊरणी—ऊरण—घेदुं—मैदुं

ऊहसिय

आ शब्द तो संस्कृत उपहसित उपरधी उपनववानो छे तेधी देशी नथी. [८ । १ । १७३]

उदाहरणगाथा—

ऊसलऊसयतूर्लि मुक्त्वा सखि ! नदोतटे अभिसरन्ती ।

भविष्यसि ऊहट्टपदं प्रस्खलन्तो ऊरणी इव ऊसारे ॥१०६॥

हे सखि ! पुष्ट ओशीकवाणी तगाछ ने छोडीने नदीने कांठे अलि-सार करती तुं, आडाभां क्षपसता घेशानी पेठे उपडासपात्र थईश.

आनन्दिते ऊणदियं, ऊसलियं सरोमाठ्चे ।

विक्षिप्ते ऊसाइयं, ऊसायंतो च खेदशिथले ॥१४१॥

ઝગંદિય-ઝાનંદિત
ઝસલિય-ર માંચયુક્ત

ઝસાહ્ય-વિક્ષિપ્ત-વિક્ષેપયુક્ત
ઝસાયંત-ઝેદને લીધે ઠીકું થવું-
અમને લીધે ઠાકી જવું

ઝસાહ્ય

ઘનપાલ ઝસાહ્યનો અર્થ ઉત્ક્ષિપ્ત બતાવે છે.

ઝસલિય

ઉલ્લસિત અર્થવાળો ઝસલિય શબ્દ ઉત્+લસ ધાતુના આદેશમાંથી નીપજે છે [૮।૪।૨૦૨] અર્થાત્ ઉલ્લસિત અર્થવાળો ઝસલિય શબ્દ દેશી નથી.

ઉદાહરણગાથા—

ઝસાયંતશરીરાં ઝસાહ્યવલયનિપતનભયેન ।

ઝર્ષ્વકરાં ઝસલિયં ઝગંદય સુભગ ! વિરહતર્ન્વી તામ્ ॥૧૦૭॥

હે સુભગ ! વિક્ષેપયુક્ત મન હોવાથી વલયો-બલોયાં-પડી જશે એ પ્રકારના ભયને લીધે એક થવાને કારણે જેનું શરીર ઠીકું થયું છે, હાથ ઊંચા છે, રોમાંચ થયો છે એવા અને વિરહથી દુઃખળી થયેલી તેણીને તું આનંદિત કર.

ઝસુવિકયં વિમુક્તે, ઝસુત્તિયં ઉભયપાર્શ્વઘાતે ।

ઝસુંભિય-ઝસુરુસુંભિયા ચ રુદ્ધગલરુદિતે ॥૧૪૨॥

ઝસુ ક્રય-વિમુક્ત-છૂટી ગયેલ
ઝસુત્તિય-બન્ને પહલાનો ઘા

ઝસુંભિય } રુંધાયેલ ગઠા દ્વારા
ઝસુરુસુંભિય } રોવું-હુસકાં ભરવાં

ઝસુંભિય

આ શબ્દનો એક બીજો અર્થ 'ઉલ્લસિત'-'ઉલ્લાસવાળું' છે પરંતુ એ અર્થમાં ઝસુંભિય શબ્દ દેશી નથી. એ અર્થવાળા ઝસુંભિય શબ્દની ઉત્પત્તિ ઉત્+લસ ના આદેશ દ્વારા સમજવાની છે. [૮।૪।૨૦૨]

ઉદાહરણગાથા—

ઝસુક્રિયદ્વાસાયા ઝસુત્તિયદુઃસ્થિતાયાઃ તવ વિરહે ।

ઝસુંભિયણ તસ્યાઃ કૃતં ઝસુરુસુંભિયં સચીનામાર્ષા ॥૧૦૮॥

તારો વિરહ થવાથી તેણીનું હસવું છૂટી ગયું છે, બન્ને પહલામાં ઘા થવાથી દુઃખી થઈ ગઈ છે એવી તેણીના મળું રુંધાય એવા રોવાને લીધે સખીઓને પણ મળું રુંધાય એવું રોવું આવી ગયું.

[એક અર્થવાળા દીર્ઘઊકારાદ શબ્દો સમાપ્ત]

ऊकार आदिवाणा अनेकार्थक शब्दो—

ग्रामे संवे ऊरो, जृम्भित-पर्याकुलयोः ऊसत्थो ।

ऊसवियं उद्भ्रान्ते तथैव ऊर्ध्वीकृते भवति ॥१४३॥

ऊर-१ गाम २ संघ

ऊसत्थ-१ जृम्भित-बगासु खावुं २ आकुळ
व्याकुळ

ऊसविय-उद्भ्रान्त-अव्यवस्थित २ ऊंचું
કરેલું

[अनेक अर्थवाणा दीर्घाकारादि शब्दो समाप्त]

એક અર્થવાણા આદિમાં એકારવાણા શબ્દો—

પ્રાકૃતમાં ક્લવર્ણ અને લ્ઘવર્ણનો પ્રયોગ નથી માટે ક્લવર્ણ આદિ-
વાણા કે લ્ઘવર્ણ આદિવાણા શબ્દોનો પ્રયોગ પણ પ્રાકૃતમાં નથી તેથી,
દીર્ઘ ઊકાર આદિવાણા શબ્દો પછી હવે 'પહેલા બે અક્ષરવાલા પછી ત્રણ
અક્ષરવાલા' પ ક્રમે પકાર આદિવાલા શબ્દોનો આરંભ થાય છે:

एलो कुशले, एक्को स्नेहपरे, चन्दने एक्कंगं ।

एत्तोप्यं एतत्प्रभृति च, प्रविशति एमाणो ॥१४४॥

एल-कुशल-चतुर

एक-स्नेहपरायण-स्नेही

एकंग-एकाङ्ग-चंदन

एत्तोप्य-एतत्प्रभृति-आજથી માંડીને,

અપ્યારથો માંડીને-હવેથી માંડીને કે અહીં
થી માંડીને

एमाण-प्रवेश करतो-पेसतो

एत्तोप्य

अभिमानचिह्न नामना देशीकेशकारनां सूत्रोत्तुं विवरण करनारे
'एत्तोप्य'નો અર્થ 'એટલુંમેત્ત' જણાવેલો છે. 'એટલુંમેત્ત' એટલે 'એતા-
વન્માત્ર' અર્થાત્ એટલું. પરંતુ તેણે જણાવેલો તે અર્થ ખરાબર નથી,
કારણ કે તે વિવરણ કરનાર, અભિમાનચિહ્નનો આશય સમજી શક્યો નથી.

ખીજા ખીજા દેશી કૈશોમાં પણ "एत्तोप्य"નો અર્થ જે અમે અહીં
જણાવેલો છે તે અર્થાત્ एतत्प्रभृति એટલો જ જણાવેલો દેખાય છે,
એટલું જ નહિ પણ અભિમાનચિહ્ને પોતે પોતાનાં સૂત્રોની વૃત્તિમાં આ
ખાખત ચર્ચાને જે હકીકત જણાવી છે તેથી, અમે જણાવેલા અર્થને
ટેકો મળે છે.

અભિમાનચિહ્ને, એ બાબત નીચેની ગાથા નોંધેલી છે:

દિવસં થુહું કયમુસ્તો જૂર્યતે અઘસ્તાન્ તવ વષ્ટુઃ ક્ષેવર !

અસ્માભિઃ સહ કાર્યંદિ પ્ત્તોષ્પં મા કુર્યાઃ ॥ []

ઉક્ત ગાથામાં અભિમાનચિહ્ને 'પ્ત્તોષ્પ' શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે અને તે, એ પ્ત્તોષ્પ શબ્દ દ્વારા અહીં પત્તપ્રભૃતિના આશયને વ્યક્ત કરે છે. આ ગાથામાં આવેલા પ્ત્તોષ્પનો અર્થ 'પદ્મમૈત્ર-પટલુ' કરવામાં આવે તો તે અર્થ આ ગાથામાં સંગત થઈ શકતો નથી. ગાથાનો સળંગ અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:

["હે દેવ ! કેાપને લીધે જેનું મુખ ખીડાઈ ગયેલું છે એવી તારી વહુ, આખો દિવસ નીચે રહી જૂરે છે માટે તું પ્ત્તોષ્પ એટલે આજથી માંડીને અમારા સાથે પરિહાસ ન કરતો."]]

ઉદાહરણગાથા—

પમાણમદનવાણોત્થિતે જ્વરે તસ્યાઃ તવ પ્કકાપ ।

પ્ત્તોષ્પં પલાણં પ્કકંગરસોઽપિ નાભિમતઃ ॥૧૦૯ા॥

તારા ઊપર સ્નેહપરાયણુ એવી તેણીને મદનનો પ્રવેશ થતાં મદનનાં બાણુ વાગ્યાં અને તેથી જ્વર આવી ગયો, ત્યારથી માંડીને (તેણીની સ્વજન એવી) કુશલ અખીએાને (તેણીની ચિંતાને લીધે) ચંદનનો રસ પણુ ગમતો નથી.

આ સ્થળે નીચેના ત્રણ શબ્દો, વ્યાકરણસાધિત હોવાને કારણે નોંધેલા નથી.

પ્ત્તાહે - હવાનોમ્ - હમણાં-આજકાલ [૮૧૨૧૩૪]

પદ્મહ - ધ્યત-એટલું [૮૧૨૧૫૭]

પ્કકાર એટલે અચસ્કાર-લોહાની ખનાવટો ખનાવનાર-લૂહાર

[૮૧૧૧૬૬]

एककेककमं अन्योन्ये, एककनडो तथा च कथके ।

सा एमिणिया यस्याः सूत्रेण प्रमीयते अङ्गम् ॥१४५॥

एककेककम-एकक -अन्योन्य-एकएकनुं-

एकबीजानुं-परस्पर

एकनड-कथक-वृत्त्य अथवा नटनी

प्रवृत्ति साये कथा करनार

एमिणिया-ए प्रमाणे मपायेली स्त्री-सुतरची स्त्रीना शरीरनुं माप भरती पछी ते सुतरने दिशाओमां फेंकी देवानुं. आ रीते स्त्रीना शरीरनुं माप लेवानो रिवाज, कोई अमुक देशमां अमुक प्रकारनी विधि करती वखते प्रचलित हीवो जोइए.

उदाहरणगाथा—

एमिणियाय तस्याः रूपं दृष्ट्वा कामशरविद्धाः ।

एककेककमं कथयन्तः तरुणा जायन्ते पक्कनडा ॥११०॥

जे स्त्रीना शरीरने सुतरथी मापी पछी ते सुतरने द्विशाओमां ईंकी द्वीधुं छे ओवी ते स्त्रीनुं ३५ द्वेभीने कामना आवुथी विंधायेवा तरुणो ओकभीम-परस्पर वातो करतां करतां नृत्य साथे कथा करनारा थर्क गया छे.

एकवर्ह

एकवर्ह शब्दने अर्थ नृत्या-शेरी-छे. तेनी व्युत्पत्ति एकपदी शब्द अपरथी थर्क शके ओम छे. ओकपदी-ओकवर्ह. ओक ओक पगले थाली शकय ओवी सांकडी शेरी ते ओकपदी. एकपदी शब्द, उक्त रीते व्युत्पन्न छे माटे तेने अही नोंध्ये नथी.

एकघरिल्लो देवरे, सहोषिते एकसाहिल्लो ।

सा एकसिंबली या शात्मलिपुष्पैः नवफलिका ॥१४६॥

एकघरिल-एकग्रह-एक घर-मां रहेनार-
देवर-देर

एकसाहिल-एकशाखीय-एक शाखा ऊपर
रहेनार-एक स्थानमां साये रहेनार

एकसिंबली-शात्मलिनां पुष्पो सायेनी
नवी फली-नवी सिंग. शात्मलि एटले
शेमळी

उदाहरणगाथा—

एकघरिल्ल ! न लज्जसे किं एकसाहिल्लमनुष्याणामपि ।

यद् एकसिंबलिमिषात् पुनः पुनः गियसि मालाकारीम् ? ॥१११॥

हे देवर ! थुं ओक स्थानमां रहेनारा अनुष्येथी पष्पु तुं लावतो नथी के शेमजानी नवी इणी-सिंग-ना आनाथी तुं पेली मालषु सामे वारवार ताक्या करे छे ?

एककल्लपुडिंगं विरलाम्बुकणे, एणुवासिओ मेके ।

एककल्लपुडिंग-वरसादना थोडा थोडा
छांटा पडवा-फरफर आववी

एणुवासिओ-मेक-देडको

उदाहरणगाथा—

सुन्दर ! गौराकूणां गौरी अद्यैव तस्यै सुप्रसन्ना ॥११२॥

एककल्लपुडिंगधुतपणुवासिप आगतोऽसि यत् काले

હે સુંદર ! તે ગૌરાંગી ઊપર, શ્રીગૌરી-પાર્વતી-આબે જ પ્રસન્ન થયાં છે અને તેથી જ વરસાદના છાંટાથી દેડકાઓ નડાયા તે જ સમયે તું આવી પહોંચ્યો છે.

एककसरिय—

આ નિપાતરૂપ શબ્દનો અર્થ શીઘ્ર છે અને અમે એની નોંધ વ્યાકરણમાં નિપાતો ગણાવતાં કરેલી છે માટે તે શબ્દને અહીં ફરી જણાવ્યો નથી. [૮૧૨૨૧૩]

[એકાર આદિવાળા એકાર્થક શબ્દો સમાપ્ત]

हवे एकारआदिवाळा अनेकार्थक शब्दोः

एराणी इन्द्राणी, पुरन्धिका तद्व्रतस्था च ॥१४७॥

एराणी—१ इन्द्राणी २ इन्द्राणीजुं व्रत करनारी स्त्री

एलविलो धनिक-वृषभौ, अधर्म-रोर-प्रियेषु एकमुहो ।

एलविल १—धनवान २ बळद । एकमुह—१ धर्मरहित २ दरिद्र ३ प्रिय

[એકારાદિ શબ્દો સમાપ્ત]

એકાર આદિવાળા એકઅર્થવાળા શબ્દો—

પ્રાકૃત ભાષામાં એકારનો પ્રયોગ નથી તેથી હવે અનુક્રમે

ઓકારઆદિવાળા શબ્દોની નોંધ કરી છે:

ओली कुलपरिपाटी, ओज्झ अचोक्षे, विमलने ओप्पा ॥१४८॥

ओली—कुलनी परिपाटी—पेढी दर पेढो

चाली आवेली मर्यादा

ओज्झ—उज्झ—चोक्खुं नहि—एहुं—

अग्नित्र

ओली

પરૂક્તિ અર્થનેા સૂચક એક ખીજો ઓલી શબ્દ છે પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ ઓલી શબ્દ ઊપરથી કરવાની છે [૮૧૨.૮૩] એથી 'પરૂક્તિ' અર્થનેા 'ઓલી' શબ્દ દેશી નથી.

ઉદાહરણુગાથા—

ओप्पा ओप चढाववो—विमल करवुं—

निर्मळ करवुं—सराण वगरे द्वारा

मणि वगरेने ओप चढाववो

નૃપમુકુટઓળ્પિયપદનસ ! કોતિઃ તવ ઘવલયતિ ઓજ્ઞ અપિ ।
શશિકુલભવાનામ્ અથવા ઓલિસ્વભાવઃ અયં કુમારપાલ ! ॥૧૧૩॥
ઉદાહરણગાથા—

પગના નખો, રાજ્યોના મુકુટોદારા ઓપાયેલા છે એવા હે
કુમારપાલ ! તારી કીર્તિ મલિન પદાર્થને પણ ઢાળ ચડાવે છે—વિભલ
ખનાવે છે અથવા અંદ્રકુલમાં—અંદ્રવંશમાં—પેદા થયેલા લોકોની એવી જ
સ્વાભાવિક કુલપરિપાટી છે કે તે, વસ્તુમાત્રને પવિત્ર ખનાવે છે.

ઓંઞ વાર્તા, ઓરં રુચિરે, કરિવન્ધસ્વાતમ્ ઓવં ચ ।

ઓસાર-ઓસવકા ગોવાટ-અપસૃતૌ, હિમે ઓગ્મીઓ ॥૧૪૧॥

ઓઞ—વાર્તા

ઓર—રુચિર—સુંદર

ઓવ—હાથી વગેરેના બંધન માટે

સ્વોદેલો સ્વાહો

ઓસાર—ગાયનો વાહો

ઓસવક—અપસૃત-ઓસરેત—પાછા હટલ

ઓગ્મીઞ—હિમ—જ્ઞાકઠ

ઉદાહરણગાથા—

ત્યક્તઞ્જિઓવઓંઞ રિપવઃ ઓગ્મીઞઓરયશઃ ! તવ ।

મોતાઃ ઓસારેસુ વસન્તિ સમરાદ્ ઓસવકા ॥૧૧૪॥

ઝાકળ જેવા સુંદર યશવાળા હે રાજા ! જય પામેલા અને
રણમેદાનેથી પાછા હઠેલા તારા શત્રુઓ રણસંખંધી અને હાથી
વગેરેને પકડવા સારુ બંધન માટેના ખાડા સંખંધી બધી વાતો છોડી
દીધી હોય એ રીતે ગાયના વાડામાં રહે છે.

કેશવિવરણે ઓચ્છિયં, ઓંડલં અપિ કેશગુમ્ફે ।

ઓસિઞ અવલે, ઓળીવી નીત્રે, ઓત્થરોડપિ ઉત્સાહે ॥૧૧૫॥

ઓચ્છિય—કેશવિવરણ—કેશ-સમારવા

ઓંડલ—કેશનો ગુંથળી—ધમ્મિલ્લ જેવી

રચના

ઓસિઞ—ઓશિયાલું—અવલ—નબલું

ઓળીવી—નેવું—છાપરા ઝપરતું નેવું

ઓત્થર—ઉત્સાહ

ઉદાહરણગાથા—

અળઓત્થરઓસિયાળં જરદ્ડટજઓળીવિસંગજટિલેષુ ।

મ્તવ રિપૂણાઅરણ્યે કથમ્ ઓચ્છિયં ઓંડલં ચ કેશેષુ ? ॥૧૧૫॥

ઉત્સાહ વિનાના અને ઓશિયાળા એવા તારા શત્રુઓના છુટ્ટું
જીવંતોનાં નેવાંના સંગથી જટિલ થયેલા અર્થાત્ નેવાંમાં ભરતું જતા
કેશોને-માથાના કે દાઢીના વાળોને અરણ્યમાં સમારવાનું કેમ અને તેમ
જ એ કેશોને ધમ્મિલ કરવો ય શ્યે અને ?

ઓગ્ગાલો ઓઆલો વહોલણ(વહકે), ઓત્થઓ ચ અવસન્ને ।

ઓક્કિયં ઉક્ષિતે, રપ્કે ઓણિવ્વો, નીવિકાયામ્ ઓવહ્ઠી ॥૧૫૧॥

ઓગ્ગાલ } —વહેલો-પાળું નાનું
ઓઆલ } સ્વરણું
ઓત્થઅ—અવસન્ન અવસાદ પામેલ—હ્રેદ
પામેલ

ઓક્કિય—રહેલું
ઓણિવ્વ—રાફડો—કોઢીઓ જમીન
સ્વળીને કુંચો કરેલો માટીનો ઢગલો
ઓવહ્ઠી—નીવિકા—વાષરાની માઢી—
પહેરવાના કપડાનો એક ભાગ

ઓત્થય

બીજા દેશીકોશકારો આ શબ્દનો અર્થ પિહિત-ઢાંકેલ ખતાવે છે.
ઓક્કિય

અન્ય દેશીસંગ્રહકારો આ શબ્દનો અર્થ વાંત-વમન-ઉલટી-
ઓકલું ખતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

બાષ્પઓગ્ગાલઘનઓયાલપૂરિતઓણિવ્વનિર્ગતાહિમયા ।

ગલિતઓવહ્ઠી તવ રિપુવધૂઃ વને ઓત્થઅઓક્કિયા લુઠતિ ॥૧૨૬॥

આંસુઓના પાણીનું નાનું અરણ્ય અને વરસાદના પાણીનું નાનું
અરણ્ય તે બન્ને દ્વારા રાફડા પૂરાઈ જવાને લીધે તેમાંથી બહાર આવેલા
સર્પોથી ભય પામતી, ખેદ પામતી અને જેની નાડી ગળી પડી છે એવી
તારા શત્રુની વહૂ વનમાં રહેતી આળોટ છે.

ઓસાઓ પ્રહરરુજા, ઓચ્છત્તં દન્તધાવનકે ।

ઓસીસં અપવૃત્તે, ઓવહ્ઠો મેઘવારિસેકે ॥૧૫૨॥

ઓસાઅ—પ્રહારરુજા—પ્રહારની પીઠા-
ધાની પીઠા

ઓચ્છત્ત—દંતધાવનક—દાંતણ

ઓસીસ—અપવૃત્ત—દુશ્વરિત્ર

ઓવહ્ઠ—અપવૃષ્ટ—મેહુના પાળીનો

હંટકાષ

ઉદાહરણગાથા—

ઓ ! ઓચ્છત્તમિષેણ પથિકઃ આસીસિરુણ યાન્ અપિ ।

નવમદનશરઓસાઓ મર્દયન્તિ ઓવટ્ટફુલ્લનોપલતામ્ ॥૧૧૭॥

ઓ ! દાતણુ કરવાના બાનાથી હુટ ચરિત્ર ખતાવીને-આચરીને-
જતો જતો પણ પ્રવાસી-નવીન મદનના બાણના ઘાથી પીડા પામેલો-
મેહના પાણીના છંટકાવથી ખીલેલી નીપ-કદમ્બ-ની લતાને-વેલને-
મરડતો જાય છે.

ઓહંક-ઓહટ્ટ-ઓલિપ્પા હાસે, છન્નરમણં ઓલુંકી ।

ઓલિંમા ઉપદેહિકા, ઓચુલ્લં ચુલ્લિપ્પકદેશે ॥૧૫૩॥

ઓહંક }
ઓહટ્ટ } — હાસ્ય-હાંસી-હસવું
ઓલિપ્પ }
ઓલુંકી—છાની રમત-નાસી નાસોને-
સંતાઈ સંતાઈને છોકરાંઓ રમે છે
તે રમત

ઓલિમા—ઝવઈ
ઓચુલ્લ—ઓલોચુલો-મુખ્ય ચુલાનો
એક ભાગ

ઓલુંકી

કેટલાક સંગ્રહકારો ઓલુંકીને। અર્થ આંચ ઢાંકીને રમાતી
રમત કરે છે. (આપણા દેશમાં ગલ્લગલ્લ આંગળી નામની રમતમાં અથવા
અકરડીકકરડીની રમતમાં આખને ઢાંકવામાં આવે છે.)

ઉદાહરણગાથા—

ઓહંકિરિ ! ઓહટ્ટં ત્યજ ઓલુંકિં ચ સારવેસુ ગૃહમ્ ।

ઓચુલ્લે ઓલિમં દટ્ટા ઓલિપ્પિહી તવ નનાન્દા ॥૧૧૮॥

હે હસનારી ! હવે તું હસવું છોડ અને આ સંતાકુકડીની રમતને
ચ પડતી મૂક. તારું ઘર સમું કર, ઓલાચૂલામાં ઊધઈને જોઈને તારી
નણુંદ તને હસશે.

વલિકે ઓજ્જહ્લો, ગર્જિતે ઓઞંક-ઓજ્જાયા ।

દીર્ઘમધુરધ્વનૌ ઓરહ્લી, ઓલ્લળી શિશ્વરિણ્યામ્ ॥૧૫૪॥

ઓજ્જહ્લ—બલ્લવાન
ઓઞંક }
ઓજ્જાય } ગાજવું-ગર્જના

ઓરહ્લી—લાંબો મીઠો ધ્વનિ
ઓલ્લળી—શિશ્વંદ

ઉદાહરણગાથા—

ઓજ્જલભટઓજ્જાયં કરિઓઝંકં ચ શ્રુત્વા સંગ્રામે ।

ઓલ્લણિમધુરઓરલ્લીમુલ્લરા યે ભવન્તિ તે પુરુષાઃ ॥૧૧૨॥

રણુમેદાનમાં બળવાન સુભટોની ગર્જના અને હાથીઓનો ગર્જનસ્વ સાંભળીને પણ જેઓ શિખડ જેવા મધુર રહે છે તથા લાંબા મીઠા ટંચનિ સાથે મુખરતા-વાચાલતા-બતાવે છે તેઓ ખરા પુરુષ છે.

ઓસણં ઉદ્વેગે ચ, ઓરિલ્લો અચિરકાલે ।

ઓહ્લહણં ઉત્તરીયે, ઓહ્તં ઓહ્તણં ચ પરિધાને ॥૧૫૫॥

ઓસણ—ઉદ્વેગ

ઓરિલ્લ—લાંબા કાઠનું નહિ—હમણાંનું

ઓહ્લહણ—ઓહ્ણ—ઓહ્વાનું

ઓહ્ત

ઓહ્તણ—પહેરણ, પહેરવું, પહેરવાનું

ઉદાહરણગાથા—

ઓરિલ્લમદનવાતાંઓસણાહ્ ઓહ્તણમ્નિ લ્હસિયમ્મિ (સસ્તે)

પરિહિતં ઓહ્લહણં ઓહ્લહિયં ઓહ્તં તવ દર્શનત્વરયા ॥૧૨૦॥

તાબ મદનની વાતને બહીને ઉદ્વેગ ધરતો એવી તેણીનું પહેરવાનું વસ્ત્ર સરી પડ્યું, પછી તેણે તારા દર્શનની ઉતાવળને લીધે ઓહ્ણું હતું તે પહેર્યું અને જે પહેરવાનું હતું તે ઓહ્યું.

ઓહ્લહ્લં રક્તે, ઓલ્ત્યો દલિતે, નતે ઓહ્તો ।

ઓસન્નં ત્રુટિતે, ઓહ્જં નાસ્તિ' ઇતિ મણિતક્રીડાયામ્ ॥૧૫૬॥

ઓહ્લહ્લ—રક્ત-પાતું-રાગવાહુ—આસક્ત

ઓલ્ત્ય—વિદારિત-ફાડા નાચેલ-ફાડા

નાચવું

ઓહ્ત—નત-નમ્ર, નમવું

ઓસન્ન—ત્રુટિત-ત્રુટેહું, ત્રુટ્યું

ઓહ્જ—જે રમતમાં 'નથી નથી' એમ

વારંવાર ચોલવું પહે તે રમત

ઉદાહરણગાથા—

અન્યાઓહ્લહ્લો દ્યિતઃ તવ ઓહ્તોઽપિ નવનસ્યઓલ્ત્યો ।

ઓહ્જં મુક્કલિઓ મા મમ ઓસન્નસ્નેહિકા ભવ ॥૧૨૧॥

નમ્ર છતાં ય નવા નખોદારા વિદારિત એવો તારો વર ખીલ્લી સ્ત્રીમાં રક્ત છે અને ('નહિ નહિ' બોલવું) પડે એવી રમતની જેમ) 'નહિ નહિ' એમ કહેવાને મોકળો-સ્વતંત્ર-છે તો તું મારી સાથેનો સ્નેહ ન તોડ.

વિફલે ઓહુડં, ઓહુરં ચ સ્થિન્ને, ઓવરો નિકરે ।

ઓસુદ્ધં વિનિપતિતે, ઓજ્જરી, અન્નઆવરણે ॥૧૫૭॥

ઓહુડ—વિફલ—નિષ્ફલ

ઓહુર—સ્થિન્ન—લેદયુક્ત

ઓવર }
ઓવરણ } —સમૂહ—જાથો

ઓસુદ્ધ—અપશુદ્ધ—વિનિપાત પામેલ—

નીચે પડેલ—પ્રપ્ત થયેલ,

વિનિપાત પામવો—નીચે

પડવું—પ્રપ્ત થવું

ઓજ્જરી—આંતરડાંનું ઢાંકણ—હોજરી

ઓહુર

અવન્તિસુંકરી નામનો દેશીસંગ્રહકાર 'ઓહુર' શબ્દના બે અર્થો બતાવે છે;

ઓહુર—અવનત—અવનતિ પામેલ, અવનતિ

ઓહુર—સસ્ત—સરીગયેલ, સરી જવું

એ જ કોશકાર 'ઓહુર'ના અર્થને સ્પષ્ટ કરવા નીચેનાં બે ઉદાહરણો આપે છે;

ક્ષણમાત્રકલુષિતાયા લુલિતાલકવહ્ણરીસમવસ્તરિતમ્ ।

અમરમરઓહુરયં પદ્મજમિષ સ્મરામઃ મુખં તસ્યાઃ ॥ []

“ક્ષણમાત્ર માટે કલુષિત થયેલી એવી તેણીનું લટકતા કેશોની વેલથી ઢાંકેલું મુખ, કેમ જાણે ભમરાના સમૂહથી નીચું નમેલ-અવનતિ પામેલ-કમળ ન હોય એમ અમે તેણીના મુખને યાદ કરીએ છીએ.”

કિં તદ્વપિ સ્વલુ વિસ્મૃતં નિષ્કૃપ ! યદ્ ગુરુજનસ્ય મધ્યે ।

અભિધાવ્ય ગૃહીતઃ ત્વમ્ ઓહુરજ્જરોયયા ? []

“હે નર્દય ! ઉત્તરીય વસ્ત્ર-ઓઢવાનું કપડું—સરી ગયેલું છતાં ય તેણીએ ગુરુજનની-વડીલોની-વચ્ચે, સામે હોડીને તને પકડેલો, એ વાત પણ શું તું ખરેખરે ભૂલી ગયો ?”

ઉદાહરણગાથા—

પ્રહારઓસુદ્ધહતઓજ્જરિઓવરસ્થલનઓહુરા રણાત્ રિપવઃ ।

તવ કુમારપાલ ! ઓહુડ્ધમુજવ્વણ્ડા યાન્તિ અરણ્યેષુ ॥૧૨૨॥

હે કુમારપાલ ! તારા પ્રહારને લીધે કપાઈ ગયેલી હોજરીઓ-હોજરીનો સમૂહ—નીચે પડી ગઈ અને તેથી આંતરડાં પગમાં અટવાવાને

૭

લીધે સખલન પામવાથી ખેદ પામેલા તથા જેમના ભુજ્જડે નકામા થયા છે એવા તારા શત્રુઓ સખ્યમેદાનમાંથી અસખ્યોમાં ગય છે.

ઓસિત્તં ઉપલિપ્તે, અભિભૂતે ઓહુઅ-ઓગ્નિઅ-ઓણુગયા ।

ઓહુલ્લં આરુદે, ઓસીઅ-ઓહાડ્યા ચ અધસ્તનમુખે ॥૧૫૮॥

ઓસિત્ત-અવસિત્ત-ઉપલિપ્ત-છંટાયેલ,

છંટાવું. સ્વરજાયેલ, સ્વરજાવું

ઓહુઅ

ઓગ્નિઅ

ઓણુગય

અવભૂત-અભિભૂત-પરાજય

પામેલ, પરાજય પામવો

ઉદાહરણુગાથા—

ઓહુલ્લે ગજમ્ ઓગ્નિઅગિરિ મવ્ઓસિત્તમુખમ્ અણઓસીઅં ।

ત્વયિ ઓહુઅહરિચરિતે ઓણુગઅઓહાડ્યા ભૂતા રિપવઃ ॥૧૨૩॥

હે રાજા ! વિષયુ વા ઈંદ્રના ચરિત્રને પરાભવ આપે એવા ચરિત્ર-વાળો તું પહાડને પરાભવ કરે એવા, મદથી છંટાયેલ અથવા ખસડાયેલ મુખવાળા તથા ઊંચા મુખવાળા હાથી ઊપર ન્યારે ચડ્યો ત્યારે તારા શત્રુઓ પરાજય પામ્યા અને નીચું મોઢું કરી ગયા.

ઓલિત્તી ઓલિપ્તી અસિદોષે, ઓક્કળી યૂકા ।

ઓજ્ઞાયં ઓહુદ્વિયં અન્યં પ્રેર્યં કરેણ યદ્ ગૃહીતમ્ ॥૧૫૯॥

ઓલિત્તી } તરવાર છરી વગેરેનો
ઓલિપ્તી } દોષ-તલવાર વગેરેનું

કટાણું-વા ઘુંડું થવું

ઓક્કળી—જૂ

ઓજ્ઞાય } બીજાને પ્રેરીને-બીજાને
ઓહુદ્વિય } -સંસેવીને-ધક્કો મારીને

જે કાંઈ હાથ વઢે છેવું તે

-બીજાને પીલીને-દાબોને-હાથવઢે

મેઠવવું તે

ઉદાહરણુગાથા—

હુરિકાઓલિત્તી અસિઓલિપ્તી ઓક્કળી ચ નવવસ્ત્રે ।

કથયતિ રિપૂણાં ત્વયા યશઃ ઓહુદ્વિઅર્યં અિયં ચ ઓજ્ઞાયં ॥૧૨૪॥

શત્રુઓની કટાયેલી છરીઓ, ખૂંડી થયેલી તરવારો અને તેમના નવા કપડામાં પડેલી જૂઓ એ બધું કહી આપે છે કે તે શત્રુઓના યશને તેમને પીલીને તારા હાથમાં કરી લીધો છે અને તેમની લક્ષ્મી પણ તેમને હાવીને તે તારા હાથમાં મેળવી લીધી છે.

श्येने ओलय-ओलावया च, फलहार्गलायां ओहडणी ।

ओलयणी नववधुका, ओलङ्णी दयितभूता च ॥१६०॥

ओलय } —श्येन पक्षी-बाज
ओलावय }
ओहडणी—फलहकनो आगळो-घारणुं
बंध करवानो भोगळ-भागळियो

ओलयणी—नवी वहु
ओलङ्णी—वहाली स्त्री

ओलअ

बीजा संग्रहकारो आ शब्दने अपलाप-अेटदे 'कथु' डेय छतां
नाभकर 'वु' अेवो अर्थ करे छे.

अही नीथेना ओहइ-ओमाल-ओज्झर-ओसत्त अे यार शब्दो
नथी आप्या, कारखु के ते यारे शब्दो व्याकरखुसाधित छे.

ओहइ—भवतरति-अवतरे छे-नीचे भावे छे-जन्म धारण करे छे.
'ओहइ' क्रियापद छे, तेमां मूळ धातु 'ओह' छे. तेनी साधना व्याकरणमां बतावेल
छे: [८ । ४ । ८१]

ओमाल—निर्माल्य-देवने चढेली वस्तु-शिवनिर्माल्य
'ओमाल' शब्दने 'निर्माल्य' शब्द द्वारा साधी बताव्यो छे: [८ । १ । ३८]

ओज्झर—झरणुं

'ओज्झर' शब्दने 'निर्झर' शब्द द्वारा निपत्रावेलो छे: [८ । १ । ९८]

ओसत्त—संबद्ध.

'ओसत्त' शब्दनी उत्पत्ति 'अवसक्त' शब्दमांधी करी बतावी छे: [८ । १ । १०२]

ઉદાહરણુગાથા—

ओलङ्णी ओलयणी रिपूणां ओलयप्रिये रणे खङ्गः ।

ओहडणोदीर्घभुज । तव भटवटकओलावओ रोदयति ॥१२५॥

ભોગળની જેવી લાંબી ભુજવાળા હે । ભટવક ચકલાંઓને નાશ
કરવાને બાજુ જેવું તારું ખડ્ગ, બાજને (સુભટોનાં મડલાંઓનું ખાણું
મળતું હોવાથી) પ્રિય એવા રજુમદાનમાં શત્રુઓની વહાલી નવી
વહૂઓને, રૈવરાવે છે.

ओसुंखियं च उत्प्रेक्षिते, अलिन्दे ओसरिआ ।

ओआवलो च बालातपे, ओहाडणी पिधान्याम् ॥१६१॥

ઓસુંલિય—ઉત્પ્રેક્ષિત—ઉત્પ્રેક્ષા, ઉત્પ્રેક્ષા
પામેલ
ઓસરિઆ—ઓસરી—ઉંચરાં બાહારની
ઘરમાં આવેલી સપાટ જમીન

ઓઆવલ—અવતાપલવ—ઝગતા સુરજનો
તાપ
ઓહાડળી—ઠાંકળી—દરવાજો બંધ કર-
વાતું ઠાંકળ

ઉદાહરણગાથા—

ઓસુંલિય પ્રિયમ્ આયન્તમ્ ઓઆવલં ઓસરિં સરન્તં ચ ।
ગંદીદ્ ક્ષિપ્ત્વા જારમ્ અસતી ઓહાડળિં દ્વાતિ ॥૧૨૬ા॥

ઊગતા સૂરજનો તાપ થતાં ઓસરી તરફ સરકતા—આવતા—પ્રિયને—
ઉત્પ્રેક્ષીને—બરાબર જોઈને—ખુશી થવાથી બાર પુરુષને ધડકેલી અસતી
શ્રી ઠાંકણ દે છે—બારણું બંધ કરે છે.

ઓઆઅવૌડપિ અસ્તક્ષણે, ઓઅદ્વિયં ચ ચાટુનિ ।

ઓઅગ્ધયં ઓસિઘિયં, અઙ્ગપિનદ્દે ઓલ્હયં ॥૧૨૭ા॥

ઓઆઅવ—અવમાતપ—અસ્ત સમય—
આશ્રમવાનો સમય
ઓઅદ્વિય—ચાટુ—સાહં લાગે તેવું બોલવું—
સ્થશામત

ઓઅગ્ધય } પ્રાત—સૂંઘવું, સૂંઘેલું
ઓસિઘિય }
ઓલ્હય—અબલગિત—શરીર ઉપર લાગેલું—
અંગ ઉપર પહેરેલું

ઓસિઘિય

ઓસિઘિય પણ દેશી શબ્દ જ છે પરંતુ તેને અહીં પર્યાય
બતાવવાની રીતથી સૂચવેલો છે.

ઉદાહરણગાથા—

ન સ્વલુ ઓઅગ્ધદ્ કમલં ઓલ્હઅં ન સહતે જલાદ્રામિપિ ।
ઓઅદ્વિપિહિ ઓઆઅવૌડપિ ઓસિઘપ ન સા અશનમ્ ॥૧૨૭ા॥

તેણી કમળને ખરેખર સૂંઘતી નથી તેમ શરીર ઊપર પહેરેલા
પાણીથી ભીના કપડાને પણ સહી શકતી નથી અને કેટલીએ ખુશામત
કરી તેા ય સૂર્યાસ્તને સમયે પણ તેણી અશન—ખાણા—ને ય સૂંઘતી નથી.

ઓલુંપઓ ચ તાપિકાહસ્તે, ઓહીરિઅં ચ ઉદ્ગીતે ।

સુપ્તે ઓહરિઓ, વિધિકૃતે ઓસાણિહાણં ચ ॥૧૨૮ા॥

ઓલંપઝ—તવેથો—શિરો કે શેરો—હલવો—કે
 દૂધપાકને પકવતી વસ્તે હલાવવાનું સાધન
 ઓહીરિઝ—ઘટ્ટીત—ઝંચે સ્વરે ગાન—
 ગાળું કરવું, ઝંચેથો ગાનું, ગાયેલ

ઓહ્હરિઝ—સુત—સૂતું, સુતેલ
 ઓસાણિહાણ—વિધિપૂર્વકનું અનુષ્ઠાન

ઓહોરિઝ

બીજા સંગ્રહકારો આનો અર્થ અવસન્ન-ચિન્ન કરે છે.

એક ખીલો આવો જ નિદ્રા અર્થનો સૂચક ઓહોરિઝ શબ્દ છે
 પરંતુ તે, વ્યાકરણસાધિત છે [૮-૪-૧૨] માટે દેશી નથી.

ઉદાહરણગાથા—

નિશિ ઓલ્લરણે ઓસાણિહાણિઝં કિમપિ તયા યત્ ત્વયા ।

તદ્ એવ ઓહીરઝ સા ઓલંપયકર્મવ્યાપૃતાઽપિ દિને ॥૧૨૮॥

રાત્રે સૂતા પછી તે જે કાંઈ તેણીની સાથે વિધિયુક્ત અનુષ્ઠાન કર્યું
 છે તે જ અનુષ્ઠાનને તેણી દિવસે તવેથા વડે હલાવવાના કામમાં
 જોડાયેલી હોય તે પણ ઊંચે સાદે ગાયા કરે છે.

આ સ્થળે નીચેના ધાતુઓ વ્યાકરણમાં ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં
 નોંધેલા હોવાથી ફરી જણાવ્યા નથી.

ઓરુમ્મા—ઓરુમ્માઙ્—ઉદ્ગતિ—સુકાય છે [૮-૪-૧૧]

ઓહામ—ઓહામઙ્—તોલયતિ—તોલે છે [૮-૪-૨૫]

ઓલુંઙ્—ઓલુંઙ્ઙ્—વિરેચયતિ—જૂદું કરે છે [૮-૪-૨૬]

ઓસુવ્કઙ્—ઓસુવ્કઙ્ઙ્—તેજયતિ—તેજ કરે છે [૮-૪-૧૦૪]

ઓગ્ગાલ—ઓગ્ગાલઙ્—રોમન્થયતિ—ઓગાલે છે—વાગોલે છે [૮-૪-૪૩]

ઓરસ—ઓરસઙ્—અવતરતિ—અવતરે છે [૮-૪-૮૫]

ઓઞ્દ—ઓઞ્દઙ્ } આચ્છિનસિ—છેદે છે [૮-૪-૧૨૫]
 આંહાલ ઓંહાલઙ્ }

ઓઞ્ગ—ઓઞ્ગઙ્—ઠ્યાપ્નોતિ—વ્યાપે છે [૮-૪-૧૪૧]

ઓહાવ—ઓહાવઙ્—આક્રમતિ—આક્રમણ કરે છે [૮-૪-૧૬૦]

ઓવાસ—ઓવાસઙ્—અવકાશતે—વકાસે છે [૮-૪-૧૭૧]

ઓઞ્ઝલ—ઓઞ્ઝલઙ્—પર્યતિ—જુર છે [૮-૪-૧૮૧]

ઓવાહ—ઓવાહઙ્—અવગાહતે—અવગાહે છે [૮-૪-૨૦૫]

[એક અર્થવાળા ઓકારાદિ શબ્દો પુરા]

ઓઠારાદિ અનેકાર્થ શબ્દો

હવે 'પેલા થે સ્વરવાળા પછી ત્રણ સ્વરવાળા' પવા ક્રમે
અનેક અર્થવાળા ઓકારાદિ શબ્દોની નોંધ છે:

નિશાજલ-હિમયોઃ ઓસા, સેવક-અગ્રમ-અબહેષુ ઓલુમ્મો ।

ઓઆલી અસિદોષ-આલી, ઓલુદું અઘટમાન-મિથ્યયોઃ ॥૧૬૪॥

ઓસા—૧ અવશ્યાય-જાકલ-ઓસ ૨ હિમ.

ઓલુમ્મ—૧ સેવક-નોકર ૨ કાંતિ બિનાનો-નિસ્તેજ ૩ નિર્બલ.

ઓઆલી—૧ યદગનો દોષ-તરવારનું કટાઈ જવું વગેરે ૨ પંક્તિ-પાંત-હાર.

ઓલુદું—૧ અઘટમાન-અનુચિત ૨ મિથ્યા-ડલદું.

ઓઅલ્લો પર્યસ્ત-પ્રકમ્પ-ગોવાટ-લમ્બમાનેષુ ।

ઓરત્તોડપિ વિદારિત-ગવિષ્ઠ-કુસુમ્મરક્તેષુ ॥૧૬૫॥

ઓઅલ્લ—૧ પર્યસ્ત-ડલદું ૨ પ્રકંપ-થરથરાટ ૩ ગાયનો વાહો ૪ લટકતું.

ઓરત્ત—૧ વિદારિત-ફાઢી નાચેલ, ફાઢી નાચવું ૨ અપરવત-અભિમાની ૩ અવ-
રક્ત-કસુંબાથી રંગેલું.

ઓહટ્ટો અપસૃતે અવગુણન-નોવિકયોશ્ચ ।

ગ્રામેશ-હૃત-આજ્ઞા-બન્ધનચાતેષુ ઓઆઓ ॥૧૬૬॥

ઓહટ્ટ—૧ અપસૃત-પાછું ફૂઠવું, પાછું ફટેલ ૨ ઘૂંઘટ-ઘુમટો ૩ નીવી-નાહી.

ઓઆઓ—૧ ગામનો અધીશ-સ્વામી ૨ અપહારાયેલ-જેનું અપહરણ થઈ ગયું છે તે
૩ આજ્ઞા ૪ હાથી વગેરેને બાંધવા માટેનો ચાઢો.

ઓહારો કચ્છપક્રે, અન્તર્દ્રીપે ભાગે ચ ।

ઓવિયં આરોપિત-રુદિત-ચાટુ-મુક્તેષુ હૃતે ચ ॥૧૬૭॥

ઓહાર—૧ કાચબો ૨ નદી વગેરેની વચ્ચેનો દ્વીપ-સ્થલભાગ ૩ ભાગ-અંશ.

ઓવિય—૧ આરોપિત-ચઢાવવું, ચઢાવેલું ૨ રોવું ૩ ચાટુ-ઘીઠી વાળી-હુશામત ૪
મુક્ત-છૂટું થવું, છૂટું થયેલ ૫ હૃત-હરી જવું, હરેલું.

૧ સરસાવો વર્ગ ૧ ગા. ૮૧ 'ડલ્લટ્ટ' શબ્દ.

૨ સરસાવો વર્ગ ૧ ગા. ૯૦ 'ડરત્ત' શબ્દ.

૩ સરસાવો વર્ગ ૧ ગા. ૧૪૯ 'ઓવ' શબ્દ.

૪ "વહારો દેસ્યામ સંસ્કૃતેડપિ" અભિધાનચિંતામણિ નામના કોશની
વૃત્તિમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર જણાવે છે કે, ડલ્લટ્ટ અર્થનો વહાર શબ્દ દેશ્ય છે
અને સંસ્કૃત પણ છે.

ઓદિત્થં ચ વિષાદે રમસે વિચારિતે તથા ચ ।

ચન્દન-શિલયોઃ ઓદંસો, ઓસન્નિઅં અશોભ-સાદેપુ ॥૧૬૮॥

ઓદિત્થ—૧ ત્રિષાદ-લેદ ૨ વેગ-ઉતાવલ ૩ વિચારિત-વિચારેલું.

ઓદંસ—૧ ચંદન ૨ ચંદન ઘસવાનો ઓરસિયો.

ઓસન્નિઅ—૧ શોભા વિનાશ ૨ અવસાદ-લેદ.

ઓસિંધિયમ્મિ ચન્દનઘર્ષણશિલાયાં ચ ઓહરિસો ।

ઓત્થરિઓ આક્રાન્તે આક્રમમાણે ચ જ્ઞાતવ્યઃ ॥૧૬૯॥

ઓહરિસ—૧ સુંઘેલું ૨ ચંદન ઘસવાની શિલા-ઓરસિયો.

ઓત્થરિઅ—૧ આક્રમાયેલ-દબાયેલ ૨ આક્રમણ કરતો-દબાવતો.

ઓસાઅંતો જમ્માલસે સીદત્-સવેદનયોશ્ર ।

ઓઘસરો ચ અનર્થે ગૃહાણાં વારિપ્રવાહે ચ ॥૧૭૦॥

ઓસાઅંત—૧ ઘાસાં જ્ઞાનાર જાલસુ ૨ સીદતો ૩ વેદનાવાલો.

ઓઘસર—૧ અનર્થ-હાનિ ૨ ઘરોનો-ઘરોમાંથી મીઠ્ઠતો-પાણોનો પ્રવાહ.

અધોમુખ-કાણેક્ષિત-આકીર્ણેષુ ચ ઓસરિયં ।

ઓદંપિયં ચ ઓરંપિયં ચ આક્રાન્ત-નષ્ટયોઃ ॥૧૭૧॥

ઓસરિય—૧ નીચું મોઢું ૨ આંજ સંકોચવો-આંજને કાળી કરોને-મોંચોને-જોવું ૩ આકીર્ણ-સાંકડું-મરેલું.

ઓદંપિય } —૧ આક્રાન્ત-આક્રમાયેલ, દબાયેલ-દબાવવું ૨ નષ્ટ-જાણ પામેલ,
ઓરંપિય } નાશ પામવો

ઓદંપિય-ઓરંપિય

ઓદંપિય શબ્દના બે અર્થ છે તેમ જ ઓરંપિય શબ્દના પણ બે અર્થ છે અને એ હકીકતને સ્પષ્ટ કરવા સારું જ મૂળમાં બે ચકાર મુકેલા છે.

બોજા વેણીસંગ્રહકાર પણ આ હકીકતને જ ટેકો આપે છે. તેઓ કહે છે કે—“ઓદંપિય-ઓરંપિયશબ્દો નષ્ટે તથા આક્રાન્તે” અર્થાત્ “ઓદંપિય અને ઓરંપિય એ બન્ને શબ્દો નષ્ટ અને આક્રાન્ત એ બન્ને અર્થમાં છે.”

શંભુ—જેમ શબ્દો બે છે તેમ અર્થો પણ બે છે તેથી ઓદંપિય શબ્દ આક્રાન્ત અર્થમાં છે અને ઓરંપિય શબ્દ નષ્ટ અર્થમાં છે એવો અનુક્રમ કેમ ન થાય ?

૧ મરલાવો વર્ગ ૧ ગા૦ ૧૪૧ ઠસાયંત

સમા૦—બધા દેશીસંગ્રહકારોષ ઓઈપિય અને જોરંપિય એ બન્ને શબ્દોને એક બીજાના પર્યાય તરીકે—સમાન અર્થના વાચક તરીકે—બતાવેલા છે તેથી ઊપર જણાવેલો અનુક્રમ ન થઈ શકે. એ અનુક્રમ બરાબર હોય તે એ બન્ને શબ્દો જુદા જુદા અર્થવાળા થાય; પરંતુ જુદા જુદા અર્થવાળા શબ્દો સમાન અર્થવાળા ન હોઈ શકે. વળી, ઉક્ત રીતે એ બે શબ્દોની બીજા દેશીસંગ્રહકારોષ પર્યાય શબ્દો તરીકે કચેલી નોંધ કેમ સંગત થાય ? પર્યાય તરીકેની નોંધ બરાબર છે માટે જ ઊપર જણાવેલો અનુક્રમ ન થાય.

ઓઅગ્ગિઅં અભિભૂતે કેશાદિપુઠ્ઠજકરણે ચ ।

અન્યાસક્તે તૃષ્ણાપરે ચ ઓલેહહો પ્રવૃદ્ધે ચ ॥૧૭૨॥

ઓઅગ્ગિઅ—૧ અભિભવ પામેલ ૨ કેશ-વાઠ-વગેરેનો પુંજો-ઢગજો-કરવો.

ઓલેહહ—૧ બીજામાં આસક્ત ૨ તૃષ્ણાવાલો ૩ પ્રવૃદ્ધ-વધારે વધેલો કે ધરહો.

ચંદન-રતિયોગ્યે ઓવસેરં, ઓહસિયં અંશુક-ધૂતેષુ ।

ઓસિક્ષિયં ચ ગમનવ્યાઘાતે અરતિનિહિતે ચ ॥૧૭૩॥

ઓવસેર—ઉપસ્મેર—૧ ચંદન ૨ રતિ કરવાને યોગ્ય.

ઓહસિય—૧ વહ્ન-કપડું ૨ ધૂત-તિરસ્કાર યોગ્ય, તજી લીધેલ, લંચેરેલ.

ઓસિક્ષિય—અપશિક્ષિત—૧ ગમનવ્યાઘાત-જવામાં વિગ્ન ૨ અરતિમાં નિહિત.

ચંદળ-રહજોગ

ચંદળ અને રહજોગ એ બન્ને શબ્દોનો સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ છે.

ઓહસિય

ઉપહસિત—ઉપહાસ-મજકરી-ના અર્થનો પણ એક બીજો ઓહસિય શબ્દ છે પણ તે દેશી નથી. કારણ કે ઉપહાસ અર્થવાળા એ ઓહસિય ની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ઉપહસિત ઊપરથી બતાવી શકાય છે. [૮-૧-૧૭૩]

ઓહરણં વિનિપાતનમ્ અર્થસ્ય આરોપણં ચૈવ ।

ઓહરણ—૧ વિનિપાતન-વિશેષ નીચે પહલું ૨ જે હકીકત ન સંભવતી-ન ઘટતી-હોય તેનો આરોપ કરવો-તેનો કલ્પના કરવો.

ઓબાલ—ઓબાલહ-છાદ્યતિ-ઢાંકે છે. [૮-૪-૨૧]

ઓબાલ—ઓબાલહ-પ્લાવયતિ-પલાલી દે છે-પાળી ફરી વલ્લે છે. [૮-૪-૪૧]

૧ સરખાવો ઓવસેર વર્ગ ૦ ૧ ગા૦ ૧૦૪

આઠમા અઘ્યાયના ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં આ ધાતુ, નોંધેલા છે માટે અહીં ફરી નથી લખ્યા.

ઉકારનેા ઓકાર તથા ઇકારનેા પકાર કયારે થાય ? એ હકીકત બતાવવા નીચેની અડધી ગાથા જણાવે છે:

પરતઃ સ્થિતસંયોગે ઉકાર-ઓકારવિનિમયો ભવતિ ॥૧૭૪॥

આ દેશીસંગ્રહમાં ઉકારને બદલે ઓકાર કયાં વાપરવાનો છે અને ઓકારને બદલે ઉકાર કયાં વાપરવાનો છે તે બાબતનો વિભાગ આ અડધયામાં આ પ્રમાણે બતાવે છે: ઉકાર પછી કોઈ સંયુક્ત અક્ષર આવેલો હોય ત્યારે તે ઉકારને બદલે ઓકાર સમજવો અને ઓકાર પછી કોઈ સંયુક્ત અક્ષર આવેલો હોય ત્યારે તે ઓકારને બદલે ઉકાર સમજવો. આ પ્રમાણે ઉકાર અને ઓકારની અદલાબદલી થાય છે. જેમકે—

ઉ-ઓ=ઉ+છંદી=ઓ+છંદી, 'ઉછંદી.

ઉ+ફખલી-ઓફખલી, ઉફખલી વગેરે.

આ પ્રમાણે જ ઇકારનેા અને પકારનેા પણ ફેરફાર કરવો અર્થાત્ ઇકાર પછી કોઈ સંયુક્ત અક્ષર આવેલો હોય ત્યારે તે ઇકારને બદલે પકાર સમજવો અને પકાર પછી કોઈ સંયુક્ત અક્ષર આવેલો હોય ત્યારે તે પકારને બદલે ઇકાર સમજવો. જેમકે— 'ઈલ્લો-ઈલ્લો, ઈલ્લો-ઈરિફ-વગેરે.

અને આ વિધાનને અમારા વ્યાકરણમાં પણ યાદ કર્યું છે:

ઓત્ સંયોગે [૮ | ૧ | ૧૧૬]

ઈતઃ ઈદ્ વા [૮ | ૧ | ૮૫]

હસ્વઃ સંયોગે [૮ | ૧ | ૮૪]

પ્રમાણે આચાર્ય હેમચન્દ્રે રચેલા અને પોતાની બનાવેલી ટીકાવાલા દેશીશબ્દસંગ્રહનો પ્રથમ વર્ગ પૂરો થયો.
સ્વરાદિ બધા શબ્દો સમાપ્ત.

૧ વર્ગ ૧ ગા. ૮૭ | ૨ વર્ગ ૧ ગા. ૮૨ |

द्वितीय वर्ग

व्यंजनादि शब्दो

प्रथम वर्गमां स्वर आदिवाणा भधा शब्दो नो संश्रद्ध आवी गथो।
इवे व्यंजन आदिवाणा शब्दो नो संश्रद्ध करवानो छे। 'पेला ये स्वरवाणा,
पछी त्रणु स्वरवाणा' ये कुमे अने वर्गाना अनुकुमे आ नीचे व्यंजन
आदिवाणा शब्दो नी नोध आपवानी छे।

सौथो प्रथम कवर्गवाळा अने तेमां य पहेला 'क'आदिवाळा
शब्दो नी नोध आपवानी छे:

अन्धिककपर्दिकासु कत्ताभो, मूलके कंदी ।

कंतू कामे, कंचो मुसलाननलोहवलये ॥१७५॥

कत्ता—जुगार रमवानी आंधळी कोडी.

कंदी—मूळानुं शाक के कांदावाळो मूळो

कन्तु—कान्त—कामदेव.

कंचो—काचवी—सांबेलाना मुख ऊपर

खांडवानी बाजुर जडेछे लोढानुं

वलय—लोढानी कुंडळी.

उदाहरणमाथा—

मुसलमुखं कंचोप कच्छप्रदेशश्च कंदीहि ।

कत्ताहि बहुद्युतम् रत्या कंतू च शोभन्ते ॥१२९॥

सांबेलानुं मुप कांचीवडे-लोढानी कुंडणीवडे-शोले छे, कुच्छनेा प्रदेश
भूणाना शाक वडे शोले छे, अटुकोना-आलकोना-जुगार आंधणी
कोडीओवडे शोले छे अने कामदेव रतिवडे शोले छे.

कल्ला कविसं मद्ये, कलि-कल्लोला विपक्षे ।

कच्चं कोडुवं कार्ये, कस्सो कच्छरो च पड्ढे ॥१७६॥

कल्ला } —मद्य-दारु.
कविस }

कलि } —विपक्ष-विरुद्ध पक्षवाळो-
'कल्लोल' शत्रु.

कच्च } —कार्ये, करवा जेवुं
कोडुं व }

कस्स } —कचरो-गारो-पंक.
कच्छर }

कल्ला

मद्य अर्थमां संस्कृतमां कल्या शब्द छे अने ते उपरधी आ
कल्ला शब्द नीपजवी शक्य भरो; परंतु संस्कृतनेा कल्या शब्द

१ 'कल्लोलः अरौ' हैम अनेकार्थे० उदाहरण-शत्रु

कविश्रोमां अतिप्रसिद्ध नथी तेथी न अही व्युत्पन्न कल्ला शब्दने पणु नोंधये पद्यो छे.

उद्दाहरणुगाथा—

प्रियकविसकच्छर ! त्वं कल्यां कस्सं इव मुञ्च अनेन हि ।

कल्लोल-अकलि-कच्च-अकोडुंबाणं मन्यते-(ज्ञायते) न मेदः ॥१३०॥

मध्यस्थ क्यराने प्रिय समज्जनार छे ! तुं मद्यने क्यरानी पेडे भूझी हे, कारणु के, ज्ये पीवाथी शत्रु अने अशत्रुनो तथा कार्य अने अकार्यनो वेद नथी शकतो नथी.

कत्रयं भूमिच्छत्रे, नालिकवल्लीयां च कलंबू ।

उपसर्पिते कमिभो, कीटीभेदे करोडी च ॥१७७॥

कवय-भूमिच्छत्र-चोमासामां फूटी
नौकळनारा बिलाडोना टोप
कलंबु-नालिक नामनी वेल

कमिभ-उपसर्पित-पासे गयेल.
करोडी-एक प्रकारनी कीडी.

उद्दाहरणुगाथा—

किं ते ऋद्धिं प्राप्ताः पिशुनाः ये प्रणयिनोऽपि तापयन्ति ।

कवय-कलंबूउ चरं कमियकरोडीण ददति ये छायाम् ॥१३१॥

जेज्यो स्नेहिज्योने पणु तावे छे ज्येवा ऋद्धिने पाभेला ते पिशुनो-हुरामज्योशे-शा कामना छे ? ज्येभना करतां तो जिलाडीना टोप अने नालिक नामनी वेल सारां छे के ज्येज्यो पासे आवेक्षी कीडीज्योने छांये तो आपे छे.

कयलं अलिञ्जरे, कंदलं कपाले, छुरिकायां कट्टारी ।

कसरो अधमबलीवर्दे, कंटाली रिगणीए च ॥१७८॥

कयल-अलिंजर-अलजर-मोटो सुंडलो.
कंदल-कपाल.
कट्टारि-कटार-छरो.

कसर-हलको बळद.
कंटालि-रिगणी-कांटावाळी रिगणीनो
छोड.

उद्दाहरणुगाथा—

तव सितकट्टारीस्फुटितकंदलो बर्बरः कयलतुंदो ।

कसर इव सिद्धनरपते ! लोटति कंटालिसंकुलनधाम् ॥१३२॥

હે સિદ્ધરાજ મહારાજ ! તારી શ્વેત કટારી વડે કુટેલા કપાળ-વાળો અને મોટા સુંડલાની બેવી દુન્દ-કાન્દ-વાળો બાબરો, રિંગણીએથી ઘેરાયેલી નદીમાં હલકા બળદની પેઠે આગોટે છે.

કઝહં નિત્યે, કણઈ લતાયામ્, કલહં ચ પ્રત્યાકારે ।

કર્કિક્કમ્મિ કરેહૂ, કવાસ-કવિસા ચ અર્ધજહ્વાયામ્ ॥૧૭૧॥

કઝહ—નિત્ય-રોજ-હમેશાં.

કણઈ—લતા-વેલ.

કલહ—પ્રત્યાકાર-તરવારનું મ્યાન વગેરે
તરવારને ઢાંકવાનો સામાન.

કરેહુ } —કરેહુ-કૃત્વસ-કાકીહો.
કર્કિક્ક }
કવાસ } —ક+વાસ-કુવલ-અર્ધજહ્વા-
કવિસા } અઢધી જાંઘ સુધી પહોંચે
તેવું મોચક-મોજું અથવા ચઢી

કર્કિક્ક

આ શબ્દ પણ દેશી છે પરંતુ પર્યાય બતાવવાની રીતે સૂચવેલો છે.

ઉદાહરણગાથા—

તવ જયશ્રોકણઈદ્રુમ ! કલહહુદ્ગતલજ્જ ! કઝહં અરિનિવહઃ ।

અકવાસો કવિસં સંસ્મરતિ કરેહૂ ઇવ વદરીવનં યન્ ॥૧૩૩॥

હે વિજયલક્ષ્મીરૂપ વેલડીના આશ્રયસમાન વૃક્ષ ! મ્યાનમાંથી કાઢેલી તરવારવાળા ! (રાજા !) મોબાં વિનાનો તારા શત્રુનો સમૂહ, કાકીડાની પેઠે બેરાડીના વનમાં બંતો મોબાંને હમેશાં સંભારે છે.

કિશારુકે કણિસં, કસિયા કસઈ ચ અરણ્યચારીફલે ।

કવિલો શ્વાને, કરમો ક્ષીણે, કહસી સ્મશાને ॥૧૮૦॥

કણિસ—કિશારુક-અનાજના ઢાણાનું

સોય જેવું બળીદાર નાકું.

કસિયા } —અરણ્યચારીફલ-જંગલી

કસઈ } ચારોલો (?)

કવિલ—કપિલ-કુતરો.

કરમ—કલમ-કરમાયેલો-ક્ષીણ-શૂન્યલો.

કહસી—મણાણ-મહાણ.

કણિસ

કણસલું-(ધાન્યનું માથું) અર્થમાં એક બીજો આવે બ કણિસ શબ્દ છે પણ તે દેશી નથી. એ અર્થના કણિસ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત કણિસ બિપરથી સમજવાની છે.

ઉદાહરણગાથા—

કસિયાઆકુલે ગ્રામે કસઈકણિસેલુ વદ્ધસંતોષઃ ।

અલસ ! ન લજ્જસે કિ ત્વં કરમો કવિલો ઇવ કહસીપ ॥૧૩૩॥

हे आणसु ! जंगली आरौणीथी घेरायेला गाभमां रडेनार अने ये
ज आरौणीना (१) सोय लेवा नाकावाणा दाणुओमां सतोष माननार
तुं भसाणुमां रडेला इभणा कुतरानी पेठे केम लाजतो नथी ?

कंटोलं कंकोडं, करणी रूपे, करीषके कउलं ।

अयोदव्यां कडच्छू, पथिक-गुहासु च कंपड-कफाडा ॥१८१॥

कंटोल } —कंकोडं, कंकोडानुं शाक.
कंकोड }
करणी—रूप-आकार-देखाव.
कउल—छाणुं-छाणानो कडडो वा
छाणानो गोर.

कडच्छू—लेडानी कडछी के कडछो
कंपड—पथिक-प्रवासी-पथे-रस्ते-प्रवास
करनार.
कफाड—कपाट-गुहा-गुफा.

कंटोल-कंकोड

आ अन्ने शण्डो देशी छे. कंटोलनो अर्थ कंकोड समजवे वा
कंकोडनो अर्थ कंटोल समजवे अर्थात् ये अन्ने शण्डो उदेशरूप पणु
छे अने विधेयरूप पणु छे — कंटोल अेटले कंकोडुं अथवा कंकोड
अेटले कंटोलुं.

करणी

आ शण्ड, अहीं जणुवेला अर्थमां संस्कृतमां देखातो डोय तो
तेने देशी न समजवे.

उदाहरणुआथा—

कंपडकरणीउ तव अरिवध्वः करेण भुज्जकंटोलं ।

कर्षन्ति कउलज्वलनात् कुतः कडच्छू कफाडमि ? ॥१३५॥

प्रवासीनी जेवो आकार धारणु करती तारा शत्रुओनी वडुओ
छाणुाना देवतामांथी वांका कंटोलाने पोताना हाथे काडे छे. कारणु के,
शुक्रमां रडेती अेवी तेमनी पासे बोढनी कडछी कयांथी डोय ?

कमणी निःश्रेण्याम्, शुष्कत्वचि करंजो च ।

कज्जालं शेवाले, मालिक-वंशेषु कम्हिय-कलंका ॥१८२॥

कमणो—कमणी-नीपरणी-दादरो-
घरमांथी मेडीए-चडवानुं साधन.
करंज—सूकी चामडी-छाल.

कज्जाल—सेवाळ-लील.
कम्हिय—माळी.
कलंका—वंश.

ઉદાહરણગાથા—

કમળીકલંકજ્જ્વાલિઓ અપિ સકરંજઓ અપિ ધન્યોઽસિ ।

ઉચ્ચતરહુકુસુમગ્રહણે કમ્હિમ ! તરુણ્યા સ્પૃશ્યસે સદા યત્ ॥૧૩૬॥

હે માળી ! તું નીસરણીના વાંસડામાં ચોંટેલી સેવાળ જેવો છે અર્થાત્ જેમ વાંસડા ઊપર સેવાળ ચોંટેલી હોય તેમ તું વાંસડા ઊપર ચોંટેલો-ચડેલો છે અને તારી પાસે સૂકી છાલ છે છતાં ય તું ધન્ય છે, કારણ કે જ્યારે તું ઊંચા આડ ઊપરથી ફૂલો લે છે ત્યારે તને તરુણી નિરથ આડકે છે.

કવિહં ચ પશ્ચિમાક્ષણમ્, ઉત્પલકે કલિમ-કંદોદ્રા ।

કલ્હોડો વત્સતરે, વકે કંઙ્ગર-કાહ્ણા ॥૧૮૩॥

કવિહ	—	વરતું	પાછલું	આંગણું.
કલિમ	}	કમલ-	}	—ઉત્પલ-નીહું કમલ.
કંદોદ્ર		કંદોલ-		

કલ્હોડ	—	વાછડો
કલ્હોડો	—	વાછડો
કંઙ્ગર	}	—વગલો.
કાહ્ણ		

કાહ્ણ

શં. — આ નોંધ માત્ર ક આદિવાળા શબ્દોની આવે છે છતાં તેમાં કા આદિવાળો આ શબ્દ વગર કેમ શા માટે મૂક્યો છે ?

સમા. — કંઙ્ગર અને કાહ્ણ એ બન્નેનો સમાન અર્થ છે માટે કંઙ્ગરની સાથે કાહ્ણને પણ અર્થદ્રષ્ટીનો નોંધી બતાવ્યો છે.

ઉદાહરણગાથા—

કંદોદ્રટક્ષો કવિહે ઉદ્ધીનકંઙ્ગરકલકલં શ્રુત્વા ।

કલ્હોડપાયનમિષાત્ સરઃ સકાહ્ણકલિમમ્ અભિસરતિ ॥૧૩૭॥

ધરની પાછળના આંગણામાં ઊડેલાં બગલાંઓનો કલકલ નાદ સાંભળીને નીલ કમળ જેવી આંખવાળી તેણી વાછડાને પાણી પાવાને ખાને બગલાવાળા અને નીલા કમળવાળા સરોવર તરફ અભિસરે છે— અભિસાર કરે છે.

નાલિકેરે કઢારં, વંશાઙ્કુરકે કરિલ્લં ચ ।

કવ્વાડો દક્ષિણકે હસ્તે, ચૌરે કલમ-કુસુમાલા ॥૧૮૪॥

કઢાર—નાલિકેર.

કરિલ્લ—વાંસડાનો અંકુરો.

કવ્વાડ	—	જમણો હાથ.
કલમ	}	—ચૌર.
કુસુમાલ		

૧ "કલમઃ શાલિ-ચૌરયોઃ"—શાલિ-એ ખા તથા ચૌર એ એ અર્થમાં કલમ શબ્દ છે—હૈમ બનેકાર્યસં.

કલમ

આ શબ્દ સંસ્કૃતની જેવો છે પણ કવિઓમાં એની પ્રસિદ્ધિ નથી માટે અહીં દેશીમાં બતાવેલો છે.

ઉદાહરણગાથા—

શૈલે કરિલ્લકઢારપસુ વ્યાપાર્ય કઘ્વાડં ।

કુક્ષિભરિર્ભવ ત્વં મુઘ્ચ કુસુમાલ ! કલમત્વમ્ ॥૧૩૮ા

હે ચૌર ! તું પહાડમાં વાંસડાના અંકુરાઓવાળી જગ્યાઓમાં અને નાલિયેરોવાળી જગ્યાઓમાં તારા જમણા હાથનો ઉપયોગ કરી તારું પેટ ભરનારો થા અને ચૌરપણું મૂકી દે.

પુઝ્જે કચાર-કજ્જવ-કતવારા, કક્ષ્ણડો પીને ।

તથા ચ કલિંજ-કિલિંચા લઘુદારુ, કચ્છુરી અપિ કપિકચ્છુઃ ॥૧૮૫॥

કચાર } --પુંજ-પૂંજો-કચરો-કાજો
કજ્જવ } --કતવાર-તૃણ વગેરેનો
કતવાર } --કંકર-સમૂહ-કંકરડો.
કક્ષ્ણડ --પીન-પુષ્ટ.

કલિંજ } --નારું લાકડું.
કિલિંચ }
કચ્છુરિ --કપિકચ્છુ-કૌશલ.

કજ્જવ

ઘીજા દેશીસંપ્રહકારો આ શબ્દનો અર્થ વિષ્ટા-ગૂ બતાવે છે.

કક્ષ્ણડ

એક ખીલો કક્ષ્ણડ શબ્દ, કર્કશ-કઠોર-સહજબહુ એવા અર્થમાં છે પરંતુ તે સંસ્કૃત કર્કશ ઉપરથી જ ઉપબોધવાનો છે એટલે કર્કશ અર્થવાળા કક્ષ્ણડશબ્દને દેશી સમજવાનો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

મન્યતે મળીન્ કચારં કજ્જવં રન્દું વિસાનિ કતવારં ।

સ્થલતિ કિલિંચ્ચે કક્ષ્ણડસ્તનિકા કચ્છુરિકલિંજસ્પૃષ્ટા ઇવ ॥૧૩૯॥

પુષ્ટ સ્તનવાળી તેણી મહિષ્યોને કચરો માને છે, ચંદ્રને પૂંજો સમજે છે, ખિસોને કતવાર-મેલનો ઊકરડો-ગણે છે અને કેમ જાણે કૌવચના નાના લાકડાથી સ્પર્શાયેલી હોય એ રીતે તેણી નાના લાકડામાં સ્થલિત થાય છે.

કસ્સય-કોસલિયા પ્રાપ્તે, કરાલી ચ દન્તપવને ।

કંકેલ્લો ચ અશોકે, તુમ્બિકરક્કે કલવુ-કુઝઆઓ ॥૧૮૬॥

કસ્સય } —પ્રામૃત-મેટણું-નજરાણું
 કોસલિય } ટપકરણ-સાધન.
 કરાલી—દાતણ-દાંત સાફ કરવાનું
 કાષ્ઠ.

કંકેલિ—અશોકનું વૃક્ષ.
 કલ્લવૂ } —તુંબડાનું પાત્ર-ઠામ-વાસણ
 કુડઆ }

કોસલિય

બીજા દેશીસંગ્રહકારો કહે છે કે “કોસલિય શબ્દ છેડે આકારવાળો છે એટલે કોસલિયા છે.”

કોસલિય ને અહલે કોસલિય શબ્દ પણ છે અર્થાત્ તેનો લ કાર એવડો પણ થાય છે.

ક આદિવાળા શબ્દોની નોંધમાં કો આદિવાળો આ કોસલિય શબ્દ અર્થના અંબંધથી નોંધેલો છે. આ જાતના કમલાંગ માટે બીજે ઠેકાણે પણ આવું જ સમાધાન સમજવાનું છે.

ઉદાહરણુગાથા—

કંકેલિયષ્ટિકોદળકસ્સયં ચૂત્તવાણકોસલિયં ।

उपनयति वसन्तश्रीः जगज्जयकामस्य कामस्य ॥૧૪૦॥

વસંતઋતુ, જગતને જિતવાની ઇચ્છાવાળા કામને-કામદેવને અશોક-વૃક્ષની-લાકડીના-ધનુષ્યનું લેટણું કરે છે અને આંખાના વૃક્ષના આણું નજરાણું લેટ ધરે છે.

अद्यापि कोऽपि करालिं न करोति कलवूकरः त्वं भ्रमसि ।

मिक्षो ! कस्तव कुडअं पूरिष्यते पिण्डपातेन ॥૧૪૧॥

હે ભિક્ષો ! તું હાથમાં તુંબીપાત્ર લઈને ભમે છે પણ હજી સુધી કેઈ પણ દાતણ કરતું નથી તો તારા તુંબીપાત્રને પિંડપાત દ્વારા-લીખ વડે-કેાણ ભરશે ?

निकरे कडप्प-कइयंका कइयंकसइ-कुक्कुरुडा ।

વિજ્ઞાને કંબર-કોત્થરા, ચ તરુણે કહેહો ચ ॥૧૮૭॥

કડપ્પ }
 કઈયંક } કડપ્પલો-સમૂહ-દગલો
 કઈયંકસઈ } -ડત્કર-ઝકરહો
 કુવકુરુડ }

કંબર }
 કોત્થર } —વિજ્ઞાન-કલાકૌશલ.
 કુત્થર }
 કહેહ —તરુણ-જુવાન.

કડવ્વ—સંસ્કૃતના કટવ્ર શબ્દ ઊપરથી આ કડવ્વ ને ઊપભવી શકાય ખરે; પરંતુ સમૂહ અર્થવાળો કટવ્ર શબ્દ, કવિઓમાં અતિ-પ્રસિદ્ધ નથી તેથી એ વ્યુત્પન્ન શબ્દને પણ અહીં દેશી તરીકે નોંધવો પડ્યો છે.

કેટલાક દેશોસંગ્રહકારો કહે છે કે કડવ્વ એટલે “કપડાનો એક ભાગ—કપડાનો છેડો”.

કુત્થર—૧૭૪મી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે ડ અને ઓનો અદલોખદલો થતાં કોત્થર અને કુત્થર એમ બન્ને શબ્દો નીપજે છે.

ઉદાહરણગાથા—

અપકંબરય ! કહેડય ! કોત્થરકહ્યંકસેવનાત્ લભસે ।

ગુણકહ્યંકસહં તથા યશઃકુવકુરુહં શ્રીકડવ્વં ચ ॥૧૪૨॥

વિજ્ઞાન વિનાના હે જીવાન ! વિજ્ઞાનના સમૂહની સેવા કરવાથી તું ગુણના સમૂહને, યશના ઢગલાને અને લક્ષ્મીના કડપલાને પામે છે.

મઘપરિવેષણભાળે કરિયા તથા કોત્તલંકા ચ ।

કળ્ણાસો અન્તે, કરમ્બે કવ્કસ—કવ્કસારા અપિ ॥૧૮૮॥

કરિયા	} — મઘ પીરસવાનું પાત્ર—		કળ્ણાસ—છેલો.
કોત્તલંકા			} — દહીં અને ચોલાનો કરંબો.
	દારુ પીરસવાનું ઠાન.		કવ્કસ
			કવ્કસાર

ઉદાહરણગાથા—

મદ્કોત્તલંકશકુનં રથ્યાકળ્ણાસયમ્મિ દ્વણ્ણા ।

મનોરુચિતકવ્કસઆસવમદ્કરિયં લભસે કવ્કસારં ચ ॥૧૪૩॥

શેરીન છેડે મઘ ભરેલ મઘ પીરસવાના પાત્રનું શકુન જોઈને તું મનગમતા કરંબાથી યુક્ત આસવ ભરેલ મઘ પીરસવાના પાત્રને અને કરંબાને પામે છે.

દૌવારિકે કંઠિય—કડઇલા તથા ચ કડઅલો ।

કડઅલો કળ્ણે, કદ્દમિઓ મહિષે, કરમરી બન્દી ॥૧૮૯॥

કંઠિય }
કઢહલ્લ } — દ્વારપાઠ-રક્ષક-નોકીદાર.
કઢબલ્લ }

કઢબલ્લિ — કંઠ-ગણુ
કઢમિબ — કાર્દમિક-કર્દમમાં-કાર્દમમાં-
રહેનાર મહિષ-પાહો.
કરમરિ — બલાત્કારે હરેલી છી.

કંઠિય

કેટલાક દેશોસંગ્રહકારો “કંઠિયને બહલે કંઠિય શબ્દ માને છે.”

કમ્મણ — કમ્મણ શબ્દ, સંસ્કૃત કાર્મણ ઊપરથી આવે છે અને એ કમ્મણનો અર્થ કામણ-વશીકરણ વગેરે થાય છે.

કલાવ — સંસ્કૃત કલાપ ઊપરથી આ કલાવ શબ્દ નીપળે છે અને તેનો અર્થ તૂળ-માથું-‘તીર ભરવાનું ખોખું’ થાય છે.

કવ્વાબ — સંસ્કૃત કવ્યાદ શબ્દ ઊપરથી કવ્વાબ શબ્દ ઊતરેલો છે અને તેનો અર્થ રાક્ષસ થાય છે.

આ રીતે ઉકત ત્રણે શબ્દો વ્યુત્પન્ન હેવાથી અહીં નોંધેલા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

કઢહલ્લાળ મધ્યે કઢબલ્લો કંઠિયણ ત્વરિતઃ ।

કઢમિબો ઇવ સરોષઃ કરમરિકઢબલ્લિયં લાતિ ॥૧૪૪॥

દ્વારપાળોની વચ્ચેના એક દ્વારપાળ દ્વારા ત્વરિત થયેલો-તોરે ચડેલો-અને પાડાની પેઠે રોષવાળો થયેલો એવો બીજો દ્વારપાળ બલાત્કારે આણેલી સ્ત્રીના કંઠને લે છે અર્થાત્ તેણીને ગળે પકડે છે.

સ્થૂલામ્બરે કરબરી, કઢંતરં જીર્ણશૂર્પાદિઃ ।

કચ્છુરિઅં ઈર્ષિતકે, કળોવઅં ઉષ્ણતોયે ॥૧૫૦॥

કરબરિ — જાડું કપડું — જાડી સાદી જેવું
કપડું.

કઢંતર — જૂનું સૂપડું વગેરે ઉપકરણ.

કચ્છુરિઅ — ઈર્ષ્યા-અવેસાઈ.

કળોવઅ — કૃષ્ણોદક-ઠનું પાણી, ઠનું
ધી, ઠનું તેલ વગેરે.

કરબરિ

કેટલાક દેશીસંગ્રહકારો “કરબરિને બહલે કરબરિ કહે છે અર્થાત્ કરબરિમાં છેલ્લા રેકને બહલે હ હોવાનું માને છે”

કળોવઅ

મૂળ ગાથામાં કળોવઅ શબ્દનો અર્થ ઠનું પાણી બતાવેલો છે પણ

એ અર્થ ઉપલક્ષણરૂપ છે તેથી 'ઝુનું' ઘી, 'ઝુનું' તેલ વગેરે ઊની ચીજોને પણ કળોવધના અર્થમાં સમાવેશ કરવાનો.

ઉદાહરણગાથા—

કરઝરિ-કઙ્ઙંતરપરિગ્રહકથિતસતીત્વાયાઃ કચ્છુરિપ ।

શાપજલમિત્ર વિલોચનકળોવધં ભવતિ દુસ્સહં મૂઢ ! ॥૧૪૫॥

હે મૂઢ ! બાડાં-કરકરાં-કપડાં અને જૂનું સૂપડું વગેરે પરિગ્રહ દ્વારા જોણીનું સતીત્વ કહેવાયેલું છે એવી સ્ત્રીની ઈર્ષ્યા કયે તેણીની આંખનું ઊનું પાણી-આંખનાં ઊનાં આંમુડાં-શાપના પાણીની પેઠે દુસ્સહ થાય છે.

કજ્જઝડો ચ અનર્થે, કઠ્ઠકપ્રોતે કંટઝચ્ચો ચ ।

કઙ્ઙિલ્લો મો કઙ્ઙિહસ્તે. કરઈલ્લો શુષ્કવૃક્ષે ॥૧૯૧॥

કજ્જઝડ—અનર્થ.

કંટઝચ્ચ—કાંટાથી પગેવાયેલ—કાંટો
ભરાયેલો હોય એવું.

કઙ્ઙિલ્લમ—કટિસ્તંભ—કઙ્ઙ ઉપર મૂકેલો હાથ.
કરઈલ્લિ—સકું જાડ—ઢૂંઢું.

કઙ્ઙિલ્લમ

કેટલાક દેશોસંગ્રહકારો “કઙ્ઙિલ્લમનો અર્થ કટવાઘાત-‘કઙ્ઙ ઊપરનો આઘાત-ગા’ બતાવે છે.”

ઉદાહરણગાથા—

કજ્જઝડશોલ ! વિરચિતકઙ્ઙિલ્લમો ! દ્વિષ્ઙ્ઙસ્વ કંટઝચ્ચિપદ્ ! ।

કરઈલ્લો ઈવ કઠોર ! ન ત્વાં સ્વપ્નેઽપિ સા મહતિ ॥૧૪૬॥

હે અનર્થશીલ ! કંટે હાથ દેનાર ! કાંટામાં પડેવાયેલ પગવાળા ! સૂકા આડની પેઠે કઠોર ! તું હીંડ્યો બ, તને તેણી સ્વપ્ને ય ચાહતી નથી.

કલ્લવિય—કરાઈણિ—કરયંદી તીમિતક—શાલ્મલિ—મલ્લિકાઃ ।

કળ્ઠે વસ્રાદીનાં નિવૃદ્ધગ્રન્થૌ કળ્ઠકુંચો ચ ॥૧૯૨॥

કલ્લવિય—તીમિત—મીનું—મોજાયેલું—કાલવેલું

કરાઈણી—શેમલાનું જાડ.

કરયંદિ—મલ્લિકા—મોગરો

કળ્ઠકુંચી—વજ્ર વગેરેને છેલ્લે બાંધેલી ગાંઠ

કલ્લવિય

બીજા દેશીસંગ્રહકારો “કલ્લવિયનો અર્થ વિસ્તારિત-વિસ્તાર-વાલું કહે છે.”

કરાઈણી

કોઈ સંગ્રહકાર “કરાઈણોને બદલે કારાયણી કહે છે.”

કળકુંચી

બોજા સંગ્રહકારો “કંઠકુંચીનો અર્થ ‘કંઠ ઊપર ઊંચી થયેલી નસોની ગાંઠ-નાડિઅંથિ અર્થાત્ રસોઠી બતાવે છે.”

ઉદાહરણગાથા—

અનુકર્યદિ-કરાઈણિતલે इयं अश्रुकल्लवियअङ्गी ।

बध्नाति कंठकुंचिं तद् न शुभं घर बाहौ ॥१४७॥

ભોગરો અને શેમળાના ઝાડની પછવાડે નીચે-તળે-ખેઠેલી અને સ્પાંસુઓથી ભીંબાયેલ અંગવાળી આ સ્ત્રી, વસ્ત્રને છેડે બાંધેલી ગાંઠની જેમ પોતાની જાતને બાંધે છે-ગળે ફાંસો નાખે છે, તે ઠીક નથી, તું અને હાથમાં ધર-બાહુમાં લે.

સસ્ત્રિકાયાં કક્ષ્વડંગી, આયુધભેદે કડતલા ચ ।

કળ્ણચ્છુરી કુઙ્ગિલોઈયા ચ ગૃહગોધિકાયાં ચ ॥૧૧૩॥

કક્ષ્વડંગી—સસ્ત્રી-મિત્ર.

કડતલા—એક બાજુ ધારવાળું વાકું

લોઢાનું હથોયાર-સજ્જતાલ

કળ્ણચ્છુરી

કુઙ્ગિલોઈ

કુઙ્ગિલોઈયા

} -ઘરોઠી

} -કુઙ્ગિલોઈ

} -કુઙ્ગિલોઈયા

ઉદાહરણગાથા—

જાનાતિ કક્ષ્વડંગી કડતલવક્રાણિ તવ ચરિતાનિ ।

કળ્ણચ્છુરિઆલાપં કુઙ્ગિલોઈ ચૈવ મન્યતે ॥૧૪૮॥

તારાં ખડતાળ જેવાં વાંકાં ચરિત્રોને સખી બાણે છે. ‘ઘરોળીના આલાપને ઘરોળી જ બાણે છે.’

કળ્ણોઢ્ઢિઆ નીરંગ્ગિકા, મૃતવહને કંઠમલ્લે તુ ।

કળ્પરિય-કંઠંતરિઆ દલિતે, કંઠંભુઅં ચ કુટકળ્ણે ॥૧૧૪॥

કળ્ણોઢ્ઢિઆ—નીરંગિકા-ચુરસો-કાને

ઓઢવું-કાન ઢાંકવા-લાજ કાઢવી.

કંઠમલ્લ—મુઢ્ઢાનું પ્રવહન-જે દ્વારા

મુઢ્ઢાનું વહન થાય તે વહાણ.

કળ્પરિય } ફાઢેલું, ફાઢવું-ચીરી

કંઠંતરિય } નાસવું.

કંઠંભુઅ—ઘડાનો જેવા કાંઠાવાળું

‘કુંભપ્રીવ’ નામનું એક પ્રકારનું માંઢ-

વાસણ-ઠામ.

કંઠમલ્લ

કેટલાક સંગ્રહકારો કહે છે કે—“કંઠમલ્લ એટલે યાનપાત્ર-સામાન્ય વહાણ-હોડી.”

કચંભુઅ

આચાર્ય શીલાન્ક કહે છે કે—“કચંભુઅ એટલે ઘડાનો જ કાંઠો.”

ઉદાહરણગાથા—

દન્તકડંતરિઅઅધર ! નચ્ચકળરિચઅજ્જ ! મુચ્ચ કળ્ણોહિદિ ।

તામેવ કચંભુઅસ્તર્ની વ્રજ ન યાવત્ કંઠમલ્લયોગ્યા સા ॥૧૪૯॥

હાંતોથી ચીરાયેલ હોડવાળા અને નખોથી ચીરાયેલ અંગવાળા હે ! તું લાજ મૂક અને જ્યાં સુધી તેણી ઠાઠડીને યોગ્ય થતાં વહાણદ્વારા વહાવવા જેવી નથી થઈ ત્યાં સુધી તું કુંભગ્રીવ જેવા સ્તનવાળી એવી તેણીની જ પાસે બા.

કળાહલ્લ-કોર-કુંતા શુકે, કહ્વલ્લ-કીલયા સ્તોકે ।

ગુજ્ઞાયાં ચ કળેહ્વિચ-કાહેણુ-કાહ્ણીઓ ચ ॥૧૫૫॥

કળાહલ્લ }
કોર } —શુક-સૂહો-પોપટ
કુંતા }
કહ્વલ્લ }
કીલયા } —થ હું
કીલ }
કીલ }

કળેહ્વિચ }
કાહેણુ } —ગુંજા-ચળોઠી
કાહ્ણી } —કાકિળી

ઉદાહરણગાથા—

અગ્નિકળ-કાહ્ણીણં આશ્રમકળાહલ્લ-પહ્લિકુંતાણં ।

કહ્વલ્લં અપિ ન જાનાસિ યદ્ અન્તરં તત્ત(વમ્) કળેહ્વિદમાત્રમતિઃ ॥૧૫૦॥

અગ્નિનો તણુખો અને ચણોઠી વચ્ચે તથા આશ્રમનો પોપટ અને પહિલ-ભોલના ગામડા-નો પોપટ એ બે વચ્ચે તું થોડું પણ અંતર બાણુતો નથી તેથી તું ચણોઠી જેટલી મતિવાળો છે.

કીલયમતિઃ કપિર્યથા કાહેણું શોતહારિણીં શિશિરે ।

તથા કોરપાટગર્વિત ! અવિદ્યામપિ મન્યસે વિદ્યામ્ ॥૧૫૧॥

જેમ થોડો બુદ્ધિવાળો વાંદરો ચણોઠીને શિયાળામાં શીત હરનારી સમજે છે તેમ પોપટપાઠી (કાંઈ સમજનારો નહીં) પરંતુ માત્ર પોપટની પેઠે રટનારો) એવા હે ગર્વિત ? તું અવિદ્યાને પણ વિદ્યા સમજે છે.

સ્થપતૌ કઢ્ઢઓ, કઘાયલ-કરઘાયલા કિલાટે ।

કણ્ણોઢત્તી-કણ્ણોચ્છડિયાઓ દત્તકર્ણાયામ્ ॥૧૯૬॥

કઢ્ઢઙ્ઙ—કઢિયો—સ્થપતિ—મકાન ચળો
આપનાર કારોગર
કઘાયલ } દૂધનો કિલાટ નામનો
કરઘાયલ } વિકાર—દૂધ સાથે પકાવેલું
દહૌ બથવા દહૌ સાથે
પકાવેલું દૂધ

કણ્ણોઢત્તિ } —કાન દર્દને સાંભળનારી
કણ્ણોચ્છડિયા } —બોલવા માટે—પહલત્તર
કરવા સાદુ—બીજાનું વાક્ય
બરાબર સાંભળનારી

ઉદાહરણગાથા—

કઘાયલ કઢ્ઢઓ પરગૃહમુક્તકરણાયલો કથયતિ ।

કણ્ણોઢત્તિપ્રિયાયાઃ કણ્ણોચ્છડિયા ન સા અપિ શસતિ ॥૧૫૨॥

ખીબને ઘરે દૂધ સાથે પકવેલા દહીને જમી આવેલો કઠિયો, સાંભળવાને તત્પર એવી પ્રિયાને દૂધ સાથે પકવેલા દહીની વાત કહે છે, પણ દત્તકર્ણુ તેણી પ્રશંસા કરતી નથી—તે વાત ઊપર ધ્યાન આપતી નથી.

કણ્ણાઆસં કણ્ણંબાલં કર્ણસ્ય આમરણે ।

કણ્ણાઙ્ઙધળં, અન્ન ચ કસણસિઓ સીરપાણૌ ॥૧૯૭॥

કણ્ણાઆસ }
કણ્ણંબાલ } —કાનનું ઘરેણું—કુંઢલ ઘરે
કણ્ણાઙ્ઙધળ }

કસણસિઓ—કૃષ્ણસિત—બલભદ્ર—બલભદ્રનું
શરીર શ્વેત છે અને તેનાં કપડાં નીલાં
છે માટે તેનું નામ કૃષ્ણસિત.

કરંજ—કરંજ—મનવિત—ભાંગે છે [૮ । ૪ । ૧૦૬]

કમ્મવ—કમ્મવ—ઉપમુદ્ધવ્તે—મોગવે છે [૮ । ૪ । ૧૧૧]

કમવસ—કમવસ—સ્વવિતિ—સૂણ છે [૮ । ૪ । ૧૪૬]

ધાત્વવદેશના પ્રકરણમાં આ ત્રણે ધાતુઓને નોંધેલા છે માટે અહીં ફરીવાર નથી બતાવ્યા.

ઉદાહરણગાથા—

મ્મન્ન કણ્ણંબાલં કણ્ણાઙ્ઙધળપ્રિયે ! યદ્વિ તવ ઇકમ્ ।

કસણસિયસ્સ અપિ કર્ણાત્ કણ્ણાઆસં તવ દાસ્યામિ ॥૧૫૩॥

હે કુંડલને પ્રિય સમજનારી ! જો તારું એક કુંડલ ભાંગી ગયું
તો તને હું બલભદ્રના પશુ કાન ઊપરથી ખીભું કુંડલ લાવીને દઈશ.

છિદ્રે કંઠદીનાર-કુઢિય-કુણિયા-કુહીર-કુચ્છિલ્લા ।

કણિયારિય-કણ્ણસ્સરિયા કાણ્ણચ્છી, વૃત્તિઃ કલંકવર્ઘ ॥૧૯૮॥

કંઠદીનાર
કુઢિયા
કુણિયા
કુહીર
કુચ્છિલ્લ

--છિદ્ર-હીંડું-વાહનું હીંડું

કણિયારિય } -માંલ કાળી કરીને જોવું
કણ્ણસ્સરિય } કાળાક્ષિ-ત્રાંસી માંલે
કાણ્ણચ્છી } જોવું
કલંકવર્ઘ-કરાજ્જ્ઞતિ-વાહ-હાથીયા
થોરની વાહ-જાહની ફરતી
કરવામાં આવતી વાહ

કણ્ણસ્સરિય

વોજા દેશી સંગ્રહકારો કણ્ણસ્સરિયને બદલે કણ્ણોસ્સરિય શબ્દ
નોંધે છે અને એનો અર્થ 'કાણ્ણી આંખ કરીને જોએણું કે જોવું' એવો
બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

આવન્તિ કંઠદીનારપણ કુઢિયભ્રમણશોલા મુજંગા इति ।

કુચ્છિલ્લપૂરણે ત્વે કણ્ણસ્સરિયાઈં કિં કરોષિ ? ॥૧૫૪॥

ભુજંગો, વાહનાં છીંડાંમાં ભમનારા છે તેથી તેઓ વાહને છીંડે
થઈને આવે છે તો તું વાહનાં છીંડાંને પૂરી નાખતાં શા માટે ત્રાંસી
આંખે જોયા કરે છે-વાહનાં છીંડાંને પૂરવા તરફ કેમ બેદરકાર રહે છે ?

अद्यैव कलंकवर्घं तव पत्या णिककुडीरिया रचिता ।

તવ કણિયારિયવૃત્તૈઃ તૈઃ કુણિયાશતં કૃતં તન્ન ॥૧૫૫॥

આજે જ તારા પતિએ નિશ્ચિદ્ર એવી વાહ રચેલી છે, તેમાં તારી
કાણ્ણી આંખે જોવાનાં તે કર્તાકો-ચરિતરો-દ્વારા વળી સો છિદ્રો ત્યાં કરેલાં છે.

यवनिकायां कंडपडवा, कइलबइल्लो च स्वैरवृषभे ।

પાર્શ્વયુગલાપવર્તે કઢાહપલહત્થિયં ચૈવ ॥૧૯૯॥

કંઠપડવા—યવનિકા—પડવો

કહલબહલ્લ—સ્વચ્છંદે ચરનારો બલદ--

માંકેલો હુંટિયો

કઢાહપલહત્થિય—બન્ને પડલાં બદલ્યાં
કરવાં

ઉદાહરણગાથા—

કફલબદ્ધલો ઇવ ત્વ ગૃહાત્ ગૃહે કિ બ્રમસિ નિર્લજ્જ ! ? ।

કંડપડવાદ મધ્યે કડાહપલ્હત્થિયં પશ્ય તસ્યાઃ ॥૧૫૬॥

નિર્લજ્જ હે ! આંકેલા સાંઠની માફક તું આ ઘરથી પેલે ઘર અને પેલે ઘરથી એલે ઘર શા માટે ભમે છે, પડદામાં બેઠેલી એવી તેણી પોતાનાં બન્ને પડખાં ફેરવ્યાં કરે છે, તે તો તું બે.

[આદિમાં 'ક' વાળા એકાર્થક શબ્દો પુરા]

હવે આદિમાં 'કા' વાળા શબ્દો

કાઘી નીલા, કાઓ લક્ષ્યે, કાલં તમિસ્રે ।

કારા કોણુ લેસ્લા, કારં કડુકે, કાહલી તરુણી ॥૨૦૦॥

કાઘી—નીલ—કાઈ—લીલ

કાઝ—લક્ષ્ય—વૌઘવા યોગ્ય—નિશાન

કાલ—કાલું—અંધારું

કારા } —રેસા

કોણુ } —રેસા

કાર—કહવું

કાહલી—તરુણી—યુવતિ—જુવાન સ્ત્રી

કાઝ

બીજા કેટલાક સંગ્રહકારો લક્ષ્યનો અર્થ નિશાન નથી કરતા પરંતુ ઉપમાનરૂપ પદાર્થને લક્ષ્ય કહે છે—શુણુવડે જે ઓળખાય તે ઉપમાનભૂત કહેવાય અને તે જ લક્ષ્ય. 'રાજા, કણુ જેવો છે' એ વાક્યમાં દાન શુણુ વડે ઓળખાતો કર્ણ એ ઉપમાનભૂત છે અને તે જ લક્ષ્ય છે.

ઉદાહરણગાથા—

હતકાવિકાલલહર્યાં વિરહિકારાયાં ચન્દ્રકારાપ ।

મકરધ્વજધાનુષ્કઃ કાર્હાલતનુકોણુકાયમ્ આહન્તિ ॥૧૫૭॥

કાઈ જેવી અંધકારની લહેરોને હણુનારી અને વિરહોએને માટે કારાગૃહ—જેલ—જેવી ચંદ્રની રેખા ઊગતાં મકરધ્વજ—કામદેવ—નામનો ધનુર્ધર, યુવતિ આઓના શરીરની રેખાઓને લક્ષ્ય—વેધ્ય—ખનાવીને આધાત કરે છે.

કારિમં અપિ કૃત્રિમકે, કાસારં સીસપત્ર ।

કાહારો પરિસ્કન્ધે, કાસિજ્જં કાકસ્થલદેશે ॥૨૦૧॥

કારિમ-કારિમ-કૃત્રિમ-બનાવટી
કાસાર-સીસાનું પતરું

કાહાર-કાઠઠહાર-પાળી વગેરેને ભરનારો
નોકર-કહાર
કાસિજ્જ-કાકસ્થળ નામનો દેશ

ઉદાહરણગાથા -

કાસિજ્જદેશલુપ્ટનકાહારાઠઠનીયમાનકનકાનિ ।

કાસારમ્ ઇવ્વ બુધાનામ્ અકૃત્રિમં વ્દાસિ ચાલુક્ય ! ॥૧૫૮॥

હે ચાલુક્ય ! કાકસ્થળ નામના દેશને લૂંટી લઈને કહારો દ્વારા આણુવામાં આવતી સોનાની લગડીઓને સીસાનાં પતરાંની પેઠે તું અકૃત્રિમભાવે પાંડતોને આપે છે.

કાર્યદી કાણઢી પરિહાસે, કાહિલો ચ ગોપાલે ।

ધૂર્ત-અસહન-ધનુઃષુ કાલય-કાવલિય-કાલવદ્વાઈ ॥૨૦૨॥

કાર્યદી } —પરિહાસ-હાંસી
કાણઢી }
કાહિલ-ગોવાઠ-ગોવાઠિયો

કાલય-ધૂર્ત-ધુતારો-ઠગ
કાવલિય-અસહનશીલ-સહનશક્તિ વગરનો
કાલવદ્ધ-કાલપૃષ્ઠ-ધનુષ

કાલવદ્ધ

સંસ્કૃતનો કાલપૃષ્ઠ શબ્દ ધનુષના અર્થમાં રૂઢ હોય તો તેના ઊપરથી કાલવદ્ધ શબ્દ નીપજી શકે છે અને અર્થનો પણ કશો વાંધો રહેતો નથી. એ રીતે જોતાં અહીં જણાવેલી કાલવદ્ધ શબ્દ વ્યુત્પન્ન જ છે પણ દેશી નથી પરંતુ સંસ્કૃતમાં કાલપૃષ્ઠ શબ્દ ધનુષના અર્થમાં રૂઢ ન હોય તો તે આ કાલવદ્ધ શબ્દ દેશ્ય જ છે.

અનેક દેશીસંગ્રહોમાં વિના વિવાદે નોંધાયેલો આ કાલવદ્ધ શબ્દ અમે જાણેલો છે અને તેથી જ અહીં તેની દેશી તરીકેની નોંધ લેવામાં આવેલી છે.

ઉદાહરણગાથા -

ત્યજ્જ હૃતં મમ મનઃ કાલય ! કા કાહિલેહિ કાણઢી ? ।

કાર્યદીઠ અપિ મદનઃ કાવલિયો હન્તિ કાલવદ્ધેણ ॥૧૫૯॥

હે ઠગ ! હરેલા-ચોરેલા-મારા મનને છોડી દે, ગોવાળિયાઓ સાથે અર્થાત્ ગોવાળિયાની જાત સાથે વળી શો પરિહાસ ? અસહનશીલ કામદેવ, હાંસીના ધનુષથી પણ હણે છે.

કાળત્યેવો વિરલામ્બુકળે, કાર્લિજળી અપિ તાપિચ્છે ।
કાયંધુઓ ચ કાયંચુલો ચ કાર્મિજલવિહંગે ॥૨૦૩॥

કાળત્યેવ—આછો આછો વરસાદ-થોડા
થોડા છાંટા પહે એવો વરસાદ-ફર ફર
કાર્લિજળી—તાપિચ્છની લતા-તમાલની
લતા

કાયંધુઅ }
કાયંચુલ } —કર્પિજલ-વિશેષ પ્રકારનું
કાર્મિજલ } જલપક્ષી

કાર્લિજળી

કેટલાક સંગ્રહકારો કાર્લિજળીને બદલે કાર્લિજળ શબ્દ નોંધે છે.
બોજા કેટલાક સંગ્રહકારો કાર્લિજ શબ્દ આપે છે અને તેનો અર્થ
તમાલનું ફૂલ એવો બતાવે છે.

કાર્મિજલ

આ શબ્દ પણ દેશ્ય જ છે પરંતુ તેને અહીં પર્યાય બતાવવાની
રીતે મૂકેલો છે.

ઉદાહરણગાથા—

કાર્લિજળિશ્યામલઘનકાળત્યેવે રુદન્તિ વિરહિજનાઃ ।

રે કાયંધુઅ । કાયંચુલીઈ સહિતઃ અસિ કૂજસિ ત્વં તસ્માત્ ॥૧૬૦॥

તમાલની લતા જેવો કાળો મેઘ થોડા થોડા છાંટા પાડે છે-આછો
આછો વરસે છે-ત્યારે વિરહી લોકો રડે છે. હે કાયંધુઅ ! તું તો
કાયંચુલીની સાથે છો, માટે કૂળન કરે છે-ઉન્મત્ત થઈને મદમાતું
બોલે છે.

કારંકહો ચ પરુષે, કાયપિચ્છા ચ કલકળ્ઠી ।

કામકિસોરો ચ ખરે,

કારંકહ } —પરુષ-કટે એવું-ન ગમે
કારંકહબ } તેવું

કાયપિચ્છા—કાકપિતૃષ્વસા-કાગહાની
ફરૂં-કલકળ્ઠી-મધુર કંઠવાલી-કોચલ
કામકિસોર—ગણેહો

[કાઆદિવાળા એકાર્થક શબ્દો સમાપ્ત]

इवे आदिमां कि वाळा शब्दो

किन्नं शोभमानके, किरो क्रोडे ॥२०४॥

किन्न—शोभतुं—शोभावाह्यं

| किर—शकर—सुव्वर

उद्दाहुरथुगाथा—

सा कुत्र ललितकिन्ना किरो इव कारकडअङ्ग ! कुत्र त्वम् ? ।

कुत्र कलकायपिउच्छा कामकिसोरो कटुध्वनिः कुत्र ? ॥१६१॥

ते सुंदर शोभावाणी कयां अने सुव्वरणी पेठे कडे येवा-न गमे
येवा-शरीरवाणा डे ! तुं कयां ? कयां मधुरवयनी डेयल अने कयां
कडवा अवाववाणे गधेडे ?

किर--किल--निश्चित-नक्की (अव्यय) [८-२-१८६]

किणो—प्रश्नसूचक (विभक्त्यंत प्रतिरूपक अव्यय) [८-२-२१६]

कीस-प्रश्नसूचक(विभक्त्यंत प्रतिरूपक अव्यय) [८-३-६८]

किडि-सुव्वर [८-१-२५१]

आ यारे शब्दाने शब्दानुशासनमां साधी जाताव्या छे, माटे अडीं
भीळ वार जाताववाणी न्दर नथी.

किंबोडो स्खलिते, किंकियं च धवले, किंपओ कृपणे ।

किजकखो च शिरीषे, रथयायां किलणि-कीलणिया ॥२०५॥

किंबोड-स्खलित-स्खलन पामेल

किंकिय-धोळु

किंपअ--किंपच-कृपण-कजूस

किजकख--किंयक्ष-शिरीषतुं वृक्ष

किलणी } --कीडनिका-कीडा करवानी

कीलणिया } जया-शेरो-रथया

उद्दाहुरथुगाथा—

कीलणिकिजकखतले वेपं दृष्ट्वा किंकियदुकूलम् ।

किंपय ! त्वं मुद्या चैव किलणोप भ्रमसि किंबोडो ॥१६२॥

शेरीमां आवेला शिरीषना जाडताणे धोणा कपडावाणा वेधने नेधने
डे कंजूस ! रथवन पामेले। तुं शेरीमां नडामे न्द आथडे छे-लमे छे.

लघुमत्स्ये किंधर-कुंधरा च, सर्पे किंकिंडी ।

कथिते किलिम्मियं, तथा लाक्षारवते किमिरायं ॥२०६॥

किंधर }

कुंधर } --नानुं माळळं

किंकिंडी--सर्प-साप-नाग

किलिम्मिय --कहेळं, कहेवुं

किमिराय--लाखथी रंगेल

કિમિરાય

સંસ્કૃતમાં કૃમિરાગ શબ્દ છે તે ઊપરથી કિમિરાય શબ્દ નીપજી શકે છે પરંતુ સંસ્કૃત દ્વારા નીપજતો કિમિરાય અને અહીં ગાથામાં જણાવેલો કિમિરાય એ બેના અર્થમાં ફેર છે. સંસ્કૃત કિમિરાયનો અર્થ—(લોહીમાં પેદા થયેલા ક્રીડાઓએ વમેલા રેસાઓ દ્વારા નીપજતું વસ્ત્ર) થાય છે ત્યારે આ ગાથાના કિમિરાયનો અર્થ લાલચી રંગેલ થાય છે. એટલે 'ક્રીડાઓના રેસા દ્વારા બનતા વસ્ત્ર'ના અર્થવાળો કિમિરાય (કૃમિરાગ-કિમિરાય) શબ્દ દેશી નથી ત્યારે લાલચી રંગેલ અર્થવાળો કિમિરાય શબ્દ દેશી છે.

કિલિકિચ-કિલિકિચ્હ-રમતે-રમે છે-આ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં [૮-૪-૧૬૮] કહેલો છે માટે અહીં કહ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

કિલિકિચિવેણિ ! કિમિરાયનિવસને ! કિંધરઅક્ષિ ! તવ ચિરહે ।
તામ્યતિ સ્તોકજલે કુંધર ઇવ સ ઇતિ કિલિમ્મેમિ ॥૧૬૩॥

હે નાગ જેવી વેણિવાળી ! લાખથી રંગેલાં વસ્ત્રવાળી ! નાના માછલા જેવી આંખવાળી ! તારો વિરહ થતાં, થોડા પાણીમાં નાતું માછલું તરફડે તેમ તે તરફડે છે, એમ હું કહું છું.

કિમિહરવસણં કૌશેયકે ચ,

કિમિહરવસણ—કૃમિગૃહવસન—કૌશેય—કોશેટામાંથી બનેલ વસ્ત્ર—રેશમી વસ્ત્ર

‘કી’ વાળો શબ્દ

નવવધ્રાં કીલ—

કીલા—નવી વહૂ. આદિમાં ‘કી’ વાળો આ એક જ શબ્દ છે.

[એક અર્થવાળા અને આદિમાં કિવાળા તથા કીવાળા શબ્દો સમાપ્ત]

હવે ‘કુ’ વાળા શબ્દો

—કુકુલામો ।

વેણમયદ્ધુપીડનકાળે કુંડં ચ, કુહું આશ્ચર્યે ॥૨૦૭॥

કુકુલા—નવાં વહૂ

કુંડ—શેરડી પોલવાનું વાંસનું જનું કાંઠ
—સાધન

કુહું—કોહ—કૌતુક—આશ્ચર્ય

કુણ્ડ

આ શબ્દનો જે અર્થ અમે બતાવ્યો છે તેનો સંવાદ આ પ્રમાણે છે: “વેણુમયમ્ દક્ષુપીઢનકાણ્ડમ્ જોર્ણ વિદુઃ કુંડ” [] અર્થાત્ “શેરડીને પીલવાનું વાંસડાનું જૂતું કાંડ-એને કુણ્ડ બાણુવું”

કુહ

કેટલાક સંગ્રહકારો કુહ ને બદલે કોહ બતાવે છે પણ એ તો વર્ગ ૧ ની ૧૭૪ મી ગાથામાં બણાવેલાં નયમથી જ સિદ્ધ છે અર્થાત્ કુહ અને કોહ એ બન્ને શબ્દો સમાન છે અને સમાન અર્થવાળા છે.

ઉદાહરણગાથા—

ઉત નાગરકોલાપ કુંડ પ્રેક્ષમાણાયાઃ પરિશ્ચસતે ।

કિમિદ્ધરવસણ કુહા સ્પૃશ્યમાનં હલિકકુકુલાહિ ॥૧૬૫॥

જે-નજર નાખ, શેરડીને પીલવાના વાંસડાના જૂના કાંડને જેતી એવી નાગરિકની નવી વહૂતું અથવા નાગરની નવી વહૂતું, ખેડૂતની નવી વહૂતો દ્વારા આશ્ચર્ય સાથે સ્પર્શાતું રેશમી વસ્ત્ર સરી પડે છે.

કુક્ષી કુક્ષિઃ, કુલ્હો ચ શૃગાલે, પોટ્ટલે કુંટી ।

કુંભી સોમન્તાદિઃ, કુહં બહુ, મઠ્ઠજરી કુંતી ॥૨૦૮॥

કુક્ષી—કૂલ્હ-કુક્ષિ-પેટ

કુલ્હ—કોહું-શિયાલ

કુંટિ—પોટ્ટું-પોટલી-બચકો-નાની ગાંસડી—

માં બાંધેલ કોઈ વળ ત્રીજ

કુક્ષી

શં૦-સંસ્કૃત કુક્ષિ ઊપરથી કુક્ષિ શબ્દ નાંપણ શકે છે અને અર્થમાં પણ ફેર નથી છતાં અહીં કુક્ષિને શા માટે નોંધ્યો ?

સ૦-જે જે શબ્દો અદ્યાદિ ગણમાં છે તેમના ક્ષનો હ થાય છે, સ્ નથી થતો. અદ્યાદિ ગણમાં [૮-૨-૧૭] કુક્ષિ શબ્દનો પાઠ છે માટે કુક્ષિ ઊપરથી કુક્ષિ અને છે પણ કુક્ષિ નથી બનતું, આ કારણથી કુક્ષિ શબ્દને દેશ્ય તરીકે બતાવવો પડ્યો છે.

ઉદાહરણગાથા—

ગૃહોત્વા શમ્બલકુંટિ ત્યક્ત્વા પ્રિયાકુંભિકુંતિકર્માણિ ।

અરણ્યે કુહકુલ્હે તવ રિપવઃ ક્ષામકુક્ષિણો યાન્તિ ॥૧૬૫॥

કુંભી—સોમન્ત-સેંથો-વગેરે પ્રકારે

વાલની રચના કરવી

કુહ—બહુ-ઘણું

કુંતિ—મઠ્ઠજરી-માંજર-મોર-કોંટા ફુટવ

પિતાની પ્રિય સ્ત્રીના સેથા પાડવો, તેમાં મંજરિ ગોઠવવી વગેરે કામોને છોડી ઘઠને અને ભાતાની પોટલી ઘઠને દૂખળા પેટવાળા તામ શત્રુઓ ઘણાં શયાળવાં જેમાં રહે છે એવા અરણ્યમાં બચ છે.

કુટ્ટા-કુમારિ-કુટ્ટયરી-કોસટ્ટઈરિયાઝ ચણ્ડચામ્ ।

કુહિયં લિપ્તે, કુહેડો ચ ગુરેટે, તીમને કુસર્ણ ॥૨૦૯॥

કુટ્ટા
કુમારિ
કુટ્ટયરી
કોસટ્ટઈરિયા

}—ચણ્ડી-પાર્વતી

કુહિય—લિપ્ત, લીપલું
કુહેડ—ગુરેટક નામનું હરિયું ઘાસ
કુસર્ણ—તીમન—ટોમળ—મોજનને સ્વાદિષ્ઠ
બનાવનાર ચટણી વગેરે સ્વાદ

કુટ

કુટ એટલે ઘડો. આ શબ્દ સંસ્કૃત કુટ ઊપરથી ઊપજે છે માટે તેને દેશીસંગ્રહમાં ઉલ્લેખ્ય છે.

ઉદાહરણગાથા—

કોસટ્ટઈરીપિતુઃ કુમારિશિખરે સકુટ્ટં અર્થે હલા ! ।

કુટ્ટયરિપતિ સકુસળબલિભિઃ ઘુસ્ટુળકુહિયં કુહેટેહિં ॥૧૬૬॥

ચંડીના પિતાના કુમારિ શિખર ઊપર રહેલા અને કુંકુમથી લેપાયેલા એવા ચંડી સહિત ચંડીપતિ-મહાદેવ-ને તીમન અને બલિ સાથેના ગુરેટકે દ્વારા હે સખી ! તું પૂજ.

હાલે કુંતલો, કુવકુસો તુષે, કુપ્પદો ગૃહાચારે ।

કુહડો કુબ્જે, મનોરથે કુતત્તો ચ, કુંચલં મુકુલે ॥૨૧૦॥

કુંતલ—હાલ-સાતવાહન શાલિવાહન રાજા
કુવકુસ—કુશકા—ધાન્ય વગેરેનાં ઢુંસાં-ફોફાં
કુપ્પદ—ઘરનો આચાર-ઘરની રીતમાત

કુહડ—કુબ્જ-વામન-નીચું-હલકું
કુતત્તિ—મનોરથ
કુંચલ—મુકુલ-ઠૂઠી

કુપ્પદ

બીજા સંગ્રહકારો કુપ્પદનો અર્થ મિક્ષા બતાવે છે.

કુંચલ

કુંચલ શબ્દ જે અર્થને સૂચવે છે તે જ અર્થનો એક બાલે કુંપલ શબ્દ છે પરંતુ તે કુંપલ શબ્દ સંસ્કૃત કુદ્મલ ઊપરથી ઊતરી આવેલો છે(તારાપર) માટે દેશ્ય નથી અને તેથી જ તેને અહીં બતાવ્યો નથી.

ઉદ્દાહરણગાથા—

અધરિતકુંતલકુન્પદ ! અદોષકુક્કુસ ! કુમારપાલનૃપ ! ।
કુહડિયશત્રુકુતત્તી દિશાસુ યશઃકુંચલં વિકાસય ॥૧૬૭॥

રાજા શાલિવાહુનના ઘરની રીતભાતને હલકી પાડનાર ! દોષરૂપ
દુંસા (વનાના ! અને શત્રુઓના મનોસ્થને વામણા—નીચા—કરનાર હે કુમાર-
પાલ નૃપ ! તું તારી યશરૂપ કળિઓને દિશાઓમાં વિકસાવ—ખીલવ.

મત્તે કુવકુહો, કુંદઓ કૃશે, કુંડિઓ અપિ ગ્રામેશે ।
કુટ્ટાઓ ચર્મકરે, કુહય—કુહંગા લતાગૃહે ॥૨૧૧॥

કુવકુહ—મત્ત—છકેલ

કુંદઅ—કૃશ—દૂબલું—પાતલું

કુંડિઅ કૌણ્ડક—પ્રામનો અધિપતિ—ગામેતી—
કૌણ્ડક

કુદાઅ—ચમાર

કુહય

કુહંગા

} —કુહંગા—લતાગૃહ—વેલનું ઘર

ઉદ્દાહરણગાથા—

કુંડિયપુત્રઃ કુહયા કુહંગપ ભ્રમતિ તવ અનુરક્તઃ ।

કુંદયકુદ્દાયં ઇવ નેચ્છસિ યત્ કુવકુહા અસિ ત્વં પુત્રિ ! ॥૧૬૮॥

હે પુત્રિ ! તારા તરફ અનુરક્ત થયેલો ગામેતીનો પુત્ર, એક લતાના
માંડવામાંથી બીજી લતાના માંડવે બંધ છે—આમ તેમ બંને છે પરંતુ
તું ઇબળા ચમારની પેઠે તેને નથી ઇચ્છતી, કારણ કે તું છડેલી છે.

મર્તાયાં કુંભિણી, કુંતલી કરોટિકાયામ્ કુહ્ણો રાસે ।

નોબ્યાં ચ કુઝલં કુત્યુહવત્થં ચ કોસલં ચૈવ ॥૨૧૨॥

કુંભિણી—પાળીનો લાહો—જલમર્ત

કુંતલી—કરોટિકા નામનું પીરસવાનું

વપકરણ—સાધન—કથરોટ(!)

કુહ્ણ—કુંદન—જેમો કુંદવાનું છે તે—રાસ—

રાસહો

કુઝલ

કુત્યુહવત્થ

કોસલ

} —નોબી—ઘાઘરાની નાહી
કોસલ

કુઝલ

કેટલાક સંપ્રદાયકારો 'કુઝિલ'નો અર્થ "પહેરેલા કપડાનો છોડો" કહે છે.

ઉદાહરણગાથા—

વરનાભિઃ કુંભિણિકુંતલિકર્મ ત્યક્ત્વા खेलय कुहणयं ।

दृढकोसलसखिकाभिः कुत्थुद्ववत्थं द्रढय सुकुऊले ! ॥१६९॥

ઉત્તમ નાભવાણી ! તું પાણીના ખાડામાં કરોટિકાને તરાવવાનું કામ છોડીને રાસ રમ અને હે સારી નાડીવાણી ! મજાપૂત નાડીવાણી સખીઓ વડે અથવા સાથે તારી ઘાઘરાની નાડીને મજાપૂત કર-દઢ કર.

कुंभिल्लं खन्ये, कुंदीरं कोल्हाहलं च विम्बे ।

अनिष्टे कुरुच्चं, कुमुली कुलसंतई च चुल्हचाम् ॥२१३॥

કુંભિલ્લ—સન્ય—સોદવા જેવું

કુંદીર } --ઘોલીનું ફઠ--બિંબીનું ફઠ--

કોલ્હાહલ } --બિંબ--ઘોલે--પાકું ટીંજોરું

કુરુચ્ચ--કુરુચ્ય--અનિષ્ટ--ન રુચે તેવું--ન

ગમે તેવું

કુમુલી }

કુલસંતઈ } --ચૂલો

ઉદાહરણગાથા—

दृष्ट्वा कुंदीरओष्ठीं पथिकाः कोल्हाहलाई चुण्टन्ति ।

कुलसंतई अपि खनकः कुरुच्चकुंभिल्लकुमुलिओ भवति ॥१७०॥

પાકાં ઘોલાં જેવા રાતા હોડવાણી તેણીને જોઈને પથિકા-પ્રવાસી-ઘોલાંને-પાકાં ટીંડોરાંને-ચુંટી કાઢે છે અને જેને ચૂલો ખોદવાનું અનિષ્ટ લાગે છે એવો ખોદનારો, ચૂલાને પણ ખોદી કાઢે છે.

कुररी पशुः, म्लाने कुम्मण-कुंटार-कुरुमाणा ।

पिशुने कुसुंभिलो कोडिल्लो च, कुडिल्लयं कुटिल्ले ॥२१४॥

કુરરી--પશુ

કુમ્મણ

કુંટાર-

કુરુમાણ

} કરમાવું-મ્લાન થવું-ચીમલા

કુસુંભિલ } --પિશુન--ચાહી કરનાર--

કોડિલ્લ } ચાહ્યો

કુડિલ્લય--કુટિલ્લ--વાંકું

कुपिपस

આ શબ્દનો અર્થ 'કંચુક'-'ડગલો' થાય છે. સંસ્કૃત 'કર્પાસ' ઊપરથી

આ શબ્દને ઉપજાવવાનો છે [૮-૧-૭૨]

ઉદાહરણગાથા—

अकुसुंभिला कुडिल्लयकेशी कोडिल्ल ! सा खलु कुरुमाणा ।

कुंटारेइ सखीः अपि अकुम्मणो पुनः त्वं कुररी ॥१७१॥

ચાડિયા હે ! ચાડી નહિ કરનારી, વાંકડિયા વાળવાળી અને મ્હાન થતી એવી તેણી, પોતાની સખીઓને પણ મ્હાન કરે છે ત્યારે વળી નહિ કરમાતો એવો તું પણ છે.

કુરુચિલ્લં ગ્રહણે, કુસુમણ્ણં ઘ્રુસૃણે, કુઙ્કુચ્ચિયં સુરતે ।

ગર્મિણી-કુલીર-કાન્દવિકાઃ કુચ્છિમઇ-કુરુચિલ્લ-કુલ્લરિયા ॥૨૧૫॥

કુરુચિલ્લ—પ્રહણ કરવું—ધરવું—પકડવું

કુસુમણ્ણ—કુંકુમ—કંકુ

કુઙ્કુચ્ચિય—સુરત—રતિકીડા

કુચ્છિમઈ—કુક્ષિમતી—કુક્ષિવાલી

ગર્મિણી—ભારેવગી

કુરુચિલ્લ—કુલીર—કરચલો

કુલ્લરિયા—કાન્દવિક—કંદોઈ—કુલ્લેરિયો

ઉદાહરણગાથા—

ઓ ! કુરુચિલ્લહ પથિકઃ કુરુચિલ્લનિમઃ કુઙ્કુચ્ચિયસ્સ ક્રતે ।

ક્ષણકુસુમણ્ણવિલિપ્તાં કુલ્લરિયં કુચ્છિમઇયં અપિ ॥૧૭૨॥

ઓ ! કરચલા એવો પ્રવાસી, શરદપૂનમના ઉત્સવમાં કુંકુમથી વિશેષ લેપાયેલી, ભારેવગી કંદોઈયણને પણ રતિકીડા માટે પકડે છે.

કુસુમાલિઓ ચ શૂન્યમનસિ, કુરુકુરિઅં ચ ર્ણરણકે ।

કુલ્લંસણો કુલ્લકલ્લક્રે, સુધાયાં ચ કુઙ્કુલેવણિયા ॥૨૧૬॥

કુસુમાલિઅ—શૂન્ય મનવાલો—મૂઠ

કુરુકુરિય—રણરણક—ઉતાવઠ—ઉત્સુકતા

ઉત્કંઠા

કુલ્લંસણ—કુલ્લંસુલ—કુલ્લમાં કલ્લકરુપ

કુઙ્કુલેવણી—કુલ્લલેપની—મીંતને

ધોલનારો—ચનો—સુધા—છો

ઉદાહરણગાથા—

મા કુઙ્કુલેવણીઘવલકુટ્ટિમે પરવધું દટ્ટા ।

કુસુમાલિઅ ! કુરુકુરિયં કુરુ કુલ્લંસણો ભવિષ્યતિ ॥૧૭૩॥

ચૂનથી ધોળેલી ફરસ ઉપર પારકી-બાંબાની-વહૂને બેઠને હે મૂઠ ! તું ઉત્કંઠા ન કર, કુલમાં કલ્લકરુપ થઈશ

કુંડિયપેસણ—કુંતીપોટ્ટલયા બ્રહ્મવિષ્ટિ—ચતુષ્કોણાઃ ।

કુંડિયપેસણ—બ્રાહ્મણનો વિષ્ટિ—બ્રાહ્મણનું

નરકમાં પરાણે પહવું

કુંતીપોટ્ટલય—ચાર સ્તંભ—ચાર સ્તંભવાલું

[આદિમાં કુવાળા શબ્દો પુરા થયા]

આ પછી હવે 'કૂ' આદિવાળા શબ્દો

કૂલં બલપશ્ચાત્, કૂડો પાશે, કૂવલં જઘનવસને ॥૨૧૭॥

કૂલ—સેનાનો પાછલો ભાગ
કૂડ—કૂટ-પાશ-ફાંસો

કૂવલ—જઘનનું વજ્ર-ઘાઘરો

કૂર

'કૂર' એટલે 'ભાત' આ શબ્દ સંસ્કૃતસમ છે માટે અહીં લખ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

કુંડિયપેસણકારી કુસુમશરકૂલકૂવલવત્યાઃ ।

કુંતીપોદ્ગલભવને ઉત પતતિ દ્વિજઃ કટાક્ષકૂડમ્મિ ॥૧૭૪॥

કામદેવની સેનાના પાછલા ભાગમાં ઘાઘરો પહેરીને રહેનારી એવી તેણીના આર ખૂણિયા ભવનમાં રહેલો અને પરાણે નરકમાં પડવાનું કરતો આદ્ય તેણીના કટાક્ષ પાશમાં પડે છે, જો-નજર કર.

કૂણિયં ઈષન્મુકુલિતે, ગર્તાકારે કૂસારો ।

કૂણિય—થોડું સીલેણું

કૂસાર—સાઘાનો આકાર

[આદિમાં કૂવાળા શબ્દો સમાપ્ત]

હવે આદિમાં 'કે' વાળા શબ્દો

કેઆ રજ્જુઃ, કેલી અસતી, કેઝ ચ કન્દે ॥૨૧૮॥

કેઆ—રજ્જુ-દોરડી

કેઝ—કંદ-કાંદો

કેલી—અસતી સ્ત્રી

કેદ્દહ

'કેદ્દહ' એટલે ક્રિયત્-કેટલું. સંસ્કૃત ક્રિયત્ ઊપરથી આ 'કેદ્દહ' શબ્દ ઉપલ્પ શકે છે [૮-૨-૧૫૭]

કેલાય

'કેલાયહ-સમારચયતિ સમુ' કરે છે. 'કેલાય' ધાતુની સમજ ધાત્વા-દેશના પ્રકરણમાં આપેલી છે [૮-૪-૯૫]

उदाहरणगाथा—

कूसारस्खलत्पदः केडकृते पथिक ! मा भ्रम कञ्छे ।

यत् केलीप कृणियप्रेक्षितकेभाण पतसि पाशेषु ॥१७५॥

हे प्रवासी ! भाडाना आकार जेवी जग्यामां लपसता पगवाणे तुं कांहे मेणववा भाटे पाखीवाणा प्रदेशमां न लभ-इर, कारणु के अेभ इरतां इरतां तुं, असतीनां थोडां भीलेलां आंभर्मीयाभण्डुंय दोरडीओना इंसामां पडी जधश.

‘केयारबाण’

‘किंशुक’

केयारबाण—केदारबाण—केसुडांतुं वृक्ष—पलाश—खाखरो

[आदिमां के वाणा शब्दो समाप्त]

हवे आदिमां ‘को’ वाला शब्दो

-कोट्टा -नगरेषु, कृष्णे कोणो ।

कोलो ग्रीवा, कोप्पो अपरावे, गेहकोणके कोणो ॥२१९॥

कोट्टा—नगर

कोण—कृष्ण—कालो

कोल—कोट—गल—गळुं—ग्रीवा—ढोक

कोप्प—अपराध

कोण—घरनो खणो

कोण

बीजा संग्रहकारो कोणनो अर्थ “‘लकुट’-‘लाकडी’ भतावे छे.”

कोअ

संस्कृत ‘कोअ’ उपरथी ‘कोअ’ शब्द नीपल्लु शके छे अने तेने अर्थ ‘अकवाक’-‘अकवो’ थाय छे. अे रीते आ ‘कोअ’ शब्द व्युत्पन्न छे पणु देशी नथी भाटे तेने अर्डी जणुअे नथी.

उदाहरणगाथा—

केयारबाणअडटजकोण्णे कोणभाननाः नमितकोला ।

मन्यन्ते हतकोट्टा तव रिपवः कोप्यं आत्मोयम् ॥१७६॥

१ अर्डी भूण गाथामां ‘केयारबाण—कोट्टा किंसुय—नगरेषु’ अेवो पाठ छे पणु के वाणा तथा को वाणा शब्दोने गुडा पाडवा संपाडके आवो पाठ स्वीकारेल छे,

કાળા મુખવાળા, નમી ગયેલ ડોકવાળા અને હુરાઈ ગયેલ નગરવાળા એવા કેસુડાંની ઝુંપડીના ખૂણામાં રહેતા તારા શત્રુઓ આ બધા અપરાધ પોતાનો છે એમ માને છે.

કોચ્ચપ્પં અલીકહિતે, સ્ત્રીરહસ્યે કોઝજપ્પં ।

કોલીરં કુરુવિન્દે, કોહલ્લી તાપિકાયાં ચ ॥૨૨૦॥

કોચ્ચપ્પ—મિથ્યા હિત—સોટા ચાઢા—નક્કરાં : કોલીર—કુરુવિન્દ—હિંમત્કોક
કોઝજપ્પ—સ્ત્રી સંબંધી રહસ્ય—સ્ત્રીચરિત્ર : કોહલી—તવી—તાવડી—કહલું

ઉદાહરણગાથા—

દયિતે સાપરાધે આયતિ કોલીરરક્તનયના ઇયમ્ ।

કોહલ્લિપૂપરચનાત્ કોચ્ચપ્પં કરોતિ અહહ !!! કોઝજપ્પં ॥૨૭૭॥

અપરાધી પતિ આવતાં હિંગળોક જેવી લાલ નેણવાળી આ સ્ત્રી, તવીમાં પૂડલો નાખવાને બાને મિથ્યાહિત-પતિને ખુશ કરવા ખોટા ચાળા કહે છે. અહો !!! કેવું સ્ત્રીચરિત્ર છે.

કોલંબ—કોલ્લરા પિઠરે, કોસય—કોડિયા લઘુશરાવે ।

કોટિંબો દ્રોણ્યામ્, કોદ્દુંબં કરહતે તોયે ॥૨૨૧॥

કાલંબ }
કોલ્લર } —પિઠર—થાઢી
કોસય } —કોશક—લઘુ શરાવ—નાલું
કોડિય } —રામપાતર—કોડિયું

કોટિંબ—દ્રોણી—ઢોડી
કોદ્દુંબ—કરાહત—હાથથી આહત થયેલું
પાળી—જેના ઉપર હાથ જોરથી
પછાડેલા હોય એવું પાળી

કોલંબ

સીજા સંગ્રહકારો કોલંબને! અર્થ? ‘ધર’ બતાવે છે.’

ઉદાહરણગાથા—

કોલ્લર—કોડિયવાણિજ ! હૃદિતકોલંબ—કોસઓ કસ્માત્ ।

નિપતસિ કૃતકોદ્દુંબો નયાં કોટિંબસ્થિતામ્ इमां दृष्ट्वा ? ॥૧૭૮॥

પિઠર—થાળી અને કોડિયાના વેચનાર હે વાણિયા ! પિઠર અને કોડિયાનો વેપાર છેડી દર્દને, ઢોડીમાં બેઠેલી એણીને નોંધને પાણી ઉપર હાથ પછાડતો પછાડતો તું શા માટે નહીંમાં પડે છે ?

કોષ્ઠે કોત્થલો, કોમુઈ તથા પૌર્ણમાસ્યામ્ ।

મેદેન ગ્રામમોક્તા ચ કૌંડિઓ, કોઉઆ કરીષાગ્નિઃ ॥૨૨૨॥

કોત્થલ—કોથલો—કોઠો—કોઠલો
કોમુઈ—કૌમુદી—પૂનમ—ગમે તે પૂનમ

કૌંડિઓ—કૌંડિક—ગામડિયાઓનું સંગઠન
તોડીને અર્થાત્ મેદ નીતિથી—ઢલકપટ
દ્વારા—ગામની ડપજને મોગવનાર—
ગ્રામમોક્તા
કોઉઆ—ઠાણાનો અગ્નિ

કોમુઈ

શં—સંસ્કૃત કૌમુદી ઊપરથી કોમુઈ શબ્દ ઉપજી શકે છે છતાં એને અહીં કેમ ગણાયે ?

સં—સંસ્કૃત કૌમુદી ઊપરથી થતા કોમુઈ અને અહીં જણાવેલા કોમુઈ એ બન્નેના અર્થમાં ભેદ છે. સંસ્કૃત ઊપરથી થયેલા કોમુઈ શબ્દ શરદ ઋતુની જ પૂનમનો સૂચક છે ત્યારે આ સંગ્રહમાં જણાવેલા કોમુઈ શબ્દ ગમે તે પૂનમનો સૂચક છે અને એમ છે માટે જ ગમે તે પૂનમનો સૂચક આ કોમુઈ શબ્દ દેશી છે. આ હકીકત સાફ શાસ્ત્રે જણાવેલા નિમ્ન વચનનો ટેકો છે.

“કોમુઈ આહ ચ શામ્બો યા કાચિત્ પૌર્ણમાસી સ્યાત્” અર્થાત્ શામ્બ નામનો દેશી સંગ્રહકાર કોમુઈ શબ્દને ગમે તે કોઈ પૂનમના અર્થને બતાવનાર તરીકે સૂચવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

કોત્થલકર્મનિયુક્તા કૌંડિયપુત્રસ્ય દત્તસંકેતા ।

મન્યતે ગ્રામણીવધુકા કોમુઈજ્યોત્સ્નામપિ કોઉયસદક્ષ્યામ્ ॥૧૭૫॥

છગકપટથી ગામનું સુખીપણું ધરાવનાર સુખીના દીકરાને જોણીએ સંકેત આપેલ છે એવા અને કોથળા વા કોઠલાને બનાવવાના કામમાં— નિયોબ્ધયેલી—નિમાયેડી—ગામના નાયકની વડૂ, પૂનમની ચાંદનીને પણ છાણાની આગ સમાન દાહક માને છે.

કૌંડલ્લૂ ચ ઉલ્લૂકે, શિવાયાં કોવિયા ભવતિ ।

કોલિત્તં ચ અલાતે, કોઇલા કાષ્ઠઅન્નારાઃ ॥૨૨૩॥

કોંડલ્લ—વલ્લક—ધૂવલ—ધૂલ
 કોવિયા—કોવિદા—શિયાળ (સાદા)

કોલિત્ત—વલ્લમુક—ઝમાલિયું
 કોહલા—કોયલા—લાકડાના અંગારા
 (કોહલા શબ્દ પ્રાયઃ બહુવચની છે)

ઉદાહરણગાથા—

‘નિશિ નદીં યન્તી કોવિય-કોંડલ્લૂળ ‘દરામિ તસ્ય કથય’ ।

કોલિત્તકોહલેહિંં હિતિ લિખિત્વા દૂતિકયા કથયતિ વધુઃ ॥૧૮૦॥

‘રાત્રે નદી તરફ જતી હતું, શિયાળ્ય અને ધૂવડોથી ડર છું એમ તેને કહે’ એવા અક્ષરો ઊભાડિયાના કોયલાવતી લખીને વહૂ હતી દ્વારા કહેવરાવે છે.

કોલાહલો સ્વગરુતે, શ્વાવિધ્-જન્તૌ કોંટલિયા ।

કોક્કાસિયં વિકસિતે, આપૂરિતકે કોજ્જરિયં ॥૨૨૪॥

કોલાહલ—પક્ષિઓનો અવાજ
 કોંટલિયા—કુતરાને વીંધનાર પ્રાણી-
 શાહુડી

કોક્કાસિય—વિકસિત—સ્ત્રીલેહું
 કોજ્જરિય—આપૂરિત—ભરેલું—પૂર્ણ

કોલાહલ

‘જમે તે પ્રકારનો કોલાહલ’ એ અર્થનો સૂચક ‘કોલાહલ’ શબ્દ સંસ્કૃતસભ છે પણ દેશી નથી.

કોંટલિયા

बीजा संग्रहकारो कोंटलियानो अर्थ “‘કીટ’-કીડો બતાવે છે.”

ઉદાહરણગાથા—

કોક્કાસિઅઅક્ષિ ! સાયં જલમ્ આનયન્તો ન કિં ત્વં વરસિ ।

કોલાહલ-કોંટલિયાકોજ્જરિય અત્ર તીર્થે ? ॥૧૮૧॥

પક્ષીઓના કોલાહલથી અને શાહુડીઓથી ભરેલા આ ખાંધેલા કાંકા ઊપર જઈને સાંઝે પાણી આણુતાં તું શું ખીતી નથો? હે વિકસિત આંખવાળી !

કોહલો-કોહડી

આ બન્ને શબ્દો સંસ્કૃત કૃષ્ણાણ્ડો ઊપરથી ઉતારવાના છે અને એમનો અર્થ ‘કોળી’-કોળવેલ-‘કોળાની વેલ’ એ સુપ્રસિદ્ધ છે. [૮-૧ ૧૨૪ તથા ૮-૨-૭૩]

‘દ મયે’ હિતિ મૌવાદિકો ધાતુઃ— દેમધાતુપારાયણ સદ્ ૧૦૧૫)

कोक—कोकड़-व्याहरति-कूके छे-बोले छे [८-४-७६]

कोभास—कोभासइ-विकसति-खीले छे [८-४-११५]

कोदट्टम—कोदट्टमइ-रमते-रमे छे [८-४-१६८]

आठमा अध्यायमां आ त्रणे धातुओने साधित करेला छे तेथी तेभने
इरीवार अर्ही नथी लज्या.

[आदिमां कथी मांडीने को वाणा अथा ओकाथी^८ शब्दो पुरा थया]

हवे अनेक अर्थवाळा ककारादि शब्दो:

कंदो दढ-मत्तेषु, कंडो दुर्बल-विपन्न-फेनेषु ।

कंठो सूकर-सीमसु, कडो क्षीणे उपरते च ॥२२५॥

कंद—१ दढ-मजवृत २ मत्त-उन्मत्त
-छकेल

कंड—१ दुबळो २ विपन्न-विपत्तिवाळो
३ फीण

कंठ—१ सूकर-सुव्वर २ सीमा-मर्यादा
-कंठो

कड—१ क्षीण २ उपरत-मरी गयेळो

कंद

बीजा देशोसंग्रहकारो कंद शब्दने। पीजे पशु अर्थ—स्तरण-
'आच्छादन-ढांकवु' अतावे छे.'

निश्छिद्रे कटिवस्त्रे द्वारस्थ-विपक्ष-आशीःषु ।

गहने वने कडिललं, कर्मान्त-गृहेषु कव्वालं ॥२२६॥

कडिल-- १ छिद्र विनासुं २ केव ऊपरनुं वल्ल ३ द्वारपाल ४ शत्रु २ आशीष
६ गहन-घाटुं ७ वन

कव्वाल--१ कर्मस्थान-काम करवानुं स्थान-छहारनी कोड वगेरे २ घर

कङ्काल-करालेषु कलेरो, स्तोक-आर्द्र-बहलेषु ।

बाण्पे च कसव्वं, कण्वाडो अपामार्गे किलाटे च ॥२२७॥

कलेर--१ कंकाल-मुडदुं २ कराल-
भयंकर

कसव्व १—थोडुं २ आळुं-भोतुं
३ प्रचुर-घणुं ४ बाण्प-बाफ

कण्वाड--१ अघाडो २ किलाट -दही
के छासनी साथे पकावेल दूधना
फोदा

નાલિકેર-કાક-વૃષભેષુ કરોડો, પિઠર-પટહેષુ ॥

મુખ-હરિણેષુ ચ કમલો, કલઓ અર્જુનતરુ-સુવર્ણકારેષુ ॥૨૨૮॥

કરોડ—૧ નાલિકેર ૨ કાગડો ૩ વઢદ
કમલ—૧ પિઠર-થાકો ૨ પહો-ઢોલ
૩ મુખ ૪ હરણ

કલઓ—૧ અર્જુનનું વૃક્ષ-જાંજણાનું
જાડ-આસોદરો ૨ કલાદ-સોનો

મિક્ષાપાત્ર-અશોકેષુ કરંકં, વ્યાઘ્ર-લદ્વાસુ ।

શબલેડપિ ચ કરડો, કમઢો મન્થની-પિઠર-હલધર-મુલેષુ ॥૨૨૯॥

કરંક—૧ મિક્ષાનું પાત્ર-મીઝ માગવાનું
પાત્ર ૨ અશોકનું જાડ
કરડ—૧ કરટ-વ્યાઘ્ર-વાઘ ૨ લદ્વા-
ગામચકલો ૩ શબલ-કાબરચિતરં

કમઢ—૧ મંથની-દહીં વલોવવાનું ઝામ
-દહીંનો ગોઠો ૨ થાઠો ૩ હલધર
બલદેવ ૪ મુખ-મોઢું

કરડ

‘કાગડો’ વગેરે અર્થવાળો ‘કરડ’ શબ્દ તો દેશી નથી પરંતુ સંસ્કૃત ‘કરટ’ ઉપરથી આવેલો છે.

‘લદ્વા’ શબ્દ સ્ત્રીલિંગી છે એને લઈને ‘લદ્વા’ અર્થનો સૂચક ‘કરડ’ શબ્દ પણ સ્ત્રીલિંગી થાય ત્યારે ‘કરડા’ શબ્દ સમજવો.

કમઢ

૧ ‘કાચબો ૨ ભિક્ષુનું પાત્ર અને ૩ દ્વૈત્ય એવા ત્રણ અર્થવાળો ‘કમઢ’ શબ્દ સંસ્કૃત ‘કમઠ’ ઉપરથી જ ઉપજાવવાનો છે. (‘કમઠ’ શબ્દના આ ત્રણે અર્થો આચાર્ય ‘હેમચંદ્રે પોતાના અનેકાર્થસંગ્રહ કાંઠ ૩ પ્લો. ૧૬૪ માં નોંધેલા છે-સંપા. ૦)

મૂલક-મુસલેષુ કઢંતં, કુમુમાવચય-ઇષુષુ કળઓ ચ ।

ગર્વિત-નકુલ-સસ્ત્રીષુ કલિઓ, કડઅં પ્રધાન-ચિહ્નેષુ ॥૨૩૦॥

કઢંત—૧ મૂલાનું શાક ૨ મુસલ-સાંબેઢું
કળઓ—૧ ફૂલો ચૂંટવાં ૨ ઘાળ

કલિઓ—૧ ગર્વિષ્ટ-અભિમાની ૨ નોઢિયો
૩ મિત્ર-સસ્ત્રી
કડઅ—૧ પ્રધાન-મુખ્ય ૨ ચિહ્ન

૧ “કમઠઃ કચ્છપે દૈત્યવિશેષે મુખિમાજને” [હિમખને. ૦ કાં. ૩ પ્લો. ૧૬૪]

કલિઅ

સઘ્ની શબ્દ સ્ત્રીલિંગી હોય ત્યારે કલિઅને બદલે કલિઆ એમ સ્ત્રીલિંગી શબ્દ સમજવો.

‘શાત-પ્રસિદ્ધ-કળાયેલ’ એવા અર્થવાળો કલિઅ શબ્દ સંસ્કૃત કલિત ઊપરથી ઊતરે છે માટે જ્ઞાતાર્થક કલિઅ શબ્દ દેશ્ય નથી પણ બ્યુત્પન્ન છે.

કમ્મ—કમ્મહ-હજામત કરે છે [૮-૪-૫૨]
કમ્મ—કમ્મહ-મોજન કરે છે [૮-૪-૧૧૦]

આ બન્ને અર્થવાળો કમ્મ ધાતુ ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે માટે અહીં નથી નોંધ્યો.

**વઠ્ઠુ-અવતંસેષુ કળ્ણોલી, ઘળ્ણા-શ્લષ્કેષુ કઢુયાલો
આર્દ્ર-કૃત-ચિત્રિત-કળાકીર્ણેષુ કળ્ણઅં ચૈવ ॥૨૩૧॥**

કળ્ણોલી—૧ વાંચ ૨ અવતંસ-કલ્ગી
-ઢોગું
કઢુયાલ—૧ ઘંટ ૨ નાનું માછલું-
ઘડિયાલ નામનું જલચર પ્રાણી

કળ્ણઅ--૧ જાલું ૨ કરેલું ૩
ચિતરેલું ૪ કળ્ણકિત-કળ્ણથી ભરેલું

શ્લસઅ

‘મત્સ્ય-માછલું’-અર્થવાળો શ્લસ-શ્લસ શબ્દ તો છે પણ ‘નાનું માછલું’ અર્થ સૂચવવા માટે શ્લસ શબ્દને હ્રસ્વતાસૂચક ‘ઠ’ પ્રત્યય લગાડવામાં આવેલો છે તેથી મૂલમાં શ્લસને બદલે શ્લસ+ક-શ્લસઅ શબ્દને બતાવેલો છે.

**પાટલિ-પ્રસિદ્ધકેષુ કલયંદી, કાહલો મૃદુ ઠકેષુ ।
કાય-કલાન્તર-મેષેષુ કાલિઆ, કાયલો પ્રિયે કાકે ॥૨૩૨॥**

કલયંદી—૧ પાટલાનું વૃક્ષ ૨ પ્રસિદ્ધ
કાહલ—૧ મૃદુ-નરમ-કોમલ ૨ ઠગ

કાલિઆ—૧ શરીર ૨ કલા-વિકલા
૧મ સમયાંતર ૩ કાલિકા-મેષ
કાયલ-૧ પ્રિય ૨ કાક-કાગડો

કલયંદી

કેટલાક વેશીસંગ્રહકારો “કલયંદી ને બદલે પાટલા અર્થમાં કળયંદી કહે છે”

કાહી

‘કાહી’ એ ‘કૃ’ ધાતુનું ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળના ત્રીજા પુરુષના એકવચનનું ક્રિયાપદ છે. ‘કાહી’ એટલે અકાર્ષીત્-કરતો હતો તથા ‘કરિષ્યતિ’-કરશે. આ ક્રિયાપદને વ્યાકરણમાં સાધિત કથું છે તેથી અહીં લખી બતાવ્યું નથી. [૮-૪-૨૧૪]

કાહલ

‘કાયર’ અર્થને ‘કાહલ’ શબ્દ, સંસ્કૃત ‘કાતર’ ઉપરથી જ ઉપજ્યો છે. [૮-૧-૨૧૪]

કાયલ

કેટલાક દેશીસંગ્રહકારો ‘કાયલ’ ને બદલે ‘પ્રિય’ અર્થમાં ‘કાયર’ શબ્દને નોંધી બતાવે છે.

વ્યયકરણ—તાપિકાસુ કાહલ્લી, તનુ—યનેષુ કાલિંબો ।

કાસિય—કિપ્પા શ્લક્ષ્ણે વસ્ત્રે તથા શ્વેતવર્ણે ॥૨૩૩॥

‘કાહલ્લી’—૧ નિત્ય વપરાશમાં આવતું
ધાન્ય વગેરે ૨ ‘તપની-તવી’-ને નામે
પ્રસિદ્ધિ પામેલું પૂઢલા વગેરેને
પકાવવાનું માંડ-પાત્ર-કહલું
કાલિંબ—૧ શરીર ૨ મેઘ-મેહ

કાસિય } ---૧ ચીકણું પાતલું વસ્ત્ર
કિપ્પા } ૨ શ્વેત વર્ણ

કિવિડી પાર્શ્વદ્વારે, ગૃહપશ્ચિમાક્ષણે ચૈવ ।

કિવિડં તથા નિર્દિષ્ટં ધાન્યસ્થલે તત્રજાતે ચ ॥૨૩૪॥

‘કિવિડો’—૧ પાસેનું-પહલાનું-કમાડ-
નારણું ૨ ‘ઘરનો પાછલનું આંગણું

કિવિડ—૧ ધાન્યનું જલ્લું ૨ ધાન્યના
સ્થાલમાં પેદા થયેલું

કર્ણોપકર્ણિકાયાં કૌતૂહલકે ચ કિરિકિરિયા ।

કુલ્લો ગ્રીવાયાં તથા અસમર્થે છિન્નપુચ્છે ચ ॥૨૩૫॥

૧ સરસાવો ‘કોહલી’-વર્ગ ૨ ગા૦ ૨૨૦ । ૨ સરસાવો વર્ગ ૨ ગા૦ ૧૮૩
‘કવિડ’ ।

કિરિકિરિયા—૧ કર્ણોપકર્ણિકા-પૃક
કાનેથી બીજે કાને અને બીજે કાનેથી
ત્રીજે કાને એ રીતે ચાલી આવતી
વાત સાંભળવી ૨ કુતૂહલ

કુલ્લ—૧ કોટ-ગ્રીવા-ગલ્લું-હોક ૨
અસમર્થ ૩ કપાયેલ પૂંજાવાલો-માંહો

हतानुगमे हतच्छर्दके तथा च कुढ-कूवा ।

कुहिणी कूर्पर-रथ्यासु, कुम्भिलो चौर-पिशुनेषु ॥२३६॥

कुढ } — १ लूटनी पाछळ उधुं २
कूव } लूटने मुकावनार-लूटेला
मालने पाछो मेळवनार

कुहिणी—१ कफोणी-कोणी २ रथ्या
—रथ चाली शके एकी जग्या-शेरी
कुम्भिल—१ कुम्भिल-चौर २ पिशुन-
चाडियो

चुस्त्रयां लघुभाण्डे च कुंडयं कुलडं चैव ।

अदय-निपुणेषु कुरुडो, कुरुलो पुनः कुटिलकेशोऽपि ॥२३७॥

कुंडय } — १ चूलो-चूल २ कुलडी-नातुं
कुलड } ठाम अथवा कुंडक-कुंडं

कुरुड-१ कूर २ निपुण-चतुर
कुरुल—१ कूर २ निपुण-चतुर ३
वांका वाळ अथवा वांकडिया वाळवाळो

कीलाघाते समुदाचारे नर्मणि च कुप्परं भणितम् ।

छिद्र-कुटी-त्रुटितेषु कुडिच्छं, कोट्टी दुर्दोह-स्खलनासु ॥२३८॥

कुप्पर—१ कीलाघात-कीडाघात-रति-
कीडा करती वखते छाती ऊपर एक
विशिष्ट प्रकारनो आघात करवो २
समुदाचार-भिक्षा ३ हास्य-हांसी

कुडिच्छ—१ छिद्र-वाडनुं छीडं २
कोट्टी ३ तुटेछं
कोट्टी—१ दुर्दोहा-दोहवामां-दोती वखते
—तोफान करे तेवी २ स्खलना-चूक

कोसो कौसुम्भ-जलधिषु, कोलिओ तन्तुवाय-लूतासु ।

इक्षुनिपीडनयन्त्रे कोल्हुओ तथा शृगाले ॥२३९॥

कोस—१ कसुंवे रंगेले वख २ समुद्र
—कोश-पाणीनो कोश

कोल्हुअ—१ शेरडीने पीलवानुं यंत्र-
कोल्हु-कोळ २ शियाळ-कोल्हु

कोलिअ—१ कौलिक-वणकर-कपडां वणनार
२ जाळ करनारो कुमि-करोळियो

[अर्थार्थक तथा अर्थार्थक अथवा आदिमां कवाया शब्दो समाप्त]

દ્રવે 'સ્વ સ્વા સ્વિ સ્વી સ્વૃ' વગેરેના ક્રમે અને તેમાં ય પેલા બે સ્વરવાળા પછી ત્રણ સ્વરવાળા એ ક્રમે 'સ્વ' આદિવાળા શબ્દોની નોંધ થાય છે:

સ્વડા સ્વાનિઃ, સ્વલ્લા ચર્મણિ, સ્વહું ચ સ્મશ્રુણિ ।

સ્વન્નં સ્વત્તં સ્વાતે, તિલપિષ્ઠ્યાં સ્વલી ચૈવ ॥૨૪૦॥

સ્વડા—ગર્તા—સ્વાહ—સ્વાળ

સ્વલા—સ્વાલ—સ્વામહી—વર્મ—સ્વામહું

સ્વહું—દાઢીમૂંછ—સ્મશ્રુ

સ્વન્ન } —સ્વાત—સ્વળેહું—સ્વોદેહું

સ્વલી—તેલ કાઢ્યા પછીના તલની પિંદી
—સ્વોલ

સ્વહા

વીજા દેશીસંગ્રહકારો સ્વહાનો અર્થ “પર્વતમાં ખોદેલ-પર્વતનો ખાડો બધાવે છે.”

ઉદાહરણગાથા—

સ્વહા ગૃહેષુ, સ્વત્તં વપ્રે, સ્વન્નં ચ વાસમવને ।

સ્વલિભોજનાનાં સ્વલાઅશ્વરાણાં તવ વૈરિકાણાં ધિક્ સ્વહું ॥૧૮૨॥

ખોળ ખાનારા અને ઢોરની ખાલના વસ્ત્રવાળા તારા વૈરિઓના ઘરોમાં ખાડા છે, ગઢમાં ખોદેલું છે, રહેવાના મકાનમાં થ બણેલું છે, ધિક્કાર તેમની દાઢીમૂંછને.

સ્વહું ક્વથિકાયામ્, સ્વહં તૃણે, સ્વહં—સ્વરિયા ચ ભુક્તે ।

સ્વવઓ સ્કન્ધે, અસત્યાં સ્વહર્ષે, સ્વહિઓ મત્તે ॥૨૪૧॥

સ્વહું—સ્વાટો—કઢી—તોમન

સ્વહ—સ્વહ—તૃણ—વાસ

સ્વહ } —સ્વાધું—ભોજન કર્યું
સ્વરિય

સ્વવહ—સ્કન્ધ—સ્વમો

સ્વહર્ષ—અસતી

સ્વહિહ—મત્ત—છકેલ

સ્વહ

કેટલાક લક્ષ્યોમાં—ઉદાહરણોમાં—આ શબ્દ, પ્રચુર-ઘણું—અર્થને પણ ખતાવે છે એમ દેખાય છે.

સ્વહિહ

વીજા દેશીસંગ્રહકારો સ્વહિહ ને ખદલે મત્ત અર્થમાં સ્વલગ્નહિહ શબ્દને નોંધે છે.

ઉદાહરણગાથા—

સંડઈ ! તદા યાન્તી નર્તનશીલસ્વયયા ન વ્દાસિ ગૃહકિરિકમ્ ।
સ્વરિયસ્વડસ્વડિયવૃષભસ્વદ્દં સ્વદ્દં પશ્યસિ કિમિદાનીમ્ ? ॥૧૮૩॥

હે અસતી ! ખંભા નચાવતી નચાવતી તું તે વખતે જતી જતી
ધરના સુવર્ણને તો (ખાવાનું) આપતી નથી અને હુમણું ખડ ખાધેલ એવા
છકેલ બળદે ખાધેલી કઠી તરફ શા માટે બુએ છે ?

સ્વહુયા મુક્તા, સ્વણુસા મનોદુઃખે, સ્વંજરો અપિ શુષ્કદ્રુમે ।
સ્વદ્દંગં છાયા, સ્વવ્વુલં વદને, સ્વણુઓ કીલે ॥૨૪૨॥

સ્વહુયા—મોતી

સ્વણુસા—સ્વણસ-મનનું દુઃખ

સ્વંજર—જ્ઞાંસરું-સૂકું જાણ

સ્વદ્દંગ—છાયા

સ્વવ્વુલ્લ—ખાવાનું સાધન-મોઢું-વદન

સ્વણુભ—જાણુ-ચોલો

ઉદાહરણગાથા—

દુઃસ્વવ્વુલ્લે કા તવ સ્વણુસા સ્વહુયાઽઽર્વિલિ ન યદ્ લભસે ।
સ્વણુયમ્ભૂતે સન્ધિ ! સ્વંજરમ્મિ કિં ભવતિ સ્વદ્દંગં ॥૧૮૪॥

તે દુઃખખવાળા તરફ તારું મનોદુઃખ કેવું છે કે તું મોતીઓની
સરને પામતી નથી. હે સન્ધિ ! ખીલા જેવું જે સૂકું આડ-આંખરું-હોય
તેમાં શું છાયા હોય ?

સ્વચ્ચલ્લો ઋક્ષે, સ્વપ્પરો અપિ રૂક્ષે, ઉડુનિ સ્વજ્જોઓ ।

સ્વચ્ચોલ-સ્વંજણા વ્યાપ્ર-કર્દમી, સ્વગિઓ અપિ ગ્રામેશે ॥૨૪૩॥

સ્વચ્ચલ્લ—અચ્છમલ્લ-રીછ

સ્વપ્પર—છલો-આપરો

સ્વજ્જોભ—ચલોત-નક્ષત્ર-તારા

સ્વચ્ચોલ—વાધ

સ્વંજણ—કાદવ

સ્વગિભ—ગ્રામનો રૂક્ષ-ગામનો સ્વામી
-મુખી

સ્વપ્પર

બોજા સંગ્રહકારો સ્વપ્પરને બદલે સ્વપ્પર કહે છે.

સ્વંજણ

સ્વંજરોટ પક્ષીના અર્થવાળો સ્વંજણ શબ્દ દેશી નથી, તેની વ્યુત્પત્તિ
સંસ્કૃત સ્વજ્જનમાં જ છે.

ઉદાહરણગાથા—

खच्चहला खच्चोला खंजणविषमा मही यस्मिन् ग्रामे ।

खण्णखग्गियदुःस्थे मा वस तस्मिन् सुखज्जोय ! ॥૧૮૫॥

હે સારા નક્ષત્રવાળા !—સારા નક્ષત્રમાં જન્મેલા ! જે ગામમાં રીંછો હોય, વાઘો હોય અને જે ગામની ભોં કાઢવને લીધે ખાડાખડિયાવાળી—વિષમ-હોય એવા અને ખાપરા મુખીને લીધે ખરાખ સ્થિતિવાળા ગામમાં તું ન રહે.

खट्टिको शूनापतौ, खल्लिरी खुल्लिरी च संकेते ।

स्थूलेन्धनअग्रिके खंधग्गी खोडपज्जाली ॥૨૪૪॥

खट्टिक — खाटकी-घातक-जीवतां
पशुभोने कापनार— कसाई
खल्लिरी } —संकेत-निशान-ईसारी
खुल्लिरी }

खंधग्गि } —મોટાં લાકડાંનો અગ્નિ
खोडपज्जाली } —મોટાં મોટાં खोडसां
जेवां लाकडाभोतुं प्रज्वलन-बळवुं

ઉદાહરણગાથા—

गुणखल्लिरी त्वया खुल्लिरि अनयता कर्मखट्टिक ! ।

सा विशति विरहखंधग्गिपोडिता खोडपज्जालि ॥૨૮૬॥

કર્મચાંડાલ હે ! સૂકેત પ્રમાણે નહીં પમાડતા-લાવી દેતા-એવા તારે લીધે ગુણના સંકેતવાળી અને વિરહના ભારે અગ્નિથી પીડાયેલી એવી તેણી મોટાં મોટાં ખોડસાં જેવાં લાકડાંની આગમાં પેસે છે.

लघुद्वारे खडक्की, तथा खवडिय-खुंडया स्खलिते ।

बाहौ खंधयट्टी च खंधमंसो च, खलइयं रिक्ते ॥૨૪૫॥

खडक्की—खडकी-नाजुं वारणुं
खवडिय } —स्खलित, स्खलन
खुंडय }

खंधयट्टि } —बाहु-बांय
खंधमंस }
खलइय—खाली-रिक्त-रीता

खसिअ—आ शब्द देशी नहीं परंतु संस्कृत 'खचित' ऊपरथी ऊपजेलो छे.
[८-१-१९३] खचित-जडेळुं-भरपूर-ठसोठस-जडेळुं

खड्डु—खड्ड-मृदनाति-मरडे छे-मर्दन करे छे-मसळे छे. आ धातु
धात्वादेशना प्रकरणमां कहेलो छे [८-४-१२६]

खुडिय—आ शब्द पण देशी नहीं परंतु संस्कृत 'खण्डित' ऊपरथी
निपजाववानो छे. [८-१-५३]

उदाहरणगाथा—

सा ललितसंघयद्वो तमःखुंडयलोकखलरूप मार्गं ।

सखिदत्तसंघमंसा अखवडिय अभिसृता खडककीओ ॥१८७॥

अंधारानां श्रमदाने लीधे दोकैथी भावी थयेला मार्गं उपर अर्थात् रात्रे वारंवार आवण करतां ठेसो वागवाने कारणे दोकै मार्गं उपर यावता अंध पख्या छे—मार्गं तदन भावी ज्ञानाय छे अथवा मार्गं उपर सुंदर भाडुवाणी अथवा तेष्ठी सभनीना हाथने टैके अस्पक्षित रीते नाना आरण्यामांथी अभिसरी गर्भ—नीकणी गर्भ.

तरुमर्कटे खडहडी, खंधीधारो च उष्णजलधारा ।

खडइय—खवलिय—खरहिय-शब्दाः संकुचित-कुपित-पौत्रेषु ॥२४६॥

खडहडी—वृक्षनो बांदरो—खोसकोली
खंधीधार—वधारे गरम पाणीनी धार

खडइय—संकुचित
खवलिय—कुपित
खरहिय—पौत्र

उदाहरणगाथा—

उत विधिखरहियनन्वोद्याने खडहडी खडइओ अपि ।

सीतालोचनखंधीधारं दृष्ट्वा खवलियो तव ॥२८८॥

अद्याना पौत्रना-शवलुना-नंदनवन अथवा उद्यानमां नानी पञ्च भीसकैली सीतानी आंभमांथी नीकणती अतिशय गरम पाणीनी (आंसुनी) धार ओधने तारा उपर कुपित गर्भ-जे-नशर कर.

खउर—खउरइ—क्षुभ्यति—क्षोभ पाभे छे. आ क्रियापदने खउर धातु, धात्वादेशना प्रकरषुमां [८-४-१५४] अतावी हीधो छे भाटे अही' लथ्यो नथी.

खारय—खाइय—खारंफिडीउ तथा मुकुल—परिखा—गोधासु ।

खाइयं प्रतिफलिते, खिखिखरी डुम्बचिह्नयद्दयाम् ॥२४७॥

खारय—मुकुल—खोलनारी कळी
खाइया—खातिका—खाई—परिखा
खारंफिडी—गोधा—घो

खाइय—प्रतिबिंबित-प्रतिफलित-पडछंदो
खिखिखरि—डुंब—डोम—वगेरेनी लाकडी—
जेने ओईने अथवा जेने अवाज
सांभळीने लोको तेमने न अडके
एवी तेमनी जातिना चिन्हरूप लाकडी

ઉદાહરણગાથા—

खाइयलहन ! खारयमुखिका खिखिरिकरा तव अरिबधुः ।

खाइयनिजरवेषु अपि दरिता खारफिडी इव लीयते ॥१८९॥

ખાઈને ચોળંગી જનાર હે ! કળી જેવા મુખવાળી, કોઈ તેને ન અડકે માટે હાથમાં ડોમની લાકડીવાળી એવી તારા શત્રુની વહૂ પોતાના શબ્દોના પડછંદાઓથી પણ ભય પામેલી તે, ઘોની જેમ સંતાઈ જાય છે.

खिज्जिय-खिखिणी-खिखिखडा च उपालम्भ-शृंगाली-कुकलासाः ।

कुटी-लघु-त्रुटितेषु खुल्ल-खुड्ड-खुड्डा, निमग्ने खुत्तं ॥२४८॥

खिज्जिय—खोजघाट-उपालम्भ आपवो
—ओळंभो देवो-उपको देवो
खिखिणि—शियाळ्य
खिखिखड—काकीडा-काचंडो-कुकलास

खुल्ल—खोलो-कुटी-कोटडी-झुंपडी
खुड्ड—झुड्ड-नानुं-लघु-हळवुं
खुट्ट—खुटो गयेले, खुटो जवुं
खुत्त -- चहुट्टअ-चोटेले-खुती गयेले,
खुती जवुं-चौटी जवुं

खिर—खिरइ-क्षरति-अरे છે-अरे છે. આ ક્રિયાપદનો खिर धાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં [૮-૪-૧૭૩] આપેલો છે માટે અહીં કહ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

खिखिखडो इव तदा त्वम् उद्ग्रीवः खिखिणी इव भ्रमसि ।

किम् आर्यं । (किमद्य) खुड्डखुल्ले खिज्जेसि विधि अखुट्टदुःखखुत्तो ॥१९०॥

કાકીડાની પેઠે ઊંચી ડોક રાખનારો એવો તું ત્યારે શિયાળ્યની પેઠે ભમ્યા કરે છે. હે 'આર્ય' ! અખૂટ દુઃખમાં ખુતેલો એવો તું નાની ઝુંપડી માટે (આજે) વિધિ-ભાગ્ય-ઊપર શા માટે ખીન્ય છે ?

૧ મૂલ્ય ગાથામાં 'શૃગાલી' અર્થનો સૂચક 'મસુય' શબ્દ મૂક્યો છે અને 'કાકીડા' અર્થવાલો 'કિક્કિડ' શબ્દ નોંધેલો છે. સંસ્કૃત અનુષાદમાં તે બન્નેને વદલે અનુક્રમે 'શૃગાલી' અને 'કૂકલાસ' એવા પર્યાયવાચક શબ્દો આપેલા છે. 'મસુય' શબ્દ તો દેશ્ય છે અને તે આ ગ્રંથમાં જ છટ્ટા વર્ગમાં આવવાનો છે તથા 'કિક્કિડ' શબ્દ પણ દેશ્ય જણાય છે. જો કે તેની નોંધ આ સંગ્રહમાં 'કાકીડા' અર્થ માટે નથી દેખાતો પણ પાદઅ૦ ના૦ (૩૦૧ પંક્તિ) માં 'કાકીડા' માટે 'કકકડય' શબ્દ નોંધેલો છે.

૨ મૂલ્યમાં 'અજ્ઞ' શબ્દ છે તેના 'આર્ય' અને 'આજે' એવા બન્ને અર્થ સંગત છે.

खुन्नं मंदिण, खुंपा वृष्टिजाणे, खुट्टियं सुरते ।

खुलुहो गुल्फे, खुवओ गण्डुत्समकण्टकिलतृणे ॥२४९॥

खुन्न—मढेलें-चारे बाजु वीढेलें-परिवेष्टित
खुंपा—वरसादथी बचवानुं-घास वगेरेथी
बनेलें-साधन-घास वगेरेथी बनेल छत्री
खुट्टिय—सुरत क्रीडा

खुलुह—गुल्फ—खुंडी
खुवअ—‘गंडुत्’ नामना घास जेवुं
कांटावाळुं घास

खुप्प—खुप्पइ-मज्जति-खुंपी जाय छे-खुती जाय छे. [८-४-१०१]

खुट्टइ—खुट्टइ-तुडति-वुटे छे-खुटे छे [८-४-११६]

खुडइ—खुडइ-तुडति-वुटे छे-खुटे छे [८-४-११६]

आ त्रણे धातुઓ, धાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં લખ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

खुंपाखुन्नतनवः खरखुवयपाटितान्तखुलुहाओ ।

वर्षारात्रे कुलटाः खुट्टियअर्थम् अभिसरन्ति ॥१९१॥

વરસાદથી બચવા માટે ઘાસના ખુ'પા નામના સાધનને શરીર ઉપર વીટેલી, કાંટાવાળા તીક્ષ્ણ ખુવય નામના તૃણદ્વારા ભેજીની ઘુંટીના છેડા કાઠી ગયા છે-ચીરાઈ ગયા છે-એવી કુલટા સ્ત્રીઓ ચોમાસાની રાતમાં સુરત ક્રીડા માટે અભિસરે છે-સંકેત પ્રમાણે ચાલી નીકળે છે.

खुंखुणि-खुंखुणय-खुणुक्खुडियाओ रथ्या-नक्रशिरा-घ्राणानि ।

प्रणयप्रकोपे खुरुडुक्खुडो, तथा खेल्लियं हसिते ॥२५०॥

खुंखुणी—રથ્યા-રથ ચાલી શકે એવી
પહોઠી શેરી

खुंखुणय—નાકની નસ-નાસોરી

खुणुक्खुडिया—નસ્કોરું-ઘ્રાણ-નાક

खुरुडुक्खुडो—પ્રણયક્રોધ

खेल्लिय—હસવું

૧ 'મહેલું' અર્થનો આ 'મઢિઅ' શબ્દ દેશ્ય છે પણ પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં તેને નોંધેલો નથી. ૯ શબ્દને પાઠઅ૦ ના૦ પરંતુ ૬૮૪ માં "खुन्नं मडिअं" કહીને જણાવેલો છે .

ઉદાહરણગાથા—

खुरुडखुडियपणस्त्रीपदघातच्छुटितखुणुणो भङ्गः ।

खुणुणियाइ खुणुखुडि उत घावमानः जनेन खेल्लियइ ॥१९२॥

પ્રણયમાં કુપિત થયેલી વેશ્યાની પાટુ વાગતાં બેના નાકની નસ છુટી ગઈ-તુટી ગઈ-એવા અને એ તુટી ગયેલી નાખોરીને શેરીમાં ઘેતા અથવા નાખોરીને લઈને શેરીમાં દોડતા એવા ભટ્ટની લોકો હાંસી કરે છે-બુઓ.

खेयालू असहे, खोड्डी दासी, दन्तुरे खोसलओ ।

खेयालू—निस्रह—ढीलो—नमी गयेलो
खोड्डी—दासी

खोसलओ—खोखळ दंतो—बाहर
नीकळेला दांतवाळो

खेयालू-बीजा संग्रहकारो खेयालुने। अर्थ असहन 'सहन शक्ति विनानो'-असहनशील એવો બતાવે છે.

खेडू-खेडूइ-रमते-क्रीडति भेदे छे-रमे छे. आ खेडू धातु, धावादेशेनी સાથે જણાવેલો છે [૮-૪-૧૬૮] તેથી અહીં બતાવ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

रे खेयालय ! खोसल ! आसां खोड्डीनां मध्यम् आपतितः ।

छुट्टिष्यसि कथमिव त्वं अकुट्टितः टकराभिः स्फुटम् ॥१९३॥

હે ઢીલા અને ખોખળા દંતા હે ! આ દાસીઓની વચ્ચે આવી પડેલો તું તેમની ટક્કરોવડે કુટાયા વિના કેમ કરીને સ્પષ્ટપણે છૂટી શકીશ ?

[‘ખ’ થી માંડીને ‘ખો’ આદિવાળા એકાર્થક શબ્દો પુરા થયા]

‘ख’आदिवाळा अनेकार्थक शब्दो

खल्लं वृत्तिविचर-रतिषु, वामकर-रासभेषु खव्व-खवा ॥२५१॥

खल्ल—१ वाडनुं छोडूं २ रति-बिलास

खव्व } —१ डाबो हाथ २ गधेडो

खव }

खंड शिरः—सुराभाण्डेषु, खंडिओ मागध-अनिवारेषु ।

खर-स्थपुटेषु खरुळं, जीर्ण-उपालब्धकेषु खैज्जिययं ॥२५२॥

खंड—१ मुंड-मायुं २ मयनुं पात्र
खंडिल—१ मागर्ध-चारण २ अनिवार-
न अटकावो शक्याय एवुं

खरुल—१ खर-कठण २ स्थपुट-मीचुं-
कुंचुं-विषम
खज्जिय } —१ जीर्ण-जूनुं २ 'उपा-
'खज्जिय } लंभने पात्र-ठपको देवा
योग्य

रण-मनोदुःखेषु खम्मक्खमो च, खरडियं च रूक्ष-भग्नेषु ।

खलइयं संकुचित-मुदितेषु, खित्तयं अनर्थ-दीप्तेषु ॥२५३॥

खम्मक्खम—१ रणसंग्राम २ कम्पकमां
भाववां-मननुं दुःख-कम्पकमाट
खरडिय—१ लुखुं २ भांगेळुं

खलइय—१ संकुचित-वळी गयेळुं २
हरखवाळुं
खित्तय—१ अनर्थ २ दीप्त-बळेळ
-प्रज्वलित-सळगेल, परजाळुं

खम्मक्खम

बीजा संग्रहकारो कडे छे डे खम्मक्खम ओटले 'विशेष प्रकारनु'-
भास आतनुं-मनदुःख' ओटले 'अनुशय सडित-परतावा साथे-नीसासो
भुङ्गवो'.

खोडो सोमाकाण्टे धार्मिकके खज्जके चैव ।

खोलो लघुगर्दभके वखस्य च एकदेशे ॥२५४॥

खोड—१ सीमाकाष्ठ-हृद बतावमारुं
लाकडुं-हृद बताववा खोडेळुं लाकडुं
२ धार्मिक-धर्मवृत्तिवाळो माणस ३
खोडो-खज-लंगडो

खोल—१ खर-खोलकुं-नानो गयेडो
२ कोड-खोळो-कपडानो एक पहोळो
छेडो

['अ' थी मांडीने 'ओ' आदिवाणा अनेकार्थक शब्दो समास]

हवे 'ग गा गि गी' ए क्रमे अने तेमां य 'पेला बे स्वरवाळा
पळी त्रण स्वरवाळा' ए क्रमे 'ग' आदिवाळा शब्दोः

गंजो गल्ले, गड्डी शकटे, गज्जो यवे, गडो दुर्गे ।

गड्ढं शयने, गलियं स्मृतम्, अक्षत्रलये गणेत्ती च ॥२५५॥

१ सरखावो 'खिज्जय' व० २ गा० २४८.

ગંજ—ગંજ—હગલો—ગલ્લો

ગઝી—ગાઠો—શકટ—ઠકલો

ગજ્જ—જવ

ગઠ—ગઠ—બહુ મુશીબતે અર્થે શકાય
 એવું સ્થાન—દુર્ગ

ઉદાહરણગાથા—

મદનગઠે ગજ્જચ્છવિગંજં ગઠ્ઠમ્મિ ગઠ્ઠિચક્રકટિમ્ ।

ગણિકાં ગલિતં મિશ્નુઃ ગણિતકગણેત્તી અપિ મૂર્છતિ ॥૧૯૪॥

કામદેવના દુર્ગ—કલ્લા—જેવી, જવની કાંતિના ઢગલારૂપ અને ગાડીના પૈડા જેવી પાતળી કેડવાળી એવી ગણિકાને શયનમાં યાદ કરીને—સંભારીને—જેણે રુદ્રાક્ષની માળા ગણેલી છે—ફેરવેલી છે—એવો પણ બિશ્નુ મૂર્છા પામે છે.

ગહણં અજલસ્થાને, ગંડીરી ઇશ્નુસ્વખંડે ।

ગત્તાડી તથા ગાળી ગવાદની, કદુધ્વનો ગહ્મ્ભો ॥૨૫૬॥

ગહણ—ગહન—નિર્જલ સ્થાન—પાળી

વિનાનો પ્રદેશ

ગંડીરી—ગંઢેરી—શેરડીના સંહ—શેરડીની
 કાતલો

ગત્તાડી } —ગવાદની—ગાયોને સ્વાધાતું
 ગાળી } સ્થાન—ગમાણ

ગહ્મ્ભ—કઢવો ધ્વનિ—જે અવાજ
 કાનને ન ગમે એવો કઢવો છે તે
 —ગર્દભ

ગત્તાડી—ગોપાલ કહે છે કે ગત્તાડી એટલે ગાયિકા—ગાયન
 કરનારી—ગાનારી.

ઉદાહરણગાથા—

ગહ્મ્ભશબ્દકરમોચિતે ગહને ઘવલ ! મા વ્રજ ।

તત્ર ન દુર્વાગાળી દૂરે ગંડીરિગત્તાડી ? ॥૧૯૫॥

ધોળિયા હે !—ધેરી હે ! તું એવા નિર્જળ પ્રદેશમાં ન જા કે જે
 કેડવા અવાજવાળા ઊંટને જવા યોગ્ય છે; ત્યાં ધરોનો ગમાણ તો નથી
 જ એટલે ગંઢેરીની—શેરડીની કાતળીઓની—ગમાણ તો ફર જ હોય ને—હોય
 જ શાની ?

ગંધિય—ગંદિય—ગદ્દ શબ્દાઃ દુર્ગન્ધ—દમ્પ—કુમુદેષુ ।

ગંદીળી ચક્ષુઃસ્થગનક્રીડા, ગજિલ્લ—ગાહિયા વિધુરે ॥૨૫૭॥

गंधिय—गन्धित—गंधवाछुं—दुर्गंधी—गंधारुं
 गहिय—गर्वित—गर्ववाछुं—अभिमानी
 गहह—कुमुदनुं फूल—रात्रीए खीलमारुं

गंदीणी—आंख ढांकवानी रमत
 गंजिल्ल } —विधुर—धुरा विनातुं—
 गाडिय } निरंकुश—अंकुश रहित
 अथवा व्याकुळ

कमळ

उदाहरणुगाथा—

गंधिय ! गहिय ! उदिते गहहनाथे कामगंजिल्लो ।

भ्रान्त्वा किम् अनया गोसे करोषि विरहगाडियाइ गंदीणि ? ॥१९६॥

हे गंधारा ! अने अभिमानी ! गहहनाथ—यंद्र—उग्या पछी कामधी
 विधुर थयेले। अथवा तुं अमीने—रपडीने, विरहथी विधुर थयेली अथवा
 आनी साथे प्रातःकाले आंभ ढांकवानी रमत शाने करे छे ?

गहुरि—गामेणीओ छगल्याम्, गंछओ बरुटे ।

गहणी तथा बन्धाम्, गहरो गृध्रे, धनुषि गंडीवं ॥२५८॥

गहुरी } —गहरी—छाळी—बकरी—
 गामेणी } ग्रामेणी (ग्राम+एणी)—गामनी
 हरणी—छाळी

गहणी—बंदी—बलात्कारे पकडेली स्त्री—
 बाम स्त्री

गंछअ—गांछो—वांसफोडो—वांसने फाडीने
 तेना टोपला—सुडला—वगेरेने
 बनावनार—बरुट

गहर—गृध्र—गीध
 गंडीव—गाण्डीव—धनुष

उदाहरणुगाथा—

गंछा इव दलयित्वा वंशं गहृणि गामेणियं वा ताडयन्ति ।

धिकू गहुरिभोजनकान् पापान् गंडीविणो गहरघोरान् ॥१९७॥

गांछाओनी पेटे वांसने क्षडीने जेओ आनपकडेली स्त्रीने गाडरडीने—
 अकरीने—भारे तेम भारे छे अथवा आन स्त्रीने अने गाडरडीने भारे
 छे तथा गाडरडीनुं सोजन करनारा छे अथवा गीध जेवा अथानक धनुषर
 पापिओने धिक्कार छे.

गहिय—गवत्ता वक्रित—घासाः, गहिया च काम्यमानायाम् ।

नासायां गंधलया च, गडयडी वज्रनिर्घोषे ॥२५९॥

गहिय—वक्रित—वांकुं—वांकुं धयेछं
 गवत्त—गवत्त (गो+वत्त)—गायने खावानुं
 -घास

गहिया—गृहीता—ग्रहण करेली—
 इच्छित—स्त्री

गंधलया { गन्धरता. } —गंधमां रत थयेली
 { गन्धलया } —लीन—गंधने

लेनारी—नासिका

गडयडी—मेघने गडगडाट—बीजळीना
 कडाका

ગહિલ—સંસ્કૃત ગ્રહિલ ઊપરથી ગહિલ શબ્દ આવેલો છે, ગહિલ-ઘેલો-ગાંડો.

ગગર—સંસ્કૃત ગદ્ગદ ઊપરથી ગગર શબ્દ નીકળેલો છે [૮-૧-૨૧૬]

ગગર—ગાંગરવું-ગદગદ થવું-રડતાં રડતાં ગળગળા થઈ જવું

ગંજિઅ—સુરાગૃહ-‘દારુવું પીકું’ એ અર્થવાળો સંસ્કૃત ગંજા શબ્દ છે. એ ઊપરથી ગાંજિક, અને ગાંજિક ઊપરથી ગંજિઅ શબ્દ ઉપજી શકે છે. ગંજિઅ એટલે કલ્પપાલ-કલાલ-દારુ વેચનાર.

આ શબ્દો, જણાવેલી રીતે વ્યુત્પત્તિવાળા હોવાથી અહીં તેમને નોંધેલા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

મેથે ગહયંતે અગહિયચિત્તાં વિના ગહિયયુવતિમ્ ।

જિઘતિ ગંઘલયાપ કો નુ ગવત્તં ઇવ માલતીદામ ? ॥૧૨૮॥

મેઘનેા ગડગડાટ થતો હોય ત્યારે સરળ ચિત્તવાળી ઇચ્છિત યુવતિ વિના માલતીની માળાને ઘાસની પેઠે નાસિકાવતી કોણુ સુધે ?

ગોષ્ઠીરતે ગણસમો, ગલ્લપ્ફોડો ડમરુકે ।

ગહકલ્લોલો રાહુઃ, વિવાહગણકે ગણાયમહો ॥૨૬૦॥

ગણસમ—ગણસમ-ગોષ્ઠીમાં રત-નોઠ પ્રિય છે એવો

ગલ્લપ્ફોડ—ગલ્લપ્ફોટ-ગાલફોડો-ગાલોને ફોડીનાશ્ચનાર-જેને વગાડતાં વગાડતાં ગાલ ફુટી જાય-ગલોફાં ધાકી જાય પણ વાચ-વાજું-ડમરુ

ગહકલ્લોલ—ગ્રહકલ્લોલ-ગ્રહોમાં કલ્લોલ -વિપક્ષ-શત્રુ-જેવો રાહુ

ગણાયમહ—વિવાહનું જ્યોતિષ ક્તાવનાર -વિવાહ ક્યારે કરવો ? એ ક્તાવ ગણિત કરીને મુહૂર્ત વગેરે ક્તાવનાર-જોશી

ગન્ધુત્તમા—સંસ્કૃત ગન્ધોત્તમા શબ્દ ઊપરથી આ ગન્ધુત્તમા શબ્દને ઉતારવાનો છે. ગન્ધુત્તમા-સુરા-દારુ-સુગંધી દારુ.

ગંઠિચ્છેઅ—સંસ્કૃત ગ્રન્થિચ્છેદ શબ્દ ઊપરથી આ ગંઠિચ્છેઅ શબ્દને નિપજાવવાનો છે. ગંઠિચ્છેઅ-ગાંઠિયો-ગાંઠ કાપીને ચોરી કરનાર ગંઠિયો.

ઉદાહરણગાથા—

ગણસમ ! ગલ્લપ્ફોડં મુખેન વાદ્યસિ કિં ગણાયમહા ।

ગ્રહગણવિપરીતગતિ ગહકલ્લોલં ન જ્ઞાનાસિ ? ॥૧૨૯॥

ગોષ્ઠીમાં રત હે! તું મુખવડે ગાલક્રોડાને—કમરુને—વગાડે નો છે; પરંતુ વિવાહવું મુહૂર્ત આપનારા જ્યોતિષી પાસેથી ગ્રહોના શત્રુરૂપ એવા રાહુને શું તું જાણ્યો નથી ?

ગળગાઝયા ચ ચણ્ડ્યામ્, ગલત્થલિયં ગલત્થિયણ (ગલહસ્તિતકે) ।

ગયસાઝલો વિરક્તે, ગંધપિસાઝો ચ ગાન્ધિકકે ॥૨૬૧॥

ગળગાઝયા—ગળનાયિકા -ચણ્ડી-દેવો
પાર્વતી

ગલત્થલિય—ગલહસ્તિત-ગલામાં હાથ
દૈને હાંકી કાઢેલ-ગલથોલેલ-ફેકેલ,
હાંકો કાઢવું

ગયસાઝલ—વિરક્ત-વૈરામ્યવાહો

ગંધપિસાઝ—ગન્ધપિશાચ-ગાન્ધિક-

ગાંધી-ગંધિયાણાનો વેપારી

ગલત્થિય—ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં [૮ । ૪ । ૧૪૩] ક્ષિપ ધાતુનો ગલત્થ આદેશ બતાવેલો છે એટલે મૂળ ગાથામાં જણાવેલું ગલત્થિય પદ એ ગલત્થ દ્વારા સાધી લેવાતું છે અર્થાત્ અહીં ગલત્થિય પદ મૂકીને ક્ષિપ્ ધાતુના સમાન અર્થવાળા પદની સૂચના કરેલી છે.

ગયસાઝલ—કેટલાક સંગ્રહકારો ગયસાઝલને અહલે વિરક્ત અર્થમાં ગયસાઝલ શબ્દ નોંધે છે. પરંતુ એ શબ્દને નોંધવાની જરૂર નથી. આ સંગ્રહમાં જ સા આદિવાળા ત્રણસ્વરવાળા શબ્દોના પ્રકરણમાં (વર્ગ ૮ ગા ૦ ૨૪) અનુરાગ અર્થનો વાચક સાઝલ શબ્દ આવવાનો છે. તેનો ગત શબ્દ સાથે સમાસ કરતાં ગયસાઝલ શબ્દ નિપજી જાય છે: ગતઃ સાઝલો-અનુરાગઃ-યસ્ય સઃ ગયસાઝલો અર્થાત્ વિરક્ત-વૈરામ્યવાળો. એ રીતે ગયસાઝલ શબ્દની નિષ્પત્તિ ધર્મ જવાથી તેને અહીં નોંધવાની જરૂર નથી.

ઉદાહરણગાથા—

ગળગાઝયાહ ભક્તોત્સવે ન સમાગત ઇતિ વૈશ્યયા ।

ગયસાઝલચિત્તયા ગંધપિસાઝો ગલત્થલિઝો ॥૨૦૦॥

‘ગણનાયિકા-ચંડી-ના ભક્તોએ કરેલા ઉત્સવમાં તું નહિ આવેલો’ એમ કહીને વિરક્ત ચિત્તવાળી વૈશ્યાએ ગાંધીને-ગંધિયાણાના વેપારીને-હાંકી કાઢ્યો-ગળથી પકડીને કાઢી મૂક્યો.

ગયળર્ઈ મેઘે, ગજ્જણસદ્દો હરિણવારણરવે ।

ગાગેજ્જં ગેજ્જં મધિતે, નવપરિણીતાયાં ગાગેજ્જા ॥૨૬૨॥

ગચ્છરહ—ગગનરતિ—મેઘ—મેહ
 ગજ્જણહ—ગજનશબ્દ—હરણિયાંને
 અટકાવવાનો અવાજ—હેતરમાં હરણિયાં
 વગેરે અવાજાં હોય ત્યારે ટોચાઓ
 તેમને અટકાવવા લે જાતનો અવાજ
 કરે તે અવાજ

ગાગેજ્જ
 ગેજ્જ } —મથેલું—ગાગરમાં વલોવેલું
 ગાગેજ્જા—જેનાં તાજાં ગીત ગવાયેલ છે
 એવી નવી પરણેલી સ્ત્રી—તાજી પરણીને
 આવેલી સ્ત્રી

ઉદાહરણુગાથા—

ગાગેજ્જવ્યાપૃતા ગાગેજ્જા ગેજ્જાઽઽરવં મૃદું કરોતિ ।
 ગચ્છરહગર્ગિગમીરં ગજ્જણસહં શૃણ્વતિકા પત્યુઃ ॥૨૦૨॥

હરણિયાં વગેરેને અટકાવવા માટે પતિએ કરેલો મેઘની ગર્ગના જેવો
 ગંભીર અવાજ સાંભળતી અને વલોવવાના કામમાં રોકાયેલી એવી નવી
 પરણેલી સ્ત્રી, વલોણાને કોમળ અવાજ કરે છે.

ગ્રાહે ગાહુલી, ગાયરિ—ગોયા ગર્ગર્યાં ચ ।

ગ્રામપ્રધાને ગામણિ—ગામઝહ—ગામગોહ—ગોહા ચ ॥૨૬૩॥

ગાહુલી—ગ્રાહ—એક પ્રકારનું કૂર જલચર
 ગાયરી } —ગર્ગરી—ગાગર
 ગોયા }

ગામણિ
 ગામઝહ } —ગ્રામણી—ગામનો મુલ્કી
 ગામગોહ
 ગોહ }

ગગરી—મૂળગાથામાં અર્થસૂચન માટે જે ગગરી શબ્દ નોંધેલો છે
 તેને પણ કેટલાક દેશીસંગ્રહકારો દેશી જ સમજે છે અર્થાત્ ગર્ગરી—
 ગગરી એ જાતની એ ગગરી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નથી જ્ઞાનતા. અમે એ
 ગગરી શબ્દને—(“મન્થની ગર્ગરી સમ્મે”-[અમરકોઠકાં ૨ વર્ગ ૧૯, પ્રલો ૦
 ૭૪] અમરકારે એ રીતે ‘વલોણાની ગોણી’ માટે ગગરી શબ્દ નોંધેલો છે
 -સં ૫૦)-સં ૦ ગર્ગરી ઊપરથી આવેલો સમન્વિએ છિએ અને તેથી જ
 ગગરી શબ્દને અહીં દેશીસંગ્રહમાં સ્થાન નથી આપતા. વળી, ગગરી
 શબ્દ દેશી જ હોય તો અમને પણ તેનો દેશી તરીકેનો સંગ્રહ ધૃષ્ટ છે એ
 હકીકત સૂચવવા અમે અહીં તે શબ્દને પર્યાય નોંધવાની રીતે નોંધી
 પણ ખતાવ્યો છે.

ગોહ—બીજા સંગ્રહકારો ગોહનો અર્થ મટ-ચોદ્ધો-ખતાવે છે.
વળી, કેટલાક સંગ્રહકારો ગોહનો અર્થ પુરુષ-ભાયડો ખતાવે છે.
ગામણિસુય—બીજા કેટલાક સંગ્રહકારો કહે છે કે ગામણિસુય
શબ્દ પણ 'ગામનો મુખી' એ અર્થને ખતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

ગામણિસુતેન કેનાડપિ ગોહસુતા મગ્નગાયરી કથયતિ ।

ગામડહગામગોહગૃહિણીનાં ગાહુલિહતાં (૦હતાં) ગોયં ॥૨૦૨॥

ગામના મુખીના કોઈ પણ છોકરાએ બેણીની ગાગર ભાંગી-ફોડી-
નાખી છે એવી ગામના મુખીની પુત્રી કહે છે કે ગામના મુખીની સ્ત્રી-
ઓની ગાગરને આહ-કૂર જલચર-હરી ગયો છે-ખેંચી ગયો છે. અથવા
એ ગાગરને કૂર જલચરે હણી-ભાંગી-નાખેલ છે.

ગામહણ-ગામરોડા ગ્રામસ્થાન-છલગ્રામમોગિણુ ।

ગુંફો કારા, ગુમ્મી ઇચ્છા, ગુંઠી ચ નીરજ્ઞી ॥૨૬૪॥

ગામહણ—ગ્રામઘન-ગામનું સ્થાન-ગામડાનું

સૌને બેસવાનું સ્થાન-ચોરો

ગામરોડ—ધૂત મુખી-ગામને છલપૂર્વક

મોગવનાર-ગામમાં મેદ કરીને-અંદર

અંદર ફૂટ પાડીને-ગામને છલપૂર્વક

મોગવનાર મુખી

ગુંફ—કારા-જેલહાનું

ગુમ્મિ—ઇચ્છા

ગુંઠિ—નીરંગી-પહલો-બુરખો

ઉદાહરણગાથા—

તવા તાં કૃતગુંઠિ ગામહણે સુમગ ! ગામરોડવધૂમ !

ડપમુહક્ષે ગુમ્મીપ, હવાનીં લજ્જસે કિ ગુંફે ? ॥૨૦૩॥

હે સુમગ ! તે વખતે તો ત્યાં ગ્રામસ્થાનમાં-ચોરામાં-ધૂત મુખીની તે
ખુરખાવાળી વહુને તું ઇચ્છાપૂર્વક ભોગવે છે અને હવે બેલમાં આવીને
શાને શરમાય છે-લાબે છે ?

ગુંફી ચ શતપદ્યામ્, ગુલં ગુહોલદિયા ચ ચુમ્બિતકે ।

મુસ્તાસમુત્યે તૃણે ગુંદ્રં, તુરગાધમે ગુંઠો ॥૨૬૫॥

ગુંફી—સો પગલાંકે ફીડો-કાનસજરો

ગુલ } —ચુંબવું-ચવી કરવી

ગુહોલદિયા

ગુંદ્ર—મોથ સાથે ઠગનારું 'લવક'

અથવા 'લવક' નામનું ઘાસ

ગુંઠ—અધમ ઘોડો-ટારહો-તોફાની ઘોડો

ઉદાહરણગાથા—

ગુંકિસમાયાં યસ્યાં રક્તઃ ગુંઠ ઈવ ગુંદ્રિણિમહ્યામ્ ।

તસ્યા પવ કુરુ ગુલં મમ ગુડોલદિયં મુચ્ચ ॥૨૦૪॥

લવક કે લવક નામના ઘાસવાળી જમીન ઉપર જેમ હલકો ઘોડો આસક્ત થાય છે તેમ તું કાનખજૂરા જેવી જોણીમાં-જોણી ઉપર-જે સ્ત્રી ઉપર-આસક્ત થયેલો છે તેવું જ ચુંબન કર અને મારું ચુંબન મૂકી દે.

મૂલોત્સન્ન-ભ્રમિત-માસેષુ ગુમ્મિય-ગુલુચ્છ-ગુત્યંડા ।

ગુંજેલ્લિયં ચ ગુડદાલિયં ચ પિણ્ડીકૃતાર્થે ॥૨૬૬॥

ગુમ્મિય—મૂલમાંથી ઝલ્લડો ગયેલ

ગુલુચ્છ —ભ્રમિત-મમતું-રહડેલ

ગુત્યંડ—મામ નામનું પક્ષી

ગુંજેલ્લિય

ગુડદાલિય

ગંડદાલો કરેલ

} —પિંડોકૃત-મેગું કરેલું-

ગુલુચ્છ—ગુલુચ્છ એટલે ગુંછ-ગુરછ-ગુરછો-ફૂલનો ગમરો. આ-ગુલુચ્છ ૨૫૬ સંસ્કૃત^૧ જેવો છે.

ગુંઠ—ગુઠહ-ઝડૂલયતિ-ફેલાય છે-ધૂલવાલું ધાય છે [૮-૪-૨૧]

ગુમ્—ગુમ્—ભ્રમિત-ધૂમે છે [૮-૪-૧૬૧]

ગુંજ—ગુંજ—ગુજ્જતિ-હસતિ-ગુંજે છે-હસે છે [૮-૪-૧૯૬]

ગુમ્મ—ગુમ્મ—મુહ્યતિ-ગુમ યાય છે-મુંજાય છે [૮-૪-૨૦૦]

ગુંઠ વગેરે આ ચારે ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે તેથી અહીં બતાવ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

ગુંજેલ્લિયનિઃશ્વાસાં ગુડદાલિયહનુકરાં ચ ગુત્યંડ ! ।

વિરહગુલુચ્છં તથા ગુમ્મિયં ચ ઝઢીય કથય માં તસ્ય ॥૨૦૫॥

હે ભાસ પક્ષી ! તું ઊડીને તેને એમ કહે કે હું ઢગલો નીસાસા મૂકું છું, મારો હાથ અને હડપચી ભેગાં થયેલાં છે અર્થાત મેં હડપચીને મારા હાથ ઉપર ટેકવી છે-લમણે હાથ ઢઈને વિચારમાં બેઠી છું, તથા વિરહને લીધે ભ્રમિત થઈ ગયેલી છું અને તેથી મૂળથી ઉખડી ગયેલ જેવી રખડેલ થઈ છું.

૧ “ગુચ્છે ગુચ્છ-સ્તવક-ગુપ્સકાઃ । ગુલુચ્છઃ”-[અભિધાનચિન્તા ૦ કાં ૪

શ્લો ૧૧૨]

ગુત્તપ્હાણં પિતૃજલદાને, ગુલુગુંછિઓ વૃત્યન્તરિતે ।

ગુફગુમિઓ સુરભિઃ ગેંડ-ગેંડુયા ચ સ્તનવસ્ત્રગ્રન્થ્યામ્ ॥૨૬૭॥

ગુત્તપ્હાણ—ગોત્રસ્નાન—પિતૃઓને પાણી
આપવું—પિતૃઓને પાણીની અંજલિ
આપવી

ગુફગુમિઓ—સુગન્ધવાહું
ગેંડ { ગ્રંથિ—સ્તન ઉપર પહેરવાના
ગેંડુય } કપડાનો ગાંઠ-છાતી ઉપર
પહેરવાનો ચોલીની ગાંઠ

ગુલુગુંછિઓ—વચ્ચે વાડવાહું-વાડથી વ્યવહિત

ગુજ્જહર—સં ગુહ્યહર (ગુહ્ય+હર) શબ્દ ઉપરથી આ ગુજ્જહર
શબ્દ આવેલો છે-ગુજ્જહર-ગુહ્ય વાતને હરી જનાર-લક્ષ જનાર-રહસ્યને
પુહ્યું કરનાર-છૂપી હકીકતને ઉઘાડી પાડનાર-ગોઝારો.

ગુલલ—ગુલલ્હ—ચાટુ કરોતિ-હુશ કરે છે-મોહું મોહું લગાડે છે-રીક્ષવે છે
[૮-૪-૭૩]

ગુંજુલ્લ—ગુંજુલ્લહ—ઉલ્લસતિ-ઊલસે છે-હૂલસે છે [૮-૪-૨૦૨]

ગુમ્મહ—ગુમ્મહહ—મુલ્યતિ-મુંઝાય છે [૮-૪-૨૦૭]

આ ત્રણે ધાતુઓ ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે તેથી અહીં
નોંધી બતાવ્યા નથી.

ગુલુગુંછિય—ગુલુગુંછિય એટલે ઉન્નમિત-‘નમી ગયેલ’ આ અર્થમાં
આ શબ્દની ઉપપત્તિ ઉન્નમ્ (ઉત્+નમ્) [૮-૪-૩૬] ધાતુ ઉપરથી
અથવા ઉત્ક્ષિપ્ (ઉત્+ક્ષિપ્) ધાતુ ઉપરથી [૮-૪-૧૪૪] કરવાની છે.

ઉદાહરણુગાથા—

ગુલુગુંછિય ! મદગુફગુમિઓઅક્ષો કાશ્ચક્ષસિ કિમ્ અગેંડે હમામ્ ?
ગુત્તપ્હાણકૃતે હુદ્(મુક્)ગેંડુયા યાતિ યત્ સરિતમ્ પથા ॥૨૦૬॥

વાડની આડમાં રહેલા હે ! મદથી-મૃગમદથી-કસ્તૂરીથી સુગંધિત
અંગવાળો તું, જોણી ઉઘાડી છાતીવાળી છે-એવી આને-શા માટે ધરિ છે
છે. કારણ કે જોણી તો છાતી ઉપરની કાંચળીની ગાંઠ છૂટી મૂકીને
પિતૃઓને જલની અંજલિ આપવા-પિતૃઓતું શ્રાદ્ધ કરવા-નદી
ભણી બાય છે.

ગેંડુલં ગોવિલ્લં કૂર્પાસે, ગેણિહં ચ સ્તનદૂત્રે ।

ક્રીડાયાં ગેંડુઈ, ગેજ્જલં ચ ગ્રૈવેયકે, વને ગોંડ ॥૨૬૮॥

ગેંદુલ્લ } —કૂર્પાસ-કંત્રુક-કાંચઢી
ગોવિલ્લ }

ગેણિહઅ—સ્તન ડપરનું સૂત્ર-છાતી
ડપરનું સૂત્ર-ડર:સૂત્ર-મંગલસૂત્ર

ગેંદુરે—કંદુકની-દહાની-ક્રીડા રમત-
સેલ

ગેડજલ—પ્રૈવેયક-હોકતું ઘરેણું

ગોંડ—વન-ગોંડ નામની આદિવાસીની
વનવાસીની-જાત પ્રસિદ્ધ છે

ઉદાહરણગાથા—

ગેંદુરગોંડે ગૌરી સગેડ્ડજલં પુલકસ્ફુટિતગોવિલ્લં ।

ઉત દદ્ધા રતિતૃષિતઃ ગેંદુલ્લં ગેણિહઅં ચ અપહરતિ ॥૨૦૭॥

ડોકમાં ઘરેણાંવાળી, રોમાંચને લીધે કાંચળી ઊપસી ગઈ છે એવી ગૌરીને, દડાની ક્રીડા કરવાના-ક્રીડાવનમાં જોઈને, રતિતૃષિત એવો તે તેણીનાં કાંચળીને અને ઉર:સૂત્રને-મંગળસૂત્રને-અપહરી લે છે-ઉપાડી બાંધ છે જો-નજર કર.

ગોચ્છા-ગોંછી-ગોંડી-ગોંજીઓ મઠ્ઠજયાં ચ ।

ગોલો સાક્ષી, ગોલ્હા બિમ્બી, ગોલી ચ મન્યનિકા ॥૨૬૧॥

ગોચ્છા }
ગોંછી } —મંજરી-માંજર-વૃક્ષ ઉપર
ગોંડી } નો મોર
ગોંજી }

ગોલ—સાક્ષી-સાક્ષ આપનાર

ગોલ્હા—ઘોલાંની વેલ-બિંબી-ઘોલી

ગોલી—ગોઢી-વલોણું કરવાની ગોઢો

ઉદાહરણગાથા—

ગોંડો ગણ્ડે, ગોચ્છા ખાલે, ગોંછી ડરલિ, સ્તને ગોંજી ।

ગોલીઅમજલપૃષ્ઠતિકાઃ અન્ન ગોલ્હાઓષ્ઠિ ! કઃ ગોલો ? ॥૨૦૮॥

ગાલ ઊપર મંજરિ, લાલ-કપાલ-ઊપર મંજરિ, છાતી ઊપર મંજરિ અને સ્તન ઊપર મંજરિ તથા વલોવવાની ગોળીમાં વલોણું કરવાથી થયેલા પરિશ્રમને લીધે આવી ગયેલાં પાણીનાં નાનાંનાનાં બિંદુઓ જેવાં બિંદુઓ, હે ઘોલાંની જેવા રાતા ઓઠવાળી ! તારી આવી અવસ્થા માટે અહીં કોણ સાક્ષી છે ?

ગોવી બાલા, ગોસં ગોસગં, ગોવ્વરં કરીષે ।

ગોમદા ગોઅગ્ગા રથયાયામ્, ગોહુરં ચ ગોવિષ્ઠા ॥૨૭૦॥

गोबी—गोपी—बाला—युवती स्त्री
 गोस } —गोस—गोसर्ग—प्रभात—
 गोसरग } घोहो—मोसुअणुं
 गोवर—गोबर—सुकुं—छाण, छाण

गोमहा } गायो द्वारा कचराती जमीन
 गोअग्गा } —गोमदा—शेरी—भागल
 भागमां ज्यां गाथो बांधेली
 होय ते—गोअग्गा—शेरी—रथ्या
 गोहुर—गोइठा—छाण

'गोसग्गा—संस्कृतमां गोसर्ग (गो—किरणु, सर्ग—सर्जन=किरणुं
 सर्जन—जे वपते सूर्यनां किरणो कुटता होय तं वपत—गोसर्ग—प्रभात)
 शब्द प्रयुक्त—इह—होय तो तं उपरथां गोसग्गा शब्दने नीपनावयो,
 प्रयुक्त न होय तो गोसग्गा शब्दने देशी समजवो. जे ज वातने
 सुखववा अही तेने पर्याय शब्दनी रीते नोंधी अताव्यो छे.

उदाहरणुगाथा—

गोवर—गोहुरकार्ये गोअग्गं गोवि ! मा भ्रम गोसे ।
 चम्प्यसे यत् तस्मिन् केनापि गोमद्वृषमेण ॥२०९॥

हे आता ! तुं सूकां छाणुं वीक्षुवा के छाणु भेणववा माटे मोसुअणुी
 सवारि शेरीमां न लभ, कारणु के ते वपते शेरीना कोर्ध सांठ तने येपी
 नाअशे—पछाडी वगाडी—देशे—तुं—अंपाई अर्धश.

गोदीणं शिखिपित्ते, गोणिक्को गोसमूहे ।

प्रतोदन—जडेणु गोच्चय—गोसण्णा, गोविओ अजलपाके ॥२७१॥

गोदीण—मोरनुं पीत—पित्त
 गोणिक्क—गायनो के बळदनो समूह—
 गाय बगेरेनुं टोळुं

गोच्चम—गाय बगेरेने गोचा—घोचा—
 मारवानुं साधन—परोणो
 गोसण्ण—गोसंज्ञ—गायनी जेवी संज्ञावाळो
 —सानवाळो—मूरख
 गोविअ—नहि बोलनारो—बडबड नहो
 करनारो

१ 'व्युष्टं विभातं × × गोसर्गः' (अमर० कां० ४ श्लो० ३) ए रीते
 अमरकोशकारे अने आ० हेमचन्द्रे (अभिधान० कां० २ श्लो० ५३) पण 'गोसर्ग'
 शब्दने 'प्रभात' अर्थमां नोंधेलो छे. तथा 'गोस' शब्दने 'प्रभात'अर्थना सूचक
 तरीके आ० हेमचन्द्र पोताना अनेकार्थसंग्रहमां पण (कां० २ श्लो० ५६५) नोंधे छे.
 भाषामां 'घोहो' शब्द प्रचलित छे.

ઉદાહરણગાથા—

ગોસણ ! ગોવિયં દમ ગોણિકં ગોષ્ણણ કિં દ્વિસ ? ।

મયૂરં કટાક્ષયમાણાં ગોદીણપ્રિયાં નિવારય વિહાલીમ્ ॥૨૧૦॥

હે મૂરખ ! નહિ યોલનાર એવા આ ગાયના ટોળાને પરોણાવતી તું શા માટે હથે છે. ! મોરના પિત્તને પ્રિય-વડાણું-ગણનારી અને તે માટે મોર ઉપર કટાક્ષ ભરી નજર કરતી આ બિલાડીને જ અટકાવને.

ગોઅંટા ગોચરણેષુ, ગોહલા દુग्ધવિક્રયિણી ।

ગોવાલિઆઝ પ્રાવૃટ્કોટાઃ, ગોરંફિડી ગોઘા ॥૨૭૨॥

ગોઅંટ—ગાયના પગ

ગોહલા—ગોપિકા-દૂધ વેચનારી

ગોવાલિયા—ચોમાસામાં થતો એક

પ્રકારનો કીડો-ગોકલગાય

ગોરંફિડી—ગોધા-ઘો

ગોઅંટ—બોજા સંગ્રહકારો કહે છે કે “ગોઅંટ એટલે જમીન ઉપર થતાં સિંગોડાં”

ગોઅંટ—ગોચુરલ્લ—આ બંને શબ્દો ‘વૃદ્ધત્વ’ અર્થને બતાવનારા છે એમ કહેયું એ તો પ્રજ્ઞાનો પ્રમાદ છે અર્થાત્ ‘ખોટું’ છે.

ગોહલ્લ—ગો+હલ્લ=ગોહલ્લ, ગો શબ્દથી મત્વર્થસૂચક હલ્લ પ્રત્યય [૮-૨-૧૫૯] લાગતાં ગોહલ્લ શબ્દની ઉપપત્તિ થાય છે ગોહલ્લ-ગોમાન્-ગાયવાણેઃ-ગોપ.

ગોમુહ—ગોમુહ એટલે ઉપલેપન. આ ગોમુહ શબ્દ સંસ્કૃત ગોમુલ્લ ઉપરથી આવેલો છે માટે તેને અહીં દેશી તરીકે બતાવ્યો નથી, હલા-યુધ નામનો સંસ્કૃત કોશકાર કહે છે કે—“ગોમુલ્લમ્ ઉપલેપનેઽપિ સ્યાત્” [૫, ૧૧] અર્થાત્ સંસ્કૃતકોશમાં પણ ગોમુલ્લ શબ્દ ઉપલેપન અર્થમાં બતાવેલો છે.

ઉદાહરણગાથા—

રેલ્લિઅ(રેલ્લિઅ)ગોઅંટપદં ગોવાલિપ્રિયે ઘને વર્ષતિ ।

ગન્ત્રીષુ ગોહલાસુ ગોરંફિડિ ! મા કુરુ અશનિનિપાતમ્ ॥૨૧૧॥

૧ સર૦ વર્ગ ૨ ગા૦ ૨૪૭

गोवाक्षिआ-गोवाक्षु-नामना श्रीडाने प्रिय भवे। भेध गायनां पगलां
 नेटके। रेके। आके तेम वरसतो हुतो ते वपते जती इध। वेचनारीओ
 उपरडे गोरंकिडि-धे ! (डे धे जेवा !)-तुं वणनिपात न कर.
 [आदिमां 'ग'थी मांडीने 'गो'सुधीना अक्षरवाणा अर्थार्थक शब्दो सभास]

हवे आदिमां 'गकार'वाळा अनेकार्थक शब्दोः

घूर्णित-मृते गयं, वन-तलार-बालमृग-स्ना(ना)पिते गंडो ।
 गत्तं ईषा-पङ्केषु, इच्छा-रजनीषु गंधोल्ली ॥२७३॥

गय-१ घूमेळं २ मरेळं
 गंड-१ वन २ तलार-दांडपाशिक-
 कोटवाळ ३ नातुं हरण ४ नवरावनारो-
 नवराववानी प्रवृत्ति करनारो-
 स्नापित-हजाम

गत्त-१ ईषा-हळनो दांडो २ पंक-कादव
 गंधोल्ली--१इच्छा २ रजनी-रात

'वन-तलार-बाल'—भूषणा पाठमां आ आरे शब्दोना सभाडार
 द्वंद्व सभास छे भाटे ज ओ आणुं पद अेकवचनवाणुं छे.

गंधेल्ली छाया-सरघासु, गहवई च ग्रामिक-शशिषु ।
 गंधोल्लिलं उद्धुषितम् हासस्थाने च अङ्गम् आश्लिष्टम् ॥२७४॥

गंधेल्ली-१ छाया २ मधमाल
 गहवई-१ ग्रामीण २ चंद्र

गंधोल्लिअ-१ रोमांच धवो २ गलगलिया
 धवां-गदगदियां धवां-हसतुं भावे
 एवी जग्याए अंगनो स्पर्श करवो
 अर्थात् लोकप्रसिद्ध 'गलगलियां'

गहवई—थडो उपरनुं आधिपत्य सूर्यमां ज छे भाटे ग्रहपति
 शब्द. आदित्य-सूर्य-अर्थमां ज इठ छे, ग्रहपति शब्दनी प्रसिद्धि चंद्र
 अर्थमां नथी भाटे चंद्र अर्थवाणे। आ गहवई शब्द, प्रसिद्ध ग्रहपति
 शब्द उपरथी उपभववानो नथी.

बिन्दु-अधमेषु गुंपा गुंदा, गुंछा तु दाढियाए-दाढिकायाम्-अपि ।
 गुत्ती बन्धन-इच्छा-वचन-लता-मौलिमालासु ॥२७५॥

ગુંપા } — ૧ બિંદુ ૨ અષમ

ગુંદા } — ૧ બિંદુ ૨ અષમ ૩ દાઢી-ઢાઢી-
નીચેના ઢોઠની સ્પન્ધુ

ગુપ્તિ—૧ ગુપ્તિ-બંધન-જેલ ૨ ઇચ્છા ૩
વચન ૪ લતા ૫ માયાની માઠા-મુકુટ
વપરની માઠા

શય્યાયાં સંમૂઢે ગોપિતે તથા ચ ગુપ્તંતં ।

ગુમિલં મૂઢે ગહને પ્રસ્વલિત-આપૂર્ણકેષુ ચ ॥૨૭૬॥

ગુપ્તંત—૧ શય્યા-પથારી ૨ સંમૂઢ ૩
ગોપિત-રક્ષિત

ગુમિલ—૧ મૂઢ ૨ ગહન ૩ પ્રસ્વલિત
૪ આપૂર્ણ-પૂરેપૂઢ

બુસિકા-વિલોઢિતેષુ કન્દુક-સ્તબકેષુ તથા ગુલિયા ।

સંચલિત-સ્વલિત-વિઘટિત-પૂરિત-મૂઢેષુ ગુમ્મઇઓ ॥૨૭૭॥

ગુલિયા—૧ મુંસો ૨ વલોવંબું ૩ કંદુક
-દઢો ૪ ગુચ્છો-ફૂલનો ગજરો

ગુમ્મઇઓ—૧ સંચલિત ૨ સ્વલિત ૩
વિઘટિત-ઢગઢેલ ૪ પૂરેલું-પૂઢ ૫ મૂઢ

પઢ્ક-યવેષુ ગોઢું, ગો-ગોઢા-નઢી-સસ્ત્રીષુ ગોલા ચ ।

સીતા-અક્ષિ-ગ્રીવાસુ ગોરા, ગોણો ચ સાક્ષિ-વૃષભેષુ ॥૨૭૮॥

ગોઢું—૧ પંક-કાઢવ ૨ જવ

ગોરા—૧ હઠનો ઢંઢ ૨ આંલ ૩ ઢોક

ગોલા—૧ ગાય ૨ ગોઢાવરી નઢી ૩
નઢી ૪ સઠા-મિત્ર

ગોણ—૧ સાક્ષી ૨ ઢઠઢ

ગોલા—ગોલા શબ્ઢ સંસ્કૃતસમ છે તે પશુ જે અર્થમાં અઢી
ખતાવ્યો છે તે અર્થમાં કવિઓના વ્યવહારમાં અતિપ્રસિઢ્ઢ નથી માટે
તેને અઢી દેશી તરીકે ખતાવ્યો છે.

ગોણ—ગોણ શબ્ઢ જે અર્થમાં અઢી ખતાવ્યો છે તે જ અર્થમાં
તેની સાધના વ્યાકરણમાં [“ગોણાઢ્યઃ” ૮-૨-૧૭૪] કરી ખતાવી છે
તો પશુ ગોણ સંબંધી વ્યાકરણની સાધના અને આ દેશીસંઢ્ઢમાં આવતી
સાધના એ બન્ને બુઢી નથી; કિંતુ આ સંઢ્ઢ, વ્યાકરણના નિપાતસાધક
ભાગનો પરિશિષ્ટરૂપ એક સવિસ્તર સંઢ્ઢ છે માટે વ્યાકરણગત ગોણની
નોંધ અને આ સંઢ્ઢમાં આવેલી ગોણની નોંધ એ બન્નેમાં કરી
લેઢ નથી એમ સમજવું.

[આઢિમાં જ વગેરે અક્ષરોવાળા અનેકાર્થક શબ્ઢો સમાસ]

હવે આદિમાં 'ઘ' વાળા શબ્દો:-
ઘણો ઊર:સ્થલે, ઘલ્લો અનુરક્તે, ઘૂંઘે ઘંધો ।

ઘડિ-ઘડિયઘડા ગોઠી, ઘૂંઘોળ્યાં ઘરોલી ચ ॥૨૭૯॥

ઘણ—ઊર:સ્થલ છાતી—હૃદય
ઘલ્લ—અનુરક્ત—અનુરાગવાળો
ઘંધ—ઘર

ઘડો } —ગોઠી—ગોઠ—મિત્રમંડલી
ઘડિયઘડા }
ઘરોલી—ઘૂંઘોળિકા—ઘરોલી—ઢેઢ ઘરોલી—
ઘૂંઘોળિકા

ઘણ—ઘીજા સંગ્રહકારો “ઘણનો અર્થ અનુરક્ત” બતાવે છે.
ઉદાહરણગાથા—

ઘલ્લસ્સ ઘંધપતેઃ ઘણે 'લગ્નાયાઃ કથં' ઘડીરુચેઃ (કથાઘડીરુચેઃ) ।

ઘડિયઘડા નિઃશંકા ભ્રમતિ યદ્ ડનમત્તા ઘરોલી ઇવ ? ॥૨૧૨॥

અનુરાગવાળા અને ગોઠીમાં યુચિ ધરાવનાર એવા ઘરઘણિના હૃદયમાં લાગેલીની-વસેલીની અર્થાત્ ઘરઘણિની પ્રિય સ્ત્રીની નિઃશંક ગોઠી ઉન્મત્ત ઘરોળીની પેઠે કેમ ભમે છે ?

૧ 'લગ્ના ઇ' આમ પદવિભાગ કરીએ તો 'હૃદયમાં લાગેલી-પ્રેમપાત્ર બનેલી-ગોઠી' એવો અર્થ સમજવો અને 'ઇ' પાદપૂર્ણાર્થે સમજવો. ૨ મૂલમાં 'કઠ' શબ્દ છે. તેનો અર્થ 'કથા' થાય અને 'કથમ્' પળ થાય. છાયામાં બન્ને અર્થો બતાવ્યા છે અને અનુવાદમાં 'કથમ્' અર્થ સૂચવ્યો છે.

ઘૂંઘોળને ઘરોલં, સઘર્મિણ્યાં ઘરિલ્લી ચ ।

ઘંધોરો ઘિષ્ઠનકે, ઘમ્મોઈ 'ઘણ્ઠુત્'તૃણે ॥૨૮૦॥

ઘરોલ—ઘરોલું—ઘરનું વિશેષ પ્રકારનું
મોજન
ઘરિલી—ઘરવાળો—સઘર્મિણી—પત્ની

ઘંધોર—ઘિંહોરો—ઘિંહનારો—ભ્રમણશીલ—
રહસ્યનારો
ઘમ્મોઈ—'ઘણ્ઠુત્' નામનું ઘાસ—ઘમોઈ

ઉદાહરણગાથા—

સહ તયા ઘિષ્ઠસ્વ ત્વં ઘમ્મોઈસહલાઈ ઘંધોર ! ।

મોક્ષસે ઘરોલે પુનઃ સુરસે દત્તે ઘરિલ્લીપ ॥૨૧૩॥

૨થડનાર હે ! ધર્મોર્ધના એવા શબ્દ-અવાજ-વાણી અથવા રંગે ધર્મોર્ધના સદલ-સુંદર દલ-પાદડાં-એવી એવી તેણીની સાથે તું ભમ. વળી,

જ્યારે પત્ની સરસ રસવાણું વિશેષ પ્રકારનું લોજન આપે ત્યારે તેની સાથે લોજન કરજે-જમજે.

જઘનસ્થવસ્ત્રમેદે ઘઘરં, આદર્શકે ઘરંદો ।

ઘણવાહી इन्द्रे, ઘરંદો ચટકે ચ, શકુનિકા ઘારી ॥૨૮૧॥

ઘરઘર—ઘાઘરો—જઘન ઊપરનું વિશેષ પ્રકારનું વસ્ત્ર
ઘરંદ—ગૃહચન્દ્ર—ઘરમાં ચન્દ્ર સમાન—
ભારિસો

ઘણવાહી—ઘનવાહી—મેઘોને વહાવનાર—इन्द्र
ઘરંદ—ગૃહચન્દ્ર—ઘરમાં ઘંટની જેમ
વાગ્યા કરે—વોલ્યા કરે—ચકલો
ઘારી—સમઢી—‘શકુનિકા’ નામનું પક્ષી

ઉદાહરણગાથા—

ઘણવાહિઘનુર્મનોહરે કાલે ઘરંદ—ઘારિસંહરણે ।

સકલકલાઘરંદો કો યત્ શિથિલ્યમાનઘઘરા સ્મરસિ ? ॥૨૧૪॥

ચકલા તથા સમજીના સંહારક એવા મેઘ ધનુષ એવા મનોહર સમયે, બધી કળાના આરિસા એવો એવો તે કોણ છે કે જેને તું, ઘાઘરો દીલો થઈ જતાં સંભારે છે—યાદ કરે છે ?

પ્રાકારે ચ ઘારો, ઘારંતો ઘૃતપૂરે ચૈવ ।

ગાયને ઘાયણો, મર્ત્સિતે ઘિઅં, કુબ્જકે ઘિટ્ટો ॥૨૮૨॥

ઘર—પ્રાકાર—ગઢ—કોટ—કિલ્લો
ઘારંત—ઘેબર

ઘાયણ—ગાયન—ગાન કરનાર—ગાનાર—
ગવૈયો
ઘિઅ—તિરસ્કારપાત્ર—ઘૃણાપાત્ર
ઘિટ્ટ—કુબ્જ—ઠિંગણો—ગટ્ટી—ઘેટા જેવો

ઉદાહરણગાથા—

ઘારંતે મિક્ષમાણઃ ગેહદ્વારે ઘિઅં પરિજનેન ।

ઉત ઘિટ્ટઘાયણો ઘૃષ્ટતયા ઘારમ્મિ આરોહતિ ॥૨૧૫॥

ઘરને દ્વારે ઘેબરોની લીખ માગતો અને સંખંધીઓના તિરસ્કારને પામેલો એવો ઠિંગણો ગવૈયો-જીવો-ઘૃષ્ટપણે કોટ ઊપર ચડે છે.

ઘિઅ—ઘિઅહ—ઘસતે ગ્રાસ લે છે—ગળાયે છે—ખાય છે.

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશોમાં કહેલો છે [૮-૪-૨૦૪] માટે અહીં અતાન્થે નથી.

મેકે ઘુઘુરિ-ઘુરુઘુરિણો, ઘુત્તિય-ઘુસિણિયા ગવેષિતે ।

ઘુંઘુરુહો ઉત્કરે, ઘુઘુસ્સુસયં સશક્કમણિતે ॥૨૮૩॥

ઘુમ્મુરિ } —મેક-હેકો-હેકો
 ઘુરુરુરિ }
 ઘુત્તિય } —ગોતલું-ગવેષણા કરવી,
 ઘુસિણિય } ગોતેલ

ઘુમ્મુરુક—ઉત્કર-સમૂહ-ઢગલો
 ઘુમ્મુસ્સુસય—ઘુસ્પુસ કરવી-સશંક બોલવું

ઘુસિણ—ઘુસિણ એટલે કંકુ. આ ઘુસિણ શબ્દને સંસ્કૃત ઘુસ્ટણ ઉપરથી લેવાનો છે.

ઘુટ્ટ—ઘુટ્ટ—પિબતિ—પીએ છે—ઘુટ છે છે [૮-૪-૧૦]

ઘુલ—ઘુલ—ઘૂર્ણતે—ઘોળે છે [૮-૪-૧૧૭]

ઘુમ્મ—ઘુમ્મ—ઘૂર્ણતે—ઘૂમે છે [૮-૪-૧૧૭]

ઘુસલ—ઘુસલ—મથનાતિ—મથે છે [૮-૪-૧૨૧]

આ ચારે ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં બતાવ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

‘પ્રસ્તઘુમ્મુરિઘુરુરુરિનિરવે સા ઘુત્તિઆ તિમિરઘુમ્મુરુકે ।

તાવત ઘુસિણસુ દૂતિ ! ત્વમ્’—इति ઘુમ્મુસ્સુસયો ચવદ્—

વક્તિ—કોડવિ ॥૨૧૬॥

‘દેડકાંઓનો અને દેડકીઓનો અવાજ જ્યારે ફેલાયો ત્યારે અંધારાના સમૂહમાં-ઘણું અંધારું થઈ ગયા પછી-(તે) તેણીને ગોતેલી, તેા હે દૂતિ ! તું ગોત’ એ પ્રમાણે કોઈ શંકા સાથે-ઘુસ્પુસ કરતો-ઓલે છે.

કર્ણોપકર્ણિકાયાં ઘુણઘુણિયા, ઘુસિરસારં અવસ્નાને ।

ઘુટ્ટઘુણિયં ગિરિગણ્ઠે, ઘુમ્મુચ્છણયં ચ સ્વેદે ॥૨૮૪॥

ઘુણઘુણિયા—કર્ણોપકર્ણિકા—એક કાનેથી
 બીજે કાને બીજે કાનેથી ત્રીજે
 કાને એમ ઉત્તરોત્તર સંબંધાતું આવે
 તે-પરસ્પર એક બીજા ગળગળે તે
 ઘુસિરસાર—અવસ્નાન-મહાવાને પ્રસંગે
 પિસેલા મસૂર વગેરેનું શરીરે ચોઢવા
 માટેનું પોઠકું- પીઠી

ઘુટ્ટઘુણિય—ગિરિનો ગંડ-પહાડની પહોઠો
 શિલા-પહોઠો પરથર
 ઘુમ્મુચ્છણય—સ્વેદ

ઘૂઝ—ઘૂઝ—ઘૂડ—ઘૂવડ—ઉલૂક. આ ઘૂઝ શબ્દને સંસ્કૃત ઘૂક ઉપરથી લેવાનો છે.

ઉદાહરણગાથા—

તવ આગમઘુનઘુણિયં શ્રુત્વા ત્યક્ત્વા ઘુસિરસારાહં ।

ઘુદ્ઘુણિપસુ ઘુઘુચ્છણેણ વ્રજન્તિ રિપુવઘુકાઃ ॥૨૧૭॥

કર્ણોપકર્ણની રીતે—એક ગણગણ્યો અને બીજો ગણગણ્યો એ રીતે તારા આવવાની વાત સાંભળીને નહાવાને વખતે શરીરે ચોળવા માટે તૈયાર કરેલા મસૂર વગેરેનાં પિંકલાને છોડી દઈને શત્રુઓની વહૂઓ પહાડની પહોળી શિલાઓ પાછળ ખેંદપૂર્વક ચાલી બચ છે.

ઘોરી શલભવિશેષે, ઘોસાલી શરદ્વલ્લિભેદે ।

ઘોરી—એક પ્રકારનો શલભ—પતંગિયું—તીડ | ઘોસાલી—શરદ્વલ્લિમાં ઘનારી એક પ્રકારની વેલ—ઘીસોડી

ઘોડ—ઘોટ—ઘોડો—અર્થ. આ શબ્દને સંસ્કૃત ઘોટ ઊપરથી લાવવાનો છે.

ઘોલ—ઘોલદ્—ઘૂર્ણત્તે—ઘોળે છે. આ ઘોલ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે [૮-૪-૧૧૭] માટે અહીં કહ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

શ્રીકુમારપાલ ! નરપતે ! તવ તુરગા ઘોરિણો ઇવ અગણ્યાઃ ।

કવલયન્તિ વૈરિપાથિવલ્લાનિ ઘોસાલિયાવલ્લાનિ ઇવ ॥૨૧૮॥

હે શ્રીમાન્ રાજા કુમારપાળ ! પતંગિયાંની પેઠે અગણ્ય-ગણી શકાય નહિ—એવા તારા ઘોડાઓ, શત્રુ રાજાઓનાં બલોને-લશ્કરોને, ઘોસાલિયાનાં-ઘીસોડીનાં-પાંદડાંની પેઠે ચાલી બચ છે—કોળિયો કરી બચ છે.

['ઘ'થી માંડીને 'ઘો' સુધીના આદિમાં 'ઘ' વાળા એકાર્થક શબ્દો પુરા થયા]

‘ઘ’વાળા અનેકાર્થક શબ્દો

ઘટ્ટો કુસુમ્ભરક્તે, સરિત્તીર્થે, વંશે ચ ॥૨૮૫॥

ઘટ્ટ—૧ કસુંબાથી રંગેલ વસ્ત્ર—ઘાટ ૨ નદીનો ઘાટ ૩ વાંસડો અથવા વંશ

ઘમ્મોડી મધ્યાહ્ને, મશકે, ગ્રામણીતુળે ચેવ ।

ઘોરો નાશિત-ગૃધ્રેષુ, ઘોલિયં શિલાતલે ઠઠકૃતે ચ ॥૨૮૬॥

ઘમ્મોઢી—૧ મધ્યાહ્ન-બપોર-દિવસનો
બીજો પ્રહર ૨ મચ્છર ૩ 'પ્રામણી'
નામનું ઘાસ

ઘોર—૧ નાશિત-નાશ પામેલ ૨ ગીધ
પક્ષી
ઘાંભ્રમ—૧ શિલાતલ ૨ હુઠે કરેલું

ઘસ્ટ—ઘસ્ટહ-શિપતિ-એવે છે-નાએ છે-ફેંકે છે [૮-૪-૧૪૩]

ઘસ્ટહ-ઘવેષયતિ-ગોતે છે-ઘવેષણ કરે છે [૮-૪-૧૮૧]

આ બન્ને ધાતુઓને, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહી બતાવ્યા છે
માટે અહીં નથી લખ્યા.

૫ પ્રમાણે આચાર્ય હેમચંદ્ર રચેલા અને પોતાની ઘનાવેલી
ટીકાવાળા દેશીશબ્દસંગ્રહનો બીજો વર્ગ પૂરો થયો.

તૃતીય વર્ગ

હવે આદિમાં ચકારવાળા શબ્દો—

ચત્તો તર્કુઃ, ચંગં ચારુ, ચઢ-ચોટ્ટિયાઠ શિલા ।

ચટ્ટ ચ દારુહસ્તે, ચંમ્બો ચાસો ચ સીરસીમન્તે ॥૨૮૭॥

ચત્ત—ત્રાક

ચંગ—ચારુ-સારુ-ચંગું

ચઢ

ચોટ્ટિયા } —ચોટલી-શિલા

ચોટ્ટી }

ચટ્ટુ—ચાટવો-લાકઢાનો હાથ-કઢછી

જેવું લાકઢાનું પીરસવાનું ઉપકરણ

ચંમ } —ચાસ-હલ દ્વારા થયેલું સેંધા

ચાસ } —જેવું છેડાણ-હલ દ્વારા

ફાટેલી મોંચની રેલાઓ

ઉદાહરણગાથા—

રે ચંગચોટ્ટિય ! ચઢં તોટ્ટિયામિ ચટ્ટુપણ ચ હનિષ્યામિ ।

ચાસક્ષમાં ઘટસ્વ કુશી ન સ્વલુ ચંમં કરોતિ ચત્તમાત્રકુશી ॥૨૧૧॥

સારી ચોટલીવાળા છે ! તારી ચોટલી તોડી નાખીશ અને તને
ચાટવા વડે હુણીશ. જે વડે જમીન ઉપર ચાસ થાય અર્થાત્ જમીન
બરાબર ખેડી શકાય એવી મજબૂત અણીવાળી કોશને ઘડી આપ. આ
ત્રાક જેવડી કોશથી જમીન ખેડી જ શકાતી નથી-ત્રાક જેવડી કોશ
જમીનમાં ચાસ જ પાડી શકતી નથી.

ચત્થરિ-ચહુટ્ટ-ચંડિક્કા હાસ-નિમગ્ન-રોષેષુ ।

ચંદિલ-ચઝવક-ચક્કોડા નાપિત-ચત્તર-અગ્નિભેદેષુ ॥૨૮૮॥

ચત્થરિ—ચસ્તરિ—હાસ—હાંસી
 ચહુટ્ટ—ચોટેહું—ચતેહું—નિમમ્ર
 ચંદિક—ચળ્લેક્ય—રોષ

ચંદિલ—ચખ્ચિલ—નાવી—હજામ
 ચલક—ચતુષ્ક—ચોક—ચાચર—ચત્વર
 ચક્કોઢા—વિશેષ પ્રકારનો અગ્નિ

ચખ્ચિલ—આ શબ્દ તેા સંસ્કૃતસમ છે માટે અહીં નોંધ્યો નથી.
 (સરખાવો આ ગાથાનો ચંદિલ)

ચત્થરિ—ચલક—જેઓ સંસ્કૃતમાં ચસ્તરિ અને ચતુષ્ક શબ્દને સ્વીકારે છે તથા એ ચસ્તરિ ઉપરથી આ ચત્થરિ શબ્દને અને ચતુષ્ક ઉપરથી ચલક શબ્દને નીપજાવે છે તેઓના મત પ્રમાણે ચત્થરિ અને ચલક એ બંને શબ્દો દેશ્ય નથી પણ વ્યુત્પન્ન છે.

ઉદાહરણગાથા—

તસ્યા: વિરહચક્કોઢાજ્વલિત: સ ચંદિલો સખિ ! હ્દાનીમ્ ।

હૃદયચલકે ચત્થરિચહુટ્ટનસોડપિ કરોતિ ચંદિકકં ॥૨૨૦॥

તેણીના વિરહની અગ્નિથી બળેલો તે હજામ હે સખિ ! હૃમણાં હાંસીથી તેના હૃદયચોકમાં તેણીના નખો ચાંટી ગયા છે—એસી ગયા છે—તો પણ શેષ કરે છે.

પીન—ચ્ચિન્ન—વિગાનેષુ ચંદિલ—ચંદિય—ચવેણા ।

યુતકરપુટે ચવેડી, ત્વચા ચકપ્પા ચુહુપ્પા ચ ॥૨૮૧॥

ચંદિલ—પીન—પુષ્ટ

ચંદિય—કૃત્—ક્તરાયેલ—કપાયેલ—છેદાયેલ

ચવેણ—નિંદા, નિંદનીચ—નિંદાપાત્ર

ચવેડી—જોડેહું કરસંપુટ

ચકપ્પા } —ત્વચ્—ચામડો ત્વચા—સાડન

ચુહુપ્પા } —છાલ—વલકલ

ચવેડી—બીજા સંગ્રહકારો ચવેડીનો અર્થ માત્ર સંપુટ બતાવે છે.
ચુહુપ્પ—બીજા સંગ્રહકારો ચુહુપ્પ એટલે 'ચામડી—છાલ—શટી જવી' એમ કહે છે.

ઉદાહરણગાથા—

ચંદિયચકપ્પવસના ચુહુપ્પ—કન્દાશનઆહુતચવેણા ।

રિપવ: અચંદિલા તવ કુર્વન્તિ મિલ્લાનામપિ ચવેડિ ॥૨૨૧॥

આડની છાલનાં કપડાં કપાઈ ગયાં છે, આડની છાલ અને કંદોને ખાય તેથી જેઓનું આહુત—હવન દ્રવ્ય—નિંદિત છે એવા તારા દૂખળા શત્રુઓ ભિલ્લોની સામે પણ જોડેહું કરસંપુટ ધરે છે—માગવા માટે હાથને ભેગા કરે છે—ખોખો ધરે છે.

ચચિન્ક-ચિત્તલા મણ્ડિતે, કુમુદે ચંદોજ્જં ।

ચક્ષુઙ્ગણં ચ પ્રેક્ષણકે, ચંચપ્પરં અસત્યે ॥૨૧૦॥

ચચિન્ક } —મંહિત-શોભાવાલું
ચિત્તલ }

ચંદોજ્જ } —ચં દોદ્યોતી
ચંદોજ્જ+ક=ચંદોજ્જય } મઝ-કુમુદ

ચક્ષુઙ્ગણ—પ્રેક્ષણક-પ્રેક્ષણીય-જોવા જેવું
—નાટક વગેરે

ચંચપ્પર—અસત્ય—જોડું

ચંદિમા—ચંદની ઝગોત્સના. સંસ્કૃત ચન્દ્રિકા ઉપરથી આ ચંદિમા શબ્દ ઉપજે છે [૮-૧-૧૮૫]

ચવલા—વીજળી. વીજળી ભારે ચપગ છે માટે ચવલા કહેવાય છે. સંસ્કૃત ચપલા ઉપરથી આ ચવલા શબ્દને નિપજાવવાનો છે.

ચવ —ચવઈ-ચક્તિ-કથયતિ-કહે છે [૮-૪-૨]

ચય —ચયઈ-ચક્નોતિ-સકે છે [૮-૪-૮૬]

ચજ્જ —ચજ્જઈ-પરયતિ-જૂએ છે-દેસે છે [૮-૪-૧૮૧]

ચચ્છ —ચચ્છઈ-તક્ષ્ણોતિ-પાતલું કરે છે [૮-૪-૧૧૪]

આ ચારે ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધી બતાવ્યા છે માટે અહીં ફરી લખ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

ચંચપ્પરં ન મળામઃ કરોષિ 'ચક્ષુઙ્ગે કટાક્ષેઃ ।

ચંદુજ્જયચચિન્કા દિશાઃ મૃગનાભિચિત્રલકપોલે ! ॥૨૨૨॥

કસ્તૂરી વડે સુશોભિત કપોલવાળી એવી હે ! અમે 'ખોટું' નથી બોલતા કે તું 'નાટકમાં-નાટક કરતી વખતે-તારા કટાક્ષે દ્વારા દિશાઓને કુમુદોથી સુશોભિત કરે છે.

૧ મૂઝમાં 'ચક્ષુઙ્ગ' શબ્દનો અર્થ બતાવવા 'પેક્ષણય-પ્રેક્ષણક' શબ્દ વાપરેલો છે. 'પ્રેક્ષણક'નો અર્થ 'નાટક-લેલ-તમાસો' એવો થાય છે એટલે અનુવાદમાં 'પેક્ષણય'નો 'જોવા જેવું' અર્થ બતાવીને સાથે 'નાટક' એવો અર્થ પણ અહીં સૂચવ્યો છે. ટોકામાં 'પેક્ષણય'નો પર્યાય 'પ્રેક્ષણય' મૂકેલો છે. 'પ્રેક્ષણીય' એટલે 'જોવા જેવું-દર્શનીય-મનોહર' એવો અર્થ પણ થાય છે, પરંતુ મૂઝને અનુસરીને 'પેક્ષણય'નો પ્રસ્તુતમાં 'નાટક-લેલ-તમાસો' અર્થ લેવો વિશેષ ઠીક છે. છતાં જો 'પ્રેક્ષણીય'નો અર્થ 'સુંદર' લેવો હોય તો ગાથાના 'ચક્ષુઙ્ગે' ને સસમીવિભક્તિવાલું ન સમજતાં સંબોધન સમગ્રી 'હે દેલાવજો !' એવો પણ અર્થ ઘટાવી શકાય.

મયૂરે ચંદહલ્લો, ચઝકરો કાર્તિકેયે ।

ચઙિયારો આટોપે, અહિમેદે ચકકુલંડા ચ ॥૨૧૧॥

ચંદહલ્લ—ચંદ્રવાલો—જેનાં પીછાંઓમાં
ચંદ્રકો છે—મોર
ચઝકર—ચતુષ્કર—ચાર હાથવાલો—
કાર્તિકેય

ચઙિયાર—આટોપ—આહાર
ચકકુલંડા—વિશેષ પ્રકારનો સાપ—ચાકલ
કે ચાકળ—કે-મોઢાવાલો આંધલો સાપ

ઉદાહરણગાથા—

ગણપતિગર્જિતનૃત્યત્ચઝકરચંદહલ્લશબ્દૈઃ ।

પ્રસ્તગલચકકુલંડો નૃત્યતિ રુદ્રઃ સચઙિયારં ॥૨૨૩॥

ગણપતિનું ગર્જન, નાચ કરતો કાર્તિકેય અને તેનો મોર એ બધાના શબ્દો વડે જેના ગળામાં રહેલો વિશેષ પ્રકારનો સાપ ત્રાસી ગયો છે એવો રુદ્ર આટોપ સાથે નાચે છે.

નામ્નિ ચહલ્લેવં, ચક્ષઙિયં જીવિતવ્યે ।

ચંદઙિયા ચ સ્વપ્, ઝર્મીં ચક્કળાહયં ચૈવ ॥૨૧૨॥

ચહલ્લેવ—નામ
ચક્ષઙિય—જીવિતવ્ય—જીવન

ચંદઙિયા—હાથનું શિસ્તર—સ્વપ્—સ્વપ્નો
ચક્કળાહય—ઝર્મિ—તરંગ

ચંદઙિયા—બીજા સંગ્રહકારો ચંદઙિયાને। અર્થ ગુચ્છો-ગજરો બતાવે છે. તેઓ કહે છે કે—“સ્તવકઃ ચંદઙિયા-સંઘઃ” इति []
અર્થાત્ સ્તવકતું બીજું નામ ચંદઙિયા છે.

ચંચરીઝ—સંસ્કૃત ચચ્ચરીક ઉપરથી ચંચરીઝ શબ્દ ઉતારવાનો છે. ચચ્ચરીક—ચંચરીઝ એટલે લમરો.

ચંદસાલા—સંસ્કૃત ચન્દ્રશાલા ઉપરથી ચંદસાલા શબ્દને ઉપભવવાનો છે. ચંદસાલા—એટલે ઘર ઉપર આવેલી બળીયાંવાળી કોટડી.

ચચ્ચુપ્પ—ચચ્ચુપ્પ—અર્પયતિ—સોપે છે—આપે છે [૮-૪-૨૬]

ચમઢ—ચમઢ—મુલ્કતે—સાય છે [૮-૪-૧૧૦]

ચકકમ—ચકકમ—ચલ્કમીતિ—અમતિ—અમે છે—ફરે છે—ચંકમણ કરે છે

[૮-૪-૧૬૧]

આ ત્રણે ધાતુઓ ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં નથી લખ્યા.

ઉદાહરણગાથા—

નિઃશ્વાસચક્કણાહ્યતાપિતચંદ્રદ્વિયાદ તવ વિરહે ।

કળ્પે તસ્યાઃ વર્તતે ચક્ષુઃક્રિયં તવ તથા ચરુલ્લેવં ॥૨૨૪॥

તારા વિરહમાં નીસાસાએની ઊર્મિઓએ જેણીને ખભો તપાવેલ છે એવી તેણીનું જીવન-પ્રાણ- કંઠે આવ્યું છે તથા તારું નામ તેણીના કંઠમાં છે અર્થાત તારું નામ રઠ્યા કરે છે.

હાલે ચરરચિંધો, નારજ્જફલે ચક્કણમયં ચ ।

ચંદવડાયા અર્ધાઽઽવૃતાઙ્ગી, ચક્ષુરક્ષણી લજ્જા ॥૨૨૫॥

ચરરચિંધ—ચતુરચિહ્ન—‘જેનો પાસે ચતુર
—ઢાઠ્યા—માણસો બેસી રહે છે’ એ જેનું
નિશાન છે તે હાલ—સાતવાહન—
શાલિવાહન—રાજા
ચક્કણમય—નારંગફલ—નારંગો

ચંદવડાયા—ચન્દ્રપતાકા—ચંદ્રની ધજા
જેવી—અડધા અંગે ઓઢેલી અથવા
અંગ ઉપર અડધા ઓઢનાવાળી—જ્ઞી
ચક્ષુરક્ષણી—ચક્ષુરક્ષણી—આંખને
ઢાંકનારો—લાજ—ધુમટો

ચલણાઝહ—સંસ્કૃત ચરણાયુધ શબ્દ ઉપરથી આ ચલણાઝહ શબ્દને નીપળવવાનો છે. ચલણાઝહ એટલે જેનું આયુધ—શસ્ત્ર—ચરણ—પગ—છે— પગરૂપ શસ્ત્રવાળો અર્થાત કૂકડો.

ઉદાહરણગાથા—

દૃષ્ટ્વા ત્વાં ચક્કણમયસ્તની અપરચરરચિંધં દ્વ ।

તામ્યતિ ચંદવડાયા મુગ્ધા અપિ સ્વલુ મુક્તચક્ષુરક્ષણિયા ॥૨૨૫॥

બાણે કે બીજે શાલિવાહન રાજા ન હોય એવા તને જોઈને નારંગી જેવા સ્તનવાળી, અડધે અંગે ઢાંકાયેલી અને લાજ મૂકી દીધેલી છે એવી તેણી મુગ્ધા પણ તને ઈચ્છે છે—તારા માટે તમતમે છે.

ચઢુલાતિલયં કાશ્ચનશ્રુદ્ગ્લિકાલમ્બિરત્નતિલકે ।

શઠ—તળુલ—શિરોમૂષાસુ ચાઢ—ચાઢલય—ચાલવાસા ચ ॥૨૨૬॥

ચઢુલાતિલય—સોનાની સાંકઠીમાં લટકતું
રતનનું તિલક—લટકાગ

ચાઢ—માયાવી—ઠગ—લુચો—ચાહિઓ
ચાઢલ } —ચાલ—ચોસા
ચાઢલ+ક=ચાઢલય } —ખાત
ચાલવાસ—માથાનું વિશેષ પ્રકારનું ઘરેણું

ચઢુલા—બીજા વેશીસંપ્રહકારો ‘રતનનું તિલક’ અર્થમાં ચઢુલા શબ્દને ખતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

यस्याः तव निहितं बडुलातिलयं च चालवासो च ।

तामेव चाह ! अनुसर किं चाउलक्षणिद्वय्या मया ? ॥२२६

હુચ્યા હે ! સોનાની સાંકળીમાં લટકતું તારું રતનનું તિલક અને માથાનું વિશેષ પ્રકારનું ઘરેણું એ બન્ને જોઈને ત્યાં તેં રાખ્યાં-મૂક્યાં-હોય તેણીની જ પાછળ તું જા, ચોખા ખાંડનારી એવી મારે સાથે શું ? અર્થાત્ ચોખા ખાંડનારી એવી મારી સાથે તારે શું લેવા દેવા છે ?

ग्रन्थिच्छेदक-ग्रीष्मानिलेषु चारणय-चारवाया अपि ।

चिल्ला शकुन्याम्, चिपिटनासके चिच्च-चिच्चरया ॥२२५॥

चारण } —गांठ कापनार-
चारण+क=चारणय } गंठियो चोर-
खिस्ता कातरु-गठियो
चारवाय — ग्रीष्मश्रुतुनो पवन-उमाळानो
पवन

ચિલ્લા — 'સમઠ્ઠી' નામનું પંક્ચી-ચીલ
'ચિચ્ચ'
ચિચ્ચર } —ચીબો-ચપટા
ચિચ્ચર+ક=ચિચ્ચરય } નાકવાળો-ચિબલો

ઉદાહરણગાથા—

न खलु मुञ्चति प्रहरन् ही चिच्चं चिच्चरं च चिल्लं इव ।

उत मदनः मानिनीं मानग्रन्थिचारणयचारवायसखः ॥२२७॥

હે ! તું જો તેા ખરો, માન-અહંકાર-રૂપ ગાંઠને કાપનાર ગઠિયો અને ગ્રીષ્મના પવનનો સખા-મિત્ર એવો કામદેવ, જાણે કોઈ સમગી ઊપર ધા કરતો હોય એ રીતે, અભિમાનવાળી સ્ત્રીના માનિની ઊપર ધા કરતો-પોતાના ધામાંથી એવી ચિબલી સ્ત્રીને પણ ખાકી મૂકતો નથી.

वाले चिल्ल-चेडा, चिच्चं रमणे, हुताशने चिच्ची ।

चिचिणि-चिचा अम्बिकायाम्, तथा चिचणी घरट्याम् ॥२२६॥

૧ 'ચપટા નાકવાળા'ના અર્થમાં માષામાં 'ચીબો' કે 'ચિબલો' શબ્દ સુપ્રતીત છે. ત્યારે આ ગાથામાં તેને બદલે અંતે બે 'ચ' વાળો 'ચિચ્ચ' શબ્દ આપેલો છે. માષાનો 'ચીબો' શબ્દ જોતાં 'ચિચ્ચ' કે 'ચિચ્ચ' શબ્દની સંભાવના કરી શકાય. માષામાં જ્યાં 'બ'નો ધ્વનિ છે ત્યાં આ સંગ્રહમાં, ઘણે સ્થલે 'ચ'નો ધ્વનિ આપેલો છે: ચુકક વર્ગ ૩ ગા. ૩૦૨—માષામાં બોકકો. ચુક વર્ગ ૩ ગા. ૩૦૦—માષામાં મુકો કે ભુકકો. ચ, વ અને બ એ ત્રણે, લિપિમાં લગભગ સરસા જેવા લક્ષાય છે, સંભવ છે કે ઈથી 'બ' કે 'વ' ને બદલે 'ચ' લેવાયો હોય વા વંચાયો હોય.

ચિલ્લ } —બાલક
ચેહ

ચિત્ત—ચિત્ત—ચિત્તને ગમે તેવું—રમણ
—સુંદર—મનોહર—આકર્ષક રમત રમવી
ચિત્તી—ચિત્ત—હુતાશન—અગ્નિ

ચિચિણિ } —આંબલી—આંબલીનું વૃક્ષ
ચિચા

ચિચળી—વંટી

ચિચિણિ-ચિચા—કેટલાક દેશીસંગ્રહકારો 'ચિચિણિચિચાને એક અખંડ શબ્દ માને છે અને તેને આંબલી અર્થ બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

ચિચવને ચિચિણિયાચટિને ચેહમિ ચિચ્ચસ્થિતચિલ્લા ।

ઉત ધાવતિ જનનો ત્યક્ત્વા ચિચળી-ચિચ્ચિકર્માણિ ॥૨૨૮॥

જે જે નજર કર, જેણીનાં બાળકો રમતમાં બેઠાં છે એવી માતા, આંબલીના વનમાં આંબલીના ઝાડ ઊપર બાળક ચડી ગયા ત્યારે વંટીનાં અને અગ્નિનાં-ચૂલો સળગાવવાનાં-કામ છોડી ઈર્ષને દોડી બચે છે.

મશકે ચિલ્લિરી, રોમશે ચિમિણો, કુટ્યાં ચિરયા ચ ।

ચિચ્ચલ્લો કર્દમકે, મુસલે ચિલ્લૂર-ચેલુંપા ॥૨૨૭॥

ચિલ્લિરિ—મચ્છર

ચિમિણ—રોમવાલો—મૈલો—વેટો

ચિરયા—કોટડી

ચિચ્ચલ્લ—જેનાથી વારંવાર સ્વલન થાય
તે—ચિચ્ચલ—કાદવ—કીચડ

ચિલ્લૂર } —મુસલ—સાંબેલું
ચેલુંપ

ચિચ—ચિચ્ચ—મળ્ડયતિ—શોભે છે [૮-૪-૧૧૫]

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે માટે અહીં નથી નોંધ્યો.

ઉદાહરણગાથા—

ચિચ્ચલ્લિયચિરયાપ ચિલ્લિરિદષ્ટાઃ તવ અરયઃ ચિમિણા ।

કળ્ડયન્તિ સ્વયં ચિલ્લૂરપણ ચેલુંપપાણિતુલ્યબલાઃ ॥૨૨૭॥

જેનાથી વારંવાર સ્પર્શિત થવાય એવા કાદવવાળી ઝોરડીમાં મચ્છ-રોથી ડસાયેલા તથા મુસલધર-બલદેવ-જેવા બળવાળા છતાં ય ઘેટાની જેવા તારા શત્રુઓ પોતે બંતે સાંભેલા વડે ખાંડે છે.

આ ચિલિચ્ચિલ-ચિલિચ્ચીલા, પરિતોષિતે ચિત્તઠિઓ ।
ચિરિહિટ્ટી ચ ચિણોટ્ટી, મધુપટલે ચિત્તદાઝ ચ ॥૨૯૮॥

ચિલિચ્ચિલ } —આર્દ્ર-મીનું
ચિલિચ્ચીલ }

ચિરિહિટ્ટી } —ચણોટી
ચિણોટ્ટી }

ચિત્તઠિઝ—ચિત્તસ્થિત-સ્થિર ચિત્તવાલો—
પરિતોષિત—તોષ પામેલ—સંતોષ પામેલ

ચિત્તદાઝ—મધપૂડો

ચિણોટ્ટી—ચિણોટ્ટી શબ્દ પશુ દેશી જ છે, પર્યાય બતાવવાની પદ્ધતિએ તેને અહીં બતાવેલો છે.

ચિત્તદાઝ—અમે અહીં મૂળમાં મહુપડલે ચિત્તદાઝ એવો પાઠ રાખેલો છે, તેને બદલે કેટલાક સંગ્રહકારો “તિણિસમિ ચિત્તદાઝ” એવો પાઠ બતાવે છે અને તિણિસનો અર્થ વિશેષ પ્રકારનું વૃક્ષ કહે છે અર્થાત્ અમારા કહેવા પ્રમાણે ચિત્તદાઝ શબ્દ મધપૂડાનો વાચક છે ત્યારે તેમના કહેવા પ્રમાણે ચિત્તદાઝ શબ્દ વિશેષ પ્રકારના વૃક્ષનો વાચક છે.

પરંતુ અમે સારામાં સારા દેશીસંગ્રહોને જોઈને નક્કી કર્યું છે કે તિણિસ એટલે મધપૂડો. એ રીતે સપ્રમાણ નક્કી કર્યા પછી જ અહીં અમે તિણિસ મહુપડલે [૧૦ પ ૩૦ ૧૧] અર્થાત્ મધપૂડા અર્થમાં તિણિસ શબ્દ છે એવી તેની વ્યાખ્યા કરી છે અને એ વ્યાખ્યામાં તિણિસનો જે અર્થ જણાવ્યો છે તે જ અર્થ અહીં મહુપડલ શબ્દ દ્વારા સૂચવ્યો છે અને એ રીતે અમારા મતે ચિત્તદાઝ શબ્દ તિણિસ અર્થમાં હોય તો ય મધપૂડાના અર્થમાં આવે છે.

અહીં શું યુક્ત છે અને શું અયુક્ત છે ? એ બાબતમાં તો બહુદૃઢાઆ પ્રમાણરૂપ છે.

ઉકાહરણગાથા—

શબરઃ સ્વેદચિલિચ્ચિલં અશ્રુચિલિચ્ચીલં અરિવધું તવ ।

ચિરિહિટ્ટિલોચનઃ કાઙ્કશ્ચતિ ચિત્તદાઝં ઇવ ચિત્તઠિઅચિત્તો ॥૨૨૦॥

સંતોષયુક્ત ચિત્તવાળો અને ચણોટી જેવી લાલ આંખવાળો ભિલ્લ, પરસેવાથી ભીની અને આંસુએથી ભોંજાયેલો એવી તારા શત્રુની વહૂને મધપૂડાની પેઠે કાંક્ષે છે—ચાહ છે.

ચળ્ડાતકે ચિંફુલ્લણી, ચિરિચિરા—ચિરિચિરા ધારા ।

ચલિતે ચ ચિંચઈઓ, નિર્નાશિતકે ચિદ્વિઓ ॥૨૯૯॥

ચિંફુલ્લણી--ચળ્લાતક-અર્ધોરુક-અડધા-
કરુ-સાથક-સુધી-પહેરાય તેકુ સ્ત્રીઓતું
વસ્ત્ર-વડી

ચિરિચિરા } ધાર-ધારા-પાળોની ધાર
ચિરિચિરા }

ચિંચઇઅ--ચલિત-ચંચક-ચાલેલ-ટૂલી
મયેલ-ચાલો મયેલ
ચિદ્વિઅ--નાશ પામેલ

ચિંચઇઅ--મણ્ડત-શોભિત અર્થવાળા ચિંચઇઅ શબ્દને ચિંચ ધાતુ
ૐપરથી ૐપબ્ધવવાનો છે. આ ચિંચ ધાતુ, મણ્ડધાતુને બદલે વપરાય છે.
[૮-૪-૧૧૫]

ચિંચિલ્લ--ચિંચિલ્લઇ-મણ્ડયતિ-શેાલે છે. આ ચિંચિલ્લ ધાતુ
ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે [૮-૪-૧૧૫] માટે અહીં નોંધ્યો નથી.
ઉદાહરણગાથા--

ઘનજલચિરિચિરાચિદ્વિયા પ્રોષિતવધ્વઃ ચિંચઇયા ।

નયનાશ્રુચિરિચિરાઆદ્રિતચિંફુલ્લણિયાઽ પ્રિયામિમુસ્તમ્ ॥૨૩૧॥

વરસાડના પાણીની ધારાઓ દ્વારા (નનાશિત થયેલી-ઉપદ્રવ પામેલી
અને આંખના આંસુઓની ધારાઓ વડે જેમનું અડધી જાંઘ સુધી પહેરેલું
વસ્ત્ર ભીનું થઈ ગયું છે તેવી પ્રવાસે ચડેલી વહુઓ અથવા જેમના
ધણી પ્રવાસે ગયા છે એવી પ્રોષિતભતૃંકાઓ પોતાના પ્રિયો બ્યાં છે તે
તરફ ચાલી ગઈ છે.

દધિકે ચિરિઙ્ઙિહિલ્લં, ચીઙ્ઙી મુસ્તાસમુત્થતૃણે ।

ચીવટ્ટી મલ્લ્યામ્, ચુક્કો મુષ્ટ્યામ્, ચુજ્જં આશ્ચર્યે ॥૩૦૦॥

ચિરિઙ્ઙિહિલ્લ--દહી
ચીઙ્ઙી--મોથ નામની વનસ્પતિમાંથી ઉદ્ભવ
પામતું ઘાસ-મોથની સાથે ઊગતું ઘાસ

ચીવટ્ટી-મલ્લો-માહું
'ચુક્ક-મૂઠિ
ચુજ્જ } -આશ્ચર્ય
ચોજ્જ }

ઉદાહરણગાથા--

સા દ્વિષ્ણમાને ત્વયિ ચિરિઙ્ઙિહિલ્લમત્ત ! નવચીહિસમયે ।

દદ્ધચુક્કકામચીવટ્ટિતાઙ્ઙિતા યદ્ ઝીવતિ તત્ ચુજ્જં ॥૨૩૧॥

હહીં ખાઈને મત્ત થયેલા હે ! નવી મોથમાં ઘાસ થવાના સમયે
-ચોમાસામાં-તું ઢિંડતો રહે છે તેથી દદ્ધ મૂઠિવાળા કામદેવના ભાલાથી
ઘવાયેલી એવી તેણી જે જીવે છે એ આશ્ચર્ય છે.

૧ જુઓ ગાથા ૨૧૫ 'ચિંચ'નું ટિ૦૧

પરિશોષિતે ચુંછો, સસ્નેહે ચુપ્પ-ચોપ્પુચ્ચા ।

ચુલ્લી શિલાયામ્, ચુડુલી ઉલ્કા, ચુણિઓ વિધારિતકે ॥૩૦૧॥

ચુંછ-પરિશોષિત-સુકાયેલ

ચુપ્પ
ચોપ્પુચ્ચ } —સ્નેહયુક્ત-સ્નેહવાળો

ચુલ્લિ—શિલા-પથર

ચુડુલિ—ઉલ્કા-હમાડિયું

ચુણિમ—વિધારિત-વિશેષ ધારણ કરેલ

ચુચ્છ—તુચ્છ અર્થવાળા આ ચુચ્છ શબ્દને સંસ્કૃત તુચ્છ ઊપરથી ઉપભવવાને છે [૮-૧-૨૦૪] માટે અહીં જણાવ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

સુન્દર ! ત્વયિ ચોપ્પુચ્ચા અચુપ્પવિરહાન્નિચુડુલિચુંછા અપિ ।

બાલધૃતા इव ચુલ્લી સા આસ્તે આશાતન્તુચુણિમઆત્મા ॥૩૨૩॥

હે સુંદર ! તારામાં સ્નેહવાળી અને તારી જેવા સ્નેહરહિતના વિરહ-રૂપ અગ્નિની ઉલ્કાથી સુકાયેલી પણ તેણી, બાળકે ધરી રાખેલી શિલાની પેઠે આશારૂપ તંતુદ્વારા આત્માને-પોતાની બતને-વિશેષ ધરી રાખતી રહે છે.

ચુળાસી દાસી, ચુંચુચ-ચુપ્પલ-ચુંમલા ચ શેખરકે ।

ચુળાઆ ચ કલાયામ્, છાગે ચ ચુકડ-ચુલપ્પા ॥૩૦૨॥

ચુળાસી—દાસી

ચુંચુચ
ચુપ્પલ
ચુંમલ } —શેખરક-છોમુ-કલમ

ચુળાઆ—કલા

ચુકડ
ચુલપ } —છાગ-બોકડો-ઝાંઝું

ચુક—ચુકડ-અચ્ચયિત-ચૂકે છે [૮-૪-૧૭૭] આ ચુક ધાતુને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે માટે અહીં નોંધ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

ચુળાસીइ सचुળाआप चुप्लचुलपिदुग्धानि ।

રે જડચુંમલચુકકડ ! અર્પય કિં 'ચુંચુચ'આદિના મમ ? ॥૨૩૪॥

જડોમાં કલગી સમાન-ઉત્તમ-બેઠકડા જેવા અર્થાત્ હે મહાજડ ! કલાવાળી દાસીને શેખરરૂપ-ઉત્તમ-અકરીનાં દૂધ આપ, છોગાં વગેરેનું મારે શું કામ છે ?

૧ જુઓ ગાથા ૨૧૫ 'ચિત્તવનું' ટિ. ૧ ।

ચુપ્પાલઓ ગવાણે, વસ્ત્રે નવરક્તકે ચુપ્પલિયં ।

ચુલ્લોહઓ અપિ જ્યેષ્ઠે, ચૂર્ણપ્રહતે ચુણ્ણઇઓ ॥૩૦૩॥

ચુપ્પાલઝ—ચતુષ્પાટક—ચોપાલ—ગોલ—
જરુલ્લો
ચુપ્પલિય—નવું રંગેલું વસ્ત્ર

ચુલ્લોહઝ—જ્યેષ્ઠ—જેઠ
ચુણ્ણઇઝ—ચૂર્ણવડે આહત—કોઈ પ્રકારનું
ચૂર્ણ નાસ્ત્રવાથી આઘાત પામેલ

ચુણ્ણઇઝ—ચુણ્ણઇઝ એટલે ધૂલથી સ્વરૂપાયેલો, આ અર્થને। ચુણ્ણઇઝ શબ્દ, સંસ્કૃત ચૂર્ણિત શબ્દ ઊપરથી ઉપજાવવાનો છે.

ઉદાહરણગાથા—

ચુપ્પાલયદ્વારેણ નવચુપ્પલિયા ઇ પિચ્છપ્રહરન્તો ।

ઉત ચુલ્લોહયજ્ઞાયા ચુણ્ણઇયા દેવરેણ ફલગુણ્ણે ॥૨૩૫॥

એ એ—નવર કર, નવા રંગેલ વસ્ત્રવાળી અને અરૂપાના બારણામાંથી પીંછા વડે—પંખા વડે અથવા સોપારીઓ વડે પ્રહાર કરતી એવી બેઠાણોને—જેઠળી વહૂને—દ્વાગના ઉત્સવમાં તેના દેરે ચૂર્ણથી આહત કરી નાખી છે—એણીના ઊપર ગલાલ દે એવું કેઈ ખીલું ચૂર્ણ નાખીને હેરાન કરી નાખી છે.

અલસે ચુંચુમાલી, ચુંચુલિપૂરો ચ ચુલુકે ।

વલયાવલિ—સ્તનશિસ્વા—વામનકેષુ ચૂહ—ચૂઅ—ચોલા ચ ॥૩૦૪॥

ચુંચુમાલી—અલસ—આઠસુ
ચુંચુલિપૂર—ચુલુક—ચલ્લ—ચલ્લે કરવા
સારુ પાવલ્લું પાળી

ચૂહ—વલયની ઓઠ—બલોયાં—ચૂહો
ચૂઅ—ચતુક—સ્તનની ટોચ
ચોલ—વામન—ઠિંગણો—બોનો

ચુલુચુલ—ચુલુચુલઇ—સ્પન્દતે—ધીરે ધીરે હલે છે [૮-૪-૧૨૭]
આ ચુલુચુલ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે માટે અહીં નોંધ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

તવ જલચુંચુલિપૂરો અપિ દુર્લભઃ ચુંચુમાલિણો ચોલ ! ।

મણિચૂહમણિહતાઃ ચારુચૂઅઆ કામિનીઃ કિ કાહ્લસિ ? ॥૨૩૬॥

હે વામન ! તારીબેવા આળસુને ચળુ કરવા પાવળું પાણી ય મળવું કઠણુ—દુર્લભ—છે. તો પછી મણિના ચૂહાઓથી સુશોભિત અને સારી ટોચવાળા સ્તનવાળી એવી કામિનીઓને તું કેમ કાંક્ષે છે—છરછે છે ?

માલૂર-તોત્ત્ર-નમઃશિતિચતુર્દશિકા ચોઢ-ચોત્ત-ચોરલિયા ।

ચોઢ-બીહી-બીલાનું ફઠ વા વૃક્ષ
ચોત્ત-તોત્ત્ર-પ્રતોદ-પરોળો

ચોરલી- }
ચોરલિયા } ધ્રાવણ માસની અંધારી ચૌદશ

ચોપ્પડ-ચોપ્પડદ-પ્રક્ષણયતિ-ચોપડે છે [૮-૪-૧૯૧] આ ચોપ્પડ
ધાતુને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યો છે માટે અહીં નથી કહ્યો.
ઉદાહરણગાથા—

ચોરલિપવિષ્ણકક્ષણે ચોઢદલૈઃ ત્વયા હરો મહિતઃ ।

મદનશરચોત્તનુન્ના યત્ ત્વામેષા અભિસરતિ ॥૨૩૭॥

તેં શ્રાવણ માસની કૃષ્ણ-કાળી-ચૌદશના પવિત્ર ઉત્સવને રોજ
બીલાનાં પાંદડા વડે હર-મહાદેવ-ને પૂજેલ છે તેથી કામના બાણરૂપ
પરોળા વતી પ્રેરાયેલી એવી તેણી તને અભિસરે છે-તારા તરફ આવે છે.
[ચ થી ચો આદિવાળા એકાર્થક શબ્દો પુરા થયા]

હવે આદિમાં 'ચ' સાથેના અનેકઅર્થવાળા શબ્દો:-

ચચ્ચા ચ હસ્તવિમ્બે તલપ્રહારે ચ જ્ઞાતવ્યા ॥૩૦૫॥

ચચ્ચા-ચર્ચા-૧ હાથનું બોલું-કંકુ વગેરેવાળા હાથનો ધાપો ૨ હસ્તતલનો
પ્રહાર-ફેલયેલા હાથનો આઘાત-હથેલી વડે ધવકો-ધવ્વો-મારવો.

ચંડિજ્જો ચ્ચલ-કોપેષુ, ચ્ચ્ચલ શેચ્ચરે અસત્યે ચ ।

કુચ્ચલ-વર્તુલ-દોલાફલક-વિશાલેષુ ચ્ચ્ચલયં ॥૩૦૬॥

ચંડિજ્જ-૧ ચ્ચલ-લુચ્ચો ૨ કોપ
ચ્ચ્ચલ-૧ એક પ્રકારનું છોગું ૨ અસત્ય

ચ્ચલય } - ૧ કુચ્ચલ ૨ ચ્ચ્ચલ-ગોઠ
ચ્ચલ } આકાર ૩ હિચ્ચકાનું પાટિયું
૪ વિશાલ-પહોલું

ચ્ચ્ચલ-મૂળ ગાથામાં ચ્ચ્ચલનો અર્થ શેચ્ચર એટલો જ બતાવ્યો
છે તેા પણ તેનો અર્થ વિશેષ પ્રકારનો શેચ્ચર-અમુક જાતનું છોગું-
ચ્ચાસ પ્રકારની કલગી એવો ખાસ વિશિષ્ટ અર્થ સમજવો.

સામાન્ય શબ્દો પણ વિશેષ અર્થમાં પ્રવર્તે છે એવો એક ન્યાય
છે. અર્થાત્ જે શબ્દોનો સામાન્ય અર્થ હોય તે શબ્દો પણ અમુક ખાસ
વિશેષ અર્થને બતાવે છે એવી એક પરિપાટી છે. એ કારણને લીધે
ચ્ચ્ચલ શબ્દ અહીં વિશેષ અર્થ સૂચવે છે.

ચડ્—ચડ્—મૃદનાતિ—મદે છે—મરહે છે [૮-૪-૧૨૬]

ચડ્—મુક્ત—મોજન કરે છે [૮-૪-૧૧૦]

ચડ્—પિનષ્ટિ—પીસે છે—વાટે છે—ચૂરા કરે છે [૮-૪-૧૮૫]

એ રીતે ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળાં ચડ્ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહ્યો છે માટે આહીં તેને જણાવ્યો નથી.

ચારો પિયાલ—ગુપ્તિ—ઇચ્છાસુ, ચિક્કા અલ્પ—તનુકધારાસુ ।

ચર્મમયવારિભાણ્ડે તનુધારા—દિનમુખેષુ ચ ચિરિક્કા ॥૩૦૭॥

ચાર—૧ 'પિયાલ' નામનું વૃક્ષ—ચારોલીનું
જ્ઞાઢ ૨ ચાર—કેદલાનું ૩ ઇચ્છા
ચિક્કા—૧ થોડો વસ્તુ ૨ પાળી વગેરેની
પાતલી ધાર

ચિરિક્કા—૧ પાળી મરવાતું ચામડાનું
માંડ—પાસળ ૨ પાળી વગેરેની પાતલી
ધાર ૩ દિવસનું મુખ—પ્રાતઃકાઠ

ચિધાલં રમ્યે ઉત્તમે ચ, ચુહો શિશૌ દાસે ચ ।

પાળ-અલ્પ-બાલ-મુક્ત-ચ્છન્દ-શ્રુચિ-વ્યતિકરેષુ ચુણઓ અપિ ॥૩૦૮॥

ચિધાલ—૧ રમ્ય—સુંદર ૨ ઉત્તમ—મુખ્ય
ચુહ—૧ બાલક ૨ દાસ—નોકર

ચુણજ—૧ ચંડાલ ૨ થોડું ૩ બાલક
૪ મુક્ત—છૂટો ૫ છંદ—અભિપ્રાય ૬
અરોચક—ન ગમે તેવું ૭ વ્યતિકર—
સંબંધ—પ્રસંગ

ચુણજ—ધનપાલ, ચુણજનો અર્થ વિઅરજ ખતાવે છે. ચુણઓ વિઅરજો [] એવું ધનધાલનું વચન છે. વિઅરજ એટલે ઇદ્ર, કેટલાક સંગ્રહકારો ચુણજનો અર્થ આઘાત—સુંઘેલું પણ ખતાવે છે.

ચંચુ-ચુલકેષુ ચુંચુલિ, અવગમિત—સતૃષ્ણતાસુ ચુંચુલિયં ।

ચુંચુણિયા ચ્યુત-પ્રતિરવ-રમણ-અમ્લિકા-મુષ્ટિદ્યૂત-યુક્તાસુ ॥૩૦૯॥

૧ 'ચંડાલ' અર્થનો 'પાળ' શબ્દ દેશ્ય છે. જુઓ ગા૦ ૫૦૦ ।

૨ ધનપાલવિરચિત 'પાણ્ડલચ્છીનામમાલા'માં આ વિશે કશો ઉલ્લેખ મળતો નથી તેમ અન્ય પ્રાકૃતકોશોમાં પણ આ વિશે કાંઈ વિશેષ માહિતી મળતી નથી તેથી 'વિઅરજ' અને 'ચુણજ' ના ધનપાલસંમત અર્થ વિશે કશું વિશેષ જગાવી શકાય એમ નથી.

ચુંચુલિ—૧ વાંચ ૨ ચુંચુલ-ચલુ
ચુંચુલિય—૧ અવધારિત ૨ લાલચુપ્પું

ચુંચુણિયા—૧ ચ્યુત-બ્રષ્ટ ૨ ગોષ્ઠીમાં
થતો પ્રતિધ્વનિ ૩ રમણ-રમણું ૭ આંબલીનું
ઠાક ૫ મૂઠિથી રમવામાં આવતો
જુગાર ૬ જુ

ચુંચુલિ—ખરી રીતે મૂળમાં ચુંચુલી એવો પાઠ હોવો જોઈએ, પરંતુ વિભક્તિનેા ઘોષ કરીને પાઠ મૂકેલો છે તેથી ચુંચલિ એવો નિર્દેશ કરેલો છે.

ચુંચુણિયા—આ શબ્દનેા એક અર્થ પ્રતિધ્વનિ પણ મૂળમાં સૂચવેલો છે. એ પ્રતિધ્વનિ શબ્દ અહીં ગોષ્ઠીનો પ્રતિધ્વનિ એવા ભાવને સૂચવે છે, [બુઓ પૃ૦ ૧૭૬, ૩૦૬ મી ગાથામાં આવેલા ચપ્કલ શબ્દ ઉપરનું વિવરણ]

ચુંચુણિયા પ્રતિરવો ગોષ્ઠ્યામ્ [] એવું વચન પણ છે અર્થાત્ ગોષ્ઠીમાં પ્રતિધ્વનિ એવા અર્થમાં ચુંચુણિયા શબ્દ છે.

કેટલાક સંગ્રહકારો ચુંચુણિયાને બદલે ચુંચુણિય કહે છે અને તેનેા અર્થ ચલિત-ચલેલું-ચાલેલું બતાવે છે.

['ચ' આદિવાળા અનેકાર્થ શબ્દો પુરા થયા]

હવે 'છ'કાર આદિવાળા એકાર્થક શબ્દો—

છલ્લી ત્વચિ, છદ્દી શય્યાયામ્, વિદ્યુતિ છડા ।

કપિકચ્છુઃ છંકુઃ-છુંછુંઉ, છલિયા છડ્ડ-છપ્પણા ॥૩૧૦॥

છલ્લિ—છાલ-ત્વક્
છદ્દિ—શય્યા-સેજ-પથારી
છડા-છટા-વીંચલી

છંકુઃ { --કપિકચ્છુ-કૌવચની વેલ
છુંછુંઉ }
છલિય } --વિદરધ-ષટ્પ્રજ્ઞ-છ શાસ્ત્રોમાં
છડ્ડ } જેનો બુદ્ધિ ફેલાયેલો છે તે-
છપ્પણ } પંડિત-છેક-છેલ-ચતુર

છળ—ક્ષણ એટલેા ઉત્સવ. આ શબ્દને સંસ્કૃત ક્ષળ ઉપરથી ઉપજાવેલો છે, [૮-૨-૨૦] માટે અહીં નોંધેા નથી.

છલિય-છડ્ડ-છપ્પણ-પંડિત અર્થવાળા આ ત્રણે શબ્દો દેશી છે અને પરસ્પર પર્યાય બતાવવાની રીતે અહીં નોંધેલા છે.

ઉદાહરણગાથા—

કદલીછલ્લિ છેકુર્ક, અમ્બુજછહિમ્-અપિ હુંહુર્ક મન્યતે ।

છલિપ્પણ છહલ્લપ્રિયા તેન વિના છહવલેન છપ્પણા ॥૨૩૮॥

વીજળી જેવા ચપળ એવા તે છેલ વિના, ચતુર એવી તેણી છેલની પ્રિયા કેળની છાલને કૌવચ જેવી માને છે અને કમળની સેજને-પથારીને-ય કૌવચની જેવી માને છે.

છવડી ચર્મ, છપ્પંતી નિયમો યત્ર લિખ્યતે પદ્મમ્ ।

તનુકે છઝય-છિક્કોલિયા, છમલઓ ચ સમ્પ્પદે ॥૩૧૧॥

છવડી—ચર્મ—ચામડું—ચામડો

છપ્પંતિ—ષટ્પક્તિ—જેમાં છ લોટીઓ

દોરીને કમલ આલેસવું પડે एवો एक

પ્રકારનો નિયમ

છઝય

છિક્કોલિય

છમલમ—સમ્પ્પદ—સાદહતું વૃક્ષ

—પાતલું—તનુ—છોયું

છહુ—છહુઈ—છર્દતિ—મુચ્ચતિ—છાંહે છે [૮-૪-૧૧]

છઝજ—છઝઝ—રાજતે—છાજે છે—શોમે છે [૮-૪-૧૦૦]

આ બન્ને ધાતુઓને, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં આપેલા છે તેથી અહીં નથી બતાવ્યા.

ઉદાહરણગાથા—

યસ્ય કૃતે છપ્પંતી કરોષિ છઝયઅઙ્ગિ ! સોઽપિ તવ કૃતે ।

છમલયતલે છિક્કોલિઓ ન મુચ્ચતિ મૃગછર્વાઈ ॥૨૩૯॥

પાતળા અંગવાળી હે! જેમાં કમળને આલેખવું પડે એવા છપ્પંતિના નિયમો તું જેને માટે કરે છે, તે પણ, તારા માટે પાતળો થયેલો, સાદહના વૃક્ષની નીચે રહેતો, મૃગચર્મને છોડતો નથી.

સ્કન્દે છહવલરો અપિ સહુ, છાસો તક્રે, ઋક્ષકે છારો ।

છાહી खे, છાઈઓ માતરઃ, લઘુકમત્સ્યકે છિહો ॥૩૧૨॥

છહવલર—ષહક્ષર—સ્કન્દ

છાસી—છાશ—તક્ર

છાર—રીઠ

છાહી—ગગન

છાઈ—માતા—દેવી—જગદંબા

છિહ—નાનું માછલું

છાહો—‘છાયા’ અર્થવાલો ‘છાહી’ શબ્દ, સંસ્કૃત ‘છાયા’ ઉપરથી નીપજાવેલો છે

[૮-૧-૨૪૯]

ઉદાહરણગાથા—

છાઈ-છઙ્કર-છાહોમણીન ન પ્રણમસિ કથય કસ્ય કૃતે ।
છાસીહારિણિ ! દુહિતઃ ! છારશિરઃ ! છિદ્ગન્ધવતિ ! ॥૨૪૦॥

છાશ લઈ જનારી ! રીંછના માથા જેવા માથાવાળી ! અને
નાના માછલા જેવી ગંધારી-ગંધવાળી- ! હે દીકરી ! તું જગદમ્યાને,
સ્કંદને અને યગનમણિ-સૂર્ય-ને શા માટે નમતી નથી ? એ કહે.

છિલ્લી શિસ્ત્રાયામ્, છિત્તં સ્પૃષ્ટે, જારેષુ છિણ્ણ-છિણ્ણાલા ।
છિવ્વં કારિમમ્, ઇક્ષુદલે છિવિયં, વાહલીઃ છિછોલી ॥૩૧૩॥

છિલ્લિ—શિસ્તા-ચોટલી

છિત્ત—સ્પૃષ્ટ-સ્પર્શાયેલ-ઝઢી રહેલ

છિણ્ણ } -છિનાઠવો-જાર પુરુષ-છિત્તકાલ-
છિણ્ણાલ } કાલના નિયમને છેદનાર-

તોડનાર વા છિત્તાચાર-

આચારના નિયમને છેદનાર

-તોડનાર

છિણ્ણા } -છિનાઠવો-છિત્તકાલા-

છિણ્ણાલા } કાલના નિયમને છેદનારી

અથવા છિત્તાચારા-આચારની

નિયમને છેદનારી-છિત્તાઠ છી

છિવ્વ—કૃત્રિમ-ઘનાવટી

છિવિય—શેરહોનો કટકો

છિછોલિ—પાણીનું નાનું નાહું-પાણીનો
નાનો વહેલો

છિણ્ણ-છિણ્ણાલ-આ બંને શબ્દનો અર્થ બતાવવા મૂળમાં જારે
એમ એકવચન જ કહેવું ઉચિત છે છતાં જારે એમ એકવચન ન કહેતાં
જે જારેસુ એમ બહુવચન મૂકેલું છે તે બહુવચન એકશેષવાળું સમજવાનું
છે એટલે તેમાં નરબલતિ અને નારીબલતિ બંનેનો સમાવેશ થઈ
બય છે માટે ઉક્ત બંને શબ્દોને સ્ત્રીલિંગી પણ સમજવાના છે.

છિછોલિ-‘છિછોલિ’નો અર્થ બતાવવા મૂળમાં વાહલી શબ્દ આપેલો
છે. પાણીનો નાનો વહેલો અર્થવાળો આ વાહલી શબ્દ પણ દેશી જ
છે એમ આગળ કહેવાનું છે.

વાહલી શબ્દના અર્થનું સૂચક વચન આ પ્રમાણે છે : લઘુજલવહે
વહોલો વાહલિ-વિરયા [વર્ગ સાતમે ગાથા ૬૪૯] અર્થાત્ પાણીનો
નાનો પ્રવાહ એ અર્થમાં વહોલ વાહલિ એને વિરય એમ ત્રણ શબ્દો છે.

ઉદાહરણગાથા—

છિવ્વસ્નેહા છિત્તછિલ્લિલિ છિવિષ્ણ મોલિકુળ શિશુમ્ ।

યત ચલસિ ઘટકરા ત્વં છિષ્ણે । છિહ્ણોલિયાઈ છિષ્ણાલો ॥૨૪૧॥

છિનાળવી હે ! અડકી રહેલ ચોટલીવાળાનાના અચ્ચાને શેરડીનો કટકો આપીને ભોળવી હાથમાં ઘડો લઈ બનાવટી સ્નેહવાળી તું ચાલવા માંડી છે, કારણ કે તારો બર-છિનાળવો-પેલા પાણીના નાના નાળામાં-વહેવામાં-છે.

છિષ્પીરં ચ પલાલે, છિષ્પાલો સમ્યસવતવૃષભે ।

છિલ્લરં અપિ પલ્લલકે, મુખ્લવિકૂળે ચ છિવ્વોલ્લો ॥૩૧૪॥

છિષ્પીર—પલાલ-પરાઠ-ચોલાનું ઘાસ
છિષ્પાલ—તાજા લીલા ઘાસમાં આસક્ત
એવો વઠદ-આસલો

છિલ્લર—છિલ્લર-લાલોચિત્તું-વ્યારો
છિવ્વોલ્લ—‘હિ’ એવો બોલ-નિંદા બતાવવા
મોહું સંકોચવું-વગાડવું-મુખદ્વારા થતો
નિંદાસૂચક આકાર

છિવ્વોલ્લ-ખીબા સંગ્રહકારો છિવ્વોલ્લ નો અર્થ નિંદા બતાવવા સંકોચવું મોહું જ એમ બતાવે છે. હેમચંદ્ર આ શબ્દને ક્રિયાસૂચક તરીકે નોંધે છે ત્યારે અન્ય સંગ્રહકારો આ શબ્દને મુખનું જ વિશેષણ બતાવે છે એટલો એ એમાં ભેદ છે.

છિવ—છિવહ-સ્પૃશતિ-સ્પર્શ કરે છે-છૂર છે [૮-૪-૧૮૨]

છિહ—છિહહ-સ્પૃશતિ-સ્પર્શ કરે છે-છૂર છે [૮-૪-૧૮૨]

આ બે ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધ્યા છે માટે અહીં નથી નોંધ્યા.

ઉદાહરણગાથા—

તવ કૃતે વાષ્પૈઃ સઃ છિલ્લરયં ભરતિ દુષ્ટ ! ત્વમ્ ।

છિવ્વોલ્લેણ તામ્ ઈક્ષસે છિષ્પીરત્ત્વમિવ છિષ્પાલો ॥૨૪૨॥

દુષ્ટ હે ! તેણી તારે માટે આંસુઓથી ખાબોચિયું ભરે છે ત્યારે તાબા લીલા ઘાસમાં આસક્ત થયેલો આખલો એમ પરાળ તરફ મોહું સંકોચે છે તેમ તું તેણીની તરફ બેતાં મોહું સંકોચે છે.

છિષ્પાલુચ-છિકોબળ-છિહંડયા પુચ્છ-અસહન-દધિસરાઃ ।

છિષ્ણોબ્ધવા ચ દૂર્વા, તથા છિષ્ણચ્છોડનં શીઘ્રે ॥૩૧૫॥

છિપ્પાલય—પૂંછડું
 છિકોબળ—બસહન—સહન ન કરી શકે તે
 છિહંદય—દધિસર—દહીની તર-મસ્તુ-મટો

છિળ્ળોબ્ધવા—છિન્નો-ઢૂવા-છેવા-કાપ્યા—
 છતાં ઠઠ્ઠવ પામનારી—ઠ્ઠગનારી—ઠ્ઠવા
 —ધરો
 છિળ્ળચ્છોડળ—શીઘ્ર—ઝલદી—તરત

ઉદાહરણગાથા—

વરછિપ્પાલય ! છિળ્ળોબ્ધવા-છિહંદેહિ ધવલ ! પુષ્ટોઽસિ ।
 છિળ્ળચ્છોડળગમને દ્વક્કાછિક્કોબળો ભવ દ્વાનોમ્ ॥૨૪૩॥

ઉત્તમ પૂંછડાવાળા હે ધવલ-બળદહ ! તું ધરો ખાઈને અને દહિસર-
 દહીની તર-મટો-પાં પીને પુષ્ટ થયો છે તો હવે શીઘ્ર જવામાં હાકને
 ન સહન કર એવો તું થા અર્થાત્ -તને ચલવવા માટે હાક ન મારવી
 પડે એવો તું થા.

દધિકે છિહિંદિમિલ્લં, છિલ્લટરમણં ચ મિચળ-મિવળ-ક્રીડા ।
 છુંદં बहुके, बलाकायां छुई, छिप्तके छुहियं ॥૩૧૬॥

છિહિંદિમિલ્લ—દહી
 છિલ્લટરમણ—આંખો મીંચવાની રમત-
 ‘આંખમીંચામણી’ નામની રમત

છુંદં—બહુ-ઘળું
 છુई—બલાકા-બગલી
 છુहियं—સુધિત—(સુધા-ચૂનો. ચૂનો
 ચોપડેલ હોય તે સુધિત) લીપેલું-ધોલેલું
 —બોલ કરેલું

ઉદાહરણગાથા—

છુંદંધનચ્છુહિઅં નમઃ ઉઢ્ઠીનછિહિંદિમિલ્લધવલછુઈં ।
 યાવદ્ ભૂતં તાવત્ તયા છિલ્લટરમણં સલ્લોભિઃ કૃતમ્ ॥૨૪૪॥

બ્યાંસુધી દહીં જેવી ઘોળી બગલીએ! આકાશમાં ઊડતી હતી અને
 ઘણા મેઘોથી આકાશ લીંપાયેલું હતું ત્યાંસુધી તેણીએ સખીઓની સાથે
 આંખમીંચામણીની રમત કરી.

૧ સરસ્વાતો “દહિએ ચિરિહિંદિલ્લ” (વર્ગ ૩ ગા० ૩૦૦) અર્થાત્ ‘ચિરિહિંદિલ્લ’
 અને ‘છિહિંદિમિલ્લ’ એ બન્ને શબ્દોનો સમાન અર્થ છે અને એમના ઉચ્ચારણમાં પણ વિશેષ
 અંતર નથી. એ બેમાંથી કોઈ એક શબ્દ, બોજા શબ્દના વિકૃત ઉચ્ચારણ દ્વારા નીપજેલો
 જણાય છે.

હુરિય-હુરમહિ-હુંહુંમુસયા મૃત્તિકા-હુરહત્થ-(હુરહસ્ત)-અરતિષુ ।
 હેંહી લઘુરધયાયામ્, હેહી સ્તોકપ્રસૂનમાલાયામ્ ॥૩૧૭॥

હુરિયા—માટી
 હુરમહિ—હુરમર્દિ—હુરા-બ્રહ્મા-વહે મર્દન-
 મુંહન-કરનારો-હજામ-નાપિત
 હુરહત્થ—હુરહસ્ત-હાયમાં હુરા-અબ્રા
 -વાલો-હજામ-નાપિત
 હુંહુંમુસય —અરતિ-રણરણક-ઉત્સુકતા-
 ઉત્કંઠા-ને લીધે થતી વેચેની

હેંહી—હિંદ્ર-હીંદુ—માની શેરી
 હેહી-થોડા ફૂલવાઢી માઢા

હુરહત્થ-મૂળમાં હુરમહિનો અર્થ બતાવવા હુરહત્થ શબ્દ મૂકેલો છે. પરંતુ હુરહત્થ શબ્દ પણ દેશી છે. અને તેને પર્યાય બતાવવાની રીતે મૂળમાં નોંધી બતાવ્યો છે.

ઉદાહરણગાથા--

યુક્તં હુંહુંમુસયં કરોષિ હુરમહિયાપ હુરહત્થ ! ।
 હેહી ચેવ અનુરૂપા હુરિયાઘટિતસ્ય હેંહિયક્ષસ્ય ॥૨૪૫॥

હબમ હે ! હબમડી માટે અરતિ-બેચેની-કરે છે-અનુભવે છે તે ઠીક છે. માટીથી બનાવેલા હીંડીના-નાની શેરીના-ચક્ષને થોડાં ફૂલોવાળી માલા જ યોગ્ય છે.

હેત્તરં અનવ્યશૂર્પાદિ, હેમઓ હસ્તવિમ્બે ।
 છાગે હેહઓ, ક્ષેત્રજાગરે હેત્તસોવણયં ॥૩૧૮॥

હેત્તર—જૂનું સૂપડું વગેરે ઉપકરણ
 હેમબ—હાયનું બીજું-હાયનો છાપ-થાપો

હેહ } —છાગ-બકરો
 હેહ+ક=હેહબ }
 હેત્તસોવણય—ક્ષેત્રસ્વપનક-હેતરની
 ચોકી માટે હેતરમાં જાગતા હુવું-
 હેતરમાં જાગવું

ઉદાહરણગાથા—

મષિહેમહલ્લવસનાં પરિહૃત્ય હેત્તરં ઇવ માં મગિનિ ! ।
 તસ્યાઃ કૃતે સ હેહો નિશિ મ્મજતિ હેત્તસોવણમિષેણ ॥૨૪૬॥

હે બહેન ! મધના થાપાવાળાં કપડાવાળી મને જૂનાં સૂપડાં વગેરે ઉપકરણોની પેઠે તણુ ઠંઈને તે બકરો-બકરા જેવો જડ, તેણીને માટે રાત્રે ખેતરમાં જાગવાને બાને બાંધ છે.

છોબ્મો પિશુને, દાસે છોઈઓ, અપ્રિયે છોબ્મત્યં ।

છોબ્મ—પિશુન—खळ माणस

છોઈબ—દાસ—चाकर

છોબ્મત્ય

બુબ્મત્ય

—अप्रिय—अणममतुं

છોબ્મ—પહેલાના દેશીકોશોમાં છોબ્મો खळ: આવેા પાઠ છે. આ પાઠ બેઈને કેટલાક દેશીસંગ્રહકારો खळ શબ્દનો અર્થ કરતાં ઠગાયા છે, खळ શબ્દ खळ માણસ અર્થમાં છે અને खोल ના અર્થમાં પણ છે ઠગાયેલા એ દેશીસંગ્રહકારો ઉક્ત એ અર્થમાંથી અહીં खोल અર્થને લીધેા અને પોતાના કોશોમાં નોંધ્યું કે છોબ્મો खलो. આમ નોંધ્યા પછી તેઓએ खळ ની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું કે खळ એટલે પિણ્યાક-खोल અને ઉદાહરણ પણ એ અર્થને બંધબેસે એવું આપ્યું.

પરંતુ અમે તેા સારામાં સારા દેશીકોશોતું પર્યાલોચન કયું છે અને એમ બરાબર તપાસ કર્યા પછી જ છોબ્મ નો અર્થ પિશુન-खळ માણસ-लुब्वो એમ નોંધ્યું છે અને ઉદાહરણ પણ એ અર્થને ઘટે એવું આપ્યું છે.

આમાં કોણુ ખડું છે અને કોણુ ખોટું છે ? એ તેા તેઓ જ જાણે જેઓ બહુદર્શી હોય અર્થાત્ આવા વિવાદવાળા સ્થળોમાં બહુદર્શીને પ્રમાણરૂપ સમજવા.

ઉદાહરણગાથા—

तस्याः कटिभववस्त्रं उत्तरीयं कृत्वा मम दर्शयन् ।

किं करिष्यसि अहं भणं रे छोइब ! छोबम ! छोबमत्यं ॥२४७॥

તેણીના કટિવસ્ત્રને ઉત્તરીયરૂપે કરીને મને દેખાડતો હે ! ચાકર ! હે બજ ! તું હવે શું નિંદનીય-અણુગમતું—કરીશ.

૧ 'બજ' શબ્દ 'ગાઠ' અર્થને તથા 'નિંદા' અર્થને સૂચવે છે. તેના સંવાદ માટે જુઓ પાઈઅસદ્મહાણવ'માં 'બજ' શબ્દ.

અહીં હ્રદ્ અર્ણ એ પાઠાંતર છે. તેનો અર્થ અહીં બીજું થાય છે. અને એ અર્થ પણ સંગત છે.

[આદિમાં છવાળા એકાથક શબ્દો પુરા થયા]

આદિમાં 'છ'વાળા અનેકાર્થ શબ્દો:—

છંટો જલચ્છટા—શીઘ્રેષુ, છાઓ વ વુશુક્ષિત—કૃશેષુ ॥૩૧૯॥

છંટ—૧ પાણીના છાંટા—પાણીનો છંટકાવ | છામ—૧ મુસ્યો ૨ દૂબલો—પાતલો—કૃશ
૨ શીઘ્ર—ઉતાવલો

છામ—

શં—સંસ્કૃત છાત ઊપરથી આ છામ શબ્દ ઊપજી શકે એમ છે અને અર્થમાં પણ વાંધો આવવાનો નથી છાતોદરો જુવદશાં ક્ષણમુત્સવોઽમૂત [માઘ સર્ગ ૫, શ્લો ૨૩] એ પદ્યમાં માઘ કવિએ પોતે છાત શબ્દને પાતલું—'કૃશ' અર્થમાં વાપરેલો છે. અર્થાત 'પાતળા' અર્થમાં 'છાત' શબ્દનો પ્રયોગ માઘ એવા સુપ્રસિદ્ધ કવિએ કરેલો છે. અને એ 'છાત' ઊપરથી 'છામ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થઈ, શકે એમ છે છતાં તેને આ દેશીશબ્દસંગ્રહમાં કેમ નોંધ્યો ?

સમા—છાંચ્ અંતકર્મણિ [ધાતુપાઠ પૃ ૧૭૦ ધાત્વક ૬ દિવાદિ ગણ] અર્થાત 'છા' એટલે અંત કરવો—વિનાશ કરવો—છેદી નાખવું—એ અર્થવાળા આ 'છા' ધાતુ દ્વારા સં 'છાત' શબ્દ નીચે છે માટે 'છાત' શબ્દના મૂળ ધાતુ પ્રમાણે તેનો 'છન્ન-છેદાયલુ'—અર્થ જ બરાબર છે 'પાતળા' અર્થમાં તેનો પ્રયોગ, 'છાત'ના મૂળ ધાતુ પ્રમાણે બરાબર નથી અર્થાત સં 'છાત' શબ્દ ઊપરથી નીચતો 'છામ' શબ્દ પાતળા અર્થમાં પ્રસિદ્ધ નથી માટે જ તેને અહીં 'પાતળા' અર્થમાં દેશી તરીકે નોંધી બતાવ્યો છે.

શં—ધાતુઓના અનેક અર્થો છે. એ ન્યાયે 'છાત' નો મૂળ ધાતુ 'પાતળું કરવું' અર્થવાળો કેમ ન હોય ? અને હોય તો પછી 'છાત' શબ્દ પણ 'પાતળા' અર્થવાળો થયો અને એ ઊપરથી 'છામ' શબ્દ વ્યુત્પન્ન થાય એટલે પણ અહીં 'છામ'ને નોંધવાની શી જરૂર ? વળી માઘ કવિનો જે શ્લોક આગળ બતાવ્યો છે તેમાં તો 'છાત'નો 'પાતળું' અર્થ છે જ.

સમા૦—“ઘાતુઓના અનેક અર્થો છે” એ ન્યાય તો ખરાખર છે પરંતુ એનો ઉપયોગ કાંઈ આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે ન થાય અર્થાત્ આપણે જેમ ઇચ્છીએ તેમ ઘાતુના અનેક અર્થો ન કરી શકાય; કિંતુ ‘ઘાતુઓના અનેક અર્થો’ એ ન્યાય ઊપર લોકપ્રસિદ્ધિનો અંકુશ છે એટલે લોકોમાં જે ઘાતુ, જેટલા અર્થમાં પ્રસિદ્ધ હોય તેટલા અર્થમાં તે, અનેક અર્થવાળો કહેવાય. આ રીતે જોઈએ તો ‘છાત’નો મૂળ ‘છો’ ઘાતુ લોકોમાં ‘છેદવા’ અર્થમાં જ પ્રસિદ્ધ છે નહિ કે ‘પાતળા’ અર્થમાં.

વળી, માત્ર કવિનો જે હાખલો બતાવવામાં આવ્યો છે તે પણ ખરાખર નથી. કારણ કે એ એક હાખલા સિવાય લોકમાં ક્યાંય ‘છાત’ શબ્દ ‘પાતળા’ અર્થમાં નથી વપરાયો તેમ માત્ર સિવાય બીજા કોઈ કવિઓએ પણ ‘છાત’નો ‘પાતળા’ અર્થમાં પ્રયોગ નથી કર્યો. એ ઊપરથી એમ સપ્રમાણ થાય છે કે ‘છાત’ શબ્દ ‘પાતળું’ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ નથી માટે જ એ ઊપરથી વ્યુત્પન્ન તથા ‘છાત્’ શબ્દનો ‘પાતળું’ અર્થ કેમ થઈ શકે ? આમ છે માટે ‘છાત્’ શબ્દને ‘પાતળા’ અર્થમાં અહીં દેશી તરીકે નોંધી બતાવવો એ ન્યાયપ્રાપ્ત છે. આ વિશે વધારે લખવાથી શું ?

ધાન્યાદીનાં મલને ગોમય-વસ્ત્રેષુ તથા છાણં ।

છાયા કીર્તિ-ભ્રમરીષુ, છારયં ઇક્ષુશલ્ક-મુકુલેષુ ॥૩૨૦॥

છાણ—૧ ધાન્ય વગેરેને મસઢવું ૨
ગોમય-છાણ ૩ વસ્ત્ર-કપડું

છાયા—૧ કીર્તિ ૨ ભ્રમરી
છારય—૧ શેરડીનો ફટકો અથવા શેરડીની
ફાતઢી ૨ કઢી

છાણી—કેટલાક દેશીસંગ્રહકારો ‘છાણુ’ને બદલે ‘છાણી’ પાઠ નોંધી બતાવે છે.

છાઇલ્લો ચ પ્રદીપે સદશે ઝને સુરુપે ચ ।

છિદ્ર-કુટીષુ છિલ્લં, છિંડં શિલા-છત્ર-ધૂપયન્ત્રેષુ ॥૩૨૧॥

છાઇલ્—૧ છાયાવાઢો-દીવો ૨ સરખો
૩ ઝળો ૪ છાયા-કાંતિ-કાંતિવાઢો
-સુરુપ

છિલ્લ—૧ છિદ્ર-છિંડું ૨ કોટઢી
છિંડ } —૧ શિલા-ચોટલો ૨ છત્ર
છેંડ } ૩ ધૂપવું યન્ત્ર-ધૂપધાણ

છિલ્લ—કેટલાક સંગ્રહકારો કહે છે કે 'છિલ્લ' એટલે 'વાડતું અંતર'

છિપ્પં મિક્ષા-પુચ્છેષુ, સ્પૃષ્ટ-શ્ચુતેષુ છિવકં ચ ।

છિવઓ સમૂહ-નીવીષુ, છિંચઓ દેહ-જારેષુ ॥૩૨૨॥

^૧છિપ્પ—૧ મિક્ષા ૨ 'પૂંછડ'

છિક્ક—૧ સ્પર્શાયેલ ૨ છીક-છીંકવું

છિવઅ—૧ સમૂહ ૨ નોવી-નાહી

છિંચઅ—૧ દેહ-શરીર ૨ જાર પુષ્પ

છિંચઅ-કેટલાક સંગ્રહકારો 'છિંચઅ'ને બદલે 'છિંચય' નોંધે છે અને તેનો અર્થ 'કાચું ફળ' બતાવે છે અને એ વિશે નીચેનું ઉદાહરણ આપે છે :

“દુહિતુઃ પ્રથમગર્ભમિવ રક્ષતિ ઇત (પશ્યત) આહતા ગૃહિણી ।

તુમ્બ્યાઃ પ્રથમનિર્ગતમ્ આવન્ચુરબન્ધનં છિંચ” ॥ []

“બુઓ-નજર કરો પ્રથમ નીકળેલા અને સુંદર ડીંટના બંધનથી થોડા બંધાયેલા એવા તુંળીના કાચા ફળને, આદરવાળી ગૃહિણી દીકરીના પ્રથમ ગર્ભની પેઠે સાચવે છે.”

છિપ્પંતી વ્રત-ઉત્સવભેદે, પિષ્ટેડપિ છિપ્પિહી ।

છિક્કકોટ્ટલી ચ પદરવ-પાદમર્દ-છગણણ્ણેષુ ॥૩૨૩॥

^૧છિપ્પંતી—૧ વિશેષ પ્રકારનું વ્રત ૨

વિશેષ પ્રકારનો ઉત્સવ

^૨છિપ્પિહી ૧ વિશેષ પ્રકારનું વ્રત ૨

વિશેષ પ્રકારનો ઉત્સવ ૩ પિષ્ટ-પીઠ

-ચોસ્તા વગેરેનો ભોટ

છિક્કોટ્ટલી—૧ પગનો અવાજ-છીકોટો

કરવો ૨ જે પગવહે ધાન્યને મસલ્લું

૩ છાણાનો ટૂકડો

છિપ્પંટૂરં ગોમયણ્ણે તથૈવ વિષમે ।

શિશુ-શશિષુ લુહ્હીરો, છેઓ અન્તે દેવરે ચ ॥૩૨૪॥

છિપ્પંટૂર—૧ છાણાનો ટૂકડો ૨ વિષમ-સમ નહિ-વાંકુંચુંકું

લુહ્હીર—શુદ્ધીર—૧ નાનો હીરો-બાલક ૨ નાનો હીરો-ચંદ્ર

છેઅ—૧ છેદ-છેડો-અંત-નાશ ૨ દેર-દિયર

૧ જુઓ 'છિપ્પાલ' વર્ગ ૩ ગા. ૩૧૪ તથા 'છિપ્પાલ્ય' વર્ગ ૩ ગા. ૩૧૫ ।

૨ સરસાવો 'છિપ્પંતી' વર્ગ ૩ ગા. ૩૧૧ ।

છેધો સ્થાસક-ચૌરેષુ, શિલા-નવમાલિકાસુ છંડા અપિ ।

છોહો ગળ-વિક્ષેપાઃ છોભાઈત્તી અસ્પૃશ્ય-દ્વેષ્યાસુ ॥૩૨૫॥

'છેધ'—૧ 'હાથનો ધાપો ૨ ચોર
'છેઢા'—૧ 'શિલા-ચોટલી-૨ નવ-
માલિકા-નોમાલી કે નોમાલીની વેલ

છોહ—૧ ગળ-સમૂહ ૨ ક્ષોભ-વિક્ષેપ
છોભાઈત્તી—૧ અસ્પૃશ્યા-નહિ અડકવા
જેવો ૨ દ્વેષ્ય-દ્વેષ કરવા યોગ્ય-
દ્વેષપાત્ર

[આદિમાં છવાળા અનેકાર્થ શબ્દો પુરા થયા]

હવે આદિમાં 'જ'વાળા એકાર્થક શબ્દો:-

જંગા ગોચરભૂમિઃ, જચ્ચો પુરુષે, તુષે જંભો ।

જયણં હ્યકચ્ચે, જરંડો વૃદ્ધે, જળહલી નીવી ॥૩૨૬॥

જંગા—જરયા-ગાયોને ચરવાની જરયા-
ગોચર
જચ્ચ—જાત્ય-જાતિવંત-પુરુષ
જંભ—તુષ-ફોફું

જયણ—જીન-ઘોડાતું જીન-બહ્લર
જરંડ—જરઠ-જરડો-ઘરડો માળસ
જળહલી—નીવી-નાહી

જરંડ—બીબા દેશીસંગ્રહકારો 'જરંડ'ને બદલે 'જરડ' પાઠ બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

જયણેહિ હયાઃ, ગ્રામાઃ જંગાહિ, કળાશ્ચ જંભભાવેન ।

મહિલાઃ જળહલીહિ શોભન્તે ગૌહા જરંડજચ્ચેહિ ॥૨૪૮॥

ઘોડાઓ છુનો વડે-બખ્તરો વડે-શોભે છે. ગોચરો હાથ તો-ગામો શોભે છે. ફેરફાર વડે દાણાઓ શોભે છે, સ્ત્રીઓ નાડીઓ વડે સારી લાગે છે અને ઘરડા પુરુષો વડે ઘરો શોભે છે.

જડિયં સ્વચિતે, જગલં પદ્મસુરાયામ્, જંબુલો ચ વાનીરે ।

લાક્ષ્ણશિલાયાં જવણં, જઢે જંમલ-જહાજાયા ॥૩૨૭॥

૧ સરસાવો 'જેમઅ' વર્ગ ૩ ગા. ૩૧૮ ।

૨ સરસાવો 'હિંડ-હેંડ'-વર્ગ ૩ ગા. ૩૨૧ તથા 'હિંડો'-વર્ગ ૩ ગા. ૩૧૩ ।

જહિય—જટિત—જહેલું—સ્વચિત—(સ્વ+ચિત
—સ્વ—સ્વાભી જગ્યા, ચિત—મરી દેવું)
જગલ—પંકિલ સુરા—નોંઘલું નહીં પણ
આવિલ—હઠોઠાયેલ—મધ
જંબુલ—બાનીર—નેતરજું સ્લાહ—નેતર

જવણ—હઠની રૂપરનો ભાગ—હઠની ટોચ
જંમલ } —જહ—મૂરખ
જહાજામ } —યથાજાત—જન્મતી વસ્તે
જેવો હતો તેવો—જહ મૂરખ

જગલ—બીજા સંગ્રહકારો 'જગલ'નો અર્થ 'પંકવાળો સરકો' બતાવે છે.
જંબુલ—સાતવાહન નામનો સંગ્રહકાર 'જંબુલ'નો અર્થ 'મધનું
લાજન-પાત્ર' બતાવે છે.

જગર—'જગર'નો અર્થ 'સંનાહ-બખતર' છે અને એ 'જગર'
શબ્દ દેશી નથી પરંતુ સંસ્કૃતસમ છે.

જંપ—જંપડ—ઠયયતિ—જત્પતિ—કહે છે [૮-૪-૨]

જવ—જવડ—યાપયતિ—યાપન કરે છે—બીતાવે છે [૮-૪-૪૦]

એ બન્ને ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં
નોંધ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

મણિજહિયવાસભવને જગલ જંબુલગૃહોચિતં નયન્ ।

જહજાય ! કસ્માત્ લજ્જસે જવણડચિતહસ્તજંમલત્વેન ॥૨૪૧॥

નેતરના ઘરવાળાને યોગ્ય એવી પંકવાળી સુરાને, મણિએથી જડેલા
વાસભવનમાં લાવતો તું હે જડહી! શું કામ લાગે છે ? તારે લાજવાની
જરૂર નથી, કારણ કે, તારો હાથ હળની ટોચને યોગ્ય છે અને તેથી તું
જડતાવાળો છે.

જહિમા વિદગ્ધગાથા, જવય-જવરયા યવાહુકુરે ।

જંઘામઓ ચ જંઘાલુયમ્મિ, જંબાલયં ચ જલનીલી ॥૩૨૮॥

જહિમા—યથા+ઈમા=યથેમા—વંહિતે રચેલી
ગાથા—ઉદાહરણરૂપ ગાથા

જવય } —જવારા—જવના અંકુરા
જવરય }

જંઘામઝ } —જંઘાલ—જાંઘોથી ચાલનાર
જંઘાલુઝ } —માત્ર ચાલોને ણાજીવિકા
કરનાર—લેપિયો

જંબાલ—જમ્બાલ—જલનીલી—પાણીની
લીલ—શેવાલ

જંઘાલુઅ—‘જંઘાલુઅ’ શબ્દ પણ દેશી છે અને પર્યાય બતાવવાની ઢબે તેને નોંધી બતાવ્યો છે.

જલનીલી—‘જલનીલી’ શબ્દ સંસ્કૃતમાં પ્રચલિત ન હોય તો તેને પણ દેશ્ય સમજવો.

ઉદાહરણગાથા—

જંઘાલુપ ! નદોતટં ગતા અસિ યત્ તવ તનો જંઘાલો ।

તથા જવરયગોપ્યઃ તવ જહ્મિં તત્ર ગાયન્તિ ॥૨૫૦॥

ત્વં જવયગૌરકાઙ્ગીં સ્મૃત્વા જંઘામઓ ભૂત્વા વ્રજ ।

જલણોલિદુર્ગમાર્ગઃ ન વિજૃમ્ભતે પ્રાવૃદ્ઢ યાવત્ ॥૨૫૧॥

હો ખેપ કરનારી ! તારા શરીર ઉપર પાણીની લીલ ચોંટી છે અને જવારાની રખેવાલીઓ ત્યાં-નદી કાંઠે-તારા સંબંધમાં વિહંગ્ધરચિત ગાથા ગાય છે તેથી એમ જણાય છે કે તું નદીને કાંઠે ગયેલી છે.

જવારા જેવી ગૌર શરીરવાળીને સંભારીને તું ખેપિયો થઈને બા; બ્યાં સુધી ચોમાસું નથી બેઠું ત્યાં સુધી શેવાળને લીધે ન ચાલી શકાય એવો રસ્તો નથી થયો.

૧ આચાર્ય દેમચન્દ્રે પોતાની અન્યયોગ્યવચ્છેદ્ધત્રીશીમાં ‘જહ્મલ’ શબ્દને અહીં જણાવેલ અર્થમાં જ વાપર્યો છે :

‘લહ્મણેમ જહ્મલતયા સમુદ્રં વહેમ-ચન્દ્રદ્યુતિપાનતૃષ્ણામ્’ ॥૩૧॥

સ્યાદ્વાદમજરી પૃ૦૨૩૮ પૂના.

જચ્છંદઓ સ્વતન્ત્રે, જવસરત્તી ચ દીપાલી ।

જળ્ણોહ્ણો નિશાચરે, જંઘાછેઓ ચ ચત્વરકે ॥૩૨૯॥

જચ્છંદઅ } —ચચ્છન્દક-જે ગમે તે
જચ્છંદ } કરનારો-ગમે તેવા છંદ-
વાલો-સ્વતંત્ર-સ્વચ્છંદી

જવસરત્તી-ચક્ષરાત્રી-ચક્ષોની રાત્રી-દીવાલી

જળ્ણોહ્ણ-ચજ્ઞાવહન-ચજ્ઞને હ્ણનાર-રાક્ષસ
જંઘાછેઅ—જહ્મણાછેદ-જે સ્થાન આવતું
જોઈને જંઘા છેદાય પડેલે અત્તી ન
ઊપડે તે સ્થાન-ચોક

ઉદાહરણગાથા—

મણિવલયૈઃ કુર્વંતો જંઘાછેયમ્મિ જવસરસિ ઇવ ।

જળ્ણોહ્ણાણ અપિ ત્વં નિશિ જચ્છંદેણ કિં વરસિ ? ॥૨૫૨॥

રાક્ષસોને પણ બાણે મહિનાનાં વલયો-બલોચાં-દ્વારા ચોકમાં દીવાળી કરતી-પ્રકાશ કરતી-તું રાત્રે સ્વચ્છંદથી શા માટે કરે છે ?

વિદ્રવિતે જગડિઓ, જંમળઅ-આદિઃ યથેચ્છમળક-આદિઃ ।

જરલદ્વિય-જરલવિયા ગ્રામીણે, ઝરુકે જહળરોહો ॥૩૩૦॥

જગડિઅ—જગડેલ-કદર્થના પામેલ
જંમળઅ—ચદ્મળક-જેવું ફચ્છે તેવું
જોલનાર-યથેષ્ટવક્ત્રા

જરલદ્વિય } —ગામડિયો
જરલવિય }

જહળરોહ—જઘનરોહ-જઘનમાંથી-કઢના
ઝાગલા માગમાંથી-પેડુમાંથી-ઝગનાર
-ઝરુ-સાથલ

જંમળઅ-આઈ-જહિચ્છમળિર-આઈ-આ બ-ને શબ્દ સાથે મૂળમાં આઈ-આદિ-શબ્દ નોડેલો છે માટે જંમળઅની પેઠે જાપચ્છઅ જપેચ્છિર-મગિર વગેરે બીજા પણ અનેક શબ્દો સમજી લેવા.

જપિચ્છઅ-યત-અપિ-ઇચ્છુક-ગમે તેની ઇચ્છા કરનાર અથવા યત્પ્રેક્ષક-જે ગમે તે વસ્તુને જોનાર.

જપેચ્છિરમગિર-યત્પ્રેક્ષકમાર્ગિક-જેને જેને પેપે તેને તેને માગનાર ઇત્યાદિ.

જંમળઅ-કેટલાક સંગ્રહકારો જંમળઅને બદલે જંમળમળ એવો શબ્દ નોંધે છે.

જઅહ-જઅહહ-ત્વરતે-શીઘ્ર કરે છે-હટ કરે છે-ત્વરા કરે છે [૮-૪-૧૭૦] આ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધી બતાવ્યો છે માટે અહીં નોંધ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

જરલદ્વિઆહ દ્રઘ્ણા પવનસ્રસમાનઅંશુકં જહળરોહં ।

ઓ ! કામશરજગડિયા જરલવિયા ભવન્તિ જંમળયા ॥૨૫૩॥

બુઓ-કામના બાણોથી કદર્થના પામેલા ગામડિયાઓ, પેલી ગામડિયાણા સાથળ ઉપરનું વસ્ત્ર પવનથી સરી પડેલ હોવાથી ઉઘાડા સાથળને જોઈને જેમ કાવે તેમ ઓલે છે.

જહળસવં અર્ધોરુ, જંકયસુકઓ અલપસુકૂતગ્રાહો ।

જાડી ગુલ્મમ્, જાઈ સુરા, કપિત્થે જાઝરો ॥૩૩૧॥

જહૂણસવ—અર્ધકર—અઢધા સાથઠસુધી
 પહેરવાનું વજ્ર—જાંઘિયું—ચઢી
 જંકયસુકઠ—યત્કૃતસુકૃત—થોઢા સુકૃતથી
 પ્રહી શકાય એવો—થોઢા સુકૃતથી
 વશમાં આવે તેવો
 ઉઢાઢરણુગાથા—

જાઢી—જાઢો—ગુલ્મ
 જાઈ—સુરા—વાર
 જાઢર—ઢોઢું

જાઢરજાઢિકપટકસ્ફટિતજહૂણસવા અપિ તેન સમમ્ ।

જાઈલુઢધા ઢ્રજસિ જંકયસુકૃયા અસિ ત્વં પુત્રિ ! ॥૨૫૪

હુ પુત્રિ ! તારું જાંઘિયું ઢોઢાની જાઢીના કાંઢામાં ભરાવાથી કાઢી
 ગયું છે છતાં ઢારુમાં લુપ્થ થયેલી તું તેની સાથે ન્થ છે તેથી એમ
 જણાય છે કે તું થોઢા જ સુકૃતથી તાબે થા એવી છો અર્થાત્ થોઢુંક
 મનગમતું મળે તેટલામાં તું તાબે થનારી છે.

જાલઘઢિયા શિરોઢૃહે, જિઘિયં 'ઓસિઘિય' અર્થે ।

જિઘ્ણોઢમવા ચ દૂર્વાયામ્, જીવયમઈ ચ વ્યાઘઢૃગી ॥૩૩૨॥

જાલઘઢિયા—જાલઘઢિતા—માથાનું ઘર—
 ઠપરતું ઘર—જાઢાંઢોધી બનાવેલો
 ઘરનો ઠપલો માઠ—અગાઢ્ઠા
 જિઘિય—જિઘિત—સુંધેહું

જિઘ્ણોઢમવા—જીઘ્ણોઢ્ઢવા—જીઘ્ણ ધયા પછી
 ફરીવાર ઠગનારી—દૂર્વા—ધરો
 જીવયમઈ—જીવિતઢૃગી—વ્યાઘઢૃગી—
 ઘયાધે બનાવેલી ઢરણી—ઢરણોને પક-
 ઢવા માટે શિકારીએ બનાવેલી બના-
 વટી પણ જીવતી લાગે તેવો ઢૃગી—ઢરણી

જિમિય^૧—'જિમિય' ઇટલે જમાયેહું—જાધેહું—આ શબ્દ, 'મુજ' ધાતુને સ્થાને વપરાતા
 'જિમ' ધાતુ કારથી આવેલો છે [૮-૪-૧૧૦]

^૨જીહ—જીહૃ—લજતે—લાજે છે—શરમાય છે [૮-૪-૧૦૩]

આ ધાતુ ધાત્વાઢેશના પ્રકરણમાં કહેલ છે તેથી અઢી નોધેલ નથી.

૧ સરસ્વાતો 'જિઘ્ણોઢમવા' ગા૦ ૩૧૫ ।

૨ સંસ્કૃત ધાતુસંપ્રહમાં "ચમૂ ઠમૂ જમૂ ઠમૂ જિમૂ અઢને" [ધાતુપા૦ પૃ૦ ૪૭
 ધાત્વંક ૩૮૧-૩૮૪] નોધોને વૈયાકરણોએ 'જાવા' અર્થનો સૂચક 'જિમૂ' ધાતુ જણાવેલો
 છે. તેસું મૂતકૃદન્ત 'જિમિતમ્' ધાય, તે ઠપરથી પ્રાકૃતશૈલીએ વર્ણવિકાર કરતાં
 'જિમિઅં' પદ ઠપજી શકે છે.

૨ સંસ્કૃત ધાતુસંપ્રહમાં 'હીઠ લજાયામ્' [ધાતુપા૦ પૃ૦ ૧૬૩ અઢાઢિગ્ણ
 ધાત્વંક ૪] ધાતુ છે. તેસું વર્તમાનકાઠમાં 'જિહેતિ' રૂપ ધાય છે. ઇ રૂપના (જિહ+
 ઇતિ) 'જિહ' અંગમાં પ્રાકૃતશૈલીએ વર્ણવિકાર કરતાં 'જીહ' પદ ઠપજે છે અને ઇ
 રીતે પ્રાકૃતમાં પ્રતીત 'જીહ' ધાતુની નિષ્પત્તિ છે.

ઉદાહરણગાથા—

જાલઘડિયાહ યાવત્ તાં ન પશ્યસિ જીવયમહં દ્વ મદનસ્ય ।

તાવત્ ભ્રમ હરિણ દ્વ ત્વં કુલટાજિણ્ણોઽભવાઽ ઝિઘ્ન ॥૨૫૫॥

ઉદાહરણગાથા—

મદનરૂપ વ્યાધની વ્યાધમૃગી જેવી તેણીને અગાશીમાં જ્યાંસુધી તું જોતો નથી ત્યાંસુધી હરણની જેમ કુલટા સ્ત્રીઓરૂપ ધરોને સુધતો સુધતો (તું) ભમ્યા કર.

જુણ્ણો છેકે, જુયલો તરુણે, અપરિગ્રહે જુંજુરુહો ।

જુયલિય-જુરુમિલ્લા દ્વિગુણિત-ગહનાઃ, જૂયઓ ચ વપ્પીહે ॥૩૩૩॥

જુણ્ણ—છેક-ચતુર જોર્ણ-વયોવૃદ્ધ-

અનુભવી

જુયલ—યુવક-તરુણ-જુવાન

જુંજુરુહ—પરિગ્રહ વિનાનો

જુયલિય—યુગલિત-જોટાવાહું-દ્વિગુણિત

-બેવહું

જુરુમિલ્લ—ગહન

જૂયઝ—બપૈયો-ચાતક

જુરુમિલ્લ—ગોપાલ નામનો દેશીસંગ્રહકાર 'જુરુમિલ્લ'ને બદલે 'જૂરુમિલ્લય' શબ્દ નોંધે છે.

જૂરવ—જૂરવદ્-વલ્લવતિ-વૈંચે છે-ઠગો છે. આ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલો છે [૮-૪-૧૩] માટે અહીં નોંધ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

જુંજુરુહાય ઘનરવજુયલિયવિષમશરવેદનાયા મમ ।

દુઃખજુરુમિલ્લઅવસ્થા કથય જૂયઝ ! તસ્ય જુણ્ણજુયલસ્સ ॥૨૫૬॥

હું પરિગ્રહ વિનાની છું અને વરસાદની ગર્જનાને લીધે કામદેવની વેદના એવડી વધી ગઈ છે એવી મારા દુઃખની ગહન અવસ્થાને આતક હે ! તે ચતુર જુવાનને તું કહેજો.

જેમણયં દક્ષિણકે અરે, જો રં ચ 'યઃ કિલ' અર્થે ।

જોવલ્લ અચોક્ષે, જોઓ ચન્દ્રે, જોગ્ગા ચ ચાટૌ ॥૩૩૪॥

જેમણ } —જમણું અંગ હાથ વગેરે
જેમણય

જો રં—'યઃ કિલ'—'યઃ સ્વલ'—આ શબ્દ વાક્યનો આદિમાં વપરાય છે. તેમાંના 'જો' નો અર્થ 'જે' છે અને 'રં' નો અર્થ 'કિલ'—નિશ્ચય છે

જોવલ્લ—ચોવલું નહિ—મેહું

જોઝ—ચોત—ચંદ્ર

જોગ્ગા—ચાટું—ચુસામત

ઉદાહરણપ્રાથા—

જયશ્રોનિવાસજેમણમુજ ! તવ ગુણવર્ણને કા જોગા ।

જો રં યશસા ચાલુક્ય ! જોકલ્લં અપહરસિ જોક્લસ ? ॥૨૫૭॥

જયશ્રીના નિવાસરૂપ જમણા હાથવાળા હે ચાલુક્ય ! 'જે તું તારા યશ વડે ચંદ્રની મલિનતાને ખરેખર મટાડી દે છે' એ પ્રકારે તારા શુભુતું વર્ણન કરવામાં કઈ ખુશામત છે ?

નક્ષત્રે જોડં જોડસં ચ, જોઈ ચ વિદ્યુતિ ।

સ્વલિતે જોડરો, જોડક્લો દીપે, જોડિઓ વ્યાધઃ ॥૩૩૫॥

જોડ } -દ્યોત- }
જોડસ } જ્યોતિષ- } -નક્ષત્ર
જોઈ—જ્યોતિષ }
દ્યુતિ } -વોજલો

જોડર—સ્વલિત
જોડક્લ—જ્યોતિષક-જ્યોતિવાલો-દીવો
જોડિઓ—વ્યાધ-શિકારી

ઉદાહરણપ્રાથા—

મેઘે પિહિતજોડસપતિ-જોડે રુચિરજોડજોડક્લે ।

હિણ્ડન્તે ચ જોડરયા મન્મથજોડિયશરાદ્વતાઃ કુલટાઃ ॥૨૫૮॥

મેઘ વરસે છે. મેઘને લીધે ચંદ્ર અને નક્ષત્રો ઠંકાઈ ગયાં છે અને વિજળીને! સુંદર દીવો ચમકે છે એવે વખતે કામદેવરૂપ શિકારીના ખાણોથી વિંધાયેલી કુલટા સ્ત્રીઓ સ્વલિત થતી-ઠેખાં ખાતી ખાતી-લપસાતી જતી છતાં ભમ્યા કરે છે.

નયને જોયણં, તથા સ્વદ્યોતે જોડયં જાનીહિ ।

જોડંગણો ચ ઇન્દ્રગોપે, જોવારીઈ જોણ્ણલિયા ॥૩૩૬॥

જોયણ—દ્યોતન-નયન-આંક
જોડક—દ્યોતિત-સ્વદ્યોત-સ્વજૂઓ-
ભાગિયો

જોડંગણ—ઇન્દ્રગોપ નામનો કીજો
જોણ્ણલિયા } -જુવાર-જાર-આ નામનું
જોવારી } ધાન્ય

જોવારી—આ શબ્દ પણ દેશી જ છે.

૧ મૂળના 'અ જોડરયા' પાઠને 'અજોડરયા' એમ અલ્પલંબ વાંચિએ તો તેનો અર્થ 'અસ્વલિત' એમ સમજવો-અર્થાત્ 'એ વસ્તુ પળ કુલટા સ્ત્રીઓ સ્વલનો પામ્યા વિના ભમ્યા કરે છે' એવો એનો સલ્લંગ અર્થ સમજવો.

ઉદાહરણગાથા—

ચલજોહ્વ-જોહંગણં ઈક્ષિત્વા જોષ્ણલિયકારણં કાલમ્ ।

કર્ષકવધ્વઃ હર્ષાદ્ ઉત્ફુલ્લકજોયણા ભવન્તિ ॥૨૫૧॥

ખજૂઆએને અને ઇંદ્રગોપ નામના ક્રીડાએને ચાલતા બેઈને ખેડૂતની વહુએએ જાણ્યું કે હવે 'જરા' નામના ધાન્યને થવાનો સમય પાસે આવ્યો છે. આ રીતે એમ જાણીને જેમનાં નથનો હર્ષથી ફૂલી ગયાં છે એવી તેણીઓ આનંદયુક્તા થાય છે.

જોવ્વણગીરં તથા જોવ્વણવેઅં જોવ્વણોવયં ચ જરા ।

જોવ્વણગીર	} -યૌવનગીર-જુવાનીતું પાળી-	} -જરા-વૃદ્ધાવસ્થા	
જોવ્વણવેઅ			-યૌવનવેગ-જુવાનીનો વેગ-જુવાની જતાં છતાં ય
જોવ્વણોવય			-તેની બસર વેગરૂપે શરીરમાં રહી છે તે- -યૌવનહવય-જુવાનીનો પાસેનું વય

જોવ્વણગીર-જોવ્વણોવઅ-કોઈ સંગ્રહકારે આ બંને શબ્દોનો અર્થ 'ઋક્ષ'-રીંછ બતાવ્યો છે. અને 'રીંછ' અર્થ સમજીને એ સંગ્રહકારે આ બંને શબ્દોને ચોપગાં પ્રાણીના વર્ગમાં નોંધી બતાવ્યા છે તે, તેનો સંભોહ-બ્રમ-જ છે.

ઉદાહરણગાથા—

જોવ્વણગારં તરુણત્વેડપિ વિજિતેન્દ્રિયાણાં પુરુષાણામ્ ।

જોવ્વણવેષ અપિ ન જોવ્વણોવયં ભવતિ હતરેષામ્ ॥૨૬૦॥

ઇંદ્રિયોને જિતી લેનાર પુરુષોને માટે તેમની તરુણ અવસ્થામાં પણ જરા-વૃદ્ધાવસ્થા-છે અને બીજાએને-ઇંદ્રિયોને તાબે રહેનારાએને-માટે તો જરા-વૃદ્ધ અવસ્થા-આવવા છતાં ય વૃદ્ધ અવસ્થા નથી હોતી. [આદિમાં 'જ' થી માંડીને 'જો' વાળા એકાર્થક શબ્દો પુરા ગયા]

આદિમાં 'જ'વાળા અનેકાર્થક શબ્દો

જળહં લઘુપિઠરે કૃષ્ણે ચ, જંપણં અકીર્તિ-વદનેષુ ॥૩૩૭॥

જળહ—૧ નાનો ધાઢી ૨ કૃષ્ણ-કાઢું

જાળ—૧ જલપત-અકીર્તિ ૨ વદન-
જલાન-જે વડે બોલાય તે-શોલકાનું
સાધન-મુખ

વેતસ-વરુણેષુ જંબુઓ ચ, ગ્રામણી-વિટેષુ જગત્તો ।

જચ્ચંદનં અગુરુઃ કુહ્કુમં ચ, જોવો ચ વિન્દુ-સ્તોકેષુ ॥૩૩૮॥

જંબુક—૧ નેતરતું વૃક્ષ ૨ પશ્ચિમ

દિશાઓ દિવપાલ-વરુણ

જગત્ત { જનપુત્ર } ૧ ગ્રામણી-ગામનો
 { જનયુક્ત } નાયક ૨ વિટ-જાર

જચ્ચંદન—જાત્યચન્દન-૧ ક્ષર ૨ કંકુ

—કેસર

જોવ—૧ વિન્દુ ૨ થોડું

જૂર—જૂરહ-સ્થિત્યે-સ્ત્રીજે છે-જૂરે છે

જૂરહ-ક્રુધ્યતિ-ક્રોધ કરે છે । આ ધાતુઓ, ધાત્વવાદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે

[૮-૪-૧૩૨] [૮-૪-૧૩૫] માટે અહીં કહ્યા નથી.

['જ' આદિવાળા શબ્દો પુરો થયા]

હવે 'જ્ઞ' આદિવાળા એકાર્થક શબ્દો

સતતવર્ષે જ્ઞહી, જ્ઞસ્તો તુષ્ટે, જ્ઞલા ચ મૃગતૃષ્ણા ।

જ્ઞંટી લઘુઋર્ધ્વકેશેષુ, પીલુ-માયાસુ જ્ઞંહુય-જ્ઞમાલા ॥૩૩૯॥

જ્ઞહી—નિરંતર વરસાદ-વરસાદની જ્ઞહી

જ્ઞસ્ત્ર—તુષ્ટ-તોષ પામેલ

જ્ઞલા—મૃગતૃષ્ણા-જ્ઞાંજ્ઞવાં

જ્ઞંટી—જ્ઞંટિયાં-નાના અને ઠમા વાઠ

જ્ઞંહુય—પીલુતું વૃક્ષ-પીલુની જ્ઞાલ્ય, પીલુ

જ્ઞમાલ—માયા-ઇન્દ્રજાલ-ધમાલ

ઉદાહરણગાથા—

ન જ્ઞહિં જ્ઞસ્તો અપિ રવિઃ કરોતિ જ્ઞલં ચૈવ અત્ર મરુદેશે ।

મુચ્ચ જ્ઞમાલાઈ લુલદ્જ્ઞંટિઓ જ્ઞંહુયાઈ ચુળટય ॥૨૬૧॥

સૂચ્યું તુષ્ટ થયે હોય તે પશુ મારવાડમાં ઝડિ-વરસાદની ઝડિ-વરસાવતો નથી પશુ તે અહીં મારવાડમાં ઝાંઝવાં જ કરે છે. ઇન્દ્રજાળને મુકી દે અને ફરફરતા ઝાંટિયાં માથામાં ઊભાં છે એવો તું પીલુઓને ચુટ-લેગાં કર.

જ્ઞંહલિ-જ્ઞંસ્વર-જ્ઞરયા અસતી-શુષ્કતરુ-સુવર્ણકારેષુ ।

જ્ઞજ્ઞરિ-જ્ઞરયા સ્થિસ્થિરિ-મશકેષુ, જ્ઞંપણી પક્ષમણિ ॥૩૪૦॥

શંડલી—અસતી—કુલટા સ્ત્રી
 શંઝર—શાંઝરું—સૂકું જાડ
 શરય—સોની—શારનારી—શારણ કરનાર

શજ્ઞરિ—પોતાને કોઈ ન અડકે એવું
 બતાવવા ચંડાઢ વગેરે, હાથમાં જે
 લાકડી રાખે છે તેવું નામ શજ્ઞરિ
 અને એવું બીજું નામ 'શિક્ષિરિ' છે.
 શરઝ—શીરુકા—મશક—મચ્છર
 શંપળી—પાંપળ

શરઝ—'ઝરુઝ'નો અર્થ મશક છે અને જે શખ્દો મશક અર્થને
 બતાવે છે તે બધા 'ચીરી' અર્થને પણ બતાવે છે. કોઈપ કહ્યું છે કે
 " 'મશક' અર્થને બતાવનારા શખ્દો 'ચીરી' અર્થને પણ બતાવે છે એવા
 કાબ્યતત્ત્વસોનો અભિપ્રાય છે."

ઉદાહરણગાથા—

શરઝઆકુલે મીલિતશંપળિયં શજ્ઞરીકરવિરુપમ્ ।
 શંઝરતલે શરયઝધમં હહા ! ! ! શંડલી રમયતિ ॥૨૬૨॥

બધાં મચ્છરો અણુબણે છે એવા સૂકા આંખરાને તળે-નીચે-મીંચાથેલ
 પાંપણુવાળા, હાથમાં ઝજ્ઞરિ નામની લાકડી રાખનાર ચંડાળની જેવા
 કદરૂપા એવા નીચ સોનારને પેલી અસતી રમાડે છે. હહા ! !

વચનીયે શ્ક્રિય-શ્ક્રિયા, શરંકો ચ તૃળપુરુષઃ ।
 શંટિય-શંટલિયાઓ પ્રહૃત-ચક્રમળઅર્થેષુ ॥૩૪૧॥

શ્ક્રિય } -વચનીય-નિદનીય, નિદા
 શ્ક્રિયા } શક કરવા
 શરંક—ચાસનો પુરુષ-ઓહું-ચાહ્યો

શંટિય—પ્રહાર
 શંટલિયા—ચક્રમળ-વારંવાર ક્રમળ-ચાલતું

ઉજ્જિશ્ક્રિય—આ શબ્દનો અર્થ 'નિદનીય' છે અને તેને, 'શ્ક્રિયા'ની સાથે
 'ઉત્'ઉપસર્ગ લગાડાને નિપજાવવાનો છે.

શરંક—કેટલાક સંગ્રહકારો આને બદલે 'શરત' શબ્દ નોધે છે.

શંડ—શંડશ્-શીયતે-પાતલું કરે છે [૮-૪-૧૩૦]

શંપ—શંપશ્-અમતિ-મમે છે [૮-૪-૧૬૧]

આ બંને ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોધેલા છે માટે આહીં
 નથી બતાવ્યા.

ઉદાહરણગાથા—

ન કુર્વન્તિ જ્ઞંટિયં ન ચ જ્ઞંટલિયં જ્ઞક્રિયાઈ અગણ્યન્તઃ ।

તવ કુમારપાલ ! રિપવઃ અક્ષિસ્વિય ! રણાજિરે જ્ઞરંકા હવ ॥૨૬૩ા

હે અનિંદિત કુમારપાલ ! રણાંગણમાં યોડા બેવા અને નિંદાને નહિ ગણકારતા એવા તારા શત્રુઓ પ્રહાર કરતા નથી તેમ ચંક્રમણુ-ભાગવાનું-પણુ કરતા નથી.

દગ્ધે જ્ઞલુસિયં તથા જ્ઞલુંકિયં જ્ઞામિયં ચૈવ ।

જ્ઞંકારિય-જ્ઞંસ્વરિયા અવચયને, જ્ઞોલિકાયાં જ્ઞલજ્ઞલિયા ॥૩૪૨॥

જ્ઞલુસિય } —દગ્ધ-બલેલું, બલ્લું,
જ્ઞલુંકિય } —જ્ઞલસયું
જ્ઞામિય }

જ્ઞંકારિય } —ચુંટું-ફલ ફૂલ ઉતારવાં
જ્ઞંસ્વરિય } —જોડી
જ્ઞલજ્ઞલિયા } —જોડી
જ્ઞોલિકા }

જ્ઞોલિકા—સંસ્કૃતમાં પ્રચલિત ન હોય તો આ શબ્દને પણ દેશ્ય સમજવો.

ઉદાહરણગાથા—

તાપજ્ઞલુંકિયદવજ્ઞલુસિઓ તવ પ્રતાપજ્ઞામિઓ ચ રિપુઃ ।

ફલજ્ઞંકારિય-દલજ્ઞંસ્વરિયાઈ કરોતિ જ્ઞલજ્ઞલિયદ્વત્થો ॥૨૬૪ા

તાપથી ઠાએલો, દવથી બળેલો અને તારા પ્રતાપથી સળગેલો તારા શત્રુ હાથમાં બેળી લઈને ક્ષેત્રને અને પાંદડાંને ચુંટે છે.

જ્ઞાહં લતાગહને, જ્ઞામરો જરી, જ્ઞાહલં ચ વડણિફલે ।

જ્ઞારુઅ-જ્ઞિરિંડ-જ્ઞીરા ચીરી-જરકૂપ-લજ્જાસુ ॥૩૪૩॥

જ્ઞાહ—લતાગહન-જ્ઞાહ
જ્ઞામર—પ્રકર્ષપ્રાપ્ત વચ્ચવાલો-ચરહો
જ્ઞાહલ—વળતું ફલ-કપાસતું ફલ-શિહતું

જ્ઞારુઅ—ચીરી-વિશેષ પ્રકારનું જીવહું—
રાત્રે જ્ઞીં જ્ઞીં એવા બવાજ કરનારું
જીવહું-મન્છર
જ્ઞિરિંડ—જૂનો કૂવો
જ્ઞીરા—હોકા-અજ-શરમ

૧ 'અક્ષિસ્વિયરણાજિરે' એમ અલંક વાંચતાં 'અનિંદનીય રણાંગણમાં' એવો અર્થ કરી શકાય અને તે સંગત પણ છે.

ઉદાહરણગાથા—

શાકલચુપ્તનકાર્યે અશ્વોર ! કથં જ્ઞામરં નિયોજયસિ ।
શ્વારુઅ-શ્વાહચ્છન્ને શ્ચિરિંદય ષષ યત્ પતિપ્યતિ ॥૨૬૫॥

નિર્ભ્રજ હે ! ઝિંડવા ચુંટવા માટે ઘરડા માણસને શા માટે યોજે છે ? કારણ કે એ ઘરડો ચીરી-ગણુ ગણુ કરતાં નાનાં છવડાં-અને લતાઓથી ઢંકાયેલા જુના કૂવામાં પડી જશે.

શુંખો વાદ્યવિશેષે, શ્રુત્તી છેદે, શ્રુદ્ધં અલીકે ।

શ્રુલ્લુરિ-શ્રુંટણ-શ્રુંશ્રુમુસયા ગુલ્મ-પ્રવાહ-મનોદુઃખેષુ ॥૩૪૪॥

શુંખ—‘તુળય’ નામનું વિશેષ પ્રકારનું વાજું
શ્રુત્તિ—છેદ-કાપ
શ્રુદ્ધ—શ્રુદ્ધં અલીક—હોદું

શ્રુલ્લુરિ—ગુલ્મ-નાના છોડ-થડ કે શાખા
વગરનું જ્ઞાહ
શ્રુંટણ—પ્રવાહ
શ્રુંશ્રુમુસય—મનનું દુઃખ

શ્રુમુશ્રુમુસય—બીજા સંગ્રહકારો ‘શ્રુંશ્રુમુસય’ને વદલે ‘શ્રુમુશ્રુમુસય’ ઇવો શબ્દ નોધે છે

શ્રુણ—શ્રુણફ-શ્રુગુપ્તે-ઘ્ણા કરે છે [૮-૪-૪]

આ ધાતુને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલો છે માટે અહીં નોંધ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

તવ નાસ્તિ બ્રહ્મશ્ચતો શ્રુંટણતટશ્રુલ્લુરિશુ જ્ઞાતોઽસિ ।
શ્રુંશ્રુમુસયવત્યા મમ કથિતં તત્ર શુંખવાદૈઃ ॥૨૬૬॥

તું જૂઠ્ઠને કાપતો નથી એટલે ખોટા ખોટો છો, પ્રવાહને કાંઈ રહેલા નાના છોડવાઓમાં તું જલ્લિતો છે એટલે એના છોડવાઓમાં તું ભમ્યા કરે છે. (આ વાત) ત્યાં મનના દુઃખનાગી તેણીએ તુણ્યને વગાડનારાઓ દ્વારા મને કહેલ છે

શ્રૂરં કુટિલે, શ્વેરો જરઘટે, શ્વેદુઓ ચ કન્દુકકે ।

અર્ધમહિષ્યાં શ્વોટ્ટી, શ્વોહપ્પો વળકધાન્યે ॥૩૪૫॥

સૂર—કુટિલ—વક્ર—બાંકું

શેર—લોચરો ઘંટ—હેરો—તોફાની ઢોરને

ગલે બાંધવામાં આવતું લાકડું

શેંદુબ—કંદુક—ગેદ—દહો

શોટ્ટી—મઠ્ઠી મેંસ—પાહી—જુવાન મેંસ

શોહણ—ચણાતું ધાન્ય—ચણા

શોહણ—બીજા સંગ્રહકારો 'સુકા ચણાના શાક'ને 'શોહણ' કહે છે.

સૂર—સૂર્ય—સ્મરતિ—યાદ કરે છે [૮-૪-૭૪]

ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં આ ધાતુ કહેલો છે માટે અહીં કહ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

શોહણક્ષેત્રકળે શોટ્ટીઓ કળવદ્ધજેરાઓ ।

ઉત ચારયતિ ગોપવધૂઃ ક્રીડન્તી ક્ષેત્રુપણ સૂરગતિઃ ॥૨૬૭॥

ચણાના ખેતરને કાંઠે દહા વડે રમત રમતી અને વાંકી ગતિ વાળી—
ગોળ ગોળ ફરતી—ગોવાળણુ ગળે ડેરા બાંધેલા છે એવી ઓટીઓને—
અડધી ભેંશોને—પહેલવેતરી જુવાન ભેંશોને—પાડીઓને ચારે છે—એ-
નજર કર.

વ્યાધે 'જોહિઓ, જોહલિયા રાસકસદ્ધક્રીડાયામ્ ।

જોહિઓ—વ્યાધ—શિકારી

જોહલિયા—રાસની રમત જેવી રમત

ઉદાહરણગાથા—

જોહલિયાઈ ક્ષેલન્તુ તાવત્ બાલાઃ હરિણિકા ઇવ ।

આરોપ્ય ચાપં પ્રહરતિ ન કામજોહિઓ યાવત્ ॥૨૬૮॥

ધનુષ ચડાવીને કામદેવરૂપ શિકારી જ્યાંસુધી પ્રહાર ન કરે ત્યાં—
સુધી ખાલાઓ હરણીઓને પેઠે રાસક્રીડા જેવી રમતો ભલે રમે.

[આદિમાં જ વાળા એકાર્થક શબ્દો પુરા થયા]

આદિમાં 'જ્ઞ' વાળા અનેકાર્થક શબ્દો

ટક્કચ્છિન્ન—અયશસ્—તટ—તટસ્થ—દીર્ઘગમીરેષુ 'જ્ઞસ' શબ્દઃ ॥૩૪૬॥

જ્ઞસ—૧ ટાંકણાથી છેદેલું—ટાંકેલું ૨ અયશ ૩ કાંઠો ૪ તટસ્થ—મધ્યસ્થ ૫ લંબું
અને ઘેરું—કંડું

૧ સરસ્વાતી 'જોહિઓ' ગા. ૩૧૫

गत-नष्टेषु ज्ञत्थं च, ज्ञपियं वृटित-घट्टितेषु च ।

ज्ञसुरं ताम्बूल-अर्थेषु, ज्ञंडुली असती-क्रीडासु ॥३४७॥

ज्ञत्थं—१ गत २ ध्वस्त-नष्ट
ज्ञपियं—१ वृटित २ घट्टित

ज्ञसुर—१ तंबूळ २ अर्थ-प्रयोजन, धन
'ज्ञंडुली—१ 'असती-कुलटा २ क्रीडा-
रमत-खेल

पर्यस्त-आकुष्ठेषु ज्ञसियं, चीहि-मशकेषु झिल्लिरिया ।

अङ्ग-कीटकेषु ज्ञीणं, अत्यर्थे अच्छके च ज्ञूसरिअं ॥३४८॥

ज्ञसियं—१ पर्यस्त-पलटो पामेलुं
२ आकुष्ठ-आकोशे भरायेलुं
झिल्लिरिया—१ चीही नामतुं घास-मोथ
२ झिल्लिका-मशक-मच्छर

ज्ञीणं—१ अंग-शरीर २ कीडो
ज्ञूसरिअं—१ अधिकाधिक २ अच्छुं

ज्ञंखइ—ज्ञंखइ-संतप्यते-संशय पामे छे [८-४-१४०]

ज्ञंखइ—विलपति-विलाप करे छे [८-४-१४८]

ज्ञंखइ—उपालभते-उपालभ आपे छे [८-४-१५६]

ज्ञंखइ—निःश्वसिति-नीसासो मुके छे [८-४-२०१]

झर—झरइ-स्मरति-याद करे छे [८-४-७४]

झरइ—झरति-झरे छे-खरो पडे छे [८-४-१७३]

धात्वादेशना प्रकरणुमां आ अधा धातुओ नोधेवा छे मटे अही
नेंध्या नथी.

[आदिमां जवाणा अनेकार्थक शब्दो समाप्त]

ए प्रमाणे आचार्य हेमचंद्रे रचेलो पोते वनावेली टीकावाळा

देशीशब्दसंग्रहनी वृत्तिनो तृतीय वर्ग पूरो थयो.

અતુર્થ વર્ગ

હવે 'ટ' આદિવાળા એકાર્થક શબ્દો

ટમરો કૈશચયે, ટંકિઅં પ્રસૃતે, વિમોટને ટસરં ।

ટસરોટ્ટં શેશ્વરકે, ટટ્ટૈયા જવનિકાયાં ચ ॥૩૪૯॥

ટમર—કૈશનો સમૂહ—વાઠ્ઠનો જાથો

ટંકિઅ—પ્રસરેલું—ફેલાયેલું

ટસર—મરહતું

ટસરોટ્ટ—શેશ્વર—છોટું

ટટ્ટૈયા—તિરસ્કરિણી—ટટ્ટી—શ્વસની કે

વાંસઢાની પટ્ટાઓ વગેરેની બનેલી

ટટ્ટી—પટ્ટદો—યવનિકા

ઉદાહરણગાથા—

મા સંસ્થાપય ટમરે ટસરિયચૂતઅઙ્કુરાણાં ટસરોટ્ટં ।

ટંકિયમૃગાઙ્ગ્યોત્સ્નાયા અન્તરે દેહિ સશ્ચિ । ટટ્ટૈયં ॥૨૬૨॥

હે અખિ ! વાળના સમૂહમાં, મરહોલા આંખાના અંકુરાઓનું છોટું ન સ્થાપ અને અંદ્રની ફેલાયેલી અંદ્રિકાની આડી ટટ્ટી દે—પડદો નાખ.

ટંવરઓ મારિકકે, કરાલકર્ણે ટપ્પરઓ ।

અરણિકાકુસુમે ટકારિયા ચ, ટારો અધમતુરગે ॥૩૫૦॥

ટંવરઅ—મારે—વજનદાર

ટપ્પરઅ—ટાપરો—બીહામણા કાનવાળો

ટકારો

ટકારિયા

} —અરણોતું ફૂલ

ટાર—ટાર—ટારહો—હલકી જાતનો ઘોડો

ઉદાહરણગાથા—

ટારમિમ ચટિતમાત્રઃ ટંવરઓ ટપ્પરો ચ વામનકઃ ।

ઘટિતિ પતિતો હસ્યતે ટકારીચુષ્ટિકામિઃ વને ॥૨૭૦॥

શરીરે ભારે, ટાપરો અને ડિંગણો એવો એ, ટારડા ઊપર ચડતાં વેંત જ પડી ગયો અને વનમાં અશ્ણીનાં ફૂલોને ચુંટનારીઓએ તેની હાંસી કરી.

ટિપ્પી ટિકં તિલકે, ટિંવરુ તુમ્બુરુ ચ, ટિમ્પરો સ્થવિરે ।

ટુંટો છિન્નકરે, ટેંટા ઘૂતપદે, ટેકરં ચ સ્થલે ॥૩૫૧॥

ટિપ્પી } —ટીપકી—ટપકું—તિલક
ટિક્ક } —ટીકી—તિલક—ટીકો
ટિંબરુ—તુંબરુ—વિશેષ પ્રકારનું ફલ
ટિંગર—સ્થવિર—ઘરડો

ડુંટ—ડુંટો—કપાયેલા હાથલાઠો
ટૅંટા—ઘૂત રમવાની જગ્યા—જુગાર
રમવાનું સ્થાન
ટેવકર—ટેકરો—સ્થલ

ટિક્ક—બીજા સંગ્રહકારો 'ટિક્ક'નો અર્થ 'માથા ऊपरનો गुच्छो' કહે છે.

ટિવિટિક્ક—ટિવિટિક્કહ—મળ્યતિ—મળે છે—શોમે છે [૮-૪-૧૧૫]

ટિરિટિલ્લ—ટિરિટિલ્લહ—મળ્યતિ—મળે છે—ટેલે છે [૮-૪-૧૬૧]

ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં આ બંને ધાતુ નોંધેલા છે માટે અહીં નોંધ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

ચન્દનટિક્કિકયપરવધૂમ્ इह टेक्करप रममाणिकां दृष्ट्वा ।

ટિંબરુયોગ્યક ! ટિંગર ! ડુંટય ! ટૅંટિશ ! કરોંષિ કિં ટિપ્પિ ? ॥૨૭૧॥

ટેકરા ઉપર રમતી અને ચન્દનની ટીકીવાળી ખીજતી વહૂને દેખીને, જુગારના અખાડામાં રહેતા હે ! ટિંબરુનાં ફળ ખાવાને યોગ્ય એવા હે ઘરડા ! ડુંડા ! તું શું ટીકી કરે છે ?

ટોલો શલમે, ટોલંબ—ટોકળા મધૂક—મધમાળદેષુ ।

ટોલ—શલભ—પતંગિયું

ટોલંબ—મહુલો—મહુલાનું વૃક્ષ કે ફલ

ટોકળા—મગને મ.વવાનું વાસળ

ટોલ—બીજા સંગ્રહકારો 'ટોલ'નો અર્થ 'પિશાય' બતાવે છે.

"ટોલં પિશાચમાહુઃ સર્વે, શલભે તુ રાહુલકઃ." [] અર્થાત્ વધા સંગ્રહકારો 'ટોલ'નો અર્થ 'પિશાય' કહે છે અને એક રાહુલક કહે છે કે 'ટોલ' એટલે શલભ—પતંગિયું.

ટોકળાસંહ—કેટલાક સંગ્રહકારો—'ટોક્કલુ'ને બદલે 'ટોક્કલુખંડ' શબ્દ બતાવે છે. અર્થ તે બે અહીં 'ટોક્કલુ'નો બતાવ્યો છે તેવો જ 'ટોક્કલુખંડ' નો કહે છે.

ઉદાહરણગાથા—

ટોલો इव मा पत त्वम् उद्याने वाणिणीउ यत् पुरतः ।

ટોલંબવને ટોકળાહસ્તા મદનાશિજ્વાલાઃ ॥૨૭૨॥

તું પતંગિયાને પેઠે ઉદ્યાનમાં ન પડ-ન બા. કારણ કે મહુલાના

વનમાં મધ માપવાનું વાસણ હાથમાં રાખીને કામદેવરૂપ અગ્નિની જ્વાલા જેવીએ વનમાં રહેનારીએ-વ્યંતરીએ-આગળ ઊભી છે.

[એક અર્થવાળા અને આદિમાં ટ વાળા શબ્દો પુરા થયા]

હવે આદિમાં 'ટ' વાળા અનેકાર્થક શબ્દો

અસિ-છિન્ન-સ્વાત-જહ્યા-સ્વનિત્ર-ભિત્તિ-તટેષુ ટંકો અપિ ॥૩૫૨॥

ટંક—૧ તરવાર ૨ છેદાયેલું—ટંકો ૩ સોદેલું ૪ જંઘા—જાંઘ—ટાંગા ૫ સ્વનવાનું—
સોદવાનું—સાધન—ટાંકણું છેદાલો વગેરે ૬ મીંત, ૭ કાંઠો

[આદિમાં ટ વાળા અનેકાર્થક શબ્દો પુરા થયા]

હવે આદિમાં 'ઠ' વાળા શબ્દો

ઠલ્લય-ઠડ્ય-ઠવિયા નિર્ધન-ઉત્ક્ષિપ્ત-પ્રતિમાસુ ।

ઠાળો માને, ઠાણિજ્જો ગૌરવિત્તે, શિશ્નકે ઠિક્કં ॥૩૫૩॥

ઠલ્લય—નિર્ધન—રાંક—ઠાલો

ઠડ્ય—ઉત્ક્ષિપ્ત—ઉન્મૂલિત—નિર્વાસિત—

મૂઠથી કલહો મયેલ—ફેકાઈ મયેલ

ઠવિયા—પ્રતિમા-સ્થાપિતા—સ્થાપન કરેલી—
વેસાહેલી

ઠાળ—સ્થાન—માન—સત્કાર—આદર—ગૌરવ

ઠાણિજ્જ—સ્થાનીય—ગૌરવયુક્ત—સ્થાન

યોગ્ય—આદરણીય

ઠિક્ક—શિશ્ન—જનનેન્દ્રિય—પુંશ્ચિહ

ઠડઅ—બીજા સંગ્રહકારો—'ઠઈઅ'નો અર્થ 'અવકાશ' ખતાવે છે.

ઠાણિજ્જ—કેટલાક સંગ્રહકારો—'ઠાણિજ્જ'ને બદલે 'થાણિજ્જ' પાઠ ખતાવે છે અર્થાત્ 'ઠાણિજ્જ' પાઠ આદિમાં મૂર્ધન્ય અક્ષરવાળો છે ત્યારે 'થાણિજ્જ' પાઠ આદિમાં ઠંત્ય અક્ષરવાળો છે, એ લેહ છે.

ઉદ્દાહરણગાથા—

ઠાળો ન ઠલ્લયાણ, ઠાણિજ્જંત ન ચાપિ ઠડ્યાણ ।

ન ચ ઠિક્કં ષ્ણહાનામ્, અઠવિયઉપલાનાં ન ચ પૂજા ॥૨૭૩॥

નિર્ધનોનો આદર નથી અર્થાત્ નિર્ધનોનું કયાંય કશું સ્થાન નથી. ઉત્ક્ષિપ્ત લોકોનું એટલે મૂળથી ઊખડી ગયેલા લોકોનું ગૌરવ નથી, બંદોને પુંશ્ચિહ હોતું નથી અને જે પત્થરો અપ્રતિમારૂપ છે તેમની પૂજા થતી નથી.

હવે આદિમાં 'ઠ' વાળા અનેકાર્થક શબ્દો
ગૌરવિત-ઝર્ધ્વેષુ ઠરિયં, ઠિવિયં ઝર્ધ્વ-નિકટ-હિવ્કાસુ ।

ઠરિય—૧ ગૌરવિત-ગૌરવવાહું ૨ ઝર્ધ્વ સ્થિત-ઝમું

ઠિવિય—૧ ઝર્ધ્વ-ઝમું ૨ પાસે ૩ દિક્કા-હેલકો

ઠિયય—બીજા સંગ્રહકારો 'ઝમું' અર્થ માટે 'ઠિયય' શબ્દ નોધે છે.

[આદિમાં ઠ વાળા શબ્દો સમાપ્ત]

હવે આદિમાં 'ડ'વાળા શબ્દો

દન્તગૃહીતે ડકકં, ડવ્વો ડાવો ચ વામકરે ॥૩૫૪॥

ડકક--દષ્ટ-દાંતમાં લીધેલું-દંશ પામેલ

ડવ્વ } --ડાવો હાથ-વામ કર
ડાવ }

ડકક--'દષ્ટ'-હતેલું અર્થવાળો 'ડકક' શબ્દ સંસ્કૃત 'દષ્ટ' ક્રમથી ઉપજાવવાનો છે [૮-૨-૨]

ઉદાહરણુગાથા—

ડવ્વે સ્પર્કમ્ અડાવે સ્વહૃગં ગૃહીત્વા તવ પતિઃ સમરે ।

પ્રમુપ્રત્યક્ષ પ્રસરતિ અમર્ષડકકઅધરઃ પ્ષઃ ॥૨૭૪॥

ડાખા હાથમાં ઢાલ અને જમણા હાથમાં ખાંડું ગ્રહણ કરીને, ક્રોધને લીધે હોઠને દાંતમાં લીંસીને આ તારો પતિ, યુદ્ધભૂમિ ઉપર પોતાનો સ્વામી પ્રત્યક્ષ જુએ-નજરે જુએ-એ રીતે પ્રસરે છે-પસાર થાય છે.

ડંડં ડિંડી સ્યૂતકર્પટલ્ખણ્ડેષુ, તથા ડલો લોળ્ટે ।

ડાપ્કં સેલ્લે, ડલ્લં પિટિકાયામ્, અલિઝરે ડહરી ॥૩૫૫॥

ડંડ } --સોઈ વહે સીવેલા કપડાના

ડિંડી } કટકા

ડલ } --દલ-લોષ્ટ-ડલો-ટેફું

ડાપ્ક--સેલ્લ નામનું ભાયુષ

ડલ્લ--હાલું-પિટિકા-પેટી

ડહરી--અલિઝર-મોટું ઢાલું

ડંડો--બીજા સંગ્રહકારો 'ડિંડી'ને બદલે 'ડંડો' શબ્દને નોધે છે.

ઉદાહરણુગાથા—

ડંડપરિધાન-ડિંડિપ્રાવરણાઃ ત્યક્તડાપ્કયા તવ ।

રિપવઃ પલ્લિવણિગમૃદ્દે ટહરી-ડલ્લે વહન્તિ ડલસ્લલકાઃ ॥૨૭૫॥

સોઈ વડે સાંધેલા કપડાના કટકાનું પહેરણુ અને તેવા જ કપડાના કટકાનું પ્રાવરણુ-નીચેનું પહેરવાનું-પહેરેલા, ઉપરનો ત્યાગ કરેલા અને ઢેકાંથી સ્પર્શન પામનારા-ઢેકવાળા મારગમાં વારંવાર ઢેખાં ખાતા-એવા

તારા શત્રુઓ નાના ગામડાના વાણિયાને ઘેર મોટાં ડાલાં અને પેટીઓને વે છે-વહે છે.

હરો શિશુઃ, શિરોગૃહે હગ્ગલો, દવપથે હૃઢાહો ।

સ્થયાયાં હંહઓ, હંમિઓ ચ કિતવે, હંવરો ઘર્મે ॥૩૫૬॥

હહર—દહ્ર-^૧દહર-શિશુ-વાલક-છોકરું
હગ્ગલ—હાગલો-ઘર ऊपरनी छत-
घर ऊपरजुं भोतळ-भगशा
હૃઢાહો—દરઘાટો-દવને લીધે બનેલો
મારગ

હંહમ—દણ્ડક-પગહંડો-રથયા-શેરી
હંમિમ—દાંમિક-જુગારી-કિતવ-શઠ
હંવર—ધામ-તાપ

હલ્લ—હલ્લહ-પિબતિ-પિયે છે [૮-૪-૧૦]

હર—હરહ-દગતિ-ત્રસ્યતિ-હરે છે [૮-૪-૧૧૮]

ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં આ બન્ને ધાતુઓને કહેલા છે માટે અહીં લખ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

ગૃહીત્વા હહરે ઉત્તીર્ય હગ્ગલા હંહપ્થ તવ રિપવઃ ।

હૃઢાહિહંવરિલ્લે યાન્તિ વને હંમિયા ઇવ જરદ્વસનાઃ ॥૨૭૬॥

જુગારીની પેઠે કાટેલ કપડાવાળા તારા શત્રુઓ છોકરાંઓને લઈને અને ઘરની છત-અગાશી-ઊપરથી ઊતરીને શેરીને રસ્તે થઈ દવથી અનેલા માર્ગવાળા અને તાપ-ધામ-વાળા વનમાં બંધ છે.

હાલી શાસ્ત્રાયમ્, નયને હાયલ-હોલ-હોયળયા ।

હિયલી સ્થૂળા, મેકે હિહુરો, હિંફિયં ચ જલપતિતે ॥૩૫૭॥

હાલી—હલ-હાલ-શાસ્ત્રા

હાયલ }
હોલ } —લોચન-હોલો
હોયળ }
હોયળયા }

હિયલી—હિંગલી-સ્થૂળા-લોહાની પ્રતિમા

હિહુર—દર્ફુર-હાંડ હાંડ કરનારો-
દેહકો

હિંફિય—પાળીમાં પહલું, પાળીમાં પહેલું

હિંમ—હિંમહ-હંસતે-સરી જાય છે [૮-૪-૧૧૭]

ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં આ ધાતુને કહ્યો છે માટે અહીં નથી કહ્યો.

૧ આ હેમચંદ્ર અનેકાર્થસંગ્રહમાં (કાં ૩ શ્લો ૫૫૬) 'દહર'નો 'વાલક' અર્થ बतावे છે.

ઉદાહરણગાથા—

ગતડોલ ! ડોયળેહિં ન પદ્યસિ ડાલિં લુનાસિ ડિયલિક્કતે ।

તસ્માત્ તરલિતડાયલઓ ગુન્નિદ્રહે ડિહ્હરો ઇષ ડિફેસુ ॥૨૭૭॥

અયેલા ડાળાવાળા હે ! તું ડાળાવડે દેખતો નથી અને હાંડગલી માટે ડાળને લાગે છે—કાપે છે તેથી તું અપલ ડાળાવાળા દેડકાની પેઠે જલખાનામાં આવેલા ધરાના પાણીમાં પડ.

ડિંડિલ્લિયં ચ સ્વલિકે વસ્ત્રે, ડીરં ચ કન્દલકે ।

અવતીર્ણે ચ ડીર્ણં, તથૈવ ડીર્ણોવયં ઉપરિ ॥૩૫૮॥

ડિંડિલિય—લોઠવાણું કપડું—લોઠથી

મરેહું કપડું—ઘાંચીની જેવું કપડું

ડીર—કન્દલક—અંકુરો

ડીર્ણ—અવતીર્ણ—અવતરેલ

ડીર્ણોવય—ઠગર

ડિંડિલિય—કેટલાક સંગ્રહકારો ‘ડિંડિલિય’નેા અર્થ ‘સ્ખલિત હસ્ત-સ્ખલના પામેલો હાથ’ એવો બતાવે છે. તેઓ કહે છે કે—“ડિંફિય-ડિંડિલિયયા પતિતે ચ સ્વલિતહસ્તે ચ” [] અર્થાત્ ડિંફિય-પતિત-પડેલ અને ડિંડિલિયય-સ્ખલિતહસ્ત-સ્ખલના પામેલો હાથ.

ડીર્ણ—‘ડીર્ણ’નેા અર્થ ‘ઊડેલું’ હોય ત્યારે તેની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ‘ડીન’ ઊપરથી સમજવાની છે

ઉદાહરણગાથા—

‘વિષ્ણો ! ડીર્ણો અસિ ત્વં વલિનૃપડીર્ણોવયં પદં દદાસિ ।

ડીરં લિહન્તિ ડિંડિલ્લિયં ચ પરિદઘતિ તેન તવ રિપવઃ ॥૨૭૮॥

હે વિષ્ણુ! તું અવતર્યો છે અને બલિરાજના માથા ઉપર પગ દે છે તેથી તારા શત્રુઓ અંકુરાઓને ચાટે છે અને ઘાંચીનાં જેવાં ખોળવાળાં કપડાં પહેરે છે.

હુંબો શ્વપન્ને, હુંધો ઉદશ્ચને, હુંગરો શૈલે ।

ઘળ્ટે હુંહુઓ, ડોલા શિવિકા, દારુહસ્તકે ડોઓ ॥૩૫૯॥

૧ રાજા કુમારપાલ માટે આ ગાથાનો અર્થ ઘટાવવાની રીત આ છે:—વિષ્ણુ જેવા હે કુમારપાલ રાજા ! તું અવતર્યો છે અને શ્વપ્તી-શ્વપ્તવાન-રાજાઓના માથા ઉપર પગ દે છે—પગ મૂકે છે, તેથી તારા શત્રુઓં इत्यादि ઉપરની ગાથામાં જણાવેલ અર્થ સમજી લેવો.

હુંબ--હોમ-શ્રાવ-કૂતરાને રાંધનાર-
 ચંદાલ
 હુંબ--લાસ પ્રકારનો હુંબો-નાલિયેરનો
 હાકો-વદંચન
 હુંગર-દુર્ગતર-હુંગરો-શૈલ-મુશીબતે જઈ
 શકાય એવો ગિરિપ્રદેશ

હુંડમ--જૂનો ઘંટ-લોહનો ઘંટ
 હોલ--દોલ-હોલો-શિબિકા-પાલસી
 હોમ--હોયો-પાળી લેવાનો લાકડાના
 હાથાવાલો લોટો

હોલા--'અનહોતન' અર્થવાળો એટલે 'હિંચકવાના' અર્થવાળો.
 'હોલા' શબ્દ, સંસ્કૃત 'હોલા' ઉપરથી ઉપજાવવાનો છે-[૮૧૧૨૧૭]
 ઉદાહરણગાથા--

હુંગરઆનીતહોલા-હાપ વિક્રીણતઃ તવ રિપોઃ ।

હુંઘયસ્વરસ્પ હુંબો ઇતિ સ્પૃષ્ટા હુંઘયજલેન લાતિ જનઃ ॥૨૭૧॥

હુંગરમાંથી આણેલાં ડોળીઓ અને ડોયાઓને વેચતા તથા ખોખરા
 ઘંટ જેવા અવાજવાળા તારા શત્રુને લોકો ડોમ સમજીને તેમની પાસેનો
 સામાન હુંધાના પાણી વડે સ્પર્શીને-છાંટીને-લે છે.

તામ્બૂલમાજને ડોંગિલો, તથા ડોલિઓ કૃષ્ણસારે ।

ડોંગિલી--તંબોલ રાખવાનું લાસ પ્રકારનું
 વાસણ-પાન રાખવાનું પાત્ર-પાનની
 પેટો-પાનદાનાં

હોલિય--કાઠીયાર-કૃષ્ણસાર નામનો મૃગ

ડોંગિલો-કેટલાક સંગ્રહકારો 'ડોંગિલી'નો અર્થ તંબોલણુ-
 તંબોળીની સ્ત્રી અથવા તંબોળ આપનારી દાસી ખતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા--

દયિતે સાપરાથે આયતિ હોલિઅવિશાલનયનયા ।

હોંગિલીનિહિતબોટકકર્ણમિચતઃ પરાહ્મુખ્યા સ્થિતમ્ ॥૨૮૦॥

અપરાધી પતિ આવતાં, કાળીયારની આંખ જેવી વિશાલ
 આંખવાળી સ્ત્રી, પાનદાનીમાં મૂકેલા પાનના ખીડાને ખેંચવાને-લેવાને-
 આને મોં ફેરવીને ઊભી રહી.

[આદિમાં 'ડ' વાગ્યા એકાથી શબ્દો પુરા]

हवे आदिमां 'ड' वाळा अनेकार्थक शब्दो
डाऊ फलिहंसद्रुमे गणपतिप्रतिमाविशेषे च ॥३६०॥

डाऊ—१ फलिहंस नामनुं झाड २ विशेष प्रकारनी गणपतिनी मूर्ति ।

डोंगी च हस्तविम्बे ताम्बूलस्थानभेदे च ।

'डोंगी—१ हाथनुं बोंबुं—हाथनो धापो २ विशेष प्रकारनी पानदानी
[आदिमां 'ड'वाळा शब्दो पुरा थया]

हवे आदिमां 'ढ'वाळा एकार्थक शब्दो
ढड्डो भेरी, ढंको च वायसे, ढंढणी च कपिकच्छुः ॥३६१॥

ढड्ड--भेरी--दुंदुभि

ढंढणी--कौवचनी वेल

ढंको--धाडूक्ष--कागडो

उदाहरण्यथा—

गोसोत्थितढंककुले देवकुलवाद्यमानढड्डे च ।

उत्थापितः वेदयया ढंढणिसृष्ट इव ताम्यति भुजंगः ॥२८१॥

सवारना पोरमां कागडानुं कुण उड्युं हुतुं अने देवणमां लेरि
वागती हुती त्यारे वेश्याये उडाडेवो तेना कुणंग-यार-केम लले
कौवचनी वेल न अडकी डोय ये रीते तेणी तरङ्ग तभतमे छे.

मत्कुणके ढंकुण-ढेंकुणा, तथा ढंकणी पिधान्याम् ।

ढंसयं अयशसि, वीणायां ढंसखरी, ढवकयं तिलके ॥३६२॥

ढंकुण } --मांकड
ढेंकुण }

ढंसय--अयश

ढंसखरी--डकारी-विशेष प्रकारनी वीणा

ढंकणी--स्थगनी-ढांकणी

ढवकय--तिलक

ढवक--ढवकइ-स्थगति-छादयति-ढांके छे [८-४-२१]

ढंस--ढंसइ-विवर्तते-ध्वंसते-विवर्त थाय छे-धसी पडे छे [८-४-११८]

१ सरखावो 'डोंगिलि' शब्द गा० ३६० । २ सरखावो 'ढिक्क' शब्द-वर्ग ४

गा० ३५१ ।

१४

ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં આ બંને ધાતુઓને નોંધેલા છે માટે અહીં લખ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

દંશ્વરિય ! દંકુળગૃહે અસ્યા મા વ્રજ દક્ષયં દ્રુદુમ્ ।

દંકુળઆદિતઃ દંકુળિહતઃ નિસ્સરસિ દંસયં લઙ્ઘ્વા ॥૨૮૨॥

વિશેષ પ્રકારની વીણાવાળા છે ! માંકડના ઘરમાં તું એણીનું તિલક જોવાને સારુ ન બ. અર્થે તે માંકડો દ્વારા ખતાર્થ ગયેલો તું અયશ મેળવીને ઠાંકણાવડે માર ખાઈને બહાર નીકળીશ.

ચિવસ્વલ્લે દંદરિઓ, દંદસિઓ ગ્રામયક્ષે ।

નિત્યે દિક્ષયં, દિંદયં જલગતે, બલાકિકા દેંકી ॥૩૬૩॥

દંદરિમ—ચીસલ—કાદવ

દંદસિમ—ગ્રામનો યક્ષ

દિક્ષય—નિત્ય—રોજ—દુમેશાં

દિંદય—પાણીમાં પહેલું

દેંકી—બગલી—દેંક બગલી

દંદસિય—કેટલાક સંગ્રહકારો—‘દંદસિમ’નેા અર્થ ‘આમવૃક્ષ’—
‘ગામનું’ આડ’ બતાવે છે. તેઓ કહે છે કે—‘દંદસિઓ દંદરિઓ ગ્રામતરો
કર્દમે ચાહ્યે’ [] અર્થાત્ “દંદસિમ—આમતરુ—ગામનું’ આડ.
‘દંદરિય—કર્દમ—કાદવ’

દંદલ્લ—દંદલ્લ—અમતિ—મમે છે. [૮-૪-૧૬૧]

દંદોલ—દંદોલ—ગવેષયતિ—દંદોલે છે—શોધે છે [૮-૪-૧૮૧]

દિક્ષક—દિક્ષક—વૃષમો ગર્જતિ—બલ્લદ ગાજે છે [૮-૪-૧૯૧]

દુમ—દુમ—અમતિ—મમે છે [૮-૪-૧૬૧]

દુસ—દુસ—અમતિ—મમે છે [૮-૪-૧૬૧]

ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં આ બધા ધાતુઓને કહેલા છે માટે અહીં લખ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

દંદસિયપૂજનપરા દેંકીઓ મળતિ દિક્ષકયં કા અપિ ।

દૃષ્ટઃ કુત્રાપિ મમ પતિઃ દિંદો દંદરિયસ્તુતો વા ? ॥૨૮૩॥

આમયક્ષની પૂજામાં પરાયણ એવી કોઈ સ્ત્રી, નિત્યને નિત્ય દેંક બગલીઓને કહે છે કે, પાણીમાં પડી ગયેલો કે કાદવમાં ધુતી ગયેલો એવો મારો પતિ તમે કયાંય દીડી-જોયો ?

અધને દેહો, દેહિઅ-ઢોંઘરયા ધૂપિત-ભ્રમણશીલેષુ ।

'દેહ'—અધન-નિર્ધન
દેહિઅ—ધૂપિત

ઢોંઘર
ઢોંઘરયા } —રચ્ચ

ઉદાહરણગાથા—

શ્રીકુમારપાલ ! રિપવઃ તવ દવદહ્યમાનપોલુધૂમહતાઃ ।

નવઅગરુદેદિયાણં સ્મરન્તિ દેહલ-ઢોંઘરા અરણ્યે ॥૨૮૪॥

હે શ્રીકુમારપાલ ! દાવાનળથી બળતાં પીલુએના ધૂમાડાથી હણાયેલા, નિર્ધન અને રખડુ એવા તારા શત્રુઓ નવા અગરુથી ધૂપિત થયેલાં વચ્ચેવાળી સ્ત્રીઓને અરણ્યમાં સંભારે છે.

[આદિમાં દે વાળા એકાથી શબ્દો સમાપ્ત]

હવે આદિમાં 'ઢ' વાળા અનેકાર્થક શબ્દો

ઢંઢો પઢ્ક-નિરર્થે, ઢંઢર-ઢયરા પિશાચ-ઈર્ષ્યાસુ ॥૩૬૪॥

ઢંઢ—૧ પંક-ગારો ૨ નિરર્થક

ઢંઢર
ઢયર } —૧ પિશાચ ૨ ઈર્ષ્યા

પિઠર-ઉણજલેષુ ઢમરં, ઢેંકા હર્ષ-કૂપકતુલાસુ ।

ઢમર—૧ પિઠર-ઢાઢી ૨ ગરમ પાણી । ઢેંકા—૧ હર્ષ ૨ કૂવાની તુલા-ઢોંકવો

ઢુંઢક } —ઢુંઢલ્લહ-ભ્રમતિ-ભમે છે [૮-૪-૧૬૧]

} —ઢુંઢલ્લહ-ગવેષયતિ-ઢંઢોલે છે-શોધે છે [૮-૪-૧૮૧]

ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં આ ધાતુને કહેલો છે માટે અહીં નથી કહ્યો.

હવે આદિમાં 'ણ'વાળા એકાર્થક શબ્દો

ણત્થા નાસારજ્જુઃ, આયુક્તે ણવ્વ-ણોવ્વા ચ ॥૩૬૫॥

ણત્થા—નાકની દોરી-નાકમાં પહેરાવવાનો
દોરી-નાથ, અથવા નાકમાં પહેરવાની
વાઢાવાઢી નથ-નથડી

ણવ્વ
ણોવ્વ } —આયુક્ત-ગામનો મુક્તી

ઉદાહરણગાથા—

મક્ષયતા ગ્રામં ણત્થારહિતવૃષમેણ ઇવ સમગ્રમ્ ।

ણવ્વ ! ત્વયા ણોવ્વાણં અન્યેષામપિ મગ્નો માર્ગઃ ॥૨૮૫॥

૧. સરલાનો 'ઢલ્લય' શબ્દ માં ૩૫૩ ।

ગામના સુખી હે ! નાથ વિનાના સાંઠ-ખજાદ-ની જેમ ગામ આખાનું ભક્ષણ કરતાં તે ગામના ખીબા સુખીઓનો પણ માર્ગ ભાંગી નાંખ્યો છે.

ગદ્દો આરૂઢે, ગંદા-ગંદી-ગંદિણીડ ગવિ ।

પરિવશ્ચિતે ગઢિઓ ચ, ગચ્ચિરો રમણશીલે ॥૩૬૬॥

ગદ્દ—નદ્દ—આરૂઢ—ચહેલું—તૈયાર

ગંદા } -નન્દા
ગંદી } -નન્દી
ગંદિણી } -નન્દિની } —ગાય

ગઢિઅ—નટિત—ઠગાયેલ

ગચ્ચિર—નર્તક—નાચનારો—રમણશીલ

ગચ્ચ—સંસ્કૃત 'નચ્ચ' ઊપરથી 'ગચ્ચ' શબ્દને નીપજાવેલો છે. ગચ્ચા—નચ્ચો [૮-૨-૧૧]

ગવિ—'વૈપરોત્ય' અર્થવાકા આ અવ્યયને વ્યાકરણમાં સાધી બતાવ્યું છે [૮-૨-૧૭૮]

ગદ્દ—'અવધારણ' અર્થવાકા આ અવ્યયને પણ વ્યાકરણમાં સાધી બતાવ્યું છે [૮-૨-૧૮૪]

ગઢિઅ—બોજા સંગ્રહકારો 'ગઢિઅનો અથ' 'ખેદિત-ખેદવાણુ' બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

અમ્બરણદ્ધે મેઘે ગંદાપાલીનાં ગંદિણીગોષ્ટે ।

ન શૃણોષિ ગચ્ચિરાણં યદિ ગીતં ગંદિપુત્ર ! ગઢિઓ અસિ ॥૨૮૬॥

આકાશમાં મેઘ ચડ્યો હોય ત્યારે ગાયના વાડામાં રમણશીલ-નાચનારી-ગોવાલણોનાં ગીતને જે તું સાંભળતો નથી તો તું છુદ્ધિપુત્ર હે !-ખજાદિયા જેવા હે !-ઠગાયેલો છે.

મલિને ગજ્જરો, ગંદણો ચ મૃત્યે, ગજ્જરો વિમલે ।

ગલયં ઉસીરે, સિંહે ગંદિક્કલો, ગંદિયં ચ સિંહરુતે ॥૩૬૭॥

ગજ્જર—મલિન—મેલું

ગંદણ—નંદન—આનંદ આપનાર—મૃત્ય
ચાકર

ગજ્જર—વિમલ—નિર્મલ

ગલય—નલદ—દશીર—સુગંધી—વાલો

ગંદિક્કલ—સિંહ (ગંદિ=ગાય, ક્કલ=
સ્વાદ—ખાનાર)

ગંદિય—નર્દિત—સિંહની ગર્જના—સિંહની
ત્રાહ

ઉદાહરણગાથા—

જહ્નરયશઃ ! તવ રિપવઃ નરપતિર્ણદિક્ચ ! ણંદિયં શ્રુત્વા ।

જહ્નરવસ્ત્રાઃ જલયકરાઃ માલિકર્ણદના ભૂત્વા યાન્તિ ॥૨૮૭॥

પવિત્ર ચશવાળા છે નરપતિસિંહ ! તારા શત્રુઓ તારા સિંહનાહ-સિંહની ત્રાડ જેવી ત્રાડ-સાંભળીને જાણે કે માળીના નોકરો ન હોય તેવા થઇને અર્થાત્ મેલાં કપડાંવાળા અને હાથમાં સુગંધીવાળા લીધા છે એવા થઇને જાય છે.

દુઃશ્વિતે જહ્નિઓ, જંહુરી ચ મેકે, મન્દિરે જલિયં ।

જહ્નરી જુર્યામ્, જહ્નુલી કચ્છપકે, જહ્નુહો ઘૂકે ॥૩૬૮॥

જહ્નિ—દુઃશ્વિત-દુઃશ્વો

જંહુરી—દેડકો

જલિય—નિલય-મંદિર-ઘર

જહ્નરી—નજહરી—જહરી—નેરણી—નજને

જહ્નુરી

જહ્નુલી } —જહ્નુલી-કાચબો

જહ્નુહ—નમોસુજ-ઘૂવહ

જવર—કેવલ-માત્ર-ફક્ત [૮-૨-૧૮૭]

જવરિ—અનંતરતા-અવ્યવધાન-આંતરા વિનાનું [૮-૨-૧૮૮]

આ અન્ને અવ્યયોને વ્યાકરણમાં કહેવામાં આવ્યાં છે.

જજ—જજહ-જ્ઞાયતે— } —જણાય છે [૮-૪-૨૫૨]

જઘ્—જઘ્વહ-જ્ઞાયતે

જહ—જહ્હ-ગુપ્ત્યતિ-વ્યાકુલ યાય છે [૮-૪-૧૫૦]

ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં આ ધાતુઓને પણ નોંધેલા છે માટે એ

અધાને અડી કહ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

જહ્નુહજલિષ્ અરણ્યે રુદિતં શ્રુત્વા તવ રિપુવધૂનામ્ ।

જહ્નરીહતા ઇવ જંહુરિ-જહ્નુલોહ અપિ જહ્નિશ્ચ ભવન્તિ ॥૨૮૮॥

ધૂડના મંદિર-ઘર-જેવા અરણ્યમાં તારા શત્રુઓની વધૂઓનું શાણું સાંભળીને દેડકા અને કાચબા પણ જાણે નેરણીથી હણાયા હોય એ રીતે દુઃખી થાય છે.

૧. વ્યાકરણમાં હેમચંદ્ર કહે છે કે-કેટલાક વૈયાકરણો 'જવરિ' અવ્યયના 'અનંતરતા' અને 'કેવલ' એવા બે અર્થો બતાવે છે.

यत्र पलाशलतया जनैः पतिनाम पृष्ठा युवतः ।

अकथयन्ती निहन्यते नियमविशेषो णवलयया सा ॥३६९॥

णवलता—नबलता—विशेष प्रकारનો નિયમ—ए नियमनुं—रिवाजनुं—स्वरूप भा प्रमाणे कहेलें छे;—

“नियमविशेषश्च णवलयया ज्ञेया—

आदाय पलाशलतां भ्राम्यति लोकोऽखिलो यस्याम् ।

पृष्ठा पतिनाम स्त्री निहन्यते चाप्यकथयन्ती” ॥ []

अर्थात् જે તિથિએ બધા લોકો આખરાની લતા લઇને ભમતા હોય, સ્ત્રીને તેના પતિનું નામ પૂછતા હોય અને સ્ત્રી પોતાના પતિનું નામ ન કહેતી હોય ત્યારે એ પલાશ-આખરા-ની લતા વડે સ્ત્રીને માસ્તા હોય-આ જાતના ખાસ પ્રકારના નિયમનું-વ્રતનું-નામ ‘ણવલયા’ છે. નવ+લતા-નવલતા-નવી લતા. અથવા નવલ+તા-નવલતા-નવીનતા-નવલપણું.

ઉદાહરણગાથા—

दोलाविलाससमये पृच्छन्तोभिः सखोभिः पतिनाम ।

यष्टिभिः हन्यमाना वधुका णवलयव्रतं स्मरति ॥२८९॥

હિંચકા ખાવાના વિલાસની રમત વખતે પતિનું નામ પૂછતી સખીઓએ યષ્ટિઓ-લાતો-ક્ષારા હણાતી વહૂ ‘ણવલયા’ના વ્રતને યાદ કરે છે.

णवरिञ्ज सहसा, उपयाचितके णमसियं, तडिति णहवल्ली ।

णव्वाउत्तो भोगी, कृष्णे णक्खत्तणेमी च ॥३७०॥

णवरिञ्ज—સહસા

णमसियं—નમસિયત—માનતા—उपयाचितक

णहवल्ली—नभोवल्ली—नभ—आकाश—

नी वेल—बीजळા

’णव्वाउत्त—ईश्वर—स्वामी

णक्खत्तणेमि—नक्षत्रनेमि—नक्षत्रोनी

नेमि—विष्णु

णवसिय—बीजा संग્રહकारો ‘ણમસિય’ ને બદલે ‘ણવસિય’ પાઠ બતાવે છે.

णव्वाउत्त—बीजा संग्रहकारो ‘णव्वाउत्त’ એટલે ‘નિયોગિસુત’ ‘મુખીનો પુત્ર’ એવો અર્થ નોધે છે.

૧. સરખાવો ‘णव्व’ गा० ૩૬૫ ।

ઉદાહરણગાથા—

ગમસિયશતૈઃ પ્રાસશ્રિયા ગજસ્વત્તનેમિસમમ્ આરમાનમ્ ।

ગવરિશ ગજ્વાડત્તય ! મા મન્યસ્વ ગહવલ્લિચન્વલા ષ્વા ॥૨૧૦॥

હે સ્વામી ! સેંકડો માનતાઓ વડે પ્રાસ કરેલી લક્ષ્મી દ્વારા તું તારી પોતાની બતને વિશ્વસમાન ન માનતો, એવું માનવું સાહસ છે, કારણ કે એ લક્ષ્મી તો વીજળી જેવી ચંચળ છે,

જલમવફલમેદે ગદ્માસયં, ઉચ્છિષ્ટકે ગવોદ્ધરણં ।

ગાથો ગર્વિષ્ઠે, ગાડલ્લો ગોમી, બિલે ગારોદ્ટો ॥૩૭૧॥

ગદ્માસય—^૧નદી+આશ્રય-પાળોમાં

થનારું વિશેષ પ્રકારનું ફલ

ગવોદ્ધરણ—નવોદ્ધરણ-નવામાંથી

રહેલું-બાકો-રહેલું-ઉચ્છિષ્ટ-ફળું

ગાજ- { જ્ઞાત } ગર્વિષ્ઠ-ગર્વવાલું
 { નામ } ઉન્મત્ત

ગાડલ્લ-બઢદ વાલ્કો કે ગાયવાલો-ગોપ

ગારોદ્ટ-બિલ-નારું

ગારોદ્ટ—કેટલાક સંગ્રહકારો ‘ણારોદ્ટ’ એટલે ‘હૂસાર’—‘ખાડો’ એમ કહે છે.

ઉદાહરણગાથા—

ગાડલ્લ ! ગવોદ્ધરણેણ તુષ્ય મા વિશ ગાય^૧ઉદ્ગુણયં ।

દુર્લભગદ્માસયકૃતે સદા અપિ ગોધા ન ભવતિ ગારોદ્ટે ? ॥૨૧૧॥

હે ગોમાન !-બળદવાળા હે ! પાણીમાં થનારા વિશેષ પ્રકારના દુર્લભ ફલ માટે તું ઉન્મત્ત બળદ ઊપર ન એસ, પણ એ એઠા ફળ વડે જ સંતોષ રાખ, ^૨શુંગોધા-ધો-બિલમાં હમેશાં પણ નથી વેાતી ?

ગાલંબી જૂટે, ગાહિદામં ઉલ્લોચમધ્યદામ્નિ ।

ગાલંપિઅં આક્રન્દે, જઘને ચ ગાહિવિચ્છેઓ ॥૩૭૨॥

૧. સં० નદી+આશ્રય. પ્રા० નદી+આસય, અહીં વધારાનો ‘મ્’ આવતાં અને ‘ઈ’ હ્રસ્વ થતાં નદ+મ્+આસય-‘નદ્માસય’ નદીના આશ્રયવાલું-નદીમાં થનારું

૨. ‘ઉદ્ગુણ’ એટલે બઢદ, જુઓ ગા. ૧૨૩ । ૩ તાત્પર્ય એમ લાગે છે કે—બિલમાં ઘો હમેશાં હોય છે એથી બિલમાં જતાં જેમ ઘો અચરુપ બને છે તેમ આ ઉન્મત્ત સાંઠ ઠપર ચઢીને પાળોમાં પેસવું અચરુપ બની શકે છે

જાલંબી—જૂડો—વાઠનો જૂડો
જાહિદામ—નામિદામ—વચલી માઠા—
ચંદ્રવાની વચ્ચોવચ્ચ લટકતી માઠા

જાલંબિઅ—આકંદિત—રોવું—આકંદન
કરવું
જાહિવિચ્છેઅ { —નામિવિચ્છેદ }
જાહીવિ ચિચ્છેઅ { —નામ્યા વિચ્છેદ }
નામિથી વિચ્છેદ—નામોથી
જે છૂટો પડેલો છે તે—જઘન—સાથઠ

જાહિવિચ્છેઅ—આ અખંડ શબ્દની પેઠે જાહીવિ ચિચ્છેઅ એવા
છૂટા છૂટા એ પદવાળા એક શબ્દનો પણ ‘જઘન’ અર્થ થાય છે. તે
સંબંધે કોઈએ કહ્યું છે કે—

“જાહીવિ ચિચ્છેઅ જઘનમ્ ; કૈશ્ચિત્ તુ જાહિવિચ્છેઅ”

અર્થાત્ ‘જાહીવિ ચિચ્છેઅ’ એટલે ‘જઘન’ અને કેટલાક સંગ્રહકારો
‘જાહિવિચ્છેઅ’નો પણ ‘જઘન’ અર્થ કહે છે.

ઉદાહરણગાથા—

પુનર્જન્મનિ કુસુમાનિ ગતાનિ જાલંબિ-જાહિદામેસુ ।

ઈતિ જાલંબંતે તવ રિપુવધૂનાં પૃથુજાહિવિચ્છેયા ॥૨૧૨॥

તારા શત્રુઓની વહુઓના પહોળા સાથળો એ પ્રમાણે આકંઠ કરે
છે કે-કેશના જૂડાની અંદરનાં અને ચંદ્રવાની વચ્ચેની માળાનાં ફૂલો
પુનર્જન્મ-પૂર્વ-જન્મ-માં ગયાં અર્થાત્ એ ફૂલો આ જન્મમાં મળનાર નથી.

જામોકસિયં કાર્યે, જિજ્ઞ-જુવન્ના ચ સુપ્તે ।

મૂતે જિહ્વો, હરિદ્રા જિગ્મા, જિહ્વસો ચ વલ્મોકે ॥૩૭૩॥

જામોકસિય—કાર્ય—કાજ—કામ

જિજ્ઞ } —સુપ્ત—ઊંઘેલ
જુવન્ન }

જિહ્વ—મૂત—પિશાચ

જિગ્મા—હઠ્ઠદર

જિહ્વસ—વલ્મોક—રાફડો

ઉદાહરણગાથા—

જામોકસિયં ત્વયા કિં રે જિહ્વ ! જિગ્મારાગ ! જિહ્વસમુખ ! ।

તસ્યા પવ યદ્ નામ લપસિ જુવન્નો અજિજ્જો ચ ॥૨૧૩॥

રે હજીવર જેવા રંગવાળા, રાફડા જેવા મુખવાળા હે પિશાચ !
તારે શું કામ છે કે તું સુતો કે જાગતો તેથી તું જ નામ લખ્યા કરે છે.

૧. હૈમપ્રાકૃતવ્યા૦ ૨/૧૧૯૪ તથા ૧૭૪।

णिहुणं व्यापारे, कामितायां णिहुया च, णिज्झरं जीर्णे ।
णिवहो समुद्धौ, णियडि दम्भे, णिहूयं अपि सुरते ॥३७४॥

णिहुण—व्यापार—क्रिया—प्रवृत्ति
णिहुया—निधूता—कामिता—इच्छेली—
इच्छायेली
णिज्झर—निर्झर—झरो गयेछुं—जोर्ण—
जूतुं—वृद्ध—घरडे

णिवह—निवह—समृद्धि—संपत्ति
णियडि—निकृति—निकृति—दंभ—कपट
णिहूय—निधूत—सुरत—कामकीडा

णिज्झर—बीजा संग्रहकारा 'खिञ्जर'ने भददे 'खिञ्जर' पाठ
भतावे छे.

णियडि—संस्कृत 'निकृति' शब्दने प्रत्यादिगण्यमां [८-२-२०६]
उभेरीअे तो तेना उपरथी आ 'णियडि' शब्द उतरी शके. अे रीते
नेधअे तो 'खियडि' शब्द देशा नथी.

उदाहरणुगाथा—

णिहुआणिहूअयाणं मा संस्मर, मुञ्च णियडिणिहुणाइं ।
जं णिज्झरो असि इदानीं कुरु मनः पुण्यणिवहम्मि ॥२९४॥

कामिता स्त्रीनां सुरतेने न संसार, कपटनी प्रवृत्तिअेने मुकी दे,
कारणु के छवे तुं वृद्ध थये छे भाटे पुण्यनी समृद्धिमां मनने कर—
दगाड—नेड.

तूष्णीके णिउक्को, णिरुली मकराकृतिग्राहे ।

णिहणं कूले, णिगढो घर्मे, णिसुयं णिसामियं च श्रुते ॥३७५॥

णिउक्क—तूष्णीक—मौन राखनार—चूप
रहेनार—नहि बोलनार
णिरुलि—मगरनी जेवी आकृतिवालो
ग्राह—विशेष प्रकारतुं जलचर

णिहण—कूळ—कांडो
णिगढ—घाम—गरमी
णिसुय } -निश्रुत } -श्रुत -
णिसामिय } -निशामित- } सांभकेळ

उदाहरणुगाथा—

णिसुय णिरुलीरावे णिसामिय शकुनिकलकले च वधूः ।

नदीणिहणअगतजारं मत्वा णिउक्का अभिसरति णिगढे अपि ॥२९५॥

भगरनी जेवी आकृतवाणा जलचरने अराज तांलठया पछी

અને સમજીને કકળાટ સાંભળ્યા પછી પોતાના ચારને નદીકાંઠે આવેલો માતીને વહૂ, ધામમાં પણ મુંગી મુંગી ચૂપ ચાપ-અભિસરે છે.

નૂપુરે ગિયલં, અવિશેષિતે ગિરિયં ચ, ગિક્કુહં અકમ્પે ।
ગિવ્વેદ-ગિવ્વદા નગ્ને, ગિજ્જૂહો ચ નીત્રે ॥૩૭૬॥

ગિયલ—નૂપુર-નેહર-દ્વાંસર	}	ગિવ્વેદ	—નિવેષ્ટ-વેષ્ટન વિનાનો-
ગિરિય—નર્યું-કેવલ-એકહં-વિશેષિત		ગિવ્વદ	
નહિ તે-વિશેષતા વિનાનું		ગિજ્જૂહ—નિર્યૂહ-નેજવું-નેવું-છાપરાનું	
ગિક્કુહ-કંપ વનાનું-નિશ્ચલ-લોહાયેલ		નેવું	

ઉદાહરણગાથા—

ગિરિયદ્વાણ ! અંઠાણય ! કિં ગિયલે પદ્યસિ ગિક્કુહો ચૌર ! ।
જરગિજ્જૂહમિમ મૃદ્ધે ગિવ્વેદા ગિવ્વદેણ પ્રેર્યતે ॥૨૯૬॥

હે સાધારણ સ્થાન-ગૌરવ-વાળા, માન વગરના ચૌર ! અકંપ એવો તું નૂપુરને-અંઝરને-શા માટે બુઝ્યે છે ? જુજું નેવાંવાળા ઘરમાં નાગા વડે નાગો પ્રેરાય છે-ફેંકાય છે.

અરિભવને ગિયારં, ગિવ્વદં પશ્ચિમાક્ષણકે ।
કઠિને ગિક્કહં તથા, ગિપ્ફેસો શબ્દનિર્ગમને ॥૩૭૭॥

ગિયાર—શત્રુનું ઘર	ગિક્કહ—કઠણ
ગિવ્વદ—ઘરનો પાછલો ભાગ	ગિપ્ફેસ—શબ્દનું નીકળવું

ઉદાહરણગાથા—

ઘનુષ્કર્ષણગિક્કહમુજ ! ચાલુક્ય ! તવ ગિયારગિવ્વદે ।
નિઃશક્કવિલાસિનીનાં શિવાનામ્ ઉલ્લસતિ ગિપ્ફેસો ॥૨૯૭॥

ઘનુષને ખેંચી ખેંચીને અનેત્રી કઠણ બુબ્બવાળા હે ચલુક્ય ! તારા શત્રુઓના ઘરના પાછલા ભાગમાં નિઃશકંપણે વિલાસ કરતી શિયાળ્યોનો શબ્દનિર્ગમ ઉલ્લસે છે એટલે લહેરથી શિયાળ્યો આરંભે છે-લાળી કરે છે.

૧. ઠાળ એટલે ગૌરવ-માન, જુઓ ગા. ૩૫૩ । 'ગિરિયદ્વાણાઠાણય !' શબ્દો પાઠ કલ્પિત તો તેનો અર્થ—'જેને માન અને અપમાનની વિશેષતાની ગમ નથી એવા હે ચૌર !

નષ્ટે ગિરાદો, નિશ્ચિતે ગિરુત્તં, નતે ગિરિકો ચ ।
સંતુષ્ટે ગિસત્તો અપિ, ગિમેલં દન્તમાંસે ॥૩૭૮॥

ગિરાદ—નષ્ટ—નાશ પામેલ
ગિરુત્ત—નિશ્ચિત—સરેસર
ગિરિક—નત—નમેલ

ગિસત્ત—સંતુષ્ટ—સંતોષ પ્રાપ્ત
ગિમેલ—દાંતના પેઢાનું માંસ

ગિમેલા—ઘનપાલ—'શ્ચિમેલ'ને બદલે 'શ્ચિમેલા કહે છે.

ઉદાહરણગાથા—

તવ ઘાતગિમેલુચ્છુદુદન્તકા રિપુગજાઃ ગિરિકમુલાઃ ।

યાન્તિ ગિરાદા તથાઽપિ સ્વલુ જયે ગિરુત્તં ત્વમસિ ન ગિસત્તો ॥૨૯૮॥

તારા ઘાને લીધે જેમના દાંતો દાંતના પેઢાના માંસમાંથી બુદ્ધા પડી ગયા છે એવા શત્રુઓના હાથીઓ નમેલા મુખવાળા થઇને ખરેખર નાશ બળ છે તે પશુ તું જ્ય મેળવવામાં નિશ્ચિત રીતે સંતુષ્ટ નથી.

ગિલ્લંક—ગિલંકા પ્રતિગ્રહે, ગિજ્ઞોમિ—ગ્નોમિણો રશ્મિઃ ।
અંગુઠ્ઠીઙ ગિરંગી—ગોરંગીઙ, અધિકે ગિપ્પટ્ટો ॥૩૭૯॥

ગિલ્લંક } —નિર્લેપ—પતદ્ગ્રહ—પહાને
ગિલંક } પ્રહળ કરનારું—વાસળ—
ઠામ—પહણો—પાત્ર

ગિરંગી } —માથું ઢાંકણું—લાજ કાઢવો
ગરંગી } —ચુરચો પહેરવો
ગિપ્પટ્ટ—અધિક—વધારે

ગિજ્ઞોમિ }
ગોમિ } —રશ્મિ—રજ્જુ—દોરડી—રાશ

ઉદાહરણગાથા—

ગિજ્ઞોમિસ્ત્વિઅવૃષભરથાઽઘતીર્ણે પ્રિયે લાતિ વધુઃ ।

ગિપ્પટ્ટપ્રેમવિરચિતગિરંગિયા 'કરકગિલ્લંકે ॥૨૯૯॥

રાશ એવીને જિલા રાખેલા અગદના રથમાંથી ઊતરતા પ્રિયને જોતાં જ અધિક પ્રેમને લીધે લાજ કાઢેલી એવી વડુ, દાડમાંથી ભરેલા પાત્રોને લે છે.

૧. ઘનપાલકૃત 'પાઇબલચ્છી' નામમાઠામાં આ શબ્દ ઉપલબ્ધ નથી.

૨. 'કરક' શબ્દનો 'દાડમ' અર્થ પણ છે—'કરકો દાડિમે પશ્ચિમેદે કરે કમણ્ડલો'—[હૈમવનેકાર્થસં૦ કાં૦ ૩ શ્લો૦ ૧૪]

ઉદાહરણગાથા—

કિં સખિ ! રોદિષિ ત્વં ણીરંગિ ત્યક્ત્વા આચમ ણિલંકે ।

પ્રેક્ષસે ન ચિરાદ્ દયિતં ણોમીવદ્દં પુરો બલીવદ્ વા ? ॥૩૦૦॥

હે સખિ ! રોવે છે કેમ ? તું લાજને છોડીને એ પાત્રોનું આચમન કર, અથવા ઘણા વખતથી રાશથી ખાધેલા અને સામે રહેલા એવા તારા પ્રિયને અથવા બળદને તું જોતી નથી ? અથવા બળદની પેઠે રાશથી ખાધેલા તારા પ્રિયને તું જોતી નથી ?

ણિમ્મંસુ તરુણે, ણિવ્બુમ્મો ભગ્ને, ણિવ્વચ્ચયં નિહતે ।

સુપ્પોત્થિતે ણિવ્વિત્તો, ણિસ્સંકો ચ નિર્મરકે ॥૩૮૦॥

ણિમ્મંસુ — નિઃશ્મશ્રુ-દાહી મૂઝ વિનાનો-
તરુણ

ણિવ્બુમ્મ—નિર્મુમ્મ-મમ્મ-ભાંગેલ

ણિવ્વચ્ચય — નિશ્ચય-નિહત-નિરંતર-
હળાયેલ

ણિવ્વિત્ત-નિવૃત્ત-સુદૈનૈ-ઉઠેલો-જાગેલો
ણિસ્સંક—નિઃશક્ક-નિર્મર

ઉદાહરણગાથા—

ણિસ્સંકકામશરણિવ્વચ્ચયા ઇયં સ્વપ્નકે ત્વાં દહ્મ્યા ।

ણિમ્મંસુય ! ણિવિત્તા ણિવ્બુમ્મનોરથા ભવતિ ॥૩૦૧॥

તરુણુ હે ? કામનાં ખાણેથી નિર્મર રીતે નિરંતર હણાયેલી આ સ્ત્રી, તને સ્વપ્નમાં જોઈને, જાગીને ઊઠેલી ભાંગેલ મનોરથવાળી થાય છે.

ણિજ્જાઓ પ્રકરે, પરિહિતે ણિયત્થં, ચલે ણિક્કજ્જો ।

ણિવ્વાણં દુઃસુકથને, સ્તવ્થે ણિવ્વૂહ—ણિવ્વૂહા ॥૩૮૧॥

ણિજ્જોમ્મ—નિયોગ-પ્રમૂહ

ણિયત્થ—(નિ+વસ+ત) પહેરું-ઓઢેલું

ણિક્કજ્જ—નિષ્કાર્ય-કામ-વગરનો-ચલ-
ચંચલ-મનવસ્થિત-કેશાળા વિનાનો

ણિવ્વાણ—દુઃસુકથન

ણિવ્વૂહ } —સ્તવ્થ-થંમો મયેએ-સ્થિર
ણિવ્વૂહ } —નિવ્યૂહ-જહ

૧ લલેલી જુમી પોથીઓમાં ણિક્કૂ ૦ પણ વંચાય છે

ગિજ્જોઅ—બીજા સંગ્રહકારો 'શિન્નેએ'નો અર્થ 'પુષ્પનો' અવકર' અતાવે છે.

'અવકર' એટલે બહાર ફેંકવા યોગ્ય ફૂલનો કચરો.

ઉદાહરણગાથા—

ગિજ્જે ! યદ્ મન્યસે ગિયત્થહારં સ્ફુલિક્કગિજ્જોઅં ।

ગિવ્વૂહે ! ગિન્વાણં કુરુ અગિવ્વૂહયાણ ત્વમ્ અસ્માકમ્ ॥૩૦૨॥

હે ઠેકાણા વિનાની ! તું પહેરેલા હારને તણુખાનો બંધો માને છે—સમજે છે, તો થાંભી ગયેલી હે ! તું અસ્તબ્ધ એવા અમેને તારા દુઃખનું કથન કર.

ગત—કુશલ—ઉપકૃતિષુ ગિમ્મય—ગિઘટ્ટ—ગિજ્જાયા ।

સ્વેદ—ઉચિત—ઉદ્યાના ગિવાય—ગિવ્વિટ્ટ—ગિન્નમ્મા ॥૩૦૨॥

ગિમ્મઅ—ગત—ગયેલો

ગિઘટ્ટ—અનધૃષ્ટ—સૂચ ઘસાયેલો—અનુભવી

કુશલ—ચતુર

ગિજ્જાઅ—ઉપકાર

ગિવાઅ—નિવાત—સ્વેદ

ગિવ્વિટ્ટ—નિર્વિષ્ટ—ઈન્નત

ગિન્નમ્મા—નિમ્મન—ઉદ્યાન

ગિવ્વિટ્ટ—'ઉપલુક્ટ'—'ઉપલોગમાં આવેલ' એવા અર્થમાં ખીજે એક 'ણિવ્વહુ' શબ્દ છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત નિર્વિષ્ટ' ઉપરથી સમજવાની છે.

ઉદાહરણગાથા—

ગિન્નમ્માગિમ્મયં ત્વાં હૃષ્ટા પ્રકટિતગિવાયશિથિલાક્કી ।

તામ્યતિ ત્વ કૃત્તે ગિવ્વિટ્ટયગિજ્જાયાગિઘટ્ટ ॥૩૦૩॥

ઉદ્યાનમાં ગયેલા તને બોધને સ્વેદને લીધે ઠીલાં અંગેને પ્રકટ કરતી તેણી, હે ઉચિત ઉપકાર કરવામાં કુશલ ! તારા માટે તમા રાખે છે.

સુપ્પસુપ્પે ગિસાયં, ચામ્પુહાયાં ગિમ્મંસા ।

ગિદ્દમ્મો એકમુલ્લે, ગિદિગિ—ગિયાગિયા કુત્તુગહરણે ॥૩૦૩॥

ગિસાય—નિસ્વાપ—સુતેલ અને સારી

રીતે સુતેલ

ગિમ્મંસા—નિર્માસા—ચામુંડા દેવી

ગિદ્દમ્મ—નિર્ધર્મ—એકમુલ્લયાયી—એક તરફ

જનાર—એકમાર્ગી—વેદિયો

ગિદિગિ } —નોંદખી—નોંદવું—સરાવ

ગયા ગયા } ઘાસ કાઢી નાસવું—નકાસું

ઘાસ ઘાઢી નાસવું

ગિસાય—‘ચંડાલ’ અર્થવાળો ‘શ્ચિસાય’ શબ્દ સંસ્કૃત ‘નિવાહ’
બિપરથી બિપજી શકે એમ છે.

ઉદાહરણગાથા—

કેદારગિદિગિહુતે ગિયાગિયામૂલ્યજલ્પનમિષેણ ।

ગિમ્મસદેવકુલં ગિદ્દમ્મ’ ! પ્રિયા વ્રજતિ ગિસાયે ॥૩૦૪।

એક તરફ જનારા-વેદિયા-હે ! ક્યારાને નીંદવા માટે નીંદામણુનું
મૂલ્ય કહેવાને બાને સૌ સુધી ગયા પછી અને સારી રીતે સુધી ગયા
પછી પ્રિયા, આસુંડાના દેવળમાં બધ છે.

ગિળ્લાળા ળોલચ્છા ળોલહયા ચેવ ચર્ચ્ચા ।

ગિગિળ્ણં ગિલ્લસિયં ચ નિર્ગતે, પાતિતે ગિસુદ્ધં ચ ॥૩૮૪।

ગિળ્લાળા	} —નિર્ગાલા—ચાંચ	ગિગિળ્ણં	} —નિર્ગાળં—નિર્ગાત—નીકલેલ નીસરેલ— નિર્લસિત
ળોલચ્છા		ગિલ્લસિયં	
ળોલહયા		ગિસુદ્ધં—નિશુદ્ધ—વાહેલ	

ઉદાહરણગાથા—

ળોલહયાહ હળંતો ળોલચ્છિવરો વિસાલગિળ્ણાળો ।

ગિગિળ્ણજિઓ મૂતઃ આસમગિલ્લસિયરાવળગિસુદ્ધો ॥૩૦૫।

આશ્રમમાંથી બહાર નીકળેલા રાવણે પાડી નાખેલો અને તેને—
રાવણુને—ચાંચ વડે હણ્યો—પ્રહાર કરતો—વિશાસ ચાંચવાળો ઉત્તમ પક્ષી—
જટાયુ, નિર્ણવ થયો.

ગિજ્ઞાઓ ગિચ્છુંડો ગિરાહ—ગિગ્ધોર—ગિપ્ફરિસા ।

ગિદ્ધંધસો ચ ગિવ્વેરિસો ચ અદયે, ગિમેળં અપિ સ્થાને ॥૩૮૫।

ગિજ્ઞાઓ	} —નિર્ધ્યાત —નિચુષ્ડ —નિરાહ —નિર્ધોર— —નિઃસ્પર્શ —નિર્દંધ્વસ —નિર્વેરીશ	} નિર્દય—દયા વગરનો	ગિમેળ—સ્થાન—ઠેકાણું
ગિચ્છુંડ			
ગિરાહ			
ગિગ્ધોર			
ગિપ્ફરિસ			
ગિદ્ધંધસ			

૧ ‘ગિદ્દમ્મવિયા’ અર્થનો સમસ્ત પાઠ કલ્પતાં તેનો અર્થ—‘વેદિયાનો પ્રિયા સ્ત્રી’
જવો થાય.

ગિવ્વેરિસ—આ શબ્દ ‘અત્યર્થ’-‘ઘણું’ ‘વધારે ઘણું’ એવા અર્થમાં પણ દેખાય છે.

ઉદાહરણગાથા—

ગિન્ધોરે ગિચ્છુંડો અગિરાહે ક હવ ન સલુ અગિપ્પરિમો ।

ગિચ્છંઘસે અગિવ્વેરિસો અગિજ્ઞાય ! કુત્રાપિ ગિમેણે ? ॥૩૦૬॥

નિર્દય તરફ નિર્દય અને દયાવાળા તરફ ખરેખર દયાવાળો કેણુ ન હોય ? પણ હે દયાવાળા ! નિર્દય તરફ દયાવાળો કેઈ પણ સ્થાનમાં છે ખરો ?

અવિભિન્નગેહકે ગિદ્દમ-ગિદ્દય-ગિદ્દમાયા અપિ ।

નિકરસ્થિતે ગિઅરિઅં, ગિઅંઘણ-ગિઅંસણ વસ્ત્રે ॥૩૮૬॥

ગિદ્દમ }
ગિદ્દય } —એક ઘરવાળો-જેમનું ઘર
ગિદ્દમાય } જુદું નથી તે

ગિઅરિઅ—નિકરિત-સમૂહમાં રહેલ
ગિઅંઘણ } —નિવન્ઘન } ઓઢવાનું કપડું
ગિઅંસણ } —નિવસન }

ગિઅ—ગિમ્હ-પશ્યતિ-દેશે છે [૮-૪-૧૮૧]

ગિઠવા—ગિઠ્ઠાઈ-વિશ્રામ્યતિ-વોસમે છે-વોહમે છે-વીસામો છે છે [૮-૪-૧૫૧]

ગિમ—ગિમ્હ-ન્યસ્મતિ-નોમે છે-સ્થાપે છે [૮-૪-૧૧૧]

ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં આ ત્રણે ધાતુઓને કહેલા છે માટે અહીં નથી કહ્યા.

ઉદાહરણગાથા—

ગિઅરિઅગુણ ! સુગિઅંસણ ! ગિઅંઘણ કર્ણ ગિદ્દમો મૂત્વા ।

ગિદ્દઅ ! વ્રજે રમામહે કિ પ્રેમ અગિદ્દમાયાણ ? ॥૩૦૭॥

ગુણના સમૂહવાળા ! સારા વસ્ત્રવાળા હે ! એક ઘરમાં રહેનારો હોઈને તું કપડાને ખેંચ, એક-સમાન-ઘરવાળા હે ! આપણે વ્રજમાં રમીએ. જેમનાં જુદાં જુદાં ઘર છે તેઓ વચ્ચે શું પ્રેમ હોય ?

ગિદ્દમણં 'ઓઘસરે ગિઅવ્કલં વર્તુલે ચૈવ ।

ગિવ્વમિઅં પરિમુક્તે, પાગિમ્હણે ગિવ્વહણં ॥૩૮૭॥

જુઓ ઓઘસરે ગા૦ ૧૭૦ ।

ગિદ્ધમણ-નિર્ધમન-ઘરોના પાણીનો પ્રવાહ-
 ઘરોમાંથી પાણીનો જે પ્રવાહ ચાલે છે
 તે-ઘરના છાલોમાંથી વહેતો પાણીનો
 પ્રવાહ

ગિવ્વમિંચ-નિર્વમિત-સારી રીતે ભોગવેલું
 -એકવાર સારી રીતે ભોગવેલું
 ગિવ્વહણ-નિર્વહણ-પાણિપ્રહણ-વિશાહ

ગિમ્મકલ-વર્તુલ-ગોઠ

ઉદાહરણગાથા—

ગાન્ધર્વે ગિવ્વહણે તવ ગિવ્વમિંચ ગિમ્મકલસ્તન્યાઃ ।

વિરહે સ્મરન્ત્યાઃ બાળૈઃ વહતિ ગિદ્ધમણ ॥૩૦૮॥

ગાંધર્વ વિવાહમાં તારા ભોગવેલાને તારા વિરહમાં યાદ કરતી
 ગોળ સ્તનવાળી એવી તેણીનાં આંસુઓ કેમ બાળે ઘરના પાણીનો જલ-
 પ્રવાહ ન હોય તેમ વહે છે.

અદૃઢે ચ ગિવ્વસુરિંચ, નિરન્તરે ચૈવ ગિત્તિરિઢી ।

અવતારણે ગિવ્વચ્છણ-ણેવચ્છણયા, ચ્યુતે ગિસ્સરિયં ॥૩૦૯॥

ગિવ્વસુરિંચ-નિક્ષુરિત—અદૃઢ-દૃઢ નહિ-
 શિથિલ
 ગિત્તિરિઢી—નિરંતર-અંતર વગર-રોજ-
 નિત્ય

ગવ્વચ્છણ } નિમ્મલણ-
 ગવ્વચ્છણ } અવતારણ-કરતરવું-કરતરવાતું
 સાધન નીસરણી વગેરે
 ગિસ્સરિયં-નિસ્સૃત-સરી જવું-સરકી જવું
 -લસી જવું-ચ્યુત થવું

ઉદાહરણગાથા—

ગિત્તિરિઢિવિરહગિવ્વસુરિઅતનુઃ ગિસ્સરિઅઅશ્રુઃ પ્રાપ્તપ્રિયે ।

ણેવચ્છણગ્રહસ્થલિતા સ્વયમેવ ગિવ્વચ્છણીભૂતા વધુકા ॥૩૦૯॥

નિરંતર વિરહને લીધે શરીર ઢીલું થઈ ગયું છે અને આંસુઓ
 ટપકી પડ્યાં છે એવી વધુ પોતાનો પ્રિય પહોંચી જતાં જ. નીચે
 કિતરવા માટેની નીસરણી પકડતાં પડી ગઈ અને તે પોતે બાતે જ
 નીસરણીરૂપ બની ગઈ-લાંબી થઈને પડી ગઈ.

ગિય્વચ્છ—ગિય્વચ્છઈ-પશ્યતિ-જુણ છે [૮-૪-૧૮૧]

ગિરવ્વ—ગિરવ્વઈ-તિષ્ઠતિ-કમો રહે છે [૮-૪-૧૬]

ગિમ્માણ—ગિમ્માણઈ } —નિર્મિતીતે—નિર્મે છે—નિર્માણ કરે છે [૮-૪-૧૧]
 ગિમ્મવ—ગિમ્મવઈ }

- णिज्झर—णिज्झरइ—निर्झयति—क्षयति—क्षीण भाय छे [८-४-२०]
 णिहुव—णिहुवइ—निधुवति—कामयते—कामना करे छे [८-४-४४]
 णिआर—णिआरइ—निभालयति—काणेश्चितं करोति—न्यारे छे—निहाळें छे—
 आंखने काणा जेवी करीने जुए छे [८-४-६६]
 णिरिग्घ—णिरिग्घइ—निलीयते—संताई जाय छे [८-४-५५]
 णिव्वड—णिव्वडइ—पृथग् भवति—जुदो भाय छे अथवा स्पष्टो भवति—स्पष्ट
 भाय छे [८-४-६२]
 णिट्ठुह—णिट्ठुहइ—निःस्तम्भति—निष्टम्भं करोति—थंभी जाय छे—जड—बई जाय
 छे [८-४-६७]
 णिव्वोल—णिव्वोलइ—मन्युना ओष्ठ मलिनं वरोति—क्रोधने लीधे के शोकने लीधे
 होठ बगाडे छे—मोहं चढावे छे [८-४-६९]
 णिल्लुंछ—णिल्लुंछइ—मुञ्चति—मुके छे [८-४-९९]
 णिउडु—णिउडुइ—निज्जति—मज्जति—बूडे छे [८-४-१०१]
 णिक्खल्ल—णिक्खल्लइ }
 णिज्झोड—णिज्झोडइ } —छिनत्ति—छेदे छे [८-४-१२४]
 णिल्लूर—णिल्लूरइ }
 णिसुढ—णिसुढइ—निस्सोदयति—भाराक्कान्तो नमति—भारने लीधे नमी जाय छे—
 भारने लीधे वांको वळे छे [८-४-१५८]
 णिडुडअ—णिडुडअइ—निदुवति—सरति—सररे छे—सररे छे (ही० व्या० णिट्ठुअ)
 [८-४-१७३]
 णिईह—णिट्ठुहइ—विगलति—गळे छे—टपके छे [८-४-१७५]
 णिम्मइ—णिम्मइइ—गच्छति—जाय छे [८-४-१६२]
 णिल्लस—णिल्लसइ—उल्लसति—उल्लसे छे—उल्लास पामे छे [८-४-२०२]
 धात्वादेशना प्रकरणुमां आ अथा धातुभ्याने कडी अताप्या छे भाटे
 अही' नथी नेंध्या।
 णिट्ठुहिअ—णिकखसरिअ—णिरुक्कया धृत्कृत—मुषित—अकृतेषु ।
 णित्तिरिडिअं च त्रुटिते, णीसारो मण्डपे चैव ॥३८९॥

णिट्ठुहिअ—निष्पृत—धुंकेळं, धुंक्कुं
 णिकखसरिअ—निष्कसृत—लुं टायेली—धन
 हराइ गयुं छे एवो, निष्क—सोनामहोर—
 दीनारो, सृत—सरी गई छे—एवो
 णिरुक्कय—णिरुपकृत—अकृत—न करवुं

णित्तिरिडिअ—निष्पुटित—त्रुटित, तोडवुं
 णीसार—नीसार—मंडप

ગિરુવાર—ગિરુવારદ્-ગૃહાતિ-પ્રહણ કરે છે [૮-૪-૨૦૧]

ગિરિણજ્જ—ગિરિણજ્જદ્-પિતૃષ્ટિ પામે છે [૮-૪-૨૦૫]

ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં આ અન્ને ધાતુઓને કહેલા છે માટે અહીં કહ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

તવ ગિરિરિડિધ્સ્થામાનઃ સ્વપ્નઃ ગણકસ્વારઆ વસ્તિન્ત વને ।

ગિરુવક્ત્રયળીસારે તુષ્ણયા શુષ્ણર્ત્ત્વિદ્વિયા ॥૩૧૦॥

અળ તુટી ગયેલું છે, ધન ચોસઈ ગયું છે અને તરશને લીધે થૂંક પશુ સુકાઈ ગયું છે એવા તારા શત્રુઓ, જ્યાં મંડપ કરવામાં નથી આવ્યે એવા વનમાં વસે છે.

ળીસંપાયં પરિશ્રાન્તજનપદે, તથા ધ્વની ળીહરિયં ।

ળીસીમિઓ ચ નિર્વાસિત્તે, બાળે ળીલકંઠી ચ ॥૩૧૦॥

ળીસંપાય—નિસ્સંપાત—સંપાત—હાલ ચાલ
—વગરનો સમય—જનપદ ધાકી ગયો
હોય તે સમય—બધા ધાકી ગયા હોય
તે સમય

ળીહરિય—નિહારિત—ધ્વનિ—જ્વાજ

ઉદાહરણગાથા—

ગત્વા વધૂઃ નિશામુલ્લં ળીસંપાય અળોહરિયકાશ્ચિઃ ।

અમિસરતિ ળીલકંઠીવને ળીસીમિયસ્સ તસ્ય કૃત્તે ॥૩૧૧॥

અધા લોકો ઠાકી ગયા હોય—લોકોની હાલચાલ અંધ પડી ગઈ હોય—એવે સમયે રાત્રીએ કંઠોરાનો ય અવાજ ન થાય એ રીતે ળીલકંઠીના વનમાં જઈને વહુ, તે હૃદ અહાર થયેલાને સાડુ અભિસરે છે.

ળીસળિઆ નિઃશ્રેળી, ળીઆરળં અપિ બલ્ધિવચ્ચામ્ ।

ળૂલા શાશ્વાયામ્, પટ્ટવાસિતાયાં ચ ળેહાલી ॥૩૧૧॥

ળીસળિઆ } —નિઃશ્રેળિકા } —નિસરળી—સીહી
ળીસળી } —નિઃશ્રેળિ } —દાદરો
ળીઆરળ—નિવ રળ—વરિનો ઘટ—તૈવેચનો
કલ્લશ—વિધનના નિવારણ મટે તૈવાર કરેલ
કનારનો ઘડો

ળૂલા—શાશ્વા—હાલ
ળેહાલી—લાલાટિક—લલાટનું પટ્ટયુક્ત
વિશેષ પ્રકારનું મૂષળ—કપાળનું વિશેષ
પ્રકારનું પટ્ટાવાલું મૂષળ

ણી—નીહ
 ણીળ—ળીઘહ
 ણીલુક્ક—ળીલુક્કહ } —નયતિ—મચ્છતિ—જાય છે [૮-૪-૧૬૨]

ણીરંજહ—ખનક્તિ—મંગે છે [૮-૪-૧૦૬]

ણુઠ્ઠવ—ણુઠ્ઠવહ—પ્રચાશયતિ—પ્રકાશે છે [૮-૪-૪૫]

ણૂમ—ણૂમહ—છાદયતિ— ઢાંકે છે [૮-૪-૨૧]

ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં આ બધા ધાતુઓ બતાવેલા છે માટે અહીં નથી નોંધ્યા

ળીહમ્મિઅ—‘નિર’ ઉપસર્ગ સાથેના ‘ગતિ’ અર્થવાળા ‘હમ્મ’ ધાતુ દ્વારા ‘ણીહમ્મિઅ’—‘નિર્ગત’—પદને સાધવાનું છે.

ઉદાહરણગાથા—

ળેડાલિસુન્દર ! ત્વં પુત્રક ! મા ચટ ડચ્ચતઠ્ઠણુલં ।

યદ્ ણીસણિપતિતેષુ અપિ ણીધારણવલ્લભાનાં ભવતિ છલમ ॥૩૧૨॥

લલાટપટ્ટના ભૂષણ વડે ભૂષિત હે સુંદર પુત્ર ! તું ઊંચા ઝાડની શાખા ઊપર ન ચડ; ઠામરણુ કે જેમને નૈવેદ્યનો-ઊતારનો-ઘટ પ્રિય છે એવી સ્ત્રીઓનું નિમ્નરણીઓથી પડી ગયેલાઓ તરફ પણ ઇળ હોય છે.

ળેડહો સદ્ભાવે, કૂપતુલાયાં ચ ણેલિચ્છી ।

રવિ—વણિક્સચિવ—વળ્ઠા ણેસર—ણેસત્થિ—ળેલચ્છા ॥૩૧૨॥

ળેડહ—સદ્ભાવ—સારો ભાવ—હરી રીત

ળેલિચ્છી—કૂપતુલા—ગરેહો

ળેસર—નૈશહર—નિશાના અંબકારને હરનાર
રવિ—સૂરજ

ળેસત્થિ—નિષયાસ્થાયિ—નિષયા—

દુકાનની મુરુપ બેઠક—થહું; તે ઊપર

વેસનોઈ—નેતી—વાણિયાનો સહાયક

ળેલચ્છ—વદ—નપસક

ળેલચ્છ

બોજા સંગ્રહકારો ણેલચ્છ શબ્દને ‘કૂપણ’—‘બળહ’—‘સાંઠ’ અર્થ બતાવે છે.

ળેડહ

ળેડહ’ ઇટલે ‘બોહ’—‘માહો’. સંસ્કૃત ‘બોહ’ ઊપરથી આ શબ્દ આવેલો છે માટે તેને અહીં બતાવ્યો નથી [૮-૧-૧૦૬]

૧ “હમ્મ” × × × ગતૌ ”—[ધાતુપારાયણ ધાત્વંક ૩૧૫ પૃ૦ ૫૦]

ઉદાહરણગાથા-

જેસત્થિય ! જેલછ્હો ત્વં જેડુડેણ જેસરઅસ્તમયને ।

જેલિચ્છિરવં શ્રુત્વા વ્રજતિ યદ્ જલમિષેણ તવ જાયા ॥૩૧૩॥

હે નેસ્તિ ! તું સહ્યાવથી-ખરેખર-ખરી રીતે ષંઠ છો-નપુંસક છો તેથી સૂર્યાસ્ત થતાં કૂવાની ખરેડીનો અવાજ સાંભળીને તારી સ્ત્રી પાણીને ખહાને ખહાર બાય છે.

માદ્રપદુજ્જ્વલદશમીઉત્સવભેદે જેડુરિયા ।

જેડુરિયા-માદરવા શુ૦(શુક્લ) વિ૦ (દિવસ) દશમીને રોજ થતો વિશેષ પ્રકારનો ઉત્સવ

જોલ્હ-જોલ્હ-નોદયતિ-ક્ષિપતિ-ફેંકે છે [૮-૪-૧૪૩]

ધાત્વાદેશોની સાથે આ ધાતુને બતાવેલો છે માટે અહીં નથી લખ્યો.

ઉદાહરણગાથા-

સંકેતમ્ આગતે ઉપપતૌ દૃત્યા જ્ઞટિતિ સંલપિતા ।

અભિસરતિ નાગરવધૂઃ જેડુરિયાવર્શનમિષેણ ॥૩૧૪॥

સંકેત પ્રમાણે ઉપપત્તિ-ચાર-આંખી પહોંચતાં જ દૃતીએ શીઘ્ર બોલાવેલી નાગરની વધુ ભાદરવા શુ૦ ૬૦ દશમીને રોજ થતા ઉત્સવને જોવાનું બાનું કરીને અભિસરે છે.

[જ થી માંડીને જે આદિવાળા એકાદક શબ્દો પુરા થયા]

હવે જ ના વગેરે આદિવાળા અનેક અર્થવાળા શબ્દો:

इक्षुनिपीडनकाण्डे तथैव कुण्डे गंदं च ॥३१५॥

ગંદ-૧ શેરડી પીલવાનું કાણડ ૨ નન્દા-કુંડું-નાંદ-વિશેષ પ્રકારનું મોટું વાસણ

ગંદ-કેટલાક સંગ્રહકારો તો કહે છે કે 'જુંદ' શબ્દના ઉક્ત બે અર્થ નથી પણ 'જુંદ' અને 'કુંડ' એ બન્ને શબ્દો સમાન અર્થવાળા છે અર્થાત્ 'જુંદ' એટલે 'શેરડી પીલવાનું કાણડ' અને 'કુંડ' એટલે પણ 'શેરડી પીલવાનું કાંડ'. આમ એક જ અર્થના એ બન્ને શબ્દો- 'જુંદ' અને 'કુંડ' શબ્દો-દેશ્ય છે. તેઓ કહે છે કે "इक्षुनिपीडनकाण्डं गंदं कुंडं च, गो गंदी" [] અર્થાત્ 'જુંદ' અને 'કુંડ' એટલે શેરડી પીલવાનું કાંડ તથા જુંદી એટલે બળદ-નંદી. વળી, તેઓ કહે છે કે

‘કુંડા’ અર્થમાં ‘લુંદ’ શબ્દ દેશ્ય નથી. (કારણ કે મોટા કુંડા) —અલિ-અર-અર્થનો ‘નન્દા’ શબ્દ સંસ્કૃતમાં પ્રતીત છે-સં.)

(હેમચંદ્ર કહે છે કે) અર્થે તો ‘લુંદ’ શબ્દના બંને અર્થો ઠીકા છે માટે તેને અનેકાર્થક શબ્દોમાં નોંધેલા છે.

ગ્રાણે મૂકે ગક્કો, ગણ્ણો કૂપે સ્વલ-અગ્રજેષુ ચ ।

કર્દમિતે ધૃતિવિવરે પ્રયોજને ગલ્લયં નિમિત્તે ચ ॥૩૯૪॥

ગવક—૧ નક-નાક ૨-મુંગો

ગણ્ણ—૧ કૂબો ૨ સ્વલ-વૂર્જન ૩ નાના-મોટો માઈ

ગલ્લય—૧ કાદવવાલું ૨ વાડનું છિંદું ૩ પ્રયોજન ૪ નિમિત્ત

ગવક—‘ગ્રાહ-જલચર(વશેષ)’-અર્થવાળો ‘લુંદ’ શબ્દ દેશ્ય નથી. એ, સંસ્કૃત ‘નક’ શબ્દ ઊપરથી જ આવેલો છે.

રત-દુર્દિનેષુ ગહ્લં, અથ ગદ્ધવયં અષ્ટાન્નિન્વાસુ ।

સદ્ભાવે અભિપ્રાયે પાઝહો, ચૌર-કાઠચને ગિક્લો ॥૩૯૫॥

ગહ્લ—૧ રત-રતિકીઢા ૨ દુર્દિન-

દુદળ-કરત-કથસ્વતનું વાદલ

ગદ્ધવય—અષ્ટાન્ન ૨ નિન્વા

પાઝહુ—

પાઝહુ—૧ સદ્ભાવ ૨ અભિપ્રાય

ગિક્લ—૧ ચૌર ૨ નિષ્ક-કાચન-સોનું

ઘીજા સંગ્રહકારો કહે છે કે “લુંદ એટલે મનોરથ.”

કકુદ-છદ્મસુ ગિવ્વં, ગિયયં રત-શયન-શાશ્વત-ઘટેષુ ।

સુસોત્થિતે નિરાશે ઉદ્ધટ-અકૃપેષુ ચ ગિવિદ્ધો ॥૩૯૬॥

ગિવ્વ—૧-કકુદ-બલ્લનું કાંધ-બલ્લનો લુંધ ૨ છદ્મ-કપટ

ગિયય—૧ રત-રતિકીઢા ૨ શયન-પથારી ૩ નિયત-શાશ્વત-નિરંતર ૪ ઘટો

ગિવિદ્ધ—૧ નિવિષ્ટ-સુઈને કટેલો ૨ નિરાશ ૩ ઉદ્ધટ ૪ કૃપા વિનાનો-કૂર

ગિવ્વ-‘લિવ્વ’ એટલે ‘છાપરા ઊપરના પડાપનો ટેડો-જેમાંથી વરસાદનું પાણી પડે છે તે નેવું.’ આ અર્થવાળો ‘લિવ્વ’ સંસ્કૃત ‘નીવ’ ઊપરથી જ આવેલો છે.

સ્વેદ-ગણેષુ ગિહાઓ, પૃષ્ઠે ઉદ્દેષ્ટિતે ગિરગ્ધો ચ ।

ચૌર-સ્થિત-પૃષ્ઠેષુ ગિરવ્કં, ઋજુક-દટેષુ ગિપ્પિચ્છં ॥૩૯૭॥

૧ “નન્દા સંપદિ અલિજ્જરે” (હૈમમતે૦ કાં૦ ૨ ૫લે૦ ૨૩૦)

૨ સરસ્વાતો ‘ગેઠડ’ ગા૦ ૩૯૧

ગિહાંબ—૧ સ્વેદ-પરસેવો ૨ નિષાત

સમૂહ

ગિરગ્ધ—૧ પૃષ્ઠ-પૂછેલ, પૂછવું-પ્રશ્ન ૨
સદ્વેષિત

ગિરવક—૧ ચૌર ૨ સ્થિત ૩ પૃષ્ઠ

ગિપ્પિચ્છ—૧ સરલ ૨ દઢ

પ્રકટ-ઋજુ-રિપુષુ ગિરાઓ, ગિટુંકં ચ ટક્કિતે વિષમે ।

ગિહુઅં નિચ્યાપારે તૂળીકે તથા ચ સુરતે ॥૩૯૮॥

ગિરાબ—૧ પ્રકટ ૨ સરલ ૩ રિપુ-શત્રુ

ગિટુંક—નિષ્ટક-ટાંકળાથી ટાંકેલું ૨ વિષમ-સખ નહિ તે-ઝંચુનીંચું

ગિહુઅ—૧ વ્યાપાર-પ્રવૃત્તિ-ચિનાનું ૨ તૂળીક-મૌન રાખનાર-ચૂપ રહેનાર ૩
સુરત-નિષ્ઠ-રતિકોલા

ગિવ્વલિયં જલધૌતે પ્રવિગણિતે વિઘટિતે ચૈવ ।

વાયસ-મૂકેષુ ગિલકણો, ગિહેલળં અગાર-જઘનેષુ ॥૩૯૯॥

ગિવ્વલિય—૧ પાણીથી ધોયેલ ૨ પ્રવિગણિત ૩ વિઘટિત-ભગલેહું

ગિલકણ—૧ નિલુકણ-કાગળો ૨ મૂંગો

ગિહેલળ—૧ અગાર-ઘર ૨ જઘન-સાથઠ

ગિવ્વલ—ગિવ્વલેહ-દુઃખં મુચ્ચતિ-દુઃખ મૂકે છે. [૮-૪-૧૨]

ગિવ્વલેહ-નિનષ્પચતે-નિપજે છે. (હૈ૦ વ્યા૦ ગિવ્વલ) [૮-૪-૬૨]

ગિવ્વલેહ-ક્ષરતિ-ચરે છે. (હૈ૦ વ્યા૦ ગિવ્વલ) [૮-૪-૧૭૩]

ગિવ્વર—ગિવ્વરહ-દુઃખં વપચતિ-દુઃખ કહે છે [૮-૪-૩]

ગિવ્વરહ-હિનત્તિ-છેદે છે. [૮-૪-૧૨૪]

ગિહોહ—ગિહોહહ-નિવારચતિ-નિવારે છે. [૮-૪-૨૨]

ગિહોહહ-પાતચતિ-પાડે છે. [૮-૪-૨૨]

ગિલુક—ગિલુકહ-તુહતિ-તોડે છે. [૮-૪-૧૧૬]

ગિલુકહ-નિલીચતે-પંતાય છે. [૮-૪-૧૫]

ગિવહ—ગિવહહ-ગચ્છતિ-ગાય છે. [૮-૪-૧૬૨]

ગિવહહ-વિનષ્ટિ-પીસે છે. [૮-૪-૧૮૫]

ગિવહહ-નશ્યતિ-નાસે છે. [૮-૪-૧૭૮]

ગિરિનાસ—ગિરિનાસહ-ગચ્છતિ-ગાય છે. [૮-૪-૧૬૨]

ગિરિનાસહ-વિનષ્ટિ-પીસે છે. [૮-૪-૧૮૫]

ગિરિનાસહ-નિર્ણશ્યતિ-નાસે છે. (હૈ૦વ્યા૦ગિરિનાસ) [૮-૪-૧૭૮]

પંચમ વર્ગ

હવે આદિમાં 'ત' 'તા' વગેરે વાઙ્મા એકાર્થક શબ્દો:

તંવા ગૌઃ, તંટં પૃષ્ઠમ્, સૂત્ર-ઉત્પલેષુ તમ્-તળા ।

તટ્ટી ઘૃતૌ, શોકે તમો, તવણી ચ મક્ષ્યે ॥૪૦૦॥

૧તંવા— { તમ્મા ૧
તમ્વા } --ગાય

તંટં—પૃષ્ઠ-પીઠ-પાછલો ભાગ

સંગ-ત્રાગડો-પાગો-સૂતર-સૂતરનું કંકણ

તળા—તળ-ઉત્પલ-કમલ

તટ્ટી—ટટ્ટી-પલ્લવો-તાટી-ટાટી

તમ—શોક-તમોગુણ

તવણિ-તેમન-મક્ષ્ય-લાવા યોગ્ય

કળ વગેરે

તમ્મા-મૂળ ગાથામાં 'તમ્મા' નો અર્થ માત્ર 'સૂતર' બતાવ્યો છે તે પછી અહીં તેના 'સૂત્રકંકણ'—'સૂતરનું કંકણ' એવો વિશેષ અર્થ સૂચવવાનો છે. કંકણ છે કે 'તમ્મા ચ સૂત્રકંકણમ્' [] તમ્મા એટલે સૂત્રકંકણ

ઉદાહરણગાથા—

તંટવહન-તટ્ટિવિધિમિઃ તર્ચચારણક ! તમ્ગવલનૈઃ ।

તળલોચના ન તવણિ કુર્વન્તિ વિરહૈ તમં જડા યાન્તિ ॥૩૧૫॥

ગાયોને ચારનાર છે ! પ્રિયના વિરહને પ્રસંગ આવતાં ઉત્પલ-કમલ-જેવાં લોચનવાળી સ્ત્રીઓ જડ અને છે અને જડ થયેલી એવી તેણીઓ શોક પામે છે. આમ થવાથી જ તે વિરહિણી સ્ત્રીઓ પીઠ ઊપર બાર વહીને, તટ્ટીઓ-ટાટીઓ-બનાવીને અને સૂત્રનાં-સૂતરનાં-કંકણોને વહીને ખાવાયોગ્ય કણ વગેરેને કરી શકતી નથી-મેળવી શકતી નથી-પેદા કરી શકતી નથી.

૧ આ • હેમચન્દ્ર પોતાના સંસ્કૃત કોશમાં 'ગાય' ના અર્થમાં 'તમ્મા' અને 'તમ્વા' એમ બન્ને શબ્દો આપે છે: 'ગૌઃ x x x તમ્મા નિલિમ્પિકા તમ્વા'— (અભિધાન ૦ કાં ૦ ૪ સ્લો ૦ ૩૩૨) ૨ જુમાં વર્ગ ૬ શા ૦ ૩૦૬ તું 'અપ્પલ' શબ્દ ક્ષપરનું વિવરણ ।

૧—સૂત્રનું આ 'તંચચારણય!' પદ સંબોધનરૂપે લક્ષ્ય તો આ જણાવેલો અર્થ સંગત છે પણ 'તંચચારણય-તમ્ગવલનૈઃ' એમ અલંકાર પદ સમજાને તે પદનો 'ગાયોને ચારનારું' એવો અર્થ લક્ષ્ય તો 'ગાયોને ચારવાની પ્રવૃત્તિવલે' એવો અર્થ પણ અહીં સંગત છે

તમળં ચુલ્લિઃ, તહરી બહલસુરા, વ્યાપૃતે તવઓ ।

તસિયં શુષ્કે, શયને તલ્લહં, આદ્રે તળ્ણાયં । ૪૦૧॥

તમળ—તેમની—ચૂલો

તહરિ—ઘટ્ટ થયેલી દારુ—આલો દારુ

તવઅ—તપક—વ્યાપારવાલો—ક્રિયાવાલો

તસિય—તસિત—સુકું

તલ્લહ—તલ્પક—શયન—પથારી

તળ્ણાય—આહું—મીનું

ઉદાહરણગાથા—

ચિરદે તવ સુભગ ! તાસિપ તળ્ણાયકમલતલ્લહપ ।

તમળં ઇવ તપ્યતે સશ્વો તહરીતવઓ ન જાનાસિ ત્વં તુ ॥૩૧૬॥

હે સુભગ ! તારો વિરહ થયે બીના કમળની પથારી સુકાર્ષી જતાં સખી, ચૂલાની પેઠે તપે છે, તું તો ઘટ્ટ થયેલા મધને પીવામાં વ્યાપૃત-મશગુલ-અનેલો છે તેથી બચુતો નથી.

તચ્છિહં ચ કરાલે, નગરારક્ષે તલારો ચ ।

તત્તિલ્લો તલ્લિચ્છો ચ તત્પરે, ત્ણચયે તળેસી ચ ॥૪૦૨॥

તચ્છિહ—કરાલ—બીહામણું

તલાર—નગરનો રક્ષક—કોટવાલ

તત્તિલ્— } તત્પર

તલ્લિચ્છ— } તલ્લિષુ—તત્પર—એક લક્ષ્યવાલો

તળેસિ—ત્ણનો ઢગલો

ઉદાહરણગાથા—

દોષગવેષણતત્તિલ્હ" ! તલારમયાત્ તળેસિઅન્તરિતા ।

ઉત ત્વયિ તલ્લિચ્છા સા તમસ્તચ્છિહે પ્રતીક્ષતે કુહરે ॥૩૧૭॥

દોષ શોધવામાં તત્પર હે ! જે નજર કર, તારામાં તત્પર એવી તેણી કેટવાળના ભયને લીધે તુણુના-ધામના-દગલામાં સંતાયેલી રહીને અંધારાથી ભયંકર એવા કુડંગમાં-આડના બળામાં-તારી પ્રતીક્ષા કરે છે-શહ જૂએ છે.

તરસં માંસે, તંબેદિ-તંબટકારિયાઉ શેફાલી ।

ઈચ્છાયાં તક્ળા, તંતહિ-તોંતહિયા કરમ્બે ॥૪૦૩॥

૧ 'તેમનાં ચુલ્લિમિદિ અપિ'—હૈમઅને૦ કાં૦ ૩ સ્ત્રો૦ ૪૦૮

૨ 'દોષગવેષણતત્તિલ્હતલારમયા' એમ અલંકાર પદ બનાવીને કોટવાલનું વિશેષણ લઈ પુણ્ય અર્થ સંગત છે. ૩ વિશિષ્ટ તરસં માંસમ્—(અમરકો૦ મનુષ્યવર્ગ કાં૦ ૨ સ્ત્રો૦ ૬૩) અમરકોશમાં 'તરસ' શબ્દ 'માંસ' નો પર્યાય છે.

तरस—मांस

संबेहि

तंबटकारी

तंबटकारिया

शेफालिका—कालां फूलनी
नगोड

तर्कणा—तर्कणा—इच्छा

तंतडि

तौतडि

करब—करबो

उदाहरणुगाथा—

त्यज तंबेहिकुडंगं न तंबटकारिररुवसनोऽयम् ।

न खलु तरसतर्कणं कंगुतौतडी कलमतंतडो हरति ॥३१८॥

शेफालिकाना जाणाने तशु हे, आ, शेफालीना रंगथी रंगायेल वस्त्रवाणे नथी. ओ अरेअर छे के, मांस भावानी धन्धाने कांजने करंओ के कलमी येआने करंओ हरी शकतो नथी—मटाडी शकतो नथी.

गोधूमकुङ्कुमिकायां च तंबिरा तंबरत्ती च ।

तरवट्टो प्रपुनाटे तडवडा आउलितरौ ॥४०४॥

तंबिरा
तंबरत्ति

ताम्रा— { लाल तांबा जेवी
ताम्ररक्ति— { घडंमां आवती
कंकु जेवी छांया—
घडंमां आवतो गेरु

तरवट्ट—प्रपुनाटे के पच्चाटसु वृक्ष—
कुंवाडियो
तडवडा—तडवड तडवड अबाज करतुं
आवळसुं साह

तल्लिण—तल्लिणु अेटले सूक्ष्म. संस्कृत 'तल्लिन' शब्द जियरथी आ 'तल्लिणु' शब्द आवेदी छे

तर—तरइ—शक्नोति—शके छे—समर्थ भाय छे [८-४-८६]

तच्छु—तक्ष्णोति—तासे छे—पातळुं करे छे—छोछे छे [८-४-१९४]

तड—तडइ

तडड—तडइइ

तडडव—तडइवइ

{ तनोति—ताणे छे—लाबुं पहोळुं करे छे—विस्तारे छे [८-४-१३७]

धात्वादेशना प्रकरणुमां आ धातुओने कडेला छे माटे अहीं नोंध्या नथी.

उदाहरणुगाथा—

सखि ! तंबरत्तिरभ्ये क्षेत्रे सुप्तं तंबिराक्षि ! प्रिये ।

तरवट्ट—तडवडांऽऽकुलकुडङ्गके कस्मात् चलिता असि ? ॥३१९॥

घडंमां आवेल गेरु जेवी लाल आंभवाणी छे सॉपि ! घडंमां

१ 'तंबिरच्छिपिए' एम अखंड समाजए तो 'घडंमां आवेल गेरु जेवी लाल आंभवाळो प्रिय सुतो छे छतां' एम अर्थ थइ शके ।

आवेल गेरुथी रमणीय थयेदा जेतरमां प्रिय सुतो छे छतां तुं कुंवाडिया
अने आवणथी भीयोभीय जेवां जाणामां शा माटे यावी छे ?

इन्द्रगोवे तंबकमी, तणसोली मल्लिकायां च ।

सुरते तत्तुडिल्लं, प्रसारिते चैव तणरासी ॥४०५॥

तंबकमि—ताम्रकमि—ताबां जेवो काल
कमि—करमियुं—लाल कीडो—इन्द्रगोप
नामनो वरसादी कीडो
तणसोली—'तृणश्लय—मल्लिका—मोगरो

तत्तुडिल—सुरत—रति—कीडा
तणरासि—तृणराशि—फेलायेडु—प्रसारित

उदाहरणगाथा—

यदि तत्तुडिल्लपण्डित ! तणसोल्लीवल्लभः गतः कालः ।

तव विरहे तणरासियतंबकमी प्रावृद् कथं तस्याः ? ॥३२०॥

रतिकीडां पंडित छे ! जे मोगराने प्रिय जेवो समय—उनाणो—
याख्ये गये तो तारा विरहमां तेषुनो, ते वपते इन्द्रगोप नामना
दाव मणभली कीडा इलायेदा डाय जेवो जेभासानो—पाडिसनो—समय
अर्थात् जेभासुं डेभ जशे ?

शाली तलप्फल—तालहला, क्षुभिते तडमडो च ।

तन्तुक्खोडी च तुरिः, उडुपे तरियव्व—तणवरंडीओ ॥४०६॥

तलप्फल {
तालहल { शालि—साळ—साळना चोख।
तडमड—क्षुभित—क्षोभवाळो

तंतुक्खोडि—तुरि—वणनारुं—वणकलुं
—उपकरण—ताणोवाणो तैयार करवा
सारु सूतरना तारोने फेलावी राखवा
माटे वपराता लाकडाना टेका ।

तरियव्व { —तरीतण्य { —उडुप—तरवानुं
तणवरंडि { तृणवरण्डिका { सावन—त्रापो—
तरवा माटेनो
घासनो बेंडी—त्रापो

उदाहरणगाथा—

कस्मात् तलप्फलगोपीतडमडिओ यासि तालहलक्षेत्रम् ।

१ "तृणश्लयं तु मल्लिका" (अमरकोश-वनौषधि० कां० २ श्लो० ६९) "तृण-
श्लयं मल्लिकायां केतकीशाखिनः फले"—(हैममनेका० कां० ४ श्लो० २३०)

તંતુફલોડિય ! વ્રજ તરિયવ્વનિયુક્ત ! તળવરંડોપ ॥૩૨૧॥

તુરિવાળા વધુકર છે ! ચોખાની રખવાળ ગોપીઓથી ક્ષુભિત થયેલા તું ચોખાના ક્ષેત્ર-ખેતર-તરફ શાથી જાય છે ? છે ત્રાપાના કામ માટે નિમાયેલા ! તું ત્રાપા તરફ જા.

તદિઅસં અનુદિવસે, તદ્દલિયા ચૈવ ગોવાટે ।

તદ્દિયચર્યં ચ નૃત્યે, તલયાગતી ચ કૂપે ॥૪૦૭॥

તદ્દિઅસં
તદ્દિઆનંદ્યં
તદ્દિઅહ
તદ્દલિયા—

{ -અનુદવસ-વિવસે-
રાજ

તદ્દિયચર્ય—નૃત્ય—નાચ
તલયાગતિ—કૂપ

તદ્દિઅસં-આ શબ્દને મળતા આવે એવા અર્થાત આ શબ્દની લગભગ સરખા આવે એવા 'તદ્દિયસિય' અને 'તદ્દિઅહ' શબ્દો સમ્યક અહીં સમજાવેલા.

ઉદાહરણગાથા-

તરુણ ! તદ્દલિયરક્ષક ! અમ્યતદ્દિયચરણ તદ્દિઅસં ।

તલયાગતિ વ્રજતિ નિશિ વધુકા પાનીયમિષેણ ॥૩૨૨॥

તરુણ છે ! ગાયના વાડાને રક્ષક છે ! જવાનો નાચ નચાવવો સાથે-જવાનો સતકારો થતાં અથવા લવાં નચાવતી નચાવતી-આંખના આળા કરતી કરતી વહુ, કૂવા તરફ રોજ રાત્રે પાણીને ખાને જાય છે.

તદ્દફડિયં પરિચલિતે, કુરબકં તંબકુસુમો ચ ।

ગાલિત-અંગુલીયકેષુ તલસારિય-તળયમુદિયાઓ ચ ॥૪૦૮॥

તદ્દફડિય—તરફડવું-તદ્દફડવું-પરિચલિત-
ચારે કોરથી ફાલવું-કેપણું
તંબકુસુમ-તામ્રકુસુમ—જેને તાંબા જેવાં
લાલ ફૂલ હોય છે-કુરબકનું વૃક્ષ-રાતા
કાંટાશેઠિયાનું જાડ

તલસારિઅ-ગાલી ગયેલ-ગાલેહું
તળયમુદિયા—તનુકમુદિકા-અંગુલીયક-
બોટી

૧ 'તરિયવ્વ'ગણતતળવરંડોપ' એમ અલંકાર વાંચિએ તો 'ત્રાપાના કામ માટે જે સાધનરૂપ છે એવી તળવરંડી-ત્રાપા-તરફ જા' એવો અર્થ સંપત થઈ શકે ।

૨ રાતા કાંટાશેઠિયાના વૃક્ષ માટે અમર કોશમાં "કુરબકઃ અત્તણે"—બનોષધીવ૦ કાં૦ ૨ * શી૦ ૭૨) 'કુરબક' શબ્દ છે. એ જ તરીકે 'તંબકુસુમ'—'તામ્રકુસુમ' શબ્દ 'કુરબક' નાં ફુલોની રતાશને લીધે અન્વય છે.

ગાલિય-તલસારિઅ-બોજા સંગ્રહકારો મૂળ ગાથામાં 'ગાલિય' ને બદલે 'નાલિય' પાઠ બતાવે છે અને એવો પાઠ બતાવી 'તલસારિઅ' નો અર્થ 'નાલિય'-એટલે 'મુગ્ધ-મૂઠ' જણાવે છે

તલઅંટ—તલઅંટહ—મ્રમતિ-મમે છે [૮-૪-૧૬૧]

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશો સાથે જણાવેલો છે માટે અહીં નથી લખ્યો.
ઉદાહરણગાથા-

અયિ તલસારિયપ્રેમક ! તથ વિરહે તયા અથ તલફલિયં ।

તંબકુમુમ્સ મૂલે અવપતિતા તળયમુદિયા કથયતિ ॥૩૨૩॥

ગળી ગયેલા પ્રેમવાળા હે ! તારો વિરહ થતાં તેણી અહીં તરફી હતી. લાલ ફૂલવાળા કુરબકના મૂળ નીચે પડી ગયેલી (તેણીની) વીંટી જ એ ફડીકત કહી આપે છે.

તાલા લાજાઃ, રમ્યે તામરો, રોદને તાહિઅયં ।

તારત્તરો મુહૂર્તે, જલમવફુલ્લે તામરસં ॥૪૦૯॥

તાલા—લાજા—ચોંચા—ની ધાળી

તામર—તામ્ર—રમ્ય—સુન્દર

તાહિઅય—તાહિતક—રોધું—ડાલો કુંટીને

તારત્તર—તારત્તર—મુહૂર્ત—મુહૂરત

'તામરસ—તામરસ—વાળીમાં થનારું ફૂલ

—લાલ કમલ

'તામરસ' = 'પદ્મ' અર્થવાળો 'તામરસ' શબ્દ તો સંસ્કૃતસંભ છે અર્થાત્ 'તામરસ' નો 'પદ્મ' અર્થ હોય ત્યારે તે દેશી નથી પણ સંસ્કૃત 'તામરસ' ની જેવો છે.

ઉદાહરણગાથા-

તાહિઅયપરાં ચાલાં કુલટા તાલાહિં મોલયિત્વા યાતિ ।

તારત્તરેણ તામરતામરસે સરિસોયે ॥૩૨૪॥

રાતી-છાતી કુટતી-આલિકાને કુલટા સ્ત્રી ચોખાની ધાણી આપી ભોળવીને-સમજાવીને-પાણીમાં થનાર સુંદર ફૂલવાળા નદીના ઘાટ ઉપર મુહૂર્તમાં-ઝપાટામાં-જાય છે.

૧ 'તામરસ' શબ્દ આર્ય શાસ્ત્રાની ભાષાનો નથી, મલેચ્છ શાસ્ત્રાની ભાષાનો છે એમ મીમાંસાદર્શનકાર જેમિનિમુનિ (મીમાંસાદર્શન અ. ૧ પા. ૩ સુ. ૧૦ અધિ. ૫) જણાવે છે એટલે 'તામરસ' મૂળ, સંસ્કૃત નથી કિંતુ પછાતી એ સંસ્કૃતમાં પેસી ગયેલો છે.

તાલપ્ફલી ચ દાસી, તિત્તી સારે, દુસ્સહે તિવ્વં ।

તિરિડો તિમિરે, તિખિસં નયુપટલે, તિમિખં આદ્રંદારણિ ॥૪૧૦॥

તાલપ્ફલી-દાસી—ચાકરડી

તિત્તિ-દુષ્ટિ—સાર

તિવ્વ-તવ—દુઃસ્વપ્ન—નહિ કવતાં કથ

તિમિખં—તિમિત—આલુ

તિરિડ—તિરીટ—તિમિર નામનું વૃક્ષ—

તિરીટનું જાડ—લોધરનું જાડ

તિમિખં—તિમિત—આલુ

તિમિત—તિમિત—આલુ

તિમિત—તિમિત—આલુ

તિવ્વ-સાતવાહન નામનો દેશોસંગ્રહકાર કહે છે કે, “તિવ્વ” એટલે ‘અત્યય’-ધણુ-વધારેમાં વધારે-અતિશય. ”

તાલિઅંટ-તાલિઅંટ-આમયતિ-અમાટે છે [૮-૪-૩૦] આ ધાતુ, ધાત્વાદેશોમાં કહેલો છે માટે અહીં કહ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા-

વચનાનિ તાલપ્ફલો અશૃણ્વતો તિખિસતિસિખધુરાણિ ।

તિવ્વવ્યલીકસ્ય પત્યુઃ ઉત પ્રહરતિ તિરિડતિમિખેણ ॥૩૨૫॥

મધપૂડાના સાર જેવાં મધુર વચનોને નહિ સાંભળતી દાસી, જેનું બુઠાણું અસહ્ય છે એવા પતિને લોધરના લીલા લાકડાથી પ્રહાર કરે છે—મારે છે. જો-નજર કર.

ઉષ્ણપવને તિરિટ્ઠી, તિંગિચ્છી તિંગિયા ચ કમલરજસિ ।

તિવિડી પુટિકા, ગુરુ તિચુયં ચ, સ્નાનાદ્રિતે તિત્તિરિયં ॥૪૧૧॥

તિરિટ્ઠી—કનો પવન

તિંગિચ્છી { કમલની રજ-કમલ ફૂલની

તિંગિયા { સરી પટેલી રજ

તિવિડિ-પડિયો

તિત્તય—ગુરુ-મારે-મોઢું

તિત્તિરિયં—તેતિરિક ન્હાવાને લીધે મીનું-

—તેતરનું સ્નાન

તિવિડા-કેટલાક સંગ્રહકારો ‘તિવિડિ’ ને અહલે ‘તિવિડા’ શબ્દ કહે છે અને તિવિડા’ એટલે ‘સોય’ જણાવે છે.

૧ અમરકોશમાં તિરીટ એટલે લોધ્ર-લોધર. “લોધ્ર: તિરીટ:” અમર૦ બનૌષધીવ૦ કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૩૩ । હેમચન્દ્રના યુગાદિપ્રકરણમાં-ઉગાદિ૦ સૂ૦ ૧૫૧-‘તિરીટ’ એટલે કૂલવૃક્ષ-(કૂલ-કાંટો, વૃક્ષ-જાડ) ૨ ‘તિમિત’ એટલે મીનું-પલ્લેલું—“આદ્રં તિમિતમ્” અમર૦ તથા અભિધાન૦ તથા અનેકાર્થ૦ ।

ઉદાહરણગાથા-

તિમિરચ્છુરભિયશોભર ! નૃપ ! કલુષિતતિમિપ તિરિદ્દિમ્મિ ।

તિત્તુયદુઃખાઃ તવ રિપવઃ નદીતિત્તિરિયા જેમન્તિ તિવિહોપ ॥૩૨૬॥

કમળની રજ જેવા સુગંધી યશના સમૂહવાળા હે રાજા ! કમળની રજને કલુષિત કરનારો જીનો પવન વાતાં મોટા-ભારે-દુઃખવાળા અને નદીસ્નાનથી ભીના થયેલા એવા તારા શત્રુઓ પડિયામાં જમે છે.

તિમિરચ્છ-તિમિચ્છાહા કેરજ-વધિકાઃ, તિમિગિલો મીને ।

તીક્ષ્ણીકૃતે તિવ્ચાલિયં, તથા તિરોવૈ વૃત્યન્તરિતે ॥૪૨૨॥

૧ તિમિરચ્છ-તિમિરચ્છાય-કરજનુ વૃક્ષ

તિમિચ્છાહ-વટેમાર્ગુ-વધિક

તિમિગિલ-તિમિગિલ-માઠલો

૨ તિવ્ચાલિય-તીક્ષ્ણ-તીક્ષ્ણ કરેલું-

તીચું-ધારવાળું

૩ તિરોવૈ-તિરોવૃત્તિ-વાઢની પાઢલ

રહેલ-જેની વચ્ચે વાઢનો આંતરો છે-

વાઢની પાઢલ સંતાયેલ

તિમિચ્છાહ-કોઈ સંગ્રહકાર 'તિમિચ્છાહ' ને બદલે 'તિમિચ્છાહ' એવો પાઠ સમજે છે.

તિમિગિલ-વિશેષ પ્રકારના જલચરને-ખાસ પ્રકારના માછલાને-માટેનો 'તિમિગિલ' શબ્દ પ્રાકૃતમાં અને સંસ્કૃતમાં-અન્નેમાં-સમાન છે અર્થાત્ 'વિશેષ પ્રકારના માછલા' અર્થમાં 'તિમિગિલ' શબ્દ દેશી નથી.

ઉદાહરણગાથા-

હતઃ તિમિગિલધ્વજેન ષષ તિવ્ચાલિપણ ઈવ શરેણ ।

મૂર્છંતિ તિમિરચ્છતલે તિરોવૈપ્રિયઃ તિમિચ્છાહો ॥૩૨૭॥

જેની પ્રિયા વાડની પાઢલ સંતાયેલ છે એવો તથા કામદેવ દ્વારા કેમ બાળો તીક્ષ્ણ ધારવાળા શસ્ત્રવડે હથાણેલો હોય એવો એ મુસાફર કરજના ઝાડ તળે મૂર્છા પામે છે.

૧ આ 'કરજનુ વૃક્ષ, રાત્રે વિશેષ સુશોભિત હોય છે માટે એનું બીજું નામ 'નક્કમાલ' (નક્ક-સાંઘ, માલ-શોભનાર) છે એ જોતાં આ 'તિમિરચ્છ-તિમિરચ્છાય'—'અધિકારમાં કાંતિવાળું' નામ—અનર્થ છે ।

૨ 'તીક્ષ્ણ' શબ્દને સ્વાર્થમાં 'લ' પ્રત્યય થતાં 'તીક્ષ્ણલ' બને અને એ દ્વારા 'તિવ્ચાલ' - 'તિવ્ચાલિય' ।

૩ 'તિરો' ઇટલે પાઢલ, 'વૃત્તિ'-'વૈ' ઇટલે વાઢ ।

तुंगी रेजनी, तुण्ही च सूकरे, तुच्छं अवशुष्के ।
तुलसी सुरसलतायाम्, "तुंडीरं मधुरविम्बे ॥४१३॥

तुंगी—तुङ्गी-रात्री-रात
तुण्ही—तूणीक-मही वंलतर-सुस्वर
तुच्छ—तुच्छ-अवशुष्क-सुकायेल

तुलसी-सुरसलता-सारा रसवाळी लता-
तुलसी-तुलशी-त्रो छोड
"तुंडीर-तुण्डिकेर-मीडुं टीडोहं"

तुंड-उदर-हुंड-मोडं पेट । तुंड-पुख-तोड । तुंडो-हुंडी-मलाबु-लवकी.
आ त्रणे शब्दो संस्कृत अने प्राकृतमा सरणा छे-प्रंस्कृतसभ छे
भाटे अहां नोंध्या नथी.

उदाहरणगाथा-

तुंडीरओष्ठि ! त्वया अतुच्छतुलसीहि अचिता चण्डी ।
तुंगीपतिपूर्णकलं यद् आवितुण्हीबलं वरं लभसे ॥३२८॥

भीडा टीडोरा जेवा लाल डोठवाणी छे । ते नहि सुकायेल-दीवी-
ताल-तुलसीओ द्वारा थंडीने अर्थी-पूछ-छे जेथी तने थंडनी पेठे
पूछुं कलावाणा अने आदि वराड-वराड अवतारइय लजवान-जेठुं अण
धरावनारा वरने। लाल भउपे छे.

तुण्हको मृदुअचले, तुलग्गं काकतालीये ।

तुच्छय-तुच्छइया रजिते, जरघटे तुंडओ ॥४१४॥

तुण्हक-मृदुनिश्चल-जरम छतां दद
तुलग-तुलाप्र-काकतालीय-अकस्मात्

तुच्छय {
तु-उदय { रजित-रंगेल-खुशी
तुंडम-जूनी बडो

उदाहरणगाथा-

अस्मिन् तुलम्हदष्टे तुच्छइया मुक्त्वा तुंडमं ।

किम् अभिसरसि सखि ! त्वम् न तुच्छयो एष भव तुण्हका ॥३२९॥

१ 'रात्री×तुङ्गी भौती साताक्षी च'—[त्रिकाण्डशेष कालवर्ग श्लो० १०९] "तुङ्गी
देव्याम् संस्कृतेऽपि" [हैममभि० कां० २ श्लो० ५६ वृत्ति य० मं०] "तुङ्गीशः
शशाङ्के"—हैमअनेकार्थ० कां० ३ श्लो० ७१३-(तुङ्गी+ईशः)

२ "तुण्डिकेरी रक्तफला विम्बिका" [अमर० वनौषधिव० कां० २ श्लो०
१३९ तथा हैमअनेकार्थसं० कां० ४ श्लो० २५५] "तुण्डो तुण्डिका" [हैमनि०
श्लो०]

३ सरखावो 'हुंडुअ' गा० ३५९

સખી હે ! કાકતાલીય-ચાયે-અકસ્માત-આને જોતાં રંગમાં આવી ગયેલી તું જૂને ઘડો મૂકી ધધને શા માટે અભિસરે છે ? એ, રંગમાં આવેલો નથી અર્થત્ જોને જોધને તું રંગમાં આવેલ છે પણ તે રંગમાં આવેલ નથી માટે તું મૂઢુ છતાં નિશ્ચળ થા.

તુળઓ તૂર્યવિશેષે, તંતુક્લુહિઓ ત્વરાયુક્તે ।

દારુઃ તુસેયજંમં, તૂઓ તથા ઇક્ષુકર્મકરે ॥૪૧૫॥

તુળખ—વિશેષ પ્રકારનું તૂર્ય-વાજું—
શુભ નામનું વાજું

તંતુક્લુહિખ—ત્વરાવાળો-ઉતાવળો

તુસેયજંમ—લાકડું

તૂખ-ટોયો-શેરડીના છેતરને સાચવવા માટેનો નોકર-શેરડીના ઘાઠમાંથી જાનવરોને હાંકનાર નોકર

તુવર- 'તૂરે રસ' એ અર્થમાં વપરાતો 'તુવર' શબ્દ પ્રાકૃતમાં અને સંસ્કૃતમાં સમાન છે-સંસ્કૃતસમ છે માટે અહીં નોંધેલો નથી.

તૂહ—'નદીનો ઘાટ' એ અર્થમાં વપરાતો 'તૂહ' શબ્દ સંસ્કૃત 'તીર્થ' શબ્દ ઉપરથી આવે છે એથી અહીં તેને લખ્યો નથી । 'તીર્થ' ઉપરથી 'તૂહ' માટે જુઓ [૮-૧-૧૦૪]

ઉદાહરણગાથા-

તૂઓ વાદયતિ તુળયં ઇક્ષુનિપીડનતુસેયજંમસ્થિતઃ ।

તે શ્રુત્વા ગોપવધુકા તંતુક્લુહિયા અભિસરતિ ॥૩૩॥

શેરડી પીલવાના યંત્રના-સીંચોડાના-લાકડા ઊપર બેઠેલો ટોયે ઝુંખ નામના વાળને વગાડે છે, તેને સાંભળીને ઉતાવળી એવી ગોવાળની વડૂ અભિસરે છે.

પુરુષે તૂહળો તોલળો ચ, શાસ્ત્રમેલિતરૌ 'તૂલિણિયા ।

'તેંહુયં અપિ તુમ્બુરુકે, તોસં દ્રવ્યે, તોમરી વલ્લી ॥૪૧૬॥

તૂળખ {
તોલળ { —તોલન-પુરુષ
તૂલિણિયા-તૂલેનિકા-શાસ્ત્રમેલિનું વૃક્ષ-
સેમઠાનું જાડ

'તેંહુયં—તિન્દુક-તુંબુરુ-ટીંબરુ-નું જાડ
તોસ—તોષ-ધન-ધન તોષ આપનારું છે, તોષ-ગુણિ ।
તોમરી—વણી-વેલડી

૧ તૂલ એટલે રૂ. સિંબલિ-સેમઠા-ના વૃક્ષને 'રૂ' હોય છે માટે તેનું નામ 'તૂલિનો-તૂલિણો'—અસંગત નથી- અર્થવર્થ છે ।

૨ અમરકોશમાં 'ટીંબરુ' અર્થમાં 'તિન્દુક' શબ્દ નોંધેલો છે:—'તિન્દુકઃ સ્ફૂર્જકઃ' (વનૌષધિવ૦ કાં૦ ૨ સ્તો૦ ૩૮) "તિમ્યતિ આદ્રીભવતિ તિન્દુકઃ" —(દળા૦૫૭) હૈમદિં૦ જો૦ ।

'તેજવ'—તેજવદ્-પ્રદીપ્યતે-દીપે છે-તેજવાલું યાય છે । આ 'તેજવ' ધાતુ, ધાત્વાદેશોમાં કહેલો છે માટે અહીં લખ્યો નથી [૮-૪-૧૫૨]

ઉદાહરણગાથા—

તૂહણ ! તૂલિણિ-તૈહુય-તોમરિગહને ગિરૌ કિં ભ્રમસિ ?
મુક્ત્વા તોલણવ્રતં ન ચલુ તોસં લભ્યતે કથમપિ ॥૩૩૧॥

હે પુરુષ ! તું સેંભળો, ટીંબડુ અને ખીજી લતાઓથી ગહન-દુર્ગમ-એવા પહાડમાં શાને ભ્રમે છે ? એ ચોક્કસ છે કે પુરુષવ્રત-પુરુષાર્થ-સિવાય કોઈ પણ પ્રકારે ધનનો લાભ થતો નથી.

અનિમિત્તતત્પરે તોક્કઓ, તથા તોડણો અસહને ।

તોઅય-તોમરિયા વપ્પીહક-શસ્ત્રપ્રમાર્જકેષુ ચ ॥૪૧૭॥

'તોક્કઅ-વિના નિમિત્તે કાર્યમાં તત્પર-
પ્રયોજન વિના કાર્યમાં તત્પર-સ્વાર્થ
વિના કામ કરનાર
તોડણ—તોડન-અસહન-સહનશીલ
નહિ-મોહું તોડી લેનાર

'તોઅય—તોયદ-^૩વપૈયો-ચાતક
તોમરિઅ—શસ્ત્રોનો પ્રમાર્જક-શસ્ત્રોને
સાફ કરનાર-શસ્ત્રોને પાળી પાનાર-
પાળી ચડાવનાર-સરાણિયો (તોમર-
આયુધ) ।

ઉદાહરણગાથા—

મનમથશરતોમરિપ મનસ્વિનીમાનતોડણે કાલે ।

તોઅય ! મમ અવસ્થાકથને વ્યિતસ્ય તોક્કઓ ભય ॥૩૨૨॥

આતક હે ! કામદેવનાં શસ્ત્રોને પાણી ચડાવનાર અને મનસ્વિની-

૧ 'તેજવ' ધાતુ અને સં૦-'તેજસ્' પ્રા૦ 'તેજ' શબ્દ વચ્ચે અસાધારણ સમાનતા છે તેથી 'તેજવ'ની વ્યુત્પત્તિ માટે 'તેજસ્' શબ્દનો આશ્રય લેવો સુસંગત છે ।

૨ 'તોગો' કે 'તોગાજી' એવું વિશેષ નામ મારવાડનાં કે ચારણજાતિમાં પ્રચલિત છે. એ વિશેષ નામ અને પ્રસ્તુત 'તોક્કઅ' એ વચ્ચે શબ્દો સમાન જણાય છે. હૈમખનેકા૦ સં૦ માં 'તોક' શબ્દ સંતાન અને પુત્ર અર્થમાં વર્તાવેલ છે

૩ 'તોય' એટલે 'પાળી'. વપૈયાનો પાળી સાથે અમુક પ્રકારે વિશેષ સંબંધ છે તેથી આ વપૈયાનો વાચક તોઅય શબ્દ 'તોય' સાથે સંબંધ ધરાવતો જણાય છે. અથવા 'તોઅય' શબ્દ 'તોયદ'-મેઘ-અર્થનો સૂચક છે અને વપૈયાને મેઘ સાથે પણ સંબંધ છે એવી લોકરુઢિ છે તે જોતાં 'તોઅય-તોયદ'-સાથે આ 'તોઅય' શબ્દ સ્પષ્ટપણે સંબંધિત છે. અહીં કહેલ લોકરુઢિ કવિઓમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

स्त्री-भोनां मानने सहन नहि करनार भेवो काण आवतां तुं, प्रियने मारी अवस्था-परिस्थिति-कडेवा माटे स्वार्थ विना तत्पर था-थजे.

[त आदिवाजा अकार्थक शब्दो पुरा थया]

हवे 'त' आदिवाळा अनेकार्थक शब्दो:

तंडं खलीनलालक-शिरोहीन-स्वराधिकेषु च ।

ग्रामणी-शय्यासु तलं, तल्लं पल्लवक-बरुक-शय्यासु ॥४१८॥

तंड-तण्ड-१ घोडाना चोकडाजुं
लालक-फीण-चोकडा ऊपरनी-लाळ २
माथा विनानुं ३ स्वरथी वधारे-स्वरथी
अधिक-विशेष स्वर-अवाज-वाळुं

तल-१ गामनो ईश-गामधणी २ शय्या
-पथारी-तळाई
तल्ल-तडाग-१ ताल-नानुं तळाव २
बरु नामनुं घास ३ तल्ल-शय्या-सेज

तत्परता-आदेशेषु तत्ती, तमणी च बाहु-भूर्जेषु ।

तैलिमो कुट्टिम-शय्या-गृहोर्ध्वभू-वासभवन-आष्टेषु ॥४१९॥

तत्ति-१ तत्परता २ आदेश
तमणी-२ बाहु-हाथ २ भोजपत्र

तैलिम-तलिम-१ कुट्टिम २ शय्या
३ घर ऊपरनी के घरनी ऊंची भों ४
रहेवानुं घर ५ भट्टो के भट्टी

कर्णाभरणविशेषे वराङ्गके चैव तलवत्तो ।

तालूरो फेन-कपित्थेषु च, तिरिडियं सतिमिर-विचितेषु ॥४२०॥

१ मेदिनी अने हैमअनेकार्थसंग्रह कोशमां 'तण्डक' शब्दना अनेक अर्थो बतावतां प्रस्तुत 'फीण' अर्थ पण नोधलो छे: "तण्डकः खञ्जने फेने समासप्रायवाचि च" मेदिनी (अमरटीका कांड त्रीजुं लिङ्गादिसंग्रह २७० ३३) तथा हैमअने० कां० ३ २७० ४५-४६ ।

२ हेमचंद्रे पोताना अनेकार्थसंग्रहमां 'तल' शब्दना अनेक अर्थो बताव्या छे तेमां 'जलाधार' अर्थ पण दशव्यो छे. "तलः जलाधारभेदे" (कां० २ २७० ४७९)

३ संस्कृतमां 'पथारी' अर्थनो 'तल्प' शब्द प्रसिद्ध छे.

४ सं० चर्मा (चर्मिन) शब्द 'भोजपत्र' अर्थनो वाचक छे-(हैमअनेकार्थसं० कां० २ श्लो २५९)

५ 'तलिम' शब्दना अनेक अर्थो नोधतां आ० हेमचंद्रे अनेकार्थसंग्रहमां तेना 'कुट्टिम' अने 'पथारी' अर्थ पण नोधेला छे-"तलिमं तल्प-खञ्जयोः विताने कुट्टिमे" (कां० ३ श्लो० ४५७)

१ तालपत्र-तालपत्र-१ काने पहेरवानुं
विशेष प्रकारनुं आभरण-कुंडल
२ वरांगक-वराङ्गक-तमालपत्र-तज,
योनि, माधु

१ तालूर—१ फीण-समुद्रमां बळता फीण
२ कोठीनुं झाड के कोठीनुं फळ
३ तिरिडिय—१ तिमिरयुक्त—
तिमिरवाळुं २ विचित्र-संगृहीत

तालूर—केटलाक देशीसंग्रहकारो १ तालूर एटले 'पाणिनो आवर्त-पाणीनुं
भमनुं' एवो अर्थ पण बतावे छे.

कौतुक-विवाह-सर्पप-हविष्क-स्निग्ध-कुतुपेषु तुप्पो अपि ।
पीने 'तुरी'शब्दः उपकरणे तूलिकानां च ॥४२१॥

१ तुप्प—१ कौतुक २ विवाह ३ सरसब
४ हविष्-स्रक्षित-धी^१ अथवा होमवा
योग्य ५ स्निग्ध ६ १ कुडळुं-धी
तेल भरवानुं कुडळुं

तुरी—१ स्थूल-पुष्ट २ तूलिकोनुं-
चितागभोनुं-उपकरण

ज्ञातव्या तुंबिल्ली मधुपटले उदूखले चैव ।

तिड्डो शलभ-पिशाचाः, त्रपुपट्टिका-कर्णिकासु तोवट्टो ॥४२२॥

तुंबिल्ली—१ मधुपट्टो २ खाणीयो

तिड्ड—१ तीड-पतंग-२ पिशाच-भूत
तोवट्ट—१ त्रपुपट्ट-कानमां पहेरवानी
तोटी-टोटी २ कमल फूलनी किनारी

[त आदिवाणा अनेकार्थं शब्दो समास]

१ 'तालपत्र' शब्दनो कर्णाभरण-'काननुं घरेणुं' अर्थ अमरकोशकारे नोधेलो
छे: "कर्णिका तालपत्रम्" (मनुष्यवर्ग कां० २ श्लो० १०३) तथा हेमचंद्रे 'तालपत्र'नो
अर्थ 'कुंडल' बताव्यो छे—(अनेकार्थं कां० ४ श्लो० २५४).

२ आचार्य हेमचंद्रे पोताना संस्कृत कोशमां 'तालूर' शब्दने 'पाणीनी भमरी'
अर्थमा नोधेलो छे: "आवर्तः पयसां भ्रमः । तालूरः बोलकश्च"—(अभिधानचिं० कां० ४
श्लो० १४२).

३ सरस्वातो 'तिरिड'-गा० ४१० ।

४ हेमचन्द्र पोताना उणादिप्रकरणमां 'तृप्र' शब्दना अनेक अर्थो आपतां 'धी'
अर्थ पण नोधे छे:—"तृप्रम्-मेघान्तघर्मः, आज्यम्, काष्ठम्, पापम्, दुःख च" (उणादिसू०
३८८) सं० तृप्र-प्रा० तुप्प.

५ धी तेल भरवाना मोटा पात्रने संस्कृतमां 'कुतु' कहे छे अने नाना पात्रने
'कुतुप' कहे छे "सा एव अल्पा कुतुपः पुमान्" (अमर० वैश्यवर्ग कां० २ श्लो० ३३
तथा अभिधान० कां० ४ श्लो० ११) 'कुतुप' साथे तळपदी 'कुपो' शब्द सरखावी
शक्य. कुपो-धूपेल तेल भरवानो शीशो.

હવે આદિમાં 'થ' વાળા એકાર્થક શબ્દો:

થગ્ધો ગાધે, નિલયે થહો, થરો દધિસરે, થરૂ ત્સરુકે ।

થંબં વિષમે, થકો અવસરે, યશૌ થદ્ધિ-થવા ॥૪૨૩॥

થગ્ધ—^૧સ્થાષ-સ્તાગ-ગાધ-પાળીનો
તાગ

થહ—નિલય-ઘર

થર-દધિસાર-માલગ કે દહીંની તર
-દહીંનો થર

થંબ—વિષમ-સમ નહિ તે

થક—અવસર-સમય

થદ્ધિ } સ્તલ્ધિ-થદ્ધિ }
૩થવ } ^૨સ્તમ-થમ } - પશુ-બકરો

^૧થરૂ-ત્સરૂ-તરવારની મૂઠ

ઉદાહરણગાથા—

દધિકં થરેણ, સ્વજ્ઞાઃ થરૂહિ, કૂપાશ્ચ થગ્ધસલિલૈઃ ।

શોભન્તે થંબથકા ભટૈઃ, થદ્ધો-થવેદ્ધિ ગ્રામથદ્ધા ॥૩૩૩॥

દધિસાર-તર-વડે દહીં, મૂઠાવડે તરવારો, તાગવાળા પાણીવડે કૂવા, ભટો વડે વિષમ અવસરો-લડાઈના અવસરો-અને પશુઓવડે-ઘેટાંબકરાઓવડે-ગામનાં ઘરો શોભે છે.

વિસ્તીર્ણે થસ-થસલ-થામા, થવિયા પ્રસેવિકાયાં ચ ।

થંદિલ્લ-થમિય-થલયા મળ્ડલ-વિસ્મૃત-મળ્ડપેષુ ચ ॥૪૨૪॥

થસ }
થસલ } -વિસ્તીર્ણ-વિસ્તારવાળું-વિશાલ
થામ }
થવી- }
થવિયા- } સ્થાપિકા-થેલી

થંદિલ્લ-સ્થળિલ્લ-મંડલ-શુદ્ધભૂમિ
થમિય-વિસ્મૃત, વિસ્મરણ-મૂલી જનું
થલય—સ્થલક-મંડપ-માંડવો

૧ તાગ ન જગાય તેવા પાળી માટે અર્થાત્ ઘળાં ઉંડા પાળી માટે પોતાના સંસ્કૃત કોશમાં આ૦ હેમચન્દ્ર અસ્થાષ, અસ્થાગ, અસ્તાષ અને અગાધ એવા ચાર શબ્દો આપે છે—(અભિધાન૦કાં૦ ૪ શ્લો૦ ૧૩૬) 'અસ્થાષ'થી ડલદું 'સ્થાષ'

૨ અમરકોષ અને અભિધાનચિંતામણિમાં 'ત્સરૂ' શબ્દ, 'તરવારની મૂઠ' અર્થ માટે નોંધેલ છે: "ત્સરૂ: સ્વજ્ઞાદિમુદ્ધૌ સ્યાત્" (ક્ષત્રિયવ૦ કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૧૦ તથા અભિ૦ કાં ૩ શ્લો૦ ૪૪૬) પ્રસ્તુત 'થરૂ' અને પાલિભાષાનો 'થરૂ' તથા સંસ્કૃત 'ત્સરૂ' એ ત્રણે સમાન શબ્દો છે.

૩ પ્રસ્તુત 'થવ' અને 'સ્તમ' એ બન્ને શબ્દો સમાન છે. સંસ્કૃત કોશકારોએ 'બકરો' અર્થ માટે સ્તમ સ્તુમ, વસ્ત વગેરે શબ્દો આપેલા છે.—(અમર૦ કાં૦ ૨ વૈશ્યવર્ગ શ્લો૦ ૭૬ ટીકા તથા અભિધાનચિન્તા૦ કાં૦ ૪ શ્લો૦ ૩૪૧)

उदाहरणगाथा—

थामस्तनर्धङ्गले ! थसकटि ! तव थविभ्रशून्यहृदयायाः ।

थलयआगतोऽपि दयितः थमिओ किं थसलदोष इव ? ॥३३४॥

हे विशाण स्तनना भंडणवाणी ! हे विशाण कडवाणी ! थेली
वेवा शून्य हृदयवाणी खेवी तारे भांडवे आवेवी। पणु प्रिय केम नणु
विशाण दोषवाणी हेय खे रीते शुं वीसराध गये ?

भल्लातके थउडुं, विश्रामे थत्तियं चैव ।

चठ्चाम् थगया, थवइल्लो दीर्घउरुयुगलउपविष्टः ॥४२५॥

थउडु—भल्लातक—मिलामुं

थत्तिय—स्थिति—वीसामो

थगया—चंच

थवइल्ल—वे गोठण लांवां पसारीने बेठेल.

उदाहरणगाथा—

नृप! तव भयेन नष्टाः भुक्तशुकथगयाअर्धखादितफलाः ।

रिपवः कुर्वन्ति खिन्नाः थवइल्ला थत्तियं थउडुडतले ॥३३५॥

हे राज ! तारा लयथी लागेला—नासेला तथा सूडानी आंयथी
अउध्रां ठोवेलां इणो वेभले आधां छे खेवा तारा भिन्न थयेवा शत्रुओ
बिलाभाना आडने तणे—नीचे—गोठण लांवां पसारीने ओठेला वीसामो
ठरे छे.

थरहरियं कम्पितके, घने थारो, स्थिरे थिमियं ।

थिरणामो चलचित्ते, दृप्ते थुण्णो च, वर्तिते थुल्लो ॥४२६॥

थरहरिय—थरहरवुं—थरथरवुं—कंपवुं, कंपेळ

थार—घन—मेघ

थिमिअ—स्ति—मत—स्थिर

थिरणाम—स्थिरनाम—नामनो ज स्थिर—

चलचित्ताळो—चंचल—अस्थिर—

थुण्ण—दृप्त—उर्षवाळो—अभिमानी

थुल्ल—परिवर्तन पामेलो—फेरवायेलो

थाणय—‘आलवाल’—‘उयारो’—अर्थवाणे। ‘थाणय’ शब्द, संस्कृत
‘स्थानक’ जेपरथी उताखवाने छे.

उदाहरणगाथा—

थुण्णत्वन्थुल्लमुखः मानिनिलोकः प्रिये थिरणामो ।

थारस्तनितं श्रुत्वा थरहरियतनुः भवति थिमियमनाः ॥३३६॥

१ “ आलवाल x स्थानकं च सः”-[अभिधान० कां० ४ खलो० १६१]

આભિમાને લીધે મુખ ફેરવીને-મરડીને-ઝેડલો, પ્રિય તરફ અંચલ ચિત્તવાળો માનિનીલોક-શ્રીસમુદાય, મેઘનો ગડગડાટ સાંભળીને શરીર કંપતાં-શરીરમાં ધ્રુવરી આવતાં-સ્થિર મનવાળો થઈ બચ છે.

થુલમો દૂષ્યે, થુલિકયં ઉન્નતકે, થુહુહીરં અપિ ચામરે ।

થુરુણુલ્લગયં શય્યા, વાયકમાખ્ડે થૂરી ચ ॥૪૨૭॥

થુલમ-કપડાની કોટડી-માનો તંબુ-રાવટી

થુલિકય-ઉન્નતક-ઝંચું

થુહુહીર-ચામર

થુરુણુલ્લગય-શય્યા-સેજ-પથારી

'થૂરી-તુરી-વળનારતું' એક ઉપકરણ-સાધન

થુલિક- 'થૂલયું' અર્થનો 'થુલિકય' શબ્દ સંસ્કૃત 'થૂલકૃત' ઉપરથી આવેલો છે. 'થૂલકૃત' 'અમ્બુકૃત' 'થૂલયું' એ ત્રણે પર્યાય શબ્દો છે.

ઉદાહરણગાથા—

તવ થુલિકયઅંસરિપવઃ થુરુણુલ્લગય-થુહુહીર-થુલમાઈ ।

અવમુચ્ય પ્રનષ્ટા થૂરિકરાઃ તન્તુવાયવેષેણ ॥૩૩॥

ઊંચા સ્કંધવાળા તારા શત્રુઓ સેજ, આમર અને રાવટીને મુકીને વણકરનો વેષ કરી હાથમાં થૂરિ-તુશર્ધ-લઈ નાશી ગયા-નાઠા.

થૂળો તુરગે, કોલે થૂલઘોળો^૧ ચ, બિન્દુકે થેવો^૨ ।

^૩થેરો કે, થેરાસણ-થેવરિયા પદ્મ-જન્મતૂર્યેષુ ॥૪૨૮॥

૧ સરસાવો 'તુરી' શાં ૪૦૬ તથા ૪૨૧ ।

૨ માર ઝાઘનાર ઘોઢા માટે અમરકોશમાં (હ્રિવિયવર્ગ કાં ૨ શ્લો ૪૬) 'સ્થોરી' કે 'થૂરી' શબ્દ આપેલો છે.

૩ અમરકોશમાં (કાં ૨ શ્લો ૨ સિદ્ધાદિવર્ગ) 'સુહવર' માટે 'ઘોળી' (ઘોળા-નાક, ઘોળી-'જાઢા નાકવાળો') શબ્દ નોંધેલો છે અને અભિધાનચિંતામણિમાં (કાં ૨ શ્લો ૩૫૪) 'ઘોળી' તથા 'સ્થૂલનાસ' શબ્દો આપેલા છે.

૪ સ્તેપ્ ક્ષરણે ધાતુઃ । સ્તેપતિ ઇતિ સ્તેપઃ—'થેવો' આ શબ્દ સ્તેપ્ ધાતુ દ્વારા સાધ્ય છે.

૫ આં હેમચન્દ્ર પોતાના સંસ્કૃત કોશ અભિધાનચિંતામણિ (કાં ૨ શ્લો ૧૨૫) માં 'બ્રહ્મા'ના પથચિ માટે 'સ્થવિર' શબ્દ આપે છે અને પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં પણ 'થેર' શબ્દ સાધી બતાવે છે [૮-૧-૧૬૬]

૬ બ્રહ્માનું આશન 'કમલ' કહેવાય છે (કમલાસન-બ્રહ્મા). થેરસ્સ આસનં થેરાસણં એ રીતે 'થેરાસણ' શબ્દ વ્યુત્પન્ન છે

ધૂળ—ઘોઢો

થૂલઘોળ—સ્થૂલઘોળ—ઝાઢાં નસ્કોરા
વાઢો—વરાહ—સુઢ્વર

થેવ—સ્તેપ—ટીપું—ચિંદુ

થેર—સ્થવિર—ઘરઢો—વ્રહ્મા

થેરાસળ—સ્થવિરાસન—થેર—વ્રહ્મા—નું
ઝાસન—પદ્મ—કમઢ

થેવરિય—સંતાનના જન્મવચ્ચે
વગાહવામાં ઝાવતું થાઢી વગેરે વાચું

થેવ—‘થોડું’ અર્થનો ‘થેવ’ શબ્દ તો સંસ્કૃત ‘સ્તોક’ શબ્દ ડપરથી નિપજાવવાનો છે
[૮-૨-૧૨૫]

ધૂળ—થેળ—‘થેર’ અર્થના ધૂળ, અને ‘થેળ’ ં બન્ને શબ્દો સંસ્કૃત ‘સ્તેન’ ડપરથી
ઝાવેલા છે [૮-૧-૧૪૭]

ઉદાહરણગાથા—

ઉત્કર્ણિતરવિધૂળ-ઝાદિથૂલઘોળં અનધ્યયનથેરે ।

થેરાસળઝઢ્ઢજિન ! તવ થેવરિયં જનયતિ હર્ષજલથેવે ॥૩૨૮॥

પદ્મના નિશાનવાળા હે જિન ! અર્થાત્ હે ‘પદ્મપ્રભો ! જે વડે
સૂર્યના ઘોડાના ઢાન અને ઝાદિવરાહનાં ઢાન ડિંચા થઈ ગયા છે અર્થાત્
જે વડે સૂર્યના ઘોડા અને ઝાદિવરાહ ચમકી ગયા છે અને જે વડે
પ્રહ્લા, અધ્યયન વિનાનો થઈ ગયો છે—વાળના અવાજને લીધે પ્રહ્લાનો
વેદપાઢ અટકી પડયો છે એવું તારા જન્મ વખતે વાગતું વાળું
હર્ષજનક પાણીનાં ટીપાંઓને પેઢા કરે છે અર્થાત્ એવું વાળું સાંભળી
હર્ષનાં ઝાંસુ-પાણી—ઝાવે છે.

ક્રમપૃથુવૃત્તે થોરો, બલે થોહં ચ, ક્રોહકે થોલો ।

થોર—સ્થૂલ—ઝતુક્રમે પહોઢું અને ગોઢ-
ચઢતે ડત્તરતે ક્રમે પહોઢું અને ગોઢ

થોહ—સ્તોમ—બલ

‘થોલ—લોઢો—વઢ્ઢનો પહોઢો કરેલો છેઢો

થોર—‘સ્થૂલ—ઝાઢું’ અર્થનો ‘થોર’ શબ્દ તો સંસ્કૃત ‘સ્થૂલ’માંથી
થયેલો છે [૮-૧-૨૫૧]

ઉદાહરણગાથા—

થોરઝુજસ્તમ્મ ! ઈદાનાં તવ થોહેળં રળે હૃતપતયઃ ।

સુતમિશ્કાનિમિત્તં રિપુશુઢ્ઢાન્તવધ્વઃ થોલં ડઢુંતિ-ડઢૂાયયન્તિ ॥૩૨૯॥

૧ જૈનોના છઢ્ઢા તીર્થકરણું નામ છે.

૨ સરચ્ચાવો ‘લોઢ’ ગા૦ ૨૫૪. ‘લોઢ’ અને ‘થોલ’ નો લોઢો’ ંવો સમાન
અર્થ જોતાં ઝા શબ્દ લિપિને ન સમજાવાને લીધે નવો થયો હોય તો ના ન કહેવાય.

જેના ભુજરૂપ સ્તંભ ચડતે ઉતરતે કમ્બે પહોળા અને ગોળ છે એવા છે રાજા ! તારા બળને લીધે રણમાં હમણાં જેમના પતિઓ હણાયેલા છે એવી તારા શત્રુના અંતઃપુરની વહુઓ પુત્રની બિક્ષાને માટે તારી પાસે ખોળો પાથરે છે-ખોળાને ઊડાડે છે.

[ય આદિવાળા બધા એકાર્થક શબ્દો પુરા થયા]

હવે અનેક અર્થવાળા થકારાદિ શબ્દો:

સ્થાન-ઉપ્હ-પૃથુષુ થાહો, નિઃસ્નેહદય-દૃપ્તેષુ થિણ્ણોડપિ ॥૪૨૧॥

૧ થાહ-૧ સ્થાન ૨ સ્તાષ-કંડ		થિણ-સ્થાન-૧ સ્નેહ વિનાનો તથા દયા
૩ પહોલું		વિનાનો ૨ દત્ત-દર્પવાલો-અભિમાની

થાહ-બીજા દેશીસંગ્રહકારો 'થાહ' નો અર્થ 'લાંગો' એમ બતાવે છે.

થક્ક-થક્ક-તિષ્ઠતિ-ડમ્બો રહે છે [૮-૪-૧૬]
થક્ક-ફક્કતિ-નીચે જાય છે [૮-૪-૮૭]

થિપ્પ-૧ થિપ્પ-સ્તેપતે-વિગલતિ-ગલ્લે છે-જરે છે-ચૂર છે-ટપકે છે [૮-૪-૧૭૫]
થિપ્પ-૨ ત્વ્યતિ-ત્વ્મ થાય છે-ધરાય છે [૮-૪-૧૩૮]

આ થક્ક બનેરે ધાતુઓ ધાત્વાદેશોની સાથે બતાવેલા છે માટે અહીં નોંધ્યા નથી.

અચરહિત-નિર્ભરેષુ બદ્ધશિરસ્કે ચ ચિરસીસો ।

દરકુપિતવદનસંકોચન-મૌનેષુ થુડુંકિયં ચૈવ ॥૪૩૦॥

ચિરસીસ-સ્થિરશીર્ષ-૧ સ્થિર માથાવાલો		થુડુંકિય-થોડા કોપને લીધે-મુજ્જનું
-નિર્ભય ૨ નિર્ભર ૩ જેને માથે		સંકોચનું-મુજ્જને વગાડનું ૨ મૌન

માથાનું રક્ષણ કરતો ટોપ બાંધેલો છે તે-માથા કપર પહેરેલા બચ્ચરવાલો

પ્રાસાદશિશ્વર-વપ્પીહકેષુ રપ્પે તથા ધૂહો ।

થેણિલ્લિયં હત્ત-મીતેષુ, રજક-મૂલકેષુ થોવો અપિ ॥૪૩૧॥

૧ સરસ્વાતો 'થરથ' ગા० ૪૨૩ ।

૨ સં० સ્તેપ ધાતુ અને પ્રા० 'થિપ્પ' એ વચ્ચે વિશેષ સમાનતા છે ।

૩ સં० ત્વ્ય અને પ્રા० થિપ્પ એ બન્ને ધાતુઓ વચ્ચે સમાનતા છે

થૂહ—૧ સ્તૂપ-મહેલનું શિખર ૨ ચપ્પીયો
૩ રાફડો

થેગિલ્લિય—૧ હરેહું-ચોરેહું રમીત, મય
ચોખ—૧ ઘોષી ૨ મૂઠો

[થ વગેરે આદિવાળા અનેકાર્થક શબ્દો પુરા થયા]

હવે 'દ' આદિવાળા શબ્દો:

દરં અર્ધે, દયં અમ્બુ, દંતો કટકે, દવો ચ ગદ્ગદકે ।

દચ્છં તીક્ષ્ણે, સૂત્રકનકે દંડી દસેરો ચ ॥૪૩૨॥

દર—^૧દલ—અહધું

દય—^૨દક—પાળી

દંત—^૩દન્ત—દાંતો—પર્વતનો એક ભાગ

દવ—ગદ્ગદ થવું—ગઠગઠું થવું

દચ્છ—^૪દક્ષ—તીક્ષ્ણ—તોણું

દંડિ } સૂત્રકનક—ઢોકમાં પહેરવાનો

દસેર } સોનાનો દોરો

દય—ઘીજા દેશોસંગ્રહકારો 'દય' નો અર્થ 'શોક' કહે છે.

દવ—'દવ' શબ્દના ધીમ પાણુ એ અર્થો છે : 'દવ'—પરિહાસ અને 'દવ'—વનદવ—દાવાનળ—વનનો અગ્નિ. 'પરિહાસ' અર્થવાળો 'દવ' સંસ્કૃત 'દ્રવ'

૧ પ્રાં થૂમ—થૂહ સં—સ્તૂપ ।

૨ સં 'સ્તેન'—પ્રાં થેગ ઇટલે ચોર. ચોરનું કાર્ય તે 'થેગિલ્લિય' એ રીતે 'થેગિલ્લિય'—'ચોરેહું' અથવા 'ચોરી'

૩ દર—'અર્ધ'—અહધું ૮।૨।૨૧૫। અથવા 'અર્ધ' અર્ધનો 'દલ' શબ્દ સંસ્કૃતમાં પ્રતીત છે—'દલં શસ્ત્રીછદે અર્ધપર્ણયોઃ' [અનેકાર્થં કાં ૨ શ્લોં ૫૦૫]

૪ 'પાળી' અર્થના 'ઉદક' અને 'દક' બન્ને શબ્દો પ્રસિદ્ધ છે—'દક—દય. યતિ તૃષ્ણામ્ ઇતિ દકમ્' તરજાને છેદે તે દક—પાળી—ઉગાં ૩૩, અભિધાં ।

૫ પર્વતના શિખર માટે અને—પહાડમાંથી ફૂટેલા—બહાર નીકળેલા—પહાડના જ તિરછા ભાગો માટે સંસ્કૃત કોશમાં 'દન્ત' શબ્દ નોંધલો છે: "દન્તકાઃ તુ બહિસ્તિર્યક્ષપ્રદેશા નિર્ગતા ગિરેઃ [અભિધાનં કાં ૪ શ્લોં ૧૦૦] તથા "દન્ત-દક્ષન—સાનુનોઃ" [અનેકાર્થં કાં ૨ શ્લોં ૧૬૯]

મૂલ તો 'દન્ત' ઇટલે 'દાંત' અને દાંતની જેમ જે ભાગ ફૂટી નીકળેલો છે તે પણ દંત । આ જોતાં સં દન્ત અને પ્રસ્તુત 'દંત' એ બન્ને પદો સમાનાર્થ છે । ગુજરાતમાં પાલણપુરનો પાસે આબુના હુંગરોવાલા ભાગે ઊપર દાંતાનું રાજ્ય આવેલું છે । 'દાંતા'માં અંબાજીનું મંદિર છે । 'દાંતા'નું રાજ્ય માટેનો 'દાંતા' અને પ્રસ્તુત: 'દંત' એ બન્ને પદો પણ સમાનાર્થ છે ।

દ્વારા લાવવાનો છે. 'દાવાનળ' અર્થવાળો તે 'દવ' પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં સમાન છે—સંસ્કૃતસમ છે.

દંડી—“ ‘હંડી’ શબ્દ જે અર્થને બતાવે છે તે અર્થ આ ‘દંડી’ શબ્દને પણ છે” [] એમ બીજા દેશોસંગ્રહકારો કહે છે—‘હંડી’ એટલે સોય વડે સીવેલું વસ્ત્રયુગલ. ‘દંડી’ શબ્દનો પણ એ અર્થ છે. સરખાવો ગાળ ઉપપ—હિંદી.

ઉદાહરણગાથા—

દૃઢતપઃ કેન કૃતં દંતે સચ્ચિ ! વરદયમ્મિ કઃ પતિતઃ ? ।

યો દંડિમણ્ડિતઃ સદસેરં દવસ્વરાં ત્વાં રમયતિ ॥૩૪૦॥

હો સખિ ! દાંતામાં તીક્ષ્ણ તપ કોણે કર્યું ? અડધા પાણીમાં કોણે પડ્યો ? જે, સૂત્રકનક-સોનાના દોરા-થી શોભિત છાતીવાળો, સોનાના દોરાવાળી અને ગદ્ગદ્ સ્વરવાળી એવી તને રમાડે છે.

શોકે દસુ . દઅરી સુરાયામ્, દમઓ દરિદ્રે ।

દત્થર-દવ્વજ્જા કરશાટક-ગૃધ્રેષુ, દંતિઓ શશકે ॥૪૩૩॥

દસુ—શોક

દઅરી—સુરા-દારુ

દમબ—દ્રમક-દરિદ્ર-રાંક

દત્થર—હસ્તશાટક-હાથકપડું-હાથવસ્ત્ર

—હાથનો શાટક-હાથે વળેલ કપડું-

સાલુ-હાથમાં રાખવાનું કપડું-હસ્ત

૧ દવ્વજ્જા—દાક્ષાપ્ય-ગૌધ

દંતિબ—દન્તિક-સરખા દાંતવાઢો-સસલો

ઉદાહરણગાથા—

દવ્વજ્જેણ જ્ઞાડપ્પિઅદત્થરસંછન્નદંતિઅયમંસે ।

કરોતિ દસુ આરટન્તી દઅરીપાનાકુલા દમયવેવા ॥૩૪૧॥

મધપાનને લીધે આકુળ થયેલી, દરિદ્રના જેવા વેધવાળી એવી તે આરટતી હસ્તશાટક-હાથકપડા-દ્વારા ઢંકાયેલા અને ગીધે ઝપટ મારીને ઝડપેલા એવા શશકમાંસ-સસલાના માંસ-માટે શોક કરે છે.

દવર-દહિટ્ઠા તન્તુ-કપિત્યેષુ, દઇય-દયાઇયા અવિતે ।

દહવહ-દહિઉપ્પ-દયાવળા ચ ઘાટિ-નવનીત-દીનેષુ ॥૪૩૪॥

૧ ‘દાક્ષાપ્ય-ગૃધ્રી’-અમરં કાં ૨ સિદ્ધાદિવર્ગ ૨લો ૨૧ । સં ૦

‘દાક્ષાપ્ય’ ‘ગૃધ્ર’વાચક છે ।

દવર—દોરો—તંતુ—તાંતળો

દહિટ્ટ—^૧દધિત્થ—કોઠું

દહ્ય { —^૨દયિત—રક્ષિત—પાલિત,
દયાહ્ય { પાઠનું

દહવહ—ઘાઠ

દહિઉપ્પ—દધિપુષ્પ—દહીનું ફૂલ—માલળ

દયાવળ^૩—દયામળો—દયાપાત્ર—દીન—
રાંક

દરિઅ—સં 'દસ' ऊपरથી 'दरिअ' शब्दने निपजाववानो છે [૮-૧-૧૪૪]

દંસ—દંસહ—દશયતિ—દેસાહે છે । 'દંસ' ધાતુ ધાત્વાદેશોમાં જળાવેલો છે માટે અહીં નથી જળવ્યો । [૮-૪-૩૨]

ઉદાહરણગાથા--

દહ્યદયાવળય ! ત્વયા દવરઆમતનુઃ દહિટ્ટવૃત્તસ્તની ।

દહિઉપ્પકોમલાક્ષી વિરહદહવહા દયાહંતે યોગ્યા ॥૩૪૨॥

જેણે દીનોની રક્ષા કરેલી છે એવા હે ! દોરા જેવા પાતળા-શરીરવાળી, કોઠા જેવા ગોળ સ્તનવાળી, માખણની જેવા કેમળ અંગવાળી અને જેની ઊપર વિરહે ધાડ પાડી છે-જેણી વિરહને લીધે પીઠા પામેલ છે એવી એણીની તારે રક્ષા કરવી જોઈએ.

દવહુત્તં ગ્રીષ્મમુલ્હે, દહિત્થારો દહિસરે ।

દહવોલ્લી સ્થાલ્યામ્, દરવલ્લ—દયચ્છરા ચ ગ્રામેશે ॥૪૩૫॥

^૪દવહુત્ત—ગ્રીષ્મનું મુલ્હ-ડનાલાનો

શરુઆત

દહવોલ્લો—થાઠી

દરવલ્લ

દયચ્છર

પ્રામેશ—ગામધણી

દહિત્થાર—દહિનો તર-દધિસર

દહિત્થર—બીજા દેશોસંગ્રહકારો 'દહિત્થર' ને બદલે 'દહિત્થર' શબ્દ કહે છે.

૧ અમરકોશમાં 'કોઠા'ના અર્થવાલો 'દધિત્થ' શબ્દ નોંધેલો છે "કપિત્થે સ્યુઃ દધિત્થ-પ્રાહિ-મન્મથાઃ તસ્મિન્ દધિફલઃ"—કાં ૨ વનૌષધિવર્ગ શ્લો ૨૧ ।
દધિત્થ-દહિત્થ

૨ 'રક્ષણ' અર્થના સં 'દ્ય' ધાતુનું મૂતક્રદન્ત 'દયિત' થાય છે ।

૩ સં 'દયા' શબ્દને મત્વર્થીય 'મળ' પ્રત્યય [૮-૨-૧૫૨] લાગતાં 'દયામળ' રૂપ નીપજે, દયામળ-દયાવળ-દયામળો-જેને જોઈને જોનારના મનમાં દયા આવે એવો ।

૪ સં 'દવ' ઇટલે અગ્નિ. દેશી-હુત્ત ઇટલે સામું. 'દવહુત્ત' ઇટલે 'આમની સામે' 'હુત્ત' શબ્દ, આ સંગ્રહમાં આઠમા વર્ગમાં આવનાર છે અથવા દવમૂત-દવહુત્ત.

ઉદાહરણગાથા—

સદહિત્યારકદધ્ના નવદહ્વોલીઈ વિરચિતકરમ્બમ્ ।

દવહુત્તે અલભમાનઃ દરવલ્લ ! દયચ્છરોસિ કથમ્ ? ॥૩૪૩॥

ગામના ધણી છે ! નવી થાળીમાં, દહીંની તાર સાથેના દહીં વડે ખનાવેલા કર અને ઉનાળાની શરૂઆતમાં ન પામતો એવો તું ગામનો ધણી કેવેલ છે ?

નિવિઢે દરુમ્મિલ્લં, દરમત્ત-દરંદરા ઇઠ-ઉલ્લાસાઃ ।

દરવલ્લહો ચ દયિતે, દરવલ્લણિહેલણં ચ શૂન્યગૃહે ॥૪૩૬॥

દરુમ્મિલ્લ—નિવિઢ-ધન-સ્ત્રીચોસ્ત્રીચ

દરમત્તા—ઠઠ-બલાત્કાર

દરંદરા—વચ્ચાસ

દરવલ્લહ—દયિત-વલ્લમ-સ્વામી

દરવલ્લણિહેલણ—સુતું ઘર

દ્વવીકર—દ્વવીઅર એટલે સપ્. 'દ્વવીઅર' શબ્દ સંસ્કૃત 'દ્વવીકર' ઊપરથી લાવવાનો છે.

દક્ષત્તવ—દક્ષવદ્-દર્શયતિ-દેખાડે છે. આ 'દક્ષવ' ધાતુ ધાત્વાદેશોમાં કહેલો છે માટે અહીં કહ્યો નથી. [૮-૪-૩૨]

ઉદાહરણગાથા—

દરવલ્લહાઈ તવ ત્વયિ ન સ્નેહદરંદરો દરુમ્મિલ્લો ।

તાવદ્ યદ્દિ દરમત્તાપ્ દરવલ્લણિહેલણમ્મિ ત્વં રમસે ॥૩૪૪॥

તો સૂના ધરમાં તું ખલાત્કારે રમે છે તો તારી દયિતાનો-સ્ત્રીનો-તારામાં સ્નેહનેા ઉલ્લાસ નિખિડ નથી.

દાઓ પ્રતિભૂઃ, કાઞ્ચ્યાં દાર-દોરા ચ, દાલિયં નયને ।

દારિય-દારદ્વતા-દાદલિયા વેશ્યા-પેટા-અઙ્ગુલિકાઃ ॥૪૩૭॥

દાઞ્-પ્રતિભૂ-પ્રતિનિધિ

દાર { —કાઞ્ચી-મેલલા-કટિસૂત્ર—

દોર { કંદોરો

દાલિય—નયન-ચળાનો ઢાઢ જેવો

આંસનો ઢોઢો

દારિયા--દારિકા-વેશ્યા

દારદ્વતા—પેટી

દાદલિયા—આંગઢી

દાવ—દાવદ્-દર્શયતિ-દેખાડે છે. 'દાવ' ધાતુ ધાત્વાદેશોમાં કહ્યો છે માટે અહીં નથી કહ્યો [૮-૪-૩૨]

૧ સં. 'દર્વી' ઇટલે ફળ. સં. 'કર' ઇટલે હાથ. ઢીજાને મારવા સારુ જેને 'ફળ' હાથરૂપ છે-હાથતું કામ આપે છે તે 'દર્વીકર'-સર્વ. 'દર્વીરૂપઃ ફળ ઇવ કરઃ પ્રહારાદૌ યસ્ય સ દર્વીકરઃ'—ક્ષીરં અમરં. અભિધાનં. ।

૨ સરસ્વાતો 'દવર' ગાં ૪૩૪

ઉદાહરણગાથા—

ચલદાલિય-દાદલિઆણ રણકદારાણ દારિયજનાનામ્ ।

દોરરવો દારઝંતાપ જનઅર્થક્ષેપણકદાઓ ॥૩૪૧॥

જેમની આંખો અને આંગળીઓ ચંચળ છે, એવી રણકતા કંદોરા વાળી વેશ્યાઓના રણકતા કંદોરાનો અવાજ, 'એમની પેટીમાં માણુસોએ ધનનો ક્ષેપ કરેલો છે' અર્થાત્ 'માણુસોએ તેમને ધન આપ્યું છે' એનો પ્રતિનાધ છે.

દિવસે દિઓ, સુવર્ણકાર-અનર્થેષુ દિયજ્ઞ-દિપંતા ।

દિવ્વાસા ચામુણ્ડા, જડે દિઅલિઓ, દિયાહમો ભાસે ॥૪૩૮॥

દિઅ--દિવા-દી-દિવસ

દિયજ્ઞ--સોનો-સોનાર

દિપંત--અનર્થ

દિવ્વાસા { ^૧દિવ્યવાસા { -ચામુણ્ડા દેવો
^૨દિગ્વાસા

દિઅલિઅ--જડ-મૂર્લ-દિવાલિયો

દિયાહમ--^૩દ્વિજાધમ-ભાસ નામનું પક્ષી

ઉદાહરણગાથા—

પુરુષદિયાહમ ! દિઅલિઅદિયજ્ઞ ! વોક્ષસે ન તસ્યા દિપંત ।

યદ્ દિવ્વાસાભવને દિઅઅન્તસમયે નાગતોઽસિ ત્વમ્ ॥૩૬૬॥

પુરુષોમાં ભાસ પક્ષી જેવા હે મૂરખ સોની ! તું તેણીના અનર્થને દેખતો-ભેતો-નથી, કારણ કે તું આમુડાના ભવનમાં દિવસના અંત સમયે-છેક સાંજે-ન આવ્યો.

સદામોજને દિઅસિયં, પૂર્વાઠ્ઠકમોજને ચ દિયહુતં ।

વાલે દિલ્લિદિલિઓ ચ દુદ્ધગંધિયમુહો ચૈવ ॥૪૩૯॥

દિઅસિય--દૈવશિક-નિત્ય મોજન

દિઅહુત--દિવામુક્ત^૧-પૂર્વાઠ્ઠનું મોજન-

દિવસના પૂર્વભાગે ધનાકું મોજન-

વપોરનું મોજન-વપોરા

દિલ્લિદિલિઅ } -બાઝક
દુદ્ધગંધિયમુહ } ^૨દુઃધગન્ધિકમુલ-જેના

મુલમાં હજુ દૂધની ગંધ છે-બાઝક

૧ જેમનું વસ્ત્ર દિવ્ય છે તે 'દિવ્યવાસા' અથવા જેમનું વસ્ત્ર દિશારૂપ છે તે 'દિગ્વાસા'

૨ 'દ્વિજ' ઇટલે પક્ષી. પક્ષીઓમાં જે અધમ-હલકો-તે દ્વિજાધમ ।

૩ દિવા-દિવસ, મુક્ત-મોજન.

૪ જેના મુલમાં દૂધની ગંધ છે તે 'દુઃધગન્ધિકમુલ' કે 'દુઃધગન્ધિતમુલ' કહેવાય । સંસ્કૃતમાં આને મલ્કતા 'ક્ષીરકઠ' અને 'સ્તનધય' શબ્દો છે. હિંદીમાં બાલકને 'દૂધમુંહા વત્ત્વા' કહે છે ।

દુત્યં દુક્ષ્વં જઘને, દુલી ચ કૂર્મે, દુદ્ધઓ નિવહે ।

માઘસ્નાને દુકરં, અપિ દુબ્બોલ્લો ઉપાલમ્ભે ॥૪૪૧॥

દુત્ય } — જઘન-સાથલ
 દુક્ષ્વ }
 દુલિ — ઢૂલિ-કાચબો
 દુદ્ધમ્ — સમૂહ

દુકરં — દુકર-ન કરી શકાય તેવું-
 મારે કઠળ-માઘ માસમાં રાત્રીના ચારે
 પ્રહર સુધી સ્નાન કરવું મારે કઠળ છે
 દુબ્બોલ્લમ્ — દુષ્ટ બોલ-ઉપાલમ્ભ-ઔલિમ્ભો
 -ઠપકો

દુહ — 'દુહ' ઇટલે ધસુલ્લ-સુલ્લ નહિ તે-દુઃલ્લ. સં. 'દુઃલ્લ' કપરથી આ 'દુહ'
 શબ્દને ઠતારવાનો છે માટે અહીં લલ્લયો નથી.

ઉદ્દાહરણગાથા—

દુકરવેપમાનતનુકે! પૃથુદુત્યે! નિજકદુક્ષ્વમારેણ ।

યદિ દુલિદુદ્ધયશુબ્ધા પતસિ ત્વં તાવત્ તુ કસ્ય દુબ્બોલ્લો ? ॥૩૪૧॥

માઘમાસની રાત્રિએ ચારે પ્રહર સુધી સ્નાન કરવાથી કંપતા શરીરવાળી અને પહેાળા જઘન-સાથળ-વાળી હે ! જો તું પોતાના સાથળના ભારને લીધે, કાચબાના સમૂહથી શુબ્ધ થઈને પડી ગય છે તો કેને ઠપકો દેવો ?

દુહોલી ચ દુમાલિઃ, દુલ્લગ્મં અઘટમાને ।

દુર્ભગજને દુત્યોહ-દ્સલા દ્હલો ચૈવ ॥૪૪૨॥

૧ અમરકોશ (વારિશર્ગ કાં. ૧ શ્લો. ૨૪) 'કાચબો'ના અર્થમાં 'દુલિ' અને હેમચન્દ્ર 'કાચબો'ના અર્થમાં 'દુલિ' શબ્દ નોંધે છે. (અભિધાન. કાં. ૪ શ્લો. ૪૧૯). તથા અનેકાર્થસંપ્રદામાં (કાં. ૨ શ્લો. ૧૪૩) 'કાચબો' અર્થ માટે 'દુળી' અને અભિધાન. માં (કાં. ૪ શ્લો. ૪૧૯) 'કાચબા' અર્થ માટે 'દોલેય' શબ્દ આપે છે. તેનો વ્યુત્પત્તિ "દુલ્યાઃ અપત્યં દોલેયઃ" એમ કરી બતાવે છે. "દુલિઃ કન્ઠપઃ" (વળાદિ. ૬૦૯) ધાતુ 'દુલ્લ ઠપકો' ।

૨ હેમચન્દ્ર અનેકાર્થસં. કાં. ૨ શ્લો. ૨૪૫ માં 'પૂરિત-મરેલું' અર્થ માટે 'દુમ્ભ' શબ્દ બતાવે છે. સં. દુમ્ભક-દુદ્ધઅ

૩ માઘ-મહા-મહીનાની કલકલતી ઠંડીમાં રાતના ચારે પહોર સ્નાન કરવું ઘણું કઠળ છે-મહાકષ્ટે કરી શકાય એવું છે માટે તેને માટે 'દુકર' શબ્દ યોજાયો છે. ૪ 'બોલ' (ડૂ ?) ધાતુ દેશ્ય છે. સં. દુર્-પ્રા. ૦ દુ+ (દુષ્ટ). બોલ્લ=(બોલ)=દુબ્બોલ્લ-ઠપકો-દુર્વચન.

દુહોલિ—^૧દુદ્ધોલિ-દુમ દુમની શ્રેણી-
 વૃક્ષ વૃક્ષની કતાર
 દુર્લભગ—^૨દુર્લભ-અઘટમાન-અઘટતુ-
 અયુષ

દુર્યોહ }
 વસલ } -^૩દુર્ભંગ-માન્યદ્વીન-ન ગમે
 દૂહલ } તેવો-કમનસીબ

દુહવ--દૂહવ-દુર્ભંગ. 'દૂહવ' સં- 'દુર્ભંગ' ડપરથી લાવવાનો છે માટે અહીં
 લખ્યો નથી [૮-૧-૧૧૨]

ઉદાહરણગાથા—

વસલ-અદુહલાણં પ્રેમ દુર્યોહપ ! સુદુલ્લાગં ।

કિં કથમપિ કવાઽપિ મરુસ્થલે પલ્લવયતિ દુહોલી ? ॥૩૧૦॥

હે કમનસીબ સ્ત્રી ! ભાગ્યહીન અને સારા ભાગ્યવાળા વચ્ચેને

પ્રેમ અણુઘટતો છે અર્થાત અદુર્ભંગ અને દુર્ભંગમાં પરસ્પર પ્રેમ-
 સંબંધ ઘટી શકતો નથી. શું ક્યારેય અને કેમ કરીને-કેઈ પણ રીતે-
 મારવાડમાં ઝાડેઝાડની-દરેક પ્રકારના ઝાડની-હાર પલ્લવિત થાય ખરી ?

દુમ્મુહ-દુમળીઓ કપિ-સુધાસુ, દુગ્ધુદ-દૂળયા હસ્તી ।

દુઝ્જાયં વ્યસને, દુવકુહો અસહને, દુદ્દમો દેવરે ॥૪૪૩॥

દુમ્મુહ—^૧દુર્મુખ-વાંદગો

દુમળિ—ચૂનો

^૨દુગ્ધુદ
 દોગ્ધોદ } —હાથી

દૂળય }
 દૂળ } —દ્વિચન્નત--જેમાં બે કુંભસ્થલો
 ડન્નત--ઝંવાં-છે તે-
 દ્વિચન્નત-હાથી

દુઝ્જાય-દુઝાંત-વ્યસન

દુવકુહ-^૩દુષ્કુહ-અસહન-સહનશીલ નહીં-
 રૈષ્યાલુ

દુદ્દમ-દુદંમ-દુઃખે દમી શકાય-કેમે કરીને
 દમી ન શકાય-એવો તોફાની
 દેવર-દિયર

૧ દુદ્ધ-જાડે જાડ. આવલિ-ઓલિ-ઓઠ-દાર-શ્રેણી. ૨ દુર-હારાબ રીતે. લમ-
 લાગેલું. ૩ પ્રાકૃતમાં 'દુર્ભંગ' માટે 'દૂહવ' અને 'દુહભ' એમ બન્ને શબ્દો છે.

૪ લાંબા પૂંછડાવાળા 'વાંદરા'નું મુખ કાઠું હોય છે માટે સંસ્કૃત કોશકારોણ
 તેનું વીજું નામ 'અસિતાનન'-(કાઠા મુખવાળો) આપેલું છે. "અથ અસૌ ગોલાહ્ગૂલ:
 અસિતાનનઃ" (હેઠ્ઠી અભિધાનઠ કાંઠ ૪ શ્લોઠ ૩૧૮) પ્રસ્તુત 'દુમ્મુહ' -(દુર્મુખ)
 અને 'અસિતાનન' એ બન્ને શબ્દો પર્યાયસૂચક છે

૫ પ્રાકૃતમાં 'વુદ્' કે 'વોદ્' ધાતુ 'પીવા'ના અર્થમાં પ્રચલિત છે [૮-૫-૧૦]
 દુ+વુદ્=દુઃવુદ્. સંસ્કૃતમાં 'દ્વીપ' (જે વહે પીએ તે દ્વીપ-હાથી) શબ્દ છે તેમ આ
 દુઃવુદ્ (દુ+વુદ્=દુ-બેવહે, વુદ્-પીએ તે દુઃવુદ્-હાથી) શબ્દ છે.

માષાના 'ઘૂટ' 'ઘૂંટલો' શબ્દ આ 'વુદ્' ડપરથી આવેલા છે.

૬ આઠ હેમચન્દ્ર અનેકાર્થસંઠ કાંઠ ૩ શ્લોઠ ૩૫૧ માં 'કુહન' શબ્દનો
 'રૈષ્યાલુ' અર્થ આપે છે.

દહિમુહ—કેટલાક સંગ્રહકારોષ 'વાનર' અર્થના 'દહિમુહ' શબ્દને દેશ્ય કહ્યો છે. દહિમુહ=દધિમુખ.

દુકુહ—'દુકકુહ' શબ્દ, કેટલાક ઉદાહરણોમાં 'અરોચકિ' અર્થમાં પણ દેખાય છે 'અરોચકિ' એટલે રુચિ વિનાનો.

દુમ—દુમદ્-ધવલયતિ-બોલે છે. 'દુમ' ઘાતુ, ધાન્વાદેશોમાં કહેલો છે માટે અહીં લક્ષ્યો નથી [૮-૪-૨૪]

ઉદાહરણગાથા—

દુગ્ધુદ્-દૂળત્રસ્તા દુમણિસિતગૃહે તવ પ્રિયા નઘા ।

તસ્માત્ દુમ્મુહબલ ! દુહમ ! વિશ મા દુકકુહત્તદુજ્જાયં ॥૩૫૧॥

હાથીથી ત્રાસ પામેલી એવી તારી પ્રિયા ચૂનાથી ધોળેલા ધરમાં નાઠી-નાસી ગઈ, તેથી હે વાનર જેવા બળવાળા દિયર ! અસહનતાના વ્યસન તરફ ન જા-ન પ્રવેશ-ઈષ્યાણુ ન બન.

દુહબો ક્ષુણ્ણે, **દુણિક**-**દુણિક્ષિત્તા** ચ **દુશ્વરિતા** : ।

દુંદુમિળી રૂપવતી, **ગલગર્જિતકે** **દુંદુમિયં** ॥૪૪૪॥

દુહમ-દુઃક્ષત-ચૂર્ણિત-ચૂરો થયેલ

દુણિક { -દુર્+નિજ્+ત } **દુશ્વરિત**
દુણિક્ષિત્તા { -દુનિક્ષિત્- } **દુરાચારી**

દુંદુમિળી—રૂપવતી-રૂપાઢી

દુંદુમિયં—ગઢાની ગર્જના-ગઢાનો મોટો **મવાજ**

દુણિક્ષિત્તા—બીજા દેશીસંગ્રહકારો 'દુણિક્ષિત્તા' એટલે 'દુર્દશ'-'દુઃખે જોઈ શકાય તેવું' એવો અર્થ ખતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

દુણિક્ક ! **દુણિક્ષિત્તં** મજ તામેવ મદનવાણદુહ્યઅઙ્ગઃ ।

સુકુલોઙ્ગવદુંદુમિળિં દૃષ્ટ્વા કિં કરોષિ દુંદુમિયં ॥૩૫૨॥

દુશ્વરિત હે ! મદનના બાણ વડે ચૂરો થયેલ અંગવાળો તું તે જ **દુશ્વરિતા** સ્ત્રીને ભજ-સેવ-આશરે જા. સુકુલમાં જ-મેલી રૂપાળી સ્ત્રીને જોઈને તું શા માટે ગણું ગજવે છે ?

દુલ્લસિયા **દાસ્યામ્**, **દુરંદરં** **દુઃસ્વોત્તીર્ણે** ।

દુદ્ધોલળી **દુગ્ધદોહ્યામ્**, **તિમિરે** **દુરાલોબો** ॥૪૪૫॥

દુલ્લસિયા-દુર્લસિતા-દાસી

દુરંદર-દુઃભયી કતરો જલું-દુઃસ્વયી

પાર જલું

દુદ્ધોલળી-દુગ્ધપૂરણી-ફરી ફરીને દોહી શકાય એવી-જે એક વાર દોહી હોય તે જ પાછી ફરી વાર દોહી શકાય એવી

દુરાલોબ-**દુરાલોક**-**આલોક**-**પ્રકાશ**-

નહીં અથવા **દુરાલોક**-**પ્રકાશથી**

દૂર-**તિમિર**-**અંધકાર**

उदाहरणगाथा—

रक्ष दुद्रोलणियं दुल्लसियापुत्र ! घनदुरालोप ।

यस्याः प्रसादेन सदा दारिद्र्यदुरंदरा वयम् ॥३५३॥

हे दासीपुत्र ! इरी इरीने होइवा हे अेवी तेने-ते गायने-तुं गाढ अधकारमां सायव-कोर्ष न लभे अे रीते छुपी राभीने सायव; केषुीना अेटवे इरी इरीने होइी शक्य अेवी अे गायना प्रसादथी अमे दारिद्र्यना दुःअथी ह्मेशां पार अतरी अथा छिअे-दारिद्र्यनेा पार करी शक्या छिअे.

षण्ढे दुअक्खरो, तथा दुमंतओ केशवन्धे ।

दुम्मइणी-दुत्थुरुहुंडाओ तथा कलहशीलयाम् ॥४४६॥

दुअक्खर-द्विलक्षर-षढ-नपुंसक

दुमंतअ-दु+अन्तक=दुमंतअ-वे छेडा-

वाळा केशबंध-केशोनुं वे छेडावाळुं

गुंथन

दुम्मइणी } -दुर्मतिनी-कजियाळो

दुत्थुरुहुंडा } -दुस्तरभण्डा-न पहीची

शक्य एवुं भांडनारी-

कलहशील-कजिया कर-

वानी टेववाळो खी

दुत्थुरुहुंड-दुस्तरभण्ड-कजियाळो-कलही-

पुरुष-कजिया करवानी टेववाळो पुरुष

दुगुळ - { दुगुळइ } जुगुषते-वृणा करे छे [८-४-४]

दुहाव-दुहावइ-द्विषापयति-छिनत्ति-छेदे छे-वे कटक करे छे: [८-४-१२४]

आ अ-ने धातुअे, धात्वादेशेमां कडेला छे भाटे अही कइया नथी.

उदाहरणगाथा—

दुत्थुरुहुंड ! दुअक्खर ! दुम्मइणीप दुमंतप तस्याः ।

वधान कुसुमापोडं वयं न खलु तव योग्याः ॥३५४॥

कजियाणा नपुंसक हे ! ते कजियाणी खीना अे छेडावाणा केश-अधमां तुं कूलनां छेगां के अेअेडो अध. कारणु के, अेमे ताई योग्य नथी.

सरिति दुंबवत्ती, दुक्कुक्कणिया प्रतिग्रहके ।

लज्जादुर्मनसि दूहणो, देहणि-दोहणीउ पङ्के ॥४४७॥

દુંબવત્તી—સરિતા—નદી

દુક્કુક્કણી }
દુક્કુક્કણિયા } — પાત્ર—પાતરું

દૂમ—દૂમહ—પરિતાપયતિ—પરિતાપ આપે છે—સંતાપે છે—દૂમે છે [૮-૪-૨૩]

દેક્લ—દેક્લહ—પર્યતિ—દેહે છે [૮-૪-૧૮૧]

આ ધાતુઓ, ધાત્વાદેશોમાં લખેલા છે માટે અહીં લખ્યા નથી.

ઉદાહરણુગાથા—

મા લજ્ઞસ્થ દુંબવત્તીદોહણિયુક્તા ચિરેણ આવન્તિ !

ઘૌતયામિ દેહણિ તથ પદાનાં દુક્કુક્કણીય દૂહટ્ટ ! ॥૩૫૫॥

નદીના કાદવમાં ખુંતી ગયેલી અને તેથી મોડી આવતી એવી હે !

તું, મા લાજ. તારા ચરણોના કાદવને, પાત્રવડે હું ધોઈ નાખું છું.
લજ્જાને લીધે દુષ્ટ હૃદયવાળી હે !

પક્વે દેવરુપ્પં પુષ્પે, દોગ્ગં ચ યુગલે ।

કૂપક-શવ-વૃષભેષુ-દોદ્ધિઅ-દોહૂઅ-દોઆલા ॥૪૪૮॥

દેવરુપ્પ-દેવપુષ્પ^૧-પક્વ પુષ્પ-પાકું :

ફૂલ-છરી જવાની તૈયારીમાં આવી

રહેલું ફૂલ-દેવને ચઢાવવા યોગ્ય

ફૂલ

દોગ્ગ^૨-દ્વિક-બે બેની જોડ

યુગલ-જોડું

દોદ્ધિઅ-ચર્મકૂપ-ચામડાનો કૂવો-

કૂવામાંથી પાળો કાઢવાનો ચામડાનો

કોષ

દોહૂઅ-દ્વિભૂત-પાકું ધયેલ-પાકું અનમ-

નાર-શવ-મહદું

દોઆલ-દૂર્વાચાર-ધરોને ચરનાર

વૃષભ-બલદ

ઉદાહરણુગાથા—

દોહૂઅમુખાઃ દોઆલવાહનાઃ ગલિતબાહુદોગ્ગબલાઃ ।

જીવન્તિ દોદ્ધિઅવહાઃ તવ રિપવઃ મધૂકદેવરુપ્પેહિ ॥૩૫૬॥

મહદા જેવા ફિક્કા મુખવાળા, બળદના વાહન વાળા-બળદ બેપર

એસતા, બ-ને હાથમાંથી બળ ગળી ગયું છે એવા અને ચામડાના કોષને

વહનારા-વેનારા-તારા શત્રુઓ મહૂડાનાં પાકાં ફૂલો ખાઈને ભવે છે,

૧ પાકાં ફૂલોને માટે અહીં 'દેવપુષ્પ' શબ્દ વપરાયેલો છે એથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે જે ફૂલો દેવ કપર ચઢાવવાનાં હોય તે પાકેલાં-પોતાની મેઠે છરી પડે એવાં-હોવાં જોઈએ.

૨ 'બે જળ' માટે વપરાતો મરાઠીનો 'દોધે' શબ્દ, પ્રસ્તુત 'દોમ્મ' સાથે મજ્જતો આવે છે.

દોવેલી સાયંમોજને, તથા દોળઓ ચ આયુક્તે ।

જ્યોત્સ્નાયાં દોસિણી, કટિતટે દોહાસલં ચૈવ ॥૪૪૯॥

દોવેલી-દ્વિવેલા-બીજી વેળાનું મોજન-
સાંજનું મોજન-વાહુ
દોળખ-આયુક્ત-ગામનો મુલ્લી

દોસિણી-જ્યોત્સ્ના-ચંદ્રિકા-ચાંદની
દોહાસલ-કટીતટ-કઢનો ભાગ

દોળખ-બોજા દેશોસંગ્રહકારો કહે છે કે 'દોહાસલ' એટલે 'હાલિક' હળ
ચલાવનાર-હળ હાંકનાર-ખેડુત.

ઉદાહરણગાથા—

તવ દોહાસલદર્શનપરવશઃ ગ્રામદોળઓ મગિનિ ! ।

તસ્માદ્ પદ્મિ મમ મૃદે દોવેલિમિષાત્ દોસિણી ન યાચત્ સ્ફુરતિ ॥૩૫૭॥

હે બહેન ! ગામનો સુખી, તારા કટીતટને જોઈને પરવશ થયો
છે તેથી તું જ્યાં સુધી ચંદ્રિકા-ચાંદની-ન સ્ફુરે-ન ખીલે-ત્યાં સુધી
સાંજના ભોજનનું-વાણુનું-ખાનું કરીને મારે ઘરે આવી જા.

દોસાણિયં ચ વિમલીકૃતે, દોળક્રિયા સરઘા ।

દોસાકરણં કોપે, દોસણિજંતો ચ ચન્દ્રે ॥૪૫૦॥

દોસાણિય-દ્વિશાણિત-નિર્મલ કરેલ-
ચોક્કું

દોળક્રા { સરઘા-મધમાસ
દોળક્રિયા }

દોસાકરણ-દોષાકરણ-કોપ

દોસણિજંત-દોષાનિર્વાત-રાત્રે નિકળનાર
ચંદ્ર-ચાંદો

ઉદાહરણગાથા—

દોસણિજંતયદોસાણિયશીલાયા અસ્યા અધરવલ્મ ।

દોળક્રકાપ દષ્ટં દોસાકરણં કરોષિ કિમન્ન ? ॥૩૫૮॥

ચંદ્ર સમાન નિર્મલ શીલવાળી એવી આ (બાઈ)નું અધરવલ્મ હલ,
મધમાખીએ કરડ્યું છે. એમાં કોપ શાને કરે છે ?

['ક' થી 'દો' સુધીના ઠકારાદિ એકાથક શબ્દો પુરા થયા]

હવે 'દ' વગેરે આદિવાળા અનેકાર્થ શબ્દો:-

દલિયં નિકૂણિતાક્ષે દારુણિ ચ અઙ્ગુલ્યાં ચ ।

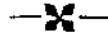
દીર્ઘ-વિરલેષુ દરવિંદરં ચ, પ્રસવ-નયનેષુ દામણિયા ॥૪૫૧॥

દૂળાવેડ-૧ અશક્ત્ય ૨ તડાગ-તડાવ
દોસ'--૧ અહધુ' ૨ દ્વેષ-કોપ'

દોહનહારી--૧ પાળી ભરનારી-
પાળિયારી-પનીહારી ૨ દોહનહારી-
દોહવાનું પાત્ર લઈ જનારી-દોહન
કરનારી-દોહનારી

['દ' આદિવાળા અનેકાર્થક શબ્દો પુરા]

['દ' આદિવાળા બધા શબ્દો સમાપ્ત]

હવે 'ધ' આદિવાળા શબ્દો:—

ધર-ધ્રુવા તૂલ-રયાઃ, ધ્રમરે ધંગ-ધુયગાય-ધૂમંગા ।

ધય-ધંધા નર-લજ્જાઃ, ધવલો જાત્યુત્તમે, મૃદ્ધે ધયણં ॥૪૫૬॥

ધર-૨ ધર-તૂલ-રૂ
ધ્રુવ-ધાન્ય-વેગ-સોહ
ધંગ } -ધ્રમર-ધ્રમરો
ધુયગાય } -ધૂતકાય-કંપેલ શરીર-
ધૂમંગ } -ધૂમાજ્ઞ-ધૂમ જેવા કાઠા
 અંગ-શરીર-વાઠો-ધ્રમરો

ધમ-ધ્રુવ-પુરુષ
ધંધા-લાજ
ધવલ-ધવલ-જે જાતમાં જે ઉત્તમ
હોય તે. જેમકે, નરધવલ-ઉત્તમ
પુરુષ. અશ્વધવલ-ઉત્તમ ધોરો
ધયણ-ધર

ઉદાહરણગાથા—

ધયણ-ધરશયન-ધંધા ધયધવલે ત્યક્ત્વા કુત્ર ચલિતાડસિ ? ।

નિશિ ધંગકેશિ ! ધ્રુવા પરિમલધ્રમણશીલધુયગાયધૂમંગિ ! ॥૪૫૬॥

ધરના રૂથી બનેલી પથારીમાં સૂતાં લાજ આવે છે એવી તું ઉત્તમ પુરુષોને છોડીને સારીએ વેગથો ક્યાં ચાલી છો ? હે ભમરના જેવા કેશવાળી અને જેની સુવાસમાં ભમરા વેગથો ભમે છે એવી હે !

ધણિય-ધરગા દઢ-કર્પાસેષુ, પૃથૌ ધસલ-ધુત્તા ચ ।

ધણિયા પ્રિયાયામ્, ધન્નાડસો કથ્યમાનઆશિષિ ॥૪૫૭॥

૧ સરસ્વાતો દોસાકરણ ગા૦ ૪૫૦

૨ આ૦ હેમચંદ્ર પોતાના સં૦ અનેકાર્થસંપ્રદામાં 'ધર' શબ્દનો 'કપાસનું તૂલ' અર્થે વતાવે છે: "ધરઃ કર્પાસેષુ ગિતી । કર્પાસતુકેડધ" (કાં૦ ૨ સ્લોક૦ ૪૨૦)

ધણિય—ટહ—ગાઢ

ધરગ—ધરામ—કપાસ

ધસલ } —પહોલું—વિસ્તારવાલું
ધુત

ધ્વણિયા—ધનિકા—પ્રિયા

ધન્નાડસો—‘જેનું આયુષ ધન્ય છે—એવા છે !’

‘અર્થમાં ધન્ય+આયુ !’ એવો આશીર્વાદ—

‘ધન્ય આયુષ્માન્’ એ પ્રમાણે કહેવાતો

આશીર્વાદ

ધન્નાડસો—કેટલાક દેશોસંગ્રહકારો કહે છે કે ‘ધન્નાડસો’ એટલે જ આશિષ.

ઉદાહરણગાથા—

ધણિયધસલસ્તનકલશાં ધુત્તનિતમ્બાં ધરગસિતહસિતામ્ ।

ધણિય લઘ્વા યુવા મન્યતે ધન્નાડસસર્ણ સફલમ્ । ૩૬૦॥

પહોળા કલશ જેવા ગાઢ-ટહ-સ્તનવાળી, પહોળા નિતમ્બવાળી,

કપાસ જેવા સ્વેત હાસ્યવાળી પ્રિયાને મેળવતીને યુવાન, ‘ધન્ય આયુષવાળી’ એવા પોતા માટે કહેવાતા આશીર્વાદને સફળ માને છે.

ધંસાહિબો વ્યપગતે, હંસે ધવલસરુણો, લઘુ ધારં ।

ધારા આજિમુલ્લે, ધાહી હં નિરસ્તે, ધાહિબો ચ આરામે ॥૪૫૮॥

‘ધંસાહિબ-વ્યપગત-નાશ પામેલ

‘ધવલસરુણ-ધવલશકુન-ધોલું પક્ષી

-હંસ

ધાર—ધારા—લઘુ—નાનું

ધારા—‘ધારા—રણમુલ્લ-યુદ્ધમૂલિનો

અમ્ર ભાગ

ધાહી—નિરસ્ત

ધાહિબ-આરામ-ભાગ

૧ સરલાવો ‘ધર’ શબ્દ ગા૦ ૪૫૬ ।

૨ સંસ્કૃત અનેકાર્થકોશમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર ‘વધૂ’ અર્થમાં ‘ધનિકા’ શબ્દ અને ‘ધવ-પુરુષ-વર’ અર્થમાં ‘ધનિક’ શબ્દ આપે છે: ‘ધનિકો ધાન્યકે ધવે ॥૪૧॥ ધનાઢયે, ધનિકા વધ્વામ્’—૫૦ (કાંઠ ૩) ।

૩ ‘અયુષ્’ શબ્દનું સંવોધન-પ્રકવચન પ્રાકૃતમાં ‘આડસો’ ધાય છે. જેનું આયુષ ધન્ય છે— જેનું જીવ્યું સફળ છે—એવા અર્થવાળા આશીર્વાદસૂચન માટે ‘ધન્ય+આયુષ’ શબ્દ વપરાય છે.

૪ ‘હ-જે-રા: પાદપૂરણે’ ૮ । ૨ । ૨૧૭ ॥ એ સૂત્રમાં ‘હ’ને પાદપૂરક કહેલો છે.

૫ ‘ધ્વંસ્’ ધાતુને પ્રેરણાસૂચક ‘આહ’ પ્રત્યય લગાડવાથી તેનું ‘ધંસાહિબ’ રૂપ ધાય.

૬ સંસ્કૃતકોશોમાં (અમરકોશ વર્ગ ૧૫ કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૨૩, અભિધાનચિન્તા૦ કાં૦ ૪ શ્લો૦ ૩૧૧) ‘હંસ’ માટે ‘શ્વેતચ્છદ’ ‘શ્વેતગરુડ’ (ધોળો પાંચવાળો) શબ્દો વપરાયેલા છે માટે ધવલશકુન (ધોલું પક્ષી) શબ્દ પણ ‘હંસ’ માટે ઠચિત છે.

૭ હેમચંદ્ર પોતાના સંસ્કૃત અનેકાર્થસંગ્રહકોશમાં ‘સૈન્યનું અમ્ર’ અર્થ માટે ‘ધારા’ શબ્દ નોધે છે: ‘ધારા ઠક્ષર્ણે સ્વપ્નાયમ્રે સૈન્યાયે વાજિનાં ગતૌ—કાં૦ ૨ શ્લો૦-૪૨૧

ધંસાહિય—‘ધંસાહિય’ એટલે ‘મુક્ત-હૂટો’, આ અર્થનો ‘ધંસાહિય’ શબ્દ ‘મુચ’ શાંતુમા પર્યાયરૂપ ‘ધંસાહ’ થાતુ ઊપરથી લાવવાનો છે: [૮-૪-૧૧]

ઘાહ—ઘાહ૬-નિસ્સરતિ-નીહરે છે: [૮-૪-૭૧]

આ ધાતુ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલી છે માટે અહીં કહ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

ધારાહ ધાહિયઅજ્ઞા અધારનૃપઘવલસહજ ! તવ રિપવઃ ;

ધંસાહિયસકલદુઃખા રમન્તે સુરઘાહિય સુરવહૃદિ ॥૩૬૧॥

મોટા રાજાઓમાં હંસ જેવા હે રાજા ! યુદ્ધભૂમિને મોખરે જેમનાં અંગેા નિરસ્ત ધયાં છે અને જેમનાં બધાં દુઃખો નાશ પામી ગયાં છે એવા તારા શત્રુઓ દેવોના બાગમાં દેવોની વહુઓ સાથે રમે છે.

ફલભેદે ધાણૂરિયં, ઇન્દ્રાણી ધુન્ધુમારા ચ ।

ધુક્કુહુય—ધુક્કુહુગિયા ઉલ્લસિતે, ગજે ધૂળો ॥૪૫૧॥

ધાણૂરિય—વિશેષ પ્રકારનું ફલ

ધુક્કુહુય

ધુંધુમારા— ઇન્દ્રાણી.

ધુક્કુહુગિય

—ઉલ્લસિત—તંભરાણ

‘ધૂળ—ધૂન-ગજ-હાથી

ધૂયા—‘ધૂયા’ એટલે ‘દુહિતા’-‘દોકરી’. આ ‘ધૂયા’ શબ્દને સંસ્કૃત ‘દુહિત્’ ઉપરથી લાવવાનો છે [૮-૨-૧૨૬] માટે અહીં લખ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

ધૂળગતધુંધુમારાપતિસમચિકમ ! તવ અરિનાયઃ ।

ધુક્કુહુયધાણૂરિયે અટન્તિ ધુક્કુહુગિયમયા અટવીમ્ ॥૩૬૨॥

હાથી ઊપર એડેલા ઈન્દ્રાણીના પતિ-ઇન્દ્ર-સમાન પરાક્રમવાળા હે રાજા ! ભયે ઊભરાએલી એવી તારા શત્રુઓની નારીઓ, જેમાં ધાણૂરિય નામનાં રૂણેા ઊલસેલાં-ઉભરાએલાં-છે એવી અટવીમાં આથકે છે.

નીહારે ધૂમરિ-ધૂમિયાહ ધૂમસિહ-ધૂમમહિસીઓ ।

ધૂલીવટ્ટો તુરગે, ધૂમદારં ગવાક્ષે ॥૪૬૦॥

૧ સરસ્વાઓ ‘દૂળ’-વર્ગ ૫ ગા૦ ૪૪૩ ।

‘ધૂનયતિ’ ક્રિયા ‘વારંવાર હલ્લું’-‘ધૂળું’ અર્થને બતાવે છે. હાથી વારંવાર હલ્યા કરે છે માટે તેને ‘ધૂળ’ નામ મળ્યું છે. સં૦ ધૂન-પ્રા૦ ધૂળ અથવા દૂળ(ગા૦ ૪૪૩) શબ્દનું ‘ધૂળ’ એવું બીજું ઉચ્ચારણ પણ સંભવિત છે.

ધૂમરી-	$\left\{ \begin{array}{l} \text{ધૂમરી} \\ \text{ધૂમિકા} \\ \text{ધૂમસિદ્ધા} \\ \text{ધૂમમહિષી} \end{array} \right\}$	નોહાર-ધુમ્મસ-	ધૂલીવટ્ટ-ધૂલીવર્ત ^૧ -ધૂઠમાં	આઠોટનાર-બોબો
ધૂમિયા-		ક્ષાકઠ-બોસ-	ધૂમદાર-ધૂમદાર-ધૂમાબો	નીક્કવાતું
ધૂમસિદ્ધા-		ધૂનશિલા		
ધૂમમહિષી-		ધૂમમહિષી	ધુવાલ.	બારણું-ગવાક્ષ-ગોંચલો

ધૂરિયવટ્ટ-બીજા દેશીસંગ્રહકારો 'ધૂલીવટ્ટ' ને બદલે 'ધૂરિયવટ્ટ'^૨ શબ્દ કહે છે.
ઉદાહરણગાથા-

ધૂમમહિસીઈ ધૂમરિયજલે કઃ ચટતિ ધમિયાકાલે ।

ધૂમસિદ્ધાઓ ભીતઃ ધૂલીવટ્ટે ચ ધૂમદારૈ ચ ? ॥૩૬૩॥

ધુમ્મસ પડવાને વખતે ધુમ્મસ દ્વારા ધુમ્મસવાળું પાણી થયે
ધુમ્મસથી ભય પામેલો એવો કોણ ઘોડાએ ઊપર ચડે અને ધુમાડિયા
માટે બનાવેલ ગોંબલાએ ઊપર પણ ચડે ?

ધૂરિયં દીર્ઘે, ધૂમદ્વયમહિસીઓ વહુલાસુ ।

ધૂરિય	$\left\{ \begin{array}{l} \text{લાંબું-ધુરા-ધોસરા-જેવું લાંબું} \\ \text{ધૂમદ્વયમહિષી-ધૂમધ્વજમહિષી-કૃત્તિકા૩} \\ \text{નક્ષત્ર} $
ધૂરિભય	

ઉદાહરણગાથા—

ધૂમદ્વયમહિસીસું ગતે દિનેશે અધૂરિયાઓ અપિ ।

પ્રિયવિરહવિધુરિતાનાં રજન્યઃ યુગસમા ભવન્તિ ॥૩૬૪॥

સૂર્ય^૪ કૃત્તિકા નક્ષત્ર ઊપર ગયા પછી, પ્રિયના વિરહને લીધે વ્યાકુળ
થએલીએને, નાની પણ રાત્રીએ, યુગ જેવડી લાંબી થાય છે-લાગે છે.

['ધ' આદિવાળા એકાર્થક શબ્દો પુરા થયા]

હવે 'ધ' આદિવાળા અનેકાર્થક શબ્દો:-

માર્યા-પર્યાસિષુ વદ્ધકનિશ્શક્કે ચ ધળી ॥૪૬૧॥

૧ બોસ-ધુમ્મસ, ધૂમાડા જેવું હોય માટે તેના પર્યાય શબ્દોમાં 'ધૂમ' શબ્દ
વિશેષ વપરાયેલો છે.

૨ ધૂઠમાં વર્તે-આઠોટે-તે 'ધૂલીવર્ત' -બોબો ધૂઠમાં આઠોટે છે એ પ્રસિદ્ધ છે.

૩ ધૂરિય-ધૂર્ય-અપ્ર, વટ્ટ-વર્ત્મ-વાટ. જેનો માર્ગ અપ્ર-આગઠ-હોય અર્થાત્ જે
મોસરે રહેતો હોય તે ધૂર્યવર્ત્મ-ધૂરિયવટ્ટ અથવા જે હમેશાં મોસરે વર્તતો રહેતો-હોય
તે ધૂર્યવર્ત-ધૂરિયવટ્ટ.

૪ હેમચંદ્રે (અભિધાનચિન્તા૦ કાં૦ ૨^૨લો ૨૩) 'કૃત્તિકા' નો પર્યાય 'અમિતેવા'
(જેનો દેવ અમિ છે) શબ્દ કહ્યો છે એ જોતાં (ધૂમધ્વજ-અમિ, મહિષી-રાણી
ધૂમધ્વજમહિષી-ધૂમદ્વયમહિસી-અમિની રાણી.

ધર્મી—૧ માર્યા ૨ પર્યાસિ—પૂરતું થવું શ્વદ્—બાંધેલો—છતાં નિરશંક—મયરહિત
 ચતુરંગુલહસ્તવ્રણે ચણ્ડિનરબલ્લી ધમ્મઓ તથા ચ ।

ધારાવાસો ઘન—મેકેષુ, ધૂમદ્ધઓ સરસિ મહિષે ॥૪૬૨॥

ધમ્મજ—૧ ચાર ઢાંગલ જેટલો લંબો હાથનો ઘા ૨ ધર્મક—વળીને બલિદાન માટે
 વચ્ચાવાતો પુરુષ—ચંડીને નિવેદ માટે ધરવામાં આવતો પુરુષ.

‘ધમ્મય’ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાતાતાં કહ્યું છે કે—

“ચૌરા દુર્ગાપુરતો હત્વા પુરુષં તદક્ષરધિરેણ ।

ગહને કુર્વન્તિ બલિ ધર્મયં ‘ધમ્મયં’ તે તુ” ॥

દુર્ગાદેવીની સામે પુરુષને હણીને તેના અંગના લોહીથી ધર્મ માટે
 ચોર લોકો ગૂઢ જંગલમાં જે બલિદાન આપે છે તેનું નામ ‘ધમ્મય’
 ધારાવાસ—૧ ધારાવર્ષ—મેષ ૨ ધારાવાસ—દેહકો । ધૂમદ્ધ—ધૂમધ્વજ ૧ તલ્લાવ ૨ પાલો
 [આદિમાં ‘ધ’ વાળા અનેકાથક શબ્દો પુરા થયા]

[‘ધ’ વાળા બધા શબ્દો પુરા થયા]

દેશ્ય પ્રાકૃતમાં આદિમાં ‘નકાર’વાળા શબ્દો અંભવતા જ નથી
 માટે તેમને અહીં નોંધ્યા નથી.

“વાઆઘૌ” [૮-૧-૨૨૬] આ સૂત્રમાં “આદિના ‘ન’ નો ‘ણ’
 વિકલ્પે થાય છે” એવું જે વિધાન અમારા તરફથી કરવામાં આવ્યું છે
 તે, સંસ્કૃત જિપરથી આવતા પ્રાકૃત શબ્દોને લાગુ પડે છે, દેશ્ય પ્રાકૃત
 શબ્દોને લાગુ પડતું નથી; એથી નકારાદિ-આદિમાં નકારવાળા-શબ્દોને
 અહીં નહિ નોંધવાતું કારણ બધી રીતે સ્પષ્ટ છે.

૧ પ્રમાણે આચાર્ય દેમચંદ્રે રચેલા અને પોતાની બનાવેલી ટીકાવાળા

દેશીશબ્દસંગ્રહની વૃત્તિનો પાંચમો વર્ગ પૂરો થયો.

૧ સરસ્વાતો ‘વળિયા’ શબ્દ ગાં૦ ૪૫૭

षष्ठ वर्ग

हवे आदिमां 'प' 'पा' वगेरेवाळा शब्दोः-

पट्टी प्रथमप्रसूता, पच्छी पिटिका, पलं प्रस्वेदे ।

ग्रामस्थाने पद्रम्, धवले पट्टं, अधिरोद्दिशी पज्जा ॥४६३॥

पट्टी—प्रथम प्रसूता—पहेली बोझाएली
पच्छी—पिटिका—पैट्टी
पल—परसेवो

पद्र—पद्र—पादर—गामतुं स्थान—गाम
आखानुं बहीयारुं स्थान—ज्यां लोको
पोतपोतानुं खातर राखे छे.

पट्ट—पाण्डु—बोछुं

'पज्जा—पथा—वपर चढवसुं साधन—
नीसरणी

पज्जा—'पञ्जा' शब्दने अेक अर्थ 'अधिकार-प्रकरण' (जेमके विधाने अधिकार, सञ्जानने अधिकार) छे अने अीजे अर्थ 'पञ्जा' अेटले भाग-रस्ते. 'अधिकार' अर्थना अे 'पञ्जा' शब्दने विशेषरूप प्रबंधना वाचके अेवा 'पर्याय' जेपरथी लाववाने छे अने 'भाग' अर्थना 'पञ्जा' शब्दने संस्कृत 'पथा' जेपरथी लाववाने छे.

१ हेगचंद्र कहे छे के 'पर्याय' शब्द विशेष प्रकारना प्रबंधनो सूचक छे. 'पर्याय' अने 'पज्जा' नी समानता भा रीते छे: पर्याय-पज्जाअ-पज्जा. अमरकोशमां 'पर्याय'ना वे अर्थ बताववा छे: अवसर-प्रसंग अने क्रम-अनुक्रम. "पर्यायः अवसरे क्रमे" (अमर० नानार्थवर्ग कां० ३ श्लो० १४६)

अभिधानचिंतामणि तथा अनेकार्थसंग्रहमां 'पर्याय' ना अर्थो नीचे प्रमाणे नोपेला छे:—

"पर्यायः अनुक्रमः क्रमः" (अभिधान० कां० ६ श्लो० १३९) अर्थात् पर्याय एटले अनुक्रम. "पर्यायः अवसरे क्रमे । निर्माणे द्रव्यधर्मे च" (अनेकार्थ० कां० ३ श्लो० ४८६) अर्थात् पर्याय एटले १ अवसर-प्रसंग २ क्रम-अनुक्रम. ३ निर्माण-रचना-प्रबंधरचना. ४ द्रव्यनो धर्म-पदार्थनो परिणाम.

अमरकोश अने अभिधानकोश बन्नेमां 'पथा' नो 'भाग' अर्थ बताविले छे.

"सरणिः पद्धतिः पथा" (अमर० पुरवर्ग कां० २ श्लो० १५)

"पथा पद्धतिः बर्तमे" (अभिधान० कां० श्लो० ४९)

ઉદાહરણગાથા—

પટ્ટીપયઃપદ્મચંદ્રાઃ પદ્મપતિઃ एष युवतिपलजननः ।

ગુણપચ્છી યસ્ય અંસે ભુજપજ્જાપ ચટતિ જયલક્ષ્મીઃ ॥૩૬૫॥

પ્રથમ વીઆએલીના દૂધ જેના ધોળા યશવાળો—યાદરનેા આ ધણી, યુવતીએને પરસેવો લાવી દે છે, ગુણુની પેટી છે અને હાથની નીચરણી દ્વારા જેના ખંભા ઉપર જયલક્ષ્મી ચડે છે.

પત્તિ-પસાઇય-પત્તપસાઇય શબ્દાઃ પુલ્કિન્દશિરઃપર્ણે ।

પત્તપિસાલસં અત્ર ચ, પંતી વેળી, ગુહાયામ્ પઈસો ॥૪૬૪॥

પત્તિ
પસાઇય
પત્તપસાઇય
પત્તપિસાલસ

—મિલના માયા ડાપરતું
પાંદડાતું પુટ-પાંદ-
ડાનો પહો

પંતી—પલ્કિત-વેળી-કેશ રચના-કેશોને
ઓઠી વેળી કરવી તે-પેંથી
પઈસ—ગુહા-ગુફા

ઉદાહરણગાથા—

પઈસે પત્તિકરો પત્તપસાઇયશિરાઃ રિપુઃ તવ ।

પત્તપિસાલસહસ્તાં સપસાઇયપંતિયં રમયતિ શબરીમ્ ॥૩૬૬॥

જેના હાથમાં, માયામાં ખોસવાનું પહુંપુટ છે અને જેણે માયામાં પહુંપુટ ખોસેલું છે એવો તારો શત્રુ, જેણીના હાથમાં પહુંપુટ છે અને જેણીની વેણીમાં-વેંથીમાં-પહુંપુટ છે-એવી લીલડીને પર્વતની ગુફામાં રમાડે છે.

પલસૂ સેવા, પળિયા કરોટિકા, પળહઓ ચ સ્તનધારા ।

પ્રતિવેશિકે પણસો, પમ્હરો પમ્હારો ચ અપમૃત્યુઃ ॥૪૬૫॥

પલસૂ—સેવા-પલસી
પળિયા—કરોટિકા-માટીનું કે કાંસાનું
—વિશેષ પ્રકારનું પાત્ર-કથરોટ
પળહબ—પ્રસ્નવ-પાત્રી-પોતાના સંતાનને
જોતાં જ સ્તનમાંથી દૂધની ધાર
વહાવવી

પણસ—પ્રાતિવેશિક-વાહોશી
પમ્હર —અપસ્મર-વાઈ આવતાં મરણ
પામલું તે
પમ્હાર —અપસ્માર-અપમૃત્યુ

ઉદાહરણગાથા—

યથા પળ્હઓ તથા પલ્હયતિ પળ્હરમીતે ! શ્વશ્ચ પળ્હારો !

ક્રિયતામ્ અથ પપ્સિણિ ! સુરપલસૂ ત્યક્ત્વા પળિયકર્માણિ ॥૩૬૭॥

અપમૃત્યુથી ખીનારી હે ! જેમ પાનેા આવશે તેમ આવતી કાલે અપમૃત્યુ પણ આવશે તેા હે પાડોસણુ ! કથરોટ સંબંધી બધાં કામ-કામ છોડી દઈને આજે દેવસેવા કરો.

કર્પાસે ચ પલહી, પવિયા સ્વગપાનપાત્રે ।

પડહ-પડહા મેહે, મૃગવિશેષે પસઓ ચ ॥૪૬૬॥

પલહિ—કપાસ

પવિયા—પ્રપિકા—પ્રપા—પરબ—પરબહીમાં

પક્ષીઓને પાળી પીકાતું ટાંગેલ પાત્ર

પડહ

પડહ

પસઅ—પૃષત—વિશેષ પ્રકારના મૃગ-ચમરી ગાય

પડહ—કેટલાક સંગ્રહકારો ‘પડહ’ એટલે ‘ધરનો પાછલો ભાગ’ એવો અર્થ કરે છે.

ઉદાહરણગાથા—

કુત્ર ચ ગુણમણિપડહં લાક્ષણ્યનિધિઃ કલાપડહં સા ।

પસયસમપલહિદ્દશનઃ પવિયાપાનશ્ચ કુત્ર ત્વમ્ ? ॥૩૬૮॥

ગુણમણિનું ધર, લાવણ્યનો ભંડાર અને કલાઓનું ધર એવી તેણી ક્યાં ? અને ચમરી ગાયના જેવા તથા કપાસની જેવા દાંતવાળો અને પક્ષીઓ ન્યાં પાણી પીએ છે ત્યાંથી પીનારો એવો તું ક્યાં ?

પરહા સર્પવિશેષે, પડહં નીત્રે, રવૌ પચ્ચૂહો ।

પહળં કુલે, દિને પડઓ, પહળી સંમુખાગતનિરોધે ॥૪૬૭॥

પરહા—પૃદાકુ—પરહકું—વિશેષ પ્રકારનો સાપ

પડહ—પટલ—પહાઠ—ઢાપરાનો

ઢોઢાવવાઢો નેવાંનો ભાગ

પચ્ચૂહ—પ્રત્યૂષ^૧—રવિ—સૂરજ

ઉદાહરણગાથા—

પહળ—કુલ

પડઅ—પ્ર—વદય—પો ફાટવો—દિવસ ડગવો

પહળી—સામે આવેલાને અટકાવવું—સામે

આવેલાને રોકી રાખવું

ત્વયા પહળિયરિપુવધુકાઃ પરહાઆકુલજીર્ણપડહલડટજેષુ ।

પડઅમ્મિ લીયન્તે સદા દરિતાઃ ચાલુક્ષ્યપહળપચ્ચૂહ ॥૩૬૯॥

૧ જુઓ ૮-૨-૧૪ “પ્રત્યૂષે ષથ્થ હો વા” । “પ્રત્યૂષસમયોપમમ્—શ્રીહેમચંદ્ર-સકલાર્હતસ્તુતિ શ્લો ૨૨ ।

ચાલુક્યોના કુલમાં સૂર્ય જેવા હે રાજા ! સામે આવેલા છતાં તે, અટકાવેલા એવા તારા શત્રુઓની સદા ભય પામેલી એવી વહૂઓ, પરકાંઓથી ખીચેખીચ ભરેલાં એવાં જૂનાં પડાળવાળાં ઝુંપડાઓમાં પેા ફાટતાં-દિવસ ઉગતાં-લીન થઈ જાય છે-સંતાઇ જાય છે.

પયલા નિદ્રા, પયયં અનિશમ્, પહવા પટકુટ્યામ્ ।

પહિયં મથિતે, પસિયં પૂગફલે, પહસં સુસંયમિતે ॥૪૬૮॥

પયલા—પ્રચલા-નિદ્રા-ચાલતાં ચાલતાં

ભાવતી ઉંઘ

પયયં—અનિશમ્-રોજ

પહવા—પટવાસ-પટકુટી-રૂપજાનો

કોટહો-તંત્ર

પહિય—મથિત-મથેલું-બલોલેલું

પસિય—ફોફલ-સોપારીનું ફલ

પહસ—સુસંયમિત-સારી રીતે માંધેલ

ઉદાહરણગાથા—

પહવાઅન્તરે ઘનિવધૂઃ પયલં મુક્ત્વા પહસિય નીવિમ્ ।

દ્વિપહિયં વિરચ્યન્તો પયયં પસિપ્પળ કાકમ્ હૃદાયયતિ ॥૩૭૦॥

નિદ્રાને તણને, ઘાઘરાની નાડીને કચકચાવીને આંધીને દહીંનું મથન કરતી-દહીં વલોવતી અને તંબૂમાં રહેતી ધનવાનની વહૂ, સોપારી વડે કાગડાને રોજ ઉડાડે છે.

પણિયં પ્રકટે, પરિહો રોષે, પળઓ ચ પહ્ને ।

પયલો નોડે, વિપુલે પહન્ન-પેઢાલ-પેજ્જાલા ॥૪૬૯॥

પણિય—પ્રકટ

પરિહ— { પ્રતિધ— } —રોષ-ક્રોધ
 { પરિધ— }

પળજ { પલલ } —પંક-કાદવ
 { પનક }

પયલ—પ્રચલ-નોડ-અદર હોવાથી

હૃલ્યા કરનારો પક્ષીનો માલો

પહન્ન }
પેઢાલ } —વિપુલ-બહોલું
પેજ્જાલા }

પણિય-‘પણિય’ એટલે પહ્ય-કરિયાણું-વેચવાની વસ્તુ. આ અર્થને ‘પણિય’ શબ્દ, સંસ્કૃત ‘પહ્ય’ ઉપરથી લાવવાનો છે.

પેઢાલ-દ્રોણ નામનો વેશીસંપ્રહકાર કહે છે કે “પેઢાલ એટલે વતુંલ” વતુંલ-વાટલું-ગોળાકાર

૧—પેઢાલ (પાલિભાષા)

ઉદાહરણગાથા—

પેટાલસ્કન્ધ ! પેજાલવક્ષઃ ! ચાલુક્ય ! ત્વયિ પળિયપરિદે ।

રિપવઃ પદ્મનપણપ વસન્તિ પથલઆકુલે સમુદ્રતટે ॥૩૭૧॥

વિશાળ ખંભાવાળા, વિશાલ છાતીવાળા હે ચાલુક્ય ! તારો ઠેાઠ પ્રકટ થયે શત્રુઓ, વિપુલ કાઠવવાળા અને ચક્ષીઓના માળાઓથી ખીચીખીચ બરેલા સમુદ્ર કાંઠે રહે છે.

ચોરનિવહે પહીરો, પત્ર-વહોલેસુ પંચુડી-પરકા ।

ચોરે પલાઓ, પત્થર-પહ્લડલ-પહ્લુઆ ચરણઘાતે ॥૪૭૦॥

પહીર—પ્રતીચર-પાટ્કચર-ચોર-નો
સમૂહ-ચોરનું ટોળું

પંચુડી-પક્ષ-પત્ર-પાંજડી

પરકા—બહેલો-નાનું ક્ષરણું

પલામ—ચોર-પલાય-પલાયન કરી
જનાર-માઘી જનાર

પત્થરા

પહ્લુ

પહ્લુઆ

—પગનો ઘા-પાટું

પહીર—લિપિધ્રષ્ટ-લિપિ વાંચવા-સમજવા-માં અકુશલ-સંગ્રહકારો
'ચોરનિવહે' એવા મૂળ પાઠને બદલે 'ચોરનિવહે' પાઠ અતાવે છે,
એમ અતાવી આ 'પહીર' શબ્દને તદુર્ગમાં-ઝાડનાં નામો સાથે-આપે
છે અને 'પહીર' એટલે 'ખાસનો સમૂહ' અર્થ અતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

પથ પરકપહીરો પત્થરકુશલેન પહ્લુઅં વદત્ ।

પંચુડિયા ઇવ ચિકીર્ણઃ પલાયરક્ષેણ પહ્લુલાહિ પિ ॥૩૭૨॥

પાટું મારવામાં કુશલ એવા વડે પાટું હેતુ—મારતું—અને વહેળા-નાના
ઝરણુ-તારકું રહેતું એવું ચોરનું ટોળું ચોરથી રક્ષા કરનાર-ઠેાટવાળ-
વડે પાટુંઓ દ્વારા પથ પાંખડીને પેઠે વેરાઈ ગયેલ છે.

દપ્તે પહ્લુઓ, વાલે પહોઓ, પયામં અનુપૂર્વે ।

કુસુમે પસૂઅં, આવલિ-જ્વલનભેદેષુ પહાલિ-પપ્પાહા ॥૪૭૧॥

પહ્લુ—પ્રહ્લુ—દપ્ત—દર્પવાલો

પહોમ—પોત-બાલક

પયામ—પ્રયામ-અનુપૂર્વ-અનુક્રમ

પસૂઅ—પસૂત-પસૂન-કુસુમ-ફૂલ

પહાલો—આવલિ-ઓલ-હાર-પહાલી-

પહાલ

પપ્પાહ—પ્રસ્કાટ-વિશેષ પ્રકારનો જમિ

ઉદાહરણગાથા—

જયતિ પસૂઅશરોડપિ સ્વલુ મુઘનપડાલિ પયામસ્થૂલોરુ ! ।

પષ પહદ્દો મદ્નઃ અપહોઅપ્રતાપપ્પ્ફાહો ॥૩૭૩॥

અતુકમે-ઊપર વધારે સ્થૂલ અને નીચે ઓછા સ્થૂલ એ કમે-સ્થૂલ ઊરુવાળી હે ! ફૂલનાં બાણુવાળો છતાં ય દર્પવાળો અને અબાલ-મોટા-પ્રતાપરૂપ વિશેષ પ્રકારની અગ્નિના તેજવાળો મદ્ન, આ ભુવનની-જગતની-પડાળીને-શ્રેણિને-ખરેખર જિતે છે.

પત્થિય-પસંહિ-પભોઆ શોઘ-સુવર્ણ-મોગેષુ ।

પદ્ધરં ક્કજુ, સદાદ્દષ્ટે પહદં, પક્કરારા તુરગકવચે ॥૪૭૨॥

પત્થિઅ-પ્રસ્થિત-શોઘ-ઉતાવલો-ત્વરા વાલો

પસંહિ—સોનું

પભોઅ-પ્રમોગ-મોગ

પદ્ધર-પ્રાપ્ત-પાધરું-કજુ—સરલ-સીધું

પહદ-નિત્ય દૃષ્ટ-રોજ નજરે ચડતું

પક્કરારા—પ્રવર-પાંચર-ઘોડનું બહુતર

ઉદાહરણગાથા—

પક્કરારિયપત્થિયહયઃ પસંહિગૌરઃ રણે જયત્થિયા ।

પભોઅરુતે પહદોડ્ડિ પદ્ધરં કુમારપાલ ! ત્વમ્ ॥૩૭૪॥

કુમારપાલ હે ! જેના ઘોડા પાખરેલા છે અને ઉતાવળા છે, જે સોના જેવો ગૌર છે એવો તું રણસંઘ્રામમાં જ્યશ્રીદ્વારા લોગને માટે પાધરો નિત્ય નજરમાં આવ્યા કરે છે. અર્થાત્ લોગ માટે જેના તરફ જ્યશ્રી રોજ પાધરી તાકયા કરે છે.

સુરસ્વાતે પહમ્મં, પત્થીણં સ્થૂલવસ્ત્રે ।

પવ્વિદ્ધં પ્રરિત્તકે, ઘને પવદ્ધો ચ, પડ્ડજ્ઞં પાને ॥૪૭૩॥

પહમ્મ—પ્ર+સન્+ય-દેવે સોદેહું

પત્થીણ—પ્રસ્ત્યાન-વિશેષ ઘટ્ટ-જાહુ-

સાદીનું કપડું-ઘેપાડું, પછેડી વગેરે

પવ્વિદ્ધ-પ્રવિદ્ધ-પ્રેરિત

પવદ્ધ—પ્રવૃદ્ધ-વળ-લોહાને ટિપવાનું

ઉપવરણ

પડ્ડજ્ઞ—પાચન-પાન-પીવું

૧ હેમચન્દ્ર પોતાના-અભિધાનચિંતામણિ—કોશમાં (કાં ૦ ૪ પ્લો ૦ ૩૧૭) 'તુરજ્જસંનાદ'ના પર્યાયરૂપે 'પ્રક્ષર' અને 'પ્રસ્થર' એ બે શબ્દો નોંધે છે. પાંચર ઘોડાને બંને પડલે રહે છે તેથી 'પવચરા' શબ્દનો વિશેષ સંબંધ પક્ક-પહલું-શબ્દ સાથે હોવો જોઈએ.

૨ જુઓ-૮૧૧૨૪૪ સ્વન્-સ્વમ્.

૧૮

પત્થોળ—કેટલાક દેશોસંગ્રહકારો કહે છે કે “પત્થીણુ એટલે બાકુ—ગમે તે સ્થૂત્ર-બાકુ.”

ઉદાહરણગાથા—

एष पत्रद्वहस्तः पत्थोणी तथा च तेन पवित्रा ।

हृत्कामिनि ! किं व्रजसि पहम्मजलपञ्जणमिषेण ॥૩૭૫॥

આ, હાથમાં ધણુવાળો છે અને તેણે બાકા કપડાવાળીને તે પ્રકારે પ્રેરેલી છે તે હે હૃતલાગી સ્ત્રી ! દેવે ખોદેલા ખાકાનું પાણી પિવાને બાને શા માટે બંધ છે ?

पडिय-परेया विघटित-पिशाचेषु च, पंपुअं दीर्वे ।

पप्पीओ बप्पीहे, पच्चूढो परियली च स्थाले ॥૪૭૬॥

પડિય—ગતિત—વિઘટિત—બગહેલું

પરેય—પરેત—પ્રેત—મૃત—પિશાચ

પંપુઅ—લાંકુ—પંપુહું

પપ્પીઅ—બપ્પીહે—બપૈયો—ચાતક

પચ્ચૂહ

પરિયલિ

—થાલ—જાવાનું માંહ—માણું

ઉદાહરણગાથા—

अपडियपंपुअप्रेम यथा समं भुक्तम् एकपच्चूढे ।

तां किं परेय ! नेच्छसि परियलिपतितं जलम् इव पप्पीओ ॥૩૭૬॥

નહિ બગડેલા લાંબા પ્રેમપૂર્વક જેણીની સાથે જે રીતે એક થાળમાં ખાધું છે તેણીને હે ભૂત જેવા ! જેમ બપૈયો થાળમાં પડેલા પાણીને ન ચાહે તેમ તું શા માટે ચાહતો નથી ?

पच्चुत्थं प्रत्युप्तम् , पद्दारो छिन्नलाङ्गूले ।

पम्हल-पसरेहा केसरे, प्रोषिते परिउत्थो ॥૪૭૭॥

પચ્ચુત્થ—પ્રત્યુપ્ત—ઝગો નીકળેલું

પદ્દાર—બાંધો—કાચેલ પૂઠડાવાલો

પમ્હલ

પસરેહ

—શ્મલ—કેસર—ફૂલનું કેસર

પરિઉત્થ—(પરિ+વસ્+ત)—પ્રવાસે ગયેલ

ઉદાહરણગાથા—

परिउत्थ ! चल काले केतकीपसरेह-नोपपम्हलिप ।

पच्चुत्थदुःखा मरिष्यति तव दयिता चमरिका इव पद्दारा ॥૩૭૭॥

પ્રવાસી હે ! જ્યારે કેતકી અને નીપ-કદંબ-ને કેસર આવે છે તે વખતે ચાલ-પ્રવાસ કર, ઊગી નીકળેલા દુઃખવાળી તારી સ્ત્રી, કપાયેલા પૂંછડાવાળી અમરી ગાયની પેઠે મરશે.

જીવાયાં પહંચ-પહંસુઆ ચ, મલ્લિઃ પલાસિ-પાસાલા ।

પત્તલ-પહુવહ્યા પત્તિસમિદ્ધં ચૈવ તીક્ષ્ણે ॥૪૭૬॥

પહંચા	} -પ્રત્યષ્ઠા- } -પગ્ગ-જ્યા-		પત્તલ	} -પત્રલ- } -પત્રલ-તીક્ષ્ણ
પહંસુઆ			} -પ્રતિશ્રુત્- } -ધનુષની દોરી	
પલસિ	} -મલ્લિ-માહું		પત્તિસમિદ્ધ	} -પત્રીસમૃદ્ધ } -ભળીદાર-
પાસાલા				

ધારદાર પત્રીવાલુ

પહંસુઆ—‘પહંસુઆ’-‘પ્રતિશ્રુત્’-‘પ્રતિશ્વનિ’-‘પહંચંદો’. આ અર્થવાકો પહંસુઆ’ શબ્દ સંસ્કૃત ‘પ્રતિશ્રુત્’ ઉપરથી ઉપજાવવાનો છે [૮-૧-૮૮]

પત્તલ-બીજા દેશોસંગ્રહકારો કહે છે કે “પત્તલ’ એટલે ‘કૃશ’-પાતળું.”

પત્તલ—‘પત્તલ’નો ખીજો અર્થ ‘પત્રખટુલ’-‘ઘણાં પત્રવાળું’-‘ઘણાં પાંદડાંવાળું’ થાય છે અને આ અર્થમાં એ ‘પત્તલ’ ને સંસ્કૃત ‘પત્રલ’ ઉપરથી લાવવાનો છે.

પવિત્ત-પવિત્ત એટલે ‘ડાહ’. સંસ્કૃત ‘પવિત્ર’ ઉપરથી ‘પવિત્ત’ શબ્દને લાવવાનો છે.

પઅર-પઅર એટલે ‘શર’. સંસ્કૃત ‘પ્રહર’ ઉપરથી ‘પઅર’ શબ્દને લાવવાનો છે.

પલ્લત્થ—પલ્લત્થ } —બદલો-બદલવું. આ બન્ને શબ્દોને સંસ્કૃત ‘પર્યસ્ત’ ઉપરથી
પલ્લટ્ટ—પલ્લટ્ટ } લાવવાના છે [૮-૨-૪૭]

પટ્ટ—પટ્ટ—પિવતિ-પીચે છે. [૮-૪-૧૦]

પંગ—પંગ—પૃથ્વાતિ-પ્રહ્ણ કરે છે [૮-૪-૨૦૧]

પર—પર—પ્રમતિ-મમે-છે-ફરે છે [૮-૪-૧૬૧]

આ પટ્ટ વગેરે ધાતુઓ ધાત્વાદેશો સાથે કહેલા છે માટે અહીં લખ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

મધુમાસે ભ્રમરાવલિઃ મન્મથચોરસ્ય ધનુષ્પહંચા ઇવ ।

સહકારમન્ત્રણી પુનઃ પત્તિસમિદ્ધા પઠાસી ઇવ ॥૩૭૮॥

વસંત ઋતુના માસમાં, લમરાઓની ટોળી, કામદેવવીરની કેમ બાણે ધનુષની દોરી ન હોય એવી લાગે છે અને આંબાની માંજર, કેમ બાણે કામદેવનું અણીયાળું ભાલું ન હોય તેવી જણાય છે.

ત્રસ્તા રણાત્ રિપવઃ પદંસુઆઆસ્ફાલનેऽપિ ચાલુક્ય ! ।

પત્તલકોપઃ પહ્લવહપાસાલાહિ કરોષિ કિં ત્વમ્ ? ॥૩૭૬॥

ચાલુક્ય હે ! તારા ધનુષની દોરીનો ટંકારવ થતાં પહ્લવશ્ચ-સંગ્રામથી શત્રુઓ ત્રાસેલા છે તો પછી તારાંકષ્ટ કોપવાળો તું અણીયાળાં ભાલાંનું શું કરે છે ? અર્થાત્ પછી તારે અણીયાળાં ભાલાં રાખવાનું શું કામ છે ?

પચ્ચેદં પચ્ચવરં મુસલે, પમ્ગેજ્જ-પહયરા નિકરે ।

પલહિય-પુરોહડા વિષમે, પરિયટ્ટો ચ રજકે ॥૪૭૭॥

પચ્ચેદ } —મુસલ—મુસલું—સાંબેલું
પચ્ચવર }
પમ્ગેજ્જ } —નિકર—સમૂહ
પહયરા } —પ્રકર—પવર—સમૂહ

પલહિય {
પુરોહડ { —વિષમ—સમ નહિ તે
પરિયટ્ટ—ધોબો—પરોટ

પલહિય-પુરોહડ—આ બે શબ્દોનો જે અર્થ, મૂળગ્રાંથમાં લખ્યો છે તેનો કોઈએ કહેલો સંવાદ આ પ્રમાણે છે.

“પલહિયં વિષમમ્ અસમં ચ પુરોહડં ગદિતમ્” []

અર્થાત્ પલહિય-વિષમ-સમ નહિ તે
પુરોહડ-અસમ-સમ-નહિ તે

પુરોહડ—આ પ્રકરણ, આદિમાં ‘અ’ સ્વરયુક્ત ‘પ’ વાળા શબ્દોનું છે, નહિ કે આદિમાં ‘ઉ’ યુક્ત ‘પ’ વાળા શબ્દોનું—‘પુ’ વાળા શબ્દોનું. છતાં અહીં અર્થ આપવાની અનુકૂળતાને લીધે આદિમાં ‘પુ’ વાળા પુરોહડ’ શબ્દનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

બીજા દેશીસંગ્રહકારો તો ‘પલહિય’ અને ‘પુરોહડ’ એ બંને શબ્દોને પરસ્પર પર્યાયવાચક તરીકે નોંધે છે અને તે બંનેનો અર્થ આવૃતમહીવાસ્તુ—‘ઠાંકેલી જમીનનું વાસ્તુ’ એવો બતાવે છે. તેઓ કહે છે કે “આવૃતમહીવાસ્તુઃ પુરોહડો પલહિયો તથા ચ” []

સાતવાહન નામનો દેશીસંગ્રહકાર તો કહે છે કે—

“પુરોહડં પચ્છોક્કકડં” અર્થાત્ પુરોહડં પશ્ચાદુત્કટમ્ । પુરોહડ એટલે પાછલા ભાગમાં ઉત્કટ-ગિંચું

ઉદાહરણગાથા—

પરિચટ્ટ ! શિલાપહચરપુરોહઢાઓ જલં નદીતીર્થાંવ ।

સવિલમ્બમ્ આનીયતે સુન્દર ! મા કુપ્ય અસ્યૈ ॥૩૮૦॥

ધોબી હે ! પરચરના સમૂહથી વિષમ બનેલા-સરખી રીતે નહીં
ખાંધેલા-ખાડાખડિયાવાળા-નદીના ઘાટેથી પાણી મેાડું લવાય છે-
પાણી આણતાં રિલંબ થાય છે-માટે હે સુન્દર ! તું એણીના ઊપર
કેાપ ન કર.

તવ મજવિષાણપચ્ચેડસણિડતાઃ પલહિયા અપિ રિપુવપ્રાઃ ।

હતમટપમ્ગોજ્જા મવન્તિ પચ્ચવરપાણિતુલ્લ ! ચાલુક્ય ! ॥૩૮૧॥

બેના હાથમાં મુસળ છે એવા બળદેવ બેવા હે ચાલુક્ય ! તારા
હાથીના ઠંતૂરાળરૂપ મુસળો દ્વારા તારા શત્રુઓના વિષમ પશુ કિલ્લાઓ
ખંડિત થતાં એ કિલ્લાના રક્ષક ભટોતુ-સુભટોતુ-ટોણું હણાએણું
થઈ બચ છે-હણાઈ બચ છે.

પડિસાર-પાડિસારા પટુતાયામ્ , પડિચ્છઓ સમયે ।

પલિહસ્સં પલિહાઓ ચ ઋર્ધ્વદારુણિ, પયવર્ઈ સેના ॥૪૭૮॥

પડિસાર }
પાડિસાર } -પટુતા-હહાવળ-ચતુરાઈ

પડિચ્છઅ-સમય-વચ્ચત

પલિહસ્સ }
પલિહાઅ } -ઊંચું લાકહું-ઊંચું લાકહું

પયવર્ઈ-સેના-પદવતી-પાયગા-પાયદલ

સેના

પડિસાર-બીજા શેશોસંગ્રહકારો કહે છે કે-“પડિસાર એટલે પટુ
-ચતુર-હુશીયાર.”

ઉદાહરણગાથા—

પલિહાયસ્તિમિતાયાઃ અપાડિસારાઈ કથમપિ તથ વિરહે ।

તસ્યા નિશા ગતા કથં મોસપડિચ્છપ મવિષ્યન્તિ ? ॥૩૮૨॥

તારા વિરહમાં ઊંચા લાકડાને ટેકે સ્થિર રહેલી અને ચતુરાઈ
વિનાની એવી તેણીની રાત કોઈ પશુ રીતે ચાલી ગઈ, હવે સવારને
સમયે કેમ થશે ?

તવ કુમારપાલ ! પયવર્ઈદર્શનમાત્રેણ સ્તમ્ભિતા ઇવ રણે ।

રિપવઃ ગતપડિસારા જાતાઃ પલિહસ્સસંસ્થાનાઃ ॥૩૮૩॥

હે કુમારપાલ ! તારી સેનાના દર્શન માત્રથી રણસંગ્રામમાં તારા

શત્રુઓ ચતુરાર્ધ વિનાના અને ઊંચા લાકડાના ઘાટ એવા અર્થાત કેમ
જાણે થાંભી ગયા હોય-ખોડાઈ ગયા હોય-એવા થયા છે.

પરણદ્રુમે પઠ્ઠચંગુલી ચ, ઘર્ષરંગલે પડિસાઓ ।

પંફુલ્લિયં ગવેષિતે, પડિયરો ચુલ્લિમૂલે ॥૪૭૯॥

પંચગુલિ—પચ્ચાહ્ગુલિ—જેતું પાંદડું પાંચ
આંગળીવાળા હાથ જેવું છે પટલે
પાંચ આંગળીવાળું છે તે—પરંહાનું
જાહ

પડિસામ—ઘરઘરો—ગઢગઢો—કંઠ

ઉદાહરણ ગાથા

પડિસાહલ્લે ! પંચંગુલીસુ કિં કચ્ચુકં ગવેષયસિ ? ॥

પડિયરકમ્મકરિ ! ત્વયા અપિ કસ્માત્ પંફુલ્લિઓ નલેષુ અયમ્ ॥૩૮૪॥
હે ઘરઘરા કંઠવાળી ! તારા કંચુકને એરડાએના આડોમાં શું શોધે
છે ? હે ચૂલાના મૂળની ચાકરડી ! તેં પણ શા માટે એને નખોમાં-નખ
નામના ઘાસમાં-શોધ્યો ?

પડિસુત્તી પડિસૂરો પડિસંતં ચૈવ પ્રતિકૂલે ।

પાદપતને પરેવય-પાહવણા, પૂપે પહપલ્લો ॥૪૮૦॥

પડિસુત્ત } —પ્રતિશ્રોત:-પ્રતિકૂલ
પડિસૂર }
પડિસંત }

પાહવણ { પાદપતન- } પ્રણિપાત-પગે
પાહવણ { પાદપતન- } પહવું-પગે
લાગવું

પહપલ્લ—પૂહલો

પડિસંત—સાતવાહન નામનેા દેશીસંગ્રહકાર કહે છે કે ‘પડિસંત’
એટલે અસ્તમિત-આથમવું-આથમી જવું.

ઉદાહરણગાથા—

પડિસુત્તી પડિસૂરે, પરેવયપરે યઃ અપડિસંતો ।

પાહવણં પહપલ્લા ચ તસ્ય દીયન્તાં ગ્રામયક્ષસ્ય ॥૩૮૫॥

જે પ્રતિકૂળ તરફ પ્રતિકૂલ છે અને પગે પડનાર તરફ અપ્રતિકૂળ-
અનુકૂળ-છે તે ગ્રામયક્ષને પગેલાગણું કરેા અને પૂડલા ઘો.

ઇન્દ્રસુતે પડિહંતો, લાક્ષારક્તે પહ્લવિયં ।

પડિહત્થી વૃદ્ધો, પડિહત્થ-પડિકયા પ્રતિકૃત્યામ્ ॥૪૮૧॥

પરહંત—ઇન્દ્રનો પુત્ર-જયંત
 પલ્લવિય—પલ્લવિત-લાલચી રંગેલ—
 લાલોટું

પલ્લિહત્થિ -	વૃદ્ધિ-વધારો	
પલ્લિહત્થ-	પ્રતિહસ્ત-	} સામે હાથ બતા-
પલ્લિક્કય-	પ્રતિકૃત-	
	પ્રતિકૃતિ-	
		} વલો-પ્રતીકાર
		} કરધો-સામે
		થવું

પલ્લવિય—‘પલ્લવિય’ એટલે ‘પલ્લવિત-પલ્લવના આકાર જેવું’. આ અર્થને ‘પલ્લવિય’ શબ્દ સંસ્કૃત ‘પલ્લવિન’ ઉપરથી લાવવાનો છે; ‘પલ્લવ’ શબ્દને ‘આચાર’ અર્થમાં એટલે ‘પલ્લવ ઇવ આચરતિ એવા અર્થમાં ‘ક્વિપ્’ [૩-૪-૨૫] પ્રત્યય લગાડી તે ઉપરથી તેનું ભૂતકૃદંત ‘પલ્લવિત’ થાય છે.

પલ્લિહત્થ—સાતવાહન નામનો દેશીસંગ્રહકાર ‘પલ્લિહત્થ’ એટલે ‘પ્રતિવચન-સામે વચન-ઉત્તર’ એવા અર્થ આપે છે.

ઉદાહરણગાથા-

ત્વયિ પલ્લિક્કયકુસલે પરહંતસદક્ષપ્રાપ્તપલ્લિહત્થિ ! !

પલ્લવિઅર્ધનિવસના નમન્તિ પલ્લિહત્થઅક્ષમા રિપવઃ ॥૩૮૬॥

ઈન્દ્રપુત્ર જયંતની સમાન પામેલ વૃદ્ધિવાળા હે ! તું સામે થવામાં કુશલ છે તેથી સામે થવામાં અસમર્થ એવા તારા શત્રુઓ, લાખે રંગેલાં ભીનાં કપડાં પહેરી તને નમે છે.

પંડવિયં પાંડવિયં જલાદ્રેં, પલ્લવે પત્થરિઓ ।

પક્ષલ્લિયં પ્રસ્ફુરિતે, જડે પલ્લિહઓ, પલ્લિહત્થિરો સદશે ॥૪૮૨॥

પંડવિય } -પાળીથી મીનું-પાળીથી
 પાંડવિય } પલ્લવેટું
 પત્થરિય—પલ્લવ-પાંદઢાં

પક્ષલ્લિય-પ્રસ્ફુરિત-સ્ફુરણ થવું-પ્રકટ થવું

પલ્લિહઅ—‘પરિષક—જડ

પલ્લિહત્થિર—સરખું-જેવું

ઉદાહરણગાથા-

પત્થરિયસ્તસ્તરે અપિ સ્વલુ પંડવિપ અશ્વપાંડવિયશિલિના ।

સા તપ્યતે તવ પલ્લિહય ! પક્ષલ્લિય શિલિપલ્લિહત્થિરે વિરહે ॥૩૮૭॥

હે જડ ! તારો અગ્નિ જેવો વિરહ પ્રકટ થતાં, પાળીથી પલળેલી

પાંદઢાંની પથારીમાં પણ આંસુઓ વડે પલળેલ સ્તનાઅવાળી તેણી ખરેખર સંતાપ પામે છે.

૧ પરિષ એટલે ‘બારણાને બંધ કરવાનો આગળિયો’ જે એની જેવો જડ, તે પણ ‘પરિષક’

પડિવેસો વિક્ષેપે, પચત્તરં ચાટુ, પરિહણં વમને ।

પરિહટ્ટી આકૃષ્ટિઃ, પ્રતિહાર્યાં પડિચ્છિયા ચૈવ ॥૪૮૩॥

પડિવેસ—પ્રતિદ્વેષ—વિક્ષેપ

પચત્તર—ચાટુ—હુશામતની વાણી

પરિહણ—પરિધાન—પહેરવાનું વસ્ત્ર-પહેરણ

પરિહટ્ટ—પરિકૃષ્ટિ—આકર્ષણ—સેંચવું

પડિચ્છિયા—પ્રતીચ્છિકા—પ્રતીહારી

પડિચ્છિયા-બોજા દેશોસંગ્રહકારો કહે છે કે, “પડિચ્છિયા એટલે લાંબા સમયથી વીંચાયેલી ભેંસ”

ઉદાહરણગાથા—

કિં પરિહણં જલાર્દ્રયસિ શયને કિં કરોષિ કમલપડિવેસં ।

કુરુ પચત્તરનિપુણે ! પડિચ્છિપ ! હૃદયશલ્યપરિહટ્ટિં ॥૩૮૦॥

તું તારું પહેરવાનું વસ્ત્ર શાને બીનું કરે છે ? પથારીમાં કમલને વિક્ષેપ-દ્વેષ-શાને કરે છે ? ચાટુ બોલવામાં નિપુણ હે પ્રતિહારી ! તું હૃદયના શલ્યને ખેંચવાનું કર-હૃદયમાંના શલ્યને ખેંચી કાઢ.

પપ્ફિડિયં પ્રતિફલિતે, પહોહરં પશ્ચિમાઙ્ગણકે ।

પહુવત્તી પડિસારી જવન્યામ્, પસેવઓ બ્રહ્મણિ ॥૪૮૪॥

પપ્ફિડિય—પ્રતિફલિત—પ્રતિફલિત—

પ્રતિબિંબિત થવું-સામે દેખાવું

પહોહર—ઘરનો પાછલનું આંગણું

ઉદાહરણગાથા—

પહુવત્તા

પડિસારી

પસેવઅ

—‘પ્રતિસારી-જવનિકા-પહોહર

—‘પ્રસેવક-બ્રહ્મા

બાષ્પપડિસારિદ્વિગુણાં પહોહરે ચન્દ્રિકાયાઃ પહુવત્તિ ।

કરોતિ મનઃપપ્ફિડિપ ત્વયિ મન્યતે દિનં પસેવયદિનં સા ॥૩૮૧॥

તું મનમાં પ્રતિબિંબિત થતાં-મનમાં તારા વિચાર આવતાં-તેણી આંસુની જવનિકા કરતાં અમણી જવનિકા, ઘરના પાછળના આંગણમાં ચંદ્રિકાની આડી કરે છે અને એમ કરતી તેણી દિવસને બ્રહ્માના દિવસ એવડા લાંબા માને છે.

૧ અમરકોશમાં (મનુષ્યવર્ગ કાં ૦ ૨ શ્લો ૧૨૦) જવનિકા-‘પહોહર’-ના અર્થમાં ‘પ્રતિસારી’ શબ્દ આપેલો છે.

૨ ‘સિવ’ એટલે સીવનું, પ્રસેવક એટલે પ્રકર્ષણને સીવનારો, બ્રહ્મા આ જગત-રૂપ પહોહરને સીવનારો જ છે

પરિવાહો દુર્વિનયે, પટ્વિસંગં ચ કકુદે ।

રુદ્રે પંડરંગો, પક્કમ્માહો ચ મકરે ॥૪૮૫॥

પરિવાહ—પરિવાહ-દુર્વિનય-દુષ્ટ રીતનો
વિનય-કુવિનય
પટ્વિસંગ-^૧પૃષ્ઠીશૃંગ-કકુદ-બલદની પીઠ પર
ચામડી તથા ઢાઢકાતું શિંગડા જેવું નિશાન
-બલદની પીઠ પરનો ઢોરા જેવો કુંવો ભાગ

પંડરંગ--(પાણ્ડુર+અન્ગ)--રુદ્ર-મહાદેવ-
મમૂર્તિ લગાડેલો હોશયો ધોઢા
કંગવાઢા શાવ
પક્કમ્માહ-પવવમ્મ હ-મગર

ઉદાહરણુગાથા—

ત્વયિ પંડરંગવૃષપટ્વિસંગસમસ્કન્ધ ! કુમારપાલ ! તૃપ ! ।

શાસિતજગતિ યદિ પરં પક્કમ્માહધ્વજસ્ય પરિવાહો ॥૩૯૦॥

મહાદેવના પોઢિયાની જેવા સાંઢના સ્કંધની જેવા સ્કંધવાળા હે
રાજા કુમારપાલ ! જગતને તું શાસિત કરે છે છતાં બે કોઢનો દુર્વિનય
હોય તો તે કેવલ કામદેવના દુર્વિનય ! ! !

પરિલિય-પટ્વિહંદા લીન-મુસ્વાનિ, પચ્છેણયં ચ પાહેજ્જં ।

સંમુસ્વાગમને પચ્ચુદ્ધારો પચ્ચોવળી ચેવ ॥૪૮૬॥

પરિલિય-લીન

પ ટ્વિહંદ-મુસ્

પચ્છેણય-પાયેય-પથ્થદન-મુસાફરીમાં

રસ્તામાં જાવાતું માતું-રસ્તામાં

હિતકર હોય તે.

પચ્ચુદ્ધાર } -પ્રત્યુદ્ધાર } સામે આવવું
પચ્ચોવળી } -પ્રત્યુપનીત }

પરિલિય—લીના વેશીસંગ્રહકારો ‘પરિલિય’ ને બદલે ‘પરિલ’
શબ્દ આપે છે.

પચ્છેણય-પાહેજ્જ-^૨પચ્છેણય અને ‘પાહેજ્જ’ (-પાયેય) આ બન્ને
શબ્દો વેશી છે અને તેમને અહીં એક બીજાના પર્યાય તરીકે નોંધી
બતાવ્યા છે.

પચ્ચુદ્ધાર-પચ્ચોવળી—આ બન્ને શબ્દો ક્રિયાવાચક છે તેથી એ
શબ્દો ઊપરથી ક્રિયાપદ, કૃદંત વગેરે અધું ય થઈ શકે છે. જેમકે-

૧ પૃષ્ઠશૃંગિન-સાંઢ-હૈમઅનેકાઢ । ૮ । ૧ ૧૨૧-પૃષ્ઠ-પિટ્ટો કે પટ્ટો.

૨ સં ‘પથ્થદન’ પ્રા० પચ્છયણ. ૩ સં ‘પાયેય’-પ્રા० ‘પાહેજ્જ’

પચ્ચુદ્ધરિઓ-પ્રત્યુદ્ધૃતઃ— } સામે આવેલો.
પચ્ચોવણિઓ-પ્રત્યુપનીતઃ— }

ઉદાહરણગાથા—

લોચનચકોરપચ્છેણયંતપહિલંદ્વચન્દ્રિકા કુરુ ।

હૃદયપરિલિખા અપિ પચ્ચુદ્ધારં પચ્ચોવણીપરે દ્યયિતે ॥૩૨૧॥

બ્યારે સ્વામી, સામે આવવામાં તત્પર છે ત્યારે આંખરૂપ ચકોરને લાતાસમાન મુખચંદ્રિકાવાળી તું હૃદયમાં લીન છે છતાં ય સામે આવવાનું કર.

પચ્ચુહિયં પ્રસ્નુતે, પહચ્ચરો શ્યાલસદૃશે ।

પરિહાય-પરિચ્છૂદા ક્ષોણ-ઉત્ક્ષિપ્તાઃ, પહિક્ષરો કૂરે ॥૪૮૭॥

પચ્ચુહિય -પ્રસ્નુત-ગને

આવેલું-ચૂચું-ચૂચેલું, ચૂચું

પહચ્ચર-સાઠા જેવો-વિદૂષક વગેરે

પરિહાય—(પરિ+હા+ત)ક્ષોણ-શબ્દો

પરિચ્છૂદ—પરિક્ષિત—ઉત્ક્ષિપ્ત

પહિક્ષર—કૂર

પચ્ચુઅ—બીજા દેશીસંગ્રહકારો ‘પચ્ચુહિય’ને બદલે ‘પચ્ચુઅ’ (પ્રત્યુત) શબ્દ બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

કિં ત્વં ક્ષુધાપરિહાયો પરિચ્છૂદકરઃ પહચ્ચર ! રટસિ ।

અપહિક્ષરપચ્ચુહિયાઈ ગર્દભ્યાઃ સ્તનંધયો ભવ ॥૩૨૨॥

સાળઃ જેવા હે ! ભૂખથી દૂબળો, હાથ ઉલાળતો તું થાને રટે છે અથવા રડે છે, અકૂર અને પાને આવેલ-દૂધ ટપકાવતી-એવી ગર્દેડીનો આળક-પુત્ર-થાને !

ક્ષેત્રશયે પરિવાસો, પયટ્ટિઓ તથા પ્રવર્તિતકે ।

પર્યાંતે પહોઈયં, અથ ક્ષેત્રે પલ્લવાય-પોરયયા ॥૪૮૮॥

પરિવાસ—પરિવાસ—હેતરમાં જઈને રાત્રે

સુનાર—વાહુ

પયટ્ટિઅ—પ્રવર્તિત-પ્રવર્તિલ-ચલાવેલ

—પ્રવારમાં આગેલ

પહોઈય—(પ્ર+મૂ+ત)પૂરતું-પહોંચતું-પર્યાંત

પલ્લવાય

પોરય

પોરયય

} —ક્ષેત્ર—હેતર

પહોઈય-બીજા દેશીસંગ્રહકારો કહે છે કે “ ‘પહોઈય’ એટલે ‘પ્રભુત્વ’- સ્વામિત્વ. ”

વલ્લવાય-ગોપાલ નામનો સંગ્રહકાર કહે છે કે 'વલ્લવાય'ની જેવો 'દંત્ય અને ઐષ્ટ્ય 'વ' જેની આદિમાં છે એવો 'વલ્લવાય' શબ્દ પણ છે અને 'વલ્લવાય' તથા 'વલ્લવાય' એ બન્નેનો અર્થ એક છે.
ઉદાહરણગાથા—

પરિવાસ ! શાલિપોરથગોપીદર્શનપયદ્વિશ્રમના યત્ ।

ન પશ્યસિ દિવાઽપિ મૃગાન્ પહોદ્યં પલ્લવાયરક્ષયા ? ॥૨૯૩॥

વાહુ હે ! તેં ચોખાના ક્ષેત્રની રખેવાળી એવી ગોપીના દર્શન માટે મનને પ્રવર્તાવ્યું છે. કારણ કે, તું દિવસે પણ મૃગોને જોતો-જોઈ શકતો-નથી તો ક્ષેત્રની રખવાળીથી સચું અર્થાત્ તું હવે ક્ષેત્રતું રખોયું કરી રહ્યો.

પઞ્ચાધિકપઞ્ચાશતિ પંચાવણ્ણ-પણવણ્ણા ।

પપ્ફોહિયં ચ પ્રહોહિતે, સુરતે પરમાઓ ॥૪૮૯॥

પંચાવણ્ણા { -પઞ્ચપઞ્ચાશત્-પંચાવન-પાંચ
પણવણ્ણા { વધારે પચાસ

પપ્ફોહિય- } -પ્રહોહિત-નિર્જાટિત-
પક્ષોહિય- } જ્ઞાહેલું-જ્ઞાપટેલું-લંચેરેલું
-પ્રતીષાત પામેલું
પરમાઞ્ચ-પરમાવ-સુરત-કામક્રંજા

ઉદાહરણગાથા—

રતિપપ્ફોહિય ! પરમાયલુબ્ધ ! વેશ્યાયૈ દેહિ દીનારાન્ ।

પજ્ઞાઽપિ પજ્ઞપજ્ઞાશત્સમાન્ પજ્ઞપજ્ઞાશતમપિ મા ચલુ પઞ્ચસમમ્ । ૩૯૪।

રતિથી ઝાડેલા, કામક્રીડામાં લુબ્ધ હે ! વેશ્યાને પંચાવન સમાન એવી પાંચ પણ સોનામહોરો આપ, પરંતુ પંચાવનને ય પાંચ સમાન ન કર.

પહિચલિ-પવિરિદ્યા ત્વરિતે, પૂર્ણે પહિહત્થ-પોણિયયા ।

પહિચંધ પહિચંધી જલવહને, મસ્તકે પવરંગં ॥૪૯૦॥

પહિચલિ { પ્રતિત્વરિન્ } ત્વરિત-ત્વરાયુક્ત
પવિરિદ્ય { પ્રવિરિચિત } -રય-વેગ-વાલું
પહિહત્થ } —પૂર્ણ-પૂરું
પોણિયયા }

પહિચંધ } -પ્રતિસ્કન્ધ-પાળી વહેવાનું
પહિચંધી } સાધન-મસક, કાવડ, -બેદું વગેરે
પવરંગ-પ્રવરાજ-પ્રવર અંગ-ઉત્તમ
અંગ-માથું

૧—'બ' કેવલ ઓષ્ટ્ય છે અને 'વ' દન્ત્ય અને ઓષ્ટ્ય છે. અહીં 'વલ્લવાય' સમજવાનો છે નહીં કે 'વલ્લવાય'.

પડિલંઘ-પડિલંઘિ-બીજા દેશીસંગ્રહકારો કહે છે કે “ ‘પડિખંધ’ અને ‘પડિખંધિ’ એટલે ‘જલવાહ’-‘પાણીને વહેનાર’-‘પાણીને લાવનાર’.

પવરંગ-જે રીતે ‘ઉત્તમાઙ્ગ’ શબ્દ ‘માથા’ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે તે રીતે આ ‘પવરંગ’ શબ્દ માથા અર્થમાં કવિઓએ ૩૬ નથી કર્યો માટે તેને દેશ્ય શબ્દોની સાથે નોંધી ખતાવ્યો છે. (સંસ્કૃત—પવર+અઙ્ગ= ‘પવરાઙ્ગ’ પ્રાકૃત—પવર+અંગ=પવરંગ.

ઉદાહરણમાથા—

અળપડિયલિ ! પવિરહયં અપોણિપ કુરુ જલેન પડિહસ્થે ।

પડિલંઘે પડિલંઘોનિયુક્ત ! કિં કણ્ઢૂયસે પવરંગં ॥૩૯૫॥

હે ત્વના વિનાના-ધીરા !-ઠોલા ! મસક-કાવડ-એઠાં વગેરે પાણી વહેવાનાં અધૂરાં ઠામેને પાણી વડે સત્વર પૂરાં કર-પૂરાં ભર, હે પાણી વહેવાનાં કામમાં નિમાયેલા ! માથું શું ખંજવાળે છે ?

નગરે પડ્ઢાણં, વૃક્ષે પસુહત્ત-પરસુહત્તા ચ ।

પાનોયનિર્ગમને ચ પરિહાલો પરિહલાવિઓ ચૈવ ॥૪૯૧॥

પડ્ઢાણ-પ્રતિષ્ઠાન-નગર-પેંઠણ-પુર		પરિહાલ	} જલનિર્ગમન-પાણી નિક્ક- લવું, પાણી નિકલવાનો માર્ગ
પસુહત્ત-વૃક્ષ-પશુધ્વસ્ત-પશુ-ફરસી-થી નાશ		પરિહલાવિમ	
પામેલ-હળાયેલ			
પરસુહત્ત-વૃક્ષ-પરશુધ્વસ્ત-પરશુ-ફરસી-થી			
હળાયેલ-નાશ પામેલ			

પંગુરણ—પ્રાવરણ-પાગરણ-શોઢવા-પાથરવાનું સાધન. સં૦ ‘પ્રાવરણ’ કપરથી ‘પંગુરણ’ શબ્દને લાવવાનો છે માટે અહીં નથી કહ્યો. [૮-૧-૧૭૫]

પઞ્જર—પઞ્જરહ-પ્રોચ્ચરતિ-વ્યયતિ-કહે છે [૮-૪-૨]

પઞ્વાય—પઞ્વાયહ-પ્રવાયતિ-મ્લાયતિ-મ્લાન થાય છે-કરમાય છે [૮-૪-૧૮]

પલ્હસ્થ—પલ્હસ્થહ-પર્યસ્તયતિ-વિરેચયતિ-પલટે છે-જુદું કરે છે [૮-૪-૨૬]

પલાવ—પલાવહ-પલાયતે-નાશયતિ-નાસે છે-નષ્ટ કરે છે [૮-૪-૩૧]

પણામ—પણામહ-પ્રણામયતિ-ભર્ષયતિ-આપે છે [૮-૪-૩૧]

પયર—પયરહ-સ્મરતિ-ચ દ કરે છે [૮-૪-૭૪]

પમ્હુહ—પમ્હુહહ-સ્મરતિ-ચાદ કરે છે [૮-૪-૭૪]

પયલ્હ—પયલ્હહ-પ્રચલતિ-પ્રસરતિ-ફેલે છે-ફેલાય છે [૮-૪-૭૭]

- પહલ્લ—પહલ્લહ-ઘૂળતે-ઘૂમે છે-પહોલે છે [૮-૪-૧૧૭]
 પળળાડ—પળળાડહ-મૃદ્નાતિ-મર્દે છે-મણલે છે [૮-૪-૧૨૬]
 પહ્હહ—પહ્હહહ-હુમ્મયતિ-હુલ્મલે છે [૮-૪-૧૫૪]
 પચ્ચાર—પચ્ચારહ-ઉપાલમતે-ઉપાલમે છે -ઉપકો આપે છે [૮-૪-૧૫૬]
 પચ્ચહુ—પચ્ચહુહ-મચ્ચતિ-જાય છે [૮-૪-૧૬૨]
 પચ્ચંદ—પચ્ચંદહ-મચ્ચતિ-જાય છે [૮-૪-૧૬૨]
 પદઅ—પદઅહ-પદવતિ-મચ્ચતિ-જાય છે [૮-૪-૧૬૨]
 પલ્લટ્ટ—પલ્લટ્ટહ-પર્યસ્તયતિ-પર્યસ્યતિ-પલટે છે [૮-૪-૨૦૦]
 પલ્લટ્થ—પલ્લટ્થહ-પર્યસ્તયતિ-પર્યસ્યતિ-પલટે છે [૮-૪-૨૦૦]
 પડલ—પડલહ-પચતિ-પાક કરે છે-રાંધે છે [૮-૪-૧૦]
 પડ્ધર—પડ્ધરહ-ધરતિ-ધરે છે [૮-૪-૧૭૩]
 પચ્ચડ—પચ્ચડહ-ધરતિ-ધરે છે-પચ્ચડય છે [૮-૪-૧૭૩]

આ બધા ધાતુઓ, ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં નથી કહ્યા.

ઉદાહરણગાથા—

મહિક્વપરસુહત્તય ! ગુરુભુજપસુહત્ત ! તવ પહ્હાણે ।

ગૃહપરિહલાવિયા કરિમવપરિહાલેહિ ભવન્તિ આપૂર્ણાઃ ॥૩૯૬॥

પૃથ્વીમાં કલપવૃક્ષ જેવા અને વૃક્ષની પેઠે ભારે લાંબી ભુવવાળા હે રાજા ! તારા નગરમાં-પેંઠણ પુરમાં-ધરના પાણી નીકળવાના માર્ગો-ધરની ખાણો, હાથીનો મદ નીકળવાથી-હાથીનો મદ ઝરવાથી ભરાઈ રહેલ છે.

પળઅત્તિયં પ્રકટિતે, સ્ત્રીપ્રળયે પળામળિયા ।

પરિવારિઓ ચ ઘટિતે, પ્રલોકને પસવડવકં ચ ॥૪૧૨॥

પળઅત્તિય-પ્રકટિત-પ્રગટેલ, -પ્રગટવું
 પળામળિયા-પ્રળામનિકા-સ્ત્રીઓ તરફ
 પ્રળય-સ્નેહ-વતાવવાની રીતે પ્રળામ
 કરવા

પરિવારિઅ-પરિવારિત-ઘટિત-ઘટવું-
 ડચિત-યોગ્ય
 પસવડવક-વિલોકન-કટાક્ષયુક્ત જોવું
 -કટાક્ષવાલી નજર કરવી

ઉદાહરણગાથા—

તસ્યા રતિસર્વસ્થં પળઅત્તિયપસવડવકલીલાયાઃ ।

કથં લભસે નિહુરાક્ષર ! અળપરિવારિઅપળામળિઓ ॥૩૯૭॥

बेखीये विलोकननी-कटाक्षयुक्त नजर कवानी-लीला प्रगट करेकी छे येवी तेखीनुं रतिसर्वस्व, अघटित रीते प्रणुय अतापवानी रीतवाणे। तुं शी रीते भेगवी थके ? हे निष्ठुर अक्षरवाणा !

पव्वइसेल्लं वालमयकन्दुके, तरुणिकायां पडुजुवई ।

चिरसुतमहिषी परिहारिणी च, पडिअज्झओ उपाध्याये ॥४९३॥

पव्वइसेल्लं-वालमय कन्दुक-वाळोमांथी
बनावेलो गेंद-दडो

पडुजुवई-तरुण स्त्री-पटुयुवति-चतुर युवति

परिहारिणी-लांबा समये बोभायेकी भेश
—वाखडं भेश

पडिअज्झओ-उपाध्याय-प्रति+अध्यय-
भणावनार-शिक्षक

उदाहरणुगाथा--

पडिअज्झय ! तव शिष्यः परिहारिणिदुग्घपानदुर्ललितः ।

पडुजुवईण निमित्तं पव्वइसेल्लाई गुम्फति ॥४९८॥

हे उपाध्याय ! तारे शिष्य, आभडी ले'शनुं हूध पीवाथी छडेले। थई तरुणीओने माटे वाणेना दडा शुथे छे.

पडिएल्लिओ कृतार्थे, भग्ने पडिरंजियं चैव ।

पज्जुणसरं इक्षुसट्टशत्तणे, पडिअंतओ च कर्मकरे ॥४९४॥

पडिएल्लिओ-कृतार्थ-जेतुं बधुं काम सरो
गयुं छे ते-सफळ

पडिरंजिय-प्रतिरञ्जित-भांगेडं

पज्जुणसर-प्राजुनसर-शेरडो जेतुं घास-
अजुन नामना घासने सांठो

पडिअंतओ } प्रत्यन्तग- { -कर्मकर-नोकर
 } प्रत्यन्तक- { -छेडे रहेनार

उदाहरणुगाथा--

पडिरंजियप्रतिमया किं रे ! पडिएल्लियाइ भवति फलम् ? ।

पडिअंतय ! किं दृष्टः पीडितपज्जुणसराउ इक्षुरसः ? ॥३९९॥

रे ! आगेली प्रतिमाने कृतार्थ-सङ्ग-करवाथी शुं इण थाय ? नोकर छे ! शेरडी नही पणु तेनी जेवा पज्जुणुसर नामना घासने-अजुन नामना घासना सांठाने-पीलवाथी शुं शेरडीने। रस नीकथे। हीं छे ?

पडिसारियं स्मृते, परिल्लवासो च अज्ञातगतौ ।

वल्मीकके पडिलगलं, वसन्ते पउमलओ ॥४९५॥

પહિસારિય—પ્રતિસ્મારિત—સ્મૃત—યાદ
 કરેહું—યાદ કરહું.
 પરિલ્લાસ—(પર+હલ+પલિ+વાસ)—પરમાં
 બાંહે—અજાણ્યે સ્થાને—જે રહે છે—
 જેનો યતિ અજાણી છે—જે કયાં રહે
 છે—તે જગાયું નથી તેવો—પર—દૂર—
 રહેનારો—અજાણ્યા વાપવાળો

પહિલગ્ગલ—વલ્મીક—રાફડો
 પદ્યમલય } પદ્યરજસુ { -વસંતઋતુ-પદ્યના
 } પદ્યલતા { દિલાસવાળો-
 } પદ્યલય { પદ્યોવાળો ઋતુ-
 } પદ્યરત { વસંત ઋતુ

ઉદાહરણગાથા—

હિન્દસે પરિલ્લાવાસો પડમલપ સુભગ ! કુત્ર યત્ તસ્યાઃ ? ।

પહિલગ્ગલં ઈવ અરતિઃ પહિસારિયત્વદ્ગુણાયાઃ વર્ધતે ॥૪૦૦॥

હે સુભગ ! વસંતઋતુમાં અજ્ઞાતવાસ થઈને તું ક્યાં હિંડયા કરે છે. કાશ્ચ કે જોણીએ તારા ગુણ યાદ કર્યા છે એવી તેણીની અરતિ, શક્ટાની પેઠે વધે છે.

પવહાઇયં પ્રવૃત્તે, પહિપિહિયં અપિ પ્રવૃદ્દે ।

પચ્ચવલોક્કો પાહચ્ચરો ચ આસક્તચિત્તે ॥૪૧૬॥

પવહાઇય—પ્રવહાપિત—પ્રવૃત્ત—પ્રવર્તેલ—
 વહાવેહું
 પહિપિહિય—પ્રતિપિહિત—પ્રવૃદ્દ—ખુબ વધેહું
 -પિહરૂપ ધયેહું

પચ્ચવલોક્ક } પ્રત્યવરક્ત—વિશેષ રાગ-
 પાહચ્ચર } વાળો—આસક્ત ચિત્તવાળો

પાહચ્ચર—‘ચૌર’ અર્થવાળા ‘પાહચ્ચર’ શબ્દને સંસ્કૃત ‘પાટચ્ચર’ ઊપરથી લાવવાનો છે.

ઉદાહરણગાથા—

પાહચ્ચરા ત્વયિ સા પચ્ચવલોક્કો ત્વં સુભગ ! તસ્યામ્ ।

અન્યોન્યં પવહાઇયરસાનાં પહિપિહિયો પવ સ્નેહઃ ॥૪૦૨॥

તેણી તારામાં આસક્ત છે અને હે સુભગ ! તું તેણીમાં આસક્ત છે. એ રીતે પરસ્પર વહાવેલ રસવાણાંએનો સ્નેહ ખૂબ જ વધેલો છે.

પંચુચ્છહણી યા શ્વાશુરાત્ આનીયતે વધુઃ પ્રથમમ્ ।

પચ્ચુચ્છહણી પ્રથમસુરા, ગુહ્યહરે પલોટ્ટીહો ચ ॥૪૧૭॥

પંચુચ્છુહણો—સાસરેથી પહેલે આગે
આવેલાં વહુ

પચુચ્છુહણો—નવો દારુ-તાજો દારુ
પલોટ્ટજીહા—પર્યાસ્તજિહ્વ-રહસ્યને મેદનાર-
રહસ્યને ખુલ્લું કરી દેનાર
—ચંચલ જોમવાઠો

પદ્ધિયમ્મિય—મંડિત-સંસ્કારેત્રુ-શણુગારેત્રુ. સં. 'પ્રતિક્રમિત'
જીપરથી આ 'પદ્ધિયમ્મિય' શબ્દને લાવવાનો છે માટે અહીં લખ્યો નથી.

પરિવાહ—પરિવાહહ-ઘટયતિ-ઘટના કરે છે-વેઘા કરે છે [૮-૪-૧૦]

પરિવાલ—પરિવાલહ-પરિવલતે-વેષ્ટયતિ-વોટે છે [૮-૪-૫૧]

પરિહહ—પરિહહહ-મૃદનાતિ-મરે છે-મસલે છે [૮-૪-૧૨૬]

પરિઅહ } —પરિઅહહ } —પરિચલતિ-ગચ્છતિ-જાય છે [૮-૪-૧૬૨]
પરિઅલ } —પરિઅલહ } [૮-૪-૧૬૨]

પરિઅંત—પરિઅંતહ-નિષ્વયતિ-મેટે છે [૮-૪-૧૧૦]

પરિસામ—પરિસામહ-પરિશામ્યતિ-શામ્યતિ-શાંત થાય છે. [૮-૪-૧૬૭]

આ અધા ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં
નથી કહ્યા.

ઉદાહરણુગાથા—

ન સ્તુ મધુપચુચ્છુહણો પીયતે તાવત્ કથં પલોટ્ટજીહા અહમ્ ।

इति कुलपंચुचछुहणी श्वश्रूकगतिपृच्छकेभ्यः कुप्यति ॥૪૦૨॥

'મહૂડાનો તાજો દારુ પીવામાં નથી આવતો તો હું રહસ્યને ખુલ્લું
કરી દેનારી કેમ થાઉં' એટલે 'મારે' સાસરે કોઈ મહૂડીનો દારુ નથી
પીતું એથી હું ખોટી વાત કેમ કરું ? એ પ્રમાણે કહેતી, સાસરેથી
પહેલે આણે આવેલી કુલવર્તી વહુ, સાસુની રીતભાત પૂછનારાઓ તરફ
કોપ કરે છે.

ગાથામાં સાસુરય એવો પાઠ હોય તો 'સાસરિયાંની રીતભાત' એવો
અર્થ પણ થઈ શકે

પયલાયમ્મત્ત-પરિયટ્ટલિયા મયૂર-પરિચ્છન્નેષુ ।

કલકલિતે પથરમલ્લિયં, પદ્ધિણયંસણં ચ નિશાવસ્ત્રે ॥૪૧૮॥

પયલાયમ્મત્ત- 'પ્રચલાકમમ્મત-મોર-

પોંછાઓના-કલાપનો ભક્ત

પરિયટ્ટલિય-પરિચ્છન્ન

પથરમલ્લિય-કલકલ કરવું-કકઠાટ

કરવો

પદ્ધિણયંસણ-પ્રતિનિવસન-રાતે પહેરવાનું

વસ્ત્ર.

૧. 'પ્રચલાક' એટલે 'મોરનાં પોંછાં-મોરનો કલાપ'—'પ્રચલાક: કલાપશ્વ'
(અભિધાન૦ કાં૦ ૪ શ્લો૦ ૩૮૬)

ઉદાહરણગાથા—

પયલાયમસપ્તલક્ષ્મક ! તસ્યાઃ પદ્મિનિયંસળેન ઇહ આનયસિ ।

પત્યરમહિલયં આસ્તામ્ પરિયદ્વલિઓ સ્વચ્ચિત્તેન ॥૪૦૩॥

મોરની જેવાં સુવાળા હે ! પોતાનાં ચિત્તવડે પરિચ્છિન્ન એવો તું તેણીનું રાતે પહેરવાનું વસ્ત્ર અહીં આણું છે ? કકળાટ જવા દે.

પરિહારહત્તિયા ઋતુમત્યામ્ ।

પરિહારહત્તિયા-પરિહારસ્ત્રિકા-પરિહારને યોગ્ય-પરિહરવા યોગ્ય-સ્ત્રી-વર્મનો નિયમ જોતાં જેના સંપર્કમાં ન આવી શકાય એવી સ્ત્રી-શ્વરુવાલી-રજસ્વલા-છત્રી

આદિમાં 'વ' વાળા શબ્દો પુરા થયા

[પાસિ શબ્દથી આદિમાં 'વ' વાળા શબ્દો શરૂ થયા]

ચૂલાયાં પાસિ-પિચ્છીઓ ।

પારી દોહનમાળ્ડે, પાઓ ચક્રે, દિશાયાં પાલી ચ ॥૪૧૧॥

પાસી } પાસી-'પાશિકા	{ -ચૂલા-ચોટલી -શિક્ષા	પારી—પારી-દોહવાનું પાત્ર
પિચ્છી } -પિચ્છ		પાભ-પાદ-ચક્ર-રથનો-પાદ-પગ--પૈદું પાલી—પાલી-દિશા

ઉદાહરણગાથા—

પારીહસ્તઃ પાઅન્તરિતઃ પાલીઝ કિં પદ્યસિ ગોપ ! ।

ચલપાસિય ! તવ પિચ્છિલ્લુનામિ પરિહારહત્તિયં મારુક્ષસિ ? ॥૪૦૪॥

ગોપ હે ! હાથમાં ઢોહવાનું પાત્ર રાખીને પૈડાની આડમાં રહ્યો એવો તું દિશાઓ તરફ શું બુલવે છે ? ફરકતી ચોટલીવાળા હે ! તું ઋતુમતી સ્ત્રીને ધમકે છે તો તારી ચોટલી લણી નાખું-કાપી નાખું ?

પાવો સર્વે, શ્વપચે પાળો, પાળાઅઓ ચ પુળઈ ચ ।

નયને પાયલં, પાઉયં હિમે, પારયં સુરામાળ્ડે ॥૫૦૦॥

૧ 'કેશપાશ' શબ્દમાં વપરાયેલો 'પાશ' શબ્દ કેશરચનાનો સૂચક છે.

પાવ—પાવ^૩—સાપ

પાળ

પાળાઅજ

પુણદ્

} —શ્વાંત્ર-વાંદાલ

પાયલ—પ્રકટ—પાવલ—નેળ—નેશ્ર

પાવિય—હિમ

પારય—પારિકા—દીરુતું માંહ—દારુતું

પાત્ર

ઉદાહરણગાથા—

પારયદ્વસ્તઃ પાળો પાળાઅયવાટકે પુણદ્વ્યુતઃ ।

પાડય—પાવયમીતઃ રાડ્યાં રક્તપાયલો ગાયતિ ॥૪૦૫॥

ચંડાળના પાડામાં-વાડામાં-દારુતું પાત્ર હાથમાં રાખીને ચંડાલણી સાથે ભેડાએલો અને રાતી આંખવાળો ચંડાળ, હિમ અને સપથી લય પામેલો રાત્રીએ ગાય છે.

પાડુંકી વ્રણિશિવિકાયામ્, પાડ્યં તુણ્ડવિસ્તારે ।

પાળદ્વી રથયાયામ્, પાડુચ્ચી તુરગમળ્ડનકે ॥૫૦૧॥

પાડુંકી—વ્રણવાલાને-પાયલ ધયેલાને-

વેસવાનો ડોલી-પાલખી

પાડ્ય—મોહાનો વિસ્તાર-મો ફાલ્લું

પાળદ્વ—રથયા-શેરી

પાડુચ્ચી-ઘોડાનું ઘરેણું

ઉદાહરણગાથા—

તવ વિરદ્દે પાડુંકીયોગ્યા સા પાડ્યં ન પ્રાપ્નોતિ ।

માનસે પાળદ્વીસું ત્વં તુ પાડુચ્ચિયદ્વયૈઃ ॥૪૦૬॥

તારો વિરહ થતાં ઘાયલાની ડોળીમાં બેસવા યોગ્ય થયેલી એવી તણી મુખવિસ્તારને પામતી નથી-મુખ ઉઘાડી શક્તી નથી-ત્યારે તું તેા ઘોડાને યોગ્ય એવાં ઘરેણાંથી શણગારેલ ઘોડાએ ઉપર બેસીને શેરીઓમાં માણે છે-લહેર ઉડાવે છે.

૧ વિ० સાતમા સૈકાની આસપાસ થયેલા કુમારિલભટ્ટ પોતાના સંવર્વાર્તિકમાં જણાવે છે કે-‘સર્પ’ અર્થ માટે મૂળ શબ્દ પકારાંત ‘પાપ’ છે અને તે શબ્દ દ્રવિડો છે. એ શબ્દને એ જ અર્થમાં આર્યો ‘પાપ’ એમ અકારાંત કરીને વાપરે છે: [‘તથા ‘પાપ’ શબ્દ પકારાંત સર્પવચનમ્ અકારાંત કલ્પયિત્વા ‘સત્યમ્ પાપઃ એવ અસૌ’ इति वदन्ति’—તન્વર્વાર્તિક પૃ૦ ૨૨૭.] પરવસ્તુ વેંકટ રામાનુજસ્વામી કહે છે કે વર્તમાનમાં દ્રવિડો ભાષામાં ‘પામુ’ અને ‘પાલુ’ એ બે શબ્દો ‘સર્પ’ અર્થે વપરાય છે.

૨ ‘હિમ’ અર્થ માટે સંસ્કૃત ‘પ્રાલેય’ શબ્દ છે.

૩ ‘પારો સ્યાત્ પાનભાજનમ્’ । અભિધા૦ કાં૦ ૪ પ્લો૦ ૧૦ । પારી એટલે હારુ પીવાનું પાત્ર. ‘વષક’ અને ‘પારી’ બન્ને શબ્દો પર્યાયરૂપ છે-અભિધાન૦ । સરખાવો ‘પારી’ ગા૦ ૪૧૬.

પાયડં અક્ષણકે , તથા પામદા પાદધાન્યમર્દને ।
 હસ્તયુગલપ્રહારે પાણાલી, પાહુણં ચ વિક્રમે ॥૫૦૨॥

પાયડ—પ્રકટ—આંગળું

પામદા—પાદમર્દા—બે પગબંદે ધાન્યને
 મસલવું

પાણાલી—પાણિતલ—બન્ને હાથ-નો પ્રહાર
 પાહુણ—પણ્ય—વેચવાનું—વેચવા યોગ્ય

ઉદાહરણગાથા—

શ્લોકપાયડપામદં મુક્ત્વા પાહુણરતસ્ત્રિચમ્ આલાપકઃ ।
 પાણાલીહ હન્યતે હાલિકઃ પૃષ્ઠાગતયા જાયયા ॥૪૦૩॥

ખળાના આંગણામાં બે પગબંદે ધાનને મસળવાનું પડતું મૂકી, જોણીનું રત વેચવા યોગ્ય છે એવી સ્ત્રી અર્થાત્ વેશ્યા સાથે અથવા વેચવા યોગ્ય વસ્તુ સંબંધી વાતચીતમાં રત-લીન-થયેલી સ્ત્રી સાથે આલાપ કરનાર ખેડુને, પાછળથી આવેલી તેની બાયા-સ્ત્રી- બે હાથના પ્રહારવડે હણે છે-ધખેા મારે છે.

પારંકં સુરામાનકમાણ્ડે, માર્ગીકૃતે પાડકં ।

પાડગ્ગો સમ્યે, પાસણિઓ પાસાણિઓ ચ સાક્ષિણિ ॥૫૦૩॥

^૧પારંક—પારી+અક્ષ-પાર્યંક. અંક એટલે

આંકડો કે નિશાન. માપના

આંકડાવાણું કે નિશાનવાણું દારૂ

પીવાનું પાત્ર-દારૂને માપવાનું ઠામ

પાડક—પાડકય-પ્રાદુકૃત-માર્ગ કરવો-

પ્રકટ કરવું

પાડગ્ગ—પ્રાયોગ્ય-સમ્ય-ષમાસદ-સારો

માણસ

પાસણિખ } સ્પશનીય-પર્યનીય-પાસણિખ

પાસાણિખ } જોનારો-સાક્ષી

પામર—એટલે કગરો. 'કળમ્બી' અર્થવાળો આ 'પામર' શબ્દ સંસ્કૃત 'પામર' કપરથી લાવવાનો છે.

પાહુણ—પ્રામૃત-મેટ. આ 'પાહુણ' શબ્દ સંસ્કૃત 'પ્રામૃત' કપરથી લાવવાનો છે.

પાડિકકં-પાડિપકકં—પ્રત્યેક-એક એક. સંસ્કૃત 'પ્રત્યેકમ્' કપરથી 'પાડિક્કં' અને 'પાડિપ્કં' એ બન્ને શબ્દોને નિપજાવવાના છે [૮-૨-૨૧૦]

પાર—પારઙ-શક્નોતિ-શકે છે-સમર્થ ધાય છે [૮-૪-૮૬]

પાસ—પાસઙ-સ્પશતિ-પર્યતિ-દેખે છે [૮-૪-૧૮૧]

૧ સરખાવો 'પારય' શબ્દ ગા. ૫૦૦ અને તે કપરનું ટિપ્પણ.

૨ અમર. ૦ કાં. ૨ શ્લોક વર્ગ શ્લોક ૧૬ તથા આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાના અનેકાર્યસંગ્રહોમાં 'પમર' શબ્દના 'નોવ' અને 'મૂર્ખ' એવા બે અર્થો આપે છે. (કાં. ૩ શ્લોક ૫૬૧)

ઉદાહરણગાથા—

પાસણિયા સજ્જ પ્રમાણમ્, મજ્યતે પાસાણિપદ્ધિ દૈવમપિ ।

પારંકયસંખ્યામ્રમે इति पाउग्गेर्हि पाउकं ॥૪૦૮॥

દારુ માપવાના કામ દ્વારા આંકડાની સંખ્યાને બ્રમ થતાં સભ્યોએ એ પ્રમાણે પ્રકટ કર્યું છે, સાક્ષીઓ જ પ્રમાણરૂપ છે, સાક્ષીઓ દેવને પણ ભાંગી-ફેરવી-શકે છે.

પાઉગ્ગિઓ ચ સમિકે, સ્લીનયુક્તા ઇ પાહિસિરા ।

પાહુહુઓ પ્રતિમૂકે, માલાયાં પારિહત્થી ચ ॥૫૦૪॥

પાઉગ્ગિઅ—પ્રાયોગિક-સમિક-જુગારી-
જુગારનો પ્રયોગ કરનાર-જુગાર
કરાવનાર-જુગાર રમાવનાર
પાહિસિરા—પ્રતિસીરા-ચોકડાયુક્ત પદ્ધો
-ઘોડાના મુઠ્ઠા ઉપર નાસવામાં
આવતો જાઠીવાઠો ચોકડા સાથેનો
પદ્ધો

પાહુહુઅ--પ્રતિમૂક-પ્રતિમૂ-જામીન
પારિહત્થી--પરિહસ્ત-હાથની આસપાસ
ફેલાયેલી એવી માલા-મોટી પહોઠી
માલા.

પાઉગ્ગિઅ—પાઉગ્ગિઓ ય સહિય' એ મૂલગાથાના પાઠમાં આવેલા 'સહિઅ' શબ્દનો અર્થ કરતાં ળીજા દેશીસંગ્રહકારો જણાવે છે કે 'સહિયં સોઠં' [] અર્થાત્ 'સહિય' એટલે 'સહન કરેલું-સહન કરવું' અને સાથે જ કહે છે કે "પાઉગ્ગિઓડપિ સોઠં:" [] અર્થાત્ 'પાઉગ્ગિઅ' એટલે સોઠ—એણે સહન કરેલ છે તે.

પારિહત્થી—બીજા દેશીસંગ્રહકારો જણાવે છે કે પારિહત્થી એટલે માથાની માળા

ઉદાહરણગાથા—

પાઉગ્ગિય ! સારયિત્વા પાહિસિરા-મણિકપારિહત્થીઓ ।

પાહુહુયં પુનઃ માર્ગયસિ ક્રિમેષ પ્રતિભાતિ તવ ન્યાયઃ ? ॥૪૦૯॥

જુગાર રમાડનાર હે ! ઘોડાના ચોકડા સાથેનો પદ્ધો અને મણિની માળાએને સરકાવી જઈને વળી જામીન માગે છે, શું એ ન્યાય તને ઠીક લાગે છે ?

પાઉરણી કવચે, પાસાવય-પારાવરા મવાક્ષે ।

યઃ પિતૃગૃહાત્ પતિગૃહં નયતિ વધું પાહિઅજ્ઞો સઃ ॥૫૦૫॥

૧ ધરસાધો 'પહિસારી' શબ્દ ગા૦ ૪૮૪ અને તેનું ટિપ્પણ

पाउरणी—प्रावरणी-आस्त्रा क्षरीर ऊपरजुं
प्रावरण-ढांकण-कवच-बहतर
पासावय-स्पाशापक-पश्यापक-देखाडनार-
-ज्यां बेसीने बधुं ई ओशकाय
ते-गोख-गवाक्ष-गोखलो

पारावर—पारापर-ज्यांथी बधुं आरपार
देखी शकाय ते-गोख-गवाक्ष-गोखलो
पाडिअज्झ—पियरथी वहुने पतिने घरे
जे लई जाय ते-वहुने तेढवा
भावनार

उदाहरणुगाथा—

पासावयप्रविष्टः बध्वाः पारावरोपविष्टायाः ।

रोमोद्गमपाउरणीइ पाडिअज्झो भूतः मलयपवनः ॥४१०॥

गोअभां भेडेली अने अडां-भेडां-थयेलां दुंवाडाइप अअतरवाणी
वहुने, तेखीना गोअद्वारा आरतो मलयनो पवन पियरथी सासरे लई
ननारे। थये छे.

ज्ञातव्या विश्रामे पाडिअगो च पारुअगो च ।

पारंपरो निशाचरे, पारुअज्झो पृथुके ॥५०६॥

पाडिअग }
पारुअग } --विश्राम-वोसामो

पारंपर-पालंपल-‘पल पल’-‘मांस मांस’-
एअ बोळारो-राक्षस
पारुअल्ल-पहुंक-पहुंआ-पौंआ-चीवडो-
पहोक

उदाहरणुगाथा—

रे हालिक ! पाडिअगं कुरु इदानीं अपारुअगदंष्ट्र ! त्वम् ।

पारंपर इष तृप्ति न मन्यसे पारुअल्लअशनै ॥४११॥

विश्राम विनानी-निरंतर आदया उरती-हाठवाणा डाणी छे-भेडु
हे ! डमणुं विश्राम-वीसामो-उर. तुं पौंआ आतां आतां राक्षसनी
पेठे धरातो नथी-तृप्तिने मानतो-अधुतो-नथी.

पालीहम्मं च वृत्तिः, मालीकृतम् आहुः पारुहल्लं च ।

पालीबंधोच सरसि, पायप्पहणो च कुक्कुटके ॥५०७॥

पालीहम्म—पालीहर्म्य-वाड, घरनी वाड
पारुहल्ल-मालारूप-माळा-‘जेवुं-करेलुं’

पालीबंध-पालीबंध-पाळी-पाळ-बाधेली
छे एवं तळाव.
पायप्पहण—पादप्रहण-कुकडो-पगवडे

ओरथी हणनार

१ ‘कुकडा’ माटे संस्कृत कोशोमां ‘चरणायुव’ (जेतुं शक्य, पग छे ते) शब्द
मोधेली छे ए ओतां प्रस्तुत ‘पायप्पहण’ शब्दने संस्कृत शब्द ‘पादप्रहण’ (पग वडे
ओरथी हणनारो) साथे सरस्वावी शकाय.

ઉદાહરણગાથા—

લક્ષ્મી જલધિ ગરુડઃ પાલીવંચં દ્વ પારુહલકમિમ્ ।

પાયપ્પહણ ! પુત્વં નઃ પાલીહસ્મં અપિ સ્પૃશસિ દુઃખેન ॥૪૧૨॥

માળા જેવી ઊર્મિવાળા સમુદ્રને, પાળવાળા તળાવની પેઠે ગરુડ ટપી નાચ છે—એળંગી નાચ છે ત્યારે હે કૂકડા ! તું તે વાડને પણ મહાકષ્ટે—માંડમાંડ—અડકે છે.

પાડલસરણો હંસે, પિણ્દી ક્ષામા, જલે પિબ્વં ।

પિંચૂ પવવકરીરે, પિહં લઘુપક્ષિરૂપે ॥૫૦૮॥

પાડલસરણ—પાટલશકુમ—હંસ—ધોલો અને

સહજ રતુવહો પંચી

પિણ્દી—ક્ષામ—કૃશ—પાતલી

પિબ્વ—^૧પિબ્ય—પીવા યોગ્ય—વાણી

પિંચુ—પાકાં કેરડાં

પિહ—પીલાં—પક્ષીનાં નાનાં વચ્ચાં

ઉદાહરણગાથા—

પાડલસરણયપિહુહય ! ત્વં મરુમળ્ડલે મા વ્રજ ।

તત્ર અપિધ્યે પિંચુઅમાત્રફલે ભવસિ પિણ્દિહતતુઃ ॥૪૧૩॥

હે હંસના અન્ધ્યા ! તું મારવાડમાં ન જા; પાણી વિનાના અને માત્ર કેરડાના ક્ષણવાળા તે મારવાડમાં જવાથી તું કૃશ થઈ જઈશ.

પિંદી ચ મરુજયામ્ , પિરીડી શકુનિકાયામ્ , પિચ્છિલી લઙ્ગા ।

પિહુલં પિંસુલિ—પિંછોલીઓ મુલ્લપવનમૃતતૃણવાદ્યે ॥૫૦૯॥

પિંદિ—પિંડો—મંજરી

પિરિંદિ—સમતી

પિચ્છિલિ—લાજ

પિહુલ } પૃથુલ—પહોલું—હવાથી પહોલું
પિંસુલિ } ચણેલું—ઘાસનું વાજું જેમાં
પિંછોલિ } મુલ્લદ્વારા—ફુંકવડે પવ ન
મરેલો છે એવું ઘાસનું વાજું

ઉદાહરણગાથા—

રમમાણાં પિહુલેણ સમં પિંછોલિમુલ્લીભિઃ પિંસુલિકરામિઃ ।

પિંદીહિ પ્રલોભયન્ અપિચ્છિલી ! પિરિંદિલોલ ! કિં માહ્વસિ ? ॥૪૧૪॥

હે નિર્લજ્જ ! હે સમળી જેવા ચંચળ ! પવનથી ભરેલા ઘાસના વાળની જેવા મુખવાળી—કુલાવેલ ગાલવાળી—અને હાથમાં કુંકના પવનથી ભરેલું ઘાસનું વાજું છે એવીએની સાથે મુખના પવનથી ભરેલા ઘાસના વાળવડે રમતી એવી તેણીને મંજરીએવડે પ્રલોભાવતો તું શું ધરે છે ?

સં૦ 'પા'—'પિબ'—સાથે પ્રસ્તુત 'પિબ્વ' શબ્દનો સંબંધ છે.

પિયળં દુગ્ધે, આજ્ઞાયાં પિણ્ણઈ, દાહિયે પિંડીરં ।

ઠ્ઠર્ણાપિપીલિકાયાં ચ પિપ્પહા, મર્કટે પિંગંગો ॥૫૧૦॥

પિણ્ણ—^૧પિબન-પયસ-દૂધ-પીવા યોગ્ય દૂધ

પિણાઈ—આજ્ઞા-આદેશ

પિંડીર—^૨પિંડીર-દાહમ

પિપ્પહા—પિપીલિકા-ઠનતી કીડી-ઠનમાં

થતો કીડો

પિંગંગ—પિજ્ઞાજ્ઞ-માંકહો-વાંદરો

ઉદાહરણગાથા—

લેદિ પિંડીરં પિયળં પિવ મા કુરુ પિપ્પહાશક્કામ્ ।

યાવત્ પિણાઈ દ્વદત્ પિંગંગમુલ્હો ન પતિ ધનિમદ્દઃ ॥૪૧૫॥

બ્યાંસુધીમાં વાંદરા બેવા મુખવાળો ધણું-ભદ્ર- આજ્ઞા દેતો-કરતો-
ન આવે ત્યાં સુધીમાં તું દાહમને આટ, દૂધ પી અને ઊનના કીડાની
શંકા ન કર.

બલાત્કારે પિણાઓ, પિઅમા ફલિન્યામ્ , પિંજિયં ત્રિધુતે ।

પિલળં પિચ્છિલદેશે, સહી પિચ્છા, ગુદે પિટ્ટંતં ॥૫૧૧॥

પિણાઠ—બલાત્કાર-પરાણે

પિયમા—^૧પ્રિયતમા-ફલિની-કાંગ, છુગંબો
ઘડંલો

પિંજિય } -^૨પિંજિત } -પીંત્રવું, પીંજ્યું
પિંજિયય } પિંજિતક }

પિલળ—પિચ્છિલ-લપસળી જમ્યા-ત્રીકળી
જમ્યા

પિચ્છા—સહાં

પિટ્ટંતં—પૃષ્ઠાન્ત-પોઠનો અંત-છેહો-ગુદા

૧ જુઓ 'પિબ્' ઠ્ઠર્ણનું ટિપ્પણ માં ૫૦૮. ૨ અમરકોશનો ટીકાકાર મહેશ્વર
કહે છે કે 'રખસ' નામનો કોશકાર તથા ત્રિકાંડશેષ નામના કોશનો કર્તા "દાહિમ-
-સાર-પિંડીર-સ્વાદ્મલ-છુકવલ્લભાઃ" [અમરકો. મહેશ્વરટી. કાં. ૨ વનૌષધિવ. ૦
શ્લો. ૬૪ તથા ત્રિકાંડશેષકોશ] 'દાહમ' ના પર્યાય માટે 'પિંડીર શબ્દ નોંધે છે.

૧ અમરકોશમાં (વનૌષધિવર્ગ કાં. ૨ શ્લો. ૫૫) 'કાંગ' માટે ચાર શબ્દો
આપેલા છે તેમાં એક શબ્દ 'મહિલાહ્યા' છે તેની વ્યાખ્યા કરતાં અમરકોશનો
ટીકાકાર કહે છે કે ("મહિલાયાઃ સ્ત્રિયાઃ આહ્યા ઇવ આહ્યાઃ યસ્યાઃ સા-મહિલાયાઃ
સમપ્રનામભિઃ અભિધીયતે ઇત્યર્થઃ) જેટલા શબ્દો સ્ત્રીવાચક છે તે વધા પણ 'કાંગ'
માટે વપરાય છે. એ જોતાં પ્રસ્તુત 'પિઅમા' અને સં. 'પ્રિયતમા' એ બન્ને શબ્દો સર-
હાવી શકાય એવા છે.

૨ 'પિજ્' (ગણ દસમો) ધાતુનું ભૂતકૃદંત 'પિંજિત' થાય છે.

૩ પૃષ્ઠસ્ય અન્તઃ પૃષ્ઠાન્તઃ-પોઠનો છેહો-ગુદા. ગુદા. પોઠનો છેહો જ છે. પાઠાંતરમાં
'પિટ્ટંતં' કે પેટ્ટંતં છે. 'પિટ્ટ+અંત' અથવા 'પેટ્ટ+અંત' એટલે પેટનો છેહો-ગુદા.

पिहड—धात्री. सं० 'पिठर' ऊपरथी 'पिहड' शब्द आवे छे [८-१-२०१]
पिउच्छा—बापनी बेन-फई. सं० 'पितृष्वसा' ऊपरथी 'पिउच्छा' शब्द आवे छे [८-२-२४२]

पिउजइ—पिबति-पीए छे [८-४-१०] धात्वादेशना प्रकरणमां 'पा' धातु ऊपरथी 'पिउज' ने साथी बताव्यो छे.

आ रीते आ शब्दो साधित थता होवाथी तेमने अहीं लख्या नथी.

उदाहरणगाथा—

पिअमाह्यामया अनया पष उत पिंजिओ पिणायपरः ।

पुरतोऽपि पिउच्छाणं पिहंतभरेण पतति पिलणम्मि ॥४१६॥

इलिनी जेवी श्याम स्त्री साथे अलत्कारमां तत्पर जेवे जे पिंजयेलो-पिंजायेलो, जे तो भरी, सभीओनी आगण पषु शुदाना-कुदाना-आरने दीधे अथवा कुलाभर-यत्तो पाट लपसणी-स्त्रीकणी-जग्यामां पडी अथ छे.

पिजरुडो भेरुण्डे, यत्किञ्चित्पठितके पिप्पडियं ।

तनुके पिहोअरो, पङ्कसुरे पिहखउरा च पेंठा च ॥५१२॥

पिजरुड- 'मेरुंड-वे मुखवालुं भारुंड पक्षी
 पिप्पडिय-गमे तेम कांड बोलुं-बड-
 बडवुं-साचुं न कहेवुं- 'पेपडा
 खांडवा

पिहोअर-तनु—कृष

पिहखउरा } पिहखपुरा } पंक्वाळी सुरा-
 पेंठा } पिण्डः } डहोळायेल
 सुरा-मथ

पिहुरोम—मीन-माछलुं. सं. 'पृथुरोम' ऊपरथी 'पिहुरोम' शब्द आवे छे.

पिसुण—पिसुणइ-पिशुनयति-कथयति कहे छे. [८-४-२]

धात्वादेशना प्रकरणमां 'पिसुण'ने साथी बताव्यो छे एथी एवा साधित शब्दोने अहीं जगान्या नथी.

उदाहरणगाथा--

पिंजरुडो इव द्विवदनः पेंडामत्तोऽसि पिहखउरप्रिय ! ।

सा तव विरहोन्मत्ता पिहोअरा पिप्पडइ नित्यम् ॥४१७॥

१ 'विसंहिता विनश्यन्ति मेरुण्डा इव पक्षिणः (अनेकार्थसं० कां० श्लो० १७३)
 आ० हेमचंद्रे ए रीते 'मेरुंड' शब्दने 'पक्षी' अर्थमां बतावेलो छे.

२ कोई माणस बराबर स्पष्टपणे जेवुं होय तेवुं साचुं बोली न शके अने आडुं अवलुं-असंबद-बोले त्यारे 'पेपडा खांडे छे' एम तळपदी भाषामां कहेवाय छे.

પંકિલ મધમાં પ્રેમ કરનાર છે ! તું લેડુંડ પક્ષીની પેઠે એ મુખવાળો છે-ખોટા ખોલો છે-ખોલીને ફરી જનારો છે અને પંકિલ મધથી છકેલો રહે છે ત્યારે તેણી પાતળી, તારા વિરહથી ઉ-મત્ત થયેલી રાજ યડબડાટ કર્યા કરે છે.

પિયમાહવિ-પીળા પિકી-ચતુરસૌ, પીઠં ઇશુચન્ત્રે ।

પીઈ તુરમે, પીલુદ્ધ-પીડરહ્યા ચ દગ્ધ-ચૌરવધ્વૌ ॥૨૧૩॥

પિયમાહવી—પ્રિયમાધવી-કોયલ—
જેને મૌઘવી પ્રિય છે તે
પીળ-ચોરસ—ચાર યુગાવાલુ
પીઠ—પીઠ-શોરહી પીલવાનું યંત્ર

પીઈ-પીતિ^૨-તુરમ-ચોડો
પીલુદ્ધ—પ્લુષ્ટ^૩-દગ્ધ-દાક્ષેણ^૪
પીડરહ— } ચોરની સ્ત્રી
પીડરહ્યા

ઉદાહરણગાથા--

પીળડૈરપીહરોષે પીઠસ્થિતા પ્રેક્ષ્ય પીડરઈ ।

પિયમાહવિકાલમુખો પીલુદ્ધં મન્યતે પલ્લિમ્ ॥૪૧૮॥

ચોરસ છાતીવાળા ઘોડાને રાક્યા પછી પીઠ-શોરહી પીલવાના યંત્ર—
—ઉપર બેઠેલી તથા, કોયલસમાન ઢાળા મુખવાળી ચોરની સ્ત્રી, બેઈને એમ માને છે કે પલ્લિ-ગામડું-ખળી અર્થ^૧.

વિ અને પી આદિવાળા શબ્દો પુરા થયા

[પુ અને પૂ આદિવાળા શબ્દો શરૂ થયા]

પુંડે 'વ્રજ'અર્થે, પુંડો ગર્તે, પિતૃષ્વસરિ પુપ્ફા ચ ।

પુત્યં મૃદુ, મેલે પુંપુઅં, ચ પુવ્વાઢ-પુપ્પુઆ પીને ॥૫૧૪॥

૧ 'માધવી' નો અર્થ વાસંતી-ઢોલરની વેલ-છે, એ અમરકોશમાં કહેલું છે.

૨ અમરકોશકાર "ષોટકે વીતિ-તુરમ-તુરંગ-અશ્વ-તુરંગમાઃ" (ક્ષત્રિય-વર્ગ કાં० ૨ સ્લો० ૪૩) એમ કહીને 'વીતિ'નો અર્થ 'ષોડો' વતાવે છે. હેમચન્દ્ર તો 'ષોડો' માટે 'પીતિ' શબ્દને પણ નોંધે છે. (અનેકાર્થસમૂહ કાં० સ્લો० ૧૭૬)

૩ સં० 'પ્લુષ્ટ'નું પ્રાકૃત 'પિલુદ્ધ' ધાય છે- [હે० ૮-૨-૧૦૬]

૪ 'વરુ' પાઠ હોય તો તેને ઘોડાનું વિશેષણ કરીને અર્થ ઘટાવવો. 'વરુ' ઇટલે વિસાલ.

'પુંડે-જા-ચાલ્યો જા
પુંડ-લાલો
પુપ્પા-બાપનો બેન-ફરે

પુત્ય-પોતુ-નરમ-મૃદુ
પુંપુખ-સંગમ-બેનો સમાગમ-મેઢ-
મિલન
પુવ્વાડ } -પીન-પુષ્ટ
પુપ્પુખ }

ઉદાહરણગાથા—

પુવ્વાડસ્કન્ધ ! પુપ્પુખમુજ ! પુત્યઆલાપ ! અન્યતઃ પુંડે ।

ન સહતે પુંપુખં અસ્માકમ્ પતિપુપ્પા પુંડસમગહ્યા ॥૪૧૧॥

હે પુંપુ ખલાવાળા ! પુંપુ ભુલવાળા ! બને મૃદુ આલાપવાળા !
તું ખીજ તરફ ચાલ્યો જા; ખાડા જેવા ઊંડા જાલવાળી-મારા પતિની
કઈ આપણા બન્નેનો સમાગમ, સહી શકતી નથી

તરુણે પુંપુંડો પેંડઓ ચ, પ્રવરે પુરિહો ચ ।

અસત્યાં પુંગાલી, પુણ્ણવત્તં પ્રમોદહતવસ્ત્રે ॥૫૧૫॥

પુંપુંડ {
પેંડખ { — પુંગણ્ડ-તરુણ-જુવાન
પુરિહલ-પુરા+હલ-પુરિહલ-પ્રવર-અપ્રેસર

પુંગાલી-પુનાટી-અસતી સ્ત્રી
પુણ્ણવત્ત {
પૂર્ણપાત્ર } પ્રમોદને લીધે
પુણ્યવસ્ત્ર } હરાયેહું-લેખા
પૂર્ણવસ્ત્ર } -ચેહું-વસ્ત્ર

૧ 'પુંડિ ગતૌ'—(માધવીયધા૦ પૃ૦ ૭૫) તથા 'પુંડુ ગતૌ' હૈમઘાતુપારા૦
પૃ૦ ૮૨) 'પુંડ' ધાતુ 'ગતિ'—જઘું અર્થમાં નોંધેલો છે. એ જોતાં પ્રસ્તુત 'પુંડે ક્રિયાપદના
મૂળમાં 'પુંડ' ધાતુ હોવાનો શક્યતા છે.

૨ 'ગણ્ડ' શબ્દનો 'વીર-શૂર' અર્થ હૈમચન્દ્રે (અનેકાર્થ સં૦ કાં૦ ૨ સ્ત્રી૦ ૧૧૨)
આપેલો છે એ જોતાં પુંસુ ગણ્ડ-પુંગણ્ડઃ અર્થાત્ પુરુષોમાં જે શૂર+તે પુંગણ્ડ.

૩ પુંમાંસં નાટયતિ ઇતિ પુંનાટી, અપતી માટે 'પુંશ્ચલી' શબ્દ જેવો આ 'પુંનાટી' શબ્દ છે.

૪ સંસ્કૃતકોશમાં તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં 'પૂર્ણપાત્ર' શબ્દ આવે છે; તેનો
અર્થ—ઉત્સવને સમયે હર્ષને લીધે અલંકાર, વસ્ત્ર વગેરે જે લેખેલો લેવાય તેનું નામ પૂર્ણપાત્ર
અથવા પૂર્ણાનં. પૂર્ણપાત્ર-પુણ્ણવત્ત.

હૈમચન્દ્ર કહે છે કે—

“ઉત્સવેષુ સુહૃદ્ધિર્યદ્ વલાદ્ આકૃષ્ય યજ્ઞતે ।

વસ્ત્ર-માલ્યાદિ તત્ પૂર્ણપાત્રં પૂર્ણાનંકં ચ તત્ ॥

(અભિધાનચિં ૦ કાં૦ ૩ સ્ત્રી૦ ૩૪૧)

હારાવલીમાં શ્રીપુરુષોત્તમદેવ પળ સ્ત્રી૦ ૫૧માં હૈમચન્દ્રની પેઠે જ કહે છે.
વહી, માલતીમાધવ નાટકમાં “તત્ કામં પ્રભવતિ પૂર્ણપાત્રવસ્ત્રા” (ચતુર્થ અંક સ્ત્રી૦
૧) એમ કહોને પૂર્વોક્ત અર્થમાં ભવભૂતિ પળ 'પૂર્ણપાત્ર' શબ્દને વાપરે છે. 'પૂર્ણપાત્ર'નો
અર્થ 'વધામળો આપનાર' પણ થાય છે.

પેંડઅ^૪—વીજા વેશીસંગ્રહકારો કહે છે કે ‘પેંડઅ’ ઇટલે ષ્ઠ.

પુવ્વર—સારથ. ‘સારસ’ અર્થવાળો ‘પુવ્વર’ શબ્દ સંસ્કૃત ‘પુષ્કર’ ઊપરથી આવે છે.

પુંહ—પુંહડ—	} પોહે છે—સાફ કરે છે	} [૮-૪-૧૦૧]	
પુંસ—પુંસડ—			—નોંધિ—,, ,,
પુસ—પુસડ—			,, ,,

પુલોઅ—પુલોઅહ—પ્રલોકતે—પદયતિ—જૂણ છે—દેહે છે [૮-૪-૧૦૧]

આ અઘા ધાતુઓ ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં સાધી બતાવેલ છે તેથી અહીં નથી કહ્યા.

ઉદાહરણગાથા—

પુંગાલીપુણ્ણવત્તં પુરિહ્લપેંડય ! ત્વં પરિઘાય ।

માનસ્વ પુઅંડમધ્યે સુભગત્વગર્વિતઃ કિમ્ અસ્માભિઃ ? ॥૪૨૦॥

હે આગેવાન બુવાન ! પ્રમોદને લીધે ખેંચેલું અસતીતું વસ્ત્ર ધડેરીને યુવાનોની વચ્ચે સૌભાગ્યથી ગર્વિત થયેલો એવો તું મોજે-આનદો-માણ, અમારું શું કામ છે ?

પુહડય—પુંહડયા તથા પેરુલ્લી—પેંડબાલ—પેંડલિયા ।

પિણ્ડીકૃતે, પુઆઈળી—પૂયાઓ પુનઃ પિશાચગૃહીતાયામ્ ॥૫૧૬॥

પુહડય—	} —પુટકિત—	} —પિંહીકૃત—	} પુઆઈળી	} જેળીને મૂત-પિશાચ—ઘઠાગુ
પુંહડય				
પેરુલ્લિ	}	} મેગું કરેહું	}	}
પેંડબાલ				
પેંડલિય	}	}	}	}
પિંહલડય				

પુઆઈળી—વીજા વેશીસંગ્રહકારો કહે છે કે ‘પુઆઈળી’ ઇટલે ‘અન્મસ’ અને ‘હુરશીલ’ સ્ત્રી.

ઉદાહરણગાથા—

પુંહડયા પેરુલ્લીશબ્દાઃ પુહડયઅપેંડબાલકસ્યાઃ ।

અપુઆઈળી અપિ પૂયા ઈવ તવ અરિવધ્વઃ સદ્વન્તિ પેંડલિયં ॥૪૨૧॥

૪ અમરકોશકાર (કાં૦ ૨ મનુષ્યવર્ગ સ્ત્રો૦ ૩૧) તથા દ્વૈમચંદ્ર (અભિ-ધાન૦ કાં૦ ૩ સ્ત્રો૦ ૨૨૬) ‘પંહ’ શબ્દનો નપુંમક-‘ષ્ઠ’ અર્થ કહે છે.

એકઠી થયેલી, એક સાથે અવાજ કરનારી, વાળનો પટો-પિંડો-થઈ ગયો છે-વાળ ભેગા થઈ ગયા છે એવી તારા શત્રુની વહુઓ વળગાડવાળી નથી છતાં વળગાડવાળી હોય એમ એકસાથે રુએ છે-રડે છે.

પુરૂહો ઘૂકે, પુડ્ડણી ચ નલિની, પુલાસિઓ અગ્નિકળે ।

અસુરે પુરિલ્લદેવો, ઉત્કળઠાયાં ચ પુરુપુરિઆ ॥૫૧૭॥

પુરૂહ—પુરૂહૂત—ઘૂવડ

પુડ્ડણી—પુટકિની—નલિની-કમલિની

પુલાસિઆ—પ્લોષિત—અગ્નિકળ—આગનો તળસ્રો

પુરિલ્લદેવ—પુરા+લ્લ—પુરિલ્લદેવ—પ્રાચીન દેવ—અસુર—રાક્ષસ

પુરુપુરિઆ—પુરાપુરા+ઇક—પુરાપુરિક—ઉત્કંઠા—‘પહેલાં પહેલાં’ એવા ભાવવાળ વૃત્તિ.

પુડ્ડણી—સં० ‘પુટકિની’ શબ્દ ઉપરથી ‘પુડ્ડણી’ શબ્દ બાબી શકે એમ છે. પણ ‘પુટકિની’ શબ્દનો પ્રયોગ કોઈક જ કરે છે માટે ‘પુડ્ડણી’ શબ્દને દેશ્ય તરીકે બતાવ્યો છે.

પુલઅ—પુલઅઈ—પ્રલોકતે—પર્યતિ—જૂ એ. [૮-૪-૧૮૧] ‘પુલઅ’ ધાતુની સાધના ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં બતાવેલો છે માટે તેને અહીં જણાવ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

પુરૂહઅપ્રિયે કાલે પુરિલ્લદેવારિધિરહિતા રાઘા ।

મદનપુલાસિયતપ્તા પુડ્ડણિશયને કરોતિ પુરુપુરિઅં । ૪૨૨॥

૧ સંસ્કૃત કોશોમાં ‘કૌશિક’ શબ્દના બે અર્થ પ્રતીત છે—“કૌશિકઃ શક-ઘૂકયોઃ” (અનેકાર્થસં० કાં० ૩ પ્લો० ૨૮) ‘કૌશિક’ એટલે ઇન્દ્ર અને ઘૂવડ. ‘પુરૂહૂત’ શબ્દ ‘ઇન્દ્ર’નો પર્યાય છે. એ રીતે ‘ઇન્દ્ર’ અર્થનો અપેક્ષાએ ‘કૌશિક’ અને ‘પુરૂહૂત-પુરૂહૂત’—શબ્દ પણ ‘ઘૂવડ’ અર્થમાં આવી ગયો માણે છે. અથવા ‘ઘૂક-હૂઅ’ અર્થાત્ ‘પુરૂ’ પછીનો ‘હૂઅ’ શબ્દ અક્ષરની સમાનતાને લીધે ‘ઘૂક’ અર્થનો સ્વચ્છ બની ગયો લાગે છે.

૨ “મૃણાલિની પુટકિની” (અભિવાન० કાં० ૪ પ્લો० ૨૨૬) કહીને હેમચન્દ્રે ‘પુટકિની’—પ્રા० પુડ્ડણી—શબ્દને ‘કમલિની’ અર્થમાં નોંધેલો જ છે.

૩ ‘પુલાસિઆ’નો અર્થ ‘અગ્નિકળ’ જોતાં તે શબ્દનો સંબંધ ‘પ્લવ દાહે’ ધાતુ સાથે સ્મૃત થઈ શકે એવું છે. ૪ ‘પુરિલ્લ’ શબ્દનો અર્થ ‘પુરાતન’—પ્રાચીન—ધાય છે.

૫ ‘પુરાપુરા’નો અર્થ ‘પહેલાં પહેલાં’ ધાય છે.

અસુરના અરિનેા એટલે કૃષ્ણનો વિરહ પામેલી અને મહનગી આગના તણુઆથી તપેલી રાધા ધ્રુવડને પ્રિય એવો સમય આવતાં-રાત્રી આવતાં-કમલિનીની પથારીમાં પડી પડી ઉઠઠા કરે છે.

માઝ્યાં પુરિલ્લપહાણા, પૂળી પિચુલતા, કરી પૂળો ।

પૂરી વાયકભાણે, પૂઅં દધિકે, પૂરણં શૂર્પે ॥૫૧૮॥

પુરિલ્લપહાણા—સાપની દાઢ

પૂળી-પૂળો—રૂની વેલ-જેમી વચ્ચેથી

સૂતરનો તાંતળો નીકળે તે

પૂળ-હાથી

ઉદાહરણુઆથા--

પૂરી-વળકરતું વપકરણ-સાધન

પૂઅ-પૂત-દહો

પૂરણ-સપહં

પૂઅઅ-પૂરી-પૂરણ-પૂળીર્હિં ચે જીવન્તિ તેડપિ વરમ્ ।

સુતપુરિલ્લપહાણો સ્ત્રિયસે અલં ગારુડન નરપૂળ ! ॥૪૨૩॥

પુરુષોમાં હાથીસમાન હે ! જેઓ દહીં, વણુકરતું ઉપકરણ, સૂપડું અને પૂણીઓ વડે જીવે છે તેઓ પણ ઠીક છે; જેને સાપની દાઢ ખૂટી-એસી-ગઈ છે એવો તું તો મરે છે, હવે ગારુડીતું શું ચાલે ?

પૂરોઢી કચવરે, પૂંડરિઅં ।

પૂરોઢિ-કચરો

પૂંડરિઅ-કાર્ય

આદિમાં પુ તથા પૂ વાળા શબ્દો પુરા થાય છે.

હવે આદિમાં પે વાળા શબ્દો શરુ થાય છે.

પેસણં ચ કાર્યે ।

પેલ્લિયં અપિ પીઢિતકે, પેયાલં પેજ્જલં પ્રમાણે ॥૫૧૯॥

પેસણ

} -કાર્ય

પેલ્લિય-પીઢિત-પીઢિત--પીઢાયેલ-

પીલાયેલ

{ પેયાલ } પ્રમાણ
{ પેજ્જલ }

૧ સરલાવો 'તુરી' વર્ગ ૫ ગા૦ ૪૨૧ તથા 'થૂરી' વર્ગ ૫ ગા૦ ૪૨૭ ।

૧ **બૌદ્ધપિટકગ્રન્થોમાં** જ્યાં એકનો એક પાઠ ફરીવાર આવતો હોય ત્યાં તે પાઠ ફરીને ન મૂકતાં 'પેયાલ' શબ્દ મુકવાનો પ્રઘાત છે. જુઓ ગા૦ ૪૬૧-૫૦૨ ૧૦૧ ટિપ્પણ ૨ । અને જૈન અંગ **ઉપાસકદર્શાંગ** સૂત્રમાં 'સ્પષ્ટ' અર્થમાં 'પેયાલ' શબ્દ વપરાયો છે.

ઉદાહરણગાથા—

પૂરોહિં અપેઆલ પેસંગમનમિશ્ન ! શલ્લસું સ્વક્ષેત્રે ।

વારિદ્રથપેલ્લિય ! અપેજ્જલકણિશૌઃ યદિ અસ્તિ પુંડરિશ્ન ॥૪૨૪॥

હે કાર્યને નહિ બળનાર, દારિદ્ર્યથી પીડિત ! જો તારે માપ
(વનાનાં-ઘણાં-કણસલાંનું) કામ હોય તો પોતાના ખેતરમાં માપ ધિનાનો
ઘણો-કચરો-ખાતર-નાખ.

પેરિજ્જં સાહાય્યે, પેચ્છઓ દષ્ટમાત્રામિલાણુકે ।

પિચ્છે પેહુળં, પેંડલો રસે, ગોપકે પેંડારો ॥૫૨૦॥

પેરિજ્જ-સાહાય્ય

પેચ્છ-પ્રેક્ષક-દેખતાં ચ અમિલાષ
કરનારો

પેહુળ-પેહુળ-પિચ્છ-પીછું

પેંડલ-રસ

પેંડાર-ગોવાલ-ગાયોને પાલનાર

પેહુળ-પેંડલ-‘પેહુણ’ અને ‘પેંડલ’ નો જે અર્થ મૂળમાં ખતાવ્યો છે તે જ ગોપાલ નામના દેશીસંગ્રહકારે ખતાવ્યો છે, તે કહે છે કે--
‘પેહુળ-વેડયશ્ચો પિચ્છે ચ રસે ચ શાલ્લસ્યૌ’ [] અર્થાત્ પેહુણ-
પીછું. પેંડલ-રસ. મૂળપાઠ ‘પેંડલો રસે’ છે. આ પાઠ ઊપરથી જે દેશી-
સંગ્રહકારો ‘પેંડલોડરસે’ આવેા અકારપ્રક્ષેપવાળો પાઠ કટપી તેનેા ‘અરસે’
એવો અર્થ ખતાવે છે તો તેમ કરવામાં તેઓની મૂઠતા સમજવી.

પેંડાર-દેશીસંગ્રહકાર દેવરાજ કહે છે કે ‘પેંડારો મહિષોપાલઃ’
અર્થાત્ પેંડાર એટલે ભેંસોને પાળનારો.

ઉદાહરણગાથા--

શિશ્વિપેહુળઅવતંસઃ પીનઃ પયઃપેંડલેણ પેંડારો ।

મન્મથકૃતપેરિજ્જો મક્કકહારિણીનાં પેચ્છઓ જાતઃ ॥૪૨૫॥

મોરનાં પીંછાનાં છોગાવાળો, હૃદના રસદ્વારા પુષ્ટ થયેલો એવો
ગોવાળ, મન્મથે કરેલી સહાયતાને લીધે ભતવારીઓને-ભાત
લાવનારીઓને ભેતાં જ તેમનેા અભિલાષી થયો.

૧ પાલિશબ્દોનો કોશ ‘અમિવાનપ્પદીપિકા’માં ‘પતત્તં પેહુળં પત્તં’ (સ્ત્રો. ૬૨૭) ‘પેહુળ’ શબ્દ ‘પીછાં’ અર્થમાં નોંધેલો છે. ‘પેહુળ’-‘પેહુળ’ ૨ હેમચંદ્ર અનેકાર્યસંગ્રહમાં ‘પિંડાર’ શબ્દનો ‘મહિષોપાલક’ (ભેંસોનો પાલનાર) અર્થ આપે છેઃ કાં. ૩ સ્ત્રો. ૫૭૧)

પેંડોલી-પેરણ-પેંહવવા ક્રીડા-કાર્ધસ્થાન-સરૂપુ ।
પેંહવો કણવણિજિ, પેસણચારી ચ દૂત્યામ્ ॥૫૨૧॥

પેંડોલિ—ક્રીડા-રમત
પેરણ—ઝમું રહેલું
પેંહવવ—સાંઢું-તરવાર

પેંહવ—'ફલિયો'-કણિયો-દાણાનો વેપારી
પેસણચારી—'પેસણચારી-કામ કરનારી
-દૂતી

પેંહવ—પ્રેક્ષતે-પશ્યતિ-જુષ છે: [૮-૪-૧૮૧]

પેંહવ—પ્રેલભતિ-ક્ષિપતિ-ફેંકે છે: [૮-૪-૧૪૩]

પેંહવ—પ્રસ્થાપયતિ-પ્રસ્થાન કરાવે છે: [૮-૪-૧૭]

આ ધાતુઓને, ધાત્વાદેશોમાં સાધી બતાવ્યા છે માટે અહીં નથી કહ્યા.

ઉદાહરણગાથા--

પેંહવદુહિત્પેંડોલિલમ્પટઃ પેરણં કરોષિ કસ્માત્ ।

ન વિના પેસણચારિં ભવન્તિ કાર્યાણિ પેંહવવહસ્ત ! ॥૪૨૬॥

કણિયાની દીકરી સાથે ક્રીડામાં લ'પટ થયે છે એવેા તું શા માટે ઊભું રહેવાનું કરે છે-શા માટે ઊભો છે ? ખડ્ડને હાથમાં રાખનાર છે ! દૂતી વિના કાર્યો થતાં નથી.

વે વાળા શબ્દો પુરા થયા.

[વે વાળા શબ્દો શરુ થયા]

પોટું ઉદરે, પોચ્ચં સુકુમારે, યૂથનાયકે પોંહો ।

કાચે ભવતિ પોત્તી, ગ્રામપ્રધાને પોયાઓ ॥૫૨૨॥

પોટ—પેટ-ઉદર

પોચ્ચ—પોચું-સુંવાલું

પોંહ—જૂથનો નેતા

ઉદાહરણગાથા—

તાં પોચ્ચં તનુપોટું મુક્ત્વા પોયાયપોંહ ! નિજગૃહિણીમ ।

હાલિકમહિલામ પતાં રમયસે ન તદ્ મન્યસે પોત્તિ-મણિમેદમ્ ॥૪૨૭॥

હે મુખીઓના બૃથના નાયક મુખી ! સુંવાળી, પાતળા પેટવાળી એવી તેણીને-પોતાની ગૃહિણીને-મુકીને તું ખેડવાયાની એ સ્ત્રીને રમાડે છે, તેથી એમ બણાય છે કે તું મણિ અને કાચનો લેહ સમજતો નથી

પોત્તી—કાચ

પોયાઓ—ગ્રામનો મુક્તી

૧ ગુજરાત પ્રાંતની ગુજરાતી ભાષામાં 'દાણાનો વેપારી' માટે 'ફલિયો' શબ્દ

વપરાય છે. ૨ 'પેસણ' શબ્દે કાર્ય-જુઓ ગા૦ ૫૧૯ ।

૩ સરસ્વાતો 'પુત્ર' ગા૦ ૫૧૪ ।

દુઃસ્થે પોસિઓ, પોણિયા સૂત્રહૃતે તર્કો ।

પોઅંડો મુક્તમયે, પોઝા કરીષાગ્નો ॥૫૨૩॥

પોસિઅ—પ્રોષિત—દુઃસ્થ—રાંક—દુઃસ્ત્રી

પોઅંડ^મ—મયથી મુક્ત

પોણિયા^૧—પૂણો—સૂતરથી મરેલી ત્રાક

પોઝા—છાણાંનો અમ્મિ

પોઅંડ-બીજા દેશીસંગ્રહકારો 'પોઅંડ'નો અર્થ 'પળ' બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

દાલિકજ્વાલિતપોઝઅધૂમ દૃષ્ટા પોણિયં ત્યક્ત્વા ।

પોસિયગૃહ્ણી ક્ષેત્રમ્ ઊત પોઅંડા નિશાયામ્ અભિસરતિ ॥૪૨૮॥

ખેડૂતે સળગાવેલાં છાણાંની આગના ધુંવાડાને જ્વેર્ધને, સૂતરથી મરેલી ત્રાકને તણને ભયથી મુક્ત એવી રાંકની કે પ્રવાસીની સ્ત્રી રાત્રીએ ખેતર તરફ અભિસરે છે, જ્વે-તજ્વર કર.

પોઆઓ વૃષમે, પોઅંતો શપથે, પોત્તઓ વૃષણે ।

પોલિય-પોહણ-પોરચ્છા શૌનિક-લઘુકમત્સ્ય-પિશુનેષુ ॥૫૨૪॥

પોઆલ—વૃષમ-બઠદ

પોલિય—શૌનિક-શિકારી

પોઅંત—શપથ-સોગન

પોહણ^૨—પોતાધાન-નાનું માછલું

પોત્તઅ—પોતો-વૃષણ-અંડકોશ

પોરચ્છ—દુર્જન-ચાહિયો

ઉદાહરણગાથા—

તાં રે પોહણગન્ધિ સપોત્તપોઆલઊ વ્થ રમયિત્વા ।

પોરચ્છ ! કમ્મપોલિય ! હ્વાનીં પુનઃ કરોષિ પોઅંતે ॥૪૨૫॥

રે કર્મથી શિકારી જેવા હે આડિયા ! અંડકોશવાળા બળદની પેઠે તું નાના માછલાના ગંધવાળી જેવી તેણીને રમાડીને હમણાં વળી શપથો લે છે—સોગન ખાય છે.

પોહ્ય-પોયહ્યા નિદ્રાકરી લતા, પોહ્યો ચ કાન્દવિકે ।

પોલચ્ચા ચ્વેટિતભૂઃ, કુસુમ્મરક્તે પોમરયં ॥૫૨૫॥

૧ સરસ્વાતો પૂણી ગા૦ ૫૧૮ ।

૨ હેમચન્દ્ર, 'પોગળ' શબ્દનો 'વિકલ અંગવાલો' અર્થ બતાવે છે (અભિધાન૦ કા૦ ૩ શ્લો૦ ૧૧૯)

૩ અમરકોશકાર (કા૦ ૧ વારિવર્ગ શ્લો૦ ૧૯) અને હેમચન્દ્ર (અભિધાન૦ કા૦ ૪ શ્લો૦ ૪૧૩) 'નાના માછલા' અર્થમાં 'પોતાધાન' પ્રા૦પોઆહાણ-શબ્દ આપે છે.

पोइया }
 पोअइया } ऊंघ लवमारी वेल
 पोइभ— } 'आपू'पिक { कंदोई—मालपूडा
 } पू'पिक { बनावनार—मीठाई
 बनावनार

पोलचचा—खेडेली भों
 पोमर }
 पोमरथ } कसुंवे रंगेल वल्ल

पोइअ—बीजा देशीसंग्रहकारो 'पोइअ'ने। अर्थ 'आगियो-अणुओ' अतावे छे।

पोऊ—पोऊइ—पूत्करोति—व्याहरति—ओले छे: [८-४-७६] 'पोऊ' धातुनी साधना, धात्वादेशीमां करेली छे माटे तेने नथी लख्यो।

उदाहरण्यथा—

गोइयचुटणमिषतः पोअइयवने पोइयगृहिणी ।

पोलचचक्षेत्रकण्ठे सुपोमरा प्रेक्षस्व अभिसरति ॥४३०॥

'पोइया' नामनी निद्रा लावे ओवी लताने युं'टवाने अडाने, पोअ-इय' लताना वनमां, सारुं कसुं'अल वल्ल पहेरेली कंदोईनी स्त्री, ओडेली भूमिवाणा भेतरनी पासे अलिअरे छे, अणुओ।

हवे 'प' 'पा' वगेरे आदिवाळा अनेकार्थक शब्दो:

दृप्त-क्षमेषु पक्को, पत्तणं इषुफल-पुहेषु ।

पइयं भर्त्सित-चक्रेषु, पप्फुअं दीर्घ-उड्डीयमानेषु ॥५२६॥

पक्क—१ पक्व-दृप्त-दर्पवाळो-गर्विष्ठ २
 समर्थ

पइय—१ तिरस्कृत २ पदक-पैयुं-पैडुं
 पप्फुअ—१ लंबुं २ प्रलुप्त-ठेकेल-ऊडेल

पत्तण—१ पत्रणा-वाणतुं फलं २ पुंस

वृत्ति-यवनीषु पडिल्ली, पउणो व्रणरोह-नियमभेदेषु ।

अतिशोभमाने भग्ने प्रियंवदे पक्कणी चैव ॥५२७॥

पडिल्ली—पट+इल्ल-१ वाड २ पडदो
 पउण—१ प्रगुण-घातुं रुद्धावुं-सारुं थवुं
 २ विशेष प्रकारनो नियम

पक्कणी—१ अतिशोभतुं २ मांगेल ३
 मीठाबोली

१ अमरकोशकारे अने अभिधान०मां भान्चार्य हेमचन्द्रे पण 'कंदोई' अर्थ माटे "आपू'पिकः कान्दविकः भक्ष्यकारः" (द्वि० कान्द वैश्यवर्ग स्लो० १८) 'आपू'पिक' शब्द नो'धेल छे अने 'अपू' के 'पू'प' शब्दने (कां० २ वैश्यव० प्रलो० ४८) 'पूडा' वा 'मालपूडा' अर्थमां बतावेल छे।

२ सरखावा 'पपुअ' गा० ४७४ ।

ज्ञातरस-विरल-मार्गेषु पइट्टो, गण-गुहासु पवभारो ।

कांकिल-जारेषु पंसुलो, पउत्थं गृह-प्रोषितेषु ॥५२८॥

पइट्ट- प्रायश्च-१ जेणे रसने जाणरो छे
ते २ विरल ३ मार्ग । मराठी-पेठ-
रविवार पेठ
पवभार- १ 'प्राग्भार-समूह २ गुफा

पंसुल-१ कोयल २ पंसुल^२-व्यभि-
चारी-जार
पउत्थ-१ परत्य-गृह-घर २ प्रोषित-
प्रवासे गयेल

वृत्तिगिरे तथा मार्गे दुःशीले कण्ठदीनारे ।

कण्ठच्छिद्रे तथा च दीननादे पपरो च ॥५२९॥

पप-१ वाडगुं छीडु २ पगेहं-मार्ग ३ दुःशील ४ कंठदीनार नामतुं एक घरेणुं
-जेमां सोनैया अथवा गंभी जेवा त्रिकका लटकावेला होय ५ कंठनुं छिद्र ६ क्षीण
शब्द अथवा दीनता सूचक शब्द ।

लघुपिठरे पडुल्लं तथा चिरकालप्रसूते ।

पत्तट्टो ज्ञातव्यः बहुशिक्षित-सुन्दरेषु च ॥५३०॥

पडुल्ल-१ नानी धाळी २ घणा लांबा
समये वीआयेल-वहेलुं न हि वीआयेल

पत्तट्ट-१^२प्राप्तार्थ-बहुशिक्षित २ सुन्दर

असहन-समर्थकेषु च पचचलो पकणो चैव ।

पव्वज्जो नख-शर-शिशुमृगेषु, गण-स्तस्तरेषु पत्थारी ॥५३१॥

पचचल } —१ असहनशील २ प्रत्यल-
पकण } समर्थ

पव्वज्ज-१ नख २ शर ३ मृगतुं वचुं
पत्थारी-१ समूह-पथारो २ पथारी

कर्पासे स्वेदे पलसं, पीडित-पतित-भीरुषु परद्धं ।

पडुत्थी बहुदुग्धायां पारीहारिण्यां च ॥५३२॥

पलस-१ कपासतुं फळ-सिद्धं २ परसेवो

परद्ध-१ पीडित २ पतित ३ भीरु-भीकण

पडुत्थी-१ बहु दूधवाळी २ दोहनारी

१ अचार्य सिद्धसेन दिवाकरे पोतानां कल्याणमंदिरस्तोत्रमां 'प्राग्भार'
'समूह' अर्थमां वापरेलो छे:- "प्राग्भारसंभृतनभांसि रजांसि रोषात्" (कल्याणमंदिर०
श्लो० ३१)

२ 'पंसुल' शब्दने 'स्वैरी-व्यभिचारी' अर्थमां महाकवि कालिदासे रघुवंशमां
वापरेलो छे:- 'अपांसुलानां धुरि कीर्तनीया' (सर्ग २ श्लो० २).

३ जैनआगमोमां ज्यां श्रावकोनो बहुश्रुततातुं-श्रुताभ्यासनी विपुलतातुं-वर्णन
थावे छे त्यां शब्दे 'लद्धट्ट'- (लब्धार्थ), 'गहियट्ट'- (गृहोत्तार्थ) एवा शब्दो वपरायेला छे

પરી--પરીફ-પરૈતિ-ભ્રમતિ-મમે છે: [૮-૪-૧૬૧]

પરી--પરીફ-ક્ષિપતિ-કેકે છે: [૮-૪-૧૬૩]

આ ધાતુ ધાત્વાદેશમાં સાધી ઇતાવ્યા છે માટે અહીં નથી જણાવ્યા.

પરિરિક્તં ચ વિશાલે ઇકાન્તે તથા ચ શૂન્યે ।

પરિહૃત્યં પટુ-મન્યુષુ, મીત-મગ્નેષુ પહિસિદ્ધં ॥૫૩૩॥

પરિરિક્ત--૧ વિશાલ ૨ પ્રતિરિક્ત-ઇકાન્ત
૩ શૂન્ય

પરિહૃત્ય--૧ પટુ-ચતુર ૨ મન્યુ
પહિસિદ્ધ--૧ મીત ૨ માંગેલ

પયલાઓ હર-સર્પેષુ, પરિબંતો નિસિદ્ધ-મીરુષુ ।

દ્વા:સ્થ-આકૃષ્ટિ-મહિષીષુ પયહ્ણિ-પારિહૃટીઓ ॥૫૩૪॥

પયલાઓ-૧ હર ૨ સર્પ

પરિબંત-૧ નિષિદ્ધ ૨ મીરુ

પયહ્ણિ } --૧ દ્વાર ઊપર રહેનારી-
પારિહૃટિ } પ્રતિહારી ૨ પ્રકર્ષણ-આકર્ષણ
૩ પરેટુ-પારેટ-મેશ-લાંબા
કાલે વિયાનારી મેશ

પારિહૃટી--મૂલમાં માત્ર 'મહિષી'-'લે'શ' એટલું જ કહેલું છે તો પણ
અહીં 'પારેટ લે'શ' અર્થ સમજવાનો છે.

આ ત્રણે અર્થને લગતા સંવાદો આ છે--દેશી સંગ્રહકાર ગોપાલ
કહે છે કે

“પયહ્ણી સ્યાત્ પ્રતીહારી”

“આકૃષ્ટિ: પારિહૃટી પયહ્ણી ચેતિ વિહોયા”

“દ્વા:સ્થા ચ પારિહૃટી આકૃષ્ટિ: પારિહૃટી સ્યાત્”

[]

પયહ્ણી--૧ પ્રતીહારી ૨ આકૃષ્ટિ-આકર્ષણ ૩ પારેટ

પારિહૃટી--૧ પ્રતીહારી ૨ પારેટ ૩ આકૃષ્ટિ

બીજો દેશીસંગ્રહકાર દેવરાજ ગોકુલપ્રકરણમાં કહે છે કે

“પરિહારિણી-પયહ્ણી-પહિચ્છયા પારિહૃટી” । [] અર્થાત

પરિહારિણી } ‘પારેટ’-‘વોઆયા’ને જેને બહુ સમય થયો હોય તેવું પ્રાણી’ એ અર્થમાં
પયહ્ણી } ‘પરિહારિણી’, ‘પયહ્ણિ’ અને ‘પહિચ્છયા’ શબ્દોને સમજવાના છે.
પહિચ્છયા }

વૃત્તિ-મૂર્ત્તેષુ પરિબંધી, પહેળયં લામન-ઉત્સવેષુ ચ ।

પહુઆલિયં પટુકૃત-પરિતાડિત-ધારિતેષુ ચ ॥૫૩૫॥

परिभङ्गि—१ परिभृति—वाङ् २ परिजड ?—मूर्ख

पहेणय—१ लाणुं २ उत्सव

पडुआलिय—१ पट्टकृत-पट्टकारित—मूढे अचतुर पण पछी चतुर थयेओ २ ताडित

३ धारित

पव्वाल—पव्वालइ—प्रह्लावयति—प्लावित करे छे : [८-४-११]

पव्वाल—पव्वालइ—छादयति—ढांके छे : [८-४-२१]

पयल्ल—पयल्लइ—शिथिलीभवति—दीलुं थाय छे : [८-४-७०]

पयल्ल—पयल्लइ—लम्बते—लटके छे : [८-४-७०]

पम्हुस—पम्हुसइ—विस्मरति—वीसरे छे : [८-४-७५]

पम्हुस—पम्हुसइ—प्रमृशति—स्पशे छे : [८-४-१८४]

पम्हुस—पम्हुसइ—प्रमुष्णाति—छूटे छे : [८-४-१८४]

पक्खोड—पक्खोडइ—विकोशयति—तरवारने म्यान वगरनी करे छे : [८-४-४२]

पक्खोड—पक्खोडइ—शीयते—पातल्ल करे छे : [८-४-१३०]

पलोट्ट—पलोट्टइ—प्रत्यागच्छति—सामे आवे छे : [८-४-१६६]

पलोट्ट—पलोट्टइ—पर्यस्यति—ठलट्ट करे छे : [८-४-२००]

पडिसा—पडिसाइ—शाम्यति—शांत थाय छे : [८-४-१६७]

पडिसा—पडिसाइ—नश्यति—नासे छे : [८-४-१७८]

आ धातुअने धात्वादेशना प्रकरणुमां साध्री अताव्या छे माटे
अहीं लख्या नथी.

परिभुक्त-वध्नापित-पालितेषु पडिअग्गिअं चैव ।

पविरंजओ च भणितः स्निग्धके कृतनिषेधे च ॥५३६॥

पडिअग्गिअ—१ परिभुक्त २ वधावेळ ३ पाकेळ

पविरंजअ—१ स्नेहयुक्त—रिन्ध २ जे निषेधेळ छे ते

पडिअग्गिअ—‘अनुपन्निता-पाछण गयेल’ अर्थ होय त्यारे ‘पडिअग्गिअ’
नी सिद्ध ‘अनुपन्निता’ना आदेश ‘पडिअग्गिअ’ उपरथी करवानी छे:

[८-४-१०७]

पविरंजअ—‘अग्गिअ-आंगेअ’ अर्थ होय त्यारे ‘पविरंजिअ’नी साधना
‘अग्गिअ’ना आदेश ‘पविरंजिअ’ उपरथी करवानी छे; [८-४-१०६]

शरभे व्याघ्रे च पक्कसावओ, पासं अक्षि-विरूपेषु ।

पालो शौण्डिक-जोणेषु, भक्त-इक्षुषु पाऊ च ॥५३७॥

પક્ષસાવમ—પક્ષ્યાપદ-૧ શરમ ૨ વાષ
પાસ—૧ 'આંસ ૨ વરવું-૧'કરૂવું

૧ પાલ—૧ દારુ વેચનાર ૨ જૂઠું
૧ પાલ } ૧ માત-માતું ૨ શેરહી
પાડય }

પાસ—બીજા દેશીસંપ્રદકારો 'પાસ' ના જે જે અર્થો ઊપર આપ્યા છે તે ઠરતાં વધારે પણ જે અર્થો જણાવે છે :

પાસ—૧ દાંત ૨ પ્રાસ-કુંતું-ભાણું

પાડય--પાડ શબ્દને સ્વાર્થિક ક પ્રત્યય લગાડતાં પાડય શબ્દ બને છે

ચર્ચ-પટ્ટુ પાડુવકો, વિપ્લુત-પ્રતિસારકેષુ પાલપ્યો ।

હંસે વૃષે અમ્બુજે પાડલો, દ્વાર-તિર્યંકુ પાસલ્લં ॥૫૩૮॥

પાડુવક—૧ ચર્ચન-સમાલમન-૨ પટ્ટુક
-ચતુર

પાડલ-પાટલ-૧ હંસ ૨ બલદ ૩ કમળ
પાસલ-૧ બારણું ૨ તીરહું-આહું

પાલપ્ય—૧ વિપ્લુત ૨ પ્રતિસાર-નિપુણ

પૂર્વકૃતકર્મપરિણતિ-આચેટક-પીઢિતેષુ પારદ્ધં ।

તુલ્યનિષેધે સદ્દશે સમુદાચારે ચ પાહિસિદ્ધી ચ ॥૫૩૯॥

પારદ્ધ—૧ પ્રારબ્ધ-પૂર્વે કરેલ કર્મનું ફલ
-મામ્ય ૨ પાપર્થિ-શિકાર ૩ પીઢિત

૧ પાહિસિદ્ધિ—૧ સરખો નિષેધ ૨
સરખું ૩ ભિક્ષા માટે ઈમણ

૧ 'દેખવું-જોવું' અર્થમાં વેદિક 'સ્પશ' ધાતુ છે, સં૦ 'પશ્ય' 'સ્પશ'નું ઉચ્ચારણાંતર છે. પ્રસ્તુત 'પાસ' અને 'સ્પશ-પશ્ય' એ એકબીજા સરખાં છે.

૨ 'છાત્રપાશ' એટલે 'અધમ છાત્ર' એ રીતે 'પાશ' શબ્દનો 'અધમ-વિરૂપ' જેવો અર્થ સંસ્કૃતકોશકારોએ પણ નોંધ્યો છે : (અનેકાર્થસંગ્રહ કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૫૩૮)

૩ 'દારુ વેચનાર' અર્થમાં સં૦ કલ્યપાલ (માષા-કલાલ) શબ્દ પ્રતીત છે. પ્રસ્તુત 'પાલ' એ 'કલ્યપાલ'ને અલ્પો અંશ હોઈ 'મામા સત્યમામા' ન્યાયે 'કલ્યપાલ'ના મૂળ અર્થને સૂચવે છે.

૪ નાના ચાલકોને માટેની ચાવાની વસ્તુને સાઠ ગુજરાતીમાં 'બાડ' શબ્દ વપરાય છે.

૫ માષામાં 'મામ્ય' અર્થનો 'પ્રારબ્ધ' શબ્દ સુપ્રતીત છે

૬ "પાપર્થો રઃ" [૮-૧-૨૩૫] સુત્ર દ્વારા હેમચંદ્ર 'પાપ+શ્લદ્ધિ-પાપર્થિ' દ્વારા 'પારદ્ધિ'ની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે અને પોતાના કોશમાં 'પાપર્થિ' એટલે 'શિકાર' અર્થ જણાવે છે. (અભિધાન૦ કાં૦ ૩ શ્લો૦ ૫૧૧)

૭ "અતઃ સમૃદ્ધયાદૌ વા" [૮-૧-૪૪] સુત્રદ્વારા 'પ્રતિષિદ્ધિ-પાહિસિદ્ધિ

પાહુંગોરી વિગુણે મઘાસકે દઢવૃતૌ ચ ।

મશ્ક-ઉન્મત્તેષુ પિપ્પત્રો ચ, પિત્તુ-પૂણિયાસુ પિત્તલી ચ ॥૫૪૦॥

પાહુંગોરી—૧ વિગુણ-ગુણહીન ૨ મઘમાં
આસક ૩ મજ્જૂત જાડ

પિપ્પત્ર—૧ મચ્છર ૨ ઉન્મત્ત

પિત્તલી—૧ કપાસ ૨ રુની લતા-પૂળી

પાહુંગોરી—‘પાહુંગોરી’ નેા જે અર્થ મૂળમાં બતાવ્યેા છે તેનેા સંવાદ આ પ્રમાણે છે: “પાહુંગોરી ચ વૃત્તિઃ દીર્ઘા” યસ્યા વિવેચનં પરિતઃ” [] અર્થાત્ જે વાડની આસપાસ લાંબુ વિશેષ વેળન હોય તે વાડ ‘પાહુંગોરી’. આ વચન કોઈ દેશીસંગ્રહકારનું છે.

ગણ્ડતુળ-ચીરી-ઘમેષુ પિલ્લિરી, પિપ્પરો વૃષે હંસે ।

વાઘવિશેષ-વિવર્ણેષુ પિહંડો, વ્યાગ્ર-સિંહકાઃ પુલ્હી ॥૫૪૧॥

પિલ્લિરી—૧ ઘંડુ નામનું ઘાસ ૨ ચીરી
એક પ્રકારનું જંતુ ૩ ઘામ

પિહંડ—૧ વિશેષ પ્રકારનું વાજું ૨ કઢૂપું

પુલ્હી—૧ વાઘ ૨ સિંહ

પિપ્પર—૧ બઢદ ૨ હંસ

તરુણ-ઉન્મત્ત-પિશાચેષુ પુયાઈ, વદન-વિન્દુષુ પુલ્હિંગં ।

પૂસો હાલ-શુકેષુ, પેહ્લા મિત્તિ-દ્વાર-મહિષીષુ ॥૫૪૨॥

પુયાઈ—૧ તરુણ-જુવાન ૨ ઉન્મત્ત ૩
પિશાચ

પૂસ—૧ સાતવાહન રાજા ૨ પોષ્ય-

પોષવા લાયક-પાઠવા લાયક-મુહો-પોપટ

પુલ્હિંગ—૧ વદન-મુલ ૨ વિદુ

પેહ્લા—૧ મિત્તિ-મીત ૨ બારણું ૩ મેંશ

પેહ્લા—કેટલાક દેશીસંગ્રહકારો કહે છે—‘પેહ્લા એટલે પાડો-મહિષ’

સ્વળ્લ વલયેષુ પેહં, પોઅ ધવવૃક્ષ-લધુકસર્પેષુ ।

આશ્વિનમાસોત્સવકે અપૂપકે તથા ચ પોઅલઓ ॥૫૪૩॥

પેહં—૧ પિંહ-વંહ-માગ ૨ વલય-
ગોલાકારનું કંકણ-બલોયું

પોઅલમ-આસો મહિનાનો ઉત્સવ ૨ પૂહલો

પોઅ—૧ ધવનું જાડ ૨ નાનો સાપ

પોઅ—‘બાલક’ અર્થવાળા ‘પોઅ શબ્દને સં ‘પોત’ ઉપરથી લાવવો.

પોઅલમ—‘પોઅલમ’ નેા જે અર્થ મૂળમાં બતાવ્યેા છે તે માટેનેા કોઈ દેશીસંગ્રહકારનેા સંવાદ છે, જે આ પ્રમાણે છે:

‘મર્તા મુક્તે પૂપં યત્ર ગૃહિણ્યાઃ કરાત્ સમાદાય ।

૧ જનમકોશમાં (કાં૦ ૨ શત્રવર્ગ શ્લો૦ ૧૦૬) ‘વિત્તુ’નો અર્થ ‘કપાસ’ બતાવેલો છે. પ્રસ્તુત ‘વિત્તલી’ સં વિત્તુ પ્રાં ‘વિત્ત+લ-વિત્તલ’—વિત્તલી

આશ્વયુજે પોઝલ્લો સ ઉત્સવઃ અપૂર્વમેદશ્ચ' [] અર્થાત્
આસો મહિનામાં થતા જે ઉત્સવમાં ભરથાર, સ્ત્રીના હાથમાંથી
લઈને પૂડલો ખાય તે ઉત્સવનું નામ 'પોઝલ્લ' અને 'પોઝલ' અર્થે
એટલે એક પ્રકારનો પૂડલો-એ તેનો ખીન્ને અર્થ.

बीजा देशीसंग्रहकारो उडे छे के "पोझल" એટલે બાલવસંતનો
પ્રારંભ''

૫ વગેરે આદિવાળા બધા શબ્દો પુરા થયા

[ફ, ફ, ફિ વગેરે આદિવાળા શબ્દો]

ફગૂ મધુક્ષણે, ફલહો વવળી, ફસુલ-ફંસુલા મુક્તે ।

ફરઓ ફલકે ચ, ફંસુલી ચ નવમાલિકાયાં ચ ॥૫૪૪॥

ફગુ—^૧ફલુ-વસંતનો ઉત્સવ-ફાગ

^૨ફલહિ—કવાસ

ફસુલ } પાંશુલ-મુક્ત

ફંસુલ }

ફરબ—^૩ફલક-ફલક-વાટિયું-ઢાલ

ફંસુલી—નવમાલિકાની લતા

ઉદાહરણુગાથા—

ફિ રે ! ફેરસિ (વિરયસિ) ફરયં ફલહીલતાહસ્ત ! ફંસુલહીક ! ।

ફગુમિમ ફંસુલિઘને સ્ખલન્તિ કામફસુલા શરા નાત્ર ॥૪૩૨॥

હાથમાં કપાસની લતા વાળા અને મુક્તલગ્ન હે ! તું શા માટે ઢાલને
ફેરવે છે ? ઘણી નવમાલિકાનાં લતાઓથી ગીચ અનેલા વસંતના ઉત્સવમાં
કામમુક્ત બાણેા અહીં સખલના પામતા નથી.

ફલિયારી દૂર્વાયામ્ ફસલિય-ફસલાણિયા કૃતવિભૂષે ।

ફંફસઓ લતામૈદે, ફિફકી હર્ષે, ફારિમે ફિપ્પં ॥૫૪૫॥

ફલિયારી—હરિયાલી-ધરો

ફસલિય } જેણે વિમૂષા-શામા-કરી

ફસલાણિય } છે તે-સેલાણો

ફંફસબ—વિશેષ પ્રકારની વેલ

ફિફક—હર્ષ

ફિપ્પ—બનાવટી-કૃત્રિમ

ઉદાહરણુગાથા—

૧ 'ફાલુન'માં જે 'ફલુ' પદ છે તે અને પ્રસ્તુત 'ફગુ' એ બન્ને મઠ્ઠતાં છે.

૨ સરખાવો 'ફલહિ' ગા૦ ૪૬૬ ।

૩ સંસ્કૃત કોશમાં 'ઢાલ' માટે 'ફલક' તથા 'ફરક' શબ્દ સુપ્રતીત છે :

(અમર૦ કાં૦ ૨ ક્ષત્રિયવર્ગ સ્ત્રી૦ ૧૦ તથા અભિઘા૦)

ફંકસયમાલાફસલાણિઓ ચ ફલિયારિયાફસલિઓ ચ ।
 ફિપ્પગ્રહિલઃ જનાનાં ચિરચચ્ય હાસં જનયતિ ફિક્કિ ॥૪૩૨॥

વિશેષ પ્રકારની વેલની માળાથી વિભૂષિત અને ધરાથી વિભૂષિત થયેલો તે બનાવટી રીતે થેલો અનેલો. માણસોમાં હાસ્ય પેદા કરીને - માણસોને હસતા કરીને-હર્ષ ઉપજાવે છે.

ફિઙ્ઙો વામનકે, ફુવકા મિથ્યા, કેશબંધને ફુંટા ।

ફુવકી રજકી, ફુરિયં ચ નિન્દિતે, ફુંફુયા કરીવાગ્નિઃ ॥૫૪૬॥

ફિઙ્ઙ-વામન-ઢીચકો-ટોગળો

ફુવકા-ફોક-ફોગટ-મિથ્યા-લાટું

ફુંટા-કેશબંધ-કેશોની શાસ પ્રકારની
 રચના

ફુવકો--રજકો-બોબળ

ફુરિય-નિન્દિત

ફુંફુયા-છાળાનો આગન

ફુરિય-‘અલિત’ અને ‘દીક્ષ’ અર્થવાળો. ‘કુરિય’ શબ્દ સં’
 ‘સ્કુરિત’ ઊપરથી જ આવે છે.

ફિઙ્ઙ-ફિઙ્ઙ-સ્ફોટયતિ-અરયતિ-અષ્ટ થાય છે : [૮-૪-૧૭૭]

ફિઙ્ઙ-ફિઙ્ઙ-સ્ફોટયતિ-અરયતિ-અષ્ટ થાય છે : : [૮-૪-૧૭૭]

ફુઙ્ઙ-ફુઙ્ઙ-સ્ફુટયતિ-અરયતિ-અષ્ટ થાય છે : [૮-૪-૧૭૭]

ફુઙ્ઙ-ફુઙ્ઙ-સ્ફુટયતિ-અરયતિ-અષ્ટ થાય છે : [૮-૪-૧૭૭]

આ ચારે ધાતુઓ ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં સાધી બતાવ્યા છે માટે
 અહીં નથી જણાવ્યા.

ઉદાહરણગાથા--

સંકેતફુક્કિયગૃહે ફુવકાફિઙ્ઙં પ્રિયમ્ અફુરિયફુંટં ।

દૃષ્ટ્વા વિયોગફુંફુયતમ્ના તરુણી સુધાયામ્ ઇવ નિર્બુઙ્ઙિતા ॥૪૩૨॥

સંકેતવાળે ધોઅણને ઘેર ફેાગટના એટલે બનાવટી રીતે વામન અનેલા
 અને અનિન્દિત કેશબંધવાળા પ્રિયને જોઈને વિયોગરૂપ છાણાના અગ્નિથી
 તપી ગયેલી તરુણી સ્ત્રી કેમ જાણે અમૃતમાં ન બુડી હોય ?

ફુલંધુઓ અલિઃ, ફૂઓ લોહકારે, દરિદ્રકે ફેલ્લો ।

માતુલવધ્વાં ફેલાયા, વરુણે ફેણબંધ-ફેણવડા ॥૫૪૭॥

ફુલ્લંધુમ—ફુલ્લંધય^૧—ભમરો
ફૂલ—લોહવાર—લહાર
ફેલ—દરિદ્ર—ઝાઠસુ

ફેલાયા—માતુલનો પત્ની—મામી
ફેળવંધ } —ફેનબંધ^૨— { વરુણ—જાલનો
ફેળવહ } —ફેનપટ— { અધિષ્ઠતા દેવ

ઉદાહરણગાથા—

ઉત ફેલાયાઃ મુખં ફેળવહદિશયાઃ ફેલ્લફૂલપૃષ્ઠે ।

ફુલ્લંધુમો ઇવ ચુરુવાંત પથ ગતે ફેળવંધદિશમ્ અર્કે ॥૪૩૬॥

વરુણની દિશા—પશ્ચિમ દિશા—તરફ સૂર્ય ગયો ત્યારે વરુણની દિશા—
પશ્ચિમ દિશા—તરફ આવેલા હરિદ્ર લૂહારના ઘરમાં એ (માણસ), ભમરાની
પેઠે મામીના મુખને ચૂમે છે—એ તજર કર.

ફેલ્લસર્ણ પિલળે, ઉદ્ગમે ફોસો, ભયદરવે ફોંફા ।

ફેલ્લસર્ણ—ફિસલવું, લપસવું, ફલકાવું—
પસલાઈ પહવું

ફોંફા—ફુંફાહો મારવો—ભય પમાડનારો
અવાજ

ફોલ—ઝગલું

ફેલ્લસર્ણ—આ શબ્દમાં મૂળ 'ફેલ્લસ' પદ છે. 'ફેલ્લસ' એટલે 'લપસી
જવું'—પડી જવું—ફિસલવું. 'ફેલ્લસ' શબ્દ ક્રિયાસૂચક છે. 'અન' પ્રત્યય
અધિકરણના અર્થને સૂચવે છે અને માત્ર ક્રિયાને પણ સૂચવે છે. ફેલ્લસ+
અણ=ફેલ્લસણ. ફેલ્લસણ નો 'અણ' અધિકરણસૂચક હોય ત્યારે 'ફેલ્લસણ'
એટલે 'લપસણી જગ્યા' અને જ્યારે તે 'અણ' માત્ર ક્રિયાનો સૂચક હોય
ત્યારે 'ફેલ્લસણ' એટલે 'લપસવું'—'પહવું'. આ ક્રિયાસૂચક 'ફેલ્લસ' શબ્દ
જિપરથી જ 'ફેલ્લસઈ'—તે લપસે છે. ફેલ્લસિઝીણ—'લપસીને' વગેરે ક્રિયા-
વાચક અનેક રૂપો અને છે તથા ગુજરાતી 'લપસવું' અને હિંદી ફલસના
એ બંને ક્રિયાઓના મૂળમાં પણ આ 'ફેલ્લસ' પદ બંધ બેસે એવું છે.

ફોલ—બીજા વેશીસંગ્રહકારો ફિસ'ને બદલે ફિઅ' શબ્દ કહે છે

ઉદાહરણગાથા—

મૂચ્છત્રફોલકાલે તરુણીં હૃષ્ટા કરતિ તથા ફોંફિ ।

યથા ફેલ્લસર્ણે સ્વલિતાં ઘરતિ ધૂર્તઃ નિતમ્બે ॥૪૩૭॥

૧ અમરકોશમાં 'અમર' માટે 'પુષ્પલિહ'—(પુષ્પોનો આસ્વાદ લેનાર) શબ્દ છે.
૨ જોતાં ફુલ્લંધય'—(ફૂલોનો રસ પીનાર) શબ્દ પણ 'સ્તનંધય'નો પેઠે સમજવો

૨ સમુદ્રનાં પાણીનાં ફીળ માટે સં० 'ફેન' શબ્દ સુપ્રતીત છે. 'વરુણ' પાણીનો
દેવ છે તેથી તેનાં નામમાં (ફેળવંધ—ફેનબંધ અને ફેળવહ—ફેનપટ) 'ફેન' શબ્દ
વપરાયેલો છે. ફીળોથી બંધાયેલો હોય તે ફેળવંધ અને જેનાં કપડાં, ફીળનાં હોય તે ફેળવહ.

લોચછત્ર-બિલાડીના ટોપ-ઉગે છે તે વખતે એટલે ચોમાસાની ઋતુમાં તરુણીને જોઈને ધૂત એવો કુંફાડો મારે છે કે જેને સાંભળતાં જ લપસણી જગ્યામાં લપસેલી તરુણીને તે, નિતાંબમાંથી ધરી લે છે-પકડી લે છે.

‘ફ’ આદિવાળાથી માંડીને, ‘ફો’ આદિવાળા સુધીના અનેકાર્થક શબ્દો:

ફહં અહિભોગ-ફળેષુ, ફલી ચ લિજ્જે વૃષભે ચ ॥૫૪૮॥

ફહ—ફટા—૧ સર્પનું આજીં શરીર ૨ ફળા

ફલી—૧ લિજ્જ—ફલ પેદા કરનાર ૨ ફલ પેદા કરનાર—બહદ

યુક્ત—મલિનેષુ ફંસણં, અથ સારે સ્થાસકે ચ ફસલં ચ

ફેસો દર-સદ્ભાવેષુ, મુક્ત-વિસ્તારિતેષુ ફોડઅયં ॥૫૪૯॥

ફંસણ—૧ યુક્ત ૨ મલિન

ફસલ—૧ સાર-ફલસ-ઘેતરમાંથી

ઠતરેલો પાક ૨ સ્થાસક-તાસક

ફેસ—૧ પેષ-ત્રાસ ૨ સદ્ભાવ

ફોડઅય—૧ મુક્ત છૂટું ૨ વિસ્તારિત

ફેલાયેલ—ફોલાલ

ફંસ—ફંસઈ-વિસંવદતિ-વિસંવાદ કરે છે : [૮-૪-૧૨૧]

ફંસ—ફંસઈ-સ્પૃશતિ-બહકે છે : [૮-૪-૧૮૨]

ફુસ—ફુસઈ-માર્ષિટિ-સાફ કરે છે : [૮-૪-૧૦૫]

ફુસ—ફુસઈ-બ્રમતિ-ભમે છે : [૮-૪-૧૬૧]

આ ધાતુઓને ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં સાધી બતાવ્યા છે માટે અહીં નથી લખ્યા.

ફોડિયયં રાજિકાધૂમિતં ચ સિંહાદિરક્ષણવિધિશ્ચ ।

ફોડિયય—૧ રાણીની વધારેલું શાક વગેરે ૨ રાત્રીએ જંગલમાં સિંહ વગેરે જંગલી ઘાતક પ્રાણીઓથી બચવા માટેનો વિધિ-બચવા માટે જે કાઈ કરવું પડે તે

ફ તથા ફો આદિવાળા અનેકાર્થક શબ્દો પુરાં તથા

[આદિમાં ફ થી લઈને ફો સુધીના બધા શબ્દો પુરાં તથા]

હવે ‘વ’ ‘વા’ ‘વિ’ વગેરે આદિવાળા એકાર્થક શબ્દો :

વંધો મૃત્યે, વંભો વર્ષે, વપ્પ-વલિયા સુમટ-પોના: ॥૫૫૦॥

વંધ—વન્ધ-મૃત્ય-ચાકર

વંભ—વાધર-વાધરી

વપ્પ—સુમટ-વોર

વલિમ—વલિક-વલવાન-પુષ્ટ

૧ સરખાઓ ‘વાપા રાવલ’ને ‘વાપા’ શબ્દ

વપ્પ—બીજા દેશીસંપ્રદકારો કહે છે કે વપ્પ એટલે બાપ-પિતા

ઉદાહરણગાથા—

કાર્ષણિકવંધય ! ત્વં ગઢીપ ત્યક્ત્વા વ્યભકર્માણિ ।

રે બલિયવપ્પવૃહિર્ણો જલ્પન્ લભસે જ્ઞટિતિ ફલમ્ ॥૪૩૬॥

ખેડુતના ચાકર ! રે ! તું ગાડીનાં વાધરી-વાધર-બાંધવી વગેરે કાર્યોને છોડીને પુષ્ટ એવી સુમટની ગૃહિણીના સંબંધમાં જેમ તેમ બબડતો-કહેતો, શીઘ્ર ફલને પામીશ.

બંધોલો મેલકકે, વવ્વાહો દક્ષિણકરે ।

વહલં પઢ્કે, હાસે વવ્કરં, વદ્વઓ ચ ત્રપુપટ્ટે ॥૫૫૧॥

બંધોલ—મેલો

વવ્વાહ—વાહુ ? જમણો હાથ-વાવહ

વહલ—^૧વહલ-પંક-કવરો

વવ્કર—^૨વર્કર-મરકરી-પરિહાસ-હસવું

વદ્વબ—ત્રપુપટ્ટ-ત્રોટી-કાનમાં પહેરવાનું

આમરણ

ઉદાહરણગાથા—

વવ્વાહગ્રહણક્ષણે વન્ધુરવંધોલ્લયમ્મિ તવ પ્રિયે ! ।

ચલવદ્વયાણ મૃગમદવહલિયબાલોનાં વવ્કરં સ્મરામઃ ॥૪૩૭॥

હે પ્રિયે ! તારા જમણા હાથને ગ્રહણ કરવાને સુંદરમેળાવાળો ઉત્સવ હતો ત્યારે જેમની કાનની તોટીઓ હલી રહેલી એવી અને કસ્તૂરીના પંકથી-લેપથી-લેપાએલી એવી સખીઓએ કરેલી મરકરી-પરિહાસ-ને સંભારિએ છિએ.

વપ્પીહ-બંધનીઓ ચાતક-હાલાહલેષુ ચ ।

તુમુલે વમાલ-બોલા ચ, વવ્વરી કેશરચનાયામ્ ॥૫૫૨॥

૧ સં. 'વહલ' એટલે વદ્.

૨ હેમચન્દ્ર 'વર્કરઃ પશુ-નર્મણોઃ' (અનેકાર્થ૦ કાં. ૩ પ્રલોક૦ ૫૭૬) કહીને 'વર્કર'નો 'હાસ્ય' અર્થ બતાવે છે. 'મરકરી' શબ્દ તથા પ્રસ્તુત 'વવ્કર'—વર્કર—વચ્ચે પણ સંબંધની શોધ કરવા જેવી છે

બપ્પીહ—બપ્પીહ—^૧બપ્પેયો—ચાતક
 બંમળો } —^૨બ્રાહ્મણી—હાલાહલ નામનો
 બંમળિયા } કોડો

બમાલ } —બુમાટો—કચ્છાટ
 બોલ }
 બચ્ચરી—^૩બર્બરી—બાબરી—કેશ—વાઠ—
 ઓઠવાની સાસ પ્રકારની રીત

બપ્પીહ—બમાલ—બોલ— કોઈ દેશીસંગ્રહકારો વપ્પીહ, વમાલ, વેલ-
 એ ત્રણે શબ્દોને દાંત્યોષ્ઠસ્થાનીય ‘વ’ આદિવાળા માને છે.

ઉદાહરણગાથા—

સા બંમળો ઇવ તપ્યતે તવ ચિરહોષ્મણા લુલિતબચ્ચરિયા ।

બપ્પીહબોલઘનાઘનબમાલકાલેડપિ નેવ નિર્વાતિ ॥૪૩૮॥

એની બાબરી હડી રહેલા છે એવી તે, તારા વિશ્વની
 ઊભા-તાંતાપ-ને લાંબે પ્રાહ્મણી-બાંમણી-ની પેઠે એવી તપી રહી છે કે
 ચાતકના અવાજવાળા અને મેઘના ગડગડાટવાળા સમયમાં-ચોમાસામાં-
 પણ શાંતિ પામતી નથી

ઇક્ષુસમતૃણે વરુઅં, ગો—કમલેષુ વડલ્લ—બંમહરા ।

બલવટ્ટી—વહુરાણા સઘ્વી—અસિધારા, શિવાયાં વહુરાવા ॥૫૫૩॥

બરુઅ—વરુ—શેરડી જેવું ઘાસ—લેખન—
 કલમ—કરવાનું કાલું

વડલ્લ—વેલ—વઠદ

બંમહર—^૪બ્રહ્મગૃહ—બ્રહ્માનું ઘર—આસન—
 કમઠ

બલવટ્ટી—સઘ્વી

વહુરાણા—^૫વ્યવહાર+અણિ^૬—વ્યવહારાણિ—
 તરવારની ધાર

વહુરાવા—^૬વહુરાવા—વહુ રાવ—અવાજ—
 કરનારી શિયાળ

૧ ‘ચાતક: સ્તોહર: બપ્પીહ:’ (અભિધાન ૧૦ ૪ શ્લો ૩૧૫) કહીને હેમચન્દ્ર
 ‘બપ્પીહ’ને સંસ્કૃત કહે છે

૨ ‘બ્રાહ્મણી રક્તપુરિલકા’ (અભિધાન ૦ કાં ૪ શ્લો ૩૬૫) કહીને રાત્રી
 પૂંજવાળા એક પ્રકારના કોડા માટે હેમચન્દ્ર ‘બ્રાહ્મણી’ પદને સંસ્કૃત કહે છે.

૩ ‘બર્બરસ્તુ...કેશચકલે’ (અનેક ૦ કાં ૩ શ્લો ૫૭૫) કહીને હેમચન્દ્ર
 વિશેષ પ્રકારનાં કેશરચના માટે ‘બર્બર’ શબ્દને સંસ્કૃત કહે છે. આપણા દેશમાં
 ‘બાબરી’ની પ્રથા ઘણી જુની જણાય છે એમ આ ‘બચ્ચરી’ શબ્દ સૂચવે છે.

૪ બ્રહ્માનું આસન ‘કમઠ’ છે માટે અહીં ‘કમઠ’ અને ‘બ્રહ્મગૃહ’—‘બંમહર’
 એમ બંને શબ્દોને પર્યાયરૂપ બતાવેલ છે.

૫ ‘તરવા’ માટે હેમચન્દ્ર ‘વ્યવહાર’ શબ્દ નોધે છે: (અભિધાન ૦ કાં ૩
 શ્લો ૪૪૬ ની ટીકા) આ જતાં ‘વ્યવહાર+અણિ’—‘વ્યવહારાણિ’ શબ્દ અને
 ‘વહુરાણા’ શબ્દ સરખાવવા જેવા છે.

૬ ‘વહુરાવા’ એટલે ‘ઘનો અવાજ કરનારી’. શિયાળ વહુ આરહે છે માટે ‘વહુરાવ:’

બપ્ફાડલ-વાડહ્લી-કેટલાક દેશોસંગ્રહકારો ને। એવે। મત છે કે 'વપ્ફાડલ' અને 'વાડહ્લા' એ રીતે એ બન્ને શબ્દો દંત્યૌષ્ઠસ્થાનીય 'વ' આદિવાળા છે.

ઉદાહરણગાથા—

અમર્ષવપ્ફાડલિયા વહુમુહ ! બાડલ્લિય વ્વ તૂષ્ણીકા ।

ન બલામોડીયોગ્યા વાલય ! પ્રેમ જલુ હન્તિ વલમહા ॥૪૪૦॥

હે ખલ ! એણી, અમર્ષને લીધે અતિજ્ઞની થએલી છે-તપી ગએલી છે અને તેથી જ પૂતળીની પેઠે સૂપ થઈ ગઈ છે. વાણિયાના પુત્ર હે ! એણી ખલાઠકારને-હઠને-યોગ્ય નથી. કારણ કે હઠવૃત્તિ પ્રેમને હણી નાખે છે.

વિગ્ગાઈ-વિઆયા યુગદિક્કીટાઃ, વીલબો ચ તાડહ્કે ।

અસને વીઅઓ. વીજમર્દનશ્વલકે વીયજમણં તુ ॥૫૫૫॥

વિગ્ગાઈ } દિક્કા-યુગ—જોડાજોડામાં
વિગ્ગાઈયા } રહેવારા જે કોડા-જે જે
વિઆયા } કડાઓ વચ્ચેના જોડામાં
સાથે રહે છે તે-વર્ગાં કે
વગાઈમામના કોડા

વીઅબ્ર—'અસન'નામનું વૃક્ષ-વીઆ'નું
જાડ
વીયજમણ—'વીઆ'ને મસલવાનું 'શ્વલ'

વીલબ્ર—તાડક-ઠાને પહેરવાનું 'વરેણું'
—કાનના વેહલા

વિગ્ગાઈયા—'બિગ્ગાઈયા' ને। જે અર્થ મૂલમાં બતાવ્યો છે તેને ટેકે। આપે એવું કોઈ સંગ્રહકારનું વચન આ પ્રમાણે છે:

“યૌ કીટૌ સંલગ્નૌ અમતૌ 'વિગ્ગાઈયા'સ્થાતૌ”

અર્થાત્ જે બે ડીડા સંલગ્ન રહીને-સાથેસાથ રહીને-અમે છે અને જેમની પ્રસિદ્ધ વિગ્ગાઈયા શબ્દથી લોકમાં ચાલુ છે.

અર્થભેદ—'વિગ્ગાઈયા વિઆયા' આ પ્રકારનું અભિમાનચિહ્ન નામે દેશોસંગ્રહકારનું સૂત્ર છે છતાં જે એક કોઈ સંગ્રહકાર 'વિગ્ગાઈયા'ને। અર્થ 'ચલચિત્તા'—ચિત્તાની ચંચળતા-બતાવે છે અને પોતે બતાવેલ અર્થની પુષ્ટિ માટે પ્રમાણ પણ્ય ટાંકે છે કે—

“યથા માં તિરઃ વૃતૌ ઉન્નમ્ય ગોપિકે ! પ્રલોકસે ।

વિગ્ગાઈઆઈ યાસ્યસિ કાર્યં તથા કામવાણાનામ્” ॥

૧ 'જહિમં' તથા 'જહેયં' પાઠાંતરરૂપે પૂનાની આવૃત્તિમાં નોંધેલ છે તેની સંગતિ આ પ્રમાણે છે જહિમં-યથા ઇમમ્-જેમ આને અથવા યથા ઇમામ્-જેમ આ સ્ત્રીને.

જહેયં—યથા એતમ્-જેમ એને અથવા યથા એતામ્-જેમ એણને-૨ સ્ત્રીને.

“હે ગોપિકા ! તું વાંકી વળીને વાડમાં મને જે રીતે તિરછી નજરે જુએ છે તે રીતે તો તું પોતે ચિત્તની ચંચળતા દ્વારા કામનાં બાણો તું લક્ષ્યપણું પામીશ-તું પોતે કામનાં બાણો તું લક્ષ્ય થઈશ.

આ રીતે આ ગાથામાં આવેલા ‘વિગ્ગાહયા’ શબ્દનો ‘ચિત્તની ચંચળતા’ અર્થ બતાવનાર કોઈ દેશીસંગ્રહકાર મહાસાહસિક જણાય છે. કારણ કે, આ બાબત ખુદ અભિમાનચિહ્ને પોતે જ પોતાનાં સૂત્રોની વ્યાખ્યામાં વિગ્ગાહયા શબ્દનો જે અર્થ બતાવેલ છે તે અર્થને જ અમે અહીં મૂળમાં નોંધેલ છે. મૂળમાં જણાવેલા અર્થ તું અભિમાન-ચિહ્ન તું સંવાદક વચન આ પ્રમાણે છે -

“સદ્ભાવસંહતા નિત્યં ચૈવ સંગતા ભવત ।

ન મુચ્ચન્તિ પર્કૈકં પુત્રક ! વિગ્ગાહયાઓ વિ” ॥

હે પુત્ર ! તમે સદ્ભાવથી ભેગા મળીને સંગત-સંપવાગા-થાઓ, બગાંઓ પણ સદ્ભાવ સાથે પરસ્પર સંગત હોય છે. અને સદાને માટે જ એક-બીજી સાથે સંગત રહે છે. એટલું જ નહિ, પણ તે બગાંઓ એક-બીજીને છોડતી નથી.

આ ઉદાહરણવાળા પદમાં અભિમાનચિહ્ને વિગ્ગાહયા શબ્દનો અર્થ ‘જે ક્રીડાઓ એક-બીજા સાથે જ રહે છે તે ક્રીડા’ એવો સ્પષ્ટ રીતે બતાવેલ છે પણ ચલચિત્તતા નો અર્થ બતાવ્યો નથી.

‘વિસકળ્ઠી’ શબ્દનો અર્થ બલાકા-મગલી-છે વિસકળ્ઠી શબ્દ સંસ્કૃતસમ છે માટે તેને અહીં આપેલ નથી.

[“બલાકા વિસકળ્ઠિકા”

વિસમિવ કળ્ઠોઽસ્વાઃ વિસકળ્ઠિકા વિસકળ્ઠિકા. इति अन्ये—

હૈમ અભિ. ૦ કાં. ૪, ૨ લો. ૦ ૩૯૯ સં.]

કોઈ દેશીશબ્દસંગ્રહકારે વીઅઅ શબ્દને બદલે વીઅણ શબ્દ નોંધે છે.

બોહદ-વિમેતિ-બીએ છે—ભય પામે છે. એ ક્રિયાપદનો વીહ ધાતુ અમે વ્યાકરણમાં બતાવેલ છે. જૂઓ ટાઠાપડા એથી અહીં બતાવ્યો નથી.

કેટલાક દેશીસંગ્રહકારે અહીં પણ વીલય ને બદલે વીલય તથા વીઅઅમણને બદલે વીઅઅમણ શબ્દ બતાવે છે અર્થાત એ જે શબ્દોને આદિમાં વકારવાળા બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

વિગ્નાદયા ત્રપિ સ્વલુ વરમ્, વિના પ્રિયં લોલપહિ કિમ્ અન્ન ? ।
 इति बीअजमणबीअयतले श्लाघते विआइयं बाला ॥४४१॥

બીજ મસળવાના ખળામાં બીઆના વૃક્ષની તળે :એકેલી કાઈ ખાલા-કુમારી-એમ કહે છે કે, 'અહીં પ્રિય વિના કાનના કુંડળોથી શું ? તે કરતાં તો ખગાંઆ સારી છે' એમ કહીને એ ખાલા ખગાંનાં વખાણ કરે છે.

बुत्ती पुष्पवत्याम्, बुक्का मुष्टौ, बुक्कणो काके ।
 वृन्दे बुंबुअं, बुंदिणी कुमारीसमूहे ॥ ५५६ ॥

बुत्ती-रजस्वला स्त्रः ।

बुक्का-बुकड-मुठ-मुकी

बुक्कण-क गडो

बुंबुअ-टोळ-वृंद

बुंदिणी-कुमारीओनु टोळ-समूह.

બીજ દેશીસંગ્રહકરે : બુક્કા નો અર્થ 'ચોખ્ખાની મૂઠી' કરે છે.

बुक्क-बुकड-बुक्कति गात्रे છે.

बुडड-बुडड-बुडडति-पुडे છે.

આ બન્ને ધાતુઓને વ્યાકરણમાં બતાવેલા છે. માટે અહીં લખ્યા નથી. [૮૧૪૯૮ તથા ૮૧૪૧૦૧]

ઉદાહરણગાથા—

अद्यापि न खलु बुत्ती सा बुंदिणिमध्ये खेलति मुग्धा ।

दासीबुंबुअबुक्कको इव बुक्कण ! मा खलु भव उत्तालो ॥४४२॥

તે મુગ્ધા ખરેખર હજી સુધી રજસ્વળા થઈ નથી, કુમારીઓના ટોળામાં તે રમ્યા કરે છે. જેની મૂઠીમાં દાસીઓતું ટોળું છે એવાની પેઠે હે કાગડા !-કાગડા જેવા ! તું ખરેખર ઉતાવળો ન થા.

बुक्कासारो भीरुः, बुलंबुला बुदबुदे चैव ।

बेलो स्थूणा, बेडो तर्याम्, इमश्रुणि बेडु-बोडुरया ॥५५७॥

बुक्कासार-भीकण-भीरु

बुलंबुला-परपोटो-बुदबुद-बुलंबुला

बेली-स्थूणा-लोढानी प्रतिमा-लोढानी

पत्ती अथवा थांभलो.

बेड-होडी-बेडा

बेडा } दाढी-मूठ.

बोडुर

बोडुरय

કેટલાક દેશીસંગ્રહકારો વેઢ ને બદલે વેઢ શબ્દ નોંધે છે.

ઉદાહરણગાથા—

રે વેઢિઅસુત ! બોકકડબોહર ! કિં તથ ઉદ્ગતા વેઢુા ।

નવોજલબુલંબુલાઓ વુક્કાસારો અસિ વેલિવોઢિતોઽપિ ॥૪૪૩॥

રે હોડીવાળાના છોકરા ! રે બોકકડા જેવી દાઢીવાળા ! શું તને દાઢી-મૂછ ભગી છે ? તું લોઢાની પૂતળીની જેમ શરમાળ છે છતાં નહીના પાણીના પરપોટાઓથી ખીકણ છે—ભીરુ છે—મથ પામે છે.

ધર્મિષ્ઠકે વોઢો, વોવ્વં ક્ષેત્રે, ચૂચુકે વોંડં ।

છાગે વોવ્કકઢો, વોદરં પૃથુઃ, પ્રવહ્ણે વોહિત્યો ॥૫૫૮॥

વોઢ—ધાર્મિક-ધર્મિષ્ઠ

વોઢવ-લેતર-વાવવા યોગ્ય લેતર

વોંડ-સ્તનનું ટેરવું

વોવ્કકઢ-વોવ્કકઢો છાગ

વોદર—પહોઢો

વોહિત્ય—પ્રહાણ-વોહિત્ય

ખીબ્બ દેશીસંગ્રહકારો 'વોઢ' નો અર્થ 'તરુણ' બતાવે છે.

શીલાંક નામનો સંગ્રહકાર 'વોંડ'ને બદલે 'વોંટળ' શબ્દ નોંધે છે.

ઉદાહરણગાથા—

વોઢાણ પુણ્યવોવ્વે વોદરસંસારસિન્ધુવોહિત્યમ્ ।

અવલમ્બમાનાનાં સમં વરવોંડા વોવ્કકઢી ઇવ પ્રતિભાતિ ॥૪૪૪॥

પહોળા સંસારરૂપ સમુદ્રમાં વહાણ સમાન સમને એટલે શમધર્મને અથવા સમતારૂપ ધર્મને અવલંબન કરનારાઓની સામે ધાર્મિકોના પુણ્યક્ષેત્રોમાં સ્તનના ઉત્તમ ટેરવાળી તેણી બોકકડીની જેવી લાગે છે.

સંમાર્જન્યાં વોહારી, વોહરો ચ માગધકે ।

વોહારી-સાવરળી-બુહારી-સંમાર્જની

વોહર-માગધક-ચારણ-વોધધર-વોધને
ધરનારો-જગાડનારો

ખીબ્બ દેશીસંગ્રહકારો 'વોહારી' શબ્દને બદલે વહુઆરી શબ્દ નોંધે છે.

વોહ્લ-વોહ્લહ-કથયતિ-બોલે છે. આ ક્રિયાપદના વોહ્લ ધાતુ અમે વ્યાકરણમાં બતાવેલો છે. [ટાહાર] માટે અહીં નોંધ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

વોહરમજ્જલધ્વનિના જ્ઞટિતિ મિથુનાનામ્ ઉત્તિષ્ઠમાનાનામ્ ।

રતત્રુદ્ધવદ્ધારમુક્તાઃ ઉત વોહારીધરાઃ ગૃહ્ણન્તિ ॥૪૪૫॥

ભાટ-ચારણના મંગળ ધ્વનિ વડે ઊઠતાં-જાગીને ઊભાં થતાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં જોડાંઓની રતિકીડાથી તૂટી ગયેલાં હારના મોતીઓને હાથમાં સાવરણી ધરનારી દાસીઓ વીણી લે છે-અહણુ કરે છે-જૂઓ.

આદિમાં વ થો વો સુધીના એકાચે શબ્દો પુરા થયા

હવે વગેરે આદિવાળા અનેકાચે શબ્દો

વહુળો ચોરે ધૂર્તે ચ, સુભગ-પનસેષુ વાળશ્ચ ॥૫૫૯॥

વહુળ-ચોર, ધૂર્ત-બે અર્થ

વાળ-સુભગ-સુન્દર, પનસ-પનસનું વૃક્ષ
અથવા પલ્લ-બે અર્થ

વિબોવણયં ક્ષોભે વિકાર-ઉચ્છીર્ષકેષુ ચ ।

ચુમ્વત-કિરિષુ વુંદી, વુંદીરો મહિષ-ગુરુકેષુ ॥૫૬૦॥

વિબોવણય-ક્ષોભ, વિકાર અને ઓશીકું
વ્રણ અર્થ

વુંદી-વુંવન, હુવકર-બે અર્થ
વુંદીર-પાહો, મારે-મોટો-બે અર્થ

રૂપ-મુલ-તનુષુ વૌંદી, મૂષિત-આટોપકેષુ વૌંગિલ્લો ।

વૌંદી-રૂપ, મુલ, શરીર-વ્રણ અર્થ

વૌંગિલ્લ-શળમારેલ, આટોપ-જાલંબર-
મમકો બે અર્થ

બીજા દેશીસંગ્રહકારે વૌંદ શબ્દનો અર્થ 'મુખ' બતાવે છે.

વ વગેરે આદિવાળા તમામ શબ્દો પુરા થયા.

હવે મ, મા, મિ વગેરે આદિવાળા ઉકાર્યક શબ્દો

મલ્લૂ ક્ષે, મગ્ગ લિપ્તે, મંમી ચ અસત્યામ્ ॥૫૬૧॥

મલ્લૂ-રીંછ-માહુ

મંમી-અસતી.

મગ્ગ-ભેપ કરેલું-લિપ્ત-લોપેલું

ઉદાહરણગાથા—

મલ્લૂસદક્ષકેશે પત્યો અલસે શયાલુકે મંમી ।

ચન્દનરસમગ્ગતનુઃ ઉપરત્તિમ્ અમિસરતિ જ્યોત્સ્નાયામ્ ॥૪૪૬॥

રીંછ જેવા વાળવાળો, આળસુ અને ઊંઘણુશી પતિ હોવાથી અસતી સ્ત્રી ચંદનના રસ વડે શરીર પર ભેપ કરીને ચંદ્રિકાના પ્રકાશમાં ઉપપતિ પાસે જાય છે.

મંમા મેરી, મવ્વો મગિનીતનયે, મૂન્તાકે મંટં ।

મંડં મુળ્ડનકે, મદ્દં આમલકે, મદ્દિઓ કુળ્ણે ॥૫૬૨॥

મંમા—મેરી—વિશેષ પ્રકારનું ઘાણું
મવ્વ—માળેજ—બહેનનો છોકરો
મંટ—મૂંતાક—વંચાક—મંટા, વેંગળ—રીંગણું

મંડ—મુંડન—હજામત—મદ્દ
મદ્—આમલું
મદ્દિમ—વિશ્ણુ, કુળ્ણ—મર્તુક—પાલન કરનાર

ઉદાહરણગાથા—

કૃતમળ્ડશિરાઃ મંમાશબ્દઃ રે મવ્વ ! લેદ્દિ તવ્વ જનકઃ ।

મદ્દિમમક્તિવિયુક્તઃ મદ્દયપ્કાદ્દશ્યાં મંટાઈ ॥૪૪૭॥

રે ભાણેજ ! માથે હજામત કરાવેલો, ભાંભા જેવા અવાળ વાળો અને વિશ્ણુની ભક્તિ વગરનો એવો તારો બાપ આમલકી-આંબળાં ખાવાની-એકાદશીને દિવસે રીંગણાંને ચાટે છે.

વરુકે મમાસો, મલ્લુંકી, મમુઆ, મુરુંડિઆ વ શિવા ।

પ્રસ્થલતિ મલ્લંતં, કલહ--આવર્તેષુ મંડળ--મમમુહા ॥૫૬૩॥

મમાસ—વરુ—શેરહીના જેવું ઘાસ.

મલ્લુંકી } શિયાલળો—
મમુઆ } માદા શિયાલ
મુરુંડિઆ }

મલ્લંત—સ્થલના પામતો
મંડળ—કલહ—માંડળ
મમમુહ—આવર્ત—દરિયાનાં મંબર—દરિયાનાં
વમલ—મમમુલ

‘મમાસ’ ને બદલે ‘મમસ’ એમ ઘનપાલ કહે છે

અહીં મ આદિવાળા શબ્દોમાં અર્થની સમવડતાને લીધે મુ આદિવાળો મુરુંડિઆ શબ્દ નોંધેલો છે.

બમર અર્થનો ‘મસલ’ શબ્દ બમર શબ્દથી બનેલો છે તેની નોંધ વ્યાકરણમાં આપેલી છે. [૮૧૧૨૪૪]

મર—મરદ્ } મરતિ—યાદ કરે છે—સ્મરણ કરે છે
મલ—મલદ્ }

આ મર અને મલ બન્ને ધાતુઓ વ્યાકરણમાં કહેલા છે.

[૮૧૪૭૪] માટે અહીં નથી કહ્યા.

ઉદાહરણગાથા—

મંડળમમમુહપતિતં પ્રેક્ષ્ય મલ્લુંકિઆઈ સહ મમુઅં ।

નયતિ મમાસમલ્લંતં તવ્વ હત્તવૈરિણં મુરુંડિઆ અન્યા ॥૪૪૮॥

શિયાળણી સાથે બીજી શિયાળણી ને કઠિયાના વમળમાં પડેલી
બેધને બીજી શિયાળણી બંધના ઘાસને લીધે લપસતા-સ્ખતના પામતા-
એવા તારા હણાયેલા શત્રુને લઈ બધ છે.

મદાકરિ-મદસિરી દીર્ઘ-મલયજાઃ, મરોચ્છય તાલં ।

મયવગ્ગામો મોઢેરકે, જૈષ્ઠમગિનીપતિઃ માઓ ॥૫૬૪॥

મદાકરિ-લાંબું-પ્રલંબ-લટકતું
મદસિરી-શ્રીચંદ-મલયમાં થનારું ચંદન
-સુલહ
મરોચ્છય-તાલનું ફલ કે તાલનું જ્ઞાહ

મયવગ્ગામ-મોઢેરા ગામ-મયવદ્ગામ-
મગવાન સૂર્યના મંદિરવાલું ગામ
માઝ-મોટી વહેનનો પતિ-મોટો
બનેવી

મમ્મહ-મમ્મહઈ-મમતિ-મમે છે.

મમાહ-મમાહઈ- ,, મમે છે.

મમહ-મમહઈ- ,, મમે છે [૮૧૪૧૬૧]

મા-માઈ-વિમેતિ વીણ છે. [૮૧૪૧૫૩]

આ બધા ધાતુઓ વ્યાકરણમાં બતાવેલા છે માટે અહીં કહ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા--

મદાકરિમુજદણ્ડં મયવગ્ગામમ્મિ મદસિરિહસ્તઃ ।

વીરજિનમ્ અર્ચ માબઝ ! મરોચ્છયફલાં ત્યજ અન્યસુરસેવામ્ ॥૫૪૨॥

હે મોટા બનેવી ! હાથમાં મલયનું ચંદન લઈ ને મોઢેરાનગરમાં,
લાંબા ભુબદંડવાળા વીર ભગવાનની પૂજા કર અને તાડના ફળ જેવું
ફળ આપનારી બીજા દેવની સેવા છોડી દે.

માસલ-માવિઝ-માઝજા દીપ્ત-ગૃહીતક-માતૃજાયાસુ ।

માસુંડી નિસ્સરણે, માઝઅં આષાઢગૌરીઉત્સવકે ॥૫૬૫॥

માસલ-માસ્વર-દીપ્ત-દીપેલું-ચઠકતું
માવિઝ-પ્રહણ કરેલું-ફાવેલું
માઝજા-માઈની જાયા-સ્ત્રી-મોજાઈ

માસુંડી-બહાર નીકળતું-મીસરતું-
મંહરતું
માઝ-આષાઢ મહિનામાં ગૌરીનો સ્વાસ
પ્રકારનો ઉત્સવ.

ઉદાહરણગાથા--

ઉત શ્રેક્ષસ્વ જારમાવિઝસંકેતા મદનઅગ્નિમાસલિઆ ।

માઝઅમિષેણ મવનાત્ માસુંડઈ તવ માઝજા ॥૫૫૦॥

એ! તું જો, બર તરફથી સંકેતને ગ્રહણ કરેલી અને કામની અશિથી હીસ થયેલી સળગેલી એવી તારી લોબઠ, અપાઠ મહિનામાં ચાલતા ગૌરીને! ઉત્સવ જોવાને બહાને ઘરથી બહાર નીકરે છે—નીકળે છે.

માયલ—માસિઅ—માઈલ્લા જાત્યતુરક—દત્ત—હાલિકેષુ ।

માવહઆ ધાર્મિકગેહિન્યામ્, મિંગં ચ કૃષ્ણે ॥૫૬૬॥

માયલ—જાતવાન ઘોડો—ઉત્તમ ઘોડો.
માસિઅ—દોઢેલું—આપેલું—દત્ત
માઈલ્લ—ફઠ ચલાવનાર લેહુત—હાલિક

માવહઆ—ધાર્મિક સ્ત્રી અથવા ધર્મિષ્ઠ
માણસની સ્ત્રી—માલિક સ્ત્રી
મિંગ—કાલું—શ્યામ—મૃગ—મમરા—જેવું
કાલું

માઈર—માઈર—બીજાણ । સં० મી ઘાતુને સ્થાને પ્રા० મા નો પ્રયોગ થાય છે—
[૮૧૧૫૩] આ પ્રા० 'મા' ઘાતુને [૮૧૨૧૪૫] સ્ત્ર દ્વારા 'ઈર પ્રત્યય લગાડવાથી
મા+ઈર—(માઈર) શબ્દ બને છે તેથી માઈર શબ્દને અહીં જણાવેલ નથી.

ઉદાહરણુઆથા—

इन्द्रियभायलविवशः भावहआण निकटे भ्रम त्वं मा ।

માઈલ્લ ! તામિઃ માસિઅશાપઃ કથં ભવસિ પાપ ! મિંગમુલ્લઃ ? ॥૫૬૧॥

હે ખેડુત ! ઈન્દ્રિયરૂપ ઉત્તમ ઘોડાના દબાણને લીધે પરવશ-વિવશ—બનેલો તું ધર્મિષ્ઠ સ્ત્રીઓની અથવા ધર્મિષ્ઠ લોકોની સ્ત્રીઓની આસપાસ ભ્રમ્યા ન કર. જો તેઓ તને શાપ આપશે તો હે પાપી ! તું કાળા મોંવાળો થઈને કેમ કરીને રહીશ ?

મિસિઆ વૃષી, મિસંતં અનર્થે, ચીર્યામ્ મિંગારી ।

દ્વારે મિત્તરં, ટક્કુચિન્ને મિત્તિરૂવં ચ ॥૫૬૭॥

મિસિઆ—ઋષિઓને બેસવાનું આસન—
વૃષી—ધર્માસન.

મિત્તર—વારણું—નીતર—અન્દર
મિત્તિરૂવ—ટાંકળાથી છેદાયેલ

મિસંત—અનર્થ—હાનિકારક ઘાય એવું—
મોષન્ત—મય પમાડનાર
મિંગારી—ચીરી—એક પ્રકારનું નાનું
જીવડું—તમરં

બીજા દેશીઅંગ્રહકારો 'મિંગારી' શબ્દનો 'મશક-મચ્છર'—અર્થ નોંધે છે.

મિસ્-મિસહ-ભાસતૈ-ભાસે-હે-આ દીપ્તિ અર્થવાળો મિસ્ ધાતુ
અમે વ્યાકરણમાં [૮૧૪૧૨૦૩] નોંધેલો છે માટે જણાવ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

મિંગારિસંકુલમિસિરૂવગુહમિત્તરે વસતામ્ ।

મિસિઆપરિગ્રહાણાં મુનીનાં કુતઃ મિસંતાઈ ? ॥૪૫૨॥

તમરાંચોથી ભરેલી અને ટાંકણાથી છેદાયેલી શુક્રાનાં બારણામાં
રહેતા અને પરિગ્રહમાં માત્ર એક વૃષી-ધર્માસન-ને જ રાખતા એવા
મુનિઓને ભય પમાડનાર-અનર્થી-કયાંથી ધાય ? ભય પમાડનાર શું
હોય ?

મૂર્જે મુઅં, મુધાયાં મુક્લા, કોલે મુંડ-મુંડીરા ।

મુત્તૂળો મૃત્યે, મુરુહુંડિઅં ઉદ્ધૂલિતે ચૈવ ॥૫૬૮॥

મુખ-મોખપત્ર

મુક્લા-મુલ્લ.

મુંડ } મુંદરું-ડુવ્વર-

મુંડીર } મુવ્વર

મુત્તૂળ-મોત્તૂળ-નોકર-મૃત્ય-ચાકર-જોતું

મરણ પોષણ કરવું પડે એવો નોકર-

મુરુહુંડિઅ-સરસાયેલું-ઉદ્ધૂલિત-ધૂલ-

વાહું થયેલ.

મોત સંયોગે [૮૧૧૧૧૬] સુત્ર વડે 'મોત્તૂળ' શબ્દ પણ 'મૃત્ય' અર્થનો જાણવો.

મુમ-મુમહ-મમે છે [૮૧૧૧૬૧]

મુલ્લ-મુલ્લહ-મ્મષ ધાય છે-મુલી જાણ છે [૮૧૧૧૭૭]

મુક્ક-મુક્કહ-મુંકે છે-મસે છે-[૮૧૧૧૮]

આ ધાતુઓને ઘાત્વાદેશના પ્રકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં નોંધ્યા નથી.

ખીળ દેશીશબ્દસંગ્રહકારો મુરુહુંડિઅને બદલે મુરુહુંડિઅ શબ્દ

ખતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

ધૂલિમુરુહુંડિઆ યે મુક્લાપ મુઅક્રશાઃ ચ મુત્તૂળ ! ।

કિં જાતૈઃ વહુભિઃ અપિ મુંડીરેહિં ચ તૈશ્ચ મુંડીપ ! ॥૪૫૩॥

નોકર હે ! જેઓ ધૂળથી ખરડાયેલા-મેલા-રહે છે અને જૂખને લીધે
લોખપત્ર જેવા કૃશ-દુબળાપાતળા-રહે છે તેવાં જન્મેલાં ઘણાં બધાં
બુદ્ધરાં હોય તોપણ તેઓવડે બુદ્ધરીને શો લાભ ?

મૂઓ ચ યન્ત્રવાહે, મૂખ્ણો કૃષ્ટલયજ્ઞે ।

મૂમિપિસાઓ તાલે મયાલુકે મેડ-મેજ્જ-મેજ્જલયા ॥૫૬૯॥

મૂઝ—યંત્રને ચલાવનારો— યંત્રને વહન કરનારો.
મૂઝણ—લેણ્યા પછી સ્વકામાં કરવામાં આવતો યજ્ઞ—મૂયજ્ઞ.

મૂમિપિસામ—તાડતું કાઢ
મેઢ } લોકળ, મીઠ
મેઝજ }
મેઝલમ }

‘મેર’ શબ્દ દ્વારા ‘મેઢ’ શબ્દ બને છે [૮.૧૧૨૫૧] અને તેનો અર્થ લોકળ-કાયર—છે.

ઉદાહરણગાથા—

મૂમિપિસાપ મૂઝં ચટિતમ્ અમેઢં વધૂઃ દૃષ્ટા ।

મૂઝણપ્રેક્ષણમિવાત્ અમેઝજલા યાતિ મેઝજા ઇવ ॥૪૫૪॥

તાડના ઝાડ ઉપર ચડેલા અને નિર્ભય એવા યંત્ર ચલાવનારને લેઈને ખેડયા પછી ખળામાં કરવામાં આવતા યજ્ઞને જોવાને બહાને બીકલુની પેઠે નિર્ભય એવી વહૂ તેની તરફ જાય છે—તેને મળવા જાય છે.

મેઠંડો દ્વીપી, મોઝ—મોઝઆ માટિ—ગ્રામપ્રવરેષુ ।

અધિચા(કા)રિશમ્બલે મોલ્લયં, ચ મારુઢકે મોરુઢઓ । ૫૭૦॥

મેઠંડ—ચિત્તો—દોષઠો.

મોઝ—માઢું.

મોઝમ—ગામનો મુખી

મોલ્લય—નિરંતર આપવામાં આવતું માતું.

મોરુઢ } મારંઢ પક્ષી—જેને બે મો

મોરુઢમ } હોય છે પણ પેટ એક જ

હોય છે.

ઉદાહરણગાથા—

અનુતોર્થ કૃતમોઝા પકમુખીમૂય મોલ્લયં લાત ।

મોઝઅમેઠંડા દ્વિમુખમોરુઢયાણ પ્રેક્ષસ્વ અપાયમ્ ॥૪૫૫॥

તે તીર્થે તીર્થે—દરેક તીર્થમાં—ભાડું એટલે તીર્થને નિમિત્તે દાન આપતી આવે છે. એકમુખ થઈને નિરંતર આપવામાં આવતું ભાડું લઈ લે. બે મોંવાળા ભારંડ પક્ષીએને દીપડા જેવા ગામના મુખી તરફથી નુકસાન છે એ જુઓ.

મ, મા વગેરે આદિવાળા એકાર્થક શબ્દો પુરા થયા

હવે મ, મા વગેરે આદિવાળા અનેકાર્થક શબ્દો

હિન્નશિરઃ—બન્દિ—મૂષા—સખિ—દૌહિત્રેષુ મંડો ચ ।

મંડી શિરોષ્ઠકઃ, અટવી, અસતી, ગન્ત્રી ચ ॥૫૭૧॥

મંહ-કપાયેલ માથાવાલો, ચારણ,
ભામૂષણ અથવા શણગાર, મિત્ર અને
દીકરીનું સંતાન-દોહિતર-એમ પાંચ
અર્થ છે.

મંહી-શિરીષનું જાહ, જંગલ-મટવી,
અસતી જી અને ગાઢી-ગાઢું-એમ ચાર
અર્થ છે.

‘મંમલ’ શબ્દ: અપ્રિય-જડેષુ, મિત્તં ચ દ્વાર-ગેહેષુ ।

શ્વાને સુરામાને મુક્કળો ચ, આજ્ઞા-તરી-વેટિકા ખેલી ॥૫૭૨॥

મંમલે-અપ્રિય-ન ગમે તેવું,
જલ-વિહ્વલ-મૂરહ એમ બે અર્થ છે.
મિત્ત-નારણું, ઘર-બે અર્થ છે.

મુક્કળ-મુક મુકે કરનાર-મસનાર-કૂતરો,
દારુ વગેરેનું માપ-એમ બે અર્થ છે.
મેલી^૨-આજ્ઞા-હુકમ, હોઢી, દાસી-ત્રણ
અર્થ છે.

કેટલાક દેશીસંગ્રહકારો વેઢા-હોડી-ના અર્થમાં મેલઅ શબ્દને નોંધે છે
આદિમાં મ થી લઈને મો સુધીના સર્વ શબ્દો પુરા થયા

હવે આદિમાં મ, મા મિ વગેરે આદિવાળા એકાર્થક શબ્દો
મંતી વિવાહગણકે, મંઠો શઠે, પિધાનિકા મંઢી ।
મંચો વન્ધે, મમ્મો પચ્છા, મચ્ચં મલે, મલો સ્વેદે ॥૫૭૩॥

મંતી-વિવાહનું જ્યોતિષ જોનારો-ગણક.
મંઠ-શઠ-હુચ્ચો
મંઢી-ઢાંકણી

મંચ-બંચ-બાંધવું
મમ્મ-પછી-મમ્મ (મરાઠી)
મચ્ચ-મેલ
મલ-પરસેવો

ઉદાહરણગાથા—

મંઢીઃ હન્મિ શિરઃ યદ્ મુખ્ડયિત્વા ઘર્મજાતમલો ।

રે મંચયો(ગ્ય)ગ્યામ્ અચિત્વા મંતિ પૃચ્છસિ મમ્મઓ મંઠ ! ॥૪૫૬॥

રે હુચ્ચા-શઠ ! જે અંધને યોગ્ય છે તેને અથવા તેણીને પૂછને
પછી તું વિવાહનું જ્યોતિષ જોનાર જોશીને પૂછે છે? ધામને-ગરમીને-
લીધે પરસેવાવાળો થયેલો હું માથું મુંડાવીને પછી તને ઢાંકણી વડે
માથા ઉપર હુણીશ-મારીશ.

૧ પ્રાકૃત-‘મિમ્મલ’-૮।૨।૫૮।

૨ હિન્દી-મોકના ગુજરાતી-મચ્ચવું

૩ વેઢા (હોઢી) દેડ્ય મેલી તથા મેલઅ ।

શુક્રચિહ્ને મદ્દો, મદ્દ-મરાલા ય અલસે ।

મંસો અળ્હે, મમ્મી મલ્લાળી મામા વ મામ્યામ્ ॥૫૭૪॥

મદ્દ-શીંગડા વિનાનું

મદ્દ } આઠસુ-શિથિલ-ઢીલો
મેરાલ }

મંસ- વૃષણ-ઝઢકોશ.

મમ્મી }
મલ્લાળી } મામી
મામા }
મામી }

દેશીસંગ્રહકાર સાતવાહન કહે છે કે, 'મરાલ' એટલે હંસ. 'મામી' શબ્દ પણ દેશ્ય પ્રાકૃતનો છે. પર્યાય બતાવવાની રીતે-તે બહાને-તેને અહીં અર્થ સૂચકરૂપે-વિધેયરૂપે-બતાવેલો છે. ઉદાહરણગાથા—

રેહસિ મરાલ! ન મૃદ્દે મંસિલ્લો મદ્દ-મદ્દઋષમ દ્વ ।

હતિ ષ્વ મમ્મિમખ્યે મામાહસિતો હન્તિ મલ્લાળિ ॥૪૫૭॥

'અંડકોશવાળા હે આળસુ ! તું આળસુ અને શીંગડાં વિનાના બળદની પેઠે ધરમાં શોભતો નથી' એ પ્રમાણે મામીઓની વચ્ચે મામી વડે હસાયેલો એ મામીને હણે છે-મારે છે.

મદિરાયામ્ મદ્દે મદ્દમોહળી, સીમાયામ્ મજ્જ-મેરાઓ ।

શૈલે મઝ, હટે મતલ્લિ-મિળાયા ઈ અક્ષમે મહરો ॥૫૭૫॥

મદ્દ-મદિરા

મદ્દમોહળી-મતિને મોહ પમાડે - મૂંઝવી
નાસે તે-મદિરા.

મજ્જા } મર્યાદા-સીમા-માજા
મેરા }

મત-પર્વત-મઝની ળાવળી (?)

મતલ્લિ } -બલાત્કાર—હટ
મિળાય }

મહર-મ+હર. મ-નહોં હર-હરનાર-જે
હરી ન શકે તે મહર-અસમર્થ.

ઉદાહરણગાથા—

મતલ્લિમુક્તમજ્જો મઝમેરાઘોષદર્શિતમિળાઓ ।

પિષ્વતિ મદ્દે ગતિમહરો મુસલી મદ્દમોહળીકુટકહસ્તઃ ॥૪૫૮॥

૧ આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરે સન્મતિપ્રકરણમાં ગદ્યે બીજીમાં કપર જણાવેલ અર્થ માટે 'મલાર' શબ્દ વાપરેલ છે. આચાર્ય હેમચન્દ્ર કહે છે કે "હંસેષુ તુ મરાલાઃ સ્યુઃ"—(અભિધાન૦ કાં૦ ૪ શ્લો૦ ૩૯૧ । મરાલ-હંસ-હંસો ધીરે ધીરે ચાલતા હોવાથી મરાલ-મલાર-શબ્દનો 'આઠસુ' અર્થ થવો સંભવિત છે.

૨ અહીં નિર્દેશીલો 'ઈ' પાદપૂર્વિ માટે છે—'ઈ-જે-રાઃ પાદપૂર્વે-૮।૨।૨૧૭।

પરાણે મર્યાદાને મૂકી-છેડી-દેનારો, પર્વતની મર્યાદામાં આવેલી બકરીઓની જોકમાં પોતાના હાંકને-મલોતકારને-દેખાડનારો, ચાલવામાં અસમર્થ અને હાથમાં મહિરાના ધડાવાળો એવો મુસલા-બલરામ-મહિરાને પીએ છે.

મહિઆ સમાહતાયામ્ , મહઅં દીને, પિતૃગૃહે મહણં ।

મરુલો મૂતે, મહઅં ચ મસ્તિતે, મળ્ડલો શ્વાને ॥૫૭૬॥

મહિઆ-મૃતિકા-મહા જેવું-સારી રીતે
આઘાત પામેલી-હળાયેલી.
મહઅ-હીન-રાંક-ક્ષીણ-મહ
મહણ-પિતાનું ઘર-પિયર
ઉદાહરણુઆથા—

મરુલ—મૂત-પિશાચ વગેરે
મહઅ-ધિક્કારપાત્ર-મસ્તિત
મળ્ડલે—કૂતરો

કામમરુલમહિઆ સા મહઆ મહણમ્મિ વસતિ મહઅસઘી ।

ત્વમ્ મળ્ડલ इव कुत्र अपि भ्रमसि, जानासि न वेदनां तस्याः ॥૪૫૨॥

જેણીની સખીઓ ધિક્કારપાત્ર બનેલી છે અથવા સખીઓ દ્વારા જેણી ધિક્કારપાત્ર બનેલ છે એવી તેણી ક્ષીણ થયેલી અને કામરૂપ પિશાચ દ્વારા વિશેષ આઘાત પામેલી પોતાના પિયરમાં વસે છે અને તું કૂતરાની પેઠે કયાંય ગમે ત્યાં પણ ભમ્યા કરે છે, તું તેણીની વેદનાને બાણુતો નથી.

મહઅ-મયહા ઉપવને, ચળ્ડલકે મહઅઓ ચૈવ ।

શિરોમાલાયામ્ મઆઈ, મહલી ચ હૃદયરસોચ્છલને ॥૫૭૭॥

મહઅ } -આરામ-બાગ-વગીચો.
મયહ }

મહઅ-હજામ-નાવી.

મઆઈ-માથા ઉપરની માઠા-માથાની
માઠા.

મહલી-હૃદયમાં રહેલા રસનું-દ્રવરૂપ
પ્રવાહીનું-ઠલઠલું-મોઠ આવવી-
ઉબકા આવવા.

૧ “મળ્ડલી ચ રથ્યામૃગો દેશ્યામ્-ક્ષીર૦ અમર૦ । મળ્ડલી-કૂતરો । “મળ્ડલઃ કપિલઃ પ્રામૃગઃ”-અભિધાન૦ કાં૦૪ શ્લો૦૩૪૫ ટોકા તથા અનેકા૦ સં૦ કાં૦૩ શ્લો૦ ૬૬૮ । મળ્ડલ-કૂતરો.

ઉદાહરણગાથા--

મજ્જય ! મત્સ્યકગન્ધિક ! ભવતિ મહલી ત્વાં પશ્યતામ્ ।

કાઙ્ગસિ સુગન્ધિમમાઈ મહયસ્થિતાં તાં કથમ્ મયડ્ફાલીમ્ ? ॥૪૬૦॥

માછલાં જેવી ગંધવાળા-દુર્ગંધવાળા-હે હુબમ ! તને જોનારાઓને મોળ આવે-તને જોનારાને ઉબકા આવે એકું થઈ જાય છે તે પછી તું, સુગંધી શિરોમાલાને ધારણ કરતી, બગીચામાં બેઠેલી-રહેલી-એવી બગીચાની રખેવાળી કરનારીને-માલણને-કેવી રીતે ઇચ્છે છે-ચાહે છે ?

મંજીરં દ્વિઙ્ગીરે, વલ્લિવિશેષે મયાલી ચ ।

જારે મહાલો, મંજુઆ ચ તુલસ્યામ્, મંતુઆ લજ્જા ॥૫૭૮॥

મંજીર-સાંકળે-પગમાં પહેરવાનું સાંકળે-
જ્ઞાંજ્ઞર.

મહાલ-જાર પુરુષ-વ્યભિચારી પુરુષ-ચાર
મંજુઆ-તુલસી

મયાલી-કંઘ આળનારી વેલ.

મંતુઆ-ભાજ-શરમ

ખીજા સંપ્રહકારો તુલસી અર્થવાળા મંજુઆ શબ્દને બદલે
મંજિઆ શબ્દ બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા--

તદા મયાલિગહને મંજુબદલચુગ્નિકામ્ રમસે સ્તુષામ્ ।

ચિરચયસિ મંતુબં દ્વાનીમ્ મહાલ ! મંજીરશ્ચિપ્તઃ કસ્માત્ ? ॥૪૬૧॥

બિંધ આણુનારી લતાના વનમા તુલસીનાં પાંદડાંને-તુલસીદલને ચૂંટનારી પુત્રવધૂને તું ત્યારે તો રમાડે છે અને આજે હવે હે જારપુરુષ ! તેણીના અંજરના અવાજથી વિક્ષિપ્ત થયેલો તું શા માટે શરમ બતાવે છે-શરમાય છે ?

કરમે મહંગો, મંડિલ્લો પૂપે, લઘુનિ મહદં ચ

મહડી મુક્કુંડી મુરુમુખ્ડો મોડો ચ જૂટે ॥૫૭૯॥

મહંગ-મહાઅંગવાલો-મોટા અંગવાલો

મહાંગ-કંટ

મંડિલ્લે-પુહલો-મહલ જેવો મોઢ

આકારવાલો પુહલો.

મહડી
મુક્કુંડી
મુરુમુખ્ડ
મોઢ

—મુકુટ-મુકુટી-મુકુટિકા-
મોઢ મુકુટ-શળગારેલ
વાઠનો જુહો-મોઢિયો

મહદ-નાનું-લઘુ

ઉદાહરણગાથા—

તસ્યાઃ સુમુક્કુન્ડીપ મુરુમુંદં દૃષ્ટ્વા કિં સુમોડક્રતે ।
મંહિલ્લમત્ત ! મૃદ્નાસિ મહદં નિજકુમરડિં મહંગોદ્દ ! ॥૬૬૨॥

હે પુડલામાં મસ્ત બનેલા ! વાળના સારા જૂડાવાળી તેણીના વાળના જૂડાને બેઈને હે ઊંટની પેઠે લાંબા હોડવાળા ! તું તારી નાની-કીંગણી-અને પોતાના ખરાબ જૂડાવાળી સ્ત્રીને, સારા વાળના જૂડા માટે શું કામ-શા માટે ક્યારે છે-હિરાન કરે છે ?

મજ્જોક્કં અભિનવે, મંગુસ-મુગ્ગુસુ-મુમ્મસા નકુલે ।

મંગલ-મસિણા સમ-રમ્મા, આઘાટે મર-મરંદા ॥૫૮૦॥

મજ્જોક્ક-નલું-તાલું-અભિનવ

મંગુસ }
મુગ્ગુસુ } નોલ્લિયો.
મુમ્મસ }

મંગલ-સરલું

મસિણ-રમ્ય-સુંદર-સુંવાલું

મર }
મરંદ } અઘેલાનું સાદ

ઉદાહરણગાથા—

મંગુસં ઉત અલ્પમંગલમુગ્ગુસુમુમ્મસિયુગમ્ મસિણપુચ્છમ્ ।

મરંદવને મજ્જોક્કમરકણ્ડકનલ્લમ્ હનન્તમ્ અહિમ્ । ૬૬૩॥

અઘાડાના વનમાં સર્પને હણ્ણતા અને તાબા-નવા-ઊગેલા અઘાડાના કાંટાની જેવા નખવાળા, સુંદર પૂંછડાવાળા તથા પરસ્પર થોડા સરખા-મળતા આવતા-નોળિયા અને નોળિયાણના બેડાવાળા એવા નોળિયાને જુઓ.

મંતેલ્લી-મયણસલાયા સારિકાયામ્, મલ્હણં લીલા ।

મંધાય - મહાયત્તા આઢયે, પદ્કે મહેહ્ડો ચ ॥૫૮૧॥

મંતેલ્લી } — મરિકા-પેના-
મયણસલાયા } મદનશલાકા-કારદેવની
સઠી

મંધાય } આઢય-ધનસંપન્ન-માંધાતા
મહાયત્ત }

મહેહ્ડ—મારો—પંક. અં. મહ

મલ્હણ—લીલા કરવી-મહાલલું-માલલું

પોતાનું બળું કરનાર કરોળિયાનાં અર્થવાળો 'મકડ' શબ્દ 'મકડ' શબ્દ દ્વારા સાધી શકાય છે તથા મુરજ-ટોલક-અર્થવાળો મહલ શબ્દ

૧ "ઉદ્ગે ક્રમેલક-મય-મહાજ્ઞઃ—અમરંતથા અભિધાન૦ ।

૨ મંડલ પૃલ્લે ગોલ ગોલ આકાર. પૂલ્લો ગોલ ગોલ જ હોય છે

મર્દન શબ્દ દ્વારા ઝની શકે છે એટલે એ એ શબ્દોને અહીં બતાવ્યા નથી.

આ ધાતુઓને વ્યાકરણમાં બતાવેલ છે.

મલ્-મલ્હ, -મ્દ્રાતિ-મર્દન કરે છે-મસળે છે

મલ્-મલ્હ, — ,, ,, [૮૧૧૧૨૬]

મહ-મહ્- — ,, ,,

મહ-મહ્-મહતિ—૩૨ છે છે. [૮૧૪૧૬૨]

ઉદાહરણગાથા—

આયતિ મહાયત્તે મહંતી નવમહેદુરુહનયના ।

પાઠયતિ મંઘાયવધૂઃ મયણસલાયાપ્રિયે અત્ર મંતેલ્લિ ॥૪૬૬॥

જેને સારિકા-મેના-પ્રિય છે એવો એ ધનસંપન્ન પ્રિય જ્યારે આવે છે ત્યારે મહાલતી-લીલા કરતી-તથા તાબ કમલની જેમાં નયનોવાળી ધનાઢ્ય પુરુષની વહૂ અહીં સારિકાને-મેનાને-લણાવે છે.

ગર્વે મરદ્ - મહર - મહપ્પરા, મહરો તુમુલે ।

મહિસંદો શિગ્રુતરો, મહાસદા શિવાયાં ચ ॥૫૮૨॥

મરદ્
મહર
મહપ્પરા

ગર્વે-અહંકાર-મરદ.

મહર—તુમુલ—મારે તુદ્દ કે લઢારે

અથવા કોલાહલમયો શબ્દ

મહિસંદ—સરગવાનું વૃક્ષ-મહી-પૃથ્વી-

ઉવર-સ્થન્દ-સરતું-ટપકતું-વૃક્ષ.

મહાસદા-શિયાળની-મોટા અવાજવાઢી-

મહાશબ્દા

ઉદાહરણગાથા—

મહિષ ! મહિસંદમર્દનમહરિઅ ! મહપ્પરા મહરેસુ ।

હસ્તિમરદ્દરદ્દે ભવસિ મહાસદ્દ્ભોજનં સિંદ્દે ॥૪૬૫॥

તુમુલોમાં-યુદ્ધોમાં અથવા કોલાહલોમાં ગર્વથી સરગવાના વૃક્ષતું મર્દન કરવાને લીધે ગર્વવાળા ધયેજા હે પાડા ! હાથીના ગર્વને દળી નાખનારા ઘરટ્ટ જેવા સિંહની પાસે તું શિયાળણી જેવું લોજન છે.

મધ્યે મજ્જાધારં, મહાવિલં સ્વે, મહાણડો ગિરિશે ।

મહર-મલંપિઆ ગામણિ-ગર્વિષુ, તરુણે મહાલક્ષ્મી ॥૫૮૩॥

મહાજ્ઞાન—મધ્યે—વચ્ચે—મજિયાઈ
 મહાબિલ—આકાશ—મોટું બિલ—કાણું
 મહાણઢ—મહાઢેડ—મોટું તાંડવ નૃત્ય
 કરનાર—મોટી મટ—મહાનટ

મહર—મતિશુદ્ધ—ગામનો મુલ્કી—મતિ-
 શુદ્ધ—બુદ્ધિનું ઘર—ચતુર
 મલંપિત્ર—અભિમાની—અહંકારવાલો.
 મહાલક્ષ્મણ—તરુણ—જુવાન—મોટા
 લક્ષ્યવાલો—મહાલક્ષ્ય

બીજા સંગ્રહકારો મહર ને બદલે મેહર શબ્દ નોંધે છે.

ઉદાહરણગાથા—

દક્ષા મહાબિલચરીસમા પ્રિયા તવ મહાણઢપ્રિયયા ।

મહર ! મલંપિત્રાં તતઃ બ્રમ મહાલક્ષ્મણમહાજ્ઞાનમ્મિ ॥૪૬૬॥

હે ગામના મુખી—મેહર ! મહાદેવની પત્ની પાર્વતીએ આકાશમાં
 ચાલનારી—વિદ્યાધરી—અમાન પ્રિયા—પત્ની તને હીધેલી છે—આપેલી છે—તેથી
 તું હવે ભારે ગર્વવાળો બનીને જીવાનિયાએની વચ્ચે ભમ્યા કર.

નલિન્યામ્ મહાવલ્લો , મહવોજ્ઞા જમ્પાનયાને ।

મત્તે મત્તવાલો , તથા મહુમુહ—માસિઆ પિશુને ॥૫૮૪॥

મહાવલ્લી—કમળનો વેલ—નલિની
 મહવોજ્ઞા—હોઠી—શિશિકા—જંપાન
 નામનું યાન—વાહન—જેમાં
 સૂતાં સૂતાં પણ જઈ શકાય

મત્તવાલો—મત્ત—છકેલો—મદમસ્ત—મત-
 વાલો
 મહુમુહ { વાઢી જાનારો—પિશુન-
 માસિક { શુશામત જોર—મુખમાં
 મધવાલો—વૃષ્ટમાંસ જાનારો—
 વાઢીઓ—માસિક

ઉદાહરણગાથા—

રે મત્તવાલ ! મહુમુહ ! મહવોજ્ઞાજોગ ! તવ અપિ ચિયોગે ।

તામ્યતિ મહાવલ્લોશયને અમાસિઆ જલુ સા વાલા ॥૪૬૭॥

રે મત્તવાળા, રે ચાહિયા ! તું ડોળી વડે લઈ જવા યોગ્ય છે છતાં ય
 તારા વિયોગને લીધે 'શુશામત નહી' કરનારી—ચાહી નહી' ખાનારી તે
 કુમારી કમલિનીના શયનમાં પણ અરેખર તમતમે છે.

કુસુમરજસિ મયરંદો , મમ્મણિઆ નીલમક્ષિકાયાં ચ ।

મત્તાલંબો તથા મત્તવારણે , મહયરો નિકુજ્જપતિઃ ॥૫૮૫॥

મયરંદ—ફૂલોની રજ—કુસુમરજ.

મમ્મણિઆ—નીલી માલ્કી.

મત્તાલંબ—જાલનો—મોજ—

મહયર—ગહરનો પતિ કોતરોનો માલિક.

૧ 'વર્વણા મક્ષિકા નીલા' અમર૦ કાં૦ ૨ સિંહાદિવર્ગ ૨૦૦ ૬૨ સં૦
 વર્વણા—વર્વણિકા પ્રા૦ વર્વણિઆ દેશ્ય--મમ્મણિઆ

જે 'મકરન્દ' શબ્દનો અર્થ 'કૂલોનો રસ' છે તે તો સંસ્કૃત મકરન્દ શબ્દ દ્વારા આવી શકે છે અર્થાત્ સં૦ મકરન્દ અને પ્રા૦ મકરન્દ અથવા મયરન્દ એ બંને સમાન શબ્દો છે

ઉદાહરણગાથા—

કમલમયરંદગૌરી મત્તાલમ્બે દમમ ન યદિ રમસે ।

મમ્મણિઆઆકુલઅરણ્યે મહચરમૃત્ય ઇવ તસ્માત્ વરં મ્મિતુમ્ ॥૪૬૮॥

જે તું કમળની કુસુમરજ જેવી આ ગૌરીને મહેલના અરુખા ઉપર બેસીને રમાડતો નથી તો કેતરોના માલિકના નોકરની પેઠે તારે નીકી માખીઓથી ઠાંસેઠાંસ ભરેલા અરણ્યમાં ભમવું-રખડવું ઠીક છે.

મજ્જંતિઅં ચ મધ્યદિને, મગ્મણિરો ચ અનુગ્નન્તરિ ।

મલવટ્ટી તરુણ્યામ્, મહિસવકં મહિસિણિવહમ્મિ ॥૫૮૬॥

મજ્જંતિઅ-દિવસનો વચ્ચો ભાગ
--મધ્યાહ્ન-વખોર
મગ્મણિર-પાછલ પાછલ ચાલનારો
અનુગામી (મગ્મ-પાછલ,
અણિર-ચાલનારો)

મલવટ્ટી-તરુણી સ્ત્રી-મલની વાટ જેવી-
મલમાં-મેલામાં-રહેનારી
મહિસવક--મેંશોનું ટોલું-મેંશોનો સમૂહ.

ઉદાહરણગાથા--

મલવટ્ટિસમં ક્રીડતઃ મજ્જંતિઅમ્મિ વોલીણે ।

ઓ મજ્જતિ મહિસવકં અસ્ય મગ્મણિરો મ્મ ગોપ ! ॥૪૬૯॥

બપોર વીતી ગયા પછી તરુણીઓની સાથે ક્રીડા કરતા એવા તારું ભેંશોનું ટોળું-ઓ જાણે-ચાલ્યું બાધ છે તો હે ગોપ ! તેની પાછળ જનારો થા.

માળ્હે મહત્યારં, મજ્જિમગંડં ચ ઉદરે ।

મહુરાલિઅં પરિચિતે, રજસ્વલાયામ્ મયલવુત્તી ॥૫૮૭॥

મહત્યાર--માંડ-મહાસ્થાલ-મોટી થાકી.
મજ્જિમગંડ-ઉદર-પેટ-વચ્ચો ફોડકો.

મહુરાલિઅ-મધુરાલિક-પરિચિત--નાતા
વાકી

મયલવુત્તી-રજસ્વલા સ્ત્રી-મેલની વાટ
મેલની પુતળી-વિશેષ મલિન

જુઓ-'વુત્તી' ગા૦ ૫૫૬ તથા
મલવટ્ટી ગા૦ ૫૮૬

દેશીસંગ્રહકાર સાતવાહન 'મહત્યાર' શબ્દને 'લોગન' અર્થને નોંધે છે.

મયગલ' શબ્દને 'મવકલ' શબ્દ દ્વારા તથા 'મયધુત્ત' શબ્દને 'મુગધૂત' શબ્દ દ્વારા સાધવાનો છે. મયગલ-હાથી. બુએ [૮૧.૧૮૨] અને 'મયધુત્ત'-શિયાળ ઉદાહરણગાથા--

ઉત મહત્યારસદશમજ્જિમગંઢં પ્રલોક્ય મુજક્કમ્ ।

વેશ્યા શમ્ભલિમહુરારિભં આપિ ન રમયતિ મયલલુત્તિમિષાત્ ॥૪૭૦॥

બુએ, વેશ્યા, ભાંડ જેવા-વાસણ જેવા-મોટા પેટવાળા બુજંગને-ગણિકાના ચારને બેઈને કુટણીને તે પરિચિત હોવા છતાં પણ પોતે રજસ્વલા છે એવા બહાનાથી-એણું બહાનું બતાવીને તેને રમાડતી નથી-તેની સાથે રતિકીડા કરતી નથી.

મંગલસજ્જં તથા વીજવાપશેષે ક્ષેત્રે ।

મણિરહ્યા કાઠચ્યામ્ , કન્દર્પે મયણિવાસ-મિત્તલયા ॥૫૮૮॥

મંગલસજ્જ — વીજ વાવવાનું જેમાં બાકી છે એવું હેતર.

મયણિવાસ } કમદેવ — મદનો નિવાસ.
મિત્તલય }

મણિરહ્યા — કંદોરો-કાંચી

ઉદાહરણગાથા—

મજ્જલસજ્જે ગલિતા મણિરહ્યા તવ પાંસુલિ ! શોભતે ।

મિત્તલપ્રિયાનુહારિણિ ! કિર મૌર્વી મર્યાણવાસધનુષઃ ॥ ૪૭૨ ॥

કામદેવની પ્રિયા-રતિના અણુસારવાળી અથવા કામદેવની પ્રિયાને અનુસરનારી એવી હે પાંસુલિ ! -સ્વચ્છન્દ્યારિણી સ્ત્રી ! જેમાં બીજ વાવવાનું બાકી છે એવા ખેતરમાં પડેલો તારો કંદોરો ખરેખર, કામદેવના ધનુષની દોરી ન હોય એવો શોભે છે.

ધૂકે મહાસત્તળો , મહાલવક્ત્રો ચ શ્રાદ્ધપક્ષે ।

મવકલબંધં ગ્રીવાવિભૂષણે શૃંગ્ગલારૂપે ॥૫૮૯॥

મહાસત્તળ—ધૂવડ-મોટું પક્ષી.

મહાલવક્ત્ર—શ્રાદ્ધનો પક્ષ-શ્રાદ્ધ કરવાનું પક્ષવાહિયું

મવકલબંધ—હોકનું ઘાંકણી જેવું ઘરેણું-
વન્ને બાજુ-જમણો અને ઢાબો બાજુ-
પહેરાય એવું હોકનું ઘરેણું

મહમહ-મહમહઈ-ગંધ મધમધે છે-ગંધ ફેલાય છે. આ મહમહ ધાતુ વ્યાકરણમાં બહુવેલ છે તેથી અહીં કહ્યો નથી. [૮૧:૪૭૮]

ઉદાહરણગાથા--

સરપળ(શરદા, સરસા, શરકેળ, સ્વરકેળ) મહાસડળો, મહાલવક્ષેળ
બ્રાહ્મણાઃ તથા ચ ।

નવમકકડવંધેળ ચ મોદન્તે ઉત્પલાદ્યઃ ॥ ૪૭૨ ॥

શરદ ઋતુ વડે કે તળાવ વડે કે મુંજના ઘાસ વડે કે પોતાના
અવાજ વડે ધૂવડ ખુશ થાય છે, શ્રાદ્ધ પક્ષ આવવાને લીધે બ્રાહ્મણો
ખુશ થાય છે. અને સાંકળી જેવા બન્ને બાબુ પહેરાય એવા નવા ડોકના
ઘરેણા વડે કમલ જેવી આંખવાળી સ્ત્રીઓ ખુશ થાય છે.

મળિણાયહરં જલધિઃ , માલા જ્યોત્સ્નાયામ્ , રોમશે માઈ ।

માહં ચ કુન્દકુસુમે , માયંદો આન્ને , માહિઅં મેહે ॥૫૯૦॥

મળિણાયહર—સમુદ્ર

માલા—જ્યોત્સ્ના—ચંદ્રિકા

માઈ—રોમશ—ઘેટો

માહ—કુંદનું ફૂલ—મોગરાનું ફૂલ—માષ
મહિમાનું ફૂલ.

માયંદ—આંબો—માકંદ
માહિઅ—ચર—માઠ-મેહી

નિષેધ અર્થનેા 'માઈ' શબ્દ તથા સખીના સંબોધનરૂપ 'મામિ'
શબ્દ વ્યાકરણમાં કહેલા છે તેથી અહીં કહ્યા નથી. [બુઓ, ૮૧૨।૧૯૧
તથા ૮૧૨।૧૯૫]

અખ્તર વાચકે 'માઠી' શબ્દને સંસ્કૃત 'માઠી' શબ્દ દ્વારા સાધવાનેા
છે. "માઠી ડરહદ્દઃ" (હૈમ-અભિ૦ મત્યકાંડ, શ્લો.૦ ૭૬૬-સં૦) માઠી-
અખ્તર.

ઉદાહરણગાથા--

ગુણમળિણાયહર ! ચૌલુક્ય ! તવ માયંદકુઙ્ગમાહિઅપ ।

માયતિ પુલકમાઈ સ્વચરીજનઃ માહમાલાઘવલયશઃ ॥ ૪૭૩ ॥

શુશુના સમુદ્ર એવા હે ચૌલુક્ય રાજા સિદ્ધરાજ ! આંખાના કુંજ
રૂપ ઘર ઉપર બેઠેલી તથા રોમાંચ થવાને લીધે ઘેટા જેવી બાડી
જણાતી ખેચરીઓ તારા કુંદના ફૂલની જેવા અંત ચંદ્રિકાની જેવા ઘવલ
જશનાં ગીત ગાય છે.

સિતપટ્ત્રવ્રજિતાયામ્ માયંદી , આમલક્યામ્ માઈંદા ।

મૃદુકે માઈલિ - માઈચ્છા , મામાઈ અમયદાને ॥૫૯૧॥

માયંદી—પ્રવ્રજિત થયેલી થોળાં કપડાં
પહેરનારી પરિવારિકા—તાપસી.

માઈંદા—આમઠી—આમઠાંનું જ્ઞાંહ

માઈલિ } મૃદુ-નરમ અથવા ઢોલું
માઝ્છ }

મામાઈ—અભયદાન—‘ન વીઓ’ એમ
કહેવું.

‘મામાઈ’ શબ્દની નજીકના અર્થવાળા ‘મામીસિઅ’ એટલે
અભયદાન—‘ડરો નહીં’ એમ કહેવું એવા અર્થવાળા મામીસિઅ શબ્દને
પણ આડી સમજી લેવો.

મૃદુ અર્થનો માઝ્ક શબ્દ વ્યાકરણમાં સાધેલ છે. [૮૨૨૨]
ઉદાહરણગાથા—

કિં માઈંદવતેન કુરુષ્વ મરણમયાઈલિમનસામ્ ।

મામાઈ માઝ્છો ! इति मायंદी उपदिशति ॥ ૪૭૪ ॥

ઢીલા માણસ ! જેઓ મરણના ભયને લીધે ઢીલા મનવાળા છે—
મરણના ભયથી ઢીલા થઈ ગયા છે તેમને આંખજાનું મત લેવાથી શો
ફાયદો (એમ સમજીને) ઘોળાં કપડાંવાળી પરિવારિકા તેવા ઢીલા
માણસોને અભયદાનના મતનો ઉપદેશ કરે છે

માહૂરો ચ કપિત્યે, માઈલો મહિષીપાલે ।

અમશ્રુણિ માસુરી, માણિઅં અનુભૂતે, માહુરં શાકે ॥૫૧૨॥

માહૂર—કોઠાનું જ્ઞાંહ અથવા કોઠાનું
ફઝ.

માહિલ—મૈંશોનો પાઠનાર

માસુરી—ઢાઢીમુંક

માણિઅ—માણવું—અનુભવવું—માનિત.

માહુર—વિશેષ પ્રકારનું શાક,
મહુર શાક અથવા મથુરામાં થતું કોઈ
શાક

ઉદાહરણગાથા—

કિં સ્વપિષિ સુરતસમયે માણિઅમાહૂર-માહુરયમોજ્યઃ ।

તસ્માત્ માહિલ ! તવ મુખે કિમ્ ઉદ્ગતા માસુરી ષ્વા ? ॥૪૭૫॥

કોઠા અને માહૂર નામના શાક રૂપ લોભ્ય પદાર્થોને જેણે માણેલાં
છે—અનુભવેલાં છે એવો તું સુરતને સમયે—રતિકીડાને સમયે—કેમ સૂએ
છે—જાંધે છે ! જાંધે છે તેથી એમ પુછવાનું મન થાય છે કે હે લેસોને
પાળનારા ! શું તારા મોં ઉપર આ ઢાઢીમૂંછ જાગેલ છે ?

અમ્બાયાં માદલિયા, શિશિરસમીરે માહિવાઓ ચ ।

માઅલિઆ માતૃષ્વસરિ , મારિલગ્ગા ચ કુત્સિતિકા ॥૫૧૩॥

માદલિયા—મંબા—માતા—જનની.
માહિવાઅ—શિશિર સમયનો ટાઢો વા—
માઘ મહિનાનો વા—માઘી વા

માઅલિયા—માણી—માઘી વહેન.
મારિલગા—કુત્સિતા—નિદનીય—ન ગને
તેઘી—જેઘી ડપર 'મારિ'નું નિશાન
છે ઈવી—ઢાંકણ

ઉઢાહરણુગાથા—

સુંદર ! અમારિલગા તવ કૃતે મદનઅગ્નિજ્વલિતા સા ।

માદલિયામાઅલિયા શેદકરી જ્વલતિ માહિવાપ અપિ ॥૫૭૬॥

હે સુંદર ! કામના અગ્નિ વડે સળગેલી, તારા માટે ખેદ કરનારી
અને અનિદનીય એવી માતાની માશી શિવાળાના-માહ મહિનાના-
કડકડતા ઠંડા પવનમાં પણ અળ્યા કરે છે.

માલાકુંકુમ - માહારયગા વરઘુસૃગ - વસ્ત્રેષુ ।

મિરિઆ કુટી, ઘનગણે મિહિઆ, જ્યેષ્ઠે મિત્તિવઓ ॥૫૯૪॥

માલાકુંકુમ—ઉત્તમ કુંકુમ—ઉત્તમ ચંદન
માહારયગ—વસ્ત્ર-રૂપહું

મિરિઆ—કોટઢી—બોરઢી.
મિહિઆ—મેઘનો સમૂહ—પાળી મરેલાં
વાદલાંનો અધ્યો.
મિત્તિવઅ—જ્યેષ્ઠ—જેઠ—વહોલ.

બીજા દેશીસંશ્રદકારે માહારયગ શપ્દનેા અર્થ 'વિશેષ પ્રકારનું
વસ્ત્ર'—'આસ વસ્ત્ર' નાંધે છે.

ઉઢાહરણુગાથા—

માલાકુંકુમ-માહારયણેહિ મૂષિતા અપિ કુલસ્તુષા ।

મિહિઆચ્યવદ્મિરિઆઈ લીયતે મિત્તિવઅદર્શનસલજ્જા ॥૫૭૭॥

ઉત્તમ અંદન અને વસ્ત્રો વડે ભૂષિત થયેલી પણ કુલપુત્રવધૂ પોતાના
બેઠનાં દર્શન થઈ જશે એવી શરમને લીધે જેમાં વરસાદનું પાણી ચૂએ
છે એવી કોટઢીમાં ભરાઈ રહેલ છે.

સમકાલે મીઅં, ગૃહવલયે મુઢ્ઢો, મૃગ્યાં મુણ્ઢા ચ ।

મુંડી ણીરજ્ઞી, ચુમ્બને મુઢી, મુળી અગસ્તિદ્રુમે ॥૫૯૫॥

મીઅ—સમકાલે—ઈક સાથે
મુમ્બ—મોમ—ઘરના ઢાપરા નીચેનું
આઘારમૂત ગોઢ લાંબું લાક્કહું
મુંડા—હરણો—મૃગો

મુંડી—બુરખો—લાજ કાઢવાનું મોને ઢાંકતું
કપહું—નોરંગી.
મુઢી——ચુંબન
મુળી—અગધિયાનું જ્ઞાઢ—અગસ્તિ મુનિના
નામે પ્રસિદ્ધ અગધિયાનું વૃક્ષ

‘મિશ્ર’ અર્થનો ‘મીસાલિમ્’ શબ્દ ‘મિશ્ર’ શબ્દ દ્વારા વ્યાકરણમાં સાધી બતાવેલો છે. [૮૨૧૧૭૦]

એક બીજો મુંડો શબ્દ ‘અલંબુષા’ અર્થનો પણ સૂચક છે. અલંબુષા એટલે ગંડેરી-શેરડીની કાતળી. એ છોલેલી હોવાને લીધે મુંડિતમુંડ—જેવી હોવાથી સાદર્યને લીધે અલંબુષા-ગંડેરી-ને પણ મુંડો કહેવામાં આવે છે એટલે મુંડો શબ્દ લક્ષણની અપેક્ષાએ ‘અલંબુષા’ અર્થનો સૂચક છે.

ઉદાહરણગાથા—

મુખ્ડાઅધ્યા સમુખ્ડીહ મુણિવને પ્રસ્થિતાયાઃ ફુલ્લક્રતે ।

મુદ્દીલુબ્ધઃ મીઝં મુબ્ધઆનયનમિષતઃ યુવા ચલતિ ॥ ૪૭૮ ॥

હરણી જેવી આંખવાળી અને પુરખાવાળી તથા કૂલોને લેવા સારુ અગધિયાના વનમાં પ્રસ્થાન કરી ગયેલી યુવતિના મુંબનમાં લુબ્ધ થયેલો યુવાન મોભ લાવવાનું બહાનું કરીને તેની પાછળ તે ગર્હ કે તરતજ એકકાળે ચાલવા મડે છે.

મુહલં મુલે , મુઅંગી કીટિકા, હિક્કાયાં મુદ્ધિક્કા ।

મુસહં મનઆકુલતા, મુહિઅં એકમેવકરણમ્ ॥૫૯૬॥

મુહલ—મુલ્—મોહું—મુલ્હું

મુસહ—મનની આકુલતા

મુઅંગી—કોઢી-મુદ્ અંગવાઢી

મુહિઅ—એમ જ કરવું

મુદ્ધિક્કા—હેલકી

બીજા દેશીસંગ્રહકારો ‘મુદ્ધિઅ’ શબ્દને બદલે મુહિઆ શબ્દ બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

વિરહમુસહમ્મિ જાતે દશતિ મુઅંગી હવ પદ્મમુહલં તામ્ ।

દક્ષિણપવનઃ મુહિઅં જ્વરમધ્યે પષા મુદ્ધિક્કા ॥ ૪૭૯ ॥

કમળ જેવા મુખવાળી તેણીને વિરહને લીધે મનની આકુલતા, ક્રીડાની પેઠે ડસે છે-ડંખે છે-કરડે છે અને દક્ષિણનો વાયુ પણ એમ જ કરે છે. એક તો વિરહની આકુળતા અને તેનાં દક્ષિણનો વાયુ-આ પરિસ્થિતિનું નામ તાવની વચ્ચે ‘હેલકી’ એમ કહેવાય

મુક્કયં અન્યવધૂવિવાહે , મુરિયં ચ ત્રુટિતે ।

મુરઈ અસત્યામ્ , મુલાસિઓ સ્ફુલિજ્જે, મુઆઈળી હોમ્બી ॥૫૯૭॥

મુક્કય--પરણવા માટે જે કન્યા તૈયાર થયેલ છે તે સિવાયની બોજી નિમંત્રિત વહુઓનો વિવાહ મુરિઅ--તુટેહું-મોરેહું--નોરાઈ ગયેહું

મુરઈ--અસતી સ્ત્રી
મુલાસિઅ--અગ્નિનો તળસો--સ્ફુલિંગ. દેસો-ગા. ૫૧૭
મુઆઈની-મુહદાં-આનારી-મૃતાદિની-હોંબહી-વેઢાલણ.

મુળ-મુળઈ-જાળે છે.

મુદ-મુરદ-હસવા ઘાયે સ્ત્રીલે છે.

આ વન્ને ધાતુઓ વ્યાકરણમાં લતાવેલ છે તેથી અહીં જળાવેલા નથી. [૮-૪-૭]

તથા [૮-૪-૧૧૪]

ઉદાહરણગાથા—

અમુરિઅતેજોમુલાસિઅ ! જયશ્રીવીવાહ ! મુક્કયા તવ ।

મુરઈ ઇવ ધ્રમતિ કીર્તિમુઆઈની કિ ન પહ્લિદેશે અપિ ! ॥૪૮૦॥

જેનો તેજનો તણખો મુરઆયો નથી--ખંડિત થયો નથી એવા તથા જયશ્રી સાથે વીવાહ કરનારા હે રાજા ! તારું 'મુક્કય' છે એટલે વિવાહ માટે તૈયાર થયેલી વધુ સિવાય નિમંત્રિત એવી બીજી વહુઓનો તારી સાથે વિવાહ છે એથી જ તો અસતી સ્ત્રી જેવી તારી કીર્તિરૂપ ડોખડી શું પહિરદેશમાં--નાની નાની પદ્મીઓમાં--ગામડાંમાં--પણ નથી ભમતી ?

મુગુરુહો મુક્કુરુહો રાશો , મુહત્યહી ચ મુલપતને ।

મુરુમુરિઅં રણરણકે , શ્રુ : મુહરોમરાઈ ચ ॥૫૧૮॥

મુગુરુહ } ઢગલો-રાશિ-
મુક્કુરુહ }

મુરુમુરિઅ--કામની ઉત્તેજના--રણરણક-
ઉત્કંઠા.

મુહત્યહી-મોઢા ભર પહવું--મો ભર પહવું

મુહરોમરાઈ--ભવાં.

મુસુમુદ--મુસુમુદઈ--ભાંગી નાલે છે.--આ ધાતુ વ્યાકરણમાં લતાવેલો છે માટે અહીં કહ્યો નથી. [૮૧૪.૧૦૬]

ઉદાહરણગાથા—

સા સુમુહરોમરાઈ તવ વિરહે પાપ ! દોષમુગુરુહ । ।

ગુણમુક્કુરુહા ઘનમુરુમુરિપણ મુહત્યહિ પ્રાપ્તા ॥ ૪૮૧ ॥

હે પાપી ! હે દોષોના સમૂહવાળા ! જેનાં ભવાં સારાં છે એવી ગુણના સમૂહવાળી તેથી તારા વિરહને-ત્રીધે ઘણી ઉત્તેજના થવાથી મિંભર પડી ગઈ.

મૂસા - મૂસાઆઈં લઘુકદ્વારે , મૂસરી મગ્ને ।

પીને મૂસલો , તથા મૂઅલ્લો મૂઅલો મૂકે ॥૫૧૧॥

મૂસા	} નાનું બારણું-નાનો બારી અથવા ચલકો	મૂસલ — જાઠો-ફૂલી ગયેલો-ઉપચિત- પીન-પુષ્ટ-મુસલ જેવો
મૂસાઅ		
મૂસરી	—ભાંગી ગયેલ-મગ્ન	મૂઅલ્લો મૂંગો-બોલી ન શકે એવો-મૂક- મૂઅલ (મુંગલો)

મૂઝ-મૂઝ-ભાંગી બન્ય છે-મોરાઈ બન્ય છે.-આ ધાતુ વ્યાકરણમાં કહેલ છે માટે અહીં કહ્યો નથી. [૮૪૧૧૦૬]

ઉદાહરણગાથા—

મૂઅલ ! ન અસ્તિ મૂસાઅસંચરિઃ યેન મૂસરી મૂસા ।

મૂઅલ્લિઅનુપૂરા અપિ ચલુ કથં સા મૂસલસ્તની અભિસરતુ ? ॥૪૮૨ ॥

હે મૂંગા ! નાના બારણામાં થઈને સંચાર કરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે, નાનું બારણું ભાંગી ગયેલ છે, તે એણીનાં આંતર મૂંગાં છે-અવાજ કરતાં નથી એવી પણ તે પુષ્ટ સ્તનવાળી કેવી રીતે અભિસાર કરે ? કેવી રીતે બહાર જઈ શકે ?

મેંઠી મેંઠી , મેલી ચ સંહતિઃ , ઘણિકૂસહાયકે મેઠો ।

હસ્તિપકે મેંઠો , મેઅર-મેઅજ્જા અસહન-ધાન્યેષુ ॥૬૦૦॥

મેંઠી	} ઘેટી	મેંઠ-મહાવત-માવત-દ્વાથીને હંકારનાર
મેંઠી		
મેલી	મેલો-સંહતિ-સમૂહ-ટોળું	મેઅર-સહન નહોં કરી શકનારો.
મેઠ	—વાણિયાને સહાય કરનાર-વાણોતર	મેઅજ્જ-ધાન્ય-ધાન

જો કે અહીં જણાવેલો મેંઠી શબ્દ અર્થ જણાવવા સારું મૂકેલો છે તેા પણ પર્યાયરૂપે મુકેલા તે શબ્દને દેશ્ય તરીકે સમજવાનો છે.

ઉદાહરણગાથા—

મેઅજ્જહટ્ટદ્વારે મેંઠેણ કુજ્જરાઘિરુઠેણ ।

મેંઠીય હતાયામ્ , મેઅરમેઠાણ ભવન્તિ મેલીઓ ॥ ૪૮૩ ॥

હાથી ઉપર ચડેલા માવતે ધાનના હાટના-હુકાનના-બારણા પાસે ઘેટીને હણી નાખતાં અસહનશીલ એવા મેઠોની-વાણિયાને સહાય કરનાર વાણોતરોની-ટોળીઓ ભેગી થાય છે.

મેહંમો મૃગતન્તુઃ , મેહચ્છીરં ચ નીરે ।

મોચં ચ અર્ધજઙ્ગાયામ્ , મોગ્ગરો ચૈવ મુકુલે ॥૬૦૧॥

મેહંમ—મૃગતંતુ—મૃગને પવહવાનો જાઠનો તંતુ—તાંતનો.

મોચ—અડધી ગંધ સુગ્રી પહેરી શકાય પવું મોજું.

મેહચ્છોર—નોર—મેઘનું પાણી—મેઘક્ષીર.

મોરગર—કઠ્ઠી—મુકુલ—મોગરો.

મેલ્લૂ—મેલ્લહૂ—મેલે છે—મૂકે છે.—આ ધાતુને વ્યાકરણમાં કહેલ છે માટે અહીં કહ્યો નથી. [૮૧૪૬૧]

ઉદાહરણગાથા—

મેહંમસ્ત્યમાના મેહચ્છીરં અપિ કથમ્ અપિ અપિવન્તઃ ।

મૃતમોગરિયમુખ્યાઃ તવ રિપવઃ ગતમોચયા વને યાન્તિ ॥૪૮૭॥

પથરાયેલી બળના તાંતણાને લીધે પડતા—આખડતા—સ્ખલન પામતા, કેમે કરીને પાણીને પશુ નહાં પીતા તથા જેમનાં મોઢાનાં કળીઓ બરેલી છે એવા અને અડધી બાંધ સુધીના મોબાં જેમની પાસેથી ચાલ્યાં ગયાં છે એવા તારા શત્રુઓ વનમાં બચ છે.

શ્વપચે મોર—મોરત્તઓ, કૃષ્ણકર્ણિકાયામ્ મોકકણિઆ ।

મોર } શ્વપચ, ઢોંબ
મોરત્તઓ }

મોકકણિઆ—કમઠનો કાલો કર્ણિકા-
કમઠની કિનારી

બીબલ દેશીસંગ્રહકારો 'મોરત્તઓ' શબ્દને 'ચંડાળ' અર્થે બતાવે છે. એ બાબત સંવાદક પ્રમાણ બતાવતાં સંગ્રહકારો કહે છે કે, "મોરત્તઓ શ્વપાકશ્વપ્પહાલઃ કેષુચિદ્ રુઢઃ" અર્થાત્ કેટલાક શબ્દસંગ્રહોમાં કે કેટલાક લોકોમાં 'મોરત્તઓ' શબ્દ શ્વપાક એટલે 'ચંડાલ' અર્થમાં રૂઢ છે. ઉદાહરણગાથા—

રે કર્મચાણ્ડાલ ! મન્મથ ! ન અન્યઃ મોરત્તઓ વિરહિણીનામ્ ।

તાપોપચારનિહિતાયામ્ મોકકણીપ અપિ તાઃ યત્ વ્હસિ ॥ ૪૮૫ ॥

રે કર્મચંડાલ મન્મથ—કામદેવ ! વિરહિણી સ્ત્રીઓ માટે તારા સિવાય બીજો કોઈ શ્વપચ-ચંડાલ-નથી. વિરહિણી સ્ત્રીઓના તાપના

૧ આ સ્થલે આચાર્ય કહેછે કે, બીજા સંપ્રદાયકારો 'મોરત્તઓ' શબ્દનો અર્થ 'ચંડાલ' બતાવે છે. આ ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે, આચાર્ય 'શ્વપચ'ને અને 'ચંડાલ' ને જુદા જુદા સમષ્ટતા જણાય છે. છતાં 'શ્વપચનો' 'ચંડાલ' સિવાય બીજો કયો અર્થ છે એ બાબત કાંઈ સ્પષ્ટ જણાવતા નથી. પોતાના 'અભિધાનચિન્તામણિ' કોશમાં આચાર્યે મર્ત્યકાંડના પ્રાંત ભાગમાં 'ચંડાલ' માટે જે શબ્દો ગણાવેલ છે તેમાં 'શ્વપચ' શબ્દ પણ ગણાવેલો છે. ફક્ત 'અમરકોશની ટીકા'માં ક્ષીરસ્વામીએ 'શ્વપચ'ને 'ઢોંબ'નો પર્યાય જણાવેલ છે અને તે પણ એક પ્રકારનો ચંડાલ છે એમ જણાવેલ છે.—દ્વિતીય કાંઠ, શ્લો ૨૦

ઉપચારને માટે કમળની કાળી કઠ્ઠીકાએ નિહિત કરેલી છે-વાપરવામાં આવેલી છે છતાં તું તે તે સ્ત્રીએને બાળે છે-મળતરા પેદા કરે છે.

‘મોરહણા’ અન્યથા ‘મુધા-ફાગટ-’ અર્થનું છે. એ વાત વ્યાકરણમાં અન્યથાના પ્રકરણમાં કહેલી છે. [૮૨૨૨૧૪]

તથા

મોદ્યાય-મોદ્યાયહ-૨મે છે. એ ધાતુ વ્યાકરણમાં જણાવેલ છે માટે એ બન્નેને અહીં જણાવ્યા નથી. [૮૪૧૧૬૮]

મ મા વગેરે આદિવાળા એકાર્યક શબ્દો

સમાપ્ત.

મ મા વગેરે આદિવાળા અનેકાર્યક શબ્દો

મશક - ઉલ્લકેષુ મરો , મહ્વા બલાત્કાર-આજ્ઞાસુ ॥૬૦૨॥

મર-૧ મશક-મચ્છર, ૨ ચલક-પુવહ
ત્રે અર્થ

મહ્વા-૧ બલાત્કાર-પરાણે કરવું-
માંહ માંહ, ૨ આજ્ઞા-
હુકમ-ત્રે અર્થ.

કળ્લે મૃતે ચ મહો , લજ્જા - દુઃસ્વેષુ મંતક્ષ્વં ।

મૃહ્લ-મન્યાનેષુ મંદીરં , મમ્મણો મદન - રોષાઃ ॥૬૦૩॥

મહ-૧ કંઠ-કાંઠલો-કાંઠો ૨ મહું-
મરેહું ત્રે અર્થ

મંદીર-૧ સાંકટું, ૨ રથેયો-રથાયો -
છાશ વલોવવાનું સાધન-મંથાન-ત્રે
અર્થ.

મંતક્ષ્વ-૧ લાજ-શરમ, ૨ દુઃસ્વ-
ત્રે અર્થ

મમ્મણ-૧ કામદેવ, ૨ રોષ-ત્રે અર્થ

‘મમણુવું-ગણુગણુવું’ એવા અર્થનેા અર્થાત્ ‘અવ્યકતા વચન-ન સમભાવ તેવું બોલાવું’ એવા અર્થનેા ‘મમ્મણ’ શબ્દ અનુકરણરૂપ ‘મમ્મન’ શબ્દ દ્વારા સાધી લેવાનેા છે. [૮૨૨૧૬૧]

તુમુલ-મલિનેષુ મહ્લો , સારસી-દૂતી-સસ્ત્રીષુ ચ મરાલી ।

‘મવ્કોહા’ધ્વનિઃ ઝર્ણાપીપિલિકા-ચન્નગુમ્પરાશિષુ ॥૬૦૪॥

મહ્લ-૧ મલિન-મેહું, ૨ તુમુલ-તુમુલ
ચુદ્ધ અથવા મારે કોલાહલ-ત્રે અર્થ

મરાલી-૧ સારસી, ૨ દૂતી, ૩ સસ્ત્રી
ત્રણ અર્થ

મવ્કોહા-૧ ઝનનો કોહો-ઝનમાં
થતી કોહી, ૨ ચન્નને ગૂંથવા સાદ
કે ચન્ન દ્વારા ગૂંથવા માટે મેઢો કરેલો
રાશિ-તંગલો ત્રે અર્થ

એ અર્થમાં મક્કોહા શબ્દ આપેલો છે તે જ અર્થમાં મક્કોહ શબ્દ પણ વપરાય છે. એનું સંવાદક વચન આ પ્રમાણે કહેલું છે—“મક્કોહો અપિ હિ રાશિઃ યન્નગ્રધનાય યઃ ક્રિયતે” []

મમ્મવકા જ્ઞાતવ્યા ઉત્કળ્ઠાયાં ચ ગર્વે ચ ।

વૃદ્ધે નિવદે પૃથુલે મુસ્ત્રે જલધૌ ચ મહલ્લો ॥૬૦૫॥

મમ્મવકા—૧ ઉત્કળ્ઠા—હોશ, ૨ અભિમાન
ગર્વ—વે અર્થ

મહલ્લ—૧ ઘરહો—બૂહો—માણસ, ૨ સમૂહ
૩ પહોળું, ૪ મુસ્ત્ર—અબાજવાલું—
બહુબોલકું, ૫ સમુદ્ર—એમ પાંચ અર્થ

શ્રીવદસ્ત્રગ - બન્દિષુ મહુઓ , કટક - ઉપવનેષુ મલઓ ચ ।

લઘુકક્ષેત્રે કુળ્દે મલિઅં , મજ્જિઅં ઉદીક્ષિતે પીતે ॥૬૦૬॥

મહુઅ—૧ શ્રીવદ મામનું પક્ષી—જે ‘શ્રી’
એમ બોલે અથવા જેનો પાસે ‘શ્રી’
એમ બોલાવાય તે શ્રીવદ પક્ષી, ૨
મધુક—મીઠું બોલનાર—ભાટ—ચારણ—
વેદી—એમ બે અર્થ

મલિઅ—૧ નાનું ચેતર, ૨ કુંદ—કુંદ
વાસણ કે પાણીનો કુંદ—એમ બે અર્થ
મજ્જિઅ—અવલોકન કરેલું ૨ પીધેલું
અથવા પીઠું બે અર્થ

મલઅ—૧ પહાડનો એક ભાગ, ૨ ઉપવન—
વનની પાસેનો—ભાગ—બે અર્થ.

મલ્લયં અપૂપભેદે શરાવ - કૌસુમ્મ - ચર્ષકેષુ ।

મંગુલં અનિષ્ટ-પાપેષુ, મન્થરં વહુ-કુસુમ્મ-કુટિલેષુ ॥૬૦૭॥

મલ્લય—વિશેષ પ્રકારનો—સ્વાસ પ્રકારનો
પૂલો—માલપૂહો, કોહ્યું, કસુંબાના
રંગથી રંગેલું, દારુ પીવાનું પાત્ર—ગ્વાલી
એમ ચાર અર્થ

મંગુલ—અનિષ્ટ—ન ગમે તેવું, પાપ—બે અર્થ
મન્થર—ચળું, કસુંબો, કુટિલ—વાંકું—એમ
ત્રણ અર્થ

બીજા સંમહકારો મંગુલ શબ્દને નરબલિતનો બતાવવા સાથે ‘ચોર’ અર્થમાં નોંધે છે.

‘મંદ’ અર્થનો ‘મન્થર’ શબ્દ સંસ્કૃતસમ છે.

જઠાકુપિતે કલુષે અશુચૌ ચ ભવતિ મદ્દુહિઅં ।

મહુવઈઅં હત - તીક્ષ્ણે , માલો આરામ-મઝુ-મઝવેષુ ॥૬૦૮॥

મદદુહિત્—પરળેલી સ્ત્રીનો કોપ, કલ્હપ—
પાપ. અપાવિત્ર. ગંદું—ત્રણ અર્થ

મહુવદ્મ—દુષ્ટો, તીક્ષ્ણ—તીકું—ઉપ્ર અથવા.
ધારદાર—બે અર્થ
માલ—બગોચો, મંજુ—સુન્દર, મંચ—માલ
એમ ત્રણ અર્થ

માણંસી માયિક — ચન્દ્રવધૂષુ , માડઆ સહી — ઉમાસુ ।

મુકકલં ઉચિતે સ્વૈરે ચ, મુમ્મુરો કરીષ — કરીષઅગ્નિષુ ॥૬૦૯॥

માણંસી—માયિક—ઈંદ્રજાલ કરનારો, ચંદ્રની
વહૂ—સ્ત્રી—બે અર્થ

મુકકલ—ઉચિત, મોકલું—સ્વૈર—સ્વચ્છન્દી
બે અર્થ

માડઆ—રુહી, પાર્વતી—ઉમા—બે અર્થ

મુમ્મુર—છાણું, છાણાનો અગ્નિ બે અર્થ

‘મનસ્વી’ અર્થનેા સૂચક માણંસી શબ્દ ‘મનસ્વી’ શબ્દ ઉપરથી
સાધવાનો છે. [૮૧૧૨૬]

‘માતા’ અર્થનેા સૂચક ‘માડઆ’ શબ્દ ‘માતૃકા’ ઉપરથી આવેલો છે.

શ્યાલી — માતુલદુહિત — પિતૃસ્વસપુત્રેષુ ‘મેહુણય’ શબ્દઃ ।

મોઝો ચ અધિગતાર્થે , ગિરો તથા ચિર્મિટાદીનામ્ ॥૬૧૦॥

મેહુણિયા—સાઠી—પત્નીની બહેન, મામાની
છોકરી—એમ બે અર્થ. મરાઠી ભાષામાં
‘મેહુણિઓ’ શબ્દ પ્રચલિત છે.

મોઝ—અધિગત—પ્રાત—મેઢવેલ, ચિમઢાં
વગેરેનો ગર—ગરમ—ચિમઢાં વગેરેનો
અંદરનો બીજકોશ એમ બે અર્થ

અર્થ માં અતાવેલ ‘મેહુણિયા’ શબ્દ સ્ત્રીલિંગી છે. આ શબ્દનું લિંગ
બદલાવીને ‘મેહુણઓ’ શબ્દ પણ કરી શકાય છે અને તેનો અર્થ ‘પિતાની
બેનનો—ફાઈનો—પુત્ર’ થાય છે—એમ પણ વ્યાખ્યા કરવાની છે.

મ મા વગેરે આદિવાળા અનેકાર્થક શબ્દો પુરા થયા

મ મા વગેરે આદિવાળા સર્વ શબ્દો પુરા થયા.

—☆—

૫ પ્રમાણે આચાર્ય હેમચંદ્રે રષ્વેલા અને પોતાની બનાવેલી
ટોકાવાલા દેશીશબ્દસંગ્રહની વૃત્તિનો
હટ્ટો વર્ગ પુરો થયો.

—❀—

સાતમો વર્ગ

આ સંગ્રહમાં પ્રથમ વર્ગ, દ્વિતીય વર્ગ એમ વર્ગના વિભાગની રીત સ્વીકારેલ છે. વ્યાકરણમાં જે અર્થમાં વર્ગસંજ્ઞા પ્રસિદ્ધ છે તે અર્થ અહીં વર્ગ શબ્દનો લેવાનો નથી પણ ન્યૂતિષશાસ્ત્રમાં જે અર્થમાં વર્ગસંજ્ઞા પ્રસિદ્ધ છે તે અર્થ અહીં વપરાયેલ વર્ગશબ્દનો લેવાનો છે. ન્યૂતિષશાસ્ત્રની વર્ગસંજ્ઞા—અ વર્ગ, ક વર્ગ, જ વર્ગ, ટ વર્ગ, ત વર્ગ, ષ વર્ગ, ય વર્ગ, અને જ વર્ગ એમ આઠ વર્ગોને સૂચવે છે, તે પ્રમાણે અહીં વપરાયેલો વર્ગ શબ્દ પણ આઠ વર્ગોનો સૂચક છે. અ વર્ગ એટલે સ્વરવર્ગ. તે અહીં સૌથી પ્રથમ છે તેમાં અકાસદિથી માંડીને ઓકારાદિ સુધીના શબ્દો ગોઠવેલા છે. પછી ક વર્ગ, જ વર્ગ, ટ વર્ગ, ત વર્ગ અને ષ વર્ગો આવે છે, તેમાં વર્ગ પ્રમાણે આદિમાં વ્યંજનવાળા શબ્દો પ્રથમ એક સ્વરવાળા પછી બે સ્વરવાળા એમ અનુક્રમે ગોઠવેલા છે. ક વર્ગના પ્રકરણમાં ક કાર આદિવાળા અને જ વર્ગના પ્રકરણમાં જકાર આદિવાળા શબ્દો છે. તે જ પ્રમાણે ટ વર્ગ વગેરેમાં પણ સમજી લેવું. આ યોગ્યના પ્રમાણે છઠ્ઠો મ વર્ગ પૂરો થવાથી હવે સાતમો ય વર્ગ આવવો જોઈએ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં આદિમાં ચકારને બદલે હમેશાં જ જ વપરાય છે તેથી કોઈ શબ્દ ચકાર આદિવાળો હોતો નથી. માટે આ સંગ્રહમાં ય કારાદિ વર્ગ મુકવામાં આવ્યો નથી પણ ચકાર આદિવાળા શબ્દોને બદલે રકાર આદિવાળા શબ્દોનો સાતમો વર્ગ ગોઠવેલો છે એટલે રકારાદિ શબ્દોનો સાતમો વર્ગ હવે શરૂ થાય છે.—

હવે ર કાર આદિવાળા થી માંડીને રોકાર આદિવાળા એકાર્થક શબ્દો

રંગં ત્રપુકે, રત્તી આજ્ઞા, રપ્પો ચ વલ્મીકે ।

રંમો દોલાપફકે, કહ્ગવામ્ રહ્—રાહ—રાઅહયા ॥૬૧૧॥

રંગ—રાંગુ—ત્રપુ—એક પ્રકારની ધાતુ—તરવું

તથા ત્રપુ ઇટલે સોસુ બધવા કથીર

તથા રંગ—ત્રપુ—સોતુ.

રત્તા—ભાજા—હુકમ.

રપ્ક—રાપહો—વલ્મીક

રંમ—હીંચકાનું પાટિયું

રહ્ } વિશેષ પ્રકારનું

રાહ } —કાંગ નામનું ધાન્ય—પ્રિયંગુ

રાઅહયા } નામનું ધાન્ય.

અભિમાનચિહ્ન નામનો દેશીસંગ્રહકાર રંગ નો અર્થ બતાવતાં નોંધે છે કે, “રંગ એટલે આંદોલનના-હિંચકાના-ફલક-પાટિયા-નુંદોરડું”

ઉદાહરણગાથા--

મુક્ત્વા રામલલનમ્, મહક્ષ્વા રત્તિ ચ રલ્લમોજ્જ ! ત્વમ્ ।

રન્ગમુખ ! રંગચટિતામ્, રાલકરઃ રંગકુણ્ડલાં પશ્યસિ ॥૪૮૬॥

હે કાંગને ખાનારા ! તું કાંગને ફળવાનું પડતું મૂકીને, અને માલિકની આજ્ઞાનો ભંગ કરીને હે રાફડા જેવા મોંવાળા ! તું સોનાના કુંડળવાળી અથવા કથીરના કુંડલવાળી તથા હિંચકાના પાટિયા ઉપર ચડેલી તેણીને હાથમાં કાંગ રાખીને જોયા કરે છે.

રડી વરે, રસાલા માર્જિતા, નાપિતે રત્તીઓ ।

અમરે રસાડ-રોલંબા ચ, રસદ્ વ ચુલ્લિમૂલે ॥૬૧૨॥

રડી-ઉત્તમ-પ્રવાન-વર-શ્રેષ્ઠ

રસાલા--મર્જિતા-રસાલા-શીલક-દહીં

માર્જી બનતું સરસ મોજ્ય

રત્તીઓ--હજામ-નાવી-રાત

રસાડ } -મમરો-રસને જાનારો-રસાદ.
રોલંબ }

રસદ્--ચૂલાનું મૂઠ-જે રસ વડે મીનું થયેલ છે-(સોઈઘરમાં વિવિધ રસોનો ઉપયોગ થાય છે તેથી ચૂલાનું મૂઠ-હમેશાં તે રસોવડે મીનું રહે છે--રસ+આર્દ્ર-રસાર્દ.

બીજા સંગ્રહકારો રસાડ શબ્દને બદલે રસાચ શબ્દ નોંધે છે. ગોપાલ નામનો સંગ્રહકાર કહે છે કે “અલિઃ અપિ રસાઓ સ્યાત્” [] અર્થાત્ બમરા અર્થ માટે રસાચ શબ્દ વપરાય છે.

શબ્દોની ચર્ચામાં ગતાનુગતિક પ્રવાહ પ્રમાણે ચાલનારા કેટલાક સંગ્રહકારો સંસ્કૃત ભાષામાં પણ ‘રોલમ્બ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે.

૧. આચાર્ય શ્રી, હેમચન્દ્ર અહીં એમ કહે છે કે, કેટલાક સંગ્રહકારો ગતાનુગતિકરૂપે ‘રોલમ્બ’ શબ્દને સંસ્કૃત સમજે છે એટલે સંસ્કૃત ભાષામાં ‘રોલમ્બ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. પણ હુદ આચાર્યે પોતે જ પોતાના ‘અભિધાનચિંતામણિકોશ’માં ‘ઈન્દિન્દિરઃ અલો રોલમ્બો દ્વિરેકઃ’ (ભૂમિકાંડ, શ્લો ૨૭૮) એમ કહીને ‘અમર’ના પર્યાયરૂપે રોલમ્બ શબ્દને મૂકેલો છે એટલું જ નહીં પણ ‘ફદન્ લમ્બતે રોલમ્બઃ’ પૃષ્ઠોદરાદિવાત્” એમ કહીને રોલમ્બ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ બતાવેલ છે. આચાર્ય હરિભદ્રસુરિ (સમય વિક્રમતી ૭-૮ સદી) તો પોતાના ‘ષણ્ડર્શનપમુચ્ચય’ના મૂઠમાં જ (“રોલમ્બ-મવલબ્યાલ૦” ષણ્ડર્શન૦ મૂઠ શ્લો ૨૦) એવો નિર્દેશ કરીને રોલમ્બ શબ્દને મેઘના વર્ણનમાં વાપરેલ છે. આચાર્ય હરિભદ્ર, શ્રીહેમચન્દ્રના પૂર્વવર્તી શ્રુતધર અસાચારણ સમન્વય-દર્શી મહાર્પકિત થયેલ છે.

ઉદાહરણગાથા—

રોલંબો વ્વ મધુપ્રિયઃ રસાઽવર્ણાયાઃ તસ્યાઃ પિબ અધરમ્ ।

રઢિરસાલં પૃચ્છસિ રત્તીઅ ! રસદ્વાવહં કિમ્ હહ ? ॥૪૮૭॥

હે હબમ ! ભમરાની પેઠે મધુપ્રિય એવો તું ભમરાના જેવા વર્ણ-વાળી એવાં તેણીના હોઠને પી. અર્થાત્ જેણી ઉત્તમ શિખંડને બનાવી બણે છે, જેણીનો માર્ગિતા ઉત્તમ છે અને જેણી ચૂલાના મૂળ પાસે કામમાં લાગેલી છે એવી તેણીને અહીં 'શુ' પૂછે છે ?

રત્તય-રમ્ગય-રંજણ-રવયા વન્ધૂક-વટ્ટ-ઘટ-મન્યાઃ ।

રંદુઅ-રયવલિ-રહગેલ્લા રજ્જુ-શિશુત્વન-અભિલાષેષુ ॥૬૧૩॥

રત્તય—પોરિયાનું રાતું ફૂલ.

રમ્ગય—કસુંબે રંગેલ ઘટ્ટ-ઘાટ નામનું કપડું.

રંજણ—ઘઠો

રવય—રવૈયો-રવ.યો-વલોવવાતું સાધન -મય.

રંદુઅ—રાંઠવુ-દોરટ્ટ-રજ્જુ

રયવલિ—ઘાઠપળ.

રહગેલ્લ—અભિલાષ

કેટલાક સંગ્રહકારે 'રંજણ'નો અર્થ 'કુંડું' બતાવે છે-કુંડું-રંગવાતું કુંડું. કેટલાક સંગ્રહકારે 'રહગેલ્લી' શબ્દ નોંધે છે અને તેનો અર્થ 'રતિવિષયક તૃષ્ણા' એવો બતાવે છે.

રંમ્—રંમહ-જાય છે.
રંપ્—રંપહ-છોલે છે.
રંફ્—રંફહ-છોલે છે.

} આ ત્રણે ઘાતુઓને વ્યાકરણમાં જના-વેલ છે. માટે અહીં કહ્યા નથી.
[૮૧૧૧૬૨ તથા [૮૧૧૧૯૪]

ઉદાહરણગાથા—

રંજણસ્તનીમ્ અરયવલિ રમ્ગયવસ્ત્રાં વધૂં રવયહસ્તામ્ ।

રત્તયઓષ્ઠીમ્ રહગેલ્લેતો મન્તસ્યસે રંદુપળ હરે ! ॥૪૮૮॥

હે હરિ ! ઘડા જેવા સ્તનવાળી, આળપણ વિનાની અર્થાત્ કુમારી, કુમુદે રંગેલ ઘાટ નામના વસ્ત્રને પહેરેલી, હાથમાં રવૈયાવાળી, ખપોરિયાના કુલ જેવા રાતા ઓઠવાળી એવી વહૂનો અભિલાષ કરતો તું રાંઠવા વડે અંધાર્ધ જઈશ-રાંઠવા વડે તને આંધી દેવામાં આવશે.

રચ્છામય-રત્તવસ્ત્ર-રપ્ફહિઆ શ્વાન-સીધુ-ગોધામ્ ।

રયણિદ્રયં ચ કુમુદે, રાઓ ચટકે, રણે રાડી ॥૬૧૪॥

રક્ષામઘ—કૃતરો-શેરીને। મૃગ-રથયા-
મૃગ.

રક્તવહર—મઘ-સંધુ

રપ્કડિઆ—ગોધા-ધા.

રયણિદ્વય—કુમુદ-રાત્રે વિકસનારં
કમલ-રજનીધ્વજ

રામ—ચકલો

રાહી—રણ-લડાઈ-રાહ.

રંચોલ્—રચોલહ—હોલે છે કે હોંચકે છે આ ધાતુ વ્યાકરણમાં કહેલ છે તેથી અહીં વહ્યો નયઃ. [૮.૪૧૪૮]

ઉદાહરણગાથા—

રક્ષામઘ-રપ્કડિઆ-રયણિદ્વયમોચ્ચને(મોદને) ક્ષણે કેડપિ ।

રાયા ઇવ કામાન્ધ્યા પિબન્તિ રક્તવહરં રચયિત્વા રાહિ ॥૪૮૨॥

હૃતનાથી અને ઘોથી મોચ્ચનને-અચવાને પ્રસંગે તથા કુમુદથી હર્ષપામરાને પ્રસંગે ચકલાની પેઠે કામાંધ એવા કાંઈ લોકો લડાઈ બિહી કરીને મઘને પીએ છે.

રાવિઅં આસ્વાદિહ, રાયગઈ તથા જલોઠસિ ।

રિંદી કન્થાપ્રાયા, રિપ્પં પૃષ્ઠે, પ્રવેશકે રિગ્ગો ॥૬૧૫॥

રાવિઅ—આસ્વાદિહ—ચાણેહું

રાયગઈ-રાગમતિ-જલો

રિંદી—મોદડી જેવું વસ્ત્ર-કંથાપ્રાય વસ્ત્ર

રિપ્પ—પીટ-પૃષ્ઠ

રિગ્ગ—પ્રવેશ

‘રંજિત’ અર્થમાં ‘રાવિઅ’ શબ્દ વપરાય છે તેને માટે “રંજે: રાન:” [૮.૪૧૪૯] સુત્રમાં નિર્દેશ કરેલ છે. રાવિઅ-રંગેહું અથવા રંગાયેહું.

ઉદાહરણગાથા—

રાયગઈરાવિઅઆસ્યામ્ અપિ તાં જ્વરો મન્દ ! ન મુચ્ચતિ ।

રિંદીસ્થગિતરિપ્પો તાવત્ કુરુ રિગ્ગં નિવાતગૃહે ॥૪૨૦॥

હે મંદ ! જાગોએ જેણીના મુખને આસ્વાદેલ છે એવી તેણીને જ્વર છોડતો નથી તો તું કંથા જેવા વસ્ત્ર વડે પીકને ઠાંકીને વાત-પવન-વગરના ઘરમાં એટલે તદ્દન એકાંતમાં પ્રવેશ કર.

રિવ્ચો રિચ્છો વૃદ્ધે, રિક્કં સ્તોકે, વાયસે રિટ્ઠો ।

રિદ્ધં પક્વે, રિદ્ધી સંગ્રાતે, રિગિઅં અમણે ॥૬૧૬॥

રિવ્ચ } વૃદ્ધ-ધરહો-બૂહો

રિચ્છ }

રિક્ક—થોહું-સ્તોક

રિટ્ઠ—કાગહો-વાયસ

રિદ્ધ—પાંહું-પક્વ

રિદ્ધી—સમૂહ-જથ્થો.

રિગિઅ—અમણ-રિગિત-રંગવું

ઋક્ષ અર્થવાળા રિક્ષ અને રિચ્છ શબ્દો 'ઋક્ષ' શબ્દ ઉપરથી બનેલા છે. ઋક્ષ નક્ષત્ર અથવા સીંછ,

ડેટલાક સંશ્લેષકારો 'રિક્ષ' શબ્દનો અર્થ ઉંમરતું-વયતું-પરિણામ 'વયપરિણામ' બતાવે છે.

સ્વહ્રા-તરવાર અર્થના 'રિદ્ધો' શબ્દને સં' 'રિચ્છિ' શબ્દ ઉપરથી સાધવાનો છે.

ઉદાહરણગાથા—

રિક્ષા અપિ સ્વલઃ અરિચ્છો અપિ રિદ્ધો રિદ્ધનિમ્બરિક્ષીઞ્ચ ।

રિક્ષં અપિ સ્વલુ કિ મધુરાઃ રિંગતેહિ હમે વિદ્વા ॥૩૧૧॥

ધરડો પણ ખલ અને અધરડો-ગુવાન-પણ પાકેલા (પાકી લીંબોળી વાળા) લાંબડાના સમૂહમાં એકેથી કાગડો થાડુ પણ લમતાં તમે ખરેખર શું આ બનતેને મધુર ઢાંઠા-બેયા-આ બનને મધુર છે એમ તમે બેયું ? અથવા લમતાં લમતાં તમે આ બનને ને થાડા પણ મધુર બેયા ?

રિરિચં લીને. શટિતે રિક્ષિચં, રોદનશીલે રિમિણો ચ ।

રિચોલી પક્ત્તો ચ, રિચ્છમલ્લો ચ ઋક્ષે ॥૬૧૭॥

રિરિચ—લીન.

રિક્ષિચ—પહેલું-શટિત.

રિમિણ—રોકગાં-રોચા કરનારો-રોવાની
ટેવવાળો.

રિચોલી—પંક્તિ-શ્રેણી.

રિચ્છમલ્લ—રીઠ

રિચ—રિચઈ—પ્રવેશ કરે છે. આ 'રિચ' ધાતુ વ્યાકરણમાં કહેલ છે માટે અહીં કહ્યો નથી, [૮૧૧૧૭૨૩]

ઉદાહરણગાથા—

રિમિણત્વારિક્ષિચઅર્થયઃ વૃક્ષરિચોલીમધ્યરિરિચાઓ ।

મૂર્છન્તિ રિચ્છમલ્લમીતાઃ તવ કુમારપાલ ! રિપુષ્પુકાઃ ॥૪૨૨॥

હે રાજા કુમારપાલ ! રોવાના શ્વભાવને લીધે જેણીની આંખો સડી ગઈ છે એવી તથા ઝાડોની શ્રેણીઓની વચ્ચે લીન-સંતાયેલી-એવી તારા શત્રુની વહુઓ સીંછથી લયલીત થએલી મૂર્છા પામે છે.

રિત્તુડિચં ચ શાટિતમ્ , અવગણના રીઠં, આશ્લિકે સંઠો ।

સફલે રુંઠિચં, સંચળી ઘરટ્ટી, સુઅરુઈ ઉત્કળા ॥૬૧૮॥

રિત્તુડિચ—સઢાવેલું-તોડો નાચેલું—
સંઠિત કરેલું

સંઠિચ—સફલ

સંચળી—ઘંટી-ઘરટ્ટી

રીઝ—અવગણના—અવમાન કરવું
રંહ—પાસાથી રમનાર—જુગારી—આક્ષિક
કિતવ

રહરહઆ } ઠરકંટા—હોસ.
રહરહ }

રીર—રીરહ—શોમે છે
રુંજ—રજહ—બોલે છે—અવાજ કરે છે

આ બંને ધાતુઓને વ્યાકરણમાં કહેલા
છે માટે અહીં નથી લખ્યા. [૮૧૪૧૦૦]
તથા [૮૧૪૧૭]

ઉદાહરણગાથા—

રહરહઆપ રંહો ગતઃ ગૃહ્યાત્ નિસ્સરતિ ।

ઉત્ કૃતરીઠં રહણિદસ્તકરિત્તુદિઓ અરંહિઅઓ ॥૪૨૩॥

જુગારી પુરુષ ઉત્કંઠાને લીધે એણીના ઘરમાં ગયો તો ખરો પણ
એના હાથ ઘંટીના હાથાવડે તોડી નાખ્યા છે એવો તે જુગારી અસહ્ય
બનેલો અવગણના થવાથી પાછો નીકળે છે.

રૂઅં તૂલે, અર્કદ્રુમે રૂવી, રૂપવતિકાયાં રૂવમિણી ।

રેણી પહ્લે, છિન્ને રેસિઅં. રેવયં પ્રણામે ॥૬૧૯॥

રૂઅ—રૂ—તૂલ—કપાસ

રૂવી—આકડાનું શાહ—રૂની વાલું
રૂવાલું

રેણી—પંક—મારો—કાદવ.

રેસિઅ—છેદેલું—રેંસેલું.

રેવય—પ્રણામ—નમસ્કાર.

રૂવમિણી—રૂપવતી સ્ત્રી

ઉદાહરણગાથા—

ગતરેણોરેસિઅરૂવિરૂઅગુણભૂષણાનિ મુધા વહસિ ।

સર્વાંગરેવયં કુરુ રૂવમિણિં ઇમં યદિ કાઢ્ઠસિ ॥૪૨૪॥

કાદવ વગરના કાપી નાખેલ આકડાના રૂના દોરાના આભૂષણોને
તું નકામો ધારણ કરે છે, જો તું આ રૂપવતીને ઠંછે છે તો તેને
સર્વાંગ વડે પ્રણામ કર-હંડવત્ પ્રણામ કર.

માઈસુ રેવઈઓ, રેવલિઆ વાલુકાવર્તે ।

રેવજ્જિઅં ઉપાલબ્ધે, રેહિઅઅં ચ છિન્નપુચ્છે ॥૬૨૦॥

રેવઈ—માતાઓ—રેવતી માતાઓ

રેવલિઆ—રેતીના તરંગો—વેલુના આવર્તો

રેવજ્જિઅ—ઉપાલંભ આપેલું—ઉપાલંભ

પ્રાપ્ત ઉપકાપાત્ર

રેહિઅ } -કપાયેલ પૂંજી અથવા કપાયેલ

રેહિઅઅ } પૂંજીવાલું.

રેહ—રેહહ—શોમે છે.—આ ધાતુ વ્યાકરણમાં કહેલ છે. [૮૧૪૧૦૦]

ઉદાહરણગાથા—

રેહિઅપ્પળ અપિ ન ચલતિ રેવલિઆનિપતિતો યદિ બલીવદ્ઃ ।

તા રેવઈઓ રેવલ્જિપહિ મો વંમ્મણ ! મ્મણ ॥૪૯૫॥

બળદ વેળુના આવર્તોમાં ખૂંચી જાય તો પૂંછડું કાપી નાખો તો પશુ ન ચાલે, તો હે પ્રાદ્ધણ ! હવે તું માતાએને ઉપાલભો વડે ઠહે.

રેઅવિઅં સ્વળગરિષ્, તન્દુલપિષ્ટે રોટ્ટં ચ ।

રોટં ગૃહમાને, રોર-રોધસા રોકળો ચ રૂઠ્ઠે ॥૬૨॥

રેઅવિઅ-ક્ષણિક-ક્ષણીકૃત
રોટ્ટ-તાંદુલતું-તાંદલાતું પીઠલું-ચોચાના
લોટતું પીઠલું.

રોટ-ઘરને માપવાનું સાધન સૂત્ર કોરે
રોર } રાંક-કંગાલ-ગરીબ-દોન-રંક
રોધસ }
રોકળ }

‘મુક્ત’ અર્થવાળા ‘રૂઠ્ઠે વિઅ’ શબ્દનો સાધના વિશે વ્યાકરણમાં જણાવેલ છે.
[૮૧૧૧૧]

ઉદાહરણગાથા—

રેઅવિઅસંપદઃ તવ રિપબઃ રોરા અરોધસગૃહેષુ ।

રોકળમિલિતાઃ કર્મયન્તિ રોહસૂત્રાદિ ગૃહીત્વા રોટ્ટકૃતે ॥૪૯૬॥

જેમની સંપત્તિ ક્ષણવારમાં નાશ પામેલ છે એવા રાંક લોકો સાથે મળી ગયેલા તારા કંગાલ શત્રુઓ સંપત્તિવાળાનાં ઘરોમાં તાંદલાના પીઠલા માટે હાથમાં ઘરને માપવાનું સૂત્ર વગેરે સાધન લઈને ગમે તે પ્રકારની મનુષી કરે છે.

રોજ્ઞો ચ રોહિઓ, રોમરાઈ-રોમૂસલા જવને ।

રોઅણિઆ ડાકિની, રોમલયાસયં ઉદરકે ॥૬૨૨॥

રોજ્ઞ } રોજ્ઞ-રોજ્ઞડું
રોહિઅ }
રોમરાઈ } જવન-સાચલ
રોમૂસલ }

રોઅણિઆ-ડાકળ
રોમલયાસય-ઉદર-પેટ

રોજ્ઞ અને રોહિઅ એ બંને શબ્દો પરસ્પર પર્યાયરૂપ છે અને ‘રોહ’ અર્થના સૂચક છે.

રોચ-રોચદ્-પીસે છે.

રોસાળ-રોસાળ-સાફ કરે છે.

આ વાક્યને ધાતુઓ વ્યાકરણમાં નોંધેલા છે માટે અહીં કહ્યા નથી. [૮૧૧૧૮૫]
તથા [૮૧૧૧૮૫]

ઉદાહરણગાથા—

પૃથુરોમરાઈ ! તનુરોમલયાસહપ ! કદા અપિ અત્ર ત્વમ્ ।

રોઝ્ઝી ઇવ વિકટરોમૂસલ-રોઅણિવાટકે (પાટકે) મા વ્રજ ॥૪૨૭॥

હે વિસ્તારવાળા જઘનવાળી ! અને હે નાના પેટવાળી ! તું
અહીં વિકટ જઘનવાળી ડાકણોના વાડામાં રોઝડીની પેટે કદાપિ ન જા.

હવે રકાર થી રોકાર આદિવાળા અનેકાર્થક શબ્દો

હંસે વ્યાગ્રે રત્તચ્છો, રતિયોગ-જઘનેષુ રહ્લવલ્લ ।

દાયિત-નિરન્તર-શોમિત-સનાથ-પલિતેષુ રાહો અપિ ॥૬૨૩॥

રત્તચ્છ-હંસ,વાઘ-બે અર્થ

રહ્લવલ્લ-રતિસંયોગ-કામકંઠાનો સંયોગ,
સાથઠ-જઘન-બે અર્થ.

રાહ-પ્રિયપતિ-દાયિત, નિરન્તર, શોમિત-

શોમાવાલું, સાથે-સહિત, પલિત-
પલ્લિયાં-ઘોઢા વાઢ અથવા કાદવ

અથવા ઉપતાપ-પાંચ અર્થ

રાયંત્વુ વેતસ-શરમૌ, રિક્ષણં અધિગમે કથને ચ ।

વિપુલ-મુશ્વરેષુ સંદો, રેંકિઅં આક્ષિત્ત-લીન-લજ્જાસુ ॥૬૨૪॥

રાયંત્વુ-વેતસ-નેતર-તું જ્ઞાઢ, શરમ-
બે અર્થ

રિક્ષણ } અધિગમ-પ્રાપ્તિ,
રેવ્ષણ } કથન-બે અર્થ

સંદ-વિપુલ-ઘણો મોટો, મુશ્વર-બોલ
બોલ કરનારો અથવા અકાઝ

કરનારો બે અર્થ

રેંકિઅ-આક્ષિત્ત-આક્ષેપયુક્ત, લીન, લજ્જા-
શરમ-ત્રણ અર્થ

અક્ષિનિકોચ-કરોટીષુ રેસણી, કલિરવેષુ રોલો ચ ।

રોહી ઇચ્છા-શિબિકાસુ, કૂણિતાક્ષે મલ્લે રોહ્ ॥૬૨૫॥

રુંટ-રુંટ-મમે છે અથવા રડે છે.-આ ધાતુ વ્યાકરણમાં કહેલ
છે માટે, નથી કહ્યો. [૮-૪-૧૬૧] તથા [૮-૪-૫૭] ૧૬૧મા સૂત્રમાં
'રુંટ' નથી પણ 'અંટ' છે. અ અને રુ બંને પ્રાચીન લિપિમાં એકરખા
પણ વાંચી શકાય છે તેથી સંભા છે કે, પાઠકેર થઈ ગયેલા હોય.
'પ્રકૃતકયાશ્રય'માં પણ 'અમણ' અર્થમાં 'અંટ' છે, રુંટ નથી. અથવા
અહીં પણ પાઠકેર થવાનો સંભવ છે.

રેસળી—આંસને સંકોચથી—અક્ષિનિકોચ
તથા કરોટિકા નામનું કાંસાનું ઘાસળ
બે અર્થ.

રોલ—કલહ—કઝિયો—રોઠો—રોલ તથા
અવાજ કરવો—બે અર્થ

રોઠી—ઈચ્છા તથા જેને ઘા થયો હોય
તેને લઈ જવાની ઢોઢી—શિબિકા—
બે અર્થ

રોદ—આંસ્ર વાંકી કરવી—કૂળિતાક્ષ
તથા મેલ—બે અર્થ

રોહો પ્રમાણ—નમનેષુ, રોક્ષણી શૃઙ્ગિ—ક્રૂરકર્મસુ ।

રોહ—પ્રમાણ—માપ તથા નમન કરવું—
બે અર્થ

રોક્ષણી—શીંગડાંવાલું પ્રાણી તથા ક્રૂર
કર્મવાલો—નિર્દય—બે અર્થ

ર આદિવાળા સર્વ શબ્દો પુરા થયા

હવે લ કારથી લોકાર આદિવાળા એકાર્થક શબ્દો
નવદમ્પતાનીમ્ અન્યોડન્યનામગ્રહણોત્સવે લયં ॥૬૨૬॥
લય—તાળ પરણેલાં દંપતીનાં એક—ખીજનાં નામ લેવા માટે
કરવામાં આવતો ઉત્સવ.

ઉદાહરણગાથા—

તવ કુમારપાલ ! સૈન્યમ્ આગચ્છદ્ દૃષ્ટ્વા નિશિ પલાયમાનાઃ
અન્યોડન્યનામગ્રહણાદ્ રિપુદમ્પતયઃ લયસ્ય સ્મરન્તિ ॥૬૨૮॥
હે કુમારપાલ ! તારું સૈન્ય આવતું બોધને રાતોરાત પલાયન
કરતા તારાં રિપુદંપતીઓ એક—ખીજનાં નામ ગ્રહણ કરવાથી તે અંગેના
ઉત્સવને યાદ કરે છે.

લક્ષ્મં કાયે, લગ્મં ચિહ્ને, લઠ્ઠ્વો ચ કુક્કુટકે ।
ગણ્ડુત્કત્તુળે લચયં, લટ્ટય—લટ્ટહા કુસુમ્મ—રમ્યેષુ ॥૬૨૭॥

લક્ષ—કાય—શરીર
લગ—ચિહ્ન—નિશાન
લચ—કુકડો

લચય—ગોઢુત નામનું ઘાસ
લટ્ટય—કચ્ચુબો—કુસુમ.
લટ્ટહ—રમ્ય—સુદર—લટ્ટમ.

ખીજા સંબંધકારો લગ્મનેા અર્થ 'અઘટમાન—અણુઘટતુ'—અનુચિત્
પતાવે છે.

'લાંચ' અર્થનેા 'લચ્ચા' શબ્દ સંસ્કૃતસમ છે એટલે સંસ્કૃતમાં
પણ લચ્ચા શબ્દ છે.

ખીજા સંબંધકારો લટ્ટહ શબ્દનેા 'લટ્ટય—લટ્ટહ'—અર્થ પતાવે છે.
ઉદાહરણગાથા—

કાલે લચચલગ્ને ઉડ્ડીનલંચ ઇવ ગન્તુમ્ અસહઃ અસિ ।

તતઃ તવ લડહલક્ષ્મા લટ્ટટયવસણા કથં ભવિષ્યતિ? ॥૪૧૧

ગંડુત નામના ઘાસના નિશાનવાળો એટલે જે કાળે લચચ નામનું ઘાસ થાય છે એવો કાળ-સમય-આવતાં ઊડેલા કુકડાની પેઠે જવા માટે તું અશક્ત છે તો પછી તારી સુંદર કાયાવાળી અને કસુંબી વસ્ત્ર પહેરેલી તેણીનું શું થશે ?

લલલક્કં મીમે, લસઈ કામે, પરિહતે લઈઅં ।

લસુઅં તૈલે, લઈળી લતાયામ્, લસકં તરુક્ષીરે ॥૬૨૮॥

લલલક—મયંકર—મીમ

લસઈ—કામ—કામવાસના

લઈઅ—પહેરેલું

લસુઅ—તેલ

લઈળી—લતા—વેલ

લસક—તરુનું ક્ષીર, જાડનું દૂધ

બીબા સંગ્રહકારો 'લઈઅ' શબ્દનો અર્થ 'અંગ ઉપર પહેરેલું-પિનહ-ધરેલું' એવો અર્થ નોંધે છે.

ઉદાહરણગાથા—

લઈળીરસલસકલસુઅપ્રમુલ્લૈઃ કિમ્ અસ્યાઃ મેવજમ્ ? ।

લલલલકલસઈરોગે સ એવ તરુણઃ તદા લઈઅહારઃ ॥૫૦૦॥

વેલનો રસ, ઝાડનું દૂધ અને તેલ વગેરે વડે શું આના રોગનું ભેષજ-ઓસડ-ખનવાતું છે ? જેણે હાર પહેરેલ છે તે તરુણ જ તે વખતે-ભયંકર કામવાસનાના રોગમાં-એણીનું ઓસડ હોઈ શકે.

લંપિક્ષ્વો તથા ચૌરે લંબાલી પુષ્પમેદે ।

લકુટે લક્કુડં એવ, ઋષમે લડઅલલ—લાઈલલા ॥૬૨૯॥

૧ માંઢારકર પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર દ્વારા પ્રકાશિત પૂનાવાઢી આવૃત્તિમાં આ ગાથાને સ્થાને બીજી એક સુંદર ગાથા પાઠાંતરરૂપે આપેલ છે તે, એ પુસ્તકમાં તો અશુદ્ધ છવાયેલ છે પણ તેની શુદ્ધ વાચનાનો પાઠ આ પ્રમાણે છે—

દોસહચલમ્લલક્ષ્વય ! લટ્ટઅલહહઅહરય ! તુહ ણયાણં ।

લચચલચટિઅમુણિણમિઅ ! જિણ ! ણ લંચાઈજોણિસંપત્તી ॥

હે દોષોના ક્ષયની નિશાનીયુક્ત શરીરવાઢા, કસુંબા જેવા સુંદર લાલ હોઠવાઢા, તથા લચચ મામના ઘાસના ક્ષુપ્દામાં રહેનારા મુનિઓવડે નમાયેલા એવા હે જિન ! જેઓ તને નમેલા છે તેઓ કુકડા વગેરેની યોનિઓમાં ફરીબાર જન્મ પામતા નથી.

लंपिकस-चोर
लंबाली-विशेष प्रकारनां फूल

लककुड-लकुड-लाकडी
लडअल
लाइल } -बळद

लड-लडइ-लडे छे-याद करे छे } -आ बन्ने धातुओने व्याकरणमां जणावेला
लहस-लहसइ-हीडें थाय छे } छे माटे अहाँ कथा नथी [८-१-७४
तथा [८-४-१९७]

उदाहरणुगाथा—

लंपिकसहृतलाइल्लधने लडअल्ल ! कस्मात् मूढः असि ?!

लंबालीहिं यक्षं पूजयित्वा अनुसर लककुडयहस्तः ॥५०१॥

हे अणद जेवा ! येरो, अणदरूप धन डरी गया तेथी सा माटे तुं मूढ थाय छे ? विशेष प्रकारनां डूढी वडे यक्षने पूजने तुं हाथमां लाकडी लह येरोनी पाछण न.

पद्मकरा यत्र वधूः लिख्यते स लयापुरिसो ।

लहुअवडो न्यग्रोधे, लडहक्खमिअं विघटिते ॥६३०॥

लयापुरिस-ज्यां-जे चित्रमां-हाथमां
पदमवाळी वडूनो आलेख थाय ते
लता पुरुष

लहुअवड-न्यग्रोध-लघुक वड-नात्रो वड
लडहक्खमिअ-विघटित-बगडेळुं-
वणसेळुं

उदाहरणुगाथा—

सावित्रीलहुअवड ! क्षमस्व त्वम्, तुभ्यं नमो लयापुरिस ! ।

लडहक्खमिअघेग्णिण प्रिये कथं नाम जीविष्यामि ॥५०२॥

हे सावित्रीयुक्त नाना वड ! तुं क्षमा कर, ज्यां-जे चित्रमां-हाथमां पद्मवाणी वडूनो आलेख करेल छे ते लयापुरिस-लतापुरुष ! तने नमस्कार, जेना प्रेम अगडी गयेल-वधुसी गयेल-छे जेवे प्रिय डेवाथी डेवी रीते लुवी शकथ ?

लामा च डाकिनी, लावंज उशीरे, लाहणं भोज्ये ।

लालस-लासयविहया मृदु-मयूरेषु वहाद्रकै लिक्खा ॥६३१॥

लामा-डाकण
लावंज-उशीर-सुगंधोवाळी
लाहण-लाणुं-लाणारूप-भोज्य-खावानुं

लालस-मृदु-कोमळ-नरम
लासयविहय-मोर-लासक विहग
लिक्खा-वहेळो-नानुं झरणुं-वहेतुं होय
अने आद्र-मीनुं रहेतुं होय-वह+
आद्रक-वह+भोलभ-वहोल्लभ-
वहोल्लभ

બીજા સંગ્રહકારો કહે છે કે, લાલસ એટલે ઈચ્છા-લાલચ.
બીજા સંગ્રહકારો 'વહેળા' અર્થ માટે 'લિક્ષ' શબ્દ બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

લામાડ લિક્ષકળ્પે ઘનલાવંજે કૃણ્વન્તિ(—કુર્વન્તિ) લાહ્ણયં ।
ત્રાસિતલાસયવિહયા અલાલસસ્વરા વિડાલોરૂપાઃ ।૫૦૩૥

ન્યાં ઘણો સુગંધીવાળો ઊગેલો છે એવા બીના રહેતા વહેળાને કાંઠે મોરોને બીવરાવનારી-ત્રાસ આપનારી-અને કઠોર સ્વરવાળી એવી રૂપે બિલાડીએ જેવી ડાકણો લાણું કરે છે.—ભોળ્ય કરે છે

બાલે લિક્-લીલા, લિત્તી સુદ્ગાદિદોષે ।

તનુકીકૃતે લિસયં, લિટ્ઠિઅ-લોલંઠિઆ ચ ચાટુનિ ॥૬૩૨॥

લિક્ } -વાઠક
લીલ } -

લિત્તી—તરવાર છરી વગેરેનો દોષ

લિક્-લિક્ } —સંતારૂં જાય છે.

લિલ-લિલ } -

લિસ્-લિસ-સૂપ છે

લિસય-પાતલું કરેલું-લીસુ-સુવાલું

લિટ્ઠિઅ } -લુશામત, મોંથી મોડું
લોલંઠિઆ } બોલવું

અ ત્રણે ધાતુઓને વ્યાકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં કહ્યા નથી [૮-૪-૫૫]

તથા [૮-૪-૧૪૬]

ઉદાહરણગાથા—

લોલંઠિપહિ રજ્યસિ ન મન્યતે (જાનાતિ) સાલિટ્ઠિઅં લિસયપ્રેમનુ ! ।
લિક્ લીલમુગાક્ષી સલિત્તિહુરિકા ઇવ કિં ત્યક્તા ? ॥૫૦૪॥

હું પાતળા થઈ ગયેલા પ્રેમવાળા ! તું ખુશામતો વડે રાચે છે-રાગ કરે છે-પણ તેણી ખુશામત કરવાનું બહુતી નથી. બાલમુગની આંખો જેવી આંખોવાળી તે બાળાને તે દોષવાળી છરીની પેઠે શું છોડી દીધેલ છે ? શામાટે છોડી દીધેલ છે ?

લીલો યજ્ઞે, લુંલ્લો નિયમે, સુપ્તે લુંલ્લો ચ ।

લૂને લુઅં, ભગ્ને લુગં, તથા નિર્ણયે લુંલ્લાઓ ॥૬૩૩॥

लील-यज्ञ
 लुंख—नियम
 लुंक }—सूतेलो.
 लोंक }

लुअ-लणेळुं-कापेळुं.
 लुअ-मांगी गयेळुं-तूटी गयेळुं.
 लुंखाअ-निर्णय-नक्की करवुं.

‘उ’ नो ‘ओ’ करवाथो ‘लुंक’ तुं ‘लोंक’ पण थाय छे. “ओत् संयोगे”
 [८-१-११६।]

ઉદાહરણગાથા—

लुअदभं लुगलतं नदीपुलिनं कृणु (कुरु) कस्मात् लुको असि ।
 रे अलस ! अत्र लीलो भविष्यति इति सलुंखयाण लुखाओ ॥५०५॥

रे आगसु ! तुं सूतेो कस छे ? नहीने कांठे उगेला डालोने कापी
 नाथ, वेवडीओने लांगी नाथ अही यज्ञ थवाने छे ओवेो नियम
 वाणा भाखुसोनेो निर्णय छे.

लुरणी वाद्यविशेषे, लुंकणी चैव लयने ।

लूआ मृगतृष्णायाम्, लेहुड-लेहुक-लेहुआ लोष्टे ॥६३४॥

लुरणी-विशेष प्रकारनुं वाद्य-वाजुं
 लुंकणी-घर

लूआ-झांझवा-मृगतृष्णा
 लेहुड
 लेहुक } डेफां-लोष्ट
 लेहुआ

लुंक्-लुंखइ-लुंछे छे-साफ करे छे.
 लुह-लुहइ-लए, छे—” ”
 लर-लरइ-कापे छे. } आ प्रणे धातुओने व्याकरणमां कहेला
 छे माटे अही कथा मथी. [८-४-१०५]
 तथा [८-४-१२४]

ઉદાહરણગાથા—

हर लेहुके मा कृणु (कुरु) लूअमयात् लुरणिशालुंकणिअं ।
 प्रेषण ! लेहुड-लेहुअस्खलनं मा भवेत् आयद्दयितस्य ॥५०६॥

डे नोकर ! रस्ता वय्थेनां डेक्षाने लर्ष डे तथा मृगतृष्णाना-
 अंजवाना- लयने लीधे विशेष प्रकारनां वाज्जंओनां किल्लावाजुं घर न
 अनाव, आवनारा प्रियने वयमां पडेलां डेक्षाओने लीधे स्खलन न थाय
 -तकलीक्ष न थाय.

लेद्विअं अपि संस्मरणे, लोले लेहुडय-लोहिल्ला ।

लोद्विअथो उपविष्टे, तथा लोलुंचाविअं रचिततृष्णे ॥६३५॥

લેલિઅ-સંમારું-સંસ્મરણ

લેહહય }
 લેહહ } -લંપટ-લોલ-વચ્ચઠ-
 લોહિલ્લ } ભસંયમી

લોટ્ટિઅઅ-બેટેલો

લોલુંચાચિઅ-જેને માટે તૃષ્ણા રચેલ છે-
 જેને માટે તૃષ્ણા યાય છે અથવા
 તૃષ્ણાને જે રચે છે-કરે-છે તે

લોટ્ટ-લોટ્ટ-સૂણ છે.-આ ઘાતુ વ્યાકરણમાં કહેલ છે માટે અહીં કશો નથી.

[૮-૪-૧૪૬]

ઉદાહરણગાથા—

મધુરસલોલુંચાચિઅ ! લેહહ ! નલિનીઃ ભ્રમર ! ચુસ્વન્ ।

इह लोट्टिअस्स मम रतलोहिल्लप्रियस्य लेलिअ रचयसि ॥૫૦૭॥

મધુના રસમાં વિશેષ તૃષ્ણાવાળા ! હે લંપટ ! હે ભ્રમર ! કમલિનીએને ચુંબન કરતો તું અહીં ખેડેલા, રતિકીડામાં લંપટ એવા મારા પ્રિયહું. સંસ્મરણ કરાવે છે.

લ થી લો આદિવાળા એકાર્થક શબ્દો પુરઃ થયા

હવે અનેક અર્થવાળા લકાર આદિ શબ્દો

લલ્લં સસપૃહ-ન્યૂનેષુ, કેશ-આસારકેષુ લંબો અપિ ।

अन्यासक्त-मनोहर-प्रियंवदेषु तथा च लट्टो ॥૬૩૬॥

લલ્લ-સ્પૃહાવાળું-લાલચવાળું, એણું-ન્યૂન-એ અર્થ

લંબ-વાળ, આસાર-ગાયેનો વાડો-એ અર્થ

લટ્ટ-અન્યાસક્ત-ખીનમાં આસક્ત, મનોહર, પ્રિય બોલનાર-મધુર બોલનાર-ત્રણ અર્થ.

लयणं तनु-मृदु-वल्लीषु, लाइआ भूषा-गृहीत-अजिनार्धम् ।

लालंपिअं प्रवाले, खलीन-आक्रन्दितेषु च ॥૬૩७॥

लयण-પાતલું-દુબલું, કોમલ-નરમ-
 મૃદુ, વેલ-વ્રણ અર્થ

लालंपिअं-પરવાલાં, ઘોડાનું ચોકડું,
 આકંદિત-આકંદન-વ્રણ અર્થ.

लाइआ } -ભૂષા-શોભા, ગૃહીત-ગ્રહણ
 लाइअ } કરેલું, ચામડાનો બહવો
 कटको-વ્રણ અર્થ.

लिहिओ तनु-शयितेषु, लिङ्गिअं आक्षिप्त-लीनेषु ।

लुंबी स्तवक-लता, लेसो लिखित-आश्वस्त-निद्रा-निःशब्दाः ६३८॥

लिहिअ—शरीर, सुतेलो—बे अर्थ
लिङ्गिअ—आक्षेप करेळुं—आक्षिप्त—
फेकेळुं तथा लीन—बे अर्थ

लुंबी—गुच्छो, लता—वेलडो—बे अर्थ
लेस—लखेळुं—लिखित, आश्वस्तन पामेळुं—
आश्वस्त—आश्वस्तन,
निद्रा, शब्द वगरनुं—चार अर्थ.

ये 'लेस' शब्द 'अल्प' अर्थनो सूचक छे ते, 'लेश' शब्द उपरथी
आवेदो छे.

लेडुको लम्पट-लोष्टकेषु, लोढो च स्मृत-शयितेषु ॥६३९॥

लेडुक्क—लंपट—असंयमी, लेफुं—बे अर्थ

लोढ—स्मरेळुं—स्मृत, सुतेळुं—बे अर्थ.

अनेक अर्थवाणा लकारादि शब्दो

समाप्त

लकार आदिवाणा सर्व शब्दो पुरा थया.

हुवे चकार आदिवाणा अकार्यक शब्दो

वंग-वय-वंह-वड्डा वृन्ताक-गृध्र-बन्ध-गुरुकेषु ॥६३९॥

वंग—वांगी—वैगण

वंह—बंध

वय—वीध पक्षी

वड्डा—वडो—महान्—गुरुक—भारे

उदाहरणार्था—

चञ्चवा वृन्तवंदे आपणपिटिकातः वडुवंगं इमम् ।

उद्गृह्य उड्डयते आमिषपिण्डभ्रमेण वओ ॥५०८॥

हुकाननी टोपळीमांथी डीटियाना अंधमां रड्डेवा आ लार मोटा
वेगळुने मांसपिंडना—मांसना टोऱ्याना—अमथी अटवे मांसनो टोऱ्यो
भानीने यांय वडे पकडीने गीध जडे छे.

वड्डी अवश्यकृत्ये वंक-वंसा कलङ्के ।

वंसी च शिरसि माला, वच्छं पार्श्वे, वरु च लावण्ये ॥६४०॥

વહી—અવશ્ય કરવાનું—જરૂરી કામ
—વરધી

વંક } —કલંક-દૂષણ
વંસ }

વંસી—માથા ઉપરની માઠા

વચ્છ—પહાણું—પક્ષ-પાસું

વઠ—લાવણ્ય-કાંતિ

ઉદાહરણગાથા—

વચ્છે સવઝુ દયિતા સવંસિઆ ધર્મ—અર્થવદ્ધી ચ ।

અન્યોઽન્યબાધવંકો અન્નસવંશાનાં ન સ્વલુ ભવતિ ॥૫૦૯॥

પડખામાં પ્રિય સ્ત્રી લાવણ્યવાળી છે, જે માથે માળાવાળી છે અને ધર્મરૂપ અર્થને—પ્રયોજનને અવશ્ય કાર્યરૂપ માનનારી છે. જેમને વંશ કલંક વગરનો છે તેમને ધર્મ અર્થ વગેરે પુરુષાર્થના સાધનમાં પરસ્પર બાધરૂપ કલંક ખરેખર હોતું નથી.

વમ્હં વલ્મીકે, વત્થી ઉટજે, વહ્લો શિશુઃ વહૂ ચિપિટા ।

વહ—વટ્ટા સ્કન્ધવ્રણ—માર્ગાઃ સીમાયાં વત્તિ—વહ્વેલા ॥૬૪॥

વમ્હ—રાફઢો

વત્થી—ઋષિઓનું હ્રુપહું—વસ્તી

વલ્—બાઠક

વહુ—વિશેષ પ્રકારનું સુગંધી દ્રવ્ય—કોઈ
સુગંધી પદાર્થ

વહ—સ્વમા સપર પહેલું વસારાનું

નિશાન—વસારાનો ઘા

વટ્ટ—માર્ગ—રસ્તો—વર્ત્તમ

વત્તિ } —સીમા—સીમ—હદ—મર્યાદા
વહ્વેલા }

ખીબા સંગ્રહકારો કહે છે કે વહ એટલે ‘પડેલો સાધારણ ઘા’—
ગમે તે ભતનો ઘા.

ઉદાહરણગાથા—

વત્થીવહ્વેલાપ વહ્લયનિવર્તિતા મમ વલીવર્દાઃ ।

કિં દટ્ટાઃ વહુશકટે વટ્ટાપ વમ્હસ્વુત્તયા અવહા ॥૫૧૦॥

ઋષિઓના હ્રુપડાની સીમમાં બાળક દ્વારા પાછા ફેરવેલા, સુગંધી પદાર્થના ગાડામાં જોડેલાં, વાટમાં રાફઢા પાસે ખૂંટી ગયેલા અને ખાંધ ઉપર ઘા વિનાના એવા મારા બળદોને શું જોયા છે ?

વજ્જા અધિકારે, વલ્લિ—વલ્લરો—વિલ્લરીઝ કેશેષુ ।

વતુ—વિચ્છહા નિવહે, વલ્હી—વવળીઝ કર્પાસે ॥૬૪॥

વજ્ઞા-અધિકાર-પ્રકરણ
વલ્લી
વલ્લી } -કેશ-વાલ
વલ્લી }
વલ્લી }

વતુ
વિચ્છદ્ધ } -સમૂહ-તિવદ્
વલ્લિ } કપાસ-વળ
વવણ }

‘વલ્લિ’ કે ‘વલ્લી’ અર્થને ‘વિચ્છદ્ધ’ શબ્દ, સંસ્કૃત ‘વિચ્છદ્ધ’ શબ્દ દ્વારા થયેલ છે.

વન્દ એટલે વન્દ-સમૂહ. આ ‘વન્દ’ શબ્દ ‘વન્દ’ ઉપરથી આવેલ છે. [૮૧૧૫૩]. ઉદાહરણગાથા

વરવલ્લીરીણ વલ્લરિવર્ણનઘજ્ઞાહ લજ્જતે કુવલ્લી ।

વલ્લિવતું ચુપ્તન્તી વવણીવિચ્છદ્ધમધ્યે ॥૧૨૧॥

કપાસના ઢગલા વચ્ચેથી કપાસના સમૂહને ચુટતી એવી નઠારા કેશવાળી, ઉત્તમ કેશવાળીઓના કેશના વર્ણનના અધિકારના પ્રસંગ વડે શરમાય છે.

વલ્લો સ્વગભેદે વસલ-વિદ્ધ-વિઅલંબલા ચ દીર્ઘે ।

વપ્પીઓ વપ્પીહે (ચાતકે), વમ્હલં કેસરે ચૈવ ॥૬૪૩॥

વલ્લ-વિશેષ પ્રકારનું વક્ષી-પંક્તી
વસલ
વિદ્ધ } લાંબું-દીર્ઘ
વિઅલંબલ }

વપ્પીઅ—વપ્પીઓ-ચાતક
વમ્હલ—કેસર-ફૂલનાં કેસરો

ખીબા સંબ્રહકારે ‘વિદ્ધ’ શબ્દને અદલે વિત્ત શબ્દ નોધે છે.

ઉદાહરણગાથા—

પૃચ્છતિ વલ્લં વપ્પીઅયં ચં ત્રવનીપવમ્હલં દ્વષ્ટા ।

વસલસ્વરં વિદ્ધાક્ષી વિઅલંબલમાર્ગયત્ પતિવૃત્તમ્ ॥૧૨૨॥

દીર્ઘ નેત્રવાળી તેણી નવા કદંબવૃક્ષને આવેલાં કેસરોને જોઈને વિશેષ પ્રકારના પંખીને અને લાંબા સ્વરવાળા અપૈયાને લાંબા માર્ગે જતા પોતાના પતિના વૃત્તાંતને પૂછે છે.

નિદ્રાકરીલતાયાં વયલી વેલી ચ, વટ્ટિમં અધિકે ।

વહઓ પીતે, વલિયા-વિલમા જીવાપ્યામ્, ચૂર્ણિતે વયરં ॥૬૪૪॥

વયલી } ઝંઘ આળનારી વેલ
વેલી }
વટ્ટિમ-અધિક-વધારે

વહઅ—પીધેલું
વલિઆ } ધનુષની દોરી
વિલમા }
વયર—ચૂરો કરેલું

ઉદાહરણગાથા—

વહ્પ વયરવયલિલ્લલ્લિલ્લિલ્લરસે અપિ વટ્ટિમ્ નિદ્રામ્ ।

ન લભતે વિલમ્બવનિમિઃ ચ તન્વી કામસ્ય કૃષ્ટવલિઅસ્સ ॥૫૨૩॥

જેણે ધનુષની દોરી ખેંચેલ છે એવા કામદેવની તે દોરીના અવાજને લીધે આ તન્વંગી આજા, ઊંઘ આણુનારી વેલનાં ચૂરો કરેલાં પાંદડાં અને તે જ વેલનાં કૂળોનો રસ પીધા પછી પણ વધારે ઊંઘને પામી શકતી નથી.

વયઢો ચ વાટિકાયામ્, વંફિઅ—વલિઆ ચ ધુક્તે ।

વ્યાધાકુલ્લે વળાયં ચ, વહ્લં વક્કહં દુચિ દંનકે ॥૬૪૫॥

વયઢ—વાઢી—વાટિકા—વગઢો
વંફિઅ } સાધેહ
વલિઅ }

વળાય—વ્યાધો વઢે આકુલ—શિકારીઓથી
ધેરાયેલ
વહ્લ } દુર્દિન—વાદલાં ધેરાયાં હોય અને
વક્કહ } કવસતના છાંટા પડતા
હોય એવો દિવસ—દુદળ.

બીજા સંગ્રહકારે 'વક્કહ' શબ્દને 'નિરંતર વૃષ્ટિ—સતત વરસાદ' એવો અર્થ બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

તવ વાળવક્કહે વદ્લે હવ હંનઃ રિપુઃ ત્યક્ત્વા સમરમ્ ।

વંફિઅશુકવલિઅફલો સ્મૃત્વા વયઢં ગતો વળાયવને ॥૫૨૪॥

પોપટે આધેલાં કૂળો જેણે આધેલ છે એવો તારો યત્રુ તારાં ફેંકેલાં આણુના વરસાદને લીધે દુર્દિન જેવું થઈ જવાથી યુદ્ધભૂમિને છોડીને, જેમ દુર્દિનમાં વાડીને યાદ કરીને, હંસ બંધ છે તેમ શિકારીઓથી ધેરાયેલા વનમાં ગયો.

રાજ્યે વંડુઅં, આવલ્યાં વહાલી, ચ વરઓ કલમખેદે ।

ગવિ વલ્લઈ, વદ્ધયં વરમ્. વહ્લિહઆ ચ કૃપતુલા ॥૬૪૬॥

વંડુઅ—રાજ્ય
વહાલી—પક્તિ—શ્રેણી
વરઅ—જે ચોખાની જાતનું નામ 'અણુ'
પ્રસિદ્ધ છે એવા પ્રકારના ચોખા—કલમી
જાતના ચોખા.

વલ્લઈ—ગાય
વદ્ધય—પ્રધાન—મુખ્ય—ઉત્તમ
વહ્લિહઆ—કૃપતુલા—ઢીંકવો

એક 'વલ્લઈ' શબ્દ વીણાનેા વાચક છે તેને સં૦ વલ્લકો શબ્દ ઉપરથી બનાવવાનેા છે.

એક બીજે ગોપી અર્થનેા વલ્લઈ શબ્દ છે તેને સં૦ વલ્લવો શબ્દ ઉપરથી સાધવાનેા છે-વલ્લવો-વલોવનારી ગોવાળણુ.

ઉદાહરણુગાથા—

ગોપાલ ! કિં ન રક્ષસિ વદ્ધયવરપ્સુ વલ્લઈવડાલિ ।

કિં વંહુઅં દ્વ પ્રાપ્તં વદ્ધિઅનિકટે અનયા યત્ લપિતમ્ ॥૫૨૫॥

હે ગોવાળ ! તું ગાયેની હારને-ટોળીને ઉત્તમ ચોખાનાં ખેતરોથી કેમ બચાવતો નથી-ઉત્તમ ચોખાનાં ખેતરોમા ગાયો પેસી બચ છે, એનું ધ્યાન કેમ રાખતો નથી ? ઠીંકવા પાસે એણીએ ગોવાળને કહ્યું કે શુ તને બાણે રાબ્ય મળી ગયુ છે ?

વળવો દવાનલે, વજ્જરા નદી, વળ્ણયં ચ શ્રીસ્વળે ।

વળ્ણે વદ્ધિઓ, તથા વહ્હ-વળારા ચ વત્સતરે ॥૬૪૭॥

વળવ—દાવાનલ-વનદવ-વનમો દવ-
વનમાં લાગેલી આગ.

વજ્જરા-નદી

વળ્ણય-શ્રીચંદ-વંદન.

વદ્ધિઅ-સાદિ-નપુંસક-સજ્જી કરેલો

વહ્હ } પઢોટવા જેવો વાહ્હડો-દમ્ય વત્સ
વળાર }

બીજા સંઅહકારો 'વળ્ણય' નેા અર્થ 'જેમાં કેસર વગેરે સુગંધી ચીજો નાખેલી હોય એવું પિષ્ટાતક નું ચૂણું' એમ બતાવે છે.

ઉદાહરણુગાથા—

વજ્જરતટ્તળમત્તઃ વહ્હિ મા જિમ્મ વદ્ધિઅવળાર ! ।

વળવવ્ણુષ્ટઃ પલ્લવયતિ નૈવ વળ્ણયતરુઃ કથમ્ અપિ ॥૫૨૬॥

હે નપુંસક વાહ્હડા ! નદીકાંઠાના ઘાસને ચરીને મત્ત થયેલો તું વાહ્હડીને સૂંઘ નહીં. ચંદનનું જે ઝાડ દાવાનલ લાગવાથી બળી ગયેલ છે તે કેઈ પણ રીતે પલ્લવે નહીં-પલ્લવવાળું થાય નહીં.

વાર્તાયાં વમ્મયં, પ્રચુરે વમ્મેજ્જો, દ્રુમાલિકા વળઈ ।

ગોવુન્દે વળાદ્ધી, વમ્મયં અમ્મીજમધ્યે ॥૬૪૮॥

વમ્મય-વાર્તા-વાત

વમ્મેજ-છણું-પ્રચુર

વળઈ-વૃક્ષોની શ્રેણિ

વળદ્ધિ-ગાયોનું દોહું-વનની વદ્ધિ-

વનની શોભા અથવા સમૃદ્ધિ-વનદ્ધિ

વમ્મય-કમલનો મધ્ય ભાગ.

ઉદાહરણગાથા—

વચ્ચનિલોનમ્મરે વળજ્ઞિસંછન્નવળદ્મૂલે ।

ગતિવગ્ગયં અપિ મા કુરુ પ્રિય ! વગ્ગોજ્જમ્મિ મધ્યદિનતાપે ॥૫૨૭॥

ન્યારે ગાયેના ટોળાથી વૃક્ષોની શ્રેણિનાં મૂળો ઠંકાયેલાં છે અને ભમરા કમળના મધ્યભાગમાં લીન થયેલા—ખેસી ગયા—છે એવા મધ્ય દિનના—ખરા અપોરના—ખૂબ તાપને વખને—ખડે અપોરે—હે પ્રિય ! તું જવાની વાત પણ ન કર.

લઘુજલવહે વહોલો વાહલિ-વિરયા ચ, વજ્જિઅં દ્વટે ।

અર્થે ચ વવ્વાહો, પ્રમથેષુ તથા ચ વંગચ્છા ॥૬૪૯॥

વહોલ } પાળીનો નાનો પ્રકાહ-વહેલો
વાહલિ } -વિરહો-વેરો
વિરય }

વવ્વાહ-અર્થ-ધન.

વંગચ્છ-મહાદેવના સેવકો-મહાદેવના મળો

વજ્જિઅ-જોયેલું-દીટેલું

ઉદાહરણગાથા—

મા વાહલીતઃ વિરયં અમ કિમ્ અન્ન દૃષ્ટમ્ ? કથય ।

તુષ્ટે વંગચ્છેદો સમયવહોલમ્મિ ભવતિ વવ્વાહો ॥૫૨૮॥

એક વહેળાથી ખીળ વહેળા તરફ ભમ્યા ન કર, અહીં તેં શું જોયું ! તે કહે, મહાદેવજી તુષ્ટ થાય ત્યારે સમયરૂપ વહેળામાં અર્થ-ધન-લાભ થઈ જાય છે.

વપ્પીહો સ્તૂપે, વહુરા ચ ગિવા, વટ્ટિવં ચ પરકાર્યે ।

નકુલે ચ વગ્ગોઓ, કનિષ્ઠશ્ચશ્રૂઃ વહુવ્વા ચ ॥૬૫૦॥

વપ્પીહ-સ્તૂપ-થૂમ-હૂવો-માટી વગેરેનો
કૂટ-ઢગલો.

વગ્ગોઅ-નોઠિયો

વહુવ્વા-નાની સામૂ-કાકાજોની સ્ત્રી

વહુરા-શિયાળણ-શિવા

વટ્ટિવ-બોજાનું કામ-પારકું કામ.

ઉદાહરણગાથા—

યત્ મન્યતે વહુવ્વાણ વટ્ટિવં મમ કાર્યવપ્પીહ ।

તત્ સલ્લિ ! માર્ગપ્રદક્ષિણવહુરા-વગ્ગોઅદર્શનપ્રભાવઃ ॥૫૨૯॥

હે સખી ! મારી નાની સામૂએના કાર્યના ઢગલાને તે પારકું કામ માને છે. કારણ કે, ન્યારે એ જતો હતો ત્યારે શિયાળણી અને નોઠિયો તેની જમણી ખાનુએ જતાં દેખાયાં હતાં.

વંજર-વહુણિ-વચ્છીવા નીવી-જ્યેષ્ઠભાર્યા-ગોપેષુ ।

વત્તારો વેહુલ્લો ચ ગર્વિતે, વવહિઓ મત્તે ॥૬૫૧॥

વંજર-નીવી-નાહી.

વહુણિ-જેઠનો છો.

વચ્છીવ-ગોવાલ

વત્તાર } ગર્વવાલો-અભિમાની
વેહુલ્લ }

વવહિઅ-હકેલો-મત્ત-ઉન્મત્ત.

વદ્ધણી-સાવરણી-આ શબ્દ સં' 'વર્ધની' દ્વારા થયેલ છે.

વદ્ધ-વજ્જ-આ શબ્દ સં' 'વજ્જ' દ્વારા થયેલ છે.

વસઈ-રાત-આ શબ્દ સં' 'વસતિ' દ્વારા થયેલ છે.

વલવા-વામી-સ્ત્રી. આ વલવા શબ્દ સં' 'વલવા' શબ્દના 'લ' નો 'લ' કરવાથી બની ગય છે.

વજ્જ-વજ્જહ-ત્રાસ પામે છે.

વચ્-વચ્ચ-કાંફે છે-વાંચે-છે-ઈચ્છારાખે છે-આ બન્ને ધાતુઓને વ્યાકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં નથી કહ્યા. [૮૧૪૧૧૮] [૮૧૪ ૧૧૨]

ઉદાહરણગાથા—

મા કર્ષ વંજરં મમ વવહિઅવચ્છીવ ! રૂપવેહુલ્લ ! ।

ઉત પ્રેક્ષતે કુટિલાક્ષો વહુણિઆ મામ્ સતીત્વવત્તારા ॥૫૨૦॥

હું રૂપ વડે ગર્વિત ઉન્મત્ત ગોવાળા ! તું મારી નાહીને ન ખેંચ, બે તેા ખરો, પેલી વાંકી આંખવાળી અને સતીત્વનો ગર્વ ધરાવતો એવી મારી બેઠાણી મને બુઝે છે.

વંગેવહુ-વમ્મીસર-વદ્ધોડા કોલ-કામ જારેષુ ।

હઠ-માલિક-વાતાલીષુ વવસિઅ-વહુહુલ્લિ-વહ્હોલા ॥૬૫૨॥

વંગેવહુ-સુઠર-મુંદરું-કોલ-હુક્કર.

વમ્મીસર-કમદેવ

વદ્ધોડ-જાર-યાર-અનાચારી

ઉદાહરણગાથા—

વવસિઅ- હઠ-બલાત્કાર-પરાણે

વહુહુલ્લિ-માઠી-માઠા બનાબનાર

વહ્હોલ-વાયુઓનો-પવનોનો-સમૂહ-વાલ્યા

ક્રતવવસિપ્પણ વમ્મોસરેણ વંગેવહુ ઇવ શરવિહ્લઃ ।

અનુ વહુહુલ્લિગૃહિણીમ્, કિં વહ્હોલો ઇવ અમસિ વદ્ધોડ ! ॥૫૨૧॥

બેભે બલાત્કાર કરેલા છે. એવા કામદેવવડે હુક્કરની પેઠે વીંધાયેલા હે બર ! તું પવનોના સમૂહની પેઠે-વાવાઝોડાની પેઠે-માળીની સ્ત્રીની પાછળ પાછળ શા માટે ભમી રહ્યો છે ?

વલ્લાદય—ઢાંકવાનું સાધન અથવા ઢાંકવું
 વસ્ત્રઉદ—વસ્ત્રોથી બનાવેલો આશ્રય—
 આશરો—વસ્ત્રોથી બનાવેલું રહેઠાણ
 —તંબૂ વગેરે

વક્ષારય—રતિગૃહ-રતિઘર-રતિકોઢા
 કરવાનું ઘર-વક્ષાર.
 વદ્ધાવિઅ—સમાપ્ત કરેલું અથવા સમાવી
 દીધેલું—સમાપિત.

ખીબ સંઘકારો કહે છે કે, વક્ષારય એટલે અંત:પુર-રાણીવાસ-
 રાબની રાણીઓનું રહેઠાણ.

ઉદાહરણગાથા—

નવવસ્થાઉદયવક્ષારયમ્મિ વલ્લાદહલ્લપર્યેકે ।

લુઢિતા ગિપદ્-પશ્યતિ- વદ્ધાવિઅઅન્યકાર્યા વધૂ: દયિતમાર્ગમ્ ॥૫૨૪॥

નવા વસ્ત્રોથી બનાવેલા રતિઘરમાં (વલ્લાદય+હલ્લ=વલ્લાદહલ્લ-)
 વલ્લાદયવાળા-ઢાંકવાના સાધનવાળા-મચ્છરદાનીવાળા પતંગમાં લોટેલી
 અને જેણીએ ખીબ કામકાજ પૂરાં કરી નાખ્યાં છે એવી વહૂ પતિના
 માર્ગને બુઝે છે,

વકલયં ચ પુરતઃ કૃતે, વગ્ગસિઅં યુદ્ધે ।

વહુમાસો યત્ર પતિઃ ન યાતિ બહિઃ નવોઢવધૂગૃહતઃ ॥૬૫૬॥

વકલય—આગલ કરેલું-પુરસ્કૃત—
 આદર પાત્ર.

વગ્ગસિઅ—યુદ્ધ-લડાઈ

વહુમાસ—વધૂમાસ-વહુનો મહિનો—
 રતિકોઢા કરતો પતિ નવી પરણેલી
 વહૂના-સ્ત્રીના-ઘરમાંથી જે વચ્ચે
 વ્યાંચ બહાર ન આવે તે સમય.

ખીબ અંધકારોએ પણ 'વહુમાસ' શબ્દનો અર્થ આવે જ કહેલ છે.
 "પ્રથમ પરણેલી સ્ત્રીના ઘરમાંથી જે સમયે પતિ બહાર ન જાય તે વિશેષ
 પ્રકારની રમણ ક્રિયાવાળો 'વહુમાસ' ગણાય.

ઉદાહરણગાથા—

જયધ્નોનવવધૂકાગૃહવગ્ગસિઅઅજ્ઞાત્ બહિઃ અયન્ ।

કિં વકલયમુજબલ ! વહુમાસં કુમારપાલ ! પુનઃ કરોષિ ॥૫૨૫॥

જેનું ભુજબલ યુદ્ધને લીધે પુરસ્કૃત છે એવા હે કુમારપાલ !

જયશ્રી રૂપ નવી વહૂના ધરરૂપ યુદ્ધના આંગણામાંથી બહાર નહીં જતો તું શું કરીને વહુમાસ કરે છે ?

મેઘે વહુવાસો, મૃતે વરુપ્પ-વામા ચ ।

ચણ્ડિલકે વચ્છીઉત્ત-વારિઆ, તથા ફલે વરેઈત્યં ॥૬૫૭॥

વહુવાસ—મેહ-મે-મેઘ
વરુપ્પ } —મરેલ-મૃત
વામા }

વચ્છીઉત્ત } હજામ-માવી-વંઢિલક
વારિઆ }
વરેઈત્ય—ફલ

કેટલાક સંગ્રહકારો 'વહુવાસ' ને બદલે "વહુવાસ" શબ્દ નોંધે છે. એટલે એનો આદિ અક્ષર ઓષ્ઠસ્થાનીય-ખ-છે-એમ કહે છે.

વામા એટલે મરેલ. વામા+અસ્થિ-વામાસ્થિ-વામાસ્થિ+ક-વામાસ્થિક-‘મરેલનાં હાડકાં’-આ રીતે વામાસ્થિક દ્વારા વામાસ્થિઓ શબ્દ બને છે, માટે એ અર્થ માટે વામાસ્થિઓ શબ્દ કહેવાની જરૂર નથી. તેથી તેને અહીં કહેવામાં નથી આવ્યો.

ઉદાહરણગાથા—

વામમિ વારિપ્પ હહ વચ્છીઉત્તી હવ વહિર્મમણશીલા અસ્મિ ।

મમ વહુવાસ ! વરુપ્પમારણે તવ કિં વરેઈત્યં? ॥૫૨૬॥

હે મેઘ ! જેમ હજામ મરી જાય અને હજામડી અહીં બહાર રખડયા કરે તેમ હું બહાર ભમ્યા-રખડયા-કરું છું. હે મેઘ ! મે મરેલીને મારવામાં તને શું ક્ષણ છે ?

વપ્પીઢિઅં ચ ક્ષેત્રે, વલવિઅ-વલમય-વારુઆ શીઘ્રે ।

વંસપ્પાલં પ્રકટે, ચુલ્લીમૂલે વહિસરં ચ ॥૬૫૮॥

વપ્પીઢિઅ—ક્ષેતર-વાવવાનું ક્ષેતર
વલવિઅ }
વલમય } શીઘ્ર-જાટ-જલદી
વારુઆ }

વંસપ્પાલ—પ્રગટ-જાહેર
વહિસર—ચૂલાનું મૂલ

બીજા સંગ્રહકારો વંસપ્પાલ નો અર્થ 'ઋણ-સરણ' એમ નોંધે છે.

ઉદાહરણગાથા—

વપ્પીહિઆ વલવિંશં કિમ્ આગતઃ વ્રજ વલમયં તત્ર ।

વંસપ્ફાલં ઉચ્યતે વહિસરકેર્મણિ ન વૌહઆ વયમ્ ॥૫૨૭॥

તું ખેતરેથી ઝટ કેમ આવી ગયો ? પાછો ઝટ ત્યાં બા. બહારમાં કહીએ છીએ કે અમે ચૂલાના કામમાં ઉતાવળા નથી.

સ્થામ્નિ વવત્થંભો, કાકે વસમુદ્ધ-વિરસમુદ્ધા ।

કળમેદે વરહઓ, વહ્નસાલો ચ છિન્નપુચ્છે ॥૬૫૯॥

વવત્થંભ—વલ-સ્થામ

વસમુદ્ધ } કાગડો
વિરસમુદ્ધ } ,, વિરસમુખ-રસ ન
આવે એવા મુલ્લાવાલો-જોનારને
રસ ન આવે એવું બોલનારો.

વરહ—વિશેષ પ્રકારનું ધાન્ય-

કળમેદ
વહ્નસાલ-કપાયેલ પૂંજડાવાલો

વલગ્-વલગ્-ચડે છે-આરોહણ કરે છે-વળગે છે.

વમ્ગોલ્-વમ્ગોલ્-વાગોળે છે.

વમાલ્-વમાલ્-ઢગલો કરે છે.

વસુઆ-વસુઆ-સુકાય છે-કરમાય છે.

આ ચારે ધાતુઓને વ્યાકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં નથી કહ્યા. [૮૧૪૨૦૬]

[૮૧૪૪૩] [૮૧૪૧૦૨] તથા [૮૧૪૧૧]

ઉદાહરણગાથા—

વસમુદ્ધશબ્દ ! કિં તવ હાલિક ! વવત્થંભપણ યત્ પતિતા ।

इह वरहपसु वह्नसालबलीवर्दः इव नैव विरसमुद्धा ॥५२८॥

હે કાગડા બેવા અવાળવાળા ! હાલિક !-હલ ચલાવનારા ખેડુત !

હું બળથી-બેરથી—વિશેષ પ્રકારના ધાન્યના કણોમાં અહીં કપાયેલ

૧, અહીં 'કમ્મે ણ' એમ જુદાં જુદાં પદો સમજીએ તો 'કામમાં ઉતાવળા નથી' એમ અર્થ સમજવો, તથા 'કમ્મેણ' એમ અલંકાર પદ રાખીએ તો 'ચૂલાના કામવડે અમે ઉતાવળા છીએ' એમ અર્થ સમજવો.

૨ અહીં મૂળમાં 'વારુએ અમ્મે' એવું પણ પાઠાંતર છે તેનો અર્થ 'હે અમ્મે ! હે માતા ! ચૂલાના કામ વડે ઉતાવળ છે'—એમ અથવા 'ચૂલાના કામમાં ઉતાવળ નથી'—એમ બન્ને આશય સમજવા.

૩. 'ધાન્યાવિશેષ' એવો પાઠ પણ છે. તેનો અર્થ 'સાધારણ ધાન્ય' એવો થાય છે. આ પાઠ પુનાથો પ્રકાશિત પુસ્તકમાં છે.

પુંછડાવાળા બળદની પેઠે જે પડી ગઈ તેથી તને શું ? પણ હું કામડી જેવી નથી.

વિષુવતિ વઓવત્થય—વઓવડપ્પા, વદકલિઅં વલિતે ।

વહુહાડિણી વધૂપરિ ઝઠા, વહુધારિણી ચ નવવધુકા ॥૬૬૦॥

વઓવત્થ } જ્યારે દિવસ અને રાત
વઓવત્થય } બન્ને ગરખાં હોય તેવો
વઓવડપ્પ } સમય અથવા છ મહિના
રાત અને છ મહિના
દિવસ જ્યાં હોય તે
સ્થાન

વહુહાડિણી—એક વહૂ હોય છતાં તેના
ઉપર બીજી પરણેલી વહૂ
વહુધારિણી—નવી વહૂ

વદકલિઅ—વઢેલું-પાછા વઢલું-વ્યતિ-
કલિત

ઉદાહરણગાથા—

વહુધારિણિ ચ વહુહાડિણિ ચ મુક્ત્વા ગતઃ વઓવત્થે ।

મમ પુત્રઃ દ્વિતીયે અપિ સ્વલુ વઓવડપ્પે ન અત્ર વદિકલિઅો ॥૫૨૨॥

નવી પરણેલી વહૂને અને એક વહૂ છતાં તેના ઉપર પરણેલી બીજી વહૂને મૂકી ને મારો પુત્ર જ્યાં રાત દિવસ સમાન રહે છે તે સ્થળે ગયો છે તે બીજા એવા રાત-દિવસ સમાન રહે એવા વખતે પણ આડીં પાછો ફર્યો નથી.—પાછો વળ્યો નથી.

વહરોઅણો ચ વુદ્દે,, વહ્ણમિરં ચ પીને ।

વહ્ણવલઓ દુન્દુમકે, વક્કડબંધં ચ કર્ણઆમરણે ॥૬૬૧॥

વહરોઅણ—વુદ્દ—વૈરોચન

વહ્ણમિર—પીન—પુષ્ટ—જાહું—મોટું

વહ્ણવલઅ—દુન્દુમ નામનો સાપ

વક્કડબંધ—કાનનું આમૂષળ—ચરેણું

ઉદાહરણગાથા—

સર૦ મક્કડબંધ ગા૦ ૫૮૧

કરુણા વહરોઅણ ! ત્વયિ વહ્ણમિરવાહુધૃતધરાવલયે ।

શેષઃ ચલવક્કડબંધો વહ્ણવલઓ ર્વ લુલતુ જલઘૌ ॥૫૨૩॥

હે બુદ્ધ ! પુષ્ટ બાહુઓ દ્વારા ધરાવલય-પૃથ્વીમંડળ-ને ધારણ કરનારા તારામાં કરુણા છે તો જેનાં કાનનાં ધરેણાં ચંચલ થઈ જ્યાં છે-હુલી જ્યાં છે એવો શેષ નાગ સમુદ્રમાં ભલે હુંડલક નામના સાપની જેમ લુલ્યા કરે—કંપ્યા કરે.

ચૂદે બલયબાહૂ, કલકળ્લી વળસવાઈ ચ ।

વર્ગોરમયં રુક્ષે,શરભે વળપક્કકસાવઓ ચૈવ ॥૬૬૨॥

बलयबाहु—चूडा नामनुं भुजा उपर
पहेरवानुं भाभरण—घरेणुं—चूडी—
बलयबाहु—बाहु उपरनुं बलय—बलयुं
बणसवाई—कोयल—कलकंठी—वनशपाकी
उहाहरणगाथा—

वगोरमय—रूक्ष—चीकाश विनानुं
वणपक्कसावअ—शरभ नामनुं भारे
बळधान जंगली प्राणी—वनपक्क—
श्रापद—वननो पाको—संधो—श्रापद.

वरबलयबाहुवगोरमयस्वरा तव पुरः वणसवाई ।

तव प्रियस्य च पुरतः न सोऽपि वणपक्कसावअो शूरः ॥२३१॥

तारी सामे केथल, उत्तम चूडाना जेवा इक्ष स्वरवाणी छे अने
तारा प्रियनी सामे ते शरभ पक्ष शूरे नथी.

वाढी वणिकसहाये, वायं गन्धे, इक्षुके वाऊ ।

मुखपूरिततृणवाद्ये वाली, वामी च स्त्रियाम् ॥६६३॥

वाढी—वाणियाने सहाय करनार—
वाणोतर

वाली—मोढामांनी हवाथी बराबर फूलेछे
वाअनुं वाऊ

वाय—गंध—वात

वामी—स्त्री—वामा

वाऊ—शेरडी—इक्षु

उहाहरणगाथा—

वाउअवाटे वाढिअ ! वालीशब्देन अन्यवामीओ ।

किं रे निराश ! कौषि बोक्कडवायं पश्यसि न खलु आत्मानम् ॥५३२॥

हे वाछोतर ! मुअनी हुवा वडे इलेका घासना वाढी नामना वाअनो
शपठ आवे छे तेथी माळुम पडे छे के, त्यां शेरडीना वाढमां के वाढमां
भीलु अीओ छे. रे निराश ! तुं कुठवा शा माटे पाडे छे—राडो शा
माटे नाअे छे ? तारी आतने अरेअर, मोठडाना गंध जेवी जेतो नथी ?

वारी चसए, वाहा य वालुआ, वाणओ बलयआरे ।

गीवाइ वाहणा, वावडो कुडुम्बिमि, वामरी सीहे ॥६६४॥

वार—दारु पीवामो प्यालो—चषक

वाहणा—डोक—घोवा

वाहा—बेळु—रेती—वालुक

वावड—कुटुंबी—कणबी

वाणअ—बलियां बनावनार—संधेडाबडे

वामरी—सिंह

बलियां उतारनार.

वा—वाइ—म्लान थाय छे—करमाय छे. आ घातु व्याकरणमां कहेल छे तेथी
अहीं कह्यो नथो. [८१११८]

‘व्याकुल’ अर्थवाळा ‘वावड’ शब्दने से० ‘व्यापृत’ उपरथी साधवानो छे. [८११२०६]

ઉદાહરણગાથા—

વાહામધ્યે વામરિકટીઃ વાણયવધૂઃ વારકરાઃ ।

કિં કમ્બુવાહનાઓ પ્રેક્ષ્ય વાવડ ! વિમૂઢઃ અસિ ॥૫૩૩॥

વેળુની વચ્ચે-વેળુ ઉપર-ખેઠેલી સિંહની જેવી કેડવાળી, હાથમાં દારુના ખ્યાલાવાળી, શંખના જેવી ડોકવાળી. એવી મંઘેડાવડે બલોયાં ઉતારનારાની વહૂએને ભેઈને હે કણખી ! તું શું વિમૂઢ થાય છે ? અથવા શા માટે તું વિમૂઢ થાય છે ?

વારિજ્જો વીવાહે, વાસંદી વાસુલી ચ કુન્દે ।

વાવય-વાવણિ-વાસાણીઓ આયુક્ત-છિદ્ર-રથયાસુ ॥૬૬૫॥

વારિજ્જ-વિવાહ-કન્યાને વરવાનું-

સ્વીકારવાનું

વાસંદી } કુંવરું ફૂલ-મોગરો

વાસુલી }

વાવય-જોડેલો-આયુક્ત

વાવણી-છિદ્ર-કાણું-વાવણીઆ-હેતરમાં

બી વાવવાનું કાળાવાહું સાધન.

વાસાણી-રથયા-શેરી

ઉદાહરણગાથા—

વાવયકુમાર ! વાસંદિદન્ત ! વાસુલિદંતોઽ વારિજ્જે ।

યદ્ દીક્ષિતઃ અસિ તસ્માત્ મા વાસાણિ સુલભવાવણિં ભ્રમ ॥૫૩૪॥

હે કુંવરના જેવા દાંતવાળા ! આયુક્ત-બેડાયેલ-કુમાર ! અથવા આયુક્તના-ગામના મુખીના-કુમાર ! તું કુંવરની જેવા દાંતવાળીના વિવાહમાં દીક્ષિત થયેલ છે તેથી જ્યાં છિદ્રો સુલભ છે એવી શેરીમાં ન ભ્રમ-ન રખડ.

વાતલ્લો પ્રલપિતરિ, વાયારો શિશિરવાતે ।

વાણીરો જમ્બૂઃ, વાયાહો કોરે, ક્રમૌ વાહિલ્લો ॥૬૬૬॥

વાતલ્લ-બોલ બોલ કરનાર-વાતુલ.

વાયાર-શિશિર સમયનો વાયુ-વાયરો

વાણીર-જાંબુનું વૃક્ષ.

વાયાહ-પોપટ-વાચાટ

વાહિલ્લ-કરમિયું-કૃમિ નામનો કીડો

ઉદાહરણગાથા—

વાહિલ્લો ઇવ પુતઃ રમસ્વ વાણીરવને તથા અશુચ્યા ।

ત્વમ્ અગણિતવાયારો નિર્ઘૃણ ! વાયાહવાહલ ! ॥૫૩૫॥

તેણી જે અશુચિ-અપવિત્ર-છે તેની સાથે હે બેશરમ અથવા ઘણા વગરના ! અને પોપટની જેવા વાયહા ! તું શિશિર સમયના વાયરોને નહીં ગણકારતો જાંબુના વનમાં કરમિયાના કીડાની પેઠે ફરીને રમ.

વાલપ્પં વિપ્પં તથા લાઙ્ગુલે, વાવિઅં પ્રસારિતકે ।

ગણ્ડકમૃગે વાહિમ--વિહોમિઆ, વાયણં ચ લામનકે ॥૬૬૭॥

વાલપ્પ } પૂંછહું--વાલપ્ર--વાલોથી મરેહું
વિપ્પ }
વાવિઅ--ફેલાયેહું

વાહિમ } ગેંઠા નામનો મૃગ--પશુ--
વિહોમિઅ } ગેંઠો

વાયણ--લાણું કરહું--મોજવ--લાવા
લાયક--પદાર્થોનો મેટ આપવી.

દેહકા અર્થવાળો 'વાસામૂ' શબ્દ સંઠ 'વર્ષામૂ' શબ્દ દ્વારા સાધી શકાય છે તેથી અહીં નોંધ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

વાહિમ ! વિહોમિઅસુ વાલપ્પા--ડડહોટનાદિ તાવત્ કુર ।

વાવિઅવિપ્પે સિંહે પુનઃ જમ્બુકવાયણં ભવસિ ॥૫૨૬॥

હે ગેંઠા ! તું તારા પૂંછહાનું ઉછાળવું વા અક્ષાળવવું વગેરે ગેંઠા-એમાં જ કર, ણીએ એવી બડાઈ ન માર. વિસ્તારયુક્ત પૂંછહાવાળા સિંહની સામે તો તું વળી શિયાળરૂપ લોભ્ય પદાર્થની ભેટ બેવો છે.

વાહંતરા કુટીરે, વામણિઆ દીર્ઘકાષ્ટવાટ્યામ્ ।

વાવહયં વોચ્ચત્થં વિપરીતરતે નિર્દિષ્ટમ્ ॥૬૬૮॥

વાહંતરા--કુટીર--કોટડી--મોરડી
વામણિઆ--લાંબા લાકડાની વાહ

વાવહય } વિપરીતરત--સ્ત્રી-પુરુષની પર-
વોચ્ચત્થ } સ્પરની વિપરોત રતિકોઠા--
હોનું પુરુષવત્ રતિરમણ

કેટલાક સંબ્રહ્મકારો કહે છે કે, જેમનાં મુખ એક સાથે બદલાઈ ગયાં છે--સામસામા હોવાને બદલે ફરી ગયાં છે એવા સ્ત્રી-પુરુષના મુખમાં જઘનકનું--એાનિનું કે મેહનું--હોવું એનું નામ વાવહય કે વોચ્ચત્થ. એ અંગે સંવાદક પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે--કહું છે કે--"સ્ત્રી-પુરુષનું પરસ્પરનું ઔપરિષ્ઠક-ઉપરનું--રત એવો અર્થ વોચ્ચત્થ શબ્દનો છે."

[]

ઉદાહરણગાથા—

વામણિઅંતરવાહંતરાહ શૂન્યાયામ્ તથા ત્વયા રતમ્ ।

યથા સલ્લિ ! વાવહપ્રિયઃ વોચ્ચત્થં અચ અપિ સ્મરતિ ॥૫૨૭॥

હે સખી ! લાંબા લાકડાની વાહવાળી જગ્યામાં ણીશ તદ્દન ખાલી-શૂન્ય-કોટડીમાં તેં એવી રીતે રતિકોઠા કરી કે બેથી વિપરીતરત બેને પ્રિય છે એવો તે, હજી સુધી પણ વિપરીતરતને યાદ કરે છે.

તુરગે વાસવારો, શિરઆભરણે વાલવાસો ચ ।

વાવોળયં વિકીર્ણે, નષ્ટપ્રતિગ્રાહકે વામણિઓ ॥૬૬૯॥

વાસવાર—ઘોડો—તુરગ
વાલવાસ—માથાનું આભરણ—ધરેણું—
વાલોમાં ધસનારું ધરેણું

વાવોળય—વેરેલું, જમીન ઉપર વેરાઈ
ગયેલું
વામણિ—નાશ પામેલ પદાર્થને ફરી
ગ્રહણ કરનાર—ભાગી ગયેલને ફરી
પકડનાર.

ઉદાહરણગાથા—

નષ્ટાનાં રિપુવધૂતાં વાવોળયકનકવાલવાસાણ ।

તથ વાસવારપાલાઃ વામણિઆ ભવન્તિ કુમારપાલ ! નૃપ ! ॥૫૩૮॥

હું રાજા કુમારપાલ ! જેણીનાં માથાનાં સોનાનાં ધરેણું જમીન ઉપર ચારે કાર વેરાઈ ગયાં છે—તેવી લાગી ગયેલી તારા શત્રુઓની વહુઓને તારા ઘોડાના રખેવાળે! અથવા તારા ઘોડાના અસવારે ફરી પકડી લાવનારા છે.

શ્વાને વાસવાલો, સુરનાથે વાળવાલો ચ ।

વારસિઆ મલ્લિકા, કનકે વાલંફોસ--વાલિઆફોસા ॥૬૭૦॥

વાસવાલ—કૂતરો, શ્વાન—વાસ—સ્થાન—નું
રક્ષણ કરનાર

વારસિઆ—મલ્લિકા—વાર્ષિકા—વર્ષા
ઋતુમાં સીલનારી

વાળવાલ—ઈંદ્ર

વાલંફોસ } સોનું—કનક
વાલિઆફોસ }

વાહિવ્પ્—વાહિવ્પ્—બોલાવે છે.

વાવંફ—વાવંફ—શ્રમ કરે છે.—મહેનત કરે છે.

આ બંને ઘાતુઓને વ્યાકરણમાં કહેલા છે તેથી અહીં કહ્યા નથી. [૮૧૨૫૩]

તથા [૮૧૬૮]

ઉદાહરણગાથા—

વારસિઆઈ મહાબલ ! સુવાસવાલરથ ! વાળવાલપ્રિય ! ।

સ્વામ્ અચિત્વા વાલંફોસપ્રિયો લભતે વાલિઆફોસં ॥૫૩૯॥

સારા કુતરાના રથવાળા, ઈંદ્રને પ્રિય અથવા જેને ઈંદ્ર પ્રિય છે એવા હું મહાબલ ! મલ્લિકા—શુદ્ધ—વડે તારી પૂજા કરીને જેને સોનું પ્રિય છે એવો માણસ સોનું મેળવે છે.

વાહગણો મન્ત્રી, દર્દુરકે વાયઢઘડો, વિસી શારિઃ ।

વિહં ચ ધવલવર્ણે, વિપિત્ત-વિહસિવ્વિઆ વિકસિતે ॥૬૭૧॥

વાહગણ } મંત્રી
વાહગણઅ }
વાયઢઘડ-દર્દુર નામતું વિશેષ પ્રકારતું
વાજું, દેહકા જેવા અવાજવાહું-
દર્દુરક-આ વાય ભરતના 'નાઠ્ય-
શાસ્ત્ર'માં પ્રસિદ્ધ છે.

વિહ-ધોહું
વિપિત્ત-વિકસિત
વિહસિવ્વિઆ-વિકસેલ-સીઝેલ-વિહ—
સિતવ્ય,

વિસી-શારિ-હાથીની ફૂલ

'ઉંદર' અર્થનો સૂચક વિસ શબ્દ સં વૃષ શબ્દ દ્વારા થઈ શકે છે. તથા 'લગ્ન' અર્થનો 'વિહ્વા' શબ્દ સં વ્રીહા શબ્દ દ્વારા થઈ શકે છે.

તૈલાદિગણમાં વીહા શબ્દ છે તેથી તેના હ નો દ્વિર્ભાવ કરવાથી વીહા-વિહ્વા-સાધી શકાય છે માટે આ બંને શબ્દો અહીં નોંધ્યા નથી. (વિહ્વા માટે જુઓ ૮૧૨૯૮)

ઉદાહરણગાથા—

તવ નૃપ !વિપિત્તગુણ ! વિહસિવ્વિઅવિહ્વયશઃ ! ત્યક્તકરિવિસિઆ ।

વાહગણપદિ મુક્તા વાયઢઘડવાદના મૂતા રિપવઃ ॥૫૪૦॥

વિકસિત ગુણવાળા તથા વિકસિત અને ધોળા-નિમંલ-જશવાળા હે રાજા ! મંત્રીઓએ છોડી મૂકેલા અને હાથીઓની ખૂંટોને છોડી દેનારા તારા શત્રુઓ વાયઢઘડને-દર્દુરક નામના વાજને-વગાડનારા થયા.

વિચ્છોહો વિરહે, વિરસં વર્ષે, વિસહો ચ નીરાગે ।

કમલાસનો વિસારી, વિહળા પાર્ણિઃ, ચમ્વાં વિસરો ચ ॥૬૭૨॥

વિચ્છોહ-વિરહ

વિરસ-વર્ષ-વરસ

વિસહ-રાગ વગરનો-નીરાગ.

વિસારી-બ્રહ્મા-કમલાસન-કમ આ
આસનવાળા.

વિહળા-પાની-પગની પાની

વિસર-સેના-લડકર-ચમૂ

ખીબ સંપ્રહકારો કહે છે કે, વિસહ-નીરાગ-રોગ વગરનો.

જે 'વિસહ' શબ્દ 'વિષમ'નો પર્યાય છે તે તો 'વિષમ' શબ્દ દ્વારા થાય છે.

[૮૧૧૨૪૧]

ઉદાહરણગાથા—

વિસદ્ ! વિઢળા અપિ ન તવ તપ્યતે, વિચ્છોહિમા ત્વયા ।

કામવિસરેશમઘોઃ દિનમ્ અપિ મન્યતે વિસારિવિરસં દ્વ ॥૫૪૨॥

હે રાગ વિનાના ! તારી તો પાની પણ તપતી નથી પણ તારાથી વિરહ પામેલી તેણી કામદેવની સેનાના ઈશ સમાન વસંત ઋતુના એક દિવસને પણ પ્રહાના વરસની પેઠે માને છે.

વિહર્ષે વૃન્તાક્યામ્ , વિરુપે વિક્ષાસ-વિરુઝ-વેલુંકા ।

વિલય-વિઓલ-વિહળ્લા સૂર્યાસ્ત-આવિગ્ન-પિઠ્ઠજનેષુ ચ ॥૬૭૩॥

વિહર્ષે—રિંગની—વૃંતાકી

વિક્ષાસ }
વિરુઝ } વિરુપ-વરવો-
વેલુંક } હુંદર નહોં.

વિલય—સૂર્યાસ્ત-સૂર્યનું આથમવું

વિઓલ—આવિગ્ન-ઉદ્વિગ્ન-ઉદ્વેગવાલો—
ઉદ્વેગ પામેલોં

વિહળ્લા—પોંજણ-પોંજવાનું સાધન અથવા
પોંજવું—વિધૂન્ય—વિશેષ ધૂનવું

ઉદાહરણગાથા—

વિક્ષાસ ! વિહર્ષકન્ઠે વિહળ્લાહસ્તામ્ અપિ સર્વવિરુઝં તામ્ ।

વિલય યત્ રમયસિ તતઃ વેલુંકો તવ ન કોઽપિ અવિઓલે ॥૫૪૨॥

હે વિરૂપ-વરવા-રૂપ વગરના ! રંગણીના છોડ પાસે જેણીના હાથમાં પીંજણ છે અને જે સર્વ રીતે અથવા અધીઓમાં કદૂપી છે તેને તું સૂર્ય આથમવાની વેળાએ રમાડે છે તેથી એમ માલુમ પડે છે કે અનુદ્વિગ્નમાં-જે લોક ઉદ્વેગ વગરના છે તેમાં-તારા જેવો કોઈ પણ વરવો નથી.

વિગ્ગોવો આકુલતા, વિક્ષણ-વિતતા ચ કાર્યે ।

વિસિળો ચ રોમશે, પાટિતે વિરિક્કં ચ, પિઠ્ઠિજતે વિહયં ॥૬૭૪॥

વિગ્ગોવ—વ્યાકુલભાવ—વિગોપ—વિશેષ
વ્યાકુલતા

વિસિળ—ઘેટો—હંવાડાવાલો.

વિરિક્ક—ફાટેલું—બે ભાગ કરેલ

વિક્ષણ } કાર્ય—કામકાજ
વિતત }

વિહય—પોંજેલું

ઉદાહરણગાથા—

મહાવિક્ષણવિગ્ગોવે ત્વામ્ અનુનયન્ત્યા ત્વયા (અથવા તદ્વા) કૃતં વિતતં ।

વિહયાલકા આસ યત્ સખિ ! નલ્લવિરિક્કા ચ પુલ્લિનવિસિળા ॥૫૪૩॥

હે સખી ! ભારે કામને લીધે વિશેષ વ્યાકુલતા થવાથી તેમને અનુનય કરતી-તેમને મનાવતી-એવી તે તે વખતે કામ કયું જણાય છે. કેમકે, હે સખી ! તારા વાળ પીંખાઈ ગયા છે. તારા દેહ ઉપર નખ વડે ઉઝરડા-ચિરાડા-થયેલા છે અને રામાંચને લીધે તું ઘેટા જેવી જણાય છે.

લજ્જાયાં વિલિખ-વિદ્દૂણા-વેદૂણા તથૈવ વેલૂણા ।

સ્વર્માણૌ વિહપ્પો વિહવો ચ વિહુંહુઓ ચૈવ ॥૬૭૫॥

વિલિખ }
વિદ્દૂણા } લાજ-શરમ-ત્રોહિત
વેદૂણા }
વેલૂણા }

વિહપ્પ }
વિહવ } રાહુ-સ્વર્માણુ-સ્વર્ગનો
વિહુંહુખ } સૂર્ય-વિધુંહુદ

વિપ્રિય- 'ન ગમેણું'-અર્થનો જે 'વિલિખ' શબ્દ છે તે તો સં- 'વ્યલીક' શબ્દ ઉપરથી થયેલ છે, [૮૧૧૧૦૧]

કેટલાક સંપ્રદેશકારો 'વિલણય' શબ્દને પણ 'લજ્જા' અર્થમાં નોંધે છે.

'વોજલી' અર્થનો વિજ્જુલા શબ્દ સં- 'વિદ્યુત્' ઉપરથી થયેલ છે [૮૧૨૧૧૭૨]. તથા 'વનિતા-સ્ત્રી' અર્થનો વિલયા શબ્દ સં- 'વનિતા' ઉપરથી થયેલ છે. [૮૧૨૧૧૨૮]

વિરા-વિરાઈ-વિલીન થાય છે—આ ધાતુ વ્યાકરણમાં કહેલ છે તેથી અહીં કહ્યો નથી. [૮૧૪૧૫૬]

ઉદાહરણગાથા—

ગતવિહણે ગતવેદૂણો વિલિખસહિતે સવેલૂણો ।

વિહયારિબલ ! વિહુંહુખઘોરે વિહપ્પઘોરો અસિ ॥૫૪૪॥

લાજ વગરના સાથે તું લાજ વગરનો છે અને લાજવાળા સાથે તું લાજવાળો છે. હે રાહુના શત્રુની જેવા બળવાળા ! જેઓ રાહુ જેવા ભયંકર છે તેમની સાથે તું રાહુની જેવો જ ભયંકર છે.

ઘૂષ્ટે વિસારઓ, તથા વિરિજ્જય-વિહુંપિયા અનુગ-ઈષ્ટાઃ ।

મહાતકે વિસમયં વિપ્પવરં તથા ચ વેઅહ્દં ॥૬૭૬॥

વિસારખ-ઘૂષ્ટ-ખીઠ-બેશરમ-વિશારદ
વિરિજ્જખ-અનુચર-પાછલ ચાલનારો
વિહુંપિખ-ઈષ્ટ-અભિલષિત

વિસમય }
વિપ્પવર } મીલામાણું વૃક્ષ અથવા તેનું
વેઅહ્દ } ફલ-મીલામો.

ઉદાહરણગાથા—

અવિરિજ્જઓ અસિ કુટ્ઠિત ! વિસારય ! કિમ્ આમ્નાન વિલુંપેસિ ।

વિગ્પવરોચિત ! ગત્વા વેઅહ્લવણે વિસમયં મુહ્સ્વ ॥૫૪૫॥

હે કુટાથેલા ! હે ધીઠ ! તું અનુચર વિનાનો છે તો આંખાનાં
ફળની અભિલાષા કેમ કરે છે ? હે ભિલામાના ફળને યોગ્ય ! તું
ભિલામાના વનમાં જઈને ભિલામાને ખા.

સૂચિવિદ્ધે વિભ્મેઈઅં, ચરુરગઈહયમ્મિ વિક્કમણો ।

કોટે વિલુંપઓ, ણિસિ ચ વિહ્હિરિલ્લા, વિહંકિઆ વેઈ ॥૬૭૭॥

વિભ્મેઈઅ—સોય વહે વીધેલું

વિક્કમણ—ચતુર ગતિવાળો ઘોડો—સરસ
રેવાલ ચાલવાળો ઘોડો

વિલુંપઅ—કોઢો

વિહ્હિરિલ્લા—રાત-નિશા

વિહંકિઆ—વેદિકા

ઉદાહરણગાથા—

પતાં વિહંકિઅસ્થિતાં પ્રલોક્ય (અથવા પ્રલોકિતુમ્) વિહ્હિરિલ્લપતિવદનીમ્ ।

કિં અવિભ્મેઈઅકર્ણક ! વિલુંપપ દલયસિ વિક્કમણગમનઃ ॥૫૪૬॥

સોય વડે જેના કાન વીધાયા નથી એવા હો! વેદિકામાં ઝેઠેલી અને
ચંદ્ર જેવા મુખવાળી એણીને બેઠને કે જેવા માટે ચતુરગતિવાળા
ઘોડાના જેવી ચાલવાળો! તું શા માટે ક્રીડાએને દળે છે-મારે છે ?

પશ્ચાત્તાપે વિણિવ્વરં ચ, કૌમુમ્મકે વિરહાલં ।

વિચ્ચોઅય-વિભ્મવણા ઉપધાને, તથા વિઆલુઓ અસહને ॥૬૭૮॥

વિણિવ્વર—પસ્તાવો

વિરહાલ—કમુંબે રંગેલ વસ્ત્ર

વિચ્ચોઅય } ઓશીકું—ઉપધાન

વિભ્મવણ }

વિઆલુઅ—સહન નહીં કરી શકનારો—

અસહન.

ઉદાહરણગાથા—

વિભ્મવણે વિચ્ચોઈકૃતે મુજે જૂટકે ચ ઉલ્લિલ્લિતે

(અથવા અપલિલ્લિતે) ।

યદિ વિરહાલવત્યૈ કુપ્યસિ વિઆલુઅ ! વિણિવ્વરો ભવિષ્યતિ ॥૫૪૭॥

જેણીએ એશીકાને સ્થાને હાથનું એશીકું કરેલ છે અને જેણીનો
વાળોનો જૂટો અસ્તવ્યસ્ત-વીંખાયેલો—છે એવી કમુંબી રંગનું વસ્ત્ર
પહેરનારી ઉપર જો તું કોપ કરે છે તો હે અસહન !—નહીં સહન
કરનારા ! તને પસ્તાવો થશે.

ધાનાઃ વિલિંજરાઓ, વિઅંગિઅં નિન્દિતાર્યે ।

વિવકેણુઅં ચ વિક્રેયે, વિકરાલે વિહિચ્ચિરં ચૈવ ॥૬૭૯॥

વિલિંજરા-ઘાળા

વિઅંગિઅ-નિંદાપાત્ર-નિંદનાંચ

વિવકેણુઅ-વેચવા યોગ્ય-વિક્રેય

વિહિચ્ચિ-વિકરાત-મયંકર

બીજા સંશ્રુકારે 'વિહિચ્ચિર' ને બદલે 'વિહિચ્ચિઅ' શબ્દને નોંધે છે.

ઉદાહરણગાથા—

વિરહવિહિચ્ચિર ! અન્ને તસ્યા વિઅંગિઅસખ્યાઃ ફુદ્ધન્તિ ।

મુક્તા વિલિંજરાઽઽ વ ત્વં તુ વિક્રેણુપ અત્થિ વ્રહ્મતસત્ત્વઃ

(રજઃસક્તઃ) ॥૬૮૦॥

વિરહને લીધે વિકરાળ થયેલા છે ! જેની સખીઓ નિંદનીય છે-જેની સખીઓ સારી નથી-એવી તેણીના અંગમાં ધાણાની પેઠે મોટી કૂટે છે-મોટીજરે થઈ ગયે છે-છતાં તેં તેા વેચવાના પદાર્થોમાં તારું સત્ત્વ જતું કરેલ છે. અથવા તું રજઃસક્તઃ-વેચવાના પદાર્થોની રજ-ધૂળ-થી ખરડાયેલ છે.

કોમલઅવલાક્ષ્યામ્ વિલિન્વિલી, વિહરિઅં ચ સુરતે ।

વિપ્પાહિઅં ચ વિહંહિઅં ચ વિપ્પિહિઅં ચ નાશિતકે ॥૬૮૦॥

વિલિન્વિલી-કોમલતાને લીધે શક્તિ

વિનાના શરોર વાઠી છી-વલબલતી છી

વિહરિઅ-સુરત-રતિક્રીડા

વિપ્પાહિઅ-વિસ્ફાટિત-વિશેષ ફાટી

મયેલું-નાશ પામેલ-નાશિત

વિહંહિઅ-વિદંહિત-વિશેષ દંહિત થયેલું

નાશ પામેલું-નાશિત

ઉદાહરણગાથા—

વિપ્પાહિઅસ્વહૃદયં ચ વિહંહિઅપારાપતૈઃ કૃતરાવમ્ ।

વિપ્પિહિઅમયલજ્જં વિલિન્વિલીવિહતં સ્મરામઃ ॥૬૮૧॥

જેને આચરતાં-કરતાં-પોતાતું હૃદય વિપાટિત થયેલ છે. જ્યાં ભડી ગયેલા પારેવાંઓએ ભારે રાવ-અવાજ-કેલાહલ-કરી મૂકેલ છે અને જેને લીધે ભય વા લાજ કે શરમ નાશ પામેલ છે એવી એ કોમલાંગી સ્ત્રીની સુરત ક્રીડા-રતિક્રીડા-ને અમે સંભારીએ છીએ.

પૂર્વાહ્નમોજન-જલાદ્રેષુ વિઆરિઅ-વિરલિઆ ચૈવ ।

મર્તિસંત-જલધિષુ વિમઙ્ગય-વિસાલયા, તથા વિહાહણં અનર્થે ॥૬૮૨॥

વિઆરિઆ—પૂર્ણાંહનું મોજન-દિવસના
પૂર્ણ માગનું મોજન-વિચારિકા-વિશેષ
ચરવું-લાવું-જમવું
વિરલ્લિઅ—પાળીથી મીનું કપડું

વિમદ્અ—મરિસત-તિરસ્કૃત-તિરસ્કાર
પાત્ર-વિમતિક
વિસાલઅ-સમુદ્-દરિયો-વિશાલક
વિહાડળ—અનર્થ-હાનિ-નુકસાન-વિધા-
ટન-બગાડવું

વિસ્તાર અર્થવાળો 'વિરલ્લિઅ' શબ્દ 'તન્' ધાતુ દ્વારા વ્યાકરણમાં સાધોં વતા-
વેલ છે. [૮૧૪૧૩૭]

ઉદાહરણગાથા—

ગુણમણિવિસાલય ! તવ વિહાડળગતાનાં વૈરિકશિશૂનામ્ ।

વિમદ્અગુરૂનામ્ અશ્નુકવિરલ્લિઆણં વિઆરિઆ કુતઃ ? ॥ ૫૫૦ ॥

જેમણે ગુરુજનની ભરસાના કરેલી છે, તથા જેઓ અનર્થને પામેલાં
છે તથા આંસુઓને લીધે ભીનાં ભીનાં થઈ ગયેલાં છે એવા તારા વૈરી-
ઓનાં ખાળકોને પૂર્વાહનું-દિવસના પૂર્વ માગનું-લોજન કયાંથી મળે ?

મલિને વિસંવાયં વિઅઓલિઅં અપિ, વિઅંસઓ વ્યાવે ।

નષ્ટે વિઝરિઅં, તથા કોલાહલકે વિમલહરો ॥ ૬૮૨ ॥

વિસંવાય } મલિન-મેલું
વિઅઓલિઅ }
વિઅંસઅ—વ્યાધ-શિકારી-વ્યંસક

વિઝરિઅ—નાશ પામેલું-નષ્ટ
વિમલહર—કઠ્ઠાટ -કોલાહલ.

ઉદાહરણગાથા—

મદનવિઅંસય ! વિઅઓલિઅો વિસંવાયકર્મણા ત્વમ્ અસિ ।

જલધરવિમલહરવિઝરિઆ વિરહિણોઃ યત્ દ્વંસિ ॥ ૫૫૧ ॥

હે શિકારી જેવા કામદેવ ! તું મલિન કર્મ દ્વારા મેલો થયેલ છે,
કેમકે, તું મેધના ડોલાહલને લીધે નાશ પામેલી-મરી રહેલી-એવી
વિરહિણી સ્ત્રીઓને હણે છે.

વિહોડ્—વિહોડ્—તાડન કરે છે, [૮૧૪૨૭]

વિઝડ્—વિઝડ્—નાશ પમાડે છે. } [૮૧૪૩૧]

વિપ્પગાલ્—વિપ્પગાલ્ ,, ,, }

વિચ્છોલ્—વિચ્છોલ્—કંપાકે છે. [૮૧૪૪૬]

વિઢવ્—વિઢવ્—અર્જન કરે છે. [૮૧૪૧૦૮]

વિરોલ્—વિરોલ્—વલોવે છે [૮૧૪૧૨૧]

વિઅદ્—વિઅદ્—વિસંવાદ કરે છે. [૮૧૪૧૨૧]

વિલોદ્—વિલોદ્ ,, ,, [૮૧૪૧૨૧]

વિસૂર--વિસૂરહ--લેદ પામે છે. [૮૧૧૧૩૨]

વિસદ્--વિપદ્દહ--દલે છે. [૮૧૧૧૭૬]

{ વિહીર--વિહીરહ--વાટ જુર છે. } [૮૧૧૧૧૩]
{ વિરમાલ--વિરમાલહ-- ,, ,, }

વિહવિહુ--વિહવિહુહ--રને છે [૮૧૧૧૪]. આ શબ્દ ધાતુઓ વ્યાકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં કહ્યા નથી.

કાલે કાર્યઅજ્ઞઃ વિલુત્તહિઅઓ, તરજ્જકે વીલી ।

વીચી લઘુરથયા, વીસું યુતકે, વીલણં ચ પિચ્છિલકે ॥૬૮૩॥

વિલુત્તહિઅઅ—જે વસ્તુતર કામ કરવાનું ન આણે—જે ટાણે જે કામ કરવાનું હોય તે ટાણે તે કામ કરવાનું ન આણે—વિલુત્તહદય—જેનું હૃદય વિશેષ લોપાયેલ છે તે—હૃદયના ટેકાળા વગરનો.

વીલી—સમુદ્રના તરંગો

વીચી—નાની શેરી, નાનો ગલ્લી
વીસું—યુતક—પૃથક્—જૂદું
વીલણ—લપસણું.

૧. એક 'વીસું' શબ્દ 'સમસ્ત' અર્થનો સુત્રક છે તે 'વિધ્વચ્'-'વિધ્વક્' શબ્દ દ્વારા બનેલ છે, [૮૧૧૧૫૨]

વીસાલ-વીસાલહ-મેઢકે છે. [૮૧૧૨૮]

વીસર-વીસરહ-વીસરે છે-મૂલો જાય છે. [૮૧૧૩૫]

આ બંને ધાતુઓને વ્યાકરણમાં કહેલા છે તેથી અહીં કહ્યા નથી.

હિદાહુરણગાથા—

યત્ નિશિ વીચીપ્ જલવીલીગતવીલણત્તણાહ ત્વમ્ ।

ન ગતઃ અસિ 'મૂત્થા વીસું' તાં દયિતામ્ તસ્માત્ વિલુત્તહિઅઓ અસિ ॥ ૫૫૨ ॥

સમુદ્રના તરંગોને લીધે લપસણું થવાથી તું રાત્રે જુદો થઈને નાની શેરીમાં તે દયિતા પાસે ન ગયો તેથી તું જે કામ જે ટાણે કરવાનું છે તે કામને તે ટાણે કરતો નથી એવો છે અર્થાત્ વિલુત્તહૃદય છે.

૧. આ ગાથામાં 'હિઅ' ને બદલે 'દઈય' પાઠ પણ છે. તેનો અર્થ 'હિ દયિત ! હે પ્રિય ! તું જુદી રીતે તેણી પાસે ન ગયો'—એમ છે, અને આ અર્થ પણ બરાબર ઘટી શકે છે.

વુપ્ફં ચ શેસ્વરે, ગ્રહગૃહીતે વેપ્પો, પશૌ વેંદી ચ ।
વેલં ચ દન્તમાંસે, વેળો વિષમે નદીતીર્થે ॥૬૮૪॥

વુપ્ફ-ઢીંચું-શેસ્વર
વેપ્પ-ગ્રહ-ભૂત-પિશાચ-હાકળ વગેરેના
વલગાહવાલો
વેંદી-પશુ

વેલ-દાંતનું માંસ-દાંતના પેઢાનું
માંસ.
વેળ-વાકોતુંકો-બરાબર સરખો નહીં
પળ વિષમ એવો નદીનો ઘાટ

ખીબ સંગ્રહકારો વેલં ને બદલે વેલા શબ્દ બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

વેદિ દ્વત્વા યજ્ઞે ઘાવસિ વેપ્પો ઇવ વિપ્ર ! જહવુપ્ફ ! ।

તતઃ વેળાઓ પતિતઃ પતિતદશનમૂલવેલ । લભસ્વ ફલમ્ ॥ ૫૫૨ ॥

જડ શિરોમણિ હે પ્રાહ્મણ્ય ! યજ્ઞમાં પશુને હણીને ભૂત-પિશાચના વળગાડવાળાની પેઠે દોડે છે તેથી તું નદીના વાંકાચુંકા ઘાટ ઉપરથી પડી જતાં તારા દાંતના મૂળનું માંસ-દાંતના પેઢાનું માંસ-પડી ગયેલ છે-નીકળી ગયેલ છે એવા હે પ્રાહ્મણ્ય ! લે-શળ પામ-કરેલી પશુહત્યાનું શળ તું પામ.

વેત્તં ચ અચ્છવસ્ત્રે, વિહમ્વનાયાં ચ વેલંબો ।

વચનીયે વેણિઅ-વેસળા ચ, મૃદુકે વેઅલ્લં ॥૬૮૫॥

વેત્ત-સારું વસ્ત્ર-સારું કપડું
વેલમ્બ-વિહમ્વના-વિહમ્બ.

વેણિઅ } -નિદાપાત્ર-વચનીય
વેસળ }
વેઅલ્લ-નરમ-મૃદુ-કોમઠ-વૈકલ્ય.

ખીબ સંગ્રહકારો કહે છે કે, 'વેઅલ્લ' શબ્દનો અર્થ 'અસમર્થ'પણું છે.

કેટલાક સંગ્રહકારો 'વેસળ' શબ્દને આદિમાં ઐષ્ટક્ય અક્ષરવાળા એટલે વેસળ એ રીતે બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

વેઅલ્લવેરાં પતન્ અવેણિઅં પામરાણામ્ દર્શયન્ ।

અજ્ઞાનસ્વનવેસળવેલંબં લભસે વણિક્પુત્ર ! ॥ ૫૫૪ ॥

હે વાણિયાના પુત્ર ! તું ખેતી કરનારાઓને આ મૃદુ, સારું-વધારે પાતળું અને અનિદંનીય કપડું દેખાડતો-બતાવતો અજ્ઞાનતાને ક્ષીધે નિદંનીય એવી વિડંબનાને જ પામે છે.

વેશ્યાયાં વેલ્લિરી, વેશ્યા સલિલહારિણ્યાં ચ ।

વેણિટઅ-વેપ્પુઅ વેરિજ્જા વેણિત-શૈશવ-અસહાયેષુ ॥૬૮૬॥

વેલ્લિરી-વેશ્યા
વેહમા-પાળી ભરનારી

વેટિઅ-વેટિહું
'વેપ્પુઅ-બાઢવણ-શિશુત્વ
વેરિજ્જ-સહાયરહિત

જે વેહમા શબ્દનો અર્થ 'આંગળીની વીંટી-અંગુલિમુદ્રા' થાય છે તે અં 'વેલ્લિકા' શબ્દ ઉપરથી થયેલ છે.

ખીલ સંબ્રહકારો 'વેપ્પુઅ' શબ્દનો અર્થ 'ભૂતનો વળગાડ' એમ બતાવે છે.

ખીલ સંબ્રહકારો 'વેરિજ્જ' શબ્દનો અર્થ 'સાહાયક-સહાય કરનારો' એવો પણ બતાવે છે.

આ બાબત ગોપાલ નામના દેશી સંબ્રહકારે નીચેતું સંવાદક વચન આ પ્રમાણે જણાવેલ છે.-'વેરિજ્જ એટલે અસહાય-એકલું અને સાહાયક સહાયવાળું એવો અર્થ પણ કેટલાક માને છે.'

વેલ્લ-વેલ્લ-રમે છે.- આ ધાતુ વ્યાકરણમાં કહેલ છે માટે અહીં કહેલ નથી. [૧૮૧૧૬૮]

ઉદાહરણગાથા—

અન્ધકારવેણિટઆસું વિશાસુ યત્ ભ્રમસિ દેવર ! વેરિજ્જો ।

ગતવેપ્પુઅકં જૂણં ત્વં વેલ્લિરિ-વેશ્યાહિં હૃતઃ અસિ ॥ ૫૫૫ ॥

હે દિયર ! દિશાઓ અંધારાથી વીંટાયેલી થયા પછી એટલે અંધારું ચારે કોર વ્યાપી ગયા પછી તું એકલો એકલો ભમ્યા કરે છે-રખ-ડયા કરે છે. કારણ કે, તારું બાળપણ વીતી ગયું છે એમ સમજીને વેશ્યાઓ દ્વારા અને પાણી ભરનારી પનીહારીઓ દ્વારા અથવા વેશ્યાઓની પાણી ભરનારીઓ દ્વારા ખરેખર તું હરાયેલ છે-તારું મન તેમની તરફ ખેંચાયેલ છે.

મણિકાર-ગૃહગોધાસુ, વેલ્લિય-વેસંભરાઓ ચ ।

વેલ્લિયં વૈહૃયે, વેઅલ્લિયં તથ ચ પ્રત્યુપ્તે ॥૬૮૭॥

૧ સરખાવો વેપ્પ શબ્દ ગાથા-૬૮

૨૫

વેડિઝ-મણિયાર-ચૂઢા ચૂઢી વગેરેને
 વસકનાર વા વેકનાર
 વેસંમરા-ગરોલો-ગૃહગોષા-ઘરની ઘો

વેલુલિય-વૈહૃય રત્ન
 વેઞ્ઞિવ-ફરીથી વાવેલું.

ઉદાહરણગાથા--

વેસંમરાશિરોમણિવેલુલિયામરણં ઉત્પલાક્ષ્યં ।

વેડિય । યદિ દદાસિ ત્વમ્, ભવસિ તતઃ તસ્યા હૃદયવેઞ્ઞિવો ॥૫૫૬॥

હે મણિયાર ! કમળ જેવી આંખવાળી એવી તેણીને તું ગરીબીના
 માથાના મણિ સમાન વૈહૃય રત્નનું આભરણ આપે તો તું તેણીના
 હૃદયમાં તારું હૃદય ફરીથી પાવી શકીશ-સ્થાપી શકીશ.

વેડઇઓ વાણિજકે, કલ્પસુરાયાં ચ વેળ્ટસુરા ।

અમરે વેણુનાસો, સંકટકે વેડિકિલ્લં ચ ॥૬૮૮॥

વેડઇઝ-વાણિયો-ફડિયો

વેણુનાવ-મમરો-વેણુનાસ

વેંટસુરા-મેલવાઠાં-ઢોઢાયેલ-દારૂ

વેડિકિલ્લ-સાંકઢ-મીઢ

ઉદાહરણગાથા--

મધુપાનાન્ધ્યાન્ અસ્માન્ દૃષ્ટ્વા વેડઇય ! વેણુનાસે इव ।

કિં લોકવેડિકિલ્લે વેંટસુરં દદાસિ પાનીયં ક્ષિપ્ત્વા ॥ ૫૫૭ ॥

હે વાણિયા ! ભમરાની પેઠે અમને મધુપાનમાં આંધળા અનેલા
 જેઠને અને ઢોઢાની સાંકડમાં-ભીડમાં-અમને જેઠને તું શું વેંટસુરા-
 મેલવાળા દારુ-માં પાણી નાખીને આપે છે ? અર્થાત્ દારુમાં પાણી
 ભેળવીને કેમ આપે છે ?

‘ભમરા મધુપાન કરે છે એટલે ફૂલનું મધુ પીએ છે ત્યારે અહીં
 ઢોઢા મધુપાનમાં-મધપાનમાં-આંધળા થયેલા છે’ એમ મધુપાન શબ્દનો
 શ્લેષાર્થ સમજવાનો છે.

વેવાઇયં ઉલ્લસિતે, વેલ્લાઇયં અપિ ચ સંકુચિતે ।

વેષ્યત્વને વેસક્ષિજ્જં, ઋષભે વોવાલો ॥૬૮૯॥

વેવાઇય-લ્લાસવાલું--ઉલ્લસિત થયેલું

વેસક્ષિજ્જ-વેષિલાવણું-વેષ કરવો-ડંચ
 રાખવો

વેલ્લાઇય-સંકુચિત-સંકોચવાલું

વોવાલ-બઢદ-ઋષભ.

વેસક્લિજ્જ શબ્દ આદિમાં ઓષ્ઠ્ય અક્ષરવાળો એટલે જ વાળો પ્રાયઃ કરીને ઓણાય છે અર્થાત 'વેસક્લિજ્જ' એવું ઉચ્ચારણ પ્રાયઃ થાય છે. વેહલિઅ શબ્દ સં૦ વૈદ્ય શબ્દ ઉપરથી આવેલ છે. [૮.૩૧૩૩]

વેઅહ—વેઅહ—ઠાંસીને જડેણું. [૮.૩૧૮૯]

વેહવ્ર—વેહવહ—ઠગે છે. [૮.૩૧૯૩]

વેમય—વેમયહ— ભાંગે છે. [૮.૩૧૧૦૬]

આ ધાતુઓ વ્યાકરણમાં કહેલ છે મારે અહીં કહ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

અમત-અજ્ઞાત)વેસક્લિજ્જ લજ્જાવેલાદ્યં ઇમાં વાલામ્ ।

વૈવાહ્યરોમાઙ્ચઃ કિં રે ! વોવાલ ! સ્પૃશસિ ? ॥ ૫૫૮ ॥

હે ખળદિયા જેવા । જેને દ્વેષીપણાની ખબર નથી અને જે લાજ શરમને લાધે સંકુચિત થયેલી છે તેવી આ ખાળાને, ઉલ્લાસને લીધે શામાંચવાળો થયેલો તું કેમ અડે છે-સ્પર્શે છે ?

વોકિલ્લો મૃદશૂરે, તથા વોજ્ઞય-વોજ્ઞમલ્લયા મારે ।

અનુચિતવેષે ચ વોમજ્ઞો, વોરચ્છ-વોદ્રહા તરુણે ॥૬૯૦॥

વોકિલ્લ-ઘરમાં શૂરો-સોટો શૂરો

વોજ્ઞઅ

વોજ્ઞમલ્લ

વોજ્ઞમલ્લય

} —માર-નોશો

વોમજ્ઞ-અનુચિત વેશ-વેશ કાલ અને પરિસ્થિતિ તથા સ્વભાવ ને પ્રતિકૂલ

વેશ- ડહાંઢલો વેશ

વોરચ્છ } —જુવાન-તરુણ-સ્ત્રી કે

વોદ્રહ } પુરુષ

વોમજ્ઞઅ એટલે અનુચિત વેશને ગ્રહણ કરવો અથવા અનુચિત વેશને પહેરવો. મૂળ 'વોમજ્ઞ' શબ્દને ણિચ્ પ્રત્યય લગાડી નામધાતુ બનાવીને આ પ્રયોગ સાધી શકાય છે એટલે એ કોઈ ખાસ જુદો શબ્દ નથી એમ સમજવું.

'વોદ્રહ' શબ્દનું ઉચ્ચારણ પ્રાયઃ વોદ્રહ થાય છે એટલે વોદ્રહ શબ્દની આદિમાં ઓષ્ઠ્ય જ ધણું કરીને છે.

ઉદાહરણગાથા—

વોકિલ્લય ! વોરચ્છય ! અસિજ્ઞોજ્ઞં ફલકવોજ્ઞમલ્લં ચ ।

કિં વહસિ વોદ્રહીણં મધ્યે પથ સ્વલુ ન્નેમજ્ઞો ॥ ૫૫૯ ॥

હે ઘરમાં શૂર !-ખોટા શૂર । હે જુવાન ! તારવારનો ઓજ-ભાર અને ઢાલનો ઓજો યુવતિ સ્ત્રીઓની વચ્ચે શા માટે વેંઢારે છે—ધારણ કરે છે ? ખરેખર, તારો એ વેશ અનુચિત વેશ છે.

વોહારં જલવહનમ્ , નભસિતચતુર્દશીક્ષણે વોરલી ।

વોસેઅં ઉબ્ધુયાણે, મૃતુલ્લુઠિતે વોસટ્ ॥૬૧॥

વોહાર-પાળીને વહેવું-પાળીને	વોસેઅ-દૂધ	વગેરેનો	ઉમરો	આવવો
લઈ જવું.	જુઓ,	'ઉબ્ધુયાણ,	પ્રથમ વર્ગ,	ગા. ૧૦ ^૫
વોરલી-શ્રાવન શુ. વિ. ચૌદશનો ઉત્સવ	વોસટ્-મરેહું	હોવાથી	છલકાયેલ	કે
			છલકાવું	

વોક્ક-વોક્કઈ-વિનંતિ કરે છે. —[૮૧૪૧૩૮]

વોલ્લ-વોલ્લ-જાય છે. —[૮૧૪૧૬૨]

આ બન્ને ધાતુઓને વ્યાકરણમાં કહેલા છે તેથી અહીં કહ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

અશ્રુકવોસટ્કાક્ષી વોસેઅહૃદયા ચ વિરહતાપેન ।

કથં પ્રેક્ષે વોરલિલ્લ વોહારમિષાત્ કિમ્ અત્ર સલ્લે ! નયસિ ? ॥૫૬૦॥

વિરહના તાપને લીધે આંસુઓથી ભરેલી હોવાથી છલકાયેલી આંખોવાળી તથા જેણીના હૃદયમાં ઉભરો આવી ગયો છે એવી હું શ્રાવણ શુ. વિ. ચૌદશનો ઉત્સવ કેમ કરીને જોઉં ? હે સખી ! અહીં પાણી વહેવાને મિષે શું તું મને એ ઉત્સવ જોવા સારુ લઈ જાય છે-લઈ જઈશ ?

વોકિલ્લિયં ચ રોમન્યે, તથા વોમીસળો વરાકે ।

વોકિલ્લિય-વાગોલ્લવું-રોમંથ કરવો | વોમીસળ-વરાક-રાંક-કંગાલ.

ઉદાહરણગાથા—

સ્વપાદ્યિતુમ્ અસમર્થા યે ચર્ચિતચર્વણં કૃણવન્તિ (કુર્વન્તિ) કવયઃ ।

વોમીસળા સ્ફુટં તે વોકિલ્લિયકારિણઃ પશવઃ ॥૫૬૧॥

નવા અર્થને પેદા કરવામાં અસમર્થ એવા જે કવિઓ, આવેલાને આંખ્યા કરે છે તે કવિઓ સ્ફુટપણે કંગાલ છે અને વાગોળ્યા કરનારા પશુઓ જેવા છે.

વ વા વગેરે આદિવાળા એકાંક શબ્દો પુરા થયા

હવે અનેક અર્થવાળા શ્વકારાદિ શબ્દો

દારૈકદેશ-ક્ષેત્રેષુ વહો ચ, વળો અધિકાર-શ્વપચેષુ ॥૬૯૨॥

વહ-૧ વાણાનો એક ભાગ,
૨ છેતર-બે અર્થ

વળ-૧ અધિકાર, ૨ શ્વપચ-ચાંડાલ-
ને અર્થ

વંઠો અકૃતવિવાહક-નિઃસ્નેહ-સ્વણ્ડ-ગણ્ડ-મૃત્યુષુ ।

તનુ-વલિક-મૃતગૃહીતેષુ વપ્પો, વળ્ણ અચ્છ રક્તેષુ ॥૬૯૩॥

વંઠ-૧ જેણે-વિવાહ નથી કર્યો તે-વાંઠો
-મોટી હમગનો કુંવાગો,
૨ સ્નેહ વગરનો ૩ સ્વહ-ભાગ-અથવા
લાંડ, ૪ ગંડ (ગંડ એટલે શર, ફોડલો,
નિશાન, ગાલ. ગંડક નામનો યોગ,
ઘોડાનું ઘરેણું અને પરપોટો) અને
૫ નોકર-પાંચ અર્થ

વપ્પ-૧ પાતલું અથવા શરીર ૨ વઠવાન,
૩ મૂતના વઠગાઢવલું-ત્રણ અર્થ
વળ્ણ-૧ અચ્છ-અચ્છું-વર્ણ્ય-વર્ણનીય
૨ રક્ત-(રક્ત એટલે રંગેલું અથવા
રાગવાલું અથવા લાલ) ને અર્થ

જે વપ્પ શબ્દ 'ખેતર' અર્થને સૂચક છે તે સં. વપ્પ ઉપરથી થાય છે. વઠે (વલે) અવ્યય નિર્ધારણ અને નિશ્ચય અર્થને સૂચવે છે. તથા 'વળે' અવ્યય નિશ્ચય, વિકલ્પ અનુકરણાયોગ્ય અથવા સંભાવના અર્થને સૂચવે છે. આ બંને અવ્યયો વ્યાકરણમાં કહેલાં છે માટે અહીં નથી કહ્યાં [૮.૨. ૧૮૫] તથા [૮.૨. ૨૦૬]

જાટ-જાટીષુ વહપ્પં, વરહી તૈલાટી-દંશબ્રમરેષુ ।

વિકસમાન-કલકલેષુ વયલો, ડ્યેન-નકુલેષુ વલ્લાઓ ॥૬૯૪॥

વહપ્પ-૧ લતાઓનું ગહન વન, ૨ વરસ.દની
જાટ-બે અર્થ,
વરહી-૧ તૈલાટી નામની માસી તથા
૨ હંસ દે એવો ભમરો-બે અર્થ

વયલ-૧ વિકસતું, ૨ કલકલ અવાજ-બે અર્થ
વલ્લાબ-૧ ડ્યેન-બાજ-પક્ષી, ૨
નોલ્લિઓ-બે અર્થ

વરહી માટે સંવાદી વાક્ય આ પ્રમાણે છે--"વરહી તૈલાટી સ્યાત્"
"વરહી એટલે તૈલાટી" તથા "દંશબ્રમરવિશેષઃ વરહી इति-૩" આ માર-
નાર બ્રમરવિશેષ તે વરહી"

દેશ અને ભ્રમર નેા કર્મધારય સમાસ કરવો-દંશ (૩ ખ મારનાર)
એ ભ્રમરતું વિશેષણ સમજવું

ક્ષેત્રે મૃદે ચ વલયં, સુન્દર-બહુશિક્ષિતેષુ વત્તદો ।

વયળં મન્દિર-શર્યાસુ, વપ્પિળો ક્ષેત્ર-ઉષિતેષુ ॥૬૯૫॥

વલય-૧ છેતર, ૨ ઘર-બે અર્થ
વત્તદ- ૧ સુંદર ૨ વિશેષ શિક્ષિત-
સારો કેઢવાયેલો-વધુ મળેલો-બે અર્થ

વયળ- ૧ મંદિર-ઘર ૨ પધારો-શર્યા-
સેજ-બે અર્થ.
વપ્પિળ- ૧ છેતર તથા ૨ રહેલો-વાસ
કરેલો-બે અર્થ.

વલ્લરં અરણ્ય-મહિષ-ક્ષેત્ર-યુવ-સમીર-નિર્જલ-વનેષુ ।

સાલ-વિટ્કેષુ વરંડો, સાહાય-વિકલેષુ વગ્ધાઓ ॥૬૯૬॥

વલ્લર-૧ અરણ્ય-જંગલ-રણ, ૨ પાહો,
૩ છેતર, ૪ જુવાન, ૫ વાયુ, ૬ પાળી
વગરનો પ્રદેશ અને ૭ વન-સાત અર્થ

વરંડ-૧ પ્રાકાર-ગઢ-વંડો-બંડી, ૨ ગાલ
કાર કસ્તૂરી વગેરે સુગંધો દ્રવ્યોની
માત-ચિત્રામણ-બે અર્થ.
વગ્ધાઝ-૧ સહાયતા, ૨ વિકસેલું-
બે અર્થ.

વલ્લ-વલ્લ-અડાવે છે અથવા શ્રહણ કરે છે [૮ । ૪ । ૪૭] તથા
[૮ । ૪ । ૨૦૯]

વંફ-વંફ-વળે છે અથવા ઇચ્છે છે [૮ । ૪ । ૧૭૬] તથા [૮ । ૪ । ૧૯૨]
આ ધાતુઓ વ્યાકરણમાં કહેલા છે તેથી અહીં નથી કહ્યા.

અદ્ભુગે વદ્મમાણં ગન્ધદ્રવ્યાધિવાસભેદે ચ ।

વસ્ત્રાહરણે તથા અભ્યુદયાઽઽવેદને વદ્ધવણં ॥૬૯૭॥

વદ્મમાણ-૧ અંગ, ૨ વિશેષ પ્રકારના
સુગંધિત દ્રવ્ય સહિત-બે અર્થ.

વદ્ધવણ-૧ વસ્ત્રોને હરી લેવાં ૨ અભ્યુદય-
વાઠો હકીકતું નિવેદન કરવું-
વધામણી સ્વાવી-બે અર્થ.

વરહાદ-વરહાહ-વીસરે છે તથા નિષેધ કરે છે-એ અર્થવાળા આ
ધાતુને “ધાતવઃ કર્તાન્તરે અપિ” [૮ । ૪ । ૨૫૧] સૂત્રમાં વ્યાકરણમાં કહેલ
છે માટે અહીં નથી કહ્યા.

वाउत्तो विट-जारेषु, विन्लं अरुछे विलसिते च ।

स्थान-विचालेषु विक्खंभो, दीर्घ-जघनेषु विक्खिण्णं ॥६९॥

वाउत्त-१ विट पुरुष, २ जार पुरुष-वे अर्थ | विक्खंभ-१ स्थान, २ बच्चे-वचाले-वे अर्थ
विल-१ अरुछुं २ विलसित-वे अर्थ | विक्खिण्ण-१ लांबुं, २ जघन-पाथळ-वे अर्थ

भील संग्रहकारे वाउत्त ने अहले वायउत्त शब्द नेधे छे.

वे विक्खंभ शब्द 'विस्तार' अर्थने सूत्र छे ते सं० विक्कम्भ उपरथी थयेत छे

भील संग्रहकारे विक्खिण्ण शब्दने अवतीर्ण 'वितरेलु'-अव-तरेलु' अर्थ पद्य छडे छे

विडिमो शिशुमृग-गण्डेषु, दृष्ट-विश्रान्तेषु विव्वाओ ।

खलभिक्षा-वैद्य-वापित-दानेषु विप्पयं चैव ॥६९९॥

विडिम-१ बाळमृग-हरणुं बच्चुं,
२ गंडो-वे अर्थ.

विव्वाओ-१ जोयेलुं-अवगोकेल
२ बिसमेल-विसामो लीधेलो-वे अर्थ

विप्पय-१ खलनी भिक्षा, २ वैद्य,
३ वावेळ, ४ दान-चार अर्थ

विडिरं आभोग-ीद्रेषु, विलास-जघनेषु विच्छेओ ।

विधि-गोसेषु विहाणो, संध्या-चौरेषु च विआलो ॥७००॥

विडिर-१ विस्तार २ भयंकर-वे अर्थ

विच्छेओ-१ विच्छेद-विलास, २ जघन-
साथळ-वे अर्थ.

विहाण-१ विधि, विधान- २ विहान-

प्रमात-सवारनो पहोर-वे अर्थ

विआल-१ विकाल-संध्या २ चोर-वे अर्थ

विरहो रहः-कौसुमेषु, वित्तई गर्वि-विळसितेषु च ।

परिपाटिते विचिते विरले च विच्छियं भवति ॥७०१॥

विरह-१ विशेष रहः-एकांत-विरह,

२ कसुं-वे रंगेळुं-वे अर्थ

वित्तई-१ गर्ववाळो, २ विलसित-वे अर्थ

भील संग्रहकारे छडे छे के,

विच्छिय-१ वे भाग करेला-वे भागमां

कापी नाखेल-विक्षित, २ विचित-

विशेष चय करेळुं, ३ विरल-त्रण अर्थ

वित्तई अटले गण अहंकार

વિમલિયં અપિ પ્રજ્ઞપ્તમ્ મત્સરમણિતે સશબ્દે ચ ।

વિસમિયં અમલ-ઉત્થિતેષુ, વિલઙ્ગ્યં અધિજ્ય-દીનેષુ ॥૭૦૨॥

વિમલિય- ૧ મત્સરવાલું વચન-વધારે
મેલું વચન-વિનમન, ૨ અજ્ઞવાલું
—વે અર્થ.

વિસમિય-૧ નિર્મલ-વિસમેલું ૨ ઝમું
ચયેલું-વે અર્થ

વિલઙ્ગ-૧ દોરી ચડાવેલું-(ધનુષ),
૨ વિલગિત-દીન-વિલય પામેલ-
વિલયિત-વિલયવાલું-ક્ષીણ-વે અર્થ

હય-વિરલેષુ વિરિચિરં, અમલે વિરિચિઓ વિરક્તે ચ ।

પાટિત-ધારાસુ વિચિણિયં, વીઝં ચ વિધુર-તત્કાલે ॥૭૦૩॥

વિરિચિર- ૧ ઘોડો, ૨ વિરલ-વે અર્થ
વિરિચિઝ-૧વિમલ-નિર્મલ ૨ વિરક્ત
વે અર્થ

વિચિણિય-૧ ફાડી નાહેલું-વે ભાગ કરેલા
-વિચિત, ૨ ધારા-વે અર્થ

વીઝ-૧ વિધુર ૨ તત્કાલ-તે જ વસ્તુ
અથવા એક સાથે-વે અર્થ

કોઈ સંગ્રહકારો કહે છે કે, વિરિચિરા એટલે ધારા-ધાર.

વિમ્હર-વિદ્ધરદ યાદ કરે છે અથવા ભૂલી જાય છે. આ ધાતુ
વ્યાકરણમાં કહેલ છે તેથી અહીં કહેલ નથી. [૮.૪.૭૪] તથા
[૮.૪.૭૫]

વુણ્ણો મીત-ઉદ્વિગ્નેષુ, ચૌર-મુસલેષુ ચ વેલૂ ચ ।

વેલ્લો કેશેષુ તથા પલ્લવ-વલ્લી-વિલાસેષુ ॥૭૦૪॥

વુણ્ણ-૧ મય પામેલો-બીનેલું, ૨ ઉદ્વેગ-
વાલો-વે અર્થ

વેલ્લ-૧ કેશ-વાલ ૨ પલ્લવ-પાલવ-છેહો
૩ વેલ્લહી-વેલ, ૪ વિલાસ-ચાર અર્થ

વેલૂ- ૧ ચૌર ૨ મુસલ-સાંવેલું-વે અર્થ

‘વુણ્ણ’ શબ્દની આદિમાં પ્રાયઃ કરીને ઓષ્ઠ્ય અક્ષર છે-‘વ’ છે.
જ્યારે વેલ્લ શબ્દનો ‘વેલહી’ અર્થ હોય ત્યારે વેલ્લા શબ્દ
સમજવો.

વેલ્લે અવ્યય ભય, વારણ, (વપાદ અને આમંત્રણ અર્થમાં વ્યાક-
રણમાં જણાવેલ છે. તેથી તેને અહીં કહેલ નથી. [૮.૨.૧૧૨] તથા
[૮.૨.૧૧૪]

વેરદ્ધો ઝઘ્વીકૃત-વિસંસ્થુલ-આવિદ્ધ-શિથિલાક્ષેષુ ।

વેઆલો અન્ધ-તમસ્સુ, વેયારિયં અપિ પ્રતારિત-કચેષુ ॥૭૦૫॥

વેરદ્ધ-૧ ઝઘ્નું કરેલ-ઝઘ્નું કરેલ ૨ અધ્ય-
વસ્થિત-વિસંસ્થુલ, ૩ આવિદ્ધ-ઠસોઠસ,
૪ શિથિલઅંગવાલો-શિથિલતાને પામેલો-
ચાર અર્થ

વેઆલ-૧ આંધલો, ૨ અંધાર-વે અર્થ
વેયારિય- ૧ ઠગેલું-ઠગાયેલું-ઠગાઈ,
૨ કૈશ-શાલ-વે અર્થ

વેહવિઓ અનાદર-ક્રોપનેષુ, વેલાહ્નં ચ મૃદુ-દીનેમ્ ।

વેલ્હહલો મૃદુક-વિલાસિષુ, વોજ્જરં અતીત-મીતેષુ ॥૭૦૬॥

વેહવિઅ- ૧ અનાદર-પ્રમાન, ૨ રોષે
મરાયેલ-વે અર્થ
વેલાહ્ન-૧ મૃદુ-કોમલ-નરમ, ૨ દીન-
ક્ષીણ વે અર્થ

વેલ્હહર- ૧ કોમલ, ૨ વિલાસી-વે અર્થ
વોજ્જર-૧ અતીત-વીતો ગયેલું, ૨ મય
પામેલું-બીનેલું-વે અર્થ.

‘ઠગેલું’ કે ‘ઠગાઈ’ અર્થવાળો વેહવિઅ શબ્દ વચ્ચ ધાતુ દ્વારા
સિદ્ધ થાય છે એમ વ્યાકરણમાં જણાવેલ છે [૮। ૪। ૧૩]

વેલવ્-વેલવહ-ઉપાલંભ આપે છે કે ઠગે છે. આ ધાતુ વ્યાકરણમાં
જણાવેલ છે. [૮।૧૧૩] અને [૮।૧૧૫૬] તેથી અહીં કહ્યો નથી.

વોજ્જ-વોજ્જહ-ત્રાસ પામે છે-ભય પામે છે કે વીઝે છે-પંખો
નાખે છે. આ ધાતુ પણ વ્યાકરણમાં કહેલ છે. [૮।૧૫] અને [૮।૧૧૯૮]
માટે અહીં કહ્યો નથી.

ए प्रमाणे आचार्य हेमचन्द्रे रचेलो अने पोतानो बनावेली
ढीकावाळा देशोशब्दसंग्रहनो वृत्तिनो सातमो वर्ग
पुरो धयो ।

આઠમો વર્ગ

સકાર આદિવાળા એકાર્થક શબ્દો

પ્ર૦—ખરી રીતે તે! વકાર આદિવાળા શબ્દો પૂરા થયા પછી તાલવ્ય જ આદિવાળા અને મૂર્ધન્ય જ આદિવાળા શબ્દો આપવા બેઠાંએ અને ત્યાર બાદ સ આદિવાળા શબ્દો આવે એ ક્રમપ્રાપ્ત છે છતાં જ અને જ આદિવાળા શબ્દો બતાવ્યા વિના પાઠન જ સ આદિવાળા શબ્દોની શરૂઆત કેમ કરવામાં આવેલ છે ?

ઉ૦—પ્રાકૃત ભાષામાં તાલવ્ય જ અને મૂર્ધન્ય જ નો ઉપયોગ જ થતો નથી પણ તે બંનેને બદલે કેવળ એક સ નો જ ઉપયોગ થાય છે તેથી પ્રસ્તુતમાં વકાર આદિવાળા શબ્દો પછી સકાર આદિવાળા શબ્દોનો આ આઠમો વર્ગ શરૂ થાય છે, તે પ્રાકૃત ભાષાના અંધારણીની અપેક્ષાએ બરાબર જ છે.

સિહ-કુમુદેષુ સદિ-સંકા, સદ-સંચારિયા યોગ્યે ।

સત્તી વક્રત્રિપદવર્તુલદારુ, સત્થ-સેહિયા ચ ગતે ॥૭૦૭॥

સદી-સટાવાલો-કેસરવાલો સટી-સિહ

સંક-કુમુદ-શબ્દ

સદ } યોગ્ય-સદ-સંચાર્ય
સંચારિય }

સત્તી-વાંકા ત્રણ પાયાવાલું ગોઠ લાકડું-

લાકડાની ઘોઢી

સત્થ } ગયેલો-ગત-પ્રાપ્ત-શસ્ત
સેહિય } સેહિત-ગત-પ્રાપ્ત

સત્તી શબ્દના અર્થ માટે સંવાદક પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે. કહેલું છે કે—

“પલ્યક્રુપાદસદ્દશં ત્રિદારુકં ઊર્ધ્વનિમિત્તભાદર્શમ્, તદ્ જાનીહિ સત્તિ”
[] इति ।

અર્થાત્ “જે, પલંગના પાયા જેવું છે એટલે પાયા જેટલું ઊંચું છે અને જેની ઉપર આરિસો રાખી શકાય એવી ગોઠવણ છે એવા આધારરૂપ ત્રણ લાકડાવાળા સાધનને સત્તિ બધું.

આ બાબત ગોપાલ નામનો સંશ્રદ્ધકાર તો આમ કહે છે-
સત્તી કલશાઘારઃ દારુ ભવેત્ તલ્પસમસમુચ્છયણમ્”

[] इति ।

અર્થાત “પથારી જેટલી જેની ઊંચાઈ છે એવું અને કળશ-જલપાત્ર-
 રાખવા જે આધારરૂપ લાકડું છે તે સત્તી કહેવાય છે.”

ઉદાહરણગાથા—

સંફલક્ષી સદિમધ્યા સંચારિયશયનસેહિય દયિતે ।

સત્તોસત્યં કલશં રતબન્તસહવારિણા ભરતિ દયિતા ॥૫૬૨॥

જ્યારે પાંત-વલ્લભ-તેને યોગ્ય પથારી ઉપર જાય છે ત્યારે કુમુદ
 જેવી આંખવાળી અને સિંહુ જેવી કડવાળી વલ્લભા-સ્ત્રી, જેના ત્રણ
 પાયા વાંકા છે એવા ગોળ લાકડાની ઘોડી ઉપર રાખેલા-રહેલા-કલશને
 રતિકીડાને અને વાપરવા યોગ્ય પાણી વડે ભરે છે.

સંગા સંડી વલ્ગા, સંપા કાઠ્ઠી, સરા માલા ।

સંખો બન્દી, સરલી ચીર્યામ્, સરત્તિ સહસાર્થે ॥૭૦૮॥

સંગા } ઘોઢાનો લગામ
 સંઢો }

સંપા—કાંચી—જિયોનો કંદોરો

સરા—સ્રજ-માલા

સંખ-બંદો—ખાટ-ચારણ-મીઠું મીઠું—
 બોલનાર

સરલી—ચીરી—એક આતંતુ તમરાં જેવું
 જીવહું

સરત્તિ—સહસા—એકદમ.

ઉદાહરણગાથા—

સમરે સંસ્ત્રવધ્વા સરલિધ્વન્યા દ્વઢસંપસરિયાપ ।

સુભટે સરત્તિ વાલિતસંગે સંડોદ ધિયતે તુરગઃ ॥૫૬૩॥

તમરા જેવા જીવડાના ધ્વનિ-અવાજ-વાળી તથા જેણીનો કંદોરો
 અને માળા દઢ છે એટલે ખસી ગયાં નથી એવી ચાશ્ણુની સ્ત્રીએ જ્યારે
 સુભટે સહસા-એકદમ-ઘોડાની લગામ વાળી કે તરતજ-લગામ વડે
 ઘોડાને ધરી રાખ્યો-ઊભો રાખ્યો-છે.

સજ્જોક્કં પ્રત્યગ્રે, સડણં રુઢે, પ્રહ્નનકે સઢયં ।

સલ્લી સેવા, સમરો ગૃધ્રે શ્રદ્ધાયાં સગયં ચ ॥૭૦૯॥

સજ્જોકક—પ્રત્યષ્ઠ—નહું—જાહું—મોહું
 સઙ્ગ—રૂઢ—રૂઢગત અથવા રૂઢિ અથવા
 અથવા ઠગેહું
 સદય—કૂલ—પ્રસૂન

સઠ્ઠિ—સેવા
 સમર—ગીધ પક્ષી—સમર
 સગય—શ્રદ્ધા—આસ્થા—વિશ્વાસ—સ્વગત.

ઉદાહરણગાથા—

તવ સજ્જોકકે સઢય સમરો માંસસગપ્પણ સઠ્ઠિલપરઃ ।

મવતિ વિલક્ષઃ કિશુક ! સઙ્ગણ ઇદં વા મલીમસમુલ્લાનામ્ ॥૫૬૪॥

હું કેસુડા ! તારા તાજાં નવાં ફૂલમાં 'તે માંસ છે' એવા શ્રદ્ધા વડે તેની સેવામાં તરપર એવો ગીધ પક્ષી છેવટ ભોડો—વિલખો—પડે છે. અથવા જેમનાં મુખ મલિન છે તેમની આ રૂઢિ છે.

સત્થર—સંગેલી—સંગોલ્લા નિકરે, સંગઠો મોખે ।

સત્તલ્લી શેફાલિકા, સંમવો પ્રસવજરા, સુરા સવિસં ॥૭૧૦॥

સત્થર
 સંગેલી } —સમૂહ
 સંગેલ્લ

સંગહ—મોમ—ઘર ઉપરના છાપરાને ધારણ
 કરનાર આહું—વાંકું—લાકહું

સત્તલ્લી—શેફાલિકાની વેલ.
 સંમવ-પ્રસવને લીધે ઘટપણ બાવે તે
 સવિસ-સુરા-મય. સવિષ-વિષ સમાન

જે સત્થર શબ્દનો અર્થ 'સાધરો-શબ્દ' છે તેને સં૦ સ્વસ્તર શબ્દ દ્વારા સાધવાનો છે,

કેટલાક દેશી અંગ્રહકારો 'મોમ' અર્થવાળા સંગહ શબ્દને બદલે સંગહ શબ્દ નોંધે છે અને જે સંગહ શબ્દનો 'મુક્તા-ધૂટું-બંધન (વિનતુ)' એવો અર્થ બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

યાદવસંગોહ્લોણં ક્ષયં શ્ચૃષ્વન્તઃ અપિ ક્ષોવસંગેલ્લા ।

બુદ્ધિવિહોનાઃ સંમવગતા ઇવ સવિસં વિષમ્ ઇતિ ન મન્યન્તે-

જાનન્તિ ॥૫૬૫॥

વડવઃ અપિ કાપુહવાઃ મવન્તિ મહારમ્ભકાર્યમારાક્ષમાઃ ।

સત્તલ્લિસત્થરેઈ ન સંગઠો વવતિ કદા અપિ ॥૫૬૬॥

'મદ્યપાનને લીધે યાદવોના સમૂહનો ક્ષય થઈ ગયો છે' એમ સાંભળતા છતાંય બુદ્ધિ વગરના ઠાડીયાના સમૂહો પ્રસવને લીધે જેઓ

ઘડપણ પાવેલા છે તેમની પેઠે મધને-સુરાને-‘એ વિષ-ઝેર-છે’ એમ માનતા-બાણતા-નથી.

એવા ઘણા પણ કાયર લોકો મોટા મોટા આરંભવાળા કાર્યોના ભારને ખમી શક્તા નથી. કેમકે, શેફાલિકા નામની વેલના સમૂહો વડે કદી પણ મોલ થતો નથી.

સળિયં આદ્રે, દર્પોદુરે સરાહો, દ્વિજે સવાસો ચ ।

સંફાલો પદ્ત્યામ્ , સયગ્વિ-સહત્તા ઘરદ્વિ-મુદિતેષુ ॥૭૧૧॥

સળિય—મોનું-આહું—આદ્રે
સરાહ—ગર્વિષ્ઠ
સવાસ—બ્રાહ્મણ

સંફાલો—પાંતિ-પંક્તિ-શ્રેણિ—સંપાલો
સયગ્વી—ઘરદ્વો-ઘંટી—એક પ્રકારનું સો
માળસોને હળનારું શબ્દ.
સહત્ત—મુદિત—આનંદિત.

જેઓ એમ સમજે છે કે, શતઘ્ની શબ્દ સંસ્કૃતમાં પ્રસિદ્ધ છે તેમની દૃષ્ટિએ સયગ્વી-શતઘ્ની શબ્દ દેશી નથી પણ સંસ્કૃત શતઘ્ની શબ્દ દ્વારા સયગ્વો શબ્દ આવેલ છે.

ઉદાહરણગાથા—

ભવસિ સરાહસવાસય ! ન સહત્તો મોજનેન યત્ તવ ।

રદસંફાલિસયગ્વી ન સ્તુલુ તિષ્ઠતિ સળિયમ્મિ શુષ્કે ચ ॥૫૬૭॥

હે ગર્વિષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! તું ભોજન વડે મુદિત-આનંદિત થતો નથી ? અર્થાત્ આનંદિત થાય છે. કારણ કે તારી દાંતની પંક્તિરૂપ ઘંટી ભીનામાં કે સુકામાં સ્થિત-સ્થિર-રહી શક્તી નથી-તારી દાંતની ઘંટી સદા ચાલુ જ હોય છે.

સળ્ણેજ્ઞો યક્ષે, સન્વલા કુશી, સંવરે સંસ્થાલો ।

સંકર-સાહીમો રથ્યાયામ્ , નિકટે સગેદં ચ ॥૭૧૨॥

સળ્ણેજ્ઞ—યક્ષ—સાનિધ્ય કરનારો યક્ષ
સન્વલા—લોહાની કોશ
સંસ્થાલ—સાચર નામનું વિશેષ પ્રકારનું
હરણ-શૂંઘાલ—સંગાલ-વધારે
મારે શીંગડાંવાહું

સંકર } શેરી-રથ્યા
સાહિ }
સગેદ—પાસે-નિકટ

ઉદાહરણગાથા—

દ્રેષ્યસગૌદે સંકરમધ્યે ણ આસીઃ ત્વમ્ સુભટમાનો ।

સવ્વલહસ્તઃ સંસ્થાલભયાત્ કિ સ્મરસિ સાહિસણ્ણેજ્ઞં ॥૫૬૮॥

શેરીની વચ્ચે તું હાથમાં કોશવાળો શત્રુનો પાસે સુભટમાની—પેતાને સુભટ માનનારો—હતો તો હવે એવો તું શૂરવીર થઇને સાબરના ભયને લીધે તારા ખચાવખાટે શેરીના યક્ષતું સ્મરણ કેમ કરે છે ?

સંસ્થલિ—સંદેવા શક્ષપત્ર—સીમાસુ, સંગયં મૃષ્ટે ।

શ્યેને સવાઓ, સંગાડી યુગલે, સ્થલે સંમુલ્લો ॥૭૧૩॥

સંસ્થલિ—શંસ્થલિ—શંસ્થમાંથી બનતું કાનતું
ઘરેણું—શંસ્થપત્ર

સંદેવ—સીમા—હૃદ—સંદેવ

સંગય—નરમ—સુવાહુ—સંગત

સવાબ—શ્યેન—બાજ પક્ષી—શવાદ—
સુહદાને સ્થાનાર શ્યેન પક્ષી.

સંગાડી—જુગલ—જોડી—બેની જોડી—
સંઘાટી

સંમુલ્લ—દુર્જન—સારી રીતે મૂલી જનાર—
નઠારો માણસ.

ઉદાહરણગાથા—

સમરાસંગય ! રિપુહ્નગસવાય ! ગાયન્તિ મલયસંદેવે ।

ચલસંસ્થલિસંગાડીઝ કિન્નર્યઃ તવ યશઃ અસંમુલ્લા ॥૫૬૯॥

યુદ્ધસ્થળ ઉપર ઠઠાર થનારા હે ? શત્રુરૂપ પક્ષીઓ માટે ખાજ જેવા ! જેમનાં કાનનાં શંખપત્રોની ઝેડી ચંચળ બની છે એવી અદુર્જન—ભલી—કિન્નરીઓ તારા યશને મલયપ્રદેશની સીમામાં ગાય છે.

અસુમન્ધિ સંધિયં, સડલી ચિલ્લા, વ્યતિકરે સંગોડી ।

સંપણ—સંપણા ઘૃતપૂરાર્થગોધૂમપિષ્ટે ॥૭૧૪॥

સંધિય—અસુગંધી—દુર્ગન્ધિ—દુર્ગંધવાહું

સડલી—સમલી—ચીલ.

સંગોડી—સંવંધ

સંપણા } ઘેર બનાવવા સારું તૈયાર
સંપણા } કરેલું ઘઉંના ખાટાનું
પીઠલું

ઉદાહરણગાથા—

રક્ષ ત્વં અસંધિયસંપણપાત્રે સડલિસંગોડિ ।

યત્ અઘ આગમિષ્યતિ વલ્લભસંપણમ્બોજનો દયિતઃ ॥૫૭૦॥

ઘેબર બનાવવા માટે તૈયાર કરેલા ઘઉંના અમુગંધી નહીં—મુગંધી એવા ઘઉંના પીઠલાના—ઘઉંના બાંધેલા લોટના—પાત્રમાં સમળીઓના સંબંધને બચાવવા તત્પર થા એટલે એ પાત્ર ઉપર સમળીઓ ન આવે એનું તું ધ્યાન રાખ. કારણ કે ઘેબર બનાવવા માટે ઘઉંના તૈયાર કરેલા આટાના પીઠલાનું લોઝન જેને પ્રિય છે એવો દયિત-વદલભ-પતિ-આજે આવવાનો છે.

સંજલ્લ સસ્પન્દે, સચ્છહ-સરિ-સાહુલા સદશે ।

સંમલિ-સળ્હાઈ-સહુત્થિયા-સુહુત્થિયાઠ દૂત્યામ્ ॥૭૧૫॥

સંજલ્લ-સ્પન્દસહિત-હલનેચલતવાલુ-
સંજલ્લ
સચ્છહ } સચ્છાય-સમાન હાયા-
સરિ } વાલુ-સમાન કાંતિવાલુ
સાહુલા } સદશ-સરખું

સંમલિ } દૂતિ-
સળ્હાઈ } સસ્નાયો-સાથે સ્નાન
સહુત્થિયા } કરનાર દૂતી
સુહુત્થિયા } સહતીર્થિકા—દૂતી
સહુત્થિયા—,,
સુહોત્થિયા—,,
સુહતીર્થિકા—,,
શુભવત્થિયા—,,
શુભતીર્થિકા—,,

ઉદાહરણગાથા—

સંમલિસહુત્થિયવરે ! સહુત્થિઅસચ્છદેણ કમ્મેણ ।

ત્વં સળ્હાઈ યત્ત તથ મૌનમ્ અસરિસાહુલં અસંજલ્લં ? ॥૫૭૧॥

હે દૂતીઓમાં ઉત્તમ દૂતી ! દૂતીની સમાન-સરખા-કામ કરવા વડે તું દૂતી છે. તો જે તારું અસદશ-અસાધારણ-મૌન છે તે સ્પંદ વિનાનું-નિષ્ક્રિય છે ?

સત્તથો અભિજાતે, પ્રતિવેશિતકે સહુજ્જો ચ ।

સંજત્યો કુપિતે, સદાલં સિંદીર-સિંચલા નૂપુરે ॥૭૧૬॥

સત્તથ-અભિજાત-ઉત્તમ-સ્નાનદાન-
સત્તવસ્થ
સહુજ્જ-પાલોશી-પલ્લવે કે પાસે રહે-
જારો-સવિધ્ય-પાસે રહેનાર

સંજત્ય-કુપિત-કોપવાલો.
સદાલ } નૂપુર-શાંશ્નર-શબ્દાલ-શબ્દ-
સિંદીર } વાલુ-ખવાજવાલુ-શંચલ
સિંચલા } સાંચલ

સહજ્ઞ શબ્દ ઉપરથી સહજ્ઞિય શબ્દ બને છે અને તેનો અર્થ
‘પાડોશી’પણુ—પાડોશીનો ભાવ—પડોશીનો ધર્મ થાય છે.

બીજા સંબંધકારો કહે છે કે, સંજતથ એટલે કોપ.

ઉદાહરણગાથા—

કિં સત્તથે દયિતે સંજતથા ભવસિ રણકસિદીરે !

તવ સહાલપ્રતિરવઃ ન સહજ્ઞે સિંચલારવઃ અજ્ઞાતે ? ॥૫૭૨॥

અવાજ કરતા ઝાંઝર વાળી હે ! તારો વલ્લભ ખાનદાન છે છતાં
તું શા માટે એના ઉપર ક્રુપિત થાય છે ? તારા સાંકળાનો અવાજનો
પડછંદો કે તારા સાંકળાનો અવાજ અભણ્યા પડોશી સુધી શું નહીં
પહોંચે ?

સયદા લમ્બકચા, સંપત્થિય—સયરાહયા શીઘ્રે ।

સંપાસંગં દીર્ઘે, સ્લહત્થો દર્વીઆદિહસ્તે ॥૭૧૭॥

સયદા—લાંબા કેશો—વાલો
સંપત્થિય } શીઘ્ર—ઘટ—રતાવલ
સયરાહય }
સયરાહ }

સંપાસંગ—દીર્ઘ—લાંબું
સ્લહત્થ—કઢછી વગેરેનો હાથો

‘માછલી’ અર્થનો સયલિ શબ્દ સંઠ શકલિન્ શબ્દ દ્વારા
સાધવાનો છે.

‘કૃકલાસ’ અર્થનો સરહ શબ્દ સંઠ સરટ શબ્દ દ્વારા થાય છે.

સંસ્થા—સંસ્થાઈ—થીજી બાધ છે—[૮૧૧૧૫]

સહ—સહઈ—શીલે છે [૮૧૧૧૦૦]

આ બંને ધાતુઓને વ્યાકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં કહ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

સંપત્થિય ! સયરાહં તસ્યા ગૃહે સાપરાધ ! મા વ્રજ ।

યદ્ આસ્તે વરસયદા સંપાસંગસલહત્થહસ્તા સા ॥૫૭૩॥

હે ઉતાવળા ? હે અપરાધી ? તું તેણીને ઘરે જલદી ન જા, કારણ કે
ઉત્તમ લાંબા કેશવાળી તેણીના હાથમાં કડછીનો લાંબો હાથો છે.

સર્પે સરાહઓ, સંવેલિય—સંવટ્ટિઆ ચ સંવૃતે ।

સરિવાઓ સીહરઓ આસારે, પ્રેરિતે સડલિયં ચ ॥૭૧૮॥

સરાહઅ-સપ-સ્વરાહત
 સંવેલિલય } આસ્છાદિત-સંવૃત-ઠાંકેલ
 સંવદ્વિય }

સરિવાજ } ધારાબંધ વરસાદ-ધારાઓ
 સીંહરખ } વહે પહતો ઝોરદાર વરસાદ-
 ફોરાં વહે પહતો વરસાદ
 સરલિય-પ્રેરિત-પ્રેરણા કરેલ.

સરાહઅ-સપ. આ અંગે નીચે જણાવેલો એક જૂનો વિવાદ છે.
 તે આ પ્રમાણે છે—

અભિમાનચિહ્ન નામના સંગ્રહકારે પોતાના ‘દેશીસંગ્રહ’ના સૂત્ર-
 પાઠમાં જણાવેલું છે કે, “સરાહય જાણ પયલાય” (સરાહય જાનીહિ
 પયલાય) અર્થાત્ સરાહય શબ્દનો બીજો પર્યાય પયલાય શબ્દ છે અને
 પયલાય-સપ. (બુઓ, ગાથા ૫૩૪) આ રીતે સરાહય અને પયલાય
 એ બન્ને શબ્દો પરસ્પર પર્યાય વાચક છે અને તેથી એ બન્ને શબ્દો
 સર્પવાચક છે એવું સ્પષ્ટ છતાં તેને એમ નહીં સમજતાં
 પાઠોદ્ભવેલ નામના સંગ્રહકારે જણાવેલ છે કે— “પયલાઅ એટલે
 શરાહત-શરો-ખાણો-વડે હણાયેલ” આટલું જણાવીને એ પાઠોદ્ભવે
 એ ખાખત જે ઉદાહરણ આપેલ છે તે આ પ્રમાણે છે—

“સરટ ઇવ વિવિધરૂપઃ કૃતઃ અસિ ત્વં યયા સુભગ ! તામ્ પવ ।
 અનુનય મદનપયલાહયં હિ મા માં કદર્થય ॥” []

હે સુભગ ! જેણીએ તને કાકીડાની પેઠે વિવિધરૂપવાળો કરેલો છે
 એવી કામના ખાણો વડે ધવાયેલી તેણીને જ મનાવી લે, પણ મારી
 કદર્થના ન કર-મને દુઃખી ન કર.

આ ગાથામાં વપરાયેલ ‘પયલાહય’ શબ્દનો ‘કામદેવનાં ખાણો
 વડે હણાયેલી’ એવો અર્થ તે પાઠોદ્ભવેલે ખતાવેલ છે.

પાઠોદ્ભવલુ આ કથન બરાબર નથી, કારણ કે પ્રાચીન દેશી-
 સંગ્રહોમાં “પયલાઓ સરાહઓ” [] પયલાઅ એટલે સર્પ
 એમ કહીને પયલાઅ શબ્દને ‘સર્પ’ અર્થનો સૂચક ખતાવેલ છે. એટલું
 જ નહીં પણ સંગ્રહકાર અભિમાનચિહ્નને પણ પોતે જ પોતાના સંગ્રહની
 વૃત્તિમાં જે ઉદાહરણ આપેલ છે તે ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે—

“ અતિપ્રત્યલ્ હતિ હસિતઃ વ્યાઘઃ પલ્લયાં વ્યાઘવધુકયા ।
 દૃષ્ટ્વા અનિર્મિત્તં તીક્ષ્ણપલાસીહ પયલાયં ॥ ” []

‘કોઈ શિકારીએ પોતાના તીક્ષ્ણ બાલા વડે સાપને મારવાનો પ્રયાસ કર્યો છતાં સાપ નહીં મરાયો એટલે શિકારી સાપને મારવા માટે અસમર્થ બન્યો—એ જોઈને ગામડામાં ન્દેનારી એ શિકારીની વહૂએ ‘ભારે બહાદુર છે’ એમ કહીને તે શિકારીની હાંસી ઉડાવી.’

આ પ્રમાણે પાડોદ્દાબલ નામના સંગ્રહકારની ચોકખી બૂલ છે અને એટલું જ નહીં પણ નવા નવા આધુનિક દેશીસંગ્રહકારોએ તથા તે સંગ્રહકારોના ગ્રંથો ઉપર વિવેચન કરનારાઓએ આવી તો કેટલીયે બૂલો કરેલી છે, તેમને અહીં શી રીતે ગણાવાય ? અથવા ખીજના દોષો ખતાવવાથી લાલ પણ શું છે ? આ તો અભ્યાસીઓનો મોહ-બૂલ-દૂર થાય તે માટે પ્રસંગોપાત્ત અહીં આટલું જણાવવું પરેલ છે. વધારે કહેવાથી શું ?

ઉદાહરણગાથા—

સરિવાયમ્મિ સરાહયધોરે સંત્રેલ્લિયં કુણુ (કુરુ) માનમ્ ।

યત્ સીહરયસડાલિઓ કુપ્પત્તિ અસંવટ્ટિંમ મદનઃ ॥૫૭૪॥

ન્યારે સાપની જેવો ઘોર-ભયાનક-ધોધમાર વરસાદ પડી રહ્યો છે ત્યારે માનને-અભિમાનને-ઠાંકેલું રાખ-માનને જાહેર ન કર-માન ન કર. કારણ કે, ધોધમાર વરસાદને લીધે પ્રેરિત થયેલો કામદેવ ખુદલી રીતે કોપ કરે છે.

સંધાસય-સમસીસી સ્પર્ધાયામ્, સમુગ્ગિયં પ્રતીક્ષિતકે ।

સત્થઇયં સાણઇયં તેજયિતે, સ્મૃતે સરમેયં ॥૭૧૯॥

સંધાસય } સ્પર્ધા-સંઘર્ષક
સમસીસી }

સત્થઇય } તેજસ્વી કરવું-સરાણે વડાવીને
સાણઇય } ધારવાલું કરવું-વત્તેજિત કરવું

સમુગ્ગિય-વાટ જોવી-પ્રતીક્ષિત

સરમેય-સ્મરણ કરેલું અથવા સ્મરણ.

કોઈ સંગ્રહકારે કહેલ છે કે, સમુગ્ગિય એટલે ‘પ્રતિપાલિત’. અહીં અમે ‘પ્રતિપાલિત’ શબ્દનો અર્થ ‘પ્રતીક્ષિત’ કરેલ છે પણ જો ‘પ્રતિપાલિત’ શબ્દનો અર્થ માત્ર પાલન-રક્ષણ-હોય તો પણ અમને વાંધો નથી. અર્થાત્ સમુગ્ગિય-‘પ્રતિપાલિત-રક્ષિત’ એમ પણ અર્થ થઈ શકે. આ માટે સહુદય પુરુષો જ પ્રમાણરૂપ છે.

ઉદાહરણગાથા—

સાણઇપ સત્થઇઓ સંધાસયડદ્ધુરે સસમસીસી ।

સમરસમુગ્ગિયલ્લિન્નારિભૂપસરમેયસાર્થોડસિ ॥૫૭૫॥

હે રાજા ! તું ઉત્તેજિતોમાં ઉત્તેજિત છે. જેઓ સ્પર્ધા કરવામાં આગેવાન છે તેમાં તું સમાન સ્પર્ધા કરનાર છે. અને યુદ્ધભૂમિ ઉપર પ્રતીક્ષિત એવા અને ખેદ પામેલા શત્રુ રાજાઓના સ્મરણોનો તું પ્રયોજન રૂપ-કારણરૂપ-છે. અર્થાત્ તે રાજાઓ તારું સ્મરણ કરતા જ રહે છે.

સંસ્કૃત્વો ગોલાદ્રહે, લબ્ધે સંપદિયં ।

સચ્ચિલ્લય-સંઘયણા સત્ય-શરીરેષુ, સહરલા મહિષી ॥૭૨૦॥

સંસ્કૃત્વ-ગોદાવરી નદીનો હૃદ-ધરો
સંપદિય-સાંપદ્યુ-સાંપડેલ-લબ્ધ થયેલ-
સંપતિત

સચ્ચિલ્લય-સત્ય-સાચુકલું
સંઘયણ-શરીર-સહનન-સંઘયણ,
સહરલા-મૈશ

ઉદાહરણગાથા—

સંપદિયમન્મથાનલતાપા પીનસ્તની સહરલા ઇવ ।

સચ્ચિલ્લયસંકેતા સંસ્કૃત્વ સ્મરતિ ચારુસંઘયણા ॥૫૭૬॥

જેણીને કામદેવના અગ્નિને તાપ સાંપડેલ છે, ભેંશના આંચળની પેઠે જેણીના સ્તનો પુષ્ટ છે, જેણીએ સંકેતને સાચો કરેલ છે એવી તે સુદેર શરીરવાળી ગોદાવરી નદીના ધરાને યાદ કરે છે.

સંગોપિતે સંજમિયં, નિર્વિવરે સંકલિલ્લં ચ ।

શ્વાવિદ્જન્તૌ ચ સરલીઆ, સંસપ્પિયં ચ મક્કિતકે ॥૭૨૧॥

સંજમિય-સારી રીતે ગોપવેલું-સારી
રીતે સાચવેલું-સંગોપિત
સંકલિલ્લ-કાળા વગરનું-વિવર વિનાનું-
સંકલું

સરલીઆ-શરીર ઉપર માર્ગ જેવાં પીઠાં
વાહું શાહુડી નામનું પ્રાણી.
સંસપ્પિય-કૂરીને જલું-મક્કિત-સંસર્પિત

ખીજા સંગ્રહકારે કહે છે કે, સરલીઆ એટલે એક બાતનેા કીડા.

ઉદાહરણગાથા—

સરલીઅશ્લત્તીક્ષિણતનસક્ષતે સંજમેસિ યસ્યાઃ ત્વમ્ ।

સંસપ્પિયં કૃણુ (કુરુ) પુરઃ તસ્યાઃ પથ સંકલિલ્લપ્રેમ્ણઃ ॥૫૭૭॥

શાહુડીની શૂળેા જેવા જેણીના તીક્ષ્ણ નખોના ક્ષતોને તું સંગોપિત કરે છે, તેણી છિદ્ર વગરના પ્રેમવાળી છે તો તું તેણીની જ આગળ કૂરીને જવાનું કર.

ધૂકે સહગુહો, તથા સત્તિઅણા આભિજાત્યે ।

સંસ્થલયં શમ્બૂકે, સંસાહણં અપિ ચ અનુગમને ॥૭૨૨॥

સહગુહ-ધુવહ-ધૂક

સત્તિઅણા-આભિજાત્ય-સ્વામદાની-કુલી-

નતા-સાત્ત્વિકતા

સંસ્થલય-શંબૂક-એક પ્રકારનો શંખ-છીપના

આકારનું પાળોમાં થનારું વિશેષ

પ્રકારનું જોવડું.

સંસાહણ-પાલક જવું.

ઉદાહરણગાથા—

સંસ્થલયદંત ! હિષ્કસે યદ્ બહિઃ સહગુહ ઇવ રાત્રીષુ ।

તસ્માત્ ત્વં ગતસત્તિઅણો કિમ્ અસ્માકં સંસાહણં કૃણોષિ

(કરોષિ) ? ॥૧૭૮॥

શંખની જેવા દાંત વાળા હે ! ધુવડની જેમ રાત્રીઓમાં તું બહાર જે હિંડયા-રખડયા-કરે છે તેથી તું ખાનદાની વગરનો છે. એટલે તું શા માટે અમારી પાછળ પાછળ કર્યા કરે છે—અમારું અનુગમન શા માટે કરતો રહે છે ?

સંડોલિઓ અનુગતે, સચ્ચવિઅં તથા અભિપ્રેતે (૦પ્રેયે) ।

સંગોઢણો ચ વ્રણિતે, સમુચ્છણી સોહણી ચ વદ્ધણિયા ॥૭૨૩॥

સંડોલિઅ-અનુગત-પાલક ગયેલ

સચ્ચવિઅ-અભિપ્રેત-પસંદ-અભિપ્રાયયુક્ત

અથવા અભિપ્રાય યોગ્ય-પસંદ કરવા

યોગ્ય

સંગોઢણ-વ્રણિત-વ્રણવાલો-જેને ઘા પડેલ

છે તે

સમુચ્છણી } સાવરણી-શોધની-શુદ્ધ કર

સોહણી } નારી-માક કરનારી

‘જેયેલુ’ એવા અર્થવાળો ‘સચ્ચવિઅ’ શબ્દ ‘દશ’ ધાતુના ભૂત-કૃદન્ત ‘દષ્ટ’ ને બદલે વપરાય છે એ વાત વ્યાકરણમાં કહેલી છે. [૮૪.૧૮૧]

સમુચ્છણી શબ્દના અર્થ વિશે જે સંગ્રહકારે વિવાદ ઊભો કરેલો છે તેવું કહેવું આ પ્રમાણે છે—તે કહે છે કે, મને—

“વદ્ધણિયં જાણ સમુચ્છણિ ચ વહુઆરિયં તદ્ ય ।”

(વદ્ધણિયં જાનીહિ સમુચ્છણિ ચ વહુઆરિયં તથા ચ)—

આવો પાઠ મળેલ છે. આ પાઠમાં વહુઆરિય શબ્દ ‘વધુ’ નો વાચક છે તેથી વદ્ધણિય અને સમુચ્છણી એ બંને શબ્દો પશુ ‘વધુ’ વાચક છે, અર્થાત્ એ સંગ્રહકાર વદ્ધણિય અને સમુચ્છણી શબ્દનો ‘વધુ-વહુ-અર્થ’ બતાવે છે.

આ અંગે અંતકાર જણાવે છે કે એ સંગ્રહકાર વહુઆરિય શબ્દને ખરાખર વાંચી શક્યો નથી અને એમ થવાથી તે વહુઆરિય પાઠથી ઠગાર્થ ગયેલ છે. ખરી રીતે વહુઆરિય પાઠ નથી પણ આદિમાં જ વાળો 'વહુઆરિય' પાઠ છે અને 'વહુઆરિય' શબ્દનો અર્થ તે 'સાવરણી' જ છે. આમ છતાં તે સંગ્રહકાર વહુ ને બદલે વહુ સમજીને ગૂંચવાડામાં પડેલ છે અને તેથી તે 'વહુ' અર્થ જણાવે છે, પણ ખરો અર્થ 'વહુ' નથી જ પણ 'વહુઆરિયા-સાવરણી' અર્થ ખરો છે. આ રીતે જ અને જ નો ભેદ ન સમજવાથી તેને પ્રસ્તુતમાં 'સાવરણી' અર્થનો ખ્યાલ આવી શક્યો નથી. એ સંગ્રહકાર 'વહુ' અર્થ ખતાવીને ઉદાહરણ પણ એવું જ આપે છે પણ તેની આ સમજ ખરાખર નથી.

આ સ્થળે અંતકાર પોતાની હકીકતના સંવાદ માટે બીજા અનેક દેશોસંગ્રહકારોનાં સંવાદી વચનો તથા ઉદાહરણ પણ ખતાવે છે—

ધનપાલ કહે છે કે—“સમુચ્છાણિયા વદ્ધણિયા બોહારી” અર્થાત્ સમુચ્છાણિયા, વદ્ધણિયા બોહારી એ ત્રણે શબ્દો પર્યાયવાચક છે અને તેમનો અર્થ 'સાવરણી' થાય છે.

ગોપાલ પણ કહે છે કે—“સમુચ્છણી વર્ધની” અર્થાત્ સમુચ્છણી એટલે વર્ધની-સાવરણી.

દેવરાજ પણ કહે છે કે—“વદ્ધણિયા સોહણિયા વહુઆરી તથા જ મજ્જણિયા” અર્થાત્ વદ્ધણિયા, સોહણિયા, વહુઆરી તથા મજ્જણિયા એ ચારે શબ્દો 'સાવરણી' અર્થના છે,

દ્રોણાચાર્ય પણ કહે છે કે—“વદ્ધણિ-સમુચ્છણીઓ બોહારી” અર્થાત્ વદ્ધણિ, સમુચ્છણી અને બોહારી એ ત્રણે શબ્દો 'સાવરણી' અર્થના ઓધક છે.

આ ઉપરાંત અભિમાનચિહ્ને પણ પોતાના દેશીશબ્દસંગ્રહસૂત્રની વૃત્તિમાં 'સાવરણી' અર્થનું સમર્થક ઉદાહરણ આ પ્રમાણે ટાંકેલ છે.
જેમકે—

“શૂનોતિ સમુચ્છણિશબ્દં યથા યથા સ્તુષા સદ્ગુણ્યગૃહેષુ ।
હિંચેણ મુચ્ચતિ તથા તથા પતિ પ્રમાતે વિસરંતી” ॥

એમ એમ પુત્રવધૂ પાડોશીના ઘરોમાંથી આવતા સાવરણીના શબ્દને સાંભળે છે તેમ તેમ તે, સવારના પહોરમાં પતિ વિશે ઝૂરતી બાર પુરુષથી મુક્ત થાય છે- છૂટી થઈ જાય છે,

તથા—

“ઉત પ્રમૂઠ્ઠન્યા દવાતિરિક્તાનિ જલ્પમાનસ્ય ।
વદ્ધણિયાઈ પ્રહારો વક્તઃ અસત્યા દેવરસ્ય” ॥

તથા—

જુઓ તો ખરા કે, કેઈ ઝીઝમાં આમુક્ત એવી અસતીએ વધારે પડતી હાંસીનાં વચનો બેલતા એવા દેવરને-દેરને-સ વરણી વડે પ્રહાર કર્યો-સાવરણી વડે માર્યો.

આ રીતે અભિમાનચિહ્ને પણ પોતાના ઉદાહરણમાં સમુચ્છણિ અને વદ્ધણિ એ બંને શબ્દોનો ‘સાવરણી’ અર્થ જ બતાવેલ છે. છેવટે અંતકારશ્રી કહે છે કે, આ રીતે ઘણા દેશી સંગ્રહોતું પર્યાલોચન કરીને સમુચ્છણી વગેરે શબ્દો ‘સાવરણી’ અર્થના છે’ એમ અમે નિશ્ચય કરેલા છે. (ઉપર જે મઝજણિયા શબ્દ જણાવેલ છે તેનો સમાનાર્થક પર્યાય સંઠ માર્જનિકા શબ્દ છે. એ મૂજ-એટલે ‘સાઈ કરવું’-ધાતુ ઉપરથી આવેલ છે-સં.)

ઉદાહરણગાથા—

સંડોલિબો અસિ તવા સમુચ્છણિકરાયાઃ સોહણોહસ્ત ! ।

લક્ષ્યતે સચ્ચવિઅં સિદ્ધં સંગોઢનાઘરેણ તવ ॥૫૭૧॥

હે સાવરણીને હાથમાં રાખનારા ! જેણીના હાથમાં સાવરણી છે એની પાછળ પાછળ ને વખતે તું ગયેલો છે. તારા હોઠ-એઠ-ઉપર ઘા થયેલો છે એથી એમ જણાય છે કે, તારું અભિપ્રેત સિદ્ધ થયેલ છે.

પરિતાપિતે સળ્ણત્તિયં ચ, સંપત્તિયા બાલા ।

સંદદ્દયં ચ સંલગ્નકે, સચ્ચેવિયં રચિતે ॥૭૨૪॥

સળ્ણત્તિય—પરિતાપ અથવા પરિતાપ
પામેહં
સંપત્તિયા—બાલા—કુમારી—સંપત્તિકા

સંદદ્દય } સંલગ્ન—સારી રીતે જોડાયેલ-
સંદદ્દ } સારી રીતે લાગેલ—સંદદ
સચ્ચેવિઅ-રચેહ્—રચિત

સંપત્તિયા શબ્દ પિપ્પલાનાં પત્ર-પાંદડાં-નો પણ બોધક છે એમ કેટલાંક ઉદાહરણો પરથી જણાય છે.

સંવદ્દ શબ્દને ક પ્રત્યય સગાડવાથી સંવદ્દય શબ્દ બને છે અને ક પ્રત્યય ન હોય તો સંવદ્દ શબ્દ સમજવો.

બીજા અંગ્રહકારો કહે છે કે, સંવદ્દ એટલે સંવદ્દ.

ઉદાહરણગાથા—

સંપત્તિયાઃ સળ્ણન્તિયમ્મિ તવ વિરહાગ્નિના હૃદયે ।

સચ્ચેવિયાહ મારા સંવદ્દજલહયા ચ શુભ્યન્તિ ॥૫૮૦॥

હૃદયમાં તારા વિરહની અગ્નિને લીધે તે બાળાની રચેલી માળાઓ અને શરીર ઉપર લાગેલું બીતું કપડું એ બધું જ સુકાઈ બચ છે.

સહલંભં સહદિદ્ધં સહસુહ—સહદંસળાઈં મળદિદ્ધે ।

સંસ્વહલ્લો હાલિયહંદોત્થાત્વલીવર્દે ॥૭૨૫॥

સહલંભ } મનથી જોવું—મનથી ધ્યાન
સહદિદ્ધ } રૂઝને જોવું—નિરીક્ષણ
સહસુહ } કરવું
સહદંસળ }

સંસ્વહલ્લ—સેહુતની—હલ્લ ચલાવનારની—
ઇચ્છા પ્રમાણે જો બહુદંભો થાય
તેવે ઈર્થાત્ સેહુતના સંકેત પ્રમાણે
પ્રવૃત્તિ કરનારો બહુદ—સંસ્વહલીવર્દ
અથવા સંસ્વહલીવર્દ—સંસ્વહ—કથન—
સંકેત. સેહુતના કથન—સંકેત—પ્રમાણે
વર્તનારો બહુદ

સંહુ—સંહુ—રમે છે [૮૪૧૬૮]

સંદાણ—સંદાણ—ટેકો આપે છે—સહાય કરે છે. [૮૪૧૬૭]

સંનામ—સંનામ—આદર કરે છે, [૮૪૧૮૩]

સંગલ—સંગલ—સંગત થાય છે. [૮૪૧૧૩]

સંદુમ—સંદુમ—પ્રદીપ્ત થાય છે—સળગે છે [૮૪૧૫૨]

સંધુવક—સંધુવક—સંધુક્ષતે ” ” ”

સંમાવ—સંમાવ—લોભાય છે. [૮૪૧૫૩]

આ બધા ધાતુઓને વ્યાકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં કહ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

સલ્લિ ! નિશિ સહસુહસૌથે સહદંસળશયનકે સહદિદ્ધો ।

સંસ્વહલ્લો ઈવ પ્રિયઃ સહલંભરત્યા તાવત્ વિહાણ યાવત્ ॥૫૮૧॥

હે સખી! રાત્રિએ ચિત્ત દ્વારા ઉભા થયેલા સ્વપ્નરૂપ મહેલમાં ચિત્તથી બરાબર નિરપેલા શયનમાં—પથારીમાં—મેં ખેડુતની ઈચ્છા પ્રમાણે હલન

ચલન કરનારા બળદની પેઠે મારા પ્રિયને ચિત્ત દ્વારા ખરાબર કરેલી રતિકીડા વડે રમતો ત્યાંસુધી સવાર પડ્યું ત્યાંસુધી ચિત્તથી ખરાબર ભેગા કર્યો.

સસરાઈયં ચ નિષ્પિષ્ટે, સમઈચ્છિયં અતિક્રાન્તે ।

મોરે સહલાસપ-સિંટા, સ્કન્દે સહસિર્લિલ્લો ચ ॥૭૨૬॥

સસરાઈય-શ્વ પીસેલું-ચૂર્ણ કરેલું-
નિષ્પિષ્ટ,
સમઈચ્છિય-હૃદ બહાર ગયેલું-અતિક્રાંત

સહલાસપ-મોર-સદાલાસક-સદા બિલાસ
કરનારો-મોર અથવા સ્વૈરાશય-મોર
સિંટ-મોર
સહસિર્લિલ્લ-સ્કન્દ-કાર્તિકેય

ઉદાહરણગાથા--

સહલાસયપ્રિયસમયેડસમઈચ્છિભઅવધિ ભાગતે વ્યતે ।

સસરાઈયવિરહદુઃખા સશ્ચિ ! નૃત્યતુ સહસિર્લિલ્લસિંટો હ્ય ॥૫૮૨॥

મોરને જે સમય પ્રિય છે તે સમયે અર્થાત્ વર્ષાઋતુમાં અવધિનું અતિક્રમણ કર્યા વિના- ખરાબર સમયે-તારે વલ્લભ આવી પહોંચ્યો છે તેથી જેણીનું વિરહનું દુઃખ એકદમ પીસાઈ ગયું છે-મટી ગયું છે-એવી તું હે સખી ! સ્કન્દના વાહન મોરની પેઠે નાચવા માંડ.

કિતવે સઅક્ષગત્તો સેલૂસો, જલધરે સમુદ્દરં ।

સવહંમુહો અભિમુરુલે, ધર્મત્યક્તવૃષભે સદૈવસહો ॥૭૨૭॥

સઅક્ષગત્તો કિતવ-જુગારી-જુગાર રમ-
સેલૂસ } મારો
સમુદ્દર-પાળીયારું-જલધર-સમુદ્દર

સવહંમુહ-સામે-સામે રેહેલો
સદૈવસહ-ધર્મને માટે જે વલ્લભને આંકીને
છોડી મુકવામાં આવેલ છે તે વલ્લભ
સ્વૈરવૃષભ-સ્વચ્છંદો સાંઢ-આ સાંઢનો
ચેતી માટે ઉપયોગ થતા નથી તેથી
તેને 'ધર્મને માટે છોડી દીધેલ છે' એમ
કહેવાય છે.

ઉદાહરણગાથા--

સેલૂસહારિનઘઃ સવહંમુહસદૈવસહપ્રસ્થલિતઃ ।

પથ સઅક્ષગત્તો લુક્કઃ વેશ્યાસમુદ્દરે ॥૫૮૩॥

સામે આવેલા આંકેલા સાંકેને લીધે લથડાયેલો-લથડિયું ખાઈ ગયેલો અને બીજા બુગારીથી હારેલો તથા તેથી જ બાગી આવેલો આ બુગારી વેશ્યાના પાણીયારામાં સંતાઈ બંધ છે

સત્તાવીસજોઅણં ઇન્દુમ્, સવયસિ સમરસદ્દહયં ।

જાનીહિ વૃષ્યાં સારિ, સાલં શાસ્ત્રાયામ્, કેસરે સાઈ ॥૭૨૮॥

સત્તાવીસજોઅણ—ઈન્દુ—ચન્દ્ર—સત્તાબોધ
યોજન આધો
સમરસદ્દહય—સરસ્વી ઉમરનો—જેનો
રસહર ધરો સમાન છે તે
સમરસદ્દહક.

સારી—ઋષિઓને બેસવાનું આસન
સાલ—શાસ્ત્ર—ટાઠ
સાઈ—કેસર—ફૂલનાં કેસરો

બીજા સંગ્રહકારો સારો એટલે 'મૃત્તિકા-માટી' એમ કહે છે.

ઉદાહરણગાથા—

સત્તાવીસજોઅણમુસ્ત્રી સમરસદ્દહય ! તથા કૃતે સા ।

સાલતલે સારિસ્થિતા અર્ચતિ વૃષ્ટીમ્ સસાદ્દપદ્મૈઃ ॥૫૮૪॥

હે સમાન ઉંમરવાળા ! વૃક્ષની શાખા નીચે ઋષિઓના આસનમાં બેઠેલી ચંદ્ર જેવા મુખવાળા તેણી કેસરવાળાં પદ્મો-કમળો-વડે તારે માટે ચંડીની પૂજા કરે છે.

સામુદ્ધો બરુકે, સાવઓ ચ શરભે, સામિયં દગ્ધે ।

સામંતી સમમૂમૌ, સામરી સિમ્વલ્યાં-(શાલ્મલૌ) ચ ॥૭૨૯॥

સામુદ્ધ—શેરડીની જેવું ઘાસ—બરુકું ઘાસ
સાવબ્ધ—શરભ—તે નામનું સિંહથી પણ
વિશેષ બલ્લાન જંગલી પ્રાણી—શ્વાપદ
સામિય—બલ્લેલું—શામિત—હિમથી ઠંડું
પહી ગયેલું—બઠી ગયેલું

સામંતિ—સમમૂમિ—સપાટ મૂમિ—સમ થલ
જમીન
સામરી—શાલ્મલિનું આડ—સિંહલિનું
આડ

ઉદાહરણગાથા—

સામરિ-સામુદ્ધનં દ્વાગ્નિના સામિયં ગજેન્દ્ર ! વનમ્ ।

દ્વાર્ની સામંતીપ સાવયમીતઃ કથં મવલિ ? ॥૫૮૫॥

હે હાથી ! શાલ્મલિનાં અને બરુનાં વૃક્ષોથી ઠાંસોઠાંસ બરેલ વન દાવાનળની આગથી બધું બળી-શામિત-ઠંડું થઈ-ગયેલું છે તેથી શરભથી ભય પામેલો એવો તું હવે સમથલ ભૂમિ ઉપર કેમ કરીને રહીશ ?

સારાહી આદ્યામ્, સાપૂરં દેવગૃહકે ।

સાઝલ્લો અણુરાગે, સાલંકી સાલહી ચ શારિકા ॥૭૩૦॥

સારાહી—એક પ્રકારનું પક્ષી—શરાટિ—
શરાહિ અથવા શરાતિ.
સાપૂર—દેવધર—દેવમંદિર

સાઝલ્લ—અનુરાગ
સાલંકી } મેના—શારિકા
સાલહી }

સામર્થ્ય શબ્દને સામર્થ્ય શબ્દ દ્વારા સાધવાનો છે.

સાહ—સાહઈ—કહે છે, [૮૧૪૨]

સાર—સારઈ—પ્રહાર કરે છે. [૮૧૪૮૧]

આ બંને ધાતુઓને વ્યાકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં નથી કહ્યા.

ઉદાહરણગાથા—

સારાહી ઇવ નર્દી સા તીર્ત્વાં ઝહીય સાલહી ઇવ સાઝલ્લા ।

સાલંકિસ્ફુટાલાપા આવતિ સંકેતસાપૂરં ॥૫૮૬॥

શરાટિ પક્ષીની પેઠે નદીને તરીને અને મેનાની પેઠે ઊડીને મેનાની જેવા સ્પષ્ટ આલાપ-શબ્દ-વાણી તેણી અનુરાગને લીધે સંકેત પ્રમાણે અથવા સંકેત સ્થાનરૂપ દેવધરમાં-દેવમંદિરમાં-આવી પહોંચે છે.

સાઝયં અપિ સંસ્કારે, સાયંદૂલા ચ કેતવ્યાં ચ ।

સાસવુલો કપિકચ્છૂઃ, સારમિયં સંસ્મારિતકે ॥૭૩૧॥

સાઝય — સંસ્કાર

સાયંદૂલા—કેતકી—સાયંદોલા—સાંજે ઢોલનારી

સાસવુલ—કૌવચની વેલ

સારમિયં—સંભારેલું—સંભારવું—સ્મારિત.

ઉદાહરણગાથા—

સ્થિરતત્ત્વસાઝયાણ અપિ ઉત્પાદ્યન્ત્યા કામક્રણ્ઢુતિમ્ ।

સારમિયા સાસવુલં સાયંદૂલે ! ત્વયા વયમ્ ॥૫૮૭॥

હે કેતકી ! જેમનામાં તત્ત્વવિચારના સંસ્કારો સ્થિર છે એવા ઘોડોને પણ કામદેવની ચળને પેદા કરતી તેં અમને કૌવચની વેલની ઠીક યાદ આપેલ છે.

સાલંગળી ચ અધિરોહણ્યામ્, સાહેજ્જઓ ચ અનુગૃહીતે ।

સાઝ્જિયં અવલમ્બતમ્, અપગતમોહે સાહરઓ ॥૭૩૨॥

સાલંગી—નીસરણી—અધિરોહણી—કુંચે
 સહવાનું સાધન
 સાહેજજા—અનુપ્રહ પામેલો—ઉપકૃત—
 અનુગૃહીત.

સાહજિજય—અવલંબન, અવલંબિત
 સાહરઅ—મોહ ધગરનો—ગતમોહ

ઉદાહરણગાથા—

સાહજિજયનેમિજિનઃ અમ્વાસાહેજજઓ અધિરોહ ।

સ્વર્ગારોહણસાલંગીણ વ સાહરય ! ઉજ્જયન્તમ્ ॥૫૮૮॥

હે મોહ વગરના ! જેણે શ્રીનેમિ જિનનું અવલંબન લીધેલ છે અને
 અને શ્રીઆમાતાનેા અનુપ્રહ મેળવેલ છે એવો તું સ્વર્ગ ઉપર
 ચડવાને માટે નીસરણી જેવા ઉજ્જયન્ત-ગિરનાર-પર્વત ઉપર ચડ.

સારિચ્છય—સેઆલીઓ દૂર્વા, સારવે સાહિલયં ।

સાલાળઓ સ્તુતે, સાહંજય-સાહંજણા ચ ગોક્ષુરકે ॥૭૩૩॥

સારિચ્છયા } ધરો-દૂર્વા-ધરોલું ઘાસ
 સેઆલી }
 સાહિલય—મધ-સરઘા નામની માસીઓપ
 બનાવેલું મધ-સારઘિક

સાલાળઅ-સ્તુતિ કરાયેલો-સ્તવાયેલ
 શ્લોક-સાલાહણ-સાતવાહન
 સાહંજય }
 સાહંજણ } કાંટાવાલું ગોક્ષુર

સાહર-સાહર-કાંકે છે. [૮૧૪૮૨]

સાહર-સાહર-કાંકે છે. [૮૧૪૮૨]

સારવ-સારવ-રચના કરે છે-સમારે છે [૮૧૪૧૫]

સામગ-સામગ-મેટે છે. [૮૧૪૧૫૦]

સામય-સામય-વાટ જુએ છે-પ્રતીક્ષા કરે છે-[૮૧૪૧૫૩]

આ પાંચે ધાતુઓને વ્યાકરણમાં કહેલા છે તેથી અહીં કહ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

સાહિલયવચન ! સેઆલિશ્યામ ! સાલાળઅ ! પ્રસીદ યદ્ અહમ ।

સાહંજણેહિ સારિચ્છછન્નસાહંજય પથિ સ્ખલિતા ॥૫૮૯॥

હે મધ જેવા મીઠા-મધુર-વચનવાળા ! હે ધરો જેવા શ્યામ
 વર્ણવાળા ! હે સ્તુતિ કરાયેલા ! તું પ્રસન્ન થા; કારણ કે, (તારી પાસે
 આવતાં આવતાં મોહું થવાનું કારણ એ છે કે) ધરોથી ઠંકાયેલા જે
 રસ્તામાં કાંટાવાળા ગોખરુ પડયા છે તે રસ્તે આવતાં ગોખરુના કાંટાઓને
 લીધે સ્ખલિત થઈ ગઈ હતી.

સિમ્બો સ્ખિન્ને, સિંદૂ રજ્જૂઃ, કુવકુટ-કૃશેષુ સિદ્ધિ-સિંગા ।
મત્સ્યે સિત્થિ-સોહંડયા, પલાલે સિપ્પ-સિંબીરા ॥૭૩૪॥

સિમ્બ-ભેદ પામેલો-સ્ખિન્ન
સિંદૂ-રાંઢવું-દોરડું-રજ્જુ-છીંદરી કે
સીંદરી
સિદ્ધી-કૂકડો-શિલી-શિલાવાકો
સિંગ-કૃશ-દુર્બલ-પાતકું-શ્ચંગ-શિંગડા-
જેવું

સિત્થિ }
સોહંડય } — માછલું
સિપ્પ } પરાલ-
સિંબીર } પલાલ

જે સંગ્રહકાર સિત્થિ શબ્દનો અર્થ 'સિદ્ધિ' બતાવે છે અને સોહંડય શબ્દનો અર્થ 'પિંડિકા-પિંડી' બતાવે છે તે, બીજા બીજા દેશાસંગ્રહોને જાણુને ન હોવાથી બ્રમમાં પડેલો છે.

ઉદાહરણગાથા—

જગજ્જયસોહંડયધ્વજ ! સિદ્ધિધ્વજ ! તવ સિંદુવદ્ધસિપ્પમ્ભરઃ ।
સિમ્બો સિમ્બો સિંબીરશૈવલે લુલતિ સિત્થિઓ દ્વ રિપુઃ ॥૫૨૦॥

હે જગતને જિતનારા મોનધ્વજ-કામદેવ-જેવા ! ધ્વજમાં કુકડાના નિશાનવાળા !—રાબ સિદ્ધરાજ ! જેણે દોરડા વડે પરાળનો ભારો બાંધેલ છે એવો તારો શત્રુ બિન્ન થયેલો છે, દુબળો પડી ગયો છે અને પરાળવાળી શેવાળમાં માછલાની જેમ તરફડી રહ્યો છે.

સિંદો-સિંદોલા સર્જૂરી, સૂચ્યામ્ સિવ્વિ-સિવ્વિણિયા ।
સિંડં મોટિતે, સિંટા-સિંવાડીઝ નાસકાનાદે ॥૭૩૫॥

સિંદો } સર્જુરીનું જાડ કે ફલ-સર્જૂર
સિંદોલ }
સિંબી } સોપ-સીવવાતું
સિવ્વિણિયા } સાધન-પાય અથવા
સિવ્વિણી } સૂચો

સિંડ-મોઢ પામેલું-મરડાઈ ગયેલું
પિંટા } નાકનો અવજ-
સિંવાડી } નાકમાંથી કે નાકદ્વારા થતો
અવાજ-ઉંઘમાં નરકોરાં બોલવાં

ઉદાહરણગાથા—

સિવ્વિવને સિંદોલતલે સિંટં ધ્રુત્વા સિવ્વિસમમત્તેઃ ।
સિવ્વિણિબુદ્ધિઃ સિંડંગી સિંવાડીઠ ઉત્તરં વદાતિ ॥૫૨૧॥

ખર્જૂરીના વનમાં ખર્જૂરીના ઝાડ નીચે સોય જેવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ-વાળાનો નાકમાંથી નીકળતો અવાજ સાંભળીને તેણી સોય જેવી તીક્ષ્ણ

બુદ્ધિવાળી અને મરડાઈ ગયેલ અંગવાળી નાકમાંથી નીકળતા અવાજ વડે-નાકમાંથી અવાજ કાઢીને-જવાબ આપે છે.

પરિપાટિતે સિદ્ધં, રાજ્યે સિજ્જૂર-સિદ્દરા ।

ભૂતગૃહીતે સિંપુઅં, ઉઠછે સિલ્લો, શિશૌ ચ સિલિલો ॥૭૩૬॥

સિદ્ધ-ચારે વ.જુથી ફાઢી નાખેલ-પરિ-
પાટિત

સિંપુઅ-ભૂતના વઠગાહવાલું

સિલ્લ-વંણવું-ઉંઢ

સિલિલ-બાલ-શિશુ

સિજ્જૂર } — રાજ્ય
સિદ્દરા }

ઉદાહરણગાથા—

સિદ્ધપરકુમ્ભિકુમ્ભસ્થલ । હરિસિન્દૂર ! સારસિજ્જૂર ।

સિંપુઅરૂપા ધરણ્યે જીવન્તિ સિલ્લપ્પિ તવ રિપુસિલિલો ॥૫૨૨॥

શત્રુઓના હાથીઓનાં કુલસ્થળો ચારે બાજુએથી જેણે ફાટી નાખેલ છે એવા હે ! જેની પાસે ઇંદ્ર જેવું અથવા વિષ્ણુ જેવું અથવા સિંહ જેવું રાજ્ય છે એવા હે ! તથા સાર રૂપ રાજ્યવાળા હે રાજા ! તારા શત્રુઓનાં ભૂતના વળગાડવાળા જેવાં બાળકો જંગલમાં ફળ-ફૂલોને કે દાણુના કણોને વીણીને-વીણવા વડે-જીવે છે.

સિંગય-સિંધુઅ-સિંગિણિ-સિદ્ધત્થા તરુણ-રાહુ-ગો-રુદ્ધા ।

સિસિરં દહિમ્મિ, સિહિણા યણેસુ, વરુણે સિઅંગ-સુરજેદ્ધા ॥૭૩૭॥

સિંગઅ-જુવાન-તરુણ

સિંધુઅ-રાહુ-સિંહિકાતનય-સૈંહિકેય

સિંગિણી-ગાય-શિંગાઢી-શિંગડાવાઢી
ગાય.

સિદ્ધત્થ-રુદ્ધ-સિદ્ધાર્થ

સિસિર-દહીં-શિશિર-ઠંડું દહીં

સિહિણ-સ્તન-શિશિન-શિખાવાઢા-ટેરવા-
વાઢા-ચુચુકવાઢા.

સિઅંગ } વરુણ-સિતાંગ-ધોઢા અંગ
સુરજેદ્ધ } વાઢો, દેવોમાં મોટો-
સુરજ્યેષ્ઠ

ઉદાહરણગાથા—

સિદ્ધત્થ-સિઅંગાણ અપિ સ્પૃહણીયામ્ સિંગિણીસિસિરસ્સાદ ।

પૃથુસિહિણિ સિંગય ! સિંધુઅમુચ્ચ ! સુરજેદ્ધદિશિ પદ્ધય ॥૫૨૩॥

રાહુની જેવા મુખવાળા ! તથા ગાયના દૂધમાંથી બનેલા દહીંને ખાનારા હે જુવાન ! રુદ્ધ-મહાદેવ-અને વરુણ જેવા દેવોને પણ

સ્પૃહણીય અર્થાત્ રુદ્ર અને વરુણ પણ જેની સ્પૃહા રાખે છે એવી વિશાલ સુનવાળી તેણીને તું વરુણની દિશામાં એટલે પશ્ચિમ દિશામાં બે.

હમરે સિયાલી, વિટ-જ્વલનેષુ સિરિંગ-સિદુવળા ।

હંસે સિરિવઓ, સિરિમુહો મદમુસઃ, સિરિદ્દહી પ્રપિકા ॥૭૩૮॥

સિયાલી-હમર-૨ક પ્રકારનો સામૂહિક
ઉપદ્રવ અથવા ઓટો કજિયો-શ્રગાલી
સિરિંગ-વિટ-ધુતારો અથવા વ્યભિચારી
સિદુવળ-અગ્નિ-જ્વલન-આગ.

સિરિવઅ-હંસ-શ્રીપદ-શ્રીવદ
સિરિમુહ-અભિમાની-જેના મુલ્હ ડાર
અભિમાન છે તે અથવા જેના મુલ્હમ
-મુલ્હથી નીકલતાં વચ્ચોમાં-અભિમા
છે તે-મદમર મુલ્હવાઠો
સિરિદ્દહી-પશ્ચીઓને પાણી પીવા માટે
રાલ્હવામાં આવેલું પાત્ર.

સિહ-સિદ્દ-સ્પૃહા કરે છે. [૮-૪-૩૪]

સિપ્-સિવહ-છાંટે છે-સિંચે છે. [૮-૪-૯૬]

આ બંને ધાતુઓને વ્યાકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં કહ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

ઉત પિવતિ રિપુઃ વિરચિતસિયાલિપ તવ પ્રતાપસિદુવળે ।

સિરિમુહ-સિરિંગહસિતઃ પાર્થિવ ! સિરિવયસિરિદ્દહી જલમ્ ॥૫૯૪॥

હે રાજા ! ઉપદ્રવ કરનારા તારા પ્રતાપરૂપ અગ્નિને લીધે
ધુતારા દ્વારા તથા મદમુખ-અભિમાની-દ્વારા જેની મશ્કરી થયેલ છે
એવો તારો શત્રુ, હંસ માટે પાણી પીવા સારૂ જે પાત્ર રાખેલ છે તેમાંથી
પાણી પીએ છે-તે તું બે.

સિહરિણિ-સિહરિહ્લા માર્જિતાયામ્, સિગેરિવમ્મં અપિ રપ્ફે (વલ્મીકે) ।

સિરિવચ્છીવો સુદ્ધો ગોપાલે, સિવ્થકે સીયં ॥૭૩૯॥

સિહરિણી } — માર્જિતા-શીલ્કં
સિહરિહ્લા } —

સિગેરિવમ્મ-રાફડો

સિરિવચ્છીવ } — ગોબાલ
સુદ્ધ } —

સીય-સિવ્થ-મીળ

ઉદાહરણગાથા—

સિગેરિવમ્મમુલ્હ ! સિરિવચ્છીવય ! સુદ્ધપુત્ર ! પતસ્યાઃ ।

સીયયમૃદુકાન્નયાઃ સિહરિહ્લપ્રિયાયાઃ સિહરિણિ દેદિ ॥૫૯૫॥

રાહડાની જેવા મુખવાળા તથા ગોવાળના પુત્ર જેવા હે
ગોવાળ । મીઠુ જેવા નરમ અંગવાળી જેવી જેણીને શીખડ પ્રિય છે
જેવી જેણીને તું શીખડ આપ

પ્રવર-શિરસ્ક-ઘટીષુ સીસય-સીસક-સીહયાઓ વ ।
સીહયગયં મુજાતે, સીહલયં ધૂપયન્ત્રે ॥૭૪૦॥

સીસય-ઉત્તમ-પ્રવર-શીર્ષકરૂપ
સીસક-માથાને સાચવવાનું સાધન-યુદ્ધમાં
માથા ઉપર ઘા ન થાગે તે માટે
વપરાતો લોઢાનો કે કાંસાનો
ટોપ-શીર્ષક
સીહયા-વરસાદની ઝહી-શીતિકા-સતત-
વરસાદ

સીહયગય-મુજાત-સારી રીતે જાત-જનમેલ
અથવા પેદા થયેલ.
સીહલય-વહ્ન વગેરેને મુગંધી ધૂપથી
મુવાસિત કરવાનું કાળાંવાલું
ચંત્ર-ધૂપધાણું

સોસ-સીસક-કહે છે [૮-૪-૨]

આ ધાતુને વ્યાકરણમાં કહેલ છે માટે અહીં કહ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

ઉત સીહયગય ! તવ શરસીહયરચિતવિવરાણિ વૈરિણામ્ ।

રણશ્રોસીહલયાઈં દ્વ સીસયસીસકશીર્ષાણિ ॥૫૨૬॥

હે સુખત ! તું જે, તારા બાણોના ધોધમાર વરસાદને લીધે તારા
શત્રુઓનાં ઉત્તમ ટોપવાળાં માથાં કાણાંવાળાં બની ગયેલાં છે-શત્રુઓની
ઉત્તમ ટોપવાળી ખોપરીઓ કાણાંવાળી બની ગયેલી છે એટલે જે
કાણાંવાળી ખોપરીઓ, રણશ્રીના-યુદ્ધરૂપ લક્ષ્મીનાં-કપડાંને મુગંધિત
કરવા સાફ ધૂપચંત્ર-ધૂપધાણુ-જેવી લાગે છે. ધૂપધાણુને ચારે બાજુએ
કાણાં હોય છે અને તેમાંથી ધૂપ બહાર આવે છે તેમ આ ખોપરીઓને
કાણાં હોવાથી ધૂપધાણુ સમાન કહેવેલ છે.

સીમંતયં ચ મણિતં સીમન્તાલંકરણભેદે ।

સીહુદ્ધયં ચ ત્રપુસે, કરમન્ઘાં ચ સીહનહી ॥૭૪૧॥

સીમંતય-સ્ત્રીઓને સીમંત વસ્ત્ર તે પહેરવાનું
વિશેષ પ્રકારનું ઘરેણું

સીહુદ્ધ } ત્રપુસ-કલિંગહ-તરબુચ
સીહુદ્ધ }

સીહ હી-કરોદીનું શાહ-સિંહનસ્ત્રી-
કરોદીના કાંટા સિંહના નક્ક
જેવા તીક્ષ્ણ હોય છે.

સીલુદ્ધ શબ્દ ક પ્રત્યય વગરનો છે અને સીલુદ્ધય શબ્દ ક પ્રત્યયવાળો છે.

બીજા સંબંધકારો કહે છે કે, સીદ્ધનદી એટલે-કરોંદીતું કૂલ.
ઉદાહરણગાથા—

સીલુદ્ધય-સીદ્ધદ્વીપલવાણજ ! મન્યસે-જાનાસિ-કિં ન આત્માનમ્ ।
યદ્ આસક્તઃ તસ્યાં મણિમયસીમંતયં મા' નૈષીઃ ॥૫૨૭॥

તરબૂચ કે કાલિંગઠ ને તથા કરોંદાંને વેચનારા હે વાણિયા !
તું તારી જાતને કેમ બાણુતો નથી ? કેમકે, તું તેણીમાં આસક્ત
તો થયેલ છે પણ તેણીને માટે સીમંત પ્રસંગે પહેરવાનું મણિમય
આભૂષણ પણ લાગ્યો નહીં.

સીરોપહાસિયા લજ્જાયામ્, ઉલ્કા સુલી, સુઈં બુદ્ધિઃ ।

સુહરા ચટકાભેદે, સુદિઓ શ્રાન્તે, સુખે સુહેલ્લી ચ ॥૭૪૨॥

સીરોપહાસિયા—લાજ—લાજ કાઢવી—
શિરઉપમાસિકા અથવા
માયાને શોભાવનારા લાજ
સુલી—ઉલ્કા
સુઈં—બુદ્ધિ

સુહરા—એક પ્રકારની ચકલી—સુધરી
જેના માલાનું સુખ નીચે હોય છે.
સુદિઅ—થાકેલો—શ્રાંત
સુહેલ્લી—સુખ.

બીજા સંબંધકારો સુહેલ્લીને બદલે સુહલ્લી શબ્દ નોધે છે.
ઉદાહરણગાથા—

અરણ્યે દ્વસુલિતપ્તાઃ ગતસુદ્ધ-સીરોપહાસિય-સુહેલી ।

પ્રલાઘન્તે તવ રિપવઃ સુદિયા સુહરં અપિ નીડસ્થિતામ્ ॥૫૨૮॥

હે રાજા ! તારા શત્રુઓ જંગલમાં લાગેલા ઢાવાનળને લીધે
થયેલ ઉલ્કા-લાલચોળ અંગારા-થી તપેલા છે અને જેમનાં બુદ્ધિ, લાજ
અને સુખ આલ્યાં ગયાં છે એવા એ થાકી ગયેલા તારા શત્રુઓ માળામાં
રહેલી સુધરીની પણ પ્રશંસા કરે છે—અમારા કરતાં તો માળામાં
રહેલી સુધરી પણ સુખી છે એમ ઠહીને સુધરીનાં પણ વખાણુ કરે છે.

સુંવિય-સુલસ-સુવર્ણા ચ ઘ્રાણ-કૌમુદ્ધ-અર્જુનદ્રુમેષુ ।

સંકેતે સુવર્ણા, સુરંગિ-સોહંજણા ચ શિર્ષો ॥૭૪૩॥

૧ 'મળ્લેસિ' ને બદલે 'મડળ્લેસિ' વાઠ રાખિયે તો મ અળ્લેસિ એટલે 'મણિમય
આભૂષણની શોભ-લોજ-પણ કરો નહિ' એવો અર્થ સમજવો.

સુંધિય--સુંધેલું--સુગ્રાત
સુલસ--કસુંબે રંગેલ વસ્ત્ર--કસુંબો વસ્ત્ર
સુવણ્ણ--આંજળો--અર્જુન નામનું વૃક્ષ

સુવુણ્ણા--સંકેત-નિશાન
સુરંગી } સરગવાનું વૃક્ષ.
સોહંજળ

ઉદાહરણગાથા—

મમ સુવણ્ણસુવુણ્ણં દરશ્યા સુલસવસનાયાઃ તસ્યાઃ ગતઃ ।
સંકેતસુરંગિવને ધ્રમસિ સોહંજળાઈં જિઘ્રન્ ॥૫૯૧॥

મને આંજળીના ઝાડને સંકેત આપીને કસુંબી વસ્ત્રવાળી તેણીની પાસે ગયેલો તું સંકેતરૂપ સરગવાના વનમાં સરગવાનાં વૃક્ષોને સુંધતો ભમ્યા કરે છે.

કિંશારુઃ સુંકયં સૂયલં ચ, સુઅળા ચ અતિમુક્તકે ।

અમ્બાયાં સુવિવ્યા તથા ચ, શુદ્ધપૂતે સુદ્ધવાલો ચ ॥૭૪૪॥

સુંકય } કિંશારુ--કળસલાની ટોચનો
સૂયલ } આગલો અળીદાર ભાગ
સુઅળા--અતિમુક્તક--માધવી--લગા

સુવિવ્યા--માતા-અંબા
સુદ્ધવાલ-શુદ્ધપૂત-શુદ્ધ અને પવિત્ર.

ખીબ કેટલાક સંગ્રહકારો સુંકય શબ્દને બદલે સુંકલ શબ્દ કહે છે.

ઉદાહરણગાથા—

સુઅળાઅવતંસિતામ્ ઇમાં દૃષ્ટ્વા કિં કરોષિ (કરસિ) સુદ્ધવાલત્વમ્ ।
ગોસુવિવ્ય ! સૂયલજીવન ! ન વહસિ સુંકુપ કસ્માત્ ? ॥૬૦૦॥

બેની માતા ગાય છે અને કલ્પસલાંઓ વડે બેનું જીવન છે એવા હે ! બેણીએ માધવીલગાનું છોશું કરેલ છે એવી એણીને બેનને વધારે ચોખ્ખીયાપણું-ચોકખાઈ-શા માટે કરી રહ્યો છે અને કલ્પસલાંઓને શા માટે વહેતો નથી ?

હુમ્બે સુદારુણો સૂઈઓ ચ, સ્વપ્તરિ સુપ્તસિય--સોમડયા ।

સુજ્જરઓ ધાવકે--(રજકે), સુસંઠિયા શૂલ્યમાંસે ॥૭૪૫॥

સુદારુણ } — ઢોંચ-ચંડાલ-
સુદૃઢ } — ડુમ્મ
સુદૃસિમ્બો } — શયન કરનારો
સોમદૃઢ } — ડંઘનારો

સુજ્જરઅ-ધોબી-કપડાં ધોનારો
સુમંઢિયા-કવવા સારુ શુક્રામાં પરોવેલું
માંસ-સોઢા

‘શાગણુ મહિનાનો ઉત્સવ’ અર્થને સૂરક જે સુગિમ્મદ શબ્દ છે તેને સંઠ સુગ્રીષ્મક શબ્દ દ્વારા સાધવાનો છે. સુગ્રોષ્મ શબ્દ સંસ્કૃતમાં છે. આ શબ્દનો પ્રયોગ મહાકવિ ભામહે કરેલો છે “સુગ્રીષ્મકે ન દૃષ્ટઃ” [] અર્થાત્ શાગણના ઉત્સવમાં દેખેલો નહીં.

ઉદાહરણગાથા—

સુગ્રહસિયસુદૃયાપ સુદારુણો રમયતિ (રમતે વા) સુજ્જરયવધુકામ્ ।
મવકમવણસ્ય ચચ્છન્ સુસંઢિયં પુનઃ જને સોમદૃષ્ ॥૬૦૧॥

ભ્યારે ડોમડો સૂઈ ગઈ ત્યારે અને વળી લોકો સૂઈ ગયા ત્યારે તથા ભસનારા કૂતરાને સોળાનું માંસ આપતો ડોમ ધોબીની વહુને રમાડે છે અથવા ધોબીની વહુ સાથે રમે છે.

કૃષ્ણે સુવર્ણવિંદુ, રૂપવત્યાં સુદુમ્મણિયા ।

સુકુમાલિયં સુવટિતે, તુલસ્યાં સુલસમંજરિયા ॥૭૪૬॥

સુવર્ણવિંદુ-જેના શરીર ઊપર સોનેરી
ટપકાં છે તે સુવર્ણવિંદુ-કૃષ્ણ
સુદુમ્મણિયા-રૂપવાલો સ્ત્રી-સૌદામિની-
વીજલો જેવી ચમકતી-સુંદર
રૂપવાલો સ્ત્રી

સુકુમાલિય-સુકુમાર-સુવટિત-સુવડ-
સારી રીતે ગોઠવેલું
સુલસમંજરી-જેની મંજરી સુશોભિત છે
અથવા સારા રસવાલો
છે તે-સુલસમંજરી-અથવા
સુલસમંજરી-તુલસી

શીલાંક નામનો સંગ્રહકાર સુદુમ્મણિયા શબ્દને બદલે સદુમ્મણિયા શબ્દ નોંધે છે.

ઉદાહરણગાથા—

નવસુલસમંજરીપ ત્વયા ચણ્ડો અચિતા સુદુમ્મણિપ ! ।

સુકુમાલિયંગિ ! યત્ તવ સુવર્ણવિંદૂપમો વરઃ પવઃ ॥૬૦૨॥

હે વીજળી જેવી ચમકવાળી સુંદર સ્ત્રી ! તેં તુલસીઓની તાણ મંજરીવડે ચંડીની પૂજા કરેલી, જેથી, હે સુવટિત અંગવાળી ! તને કૃષ્ણ જેવો આ વર મળ્યો છે.

સૂલા વેશ્યા, સૂઈ ચ મઝજરી, સૂરણો કન્દે ।
સૂરંગો ચ પ્રદીપે, સૂઅરી યન્ત્રપીઠે ॥૭૪૭॥

સૂલા-વેશ્યા
સૂઈ-મંજરી-માંજર
સૂરણ-સૂરણ નામનો કંદ

સૂરંગ-દીવો-સુરંગ અથવા સૂરાંગ-સૂર્ય
તું અંગ
સૂઅરી-ચંત્રતું પીઠ-જેમાં ચંત્ર ગાઠવેલું
શેષ પણ ચંત્રને રાખવાનું સ્થાન.

ઉદાહરણગાથા—

સૂઅરિઅસૂરણાડશનસૂલાપ લિખિત(લીઠ)સૂદ્ધગણ્ડાયામ્ ।
મકરધ્વજસૂરંગો મા ત્વમ્ શલભ ઈવ રે ! પત ॥૬૦૩॥

કામદેવના દીવારૂપ તથા જોષ્ટીએ ગાલ ઉપર મંજરીની ભાત આજેખેલી છે અથવા જોષ્ટીએ મંજરીનું કાંઠ ચાટેલ છે તથા ચંત્રની પીઠ ઉપર કાપવા માટે રાખેલ સૂરણના કંદને ખાનારી એવી વેશ્યામાં રે ! જેમ દીવામાં પતંગિયું પડે તેમ તું ન પડ અર્થાત્ વેશ્યા તરફ ભાવ ન રાખ.

સૂલચ્છં પલ્વલકે, સૂલત્યારી ચ ચણ્ડચામ્ ।
સૂરદ્વઓ દિને, ગણપતીં સેઓ ચ, ગ્રામણીઃ સેટ્ટી ॥૭૪૮॥

સૂલચ્છ-પલ્વલ-લાલોચિયું
સૂલત્યારી-ચંડી દેવી

સૂરદ્વ-દિન-દિવસ-સૂર્યધ્વજ-જેનો
ધ્વજ સૂર્ય છે તે-સૂર્ય હોય ત્યારે જ દિવસ
હોય છે.
સેઅ-ગણપતિ-શ્રેયસ્-શ્રેયસ્ કરનાર
ગણપતિ
સેટ્ટી-ગામનો માલિક-ચેટ્ટી (મદ્રાસી)

સુમગ અર્થનેા સૂચક 'સૂદ્ધ' શબ્દ સુમગ ઉપરથી થયો છે [૮-૧-૧૧૨]

સૂ-સૂરદ્ધ } મળે છે [૮-૪-૧૦૬]
સૂદ્ધ-સૂદ્ધ

સેદ્ધ-સેદ્ધ-નાશ પામે છે. [૮-૪-૧૦૮]

આ ધાતુએ વ્યાકરણમાં કહ્યા છે માટે અહીં કહ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

સૂલત્યારો-સૂરજપશ-સેયાળ પ્રણમનમિષેણ ।

સૂલચ્છતટકુહરુગે ઉત ! સેટ્ટિવધૂઃ અભિસરતિ ॥૬૦૫॥

ચંડી દેવીને, સૂર્યને અને ગણપતિને પ્રણામ કરવાનું બાનું કાઢીને બે-દેખ, ગામધણીની સ્ત્રી, આત્રેચિયાના કાંઠે આવેલા બળા તરફ અભિસાર કરે છે.

સેવાલ-સોમહિહા પઢ્કે, કોકે સેહરઓ ।

ચપ્પુટિનાદે સેવાહઓ, સેજ્જારિયં ચ દોલનકે ॥૭૪૯॥

સેવાલ } પંક-ગારો-કાદવ
સોમહિહા }

સેવાહબ-ચપટીનો બવાત્ર-ચપટી
વગાહવી

સેહરબ-ચક્રવાક પક્ષી-કોક નામનું પક્ષી | સેજ્જારિય-હોંચકો-આંદોલન

સેવાહબ શબ્દનો જે અર્થ બતાવેલ છે તેને માટે નીચે પ્રમાણેનું સંવાદી વચન મળે છે. કહેલું છે કે—

“અંગૂઠો અને વચલી આંગળી એ બન્નેને ભેગા મેળવીને જે અવાજ કરવામાં આવે તેને સેવાહબ કહેલ છે”

ઉદાહરણગાથા—

સેજ્જારિયં ન હચ્છતિ સેવાલજઅક્ષ ! સોમહિહા ચ ।

મરિષ્યતિ સેહરસ્તનિકા કતિપયસેવાહપહિ તવ ચિરદે ॥૬૦૫॥

હું કમળની જેવી આંખવાળા ! તેણી કોક નામના પક્ષી સમાન સ્તનવાળી આંદોલન-હીચકા-ને નથી ધચ્છતી અને તારા ચિરદને લીધે તેણી કાદવમાં પડેલી હોઈ કેટલીક ચપટી વગાડવામાં આવે એટલા સમયમાં મરી જશે.

સેઆલુઓ ઉપયાચિતવૃષભે, ધુરંધરે સેરિમઓ ।

સોત્તી નદ્યામ્, સોઅં નિદ્રા, માંસે સોલલ-સોમાલા ॥૭૫૦॥

સેઆલુબ-દેવ દેવીની માનેલી માનતાની
સિદ્ધિ માટે કલ્પી રાખેલો બઠદ

સોત્તો—નદી-સોતસ્થિની-પ્રવાહવાહી
સોઅ-સૂવું-નિદ્રા-હંપ

સેરિમ { ધોંસરૂં વહેનારો-
સેરિમબ { ધુરંધર-બઠદ

સોલલ } શૂલ્ય-લોટાની
સોમાલ } શૂલો ઉપર પકાવેલું માંસ

ઉપચિત-પાનતા-કોઈપણ જાતની ઈચ્છાની પૂર્તિ માટે દેવતાની આરાધના કરવી અને ઈચ્છા પૂરી થાય તો અમુક નિવેદ કરવું-ધરવું-એની પ્રતિજ્ઞા કરવી.

સેરિમ શબ્દને ક પ્રત્યય ન લગાડે; તે સેરિમ અને ક પ્રત્યય લગાડે તે સેરિમમ

બાબ સંપ્રહકારો કહે છે કે, સેરિમ એટલે મહિષ-પાડો.

ઉદાહરણગાથા—

ઉપચિતસોમાલો અપિ સ્વલુ કરોતિ સેઆલુઓ સુલ્લ સોઅં ।

સોત્તોઈ શ્વોણસોલ્લો અપિ સેરિમો પવ કર્ષતિ ભારમ્ ॥૬૦૬॥

માનતા પૂરી કરવા માટે નક્કી કરેલો પુષ્ટ માંસવાળો એવો બળદ છે તે પવ ખરેખર સુખે નિદ્રા કરે છે ત્યારે જેનું માંસ ક્ષીણ થયેલ છે એવો છતાંય ધૂંસરીને વહેનારો બળદ જ નદીમાં બારને એંચે છે.

સોસણ-સોમાણા પવન-શ્મશાનાઃ, સોલ્લઓ પતિતદન્તે ।

કટો-ઉપકૃતિ-ઉદરેષુ સોસણિ-સોલ્લ-સોમહિદાઈ ॥૭૫૧॥

સોસણ-પવન-વાયુ-શોષણ કરનાર

સોમાણ-શ્મશાન-મસાણ

સોલ્લ-

સોલ્લમ

પહી ગયેલા દાંતવાળો-બોલો

સોસણી-કટો-કેડ

સોલ્લ-ઉપકાર-સોલ્લ

સોમહિદ-પેટ-ઉદર

બાબ સંપ્રહકારો સોલ્લ શબ્દને 'ઉપલોગ્ય-ઉપલોગમાં લેવા યોગ્ય' એવો અર્થ બતાવે છે.

સોમાલ શબ્દને સુકુમાર ઉપરથી સાધવાનો છે.

સોયમલ્લ શબ્દને સૌકુમાર્ય ઉપરથી સમજવાનો છે [૮૧૧૧૦૭] તથા

[૮૨૧૬૮]

ઉદાહરણગાથા—

અતિસ્થૂલનોમહિદે ! સોલ્લે ! સોસણયમ્મગ્નસોસણિપ્ !

સંભલિ ! કદા ત્વં કરોષિ સોમાણશ્વાનસોલ્લત્થં ? ॥૬૦૭॥

ધણા મોટા પેટવાળી, પહી ગયેલા દાંતવાળી-બોલી અને વાયુને લીધે ભાંગી ગયેલી કેડવાળી એવી હે સંભલિ ! હે કુટણી ! મસાણમાં રહેનારા કૂરાએ ઉપર તું ક્યારે ઉપકાર કરે છે ?

शङ्खे सोलहावत्तओ च, सोवण्णमक्खिया सरघा ।

सोलहावत्तअ-शंख-षोडशवर्तक-सोळ
वळांकवाळो शंख

सोवण्णमक्खिआ-सरघा-एक प्रकारनी
पीळी मधुमक्षिका-सुवर्णमक्षिका

उदाहरणगाथा—

चालुक्य ! सोलहावत्तश्चेतयशः ! भग्गराज्यमधुच्छत्राः ।

सोवण्णमक्खिआउ इव दिशः दिशं यान्ति वैरिणः तच्च ॥३०८॥

सोण वणांकवाणा शंभनी जेवा घेणा ऋशवाणा छे चालुक्य
राज ! जेभनां मधपुडाइप राजये। लांगी जयेलां छे जेवा तारा शत्रुजे।
लांगी जयेला मधपुडावाणी पीणी मधभाभांजेनी चेडे जेक दिशाथी
भीण दिशामां आल्या जाय छे।

आदिमां स कारवाणा जेकार्थक शब्दो पुरा थया

इवे सकार आदिवाणा अनेकार्थक शब्दो

केश-विषम-स्तम्बेषु सढो, शिला-घूर्णितेषु सअअं च ॥७५२॥

सढ-१ केश-बाळ २ विषम-वसुं
३ स्तंब-गुच्छो-त्रण अर्थ

सअअ-१ शिला-पथथरनी शिला-वाटवानी
शिला, २ घूमवुं-चकर-फेर-
भाववा अथवा घूमवुं-फरवुं, वे अर्थ

सरहो वेतस-सिंहेषु, साक्षि-ग्रामीणकेषु सणिओ च ।

नापित-रजक-पुरस्कृत-दीप्तेषु सज्जिओ चैव ॥७५३॥

सरह-१ वेतसनुं वृक्ष २ सिंह-वे अर्थ
सणिअ १-साक्षी २ गामडानो वतनी-
गामडियो-वे अर्थ

सज्जिअ-१ हजाम २ घोबी ३ आगळ
करेलो-आदरपात्र ४ दीप्त-दीपेल
अथवा सळगेल-चार अर्थ

हंस-ओघसरेषु सरेवओ च, संवाअआ नकुल-श्येनाः ।

संनिहित-मापितेषु अनुनीते चैव सण्णुमियं ॥७५४॥

सरेवअ- १ हंस-श्रीवद २ धरमांथी
नीकळतो पाणीनो प्रवाह-वे अर्थ
संवाअअ १-नोळियो २ श्येन पक्षी
-वे अर्थ

सण्णुमिय-संनिहित-पासेनुं, मापेळुं-
अथवा मायेळुं : अनुनीत-मनावेळुं-
अनुनय-करेळुं अथवा अनुनय-
त्रण अर्थ

સળ્ણમિય શબ્દને 'હાંકવુ' એવો અર્થ પણ થાય છે પણ તેને અંગે વ્યાકરણમાં એ શબ્દને છાદ ધાતુના પર્યાયરૂપ ગણવાવેલ છે—

[૮૩:૨૧]

તોષિત-સમારચિત-અઝ્જલિકરણેષુ સમુચ્છિયં ચૈવ ।

પ્રતિવેશિ પ્રદોષેષુ વધ્યે ચ સમોસિમ્મો ભવતિ ॥૭૫૫॥

સમુચ્છિય—૧ તોષિત-સંતોષિત-સુખ થયેલ ૨ સમ રેલું-સમાર કામ કરેલું ૩ અઝ્જલિકરવી-હાથ જોડવા-ત્રણ અર્થ

સમોસિમ્મ—૧ પાહોશી ૨ પ્રદોષ-સંધ્યાનો પાસેનો કાલ ૩ વધને યોગ્ય-ત્રણ અર્થ

ચિન્તિત-સાંનિધ્યે સળ્ણવિઅં, સમ-નિર્ભરેષુ સમસીસં ।

અયશઃ-રજસ્સુ સમુર્પિજલં, અમૃત-ઇન્દુષુ સમુદ્ગવણીયં ॥૭૫૬॥

સળ્ણવિઅ—૧ ચિતવેલું ૨ પાસે કે પાસેનું-બે અર્થ
સમસીસ—૧ સમ-સરાસર સરલું ૨ નિર્ભર-કોઈના આધાર ઉપર રહેલું-બે અર્થ

સમુર્પિજલ—૧ અયશ-અપજ્ઞા-અપકીર્તિ જ્ઞાનો અભાવ ૨ રજ-ધૂલ-મેલ-બે અર્થ
સમુદ્ગવણીય—૧ સમુદ્રનવનીત-સમુદ્રને મથવાથી નીકળેલું અમૃત-માસ્રણ ૨ ચન્દ્ર-બે અર્થ

અહીં મૂળ ગાથામાં ચિન્તિય અને સંનિજ્ઞા એ બે શબ્દોને સમાહારક-સમાસ કરવેલ.

સમાણ્—સમાણ્—જમે છે. [૮૧:૧૧૦]

સમાણ્—સમાણ્—સમાસ થાય છે—[૮૧:૧૪૨]

આ બંને ધાતુઓને વ્યાકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં નથી કહ્યા.

મહારાષ્ટ્રદેશપત્તનભેદે દૂરે ચ સાયં ચ ।

સાહો ચ વાલુકાસુ ઉલ્લુકકે દધિસરે ચૈવ ॥૭૫૭॥

સાય } ૧ મહારાષ્ટ્ર દેશનું એક નગર—
સાયં } અત્યારે જેને સાયન કહેવામાં આવે છે તે કદાચ હોય જે માટુંગા અને કુર્લા વચ્ચેનું સ્ટેશન છે અને સાયન નામથી જાણીતું છે (!) ૨ દૂર બે અર્થ

સાહ—૧ વાલુકા-વેલુ-રેતી ૨ ઘુવડ-ઉલ્લુક ૩ દહીંની તર-ત્રણ અર્થ.

કેટલાક સંગ્રહકારો સાચં ને બદલે સાચંદૂર એવો ચાર અક્ષર-
વાળો શબ્દ 'કોઈ વિશેષ નગરનો વાચક છે' એમ કહે છે.

દધિસર એટલે દહીંની ઉપરનો સારભાગ-તર

વલ્લ-ભૂ-ભુજ-શાખા-પિકી-સદશ-સસીષુ સાહુલી ચૈવ ।

શમ્બૂકે સાહુઅં અથ શુષ્કચવાદિશિરસિ ॥૭૫૮॥

સાહુલી—૧ વસ્ત્ર-કપડું ૨ મવાં-ભૂ ૩
હાથ-મુજા ૪ શાખા-જાલની
લાઠ, અથવા કોઈ સમૂહનો
ભાગ ૫ કોયલ-પિકી ૬
સરખું ૭ સસી-મિત્ર અથવા
સસી-સહિયર-સાત અર્થ.

સાહુઅ—૧ શંબૂક-શંખ જેવું જલચર
પ્રાણી ૨ સુકાઈ ગયેલું જવ વગેરેનું
કળસહું-ને અર્થ

સામગ્ગિયં ચ ચલિતે અવલમ્બિત-પાલિતેષુ ચ ।

સિસ્થા લાલા-જીવાસુ, હિમ-અવશ્યાયેષુ સિષ્ઠા અપિ ॥૭૫૯॥

સામગ્ગિય-૧ ચલિત-ફેલું-ચાલવું ૨
અવલમ્બિત-આધારે રહેલું,
અવલમ્બન ૩ પાચેલું, પાઠન-
ત્રણ અર્થ

સિસ્થા—૧ લાઠ-મોઢાની લાઠ ૨
ઘનુષની દોરી-ને અર્થ
સિષ્ઠા—૧ હિમ-વરફ ૨ ઓણ-જાકલ
-ને અર્થ

'આલિંગન' અર્થવાળો સામગ્ગિય શબ્દ ટ્રિલ્ષ્ ધાતુના પર્યાય
રૂપ 'સામગ્' ધાતુદ્વારા સાધવાનો છે અને એને અમે વ્યાકરણમાં
કહેલ છે. [૮ । ૪ । ૧૯૦]

સિંદુરયં જ્ઞાતવ્યં રજ્જ્વામ્ તથા ચ રાજ્યે ।

વાલે દધિસરે ચ મયૂરે ચ સિંહંડહિલ્લો અપિ ॥૭૬૦॥

सिद्धुरय-१ राडवु-दोरहुं-रज्जु-२ राज्य
बे अर्थ

सिहं डइल-१ बालक २ दहीनी ऊपरनी
तर ३ मोर-त्रण अर्थ (सिहंड
एटले कलगी चोटी-चोटली-
मिहंडवाळो-बालक तथा मोर)

हिमकालदुर्दिने तथा झाटविशेषे सिभल्ली ।

सीअणयं पारि-श्मशानाः, शिखा-नवमालिकासु सीहलिया ॥७६१॥

सिभल्ली-१ हिमकालनां बादळां-हेमंत
के शिशिर ऋतुनां वादळां-
हिमकालनुं दुर्दिने २ एक
जातनुं झाड-बे अर्थ

सीहलिया-१ शिखा-चोटलो-टोच २
नवमालिका नामनी वेळ-बे अर्थ

सीअणय-१ दोहवानुं-ठाम-वासण-
दोणुं, २ मघाण-बे अर्थ

सुगं च आत्मकुशले, निर्विघ्न-विसर्जितेषु च ।

रोप्य-रजकेषु सुज्जयं, अथ वेर्यागृह-चटकेषु सुहराओ ॥७६२॥

सुग-१ आत्मकुशल-जाते कुशल २
निर्विघ्न ३ विसर्जित-त्रण अर्थ

सुहराओ-१ वेर्यानुं घर २ चटके-
बे अर्थ

सुज्जय-१ रूपुं-शोध्-रूपुं, २-धोबी-
सुज्जय-शोधक-साफ करनार
-मैलां कपडांने साफ करनार
-बे अर्थ.

सूरल्ली मध्याह्ने तृणभेदे मशकरूपकीटे च ।

मृग-शिशु-शरेषु सेल्लो, दीर्घ-मद्राकृतिषु सेरी च ॥७६३॥

१. मूल शब्द 'अप्पकुशल' छे तेनो अर्थ 'अल्पकुशल'-'ओछु' कुशल' पण थइ शके

२. अभिधान-शेषनाममाला मूल श्लोकः-१०४३

સૂરજી—૧મધ્યાહ્ન-બગેરનો સમય-બરાબર
તપતા સૂર્યનો સમય ૨ દુક
જાતનું ઘાસ- તુળમેદ ૩
મચ્છરના આકારને મળતો
કીંબો-વ્રણ અર્થ

સેલ—૧દુરળ ૨ વાઠક-છેલો-છીકરો
૩ શર-વાળ-વ્રણ અર્થ

સેરી—૧લાઁમ્બો આકૃતિ ૨ ભદ અથવા
ભદનો જેવી આકૃતિ--ત્રે અર્થ

ગ્રામપ્રધાને સાંનિધ્યકારકે તથા ચ સેયાજો ।

મૂતે ભાવિનિ સોહી, સોવણ આલયન-સ્વપ્ન-મલ્લેષુ ॥૭૬૪॥

સેયાલ—ગામનો મુખી-ગામનો પ્રધાન
માપસ ૨ સહાયકારક અર્થાત્
યક્ષ વગેરે-ત્રે અર્થ

સોહી—૧ મૂતકાઠ અને મવિષ્યકાઠ
સોવણ-૧સુવાતું ઘર-વાસગૃહ ૨સ્વપ્ન-
સ્વપ્ન-સોણું ૩મલ્લ-વ્રણ અર્થ

‘વાસગૃહ’ અર્થનેા સોવણ શબ્દ નપુ’સકલિંગી છે અને ‘સ્વપ્ન’
તથા ‘મલ્લ’ અર્થનેા સોવણ શબ્દ પુ’લિંગી છે.

સકાર આદિવાળા તમામ શબ્દો પુરા થયા

હવે હ કાર આદિવાળા ઐકાર્થક શબ્દો

હરૂંડ અસ્થનિ, હરી કીરે, દૂરે હણં, હહં હતે ।

હત્થં હલ્લપ્ફલિયં હુલિયં શીઘ્રે,હણુ સશેષે ॥૭૬૫॥

હરૂ-હાઠકું-હાઠ-અસ્થિ

હરિ-પાપટ

હણ-દૂર

હહ-હત-હરેલું-હરી જવાયેલું-લઈ
જવામાં આવેલું

હત્થ

હલ્લપ્ફલિય

હુલિય

હણુ-શાકો રહેલું

—શીઘ્ર-જલ્દી-ઉતાવળે

બીજા સંબંધકારો કહે છે કે, હલ્લપ્ફલિય-એટલે આકુલપણ-
આકુલત્વ-હાકુળેશીઘ્રે.

હંદ અવ્યય ‘ગૃહાણ-અહણુ કર’ એવા અર્થમાં વપરાય છે,
[૮ । ૨ । ૧૮૧] હહ્ની અવ્યય ‘નિવેદ-ખેદ-કંટાળો’ અર્થમાં વપરાય

छे. [८।२। १८२] आ अन्ने निघातइय अव्ययेने व्याकरण्युभां अतावेला छे भाटे अर्द्धी नथी कछा।

उदाहरणगाथा—

हरिनासाहृदिय ! मम च हणुघणेण हडेण इत्थो अपि ।
न हणं ब्रजसि हल्लप्फलियं चलिते मयि पवनहुल्लिप ॥६०९॥

हे पोपटनी नासिकानी जेवी नासिकाना हाउकावाणा ! पवनने लीधे उतावणे उतावणे हुं आहुं छुं छतां य मारा आकीना डुरायेला घन वडे ओटले मारा ते येरेला घन साथे जवा भाटे शीघ्र-उतावणे-थयेले। पण तुं इर जतो नथी-इर जई शकतो नथी।

हत्थारं साहाय्ये, क्रीडार्थं करगते हत्थल्लं ।

हक्कोद्धं अभिलषिते, उत्पातितके हक्खुत्तं ॥७६६॥

हत्थार—साहाय्य-सहायता
हत्थल्ल-क्रीडा भाटे-रमवा सारु-
हाथमां लीवेल वस्तु

हक्कोद्ध-अभिलषित-अभिलाष
हक्खुत्त—उपाडेले-ऊंचुं करेले—
उत्पातित

उदाहरणगाथा—

अनपेक्ष्य हत्थारं हक्कोद्धजगज्जयेन कामेन ।

शशिवदने ! हक्खुत्ता त्वम् असि हत्थल्लभल्लिः इव ॥६१०॥

हे अंध जेवा सुभवाणी स्त्री ! सहायतानी अपेक्षा राख्या विना जगतने जितवाने। अभिलाष करनारा कामदेवे तने क्रीडा भाटे हाथमां राखेला लालानी पेठे उपाडेले छे अथवा जांची करेले छे।

साङ्गस्पर्शकशपथे इंजओ, रासके हल्लीसो ।

हत्थल्लो हस्तवृषी, बहुजल्पाके हल्लप्पो च ॥७६७॥

इंजअ—आखा अंगना स्पर्श साथे-आखा
अंगनो स्पर्श करीने-सोअन खावा।
हल्लोस-रास मंडळमां गोल गोल
फरनारी स्त्रीओनो नाच-

हत्थल्लो—हाथमां राखेल आसन
हल्लप्प—बहु बोलको-बहु बोलबोल
करतो।

સારી શબ્દને 'વૃષી'-આસ્ત-અર્થમાં જણાવેલ છે તેથી હસ્તે સારી હસ્તસારી એમ કરીને હથસારી એવા કંઈય શબ્દની કલ્પના કરવી જરૂરી નથી કારણ કે, હથે સારી હથસારી એવો શબ્દ આપો-આપ બની શકે છે.

ઉદાહરણગાથા—

તવ હંજઓ, અતુલ્યં સૌભાગ્યં તવ, ન ચલુ હલ્લવો અહમ્ ।

યત્ હથહ્લીહથા પશ્યન્તિ મુનયઃ અપિ તવ હહ્લીસં ॥૬૧૧॥

તારા આખા શરીરનો સ્પર્શ કરવા સાથે સોગંધ આઈને હું કહું છું કે, તારું સૌભાગ્ય અતુલનીય છે-અસાધારણ છે. તું એમ ન માનતી કે ખરેખર હું બહુ બોલકો છું પણ ખરી વાત જ કહું છું. જે મુનિઓ પાસે ગોનાના હાથમાં એક માત્ર આસન છે એવા તદ્દન અપરિચ્છી મુનિઓ પણ તારા હલ્લીસ-નાથ-બુએ છે.

મેહે હમ્મિઅં, તથા ચલિત-સતૃષ્ણેષુ હલ્લિય-હલ્લરા ।

હાસે હહ્લઅ-હસિરિય-હાસીયા, મ્રક્ષિતે હવિયં ॥૭૬૮॥

હમ્મિય—ધર-હમ્મ્યં

હલ્લિઅ—હલ્લેહં-ચલિત અથવા હલવું

હલ્લરા—સતૃષ્ણ-તૃષ્ણાવ ઠો

હહ્લઅ } હાસ-હણવું-ચીલવું-હાંસી
હસિરિયા } કરવી-મરકરી કરવી.
હાનીય }

હાવય-ચોપહેલું-મ્રક્ષિત-પીટી ચોલેહું.

હળ—હળદ-સાંમલે છે—[૮૪૫૮]

હક્ક—હક્કદ-ત્રિષેષ કરે છે [૮૪૧૩૪]

હર્—હર્દ-મદ્દળ કરે છે—[૮૪૨૦૧]

આ ત્રણે ધાતુઓને વ્યાકરણમાં કહેલા છે માટે અહીં કહ્યા નથી.

ઉદાહરણગાથા—

ગુણહમ્મિય ! તવ વિરહે હવિયહલ્લરહલ્લિપક્કમણા ।

ન ગિપદ્દ (પશ્યતિ) કુટજહહ્લય-કેયદ્દહસિરિય-કયંબહાસીપ ॥૬૧૨॥

હે ગુણના ધર ! તારા પીટી ચોળેલા દેહના સતૃષ્ણ હલ્લન ચલન તરફ એક મનવાળી તેણી તારા વિરહને લીધે મુટજના ખીતવા તરફ, કેતકીના હાસ્ય તરફ તથા કદંબના વિકસન તરફ જોતી નથી.

પ્રહમ્બેદે હૃત્થિવઓ, લગુદે હરિમિગ્ગા-હિરિવંગા ।

બ્રાહ્મણી-ઇન્દ્રગજેષુ હલાહલા-હૃત્થિમલ્લા ચ ॥૭૬૯॥

હૃત્થિવઓ—વિશેષ પ્રકારનો પ્રહ
હરિમિગ્ગ લાકડી-લગુદ
હિરિવંગ

‘હલાહલા-બ્રાહ્મણી-વંમણિકા-એકજાતનો
મોટો જાડો ગરોળી
હૃત્થિમલ્લ—ઇન્દ્રનો હાથી-હૃત્થિમલ્લ—
હાથીઓમાં મલ્લ જેવો.

ઉદાહરણગાથા—

યો ન ગણયતિ હૃત્થિવચં યઃ પ્રતિમલ્લઃ ચ હૃત્થિમલ્લસ્સ ।

સઃ કિં હરિમિગ્ગકરો હિરિવંગેણ હલાહલં વૃન્તિ ? ॥૬૧૩॥

જે વિશેષ પ્રકારના પ્રહને ગણુકારતો નથી અને જે ઇન્દ્રના હાથીનો પ્રતિમલ્લ છે તે શું હાથમાં લાકડી લઈને-લાકડી વડે-એક બાતની મોટી બાડી ગરોળીને હણે ખરે ?

હૃત્થિલ્લિયં ચ હસ્તાપસારિકે, કલકલે હલ્લોલો ।

હરિયાલી દુર્વાયામ્, હૃત્થિહરિલ્લો ચ વેષે ॥૭૭૦॥

હૃત્થિલ્લિય—હાથમાંયા સરકાવી દીધેલું-
હાથવડે દૂર કરેલું
હલ્લોલ—કકલાટ-ઘોષાટ

હરિયાલી—ગ્રો-દુર્વા-વરો-હરિયાલી
લીલું ઘાસ
હૃત્થિહરિલ્લ—વેષ-પોષાક-પહેરવેશ

હલિયાર—હરતાલ-આ શબ્દ હરિતાલ શબ્દ દ્વારા થયેલ છે. [૮૨૧૨૧]

હવ્વખ્ખપ્—હવ્વખ્ખપ્— ઉપર ક્રેંકે છે-૮૧૪૧૪૪।

આ ધાતુ વ્યાકરણમાં કહેલ છે માટે અહીં કહ્યો નથી.

ઉદાહરણગાથા—

હરિયાલિકૃતઆસ્તરણાઃ હૃત્થિલ્લિયકણ્ટકાઃ ચ અરણ્યે ।

નિન્દિતહૃત્થિહરિલ્લા તવ રિપુહિમ્ભાઃ કરન્તિ હલ્લોલમ્ ॥૬૧૪॥

૧ ‘અઙ્ગનિકા હલાહલઃ’ તથા ‘બ્રાહ્મણી રક્ષુચ્છિકા’ અભિધાન૦ તિર્યક્-
કા૦ ૧૨૨૮ તથા ૧૨૨૯

ધોતું ઘાસ જેમનું પાથરણું છે અને જેમણે કાંટાઓને હાથ વડે દૂર કરેલા છે એવા તથા જેમને પહેરવેશ નિંદનીય છે એવા તારા શત્રુઓનાં આગકે અરણ્યમાં ઘોંઘાટ કરે છે.

દટ્ટમદટ્ટો—કલ્યે, હૃથચ્છુહણી નવવધ્વામ્ ।

હરિચંદળં ચ ઘુમ્ભુને, હૃથિયચ્ચક્ષું ચ વક્રદષ્ટે ॥૭૭૧॥

દટ્ટમદટ્ટ—કલ્યે—હૃષ્ટપુષ્ટ—નીરોગી—અનમસ્ત
અથવા દક્ષ—ચતુર
હૃથચ્છુહણી—નવાં વહૂ—નવી વહૂ
લાજ કાઢતી હોવાથી કોઈ
સાથે ચોલતી નથી પણ
હાથ વડે પ્રેરણા કરે છે—હસ્ત-
ક્ષેપણી—હાથ વડે પ્રેરણા કરનારી

હરિચંદળ—કુંકુમ—કેસર—ઉત્તમ કેસર
હૃથિયચ્ચક્ષુ—વાંકુ જોવું—આંસુ ઝપર
હૃથ રાક્ષીને ઘાંકું જોવું—
હસ્તિતચ્ચક્ષુ

કલ્યે શબ્દ નીરોગી અને દક્ષ—એમ બે અર્થમાં છે એમ શબ્દકોશમાં કહેલ છે.

ઉદાહરણગાથા—

હરિચંદળપિશ્ચરિતાં હૃથચ્છુહણિ સખ્યઃ શિક્ષન્તે ।

દટ્ટમદટ્ટં દયિતં હૃથિયચ્ચક્ષુભિઃ પ્રેક્ષસ્વ ત્વમ્ ॥૬૧૫॥

કેસર ચોપડેલી હોવાથી પીળી થયેલી એવી નવી વહૂને તેની સખીઓ શીખવે છે કે, આંખો ઉપર હાથ રાખીને એ રીતે એટલે વાંકી નજર કરીને નીરોગી અથવા ચતુર એવા હૃષ્ટપુષ્ટ તારા વલ્લભને—પ્રિયને—સ્વામીને—તું જો—દેખીલે—જોઈ લે.

સાતવાહને હાલો, હારા લિક્ષાયામ્, હાલુઓ ક્ષીબે ।

હિલ—હિલ્લાઓ તથા વાલુકાસુ, હિક્કા ચ રજક્યામ્ ॥૭૭૨॥

હાલ—સાતવાહન નામનો રાજા
હારા—લીલ—નાનો જુ
હાલુક—ક્ષીબ—મચ પીને છકેલો—મત-
વાન્નો—દારુડિયો

હિલા }
હિલા } —વાલુકા—વેલુ—રેતો
હિક્કા— રજકી—ધોબળ.

ઉદાહરણગાથા—

હાલચતુરમ્ અપિ સ્વલુ પ્રિયમ્ અસતો ત્યક્ત્વા દૂતોક્તહિક્કા ।
હારિલ્લહિલાવહ્વાલુપદ્મિ દ્વો રમસે હિલ્લાસુ ॥૬૧૬॥

સાતવાહન નામ એવા ખરેખર ચતુર પ્રિયને છોડીને બેણીએ ધોખણને ફટી કરેલ છે એવી અસતી સ્ત્રી, વિસ્મય થાય છે કે, સ્ત્રીખોવાળા તથા રેતીને વહન કરતા અર્થાત્ રેતીમાં પડેલા મતવાળા દારુડયાઓ સાથે રેતીમાં રમે છે.

હિટ્વો વામનકે, હિજ્જો કલ્પે, હિત્થ-હીરણા લજ્જા ।

વિધુરે હિટ્વો હિટ્વાહિટ્વો ચ, લહર્યાં હિલ્લૂરી ॥૭૭૩॥

હિટ્વ-વામન-ઠીંગળો

હિજ્જો-કાલે-ઘા:-આવર્ત: કાલે કે ગઈ
કાલે

હિટ્વ }
હિટ્વા હિટ્વ } -આકુલ વ્યાકુલ
હિલ્લૂરી-લહેર-લહરી-હિલ્લોઠા

હિત્થા }
હીરણા } -લજ્જા-રાજ-શરમ

ખીજા સંગ્રહકારો કહે છે કે “હિત્થ એટલે લન્નિજત-શરમાયેલ.”

ગોપાલ નામનો સંગ્રહકાર કહે છે કે, ‘હિત્થ એટલે લન્નિજતનો ભય અથવા હિત્થ એટલે લન્નિજત અને ભય પામેલ’

‘ત્રાસ પામેલ’ અર્થનો હિત્થ શબ્દ વ્રસ્ત શબ્દ દ્વારા થયેલ છે.
[૮૧૨ | ૧૩૬]

‘નીચે’ અર્થનો ‘હિટ્વ’ શબ્દ ‘અઘસ્’ શબ્દ ઉપરથી થયેલ છે.
[૮૧૨ | ૧૪૧]

ઉદાહરણગાથા—

મન્મથશરહિલ્લૂરીહિટ્વા સન્નિ ! રમસે હિટ્વ અણહિત્થે ! ।

હિજ્જો આલીનાં પુર: વઠસિ ચ હિટ્વાહિટ્વા તુ હીરણયં ॥૬૧૭॥

હે ખેશરમ સખી ! તું કામદેવનાં વાગેલાં ખાણોની લહરીઓ વડે આકુળ થયેલી વામન સાથે રમે છે અને ગર્ભ કાલે અથવા આવતી કાલે આકુળ વ્યાકુળ થયેલી તું સખીઓની આગળ શરમને ધારણ કરતી હતી અથવા શરમને ધારણ કરીશ.

एकपदगमनक्रीडायाम् हिचियं हिचियं चैव ।

हिरडी सउली, हिक्रिय-होसमणा द्वेषितरवे ॥७७४॥

हिचिय } एक पगे चालवानો રમત-લંડો		હિરડી- સમઠી-શકુની
હિચિય } નામની ચાલકોનો રમત		હિક્રિય } -દેષારવ-હળહળાટ હોસમણ }

હિચિય અને હિચિયના ખતાવેલા અર્થ માટે જે સંવાદક વચન મળે છે તે આ પ્રમાણે છે—

“જે રમતમાં એક પગને ઊંચો રાખીને બાબક રમે છે તેનું નામ હિચિય કે હિચિય છે.”

ઉદ્દારણ્યગાથા—

तव रिपुः हिषिकरहयघणहीसमणे रणे सहिरडिम्मि ।

स्मृतशिशुहिचिओ हिचिपण नश्यति सकण्टकैकपदः ॥६१८॥

જે રણસંગ્રામમાં સમજીએ ઊંચા કરે છે અને હણુહણુતા ઘોડાએને વરસાદના શબ્દની જેવો હણુહણુટ થયા કરે છે તે સંગ્રામમાં તારો શત્રુ એક પગમાં કાંટો વાગેલો હોવાથી એક પગવડે જ ભાગી રહ્યો છે અને એમ ભાગતો તે બાબકોની લંગડી નામની રમતને યાદ કરી રહ્યો છે.

हिकास-हिरिबा पङ्क-पलवलेषु, हिसोहिसा स्पर्धा ।

हिडोलयं च हिल्लोडणं च क्षेत्रमृगवारणारावे ॥७७५॥

हिकास-पंक-गारो-कादव		हिडोलय } मृग वगैरे पशुओंने खेतरमां
हिरिब-पाणीनुं खाबोचियुं		हिल्लोडण } भावता अटकाववा माटे कर-
हिसोहिसा-स्पर्धा		वामां भावतो भवाज

કેટલાક સંગ્રહકારો કહે છે કે હિડોલ એટલે ખેતરને સાચવવાનું યંત્ર.

ઉદ્દારણ્યગાથા—

हिडालरण पत्युः नष्टेषु मृगेषु तव इह हिरिबे ।

हिककासजाक्षि ! हिल्लोडणेइ जारः हिसोहिसाइ इव ॥६२९॥

હે કમળ જેવી આંખવાળી ! તારા પતિએ મૃગ વગેરે પશુએને ખેતરમાં આવતા અટકાવવા માટે કરેલા અવાજને લીધે બધાં મૃગો નાસી

ગયા પછી આ ખામોચિયા પાસે તારો બાર બાણે સ્પર્ધા વડે અવાજ કરતો હોય તેમ મૃગ વગેરે પશુઓને ખેતરમાં આવતા અટકાવવા સારું અવાજ કરે છે.

હિરિમંથા ચળકેષુ, હીરો સ્ત્રિચિનિમે, હુડો મેષે ।

હુત્તો અમિમુલ્લે, હુહા પળે, હુહય-હુહમા પ્રવાહ-ધ્વજાઃ ॥૭૭૬॥

હિરિમંથ-ચળા-હિરિમંથક
હીર-સોયની અળા જેવું- ભાગલ્લા
ભાગમાં અળીવાણું-લાકહું વગેરે
હુહ-મેષ-વેટો-હુહ

હુત્તો-સામે-અમિમુલ્લ
હુહા-પળ-હોહ
હુહય-પ્રવાહ
હુહમા-ધજાગરો-ધ્વજ-પતાકા

‘વજ’ અર્થનો ‘હીર’ શબ્દ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંનેમાં સરખો જ છે.

‘મહાદેવ’ અર્થનો ‘હીર’ શબ્દ ‘હર’ ઉપરથી સાધવાનો છે. [૮૧૧૫૧]
કેટલાક સંપ્રદાયકારો ‘હીર’ શબ્દનો અર્થ ‘લક્ષ્મ’ બતાવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

હુહશુક-હીરમતે ! કુહ હુહં યશોહુહમ ! તસ્યાઃ તવ વિરહે ।
નયનામિ યદિ હિરિમંથા હ્વ ન અશ્રુહુહપળ ઘૂનકા હુતા ॥૬૨૦॥

હે ઘેટાના શીંગડાના અગ્ર ભાગ જેવી અને સોયની અણી જેવા અણીવાળા લાકડાના અગ્રભાગ જેવી તીક્ષ્ણ શુદ્ધિવાળા !, હે યશ-કીર્તિની પતાકાવાળા ! જો તારા વિરહને લીધે તેણીનાં (તારી) સામેનાં નયનો આંસુના પ્રવાહ વડે અણીની પેઠે કુલી-સૂણ-ન ગયાં હોય-તો હેઠ કર સરત-માર.

હુરુહી વિપાદિકા, હુંકય-હુંકુરુવા ચ અક્ષલ્યાં ચ ।

પ્રસવપરાયાં હુહુલ્લી, હુમો લોહકારકે, જવે હેલા ॥૭૭૭॥

હુરુહી-પગની ચિયા ફાટણી-પગની
પાનીમાં ચિરાહો પહવી.

હુહુલ્લી-જેને તરકાલ પ્રસવ થવાનો
હે એની બી

હુંકય } -અંજલિ કરવી-હાથ જોડવા
હુંકુરુ }

હુમ-લહાર-લોહકાર
હેલા-વેગ

ઉદાહરણગાથા—

તથા હુંકુરુવો કામુક ! અસ્ત્યાં હુરુડીપદાયાં હેલાપ ।

યત્ કરોષિ હુંકયં કિર હુલુલ્લિવ્યાહુમિયાહ રતિલુબ્ધઃ ॥૬૨૧॥

હે કામુક ! જેના યગમાં વિદ્યા પડી છે એવી તત્કાળ પ્રસવપર્યાયથી
હુહારણ તરફ રતિમાં લુબ્ધ થયેલો તું વેગપૂર્વક જે ખરેખર
અંગતિ કરે છે તે તારી અંગતિ છે ?

હેલુકા હિલ્કા, હેલુઅં શ્રુતે, ગણપતૌ હેરિંબો ।

‘સર્પશિરસ્’કરનિષેત્રે હેયાલં, હોરણં વસ્ત્રે ॥૭૭૮॥

હેલુકા—હેલ્કી

હેલુઅ—હોક-શ્રુત

હેરિંબ-વિનાયક-હેરંબ

હેયાલ-‘સર્પશિર’ જેનું નામ છે એવા

આકારના કર-હાથ-બહે-નિષેધ

કરવો-સાપના માથાની જેવો હાથને

આકાર કરીને નિષેધ કરવો

હોરણ-વસ્ત્ર-કપડું-ઓઠણું

ખાસ પ્રકાશના હાથને ‘સર્પશિરાઃ’ કહેવામાં આવે છે. આ અંગે
‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ [નવમો અધ્યાય શ્લોક ૮૪] માં ભરત મુનિએ કહેલ છે કે—

“જે હાથની બધી આંગળીઓ અંગૂઠા સાથે અડોઅડ લેગી થઈ
ગઈ હોય અને હથેળી ભેંધી-નીચી-હોય તે હાથને ‘સર્પશિરાઃ’
કહેવામાં આવે છે.

ઉદાહરણગાથા—

હેલુકક-હેલુઅમુલ્લાન્ દુલંલિતાન્ હોરણઅશ્ચલવિભનાન્ ।

હેરિંબં પૂજયન્તી અમ્બા બાલાન્ કરોતિ હેયાલં ॥૬૨૨॥

જેમના મુખમાં હેડકીઓ છે અને નાકમાં છીંકા છે, જેઓ સ્વચ્છંદી-
તોફાની-છે અને જેઓ ઓઠણુના છેડાને વળગેલા છે એવા બાળકોને
ગણપતિની પૂજા કરતી માતા, સાપના માથાની જેવો પોતાના હાથને
આકાર કરીને નિષેધ કરે છે-તોફાન કરવાની ના પાડે છે.

હ આદિવાળા એકાર્થક શબ્દો પુરા થયા

અનેક અર્થવાળા હ કારાદિ શબ્દો

વિષાદ, વિકલ્પ, પશ્ચાત્તાપ, નિશ્ચય, સત્ય અને ‘બ્રહ્મ કર’ એ
અર્થોમાં વ્યાકરણમાં હંદિ નિપાત બતાવેલો છે. [૮.૨.૧૮૦-૧૮૧]

तथा क्षेप, संभाषण्यु अने रतिकलहना अर्थमा 'हरे' निघात व्याकरणमा
अतावेक छे- [८।२।२०२] माटे अर्द्धी अे अन्नेने कहा नथी.

हस्ते क्रीडागृहीते हत्थलो, हस्तलोले च ।

हस्ताभरणे हस्तप्राभृतके चैव हत्थोडी ॥७७९॥

हत्थल-१ रमवा माटे हाथमा लीधेलो
पदार्थ २ हाथ बडे लोल-बंचल
-बे अर्थ

हत्थोडी-१ हाथनुं आभरण-घरेणुं,
२ हाथनुं उपकरण-बे अर्थ

तुमुले कौतुके हलहलं, हडहडो अनुराग-तापेषु ।

हरपच्चुअं स्मृते नामोदेशेन दत्ते च ॥७८०॥

हलहल-१ तुमुल-व्याकुलताबाळो अवाज
अथवा कोलाहलवाळुं युद्ध
२ कौतुक-बे अर्थ

हरपच्चुअ-१ याद करेलं २ नाम दर्शने
दान करेलं-बे अर्थ

हडहड-१ अनुराग २ ताप-बे अर्थ

जङ्गल-दीर्घ-मन्थर-विरतेषु हाविरो भवति ।

'हालाहल' शब्दः तथा मालाकारे ब्राह्मण्यां च ॥७८१॥

हाविर-१ वेगथी पगे चालनारो
२ लांबो, ३ मन्थर-धीमो,
४ विराम फामेलो-चार अर्थ

हालाहल-१ माळी, २ मोटी जाडी
गरोळी-बे अर्थ

गरोणी अर्थमां हालाहला शब्द पण्य वपशय छे.

के।ध संअहकार कहे छे छे, "हाव-अेटले अ'धाल अर्थात् पगे वडे
वेगथी चालनारो"

रत्नावलि-क्षेत्रावनरवेषु हिंडोलणं हिंडोलणं ।

हेरंबो ज्ञातव्यः महिषे च डिण्डिमे चैव ॥७८२॥

हिंडोलण } १ रत्नावलि-छातो उपह ह्योत्रकमा
हिंडोलण } करती रत्ननी माळा-हलहल
करती रत्ननी माळा. २ खेतने
साचववा माटे करवामां भावतो
अवाज-बे अर्थ

हेरंब-१ पाडो २ डिण्डिम नामनुं वाजुं-घडा
जेवुं वगाडवानुं वाजुं-बे अर्थ

अधा हकारादि शब्दे पुरा थया

इति रत्नावलिनामा देशीशब्दानां संग्रहः एषः ।

व्याकरणलेशशेषः रचितः श्रीहेमचन्द्रमुनिपतिना ॥७८३॥

‘રત્નાવલિ’ એનું બીજું નામ છે એવો આ દેશી શબ્દોનો સંગ્રહ આ પ્રમાણે શ્રીહિમચંદ્ર મુનિપતિએ રચ્યો છે. અથવા ‘મુનિવચના’ એવા પાઠાંતર પ્રમાણે શ્રીહિમચંદ્રમુનિના વચનથી-કહેવાથી-રચ્યો છે. આ રચના, આઠમા અધ્યાયરૂપ પ્રાકૃત વ્યાકરણનું એક પરિશિષ્ટ છે. મૂળ સૂત્રો તથા તે સૂત્રોની વૃત્તિ સ્વોપજ છે—પોતે જાતે જ બનાવેલ છે એવા સિદ્ધહિમચંદ્રશબ્દાનુશાસનના આઠમા અધ્યાયનો આ પ્રમાણે આ લેશરૂપ-અલ્પરૂપ-શેષ ભાગ છે—પરિશિષ્ટરૂપ છે તથા એનું બીજું નામ ‘રત્નાવલિ’ છે અને આચાર્ય હિમચંદ્રે કે હિમચંદ્રના કહેવાથી (પાઠાંતર) બનાવેલ છે અર્થાત્ આ સંગ્રહ આઠમા અધ્યાયની પૂર્તિ રૂપ છે.

ए प्रमाणे आचार्य हेमचन्द्रे रचेल्ले अने पोतानी
बनावेल्ली टीकावाळा देशीशब्दसंग्रहनी
वृत्तिनो आठमो वर्ग पुरो थयो ।

देशीशब्दसंग्रहना मूलभागनो
तथा
वृत्तिभागनो गुजराती
अनुवाद समाप्त

૧ પૂનાની મુદ્રિતપ્રતિમાં મુનિવચના એવો પાઠ મળેલ છે તેથી ઉપર મુજબ બીજો અર્થ જણાવેલ છે.

દેશીશબ્દસંગ્રહના પૂરક ટિપ્પણો

અનુવાદ—

પૃષ્ઠ-૧ પંક્તિ ૬

[મક્કલમ્]—જે હકીકત [] આવા ચોરસ કોંસમાં બતાવેલ છે તે અનુવાદક તરફથી સમજવાની છે.

પૃષ્ઠ-૧ પંક્તિ-૧૨

છ ભાષાઓને—સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી (ચૂલિકા-પૈશાચી) અને છઠ્ઠી અપભ્રંશ ભાષા—આમ ‘સિદ્ધહેમચંદ્ર’ નામના વ્યાકરણમાં પહેલા સાત અધ્યાયોમાં પ્રધાનપણે સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ બતાવેલ છે અને છેલ્લા આઠમાં અધ્યાયમાં પ્રાકૃત, શૌરસેનીથી માંડીને અપભ્રંશ ભાષાનું અર્થાત્ પાંચ ભાષાઓનું વ્યાકરણ સમજાવેલ છે. પ્રાકૃત, વ્યાકરણ માટે આઠમા અધ્યાયના ત્રણ પાદો પૂરા રોકાયેલા છે અને ચોથા પાદનાં ૨૫૯ સૂત્રો સુધી પ્રાકૃત ભાષાનો વિચાર કરેલો છે. ચોથા પાદના ૨૬૦મા સૂત્રથી ૨૮૬મા સૂત્ર સુધી શૌરસેની, ૨૮૭થી ૩૦૨ સૂત્ર સુધી માગધી, ૩૦૩ થી ૩૨૮મા સૂત્ર સુધી પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચી તથા ૩૨૯મા સૂત્રથી ૪૪૮ સૂત્ર સુધી અપભ્રંશ ભાષાના વ્યાકરણનો વિચાર કરેલો છે. પ્રસ્તુત અપભ્રંશ કે અપભ્રંષ્ટ શબ્દનો સંબંધ વિશેષ રૂપે અપભ્રંશ ભાષા સાથે છે. ઘણા લોકો અપભ્રંશ એટલે બગડી ગયેલ અથવા ભ્રષ્ટ એવા અર્થ સાથે અપભ્રંશને જોડીને અપભ્રંશ ભાષાને બગડી ગયેલી અથવા ભ્રષ્ટ ભાષા સમજે છે પણ તેઓની આ સમજ બરાબર નથી, જે કે અપભ્રંશ શબ્દનો અર્થ ‘બગડી જવું’ કે ‘ભ્રષ્ટ થવું’ થાય છે પણ બ્યારે અપભ્રંશ શબ્દ એક ખાસ વિશેષ ભાષાનો સૂચક હોય છે ત્યારે તેનો અર્થ ‘બગડી જવું’ સમજવાનો નથી. દરેક ભાષાના શબ્દોનાં ઉચ્ચારણો જુદાં જુદાં હોય છે. અને એ જુદાં જુદાં ઉચ્ચારણો જ તે તે ભાષાની વિશેષતા છે. એ ઉચ્ચારણોમાં અસુક પ્રકારનું જ ઉચ્ચારણ શુદ્ધ અને બીજાં બીજાં ઉચ્ચારણો અશુદ્ધ એ માન્યતા ભુલભરેલી છે. જેમકે, દેટલાક લોકો, ‘ગયો હતો’ એમ ખોલે

છે ત્યારે કેટલાક લોકો 'એઓ તો' અથવા 'એઓ તો' એમ પણ એથી છે કેટલાક લોકો 'પીંપજો' એમ એલે છે ત્યારે કેટલાક લોકો 'પેંપજો' એમ એલે છે. કેટલાક લોકો 'નથી' એમ એલે છે ત્યારે કેટલાક લોકો 'નથ્ય' અથવા 'નથ' એમ પણ એલે છે. આ બધા એલનારા સમગ્ર ગુજરાત દેશના વતની છે અને ગુજરાતી ભાષા એલનારા છે. એટલે અમુક પ્રદેશની ગુજરાતીનું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ છે અને અમુક પ્રદેશની ગુજરાતીનું ઉચ્ચારણ અશુદ્ધ છે એમ કહેવું જરાય યુક્તિસંગત નથી પણ એમ કહી શકાય કે અમુક પ્રદેશની ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારણ કરતાં અમુક પ્રદેશની ગુજરાતી ભાષાનું ઉચ્ચારણ થોડું જુદું છે. આ રીતે જ અવેસ્તાની ભાષા, વેદોની ભાષા, ઉપનિષદોની ભાષા, પાલિપિટકોની ભાષા, જૈનઆગમોની ભાષા, અને તે તે કાળની પ્રાચીન લોકભાષાઓના 'શબ્દોનાં' ઉચ્ચારણો જરૂર જુદાં જુદાં હોવાનાં એટલે અવેસ્તાની ભાષાની અપેક્ષાએ ઋગ્વેદની ભાષાનું, વેદોની ભાષાની સરખામણીમાં પાણિનીયની સંસ્કૃત કહેવાતી ભાષાનું, એ સંસ્કૃત કહેવાતી ભાષાની અપેક્ષાએ ઉપનિષદોની તથા સમ્રાટ અશોકની ધર્મલિપિઓની, તથા ઐક્ય પિટકોની અને જૈન આગમોની તથા પ્રાચીન લોકપ્રચલિત ભાષાઓનાં જુદાં જુદાં ઉચ્ચારણો હોય એ સ્વાભાવિક છે પણ એમાં અમુક જ ઉચ્ચારણવાળો પ્રયોગ શુદ્ધ અને ખીજી બતના જુદા ઉચ્ચારણવાળા શબ્દોનો પ્રયોગ અશુદ્ધ એવું કહી ન કહી શકાય. પણ એમ જરૂર કહી શકાય કે એક જ કાળે કરીને સ્થળ ભેદે જુદાં જુદાં ઉચ્ચારણો થાય છે, થતાં આવ્યાં છે પણ એ બધામાં સર્ળગસૂત્ર એક લોકભાષા ઝળકી રહેલ છે જે તે તે પ્રજાને એકતાના સૂત્રમાં પરોવી રહેલ છે છતાં ય ભાષાના ભક્ત લોકોએ અને વિશેષતઃ સાંપ્રદાયિક અને ધર્મસંપ્રદાયના ઝનુની પુરોહિત પંડિતોએ આ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ ઉચ્ચારણોની, સંસ્કૃત અને અસંસ્કૃત-અપભ્રંષ્ટ-ઉચ્ચારણોની ઇંદ્રજળ જરૂર ઊભી કરેલ છે અને સંસ્કૃત ભાષા સર્વ ભાષામાં શિષ્ટ છે એવું પણ પ્રચલિત કરેલ છે. ખરી રીતે તો શુચિતા, શુદ્ધતા, શિષ્ટતા વગેરે ગુણો શુચિ વિચારોની અને પવિત્ર આચારોની સાથે સંબંધ ધરાવે છે પછી એ વિચારો ગમે તે ભાષામાં ગુંથાયા હોય એટલે શુદ્ધતા કે શિષ્ટતાનો આરોપ કરવો હોય તો વિચારોની તથા આચારોની અપેક્ષાએ કરી શકાય પણ ભાષા કે શબ્દોની અપેક્ષાએ નહીં. જેમ પેષાકનો ભભકો શુદ્ધતા કે શિષ્ટતાનો એકાંત સૂચક નથી તેમ શબ્દોનો કે ભાષાનો ભભકો એકાંત શુદ્ધતા કે શિષ્ટતાનો ઘોતક નથી. ચોર અને લકંગા લોકો પણ શુદ્ધ ભાષા એલી શકે છે અને સરગ અને ભદ્ર લોકો પ્રચલિત ભાષાવડે પેતાનો બ્યવહાર ચલાવે છે એટલે કવિએ ખરું કહેલ છે કે "ભાષાને શું વળગે ભૂર :ણમાં જિતે તે નર શૂર". તાત્પર્ય એ કે અહીં વપરાયેલ અપભ્રંષ્ટ અથવા

અપભ્રંશ શબ્દને પ્રાચીન પરંપરાએ ચાલી આવેલી અમુક પ્રકારની ભાષાનો સૂચક સમજવાનો છે.

પૃષ્ઠ-૧ પંક્તિ-૧૨

સિદ્ધહેમં આચાર્ય હેમચંદ્રે રચેલ આઠ અધ્યાયવાળા સંપૂર્ણ વ્યાકરણનું નામ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન છે. આ નામમાં 'સિદ્ધ' શબ્દ રાજા સિદ્ધરાજનો સૂચક છે અને 'હેમ' શબ્દ આચાર્ય હેમચંદ્રનો સૂચક છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે રાજા સિદ્ધરાજની પ્રેરણાથી અને સહાયતાથી આ વ્યાકરણ રચેલ છે. આ હકીકત આચાર્યે આઠમા અધ્યાયને અંતે આપેલા પ્રશસ્તિ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ જણાવેલ છે—

“તેનાતિવિસ્તૃત-દુરાગમ-વિપ્રકીર્ણ-

શબ્દાનુશાસનસમૂહકર્થિતેન ।

અભ્યર્થિતો નિરઘમં મુનિહેમચન્દ્રઃ

શબ્દાનુશાસનમિદં વિધિવદ્ વ્યઘત્ત” ॥

“બીજાં અનેક દુર્બોધ, અવ્યવસ્થિત અને લાંબાં લાંબાં વ્યાકરણોને જોઈને રાજાને એમ થયું કે ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ માટે અને એ રીતે સમગ્ર ભારતના વિદ્યાર્થીઓ માટે કોઈ એક સુબોધ, વ્યવસ્થિત અને અતિશય લાંબું નહીં તેમ અતિશય ટુંકું નહીં એવું કોઈ શબ્દાનુશાસન હોય તો ઠીક, આમ વિચારીને રાજા સિદ્ધરાજે આ અંગે આચાર્ય હેમચંદ્રને વિનંતિ કરી, તેથી આચાર્યે આ વ્યાકરણને વિધિપૂર્વક બનાવેલ છે.”

રાજાનું નામ જણાવવા આચાર્યે વ્યાકરણસૂચક નામમાં આદિ શબ્દ 'સિદ્ધ' રાખેલ છે અને પોતાનું—કર્તાનું—નામ જણાવવા પાછળ 'હેમ' શબ્દ અથવા 'હેમચંદ્ર' શબ્દ મુકેલ છે. એટલે નામ 'સિદ્ધ હેમશબ્દાનુશાસન' અથવા 'સિદ્ધ હેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન' સમજવું.

આ બાબત પ્રભાવકચરિતમાં જે હકીકત બતાવેલ છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે—જ્યારે રાજા સિદ્ધરાજે માળવા દેશ ઉપર જય મેળવ્યો ત્યારે માળવાની રાજધાની અવંતીમાં રાજા ભોજનો એક મોટો અંધલાંડાર હતો તેને રાજાએ જોયો. તેમણે મળી આવેલી ભોજવ્યાકરણની પોથી જોઈને રાજાને વિચાર થયો કે મારા દેશના વિદ્યાર્થીઓ માટે આ વ્યાકરણ નહીં ચાલે તેથી એ માટે કોઈ એક સ્વતંત્ર વ્યાકરણ બનાવું જોઈએ. આ રીતે વિચારીને રાજાએ આચાર્ય હેમચંદ્રને નવું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ રચવાની વિનંતિ કરી અને આચાર્યને જે સહાયતા જોઈએ તે બધી જ પુરી પાડી એટલે આચાર્ય હેમચંદ્રે

આ નવું જ સિદ્ધહેમચંદ્ર નામનું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓનું અતિ ઉત્તમ અને સુગમ વ્યાકરણ રચેલ છે.

આ વ્યાકરણમાં છેલ્લા અધ્યાયમાં જે અષ્ટાંશ ભાષાનું વ્યાકરણ રચેલ છે તેમાં તે વખતની એટલે અગ્રમરમા આરમા સૈકાની લોક પ્રચલિત ભાષાના સ્વરૂપ વિશે ઘણા વિશેષ પ્રકાશ પાડેલ છે તેથી આપણી ગુજરાતી ભાષાના તથા હિન્દો, પંજાબી, બંગાલી વગેરે ભાષાઓના ઇતિહાસ વિશે પણ ઘણી માહિતી મળી પડે છે. આપણા દેશમાં પાણિનીય, ચાંદ્ર, શાકટાયન વગેરે અનેક વ્યાકરણો ઉપલબ્ધ છે છતાં તેમાંના કોઈ પણ વ્યાકરણમાં તટકાલીન પ્રચલિત ભાષાના વ્યાકરણ કે સ્વરૂપ વિશે એક અક્ષર પણ લખવામાં આવેલ નથી ત્યારે આ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાં હેમચંદ્રના પોતાના સમયમાં જે ભાષા પ્રચલિત હતી તેનું સંગોપાંગ વ્યાકરણ તેમણે આપેલું છે એટલું જ નહીં પણ તે પ્રચલિત ભાષાનું સ્વરૂપ બરાબર સમજાવ તે માટે અનેકનેક ઉદાહરણો પદરૂપે આચાર્યે આપેલાં છે. એ ઉદાહરણોમાંના કેટલાંક તે આચાર્ય હેમચંદ્રની પૂર્વપરંપરાથી ચાલ્યાં આવેલાં જણાય છે અને કેટલાંક સંભવ છે કે આચાર્યે પોતે રચેલાં હોય અને કેટલાંક તે તદ્દન લોકસાહિત્યનાં પણ હોવાનો સંભવ છે. આ ઉદાહરણો દ્વારા હેમચંદ્રથી અમુક મર્યાદાવાળા પૂર્વકાળની ભાષા, પોતાના સમયની ભાષા એ બંને વિશે ઘણું વિશેષ જણવાનું મળે છે અને ગુજરાતી ભાષાનું જે પૂર્વ પ્રાચીન રૂપ છે તે પણ આ પદ્યોમાં સ્પષ્ટપણે જળકળી રહેલું દેખાય છે. જે લોકો ગુજરાતી ભાષાને સંસ્કૃતની પુત્રી કહે છે તેમને સારુ આ પદ્યો એક સગજડ ઉત્તર રૂપે બની શકે એમ છે.

પૃ ૧ પંકિત ૧૨ સિદ્ધહેમચંદ્ર નામના અનુસંધાનમાં—

રાજા સિદ્ધરાજનો ઇતિહાસ તથા વૃત્તાંત પ્રસિદ્ધ જ છે. તેમ જ આચાર્ય હેમચંદ્રનો પણ વૃત્તાંત અને ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે એથી એ બંને વિશે અહીં વિશેષ લખવાની જરૂર નથી છતાં આચાર્ય હેમચંદ્રના જીવનના મુખ્ય બનાવો વિશે સંક્ષેપમાં જણાવી દઈએ છીએ.

જન્મસ્થાન—ધંધુકા (ગુજરાત), જન્મનામ ચાંદ્રદેવ, માતાનું નામ પાહિની, પિતા—આચિંગ, જન્મવર્ષ—વિક્રમસંવત ૧૧૪૫ કાર્તિક શુક્લ પૂર્ણિમા, ધર્મગુરુ અથવા દીક્ષાગુરુનું નામ દેવચંદ્ર સૂરિ, આચાર્ય પદ વિ. સં. ૧૧૬૬ વૈશાખ અક્ષય તૃતીયા—અખા ત્રીજા, નિર્વાણ વિ. સં. ૧૨૨૯. આ મહાપ્રભાવક જૈનાચાર્ય રાજા સિદ્ધરાજના મિત્ર હતા અને રાજા કુમારપાળના ધર્મગુરુ હતા. તેઓ સોમનાથ અને

ગિરનાર વગેરેની યાનાએ ગમેલા, તેમણે અનેક વિષયના જૈનગ્રંથો લખવા ઉપરાંત વ્યાકરણ, કોશો, તર્ક, છંદ અલંકાર અને યોગના વિષયો ઉપર પણ ગ્રંથો લખેલ છે. વ્યાકરણ તો એમણે સાંગોપાંગ સંપૂર્ણ રચેલ છે.—વ્યાકરણનાં અંગો ધાતુ-પારાયણ, લિંગાનુશાસન તથા કિણ્વાદિપ્રકરણ સ્વોપગવૃત્તિસહિત લખેલ છે. આ આચાર્યની હયાતી પહેલાં ગુજરાતદેશમાં ગુજરાતના જ પંડિતે બનાવેલું વિવિધ પ્રકારનું કોઈ વિશિષ્ટ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ ન હતું, એ ખોટા આ આચાર્યશ્રીએ દૂર કરેલ છે અને સંસ્કૃત વગેરે ભાષાઓને લગતું વિવિધ વિષયનું સાહિત્ય રચી સાહિત્યની દુનિયામાં ગુજરાતને પ્રથમ સ્થાન અપાવેલ છે. ભારતદેશના રાષ્ટ્રપિતાનું શિરુદ્ધ મેળવનાર પુ. ગાંધીજી મોઢ જ્ઞાતિના હતા તેમ આ આચાર્ય પણ મોઢ જ્ઞાતિના અલંકારરૂપ હતા. રાજની સૂચનાથી જ્યારે આચાર્યે ‘સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન’ તૈયાર કર્યું ત્યારે રાજને એટલો બધો આનંદ થયો હતો કે તેણે તૈયાર થયેલા સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસનને હાથીના હોદ્દા ઉપર પધરાવી પાટણ આખામાં તેનો ધામધૂમ સાથે એક ખાસો મોટો વરઘોડો કઢાવેલો અને ગુજરાતમાં તેના અધ્યયન-અધ્યાપનની પણ વ્યવસ્થા કરાવેલી. આ વરઘોડાનું વર્ણન જૈન પ્રબંધોમાં આજે પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. અને પોથીઓમાં લલિયાઓએ દોરેલ તેનું ચિત્ર પણ ઉપલબ્ધ થાય છે.

પૃ૦ ૧ પંક્તિ ૧૫ લોપ વગેરે—

“પહેલાંના આચાર્યોએ લોપ, આગમ કે વર્ણવિકાર વગેરે ક્રમિક પદ્ધતિનો આશ્રય લઈ દેશી-દેશ્ય-પ્રાકૃતના શબ્દોની નિષ્પત્તિની સાધનિકા નથી બતાવી” ગ્રંથકારે કરેલ આ ઉલ્લેખને યરાયર સમજવા સારુ નીચે જણાવેલ હકીકતને સમજવી જરૂરી છે—

જ્યારે એવો સિદ્ધાંત નિર્ણીત થયો કે ભાષામાં વ્યવહારમાં આવતા સ્પષ્ટ અર્થવાળા તમામ શબ્દો ધાતુજ છે એટલે એ બધા જ શબ્દો ધાતુઓ દ્વારા સાધી શકાય એવા છે ત્યારે પાણિનીયથી પણ પૂર્વના પ્રાચીન સમયમાં શાકટાયન મુનિએ પોતાના સમયની પ્રચલિત ભાષામાં પ્રચાર પામેલ તમામ શબ્દોનો ગંભીર અભ્યાસ કરી અન્વય તથા વ્યતિરેક દ્વારા એ શબ્દોમાંથી પોતાની કષ્ટના પ્રમાણે મૂળ ધાતુઓની શોધ કરી, જેમ બીજે બીજે સ્થળે ધૂમ અને અગ્નિનું સાહચર્ય જોઈને દૂરના પર્વતમાંથી નીકળતા ધૂમ દ્વારા ‘પર્વતમાં અગ્નિ છે’ એવું અતુમાન અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા કરી શકાય છે, તેમ જ પચતિ વજતિ તુદતિ વગેરે રૂપોમાં પચ્નઅતિ, વજ્નઅતિ, તુદ્નઅતિ—આમ એ અંશો કદધ્યા પછી જ્યાં જ્યાં ઋતિ

છે ત્યાં ત્યાં કર્તૃરૂપ અર્થ, વત'માનકાળરૂપ અર્થ અને એક સંખ્યારૂપ અર્થ હોય છે અને જ્યાં જ્યાં કર્તૃરૂપ અર્થ, વત'માન કાળરૂપ અર્થ અને એક સંખ્યારૂપ અર્થ નથી ત્યાં ત્યાં અતિ અંશ નથી હોતો. એ જાતના અન્વયવ્યતિરેક દ્વારા અતિ ના અર્થ વિશે નિર્ણય કર્યા પછી જે પદ્, ચજ્, તુદ્. રૂપ અંશ પદ્ધતિ વગેરેમાં શેષ રહે છે તે મૂળ ધાતુરૂપ છે અને તેનો અર્થ તે જ ધાતુવર્થ છે એમ નિર્ણય કરવાની પ્રક્રિયા દ્વારા તમામે તમામ ધાતુઓ શોધાયેલા છે અને એ જ પ્રક્રિયા દ્વારા નામનાં રૂપોમાંથી મૂળ નામો અને પ્રત્યયો પણ છૂટા પાડી શકાય છે. રામૌ, દેવૌ, હરૌ વગેરે રૂપોમાં રામ+ઔ, દેવ+ઔ, હર+ઔ—એવા એ અંશ કહ્યાય છે અને પછી અકારંત નામોને જ્યાં જ્યાં ઔ લાગેલો હોય ત્યાં ત્યાં અવશ્ય એ સંખ્યાનો અર્થ સૂચિત થાય છે અને જ્યાં ઔ અંશ નથી ત્યાં એ સંખ્યાનો અર્થ પણ સૂચિત થતો નથી. જેમ રામે રૂપમાં રામ અંશ છે. છતાં તેને ઔ અંશ લાગેલો ન હોવાથી રામે રૂપ એ સંખ્યાના અર્થનું સૂચક નથી. જેમ અન્વય અને વ્યતિરેક દ્વારા રામૌ, દેવૌ, હરૌ વગેરે રૂપોમાં મૂળ પ્રકૃતિભાગનો અને પ્રત્યયભાગનો અવબોધ થઈ શકે છે.

શ્રી. શાકટાચન સુનિએ પૂર્વેકિત અન્વય તથા વ્યતિરેકની સુક્તિનો ઉપયોગ કરીને જે ધાતુઓ શોધી કાઢેલા તે કેટલા હતા તેની ચોક્કસ સંખ્યાની તો ખબર નથી પડી પણ એ શોધાયેલા ધાતુઓમાંથી પાણિનીયના ધાતુપાઠમાં એ હજારથી પચીસસો ધાતુઓનો સંગ્રહ હાલ આપણી સામે વિદ્યમાન છે.

કેટલાક એવા શબ્દો મળે છે જે સંગ્રહીત ધાતુઓ દ્વારા નિષ્પન્ન થઈ શકતા નથી તેમની નિષ્પત્તિ સમજાવવા નવા નવા ધાતુઓ કલ્પાતા આવ્યા છે અને એ કલ્પાયેલા નવા ધાતુઓને 'સૌત્રધાતુ' નું નામ અપાયેલ છે.

મૂળ ધાતુઓ નક્કી થયા પછી તે ધાતુઓને અસુક પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે અને એમ કર્યા પછી ધાતુઓમાં કે પ્રત્યયોમાં ઘટતો ફેરફાર કરીને નામોની નિષ્પત્તિને સમજાવવામાં આવે છે. આ રીતે નિષ્પન્ન થયેલા નામોને વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવા સારુ તે નામોને વળી ખાસ ખાસ અર્થના સૂચક એવા જુદા જુદા પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે અને એમ કરવા જતાં પણ મૂળ નામોમાં અને લગાડવાના પ્રત્યયોમાં પણ ઘટતો ફેરફાર કરવો જરૂરી મનાય છે. આ પ્રકારે તૈયાર થયેલ નામરૂપો જ વ્યવહારમાં અર્થબોધ પેદા કરી શકે છે. નામરૂપોની પેઠે જ ક્રિયાપદરૂપોને, કૃદંતરૂપોને, સામાસિક રૂપોને અને તદ્દિતીય રૂપોને પણ વ્યવહાર માટે નિષ્પન્ન કરવાં પડે છે,

ક્રિયાપદરૂપેને તૈયાર કરવા માટે કાળ, સંખ્યા તથા પુરુષ અર્થના કલ્પાયેલા બોધક પ્રત્યયો મૂળ ધાતુને લગાડી તે બંનેમાં ઉચિત ફેરફાર કરીને ક્રિયાપદરૂપેની નિષ્પત્તિ સમજાવાય છે. એ જ રીતે મૂળ ધાતુને અમુક પ્રત્યયો લગાડી સંબંધક ભૂતકૃદંત તથા હૈવર્થકૃદંતનાં રૂપોની નિષ્પત્તિ કરાય છે તથા લાપસૂચક એટલે માત્ર ક્રિયાવાચક અને કારકસૂચક કૃદંત રૂપો બનાવવા સારું મૂળ ધાતુને તે તે અર્થના બીજા બીજા કલ્પેલા પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે. એ પ્રત્યયોમાં ય, ત્વ્ય, અનીષ, ઝ, ઝક, ઇષ્ટ, ઝન, ઝક, ઇ, ઝર, વર અને ર વગેરે અનેકાનેક પ્રત્યયો કલ્પાયેલા છે. આ કલ્પાયેલા પ્રત્યયો લગાડતાં વળી ધાતુમાં કે પ્રત્યયમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર જણાય તો ફેરફાર કરીને તૈયાર કરવામાં આવેલ કૃદંત નામે વ્યવહારસાધક બની શકે છે. સામાસિક નામેના ચિત્રગુ, પુષ્કવ, ઉપકુમ્મમ્, વાક્ત્વચમ્, પશ્વપૂલી, દક્ષિણ-તારમ્ વગેરે પ્રયોગો જુદા જુદા નામેના સંયોગથી બને છે તથા ગાર્ગ્ય, આદિત્ય, ઔપગવ, વિશત્તિ, ત્રિશત્, દ્વિષાષ્ટિક, પશ્ચમ, છાન્દસ, હિન્દ્રિય વગેરે નામે તદ્દિતીય નામે છે. આ નામે ય નામને જુદા જુદા પ્રત્યયો લગાડીને તૈયાર કરવામાં આવે છે એટલે આ તદ્દિતીય નામે ય નામ દ્વારા કે નામે દ્વારા નિષ્પન્ન થયેલ છે.

આ તમામ પ્રયોગોની સાધનામાં પ્રધાન સ્થાને ધાતુ છે અને નામ પણ છે. આ પ્રકારની રૂપસાધનામાં સર્વત્ર ફેરફારોને ખાસ સ્થાન છે. ભાગ્યે જ એવો કોઈ પ્રયોગ હશે, જેમાં કોઈ ફેરફાર ન થયો હોય. શાકટાચન મુનિથી માંડીને પાણિનિ સુધીના વૈયાકરણોએ અને પાણિનિ પછીના ચંદ્રગોમિથી માંડીને હેમચંદ્ર સુધીના વૈયાકરણોએ પોતપોતાના વ્યાકરણોમાં સર્વત્ર પૂર્વોક્ત વિવિધ ફેરફાર કરવાની નોંધો જ આપેલ છે.

રૂપસાધનાના આધારભૂત એ ફેરફારોમાં જે ફેરફારોનો સમાવેશ થાય છે તેમાંના મુખ્ય આ છે.—(૧) વર્ણલોપ (૨) વર્ણવિપર્યય (૩) વર્ણપરિવર્તન (૪) શબ્દનું જુદું જ રૂપાંતર (૫) નવું ઉમેરણ—આગમ (૬) દ્વિર્ભાવ—મૂળ અંગનું એવકું થવું; (૭) ગુણ (૮) વૃદ્ધિ (૯) પાસે પાસે આવેલા એક બીજા સ્વરો કે વ્યંજનોનું સંધાન.

આ અંગે અતિસંક્ષેપમાં નંબરવાર આ રીતે સમજાવી શકાય. (૧) હત્ત રૂપ સાધવા સારું હવ્ ના ન્ નો લોપ કરવામાં આવે છે. (૨) સિંહ શબ્દની નિષ્પત્તિ માટે હિંસ ના અક્ષરોનો સ્થાન બદલો કરવો પડે છે તથા વાળારસી નામને સાધવા વારાણસી નામના ર અને ણ નો સ્થાન બદલો કરવો પડે છે અને ઇષ્ટ ઉત વગેરે શબ્દોની સાધના માટે ઇષ્ટ માં યજ ના ય નો ઝીલોટો ઇ કરવો પડે છે. તથા ઉત

માં જે ધાતુના વ નો ઊલટો ડ અનાવવો પડે છે. (૩) જગૌ જહાસ વગેરે રૂપોમાં ગ નો અને હ નો બ કરવો પડે છે. (૪) વચ અનાવવા જુ નું વચ અનાવવું પડે છે. તથા રાવળ અનાવવા માટે વૈશ્રવસ શબ્દની આદિના વૈ નો લોપ કરી પછી શ્રવસમાં ના આદિના શ નો લોપ અને ર નો રા કરીને પછી સ ને બદલે જ ની કલ્પના કરીને વૈશ્રવસ શબ્દ દ્વારા પાણિનિ વગેરે વૈયાકરણોએ રાવળ શબ્દને અનાવેલ છે. વિશ્રવસ એ રાવણનો પિતા હતો તેથી આ જાતની કલ્પના થયેલ છે. (૫) અગચ્છત્ અગમત્ માં આદિમાં અ નું ઉમેરણ કરવું પડે છે તથા કલ્પિત, વેપિત વગેરેમાં વચ્ચે ઙ ને ઉમેરવો પડે છે. (૬) પપૌ, દદૌ, વમૂવ, જજમ વગેરેમાં મૂળ રૂપ પા, દા, મૂ, તથા ગમ્ નો દ્વિભાવ કરવો પડે છે. (૭) ભવતિ સરતિ વગેરેમાં મૂ ના અંત્ય ડ નો ઓ તથા સ્ ના અંત્ય ઙ નો અર્ કરવો પડે છે. તથા મેદ અને ષોષ વગેરેમાં ઉપાંત્ય ઙ નો ણ અને ઉપાંત્ય ડ નો ઓ કરવો પડે છે. અર્ ણ અને ઓ વ્યાકરણમાં ગુણરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. (૮) પાઠક પાચક તારક કારક, નાયક દાયક ભાવક લાવક વગેરેમાં પાઠક-અ નો આ. તારક-ઙ નો આર્, નાયક-ઈ નો ણ અને દાયક-આ નો ણ અને લાવક વગેરેમાં ડ ઔ કરવો પડે છે. આ, આર્ ણ અને ઔ ને વ્યાકરણમાં વૃદ્ધિનું નામ અપાયેલ છે. (૯) દધિ+અત્ર=દધ્યત્ર, રામૌ અત્ર રામાવત્ર વગેરે પ્રયોગોમાં ષે સ્વરો મળીને રૂપાંતર અનેલ છે. તથા તદ્+હિતમ્-તદ્ધિતમ્ તદ્+મયમ્-તન્મયમ્ વગેરે પ્રયોગોમાં ષે વ્યંજનો મળીને રૂપાંતર અનેલ છે.

આ રીતે મૂળ શબ્દોમાં જુદા જુદા ફેરફારો કરીને તમામ વ્યાકરણોમાં તે તે રૂપોની નિષ્પત્તિને સમજાવેલ છે. વેદના શબ્દોથી માંડીને ઓખ' તમામ શાસ્ત્રોના શબ્દો માટે આ પ્રકારની સાધનાયોજના ધડાયેલ છે અને જેઓ નિરુક્તશાસ્ત્રથી તથા વ્યાકરણશાસ્ત્રથી સુપરિચિત હોય તેઓને માટે તો આ સાધનાની યોજના સર્વથા સુગમ જ છે.

આ અંગે નિરુક્તલાખ્યમાં જણાવેલ છે કે—લોપ-ઉપધાવિકાર-વર્ણલોપ-વિપર્યયાવદેશોન સામર્થ્યોપપ્રદર્શનાય આદિ-મધ્ય-અન્તલોપ-ઉપધાવિકાર-વર્ણલોપ-શ્ચિપર્યયાદિ-અન્તવર્ણવ્યાપત્તિવર્ણોપજનઉદાહરણચિન્તા

“અન્તસ્થાન્તર્ધાતુનિમિલ્લેન સંપ્રસાર્યઅસંપ્રસાર્યોભયપ્રકૃતિધાતુનિર્વચનોપદેશઃ ।”
પ્રત્યાદિ, (નિરુક્ત ૫૦ ૪)

‘નિરુક્ત’કારે આમ જણાવીને નિગન્તુ શબ્દ દ્વારા અથવા સમાહન્તુ શબ્દ દ્વારા અથવા સમાહર્તૃ શબ્દ દ્વારા નિષ્પન્તુ શબ્દની નિષ્પત્તિ સમજાવેલ છે અને યાસ્કે પોતાના પૂર્વવર્તી આચાર્ય ઉપમન્યુનો સમર્થક મત ટાંકેલ છે—“નિગમનાત્ નિષ-

ષ્ટવઃ તથા સમાહનનાદ્ એવ નિષ્ણટવઃ તથા સમાહૃતા સવન્તિ નિષ્ણટવઃ : (—નિરુક્ત પૃ૦૬—(માં આપેલો સંક્ષિપ્ત પાઠ છે.)

વેદના વ્યાકરણમાં, પાણ્ડિત્ય વ્યાકરણ વગેરે વ્યાકરણોમાં તથા કન્યાયનના પાલિ વ્યાકરણમાં તથા ચંડથી માંડીને હેમચંદ્ર સુધીના પ્રાકૃત વૈયાકરણોમાં તમામ શબ્દોની નિષ્પત્તિ બતાવવાની રીતમાં કોઈ તકાવત નથી, આમ છતાં પૂર્વોક્ત વ્યાકરણોમાં માત્ર એક દેશ્ય પ્રાકૃત શબ્દોની નિષ્પત્તિ સમજાવવા સારુ કોઈ પણ પૂર્વાચાર્યે થોડો ધણો પણ પ્રયાસ કરેલો જણાતો નથી. એમ માનવામાં તથા મનાવવામાં આવેલ છે કે દેશ્ય શબ્દોમાં મૂળ પ્રકૃતિ અંશ તથા અમુક પ્રત્યય અંશ એવો વિભાગ થઈ શકતો નથી તેથી એ શબ્દોની નિષ્પત્તિ સમજાવવી શકામ એમ જ નથી.

જે પ્રાચીન પંડિતોએ પોતાના સમયની અચ્છિત ભાષામાંથી મૂળ ધાતુઓ શોધી કાઢ્યા તેમને માટે દેશ્ય શબ્દોની નિષ્પત્તિને સમજાવવાનું કામ જરા ય દુષ્કર કે દુર્ઘટ તે નથી જ તેમ છતાં આ નથી બન્યું તે ખરી બીના છે.

આ અંગે ગમે તે કારણ હોય પણ આજ સુધીમાં જે જે અંગે દેશ્ય શબ્દો વિશે ઉપલબ્ધ થયેલ છે તે તમામ અંગે દેશ્ય શબ્દોના માત્ર અર્થસૂચક સંગ્રહ અંગે જ છે, કોઈ પણ અંગે એવો મળતો નથી જેમાં દેશ્ય શબ્દોની નિષ્પત્તિ બાબત કોઈ સાધનાક્રમ બતાવેલ હોય.

આચાર્ય હેમચંદ્રે 'દેસીસહસ્રગ્રહો' ની વૃત્તિમાં દેશીશબ્દસંગ્રહકારોનાં જે અનેક નામો આપેલાં છે તે ઉપરથી ચોકખું મારુમ પડે છે કે અર્ધબોધ સાધેના માત્ર દેશી શબ્દોના સંગ્રહકારો એ વિશિષ્ટ પંડિતો થઈ ગયેલા છે કેમકે આપણી કમનસીબીને લીધે તે તે સંગ્રહકારોનો કોઈ સંપૂર્ણ એવો સંગ્રહ અંગે ઉપલબ્ધ હોય તેમ જણાતું નથી અથવા કદાચ એ સંગ્રહકારોના અંગે કે કોઈ અંગે લીંબડી, ખંભાત, પાટણ, જેસલમેર, બીકાનેર વગેરે સ્થળોના પુસ્તકખંડારોમાં અથવા કોઈના પોતાના ખાનગી સંગ્રહમાં પણ હજી સુધી પડી રહ્યો હોય અને તે અંગે કોઈએ કશી તપાસ ન કરી હોય એમ પણ બનવાનું જ છે. અરતુ. એ મને તેમ હોય પણ આપણી ખુશનસીબી છે કે આપણી સામે આચાર્ય હેમચંદ્રનો તેમની પોતાની બ્યાખ્યા સહિત દેસીસહસ્રગ્રહ ઉપલબ્ધ છે જે વાચકોની સામે પ્રસ્તુત છે.

જે વૈયાકરણો—

નારિવાહક ને બહલે બલાહક

બીવનમૂત ,, ,, જીમૂત

શબ્દશયન	„	„	સ્મશાન
ઠર્ધ્વસ્થ	„	„	ઉલ્લસલ
વિશિતાશ	„	„	પિશાચ
વૂંસીદ	„	„	વૃસી
મહીનર	„	„	મયૂર

આ બધા શબ્દોની પોતાની કલ્પના પ્રમાણે નિષ્પત્તિ સમજાવી શક્યા છે. તેઓ જે ધારત તો દેશી શબ્દોની પણ નિષ્પત્તિ પોતપોતાની કલ્પના પ્રમાણે જરૂર સમજાવી શક્યા હોત તથા જેમણે પોતાના વ્યાકરણમાં ઉચ્ચાદિ પ્રકરણની રચના કરેલ છે તેઓ તો જરૂર દેશીશબ્દોની નિષ્પત્તિને સમજાવવા સમર્થ થઈ શક્યા હોત.

સંસ્કૃતભાષામાં પણ આગળ જણાવેલા એવા દેશ્ય પ્રાકૃત જેવા દેશ્ય સંસ્કૃત શબ્દો અનેક ઉપલબ્ધ છે અને ‘અમરકોશ’ વગેરે કોશોમાં પણ એવા કેટલાક શબ્દોનો નિર્દેશ મળી આવે છે અને એવા દેશ્ય સંસ્કૃત શબ્દોની નિષ્પત્તિને તો તેઓ જરૂર સમજાવે છે. એક માત્ર દેશ્ય શબ્દો તરફ જ તેમની શા માટે ઉપેક્ષા રહી ? એ પ્રશ્ન જરૂર સંશોધનને પાત્ર છે.

બીજું તો ઠીક પણ ધારત તો પોતાના સ્વતંત્ર ઉચ્ચાદિ પ્રકરણ ના પ્રણેતા આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતે જ આ સંગ્રહમાં જ દેશીશબ્દોની નિષ્પત્તિને સમજાવી શક્યા હોત પણ સંપાદકની કલ્પના પ્રમાણે આચાર્ય હેમચંદ્ર પરંપરાને અનુસરનારા છે એટલે તેઓ આ પ્રવૃત્તિ અંગે પણ પરંપરાને જ અનુસર્યા જણાય છે. એમ થવાથી દેશી પ્રાકૃત શબ્દો આજ સુધી જેમ છે તેમ જ પડ્યા રહેલા છે. આ પરિસ્થિતિ શબ્દોના અભ્યાસીઓને જરૂર અકળાવનારી છે એમ સંપાદકને લાગે છે તેથી પ્રાચીન વૈયાકરણોએ શબ્દોની નિષ્પત્તિને સમજાવવા સારુ જે માર્ગ બતાવેલ છે તે જ માર્ગને અનુસરવા સાથે વિશેષ મહેનત કરીને પણ પોતાની યથાભુક્તિ યથાશક્તિ વિચાર કરી કરીને તથા કલ્પનાઓ કરી કરીને દેશી શબ્દોની બ્યુત્પત્તિની નોંધ આ અનુવાદ સાથે જોડવાનું સાહસ તો કરેલ છે. અને સાથે સાથે દેશી શબ્દોની જેવા જે સંસ્કૃત શબ્દો ઉચ્ચાદિ પ્રકરણમાં તથા ‘અમરકોશ’ વગેરે કોશોમાં મળ્યા છે તેમનો પણ સ્થાનસૂચન સાથે નિર્દેશ કરવાનો પ્રયાસ કરેલ છે.

અગ્રે શાબ્દિકાઃ વિદ્વાસઃ પ્રમાણમ્ ।

પૃ૦ ૧-૩ ગાથા-૧ તથા ૨

પ્રાચીન ગ્રંથકારો પોતાના ગ્રંથનો આરંભ કરતાં સૌ પ્રથમ ઈદ્ર દેવને માહ કરીને મંગલાચરણ કરે છે. પછી જે ગ્રંથ રચવો શરૂ કરેલ છે, તેમાં મુખ્ય

કયો વિષય આવનારો છે તેનું સૂચન કરે છે એટલે અંથના સમગ્ર અભિધેયનો સંક્ષેપમાં નિર્દેશ કરે છે અને સાથે જ અંથના અભિધેય સાથે અંથ પોતે કેવી જાતનો સંબંધ રાખે છે એ પણ જતાવતા હોય છે. દેશીશબ્દસંગઠના કર્તા આચાર્યશ્રીએ પણ એ જ પ્રાચીન પરિપાટીનું અનુસરણ કરેલ છે. અંથની મૂળ બીજી ગાથામાં અંથના અભિધેયને જણાવેલ છે એટલે આ અંથમાં અભિધેય રૂપે દેશીશબ્દોનો સંગ્રહ છે અને પ્રસ્તુત અંથ અને તેના અભિધેય દેશીશબ્દસંગ્રહ વચ્ચે ઉપાય-ઉપેક્ષાવાનો સંબંધ બતાવેલ છે. દેશી શબ્દો ઉપેયરૂપ છે તેને જણાવવા-સમજાવવાના સાધનરૂપ આ અંથ ઉપાયરૂપ છે. આમ સંબંધ બતાવીને એમ જણાવેલ છે કે અંથ પોતાના ઉપેયરૂપ ધ્યેયને બરાબર વક્ષાતર છે

પૃ૦ ૬ ગા૦ ૪

દેશી કે દેશ્ય શબ્દ પ્રાકૃતભાષાના વિશેષ પ્રકારનો સૂચક છે તમામ વૈમા-કરણોએ પોતપોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં પ્રાકૃતભાષાના ત્રણ પ્રકાર બતાવેલાં છે, તદ્ભવ, તત્સમ અને દેશ્ય, પહેલા પ્રકાર તદ્ભવનો અર્થ બતાવતાં તેઓએ જણાવેલ છે કે, તત્ એટલે સંસ્કૃત અને એવડે કે એમાં જે થયેલ હોય તેનું નામ તદ્ભવ અર્થાત્ સંસ્કૃત દ્વારા જે થયેલ છે તે તદ્ભવપ્રાકૃત. જે પ્રાકૃત સંસ્કૃતની સાથે તદ્ભવ મળતું આવે છે તે તત્સમ પ્રાકૃત અને દેશ્યામાં જે તળપદી ભાષારૂપે પ્રચલિત છે તથા જેના શબ્દોમાં અમુક અંશ મૂળ પ્રકૃતિનો છે અને અમુક અંશ પ્રત્યયનો છે એવો વિભાગ કરી શકાતો નથી વા યર્ષ શકતો નથી તે દેશ્ય પ્રાકૃત. ઘટ-ઘઠ, પઠ-પઠ. ગૌરી-ગરરી, ઘૃત-ઘય. આ જાતના ઘટ વગેરે તમામ શબ્દો તદ્ભવ પ્રાકૃત કહેવાય. સંસાર, વીર, નીર, સંમોહ, હરણ, ઘૂલિ, સમીર વગેરે શબ્દો જેવા પ્રાકૃતમાં પ્રચલિત છે તેવા જ સંસ્કૃતમાં પણ પ્રચલિત છે એટલે એ બધા શબ્દો તત્સમ સંસ્કૃતસમ-પ્રાકૃત કહેવાય. ઓરલ્લી-લાંબો મધુસ્સ્વર, ઝોજ્જાઝ-મર્જિત, ડચ્છુ-વાયુ, ઇગ્ગ-ભય પામેલો, ફલ્લી-સિંહ કે શાહૂંલ. આ બધા ઓરલ્લી વગેરે શબ્દોમાં મૂળ ધાતુ કટલો છે અને પ્રત્યય અંશ કટલો છે તેની ખબર પડતી નથી તેથી તે તે અર્થ સાથે તે શબ્દોનો કેવો સંબંધ છે તે પણ જણાતું નથી એટલે આવા અવ્યુત્પન્ન શબ્દોને દેશ્ય પ્રાકૃતરૂપ જણવામાં આવે છે. મતલબ કે જે શબ્દો અમુક અર્થમાં રૂઢ છે અને બીજી રીતે જે શબ્દોનો અર્થ સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ તો જરૂર હોવો જોઈએ પણ તે શબ્દોનો મૂળ ધાતુ ધ્યાનમાં ન આવતો હોવાથી તે સંબંધ નથી જણાતો તે દેશ્યશબ્દો કહેવાય. સંસ્કૃત ભાષામાં પણ જે શબ્દોને રૂઢ કહેવામાં આવે છે-મહિષ, મયૂર, આર્સંડલ, ઇન્દ્ર, આ બધા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સાથે તેમના અર્થો કશી સંબંધ ધરાવતા નથી અર્થાત્

આ રૂઢ શબ્દો અને ઉપર જણાવેલા દેશ્ય-દેશી શબ્દો વચ્ચે કશો ફરક નથી. જેમ મહિષ વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કલ્પિત રીતે બતાવવામાં આવેલ છે. તેમ ઉક્ત દેશ્ય શબ્દોની પણ એવી કલ્પિત વ્યુત્પત્તિ જરૂર બતાવી શકાય પણ એવી વ્યુત્પત્તિઓ ભાગ્યે જ બતાવવામાં આવેલ છે.

પ્રાકૃતભાષાના હાલમાં જે જે વ્યાકરણો ઉપલબ્ધ છે તે બધાં જ સંસ્કૃત ભાષાના માધ્યમદ્વારા પ્રાકૃતભાષાને સમજાવે છે એથી તે તે વૈયાકરણોએ તદ્દમવ બેદની કલ્પના કરેલ છે. પંડિત લોકોને સંસ્કૃત માધ્યમદ્વારા પ્રાકૃત શિખવું વધારે સરલ પડે છે. એ દષ્ટિએ જ પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્ એમ કહેવાયેલ છે પણ એનો અર્થ કદી એવો તો નથી જ કે પ્રાકૃતભાષાનો ઉદ્ભવ સંસ્કૃતભાષામાંથી થયેલ છે. પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત શબ્દોના મૌલિક અર્થને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો કોઈ પણ વિચારક એમ નહીં સ્વીકારી શકે કે સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા પ્રાકૃતભાષાનો પ્રાદુર્ભાવ થયેલ છે. પ્રકૃતનો મૂળ અર્થ સ્વભાવ છે એટલે જે ભાષા સ્વાભાવિક છે—આજક પોતાની માતાના ખોળામાંથી જ જે ભાષાને સ્વાભાવિકપણે શિખે છે તે ભાષાનું નામ પ્રાકૃત. પ્રાકૃત શબ્દનો આ અર્થ મૌલિક અર્થ છે અને પછી તો તે પ્રાકૃત શબ્દ રૂઢ થયેલ છે અને તેથી તેનો અર્થ અચુક પ્રકારની વિશેષ ભાષા એવો થવો શરૂ થયેલ છે. ખરી રીતે તદ્દમવ એવો જે બેદ કલ્પવામાં આવેલ છે તેથી 'સંસ્કૃત દ્વારા પ્રાકૃત પેદા થયેલ છે' એવો ભ્રમ પંડિતોએ જ ઉભો કરેલ છે. સંસ્કૃત એટલે 'સંસ્કારવાળું', આ 'સંસ્કારવાળું' અર્થ એમ સૂચવે છે કે તેમાંથી પ્રાકૃતભાષાનો ઉદ્ભવ કદી સંભવનો નથી. આ ભ્રમ ટાળવા માટે પ્રાકૃતના માત્ર એ જ બેદ રાખવા જોઈએ—એક તત્સમ અને બીજો દેશ્ય. તત્સમ એટલે જે પ્રાકૃત, સંસ્કૃત સાથે થોડું ઘણું મળતું આવતું હોય તે—હસ્તી-હૃત્થી, સ્ત્રી-હૃત્થી, ષટ્-ષટ્ વગેરે અને જે પ્રાકૃત સંસ્કૃત સાથે સર્વાંશ મળતું આવતું હોય તે પણ તત્સમ—સમીર, સંસાર, વીર, નીર, ધીર વગેરે શબ્દોવાળું પ્રાકૃત, આ રીતે સમજવાથી ઉક્ત ભ્રમને ઝરડા પણ અવકાશ નહીં રહે.

પૃ ૩૫. ૧૨

દેશી પ્રાકૃતને લગતાં—દેશી કે દેશ્ય શબ્દો પૂર્વ પરંપરાથી પ્રાચીન સમયથી આદ્યા આવે છે એટલે એના ઉચ્ચારણોમાં વિશેષ વિવિધતા આવી ગઈ છે તથા એ શબ્દોના સંજ્ઞાહક શાસ્ત્રની ક્ષિપિ કરનારાઓ—લલિયાઓ—એ શબ્દોના ખરા સ્વરૂપને બાણતા ન હોવાથી તેમની લખાવટમાં ઘણાખરા દેશ્ય શબ્દો બ્રહ્મ-વિશેષ વિકૃત—બના ગયા છે એટલે પોતાના સ્વરૂપમાંથી વ્યુત થઈ ગયા છે. એ રીતે અહીં અપબ્રહ્મ શબ્દનો આશય સમજવાનો છે. અપબ્રહ્મ થવાનાં થોડાં કારણો

આ છે.— ધણુ રથને વ ને બદલે વ અને વ બદલે વ લખાના આગ્યા છે. આ પ્રકારે જ મ અને સ નો પણ સંકર થઈ ગયેલ છે અને અનેક શબ્દોમાં આવા અનેક સંકરો થઈ જવા પામ્યા છે. વ અને વ વચ્ચે પણ એવો જ સંકર થઈ ગયેલ છે એટલે આ બધા સંકરોને લીધે દેશી શબ્દોનો જિજ્ઞાસુ ક્યો દેશી શબ્દ ઠીક છે અને કોઈ દેશી શબ્દ ઠીક નથી એવું નિર્ધારણ ઝટ કરી શકતો નથી એટલે આચાર્યશ્રીએ પોતાના સમયના અને પોતાની પહેલાંના સમયના અનેક દેશીશબ્દોના સંગ્રહોને જોઈને જેમ અને તેમ એછો સંકર યાવ એ રીતે આ સંગ્રહ કરી દેશી શબ્દોને ભણનારાની કે જાણનારાની મુંઝવણ ટાળવા આ પ્રયાસ કરેલ છે. સંકરોના સંબંધમાં જે કે ધણું લખી શકાય તથા એ અંગે ઘણું ઉદાહરણો પણ આપી શકાય પણ અહીં એમ કરવું અસ્થાને છે છતાં નીચેનું એક જ ઉદાહરણ સંકરોની સમજ માટે પૂરતું છે. આચાર્યે 'ભાણેજ' અર્થમાં 'મવ્વ' અને 'મચ્ચ' એ બંને શબ્દોને નોંધ્યા છે. વ્વ અને વ્ચ એ બંને સરખા વચ્ચા હોવાને લીધે પ્રાચીન હસ્તલિખિત પોથીઓમાં કયાંય મચ્ચ અને કયાંય મવ્વ એમ લખાયેલ છે. એથી આચાર્યે આ બંને પાઠોને સ્થાન આપેલ છે. પણ મરાઠી ભાષામાં 'ભાણેજ' અર્થમાં માચા શબ્દ અને તળપદી કાઠીં ઓં માં ભાંકા શબ્દ પ્રચલિત છે. એ ઉપરથી મચ્ચ પાઠ મરાઠી ભાષાની અપેક્ષાએ બરાબર લાગે છે. ત્યારે મવ્વ શબ્દ કયાં વપરાતો હશે એની માહિતી મળી શકી નથી. આચાર્યે આપેલો મચ્ચ શબ્દ અને મરાઠી માચા શબ્દ બંને તદ્દન સરખા છે એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. કદાચ ભારતીય આર્ય કે અભારતીય-દ્રાવિડી વગેરે ભાષાઓમાં ભાણેજ અર્થવાળો માવા કે માવા જેવો શબ્દ ઉપલબ્ધ હોય તે મવ્વ પાઠ પણ બરાબર કહેવાય. પ્રચલિત ભાષામાં વપરાતા શબ્દોને બરાબર ધ્યાનમાં રાખીને દેશ્ય શબ્દોની પરીક્ષા કરવી જરૂરી છે.

પૃ૦ ૩ પં ૦ ૨૬

પાદલિત—આચાર્ય પાદલિત એક સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય છે. નાગાર્જુન નામના આચાર્યના એ દીક્ષા ગુરુ આચાર્ય હતા એમ કહેવાય છે. જેમાં દેશ્ય શબ્દો વિશેષ પ્રમાણમાં વપરાયા છે એવી તરંગવતી નામની કથા તેમણે બનાવેલ છે તથા નિર્વાણકલિકા નામનો ગ્રંથ પણ તેમણે રચેલો ગણાય છે. આ તરંગવતી નામના ગ્રંથનો ઉલ્લેખ આચાર્યશ્રી જિનભદ્રગણિકામાત્રમણે પોતાના વિશેષાવરયક ભાષ્યના મૂળમાં કરેલ છે એથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે આચાર્ય પાદલિત વિશેષ પ્રાચીન છે. તેમના વિશે ચોક્કસ ઇતિહાસ સાચેનો વૃત્તાંત આજે ઉપલબ્ધ નથી પણ પ્રભાવકચરિતમાં તથા બીજા જૈન પ્રબંધ ગ્રંથોમાં તેમની કથાઓ મળી આવે છે. નિર્વાણકલિકા છપાઈ ગયેલ છે ત્યારે તરંગવતી કથા તે આજે ઉપલબ્ધ જ નથી.

પૃ૦ ૪ પ૦ ૬

પ્રાકૃતભાષામાં જેમને વ્યવહાર છે—પ્રાકૃત ભાષામાં ક્ષ, જ્ઞ, લ્, લૃ, ઐ, ઔ સ્વરો મુદ્દલ વપરાતા નથી તેમજ જ અને ષ પણ મુદ્દલ વપરાતા નથી પણ તે બંને તે બદલે એકલો દંત્વ સ જ વપરાય છે તથા શબ્દની આદિમાં કોઈ પણ શબ્દમાં 'ય' નથી વપરાતો એથી આ દેશી શબ્દસંગ્રહમાં ક્ષ, જ્ઞ, લ્, લૃ, ઐ કે ઔ સ્વરવાળા શબ્દો આપવામાં નથી આવ્યા તેમ જ આદિમાં 'ય' વાળા અને આદિમાં કે શબ્દના કોઈ પણ ભાગમાં જ કે ષ વાળા શબ્દો પણ આપવામાં નથી આવ્યા.

પૃ૦ ૪ પ૦ ૩૦

વજ્જર—જે સ્વર, વ્યંજન કે શબ્દનો આદેશ કરવામાં આવે છે તે સ્વર, વ્યંજન કે શબ્દ તથા આદેશ એ વચ્ચે અક્ષરયોજનાની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ જાતનું સામ્ય હોવું જોઈએ. સામ્ય જ્યાં ન હોય ત્યાં આદેશ કરવાની પ્રથા ભાષાશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે યુક્તિયુક્ત નથી. 'પ્રાકૃત વ્યાકરણ'માં [૮૧૪૪]-જણાવેલ છે કે કથ ને સ્થાને વજ્જર, પજ્જર, ડણ્ણલ વગેરે આદેશો થાય છે આમ ગમે તે શબ્દને સ્થાને ગમે તે જાતનો આદેશ કરવાની પ્રથા કેંડ પાણિનિના સમયથી ચાલતી આવે છે એટલે દરેક વૈયાકરણ એ પ્રથાને અનુસરીને આદેશોનું વિધાન કરતો આવ્યો છે અને આચાર્ય હેમચંદ્રે પણ એ જ પ્રથાને અનુસરીને ધાતુઓના આદેશોનું વિધાન કરેલ છે પણ કથ અને વજ્જર, કથ અને ડણ્ણલ એ એ વચ્ચે અક્ષરની દૃષ્ટિએ કે સ્થાન પ્રયાતની અપેક્ષાએ કોઈ સામ્ય નથી તેથી વજ્જર, પજ્જર વગેરે કથ ના આદેશો છે એમ સમજવાને બદલે વજ્જર, પજ્જર વગેરે કથ ના પર્યાયવાચક ધાતુઓ છે એમ સમજવું આવની વિચારસરણી પ્રમાણે વધારે ઉચિત છે. હૈમ સંસ્કૃત વ્યાકરણનાં આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાઠના સૂત્ર ૨ જાથી તે સૂત્ર ૨૫૯ સુધીમાં આ આદેશરૂપ ધાતુઓનો નિર્દેશ છે,

પૃ૦ ૫ પ૦ ૩૦

અલંકારચંડામણિ—આચાર્ય હેમચંદ્રે 'કાવ્યપ્રકાશ'ની જેવા અલંકાર શાસ્ત્રનો એક મોટો ગ્રંથ 'કાવ્યાનુશાસન' નામે બનાવેલો છે. જેમાં મૂળ સૂત્રો છે અને તેના ઉપર આચાર્યે પોતે બનાવેલી 'અલંકારચૂડામણિ' નામની વૃત્તિ પણ છે. આ પુસ્તક શ્રી. મહાવીર જૈન વિદ્યાલય દ્વારા સારી રીતે સંપાદિત કરાવીને પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. અહીં પ્રસંગવશાત્ એ પણ જણાવવાનું જરૂરી છે કે કંઈશાસ્ત્રરૂપે આચાર્યે 'કાંઠોનુશાસન' પણ રચેલું છે અને એ પણ પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે.

પૃ૦ ૬ પંક્તિ ૪ અતિવ્યાપ્ત—

પૃ૦ ૭ પંક્તિ ૬ અતિવ્યાપ્ત—

એકસ તત્વનિરૂપક શાસ્ત્રમાં વસ્તુના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા વસ્તુનું લક્ષણ આંધવામાં આવે છે, જે વસ્તુના સ્વરૂપનું લક્ષણ આંધ્યું હોય તે વસ્તુ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુને એ લક્ષણ લાગુ ન પડવું જોઈએ પણ માત્ર લક્ષ્ય વસ્તુને જ લાગુ પડે એવું હોવું જોઈએ. જો લક્ષણ એવું ન હોય અને અલક્ષ્ય વસ્તુને પણ લાગુ પડે એવું હોય તો તે લક્ષણને અતિવ્યાપ્ત નામનો દોષ લાગુ પડે છે અને જે લક્ષણ લક્ષ્યવસ્તુને પુરું લાગુ ન પડે એવું હોય તો તે લક્ષણ અવ્યાપ્ત કહેવાય છે તથા જે લક્ષણ લક્ષ્ય વસ્તુને જ ન લાગુ પડે તેવું હોય તો તે લક્ષણને અસંભવ દોષપાત્ર ગણવામાં આવે છે. જે લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત અવ્યાપ્ત અને અસંભવ દોષ વગરનું હોય તે જ ખરું લક્ષણ—સલક્ષણ ગણાય છે. વિશેષ સ્પષ્ટતા સારુ કહેવું જોઈએ કે કોઈ એમ પુછે કે ગાયનું શું લક્ષણ છે ? તેના ઉત્તરમાં કોઈ એમ કહે કે જે શિંગડાવાળું પ્રાણી હોય તેને ગાય સમજવી. તો આ લક્ષણ ગાયને તો લાગુ પડે છે, ઉપરાંત બકરી, ઘેટાં, હરણ વગેરેને પણ લાગુ પડે છે માટે ગાયનું આ લક્ષણ ખરાબર નથી પણ અલક્ષ્ય એવાં 'ઘેટાં' 'બકરી' વગેરેનાં પણ લાગુ પડતું હોવાથી તે અતિવ્યાપ્ત છે માટે 'શિંગડાવાળું' લક્ષણ ગાયને માટે સલક્ષણ ન કહેવાય. બીજો કોઈ એમ કહે કે જે ગોત્વર્ધર્મવાળું હોય અને શ્યામ હોય તે ગાયનું લક્ષણ છે. તો આ લક્ષણ ધોળી કે રાતી ગાયને લાગુ પડતું નથી એટલે લક્ષ્યના સમગ્ર ભાગને અંધ એવું નથી માટે અવ્યાપ્ત છે એથી આ પણ સલક્ષણ નથી. કોઈ એમ કહે કે 'મગનચારિત્ર'—'આકાશમાં અદ્ધર ચાલવું' ગાયનું લક્ષણ છે. તો આ લક્ષણ તો ગાયમાં કદી સંભવતું જ નથી એટલે અસંભવ દોષવાળું છે એથી આ પણ સલક્ષણ નથી. હવે ગાયનું ખરું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે—જ્યાં ગોત્વર્ધર્મ હોય અને ગજાની નીચેના ભાગમાં કંબળ જેવો લટકતો દેહ-ભાગ હોય—ગળકંબળ—હોય તે ગાયનું લક્ષણ છે. હવે વિચાર કરતાં—માલુમ પડે છે કે આ લક્ષણ ગાયનું ખરું સ્વરૂપ બતાવે છે માટે સલક્ષણ છે. આ લક્ષણ અતિ-વ્યાપ્ત નથી—ગાય સિવાય બીજા ક્યાંય રહેતું નથી, અવ્યાપ્ત નથી—ગાયના સમગ્ર જીવનમાં ખરાબર રહે છે અને ગાયમાં આ લક્ષણ ખરાબર ઘટે છે માટે અસંભવ દોષયુક્ત પણ નથી આ પ્રકારે દેશીપ્રાકૃતનું એવું લક્ષણ બતાવવું જોઈએ કે જે અતિવ્યાપ્ત ન હોય તેમ અવ્યાપ્ત કે અસંભવ દોષવાળું પણ ન હોય. દેશ્ય અથવા દેશી એટલે 'અનેક દેશમાં પ્રચલિત તળપદી ભાષા,' દેશ્ય પ્રાકૃતનું આવું લક્ષણ આંધવામાં આવે તો આ લક્ષણ દેશ્ય પ્રાકૃત ઉપરાંત જે બીજી તળપદી ભાષાઓ છે તેમને પણ લાગુ પડે છે તેથી આ લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત ગણાય. એથી

આ લક્ષણ દેશ્ય પ્રાકૃતનું સહજલક્ષણ ન કહેવાય. માટે જ અંચકાર આચાર્ય દેશ્ય પ્રાકૃતનું સહજલક્ષણ આ નીચેની ગાથામાં બતાવે છે -

જે ભાષા પ્રાકૃત ભાષાના એક એક વિશેષ ભાગરૂપ છે અને અનાદિ કાળથી પ્રાકૃતરૂપે પ્રવૃત્ત થયેલી હોય તેનું નામ દેશ્ય પ્રાકૃત અથવા દેશી પ્રાકૃત. આ લક્ષણ દેશી પ્રાકૃતનું સહજલક્ષણ છે અને તેમાં અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ કે અસંભવ એ ત્રણ દૂષણોમાંનું એકે દૂષણ નથી.

પૃ૦ ૬ પંકિત ૨૦ મગ્ગા-મરાડી-મગ

પૃ૦ ૬ પંકિત ૨૧ હિંગ-‘ચિજ્ઞ’ શબ્દનો અર્થ ‘વિટ’ થાય છે અને વિટ નો અર્થ ‘કામુકાનુચર’ એ રીતે અમરકોશમાં બતાવેલ છે. પ્રસ્તુતમાં આ હિંગ’ શબ્દ અને ‘ચિજ્ઞ’ શબ્દની સરખામણી અભિપ્રેત છે. ચિજ્ઞ-સિમ્મ પ્રાકૃત ‘સિમ્મ’ શબ્દને ‘હિંગ’ શબ્દ મળતો આવે છે અને અર્થની અપેક્ષાએ પણ ‘સિમ્મ’ શબ્દ વિશેષ નિકટનો છે. અનુસ્વારના વધારા સાથે ‘સ’ નો ‘હ’ ઉચ્ચાર થવાને કારણે ‘હિંગ’ શબ્દ અનેલ જણાય છે.

પૃ૦ ૬ પંકિત ૨૩ ‘વઢમૂઢ’-મંસ્કૃત વઢમૂઢ પ્રા૦ વઢમૂઢ. વઢં મૂઢઃ વઢમૂઢો-વઢપણે મૂઢ.

સંગ્રહમાં બતાવેલા શબ્દોની

વ્યુત્પત્તિસૂચક નોંધોનું પ્રાસ્તવિક

જે શબ્દની જે વ્યુત્પત્તિ બતાવવામાં આવી હોય તે વ્યુત્પત્તિને અનુસરીને જે શબ્દ અર્થને જણાવતો હોય તે જ એવો વ્યુત્પત્તિઅનુસારી અર્થવાળો શબ્દ ખરી રીતે સાચી વ્યુત્પત્તિવાળો ગણાય છે અને એ સિવાયની બીજી બીજી કલ્પિત વ્યુત્પત્તિવાળા શબ્દો ભલે વ્યુત્પન્ન ગણાય પણ તેઓ ખરી વ્યુત્પત્તિવાળા નથી. આ જોતાં સાચી વ્યુત્પત્તિવાળા શબ્દો બહુ ઓછા છે અને જે શબ્દોને વ્યુત્પન્ન માનવામાં આવે છે તેમાંનો બહુ મોટો ભાગ કલ્પિત વ્યુત્પત્તિવાળો છે. આ બાબત ખુદ આચાર્યશ્રીએ જે ખુલાસો આપેલ છે તે આ પ્રમાણે છે—

“મૂઢ-યૌગિક-મિશ્રાણાં નામ્નાં માર્ગાં તનોમ્યહમ્ । (પ્રથમ શ્લોક)

૩૬ શબ્દોનો, મૌગિક શબ્દોનો અને મિશ્ર શબ્દોનો સંગ્રહ કરું છું.

વ્યુત્પત્તિરહિતાઃ શબ્દાઃ-રૂઢાઃ-આલ્પજ્ઞ-આદયઃ । (દ્વિતીય શ્લોક)

જે શબ્દો વ્યુત્પત્તિ વગરના છે તે શબ્દોને ૩૬ સમજવા. જેમકે-આખંડલ, મંડપ વગેરે.

૧ યત્ર સંમિલ્ય લોકા મળ્ઢં વિવન્તિ સ મળ્ઢપઃ-લોકો ન્યાં ભેગાં મળીને મંડ-માલ-સર્વરસાગ્ર-પીએ તે મંડપ-આ વ્યુત્પત્તિ જોતાં મળ્ઢપ શબ્દ વ્યુત્પત્તિ વાળો છે. એમ કેમ ન કહેવાય ?

જે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ માત્ર ધાતુ અને પ્રત્યયના વિભાગને બતાવવા પુરતી છે પણ શબ્દના વાચ્ય અર્થ સાથે તે વ્યુત્પત્તિ કરી સાક્ષાત સીધો સંબંધ ધરાવતી નથી તે શબ્દો વ્યુત્પત્તિ રહિત છે અને એમ છે માટે જ તે શબ્દો ૩૬ છે આખંડકની વ્યુત્પત્તિ—આલ્ખલ્યતિ इति आल्लखलः ખંડન કરે—તોડે—ભાંગે તેનું નામ આખંડલ. (આખંડલ શબ્દ ત્રિફક્ત ના નિર્ધાતુકાંડમાં આવે છે. ‘આમિ-મુલ્યેન અવસ્થિતઃ યઃ સ્વપ્નયતિ મેઘાન્ સઃ આ પ્રમાણે નિર્ધાતુકારે આખંડલ પદનું નિર્વાચન કરેલું છે. (પૃ ૨૦૫) આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ખંડન કરનારો જે હોય તેને ‘આખંડલ’ શબ્દના અર્થમાં લેવો જોઈએ પણ એમ નથી. માત્ર ‘ઈદ્ર’ અર્થને જ આખંડલ શબ્દ સૂચવે છે એટલે આખંડલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તેના મૂળ ધાતુ અને પ્રત્યયને સૂચવવા પૂરતી છે પણ અર્થની દૃષ્ટિએ એ વ્યુત્પત્તિ કોઈ રીતે કામની નથી જે કે ઈદ્ર શત્રુઓનું ખંડન કરનારો છે માટે આખંડલ કહેવાય છે પણ બીજા પણ એવા છે જેઓ શત્રુઓનું ખંડન કરે છે છતાં આખંડલ કહેવાતા નથી—એ અપેક્ષાએ આખંડલ શબ્દ વ્યુત્પત્તિ વિનાનો છે. એ જ રીતે ગચ્છતિ इति गोः—ગો શબ્દમાં ગ્મ ધાતુ છે અને ઓ પ્રત્યય છે એમ આ વ્યુત્પત્તિ સૂચવે છે. જે ગતિ કરે તે ‘ગો’ કહેવાય. આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે તો ગતિ કરનાર તમામ પ્રાણી ગો શબ્દના અર્થમાં આવવા જોઈએ પણ કોશકારો કે સાહિત્યકારો એવો વ્યવહાર કરતા નથી. તેઓ તો કહે છે કે શીંગડાંવાળું અને ગળાની નીચેના ભાગમાં કંબલ જેવા શરીરના અવમવને ધારણ કરનારું જે પ્રાણી હોય તેને જ ગો શબ્દના અર્થરૂપે સમજવું. આ અર્થ ગો શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે નથી તેથી ગો શબ્દ ૩૬ કહેવાય.

આ પ્રકારે જે જે શબ્દો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થ ન બતાવતા હોય તે તમામને ૩૬ અથવા દેશ્ય સમજવા. આવા શબ્દોનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત જુદું હોય છે અને વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત જુદું હોય છે. માત્ર ધાતુ અને પ્રત્યયનો વિભાગ કરવો તે આવા શબ્દોનું વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત છે. ગૈયાકરણો શબ્દો અંગે બે મત ધરાવે છે : કેટલાક કહે છે કે કોઈપણ શબ્દ અમુક ધાતુ દ્વારા નિપજેલ છે એમ નથી—શબ્દો એમ ને એમ અનાદિકાળથી તે આજ સુધી ચાલ્યા આવેલા છે અને એ જ રીતે ભવિષ્યમાં ચાલતા રહેવાના છે. તથા જેમ જેમ નવી નવી વસ્તુઓ દુનિયામાં પેદા થાય છે, તેમ તેમ તે તમામ નવી નવી વસ્તુનાં નામો પણ પેદા થાય છે એટલે એવા નવા નવા શબ્દોપણ ભવિષ્યમાં પેદા થયા કરવાના છે અને એ પ્રકારે ભવિષ્યમાં શબ્દોનો પ્રવાહ ચાલુ રહેવાનો છે. એટલું ખરું કે તે તે શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં કાળે કાળે પરિવર્તન થયા કરવાનું. આ પરિવર્તન ખેલનારાઓને આભારી છે. તથા એ ઉપરાંત ખેલવાનાં સ્થાનોમાં વિકાર કે ઊણપ, અજ્ઞાન ઉચ્ચારણમાં ખેલણ તથા પ્રાકૃતિક હવા-પાણીની જે અસર શરીર ઉપર થાય

છે તે, બીજી બીજી ભાષા યોગ્યનારાઓનો સહવાસ, રાજ્ય, રાજ્યકાંતિ વગેરે અનેક કારણો શબ્દના ઉચ્ચારણોનાં પરિવર્તનનાં છે. આ મત પ્રમાણે કોઈ પણ શબ્દ વ્યુત્પત્તિવાળો નથી.

બીજો મત એમ કહે છે કે—‘નામ ચ ધાતુજમ્’ અર્થાત્ નામમાત્ર ધાતુ દ્વારા નિપજ્ઞ છે. એવો મત શાકટાયન નામના ધણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જોવાઈ શકે છે. આ વૈચકરણ પાણિનિ કરતાં પૂર્વે થયેલ છે એથી આ મત ધણો પ્રાચીન છે. આ મત પ્રમાણે નામને ધાતુ દ્વારા નિપજ્ઞવવામાં આવે છે અર્થાત્ અમુક ધાતુને અમુક પ્રત્યય લગાડવાથી નામ પેદા થાય છે. આ રીતે જોતાં નામની વ્યુત્પત્તિ તો જરૂર થવાની પણ વ્યુત્પત્તિને અનુસરોને નામ અર્થને ભાગ્યે જ બતાવે છે એટલે આ વ્યુત્પત્તિ માત્ર ધાતુ અને પ્રત્યયનો વિભાગ બતાવનારી છે પણ અર્થને અનુસરનારી નથી એટલે આવા કદિપત વ્યુત્પત્તિવાળા શબ્દો પણ અર્થાનુસારી વ્યુત્પત્તિ વગરના હોવાથી રૂઢ ગણાય અને રૂઢ શબ્દો વ્યુત્પત્તિ રહિત કહેવાય છે. એટલે ધાતુથી નિપજ્ઞનારા શબ્દો પણ વ્યુત્પત્તિને અનુસારે અર્થભેદ નહીં કરનારા હોવાથી વ્યુત્પત્તિરહિત જ ગણાય. આ અંગે આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રજી સંવાદક વચન આ પ્રમાણે છે.—

“પ્રકૃતિ-પ્રત્યયવિભાગેન અન્વર્થવર્જિતા વ્યુત્પત્તિરહિતાઃ શબ્દાઃ રૂઢા इति । आखण्डल आदयः इति उदाहरणम् । न हि अत्र प्रकृति-प्रत्ययविभागेन व्युत्पत्तिः अस्ति । शाकटायनमतेन रूढा अपि शब्दा व्युत्पत्तिभाजः तथापि वर्णानुपूर्वीविज्ञानमात्र-प्रयोजना तेषां व्युत्पत्तिः न पुनर अन्वर्थार्थप्रवृत्तौ कारणम् इति रूढा अव्युत्पन्नाः एव” ।— અભિધાનચિન્તામણિ, શ્લો. ૨-૫૩.

જે યૌગિક શબ્દો છે તેમની વ્યુત્પત્તિ અર્થને અનુસરનારી હોય છે એટલે તે શબ્દો ખરા અર્થમાં વ્યુત્પત્તિવાળા છે. કેટલાક શબ્દો ક્રિયાના સંબંધથી અને સ્વરવામિભાવ વગેરે વિવિધ સંબંધને લીધે પ્રવૃત્ત થાય છે તે બધા મૌલિક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, સાર્થક હોય છે.

ક્રિયાસંબંધ શબ્દો—સજ્જિતિ इति कृष्ण-सर्जन કરનાર હોય તે જ સ્પષ્ટ કહેવાય, બીજો નહીં.

પચતિ इति पाचक—પચન કરનાર-રાંધનાર હોય તે જ પાચક, બીજો કોઈ નહીં—આવા શબ્દો ક્રિયાના સંબંધથી વ્યવહારમાં આવે છે.

ગુણસંબંધ શબ્દો—નીલકણ્ઠ-જેનો કંઠ નીલ છે તે નીલકંઠ એટલે સંકર અથવા મોર.

વિદિષ્ટ સંબંધ સંબંધ શબ્દો—મુવં પાતિ इति भूपः—જે જમીનની રક્ષા કરે તે ભૂપ-રાજા. આ શબ્દમાં મૂ સાથે સ્વામીપણાનો સંબંધ છે. એ જ રીતે મૂમિ-પાલ, પૃથ્વીપાલ વગેરે. જેનો સ્વામીપણાનો સંબંધ ભૂ સાથે કે મૂમિ સાથે ન હોય

તે ભૂપ કે ભૂમિપાલ કદી પણ ન કહેવાય. આ શબ્દ સ્વામિત્વ સંબંધને સૂચવે છે તેમ જલધર શબ્દ જલના ધારકપણાના સંબંધનો સૂચક છે. વૃષવાહન શબ્દ વૃષના વાહકપણાના સંબંધનો સૂચક છે. નૃપકાન્તા, નૃપવધૂ, નૃપપ્રિયા વગેરે શબ્દો પતિપણાના સંબંધથી વ્યવહારમાં પ્રચલિત છે. આરા બીજા અનેક સંબંધો છે જેને લઈને શબ્દોનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ થાય છે. આ બધા યૌગિક શબ્દો છે અને તે વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થને અનુસરનારા-અર્થના ઓધક-હોવાથી ખરી રીતે વ્યુત્પત્તિવાળા છે.

અહીં જે શબ્દો વિશે વ્યુત્પત્તિસૂચક નોંધો કરવાની છે તેમાં ૩૬ શબ્દો પણ છે અને યૌગિક શબ્દો પણ છે. જે કે દેશી શબ્દો વિશે આવો કોઈ વિભાગ કોઈ દેશીશબ્દસંગ્રહકારે અતાવેલ નથી છતાં અહીં આવા વિભાગને ધ્યાનમાં રાખીને વ્યુત્પત્તિલક્ષી નોંધો લખવાની છે. આ નોંધમાં ઉણાદિ પ્રકરણનો આશ્રય લઈને નોંધો આપવાની છે તથા “ઘાતવઃ અર્થાન્તરેડવિ” ૧૮ ૧ ૪ ૧ ૨૫૯ ૧ અથવા “ઘાતવઃ અનેકાર્થાઃ” (અર્થાત્ “ઘાતુનો જે અર્થ અતાવેલ છે તે કરતાં તેનો બુદ્ધો અર્થ” પણ થાય છે) અથવા “ઘાતુના અનેક અર્થો છે” વૈમાકરણોએ કરેલ-દર્શવેલ-એ વિધાનને તથા “શબ્દાનામ્ અનેકોડર્થઃ” એટલે શબ્દોના અનેક અર્થો છે એ વિધાનને પણ લક્ષ્યમાં રાખીને સરખેસરખા શબ્દો આપવાની રીત સ્વીકારેલ છે અને યૌગિક શબ્દોમાં પૂર્વોક્ત ગુણ ક્રિયા વગેરેના સંબંધને ધ્યાનમાં રાખીને પણ લખવાતું છે. આ સંગ્રહમાં મૂળ ઘાતુ અને પ્રત્યયનો વિભાગ કરી શકામ એવા જે શબ્દો યૌગિક જેવા માલૂમ પડ્યા છે તેવા શબ્દો વિશે જ નોંધ આપેલ છે. બીજા શબ્દો વિશે નહીં આ હકીકત તે તે શબ્દોની નોંધમાં વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ જશે. આ નોંધમાં ‘વૃષોદરાદયઃ એવા સર્વ વ્યાકરણ પ્રસિદ્ધ નિયમનો તે વારંવાર આશ્રય લેવામાં આવેલ છે તથા જાન્દસની રીત એટલે बहुलम् ના પ્રકારનો પણ સર્વત્ર જ્યાં જરૂરત જણાઈ ત્યાં આશ્રય લીધેલ છે. જ્યાં જ્યાં વ્યુત્પત્તિ અંગે સંવાદક પ્રમાણ્ય મત્યાં ત્યાં અનેક સ્થળોમાં સંવાદક વચન આપવા સાથે તેમના સ્થાનનો નિર્દેશ કરેલ છે તથા કેનાદયઃ એટલે ઉણાદિ પ્રકરણનાં સૂત્રોનો પણ વિશેષતઃ ઉપયોગ કરેલ છે. પાણિનીય વ્યાકરણમાં ડગાદયો बहुलम् ડાડાદા સૂત્ર કુંદતા પ્રકરણમાં છે. પ્રાચીન વૈમાકરણોએ કલ્પેના સૌત્ર ઘાતુઓનો પણ ઉપયોગ કરેલ છે ત્યાં પ્રા. સૌ. એવો સંકેત જણાવેલ છે. અને જ્યાં સૌત્રઘાતુ નવે કલ્પેલ છે ત્યાં કેવળ સૌ. જણાવેલ છે.

૧ આતું સૂત્ર પાણિનીય વ્યાકરણમાં ૬૩૧૨૦૯૧ છે.

૨ આ સૂત્ર સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાં પાંચમા અધ્યાયના બીજા પાદતું ઉક્તું સૂત્ર છે અને તે કુંદત પ્રકરણમાં છે.

व्युत्पत्तिसूचक नोंध

व्युत्पत्ति भाटे आ नीचे नोंधिला शब्दोनो क्रम आ प्रमाणे छे—

प्रथम देश्य शब्द आपेक्ष छे, पछी तेनो समान प्राकृत शब्द आपेक्ष छे
अने पछी तेनो समान संस्कृत शब्द आपेक्ष छे.

गाथा ५

अज्ज-अज्ज-आर्य-आरात् पापकेभ्यः कर्मभ्यः यातः आर्यः, अरणीयः गम्यः
वा अमर० अलिधानयि०. धा० ऋ+ध्यण् प्रत्य०=आर्य । पापक्षमेधी दूर गयेस
होय ते आर्य अथवा पासे ऋ.ने संग करवा योव्य जे होय ते आर्य.

अर्थ-स्वामी-सिद्धहेम पा१।३।३। स्वामी-भासिक के पृथिवना अर्थनो
सूचक अर्थ शब्द 'निरुक्तनिघंटु' मां पणु अनावेक्ष छे.

अल्ल-अल्ल-कल्य-“कल्यं प्रभातम्-अमर० अलि० यि०. “कल्यं प्रभाते
हेमअनेकार्थ०. कल्य शब्दना आदिना क नो लोप करवाथी देश्य अल्ल शब्द
साधी शक्य छे. प्राकृत शब्दोनो आदिना व्यंजननो पणु क्वयित् क्वयित् लोप
थाय छे. सिद्धहेम० ८।१।१७७

अणु-अणु-अणु-अण्+उ=अणु. अणुः रत्नकादिश्च धान्यविशेषः (उल्लादि०
७१६) अणुः त्रीहि-अल्पयोः हेमअनेकार्थ०. अणति पर्दति अनेन वा-अमर० अण्
शब्दे. अन्यते जीव्यते अनेन अन्+उ=अणु-अणु-अन् प्राणने.

अंक-अंक-अङ्क । अञ्च्+अ=अङ्क अलिधान०. “अङ्कः अन्तिक-आगमोः”
हेम अनेकार्थ०

अल्ला-अल्ला-अल्ला-अलति वत्सम् अल्ल+ल+आ=अल्ला (उल्लादि० ४६५)
अली भूषणे. हे अल्ला !-हे मातः सिद्ध हेम० १।४।४२। ‘अली भूषणादौ अस्य मिल्ल-
अच्छमल्ल०’ (उल्लादि० ४६४) इति निपातनात् ले प्रत्यये अल्ला-सिद्धहेम न्यास.

अव्वा-अव्वा-अव्वा-अवति बालम् कुटुम्बं वा अव्वा-अव्+व+आ=
अव्वा-अम्बा-(पृथो०) अव रक्षणे

अम्मा-अम्मा-अम्मा-अम्बा-अमति बालम् कुटुम्बवात्सल्यं वा अम्+म+आ=
अम्मा (पृथो०) अम् गतौ

गाथा ६—

ગાં ૬—અક્ક-અક્ક-આસ્વ્ય । આસ્વાતિ સંદેશમ્ આસ્વ્યઃ આ+સ્વા+અ ।
સિદ્ધહેમં ૫।૧।૫૬। સ્વા પ્રકથને.

અક્કા-અકા-અક્કા-અર્કા । અક્+ક+આ=અક્કા (ઉચ્ચાદિં ૨૬) અક્ક
કુટિલાયાં ગતૌ । અક્કેહ-અર્કયતિ-પૂજયતિ ભ્રાત્રાદિકમ્ અક્ક+અ+
આ-અક્કા-તથા અર્ક+અ+આ=અર્કા । “હે અક્કા” સિદ્ધહેમં
।૧।૪।૪૩। અર્ક પૂજાયમ્. મરાઠી ભાષામાં આ શબ્દ ‘બહેન’
અર્થનો સૂચક છે અને પ્રસિદ્ધ છે.

અક્કા-અકા-અક્કા-ભ્રાતુઃ ભ્રદ્રમ્ આસ્વાતિ ઇતિ આસ્વા-અક્વા-અક્કા ।
અપ્પ-અપ્પ-આપ્ર । આ સમન્તાત્ પ્રાતિ પૂરયતિ સંતતિગણસ્ય પોષણમ્
આ+પ્રા+અ । સિદ્ધહેમં ૧૫।૧।૫૬। પ્રા પૂરણે.

અપ્પ-અપ્પ-આત્મા । સિદ્ધહેમં ૮।૨।૫૧। કાઠિયાવાડી તળપદી
બોલીમાં આપા આતા અદા વગેરે શબ્દો ‘પિતા’ કે ‘પિતામહ’ અર્થના
સૂચક પ્રચલિત છે.

અહ-અહ-અઘ । અમ+ઘ (ઉચ્ચાદિં ૧૧૦) “અઘં દુઃખે” હૈમ અનેકાર્થં ।
અંગુટ્ટી-અંગુટ્ટી-અવગુણિઠ । કુણ્ઠ ગતિપ્રતિષ્ઠાતે આલસ્યે ચ અવ+કુણ્ઠ+
ઠ=અવગુણિઠ (ઉચ્ચાદિં ૬૦૭) પૃષ્ઠો અથવા અવ+ગંઠ+ઠ=અવ-
ગુણિઠ (પૃષ્ઠો) સિદ્ધં ૮।૪।૧૨૦। અથવા અવગુણિઠ શબ્દમાં અનો
અં નો, વ નો લોપ કરી અંત્ય ણિને બદલે ઠિટ કરવો (પૃષ્ઠો)

અગય-અગય-અગદ । અમ+ગદ=અગદ । અગદ એટલે રોગ વગરનો-
અસુરોને રોગ હોતો નથી એવી પ્રસિદ્ધિ છે.

અયક્ક-અયક્ક-અતર્ક્ય અથવા અતર્ક । અસુરોની બાબત કોઈ તર્ક
ચાલતો નથી.

અયગ-અયગ-અયાગ-અયગ-અનયાગ-યજ્ઞ નહીં કરનારો-અસુરો યાગ-
યજ્ઞ-ના વિરોધી છે.

અથવા ન યજતિ ઇતિ અયગઃ (પૃષ્ઠો) યજ્ઞ+અનયાગ, ન+યાગ=અયગ ।

ગાં ૬ વૃત્તિ—^૧[અહ-અહ-અવટ । નિરુક્તાનિધંટુમાં પૃં ૨૪૨માં ‘કૂવા’ના
ને પર્યાય શબ્દો ગણાવેલ છે તેમાં અવટ શબ્દ છે. સિદ્ધહેમં ૮।૧।૨૭૧।
સૂત્રમાં પણ આ શબ્દ છે. “અવન્તિ અસ્માત્ અવ્+અટ-અવટઃ”-અમરં
અભિધાનચિન્તાં તથા ઉચ્ચાદિ ૧૪૨.

૧ [] આવા ચોરસ કાઠિંસમાં ને શબ્દો ગણાવેલ છે તે મૂળ-
ગાથાના નથી પણ ગાથાની વૃત્તિના છે એમ સમજવું.

अण-अण-ऋण । ऋ+ण-डिष्ठा० १८३

अण-अण-नञ् अन् पाणिनिसूत्र ६।३।७४। सिद्धडेभ० ८।२।१८०।

अइ-अइ-अधि ।]

गा० ७—अंकेलि-अंकेलि-कङ्केलि । “अशोकः कङ्केलिः कम् उदकम् केलति मञ्छति कङ्केलिः स्त्रीलिङ्गः । यत् अमरशेषः—स्त्रियां तु अशोके कङ्केलिः—पृषोदरादिस्वात्”—अभिधान० । क+केल-कङ्केलि । पृषो० । केल् चलने-गतौ । हैमनिघंटुशेष । आदिना कनो लोप थवार्थी अंकेलि.

अन्नाण-अन्नाण-कन्यादान । कन्या+दान=कन्या+आण=कन्याण-अन्नाण । आदिना कनो लोप.

अंबुसु-अंबुसु-अम्बुसू=अम्बु+सू+क्विप् । सू प्रसवे । अम्बुसू-धूभाडा-ञे प्राप्ती धुभाडा ञेवा रंजवाणुं डेय ते.

अंकिय-अंकिय-अङ्कित-अङ्क+इत्=अङ्कित-भोगो, ञे भोगाभां डेय ते. भोगाभां डेय त्त्यारे ञ परिरेल थाय.

अवरुंडिय-अवरुंडिय-अवरुंडित—अव+रुंद्, अव+रुंधू अव+रुण्ड्+इत्-अवरुण्डित । (पृ०) रुंद् शब्दे अथवा रुंधू आवरणे ।

गा० १२—अणप्प-अणप्प-अनर्प्य-अर्प्य-आपवा योऽय्. अन्+अर्प्य=अनर्प्य-गमे तेने आपवा योऽय् नहीं. अर्प+य=अर्प्य-मूण धातु ऋ गतौ ।

अक्कोड-अक्कोड-बोक्कड-बर्कर-‘बोक्कड’ शब्दमांना बनेो ओ कभां भगवार्थी को अने आदिना ब नेो लोप थवार्थी अक्कोड । बोक्कड-बक्कोड-अक्कोड (देशीशब्दसं० पवर्गनेो शब्द गा० ५५८)

असारा-असारा-असारा—अ+सारा-सं० “निस्सारा—” अम२० “कदलीनिस्सारा”—हैमनिघंटुशेष.

अवार } - अवार-अवहार-अव+ह+घञ् । “अवहारः उपनेतव्यद्रव्यम्”—
अवारी } हैमनिघांतु० पृ० । अवहार-लर्ध ञवा योऽय् वस्तु ञे स्थणे लर्ध
ञवा योऽय् डेय ते स्थण पणु अवहार. (लक्षाणु)

गा० १३—अल्लल-अल्लल-अल्लल-आ+लल्+अ=आलल-अल्ल-आललति विलसति अल्ललो मयूरः । लङ् विलासे । “नृत्यप्रियः....खिलखिलः....मेघनादानुलासकः”—अभि० यिं०

अलंप-आलप-आलम्प-आलपति प्रभाते ‘कुक् कुक्’ इति करोति-आलम्प-पृषो० । लप्+अ । लप् व्यक्ते वचने ।

रफ गतौ, आरम्भति-शनैः शनैः गच्छति-आरम्भ-अल्प-पृषो०।
 आरमते-आरम्भ । रम्+प । रम् क्रीडावाम्-उष्णो० २६३।८।२।२५४
 अआलि-अआलि-अकालिन्-नास्ति कालः यस्य अकाल+इत् । तेने
 के।। नियत काल नथी ते अकालि. गु०लापा-अेलि अथवा डेलि-
 अेलि थवाने। के।। नियत काल नथी.
 अअंख-अअंख-अकाङ्क्ष-नास्ति काल्हा यस्य अकाङ्क्ष-।८।२।३। अथवा
 काङ्क्षति इति काङ्क्षः न काङ्क्षः अकाङ्क्षः । काङ्क्ष्+अ । काङ्क्ष् काङ्क्षायाम् ।
 अङ्गस्स-अङ्गस्स-अध्यास्य-अधि+अस्+ध्यन् । ८।२।२६।
 अणह-अणह-अनघ । न+अघ=अनघ ।

गा० १४—अंजस-अंजस-अञ्जस । “ऋजुस्तु प्राञ्जलः अञ्जसः”—अभि० थि०।
 अञ्जः अस्ति अस्य अञ्जसः-अञ्जग्+अ । अलि० । अञ्ज् व्यक्ति-
 म्रक्षण-गतिषु ।

अहाअ-अहाअ-आदाय-आदीयते रूपम् अस्मिन् आदायः-पृषो०।
 अंछिय-अंछिय-आच्छित । आच्छ्+इत् । आच्छ् आयामे ।
 असिअ-असिअ-असिक्-असिक्-‘क’ प्रत्यय ‘अल्प’ अर्थभां छे.
 अप्पज्ज-अप्पज्ज-आत्मध्य-आत्मानमेव ध्यायति आत्मध्यः । ध्या+अ=ध्य ।
 ध्या चिन्तायाम् । ८।२।२६ तथा ८।२।५१
 अत्थक्-अत्थक्-अस्थक्-स्था गतिनिवृत्तौ । स्थ १०६ लाववायक छे.
 बहुलम् ५।१।२ स्थ-स्थिति. स्थाने पदले प्रा०थक् ८।४।१६। न+
 थक्-अत्थक्-अस्थान

गा० १५—अककन्द-अककन्द-आक्रन्द-आ+क्रन्द+अ । क्षेत्रक्षणाय आक्रन्दति-
 उच्चैः शब्दान् करोति-आक्रन्दः । क्रन्द रोदन-आह्वानयोः ।
 अंबिर-अंबिर-अम्बीर-अंबनहर-पृषो० अथवा अम्+ईर=अम्बीर-अंबिर-
 उष्णो०, ४२२ तथा जम्बीर ।
 अवंग-अवंग-अपाङ्ग-“अपाङ्गौ नेत्रयोः अन्तौ”—अभ२० “अपकृष्टौ अङ्गौ
 अपाङ्गौ”—अभ२० । ८।१।२३१।
 अमय-अमय-अमृत-सिद्धहेम० ८।१।१२६।
 अमयणिगम-अमयणिगम-अमृतनिर्गम-अमृतस्य निर्गमः यस्मात् सः ।
 अहण्ण } - अहण-अर्दन-अर्दना यस्य अस्ति-अर्दना+अ ७।२।४६।
 अहण }
 अथवा अर्द्+अन पृषो० । अर्द् गति-याचनयोः ।

गा० १६—अंडअ—अंडअ—अण्डज—“मत्स्यः मीनः.....अण्डजः” अ३२०,
अभिधा० अण्डात् जायते अण्डजः—अण्ड+जन्+ड । ५।१।१७१।

अइर—अइर—अतीर—अतिशयेन ईरयति प्रेरयति अति+ईर्+अ=अतीर ।

अंबड—अंबड—अम्लट—अम्ल+ट=अम्लट=अम्+ल=अम्ल—उत्था० ४६२ ‘ट’
स्वार्थिक प्रत्यय ।

अलय—अलय—अलक—अलति भूषयति शरीरम्, अल्+अ=अल्+क=अलक ।
‘क’ स्वार्थिक प्रत्यय । अल् भूषण-पर्याप्ति-वारणेषु ।

अडणी—अडणी—अटनी—अट्+अन+ई । अट् गतौ ।

अलिया—अलिया—आलिका—“आलिका—सखी”—अभिधा० अलति आलिः
—उत्था० ६१६ आलि+क+आ=आलिका । अल् धातु ।

अत्थयारिआ—अत्थयारिआ—अर्थकारिका—अर्थस्य प्रयोजनस्य कार्यस्य कारिका=
अर्थकारिका—कार्यं करी आपनारी ।

गा० १७—अहर—अहर—अहर—न हरति=अहर । हृ+अ । हृ हरणे । लघं लघं
न शके ते अथवा

न हरति=अहर । घृ घरणे । धरी न शके—धारीषु करी न शके ।

अजुअ—अयुग—अयुग—अयुगपर्ण ने यदले अयुग—नेनां पांडां युग-
नेडीमां—मेकी संध्यावाणां—नथी ते अयुग—सरभावे—अयुक्पर्ण ।

अज्जअ—अज्जअ—आध्याय—आ+ध्वै+अ । ध्वै चिन्तायाम् । हितम् अहितं
वा आ मर्यादया ध्यायति आध्यायः । हितं के अहितनी ने चिन्ता राप्ते ।

अगिला—अगिला—आगला—आ+गला+अ । ग्लै हर्षक्षये । अगिला—।।२।१०६।
(पृषे।०) गु०ला० गिला—निं६ ।

अवण्ण—अवण्ण—अवर्ण । नास्ति वर्णः प्रशंसा यस्मिन् स अवर्णः ।
वर्ण+अ । वर्णं वर्णक्रिया—विस्तार—गुणवचनेषु ।

अण्णत्ति—अण्णत्ति—अ+आहसि—आहसि—अ+आ+ज्ञा+प्+ति । ज्ञा अव-
बोधने ।।२।४२।

अग्गहण—अग्गहण—अग्रहण—अह्+अन=अग्रहण । नास्ति ग्रहणं यस्मिन्
अग्रहणम्—अथवा आग्रहण—अग्गहण—निं६ ।

गा० १८—अयड—अयड—अवट—अव्+अट । “अवटः प्रपातः कूपश्च” उत्था०
१४२. लुथो ‘अड’ ।

अंधंधु—अंधंधु—अन्धान्धु—अन्ध+अन्धु । अन्+धु । “अनन्ति अनेन”
अ३२० । —ने वडे लोडे शुवे ते. अन्ध्+अ=अन्धयति—अ३२०
अन्ध दृष्टिपसं६ारे

अण्ड } -अण्ड-अनडुत्-अण्ड जेवे-पशु जेवे-आयारहीन. अथवा
अणाड } अणक-नीयुं-अधम, अपराध. जे नीची रीते अटति-२५डे अथवा
जे अपराधीमां भटके ते अणक+अट-अणकाट-अणयाड-“अणकम्
अवमम् अपराधोऽपि”-डैभर्त्तिगा० वृ०। अथवा अनार्थ-अणारिय (पृषो०)

अविणयवर-अविणयवर-अविनयवर । अविनयेषु विनयहीनेषु वरः प्रधानः
अविनयवर-अविनयीमां श्रेष्ठ.

अडया-अडिया-अटिका-अट्ट+अक । -स्वच्छंटे अटनारी-इरनारी-
१५३नारी. अट गतौ ।

अहवा-अहवा-अभव्या । न भव्या अभव्या ।

अडयणा-अडयमणा-अटकमनाः पृषो० २५कु भनवाणी-न्थां त्यां
२५३नारी-अट गतौ-अटम् एव अटकम्, अटकं मनः यस्याः सा ।

गा० १९-अघाण-अघाण-आघाण-आ+घ्रा+ण=आघाण ।

अण्णइअ-अण्णइअ-अन्वयित-अन्वय+इत-अन्वयित अथवा अन्नचित ।

अणिल्ल-अणिल्ल-अनैल । नीधुं डोवाथी नैल-अंधारुं. नास्ति नैलं
यत्र तत्-अनैलम्-अंधारा विनानुं.

अणोलथ-अणोलथ-अरुणोदय-पृषो० ।

अणुदवि-अणुदीई-अनुदीवि । दिव्+वि ङिष्ठा० ७०६ दीविः द्युतिमान् ।

अणुअल्ल-अणुअल्ल-अनुकल्य । शुभो गा० ५ अल्ल श०६.

गा० २०-अफुण्ण-अफुण्ण आपूर्ण । ८।४।२५। ८।४।२५९।

अहिसाय-अहिसाय-अभिसाय अथवा अधिसाय ।

अवडअ-अवडअ-अपदक । यस्य पदं नास्ति=अपदक-नद अटके गति-
जेने गति नथी अथवा जेने पण नथी-जे याकी शकतो नथी.

अवगूह-अवगूह-अपगूह ।

अवरिक्क-अवरिक्क-अपरिक्त । रिक्त-आती अथवा नवरो-काम वगरने,
तेथी अलटो अपरिक्त-रिक्त्+त । अथवा अ+प्र+रिक्त-अपरिक्त पृषो०

अणरिक्क-अणरिक्क-अरिक्त ।

गा० २० वृत्ति-[अच्छल-अच्छल-अच्छल-यस्मिन् छलं नास्ति-अच्छलम् । “छलं
छन्न-स्खलितयोः”-डैभ अने० छद्यति भिनत्ति छलम्-अभ२० अलि० यि० ।

छो+अल-ङिष्ठा० ४७१. छो छेदने

अलसी-अलसी-अलसी-अतसी-८।१।२११।

अग्वइ-अग्वइ-अर्घति ।

अलाहि-अलाहि-अलंहि । पृ३।०

अण्हइ-अण्हइ-अरनाति ।

अट्टइ-अट्टइ-अट्टति ।

अईइ-अईइ-अति+एति ।

अंचइ-अंचइ-आञ्छति । आञ्छ आयामे ।]

गा० २१-अवडिय-अवडिय-आपदित-आपदा संजाता यस्य आपदितः ।

अणुइअ-अणुइअ-चणकित । चणक+इत=चणकित-अणुइअ-(पृ३।०) आदि

०५०५०५ ८।५-८।१।१७७। चण्+अक । चण्यते दीयते चणकः-

अभ२० चणति दक्ष्यमानः-इत्यातो डोय त्यारे ने यणु यणु अया०

३३. चणू हिंसा-दानयोश्च । चणू शब्दे । पृ३।०

अंतोहुत्त-अंतोहुत्त-अन्तभूत-पृ३।०

अहिहाण-अहिहाण-अभिधान ।

गा० २२ -अवहेय-अवहेय-अवधेय ।

अवलिय-अवलिय-अवलित-अ+वलित-अवलित-अवणु-०।६५, अथवा

अपकृत-अवरिअ-अवलिअ-कृतात् अपगतम् । कृतम्-सत्यम् ।

अरिहइ-अरिहइ-अर्हति-८।२।१११।

गा० २३-अवल्य-अवल्य-अवल्य-आल्य तथा निलयनी पेठे. ली+अ । ली

श्लेषणे ।

अवहदूठ-अवहदूठ-अपहृष्ट अथवा अवहृष्ट । हृप्+त । हृप् तुष्टी ।

अणुसूया-अणुसूया-अनुसूता । सू+त । सू प्राणिगर्भविमोचने ।

गा० २४-अरिअल्लि-अरिअल्लि-अरिदल्लि-पृ० ।

अरिं दलयति=अरि+दल्ल+इन् । दल्ल विशरणे ।

अरिदारिन्-अरिं दारयति-विदारयति । दृ+इन् । दृ विदारणे

अवयाण-अवयाण-अवदान ।

अइणिय-अइणिय-अतिनीत् । अति+नी+त । णी प्रापणे ।

गा० २५-अहि विण्णा-अहि विण्णा-अधि विन्ना । अधिविन्दति अस्याम् अधिविन्ना=

अधि+विन्द्+न+आ-अधिविन्ना । “कृतसापत्निका अध्यूढा अधिविन्ना”-

अभ२० अलिधा०

अधिका वनिता अधिवनिता-अधिविन्ना पृ३।०

अलमल-अलमल-अलमल । अलम्+अल्+अ । अल भूषण-पर्याप्ति-
वारणेषु ।-साभाने पडोऽथी वणवाने सभर्थ

अणुसुत्ति-अणुसुत्ति-अनुस्रोतस् । स्रोतस्-प्रवाह । अनुकूलं स्रोतः-अनु-
स्रोतस् । “स्रोतः प्रवाहे”-डैभ० अने० । स्त्रु+तस् ङित्वा० ६७८ स्त्रु गतौ ।

गा० २६-अवदुअ-अवदुअ-अवदुक । “अवदुः गर्ते”-डैभ० अने० अक्+अदु-
ङित्वा० ७६२. अथवा अपदुक अथवा अवदुक । अपदूयते यस्मिन् अथवा
अवदूयते यस्मिन्-पृषो० अप+दु+क-अपदुक अथवा अव+दु+क-अवदुक ।
अपदूयते यस्मिन् अथवा अवदूयते यस्मिन्-पृषो० अप+दु+क-अपदुक
अथवा अव-दु+क-अवदुक । दु, द्रु गतौ ।

अवअण्ण-अवहण्ण-अवहन्य-अपहन्य-अवहन्यते यस्मिन् । अव+हन्+य ।
अप+हन्+य । योऽप्या वगेरे धान्य ऋभां ओधावाय.

अरलाया-अरलावा-अररावा-अरं क्षिप्रं रौति शब्दं करोति-ऋ लदी अवाण
करे ते. अरम्+रु+अ । रु शब्दे । पृषो०

अवअच्छ-अवअच्छ-अवकक्ष } - “कक्षापटः” अलिधा०
अपकक्ष }

गा० २७-अक्खलिय-अक्खलिय-आस्खलित । आ+स्खल्+इत् । स्खल् संचलने ।
अलीसअ-अलीसअ-हलीसक । “शाके हलीसकः” “हलिनं मङ्कते पृषो-
दरादित्वात् साधुः”-डैभ नि० मङ्क मण्डने । म अने स लभवाभां
सरप्पा डोवाथी आ शब्देथे थयेलो ङित्वाय छे. सागना वृक्षाने
आ पर्याय शब्दे छे.

अहिरीअ-अहिरीअ-अहीक अथवा अहीरिक “हीरा पिपीलिका-श्रियोः”-
डैभ अने० । ८।२।१०४। नास्ति हीः अथवा हीरा यस्य अहीकः,
अहीरिकः । ही लज्जायाम् ।

अगक्खंध-अगक्खंध-अग्रस्कन्ध । स्कन्धस्य अग्रम् । “स्कन्धः व्यूहे”-
डैभ अने०

गा० २८-अंगालिय-अंगालिया-अङ्गारिका-अङ्गालिका । “अङ्गारिका तु इक्षु-
काण्डे”-डैभ० अने०

अवरोह-अवरोह-अवरोह । अव+रुह्+अ । तुलनीय आरोह-नितंभ.

अवराह-अवराह-अपराध-अपर+अधः-भीन्ने नीथेने। साय

अवराध-अवर+अधः- ” ” ”

अवालुया-अवालुया-अपालुका । अप+आलुका-अपगतः आलुः श्लेष्मा
यस्याः सा अपालुका । आलुः श्लेष्मा-उल्लु।० ७२७. श्लेष्मा-३६

गा० २९-अगवेअ-अगवेअ-अप्रवेग ।

अहियार-अधियार-अधिकार । अधि+कृ+अ । कृ करणे ।

अदंसण-अदंसण-अदर्शन-नास्ति दर्शनं यस्य अदर्शनः । दृश्+अन ।
दृश् प्रेक्षणे ।

अप्पगुत्ता-अप्पगुत्ता-आत्मगुता । “आत्मना गुता स्पर्शाविषयत्वात्
आत्मगुता ।” “कपिकच्छूः आत्मगुता”-डैमनि०

गा० ३०-अवगद-अवगद-अवगत ।

अञ्झसिय-अञ्झसिय-अध्यसित-पृषो०

अणेकञ्झ-अणेकञ्झ-अनेकध्य-अनेकं ध्यायति, ध्या+अ । ध्यै चिन्तायाम्-
अनेकनुं चिंतन करनारे-अथण

अहिसिय-अहिसिय-आभीषित । आ+भीषित-भीषा संजाता यस्मिन् तत्-
भीषा+इत-भीषित-आ+भीषित-पृषो० । भी भये ।

गा० ३१-अवभायत्त-अवभायत्त-अभ्यावृत्त । अभि+आ+वृत्त । वृत्+त । वृत्
वर्तते ।

अवभक्खण-अवभक्खण-अभ्याख्यान । अभि+आ+ख्या+अन । ख्या
प्रकथने । “मिथ्याभियोगः अभ्याख्यानम्”-अभ२० अक्षिधा० ।

अगहण-अगहण-अग्रहण । नास्ति ग्रहणं यस्य । ग्रह्+अन । ग्रह उपादाने ।
लोको ऋतुं ग्रहणं न करे-आएर न आपे.

अंगुत्थल-अंगुत्थल-अङ्गुठल । अङ्गु+स्थल-अङ्गुः स्थलं यस्य । अङ्गुः
शरीरावयवः । अम्+गु उल्लु।० ७५८. स्थल-स्था+अल उल्लु।० ४७३.

गा० ३२-अवयार-अवयार-अवाचार-अवगतः आचारः-अवायार ।

अवतार-इक्षुदन्तपवनोत्सवाय अवतरन्ति लोका यस्मिन् समये-अव+
तृ+अ=अवतार । तृ तरण-प्लवनयोः ।

अवहड-अवहड-अवहत-अवहन्यते अनेन-अव+हन्+त । हन् हिंसा-
गत्योः-वे वडे ओधावाय ते साभेलुं-मुसव.

अंगुलिणी-अंगुलिणी-अङ्गुहलिनी-कङ्गुफलिनी - कङ्गु+फलिनी=कङ्गुफलिनी-
कङ्गुहलिणी-अंगुहलिणी-अंगुलिणी । आदिना कने। तथा अंहरना
सस्वर हने। लो।प.

अहिसंधि-अहिसंधि अभिसन्धि ।

गा० ३३-अहिवर्ण-अहिवर्ण-अधिवर्ण ।

अद्धजंघा-अद्धजंघा-अर्धजङ्घा ।

अज्जोलिया-अज्जोलिया-अध्यावलिका-अधिका आवलिका ।

गा० ३४-अइहारा-अइहारा-अतिभारा-अतिशयेन भाम् प्रकाशम् राति ददाति= अति+भा+र । रा+अ । रा दाने ।

अचिराभा=अचिर+आ+भा=अचिरेण शीघ्रम् आभाति-भा+अ । भा दीप्तौ । अचिराभा-अइराहा-अइहारा-आ व्युत्पत्तिर्भां र अने हने व्यत्यय इत्थानो छे ।

अद्धक्खिय-अद्धक्खिय-अर्धाख्यात-अर्ध+आख्यात । ख्या+त-पृषो० ।

ख्या प्रकथने ।

असंगय-असंगय-अंशुकक । अशू+उक । अशू व्याप्तौ-उल्ला० ५७ अवनोति शरीरं व्याप्नोति अंशुक+क । आ शब्दना अनुस्वारनुं स्थल षडलायेल छे । पृषो०

अद्धक्खण-अद्धक्खण-अर्धक्षण ।

अवत्तय-अवत्तय-अव्यक्तक ।

गा० ३५-अंतरिज्ज-अंतरिज्ज-अन्तरीय-अं६२ प६२वानुं ।

अहिकखण-अहिकखण-अहिकखण-अभिरख्यात-८।१।१७

अंतीहरी-अंतीहरी-अन्तिकहरी । अन्तिकं हरति-नयति-अन्तिकहरी-पासे लर्धं ननारी कनेो दोप, तिनेो दीधं पृषो०

अक्खवाया-अक्खवाया-अक्षपाता । अक्ष-शकट, पात-गति इत्थी. “अक्षः शकटे”-डैम अने० । न्यां शकट-गाडुं वगेरे वाहनो गति करे. आता-दिशा-निरुक्तानिधं८

गा० ३६-अवरिज्ज-अवरिज्ज-अपरीय-अ+पर+ईय ।

अहियल-अहियल-अभिज्वल-अहिजल=अहियल ।

अवलुया-अवलुया-अपरुजा-अप+रुजा । २ नो ल-सिद्धडैम २।३।१०४

अवठंभ-अवट्ठंभ-अपट्टंभ-८।२।३४

अवहाय-अवहाय-अवघात, अपघात-अथवा अवभाग

अवयरिय-अवयरिय-अपचर्या-अपचरिया-अवयरिय अथवा अपचरित-अवयरिय ।

गा० ३७-अंजणिया-अंजणिया-अञ्जनिका-ञे वृक्ष अंजन-आंजण्य-ञेपुं
 ३।११७ छे.

अंजणईस-अंजणईस-अञ्जनईषत् । अञ्जन+ईषत्-अंजणईस-पृषो०-
 आंजण्य ञेपुं ३।११७.

अंजणइसिया-अंजणइसिया-अञ्जन+ईषत्का=अंजणइसिया-पृषो०-सरखावो
 (तभावनो पर्याय-कालस्कन्ध) कालस्कन्ध-ञेने। स्केध-आग-डाणो-छे.

अंबसमी-अंबसमी-अपसमिता=अपकृष्टा समिता-अपसमिता-पृषो०

अत्रसमिया-अत्रसमिया-अपसमिता=अपकृष्टा समिता-अपसमिता-“गोधूम-
 चूर्णे समिता”-अभिधा०-अगरी गयेलेो धठेनेो लेट.

गा० ३७-वृत्ति-[अच्छोडण-अच्छोडण-आच्छोदन । “आच्छोदनं मृगव्यं स्यात्”
 आचोद्यन्ते त्रास्यन्ते प्राणिनः अत्र इति आच्छोदनम् । “चुदेः छत्वम्”-
 अ०भ० । आचोद्यन्ते प्राणिनः अत्र “आच्छोदनम्, पृषोदरादित्वात् चस्य
 छत्वम्”-अभिधा० ।

अलिंजर-अलिंजर-अलञ्जर । “अलंजरो महाकुम्भः” अलं जीर्यति=अलं
 (लिं)जरः-अ०भ० । अलं जरयति जलम्=अलिंजरः पृषो० “अलिंजरः
 स्यात् मणिकम्”-अ०भ० अभिधा० ।

अमिलाय-अमिलाय-अमिलात । “न म्लायति=अमिलातः-उ०शु० २०४ ।
 अमिलाते स्यात् अम्लातः-डैमनिधं दुशे० । अ०भ० । ध०व० नि० ।
 अपरिम्लानः...कुरण्टकः” अमिलात-ञे इरभाय नहीं ते. म्लै गात्र-
 विनामे । “गात्रविनामः कान्तिक्षयः”-माधवीयधा० ।

अच्छभल्ल-अच्छभल्ल-अच्छभल्ल । “अच्छ आभिमुख्येन भल्लते
 हिनस्ति अच्छभल्लः”-अ०भ० । अभिधा० ।

गा० ३८-अवकीरिय-अवकीरिय-अपकीर्ण } - अव+कीर+इत्=अवकीरिय
 अवकीर्ण }

कृ विक्रमे । “अवकीर्णम्”-अभिधा०

अंकुसइय-अंकुसइय-अङ्कुशक्ति-अङ्कुश+क+इत् ।

अवल्लावअ } अवल्लावअ }-अपलापक-अप+लाप+क । सिद्धैम० ८।२।६७
 अवल्लाव } अवल्लाव }-अपलाप-लप् व्यक्ते वचने ।

गा० ३९-अवपुसिअ-अवपुसिअ-अविपुसित । अ+वि+पुसित=विपुसित-विभक्त,
 अविपुसित-अविभक्त. पुस+त्=पुसित । पुस विभागे ।

अवच्छुरण-अवच्छुरण-अवक्षुरण }-क्षुर+अन=क्षुरण. क्षुर विखनने ।
 अपक्षुरण }

अच्छिबडण-अच्छिबडण-अक्षिपतन । अक्षि+पतन ।

अन्नोसरिय-अन्नोसरिय-अन्वपसृत । अनु+अप+सृत+त । सृ गतौ ।

८।१।१।७२।

गा० ४०-अवअक्खिअ-अवअक्खिअ-अपतक्षित । तक्ष् + इत = तक्षित
तक्ष् तनूकरणे

अवअच्छिअ-अवअच्छिअ-अवतक्षित ।

अज्झवसिअ-अज्झवसिय-अध्यवसित ।

असरासअ-असरासअ-असाराशय । -सार वगरन! आशयवाणे। पृषो०

असुरासअ-असुराशय ।-असुर ळेवा इर आशयवाणे।-पृषो०

अगण्डिगेह-अगण्डिगेह-आगण्डिगेह पृषो० । गण्डः “पौरुषयुक्तः पुरुषः”

उत्थु।० १६८

गा० ४१-अच्छिहरुल-अच्छिहरुल-अक्षिगृह- अक्षि+ग्रह- अच्छि+हर+हुल-
पृषो०-आंभ३प धरनी हिंसा करनार-आंभ३प धरभां भूयनार. हुल हिंसा-
संवरणयोः गतौ च ।

अच्छिवियच्छि-अच्छिवियच्छि-आच्छिविआच्छि । पृषो०

आच्छ आयामे ।

अडखम्मिय-अडखम्मिय-अतिक्षमित । अडखम्मिय-अडखम्मिय-पृषो०

अणुवज्जिय-अणुवज्जिय-अनुव्रजित-अनु+व्रज+इ+त ।

गा० ४२-अवभपिसाअ-अवभपिसाअ-अभ्रपिशाच-डेभ० अने०, अलिधान०
शिलोच्छ ।

अबुद्धसिरी-अबुद्धसिरी-अबुद्धश्री-अणुभशी श्री-लक्ष्मी-आवी पडे ते.
अथवा अद्भुतश्री.

अंगवल्लिज्ज-अंगवल्लिज्ज-अङ्गवलीय-पृषो० । वल् संवरणे ।

गा० ४३-अपारमग्ग-अपारमग्ग-अपारमार्ग ।

अपडिच्छिर-अपडिच्छिर-अप्रतीच्छक । अपडिच्छ्+इर-८।२।१४५

अगुज्झहर-अगुज्झहर-अगुह्यधर । अ+गुह्य+धर ।

गा० ४४-अवअणिअ-अवअणिअ-अवगणित ।

अभिन्नपुड-अभिन्नपुड-अभिन्नपुट ।

अणुबंधिय-अणुबंधिय-अनुबन्धित । “अनुबन्धी तु हिक्कायाम्”-डेभ अने०

अणच्छियार-अणच्छियार-अच्छिदाकार । अ-अण+छिदा+कार=अ-तही,

छिदा-छेद, कार-करवुं, प्राकृत भाषाभां ‘न’ सूयक ‘अ’ ने पहले ‘अण’

वपराय छे,

गा० ४५-अवरत्तय-अवरत्तय-अपरक्तक ।

अजराउर-अजराउर-आज्वलपूर । आ+ज्वल+पूर=आज्वलपूर । पृ३।०
अगरामय-अगरामय-अरामक । अण-नही, रामय-रति, रति नही-
आराम नही. रम्+अ=राम+क=रामय ।

अगरामय-अगरामय-अनिरामय । निरामय-नीरेगी-अ+निरामय-
नीरेगी नही.

अड्डअकली-अड्डअकरी-अर्धक+करी-पृ३।० जेभां अड्धा हाथ रेकायेवे
छे येवी किया.

गा० ४६-अवक्करस-अवक्करस-अवाक्यरस, अवाच्यरस-जेतो रस शब्द द्वारा

कही न शक्य, "मद्यम्...स्वादुरसा"-अभिधा० ।

अवयड्ढय-अवयड्ढय, अवकड्ढय-अवकर्षित, अपकर्षित-जेथी कडेजुं.

अवयासिणी-अवयासिणी- { अपयासिनी=अप+यस्+इन्+ई-यस प्रयत्ने ।

{ अवयासिनी=अव+यस्+ ,,

अलमंजुल-अलमंजुल-अलमञ्जुल-अलसमञ्जुल । पृ३।०

गा० ४७-अवडाहिय-अवडाहिय-अवदाहित-अव+दाह+इत ।

अवडकिय-अवडकिय-अवदष्टित-अव+दष्ट+इत । दष्ट-डक्क-सिद्धेभ०

८।२।२।

अंगवड्ढण-अंगवड्ढण-अङ्गवर्धन ।

अवयंचिय-अवयंचिय-अवतञ्चित । अव+तञ्च्+इ+त । तञ्च् गतौ ।

गा० ४८-अणुवहुया-अणुवहुया-अनुवधुका । अनु+वधु+क+आ ।

अइरजुवइ-अइरजुवइ-अचिरयुवति । अचिर+युवति-नवी वइ

अणहृप्पणय-अणहृप्पणय-अक्षयात्मक ।

अक्षय+आत्मक=अक्षय- अणक्खय- अणखय-अणहय+अप्पणय=अणहय-
प्पणय । अथवा अनघप्पणय.

अजुयलवण्णा-अजुयलवण्णा-अयुगलपर्णा ।

अल्लट्टपल्लट्ट-पल्लट्टपल्लट्ट-पर्यस्तपर्यस्त । पर्यस्त-पल्लट्ट-सिद्धेभ० ८।२।४।७।

पल्लट्टपल्लट्ट-अल्लट्टपल्लट्ट-आदिना पल्लट्ट पइना पनो दोप. पु० ७।०

डिलटपलट अथवा डिलटपालट.

गा० ४९-अम्मणुयंचिय-अम्मणुयंचिय-अभ्यनुअञ्चित । अम्मणुयंचिय-अम्म-

णुयंचिय-पृ३।० । अञ्च् गतौ ।

अहिपच्चुइय-अहिपच्चुइय-अभिप्रत्युदित । अभि+प्रति+उत्+इत् । इ गतौ ।
अच्छ-अच्छ-अच्छ ।

अअ-अअ-तत ।

त्यज-तज-तअ-अअ । -पृषो० आहिना तनो लो० ।

अट्ट-अट्ट-अट्ट-डैभअने०

गा० ५१-अणी-अनी-अन्या-भराही अणा ।

अत्ता-अत्ता-आत्मा ।

अणिह-अणिह-अनिभ-अ वधारानो छे ।

गा० ५२-अरल-अरल-अरर । ऋट्+अर ङित्वा० ३६७. ऋ गतौ ।

अलस-अलस-अलस ।

अविल-अविल-अविड । अवि+ड । अव+इ-अव रक्षणदौ ।

अथवा अवीड ङित्वा० ६०७ तथा ७११ ड स्वार्थिक छे अवि तथा अवी
अे० अे० पशु. अलिधान० डैभअने०

अणुअ-अणुअ-अणुक । अण्+उ+क । अण् शब्दे अथवा अन् प्राग्ने
ङित्वा० ७६२

गा० ५३-अचल-अचल-अचल ।

अवड-अवड-अवट ।

अग्निअ-अग्निअ-अग्निक् । अग्+नि-ङित्वा० ६७७. अग्रिक

अग्र+इक्=अग्रिक पृषो० । अगू कुटिलायां गतौ

गा० ५४-अथगघ-अथगघ अथाह-अस्थाघ । स्थाघ-तल । स्था+घ ।

अथाह ङित्वा० १०६ स्था गति-निवृत्तौ । अ+स्थाघ-अतल ।

अज्जअ-अज्जअ-अर्जक "कुठेरके तु अर्जकः"-डैभनिध० ।

अल्लथ-अल्लवथ-अल्लथ-आर्द्रवस्त्र । व नो लो० ।

अल्लथ-अल्लथ-अल्लहस्त । अल् भूषणादौ । हस्तम् अलति भूषयति-
ह नो लो० पृषो० ।

गा० ५५-आवण-आवहण-आवहन । आवहण-अवहण-अवण आ+वह्+अन ।

वह प्राग्ने गतौ-पृषो० ।

अण्णअ-अण्णअ-तर्णक । तर्ण+क । तृ+ण । तृ-प्लवन-तरणयोः त नो लो० ।

अंतेल्ली-अंतेल्ली-अन्तर्+इल्ल-अन्त+इल्ल-अंतेल्ल+ई ।

असंगिय-असंगिय-अश्वाङ्गिक-अश्व+अङ्ग+इक ।

અસંગિક-અ+સંગ+ઇક । સંગમાં નહીં રહે એવું-અંચળા.

- ગા૦ ૫૬-અવરજ્જો-અવરજ્જો-અપરજ્જો । અપર-જ્જો । ધો-દ્વિવસ.
 અપરાચ-અપર+અચ-થીજ આજ એટલે મઠ કાલ અથવા આવતી કાલ.
 અલિઅલ્લી-અલિઅલ્લી-અલિ+કાલી-ભમરા જેવી કાળી કરતૂરી અને
 ભમરા જેવી કાળા વાધ-પૃષ્ઠો અથવા-અરિ+દલિન્ અથવા
 અરિદારિન્ । સરખાવો-‘અરિઅલ્લી’
- ગા૦ ૫૭-અહિહર-અહિહર-અહિગૃહ । અહિ+ગૃહ-સાપતું ધર-સાપતું મંદિર
 અથવા સાપનો રાફડો.
 અહિલિય-આહિલિય-આહિલિત । આ+હિલિત-હિલ્+ઇ+ત । હિલ્ હાવકરણે ।
 આહેડિત-આ+હેડિત=હેઙ્+ઇ+ત । હેઙ્ અનાદરે પૃષ્ઠો આહેલિય-
 અહિલિય ।
 અઙ્ગય-અઙ્ગય-અતિગત । અતિ+ગત । ગમ્+ત । ગમ્ ગતૌ ।
- ગા૦ ૫૮-અઙ્ગણી-અઙ્ગણી-અતિરાઙ્ગી । અતિરાયિતા રાઙ્ગી ।
- ગા૦ ૫૯-અણસંધિય-અણસંધિય-અનુસંહિત । અણસંધિય-અનુ+સમ્+ધા+ઇય ।-
 અનુસંધાનવાળું-નિરંતર ચાલતું.
 અવિહાવિય-અવિહાવિય-અવિભાવિત । અ+વિ+ભાવિત ।-વૈભવ-ધન વગરનું
 અ+વિભવ+ઇત-પૃષ્ઠો “વિત્તં...વિભવઃ”-અમર૦ અભિધા૦
 અક્ષણવેલ-અક્ષણવેલ-અક્ષણવેલા । અ+ક્ષણ+વેલા-ઉત્સવનો સમય
 નહીં-પ્રદોષ.
 આક્ષણવેલા-આક્ષણ+વેલા-આ+અક્ષ+અન-અણ । અક્ષ વ્યાપ્તૌ સંપાતે ચ ।
 ભેગા થવાની વેળા-એકમેકમાં વ્યાપવાની વેળા.
- ગા૦ ૬૦-અકંઢતલિમ-અકંઢતલિપ-અકંઢત્ર+રેપ-અકંઢત્રરેપ-અકંઢત્ર-કલત્ર-
 રહિતઃ-સ્ત્રીરહિતઃ, રેપઃ-કુત્સિતઃ અકંઢતલિમ । “કંઢતિ માચ્ચતિ કંઢત્રમ્”-
 અભિધા૦ “રેપઃ ક્રૂઃ વિગર્હિતઃ”-ઠૈમ અને૦ અકંઢત્ર+રેપ-અકંઢત+લેવ-
 અકંઢતલિમ । -પૃષ્ઠો અનુસ્વારનો વધારો
- ગા૦ ૬૧-આહુ-આહુ-આહુ । આહન્તિ કાકમ્ ઇતિ આહુ-પૃષ્ઠો “ચૂકઃ કાકારિઃ”-
 અભિ૦ચિંતા૦ ।
 આઠ-આઠ-આપઃ । યામિઃ જીવનં આપ્યતે-પ્રાપ્યતે તાઃ આપઃ । ઉણુ૦
 ૯૩૧ આપ્+ન્નિવપ્ । આપ્ વ્યાપ્તૌ
 આલાસ-આલાસ-આલાશ । આલેન આશોભતે=આલાશ । આલ+આ+

શુભ્+ઙ । અલમ્ એવ આલમ્ । “અલં તત્પુચ્છકણ્ટકઃ”-અભિધા૦ ।
અલ-વીંછીનેા આંકડો-કાંટો.

આણિક્ક-આહણિક્ક-જામનિક્ક । જામનિક્ક-જાહણિક્ક-આહણિક્ક-આણિક્ક-
પૃષો૦ । જમ-જામ+અન+ઙક । જમ્ મૈથુને ।

ગુજરાતી ભાષાની ખેાલી કાઠિયાવાડી ગોહિલવાડી ભાષામાં કોઈને
ગાળ દેતાં ‘તારી માને આણે’ શબ્દ વપરાય છે, તેની સરખામણી આણિક્ક
શબ્દ સાથે કરવા બેવી છે.

આઅલ્લી-આઅલ્લી-આવલી । પૃષો૦

ગા૦ ૬૨-આહચ્ચ-આહચ્ચ-આહત્ય । સરખાવેા કળેહત્ય, મનોહત્ય-૩।૧।૬।
આણુઅ-આણુઅ-આણુક-આ સમન્તાદ્ અળતિ શબ્દ કરોતિ તદ્ આણુકમ્ ।
અણ્+અક । અણ્ શબ્દે । સરખાવેા આનન

આડલ-આડલ-આકુલ । આકોલતિ આકુલ । આ+કુલ્+અ પૃષો૦ । કુલ્
સંસ્ત્યાને સંસ્ત્યાન-જ્થામાં સારી રીતે થીજી ગયેલ.

આવંગ-આવજ્જ-આવજ્જ-આપ્+અજ્જ-આપઃ અજ્જે યસ્ય સ આવજ્જઃ । અથવા
અપામાર્ગ-અવામગ-પૃષો૦ ।

આમોહ-આમોહ-આમોદ । આમોદતે યેન સ આમોદઃ, આ+મુદ્+અ । મુદ્
હર્ષે । ગુ૦ ભા૦ અખોડો-સ્ત્રીએા માથાના વાળનેા અખોડો વાળે છે.

આમેલ-આમેલ-આપીહ । આવીલ-આમેલ-૮।૧।૧૦૫ તથા ૮।૧।૨૩૪

ગા૦ ૬૩-આરિલ્લ-આરિલ્લ-આરિલ્લ । આરાત્+હલ્લ=આરિલ્લ-પૃષો૦ ૮।૨।૧૬૩
આરોહ-આરોહ-આરોહ । આરા+ઠ્ઠમ્=આરોઠ્ઠમ્-આરોહ-આરાયુક્ત-અણ્-
૬૨, ઠ્ઠમ્-આઠ્-સ્તન ।

આપર-આપર-આપણ । પણઃ ઘૂતમ્-અમર૦ અભિધા૦ પણ્+અ । પણ્
વ્યવહાર-સ્તુત્યોઃ ।

આગત્તી-આગત્તી-આકાતુ । આ+કાતુ=આકાતુ, આકાતુ-આગાતુ તથા
આ+કર્ત=આકર્ત આકર્ત-આગત્ત । કાતુ, કર્ત, કાટ, ક્ષાત આ અધા
શબ્દો નિરુક્તમાં ઢૂવાનાં નામો અતાવતાં ‘નિઘટ્ટ’માં તૃતીય
અધ્યાયમાં અતાવેલા છે.—

આ+ગુપ્તિ=આગુપ્તિ-આગત્તી । (પૃષો૦)

આસંગા-આસંગા-આસંગા—આ સમન્તાત્ સંગઃ યસ્યાં ક્રિયાયામ્ સા
આસંગા (પૃષો૦)

આવિદ્ધ-આવિદ્ધ-આવિદ્ધ । આ+વિધ્+ત-આવિદ્ધ । વિધ્ વિધાને । ઇદ્
આગમ અનિત્ય હોય છે.

गा० ६४-आणार्ई-आणार्ई-आनादी । आनयति आनादिन् । आ+नद्+इन् ।
नद् अव्यक्ते शब्दे ।

आतावी-आतावी-आतापी । आतपति-आतापिन्=आ+तप्+इन् ।
तप् संतापे । अमर० अभिचि० । आतापी-आतावी । त अने न ती क्षिपिनी
समानताने लीधे-आनावी-आणार्ई ।

आणूव-साणुवअ-श्वानोपग-श्वानम् उपगच्छति इति श्वानोपगः श्वान-कुतरे,
उपग जनारे-कुतरे पासे जनारे-उप+गम्+इ=उपग श्वान+उपग ।
साणूव, साणव-श्वानपक् । हाणूव-आणूव (घृषो०) श्वानं पचति-
श्वानपक् 'श्वपच'ने पर्याय शब्द छे ।

आयड्ढी-आयड्ढी-आकृष्टि । आ+कृष्+ति । कृष् विलेखने । आ+कृड्-
आ+यड्ढ+इ=आयड्ढी-८।४।१८७।

आमोय-आमोय-आमोद् । आ+मोद्=आमोद्-मुद्+अ । मुद् हर्षे ।
आलम्ब-आलम्ब-आलम्ब । आलम्बते इति, आ+लम्ब्+अ । लम्ब् अवलंसने ।

गा० ६५-आलस्थ-आलस्थ-आलस्त । आ+लस्+त=आलसति । लस् श्लेषण-
क्रीडनयोः । ५।२।९२। "लासको मोरः" हैम अने० ।

आसय-आसय-आसद् । आ+सद्+अ । पर्याय शब्द आसन्न-सद् धातु ।

आयाम-आयाम-आयाम ।

आलील-आलील-आलील ।

आउर-आउर-आतुर ।

आउस-आउस-आपुस । आ+पुस्यति-आपुस्+अ=आपुस । पुस् विभागे ।
आपुस्+अ=आपुस-पुस्-द्युद्धौ । 'प'ने लोप ।

गा० ६६-आसंग-आसंग-आसङ्ग । आ समन्तात् संगच्छन्ते जना यस्मिन् स
आसङ्गः वासग्रहम् । आ+सम्-गम्+ङ् ।

आसवण-आसवण-आस्रवण । आ समन्तात् श्रवन्ति गच्छन्ति लोका यस्मिन्
तत् आसवणम्-वासग्रहम् । आ+स्रु+अन । स्रु गतौ
आश्रयण । आश्रयन्ति लोका यस्मिन् तत् आश्रयणम्-आसवण
(पृषे।०) आ+श्रि+अन । श्रि सेवायाम् ।

आलयण-आलयण-आलयन । आ समन्तात् लीयन्ते लोका यस्मिन् तत्
आलयनम् आलयशब्दवत् अयं शब्दः वासग्रहपर्यायः । आ+ली+अन ।
ली गतौ अथवा ली आश्लेषे ।

आमोरअ-आमोरअ-आमोरक । आ+मुर+अक=आमोरक । मुर संवेष्टने ।
 आहुंदुर-आसुंदर-आसुन्दर । आ+सुन्द+अर । "सुन्दः सौत्रः शोभायाम्"
 प्रा० सौ० उणादि ३९७. आ समन्तात् सुन्दति इति आसुन्दरः-आहुंदुर-
 पृषे०

गा० ६७-आरनाल-आरणाल-वारनाल । वारिणा जलेन युक्तं नालं यस्य तत्-
 वारनाल-आरनाल-पृषे० वने लोप.

आसियअ-आसियअ-आसितक । आ+असित-आसित+क । असित-डाणुं.
 अयस्-आयसिक-आयसिअ । आयसिअ शब्दाभां सि अने य ने।
 व्यत्यय ३३वाभां आवे तो आसियअ ।

आसक्खअ-आसक्खअ-आसाख्यक । आ+सा+ख्या+अक । ख्या
 प्रकथने । आ समन्तात् साम् लक्ष्मीम् आख्याति=आसाख्यक-(पृषे०)
 आमलय-आमलय-आमलक-आमलाना आकार लेषुं गेण.

गा० ६८-आअड्डिय-आयड्डिय-आकड्डिय-आकृष्ट । आ+यड्ड+इअ-
 ८।४।१८७। आ+कृष्-आ+कड्ड=आयड्ड ।

आऊडिय-आऊडिय-आजुडित । आ+जुड+इत । जुड गतौ

आद्यूतिक-आ+द्यूत+इक=आद्यूतिक-(पृषे०) ।

आलंकिय-आलंगिय-आलङ्कित । आ+लङ्+इअ । लङ्क गतौ ।

यु० ला० लंअडे.

आमंडण-आमंडण-आमण्डन । आ मण्डयते गृहं येन तत् । आ+मण्ड+
 अन । मण्ड भूषायाम् ।

गा० ६९-आरोगिय-आरोगिय-आरोग्यित । आरोग्य+इत । आरोग्यं यस्मिन्
 अस्ति तत् ।

आसीवय-आसीवय-आसीवक । आ+सिव्+अक-(पृषे०) सिव् उतौ ।

आहुडिय-आहुडिय-आहुडित । आ+हुड+इ+त । हुड गतौ अथवा
 निमज्जने । (पृषे०)

आसरिअ-आसरिअ-आसरित । आ+सु+अ=आसर+इत । सु गतौ । (पृषे०)

गा० ७०-आयावल-आयावल-आतापल । आ-(ईषत्) तापल-आताप+ल=
 आतापल । ल स्वार्थिक

आताप+लव=आतापल (पृषे०)

आवाल, आवाल्य-आवाल्य-आलवाल । आप्+आल=आवाल-(पृषो०)

“वृक्षसेकार्थं तले द्रवतः अम्भसः स्थानम्-“आलवालं विदुर्धीरा धारणं द्रवतोऽम्भसः । मुनिश्च-“अपां धारणम् आधारः तदल्पं च आल-वालकम् । आलूयते खन्यते आलवालम् । आवलते बहिर्निर्गमाद् अम्भः अत्र आवालम् ।”-अमर० अभि० चि० ।

आडोविय-आडोविय-आटोपित । आ+टुप्+अ । आटोपुनम् टुपः सौत्रः प्रा० सौ०-आटोपः-अलि० यि० । पर्याय-आवेश, आटोप, संरम्भ ।

आराइय-आराइय-आरात । आ+रा+इ+अ । रा आदाने ।

गा० ७१-आरंभिअ-आरंभिअ-आरम्भिक । आरम्भ+इक-आरम्भिक-म अने म नी समानताने वीधि आरामिक-आरंभिअ । “आरामः स्याद् उपवनम्”-अमर०, अलि० यि० ।

आइसण-आइसण-आदिशन । आ+दिशन, दिश्+अन । दिश् अतिसर्जने ।

आवुसन-आइसण-पृषो० । आ+वुस्+अन । वुस् त्यागे ।

आलीवण-आलीवण-आदीपन । आलीवण-आलीवण-आ+दीपन-दीप्+अन । दीप् दीप्तौ ।

आवरेइया-आवरेइया-अपरेचिका, आपरेचिका-पृषो० अप+रिच्+अक । रिच् विभाजने ।

गा० ७१-वृत्ति-[आ+इग्-आ+जिघ्र-आजिघ्रति ।

आ+होइ-आ+होइ-आहोइते ।

आ+संघ-आ+शङ्क-आशङ्कते ।

आ+अद्-आ+अद्-आअद्ति ।

आ+उद्-आ+उद्-आउद्ति ।

आ+रोड-आ+रोड-आरोडति-आरोडति-आरोलइ ।

आ+यंक्-आ+कम्प-आकम्पते-आअंपते-आयंक् ।

आ+यज्-आ+ईजते-आइजइ-आयज्जइ-पृषो०

आ+ढव्-आ+रभ्-आरभते-आडभइ-आढवइ-पृषो०

आ+लिह्-आ+लिख्-आलिखति ।

आ+यंक्-आअच्छति-आयंक्इ-पृषो०

आ+रोअ-आ+रोचते-आरोअइ

आ+ढप्-आरभ्यते-आडभइ-आढप्इ-पृषो०]

गा० ७२-आयासलव-आयासल्व-आकाशल्य-आकाशमां येदिषु-वद्वत्तुं पर
ली+अ=लय । ली श्लेषणे ।

आयासतल-आयासतल-आकाशतल ।

आणंदवड-आणंदवड-आनन्दपट ।

गा० ७३-आवि-आवइ-आपत्-८१४१००१-दुः५.

आवि-आवि-आविस्-प्रगट दीड्लुं.

आल-अल्ल-आर्द्र ।

आल-आवाल-आल । आ+वल+अ । वल संवरणे । “आवलते
बहिर्निर्गमाद् अम्मः अत्र”-अभ२०, अलि० यि० ।

आअ-आअ-आयत्-दांथुं.

आअ-आअ-अयस्-दे।दुं पृषी०

गा० ७४-आणिय-आणिय-आनीत । आ+नीत-नी+त । णी प्रापणे ।

आणिय-आअणिय-आगणित । आ+गणित-गण+इत-गण संख्याने ।

आदिय-आदिय-आदृत-८१११४३ ।

आहुड-आहुड-आहोड । आ+होड-हुड+अ=होड. हुड गतौ । यु० ७१०
होड ५३थी.

गा० ७५-आअल्ल-आअल्ल-आकल्य- पृषी० “कल्यः निरामयः” अभ२०
अलि० यि०

आअल्ल-आचाल्य ।

आराडि-आराडि-आराटि-आ+रट्+इ-डिथु० ६१८ अलि० यि० रट्
परिभाषणे ।

आरद्ध-आरद्ध-आरब्ध ।

गा० ७६-आरण-आरण-आवरण । आ+वृ-अन-आव्रियते वपुः अनेन-६१५
अथवा आव्रियन्ते दन्ता अनेन-६१६, वृ आवरणे ।

आविय-आअविअ, आपविअ-आप्रवित । आ+प्रु+इत-आ+पविअ-
आअविअ-आविय । प्रु गतौ ।

आवर-आवर-आतुर, आपूर ।

आहित्थ-अहिअत्थ-अहित्थ । -अहित+स्थ-अहिते तिष्ठति अहितस्थ ।
अहित+स्था-अ । स्था गतिनिवृत्तौ । आ+अहिअत्थ-आहित्थ ।

आधिस्थ-आधौ तिष्ठति=आधिस्थ-आहित्थ । “आधिः मानसी व्यथा”-
अभ२० “आधिः रुजाकरः” अलि० यि०

गा० ७७-आरेइय-आरेइय-आरेकित, आरेचित ।

आवट्टिया-आवट्टिया-आवर्तिता, आवर्तिका । आ+वृत् । वृत् वर्तने ।

आविअज्झा-आविअज्झा, आपियज्झा-आप्रियध्या । आ समन्तात् प्रियं
ध्यायति या सा-आ+प्रिय+ध्या+अ+आ । ध्यै चिन्तायाम् ।

गा० ७८-आइप्पण-आईपण-आदीपन ।

आवडिय-आवडिय-आपतित ।

गा० ७९-इग्ग-विग्ग-विग्ग । विज्+न-विज् भय-चलनयोः ।

इब्भ-इब्भ-इब्भ्य । इभं हस्तिनम् अर्हति-इभ्य-इब्भ ।

इंगाली-इंगाली, इंगालिआ-अङ्गारिका-८।१।४७ “अङ्गारिका तु इक्षुकाण्डे”
-७म अने० ।

इक्कुस-इक्कुस-ईकोश । ईः लक्ष्मीः तस्याः कोशः । “कोशः कुड्मलम्”
-(७।१।० ५२९)

इरिण-इरिण-इरिण । ऋ+इण (७।१।० १६५) ऋ गतौ ।

इरिण-ईरण-ईरण-येन जनः ईर्यते प्रेर्यते तत् । इरिण-ईर्+अन
पृथे० सरभावे। हि११५. हिरण्यं कस्मात् ? ह्रियते आयम्यमानम्...ह्रियते
जनात् जनम् इति वा-यास्कनि० ।

इहंड-इहंड-इदण्ड । इः कामदेवः तस्य दण्डः ।

गा० ८०-इक्कण-इक्कण-विककण-वृक्कजन । वृक्-विक-विक्र+जन=विककण-
इक्कण-इक्कण । निध०टुभां तृतीय अध्यायभां वृक् शब्दने येरना पयथिभां
पतावेले छे.

एकम्-एकागारम् अजति=एक+अजन=एकाजन-इक्काअण-इक्कण ।

“एकागारिकः चौरः”-अभ२०, अलि० यि० ।

इराव-इरावय, एरावय-ऐरावत । एरावय-इरावय-इराव । इरावति अब्धौ
जातः=ऐरावतः-अभ२० अलि० यि० । -परभाभां हाथीयो धणु
छे, त्यां धरावती नदी पणु छे अटले आ शब्दनेो संयध
“धरावती” नदी साथे असंगत न डोर्ध शके.

इग्घिय-इग्घिय-जिघित-अंधायेलुं-अंधारुं-निहित-असित.

इरिया-इरिया, अआरिआ-अगारिका-पृथे०

इंधिय-इंधिय-जिघित । जिघित-इग्घिय-इंधिय ।

इंदग्गि-इंदग्गि-इन्द्राग्नि । इन्द्रः मेघः तस्य अग्निः ।

इंदग्गिधूम-इंदग्गिधूम इन्द्राग्निधूम ।

गा० ८१-इंदमह-इंदमह-इन्द्रमह ।

इंदोवत्त-इंदोवत्त, इंदोवत्त-इन्द्रोपगुप्त ।

इंदगाई-इंदगावी-इन्द्रगो ।

इरमंदिर-इरमंदिर-इरमन्दिर-इरायां भूमौ मन्दं मन्दम् ईते-गच्छति-ईरा+
मन्द+इर+अ-इरमन्दिर-पृषो०

इरस्य जलस्य मन्दिरः=इरमन्दिरः । 'मन्दिर' शब्दो गृहवाची अथवा समुद्रवाची । उष्ट्रस्य उदरे बहुजलं वर्तते इति सर्वत्र प्रसिद्धिः ।

गा० ८२-इंदट्टलअ-इंदुट्टलअ-इन्द्रोत्थलक । ईंद्रुं उत्थलक-ईंद्रुं स्थानांतर-
उत्थापन.

इंदमहकामुअ-इंदमहकामुअ-इन्द्रमहकामुक-इन्द्रमहं कामयते इति इन्द्र-
महकामुकः । इन्द्र+मह+कम्+उक । कम् कान्तौ । कान्तिः अभिलाषः ।
५।२।४०। अलिधान० शेष०

इल्ल-इल्ल-ईल्ल-ईम् लक्ष्मीं लुनाते=ईल्ल-इल्ल-पृषो०

इलति-इल्ल-पृषो० । इल गति-स्वप्न-क्षेपणेषु ।

आर्द्र-अल्ल-इल्ल-पृषो०

गा० ८३-इल्ली-इल्लि-इलि-पृषो०-इलति प्राणिनः क्षिपति । इल+इ=इल गती ।
पीडयति प्राणिनः-पीडि-पीलि-इलि-पृषो० (उष्ण० १०७) पीड्+इ ।
पीड् गहने-कष्टे ।

गा० ८४-ईस-ईस-ईषा-ईषति इति ईषा, "ईषा लाङ्गलदण्डः"-अभ० अलि० शि०
"ईषिका वा ईषिका तृणशलाका" (उष्ण० ४८) "ईषिका
काष्ठलोहादिमयी शलाका" अलि० शि० ईष् उच्छे ।

ईसअ-ईसअ-ऋश्यक । "ऋश्यते इति ऋश्यः हरिणः प्रायो मृदुशृङ्गः" ।
ऋश्य+अ+क । ऋश्य गती स्तुतौ वा ।-उष्ण० ३६१ अलि० शि०
अभ०

ईसअ-ईसअ-ईशक-ईश+क=ईसअ । ईष्टे ईशः । ईश+अ । ईश ऐश्वर्ये ।
ईसिय-ईसिय-ईसित-ईश-ईस्+इ+त । ईसिय ।

गा० ८५-उंड-उड्ड-उद्र ।-पृषो० (उष्ण० ३८८) ।

ऊर्ध्व-उड्ड-उंड ।

ओड्-उड्ड-उंड । ओड्-डूवे। ओ६नार.

उच्छु-उच्छु-उच्छु । उच्छति इति उच्छु, उच्छ्+उ । उच्छ् विवासे ।

उक्क-उक्क-दुक्क, ढौक । ढौक गतौ-५५० पाढोक-५५० लागणुं ।
 उच्छ-उच्छ-उच्छ । उच्छति इति उच्छ । उच्छ्+अ ।-५५०
 उक्ष-उच्छ । उक्ष्-उच्छ्+अ । उक्ष् सेचने ।
 उड्ड-उड्ड-ओड्ड । ओण्+र । ओण् अपनयने । (७१५० ३६६) षैभ व्यने०
 अलि० यिं० अमर० ओड्डपुष्प ।

गा० ८६-उर-उर-उरस । उरस्+अ-५१११७१ । उरस् ऐश्वर्ये कण्डवा० ।
 उरच-उरच-उरच । उत्+चि+अ । चि चयने ।-५१११७१ अमर०
 अलि० यिं०

उरच-उरच्छ-उरस । उन्दू+स (७१५० ५६७) उन्दू क्लेदने ।
 उंवा-उंवा-उम्भा । उम्भू+अ-५१३१०८ । उम्भत् पूरणे ।
 उड्ड-उड्डअ-उड्डउ, उटज । वट्+अज (७१५० १३४) वट् वेष्टने ।
 उंवी-उंवी-उम्भी । उम्भ्+इ (७१५० ६०८) उम्भत् पूरणे ।

गा० ८७-उक्का-उक्का-उत्का-उत्+क+आ ।
 उक्कंदी-उक्कंदी-उत्क्रन्दी । उत्+क्रन्दू+इ (७१५० ६०८) क्रन्दू रोदन-
 आह्वानयोः ।
 उल्लि-उल्लि-चुल्लि-चुल्ल्+इ । चुल्ल् हावकरणे (७१५० ६०८)
 चुद् प्रेरणे अमर० ।
 स्रभावे-अवचुल्लि-ओचुल्लि-ओउल्लि-उल्लि-अमर० अलि० यिं०
 शु० ला० ओलोचूलो

उद्वाण-उद्वाण-उद्वाण-उद्वा-उत्+धा+अन । धा धारणे दाने च । अमर०
 अलि० यिं०

उठ्वा-उठ्वा-और्व-उर्व+अ अथवा ऊरु+अ । अमर० अलि० यिं०
 ऊध्मा-उम्हा-ऊवा । ऊष्+म । ऊष् रुजायाम् । (७१५० ६११)

उठ्वर-उठ्वर-और्वर-और्व+र ।

ऊष्म+र=उम्हूर-उठ्वर । 'र' स्वार्थिक

उठ्वाह-उठ्वाह-उद्वाध-उत्+बाध्+अ । बाध् रोष्टने ।

उक्कोल-उक्कोल-उत्कोल-उत्+कूल्+अ । कूल् आवरणे ।

गा० ८८-उररी-उररी-कुररी-अलि० यिं०

उण्हिया-उण्हिया-उण्हिका ।

उण्णम-उण्णम-उन्नम-उत्+नम् । णम् प्रहृत्वे ।

उलिय-ओलोइय-अवलोकित ।

उअअ-उउअ-ऋजुक ।

उक्खली-उक्खली-उखा+ल-उकवल+ई=उक्खली-पृषो० उपन्ति पवन्ति
अस्याम् उखा (उष्ण० ८८) “ओखति वा उखा”-ओख शोषणालमर्थयोः
“उखा पिठरम्”-अभ० अभि० यि०

गा० ८९-उल्लुट्ट-उल्लुट्ट-पल्लुट्ट-पर्यस्त-८।२।४७।

उविय-उइय, दुतित-दुतित । दुत+इत, दुत+इत । दु+त, दु+त । दु दु गतौ ।
उसुअ-ओसुअ-अपश्रुत । अप+श्रुत-ओसुअ-उसुअ
उसुअ-उत्श्रुत-उत्+श्रुत-शास्त्रिणी भयार्थाथी विपरीत।
उम्मत्त-उम्मत्त-उम्मत्त-उत्+मद्+त । मद् हर्षे ।
उलित्त-उलित्त-उलपित्त-पृषो०, उल्पं जलम् (उष्ण० ३०७)

गा० ९०-उग्घट्टि-उग्घट्टि-उद्गट्टि । ऊर्ध्वं घट्टते-उत्+घट्टद्+इ । घट्टद् चलने ।
उयालि-उयाली उदलीक । उत्+अलीक=उदलीक-उयलीअ । अलीक-ललाट ।
ललाटाद् ऊर्ध्वम् उदलीक (उष्ण० ३८) अलीकम्-ललाटम् । अल भूषणादौ ।
उरत्त-उरत्त-उत्तिरिप्त । उत्+रिप्त-उरित्त-उरत्त । रिप् हिंसायाम् ।
उंवर-उंवर-उदुम्बर । --८।१।२७० ।

उच्छुर-उच्छुर-उत्क्षुर-ऊर्ध्वं क्षुरात् उच्छुर । क्षुर छेदने । छेदनातिक्रान्त-
छेदनशब्दित्.

उत्फाल-उत्फाल-उत्फाल । उत्+स्फल्+अ । स्फल् स्फुरणे ।

उत्पाट । उत्+पाट ८।१।२३२ उत्पाटयति उत्पाट=उत्+पाट्+अ । पट गतौ ।

गा० ९१-उट्टल्ल-उट्टल्ल-उत्+स्थल्य } स्थल स्थाने ।

उट्टल्ल } उट्टल्ल } उत्+स्थल }

उम्मल-उम्मल-उत्+मल । मल धारणे ।

उक्कुण्ड-उक्कुण्ड-उत्कुण्ड-उत्+कुण्ड्+अ । कुण्ड दाहे ।

उड्ढाअ-उड्ढाअ-उद्दाव-उत्+दु+अ । उत्+दाव=उद्दाव । दु गतौ ।

उत्प्रोअ-उत्प्रोह-उत्प्रोथ=उत्+प्रोथ्+अ । प्रोथ पर्याप्तौ पृषो०

गा० ९२-उक्कोडा-उक्कोडा-उत्कोटा । उत्+कुट्+अ । कुट् कौटिल्ये ।

उत्कोच-उत्+कोच-उक्कोअ+डा=उक्कोअडा-उक्कोडा । उत्+कुच् +
अ । कुच् कौटिल्ये । कुच् संपर्चन-कौटिल्य-प्रतिष्ठम्-विलेखनेषु ।

उक्कण्डा-उक्कण्डा-उत्कण्डा । उत्+कण्ड्+अ । कण्ड् भेदे ।

उल्लुक्क-उल्लुक्क-उत्सृण । उत्+सृण ८।२।२। उत्+सृज्+न । सृज् भङ्ग ।
 उप्फुण्ण-उप्फुण्ण-उत्पूर्णे । उत्+पूर्णे-उत्+पूर्+न । पूर् आप्यायने ।
 उच्छाह-उच्छाह-उत्साह-उत्+साह । उत्+सह+अ । सह मर्षणे ।
 उद्यम्य सहनम् । “उत्साहः सूत्रे उद्यमे”-हैम अने०

गा० ९३-उत्थग्घ-उत्थग्घ-उत्स्थग । उत्+स्थग्+अ । स्थग् संवरणे ।
 उम्मत्थ-उम्मत्थ-उन्मस्त । उत्+मस्त-मस्+त (उत्थु।० २००) मस्तः
 मूर्धा । मस् परिणामे ।
 उत्थल्ला-उत्थल्ला उत्स्थल ।
 उद्देही-उद्देही-उपदेही-उपदेहिका-ओद्देहिआ-उद्देही-उप+दिह्+अक ।
 “उपदिह्यते मृत् अनया उपदेहिका”-अ.सि० शि०

गा० ९४-उक्कोडी-उक्कोडी-उत्कोटि । उत्+कुट्+इ (उत्थु।० ११६) कुट्
 कौटिल्ये ।

उत्+कु+टि-उक्कोडी । कु शब्दे । पृषे।०

उत्+कोक्+अटि=उत्कोटि-उक्कोअडी-उक्कोडी । पृषे।० “कोकते
 वाशते कोकः”-अभ१०

उसीर-उसीर-उशीर । उश्यते काम्यते-उशीर । उश्+ईर । वश् कान्तौ ।
 उत्थु।० ४१६

उप्फेस-उप्फेस-उत्पेष । उत्+पिष्+अ । पिष् संचूर्णने ।

उम्मल्ला-उम्मल्ला-उम्मल्ला । उत्+मल्ल+अ । मल्ल धारणे ।

उत्तूह-ओत्तूह-अपतीर्थ । अपगतं तीर्थं यस्माद् यस्य वा ८।१।१०४।
 “तीर्थम् अवतारे” हैम अने० अवतारः अवतरणस्थानम् ।

गा० ९५-उज्जस-उज्जस, उज्जस-उद्यस । उत्+यस । उत्+यस्+अ । यस्
 प्रयत्ने ।

उच्चग्गा-उच्चग्गा-उच्चग्ग । उत्+भञ्ज्+न । भञ्ज् आमर्दने ।

उच्छिल्ल-उच्छिल्ल-उत्छिद्र । उत्+छिद्+र । छिद् द्वैधीकरणे-छेदने
 (उत्थु।० ३८८)

उच्छुअ उच्छुअ-उत्क्षत । उत्+क्षत । उत्+क्षण्+त । क्षण् हिंसायाम् ।
 पृषे।०

उम्भर-उम्भर-उदुम्भर-८।१।२७० “उदुम्भरः देहल्याम्”-हैम अने०
 उन्दु+वर । उन्दु क्लेदने (उत्थु।० ४४४)

उम्बर-उम्बर-उम्बर । “देहली उम्बर-उदुम्बर-उम्बुराः”-अलि०यि०
उब्भंत-उब्भंत-उद्भ्रान्त । उत्+भ्रम्+त । भ्रम् अनवस्थाने ।

गा० ९६-उज्जड-उज्जड-उज्जट । उत्+जद्+अ । जद् संघाते ।

उत्+जन=उज्जन-उज्जण-उज्जड । उत्+जन । जन् प्रादुर्भावे ।
उक्केर-उक्केर-उत्कर । उक्+कृ+अ । कृ विशेपे । उत्कर-उक्केर-८।१।५८।
उडुस-उडुस-उद्दश । उत्+दश । उत्+दश+अ । दंश दशने । पृषे।०
उब्भाअ-उब्भाअ-उद्भाव । उत्+भाव । उत्+भू+अ । भू सत्तायाम् ।
उत्कृष्टो भावः यस्य स उद्भावः ।
अप+भाम=अपभाम-ओब्भाम-उब्भाम-उब्भाव-(वने) लोप)-उब्भाअ ।
अप+भाम्+अ । अपगतः भामः क्रोधः यस्य स अपभामः-भाम् क्रोधे ।
उद्धत्य-उद्धत्य-उद्ध्वस्त । उद्+ध्वस्+त । ध्वस् गतौ अवसंसने च ।

गा० ९७-उज्जल्ला-उज्जल्ला-उत्ज्वाल्या । उत्+ज्वल्-ज्वाल+य+आ । ज्वल् दीप्तौ ।

उम्मड्डा-उम्मड्डा, उम्मद्दा-उम्मर्दा । उत्+मृद्+अ । मृद् क्षोदे ।
उच्चार-उच्चार-उच्चार । उत्+चार,उत्+चर्+अ । चर् गतिभक्षणयोः ।
उच्चाड-उच्चाड-उच्चाट । उत्+चट्+अ । चट् भेदे ।
उच्चेव-उच्चेव-उच्चीव् । उत्+चीव्+अ । चीव् आदान-संवरणयोः ।
उच्चत्थ-उच्चत्थ-उच्चार्थ । उच्च+अर्थ+उच्चत्थ ।
उच्च+स्थ-उच्चस्थ-उच्चत्थ ।

गा० ९८-उअह-उतह-उतयथ । ‘उत’ अव्ययर्प नाम ६।२। नामधातुनुं
क्रिया।५६-मीने पुरुष लुपयन्त

उडिद्-अदिड-अदिट । अद्+इट । अद् भक्षणे । अद्यन्ते वलाधिभिः
भक्ष्यन्ते इति पृषे।०

ऊर्द+अिट=ऊर्दिट-उदिड-उडिद् पृषे।० । ऊर्द् मान-क्रीडयोश्च
चकारात् आस्वादाने । ऊर्द्यन्ते आस्वाद्यन्ते वलाधिभिः इति ।

उअरी-उअरी-उदरी । उदरशब्दः त्रिलिङ्गः-हैमालिङ्गा० ।

उल्लोच-उल्लोच-उल्लोच । उत्+लोच्+अ । लोच् दर्शने । “उल्लोच्यते
अपनीयते अनेन आतपादि चन्द्रकाख्यः अथवा उपरि लोच्यते उल्लोचः”
-अमर० अलि० यि० चन्द्रक-यं६२वे।

उंछअ-उंछअ-उंछक । उंछ्+अक । उंछ्-उंछे ।

गा० ९९-उड्ढास-उड्ढास-उद्दास । उत्+दस्+अ । दस् उपक्षये ।

उग्घुह-उग्घुह-उद्घुष्ट । उत्+घुष्+त । घुष् शब्दे ।

उल्लोल-उल्लोल-उल्लोल । उत्+लोल, उत्+लुल्+अ । लोडति लोलम्-अभर

“लोलति लोलम्” अभि० । लुल् कम्पने -प्रा० सौ० । लुड विलोडने ।

उत्तुण-उत्तुण-उत्तुण । उत्+तृण्+अ । तृण् अदने ।

उम्मुह-उम्मुह-उन्मुख । उत्+मुख=उन्मुख-उम्मुह ।

उच्चुञ्च-उच्चुञ्च-उच्चयुञ्च । उत्+च्युञ्च+अ । च्युञ्च अभिषेवे ।

उत्+चञ्च=उच्चञ्चु-उच्चुञ्च । उत्+चञ्च+उ । पृषे० चञ्च गतौ ।

उच्छुञ्च-उच्चुञ्च-उच्चोच्च । उच्च+उच्च उच्चोच्च-उच्चुञ्च-
उच्छुञ्च । पृषे०

उत्तरिद्धि-उत्तरिद्धि-उत्तरिद्धि । उत्तर+रिद्धि-उत्तर+इद्धि उत्तरिद्धि ।

गा० १००-उल्लुह-उल्लुह-उल्लुह । ८।१।४। उत्+लुह्+अ । ऊर्ध्वं लुठति=
उल्लुह । लुह् संश्लेषणे ।

उच्चप्प-उच्चप्प-उच्चप्र । उच्च+प्र+अ । उच्चं प्राति पूरयति । प्रा पूरणे

उच्चुप्पिअ-उच्चुप्पिअ-उच्चप्रक । उच्चप्र+क=उच्चप्रक-उच्चप्पय-उच्चु-
प्पिअ पृषे०

उन्वीह-उन्वीह-उद्ब्यूह । उत्+व्यूह=उद्ब्यूह ८।१।१२०।

उद्धरिय- { ओधरिय } -अपधृत । अप+धृत=अपधृत-ओधरिय-उद्धरिय ।
[उद्धरिय]

उत्+धर्+इअ=उद्धरिअ । धृ अविध्वंसने तथा धृ धारणे ।

उम्मरिय-उम्मलिअ-अपमलित । अप+मल्+इअ ।

उत्+मल्+इअ । अपमलित } -ओम्मलिअ, उम्मलिअ-उम्मरिअ । मल्
उत्मलित } धारणे ।

गा० १०१-उच्छुह-उच्छुह-उच्छुह । उत्+छुह्, उत्+छुह्+अ । छुह् वमने ।

उद्धहण-उद्धहण-उद्धहन । उत्+दहन, उत्+दह्+अन । दह् मस्मीकरणे ।

८।१।२१८ ।

उच्छुह-उच्छुह-उच्छुह । उत्+छुह्+अ । छुह् छेदने । ८।४।२३८।

उत्+छुह्=उच्छुह-उच्छुह । उत्+छुह्+अ । छुह् छेदने पृषे०

उत्ताल-उत्ताल-उत्ताल । उत्+ताल, उत्+तल्+अ । तल् प्रतिष्ठायाम् ।

उन्वेत्ताल-उन्वेत्ताल-उन्वेत्ताल । उद् + विताल+उत्+वि + ताल । तालः

करास्फोटः डैम० अने० । पृषे०

गा० १०२-उच्चाअ-उच्चाअ-उच्चात । उद्+चा+त । चा गति-गन्धनयोः ।
उत्तंपिअ-उत्तुंपिअ-उत्तुम्पित । उत्+तुम्पित=उत्तुम्पित । उत्+तुम्प्+इत ।
तुम्प् हिंसायाम् ।

उत्+तपित=उत्तपित-उत्तंपिअ । उत्+तप्+इत । तप् संतापे । पृषे।०
उल्लेव-उल्लेव-उल्लेप । उत्+लेप, उत्+लिप्+अ । लिप् उपदेहे ।
उच्चुग्ग-उच्चुग्ग-उच्चुग्ग । उत्+मुग्ग-उत्+मुज्+ङ् । मुज् कौटिल्ये ।
उत्फंदोला-उत्फंदोला-उत्फंदऊल-उत्स्पन्दपूर । उत्+स्पन्द+पूर । उत्फंदऊल
-उत्फंदोल । स्पन्द किञ्चिच्चलने । पूर आप्यायने ।
उत्+स्पन्द+दोला = उत्स्पन्ददोला-उत्फंदओला-उत्फंदोला । स्पन्द
किञ्चिच्चलने । दुल् उरक्षेपे ।

उत्+स्पन्द-उत्फंद+उल्ल+आ=उत्फंदुल्ला-उत्फंदोला । 'भव' अर्थे उल्ल
८।२।१६३।

उम्मइअ-उम्मइअ-उन्मादित । उत्+मद्+इअ-उम्मदिअ-उम्मइअ । मद् हर्षे ।

गा० १०३-उच्चालण-उच्चालण-उच्चालन । उद्+भाळ्+अन । भल परिभाषण-
हिंसा-दानेषु ।

ऊर्ध्व+चालन=ऊर्ध्वचालन-उच्चचालण-उच्चआलण-उच्चालण ।

उज्झमण-उज्झमण-उज्झमन । उत्+झम्+अन-उज्झमन । झम् अदने ।

उत्+झमन=उज्झमन-उज्झमण । उत्+जम्+अन । जम् गात्रविनामे ।
पृषे।०

उत्+यमन=उद्यमन-उज्जमण-उज्झमण । उत्+यम्+अन । यम् उपरमे ।
पृषे।०

उत्+धावन=उद्धावन-उद्धावण-उद्धवण-उज्झमण । धाव् गतौ । पृषे।०
उच्छ्रविय-उच्छ्रविय-उच्छ्रयित । उत्+श्रयित=उच्छ्रयित-पृषे।० उत्+शी+
इत । शी स्वप्ने ।

उइंतण-उअंतणु-वुअंतणु-वृत्ततनु । वृत्+तनु-वृत्ततनु-वुअतणु-उइंतणु-उइं-
तण । वृत्तम् आच्छादितं तनुः येन तत्-वृत्ततनु पृषे।० वृ वरणे अथवा
संभक्तौ ।

गा० १०४-उल्ललिय-उल्ललिय-उल्ललित । उत्+ललित । उत्+लल्+इत । लल्
ईप्सायाम् अथवा लल् बिलासे ।

उग्गहिय-उग्गहिय, उग्गहिय-उद्गह्यीत । उत्+गृह्+इत । गृह् उपादाने ।

उल्लेहड-उल्लेहड-उल्लेहड । उत्+लेह+ड । उत्+लिह्+भ+ड । लिह्
आस्वादाने । 'ड' स्वार्थिः प्रत्ययः ।

उवसेर-उवसेर-उपस्मेर । उप+स्मि+र । स्मि ईषत् हसने ।

उप+स्वैर=उपस्वैर-उपसेर

उप+सेल=उपसेल-उवसेर । उप+सेल्+अ । सेल् गतौ ।

गा० १०५-उल्लुरुह-उल्लुरुह-आर्द्ररुह । आर्द्र+रुह=आर्द्ररुह । आर्द्रं रोहति=
आर्द्ररुह । आर्द्र-भीना स्थलभां रुह-जिगनाशे रुह जन्मनि । ८।१।८२ ।
आर्द्र-उल्ल ।

उद+रुह-उदरुह । उदे जले रोहति-उदरुह पृषे।०

उल्प+रुह-उल्परुह-पृषे।० उल्पं जलम् (उष्ण।० उ०७)

उब्भुआण-उब्भायण-ऊर्ध्वायन । ऊर्ध्व+अयन-उब्भायण-उब्भुआण पृषे।०

ऊर्ध्व+आनयन=ऊर्ध्वानयन-उब्भायण-उब्भायण-उब्भुआण ।

उत्+भाजन+क=उद्भाजनक-उब्भाणअ-उब्भुआण ८।१।२६७।-पृषे।० ।

उत्+भृत=उद्भृत-उब्भुअ+अयण=उब्भुआयण-उब्भुआण ।

उत्तुरअ-उद्दूरअ-उद्दूरक-उत्+दूर+क-उद्दूरक-उद्दूरअ-पृषे।०

उत्तुहिअ-उत्तुहिअ-उत्तुभित । उत्+तुभित, उत्+तुभ्+इत । तुभ हिंसायाम् ।

गा० १०६-उद्धरण-उद्धरण-उद्धरण । उत्+धरण, उत्+धृ+अन । धृ स्थाने ।

उवदीव-उवदीव-उपद्वीप । उप+द्वीप-उपदीप-उवदीव ।

उद्धवअ-उद्धवअ-उद्धवक । उत्+धवक, उत्+धू+अ+क । धू विधूनने ।

उच्चड्विय-उच्चड्विय-उच्चटित । उत्+चटित=उच्चटित-पृषे।० उ+चद्+
इत । चद् भेदे ।

उत्ताहिअ-उत्ताहिअ-उत्तासित । उत्+तासित-उत्+तस्-तास्+इत=उत्ता-
सित । तस् उपक्षये । पृषे।०

उव्वाहिअ-उव्वाहिअ-उद्वाधित । उत्+वाधित-उत्+वाध्+इत । वाध्
रोटने-प्रतीघाते ।

गा० १०७-उद्धविअ-उद्धविअ, उद्धाहित-ऊर्ध्वायित । ऊर्ध्व+य+इत=ऊर्ध्वायित-
उद्धाहित-उद्धविअ । ऊर्ध्ववत् आचरणम् ।

ऊर्ध्व+आपित=ऊर्ध्वापित-उद्धाविअ-उद्धविअ-ऊर्ध्व + आप् + इत ।
ऊर्ध्वप्रापित ।

उत्थलिय-उत्थलिय-उत्थलित । उत्+स्थलित-उत्+स्थल्+इत । स्थल् स्थाने ।

उलुखंड-उलुअखंड-उल्मुकखण्ड । उल्मुक+खण्ड-पृषे।०

उअक्रिय-उअक्रिय-उदकित । उदकः संजातः यस्य । उदकं+इत । उदकः
क्रियाफलम् (७५।० २६)

उच्छंगिय-उच्छंगिय-उत्सङ्गित । उत्सङ्ग+इत ।

गा० १०८-उरुमिल-उरुमिल-ऊर्मिल ।

उरुसोल-उरुसोल-पुरुसुल-पौरुष । पुरुस+उल्ल=पुरुसुल्ल-उरुसोल्ल ।

भवेऽथे 'उल्ल' । पुरुसे (पुरुषे) भवम् ।

उअचित्त-उअचित्त-उतचित्त-उअचित्त पृषे।० "उत विकल्पे" हेम अने०

उवउज्ज-उवउज्ज, उवकज्ज-उपकार्ये । उपकार्ये-पृषे।०

उपयोज्य-उवउज्ज । युज योगे ।

उअहारी-उअहारी-उदहारी । उद+हारी-उदम् उदकं हरति ।

पय+हारी=पयहारी-उयहारी । पृषे।० ।

गा० १०९-उल्लुंठिय-उल्लुंठिय-उल्लुण्डित । उत्+लुण्डित=उल्लुण्डित-उल्लुंठिय ।

उत्+लुण्ड+इत । लुण्ड स्तेये ।

उल्लुहंत-उल्लुअहंत-उल्लुकहन्ता । उल्लुक+हन्तृ=उल्लुकहन्ता-उल्लुअहंत-उल्लुहंत ।

"काकः घृकारिः"-अलि० यि०

उंचहिया-उंचहिया-उंचधिया-उच्चधृता । उच्च+धृता=उच्चधृता-उंचधिया-

उंचहिया । उच्चे प्रियते । उच्च+धृ+त+आ । उच्चम् ऊर्ध्वम् । धृ

धारणे ।

उद्दिसिय-उद्दिसिय-उद्दिसित (छान्दस) । उत्+दृश्+इय=उद्दिसिय । दृश्

प्रेक्षणे । दृश्-दिस-८।१।१२८ अथवा दृश्-दीस्-८।३।१६१।

गा० ११०-उब्भासुय-ओभासय-अपभासक । अप+भासा+क-अपभासक-

ओभासय-उब्भासुय । अपगता भासा यस्य-अपभासक-अप-विना।नुं, भासा-

दीप्ति । भास् दीप्तौ ।

उव्वहण-उव्वहण-उव्वहन । उत्+वहन, उत्+वह+अन । वह प्रापणे ।

उल्लरय-उल्लरय-उल्लडक । उत्+लडक, उत्+लड्+अ+क । लड् विलासे ।

उल्लल्-गिलणपुं ।

उक्कुरुडी-उक्कुरुडी-उत्कर । उत्कर-उक्कर+डी-उक्करडी-उक्कुरुडी । गु०

भा० ७३२डी. 'डी' स्त्रीलिङ्गस्यैक स्वार्थिंश्च प्रत्यय ऋभ-वात-

वातडी, गोरी-गोरीडी, धूल-धूलडी. ८।४।४३१. "उत्करः समूहः"-

अभ२० अलि० यि०

गा० १११-उच्छल्लिय-उच्छल्लिय-उच्छल्लिक । उत्+छल्लि+क=उच्छल्लिक-
उच्छल्लिय । “त्वचि छल्ली” । अलिधा० शु० ला० छाल ।

उच्चिबल-ओच्चिबल-अपविम्बक । अप+विम्ब+क-अपविम्बक-ओच्चिबल-
उच्चिबल । स्वाधि+‘ल’ । अपगतं विम्बं प्रतिविम्बं यस्मात् तत्-‘ञेभां
प्रतिभिंभ न पडे ते ।

उद्धच्छिय-उद्धस्थिय-ऊर्ध्वस्थित । ऊर्ध्व+स्थित=ऊर्ध्वस्थित-उद्धस्थिय-
उद्धच्छिय-‘लु’ शपेलु-अटकावेलु-आक्षता भासुसने ‘लु’ शपवे।
अटले आक्षते। अटकाववे। ऊर्ध्व-उद्ध । स्था+त । स्था गतिनिवृत्तौ ।
उज्जणिय-ओजणिय-अपजनित । अप+जन्+इत ।

गा० ११२-उज्जीरिय-ओजीरिय-अपजीरित । अप+जृ+इत-अपजीरिय-ओजीरिय-
उज्जीरिय । जृ जरासे ।

अप+धोर+इय=ओधीरिय-उज्जीरिय-अवधीरिष्णु-अवडेक्षना-अवशा-
पृषो०

उज्जूरिय-उज्जूरिय-अपजूरित । अप+जूर+इत=अपजूरिय । जूर जरायाम् ।
उक्खंडिय-ओक्खंडिय-अपखण्डित । अप+खण्डित-अपखण्डित ओक्खंडिय-
उक्खंडिय । अप+खण्ड्+इय । खण्ड् मन्ये ।

उच्छडिय-उच्छडिय-उच्छटित । उत्+शट्+इत । शट् रुजा-विशरण-गति-
अवसादनेषु ।

गा० ११३-उज्जाणिय-ओजाणिय-अपयानित । अप+यानित-अपयानित-ओजा-
णिय-उज्जाणिय । अप+या+अन+इत । या प्रापणे । अपगतं यानम् अपयानम् ।
उवसग्ग-उवसग्ग-उपसग्ग । उप+सृज्+अ । सृज् विसर्गे ।

उत्फुटिय-उत्फुटिय-उत्फुटित पृषो० उत्+फुट्+इत-उत्फुटित । फुट् संश्लेषणे
अवफुटित=अव+फुट्+इत ।

उज्जग्गुज्ज-उज्जकुज्जुअ-ऋज्जुकऋज्जुक । उज्जकुज्जुअ-उज्जग्गुज्ज ।
ऋज्जुक-ऋज्जुक-सरणभा सरण-अकहमष । पृषो०

गा० ११४-उद्धच्छवी-उद्धच्छवी-ऊर्ध्वच्छवी-ऊर्ध्वा छविः यस्य ।
ऊर्ध्व-‘लु’ धुं । ऊर्ध्व+छवि ।

उत्फुक्किया-उत्फुक्किया-उत्फुक्किका । उत्फुक्किया-उत्फुक्किया पृषो० । उत्+फक्+
इ+का । फक् नीचैर्गतौ ।

उक्कासिय-उक्कासिय उक्कासित । उत्+काश्+इत । काश् दीप्तौ । शु०
उकासवुं-‘डे’ धातु ‘लु’ धातु ‘लु’ धातु ।

उच्चारिय-उच्चारिय-उच्चारित । उत्+च्+इत् । चर गति-भक्षणयोः ।

गा० ११५-उक्खणिय-उक्खणिय-उत्खनित । उत्+खन्+इत् । खन् अवदारणे ।
उच्छुआर-उच्छुआर-अवच्छुआर+अवच्छुआरकार । उच्छुआर-उच्छुआर-पृषे।०
अवच्छादस्य संवरणस्य कारः करणम् अवच्छादकारः-अव+च्छद्+अ ।
छद् संवरणे । कृ+अ+कार । कृ करणे ।

उज्जोमिया-उज्जमिया-उज्जोमिया-उद्यमिता । उत्+यम्+अ=उद्यम्+इत् ।
यम् उपरमे । पृषे।०

उज्जुमिता-उज्जोमिया-उद्युगिता पृषे।०-गने। म-८।१।१९० उत्+युग्+
इत् । युग्-धांस३ ।

उज्जोमिया-उद्व्योमिका-उद्व्योमिका । पृषे।०
उल्लसिय-उल्लसिय-उल्लसित । उत्+लस्+इत् । लस् श्लेषण-ऋडनयोः
उल्लकसिय-उल्लकसिअ-उल्लकसित पृषे।० । उल्लकसित-उल्लकसिअ-उल्लक-
सिय । उल्लकसति अङ्गम् अनेन-“उल्लकसन् रोमहर्षणम्”-अशि०
यि० । उल्लकस्+इत् ।

उरुकसिय-उलुकसिय-उरुकशित । उरु+कश्+इत् । कश् शब्दे ।

गा० ११६-उच्छेवण-उच्छेवण-उत्क्षेपण । उत्+क्षिप्+अन । क्षिप् प्रेरणे ।
यज्ञानौ उत्क्षिप्यते यत् तत् उत्क्षेपणम् ‘धी’ अर्थवाणे। ‘आज्य’ शब्दे
‘अज क्षेपणे गतौ च’ धातु द्वारा केशकराभ्ये साधेत् छे तेभ्य अङी’ उत्
साधेना क्षिप् उंप२धी ‘धी’ अर्थने। उत्क्षेपण शब्दे साधी यतावेत् छे ।
उच्चपिय-उच्चपिय-उच्चपित । उच्चपिय-उच्चपिय ८।१।२६ उत्+चप्+
इत् । चप् सान्त्वने ।

उयजंगल-उयजंगल-उयजङ्गल-उयजङ्गल । जन्+गल (उणा० ४६७) ।
जन् प्रादुर्भावे ।

उप्पेहड-उप्पेहड, उप्पेसल-उत्पेशल । उत्+पेश्+अ+ल । उत्+पिश्-
पेश् । पिश् अवयवे ।

उप्पेस+ड=उप्पेसड-उप्पेहड-उत्पेसक । पृषे।० उत्+पेस्+अक ।
पेस् गतौ ।

उप्पह+ड=उप्पहड-उप्पेहड-पृषे।० उत्पथक । उत्+पथ+ऋ-उन्मार्गगामी
उल्हसिय-उल्हसिय-उत्हसित । उत्+हल्+इत् । हल् शब्दे ।

उल्लसिअ-उल्लसित-उल्हसिय । पृषे।० उत्+लस्+इत् । लस्
श्लेषण-ऋडनयोः ।

उम्मच्छविअ-उम्मिअच्छविअ-गुम्मिअच्छविअ-मुग्धच्छविक । मुह-गुग्म+
इअ=गुम्मिअ+छविअ-८।४।२०७।

उम्मिच्छविअ-ऊर्मिच्छविक-उम्मच्छविअ-पृषो०

ऊर्मियुक्ता छविः यस्य सः । ऊर्मि+छवि+क । “छविः सचि-शोभायाम्
हैम अने० । “ऊर्मिः पीडा-ज्व-उत्कण्ठा-लेखा-प्रकाश-वीचिषु वस्त्र-
संकोचलेखायाम्” हैम अने० ।

गा० ११७-उज्जगिर-उज्जगिर-उज्जागर । उत्+जाय । उत्+जग्+इर । जागृ
निद्राक्षये । जागृ=जग् ८।४।८०।

उच्छुरण-उच्छुरण-(८।१।१५)-इक्षुकरण । उच्छुरण+उच्छुरण । इक्षोः
करणम् “करणं क्षेत्रम्” हैम अने० ।

उच्छुरण-उच्छुरण-इक्षुकरण । इक्षोः करणम् ।

उम्हाविय-उम्हाविय-ऊष्मापित । ऊष्मा+आपित ।

उवललय-उवललय-उपललक । उपलल+क । उपललयते इति उपललः स्वार्थिक
क । उपलल+अ+क । लर् विलासे ।

उलुहल्लिअ-उलुहल्लिय (ओरुफलित+)उलुहल्लिअ-अपरुक्कफलित+अप+रुक्+
फल+इत पृषो० ळेने रुयि प्रभाण्णु इण भणत्तुं ङोय ते रुक्कफलित,
अने अपरुक्कफलित-ळेने रुयि प्रभाण्णु इण न भणे ते-
तृप्ति विनानो.

गा० ११८-उग्गुलुंछिय-उग्गुलुंछिया-उग्गार-उग्गाल+उच्छिया-उग्गालुच्छिया
उग्गुलुंछिया ८।१।२६। पृषो० । उद्गार+उच्छ्रिता-उद्गारोच्छ्रिता । उद्गारः
उच्छ्रितः यस्यां क्रियायाम् सा उद्गारोच्छ्रिता-ळे क्रियाभां उद्गारते विशेष
वधांते ङोय ते क्रिया.

उवणइया-उवणइया-उप+एतिका-पासे आवनारुं पात्र.

उसणसेण-उसणसेण-उषणसेन । उष्+अण=उषण । उष् दाहे-ळेनी
सेना ङाड् छे ते.

उत्पिगालिया-उत्पिगालिया-उत्पिङ्गकारिका । उत्पिङ्ग+कारिका - आण्डने
ळोये करीते हाथभां रभाडवानी क्रिया. पिङ्ग बालकः-हैम अनेका०स० ।

गा० ११९-उवकय-उवकय-उपकृत । उप+कृ+त । कृ करणे ।

उद्धच्छविय-उद्धच्छविय-ऊर्ध्वच्छविक ।

उत्तलहअ }-उत्तलहअ-उत्तलभज । भजति इति भजः, उत्तलस्य भजः ।
ओत्तलहअ }

उत्तल+भञ्ज+अ । —उत्तल—ञिंयुं तल—ञिंयाध् । भञ्ज सेवायाम् ।
 उंलुउंडिय-उरुकुंडिय-उरुकुण्डित । उरुकुंडिय-उलुकुंडिय । उरु+कुण्ड+इत
 कुण्ड रक्षणे ।

उंवरपुष्प-उंवरपुष्प-उंवरपुष्प । उंवराना वृक्षने ફૂલ આવતું નથી
 અને ક્યારેક આવી જાય તેથી તેનો અર્થ 'અભૂતપૂર્વ અબ્યુદય-
 કોઈ વાર નહીં થયેલો અબ્યુદય' બતાવેલ છે. અને પછી જ્યારે
 કોઈ પણ અહ્ભુત બનાવ અને તે માટે પણ આ શબ્દ વપરાય છે.

गा० १२०-उवलभक्त-उवलभक्त-उपलभर्तु । उपल-इत् । જે રતને ધારણ
 કરે તે ઉપલભર્તુ । ઉપલ: 'ગ્રામ-રતનો:'—હૈમ અને ૦ ।

भर्तु-भृ-तृ । भृ पोषणे धारणे च ।

उवल्यभग्ग-उवल्यभग्ग (उवल+अ+भग्ग) - उपलअभग्ग । अभग्ग
 उपला यस्मिन् જેમાં આખાં રતનો જડેલાં છે તે ઉપલ+અ+ભગ્ગ ।

उवल्यभग्ग (उ+वलय+अ+भग्ग) उत्+वलय+अ+भग्ग=उद्वलयअभग्ग-
 उत्-उत्કૃષ્ટ, વલય-કંકણ, અભગ્ગ-અખંડિત.

उवल्यभग्ग (उवल+अभग्ग)-उपलअभग्ग । अभग्गानि उपलानि
 रत्नानि यस्मिन् तत् वलयम्-जेમાં અખંડ રતનો જડેલાં છે તે વલય.
 આ શબ્દ 'વલય' ના વિશેષણરૂપ છે

उण्होदयभंड-उण्होदयभंड-उण्होदयभाण्ड । उण्होदय-अरभीनी आरंभ
 अर्थात् थोड़ी थोड़ी प्रीति जेवी वसंतऋतु. भाण्ड-भूषण. वसंत
 ऋतुनुं भूषण-ભમરો. "उण्हागमः प्रीतिः" હૈમ અને ૦ । "भाण्डं...
 भूषणे भाजनेऽपि च"—હૈમ અને ૦ ।

उण्होदयभंड (उण्ह+उदुय+भंड) "स्वराणां स्वराः" ८।४।३२९।
 उण्हऋतुकभाण्ड—અરમીની ઋતુનું ભૂષણ-ભમરો.

उत्ताणपत्तय-उत्ताणपत्तय-उत्तानपत्रक । उत्तानानि-ऊर्ध्वमुखानि पत्राणि
 यस्य-જેનાં પાન ઊર્ધ્વમુખ છે. "एरण्डः...उत्तानपत्रकः" અમર૦,
 ધન્વન્તરિનિવણ્ડુ, હૈમનિવ ૦ ।

गा० १२१-उड्डियाहरण-उड्डियाऽऽहरण (उड्डिया+आहरण)-उड्डियाहरण ।
 ઉડીને-જિંયા થઇને લઈ લેવું. ઉત્+હી+ય । હી વિહાયસા ગતૌ ।
 આ+હ+અન+આહરણ । હ્ હરણે ।

उचुलउलिय-उचुलउलिय (उचुल-तुरिय-तुलिय-उलिय) "ह्रस्वदीर्घौ
 मिथो वृत्तौ" ८।१।४।—उचुलत्वरित (-उत्+चुल+त्वरित) ।

गा० १२२-उत्थल्लपत्थल्ल-उत्थलपत्थल्ल-अवस्थलप्रस्थल (अव+स्थल+प्र+स्थल । अव-नीये. स्थल, प्र-प्रगत-उपर. नीये ते उपर अने उपर ते नीये-अेभ ईरक्षर नेभां थाय ते प्रवृत्ति.

अव नो ओ — ८।१।१७२।

ओ नो उ — ८।१।८४।

ल नो हल — ८।२।९७। शु० ઉથલપાથલ.

उत्तरिविडि-उत्तरिविडि (=उत्तरि+विडि)-उत्तरेपिटि (=उत्तरे+पिटि)-
ઉત્તરોત્તર-ઉપર ઉપર. પિટિ-ભેશુ થવું-સમૂહ થવો. પિટ્+હ ।
પિટ્ શબ્દે સંધાતે ચ । અલ્પ સમાસ છે.

उत्तरणवरंडिया - उत्तरणवरंडिया (=उत्तरण+वरंडिया) - उत्तरणवरण्डिका
(उत्तरण+वरण्डिका)-પાર ઊતરવા માટે આધારરૂપ વરંડી નેવી-વંડી
નેવી-હોડી

गा० १२३-उद्-उद्-उद् । “अथ यादासि जलजन्तवः”-तद्भेदाः शिशुमार-
उद्-शङ्कवः”-अभ२० अलि० यि० “उनत्ति इति उद्ः”-अभ२०, (ઉણા०
૩૮૮) ઉન્દ કલેદને ।

(ककुद्-कउद्-उद्-पृषो०) કકુદં સ્કન્ધઃ કકૂ+ઉદ-(ઉણા० ૨૪૩)

અભ૨૦, અલિ० યિ०, હૈમ અને०

उद्गुण-उद्गुण (उद्गुण-उद्गुण-पृषो०) उद्गुण । उत्+द्गु+ण (ઉણા० ૧૮૪)
દ્રુ ગતૌ ।

उद्-उद्-उत्+द्गु ।

उन्वुण-उन्वुण (उन्विण-उन्वुण)-“स्वराणां स्वरा०” ८।४।३२९।
उद्विग्न । उत्+विज्+न । विज् भय-चलनयोः ।

गा० १२४-उद्वाअ-उद्वाअ (उद्वाव-उद्वाअ)-उद्वाव । उत्+धाव्+अ । धाव्
गति-शुद्धयोः ।

उच्छित्त-उच्छित्त-उक्षिप्त । उत्+क्षिप्+त । क्षिप् प्रेरणे ।

उम्मंड-उम्मंड (उम्मह-उम्महु-उम्मंड) “वक्रादौ अन्तः” ८।१।२६। -
उम्मर्द । उत्+मृद्+अ । मृद् क्षોदे ।

गा० १२५-उक्खुंड-उक्खुंड-उक्कंड-उक्खुंड-पृषो०-उत्कण्ड-उत्+कण्ड्+अ ।
कण्ड् दाहे ।

उक्खुंड-उक्खुंड-उत्कण्ड-उत्+खण्ड्+अ । खण्ड् भेदे ।

उम्मच्छ-उम्मच्छ-उन्माध्य-उत्+मभूङ्+य- । मय विलोडने ।

उन्मस्त (उत्+मस्त) उत्+मस्+त । मस् परिमाणे । - ॐ'धु' भाथु'-
ॐ'धु'-अस'अध्.

गा० १२६-उक्खंड-उक्खंड-उत्कण्ड । उत्+कण्ड्+अ । खण्ड् भेदे ।

उप्पील-उप्पील-उत्पीड । उत्+पीड्+अ । पीड् गहने ।

उग्घाअ-उग्घाअ-उद्घात । उद्+हन+अ । हन् हिंसा-गत्योः ।

उद्दाम-उद्दाम-उद्दाम । उद्+दी+म } (ॐ'धु० ६११) दी क्षये । दे पालने
उद्+दा+म }

उठ्वूर-उठ्वूर-उद्भूरि-उद्+भूरि । (ॐ'धु० ६६३) पृषे०

भू सत्तायाम् । “भूरिः प्रभूते स्वर्णे” ङैभ अने०

उठ्वूर-उठ्वूर-उत्पूर । उत्+पूर+अ । पूर आप्यायने ।

गा० १२७-उब्बिब-उब्बिब-उद्बिम्ब । उद्+बिम्बू+अ । बिम्बू वीतौ । ‘बिम्बू’

इति सौत्रो धातुः प्रा०सौ० । “बिम्बति माति बिम्बम्” अलि० यि०

उद्+बन्धू+इम्ब-पृषे० । (ॐ'धु० ३२५) बन्धू बन्धने ।

उच्चुल्ल-उच्चुल्ल-उच्चुल्ल । उत्+चुल्ल्+अ । चुल्ल हावकरणे ।

गा० १२८-उड्डाण-उड्डाण (उद्धाण-उड्डाण)-उद्ध्वान । उत्+ध्वन्+अ । ध्वन्

शब्दे ।

उड्डाण-उड्डाण-उद्गाण । उत्+द्रा+अन । द्रा कुत्सितगतौ ।

उच्चुक्क-उच्चुक्क-उच्चुक्क । उत्+चुक्क्+अ । चुक्क् भषणे ।

गा० १२९-उंडल-उंडल (-उद्धल-उंडल) ऊर्ध्व+ल । ल स्वार्थि० छे ।

उत्पित्थ-उत्पित्थ-उत्पित्त । उत्+पित्+त । पित् गतौ ।

उव्वत्त-उव्वत्त-उद्दृत्त । उत्+वृत्+त । वृत् वर्तने ।

उव्वाढ-उव्वाढ-उद्वाढ । उत्+वाह्+त । ४।४।७० । बहू प्राणने ।

उव्वाढ (-अपवाध-उव्वाढ) अप+वाध्+अ । वाध् रोटने-आधा
वगर्तुं ।

गा० १३०-उक्खिन्न-उक्खिन्न-अवकीर्ण (अवकीर्ण-ओक्किण-उक्खिन्न)

उत्पंक-उत्पंक-उत्पङ्क । उत्+पङ्क । ४।१।११२। उत्+पञ्च+अ । पञ्च

विस्तारे ।

गा० १३१-उत्तप्प-उत्तप्प-उत्तल्प । उत्+तल्+प । तल् प्रतिष्ठायाम् । “तल्पः

शयनीयम् अङ्गं दाराः युद्धं च (ॐ'धु० २६६)

उत्तप्प-उत्ताप्य । उत्+तप्+य । तप् संतापे ।

उत्तप्प-उत्ताप्त । उत्+तप्+त । तप् संतापे ।

उत्तप्प (उत्+अप्प=उतप्प उत्तप्प)-उदात्ता-उत्तात्ता ।

उच्चोल-उच्चोल-उच्चोल । उत्+चुल्+अ । चुल्+अ । चुल आच्छादने
 “चोत्यते छाद्यते अनेन=चोलः”-अभ२० चुल्यते अनेन चोलः, चुलिः
 सौत्रः-प्रा०सौ० अलि० थि० चुल् उन्नतौ शब्दकल्पद्रुम ।

उच्छुल्ल-उच्छुल्ल-उत्क्षुल्ल । उत्+क्षुद्+ल । क्षुद् लाति क्षुल्लः । क्षुद्+
 ल+अ । क्षुद् संपेषणे संपेषे वा । क्ष-छ-८।२।३। ल् आदाने ।

उम्मल्ल-उम्मल्ल-उन्मल्ल । उत्+मल्ल+अ । मल्ल धारणे ।

गा० १३२-उन्नुइअ-उन्नुइअ (-उन्नइअ-उन्नुइअ)-उन्नदित । उत्+नद्+इत-
 नद् अव्यक्ते शब्दे ।

उन्नुइअ-उन्नदित-उत्+नुद्+इअ । नुद् प्रेरणे ।

उव्वरिअ-उव्वरिअ-उद्वृत्त । उत्+वृ+इअ । वृ वरणे ।

उव्वरिअ-उर्वरित । उर्वं राति-उर्वं+रा+अ-उर्वर+इत । उर्वं हिंसायाम् ।
 रा दाने ।

गा० १३३-उज्जरिय-उज्जरिय-उज्जरित । उत्+जृ+इअ । जृ जरसि ।

उव्वाडुअ-उव्वाडुअ (-उत्पादुक-उव्वाडुअ)-उत्पादुक । उत्+पद्+उक ।
 पद् गतौ । ऊर्ध्वाः पादुका इव तत् उत्पादुकम् । पादुकाः पादाः
 लक्षणया । पादाः पादुकाः इति लोकप्रसिद्धिः ।

उव्वाडुअ-उत्पादुक । उत्+पत्+उक । पत् गतौ ।

गा० १३४-उव्वाउल-उव्वाउल-उद्वातुल्ल । उद्+वात+उल्ल । उद्गतः उक्कृष्टो
 वा वातः-वायुः अस्मिन् स उद्वातः आरामः ।

उव्वाउल-उद्वाजुल्ल । उद्+वाज+उल्ल । उक्कृष्टः वाजः शब्दः अस्मिन्
 उद्वाजः गानम् । उल्ल प्रत्ययः स्वार्थिकः । “वाजः शब्दः”-डैम अने०

उरुपुल्ल-उरुपुल्ल-उरुपुल । उरुः विशेषरूपः पुलः विपुलता अथवा
 उच्छ्रितीभावः यस्मिन् उरुपुलः । “पुलः विपुले”-डैम अने० पुल+
 अ । पुल्ल महत्त्वे समुच्छ्राये वा ।

उव्विडिम-उव्विडिम (उव्विडव-उव्विडिम-५।१०)-उद्द्विटप । उद्+विटप ।
 “विटपः विस्तारः”-डैम अने०

गा० १३५-उच्छुंदिअ-उच्छुंदिअ-उच्छुदिअ । उत्+क्षुद्+इअ । --
 क्षुद् संपेषे । उत्+क्षुद्+त-उत्क्षुण्ण ।

उज्जंगल-उज्जंगल-उज्जङ्गल । उत्+जम्+गल । (उथ्वा० ४६७)
उत्पिजल-उत्पिजल-उत्पिञ्जल । उत्+पिञ्ज+अर । (उथ्वा० ३६७) र-ल ।
पिञ्ज हिंसा-बल-दान-निकेतनेषु ।

उन्वाहुल-उन्वाहुल-उन्नाहुल । उत्+भाहु+ल । ल स्वार्थि'क. ऊर्ध्वो वाहु
यत्र तत् ।

उन्वाध+उल्ल-उन्वाहुल्ल-उन्वाहुल्ल ५थो० उल्ल स्वार्थि'क.
उल्लालिय-उल्लालिय-उल्लालित । उत्+लल्-लाल्+इत । लल् ईप्सायाम्,
अथवा बिलासे ।

उन्वेल्लर-उन्वेल्लर (उन्वेल्लिर-उन्वेल्लर) । उन्वेल्+इर । उन्वेल्क ।
उत्+वेल्+अक । वेल् गतौ ।

गा० १३७-उम्मच्छिय-उम्मच्छिय-उन्मक्षित । उत्+मक्ष+इत । मक्ष संघाते ।
उडुहिय ।-उडुहिय(-उडुहिय-उडुहिय)उडुहित । उत्+दुह्+त । दुह् अर्दने ।
उड्डुहिय ।-उड्डुहिय(-उडुहिय-उड्डुहिय) उत्+दुह्+इअ । ,,

उडुहिय (-ऊढा+दुहिअ-ऊढाउहिय)-ऊडुहिय-उडुहिय ।

उड्डुहिय (-ऊढा+दुहिअ-ऊढुहिय)-उडुहिय । ऊढादुहित ।
दुह् अर्दने ।

उग्गाहिय-उग्गाहिय-उद्ग्राहित । उत्+ग्राह्+इत । ग्रह उपादाने ।

गा० १३८-उक्कसिय-उक्कसिय-उपकसित । उप+कस्+इत । कस् गतौ ।
उलुफुंटिय-उलुफुंटिय (-उरु+फुंटिय-उलुफुंटिय) -उरुस्फुण्डित । उरु+
स्फुण्ड्+इत । स्फुण्ड् परिहासे ।

उरु+फुंटिय-उलुफुंटिय) उरु+स्फुण्ड्+इत । स्फुण्ड् विकसने ।

उच्चत्तवरत्त-उच्चत्तवरत्त-उच्चत्वापरत्व । उच्चत्वं च अपरत्वं च-अनु-
च्चत्वम्-च-उच्चत्वापरत्वम् । उच्चत्व+अपरत्व । शि'युं नी'युं ।

गा० १३९-ऊआ-ऊआ-यूका । यु+क (उथ्वा० २४)

ऊल-ऊल-ऊल । अवन ऊः-४।१।१०९। ५।१।२।-गतिः, ऊम् लुनाति
ऊलः-भतिने। शं'ग.

ऊसण-ऊसण-ऊषण । ऊष्+अन । ऊष् दाहे ।

गा० १४०-ऊसार-ऊसार-८।१।७६-आसार ।

ऊसय-ऊसय-ऊच्छय । उत्+शी+अ । शी शयते । ऊर्ध्वं शीयते अनेन-
उच्छय-७२ वडै शि'युं सुवाय ते शोशी'क.

ऊसल-ऊसल-ऊत्सल । उत्+सल्+अ । सल् गतौ ।

ऊसल-पूषल-पूषणं पूषः पूषं वृद्धिं लाति-गृह्णाति इति पूषलः-पूष्+
अ+ला+अ । पूष् वृद्धौ । ला आदाने । आदि. प ने। १।५

ऊहृष्ट-ऊहृष्ट-उपहृष्ट । उप+हृष्+त । उच्च उपे ८।१।१७३। हृष् तुष्टौ ।

उपहृस्त । उप+हृम्+त । हृस् हसने । इद् अनित्य छे तेथी न
थये। अेटले उपहृसित ने षट्ले उपहृस्त थ्यु'.

ऊरणी-ऊरणी-उरण-उ+रण । “उच्चैः रणः शब्दः अस्य उरणः” “उरण्यति
(कण्ठ्वा०) देवताः प्रीणाति उरणः”-अभ०, अलि- यि०

गा० १४१-ऊणंदिय-ऊणंदिय-उपनन्दित । उप+नन्द्+इत । नन्द् समृद्धौ ।
उप+ओ ८।१।१७३।

ऊसल्यि-ऊसल्यि-उपसल्यित । उप+सल्+इत । सल् गतौ ।

उपसरित-उपसरः यस्य अस्ति । उप+सर+इत । सृ गतौ ।

ऊसाइय-ऊसाइय-अवसादित । अव+सद्-साद्+इत । षद् विशरण-
गति-अवसादनेषु ।

ऊसायंत-ऊसायंत-अवसादयन् । अव+षद्-षाद्+अत् । षद् अवसादने ।

गा० १४२-ऊमुक्किय-ऊसूक्किय-उत्सुकित । उत्+सु+क+इत । सु+क । “सुकः
निरामयः” (उणा० २२) पु अभिषवे ।

ऊमुक्किय-ऊमुक्किय-अवमुक्त । अव+मुच्+त । मुच् मोक्षणे ।

ऊमुक्तिय-ऊमुक्तिय-अपमूर्तिक । अपगता मूर्तिः-शरीरं यस्य अपमूर्तिकः-
नेतुं शरीरं अराभर नथी ते.

ऊसुंभिय-ऊसुंभिय-उत्शुम्भित । उत्+शुम्भ्+इत । शुम्भ् माषणे
हिंसायां च ।

ऊसुरुसुंभिय-ऊसुरुसुंभिय-अपस्वरशुम्भित । अप+स्वर=ओसुर+शुम्भित-
ऊसुरुसुंभिय ।

ऊसुरुसुंभिय-अप+अश्रु+शुम्भित-अपाश्रुशुम्भित । अप+ओ । अप+
अश्रु+ओसुर-ओसुर+सुंभिय-ऊसुरुसुंभिय ।

गा० १४३-ऊर-ऊर-पूर ।

ऊसत्थ-ऊसत्थ-अपशस्त । अप+शस्+त । शस् हिंसायाम् ।

ऊसविय-ऊसविय । अपशवित । अप+शव+इत । अपश्ववः अस्ति अस्मिन् ।
शु गतौ । अपशवः-अपगमनम् ।

गा० १४४-एल-एल-एड । यः ईड्यते स्तूयते स एडः, ५।१।२। ईड्+अ ।
ईड् स्तुतौ ।

एक-एक-एक । एति अद्वितीयः एकः (उणा० २१) इ+क । इ गतौ ।
एककंग-एककंग-एकाङ्ग । “चन्दने पुनः एकाङ्गम्”- अभि० शेष०,
हारावली । एकं अङ्गं सुन्दरम् भवति अस्मात् एकाङ्गम्-नेने ळीधे
ओङ् अंगं सुन्दरं थाय ते. शब्दकल्पद्रुम ।

एत्तोप्य-एत्तोप्य (पृषो०)-एतत्प्रभृति ।

एमाण-एमाण-इ+माण=एमाण ८।५।१८१। अयन् । इ+अत् । इ गतौ ।

गा० १४५-एककेक्कम-एककेक्कम (एककेक्कम्+अ)-‘अ’ वधारानो छे.
८।३।१। पृषो० । एकैकम् ।

एकनड-एकनड-एकनट ।

एमिणिया-एमिणिया-एवंमिता । (एवम्-एम्+मिणिया) एवम्-एम्-
८।१।२७१। मिणिया (मिण+इया) भाटे संस्कृतभां जेतुं मिनोति इप
थाय छे ते मिन-मिण् धातु अही देवे। मि प्रक्षेपणे ।

एवं मा-मानम् अणति-या सा एमिणिया-पृषो० । मा माने । अण्
शब्दे ।

गा० १४६-एकघरिल्ल-एकघरिल्ल-एक+घर+इल्ल । एकगृहवान् ।

एकसाहिल्ल-एकसाहिल्ल-एक+साह+इल्ल । एकशाखावान् ।

एकसिबली-एकसिबली-एक+सिबली । एकशिम्बावान् अथवा
एकशिम्बिक ।

गा० १४७-एकल्लपुडिग-एकल्लपुडिग-एकपुटङ्ग ‘ल्ल’ स्वार्थि० छे.-एक+पुट-
एकपुटं गच्छति एकपुटङ्ग । एक+पुट+गम+अ ।

एणुवासिअ-एणुवासिअ-वेणुवाशित-नेने अवाण् वांसडाना अवाण्
नेवे। छे. वेणु-वांसडो, वाशित-अवाण्. वाश+इत । वाश् शब्दे ।

एराणी-इराणीआ-ईराणीता-ईड्यते स्तूयते इडः-इल-इरः-इन्द्रः, इरेण
आनीता इराणीता-इराणीआ-इराणी-एराणी पृषो०

एराणी (खदिराणी-खइराणी-खेराणी-हेराणी-एराणां-खदिरेण आनीता
खदिराणी “खदिरः इन्द्रः” अभि०शेष ।

गा० १४८ एलविल-एलविल-एलविल-एडविल । एडविल । एडविडा माता
अस्य एडविडः ऐलविलोऽपि ड-लयोः एकत्वस्मरणात्-अमर०, अभि० ।

एकमुह-एकमुह-एकमुख ।

ओली-ओली-८।१।८३।-आली-आवली । अल्+इ (उणा० ६१९)
अल् भूषणादी “आलाति आलिः” अमर० “आवलिति आवलिः”-
अमर० । आ+घल्+इ । (उणा ६०७) वल् संवरणे ।

ओज्झ-ओज्झ-उज्ज्य । उज्झ्+य । उज्झ् उत्सर्गे ।

ओप्पा-ओप्पा-८।१।६३। अर्पा । ऋ+अप्+अ+आ । अर्प्-आप्लुं-७री
तरवार वगेरे शस्त्र उपर पाणी यडावपुं-ओ।प आपवे।

गा० १४९-ओअ-ओअ-ओक्-८।१।१८ ओअ । ओक् (वच्+विचप्-उक् ।
आ+उक्=ओक् । वच् व्यक्तायां वाचि ।

ओद्-वद्+किप्-उद् । आ+उद्=ओद् । वद् व्यक्तायां वाचि

उदित (उदित-उइअ) आ+उइअ=ओइअ-ओअ पृषे।० । वद्+इत ।
वद् व्यक्तायां वाचि ।

ओर-ओर-अवर

उरु । ऋ+उ । ऋ गतौ । (उणा० ७३७) ।

चौर (चोर-ओर) ‘चौरो दस्यु-सुरान्धयोः’ हेम अने० ।

चतुर (चउर-चोर-ओर) । चन्+उर । चत् याचने (उणा० ४२३)

ओव-ओव-अवट (अवट-अव-ओव) पृषे।० “अवटः गर्ते” ङैम अने० ।

ओसार-ओसार-आसार ।

ओसक्-ओसक्-अपष्वक् । अप+ष्वक्+अ । ष्वक् गतौ ।

ओग्गीअ-ओग्गीअ-अवाग्निक्-अव+अग्निक् । हिमने छद्रते। अग्नि कहेल
छे. लुओ, प्रथम वर्ग गा० ८०.

गा० १५०-ओच्छिय-ओच्छिय-अवच्छित । अव+छो+त । छो छेदने ।

गौच्छिक-गौच्छिअ-ओच्छिअ ।

ओडल-ओडल-कुन्तलिका-कौतलिया-कौडलिया-ओडलिया-ओडल (पृषे।०)
कुंतलनी रथना

(कुण्डल-कौडल-ओडल) “कुण्डलं वलये पारो” ङैम अने० । केशाने
कुंडलाक्षरे गूथवा

कौण्डलिक । कौडलिअ-ओडलिअ-ओडल (पृषे।०)

ओसिअ-ओसिअ-अपश्रित । अप+श्रि+त । श्रि सेवायाम् लाष।०
ओशियाणे।

ओणीवी-ओणीवी-अपनीत्रिका, अवनीत्रिका । अप+नी+त्र । णी प्रापणे
अव+नी+त्र }

(उणा० ३९६) । अप+नीव्+र अव+नी+त्र । नीव् स्थौत्ये ।
अव }

नीत्रम् वलीकम् अभि० चि० । नीत्रम् गृहच्छदिरुपान्तः । धरनी
छा०की पासेना भाग-नेवां.

ओत्थर-ओत्थर ८।२।४८ तथा ८।१।३८ उत्साहः,
अवस्तार । अव+स्तृ+अ । स्तृ आच्छादने ।

गा० १५१-ओगाल-ओगाल-उद्गार । उद्+गृ+अ । गृ निगरणे ।
ओआल-ओआल-अवगार । अव+गृ+अ । गृ निगरणे । ओआल-
(अवपात)-ओपाड-ओआल) अव+पत्+अ । पत् गतौ ।
अवपात । अप }

ओत्थअ-ओत्थअ-अवस्तृत । अव+स्तृ+त । स्तृ आच्छादने ।
ओक्किय-ओक्किय-उपकित (पृषे।०) । उप+कित्+अ । कित् निवासे ।
ओकित-ओकस्+इत । ओकः संजातं यस्य-णे धर छे.
ओणिव्व-ओणिव्व(उप+चिणि+अव्व-ओ+चिणिअव्व-ओ+इणिअव्व-ओणिव्व)
उपचेतव्य-उप+चि+तव्य । चि चयने । पृषे।०

ओवड्ढी-ओवड्ढी-उपकटिक - (उपकटिक-ओअडिअ-ओवडिअ-ओवड्ढी)
(पृषे।०) । कटिकायाः समीपम् उपकटिकम् डेडनी पासे.
अवबद्धिका-अवबद्धिआ-ओवड्ढिआ-ओवड्ढी । अव+बद्ध+इका ।
बन्ध् बन्धने ।

गा० १५२-ओसाअ-ओसाअ-अवसाद । अव+सद्+अ । सद् विशरण-गति-
अवसादनेषु ।

ओच्छत्त-ओच्छत्त-उपच्छत्र । “छत्रा मधुरिकौषधौ” ङैभ निघ०शे० । ङैभ
अने० । छत्रा-मधुर औषधी अथवा धातु। आ वनरूपति मधुर
होवाथी दातु करवाना अपभां आवे येवी छे.

ओसीस-ओसीस-अपशिष्य । अप+शास्+य । शास् अनुशिष्यौ । पश्या
शासन-शिक्षण.

ओवट्ट-ओवट्ट-अपवृष्ट । अप+वृष्+त । वृष् सेचने ।

गा० १५३-ओहंक-ओहंक-उपहासक-उपहास+क-ओहासक-ओहाहक - ओहंक
(पृषे।०) ।

ओहट्ट-ओहट्ट-अवहृष्ट । अव+हृष्+त । हृष् तुष्टौ ।

ઓલિપ્પ-ઓલિપ્પ-અવલેપ્ય । અવ+લિપ્+ય । લિપ્ ઉપદેહે ।
ઓલુંકી-ઓલુંકી-અપલોકિ । અપ+લોક્+ઇ । લોક્ દર્શને (અપલોકિ-
ઓલુક્કિ-ઓલુંકિ)-પૃષ્ઠો

ઓલિંભા-ઓલિંભા-ઉપલમ્બ્યા । (ઉપલમ્બ્યા ઓલમ્બા ઓલિંભા)-પૃષ્ઠો યા
જીવન-ધારણાર્થે કાષ્ઠાદીનિ લમ્બતે સા । ઉપ+લમ્+ય । લમ્ પ્રાપ્તૌ ।
અવલમ્બ્યા-ઓલંબા-ઓલિંભા । અવલમ્બ્યા-યા જીવનધારણાર્થે કાષ્ઠ-
પુસ્તકાદીનિ અવલમ્બતે-જીવવા માટે લાકડાં અને પુસ્તકો ખાઈને
જે નભે તે.

ઉપલેપ્યા-ઓલિપ્યા-ઓલિંભા । ઉપલેપ્યા-ઉપ+લિપ્+ય+આ । લિપ્+
ઉપદેહે-‘ઉપદેહિકા’ પણ ઓલિંભા નો પર્યાય છે.

ઓચુલ્લ-ઓચુલ્લ-અવચુલ્લિ । અવ+ચુલ્લ+ઇ (ઉગા૦ ૬૦૮)

અમર૦ અભિ૦ વિ૦ । અવચુલ્લતિ ઇતિ અવચુલ્લિઃ । ચુલ્લ ભાવકરણે
અથવા ચુદ્ સંચોદને ।

ગા૦ ૧૫૪-ઓજ્જલ્લ-ઓજ્જલ્લ-ઉજ્જલ્લ । આરોગ્યેણ ઉજ્જલ્લતિ દીપ્યતે । ઉત્+
જ્જલ્+અ । જ્જલ દીપ્તૌ ।

ઓઅંક-ઓઅંક-અવતઙ્ક । અવ+તઙ્ક+અ । તઙ્ક કૃચ્છજીવને ।

ઓજ્જાય-ઓજ્જાય-અવગર્જક(ઓગર્જય-ઓઅર્જય-ઓર્જાય)અવ+ગર્જ્+અ+
ક । ગર્જ શબ્દે ।

અવજાત-(ઓજાય-ઓજ્જાય) અવ+જન્+ત । જન્ પ્રાદુર્ભવિ ।

ઓરલ્લી-ઓરલ્લી-મુરલી (-મોરલ્લી) શબ્દકલ્પદ્રુમ । મુરલી નામનું
વાંસડાનું પોલું વાદ્ય. ભાષામાં-મોરલી અને મોરલીધર-પૃષ્ઠુ શબ્દો
પ્રસિદ્ધ છે ૧૮.

ઉરુકલિતા-ઉરુકલિઆ-ઉરુઅલિયા-ઉરુઅલ્લો-ઓરલ્લો-ઉરુ-વિસ્તારી,
કલઃ કલધ્વનિઃ-મધુરધ્વનિઃ-ઉરુકલઃ યયા વા યસ્યાં વા સા ઉરુકલિતા ।

ઓલ્લળી-ઓલ્લળી-અવલેહની (-અવલેહની-ઓલેહની-ઓલ્લળી) અવ+
લિહ્+અન+ઈ । લિહ્ આસ્વાદને । અવલેહનો-માર્જિતા । આ
માર્જિતા અથવા શિખંડ યનાવવાની પ્રક્રિયા અમરકોશની વૃત્તિમાં
સવિસ્તર જણાવેલી છે. “જિહ્વાલેહ્યા હિ અવલેહિકા” શબ્દકલ્પદ્રુમ.
આ ખાદ્ય માત્ર જીભથી ચટાય છે.

ગા૦ ૧૫૫-ઓસળ-ઓસળ-અવસળ્લ । અવ+સદ્+ન । સદ્ વિશરણ-ગતિ-
અવશાદનેષુ ।

ओरिल्ल-ओरिल्ल-अवारिल्ल (अव+आरात्+इल्ल=अवारिल्ल-ओरिल्ल) -
न७कनुं.

अपचिर+इल्ल=अपचिरिल्ल-ओइरिल्ल-ओरिल्ल-ओरुं- न७कनुं-शिर-
काणनुं नहीं.

ओइठण-ओइठण-अवगुण्ठन-ओगुठण-ओउठण-ओइठण । अव+गुण्ठ+
अन । गुण्ठ वेष्टने ।

अवस्तरण (पृ३१०) स्तृ आच्छादने । अयस्तर आच्छादन-शब्दकल्पद्रुम ।

ओइत्त-ओइत्त-अपवृत्त । ओवित्त-ओइत्त । अपवृत्त } -अप+वृत्त । वृ वरणे
अववृत्त }

अपवरक श५६ प्रसिद्ध छे.

ओइत्तण-ओइत्तण-अपवृत्तत्वन-ओवित्तण-ओइत्तण । अपवृत्त+त्वन ।

गा० १५६-ओडड्ड-ओडड्ड-अपदग्ध । अप+दह+त । दह् भस्मीकरणे ।

ओलत्थ-ओलत्थ-अपरक्त (ओरत्त-ओलत्त-ओलत्थ)

अप+रञ्ज्+त । रञ्ज् रागे ।

ओहत्त-ओहित-अवहित-ओहित-ओहित-ओहत्त ।

ओसन्न-ओसन्न-अवसन्न ।

ओलुंज-ओलुंज-अपलञ्ज-(अपलञ्ज-ओलुंज)-अप+लञ्ज्+अ । लञ्ज
भर्त्सने (पृ३१०)

गा० १५७-ओहुड-ओहुड-अवफल (अवफल-ओहल-ओहुड)

अव+फल । फल+अ । फल निष्पत्तौ । णेभ सफलतुं सहल तेभ तेतुं
विरोधी अवफल-ओहुड.

अवस्फुल (अवस्फुल-ओष्फुल-ओहुड) स्फुल संचये स्फुरणे च । ड+ल्योः
ऐक्ये प्रसिद्धम् ।

ओहुर-ओहुर-अपधुर । अप-धुर । अपगता धुरा यस्य-धुरा वधुरतुं.

धुरा धायलार-अभर० सरभावे। विधुर श५६ हैमलिं० ।

धुर्व् हिंसायाम् । धुर्व्-किप् । धुर-आ=शब्दकल्पद्रुम ।

ओवर } ओवर-ओघवार-(ओघवार-ओहवार-ओहवर-ओवर)

ओवरस } ओवरस 'स' भत्वर्थस्य छे, ओघवारस (ओघवार+स-ओह-

वारस-ओहवारस-ओवरस) ओघवार-ओव समूह अने वार-समूह

ओसुद्ध-ओसुद्ध-अपशुद्ध । अप+शुध्+त । शुध् शुद्धौ ।

ओज्झरी-ओज्झरी-अचज्झरी । अवज्झर्यते अन्नं यस्यां सा ।
अव+ञ्ज्+इ । (पृ०१०) झृ जरसि ।

गा० १५८-ओसिक्त-ओसिक्त-अवसिक्त । अव+सिच्+त । सिच् क्षरणे ।
ओहुअ-ओहुअ-अवभूत । अव+भू+त । भू सत्तायाम् ।
ओग्गिअ-ओग्गिअ-अवगीत । अव+गा+त । गा गतौ ।
ओणुणय-ओणुणय-अपानुनय । अप+अनु+नय ।
ओइल्ल-ओइल्ल-अवइल्ल (पृ०१०) । अव+इल्+अ । इल् गति-स्वप्न-क्षेपणेषु
ओसीअ-ओसीअ-अवसीद । अब्ब+सद्+अ । सद् विशरण-गति-
अवसादनेषु ।

ओहविय-ओहविय-अवभावित । अव+भू-भाव+इत । भू सत्तायाम् ।

गा० १५९-ओलिन्ती-ओलिन्ती-अवल्लिप्पि । अव+लिप्+ति । लिप् उपदेहे ।
ओलिप्पत्ती-ओलिप्पत्ती-अवल्लिप्पयति-अवल्लिप्पय-ति-स्त्रीलिङ्गभां आप्तवारे।
ति प्रत्यय छे. लिप् उपदेहे ।

ओक्कणी-ओक्कणी-ओखनी । ओखति रक्तं शोषयति-ओखनी-(पृ०१०)
ओख्-अनी । ओख् शोषण-अलमर्थयोः ।

ओज्झाय-ओज्झाय-अपध्याय-अपध्यायित्तन । अप-वञ्^१न, वियोग,
आलम्बन, यौथ^१, निर्देश, वैदृत, विपर्यय, ऋणुअल्लु, अवयव, पूज,
निहव सव्यवृत्ति. अप+ध्या+अ । ध्या चिन्तायाम् ।

ओहट्टिय-ओहट्टिय-अपघट्टित । अप+घट्+इत । घट् चलने ।

गा० १६०-ओल्लय-ओल्लय-अपल्लय । लघूनाम् पक्षिणाम् अपलीयते यः सः-
नानां पक्षीयानो अपल्लय-विनाश-करनार. अप+ली+अ । ली श्लेषणे ।

ओल्लवय-ओल्लवय-अपल्लवक । लघून् पक्षिणः अपल्लुनाति यः सः ।
नानां पक्षीयाने कापी-छेदी-भारी नाभनार, अप+ल्लु+अक । ल छेदने
अपल्लवक-अपल्लाप करनार. लीणां नाना पक्षीयानां ह्यैतीने
न गणुकरनार. अप+ल्लप्+अक । लप् व्यक्ते वचने ।

ओहड्ढणी-ओहड्ढणी-अवघट्टनी-गे वडे दार वसाथेल रडे ते-दार वासवानुं
आलम्बन. अव-विज्ञान, अधोलाव, स्पर्धा, आलम्बन, सामीप्य,
शुद्धि, स्वादुकार, धर्मार्थ, व्याप्ति, लुशाथ^१, निश्चय, परिलव,
प्राप्ति, गांभीर्य^१ वृत्तांत, वियोग, वर्य^१स्क, देशाभ्या, अहित क्रिया,
अपाय, स्पर्श. द्वारम् अवघट्टयते अनया सा । अव+घट्+अनी ।
घट् चेष्टायाम् ।

अप+घट्+अनी । घट् चेष्टायाम् ।

ओलयणी-ओलयणी-अवलयनी-पे।तानी गतने सदा पीबनी साथे ये।टाडी
श।भनारी-वणभनारी अवलीयते या सा ।

अव+ली+अनी । ली आश्लेषणे ।

ओलइणी-ओलइणी-अवलगिनी-वणगनारी-पति साथे सदा रडेनारी.

अव+लग+इनी । लग् सङ्गे ।

अवरजनी-पे।तानी गतने पति साथे रंगी देनारी.

अव+रञ्ज+अनी । रञ्ज् रागे ।

गा० १६१-ओसुंखिय-ओसुंखिय-अवसूक्षियत । अव+सूक्ष्य+इत । सूक्ष्य ईर्ष्यायाम्

अवसूक्षित । अव+सूक्ष्+इत । सूक्ष् अनादरे ।

अवशुक्ति-ओसुंखिय-ओसुंखिय । अव+शुष्क+इत ।

ओसरिआ-ओसरिआ-अवसरिका । अव+सृ+इका । सृ गतौ ।

उपग्रहिका-ओसरिया-ओहरिया-ओसरिया ।

ओआवल-ओआवल-अपत्तापल । ल स्वार्थिक. अव+तप्+अ+ल ।
तप् संतापे ।

ओहाडणी-ओहाडणी-अवघाटनी । अव+घट्-वाद्+अनी । घट्
चेष्टायाम् ।

अवहाटनी । अव+हाटनी । अव+हट्-हाट+अनी । हट् दीप्तौ ।

अव+खट्नी । अव+खट्-अनी । खट् संवरणे ।

गा० १६२-ओआअव-ओआअव-अवातप । अव+आ+तप्+ओ+आ+तप्+अ ।

तप् संतापे । अही अव ने अहने प्राकृतभां ओ थयेल छे.

ओअट्टिय-ओअट्टिय-उपचट्टु-उपचट्टित । उपचट्टु अस्ति अस्मिन्-
उपचट्टु+इत । चाट्टु अथवा चट्टु । चट्ट मेदे ।

(उणा० ७२६) "चाट्टु चट्टु प्रेग्णा श्लाघनम्" अमर०, अभि० चि०,
हैम अने० । चट्टु-प्रेभने लीधे प्रशंसा करपी.

ओअग्घिय-ओअग्घिय-अवजिघित । अव+जिग्घ्+इअ । घ्रा गन्धो-
पादाने । घ्रा-‘आइघ्र’-८।४।१३।-(पृथे।०)

ओसिघिय-ओसिघिय-अवशिङ्घित । अव+शिङ्घ्+इत । शिघु आघ्राणे ।
‘शिङ्घानक’-“शिङ्घाणकः नासिकामलः” (उणा० ७०-७१) शिङ्घिनी नासिका ।

अभि० चि० ।

ओलङ्गय-ओलङ्गय-अवलङ्गित-अव+लङ्+इत् । लङ्गे सङ्गे ।

गा० १६३-ओलुङ्गअ-ओलुङ्गअ-उपरोप्यक् । उप+रोप्य+क् । उप+रूप्+य । रूप् विमोहने ।

उपरोप्यक्-उपरोप्य+क्-उप+रुङ्-रूप्+य । रुङ् जन्मनि । उपरोप्यते हस्तो यव-ग्र्यां दाथ शैपी शकाय-भूडी शकाय-ते तवेथो ।

ओहीरिअ-ओहीरिअ-उपधीरित । उप+धीर्+इत् । धीर् नाम उपरधी धीर धातु ।

उप+धार्+इत् । “स्वराणां स्वराः” धार्-घोर्-८।४।३२९॥

उप+हीर्+इत्-८।४।२५० तथा ‘घातवोऽर्थान्तरैऽपि’ ८।४।२५९।
हृ हरणे ।

ओल्लरिअ-ओल्लरिअ-ओल्ललिअ-ओल्लरिअ । ल ने जेवडे डरवा माटे लुञ्चो, ८।२।९७। उप+ल्ल्+इत् । ल्ल् विलासे ।

ओसाणिहाण-ओसाणिहाण-उपसंनिधान । उप+सं+नि+धा+अन । घा धारणे च । धृषे।०

जोषाऽऽनिधान “जोषं सुखे स्तुतौ”-हैम अने० जुष्+आ, जुष् प्रीति-सेवनयोः ।

गा० १६४-ओसा-ओसा-अवश्याय । “अवश्यायो हिमे”-हैम अने० अमर०, अलि० सि० । अवश्यायते ५।१।६४॥ अव+श्या+अ । श्यै गतौ ।

ओलुङ्ग-ओलुङ्ग-उपलङ्ग । उप+लङ्+त् । लङ् संगे ।

ओआली-ओआली-उपावली । उप+आवली ।

ओलुट्ट-ओलुट्ट-अवलोट्टय । अव+लुट्+य । लुट् विलोटने ।

गा० १६५-ओअल्ल-ओअल्ल-अववल्य । वल्+य । वल् संवरणे ।

अवकल्य-ओअल्ल-कल्+य । कल् शब्दे संख्याने च ।

ओरत्त-ओरत्त-उपरत्त, अपरत्त । उप+रत्ञ्+त् । रत्ञ् रागे ।
अपरत्त । अप+रत्ञ्+त् । रत्ञ् रागे ।

गा० १६६-ओहट्ट-ओहट्ट-अपस्तुत । अप+स्तु+त् । स्तु गतौ ।

ओहट्ट-अपहृत् । अप-हृ-त् । हृ हरणे ।

ओआअ-ओआअ-अपयात् । अप+या+त् । या गतौ ।

अवलात्-ओहाय-ओआअ । अव+खन्+त् । खन् अवदारणे ।

उपयात्-ओआय । उप+या+त् । या गतौ ।

आगत-आअ । उप+आअ-ओआअ

अव+आअ-ओआअ । ८।१।२६८।

अपवाअ-ओआअ । “अपवादो निर्देशे”-ऽम अने० । अप+वद्+अ ।
वद् व्यक्तायां वाचि ।

गा० १६७-ओहार-ओहार-अवहार । जलमलम् अवहरति इति । “ग्राहः अवहारः”-
जलत्तर विशेष- अमर० । “उहारो देश्यां संस्कृतेऽपि”-अलि० थि० ।
“अवहारः स्मृतः चौरै ब्रूत-युद्धादिविश्रमे निमन्त्रणोपनेतव्यद्रव्ये ग्राहाख्ययादसि”-
ऽमलि० गा० । ऽम अने० ।

ओविय-ओविय-उर्वित-उव्विअ-ओविय । उर्व्+इत् । उर्व् हिंसायाम् ।

गा० १६८-ओहित्थ-ओहित्थ-अवहित्थ-ओहित्थ-ओहित्थ । अव+घा+इत् ।

ओहित्थ-अपहित्थ-ओहित्थ-ओहित्थ । घा धारण-पोषणयोः ।

अवहित्थ-ओहित्थ-आंतरिकं प्राप्तं वित्थार, “अवहित्था”-अमर० ।

“अवहिःस्थितत्वम् अवहित्थम् इति एके”-अमर० “न बहिःस्थं चित्तम् यस्यां
सा ‘अवहित्था’ पृषोदरादित्वात् साधुः”-अलि० थि० ।

ओहंस-ओहंस-अवघर्ष । अव+घृष्+अ । घृष् संघर्षे ।

ओसव्विअ-ओसव्विअ-अपसव्वित् । अप+सव्व्+इत् ।

गा० १६९-ओहरिस-ओहरिस-अवघर्ष । अव+घृष्+अ । घृष् संघर्षे ।

ओत्थरिअ-ओत्थरिअ-अवस्तरित् । अवस्तर+इत् ।

गा० १७०-ओसाअंत-ओसाअंत-अवसादयन् । अव+सद्+साद्+अन् । सद्
विशरण-गति-अवसादनेषु ।

ओघसर-ओघसर-ओघसर । सरति इति सरः, ओघस्य सरः ओघसरः ।

ओघ+सर । सृ+अ ।

गा० १७१-ओसरिअ-ओसरिअ-अपसृत् । अप+सृ+त् । सृ गतौ ।

ओइंपिय-ओइंपिय-अवडम्पित् । अव+डम्प्+इत् । डम्प् संघाते ।

अवडम्बित् । अव+डम्ब+इत् । डम्बू क्षेपे ।

ओरंपिय-ओरंपिय-अवरम्पित् । अव+रम्प्+इत् । रम्प् गतौ

गा० १७२-ओअगिय-ओअगिय-अपवल्गित् । अप+वल्गु+इत् । वल्गु गतौ ।

ओलेहड-ओलेहड-अत्रलेहड । अव+लेह+ड । ‘ड’ स्वार्थिकं, अव+लिह्+
अ । लिह् आस्वादाने ।

उपलेह+ड । उप+लिह्+अ । लिह् आस्वादाने ।

गा० १७३-ओवसेर-ओवसेर-उपस्वैर । उप+स्व+ईर्+अ । ईर् गति-कम्पनयोः ।

उपस्मेर । उप+स्मि+र । स्मि ईपद् हसने ।

ओहसिय-ओहसिय-अवहसित । अव+हस्+इत् । हस् हसने ।

अपहसित । अप+हस्+इत् । हस् हसने ।

ओसिक्खिय-ओसिक्खिय-अपशिक्षित । अप+शिक्ख+इत् । शिक्षि
विद्योपादाने ।

अवशिक्षित । अव+शिक्ख+इत् । शिक्षि विद्योपादाने ।

गा० १७४-ओहरण-ओहरण-अपहरण अप+हृ+अण । हृ हरणे ।

अवहरण-अव+हृ+अण । हृ हरणे ।

प्रथम वर्ग पूरे थये।

भीजे वर्ग

गा० १७५-कत्ता-कत्ता-कत्था । क्रीडार्थं या श्लाघ्यते सा कत्ता (पृ०१०) कत्थ्+
आ । कत्थ् श्लाघायस् । कत्ता । कथ्यते या सा कत्ता (पृ०१०) ।

कत्थ्+आ । कत्थ् शैथिल्ये ।

कंदी-कंदी-कन्दी । कन्दः यस्य अस्ति कन्दिन् । कन्द+इन् । कन्द्+अ ।

कन्द् रोदन-आह्वानयोः । “कन्ध्यते अन्विध्यते कन्दः मूलविशेषः”-
अभ० । अलि० यि० ।

कंतु-कंतु-कन्तु । कप्+तु । (उ०१० ७७३) । कम् कान्तौ कान्तिः इच्छा ।

कंची-कंची-काञ्ची । कच्+इ (उ०१० ११८) । काञ्च् दीप्तौ । अथवा
कच बन्धने ।

गा० १७६-कल्या-कल्या-कल्या । कल्यति जने क्षिपति या सा कल्या । कल्+
य+आ । कल् क्षेपे । “कल्या कादम्बिनी”-अभ० । कदम्बं यस्याः अस्ति

सा कादम्बिनी । कल्पपाल-क्षाल-भद्र वेयना२.

कविस-कविस-कपिश । “कपिशम् एव कापिशम्”-अलि० यि० । कापि-

शायन-कापिशा नगरीमां थयेल. ६।३।१४।

कलि-कलि-कलि । कल्+इ (उ०१० १०७) । कल् शब्द-संख्यानयोः ।

कल्लोल-कल्लोल-कल्लोल । “कल्लोलः अरौ”-डैम अने० । कल+ओल
(उ॥१० १६५) । कल्ल शब्द-संख्यानयोः ।

कच्च-कच्च-कृत्य । कृ+त्य । कृ करणे ।

कोडुंब-कोडुंब-कौटुम्ब । कुटुम्बस्य इदं कौटुम्बम् । कुटुम्ब+अ । कुट्-उम्ब ।
कुट् कौटिल्ये । (उ॥१० २९)

कस्स-कस्स-काश्य । कश्यते इति काश्यम्-लेने लीधे ‘क्य क्य’ शब्द
थाय ते, कश्+य । कश् शब्दे ।

कच्छर-कच्छर-कच्चर । कश्मल “मलिनं कच्चरं”-अभि० यि० । डैम
अने० । कुत्सितं चरति कच्चरम्-अभ०२० । क+चर्+अ । चर् गति-
भक्षणयोः “कचारः अपनेयः तृण-बुस-पांशुविकारः” (उ॥१० ४०५)
चर् गति-भक्षणयोः ।

गा० १७७-कवय-कवय-कवक “कवकं छत्रिका”-अभ०२० । (उ॥१० ३३) कु+
अक । कु शब्दे ।

कलंबु-कलंबु-कलम्बु । “कलम्बू” तथा “केलम्बू”-पाठा० डैम नि० ।
के जले लम्बते कलम्बूः-क+लम्बू+उ । (उ॥१० १) लम्ब अवसंसने ।
(-पृ१०)

कमिअ-कमिअ-क्रमित । क्रम्-कम्+इअ=कमिअ । क्रमित-क्रमः संजातः
अस्मिन् क्रमितः । क्रम्+इत । क्रम्+अ । क्रम् पादविक्षेपे ।

करोडी-करोडी-करोटी ।

करटी-पृ१०

गा० १७८-कयल-कयल-कचल । कं जलं चलति विलसति भ्रियते वा यस्मिन्
तत् कचलम् । क+चल्+अ । चल् गतो, विलसने, भृतौ माघ० ।

कन्दल-कन्दल-कन्दल । “कन्दलं कपाले”-डैम अने० ।

कट्टारी-कट्टारी-कर्तरी । “कृपाणी कर्तरी कल्पनी”-अभ०२० अभि० यि० ।
कर्त्यते अनया” कृत् छेदने । कृत्+अरि-(उ॥१० १६८) ।

कसर-कसर-कसर । कु कुत्सितं सरति-गच्छति । क+सर=कसर । सृ गतौ ।
कंटाली-कंटाली-कण्टाली । “कण्टाली दुःस्पर्शा”-डैमनि० शे० । “कण्टैः-
कण्टकैः अलति-दीप्यते कण्टाली”-डैमनि० शे० ।

गा० १७९-कउह-कउह-ककुभ । कक्+उभ (उ॥१० ३३४) । कक् लौल्ये ।
कगई-कगई-कगीचि । “कगीचिः पुष्पितलता-गुञ्जयोः”-डैम अने० । कण्+

ईचि (उल्ला० ६२७) कण् शब्दे । “कणीचिः प्राणी लता चक्षुः शकटम्, शङ्खश्च” (उल्ला० ६२७)

कलह-कलह-कलह । “कलहो मण्डने खड्गकोशे”-डैम अने० । कल्ल+अह (उल्ला० ५८६) । कल्ल शब्द-संख्यानयोः ।

करेडू-करेडू-करेडु । ‘क’ इति रेटते करेडुः-अभ२० । क+रेट्+उ (उल्ला० ७४६) । रेट् परिभाषण-याचनयोः ।

कवास-कवास-कवास । कं मुखं यथा स्यात् तथा वासयति=कवास । क+वास+अ । वस्-वास । वस् आच्छादने ।

कविसा-कविसा-कविशा । कं सुखपूर्वकं विशति=कविशा । क+विश्+अ । विश् प्रवेशने । -पशमां णे सुप्ते सुप्ते पेसे ते.

गा० १८०-कणिस-कणिस-कणिश । कणाः सन्ति अस्य कणिशम्-अभ२० । “कणति वातेन कणिशम्”-अलि० यि० (उल्ला० ५३५)

कसिया-कसिया-कशिका । कश+अका । स्त्री० कशिका । कश शब्दे अथवा कष् गतौ-कषिका ।

कसई-कसई-कशति अथवा कषति । कश्+ति । कश शब्दे अथवा कष् गतौ ।

कविल-कविल-कपिल । (उल्ला० ४८४) “कपिलः कुक्कुरे”-डैम अने० । करम-करम-कलम । कल्म्+अ । कल्म् ग्लानौ ।

र-ल्योः ऐक्यम् । वन्त्ये अकारेणो वधारेः ।

कडसी-कडसी-कटशी । कटाः मृतकाः शेरते यस्यां भूमौ सा कटशीः । कट्+शी+क्विप् । शी स्वप्ने । “कटः शवे”-डैम अने०

गा० १८१-कंटोल-कंटोल-कण्टोल । कण्टोल-कण्ट+उल्ल । ‘उल्ल’ मत्वर्थीय कण्टोल-कण्टोल (पृषे०)-कंटावाणुं-कंटोला ।

कण्टपूल-पूलनं पूलः । कण्टानां पूलः कण्टपूलः-कण्टपूलः यस्य अस्ति कण्टपूलः कण्ट+पूल । पूल् संघाते ।

कंकोड-कंकोड-ककोट । करोति किलासहिंसाम्-ककोटः (उल्ला० १६१) । कृ-कर्क+ओट । कृ करणे ।

करणी-करणी-करणी । कृ+अणी । कृ करणे । “करणं क्षेत्र-गात्रयोः” षत्यादि अभ२० डैम अने०

कडल-कडल-कुकूल । “कुकूलः तुषानलः”-अभ२० अलि० यि० डैम अने० “कोः कूलं, कुत्सितं वा कूलम्” अभ२० । कृत्यते कुकूलः - (उल्ला० ४६१) ।

कडच्छू-कडच्छू-कटच्छू । “दर्विः दारुहस्तः सर्पफणः कटच्छूश्च”-ऽभ-
लिं० स्त्रालिङ्गप्रकरण श्लो० २५ वृत्ति पृ० ६६ ।

कंपड-कंपड-कम्पट । कम्पमानः अयति कम्पटः-३।२।१५५। कम्प्+अट ।
कम्प् चलने । पृषे।०
कार्पट । कृप् सामर्थ्ये ।

कफाट-कफाट-कपाट । कम् मस्तकं पाटयति, पातयति वा कपाटः । क+
कपाट ।
पट्-पाट्+अ । पट् गतौ । क+पट्-पाट्+अ । पट् गतौ ।

गा० १८२-कमणी-कमणी-क्रमणी । क्रम्यते अनया सा क्रमणी । क्रम्+अणी ।
क्रम् पादविक्षेपे ।

करंज-करंज-करञ्ज । कृ+अञ्ज (उ०।० १३९) । कृ करणे ।

कज्जाल-कज्जाल-कजल । कस्य जलस्य जल्लो मलः-पा०।०।ने। भे.क. कजलः ।
-पृषे।० । यत् लगाति तद् जलम् । यत्+लम्-देशीशब्दसंग्रहे जैनागमे
च ‘जल्ल’ पदं मल्लवाचकं प्रसिद्धम् ।

कज्जल-कुत्सितं जलं कज्जलम् । क+जल । ८।२।९७।

कज्जल-कज्जलं इव कज्जलं मलिनम् ।

कम्हिय-कम्हिय-कुसुमिक । कुसुमेन जीवति पृषे।० । कुसुम+इक । कुस्+
उम (उ०।० ३५१) । कुस् श्लेषे । “मालिकः पुष्पाजीवः” अलि०यि०
कुष्मिक-कुष्मेण जीवति कुष्मिक । कुष्म+इक । कुष्+म । “कुष्मलं
कलिका” शब्दरत्ना० (उ०।० ५०२) ।

कुस्म पृषे।० । कुस् श्लेषे ।

कुस्मक-कुस्मिक । पृषे।० । कुस्म+अक । कुस्म् कुस्मयने ।

कलंक-कलंक-करङ्क-कलङ्क । कृ+अङ्क (उ०।० ६३) । “नालिकेरजः
करङ्कः”-अलि० यि० । कृ विक्षेपे ।

गा० १८३-कविड-कविड-कुपीठ । को भूमेः पीठम् पश्चाद्भागः । कु+पीठ ।
कृपीठ ।

कलिम-कलिम-कलिम । कलिभिः कलिकाभिः मीयते कलिमम् । कलि+मा+
अ । मा माने ।

कमल । ल् अने मनो व्यत्यय-पृषे।०

कंदोट-कंदोट-कन्दोत्थ । कन्दात् उत्तिष्ठति कन्दोत्थम् । कन्द+उत्थ । उत्+
स्था+अ । स्था गतिनिवृत्तौ ।

कल्होड-कल्होड-गल्होट । गल्ह्+ओट (उष्ण० १३१) गल्ह् कुत्सने ।
कंडूर-कंडूर-कण्डूर । कण्डयति खण्डयति मत्स्यान् कण्डूरः । कण्ड्+ऊर ।
कण्ड् खण्डने च ।

काउल-काउल-कायाद्र-काओल-काउल । कायेन आर्द्रः काय+आर्द्र । आर्द्र-
ओल तथा उल्ल-८।१।८२।

काकुल । ककते मत्स्येषु लौर्व्यं प्राप्नोति काकुलः । कक्+उल (उष्ण०
४८७) कक् लौर्व्ये ।

कायुल-कायेन जले अलति शोभते कायालुः । काय+अल्+उ । अल्
भूषणे । पृषो०

गा० १८४-कडार-कडार-कडार । कड्+आर (उष्ण० ४०५) । कड् मदे ।
कराल “करालम् उच्चम्” (उष्ण० ४७५) । कृ+आल । कृ करणे ।
करिल्ल-करिल्ल-करीर । “करीरः वंशाकुर-वृक्षविशेषयोः”-डैम अने० ।
(उष्ण० ४१८) । कृ+ईर । कृ विक्षेपे ।

कव्वाड-कव्वाड-कर्वाट-“कर्वं निष्पत्तिक्षेत्रम्” (उष्ण० ५०५) तत्र अटति
गच्छति कर्वाटः । कर्वं+अट्+अ । अट् गतौ । शु० लाषामां ‘आवडुं-
डाथ’ ऐभ प्रसिद्ध छे तेथी ‘कव्वाड’ ने स्थाने ‘व्वाड’ अथवा
‘व्वाड’ पाठ विशेष संभवित छे.

कलम-कलम-कलम । “कलमः पाटच्चरे”-डैम अने० डैमलिं० वृत्तौ ।
कड्+अम (उष्ण० ३४७) कड् मदे ।

कुसुमाल-कुसुमाल-कुसुम्नाट-कुसुम्माड-कुसुमाल । कुत्सितेन सुम्नेन सुखेन
अटति कुसुम्नाट-कु+सुम्न+अट्+अ । अट् गतौ । “सुम्नं सुखम्”
(उष्ण० २६६)

गा० १८५-क्यार-क्यार-कच्चार । कच्+आर । कच् बन्धने । “कचारः अप-
नेयः ‘तुष-बुस-पांशुविकारः’-(उष्ण० ४०५)

कज्जव-कज्जव-कार्यव । कार्यं वलते । कार्यं+वल्+उ+अ । कार्यव-डाथने
ढांडी हे-कार्यं ने अगाडी नापे-नैन परिभाषा-डाणे-डयरे।

कतवार-कतवार कृतवार ।

कृतं वारयति कृतवार । कृत+वार-अ । करेला डामने वारे-अटकावे ।
कृतं वारयति । कृत+वाल्+अ । कृतवाल-करेला डामने ढांडी हे-
अराय करे. वल् संवरणे ।

कक्खड-कक्खड-क्खड-क्खड । कक्ख+अट (उ॒ष्वा० १४२) अ॒भ॒र०
अ॒भि० यि०

कलिञ्ज-कलिञ्ज-कलिञ्ज । कल्+इञ्ज । कल् शब्द-संख्यातयोः “कलिञ्जः
उपशाखावयवः” (उ॒ष्वा० १२३)

किलिञ्च-किलिञ्च-किलिञ्च । किल्+इञ्ज । किल् क्षेपणे । (उ॒ष्वा० १२३)
किलिञ्जः-किल्यते किलिञ्जः-वीरणनृणादिमयम् । अ॒भ॒र० अ॒भि० यि०
(उ॒ष्वा० १३४) किल् क्षेपे ।

कच्चुरी-कच्चुरी-कच्चुरी । कच्चूः अस्ति अस्याः-७।२।३९। ङैमनि०शे०
“कच्चूं पामानं राति-कच्चूरा”-अ॒भ॒र० अ॒भि० यि० कच्चू+रा+अ ।
रा आदाने ।

गा० १८६-कश्य-कश्य-काश्यक । काश्यते दीप्यते दाता येन तत् काश्यम् ।
काश्यम् एव काश्यकम् । काश्य+क । काश्+य । काश् दीप्तौ ।
कश्यक-कश्य+क । कश्यं मद्यम् एतदपि प्राभृतरूपं दीयते ।

कौशल्य-कौशल्य-कौशलिक । “कौशलिकं दौकनं च”-अ॒भ॒र० क्षी२० ।
कुशलं प्रयोजनम् अस्य-कौशलिकम्-अ॒भि० यि० ।

कराली-कराली-कराली-ङैम नि० शे० । (उ॒ष्वा० ४७५) । अ॒भ॒र०
अ॒भि० यि० ।

कंकेली-कंकेली-कङ्कल्लि । कम् उदकं केलति-गच्छति-कङ्कल्लिः (पृ॒षो०)
ङैम नि० शे० । “यद् अमरशेषः-स्त्रियां तु अशोके कङ्कल्लिः”-
अ॒भि० यि० ।

कलवु-कलवु-कलावु । कम् लम्बते कलाम्बुः क+लम्ब+उ । (पृ॒षो०) लम्ब
अवसंसने ।

कलावू-कुत्सिता अलावूः-कलावूः (पृ॒षो०) ।

कुउआ-कुउआ-कुतुजा । कौ तोजति-कुतुजा । कु+तुज्+अ । तुज् हिंसायाम् ।

गा० १८७-कडप्प-कडप्प-कटप्प ।-अ॒भ॒र० क्षी२० । कदम्ब- } अ॒भ॒र० अ॒भि० यि०
शु०राती-३३५लो अथवा ५३३लो । कलाप }

कड्यंक-कड्यंक-कचिताङ्क । कचाः सन्ति यस्मिन् कचितः, कचितः अङ्को-
लक्षणम् यस्य-कचिताङ्कः-कच+इत+अङ्क ।

कड्यंकसइ-कड्यंकसइ-कचिताङ्कसहित । कचिताङ्कैः सहितः कचिताङ्कसहितः-
७२भां वा७-३शा-५३ला छे ते.

कुक्कुरुड-कुक्कुरुड-कोत्करक-क+उत्कर+क । कुत्सितः उरकरः समूहः-कोत्करः ।
कोत्कर+क=कोत्करक । ‘ङ’ अने ‘क’ अने स्वाथि^१ङ छे.

कंवर-कंवर-कंवर । कम् प्रकाशं सुखं वा येन वृणोति स्वीकरोति जनः तद्
विज्ञानम्-कंवरम्-(पृषे१०)

कोत्थर-कोत्थर-कोत्तर । यस्य केन प्रकाशेन सुखेन या दुःखस्य पारः
उत्तीर्यते तद् विज्ञानम् कोत्तरम् । क+उत्तर । क+उत्+तृ+अ । तृ
प्लवन-तरणयोः ।

कुहेड-कुहेड-कुहेट । कुह्यते विस्मापयति इति कुहेटः । कुह्+एट । कुह
विस्मापने ।

गा० १८८-करिया-करिया-करका-करिका । “करकः कमण्डलौ” ङैभ अने०
“वार्धान्यां तु करकः”-अलि० शि० “करकः जलभाजनं कमण्डलुश्च”
(उल्ल० २७) कृ+अ+क । कृ विक्षेपे ।

कोत्तलका-कोत्तलका-कोत्तलङ्का । कु कुत्सितम्, उड्डलति यया सा कृदलिका-
कोत्तलङ्का-(पृषे१०) कु+उत्+टल+अ+क । टल् वैकल्ये-वैकल्य-विडललुः
अस्वस्थपलुः अस्वस्थता ।

कण्णास-कण्णास-किन्नाश । किम् कुत्सितो नाशः-किन्नाश-किन्नास-कण्णास
(पृषे१०) किम्+नश्+अ । नश् अदर्शने ।

ककस-ककस-ककश ।

ककसार-ककसार-कल्कसार-कल्कसार । कल्कस्य सारः कल्कसारः ।
‘कल्कः पिष्टपिण्डः’-(उल्ल० २१)

गा० १८९-कंठिय-कंठिय-कण्ठिक । “कण्डो ध्वनौ संनिधाने”-ङैभ अने० कण्ठे
सन्निधाने तिष्ठति कण्ठिकः ।

कडइल्ल-कडइल्ल-कटकिल्ल (-कटक+इल्ल-मत्वर्थीय-कटकिल्ल) कटकं-
द्वारकटकं यस्य अस्ति कटकिल्ल ।

कडअल्ल-कडअल्ल-कटकल । कटकं द्वारकटकं लाति गृह्णाति कटकल-कड-
अल्ल-पृषे१०

कडअल्ली-कडअल्ली-कृतकली । कलः मधुरध्वनिः, कृतः कलः कृतकलः ।
कृतकलः यस्य अस्ति-कृत-कलिन्-कृतकली-कडकली-कडअल्ली-(पृषे१०)
णेनो मधुर ध्वनि छे ते कंठः ।

कदमिअ-कदमिअ-कर्दमिक । कर्दमे तिष्ठति यः सः कर्दमिकः-कर्दम+इक ।
“रजस्वलः महिषः” अलि० शि०

करमरि-करमरि-करमरि । कलमेन चौरैण राता गृह्यता । कलम+रा+इ ।
कलमरि । र-ल्योः ऐक्यात् करमरिः । रा आदाने । “कलमः चौरः”
ङैभदि०गा० वृ०

गा० १९०-करअरी-करअरी-करकरी । “करकरः”-(उ० १४) कु+अ । कु-
करणे । करकरुं अेटवे सुंवाणुं नहीं ।

कडंतर-कडंतर-कटान्तर । कट+अन्तर-कट-सादडी-अेसवानी यटाई अने
भीणुं साधन णूतुं सुपडुं वगेरे.

कच्छुरिअ-कच्छुरिअ-कुच्छुरित (-पृ० १०) । कु+छुर+इत । छुर छेदने ।
कणोवअ-कणोवअ-कवोण्णोदक-कवोण्णोवअ-कणोवअ-कणोवअ । कवोण्णो-
दक-कण+उण्ण+उदक-उवअ, कण+उवअ-कणोवअ । (‘उण्ण’ शब्दस्य
लोपः=(पृ० १०) कु-कव-३।२।१३७।

गा० १९१-कज्जउड-कज्जउड-कार्यकूट । कार्य कूटम्-अे डायं इट-भोटुं
डोय ते डायं कूट.

कंटउच्चि-कंटउच्चि-कण्टोच्चिअ-कण्टोच्चिता । कण्ट+उच्चिआ-कंटोच्चि
कण्टैः-कण्टकैः उच्चिता-कण्टोच्चिता । कण्ट+उत्+चि+ता । चि चयने ।
कडिखंभ-कडिखंभ-कटीस्तम्भ-कटीने-केडने थंभावी हेनार टेकाइय डाय.
स्तम्भ-खंभ-८।२।८।

करइल्ली-करइल्ली-करालिक । ‘करालिक’-वृक्ष वायक पद छे, अे लयान-
नक वृक्ष डोय ते ‘करालिक’-कुंठा णेवुं वृक्ष लयानक लागे छे.
“करालिको वृक्षः” अ० लि० यि० ।

गा० १९२-कल्लविय-कल्लविय-क्लेदकित-क्लेद+क-क्लेदकः संजातः यस्य क्लेद-
कित । क्लेदक+इत । क्लेदअ-कल्लविअ (-पृ० १०) । क्लिद् आर्दीभावे ।
गु० ला० ५१-डालवेलुं, डालवणुं-धी वगेरेमां डालवेलुं औपध अथवा आण्णु.
कराइणी-कराइणी-करादानी । करैः आदीयते या सा करादानी-करायणी-
कराइणी (-पृ० १०)

करभादिनी-करभैः उच्चैः अद्यते या सा-करभादिनी । करभादिनी-कर-
हादिणी-कराइणी (-पृ० १०) करभ+अद्+इनी । अद् भक्षणे ।-उ० १०। १०ने
पाय छे ते.

करयंदी-करयंदी-करचन्दी । करेषु चन्द्यते शोभते सा-करचन्दी । कर+
चन्द्+ई । चन्द् दीति-आह्लादयोः ।

कंठकुंची-कंठकुंची-कण्ठकुञ्ची । कण्ठे-वस्त्रादीनाम् कण्ठे या कुञ्चित
कुटिलीभवति सा कण्ठकुञ्ची । कण्ठ+कुञ्च्+ई । कुञ्च् कौटिल्य-
अल्पीभावयोः ।

ગા૦ ૧૯૩-કક્ષલડંગી-કક્ષલડંગી-કક્ષલડાઙ્ગી । કક્ષલટ+અઙ્ગ+ઈ । કક્ષલતિ
 इति कक्खटम् । कक्खटम् अङ्गं यस्याः सा कक्खटाङ्गी-हसता अंगवाणी.
 कक्ख+अट (उत्था० १४२) कक्ख हसने ।

કટાક્ષાઙ્ગી-કટલક્ષંગી । કટાક્ષ+અઙ્ગ+ઈ । કલ્લ અને ડનો વ્યવય ।
 कटतला-कडतला-कटतला । अलिधान यि० डेशभां अष्टताला,
 करतला ।

ચતુસ્તાલા વગેરે શબ્દોને વિશેષ પ્રકારના આયુધના વાયક કહેલા છે તેમ
 कटतला अथवा करतला शब्द पञ्च डोई गतना विशेष आयुधनो स्युक्त
 डेय. लाषाभां 'अडताल' शब्द सांभजेय છે. करतला-कडतला ।

खरतरा-अत्यंत तीक्ष्ण.

કર્ણચ્છુરી-કર્ણચ્છુરી-કર્ણચ્છુરી । કર્ણ+ચ્છુરી-કાનને છરી જેવી.

कुडुगिलोइया-कुडुगिलोइया-कुडुयगुडूचिका-कुडुव्यगुडूचिका । नेम गणे
 ઝાડ ઉપર ચડે છે તેમ ગરોળી ભીત ઉપર ચડે છે તેથી તેને
 'ભીંતની ગણે' એ નામ મળેલ છે. ૮૧૧૧૦૭ તથા ૮૧૧૧૨૪
 गुडूचिका-गलोईया । गरोली भाटे 'कुडुव्यमत्स्य' शब्द अलि० यि०
 છે. कुडुव्यमत्स्य-ભીંતનું માછલું.

ગા૦ ૧૯૪-કર્ણોદ્દિહઆ-કર્ણોદ્દિહયા-કર્ણાવસ્થગિકા-કર્ણોદ્દહઆ-કર્ણો-
 द्विहआ-કાનને ઢાંકનારી-કર્ણ+અવ+સ્થગિકા । સ્થગે સંવરણે ।

कर्णावटोकिका (-कर्णोदोइआ-कर्णोद्विहआ-कर्ण+अव+टोकिका ।
 ઢોક ગતૌ)-કાન ઢંકાય એવું ઓઢણું.

कंठमल्ल-कंठमल्ल-कंठमल्ल । कंठं शवं मल्लते धारयति-कंठमल्लम्-कंठमल्ल
 -પૃષ્ઠે । “કટઃ શવે”-ઉંમ અને । પૃષ્ઠે ।

કળ્પમાલ્ય-શબ્દવાહિનીમાં મુડદા ઉપર કે મુડદાની આસપાસ માળાઓ
 મૂકવામાં આવે છે એવું સૂચન 'કળ્પમાલ્ય' માં જણાય છે. કંઠ-ડોક
 અથવા પાસે-આસપાસ. માલ્ય-મળા.

कप्परिय-कप्परिय-कल्पित (-कप्पिय=कप्परिय)-પૃષ્ઠે । “કર્તને કલ્પન-
 વર્ધને હેદશ્ચ” - કર્તન, કલ્પન, વર્ધન અને છેદ એ ચારે શબ્દો
 'કાપવા' અર્થના સૂચક છે. અલિ० યિ० કૃપ્+ઇત । કૃપ્ સામર્થ્યે
 દૌર્બલ્યે ચ । કૃપાણી, કૃપાણિકા-કૃપાણ તથા કલ્પની એ બધા શબ્દો
 કાપવાના-છેદવાના-અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે.

कडंतरिअ-कडंतरिअ-कृतान्तरित-शुद्धं शुद्धं કરેલું. કૃત+અન્તરિત ।
 અન્તરિત-શુદ્ધું શુદ્ધું.

કહંમુઅ-કહંમુઅ-કૃતમુજ-કહમુઅ-કહંમુઅ-પૃષો. જે વાસણને લુગ્નએટ કરેલ છે-તેના કાંઠા ઉપર કે પાસે એટલે બન્ને આલુ પકડવાનાં કાનના આકારવાળાં સાધનો બનાવેલાં હોય તે વાસણને 'કૃતમુજ' કહી શકાય.

ગા. ૧૧૫-કગહલ્લ-કગહલ્લ-કગહલ્લ । કળ+હલ્ । કળ: શબ્દ: યસ્ય અસ્તિ અથવા 'કળ' इतिरूप: શબ્દ: યસ્ય અસ્તિ કળહલ્ । કળનં કળ: । કળ્ શબ્દે । કીર-કીર-કીર । કાયતિ इति કીર:-શબ્દ કરે તે. કા+ઈર-(ઉણાં ૪૧૯) કા શબ્દે ।

'કી' इति શબ્દમ્ ઈરયતિ इति વા-કી એવે. શબ્દ કરે તે. ઈર+અ । કો+ઈર-કીર । ઈર ક્ષેપે । કીર: શુક: અમરં અભિધાનં । કુંત-કુંત-કુન્ત । કૌતિ इति કુન્ત:-શબ્દ કરે તે. કુ+અન્ત । કુ શબ્દે । કુમ્ इति શબ્દં તનોતિ-વિસ્તારયતિ इति વા । કુમ્+તન્+અ । તન્ વિસ્તારે ।

કહુલ્લ-કહુલ્લ-કતિલ્લ । કતિ + હલ્ - કહુલ્લ - કેટલુંક. 'હલ્લ' સ્વાર્થિક પ્રત્યય છે.

કીલય-કહહલ્લ-કતિહલ્લ । કતિ+હલ્લઅ=કહહલ્લઅ-કીલ્લય-કીલય-કેટલુંક. 'હલ્લઅ' સ્વાર્થિક પ્રત્યય.

કળ્ણેહિદય-કળ્ણેહિદય-કળ્ણર્ધિકા । કળ્ણ+હિદય-કળ્ણેહિદય-કળ્ણા કળ્ણવર્ણા ક્ષદ્ધિ: શોભા યસ્યા: સા કળ્ણર્ધિકા-જેની ઉપર કાળા રંગની શોભા છે તે.

કાહેણુ-કાહેણુ-કળ્ણલા । "ગુજ્ઞા-કળ્ણલા" - અમરં અભિં ચિં ઉૈમ્ નિં શેષ.

કાહ્ણી-કાહ્ણી-કાકાદની । કાકૈ: અચતે-કાકાદની-જેને કાગડાઓ ખાય તે. "કાકનિન્દિકા કાકનણી કાકાદની"-ઉૈમ્ નિં શેષ.

ગા. ૧૧૬-કહહઅ-કહહઅ-કુટકૃત । કુટ: કૃત: યેન સ કુટકૃત: । "કુટ: કોટે શિલાકુટ્ટે ઘટે મેહે"-અને સં. કુટકૃત-કહકિય-કહહય । કટ, કુટી, કુટ્ટિમ, કુટીર એ બધા શબ્દો 'ધર' અર્થને સૂચવે છે. કુટકૃત-જેણે ધર કરેલ છે.

કુટચિત-કુટ: ચિત: યેન સ કુટચિત:-જેણે ધર ચણેલ છે. કુટચિત-કુટચિઅ-કહહઅ ।

કટકિક-કટકિન્+ક=કટકિક-કહહઅ । કટક-રોધાની અથવા

નમરી. “કટકઃ રાજધાન્યામ્” હૈમ અને. —જેણે રાજધાની કરેલ છે—
અધિલ છે તે અથવા નમરી વસાવેલ છે તે.

કઘાયલ-કઘાયલ-કઘાતલ-કરસ્ય ઘાતઃ પ્રહારઃ, તે લાતિ-કરઘાતલ-
કઘાયલ-પૃષ્ઠે. —જેની અનાવટમાં લાથ વડે મસળવા વગેરેની
ક્રિયા કરવાની જરૂર હોય તે. કર+ઘાત+લ । લા+અ । લા આદાને ।

કરઘાયલ-કરઘાયલ-કરઘાતલ । કર+ઘાત+લ । આ શબ્દ માટે સંસ્કૃત
શબ્દ કિલાટ અથવા કિલાટિકા છે તથા કૂચિકા છે. ‘અમરકોશ’માં
માત્ર કૂચિકા શબ્દ મળે છે. અભિધાન ચિં કોશમાં કિલાટી અને
કૂચિકા શબ્દો પણ છે. અમર. —વૃત્તિમાં-કુચતિ, કુચિકા, કુચીકા
અને કિલાટિકા શબ્દો છે. અભિ. ચિં વૃત્તિમાં કચતિ અને કચિકા
એ એ જ શબ્દો છે. આ, દૂધની કે દહીંની અનાવટ છે. અને તે
દૂધના કૃયા-ફોદા-માંથી કે દહીંના પ્રવાહીમાંથી થાય છે એમ કોશ-
કારો કહે છે. “ઉમે ક્ષીરવિક્રાતઃ”-અભિ. ચિં.

કર્ણોદત્તિ-કર્ણોદત્તિ-કર્ણારબ્ધિકા-કર્ણો આરબ્ધૌ યરયાઃ સા કર્ણારબ્ધિકા ।
પ્રાપ્તમાં આરબ્ધને અદલે ‘આદત્ત’ પ્રયોગ થાય છે. ૮૧૨.૧૩૮.
કર્ણ+આદત્તિઆ-કર્ણાદત્તિઆ-કર્ણોદત્તિઆ-કર્ણોદત્તિ-પૃષ્ઠે. ૦

કર્ણોચ્છ્રિડિયા-કર્ણોચ્છ્રિડિયા-કર્ણોચ્છ્રિડિકા । કર્ણો ઉચ્છ્રિડૈ યસ્યાઃ સા-
જેના કાન ઊંચા થયેલા છે તે કર્ણોચ્છ્રિડિકા-કર્ણોચ્છ્રિડિયા-પૃષ્ઠે. ૦

મા. ૧૯૭-કર્ણાઆસ-કર્ણાઆસ-કર્ણાકાશ-કર્ણો આકાશતે-પ્રકાશતે-સ-
કાનેને પ્રકાશિત કરનાર. કર્ણ+આ+કાશ+અ । કાશ્ દીપ્તૌ ।

કર્ણવાલ-કર્ણવાલ-કર્ણવાલ । કર્ણો વાલયતિ-કર્ણવાલઃ-પૃષ્ઠે. ૦-કાનેને
ઢાંકીને શહેનાર. કર્ણ+વલ+અ । વલ સંવરણે ।

કર્ણાઈઘન-કર્ણાઈઘન-કર્ણાઈઘન । કર્ણો ઈન્ધયતિ-કર્ણાઈઘન-પૃષ્ઠે. ૦
૮૧૧.૪૧ કર્ણ+ઈન્ધન । ઈન્ધ્+અન । ઈન્ધ્ દીપ્તૌ ।

કર્ણસિત-કર્ણસિત-કર્ણસિત-કર્ણશ્ચાતૌ સિતશ્ચ કર્ણસિતઃ-કર્ણ —
કસળ-૮૧૨.૧૧૦-કાળો ધોળો. ‘બલમદ્ર’ વાચક ‘સિતાસિત’ શબ્દ
અભિ. ચિંમાં છે. તેની વ્યુત્પત્તિ અતાવતાં જણાવેલ છે કે “સિતઃ
સિતાજ્જ્વાત્ અસિતઃ નીલામ્બરત્વાત્”-અભિ. ચિં વૃત્તો । શરીરે
ઘૌર છે માટે સિત અને કપડાં નીલાં છે માટે અસિત ।

મા. ૧૯૮-કંઠદીનાર-કંઠદીનાર-કંઠદીનાર । કળ્ઠે દીનાર ઇવ દીનારઃ-
કળ્ઠદીનારઃ-વાડના કંઠ-કાંઠા-ઉપર દીનાર જેવું કાણું.

કુડિયા-કુડિયા-કુટિકા ।

કુળિયા-કુળિયા-કુળિકા-કુળ્+અક । કુળ્ આમન્વળે ।

કુડીર-કુડીર-કુટીર ।

કુચ્છલ્લ-કુચ્છલ્લ-કુક્ષિલ-પૃષ્ઠે । કુચ્છલ્લ-કુક્ષિ ભાતિ કુક્ષિ+લ્લ+
અ=લ્લા આદાને-વાડમાં કૃષ્ણ જેવું કાણું.

કળયારિય-કળયારિય-કાળીકારિકા-આંખ વડે કાણાંની પેઠે કરવું.

કળ્ગસરિયા-કળ્ગસરિયા-કાળાસરિકા-કાણાંની પેઠે ગતિ. કાળ્+આ+
સર+ફક । સ્+અ=સર । સ્ ગતૌ ।

કળ્ગચ્છી-કળ્ગચ્છી-કાળાક્ષી ।

કલ્કવૈ-કલ્કવૈ-કરાકૃત્વૃતિ । કરાકૃ: કરરૂપ: હસ્તરૂપ: અકૃ: યસ્મિન્
સ કરાકૃ:-જેના ભાગો-જેની શાખાઓ-હાથના આકાર-નિશાન-
જેવી હોય છે અને તેથી જ તેનું નામ હાથિયો થોર છે તે આ
રીતે કરાકૃ-હાથિયો થોર. તેની વાડ તે કરાકૃત્વૃતિ-કરંકવૈ-
કલ્કવૈ ।

ગા૦ ૧૯૯-કંડપલવા-કંડપલવા-કાણ્ડપટિકા । કાણ્ડપટિકા-કંડપલિઆ-કંડ-
પલવા-પૃષ્ઠે । “કાણ્ડપટ: જવની”-કાણ્ડ: કુત્સિત: પટ: કાણ્ડપટ:”-
અભિ૦ ચિ૦, અમ૨૦ ૧૧૨૦ ।

કઇલવૈ-કઇલવૈ-કૈલવલીવૈ-કેલ્યા ગચ્છતિ કેલ:-સ્વચ્છન્દ: ક્ષી-
વૈ: કૈલવલીવૈ:-કેલિ વડે મોજ પ્રમાણે આદનારો બળદ.
સ્વૈરવલીવૈ:-કૈલવલીવૈ:-(પૃષ્ઠે) ।

કઢાહપલ્હસ્થિય-કઢાહપલ્હસ્થિય-કરાધ:પર્યસ્તિત । પર્યસ્ત-પલ્હસ્થ-
૮૧૪૨૦૦ તથા ૮૧૪૨૫૮ કરાધ:પર્યસ્તિત-હાથની નીચેના ભાગનું
-પડખાનું-પરિવર્તન. કરાધ:-કઢાહ-પૃષ્ઠે ।

ગા૦ ૨૦૦ કાવી-કાવી-કાપોતી-કપોતવર્ણા-યમુનાજલવર્ણા કાપોતી-કાવોઈ-કાવી
-પૃષ્ઠે । જમના નદીનાં પાણી જેવી. “કાપોતં યામુને”-ઉંમ અને૦
અથવા યામુનમ્ અજ્ઞનમ્-આંજણુ જેવી મેલી. યામુન-આંજણુ. - અમ૨૦
અભિ૦ ચિ૦

કાવી-કાવાનાં સમૂહ: કાવી-કાઈ-કાવી-વાળના ઢગલા જેવી મલિન.
કાવી-કાઈ-લીલ-પાણીમાં થતી લીલ ।

કાઅ-કાઅ-કાઅ । “કાઅ: લક્ષ્મ-સ્વભાવયો:”-ઉંમ અને૦ “કાઅ: સ્વભાવ-
લક્ષ્યે ચ”-ઉંમલિંગા૦ ૫૦ કાઅ-લક્ષ્ય ।

કાલ-કાલ-કાલ । “કાલઃ કૃણવર્ણે” અમર૦ અગ્નિ-ચિ૦ હૈમ અને૦
કાણુ-અંધારુ કાણુ છે માટે કાણુ જ કહેવાય.

કારા-કારા-કારા । યા ક્રિયતે સા કારા-જે કરાય તે કારા-રેખા. કૃ+અ ।
કૃ કરણે ।

કોણુ-કોણુ-કોણ ।

કાર-કાર-કાર । કારવેલ-કારેલું શબ્દનો આદિ ભાગ કાર-કડયું. હિંદી
ભાષામાં કરિયાતાને ‘વહુત્ સારા હૈ’ એમ કહેવાય છે.

કાહલી-કાહલી-કાહલી । “કાહલી તરુણસ્ત્રિયામ્”-હૈમ અને૦ (ઉણા૦
૪૭૪) કણ+કાહલ+ઈ । કણ શબ્દે ।

ગા૦ ૨૦૧-કારિમ-કારિમ-કારિમ । કારેણ નિર્વૃત્તમ્ કારિમમ્ - કાર+ઈમ -
૬।૪।૨૧। કાર-કૃ+અ । કૃ કરણે ।

કાસાર-કાસાર-કાસાર । (ઉણા૦ ૪૦૫) કાસ+આર । કાસ શબ્દ-
કુત્સાયામ્ ।

કાહાર-કાહાર-કાહાર-કમ્ જલમ્ આહરતિ-વ+આ+હાર । હાર-હ્ર+અ ।
હ્ર હરણે । -પાણી લાવનારો-પાણી ભરનારો.

કાસિઝ્જ-કાસિઝ્જ-કાકશઝ્જ-કાકસેઝ્જ-કાયસેઝ્જ- કાસેઝ્જ - કાસિઝ્જ -
કાકાનાં શઘ્યા યત્ર તત્-કાકશઝ્જમ્-ન્યાં કાગડાઓ સૂતા હોય
તે પ્રદેશ.

કાકસઘ્-કાયસઝ્જ-કાસિઝ્જ । કાકાનાં સઘ્યા સઘનં યત્ર તત્-
કાકસઘમ્-ન્યાં કાગડાઓ રહેતા હોય તે પ્રદેશ. સઘન અને સઘ્ અને
‘ઘર’ અર્થના શબ્દો છે તેમ એ શબ્દો સઘ્ ધાતુ દ્વારા અનેલ છે અને
‘ઘર’ અર્થનો સઘ્યા શબ્દ પણ સઘ્ ધાતુ ઉપરથી અનેલ છે. જેમ નિષઘ્યા
તેમ સઘ્+ય+આ=સઘ્યા ૫।૩।૧૧। સઘ્ વિશરણ-ગતિ-અવસાદનેષુ ।

ગા૦ ૨૦૨-કાયંદી-કાયંદી-કાકન્દી । કકન્દ ઉપરથી કાકન્દી । કકન્દ એટલે
લોલતા. કક્ લૌહ્યે (ઉણા૦ -૪૫)

કાણઢી-કાણઢી-કાનાર્થ । કાન+અર્થ । કૈ શબ્દે । જેમાં અડધો અવાજ
હોય તે કા+અન=કાન ।

કાણર્થ-કાણ+અર્થ । કણ+અ=કાણ । કણ નિમીલને । જેમાં આંખ
અડધી મીચાતી હોય તે ક્રિયા.

કાહિલ-કાહિલ-આમીર-ક+આમીર=કામીર । ‘આમીર’ શબ્દમાં આદિમાં
ક વધારાનો આવેલ છે. -પૃષ્ઠો

કાલય-કાલય-કાલક-કાળો માણસ એટલે મનનો કાળો માણસ-ઠગ.

कावलिय-कावलिय-कापटिक-कावडिय-कावलिय ।

कापालिक-कावलिय-पृषो०-अधोरी पंथनो असहिष्णु ताभसी साधु-
कावलित-कुत्सितं वलितं संवरणं यस्य कावलितः । संवरणम् आच्छा-
दनम् ।

कावलजित-कावलइअ-कावलिअ । कुत्सितः बलजः संगरो युद्धं
यस्य कावलजितः । कु+बलज+इत-बलज-७३।६, अल-सेना, बल वडे
थनारं युद्ध.

कालवट्ट-कालवट्ट-कालपृष्ठ । अमर०, अलि० यि०, डैम अने०

गा० २०३-काणत्थेव-काणत्थेव-कानुस्तेप । कस्य जलस्य अनुस्तेपः क्षरणम्-
पाष्णितुं भरयुं, क+अनु+स्तेप । स्तेप्+अ । स्तेप् क्षरणे ।

कालिजणी-कालिजणी-कालाञ्जनी-तमालतुं वृक्ष आंशुषु ज्येत्तुं कालुं
डैय छे. "कालस्कन्धः तमालः"-अमर० अलि० यि० डैम अने०

कायंघुअ-कायंघुअ-काकवन्धुक-पृषो०

कायंचुल-कायंचुल-काकंचूड-पृषो०

काकाञ्चल-पृषो०

कामिजल-कामिजल-कपिञ्जल-घोषुं तेतर (-७।१० ४७४) कम्प+इञ्जल ।
कम्प चलने ।

गा० २०४-कारकड-कारकड-काराङ्कट-कार+अङ्क+ट-'ट' स्वार्थिक. कार-कडुता
ज्येत्तुं लक्ष्य कडुता छे तेवे।

कायपिउच्छा-कायपिउच्छा-काकपितृष्वसा-कागडानी डैर्ष डे इर्ष.
पितृष्वसा-पिउच्छा-८।२।१४२।

कामकिसोर-कामकिसोर-कामकिशोर ।

किन्न-किन्न-कन्य-किन्न-पृषो० । कन्+य (-७।१० ३५७) कन् दीप्तौ ।

किर-किर-किर । किरति क्षमाम्-किरः-अमर०, अलि० यि० कृ+अ-
५।१।५४। कृ विक्षेपे ।

गा० २०५-किंबोड-किंबोड-किम्बोड । कि कुत्सितं बुडति-किंबोडः । किम्+
बुड्+अ । बुड् उत्सर्गे च ।

किम्बोल-किम् बुत्सितं बोलयति-किंबोलः । किम्+बुल्+अ ।
बुल् निमज्जने ।

किंकिय-किंकिय-किंकृत । किम्+कृत ।

किलित-किंकिय-पृषे।० किल+इत् । किल श्वेत्य-क्रीडनयोः ।

किंपअ-किंअ-किंपच । किम् पचति किंपचः । किम्+पच्+अ । पच्
पाके । ५।१।१०९।

किंजक्ख-किंजक्ख-किंजल्क । किम्+जृ+क (उथु० २६) जृ जरसि ।
कियक्ष । किम् कुत्सितः यक्षः कियक्षः । किम्+यक्ष ।

किलणि-किलणि-क्रीडनी । क्रीड्+अनि । क्रीड् विहारे ।

कीलणिया-कीलणिया-क्रीडनिका । क्रीड्+अनी+का । क्रीड् विहारे ।

गा० २०६-किंधर-किंधर-किंधर । किम्+धृ+अ । धृ धारणे ।

कुंधर कुंधर-कुंधर । किम्+धृ+अ । धृ धारणे ।

कुंधर-कुंधर-पृषे।०

किंकिडी-किंकिडी । किंकिटी ।

केकिद् । केकी-मयूरः, तं दाति छिनत्ति स केकिद्-किंकिद्-किंकिडी
भारते डापी नाम्ने ते साप. (पृषे।०) ।

केकिकीटी केकि-भार. कीटी-डीडी जेवे।, भारनी सामे साप डीडी
जेवे। छे-भारते भावा भाटे डीडी जेवे।) केकिकीटी-केकीटी-किंकिडी
(पृषे।०) ।

कङ्कणि (-कङ्कणम्-कङ्कणु जेवे। साप.) (पृषे।०) । कङ्कते गच्छति । कङ्क+
अणि (उणा० ६३९) । कङ्क गतौ ।

किलिम्भिय-किलिम्भिय-कृमित-कल्म्+इत् । कल्म् ग्लानौ ।

कलिताम्भिय-कलियम्भिय-कलियम्भिय-कलियम्भिय । कलितं च तद्
अम्भितं च कलिताम्भितम् । कल्+इत् । कल् शब्दे । अम्बु+इत् । अम्बु
शब्दे ।

कलितामित-कलियामिय-कलियम्भिय-कलियम्भिय । कलितं च तद् अमितं
च कलितामितम् । कल्+इत् । कल् शब्दे । अम्+इत् । अम् शब्दे ।

किलितामित-कलियामिय-कलियम्भिय । कलितं च तद् अमितं च
किलितामितम् । किल्+इत् । किल् श्वेत्य-क्रीडनयोः । अम्+इत् । अम्
शब्दे ।

किमिराय-किमिराय-कृमिराग-कृमि नामना लुपडां द्वारा लाप थाय छे,
ते लापना रंगलुं नाम कृमिराग,

गा० २०७-किमिहरवसण-किमिहरवसण-कृमिगृहवसन-डोशेटा नामना कृमिश्प
लुपने रडेवाना धर वडे पेदा थयेल वस्त्र-रेशमी वस्त्र. डोशेटाने रडेवाना
धर अर्थात् डोशेटा उपर रडेला तांतणु। वडे व रेशम पेदा थाय छे.

कीला-कीला-क्रीडा । क्रीडयते यया सह सा क्रीडा-नेनी साथे डीडा कराय.
क्रीड्+अ । क्रीड् विहारे ।

कुकुला-कुकुला-कुकुला-कोकते वरम् आदत्ते कुकुला । कुक्+उल+आ ।
कुक् आदाने ।

कुकुला-कु-ईषत् कुलं यस्याः सा-नवी वहने पतिना कुल साथे
ओछे। परिथय होवाथी तेने कुकुला इही शक्य. कु+कुला ।

कुंड-कुंड-कुण्ड । कुण्+ड (उष्वा० १७०) । कुण् शब्द-उपकरणयोः ।

कुड्-कुड्-कुतुक (उष्वा० २६) । कौ तन्यते कुतुकम् । कु+तन्+उक । तन्
विस्तारे । कुतुक-कुतुअ-कुड्अ-कुड् (पृषो०) कुतुक-कु+तुक पृथ्वी
उपर विस्तार पामनारु. ८।२।१७४।

गा० २०८-कुक्खि-कुक्खि-कुक्षि, “कुष्यते कुक्षिः”-अभ२० क्षी२० । “कुष्णाति
आहारम् अलि० यि० ।

कुल्ह-कुल्ह-कुल्ह-कु-कुस्तिरं ह्लादते-शब्दं करोति-कुल्ह । कु+ह्लाद्+अ
(ड) ह्लाद् सुत्रे शब्दे च ।

कुंटी-कुंटी-कुण्डी । कुटयते-कुटिलरीत्या वस्त्रे निबध्यते इति कुण्डी ।
(उष्वा० ६०७ तथा पृषो०)

कुंभी-कुंभी-कुम्भी

कुह-कुह-अक्षुद्र-अखुह-कुह (पृषो०) •

कुंति-कुंति-कुन्ति । कु+न्ति (उष्वा० ६५२) । कु शब्दे । “कुन्ती सल्लकी”
डैम अने० ।

गा० २०९-कुट्टा-कुट्टा-कुट्टा । महिषं कुट्टयति इति कुट्टा । “कुण्डा पार्वती”
अलि० यि० ४० । कुट्ट+अ । कुट्ट कुत्सने छेदने च ।

कुमारी-कुमारी-कुमारी । “कुमारी चण्डी”-अलि० यि०, डैम अने० ।
कम्+आर (उष्वा० ४०१) कम् कान्तौ ।

कुट्टयरी-कुट्टयरी-कुट्टकरी । कुट्टनं कुट्टः, कुट्टं महिषकुट्टं करोति या सा-
कुट्टकरी । कुट्ट+कृ+अ । कुट्ट कुत्सने छेदने च तथा कृ करणे ।

कोसट्टकिरिया-कोसट्टकिरिया-कोशस्थगिरिजा-जैत आश्रमभां “कोट्टकिरिया”
शब्द उपरायेत् छे. कोट्टकिरिया-चंडी पार्वती. “कौशिकी पार्वती”-
अलि० यि० ४३१ ।

कुहिय-कुहिय-कुहेत । कुह्+इत् । कुह् विस्मापने ।

कुहेड-कुहेड-कुहेर । कुह्+एर (उष्वा० ४३१) कुह् विस्मापने ।

કુદ્દેટ-કુલ્લિતં દેટતિ કુદ્દેટઃ । કુ+દ્દેટ્+અ । દ્દેટ્ વિદ્યાધાયમ્ ।
 કુલ્લેટ-કુલ્લિતં લેટતિ-કુલ્લેટઃ । કુ+લ્લિટ્+અ । લ્લિટ્ ઉત્તમ્ ।
 કુલ્લણ-કુલ્લણ-કુલ્લણ । કુલ્લયતિ અન્નાદિકં યેન તત્ કુલ્લનમ્ કુલ્લ+અન ।
 કુલ્લ્ સ્લેષે ।

કુલ્લણ્ઙ-કુલ્લયતિ અન્નાદિકં યેન તત્ કુલ્લણ્ઙમ્ (ઉણા૦ ૧૭૮) કુલ્લ+
 અણ્ઙ । કુલ્લ્ સ્લેષે ।

ગા૦ ૨૧૦-કુન્તલ-કુન્તલ-કુન્તલ (ઉણા૦ ૪૭૪) કન્+તલ । કન્ દોષી ।
 કુક્કસ-કુક્કસ-કુક્કસ । કું કુલ્લયતિ-કુક્કસઃ (પૃષ્ઠા૦) । કુ+કુલ્લ+અ । કુલ્લ
 સ્લેષે ।

કુલ્લપ્પ-કુલ્લપ્પ-કુલ્લપ્પ-કૌ પૃથિવ્યાં પ્રથતે ઇતિ કુલ્લપ્પઃ । કુ+પ્રથ્+અ ।
 પ્રથ્ વિસ્તારે ।

કુલ્લહ-કુલ્લહ-કુલ્લહ-કુલ્લયતિ જનાન્ વિસ્માપયતિ કુલ્લહઃ (ઉણા૦ ૧૭૧) ।
 કુલ્લ+અહ । કુલ્લ વિસ્માપને ।

કુલ્લઘટ-કુલ્લિતો દેહરૂપો ઘટઃ યસ્ય ન કુલ્લઘટઃ ।

કુલ્લત્તી-કુલ્લત્તી-કુલ્લત્તિ । કુ-ઈપ્ત્ ત્તિઃ અસ્માન્-કુલ્લત્તિ । ગ્ગેથી ત્તિ
 થોડી થાય તે કુ+ત્તિ-ત્ત્ પ્તિ પ્રીતૌ

કુંચલ-કુંચલ-કુંચલ-કુંચલ-'અડધી ખીલેલી કળા' અર્થવાળા કુંચલ
 શબ્દના 'વ' નો 'ચ' વંચાયાર્થી આ શબ્દ બનેલો લાગે છે.

કુંચલ કુ+ઈપ્ત્ ચલાતં ઇતિ કુંચલમ્ । કુ+ચલ્+અ । (પૃષ્ઠા૦) ચલ્
 ચલને ।

ગા૦ ૨૧૧-કુન્દક-કુન્દક-કુન્દક । કુન્દ+કુટ । કુન્દ આદાને ।

કુંદઅ-કુંદઅ-કુંદઅ । કુન્દ+ક (ઉણા૦ ૨૪૦) કુ શબ્દે ।

કુંદિઅ-કુંદિઅ-કુંદિઅ-કુંદ+ક (આખણ કુંડ પ્રામ,

કૌણ્ડિક-કુંદ+ક) ક્ષત્રિય કુંડ પ્રામ—

આ શબ્દો સાથે લાગેલો 'કુંદ' શબ્દ સ્થળ વિશેષના સૂચક છે.

અગત્યકુંડા એ કાશીમાં આવેલ એક સ્થળનું નામ છે. સ્થળ

વાચક આ કુંડ ઉપરથી કુંડિક કે કૌંડિક શબ્દો સમજવાતા છે.

કુટ્તાઅ-કુટ્તાઅ-કુટ્તાક । ચર્માણિ કુટ્તાવતિ ઇતિ કુટ્તાકઃ । કુટ્+આક

પા૨૧૭૦ । કુટ કુલ્લને છેદને ચ ।

કુટ્તય-કુટ્તય-કુટ્તક । કુટ્+ક । કુટ્તઃ ગૃહવિશેષઃ-ઉ૦મંડિા૦ ।

कुडंग-कुडंग-कुडङ्ग । “कुडङ्गः वृक्षलतागहनम् स्वार्थिके के कुडङ्गकः”-
 ढैमिनि० गा० । कुञ्ज-निकुञ्ज-कुडङ्गाः स्थाने वृक्षैर्वृत्तान्तरे-अभि०
 यि० । कुडङ्गकं वृक्ष-लतागहनम्”-अभ० क्षी० ।

गा० २१२-कुंभिगी-कुंभिगी-कुम्भिनी । जलेन कुम् उम्भति पूरयति या सा
 कुम्भिनी-ये नग्या पाणी वडे नभीनते लरी दे ते-कु+उम्भ्+इनी ।
 उम्भू पूरणे ।

कुंतली-कुंतली कुन्तली । कन्+तल (डि० ४७४)

कुद्दण-कुद्दण-कुर्दन । कुर्द्+अन-कुर्द् क्रीडायाम्
 कुर्दन । कुर्द्+अन कुर्द् क्रीडायाम्
 “देवनं कुर्दनं खेला”-अभ०, अभि० यि० ।

कुऊल-कुऊल-कुकूल

कुत्थुहवत्थ-कुत्थुहवत्थ-कुस्तुभवत्त्र ।

कोसल-कोसल-
 { कोशल
 { कौशल

गा० २१३-कुंभिल-कुंभिल-कुम्भिल्य (कु+भेद-कुभेद+इल्ल=कुभेदल्ल (पृ० १०)-
 पृथ्वीनुं भेदन-भनन,

कुंदीर-कुंदीर-
 { तुण्डी । “तुण्डिका तुण्डी तुण्डकेरफला गोल्हा” ढैमि० शे० ।
 { तुण्डिका ।

कोल्हाहल-कोल्हाहल-गोल्हाफल । “त्रिभ्यां रक्तफला गोल्हा” ढैमि० शे० ।
 गोल्हायाः फलम्-गोल्हाफलम् । “गोलं जहाति गोल्हा वृषोदरादित्यात्
 साधुः”-ढैमि० शे० ।

कुरुच-कुरुच-कुरुच-कुरिसतं रुच्यम् । कुरुच्य-कु+रुच्+य । रुच्
 अभिप्रीत्यां दीप्तौ च

कुमुली-कुमुली-कुमुली (कुमुल+इ) (डि० ४८७) कम्+उल । कम् कान्तौ ।
 कुलसंतइ-कुलसंतइ-कुलसंतति-कुल+संतति) ।

गा० २१४-कुरारि-कुरारि-कुररी-स१भावे-उररो-कुर्+अर (डि० ३६६) कुरति
 शब्दायते । कुर्र शब्दे ।

कुम्भण-कम्भण-कलमन । कलम्+अन । कलम् ग्लानौ ।

कुण्टार-कुण्टार-कुण्टार-कुण्टति इति कुण्टारः । कुण्ट्+आर । कुण्ट् वैकल्ये ।
 कुण्टकार-कुण्टनं कुण्टः-कुण्ट्+अ । कुण्टस्य कारः इति कुण्टकार-
 वि० ३२५ ।

કુરુમાળ-કુરુમાળ-કલન્યમાન-કરમાતે।

કુસુંભિલ-કુસુંભિલ-કુષુભિલ-કુષુમ્યતિ इति कुषुभिलः (૫૫૧૦)

કુસુંભિલ । કુષુમ્+इल (ઉણા૦ ૪૮૪) । કુષુમ્ ક્ષેપે ऋइवा० ।
કોડિલ-કોડિલ્લ-કૌટિલ્ય । કુટિલ-કૌટિલ્ય (ઉણા૦ ૪૮૪) કુટ્
કૌટિલ્યે ।

કોડિલ્લય-કોડિલ્લય-કૌટિલ્યક । કૌટિલ્ય+ક । કુટ્ કોટિલ્યે ।

ગા૦ ૨૧૫-કુરુચિલ્લ-કુરુચિલ્લ-કુરુચિલ્લ । કુરુચિલ્લ+અ । કુરુચિલ્લ્ પ્રહર્ષે
સૌત્રો ધાતુઃ । આકરણશાસ્ત્રમાં એવા પણ અનેક ધાતુઓનો પ્રયોગ થાય
છે, જેમની નોંધ ધાતુપાઠમાં મળતી નથી તેવા ધાતુઓને સૌત્ર ધાતુ
કહે છે. આવા અન્દોલળ્, પ્રેજ્ઞોલળ્, રિલ્લિ તથા ચુલમ્ વગેરે અનેક સૌત્ર
ધાતુઓની નોંધ 'દ્વિચારત્નસમુચ્ચય' વગેરેમાં આપેલી છે. તે રીતે આ
'પ્રહર્ષ' અર્થવાળો કુરુચિલ્લ ધાતુ સૌત્ર ધાતુ છે.

કુસુમણ-કુસુમન્-કુસુમાન્વત । અન્યત્ કુસુમં કુસુમાન્વત્-કુસુમાન્વ-
કુસુમ+અન્યત્-અીળું ફૂલ અથવા કુસુમાદ્ અન્યત્ કુસુમમ્ કુસુ-
માન્વત્ । કુસુમ+અન્યત્-ફૂલથી યુદ્ધું સુગંધી દ્રવ્ય.

કુસુમાન્વયક-કુસુમન્નયય-કુસુમન્ । કુસુમમ્ અન્વેતિ કુસુમાન્વયમ્-
કુસુમાન્વય+ક=કુસુમાન્વયક-કુસુમની સાથે અન્વય સંબંધ-રાખનારું-
કુસુમ જેવું સુગંધિત દ્રવ્ય

કુટુન્ચિત-કુટુન્ચિત-ગુદોચિત- (૫૫૧૦) ગુદાને ઉચિત એવી પ્રવૃત્તિ.
કુટોન્ચિત-કુટે ગૃહૈ ઉચીયતે કુટોચિત (૫૫૧૦) કુટ-ધર. જે ધરમાં
થઈ શકે.

કુટ્યા મુરયા ઉચીયતે કુટોચિત (૫૫૧૦) મધ સાથે જે કરી શકાય તે.
કુન્ચિલ્મઈ-કુન્ચિલ્મઈ-કુક્ષિમતી-કુક્ષિઃ અસ્યાઃ અસ્તિ કુક્ષિ+મત્+ઈ=કુક્ષિ-
મતી-જેની કૃષ્ણે કૌર્ષ જન્મ લેનાર છે એવી સ્ત્રી.

કુરુચિલ્લ-કુરુચિલ્લ-કુરુચિલ્લ 'કુલીરઃ કર્કટઃ કુરુચિલ્લઃ' અભિ-
ચિં । કુરન્ ચિલ્લતિ કુરુચિલ્લઃ-અવાજ કરતો કરતો ધીરે ધીરે ચાલે
તે. કુરત્-કુર (૫૫૧૦), ચિલ્લ+અ । કુર્ શબ્દે । ચિલ્લ શૈથિલ્યે ચ ।

કુલ્લરિય-કુલ્લરિય-કુલ્લરિય-કુલ્યં રચયતિ કુલ્યરચઃ કુલ્લરય-કુલ્લરિય
(૫૫૧૦) । કુલ્યમ્ આમિષં હૈમ અનેં । ગુજરાતી ભાષામાં એક
સાદી મિષ્ટ વસ્તુનું નામ 'કુલ્લર' અથવા 'કુલ્લર' છે. જે બાજરીના

લોહમાં ધી અને ગોળને ભેળવીને બનાવવામાં આવે છે અને કેટલાંક વાર આ કુલેર દેવને નિવેદનમાં ધરવામાં આવે છે.

ગા૦ ૨૧૬-કુસુમાલિઅ-કુસુમાલિઅ-કુસિતમલ્લક (કુસિઅમલ્લઅ-કુસુમલ્લઅ-કુસુમાલિઅ-પૃષ્ઠો૦ । કુસિતસ્ય ઋણસ્ય મલ્લકઃ ઇતિ કુસિતમલ્લકઃ । કુસિત+મલ્લક । મલ્લ+અક । મલ્લ ધારણે ।

કુસુમલ્લક-કુ-કુસિતમ્, સુ-સુષ્ટુ, મલ્લકઃ-ધરનારો-રહેનારો. કુસિતતાપૂર્વાક પશુ ઠીક ઠીક રહેનારો કુસુમલ્લક-કુસુમાલિઅ-પૃષ્ઠો૦
કુરુકુરિઅ-કુરુકુરિઅ-કુરુકુરિકા-કુરુ કુરુ ઇતિ યસ્યાં ક્રિયાયામ્ સા કુરુકુરિકા ક્રિયા-પૃષ્ઠો૦ કરો, કરો જલદી કરો એવું જે ક્રિયામાં હોય તે ક્રિયા કુરુકુરિકા,

કરકરિત-કરકરિઅ-કરકર+ઇત । કરકરઃ (ઉચ્ચા૦ ૧૪ કરકરઃ અસ્તિ અસ્યામ્ કરકરિતા-કરો, કરો એવું જે ક્રિયામાં હોય તે.

કુલર્પસળ-કુલર્પસળ-કુલર્પર્શન-કુલર્પાંશુલ-કુલર્પાશચ । કુલર્પર્શન-કુલર્પનેઃ માત્ર નામ માત્ર સ્પર્શ કરનાર પશુ કુલાચાર રહિત કુલને કલંકિત કરનાર.

કુલર્પાંશુલ-કુલર્પાંશુલ-કુલર્પની અપેક્ષાએ વિનય વગરનો-આચાર-હીન-કુલને કલંકિત કરનાર.

કુલર્પાશન-કુલર્પાશન-કુલર્પની દષ્ટિએ ધંસા જેવો-કુલને કલંકિત કરનાર.

કુહુલેવળિયા-કુહુલેવળિયા-કુહુલેવળિયા-ભીંત ઉપર લેપવાનો-ભીંત ઉપર ધ્રોળવાનો-ચુનો વગેરે. કુહુલેવળિયા-કુહુલેવળિયા-ભીંત, લેપ-નિકા-લેપવાનું.

ગા૦ ૨૧૭-કુંહિયપેસળ-કુંહિયપેસળ-કૂટિકાપ્રેષળ ।

કુંતીપોટ્ટલય-કુંતીપોટ્ટલય-કુંતીપોટ્ટલય

કૂલ-કૂલ-કૂલ-“કૂલં તટે સૈન્યપૃષ્ઠે”-ઉમ અને૦ । “કૂલં સ્તૂપે તદાગે ચ સૈન્યપૃષ્ઠપ્રતીરયોઃ”-વિશ્વપ્રકાશ । કૂલ+અ । કૂલ આવરણે ।

કૂહ-કૂહ-કૂટ । ‘કૂટમ્ અનૃતે રાશી’-અમર૦, અભિ૦ ચિ૦ ।

કૂવલ-કૂવલ-કૂવલ । “પાર્શ્વકૂપકૌ તુ કુકુન્દરે, કટિકૂપૌ”-અભિ૦ ચિ૦ ।

કૂવામાં જે એ ખાડા પડે છે તે કટીકૂપ કે પાર્શ્વકૂપ કહેવાય છે.

કૂપૌ ભાતિ કૂવલમ્ । એ ખાડાને જે વસ્ત્ર ગ્રહણ કરે તે કૂવલ-કૂવ+લા+અ । લા આદાને ।

गा० २१८-कूणिय-कूणिय-कूणित । अचुकूणत् चक्षुः-संकुचितं स्याद् इत्यर्थः-
शब्दकल्पद्रुम । कूण्+इत् । कूण् संकोचे ।

कूसार-कूसार-कूसार-कुत्सितं सरति अथवा कौ सरति इति कूसार । पृषो० ।
कु+सृ+अ पृषो० । सृ गतो ।

केआ-केआ-केया । कच्+एया (डिया) । वस्तु कच्यते अनया सा केया ।
कच् बन्धने । जे वडे वस्तुने पांधी शक्य ।

केली-केली-केली । किल्यते या सा केलिः । किल्+इ (उष्वा० ६०८) ।
किल्लन् शैत्य-क्रीडनयोः ।

केल्यते या सा केलिः । केल्+इ । केल् गतो ।

केऊ-केऊ-केतु । केतति भूमौ निवसति इति केतुः । किन्+उ । (उष्वा० १)
कित् निवासे ।

केतु-केत्+उ (उष्वा० १) । केत् आमन्त्रणे ।

गा० २१९-केयारबाण-केयारबाण-केदारबाण ।

कोट्ट-कोट्ट-कोट्ट-नगर, खुंटी डोटा नगर, कोट्ट-कुट्यते कोट्टः-कुट्ट+ट
पृषो०, अलि० यि० । “कोट्टः दुर्गः” हैमलि० ।

कोण-कोण-कृष्ण-शयो, कण्ह-कोण-पृषो०

कुवर्ण-कुउष्ण-कोण पृषो०

कोल-कोल-क्रोड-कण्ठनाम-गलः, क्रोडाग्रः-उभलि०गा० ३० ।

कोटि-‘कोटिः शरीराङ्गं च’ (उष्वा० ११८)

कोप-कोप-कोप्य । कोपम् अर्हति कोप्यः-डोपने योऽथ होय ते, कुप्यते
येन कोप्यः-जे वडे डोप थाय, कुप्+य=कोप्य-५।१।२९। कुप् कोपे ।

कोष्ण-कोष्ण-कोण-“कोणो गृहादेर्विदिक्”-अभर०, अलि० यि० । कुष्
+अ । कुष् शब्द-उपकरणयोः ।

गा० २२०-कोच्चप्-कोचप्-कुचत्व । कुचयोः भावः कर्म वा कुचत्व-कोचप् ।

कौचात्स्य-कुच-आत्मा-दुयना-स्तनना तथा जेवा ज पील
प्रकारना याणा,

कोचप्य-कौचप्य । कुत्सितं चपति कुचपः । कुचपस्य भावः

कौचप्यम् । कु+चप्+अ । कुचप+य । चप् सान्त्वने ।

कोज्जप्-कोज्जप्-गुह्यत्व-गुह्यस्य भावः कर्म वा गुह्यत्व-गुज्जप् ।

कोज्जप्-गुह्यात्स्य-गुज्जप्-शुद्धिपता ।

कोजप्-कुरिसतं जपति इति कुजपः-कुजस्य भावः कौजप्-कौजप्
-अराप् अरपु-अराप् मानस प्रवृत्ति. कु+जप्+अ। कुजप। कुजप+य।
जप् मानसे च।

कोलीर-कोलीर-कोलीर-कूल+इर (उष्ण० ४२२)। कूल आवरणे।

कोलीर- कौ प्रथिव्यां लीयते कोलीरम्, कु+ली+ईर (पृषो०)
कोहली-कोहली-कौहलि-अलुप सभास (पृषो०) कौ हलति इति कौहलिः।
कौ+हल्+इ। हल् विलेखने।

गा० २२१-कोलम्ब-कोलम्ब-कौलम्ब। कौ लम्बने इति कौलम्बः-अलुप सभास
अमीन उपर अवलम्बन देनार. कौ+लम्ब्+अ। लम्ब् अवलम्बने शब्दे च।
कोल्लर-कोल्लर-कौल्लर-कौ ललति=कौल्लर-अलुप सभास. (पृषो०) कौ+
लल्+अर। लल् लल् विलासे।

कोसय-कोसय-कोशक। “कोशः चषके” ङैम अने०। कोश+क।
कोशक। “कोशिका चषकः”-अभि० यि०।

कोडिय-कोडिय-कोटिक-कोटि+क-कोटि-पाण-तणावनी पाण अथवा धार.
नेने पाण छे ते कोटिक।

कोटिः यस्य अस्ति तत्-कोटि+इक=कोटिक (पृषो०)

कौटीक-कौ टीकते=कौटीकः-अलुप सभास (पृषो०) कौ+टीक्+अ।
टीक् गतौ।

कोत्तीम्-कोटिम्-कोत्तीम्-के जले उत्तीम्यति कोत्तीम्। क+उत्+तीम्।
तीम् आर्द्रभावे।

कोत्तुम्-के जले उत्तुम्यति इति कोत्तुम्। क+उत्+तुम् अ। तुम्
हिसायाम्।

कोट्टुम्-कोट्टुम्-कोत्स्तुम्-के जले उत्स्तुम्भः कोत्स्तुम्भः। क+उत्+
स्तुम्भ+अ। स्तुम्भ रोधने।

गा० २२२-कोत्थल-कोत्थल-कोष्ठल-कोष्ठ एव कोष्ठलः, स्वार्थिङ ल। कुप्+ठ
(उष्ण० १६४) कुप् निष्कर्षे।

कोमुई-कोमुई-कौमुदी।

कौडिअ-कौडिअ-कौटिक। कूटेन असत्येन चरति कौटिकः। कूट+इक।

कौडिअ-कौडिअ-कौण्डिक-कुण्ड ग्रामः। कुण्डेन जीवति कौण्डिकः-
‘क्षत्रियकुण्ड-ब्राह्मणकुण्ड’ इत्यादौ कुण्डशब्दः ग्रामवाची

કોઝા-કોઝા-કુકૂલ (ઉણાં ૪૮૦) । “કુકૂલસ્તુ તુપાનલઃ” અમરઃ ।
અભિં ચિં । વિશ્વપ્રં । ઊંમ અનેં ।

કુતુદા । કુઃ ભૂમિઃ તુલ્યતે અનયા સા કુતુદા-ને વડે જમીન પીડા
પામે-ખરાખ થાય તે. કુ+તુદ્+અ । તુદ્ વ્યયને ।

ગાં ૨૨૩-કોંડલ્લુ-કોંડલ્લુ-કુશ્ચૂલક-કુદ્રિ-પર્વત, ઉલ્ક-ધ્રુવડ. પર્વતમાં
વસનારું ધ્રુવડ. કુદ્રિ (ઉણાં ૬૧૫) અલ્+ઝક-ઉલ્ક (ઉણાં ૬૧) ।
અલ્ ભૂષણ-પર્યામે-વારણેષુ ।

કોવિયા-કોવિયા-કોવિદા-શિયાળ બહુ લુચ્ચું અને ચતુર હોય છે એટલે
તેને માટે કોવિદા શબ્દ વપરાયેલ છે.

કઃ વેત્તિ અભિપ્રાયમ્ અસ્યાઃ-કોવિદા -પૃષોઃ કોવિદા-એનો અભિપ્રાય
કોણ બણ્ણી શકે ? કઃ+વિદ્+અ । વિદ્ જ્ઞાને ।

ઓકઃ સ્થાનં યા વેત્તિ-કોવિદા -પૃષોઃ કોવિદા-ને પોતાના સ્થાનને
ખરાખર બાણે, ઓકઃ+વિદ્ । વિદ્ જ્ઞાને ।

કવતે इति वा कौविदा (-ઉણાં ૨૪૪) કોવિદા-ને અવાજ કરે.
અમરં । અભિં ચિં । કુ+વદ (-ઉણાં ૨૪૪) કુ શબ્દે ।

વજ્રક અને ભૂરિમાય-ઠગારું, ધણું કપટી-એવા શબ્દો શિયાળના
પર્યાયરૂપે કોશોમાં આપેલા છે.

કોપિકા-કોપ કરનાર.

કોલિત્ત-કોલિત્ત-કીલોત । કીલા જ્વાલા ઉતા પ્રોતા યસ્મિન્ તત્ કીલોતમ્
-પૃષોઃ-નેમાં જ્વાલા પરોવાયેલી હોય તે. “કીલા શિલા જ્વાલા”
અમરં । અભિં ચિં । “ઉતં પ્રોતે” અમરં । અભિં ચિં ।

કોઈલ } -કોઈલ-કોકિલ-કોયલના આંખ રાતી હોય છે તેથી લાલ
કોઈલા }

અંગારા માટે કોઈલ શબ્દ વપરાયો લાગે છે. કોયલ માટે-તામે
અક્ષિણી યસ્ય એમ કહીને ‘તામ્રાક્ષ’ પર્યાય શબ્દ આપેલ છે અને
તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે કોયલની આંખ તાંબા જેવી લાલ હોય
છે. અમરં ક્ષીરં । અભિં ચિં । કોયલનો રંગ કોયલ જેવો
કાળો હોય છે તેથી તેને માટે કોકિલ-કોઈલ શબ્દ વપરાયો લાગે
છે. ટાઢા પડી ગયેલા અને કાળા બનેલા અંગારાને પણ લાકામાં
‘કોયલા’ કહેવામાં આવે છે એથી એ અર્થને પણ અહીં જણાવેલ છે.

કોઈલ-કૌજ્વલ-અલુપસમાસ. કૌ જ્વલતિ । જ્વલ્+અ । પૃષોઃ
જ્વલ દીપ્તૌ ।

गा० २२४-कोलाहल-कोलाहल-कोलाहल-कोलम् अपि आहलति त्रासयति कोला-
हलः-ने अवावने क्षीधे डोलोने-सुव्वरेने-पल्लु त्रास थाय ते डोलाहल-
अभर० । अलि० यि० । कोल+आ+हल्+अ । हल् विलेखने ।

कौटिलिया-कौटिलिया-कुन्तालिका-कुन्तैः कुन्तसदृशैः पिच्छैः अलते शोभते
अथवा शत्रून् निवारयति सा कुन्तालिका-कुन्ता-नेवां अष्ठीदार पीछां
वडे ने शोभे अथवा पोताना शत्रुभ्योने पाछा ह्सावे ते कुन्तालिङ्गा-
कुन्त+अलिका । अल्+इका । अल् भूषणादौ ।

कोक्कासिय-कोक्कासिय-कोत्काशित-कम् सुखम् उत्काशितं कोत्काशितम्-
क+उत्+क्काश्+इत् । काश् दीतौ ।

कोज्झरिय-कोज्झरिय-कोपाध्यापूरित-कम् सुखम् उप समीपे अध्यापूरितम्-
पूरितं तत् कोपाध्यापूरित - कोवज्जापूरिय - कोज्जाऊरिय - कोज्झरिय -
कोज्झरिय-सुभे सुभे पासे भराथेलु' क+उप+अधि+पूरु+इत् । पूरु
आप्यायने ।

गा० २२५-कंद-कंद - { कन्द
कान्त

कंड-कंड-काण्ड ।

कंठ-कंठ-कण्ठ ।

कड-कड-कृत्-अथवा कृत्त । पृषो०

गा० २२६-कडिल्ल-कडिल्ल-कटिल-कटि लाति गृह्णाति कटिलम्-डेडने अल्लुः
अरनाडु'-कटि+ल्ल+अ । ल्ल आदाने ।

कटिल्ल-कट्यां भवं कटिल्लम्-डेडमां रडेनारुं ।

कड्वाल-कड्वाल-कपाल-पृषो० । कं सुखपूर्वकम् जनाः यत्र जीवनं पाल-
यन्ति तत् कपालम्-अ्यां रड्डीने लोडे पोताना श्रवने सुअपूर्वकं
पाणे-साथवे- ते स्थान. क+पल्+अ । पल् रक्षणे ।

गा० २२७-कलेर-कलेर-कलेवर-कल्यते इति कलेवरम्-डणी शक्य ते डलेवर.
कल्+एवर (डिण्ण० ४४५) कल् संख्याने ।

कड्+एवर । कड् मदे । अभर० । अलि० यि० ।

कसव्व-कसव्व-कसव्व । क+सव्व-पाष्ठीथी थनार । क+सु । सु प्रसवे ।

कस्त्राव्य । क+स्त्राव्य । सु+य । सु गतौ ।

कग्घाड-कग्घाड-काघाट । क+आघाट । आघाट-अधाडो. क अेटले अल्लयुक्त.

गा० २२८-करोड-कडोड-करोट । कृ+आट (उल्लो० १६०)

कमल-कमल-कमल । काम्यते कमलं मुत्वम् ।

कमल-“कमलस्तु मृगान्तरे” हैम अने० ।

कमल-कम् जलम् मलते धारयति कमलं पिठरम् । कम्+अल (उल्लो० ४६५) । कम् कान्तौ ।

कलअ-कलअ-कलाद-कलां सुवर्णादेः अमुकभागम् आदत्ते इति कलादः-सोऽना
इषानो व्यभुङ्क्ष आग लक्ष ले. कला+आ+दा+अ । आ-दा ग्रहणे ।

कालद-कालम् सुवर्णस्य कालिमरूपम्-श्यामत्तरूपम् अंशम् आद्यति-
खण्डयति कालदः-सोऽनाना व्यंशइप दाणाशने दाही नापे ते. काल-काल+
आ+दा+अ । दा खण्डने ।

गा० २२९-करक-करक-करङ्क । करेण अङ्कयते इति करङ्कः । कर+अङ्क+अ ।
अङ्क लक्षणे ।

करङ्क । कृ+अङ्क (उल्लो० ६२)

करक । करकः कमण्डलौ-हैम अने० ।

करड-करड-करट । कृ+अट (उल्लो० १४२) । कुत्सितं रयति कुरटः-
करटः व्याघ्रः लट्वा वा ।

कमठ-कमठ-कमठ । कम्+अठ (उल्लो० १६७) । कम् कान्तौ । काम्यते
इति कमठं मुखम् ।

कं जलं मठति निवर्णाति यत्र तत् कमठम्-पिठरम् मन्थनीपात्रं वा ।
क+मठ्+अ । मठ् निवासे मदे च ।

गा० २३०-कडंत-कडंत-कडन्त । कण्डति यत् तत् कण्डन्तम्-कडन्तं मुसलम् ।
-पृषी० कण्ड+अन्त । कण्ड खण्डने ।

करिदन्त-कडिदन्त-कडंत -पृषी० । ‘मूलकं हस्तिदन्तकम्’ हैमनिध०
शे०-मूषी हाथीना हांत जेणे छे. भाटं तेने हस्तिदन्तक अईल छे.

कणअ-कणअ-कणक-कणति शब्दं करोति इति कणः इषुः । कण+क=कणक ।
कण्+अ । कण् शब्दे ।

कलअ-कलअ-कलित । कल्+इत् । कल् क्षेपे ।

कलित-साथे डेसी इशतार सप्पी. कल्+इत् । केल गतौ ।

कउअ-कउअ-ककुद । ककुदं ‘प्राधान्ये राजलिङ्गे च’ - अमर०-क्षीर० ।
हैम अने० ।

गा० २३१-कण्णोली-कण्णोली-कर्णिका-यांय-धाष्ठी नानी वस्तु. “कर्णिका-सूक्ष्मवस्तुनि”-डैम अने०

कडुयाल-कडुयाल-कडुकार ।

कडुम् कडुशब्दं करोति इति कडुकारः-न गमे तेवो कडवो अयाज् करनार धं०.

‘कडु’ इति शब्दं करोति-कडुकार-कडु अयो अयाज् करनार. कडु+कृ+अ । कृ करण । भाषाभां ‘धडियात्र’ नामे अेक जलयर प्राणी प्रसिद्धे ते अर्थने पणु आ ‘कडुयाल’ शब्द सूचये छे.

कणइअ-कणइअ-कणचित्त-कणैः चित्तम्-कणचित्तम्-कणैर्था अरेलुं. कण+चित्त । चि चयने ।

कणकित्त-कणाः सन्ति अस्मिन् तत्-ज्जेभां थणुा कण्णो-धान्यना कण्णो-छे ते. कणक+इत्त=कणकित्त ।

कुणइअ-कणैर्लुं. कुण्+इअ-प्राप्तभां कुणइ-करोति अे अर्थ छे. संस्कृतभां ज्जेनुं कुणोति इप थाय छे.

गा० २३२-कलयंदी-कलयंदी-कालवृन्ती “पाटला कालवृन्तिका”-डैमनि०शे० । काहल-काहल-काहल-डैम अने० । कम् सुखम् आ-समन्तात्-हरति=काहरः-सुअने डरी लेनार-इग. क+आ+हृ+अ । हृ हरणे ।

काहल-કાવર-નરમ ૮।૧।૨૧૪।

कालिआ-कालिआ-कालिका ।

कायिका-लघुः कायः-कायिका-कालिका-शरीर-पृषे।०

કાલ-સમય. “કાલિકા મેઘાલ્યામ્” ડૈમ અને૦ ।

कायल-कायल-काकल-काक+ल-कातर, प्रिय.

गा० २३३-काहल्ली-काहल्ली-गाहली-पाकार्थम् व्ययार्थं वा धान्यादिकं यत्र गाहते सा गाहली-पडववा भाटे-योडववा भाटे अथवा वापरवा भाटे धान्य वगेरे ज्जेभां अथगाळे ते पात्र. गाह्+अल्+ई । गाह विलोडने । भाषाभां ‘કલ્લુ’.

कालिंब-कालिंब-कालि मालम्ब-कालिआलंब-कालिंब-पृषे।० शुभो कालिआ (गा. २३२) कालिका+आलम्ब ।

કાલમ્બ:-કમ્ સુખમ્ આલમ્બતે સુઅને આલંબન કરનાઈં શરીર. ક+આ+લમ્બ+અ । લમ્બ અવસેસને ।

કાલમ્બ-કં જલમ્ આલમ્બતે-કાલમ્બ:-મેઘ પાણીને આલંબન આપનારે મેઘ.

कासिय-कासिय-काशित-प्रकाशित. काश्+इत् । काश् दीप्तौ ।

किण्ढ-किण्ढ-कृष्ण-‘कृष्णः अर्जुने’-‘ऽभ अने० । “अर्जुनः धवलः”-
अभ२० क्षीर० ।

गा० २३४-किविडी-किविडी-कपाट । कम्प्+आट (उष्ण० १६८) कम्प्
चलने ।

किविड-किविड-कृपीट । कृप्+इट (उष्ण० १५१) । कृप् सामर्थ्ये ।

गा० २३५-किरिकिरिया-किरिकिरिया-करकरिका-

कुल्ल-कुल्ल-क्रोड-भणुं ।

कल्ल-कल्लति इति कल्लः मात्र शब्द इतरान्, षीणुं क्रांति न करी
शके ते-असमर्थः. कल्ल्+अ । कल्ल् शब्दे ।

कल्प-कल्प+त-‘कपाथेयुं’ अथवा कल्प-कल्प+य । कल्प-‘कपायुं’.

कल्प-‘कपाय’ योज्य. सरभावे-कल्पनी ।

गा० २३६-कुढ-कुट-कुठ । कुण्ठति प्रतिहन्ति इति (पृषो०) कुठ । कुट्+अ ।
कुट् प्रतिघाते ।

कुथ । कुथ्यति इति कुथः । कुथ्+अ । कुथ् पूतिभावे । पूतीभावः
दुर्गन्धः ।

कूव-कूव-कूप-कूपयति कूनः (पृषो०) । कूप्+अ । कूप् क्रोधे ।

कुहिणी-कुहिणी-कफोणि-“कफोणिस्तु भुजामध्यम्”-अभ२० अक्षि० त्रि० ।

वै०४० । क+फण्+इ । फण् गतौ ।

कफोणि-कं सुखपूर्वकं गच्छन्ति जना यस्यां सा कफोणिः-‘रथा-‘नेमा
थर्त्तने लोके सुखपूर्वकं शर्त्त शके ते. क+फण्+इ । फण् गतौ अथवा

कुहिनी-कुहयन्ति जना यस्यां सा कुहिनी (पृषो०) । कुह्+इणी ।
कुह् विस्मापने ।

कुम्भिल-कुम्भिल-कुम्भिल-(उष्ण० ४८४) । “कुम्भिलो मीनमूपयोः” अथवा
“झष-चौरयोः”-अनेका० पाठान्तर

कुम्भिल-कुम्भिल-कुम्भवति कुम्भति वा गुणान् आलादयति इति कुम्भिलः-
(पृषो०-) गुणान्ने ढांकी देनारो. कुम्ब+इल । कुम्ब् आच्छादने । मूष-चौर ।

गा० २३७-कुंडय-कुंडय-कुण्डक ।

कुण्डल-कुण्डल-कूण्डल-कौ उल्लडति-ऊर्ध्वं लसति इति कूण्ड । कु+उत्+
लङ्+अ । लङ् विलासे ।

कूरुड-कूरुड-कूरट । कूर+ट ‘ट’ स्थाथे, कूरटः कूरः ।

कुरुड-कुरट-निपुणभावेन कुरति-ब्रूते कुरटः (उल्पा० १४१) निपुणः ।
कुर शब्दे ।

कुरुल-कुरुल-कुरुल-केशार्थ^६-“कुरुलो भ्रमरालकः”-अलि० यि० ।
कु ईपत् लुलति कुरुल (पृषो०) “भ्रमराकृतिः अलकः” अलि० यि०
५० । पद्यभां शब्दप्रयोग-“कुरुलालसभूलेहे”-अलि० यि० ५० ।

गा० २३८-कुप्पर-कुप्पर-कूपर । कृप्+उर (उल्पा० ३६७) । कृप् सामर्थ्ये ।
कुडिच्छ-कुडिच्छ-कुटिच्छ-कुटि छिनत्ति छिद्+ड । छिद् द्वैधीकरणे ।
कुटि-कुटि अर्थं कश्चिद् ऐयत्यारे कुटिच्छतो च्छ वधारातो सभञ्जवे-
कुद्+इ । कुद् कौटिल्ये ।
कोट्टी-कोट्टी-कोट्टी । या कुटति कुटिला भवति सा कोट्टी (पृषो०) कुद्+ति ।
कुद् कौटिल्ये । “दुःखदोषा तु कटा” अलि० यि० ।
कुद्+ति=कोट्टी-वक्त्रीभावः-स्खलना-कुद् कौटिल्ये ।

गा० २३९-कोस-कोस-कोश, हैभ अने०
कोलिअ-कोलिअ-कौलिक
कोल्हुअ-कोल्हुअ-कोलक-कुर-कुल्+अक=कोलक-कुर शब्दे । र-लयोः
ऐक्यम् ।

— खादि —

गा० २४०-खड्डा-खड्डा-गर्ता-गु+त (उल्पा० २००), गृ निगरणे ।
खल्ला-खल्ला-खल्ल, “खल्लः चर्म-चातकपक्षिणोः” हैभ० अने० । “दृतिः
खल्लः” अलि० यि० । खलति इति खल्लः (उल्पा० ४६४)
खल्+ल । खल् संचये ।
खड्ड-खड्ड-कड्ड-कड्डति कर्कशं भवति तत् । कड्ड कार्कश्ये । पृषो०
खड्ड । खड्ड+ड । खड्ड भेदे । (पृषो०)
खन्न-खन्न-खान्य । खन्+य । खन् विदारणे ।
खत्त-खत्त-खात । खन्+त । खन् विदारणे ।
खली-खली-खलि । “खलिः पिण्याकादिः”-हैमलिङ्गा० वृ० । खल्+इ
(उल्पा० १०७) । खल् संचये ।

गा० २४१-खट्ट-खट्ट-खट्ट । खट्ट+अ । खट्ट संवरणे ।
खट्टयति-आच्छादयति अन्यान् रसान् इति खट्टः-जे श्री० अथा रसेने ढांडी
हे छे ते पाटो रस-पाटी छाश वगेरेने रस

खड-खड-खटः, “खटः तृणम्”-अभ२० । “खटः तृणे कफे” ङैभ अने० ।
पशवः यत् खटस्ति काङ्क्षन्ति तत् खटम् । खट्+अ । “बहुलम्”
(५।१।२) खट् काङ्क्षे । गु०-खड.

खद्ध-खद्ध-खद्ध । खाद्+त-पृषो० खाद् भक्षणे । यत् खाद्यते तत् खद्धम् ।
खादित-खद्ध-पृषो०

खरिय-खरिय-खरिय-खादित, खरिय-पृषो०

गलित-खरिय-पृषो० । गल्+इत् । गल् अदने ।

खवअ-खवअ-क्षमकः । क्षमः समर्थः-क्षम+क ।

खंडई-खंडई-खण्डति-खण्डिका, या शीलं खण्डयति सा खण्डतिः । खण्ड्+
अति । खण्ड् भेदे ।

खड्डिअ-खड्डिअ-कड्डित । कड्ड्+इत् । कड्ड् कार्कश्ये ।

गा० २४२-खडुया-खडुया-षडुता । षट्+उता-यत्र षट् मुक्ताः, षट् मुक्तालता
वा, उताः प्रोताः सा षडुता-नेमां छ भेती परेवेलां डेय तेवे
नाने डार अथवा नेमां भेतीनी छ वट परेवेय डेय तेवे डार.
षकारनुं य इपे उच्यारण्य धतां षडुता-खडुता-खडुया ।

खणुसा-खणुसा-क्षगोपा-उषगम् उषा-दाहः, क्षणं-क्षणपर्यन्तं दाहः क्षगोपा-
क्षण्य सुधीनी अणतरा.

खंजर-खंजर-खञ्जर-खञ्ज्+अर (उँणु।० ४०३) खञ्ज् गतिवैकल्ये ।

खट्टंग-खट्टंग-खट्टाङ्ग ।

खवुल्ल-खवुल्ल-खावुल्ल-खावेइ इति खाव्+अ=खाव्+उल्ल=खावुल्ल ।

खाद् धातुनुं प्रेरणामां ‘खाव्’ इप थाय छे के भवडावे ते खाव्-
खावुल्ल । खाद्-खाव्-।।३।१४९।

खणुअ-खणुअ-स्थाणुक-खाणुअ ८।२।७।

गा० २४३-खच्चल्ल-खच्चल्ल-खच्चल्ल । पशून् पक्षिणः मनुष्यांश्च खचति
हिनस्ति इति खच्चल्लः । खच्+अल्ल । खच् बन्धे हिंसायां वा । -पृषो०
खच्यते खचितः-अभिधा० ।

खादति इति-खच्चल्ल-खाद्+अच्चल्ल । खाद् भक्षणे । -पृषो०

खपर-खपर-कर्पर-ङैभ अने० ।

खज्जोअ-खज्जोअ-खद्योत । खं द्योतयति इति खद्योत । ख+द्युत्+अ । द्युति
दीप्तौ ।

खच्चोल-खच्चोल-खच्चोल । खच् भूतप्रादुर्भावे माघ० । खच्चाति
इति खच्चोलः । खच्+ओल । (उष्ण० ४६५) । चकृ तृप्तौ प्रतीघाते
चकते इति खच्चोलः-पृषो० ।

खञ्जण-खञ्जण-खञ्जन । खञ्जति गच्छताम् आगच्छतां च गतिवैकल्यं करोति
इति खञ्जनः । खञ्ज्+अन । खञ्ज् गतिवैकल्ये । जता-आवता
लोड्डाने तेभनी गतिभां न्ये विकल्पता करे-गतिने अराअर न थवा
हे ते अंन-गारे-डाइव.

खग्गिअ-खग्गिअ-खग्गिक-अडग धारणु करनारे-आभने भासिक. खङ्ग+
इक । खङ्गति भिनत्ति इति खङ्गः । खङ्ग+ (उष्ण० ६२) । खङ्
भेदे ।

गा० २४४-खट्टिक-खट्टिक-खट्टिक । “खट्टिको मांसविक्रयी”-डैम अने० ।
“कौटिकः मांसिकः”-अभ२० । कौटिक-मांस वेयनार. खट्ट्याति प्राणान्
खट्ट्+इक (उष्ण० ४५) खट्ट् संवरणे ।

खल्लिरी-खल्लिरी-खल्लिरी । खल्लम् ईरयति या सा खल्लिरी-खल्ल्+ईरी
-पृषो०-अलने-शङ्ने-प्रेरणा करनार.

खुल्लिरी-खुल्लिरी-खुल्लिरी । खुल्लं नीचम् ईरयति या सा खुल्लिरी ।
खुल्ल्+ईरी-पृषो० “खुल्लकः स्वल्प-नीचयोः” डैम अने० ।

खुल्लिरी-क्षुल्लिरी-क्षुल्लं क्षुद्रम् ईरयति या सा क्षुल्लिरी-क्षुल्ल्+ईरी
-पृषो०-क्षुल्लङ्ने प्रेरणा करनार सङ्केत. “क्षुल्लं तुच्छम्”-अभ३०,
अलि० यि० ।

खंधग्गी-खंधग्गी-स्कन्धाग्नि । स्कन्धरूपः-समूहरूपः अग्निः=स्कन्धाग्निः ।
“स्कन्धः समूहे” डैम अने० ।

खोडपज्जाली-खोडपज्जाली-कौटप्रज्जाली । कूटः-वृक्षः, कूटानां समूहः=
कौटम्, कौटस्य-प्रज्वालः-प्रज्वालनम्-यत्र अस्ति स कौटप्रज्वालिन-
वृक्षोना समूहोना अग्नि. कौट+प्रज्वाल+इन् । प्र+ज्वल्-दीप्तौ । “कूटः-
वृक्षः”-अभ२०, अलि० यि० ।

गा० २४५-खटकी-खटकी- {खटकी-‘खट्’ इति शब्दं कायति करोति वा । पृषो०
{खटकी-‘खट्’ इति शब्दं कायति करोति या सा
खटकी, खटकी वा-पृषो० । खट्+क+ई । खट्+क+ई । कै शब्दे ।
‘खट्’ अथवा ‘खट्’ अये अडकीना अवाअनुं अनुकरणु पढ छे. अडकीने
अध करतां तथा उधाउतां अटअट अवे अवाअ थाय न छे.

खण्डिय-खण्डिय-खपतित । खे पतितम्=खपतितम्-आडाशभां पडी ननु-
स्खलन पाभयुं-भोअर ५३वुं.

खुंडय-खुंडय-खुण्डक । खुण्ड+क । खुण्डः-गतिवैकल्यम्-अराअर भति न
थवी. खुण्ड+अ । खुण्ड् गतिवैकल्ये ।

खंधयट्टी-खंधयट्टी-स्कन्धयष्टि । स्कन्धः एव यष्टिः स्कन्धयष्टिः रक्षंध३५ यष्टि.
खंधमंस-खंधमंस-स्कन्धमंस । स्कन्ध+अंस-रक्षंध अने अंस अने पयधि
पहो छे. अे अे वय्ये म् वधारानो छे. -पृषो०

खलइय-खलइय-खलगित । खे लगितम्-खलगितम्-आडाशभां वागयुं अेट्थे
आधी. ख+लग्+इत् । लगे सङ्गे ।

गा० २४६-खडहडी-खडहडी-खटहती । खटं तृणम् द्रुतं यथा सा=खटहती-
धासने लर्ध ननारी. "खटः तृणम्"-अभ२० । डैभ अने० । डैभलिं० ।
खट+हृत्+ई (२।४।४७) हृत् । हृ हरणे ।

खंधीयार-खंधीयार-स्कन्दिकधार । स्कन्दनम् स्कन्दः-शोषणम् । स्कन्दः
अस्ति अस्मिन्=स्कन्दिन्-नेभां शोषणुने शुषु छे ते-शोषणु करनार-
अशि. स्कन्दियुक्तं कम्-जलं धारयति इति=स्कन्दिकधारः -पृषोः
स्कन्द्+अ । स्कन्द् गति-शोषणयोः ।

खडइय-खडइय-खटकित । खटकः-खटः-तृणम्, यत् खटकवद् आचरति
तत् खटकितम्-तृषु-धास-नेपुं संकुञ्चित. खटक+इत्-पृषो०

खवलिय-खवलिय-कोपलयित । कोपस्य लयः-संश्लेषः-कोपलयः । कोप-
लयः संजातः अस्मिन् कोपलयित-पृषो०

खरहिय-खरहिय-खरहृदय ।

गा० २४७-खारय-खारय-क्षारक । "क्षारकः जालकं कलिकः कोरकः"-अभ२०
अलि० शि० । डैभ अने० । "क्षरति प्रसूयते क्षारकः नवकलिकावृन्दम्"-
अभ२० क्षी२० ।

खाइया-खाइया-खातिका । खाता एव खातिका । खन्+त् । खन् अव-
दारणे । खात-भोदेल. "परिखा खेय-खातिके"-अलि० शि० -
"खाता एव खातिका दुर्गवेष्टनहेतुः" अलि० शि० -किह्लाने इस्ती
भोदेली आधि.

खारंफिडी-खारंफिडी-भारस्फेदि ।

खाडइय-खाडइय-खाटकित ।

गा० २५५-गञ्ज-गञ्ज-गञ्ज । “गञ्जो भाण्डागारे”-डैभ अने० । डैभलिं० ।
गड्डी-गड्डी-गन्त्री ।

गञ्ज-गञ्ज-गाज्य । गज्ज्+य । गज् मदने अव्यक्तशब्दे च ।
ग्राह्य -पृषे०

गढ-गढ-गर्त ।

गड्ढ-गड्ढ-गर्त ।

गल्लिय-गल्लिय-गल्लित्त ।

गणेत्ती-गणेत्ती-गणयित्री । गण्य्+इ+तृ+ई । गण् संख्याने ।

गा० २५६-गहण-गहण-गहन । “गहनं वनम्”-अभ२० । अलि० यि० ।
डैभ अने० ।

गंडीरी-गंडीरी-गण्डिका । अलि० यि० । गण्ड्+इका । गण्ड् वदनैक-
देशे । (उष्ण० ६११) ।

गण्डीर-अभ२० ।

गण्डकी-डैभ अने० ।

गण्डकतरी

गण्डीरी-गण्ड्+ईर+ई-पृषे०

खण्ड्यतरी-खण्ड्यते या सा खण्ड्या, अतिशयेन खण्ड्या-खण्ड्यतरी ।
गत्ताडी-गत्ताडी-गवत्ताटी । गावः अदनार्थं अटन्ति यस्यां सा गवत्ताटी ।
गो+अत्त+अद् । अद्+त=अत्त-पृषे० अद्+ई । अद् मक्षणे, अद्
गतौ ।

गाणी-गाणी-गवादनी । गावः अदन्ति यस्यां सा गवादनी । गो+अद्+अनी ।

गवायणी-गवायणी-गवादनी ।

गदम्भ-गदम्भ-गर्दभ्य-गधेडा णेवे। अवा०. गर्दभशब्द इव यः शब्दः
ध्वन्यते=गर्दभ्यः । गर्दभ्+य ।

१० २५७-गंधिय-गंधिय-गन्धिक ।

गहिय-गहिय-गर्दित । गर्द्+इत् । गर्द् शब्दे ।

गदह-गदह-गर्दभ-“गर्दभं कुमुदश्वेते”-डैभ अने० । “कैरवं गर्दभाह्वयम्”
अलि० यि० ।

गंदिणी-गंदिणी-गर्दिनी । गर्दः यस्याम् अस्ति गर्दिनी । गर्द्+अ । गर्द
शब्दे ।

गन्धिनी-गन्धः यस्याम् अस्ति=गन्धिनी । गन्ध्+अ । गन्ध् अर्दने ।

गा० २५८-गङ्गरी-गङ्गरी-गद्गदी । गद् गद् इति शब्दः यस्याः सा गद्गद्शब्दी-
गद्गदी पृ० ८।१।२१९।

ग्रामेणी-ग्रामेणी-ग्रामैणी । ग्रामस्य एणी इव ग्रामैणो-भाभनी इत्युि,
एण-अभ२० । अलि० यि० ।

गञ्छ } गञ्छ } गाञ्छ } गाञ्छ्+अ } गाञ्छ् प्रथने
गञ्छअ } गञ्छअ } गाञ्छक } गाञ्छ्+अक } सौत्रो धातुः ।
ग्रन्थक-ग्रन्थ्+अक । ग्रन्थ कौटिल्ये । पृ० १० ।

ग्रहणी-ग्रहणी-ग्रहणी । बलात्कारेण या गृह्यते सा ग्रहणी । ग्रह्+अनी ।
ग्रह् उपादाने ।

ग्रहिणी

ग्रहर-ग्रहर-ग्रध्र (ग्रधर-ग्रहर) ग्रध्+र (उ० ३८८) ग्रध् अभिकाङ्क्षायाम् ।
ग्रध्र-ग्रध्+अर् (उ० ४०३) । ग्रध् अभिकाङ्क्षायाम् ।

गांडीव-गांडीव- { गाण्डीव { गाण्डिः धनुष्यर्व-गाण्डिः अस्ति अस्य गाण्डीवम्
गाण्डिव { ७।२।४४ (उ० ६१६) । अलि० यि०
गाण्ड्+इ । गाण्ड् वदनैकदेशे ।

गा० २५९-गहिय-गहिय-ग्रहित-ग्रहः-वक्रग्रहः अस्ति अस्य । ग्रह्+इत् ।

गवत्त-गवत्त-गवत्त । गो+अत्त । अद्+त-पृ० १० । अद् भक्षणे ।

गहिया-गहिया-गृहीता । ग्रह्+ईता । ग्रह् उपादाने ।

गंधलया-गंधलया-गन्धलता-गन्धस्य लता ।

गन्धरता-गन्धे रता । “गन्धवहा नासा”-अभ२० । “गन्धज्ञा नासिका”
-अलि० यि० ।

गडयडी-गडयडी-गद्गदी-गडगडी । गद् शब्दे-आ १०६ अ. गडाटनी
अनु३२७३५ छे. गद्+अ । (उ० १४) गद्गद्ः अस्ति यस्यां
सा गद्गद्+ई । “एते अनुकरणशब्दाः” (उ० १४)

गा० २६०-गणसम-गणसम-गणसम ।

गल्लफोड-गल्लफोड-गल्लफोट-गल्ल स्फोटयति-गल्लस्फोटः । गल्ल+स्फोट्+
अ । स्फुट् विकसने विसरणे भेदे च । गल्लः “गल्यते अनेन गल्लः”
-अलि० यि० उपोक्षनी उपरने भाग.

गहकल्लोल-गहकल्लोल-ग्रहकल्लोल । अलि० यि० वृत्तौ । “अभ्रपिशाचः
ग्रहकल्लोलश्च देश्याम्”-अभ२० क्षी२० ।

गणायमह-गणायमह-गणायमह-गणस्य-गणनस्य-विवाहगणनस्य आयः
गणायः । मह ते-आकाङ्क्षति-इति महः गणायस्य महः-गणायमहः-अख्युत
करीने विवाहवगेरेतुं मुहूर्तं ज्येष्ठं देवा ि यनारा लाजने-इयद्यने-
ध्वञ्छनारे । प्राकृत भाषाभां आकाङ्क्षति अर्थ भाटे महति क्रियापद
वपराय छे.

गा० २६१-गणणाइआ-गणणाइआ-गणनायिका । “गणनायिका देश्याम्” -
अभ२० क्षी२० ।

गलत्थल्लिय-गलत्थल्लिय-गलहस्तितक-गणाभां अधं यं द्राकार हाथ बरावीने
हउशेवी देवुं-ईं की देवुं.

गलहस्तस्थल्लित-जेने स्थणथी-स्थानथी-ईं की देवाभां आवेल छे ते.
गउथेळुं ; भवराववुं-गउथेळवुं.

गयसाउल-गयसाउल-गतस्वादक-जेने विषय वगेरेभां स्वाह नथी ते. गतः
स्वादः यस्य स गतस्वादकः । गत+स्वाद+क । पृषो०

गंधपिसाअ-गंधपिसाअ-गन्धपिशाच । गन्धेन गन्धद्रव्यादिविक्रयणेन यः
पिशाचः-गन्धपिशाचः गंधियाळुं वेयवाने लीधे जेनां कपडां पिशाच्य
जेवां हेभाय छे ते.

गा० २६२-गयणरइ-गयणरइ-गगनरति-गगने रतिः यस्य सः-मेघः ।

गज्जणसइ-गज्जणसइ-गर्जनशब्द-गज्जनतो-गज्जवतो-अवाज्ज.

गगोज्ज-गगोज्ज-गार्ग्यम् । “मन्थनी गर्गरी समे”-अभ२० । अलि० यि० ।
“गिरति दधि गर्गरी”-अभ२० क्षी२० । गर्ग्यां भवम्=गार्ग्यम्-
वलोववानी गोणीभां थतुं वलोषुं.

गगोज्जा-गगोज्जा-गगोया (छा-हस) सं० जेगीया ।

गा शब्दे पृषो० । जेना विशे वारंवार ताजं गीता गवातां होय ते.
गगोज्जा

गा० २६३-गाहुली-गाहुली-ग्राहली । ग्राह+ल=ग्राहली । “गृह्णाति इति ग्राहः
तन्तुनागाख्यः”-अभ२० क्षी२० । अलि० यि० ।

गायरी-गायरी-गर्गरी

गोया-गोदा-गोदा । गो+दा । गाम्-जलं ददाति इति गोदा । गो-पाषुि.
गो+दा+अ । दा दाने “गौः उदके दृशि” हैम-अने० ।

गामणि-गामणि-ग्रामणी गामने। नेता-भुष्णी. ग्रामं नयति इति ग्रामणीः ।
ग्राम+णी । नी प्रापणे ।

गामउड-गामउड-ग्रामपुट । ग्रामं पुटति संश्लिष्यति इति ग्रामपुटः । ग्रामं पुटयति भासयति इति वा ग्रामपुटः । ग्राम+पुट्+अ । पुट् संश्लेषणे, संसर्गे, भेदे, भासे ।

ग्रामकुट्टः-ग्रामं कुट्टयति इति ग्रामकुट्टः-ग्रामने कूटनारे-हेरान करनारे. कुट्ट-कुट्टने ।

ग्रामगोह-ग्रामगोह-ग्रामगोधि । ग्रामस्य गोधिः-भालम्-इव ग्रामगोधिः-ग्रामना लाल-वलाट-लेवे।

गोह-गोह-गोध । गां दधाति इति गोधः-गोने-पशुने अथवा धनुष्यने धारण्यु करनारे। गोध-भालिक, हैम अने० ।

गा० २६४-ग्रामहण-ग्रामहण-ग्रामधत्त-ग्रामधत्त स्थान-धत्त.

ग्रामरोड-ग्रामरोड-ग्रामरोट । ग्रामं रोटते-प्रतिहन्ति ग्रामरोटः-ग्रामने प्रतीघात करनार. ग्राम+रुट्+अ । रुट् प्रतीघाते ।

ग्रामरोड-ग्रामं रोडति-ग्राम+रोड्+अ । रोड् अनादरे ।

गुफ-गुफ-गुम्फ-गुम्फ्+अ । गुम्फ् ग्रथने ।

गुप्य-गोपनीय स्थान. गुप् गोपन-कुत्सनयोः ।

गुम्मी-गुम्मी-ऊर्मी-आदिभिं ग वधवाधी गुर्मी-पृषे।०

गुंठी-गुंठी-गुण्ठी-सरभावे। 'अवगुण्ठन' । गुण्ठ्+इ । गुण्ठ् वेष्टने ।

गा० २६५-गुंफी-गुंफी-गुम्फी ।

गुल्-गुल्-गुड-भधुर.

गुडोलदिया-गुडोलदिया-गुडोपलतिका-गुड्+उपलतिका-गुड-भधुरतानी वेष्ट.

गुंद्र - गुंद्र - गुन्द्र । जलतृणविशेषः (७१।० ३६६) गुद् + र । गुद् क्रीडायाम् ।

गुंठ-गुंठ-कुण्ठ । कुण्ठति इति कुण्ठः । कुण्ठ्+अ । कुण्ठ् आलस्ये ।

गा० २६६-गुम्भिय-गुम्भिय-गूर्भित । गूर्व उद्यमे ।

गुलुच्छ-गुलुच्छ-गुलुञ्छ (७१।० १२६) । गुञ्चते इति गुलुञ्छः । गुञ् रक्षायाम् ।

गुत्थंड-गुत्थंड-गुत्थंड-ग्रस्+तुण्ड=ग्रस्तुण्ड-ग्रस् तुण्डं यस्य सः-लेनी यांय आनारी छे. ग्रस्-आनार, तुण्ड-मुभ-यांय. ग्रस् अदने, ग्रस्ते इति ग्रस् ।

गुंजेल्लिय-गुंजेल्लिय-गुंजेल्लिय-गुञ्ज् अव्यक्ते शब्दे ।

गुडदालिय-गुडदालिय-कूटदालिक । कूटदल-सभूड. दलम् उत्सधवद् वस्तु ।
कूट+दल+इत । अनेका० ।

गा० २६७-गुत्तण्हाण-गुत्तण्हाण-गोत्रन्तान ।

गुलुगुंछिअ-गुलुगुंछिअ-कुलिकाञ्छित ।

गुफगुमिअ-महमहिअनी पेठे सुगन्ध प्रसारणुनी अनुकरण शब्द ।

गेंड-गेंड-ग्रन्थि

गेंडुय-गेंडुय-ग्रन्थिक

गा० २६८-गेंडुल्ल-गेंडुल्ल-ग्रन्थुल्ल (ग्रन्थि+उल्ल)

गोविल्ल-गोविल्ल-गुपिल । गुप्+इल (उष्ण० ४८४)गुप् गोपन-कुत्सनयोः ।

गेण्हिअ-गेण्हिअ-गेण्हित-ग्रह-गेण्ह । ८।४।२०९।

गेंदुई-गेंदुई-गेन्दुकी-गेन्दुकेन कृता क्रीडा गेन्दुकी ।

कान्दुकी-कन्दुकेन कृता क्रीडा-कान्दुकी-दडानी रमत.

गान्दुकी-गन्दुकेन कृता क्रीडा ।

कन्दुकी-८।१।५७। गेंदुई । “समौ कन्दुक-गन्दुकौ”-कल्पद्रुमकोश ।

गेन्दुक-“गच्छन् इन्दुकः (चन्द्र इव) गेन्दुकः”-शतो शतो जे धडु-

यं-जेवे। एगे-गेन्दुक. “गगने इन्दुः इव वा गेन्दुकः” । अमर०

क्षीर० । अमनभां धडु डोय तेवा देपाय-गेन्दुक. गिन्दुक इति एके ।

गेन्दुकी, गैन्दुकी । अमर० क्षीर० ।

“कन्द्यते अर्थ्यते क्रीडार्थिभिः कन्दुकः” । अमर० क्षीर० । क्रीडा

करनारा जेने धडुछे-कन्दुक.

“कं शिरः दुनोति वा नमनोन्नमनच्छलात्”-अमर० क्षीर० । जीये

नीये थतो जे पोताना भाथाने दुजे-संतापे-कन्दुक. कन्द रोदन-

आह्वानयोः ।

काम्यते क्रीडार्थिभिः कन्दुकः (उष्ण० ५४) कम्+उक । कम् कान्तौ ।

कन्दुः एव वा कन्दुकः । ७।३।१६-आ। सूत्र द्वारा आ० डेभयं दे

कुमारीना क्रीडन अर्थे कन्दु शब्दने क प्रत्यय लगदी कन्दुक शब्द

साधेल छे.

“समौ कन्दुक-गेन्दुकौ”-अलि० शि० ।

कं शिरः नमनोन्नमनाद् दुनोति इति वा-कन्दुकः ।

गाते गच्छति, गां-पृथिवीम् गच्छन् इन्दुकः-गो+इन्दुक+गेन्दुकः ।

गगने इन्दुः इव गेन्दुकः-पृषो०

“गन्दुकः अपि”-अलि० शि० ५० ।

गेज्जल-गेज्जल-प्रैवेयक । ग्रीवायाः आभरणम् प्रैवेयकम् डोक्तुं धरेल्लुं ।
गोंड-गोंड-गोण्ड-भोंड नामनी आदि णति ण्यां रळे छे ते स्थान-वन.

गूढ-अथवा ळे स्थान विशेषेणं डोण्डाण्मां डोय ते.

गूढ-गोण्ड । सरभावे-हान-वन. “गोण्डः (गौण्डः) पामरजातौ च”-विश्वप्रकाश ।

गा० २६९-गोच्छा-गोच्छा-गुच्छ । गु+च्छ (डोण्डा० १२४) गु शब्दे ।
गुध्यते अनेन गुच्छः (डोण्डा० ५६.) अलि० यि० । गुधू परिवेष्टने ।

गोंछी-गोंछी-गुच्छ-८।१।२६ गुच्छ-गुंछ ।

गोंडी-गोंडी-गुण्डि । गुण्ड्+इ । गुण्डू वेष्टने रक्षणे च ।

गोंजी-गोंजी-गुञ्जि । गुञ्ज्+इ । गुञ्ज् अव्यक्ते शब्दे ।

गोल-गोल-गोल-गा+ओल-गा शब्दे । (डोण्डा० ४६४) “गोला सखी”-
डैम अने० । (डोण्डा० ३६६) गु+र-गोरा-गोला । गु शब्दे ।

गोल्हा-गोल्हा-गोल्हा-“गोलं जहाति इति गोल्हा-पृषो० । डैम नि०
शे० । -गोण आकारने छोडे ते-टिडोरां ल'अगोण डोय छे. “विम्ब्यां
रक्तफला गोल्हा”-डैम नि० शे० ।

गोली-गोली-गोली-गोण आकारवाणी. “गोलः” डैम अने० ।

गा० २७०-गोवी-गोवी-गोपी

गोस-गोस-गोस । “गोसो देश्याम्, संस्कृतेऽपि इति एके”-अलि० यि०
५० । “गोसो बोल-विभातयोः”-डैम अने० ।

गोसग्ग-गोसग्ग-गोसर्ग । “विभातं....पुंसि गोसर्गः । गोसर्गो देश्याम् ।”
-अभ२० क्षी२० । “व्युष्टे निशात्यय-गोसर्गौ”-डैम अने० । गाः
किरणान् सृजति इति गोसर्गः-किरणैःना सञ्जनतो समय-अलि०
यि० । गो+सर्ग । सृज्+अ । सृज् विसर्गे ।

गोठ्वर-गोठ्वर-गोवर । गो+वर । जाण्-गायना जाणुने उत्तम मान-
वाभां आवे छे.

गोमहा-गोमहा-गोमर्दा-या गोभिः मृद्यते सा गोमर्दा-ले स्थान गाथे वडे
अपाय ते गोमर्दा-शेरी । गो+मृद्+अ । मृद् क्षोदे ।

गोअग्गा-गोअग्गा-गोअग्गा-ण्यां आभणना लाभभां गाथे डोय ते स्थान-
शेरी. गो+अग्गा १।२।३१

गोहुर-गोहुर-गोधुर-गायतुं जाण्. घुर-उत्तम. सरभावे-गोवर ।

गा० २७१-गोदीण-गोदीण-गोदीन ।

गोणिक्-गोणिक्-गोधनैक्य (गोधन+ऐक्य) गोषण-गोहण-गोण-गाय के
 अण६३प धन-गोधननी ङ मात्र ऐक्यता-गाथेतुं धल्लु-गाथेतुं टोणुं-
 गोच्चय-गोच्चय-गोऽत्यय-गाम् अत्येति-तुदति इति गोऽत्ययः । गो +
 अति+अय । इ+अ । इ गतौ । गोच्चय-सर० गू०० धेअपुं, धेअिया,
 धेअिय परोक्षे।

गोसण्ण-गोसण्ण-गोसंज्ञः “मनुष्यो ब्रह्मीवर्दः” इति प्रयोगानुसारेण जाड्येन
 गौः इति संज्ञा यस्य स गोसंज्ञः । गो+संज्ञा । सम्+ज्ञा+अ । ज्ञा
 अवबोधे । -०१३ताने लीधे भाल्यस अण६ छे अटले भूरभ छे अ
 रीते ङेनी गौ अेवी संज्ञा छे ते,

गोविअ-गोविअ-गोपक । गुप्+अक । गुप् गोपनकुत्सनयोः ।

गा० २७२-गोअंट-गोअंट-गोटङ्ग-गोः टङ्गः गोटङ्गः-गायना टांगा-पम. “टङ्गः
 स्यात् खनित्रे जङ्गायाम्” हैम अने० । हैमलिंभा० । विश्वप्रकाश ।

गोटङ्गः-गोः टङ्गः-गायना टांगा-पम. “टङ्गः खनित्रे च जङ्गायाम्”
 हैम अने० । हैमलिंभा० । विश्वप्रकाश । ‘गोअंट’ श०६भां टङ्ग के टङ्गना
 सानुस्वार अ तथा ट नेो व्यत्यय थर्भ ङवार्थी ‘गोअंट’ थयेल छे.

गोकण्टः-गोः कण्टः-पादः-गोकण्टः, कण्टति-गच्छति अनेन स कण्टः ।
 कण्ट्+अ । कण्ट् गतौ । गोकण्ट-गोअंट ।

गोइल-गोइल-गोपिका-दूध वेयनारी गोवालय

गोवालिया-गोवालिया-गोपालिका-वरसादनी भोसभभां थता ‘गोङ्ग गाय’
 नामना कीडा.

गोरंफिडी-गोरंफिडी-घोरंस्फेटी-घोरं भयानकं स्फेटयति-विनाशयति-घोरं-
 स्फेटी पृषे।०-लयंकर रीते नाश करनार प्राणुी. स्फेट्+अ+ई ।
 स्फिट् हिंसायाम् ।

गा० २७३-गय-गय-गत-गत थर्भ ङपुं-भरी ङपुं, धुभपुं.

गंड-गंड-गण्ड-हैम अने० । विश्वप्रकाश ।

गत्त-गत्त-गात्र

गंधोल्ली-गंधोल्ली-गन्धोल्ली-गन्ध+उल्ली । उल्ल प्रत्यय प्राकृतभां
 भत्वथीय छे. गन्धोल्ली-गंधवाणी.

गन्धावली-गंधनी श्रेष्ठि.

गन्धपूली-पूलने पूलः गन्धपूलः--नेमां भंधने। समूह छे ते. गन्धपूल+
अ । “अभ्रादिभ्यः” ७।२।४६।-गन्धपूली ।

गा० २७४-गंधेल्ली-गंधेल्ली-गन्धेली-एलयति इति एलः-प्रेरकः । गन्धानाम्
एलः गन्धेलः । गन्धेल+ई=गन्धेली । इल् प्रेरणे ।

गह्वइ-गह्वइ-ग्रहपति-थं-भंगण वगेरे ग्रहोने। पति, ग्रहपतिः-धशेने।
भाविक-भुभी

गंधोल्लिअ-गंधोल्लिअ-गन्धार्द्रित-गन्धेन आर्द्रितम् - गन्धार्द्रितम् - भंधने
दीधे लीनुं लीनुं.

गन्धपूलित-भंधना समूहवाणुं. पूल+इत् । पूल संघाते ।

गा० २७५-गुंपा-गुंपा-गोप्या

गुंदा-गुंदा-गोध-यः गुवते स गोवः ने गुंदाय-दयाय-अथवा ने थीलना
गोदा आय ते गोद । गुद्+य । गुद् क्रीडायाम् ।

गुंछा-गुंछा-गुच्छ । ८।१।२६-गुंछ ।

गुत्ति-गुत्ति-गुप्ति ।

गा० २७६-गुप्पंत-गुप्पंत-गुप्यत्-गुप्+अत् । गुप् गोपन-कुत्सनयोः ।

गुमिल-मुविल-गुपिल । गुप् व्याकुलत्वे । गुप्+इल (७।५।० ४८४)

गा० २७७-गुलिया-गुलिया-गुलिका-अभ२० क्षी२० ।

गुटिका

गोलिका-गोल+इका ।

गुम्मइअ-गुम्मइअ-घूर्णित-घूर्ण+घुम्म-८।४।११७। घुम्मइअ ।

गूर्व+अ+क=गूर्वक+इत्=गूर्वकित-गुव्वइअ-गुम्मइअ । गूर्व उद्यमे ।

गा० २७८-गोड्ड-गोड्ड-खोड्य-खोड्+य । खोड् प्रतीघाते-पं३. गोड्य । गुड्+य ।

गुड् रक्षायाम् । -यव-०४व.

गोला-गोला-गोला-डैभ अने० । विश्वप्रकाश ।

गोरा-गोरा-गौरा

गोण-गोण-गोन । गाम् वाचम् नयति इति गोनः-साक्षी ।

गां नयति इति गोनः-वृषभः । गो+नी+अ । नी प्रापणे ।

गा० २७९-घण्ण-घण्ण-घन्य । घने दाढर्यम् अर्हति इति घन्यम् । घन+य ।

ने विशेष दह लोय ते. “घनो हठे”—अनेकार्थं सं० ।

घल्ल-घल्ल-गाल्य । गल्+य । गल् अदने ।

घघ-घंघ-घङ्घ-(ठणा० ११०)

घडि-घडि-घटी

घडियघडा-घडियघडा-घटितघटा ।

घरोली-घरोली-गृहोली-कल्पद्रुमकोश ।

गृहगोलिका “गृहगोलिका इति सभ्यः पाठः, यस्याः घरगोली इति प्रसिद्धिः”--अभर० क्षीर० । “गृहं गुडति गृहगोलिका”-अलि० यि० ।

गा० २८०-घरोल-घरोल-गृहकल्य-‘कल्यवर्तः प्रातराशः’-अलि० यि० ।

कल्यवर्त-शिरामण्यु.

घरिल्ली-घरिल्ली-घरिल्ली-गृहे भवा-गृह-घर+इल्ली घरिल्ली । अर्थात् स्त्री.

घंघोर-घंघोर-घुरघुरः-घुघोरः-(पृषो०) घुर+अ । घुर भीमार्थ-शब्दयोः ।

घुघूरः-घूर+अ । घूर गतौ । (डि० १७)

घम्मोई-घम्मोई-घर्मोदो-घर्म+उद+इ=घर्मोदी । घर्म-ताप, उद-पाणी ।
ताप अने पाणी साथे संघंधित तथु ञति.

गा० २८१-घग्घर-घग्घर-घर्घर-घरति इति घर्घरः । घृ+अ । घृ सेचने ।
(उणा० ८)

घर् घर् इति शब्दो यस्य तत् घर्घरम्-घर्घरिका । धुधरीओ टांडिल
डोवाथी घर् घर् अवाञ्च थाय छे

घरयंद-घरयंद-गृहचन्द्र । गृहे चन्द्र इव भाति इति गृहचन्द्रः-घरमां यंद
लेवा शोभे ते आरिसो.

घणवाही-घणवाही-घनवाही । घनं मेघं वहति इति घनवाहिन । घन+वह+
इन् । वह् प्रापणे ।-मेघेने वहन करनार.

घरघंट-घरघंट-गृहघण्ट । गृहे घण्ट इव गृहघण्टः ।

घारी-घारी-घारी-घृ+अ+ई पृषो० । घृ क्षरण-दीप्तयोः । यया पक्षिणो
त्रियन्ते सा घारी-ले वडे पक्षीओ प्परी ञय-नाश पाभे ते.

गारी (पृषो०) । गिरति-निगिलति पक्षिणः इति गारः । गार+ई । गृ
निगरणे ।

गा० २८२-घार-घार-घार-घृ+अ । घृ क्षरण-दीप्तयोः । त्रियन्ते शत्रवः क्षरन्ते
येन स घारः-ले वडे शत्रुओने पेश्वी नं आय ते घार-डिल्लो.

कार यथा प्रकारः ।

घारंत-घारंत-घारन्त+घृतेन यं घरन्ति-सिञ्चन्ति स घारन्त (पृषो०)

ઘાયગ-ઘાયગ-ગાયન-ગા+અન । ગા શબ્દે ।

ઘિઅ-ઘિઅ-ઘૃત-ઘૃ+ત । ઘૃ સેચને । 'ઘૃણા' શબ્દને ધૃ ધાતુ દ્વારા સાધેલ છે. (ઉચ્ચા૦ ૧૮૩) એટલે ઘૃણા અર્થના સૂચક પ્રસ્તુત ઘિઅ શબ્દને પણ ઘૃ ધાતુ દ્વારા સાધેલ છે.

ઘૃત-ઘૃણિત-ઘૃણા+હત (પૃષ્ઠ૦)

ઘિટ્ટ-ઘિટ્ટ-ઘૃષ્ટ-ધસાયેલો-ઠીંગણો. ઘૃષ્+ત । ઘૃષ્ સંઘર્ષે । ઘૃષ્ટ-ઘિટ્ટ-સર૦ ઘેટો શબ્દ-અથવા ગટ્ટિ કે ગટ્ટિયો શબ્દ-ઘેટા જેવો ઠીંગણો.

ગા૦ ૨૮૩-ઘુઘુરે-ઘુઘુરિ-ઘુઘુરિ-ઘુર ઘુર ઇતિ શબ્દં યઃ કરોતિ સઃ ઘુઘુરિઃ । ઘુર+ઈ । (ઉચ્ચા૦ ૬૦૭)

ઘુરુઘુરો-ઘુરુઘુરી-ઘુરુઘુરિન્-ઘુરુ ઘુરુ ઇતિ શબ્દં કરોતિ યઃ સઃ ઘુરુઘુરિન્ । ઘુરુ+ઈન્ (૫।૧।૧૫૩-૧૫૪, बहुलकात् ૧૫૫) । ઘુરુ મં.માર્થશબ્દયોઃ સરખાવે. "ઘણ્ટિકા ઘુઘુરક-આઠ્યા"-અમર૦ ક્ષીર૦ ।

ઘુન્તિય-ઘુન્તિય- { ગવેષિત (પૃષ્ઠ૦)
ઘુન્તિગિય-ઘુન્તિગિય- { ગવેષણિત (પૃષ્ઠ૦)

ઘુંઘુરુડ-ઘુંઘુરુડ-ઘુઙ્ઙુરુડ ।

ઘુઘુસ્સુસય-ઘુઘુસ્સુસય-ઘુઘુષ્યોત્સદ્-ઘુઘુષ્ય+ઉત્સદ । પૃષ્ઠ૦ ઘુષ શબ્દે

ગા૦ ૨૮૪-ઘુગઘુગિયા-ઘુગઘુગિયા-ગુગગુગિક્કા } ઘુલ્ ઘુલ્ કે ગલ્ ગલ્ એવે।
ગણગણિકા } અવાજ એટલે લોકોના ગલ્-
ગલ્ક વડે જે સાંભળવાનું થાયું આવે છે તે અર્થાત જે વાત ગલ્ ગલ્ક દ્વારા આવી આવેલી હોય તે.

ઘુસિરસાર-ઘુસિરસાર-ઘુસિરસાર-ઘસ્યતે યઃ સઃ ઘુસિરઃ-મસૂરઃ । ઘસ+ઈર (ઉચ્ચા૦ ૪૧૭) (પૃષ્ઠ૦) । ઘસૂ અદને । જે ખવાય તે ઘુસિર એટલે મસૂર તેનેા સાર-વાટેલો ભાગ તે ઘુસિરસાર, અવસ્નાન-એટલે ઈષ્ટ સ્નાનમ્ અર્થાત સ્નાન કરવાને પ્રસંગે શરીરે ચોળવા માટેનું મસૂર વગેરેનું પીસેલું પીઠલું-પીઠ.

ઘુટ્ટઘુણિય-ઘુટ્ટઘુણિય-ઘટ્ટઘુણિત । ઘટ્ટ્ ચલને । ઘુળ્ ભ્રમણે ।

ઘુઘુચ્છગય-ઘુઘુચ્છગય-ગઘઘક્ષણક । ગઘ્ હસને ક્ષણ હિંસાયામ્ ।

ગા૦ ૨૮૫-ઘોરી-ઘોરી-ઘોરી । ઘોર-ભયંકર । હન્+ઓર (ઉચ્ચા૦ ૪૩૪) ઘોર+ઈ । હન્ હિંસા-ગત્યોઃ ।

ઘોસાલો-ઘોસાલી-ઘોષાલી-ઘોષઃ આલઃ મૂષણં યસ્યાઃ સા અથવા ઘોષેણ શબ્દેન અલતિ શોભતે યા સા ઘોષાલી-ઘોષાલ+ઈ । ઘુષ શબ્દે, અલ

અનેકાન્તજયપતાકા વગેરે ન્યાયના ગ્રંથોમાં ચર્યાની પૂર્ણાહુતી થતાં અલં ચસૂર્યા” આવા શબ્દો તે તે ગ્રંથકારોએ મૂકેલા છે. દેશીશબ્દસંગ્રહમાં ચત્થરિ—ચસ્તરિ શબ્દ જણાવ્યો છે. સૂ અને સ્ત એ બંને અક્ષરો જૂની લિપિમાં સરખા વંચાય છે તેથી ચગ્ગરિ શબ્દ છે કે ચસ્તરિ શબ્દ છે તેનો નિર્ણય કરવો ભારે કઠણ છે. આં હેમચંદ્રે ‘હાસ’ અર્થનો સૂચક ‘ચત્થરિ’ શબ્દ જણાવેલ છે એટલે એમના ધ્યાનમાં ચસ્તરિ શબ્દ હોવો જોઈ એ. ‘ચસ્તર્યા’ આ પદ તૃતીયા વિભક્તિનું છે. ચસ્તર્યા નો અર્થ ન સમજાવ્યાથી કોઈ વિષુદ્ધે ચસૂર્યા પાઠ કરવેલ હોય. પણ ‘ચસૂર્યા’ ના અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ થતું નથી. આ અંગે શબ્દશોધક પંડિતોને નક્કી કરે તે ખરું.

ચહુટ્ટ—ચહુટ્ટ—ચહુટ્ટ—ચહુટ્ટ+અ । ચહુટ્ટ શ્લેષણે સૌત્રો ધાતુઃ ।
 ચંડિક—ચંડિક—ચળૈવય “ચળ્ડઃ અતિકોપને તીવ્રે”—અમરં ટૈમ—અનેં ।
 વિશ્વપ્રકાશ । અભિં ચિં । ચળ્ડસ્ય ઐક્યમ્—ચળૈક્યમ્—માત્ર કોષ
 અને રાષ્ટ્રનું કેવળ એક વક્ષણ ચળ્ડ+અ । ચળ્ડ કોપે ।

ચંદિલ—ચંદિલ—ચન્દિલ—“ચન્દિલઃ નાપિતે”—ટૈમ—અનેં ।

ચળિલ । ચળ્ડતે પ્રકુપ્યતિ ઇતિ ચળિલઃ । “નાપિતઃ ચળિલઃ”—
 અમરં ક્ષીરં । અભિં ચિં । ચળ્ડ+ઇલ । (ઉણાં ૪૮૪)
 ચળ્ડ કોપે ।

ચન્દિલા । ચન્દતિ દીપ્યતે આહાદતે વા ચન્દિલઃ । ચન્ડ+ઇલ ।
 (ઉણાં ૪૮૪) ચન્ડ દીપ્તિ—આહાદયોઃ

ચઝક—ચઝક—ચતુષ્ક । ચતુર+ક ।—ચોક—ચાર ખૂણાવાળું મેટું મેઘન.
 ચક્કોડા—ચક્કોડા—ચકોટા । ચકતે—પ્રતિહન્તિ ઇતિ—ચકોટા । ચક્+ઓટ+આ ।
 (ઉણાં ૧૬૧) । ચક્ તૃપ્તિ—પ્રતીઘાતયોઃ । “કુકલઃ તુષાનલઃ”—
 અમરં । અભિં ચિં । કુકલા એટલે કૌશાંનો અગ્નિ.

પા ૨૮૧—ચંડિલ—ચંડિલ—ચન્દિલ । ચન્ડ+ઇલ । ચન્ડ દીપ્તિ—આહાદયોઃ ।
 ચંડિઅ—ચુંડિઅ—ચુણિહત । ચુણ્ડ+ઇત । ચુણ્ડ છેદને ।

ચુણિત—ચુણ્ડ+ઇત । ચુણ્ડ અલ્પીમાવે । ચુંટલ—છેદેલ.

ચવેણ—ચવેણ—ચવનીય । વચ્ નો અપય ચ્ । વચ્+અનીય । વચ્
 માષણે । વચ્ ૮૧૪૨ ।

ચવેડી—ચવેડી—ચપેટી । ચપ્+પટ+ઈ (ઉણાં ૪૫૮) ચપ્ સાન્તવને ।

ચકપ્પા—ચકપ્પા—ચક્રાત્મા—ગોળ ગોળ આકારરૂપ.

चुडुप्पा-चुडुप्पा-चुटम्बा । चुट्+अम्बू+आ (डि॥१०३२०) चुटयते छिद्यते
ज्ञा सा ।

चुटप्पा-चुट्+अप्पा चुटयते छिद्यते या सा—आमडी चुट् छेदने ।

गा० २९०—चञ्चिकक-चञ्चिकक-चार्चिक्य । “चर्चा तु चार्चिक्यम्” चर्च्यते
अनया अङ्गम्-चर्चा । चर्चा एव चर्चिका, चर्चिकायां चर्चने साधु
चार्चिक्यम् चन्दनादिना पुण्ड्रादि । चर्चिक्यं तु अपभ्रंशः—अभ२०
क्षी२० । “चर्चिक्यम्” अलि० शि० चर्चा-चर्चिका । चर्च्+अ+
आ । चर्च् अध्ययने ।

चित्तल-चित्तल-चित्रल । “चित्रान् वर्णान् लाति चित्रलः” अलि० शि० ।
“चित्रकम्” अभ२० ।

चंदोऽज-चंदोऽज-चन्द्रोद्द्योत् । चन्द्रेण उद्द्योत्यते-चन्द्रोद्द्योत् अंद् विकारी
ऋण. चन्द्र+उद्द्योत्+क्तिप् । द्युति दीप्ती ।

चक्रसुडुण-चक्रसुडुण-चक्रसुडुणी-चक्षुः । चक्षुः उडुनीं यस्मिन् तत्
न्यां-ने तरङ्-आंभो ओडे ते-नेवा नेवुं नाटक वगेरे. चक्षुर्+उडुनी ।
उत्+डी+न । डी विहायसा गतौ ।

चंचपर-चंचपर-चञ्चापर । चञ्चा भेतर्भां ओभो करेक्ष याडियो-
तेनी नेवुं-याडिया नेवुं

गा० २९१—चंदइल्ल-चंदइल्ल-चन्द्रिल्ल । चन्द्र+इल्ल मत्वर्थाय । चन्द्रकी मयूरः
अभ२० । अलि० शि० । चन्द्रकाः यस्य सन्ति स चन्द्रकी नेना पींछाभां
अंद् नेवां निशानो छे ते चन्द्रकी ।

चउकर-चउकर-चतुष्करः । चत्वारः कराः यस्य स चतुष्करः नेने यार
दाथ छे ।

चडियार-चडियार-चटिकार । चटनं चटिः, चटेः कारः चटिकारः । चट्+
इ । चट् भेदे ।

चक्रकुलंडा-चक्रकुलंडा-चक्रोल्लण्डा-चक्ररूपा कुण्डलाकारा या उल्लण्डयति
उत्क्षिपति सा चक्रोल्लण्डा चक्र+उत्+लण्ड्+अ+आ । लण्ड् उत्क्षेपे ।
“कुण्डली सर्पः चक्रो सर्पः” अभ२० । अलि० शि० । “चक्रमण्डली
अजगरः” अलि० शि० ।

गा० २९२—चरुल्लेव-चरुल्लेव-चरोल्लेप । चर+उल्लेप ।

चक्रखडिअ-चक्रखडिअ-जक्षडिअ । जक्ष+अडिअ । जक्षयते कालेन भक्षयते
यत् तत् जक्षडिअं-ऋण ६।२। ने भवाय ते । जक्ष भक्ष-हसनयोः ।
चंदट्टिया-खंधट्टिया-स्कन्धास्थिका ।

स्कन्धास्थिका-स्कन्ध+अस्थिका । स्कन्ध+घ (डि॥१० २५१) । स्कन्द्
गति-शोषणयोः ।

ચક્રગાહ્ય-ચક્રગાહ્ય-ચક્રગાહત-ચક્રણં વર્તુલાકારં ભ્રમણમ્ । ચક્રણેન
આહતમ્-ચક્રગાહતમ્ । ચક્રયતે इति चक्रणम्-चक्र्+अन । कृ-चक्र
(ઉણા. ૭) કૃ કરણે ।

ગા૦ ૨૧૩-ચરર્ચિધ-ચરર્ચિધ-ચતુરચિહ્ । ચતુરાઃ ચિહ્નં यस્ય સ ચતુર-
ચિહ્નઃ-એતું નિશાન ચતુર લોકો છે તે.

ચુક્કણમય-ચુક્કણમય-ચુક્કણમજ-ચુક્કણમ્-અમ્લત્વં મજતિ इति चुक्कणमज-
ખટાક્ષને ભજનાર-ધારણ કરનાર. ચુક્કણ+મજ્+અ । મજ્ સેવાયામ્ ।
ચંદવહાયા-ચંદવહાયા-ચન્દ્રપતાકા ।

ચક્ષુરક્ષ્ણી-ચક્ષુરક્ષ્ણી-ચક્ષૂરક્ષ્ણી ।-આંખોની રક્ષા કરનારી.

ગા૦ ૨૧૪-ચડુલાતિલય-ચડુલાતિલય-ચડુલાતિલક

ચાડ-ચાડ-ચાડ-ચાટયતિ इति चाटः-ભેદ કરનારો. ચટ્+અ । ચટ્ મેદે ।
ચાડલય-ચાડલય-ચાતુરક
ચાલ્યાસ-ચાલ્યાસ-ચાલ્યાશ-ચાલેન ગત્યા વાશતે-શબ્દં કરોતિ-ચાલવાને
કે હલવાને લીધે જે અવાજ કરે તે આશૂષણ. ચાલ+વાશ્+અ ।
વાશ્ શબ્દે ।

ચાલમાસ-ચાલેન ગત્યા માસતે શોભતે ચાલમાસઃ । ચાલવા કે હલવા
વડે જે ચળકે તે આશૂષણ. ચાલ+માસ્+અ । મામ્ દીતૌ ।

ગા૦ ૨૧૫-ચારણય-ચારણય-ચારણક ।

ચારવાય-ચારવાય-ચારવાત ।

ચિલ્લા-ચિલ્લા-ચિલ્લા-“આતાપિ-ચિલ્લૈ”-અમર૦ । “ચલ્લતિ ચિલ્લઃ”
-અમર૦ ક્ષીર૦ । ચિલ્લ શૈથિલ્યે । “ચિલ્લઃ શકુનિઃ આતાપી”-
અલિ૦ ચિ૦ ।

ચિચ્ચ-ચિચ્ચ-ચિપિટ-“ચિપિટીમવનાત્ ચિપિટઃ અલિ૦ ચિ૦ - ચપટું
થવાથી ચિપિટ કહેવાય. ‘ચિચ્ચ’ પદમાં યૂગમાં ‘વ્’ને બદલે ‘ચ્ચ’
વંચાયાથી ચિચ્ચ શબ્દ પેદા થયેલો જણાય છે. ભાષામાં આ અર્થ
માટે ‘ચિષો’ કે ‘ચીષો’ શબ્દ છે પણ ‘ચિચો’ કે ‘ચીચો’ શબ્દ નથી.

ચિચ્ચર-ચિચ્ચર-ચિપિટર । ‘ર’ સ્વાર્થિક છે.

ચિચ્ચરય-ચિચ્ચરય-ચિપિટરક । આ પદમાં ‘ર’તથા ક બન્ને સ્વાર્થિક છે.

ગા૦ ૨૧૬-ચિલ્લ-ચિલ્લ-ચેટ-ચેલ “ચેલં ગર્હિત-વલ્લયોઃ”-અમર૦ અલિ૦
ચિ૦ હૈ૦ અને૦ । (ઉણા. ૬૮) ચિટ્+અ । ચિટ્ પ્રેચ્યે ।

ચેહ-ચેહ-ચેટ-અંગાલી-છેલે-છોકરો.

चिञ्च-चिञ्च-चेत्य । चित्+य । चित् संज्ञाने ।

चित्ते साधु चित्यम्, अथवा

चेतसि मनोहरम् चेत्यम्-चेतस्+य-पृषे।० ।

चिञ्ची-चिञ्ची-चित्या । चित्यः अग्निः ५।१।२५।

चिञ्चिणि } चिञ्चिणि } चिञ्चा । “चिञ्चिमायते अम्लत्वात् मूलं यथा
चिञ्चिणी } चिञ्चिणी } असौ चिञ्चा”-अभ० क्षी० । डैम नि० शं० ।
डैमलिं० ।

चिंचा-चिंचा-चिञ्चा ।

चिंचणी-चिंचणी-चञ्चनी-चिञ्चनी-पृषे।० । चञ्चति इति चञ्चनी-पृषे।०

-चिञ्चनी । चञ्चन्+अन+ई । चञ्चू गतौ ।

चिञ्च इति अणति चिञ्च+अण्-ई । अण् शब्दे ।

गा० २९७-चिञ्चिरी-चिञ्चिरी-झिल्लि अथवा झिल्लिका । झिल्ली वाद्यभेदः
तत्तुल्यशब्दा झिल्लिका चक्राख्या । झिल्व इति कार्याति शब्दायते झिल्लिका ।
झिल्व्+इ+क+आ पृषे।० अथवा “झिल्ली वाद्यभेदः तद्वत् कार्याति शब्दायते
झिल्लिका बाहुलकात् ह्रस्वत्वे झिल्लिका” अलि० “झीरुका चीरी झिल्लिका”-
अभ० क्षी० ।

चिमिण-चिमिण-चिमिन-चमति भुङ्क्ते इति चिमिन-ञे भाय ते यिमिन,
चम्+इन (उष्ण।० २८४) चम् अदने ।

चिरया-चिरया-चर्या-जनः यस्यां चरति सा चर्या-ञेभां भाषुस थरे-भाय
डे हरे इरे ते, चर+य ५।१।९९। चर् गतौ भक्षणे च ।

चिक्खल्ल-चिक्खल्ल-चिक्खल्ल-पृषे।० स्वलन्ति जना यस्मिन् स चिक्खल्लः
अथवा चास्वलीति जनः यस्मिन् सः-भाषुसो ञेभां वारंवार २भक्षित
थाय ते, स्वल्+यङ्=चास्वल्+अ । स्वल् चलने-लापा-‘यिअल’
गाम ‘यिअली.’

चिकिल (उष्ण।० ४८४) अलि० यि० । “चिक्खल्लश्च” अभ०
क्षी० । “चिक्खल्लो देश्यां संस्कृतेऽपि”- अलि० यि० ।

चिल्लूर-चिल्लूर-चिल्लूर-चित् गशीकृतं धान्यं लूरति इति चिल्लूरम् -
लगात्+अध ङेभा यथेहा धान्यने ञे कुटी नापे ते, चित्+लूर+अ ।
८।४।२२४। छिद्ने अक्षे प्रोऽतमां लूर वपराय छे, चीयते इति चित्
चि+क्लिप् ।

ચેલુંપ-ચેલુંપ-ચેલુમ્પ । અક્ષતધાન્યસ્ય ચયં સમૂહં લુમ્પતિ-આખા ધાન્યના
લગલાનો જે ચૂરો કરે-ખાંડી નાખે તે ચેલુમ્પ (પૃષો૦) । ચય +
લુમ્+અ । લુપ્ ઊદને ।

ગા૦ ૨૧૮-ચિલિચ્ચિલ-ચિલિચ્ચિલ-ચિલચ્ચિલ । (પૃષો૦) (ઉણા૦ ૧૭)
ચિલિચ્ચીલ-ચિલિચ્ચીલ-ચિલચ્ચીલ । ચિલચ્ચૈથિલ્યે ।

ચિત્તઠિઅ-ચિત્તઠિઅ-ચિત્તરિથત । ચિત્તં સ્થિતં યસ્ય જ્ઞેનું ચિત્ત સ્થિત
છે-સંતુષ્ટ છે તે ચિત્તસ્થિત । ચિત્ત+સ્થા+ઇત । સ્થા ગતિનિવૃત્તૌ ।

ચિરિહિટ્ટી-ચિરિહિટ્ટી-ચિરહેટ્ટી । ચિરં હેટતે વ્રાધતે ઇતિ ચિરહેટ્ટી-(પૃષો૦)-
ખાવામાં કડવી હોવાથી જે લાંબા વખત સુધી પીડા કરે તે-ચિરં+
હેટ+ઈ । હેટ વિગ્રાધાયમ્ ।

ચિગોટ્ટી-ચિગોટ્ટી-ચીનોત્થી-શિખણ્ડિકા । ચીન+ઉત્થી । ઉત્+સ્થા=રથા+
ક+ઇ । સ્થા ગતિનિવૃત્તૌ । ચીનવત્ ઉત્થી-ચીનોત્થી-ચીણા નામના
ધાન્યની પેઠે ઉઠેલી-એ ધાન્યની જેથી. ચીણા નામનું ધાન્ય પ્રસિદ્ધ
છે, જે ઘણું જ સુવાણું હોય છે. એના લગલા ઉપર પગ મૂકવા
જતાં પગ અંદર જ સરકી જાય છે. 'ચિણોટ્ટી' પણ એ જ બતની
વસ્તુ છે. "ચીનકસ્તુ કાકકઙ્કુઃ" ચીણાં કામડા માટે કાંચ નામના
ધાન્ય જેવો છે. હૈમ નિ૦ શૈ૦માં શિખણ્ડિકા કાકશિખ્નિકા કાક-
પીલ, કાકાદની, કાકનલી, કાકચિચ્ચિકા, ચટકા વગેરે નામે ચિણોટ્ટી
માટે આપેલ છે.

ચિત્તદાઝ-ચિત્તદાઝ-ચિત્તદાય । ચિત્તં દયતે પાલયતિ ચિત્તદાયઃ દૈ+અ=દાય ।
ચિત્ત+દાય । દૈ પાલને ।

ગા૦ ૨૧૯-ચિફુલ્લણી-ચિફુલ્લણી-ચિત્ફુલ્લની-શંગારી ચિત્તને ખુશકરે તે.
ચિત્+ફુલ્લ+અની । ફુલ્લ વિકસને ।

ચિરિચિરા-ચિરિચિરા-ચિરસિરા-લાંબી-લાંબા કાળ સુધી-સિરા-લાંબી ધારા.
ચિરિચિરા-ચિરિચિરા-ચિરસિરા-લાંબી સિરા-લાંબી ધારા.

ચિચ્ચઅ-ચિચ્ચઅ-ચચ્ચકિત (પૃષો૦) ચિચ્ચકિત । ચચ્+અક+ઇત ।
ચચ્ ગતૌ ।

ચિદ્દ્રવિઅ-ચિદ્દ્રવિઅ-ચિદ્દ્રવિત-ચિત્+દ્રવિત । દ્રવિતં ચિત્ યસ્મિન્ તત્
ચિદ્દ્રવિતમ્-જેમાં ચિત્ દ્રવિત થાય તે. ચિત્+દ્રુ+ઇત । દ્રુ ગતૌ ।
'નિર્નાશિત' અર્થ જેમાં 'વિદ્વિઅ' પાઠ હોવો જોઈએ પણ વ અને
ચ સરખા વંચાતા હોવાથી 'વિદ્વિઅ' ને બદલે ચિદ્વિઅ પાઠ
થયેલો લાગે છે. વિ+દ્રવિત-વિદ્રવિત ।

ગાં ૩૦૦—ચિરિહિલિલ-સિરીદહિલ-શ્રીદધિલ-શ્રોદધિ+હલ । આ શબ્દનો આદિ અંશ ચિરિ સમ્બન્ધો નથી, છતાં તે વિશે એમ કલ્પના કરી શકાય કે દહી મંજલરૂપ છે તે અતાવવા તેની આદિમાં શ્રી-સિરિ-ચિરિ શબ્દનો ઉપ-યોગ થયો હોય. શ્રીધન શબ્દ દધિ નો પર્યાય છે. તેની આદિમાં ‘શ્રી’ શબ્દ મૂકવામાં આવેલ છે તે આ હકીકતનું સમર્થન કરે છે. “શ્રીધન-મજ્જલ્યે” અભિં ચિં શેષ । “દધિ મજ્જલ્યં ક્ષીરસંભવમ્”—કલ્પદ્રુકોશ । પાછલો અંશ હિહિલિલ શબ્દ છે તેનો સંબંધ દધિ+હલ=દધિલ સાથે જોડી શકાય એમ છે.

શ્રીદધિલ-શ્રિયં દધતે ધારયતિ ઈતિ શ્રીદધિલ । શ્રી+દધ્+હલ । દધ્ ધારણે ।

ચીહી-ચીહી-ચીહી-જહ્યતે યા સા ચીહી (પૃષ્ઠો) ચહ્ કલ્કને ।

ચીવટ્ટી-ચીવટ્ટી-છેવટ્ટી-ક્ષેવિત્રી-ક્ષિવ્+ટ્ટ્રી । ક્ષિવતિ શત્રું નિરસ્યતિ યા સા ક્ષેવિત્રી । ક્ષિવ્ નિરસને ।

ક્ષેવિત્રી-ક્ષિવ્+ટ્ટ્રી । ક્ષિવ્ પ્રેરણે । ક્ષિવ્યતે યા સા ‘ક્ષ’ને બદલે પ્રાકૃતમાં છ વપરાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે.

ચુક્ક-ચુક્ક-ચુક્ક-ચુક્કયતિ યઃ સ ચુક્કઃ—એ વ્યથા કરે તે. ચુક્ક+અ । ચુક્ક વ્યથને ।

ચુજ્જ-ચુજ્જ-ચોદ્ય-“ચોદ્યમ્ આશ્રયમ્”—અમરં । અભિં ચિં । ચુદ્+અ । ચુદ્ પ્રેરણે ।

ગાં ૩૦૧—ચુંછ-ચુંછ-તુચ્છ-[૮૧૧૨૦૪] [૮૧૧૨૬]

ચુપ્પ-ચુપ્પ-ચ્યોપ (ઉણાં ૨૬૭) ચ્યુ+પ । ચ્યુ ગતૌ ।

ચોપ્ય । ચુપ્+અ । ચુપ્ મન્દાર્યાં ગતૌ ।

ચોપ્પુચ્ચ-ચોપ્પુચ્ચ-ચ્યોપોચ્ચ અથવા ચોપ્યોચ્ચ-ચોપ્ય+ઉચ્ચ ।

ચુલ્લિ-ચુલ્લિ-ચુલ્લિ-“અમન્તં ચુલ્લિઃ”—અમરં, અભિં ચિં ।

ચુહુલી-ચુહુલી-ચટ્ટુલી-“ચટ્ટલં ચપલમ્” અભિં ચિં । ઉલ્કા વિશેષ અંચળ હોય છે.

ચુણિઅ-ચુણિઅ-ચુણિત । ચુણ્+હલ । ચુણ્ હેદને ।

ગાં ૩૦૨—ચુળાસી-ચુળાસી-ચૂર્ણાસી-ચૂર્ણમ્ અદનાતિ સા ચૂર્ણાસી-ચૂર્ણને-લોટ વગેરેના ચૂર્ણને-ખાનારી. ચૂર્ણ+અણ્+અ+ઈ । અણ્ મોજને । ચૂર્ણ શબ્દ લોટ વગેરેના ચૂર્ણ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ચુંચુઅ-ચુંચુઅ-ચઠ્ચુક-આંચની જેવું જે અણ્થીદાર કલગીરૂપ હોય તે ચંચુક. ચઠ્ચુ+ક ।

चञ्चुक । 'च' 'चु' इति कायति चञ्चुकम्-दधवने वीधि यञ्चु ओम्
ने अवाञ्चु करे ते. चञ्चु+क+अ । कै शब्दे ।

चुप्पल-चुप्पल-चपल-भाथा उपर ने दध्या करतुं डोय ते यपण.

चुंभल-चुंभल-चपल ,, ,, ,, ,, ,,
चुम्वक-भाथाने ने अउउतुं डे ५ ते. चुम्ब+अक । चुम्बू वक्त्र-
संयोगे ।

चुंभर-'चुं' इति शब्दं भरति-चुंभरम्-चुं ओवा अवाञ्चने धारणु करे
ते चुंभर । चुं+भृ+अ । भृ. मरणे धारणे च ।

चुण्णाआ-चुण्णाआ-सुज्ञाता । सुञ्ज + अता - सुज्ञाता । सुञ्जैः अत्यन्ते-सततं
गम्यन्ते- निरन्तरं ज्ञायन्ते या सा-सुज्ञाता - सुञ्ज मनुष्ये। वडे ने सदा
જણાયેલી હોય તે. સુજ્ઞ+અત્+અ । અત્ સાતત્યગમને ।

ચુજ્ઞાતા । ચુ એટલે ચક્રોર અર્થાત્ ચક્રોર જેવા ચતુરે। દ્વારા જે
જાણવામાં આવેલ હોય તે ચુજ્ઞાતા । "ચુઃ ચક્રોરે સમ્પ્રસ્થ્યાતઃ"- શ્રીસુધા-
કંલશ મુનિ પ્રણીત એકાક્ષરકોષ. અહીં લક્ષણ દ્વારા 'ચક્રોર' શબ્દ 'ચતુર'
અર્થનો સૂચક છે. ચુ+જ્ઞાતા । જ્ઞા+ત । જ્ઞા અવવોધને ।

સુજ્ઞાતા-સુ+જ્ઞાતા-ને સારી રીતે જાણાયેલ હોય.

ચુક્કડ । ચુક્કડ શબ્દનો અર્થ 'મોઠડો' હોવાથી ચુક્કડ ને બદલે 'બુક્કડ'-
પાઠ હોવો જોઈએ, ચુક્કડ શબ્દના ટિપ્પણમાં જણાયેલ નોંધ જુઓ.

ચુલ્પ-ચુલ્પ-ચુલુમ્પ-'અજા ચુલમ્પા'-કલ્પદુકોશ । ચુલમ્પા એટલે અજા-
બકરી, ચુલમ્પ નરબળતિમાં બકરી.

गा० ३०३-चुप्पालअ-चउप्पालअ-चुप्पालअ-चतुप्पाटक-चार लाभवाणे-चार
भूष्णवाणे. चतुर्+पाटक-छिंदीमां चोपाड डे चोपाल ।

चुप्पलिय-चुप्पलिय=सुप्ररक्तक-सुप्पलत्तद-सु+प्र+रक्त+क । सारी रीते उत्तम
रंभायेल.

सुप्ररीतिक-सु+प्र+रीति+क-सुं'दर अने उत्तम રીતિએ થયેલું.

सुप्रणीत-सुं'दु प्रणीतम्-सुप्रणीतम् । सारी रीते अनावेલું. सु+प्र+णी+
त । નો પ્રાપ્તે ।

चुल्लोडअ-चुल्लोडअ-क्षुल्लोदित-क्षुल्लेषु उदितः-क्षुल्लोदितः-क्षुल्लोडोभां ઉદ્ય
પ્રાપ્ત-મોટો. ક્ષુલ્લ+ઉદિત । ઉત્+ઈ+ત । ઇ ગતૌ ।

चुण्णइअ-चुण्णइअ-चूर्णइत । चूर्णेन सह इतः प्राप्तः-चूर्णु'नी साथે પામેલ.
चूर्णम् इतः-चूर्णु'ने પામેલ. चूर्ण+इत-इ गतौ ।

चूर्णहत-चूर्ण+हत-यूष्णं वडे इष्यायेत् । हन् हिंसागत्योः । लिपिभां इ
अने ह अलिङ्गुल सरभा छे ।

गा० ३०४-चुंचुमाली-चुंचुमाली-चञ्चुमाली-प्रवृत्तौ प्राप्तायां या 'चुं चुं' इति मल्लते-
'चुं चुं' इति शब्दं धारयति-प्रवृत्ति आवी पडती ने 'युं युं' करे ते
आणिसु. चुञ्चु+मल्ल+ई । मल्ल धारणे ।

चुंचुलिपूर-चंचलिपूर-सुअञ्जलिपूर-सुष्ट अञ्जलिः यत्र पूर्यते स सुअञ्जलिपूरः-
नेभां सारी रीते अंजलि पुराय ते, सुअञ्जलि+पूर+अ । पूर
आप्यायने । (पृथो०)

चूड-चूड-चूडा-चोड्यते इति-चूडा-अलि० यि० । चुट्+अ ।
चुट् अल्पीभावे वा छेदने ।

चूअ-चूअ-चुचुकं-'पीयमानं 'चु' इति अव्यक्तं कायति'-अभ२० क्षी२० ।
अलि० यि० "च्यते बालेन चूचुकम्" (उष्ण० ५७) अलि० यि० ।
चत् याचने ।

चोल-चोड-चोल-चोटति इति चोटः । चुट्+अ । चुट् अल्पीभावे ।

क्षुल्ल-चुल्ल । (उष्ण० ३३) क्षुट्+अ-क्षोद । क्षुट् संपेषे ।

क्षुधं लाति इति वा क्षुल्लः-ने भूभने अरुषु करे-वारे वारे भूभ्ये
थाय ते क्षुल्ल । क्षुध्+ल+अ ।

चुल्ल-चुल्लति इति चुल्लः । चुल्ल्+अ । चुल्ल हावकरणे

गा० ३०५-चोड-चोड-चोड-चोट । चुट् + अ । चुट् अल्पीभावे । चोट-
हैभक्षिं गा० ४० चोल-अभिधा० ।

चोत्त-चोत्त-तोत्त्र । तुट्+त्र । तुट् व्यथने ।

चोरली-चोरली-चोरली-चोरान् लाति-योशेने अरुषु करनार - योशेने
योरीना कामनी सगवड आपनार. चोर+ल+ई=चोरली । ल् आदाने ।

चरुचा-चरुचा-चर्चा ।

गा० ३०६-चंडिज्ज-चंडिज्ज-चण्डीय ।

चप्फल-चप्फल-चपल ।

चकल्ल-चकल्ल-चकल्लक-चक्र+ल+क ।

गा० ३०७-चार-चार-चार ।

चिक्का-चिक्क-चिक्क ।

चिरिक्का-चिरिक्का-चीरीका । " 'ची' इति रिणाति चीरी" अभ२० क्षी२०
अलि० । "चिनोति स्वरम् चीरी उणा० ३९२" अलि०

गा० ३०८-चिधाल-चिधाल-चिह्वाल-चिह्नेन अलति-शोभते-चिह् १३
शोभना३ । चिह्+अल+अ । अल भूषणादौ ।

चुल्ल-चुल्ल-क्षुल्ल ।

चुणअ-चुणअ-चुणक । चुणति इति चुणः । चुण्+अ+क । चुण् छेदने ।
गा० ३०९ चुंचुलि-चुंचुलि-चुञ्चुलि-चञ्चुल-चञ्चुल (पृ० १०) ।
चुलक । (पृ० १०)

चुञ्चुलिय-चुञ्चुलिय-चुञ्चुलित-चञ्चल+इत । चल गतौ । अथवा चुञ्चु-
लित । चुञ्चुल+इत । चल-चञ्चल+इत-चुञ्चुलित । (पृ० १०) ।

चुंचुणिया चुञ्चुणिया-चुञ्चुनिका । चञ्चन+इका-चुञ्चुनिका । चञ्च+
अन+इका । ७५१२१दि-चञ्च गतौ

गा० ३१० छल्ली-छल्ली-छल्ली । “त्वचि छल्ली चोचम्” अलि० यि० ।
“छायने अनया छल्ली” (उ० ४६४) । छद्+ल+ई । छद्
संवरणे ।-कल्पद्रुकोश । “छल्ली वल्कले”-डैभअने० । डैभविं० ।
छद्दी-छद्दी-छदि । छद्यते इति छदिः । छद्+इ, (पृ० १०) छद् संवरणे अथवा
छर्द दीपि-देवनयोः । अथवा छर्द वमने ।
छडा-छडा-छटा ।

छंकुइ-छंकुइ-छंकुजी । पवनेन प्रेरिता छं इति कृजति या सा छंकुजी-पवनेन
द्विषोषो लाभतां नो ‘छं’ अथवा अवा० करे ते. छं+कृज्+अ+ई ।
कृज् अव्यक्ते शब्दे ।

छुंछुई-छुंछुई-छुञ्छुपी-छुंछुपी । छुप्-छुञ्छुप्+अ+ई । छुप् स्पर्शे ।
अनुस्वारनो वधारे (पृ० १०)

छलित-छलित-षडित-षड्+इत=षडित-यः षड् दर्शनशास्त्राणि इतः प्राप्तः
स षडितः-७ दर्शन शास्त्रानो नान्युकार । इत । इ गतौ । ष नो छ
८११२६५ । ड नो ल ८११२०२ ।

छइल्ल-छइल्ल-छेकिल । “छेकिलः छेके” अलि० यि० शे० । छेकः
विदग्धे-अनि० यि० । (उ० २६) । “छयति-छिनत्ति मूर्ख-दुष्ट-
चित्तानि इति छेकः” भूमेनां अने दुष्टेनां यित्तोने नो छेदी नाभे ते
छेक-अलि० यि० । छा छेदने ।

छप्पण-छप्पण-षट्प्रज्ञ-षट् प्रजानाति इति षट्प्रज्ञः-७ दर्शन शास्त्राने
तथा ७७७७ विद्याओने नान्युनारे। षट्+प्र+ज्ञा+अ । ज्ञा अवबोधने ।

गा० ३११-छवडी-छवडी-चर्मटी-चर्म+टी स्वार्थभां ‘टी’

छर्पती-छर्पती-षट्पङ्क्ति । षट् पङ्क्तयो यस्मिन् तत् षट्पङ्क्ति-नेभां ७
पङ्क्तिओ दोशवानी छेथ ते.

छउय-छउय-छातित (पृ० १०) । छातं जातं यस्मिन् तत् छातितम् । ७त-
वाण्-दुर्लभतावाण्-पातण्

‘છાતા દુર્બલઃ’—અભિ૦ ચિ૦ । છા+ત । છા છેદને ।

છિકોલિય—છિકોલિય—છુપ્ત+છિક—છુપ્ત+છિક—૮।૧।૧૩૮। છુપ્+ત ।
છુપ્ સ્પર્શ૦ ।

છમલઅ—છમલઅ—શત્મદલક । “શાલ્મનોદલઃ સપ્તપર્ણઃ” હૈમનિ૦ શે૦ ।
સપ્તદલક—સપ્ત દલકાનિ પર્ણાનિ યસ્ય સ સપ્તદલકઃ—નેને સાત સાત
પાંદડાં છે તે સપ્તદલક । સપ્ત+દલ+ક । (પૃષ્ઠે૦)

ગા૦ ૩૧૨—છઙક્ષર—છઙક્ષર—ષઙક્ષર—ષઙ અક્ષરાઃ યસ્ય મુખે સ ષઙક્ષરઃ—૨૩૬ને
છ મુખ હોવાથી નેના મુખમૂર્ધા એક સાથે છ અક્ષરો નીકળે તે
ષઙ—અક્ષર—ષઙક્ષર । ષઙક્ષર નો પર્યાય ષમુક્ષ શબ્દ છે.

છાસી—છાસી—છાષી—છષતિ—દ્વિનસ્તિ રોગાન્ ઇતિ છાષી— રોગોને જે હણે
તે છાશ. છષ્+ઈ । છષ્ હિંસાયામ્ ।

ચાષી—યા ચષ્યતે રોગદૂરીકરણાર્થ મધ્યતે સા ચાષી—રોગોને દૂર
કરવા સારુ છે જે પીવા—ખાવામાં આવે તે છાશ. ચષ્+ઈ । ચષ્
મક્ષણે । કોશકારોએ તક્રના પર્યાયોમાં અરિષ્ટ તથા રસાયન
શબ્દોને દર્શાવેલા છે. તેમને છાષી કે ચાષી ની વ્યુત્પત્તિ સાથે
સરખાવે.

છાર—છાર—ક્ષાર

છાહી—છાહી—છાયા—“ગગનં છાયાપથમ્”—અભિ૦ ચિ૦ શે૦ । ૮।૧।૨૪૧।
છાઈ—છાઈ—છાયિકા । છયતિ જગદુઃસ્વાનિ ઇતિ છાયિકા—જન્મત્તાં દુઃખોને
છેદનારી તે છાયિકા. છા+અક । છો છેદને

છિદ્—છિદ્—છિદ્ર । છિનત્તિ સ્વકુલમ્ ઇતિ છિદ્રઃ—પોતાના કુળનો છેદ કરે
તે છિદ્ર. છિદ્+ર । ષિણ્ ૦ ૩૮૮) છિદ્ છેદને । મત્સ્યના પર્યાયોમાં
‘સ્વકુલધય’ તથા ‘આત્માશી’ શબ્દોને કોશકારોએ ગણાવેલા છે.
આત્માશી—પોતાની વ્યતને જ ખાઈ જનારો.
છેચ—છેદવા યોગ્ય । છિદ્+ચ । છિદ્ છેદને ।

ગા૦ ૩૧૩—છિલ્લી—છિલ્લી—છિલ્લી । છિયતે યા સા છિલી—જે છેદાયા—
કપાયા—કરે—તે.—છિદ્+લી (પૃષ્ઠે૦) છિદ્ છેદને ।

છિત્ત—છિત્ત—છુપ્ત— છુપ્+ત । છુપ્ સ્પર્શ૦ । પૃષ્ઠે૦

છિણ્ણ—છિણ્ણ—છિન્ન । સ્ત્રીના સંબંધમાં અનાચારી—વ્યભિચારી. પ્રાચીન
છિણ્ણા—છિણ્ણા—છિન્ના જન્માનામાં વ્યભિચારી લોકોને સજ્ન કરવા માટે

તેમની જનને દ્રિયને કાપી નાખવામાં આવતી હતી, માટે તેને છિન્ન-
છેદાયેલો-કહેલ છે. “છિન્ના સ્યાદ્ ઇત્વરી”-અને૦ સં૦ । “ઇત્વરી
અસતી”-અમર૦ । અભિ૦ ચિ૦ । છિન્ના-અસતી. એવી સ્ત્રીને
છિન્ના કહેવાય.

છિળ્ણાલ-છિળ્ણાલ-છિન્નાચાર । જોણે કે જોણીએ સ્ત્રીના ધર્મ સંબંધી
છિળ્ણાલા-છિળ્ણાલા-છિન્નાચારા । તથા પુરુષના ધર્મ સંબંધી આચારને
છેદી નાખેલ છે તે છિન્નાચાર અથવા છિન્નાચારા.

છિન્ન+આચાર-આચાર-આલ ।

છિન્નાલ-છિન્ન+આલ । વ્યભિચારી પુરુષ કે વ્યભિચારિણી સ્ત્રી જેવું
છિન્નાલા-છિન્ન+આલા । અંગ છેદાયેલ છે તે છિનાળવો અથવા
છિનાળવી સ્ત્રી. આલ મત્વર્થીય પ્રત્યય છે.

છિવ્વ-છિવ્વ-ક્ષીવ્ય । ક્ષીવ્+ચ । ક્ષીવ્ મદે ।

છિવિચ-છિવિચ-ક્ષિવિત । ક્ષિવ્+ઇત । ક્ષિવ્ નિરસને । જેને ચૂસીને-
ચાવીને-ફેંટી દેવામાં આવે છે તે શેરડીનો કટકો.

છિછોલી-છિછોલી-તુચ્છાવલી - તુચ્છ + આવલી - પ્ર૧૧૬. તુચ્છ-ક્ષુચ્છ-
૮૧૧૨૦૪ (પૃષો૦)

ગા૦ ૩૧૪-છિષ્પીર-છિષ્પીર-શષ્પિર । “શષ્પં ચાલતૃણે”-અમર, અભિ૦ ચિ૦
ઠૈમ૦ અને૦ શષ્પ+ઇર=શષ્પિર-૮૧૨૧૫૯ । ઇર પ્રત્યય મત્વર્થીય છે

છિષ્પાલ-છિષ્પાલ-શષ્પાચાર-શષ્પ+ચાર-શષ્પં ચરતિ શષ્પાચાર । શષ્પ+ચર્+
અ । શષ્પ-બાલતૃણ-ને ચરનાર । ચર્ ગતિ-મક્ષણયોઃ ! ચાર-ચાલ-
આલ-શષ્પ+આલ ।

છિલ્લર-છિલ્લર-ચિલ્લર । ચિલ્લ+આર (ઉણા૦ ૪૦૩) । ચિલ્ શૈથિલ્યે ।

છિવ્વોલ્લ-છિવ્વોલ્લ-છિવ્વોલ । ક્ષીવતે મદકરણેન પરં નિરસ્યતિ સ છિવ્વોલઃ-
બીબ્બની નિંદા કરવાનું-બીબ્બનું અપમાન કરવાનું-નિશાન એટલે
નિશાનરૂપે મુખની આકૃતિની યોજના-કોઈને જોઈને મોઢું બગાડવું
(ઉણા૦ ૪૬૫) । ક્ષીવ્+ઓલ (પૃષો૦) । છિવ્ મદે ।

ગા૦ ૩૧૫-છિષ્પાલુચ-છિષ્પાલુચ-શષ્પાલુક-શષ્પ+આલુક-શષ્પં યસ્ય અસ્તિ-
શષ્પાલુ+ક=શષ્પાલુક-જેની ઉપર નાના ધાસ જેવા વાળો ઊગેલ છે તે,
ક સ્વાર્થમાં છે. “શષ્પં પ્રતિમાર્હનં ચાલતૃણં ચ”-ઠૈમ૦ અને૦ ।

ક્ષિપ્રાલ-જલદી જલદી જે મતિવાળું થાય તે. ક્ષિપ્ર+આલ
(ઉણા૦ ૪૮૦) ।

ક્ષિપ્ર+અલ । અલ્ ભૂષણ-પર્વાસિ-વારણેષુ

છિક્કોઅળ-છિક્કોઅળ-છિક્કૂજન-છિક્કુ. ઇતિ કૂજતિ=છિક્કૂજનઃ-કોઈને
સહન ન કરી શકનારો-ગમે તેની તરફ 'છિ છિ' એમ યોદ્યા કરે
તે, છિક્કૂ+કૂજ+અન--'છિક્કુ' કે 'છિ' ધિક્કાર સૂચક શબ્દ છે. કૂજ
અવ્યક્તે શબ્દે ।

છિહંડય-છિહંડય-શિખણ્ડક-શિખણ્ડક' શબ્દ 'શિલા'નો પર્યાય છે.
'શિલા'નો અર્થ 'ઉપરનો ભાગ' એવો થાય છે. દહીંની તર કે મલાઈ
ટોચનો-ઉત્તમ-ભોજ્ય પદાર્થ છે માટે લક્ષણ દ્વારા આ શબ્દ
ટોચના ભોજ્યનો સૂચક છે.

શ્રીમાળક-શ્રીનુ' ભાંડ-પાત્ર. શ્રી માળક-છિહંડય (પૃષ્ઠ૦)

છિણ્ણોદ્ભવા-છિણ્ણોદ્ભવા-છિણ્ણોદ્ભવા-યા છિન્ના સતી પુનઃ ઉદ્ભવતિ
સા છિન્નોદ્ભવા-જે વેલ કાપી નાખ્યા પછી ફરી ઊગે તે છિણ્ણોદ્ભવા
છિન્ન+ઉદ્ભવા । ઉત્+મૂ+અ । મૂ સત્તાયામ્ ।

છિણ્ણચ્છોડગ-છિણ્ણચ્છોડગ-છિન્નચ્છોટન-છિન્ન+છોટન । છિદ્+ત=છિન્ન ।
છુદ્+અન=છોટન । છુદ્ છેદને । આ શબ્દના અર્થતે મળતો એવો
ભાષાનો શબ્દ 'તડકડ' અથવા 'તડ ને કડ' પ્રચલિત છે.

ગા૦ ૩૧૬-છિહિંહિમિલ્લ-છિહિંહિમિલ્લ-આગળ ૩૦૦મી માથામાં આવેલા
'ચિરિંહિહિલ્લ' શબ્દને મળતો આવે એવો ઉચ્ચારણ ફેરવાળો આ શબ્દ
છે. બુએ, ચિરિંહિહિલ્લ (ગા૦ ૩૦૦) ઉપરની નોંધ

છિછટરમણ-છિછટરમણ-અક્ષિચ્છદારમણ (પૃષ્ઠ૦) અક્ષિચ્છદારમણ-
આંખને ઠાંકીને રમાતી રમત અક્ષિ+છદા+રમણ । છદ્ સંવરણે-પૃષ્ઠ૦
છુંદ-છુંદ-ચુણ્ડ । ચુણ્ડયતે ઇતિ ચુણ્ડ-છુંદ-(પૃષ્ઠ૦) ચુણ્ડ કોપે ।

ભાષામાં 'છુંદો' શબ્દ છે તે અમુક પ્રકારના જથ્થાનો વાચક છે.
છુઈ-છુઈ શુચિ-પાણીમાં નિત્ય રહેવાથી 'ખલાકા' 'શુચિ' કહેવાય છે અને
આમે વર્ણની અપેક્ષાએ ખલાકા સ્વેત-શુચિ-જ હોય છે. શુચિ
શબ્દ સ્વેતના પર્યાયરૂપે પણ કોશકારોએ જણાવેલ છે. અમર૦
અભિ૦ ચિ૦ ।

છુહ્ય-છુહ્ય-સુધિત । સુધા-છુહા-૮૧૧૨૬૫૧ સુધાના લેપવાળું-
ચૂનો ચોપડેલ ભાષા-હોખંધી અથવા હાગેળ. સુધા અસ્તિ
અસ્મિન્ તત્ સુધિત-સુધા+ઇત ।

સુ-સુષ્ટુ ધીયતે-ધાર્યતે યા સા સુધઃ । સુ+ધા+ઇત । ધા ધારણે દાને ચ ।

ગા૦ ૩૧૭-હુરિયા-હુરિયા-સુરેતા-હુરઃ અસ્તિ અસ્વાં સા-જેમાં ગાય વગેરે
પશુની ખરીનાં નિશાન હોય તે ક્ષુરિતા-માટી.

હુરિતા-યા સતતં હુર્યતે સા હુરિતા-એ સતત છેદાયા કરે-દયાયા કરે-પીસાયા કરે તે હુરિતા-માટી. હુર્+હ+ત+આ । હુર્ છેદને ।
 હુરમહ્નિ-હુરમહ્નિ-હુરમર્દિન્-હુરેણ મૃદ્વાતિ ઇતિ=હુરમર્દિન્-હુર-અસ્ત્રા-વડે
 એ મુંઆ કરે તે હુરમર્દિન્-હુમ્મ. હુર+મર્દિન્ । મૃદ્+હન્ । મૃદ્
 ક્ષોદે ।

હુરહૃત્થ-હુરહૃત્થ-હુરહૃસ્ત-હુરઃ હસ્તે યસ્ય સઃ-એના હાથમાં અસ્ત્રો છે
 તે હુરહૃસ્ત-હુર+હસ્ત । “હુરો નાપિતમાણ્ડમ્”-અમર૦ । “નાપિતઃ
 હુરો”-અભિ૦ ચિ૦ । “હુરઃ છેદનવસ્તુનિ”-ઉ૦મ૦ અને૦ ।

હુંહુંમુસય-હુંહુંમુસય-હુંહુંઉત્સુક અથવા હુંહુંઉચ્છૃય । એમાં છું'છું'
 એવો અવાજ કરવામાં આવે એવી ઉત્સુકતા-એયેની.

છેંડી-છેંડી-છિદ્રી । છિદ્યતે યા સા-એ છેદાય તે. વાડમાં પડેલું છીડું.
 છિદ્+ર+ઈ ।

છેલી-છેલી-ચેલી । ચેલાત યા સા ચેલી-એ હલે-ગતિ કરે-તે. ચેલ્+ઈ ।
 ચેલ્ ગતૌ ।

ગા૦ ૩૧૮-છેત્તર-છેત્તર-છિત્વર । છેદાઈ જવાનાં-નાશ પામવાનાં સ્વભાવવાળાં-
 જૂતું સૂપડું વગેરે-સાધન । છિદ્+વર=છિત્વરઃ । છિત્વરઃ જર્જરઃ ઉક્તિ૦ ૪૪૪ ।
 છેમઅ-છેમઅ-ક્ષેપક ।

છેલ-છેલ-છગલ (ઉક્તિ૦ ૪૭૧) । છા+ગલ । છા છેદને ।

છેત્તસોવળય-છેત્તસોવળય-ક્ષેત્રસ્વપનક-ક્ષેત્રે યત્ સ્વપનકં તત્-ક્ષેત્રસ્વપનકમ્
 -ખેતરમાં જે સૂવું તે ક્ષેત્ર+સ્વપનક । સ્વપ્+અન+ક । સ્વપ્ શયે ।

ગા૦ ૩૧૯-છોબમ-છોબમ-ક્ષોભ્ય-ક્ષોભમ્ અર્હતિ ક્ષોભ્યઃ અથવા ક્ષુભ્યતિ યઃ સ
 ક્ષોભ્યઃ-એ ક્ષોભ પામે તે. ક્ષુમ્ સંચલમે ।

છોહઅ-છોહઅ-ક્ષોદિત-ક્ષોદ્યતે ઇતિ ક્ષોદિત-એ પીસાયા કરે તે. ક્ષુદ્-
 ક્ષોદ્+હત । ક્ષુદ્ સંપેષે ।

છોબમ્ત્થ-છોબમ્ત્થ-ક્ષોભ્યાર્થ-ક્ષોભતો અર્થ-હેતુ અથવા પ્રયોજન-
 ક્ષોભ કરે એવી અપ્રિય વસ્તુ.

છંટ-છંટ-ચુન્ટ । ચુન્ટ્+અ । ચુન્ટ્ છેદને । પૃષ્ઠો૦
 છટા-છન્ટ પૃષ્ઠો૦ ।

છાઅ-છાઅ-છાત । “દુર્બલઃ કૃશઃ છાતઃ”-અમર૦, અભિ૦ ચિ૦ ।
 છો છેદને । છો+ત ।

ગા૦ ૩૨૦-છાળ-છાળ-છાદનો છાદન-છાળ-છાળા છાદન, ઠાંકવાનું સાધન વસ્ત્ર

छाण-छाण (उत्था० १६०) “पुरोष-छाणे अपि”-अलि० यि० ।

छाया-छाया-छाया ।

छारय-छारय-क्षारक । “क्षारको जालकम्”-अभ१० । “क्षारकः नवकलिका-
वृन्दम्”-अभ१० क्षीर०, अलि० यि० ।

गा० ३२१-छाइल-छाइल-छायल-छाया यस्य अस्ति छायालः-छाया+आल-
ञेने छाया छे ते. छाया-छाया तथा कान्ति.

छिल्ल-छिल्ल-छिद्र ।

छिड-छिड-छिद्र । धूपधातुं छिद्रोवाणुं डोय छे. शिवंड-छिडंउ-छिडं-
येटवी.

गा० ३२२-छिप्प-छिप्प-पिच्छ । पिच्छ शब्दनेो व्यत्यय थवाथी आ शब्द
अने. तथा भिक्षू धातुनेो व्यत्यय करतां क्षिम् पड थाय ते उपरथी भिक्षा
सुस्यक आ छिप्प शब्द साधी शक्य. अथवा । भिक्षा ईंक्वा योग्य होय
छे तेथी क्षेप्य-छिप्प-अे रीते पणु भिक्षासुस्यक छिप्प शब्द साधी शक्य.

छिक-छिक-क्षुन्नक-८।१।११२ ।

(लुप्त-८।२।१३८ ।

छिवअ-छिवअ-क्षीवक-क्षीव्+अक

छिवअ-छिवअ-शिवक ।

छिछअ-छिछअ-छिच्छिद-पुनः पुनः छिचते यः स छिच्छिदः-ञे वारंवार
छेदाय ते. (उत्था० १८) छिद्+अ । छिद् द्वैधीकरणे ।

गा० ३२३-छिप्पंती-छिप्पंती-षट्पङ्क्ति ।

लुपन्ती । लुप्+अन्त+ई । लुप् स्वर्शे पृषे।० । लुपन्ती-स्पर्श करनारी.

छिप्पिंडी-छिप्पिंडी-षट्पङ्क्ति । छित्पिण्डी-छेद्यते। पिंउ.

छिकोटली-छिकोत्तरी-लुप्तोत्तरी ।

लुप्तोत्स्थली । ८।२।१३८। लुप्तम् स्पृष्टम् । लुप् स्वर्शे ।

गा० ३२४-छिपंदूर-छिपंदूर-क्षिप्यदूर-पृषो० क्षिप्यंदूर ।

छुद्दहोर-छुद्दहोर-क्षुद्दहोर-नाने। छीरे।

छेअ-छेअ-छेअ-अतुर

छेअ-छेद-अंत

गा० ३२५-छेध-छेध-छेद-छिनत्ति इति-छेदः-ञे छेदे-भारे-कापे-ते-येर.

छिद्+अ । छिद् द्वैधीकरणे ।

छेडा-छेडा-लुभे। छेडा शब्दने। छिप्पलुनी नोध. - -

छोह-छोह-क्षोभ-अथवा चयौष-समूह

छोहभाह्ती-छोहभाह्ती-क्षोभयित्री अथवा क्षोभयित्री-स्त्रिया इत्थी-

८।२।१३० पृषो० ।

जकारादि-

गा० ३२६-जंगा-जंगा-जङ्गा-जंगम्यते चरणार्थं गवादिभिः यस्यां भूमौ सा जङ्गा-
अथवा भाटे जेभां गाय वगेरे पशुभ्यो ण्य ते जङ्गा । गम्-जंगम्+ङ+आ-
५।१।१७१। गम् गतौ ।

जच्च-जच्च-जात्य । जातौ साधुः जात्यः (जाति+य) णतिभां जे आन-
दान ङाय-उत्तम ङाय ते णत्य.

जयण-जयण-जयन । “जयनम् अश्वादिसन्नाहे”-डैम अने०, विश्वप्रकाश ।
जीयते युद्धे अनेन तत् जयनम् (उत्था० २६६)-युद्धभां जे वडे णित
भेणवाय ते जोन-थे।डातुं णन जि+अन । जि जये ।

जरंड-जरंड-जरण्ड । जीर्यति इति जरण्डः-जे ण्युं थाय ते. (उत्था०
१७३) जृ+अण्ड । जृ जरसि ।

जण्हली-जण्हली-जघननाडी-जघनस्य-जघनवस्त्रस्य नाडी-जघननाडी-णंध
उपर पठेइवाना वस्त्रेण आंधी राप्पनारी नाडी. जघन+नाडी । नङ्+
ई । नङ् गतौ भाध० “नङ्गेः सौत्रस्य नाडी” अलिधा० (उत्था० ७१२)-
अरी रीते तो नह् बन्धने धातु द्वारा ‘नाडी’ शब्दने साधवेो णेध् अये.
नह्यते-बध्यते या सा नाडी-आंधवामां आवे ते नाडी. नह्+आडी ।
नह् बन्धने । पृषो०

गा० ३२७-जडिय-जडिय-जटित । जट्+इत् । जट् संघाते ।

जगल-जगल-जगल । “जगलो मेदको मद्यपङ्कः”-अभ२०, अलि० शि० ।

“भृशं गलति जगलः स्वच्छः सुरासंघानद्रव्यपङ्कः”-अभ२० क्षी२० ।

जंबुल-जंबुल-जम्बुल । “वानीरो वञ्जुलोऽपि च”-डैम नि० शे०, अभ२०,
अलि० शि० । द्वेश ‘जंबुल’ शब्द ‘वञ्जुल’ शब्दना ‘वञ्जु’ना णिलटा
उच्यारथुथी थयेल छे.

जवण-जवण-जवन । जु+अन । जु गतौ ।

जंभल-जंभल-जृम्भल-जृम्भ्+अल । जृम्भ् गात्रविनामे ।

जहाजाय-जहाजाय-यथाजात-जेवेो जमेलेो तेवेो अर्थात् अज्ञान-७३.

गा० ३२८-जहिमा-जहिमा-यथिमा-(=यथा भवा) =यथा+इम-जेभ ‘आदिभ’
तथा ‘अंतिभ’ शब्देः सधाय छे तेभ ‘यथिमा’ (पृषो०) शब्द साधवेो.

यथिमा-जेभ आभ थयुं.

દ્રથેમા (યથા+ઇમા)-જેમકે આ. વિદગ્ધ લોકો પોતે પ્રશ્નેલી લકી-
ક્તના સમર્થન માટે પોતાના ગ્રંથમાં ખીખની ગાથા સંવાદરૂપે ટાંકે છે
ત્યારે કહે છે કે 'યથા ઇયમ્'-જેમ આ ગાથા છે.' એવા અર્થમાં આ
જહિમા (-યથા ઇમા) શબ્દ છે.

જવય-જવય-જવક-યવ+ક)-જવ

જવરય-જવરય-યવરક-યવ+ર+ક | યવાક્કુર (યવ+અક્કુર)

જંઘામઅ-જંઘામય-જઙ્ઘામય-જઙ્ઘાતઃ આગતં જઙ્ઘામયમ્ | ૬૧૩૧૫૬-
જેની આશ્રવિકા જંઘા ઉપર ચાલે છે તે જઙ્ઘામય |

જઙ્ઘામદ-જઙ્ઘામિઃ માર્ગતિ-જંઘાઓ વડે જ ખુશ થાય તે, જંઘા
ઉપર જે અહંકાર કરી શકે છે તે.

જઙ્ઘામૃગ-જઙ્ઘયા મૃગ ઇવ જઙ્ઘામૃગઃ-જંઘા વડે મૃગની પેઠે વેગથી
ચાલનારો.

જંઘાલુઅ-જંઘાલુઅ-જઙ્ઘાલક (જઙ્ઘાલ+ક) "જઙ્ઘાલઃ અતિજવઃ"-અમર૦
જઙ્ઘે યસ્ય સ્તઃ (જઙ્ઘા+લ+ક) ૭૧૨૨૦-જેને જંઘાઓ છે - જે
જંઘા વડે જ આશ્રવિકા ચલાવે છે તે. જુઓ જંઘાલુઅ ઉપરનું
ટિપ્પણ્ય માં ૩૨૮ પૃં ૧૯૦

જંઘાલ-જંઘાલ-જમ્બાલ | "જમ્બાલઃ પક્કઃ"-અમર૦, અભિં ચિં |
જમતિ પ્રસતે જમ્બાલઃ"-અમર૦ ક્ષીર૦ | જમ્+વાલ | જમ્ અદને |
"જાયતે જમતિ પ્રસતે વા-જમ્બાલઃ" અભિં ચિં વૃં | જમ્+વાલ
અથવા જન્+વાલ (ઉણાં ૪૮૦) જન્ પ્રાદુર્ભવિ | જમ્બાલ શબ્દ
પાણીના પંકેનો સૂચક છે.

જલળીલી-જલળીલી-જલનીલી-જલસ્ય નીલી જલનીલી-પાણીની કીલ-
શેવાલ.

માં ૩૨૯-જચ્છંદઅ-જચ્છંદઅ-ચચ્છંદક-ચઃ કોઽપિ છન્દઃ અભિપ્રાયઃ યસ્ય
સઃ-ગમે તે બતતનો અભિપ્રાય ધરાવનાર. યત્+છન્દ+ક |

જક્ષ્વરત્તી-જક્ષ્વરત્તી-યક્ષરાત્રી-યક્ષાણાં રાત્રી-યક્ષરાત્રી-યક્ષોની-હિમાલય
આજુ રહેનાર યક્ષ જાતિના માણસોની-રાત.

જળ્ણોહણ-જળ્ણોહણ-યજ્ઞાવહન } -યજ્ઞમ્ અવહન્તિ અપહન્તિ વા-યજ્ઞા-
યજ્ઞાપહન } વહનઃ-અથવા યજ્ઞાપહનઃ-યજ્ઞને હણ-
નાર-યજ્ઞને નહીં માનનાર | યજ્ઞ+અવ+હન્+અ અથવા યજ્ઞ+અપ+
હન્+અ | ૫૧૩૧૨૬ |

झाटी-झटति यः स झाटः । झाट+ई झाटी, झट् संघाते ।

जाइ-जाइ-जाति

जाऊर-जाऊर-जायुर-यः जायौ औषधे रायते-दीयते उपयुज्यते सः जायुरः-
ने पदार्थ औषध भाटे देवाभां-वापरवाभां-आवे ते जायुर-कौडुं.
जायु+र+अ । रा दाने ।

जायुपूर । “जायुः औषधम्”-अभ०, अलि० त्रि० । जायुं पूर-
यति=जायुपूरः-औषधनी पूतिं करनाडुं इण-औषधभां काम आवनारुं.
जायु+पूर+अ । पूर आप्यायने ।

गा० ३३२-जालघडिया-जालघडिया-जालघटिता-जालैः गवाक्षैः घटिता रचिता
सा जालघटिता-गोभक्षा वा न्गणियां वगेरे वडे रयेवी ते जालघटिता-अभाशी.
जिग्घिय-जिग्घिय-जिघित । जिघ्न+इत् । घ्रा-जिघ्न-गन्धोपादाने ।
जिण्णोवभवा-जिण्णोवभवा-जीर्णोद्भवा-जीर्णां सती उद्भवति या सा जीर्णो-
द्भवा-ने एणुं थया पथी पणु पाथी पेदा थाय-जिगे ते-जीर्णो-
द्भवा-जीर्ण+उद्भवा ।

जीवयमई-जीवयमई । जीवितमृगी-एवती नेपी हरणुनुं ओडुं-कपडां के
[जीवकमृगी ” ” ” ”]-पील यीन्ने
वडे यनावेवी होवा छतां एवती नेपी दागे येनी हरणुनुं पुतणुं.

गा० ३३३-जुण्ण-जुण्ण-जीर्ण । ८।२।१०२ । विदग्ध अर्थात् एणुं-परिपक्व
जुयल-जुयल-युवक ।
जुंजुरुड-जुंजुरुड-जर्जरक (पृषे।०) ।
जुयलिय-जुयलिय-युगलित-युगलम् अस्ति अस्मिन् तत्-नेभां नेडी नेडी
-अभे के थारथार वगेरे भेडी संप्र्यानी वस्तुओ छे ते युगलित-
युगल+इत् ।

जुरुमिल्ल-जुरुमिल्ल-जुर+उमिल्ल=जुमिल्ल । (पृषे।०) । जूर हिंसा-वयोहान्योः ।
यत्र प्राणिनः जूर्यन्ते हिंस्यन्ते तत् जुरुमिल्लं गहनम् ।

जूयअ-जूयअ-जोतक-चातक-जोतते भासते इति=जोतकः-ने सुशोभित
देभाय ते जोतक । जुन्+अक । जुत् भासने ।

गा० ३३४-जेमणय-जेमणय-जेमनक । जिम्यते अनेन तत् जेमनकम्-ने वडे
जभाय-भोवन कराय-ते जेमनक-जभणुं अंग-जभणुं हाथ वगेरे.
जिम्+अन+क । जिम् अदने ।
जोरं-जोरं-ज्योक्+अरम्-जो+अरम्-जोरम् ।

યોસ્+અરમ્ । જ્યોક્ અને યોસ્ એ બંને અવ્યયો છે તેની સાથે
 'અરં' અવ્યય જોડતાં પ્રાકૃતમાં જોરં પદ સાધી શકાય છે. આમ આ
 બંને અવ્યયો દ્વારા એક અખંડ અવ્યય થઈ શકે છે
 જોક્સ્વ-જોક્સ્વ-જોષ્ક । જૂર્યંતે હિંસ્યતે અનેન તત્ જોષ્કમ્-એ વડે કોઈની
 હિંસા થાય તે જોષ્ક । જૂર+ક (ઉચ્ચા૦ ૨૬) જૂર હિંસાયમ્ ।
 જોઅ-જોઅ-દ્યોત-દ્યોતતે યઃ સઃ દ્યોતઃ-એ દીપ્તિમાન્-પ્રકાશમાન્-હોય
 તે દ્યોત । દ્યુત્+અ । દ્યુત્ દીપ્તૌ ।

જોગ્ગા-જોગ્ગા-યોગ્યા ।

ગા૦ ૩૩૫-જોહ-જોહ-દ્યોત પૃષો૦

જોહ્સ-જોહ્સ-જ્યોતિષ

જોહ-જોહ-દ્યોતિ

જોહ-જ્યોતિષ્

જોહ્ર-જોહ્ર-યોગિર-યોગે પ્રવૃત્તૌ ધ્યાનયોગે વા કિરતિ વિક્ષિપતિ-વિક્ષેપં
 પ્રાપ્નોતિ-સ યોગકિરઃ-યોગિરઃ-કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં કે યોગસાધનમાં એ
 વિક્ષેપ પામે તે યોગકિર-યોગિર । યોગ+કિર=યોગિર પૃષો૦ ।

જોહ્સ્વ-જોહ્સ્વ-જ્યોતિષ્ક-પ્રકાશવાળો-જ્યોતિવાળો.

જોહિઅ-જોહિઅ-જોહિત-જોહ્+ઇત । જોહ્ બન્ધે ।

ગા૦ ૩૩૬-જોયળ-જોયળ-દ્યોતન-વસ્તુ દ્યોત્યતે-દીપ્યતે-પ્રકાશ્યતે-યેન તદ્
 દ્યોતનમ્-એ વડે વસ્તુને પ્રકાશ થાય-વસ્તુને જોઈ શકાય-તે દ્યોતન ।
 દ્યુત્+અન । દ્યુત્ દીપ્તૌ ।

જોહ્ય-જોહ્ય-દ્યોતિત । દ્યોતઃ પ્રકાશઃ અસ્તિ અસ્મિન્ સ દ્યોતિતઃ । દ્યોત+ઇત ।

જોહ્ગળ-જોહ્ગળ-દ્યોતેજ્ઞન । દ્યોતેન હજ્ઞતિ-ગચ્છતિ ઇતિ દ્યોતેજ્ઞનઃ-એ
 અમકવા સાથે-પ્રકાશ સાથે-ગતિ કરે તે દ્યોતેજ્ઞન । દ્યોત+હજ્ઞ+અન ।
 હજ્ઞ ગતૌ ।

જ્યોતિરિજ્ઞળ । “લદ્યોતો જ્યોતિરિજ્ઞળઃ”-અમર૦, અભિ૦ ચિ૦

જોવારી-જોવારી-યવનાલી । “યવનાલઃ તુ યોનલઃ જૂર્ણાહ્યો દેવધાન્યં જોનાલ”
 હૈમ નિ૦ શે૦ । અભિ૦ ચિ૦ । કલ્પદ્રુકોશ ।

જોળ્ણલિયા-જોળ્ણલિયા-જોન્નલિકા । “યોનલી વીજપુષ્પી ચ જૂર્ણા જૂર્ણશ્ચ
 જારિણી જારિર્જરિદેવધાન્યમ્” કલ્પદ્રુકોશ ।

ગા૦ ૩૩૭-જોઘ્વળગીર-જોઘ્વળગીર-યૌવનનીર-શુવાનીનું પાણી.

જોઘ્વળવેઅ-જોઘ્વળવેઅ-યૌવનવેગ-શુવાનીના વેગનું પરિણામ.

જોઞ્વળોવઅ-જોઞ્વળોવઅ-યૌવનોપગ-યૌવન+અપગ-જુવાની પછી આવનારું-
જુવાનીની-પાસેતું.

યૌવનોપેતવય-યૌવન+અપેત+વય (અપ+ઇત=અપેત) ઇ ગતૌ । જુવાની
પછીની-પાસેની-ઉંમર.

જણહ-જણહ-જઘન્ય ।

કૃષ્ણ-કૃષ્ણ-જણહ-પૃષ્ઠો ।

જંપળ-જંપળ-જલ્પન-જલ્પ્યતે માણ્યતે યેન-જે વડે ઓલાય તે જલ્પન-મુખ.
જલ્પ+અન । જલ્પ વ્યક્તે વચને ।

ગા૦ ૩૩૮-જંબુઅ-જંબુઅ-અમ્બુજ । “અમ્બુનિ જાતઃ અમ્બુજઃ”-ઉંમ નિ૦
શે૦ । પાણીમાં થાય તે અમ્બુજ-આ શબ્દમાં જ અને આદિના અનો
વ્યત્થય થવાથી જમ્બુઅ શબ્દ બનેલ છે. અમ્બુજ-વેતસ-નેતરતું વૃક્ષ. વરુણ
પાણીનો દેવ છે તેથી તેને પણ અમ્બુજ કહેલ છે.

જળઅત્ત-જળઅત્ત-જનયુક્ત । જનૈઃ યુક્તઃ જનયુક્તઃ-માણુસોની સાથે જે
બોડાયેલો તે જનયુક્ત-ગ્રામણી. જન+યુક્ત । “જનઃ પૃથગ્જનઃ”-
વિશ્વપ્ર૦, ઉંમ અને૦ જન-પૃથગ્જન-શિષ્ટ જન નહીં, તેની સાથે
જે યુક્ત હોય તે જનયુક્ત-વિટ-બાર.

જચ્ચંદળ-જચ્ચંદળ-જાત્યચન્દન ।

જોવ-જોવ-યોપ । યુપ્+અ । યુપ્ વિમોહને ।

યોગ । યુજ્+અ । યુજ્ યોગે ।

જોપ । જુ+પ । જુ ગતૌ

—શ્કારાદિ—

ગા૦ ૩૩૯-શ્કડી-શ્કડી-શ્કટી । શ્કદ+ઈ । શ્કટ્ સંઘાતે ।

શ્કંચ-શ્કંચ-ધ્વાહ્વ ।

શ્કલા-શ્કલા-શ્કરા-શ્ક+આ । શ્ક જરસિ

શ્કટી-શ્કટી-જટી-જટ્+ઈ । જટ્ સંઘાતે ।

શ્કટી-શ્કટ્+ઈ । શ્કટ્ સંઘાતે ।

શ્કંડુચ-શ્કંડુચ-ચુણ્ડુક-ચુણ્ડ્+અક । ચુણ્ડ્ છેદને ।

શ્કંડુક-શ્કંડ્+અક । શ્કંડ્ છેદને ।

શ્કમાલ-શ્કમાલ-શ્કમાલ-શ્ક+માલ । મલ ધારણે । “શ્કસ્તુ ગૂઢરૂપકે”-एका-
क्षर० । શ્ક ગૂઢરૂપકં મલતે-ધારયતિ શ્કમાલઃ-જે પ્રવૃત્તિ ગૂઢરૂપતાને
ધારણુ કરે-સમગ્રય ઓવી ન જણાય-તે શ્કમાલ ।

गा० ३४०-झंडलि-झंडलि-छन्दली-छन्दं स्वच्छन्दं लाति-गृह्णाति इति छन्दलः-
छन्दल+ई=छन्दली पृषो० । स्वच्छन्दे ने अल्लु करे. छन्द+त्वा+अ । ला
आदाने ।

झंखर-झंखर-झंक्षर-झम् इति कृत्वा झटिति क्षरति इति झङ्करः-झं+क्षर+अ ।
क्षर् क्षरणे ।

झरय-झरय-झरक । झर+क । झरयति-तपावे-आरे ते. झृ वयोहानौ ने
सोनाते-आरे-तपावे-ते झर

झञ्झरि-झञ्झरि-झञ्झरी-झ झ इति शब्दं करोति सा झञ्झरी-झ झ अेभ
अवाञ्छ करनारी ते अञ्जरी.

झञ्झरि-झञ्जरी । झञ्ज परिभाषण-भर्त्सनयोः-अञ्जरी

झरुय-झरुय-झरुत । झ+रुत । झ इत्येवं रुतं ध्वनिः यस्य सः-नेने। अवाञ्छ
झ अेवे। थाय छे ते झरुत । रु+त । रु शब्दे

झंपणी-झंपणी-झम्पनी-झम्पति आच्छादयति नेत्रे इति झम्पनी । झम्प+
अन+ई । झम्प -८।४।१६१। ने आंभने ढाङ्के ते झम्पनी.

गा० ३४१-झकिय-झकिय-झकृत । झक् इति अव्ययम् हठे । झक्+कृत ।
झिखिय-झिखिय-झकृत ।

झरंक-झरंक-झराङ्क ।

झंटिय-झंटिय-झटित-झट+इत । पृषो० झट संघाते ।

खण्डित-खण्ड+इत पृ० । खण्ड् खण्डने ।

झंटलिया-झंटलिया-झटलिका-झट+अलिका । झट संघाते । पृषो०

गा० ३४२-झलुसिय-झलुसिय-ज्वलुषित । ज्वल्+उष्+इत । ज्वल् दीप्तौ अने
उष दाहे=ज्वलुष दाहे । हिंदी-झुलस जाना । ज्वलुष् धातु, ज्वल् धातु साथे
उष् धातुने नेउवाथी थाय छे

झलुंकिय-झलुंकिय-ज्वलुखित पृषो० । ज्वल्+उष्+इत-ज्वलुखित । ज्वल्
अने उख् अे अन्ने धातु दाहा ज्वलुख् धातुने समञ्जसे। ज्वल्
दीप्तौ । उख् गतौ । पृषो०

झामिय-झामिय-झामित । झाम्+इत । झाम् दाहे ।

ध्यामित । ध्याम+इत । (उल्ला० ३४०) ध्या+म=ध्याम ।

झंकारिय-झंकारिय-झङ्कारित । झङ्कार्+इत । झङ्कार् चयने ।

झंखरिय-झंखरिय-झङ्खरित । झङ्खर्+इत । झंखर् चयने ।

झलझलिया-झलझलिया-झलझलिका-झलझल्+इका । झलझल् धारणे ।

गा० ३४६-झोडिअ-झोडिअ-जोडित । { जुडति इति जोडितः । शिकार भाटे
जोडिक {० पशु-पक्षीभ्यां ते पाथे ते जुड्+
इत । जुड्+इक-जोडिक । पृषो० जुड् वन्धने ।

खोडति-प्रतिहन्ति इति खोडिकः-० प्रत्याधात करे ते ओडिक. खोड्+
इक । पृषो० खोड् प्रतीघाते ।

झोडलिआ-झोडलिआ-यौथलिका । यूथ+ल+इक । ० क्रीडा, यूथ-००था-
मांथाय ते यौथलिका. पृषो०

झस-झस-झष । झषणं झषः । झष्+अ । झष् हिंसायाम् ।

गा० ३४७-झत्थ-झत्थ-ध्वस्त । ध्वस्+त । ध्वंस् गती अवसंसने च, अवसंसनम्-
विनाशः । ८।२।१५ ध्व नो झ ।

झंपिय-झंपिय-झम्पित । झम्प्+इत । झम्प् -८।४।१६१ ।

झसुर-झसुर-जसुरि । जस्+उरि-पृषो० (उ०।० ६६६) जस् मोक्षणे ।
झडुली-झडुली-झण्डुली । झण्डति क्रीडति इति झण्डुली-० क्रीडा करे ते.

झण्ड्+उली । झण्ट् -८।४।१६१ । पृषो०

यूथली ।-यूथमां थाय ते यूथली (पृषो०)

गा० ३४८-झसिय-झसिय-झषित । झष्+इत । झष् हिंसायाम् ।

झिल्लिरिया-झिल्लिरिया-झिल्लिका } “झिल्ली वाचभेदः तद्वत् कायति शब्दा-
झिल्लीका } यते । झिल्लीका, बाहुल्कात् ह्रस्वत्वे

“झिल्लिका” अमर० क्षीर०, अलि० यि० ।

झीण-झीण-क्षीण ८।२।३। क्ष नो झ

झूसरिअ-झूसरिअ-धूसरित । धूसर+इत । “ईषत् पाण्डुः तु धूसरः”-

अलि० यि० ।-० थोडा धोणो वलुं होय ते धूसर कडेवाय.

धुनाति चेतः धूसरः-० यित्तने धुणावे ते धूसर. (उ०।० ४४०)

धु+सर । धु कम्पने ।

जूषर । जुष्+अर । (पृषो०) जुष् प्रीति-सेवनयोः ।

—टकारादि—

गा० ३४९ टमर-टमर-तमर । ताम्यते इति तमरः-० नी कंक्षा कराय ते. तम्+
अर । (उ०।० ४०३) । तम् काङ्क्षायाम् ।

टंकिअ-टंकिअ-टङ्कित । टङ्क्+इत । टङ्क् वन्धने ।

टसर-टसर-त्रसर ।-८।१।२५०। “त्रसरः सूत्रवेष्टनम्”-अमर०, अलि०

यि० । त्रस्यति चलति त्रसरः-० आलतुं होय ते त्रसर, त्रस्+अर

(उ०।० ४०३) । त्रस् मये ।

टसरोट्ट-टसरोट्ट-त्रसरोष्ट-त्रसर+उष्ट-ने आलुतुं होय अने क्रांतिवाणुं
होय ते. वञ्ज+त । वञ् कान्तौ ।

टट्टइया-टट्टइया-तट्टिका-तट्टिका । तट्ट+इक । तट्ट उच्छ्राये ।-असनी टट्टी
वगेरे.आरखे आंधवानी टट्टी.

गा० ३५०-टंवरअ-टंवरअ-तट्टरक । स भरः-भारः-यस्य सः तट्टरकः-ते भार-
वाणे। तट्टर+क ।

टप्परअ-टप्परअ-तप्परक अथवा त्रप्परक । तप्पते इति तप्परः-ने संताप
पाभे ते. तप्पर-तप्पर+क । तप्+अर (उष्वा० ४०३) तप् संतापे ।
(पृषो०) त्रपते लज्जते इति त्रपरः-कान सारा न होवाथी ने शरभ
पाभे ते. त्रप्पर-त्रप्पर+क । त्रप्+अर (उष्वा० ४०३) । त्रप् लज्जा-
याम् । (पृषो०)

डप्परक । डप्पते इति डप्परः-ने भेषुं यर्ध गयुं होय ते. डप्पर+
क । डप्+अर (उष्वा० ४०३) । डप् संघाते । (पृषो०)

टकारिया-टकारिया-तकारिका । “अरणौ तकारी”-डैमनि० शेष । “तर्कम्
इयति-तकारी केतुत्वात्”-डैम नि० शे० वृत्ति । तर्क+क+अ ।
तकारी+क=तकारिका । ऋ गतौ ।

टार-टार-टार । “टारो लङ्ग-तुरङ्गयोः”-डैम अने० सं० । टलति विकलवो
भवति इति टालः-टारः-ने काम वपते विकलव थाय-अराअर काम
न आपे ते.-टल्+अ । टल् वैकल्ये ।

गा० ३५१-टिप्पी-टिप्पी-टेषि । टेष्+इ (पृषो०) । टेष् क्षरणे ।

टिक्-टिक्-टिक् । टिक्+क (पृषो०) । टिक् गतौ ।

टिबुरु-टिबुरु-तुम्बुरु । “तुम्बुरी सानुजः”-डैमनि० शेष । तुम्बति इति
तुम्बुरुः (उष्वा० ८१७) तुम्बु अर्दने ।

टिग्घर-टिग्घर-स्तिग्घर । स्तिग्घते आस्कन्दते इति-स्तिग्घरः-नेनी उपर
आकमणु करी शक्य ते. स्तिग्घ+अर (उष्वा० ४०३) स्तिग्घ
आस्कन्दने ।

टुट-टुट-तुण्ट । तुण्ठते-छिद्यते-यः सः तुण्टः-ने तुटेलेो होय-छेद्येलेो
होय ते. तुण्ट (पृषो०) तुण्ट+अ । तुण्ट छेदने ।

टेंटा-टेंटा-तुण्टा । तुण्टन्ति-कलहयन्ति जनाः यस्यां सा तुण्टा । तुण्ट+अ
(पृषो०) । तुण्ट कलहकर्मणि ।

टीक्कर-टीक्कर-टीकर । टीक्यते गम्यते इति टीकरम् (उष्वा० ४०३)-नेनी
उपर सरभुं यलाय ते टीकर. टीक्क+अर । टीक्क गतौ ।

गा० ३५२-टोल-टोल-टोल । तुल्यते इति तोलः । तुल्+अ । तुल् उन्माने
अथवा तूल्यते निष्कृत्यते इति-नेने अहार काढवाभां आवे ते तूल,
तूल+अ । तूल निष्कर्षे ।

टोलंब-टोलंब-तुलाम्न । तुलया-मधुरतातुलया-आम्र इव तुलाम्नः-मधुरतानी
सरभाभक्षीभां ने व्यांयाना इण नेवे। मधुर छे ते-तुलात्र ।

टावलम्ब । टम्-अब्दम् अवलम्बते टावलम्बः-भेधने ने अवलम्बे
ते टावलम्बम्. ट+अवलम्ब-ट।१।१७२।

टोक्कण-टोक्कण-ढौकन । ढौक्यते मद्यम् अस्मिन्-नेभां मधु रभाय ते
ढौकन. ढौक्+अन । ढौक् गतौ ।

टंक-टंक-टङ्क । टङ्क+अ । टङ्क बन्धने । “टङ्कः नीलकपित्थे असिकोशे
कोपे अश्मदारणे । मानान्तरे खनित्रे च जङ्घायां टङ्कनेऽपि च ।”—
अने० सं०, विश्वप्रकाश, अमर० । “हन्यमानः टम् इति शब्दं कायति
वा टङ्कः”—अलि० यि० ४० ।

—ठकारादि—

गा० ३५३-ठल्लय-ठल्लय-स्थल्यक-स्थलम् अर्हति इति स्थल्यः -ने कांठि काम
धंधी न करे अने स्थल उपर न् भेसी रहे ते. स्थल्य-स्थल+य+क ।

ठइय-ठइय-स्थगित । स्थग+इत । स्थगू संवरणे ।

ठविया-ठविया-स्थापिता । स्था-स्थाप्+इ+ता । स्था गतिनिवृत्तौ ।

ठाण-ठाण-स्थान । “स्थानं नित्य-अवकाशयोः । सादृश्ये सन्निवेशे च”—
अनेकार्थसं० । विश्वप्रकाश । स्था+अन । स्था गतिनिवृत्तौ ।

ठाणिज्ज-ठाणिज्ज-स्थानीय । स्थानम् अर्हति-ने स्थानने-पढने-के छे।दाने
ये।ज्य छे।य ते स्थानीय. स्थान+ईय ।

ठिक्क-ठिक्क-स्थितक । स्था+इत । स्थित+क (पृषे।०) । स्था गतिनिवृत्तौ ।
“स्थितम् ऊर्ध्वे सप्रतिज्ञे”—अने० सं०, विश्वप्रकाश ।

गा० ३५४-ठरिय-ठरिय-स्थविरित । स्थविर+इत ।

स्तरित । स्तृ+अ=स्तर+इत=स्तरित-स्तृ आच्छादने ।

ठिविय-ठिविय-स्तेपित । स्तेप्+इत । स्तेप् क्षरणे ।

—डकारादि—

डक्क-डक्क-दष्ट । दष्ट-ट।२।२। दष्ट+त । दंश दशने ।

डव्व-डव्व-दाव्य । दु+य । दु गतौ ।

डप्य । डप्+य । डप् संघाते ।

डाव-डाव-दाव । दु+अ । दु गतौ ।

डप्य । डप्+य । डप् संघाते ।

गा० ३५५-डंड-डंड-दण्ड । दण्ड-८।१।२१७। अमर०, अलि० शि०, अने० सं०, विश्वप्रकाश ।

डिडि-डिडि-दण्ड । दण्ड (पृषो०)

डल-डल-दल ।

डफ-डफ-डेप्य । डिप्यते क्षिप्यते यत् तत् डेप्यम्-ञे ईंकाय ते-डिप्+य । डिप् क्षेपे । (पृषो०)

डल्ल-डल्ल-दल्य । दलम् अर्हति इति दल्यम्-ञे एणने थोऽय होय ते ६९५. दल्+य । “दलम् उत्सेधवद्वस्तुनि” इल अटले णडाधने धीधे छिंथाधवाणी वस्तु-अने० सं०, वि० प्र० ।

डहरी-डहरी-दधरी । दधते वस्तुनि धारयति या सा दधरी (उष्ण० ४०३) ।

दध्+अर+ई । दध् धारणे ।

गा० ३५६-डहर-डहर-दहर । “दहरो हि अल्पः”-अने० सं० । विश्वप्रकाश । दह । “दहः शिशुः” (उष्ण० ३८७) दह्+र । दह् भस्मीकरणे ।

डगल-डगल-दकतल ।-ञेनुं तल पाएणी ञेपुं स्वयं छे ते दक+तल-दकतल-पृषो०

डड्ढाडी-डड्ढाडी-दग्धाटि । दग्ध+(अणेलो) आटि (मार्ग)-दग्धाटि । दह्+त=दग्ध । दह् भस्मीकरणे-८।१।२१७।, ८।२।४०। अटन्ति जना यस्यां सा आटिः-ञेभां ढोडो इरता होय ते आटि अद्+इ । अद् गतौ ।

डंडअ-डंडअ-दण्डक । दण्डक-८।१।२१७।

डंभिअ-डंभिअ-दाम्भिक । दाम्भिक-८।१।२१७।

दम्भित् । दम्भ्+इत् । दम्भ् दम्भे ।

डंवर-डंवर-डम्बर । लोकान् दाम्ब्यति इति डम्बरः-ञे ढोडोने ह्मे-डेरान करे-ते डंअर. दम्+अर (पृषो०) दम् उपशमे ।

गा० ३५७-डाली-डाली-दाली । दल्यते या सा दाली । दल्+ई (पृषो०) दल् विशरणे विदारणे वा ।

डायल-डायल-दायल । दायते शोध्यते मार्गो येन तत् दायलम्-ञे ५३ ञेथा पछी भाय साइ करी शकाय ते. दै+अल (उष्ण० ४७४) । दै शोघने ।

डोल-डोल-डोल । डोलायते यः स डोलः-ने डोलानी पेठे-डोणीनी पेठे
अथवा हीयकानी पेठे-हल्या करे ते डोल. डोलाय्+अ=डोल (पृषो०)
डोयण-डोयण-घोतन । -घोत्यते-दीप्यते येन तत् घोतनम्-ने वडे घुति-
डोयणय-डोयणय-घोतनक) प्रकाश-थाय ते घोतन. घुत्+अन+क । घुत्
दीप्तौ ।

डियली-डियली-दिवली । दीव्यते अनया सा दिवली-ने वडे श्माय अथवा
ध्वरनी स्तुति कराय ते दिवली. दिव्+अल+ई (उष्वा० ४७४)
दिव् क्रीडा-जय-इच्छा-पणि-घुति-स्तुति-गतिषु ।

डिङ्गुर-डिङ्गुर-दर्दुर । दृणाति शब्दैः कर्णौ-अभ२० क्षी२०, ने शब्दे वडे
कानने झडी नाभे ते द्दुर्, अथवा 'दहुँ' इति शब्दं राति-अलि० यि०-
ने 'दहुँ' अथवा शब्दने अलक्ष्य करे-भोले-ते द्दुर्. ह+उर (उष्वा०
४२६) ह विदारणे । दर्हुँ+रा+अ । रा आदाने ।

डिंफिय-डिंफिय-डिम्पित । डिम्प्+इत् । डिम्प् संघाते ।

गा० ३५८-डिडिल्लिय-डिडिल्लिय-डिण्डिल्लित्त । डल्ल-डिण्डल्ल्+इत् । डल्ल
-टा४।१०। पृषो०

डीर-डीर-दीर । दीर्यते येन जायमानेन मूः स दीरः-पेडा थतो ने भूमिने
झडे-ह+ईर । दीर (उष्वा० ४२२) ह विदारणे ।

डीण-डीण-डीन । डी+त । डी विहायसा गतौ ।

डीणोवय-डीणोवय-डीनोपग । डीनं च तद् उपगं च डीनोपगम् । डीन+
उपग ।

गा० ३५९-डुंघ-डुंघ-डोम्ब । "स्वपचो डोम्बो बुकसो मृतपः इति अवान्तरभेदः
अत्र नाश्रितः"-अभ२० क्षी२०, अलि० यि० ५० । दूयते उपताप्यते
इति डोम्बः-नेने उपताप आपवामां आवे छे-ने दुशुाय छे ते डोम्ब.
दु+म्ब (उष्वा० ३२०) दु उपतापे ।

डुंघ-डुंघ-दुर्घ । दुःखेन प्रायते इति दुर्घः (पृषो०)-नेने सूधता ज्ञानि
थाय ते दुर्घ. दुर्+घ्रा+अ । घ्रा गन्धोपादाने ।

डुंगर-डुंगर-दुर्गत । दुर्गम्यते कष्टेन गम्यते यः सः दुर्गः अतिशयेन दुर्गः
दुर्गतः-नेना उपर यउतां कष्ट थाय ते दुर्ग' अने अथवा ने वधारे
कष्टकर होय ते दुर्गत. दुर्+गम्=दुर्ग-५।१।१३२। दुर्ग+तर=
दुर्गत ।

डुंडुअ-डुंडुअ-डुंडुक । 'डुण्डु' इति कायते शब्दायते इति डुण्डुकः-डुंडु अथ
नेने भोअरे अवाण् होय ते डुंडुक. डुण्डु+का+अ । कै शब्दे ।

डोला-डोला-दोला । या दोलायते सा डोला-ने ढलढल करे ते दोला.
दोलनं दोला-अलि० यि० वृ० । दोल+अ+आ-प्रा३।१०९। “दोत्यते
दोला काष्ठमयी रज्जुप्रालम्बश्च”-अलि० धा० वृ० । ने यालती रहे,
लाकडानी डोय अने येना आधार दोरडां डोय ते दोला.

डोअ-डोअ-दवक । देयेषु जलादिषु दवति-गच्छति इति दवः-दव+क=दवकः-
पाष्णि वगेरे हेवा नेयी यीन्नेभां ने नय-इरे-ते हव. दु+अ ।
दु गतौ ।

गा० ३६०-डोंगेली-डोंगेली-स्थगीली । “स्थगी ताम्बूलकरङ्कः”-अलि० यि० ।
स्थगी+ल+ई (पृषो०)-स्थगी-पान राभवानुं पात्र.

डोलिअ-डोलिअ-दोलक } दोलयति-उत्क्षिपति-दृप्तं गच्छति इति-दोलक ।
दोलित } दुल+अक ।
अथवा दुल+इत । दुल उत्क्षेपे ।

डाउ-डाउ-दानृ । ददाति इष्टफल्म् इति दानृ-ने ष्टि इण आपे ते.
दानृ । दा दाने ।

गा० ३६१-डोंगी-डोंगी-तुङ्गी । तुङ्ग-जिंयुं, जियुं-जिंया डांठावाणुं-वासणु.

—दकारादि—

ढडढ-ढडढ-ढडढ । ‘ढडढ’ इति शब्दः यस्य स ढडढ-नेना अवाण
‘ढडढ’ अवे। छे ते ढडढ । ढडढ+अ “अभ्रादिभ्यः” ७।२।४६।

ढंक-ढंक-ध्वाङ्क्ष । अलि० धा० तिर्थ३० श्लो० १३२२ ध्वाङ्क्षति-बोरं
शब्दं करोति-ने लयानक अवाण करे ते ध्वाङ्क्ष. ध्वाङ्क्ष+अ । ध्वाङ्क्ष
घोरवाहिते च ।

ढंढणी-ढंढणी-दन्ध्वनी । या दन्ध्वन्यते सा दन्ध्वनी-ने वारंवार के वणो
अवाण करे ते. दन्ध्वन्+अ+ई । ध्वन्-दन्ध्वन्-शब्दे ।

गा० ३६२-ढंकुण-ढंकुण-ढंकुण । ‘ढम्’ इति शब्दपूर्वकं कृणयते इति-ने ‘ढ’ अवे।
शब्द साथे संकोच्य पाभे ते ढंकुण. ढं+कृण्+अ । कृण संकोचने ।

ढेंकुण-ढेंकुण-ढेंकुण । ‘ढेम्’ इति शब्दपूर्वकं कृणयते इति-ने ‘ढे’ अवे। अवाण
करे। साथे संकोच्य पाभे ते ढेंकुण. ढें+कृण्+अ । कृण् संकोचने ।

ढंकणी-ढंकणी-स्थगनी । स्थग्+अनी । स्थगे संवरणे ।

ढंसय-ढंसय-ध्वंसक । ध्वंसते प्रतिष्ठाम् इति ध्वंसकः-ने प्रतिष्ठानो नाश
करे ते ध्वंसक. ध्वंस+अक । ध्वंस अवलंत्तने ।

ढंखरी-ढंखरी-डकारी । “कुवीणा च डकारी खुङ्गणी” अलि० यि० ।
ढक्य-ढक्य-टीकक । लुअे।, टिक शब्द.

णव्व-णव्व-नव्व-नवे-नीभेले।

णोव्व-णोव्व-नव्व- ,, ,,

नियोज्य-निओज्ज-णोव्व (पृ३१०)

गा० ३६६-णद्ध-णद्ध-नद्ध । नह्+त । नह् बन्धने ।

णंदा-णंदा-नन्दा । या नन्दति सा नन्दा-णे समृद्धि आपे ते नंदा. नन्द्+
अ+आ । नन्द् समृद्धौ ।

णंदी-णंदी-नन्दी । या नन्दति सा नन्दि-णे समृद्धि आपे ते नन्दि.
नन्द्+इ (उ३१०६०७) नन्द् समृद्धौ ।

णंदिणी-णंदिणी-नन्दिनी । नन्द्+इनी । नन्द् समृद्धौ ।

णद्धिअ-णद्धिअ-नद्धि । नद्ध्+इत । नद्ध् वृत्तौ अथवा अवस्यन्दने

णच्चिअ-णच्चिअ-नच्चिअ । नच्च्+इर-८।२। १४५ । नच्च् वृत्तौ-८।२।२२५

गा० ३६७-णज्जर-णज्जर । अणज्जर-णज्जर-(पृ३१०)

णंदण-णंदण-नन्दन । नन्द्+अन । नन्द् समृद्धौ ।

णज्जर-णज्जर-निज् शुद्धौ-पृ३१० ।

णल्य-णल्य-नलद । “नलदं वीरणीमूलम्”-अभ० २० क्षी०, हैमनि० शे० ।

अलि० शिले० । “नलं द्यति नलदम् अपारुष्यात् नलति वा”-अभ० २० क्षी० ।

णंदिकख-णंदिकख-नन्दीखः । नन्दी-गां-खादति-भक्षयति इति नन्दीख-

।८।२।९७। ञे गायने भा० ञय छे ते नं० ञिभ. नन्दी+खाद्+अ ।

खाद् भक्षणे ।

नर्दितक्ष । नर्दितेन स्वर्णजितेन यः प्राणिनः क्षणोति हिनस्ति स नर्दितक्षः-

पोतानी भ० ना० व३ ञे प्राणीओने नाश करे ते. नर्दितक्षः- । नर्दित+

क्षण्+अ । क्षण् हिंसायाम् ।

नर्दितक्ष-नर्दिना गर्जनया प्राणिनः तक्षोति यः सः-णे पोतानी त्रा३ व३

प्राणीओने कृश-पातया करी नाभे-ते नर्दितक्ष. नर्दि+तक्ष्+अ । नर्दितक्ष

तक्ष् तनूकरणे । नर्द्+इ-नर्दि । नर्द् शब्दे ।

गा० ३६८-णद्धिअ-णद्धिअ-नर्दित । नर्द्+इत । नर्द् शब्दे ।

न्यर्दित-नि+अर्दित-निरंतर अर्दित. नि+अर्द्+इत । अर्द् हिंसायाम् ।

णंडुरी-णंडुरी-नर्दुर । नर्दति शब्दायते-णे शब्द करे ते नर्दुर, नर्द्+उर

(उणा० ४२६) नर्द् शब्दे ।

णल्लिय-णल्लिय-निल्लिय । निल्लियते अस्मिन् निल्लयः-णेभां रडेवाय ते निल्लय.

नि+ली+अ । ली आश्लेषणे । निल्लय (पृ३१०)

णहरी-गहरी-नखहरी । नखं हरति या सा नखहरी-णे नभने कापे ते नभहरी. नख+हरी । ह+अ+ई । हृ हरणे । नभ अेटले नभ तथा सांठ. "नखः करज-षण्डयोः"-अने० सं० । विश्वप्रकाश ।

णडुलो-णडुली-निडुलि । निनदति अव्यक्तं शब्दं करोति यः सः निडुलिः-णे अव्यक्त अवान् करे ते निडुलि, नि+नडु+उलि (उष्वा० ६०६) नडु शब्दे ।

निदोलयति-निउत्क्षिपति-चपलो निरन्तरं भवति यः सः निडुलिः-णे ज्ञेयानीयो निरन्तरं थाय ते- णे पाष्ठीमां यादथा करे ते निडुलि नि+डुल+इ-(उष्वा० ६०६) डुल उक्षेपे ।

डुलि शब्दं कायथानो वायकं छे ण तेनी साथे नि ते लगाडीने 'निडुलि' समज्जेवा. नि अेटले निरन्तरं.

णहमुह-णहमुह-नभमुख । नभसि मुखं यस्य सः-णेतुं मुभ आकाश तरङ्गं छे ते नभोमुभ. नभस्+मुख-नभमुख (पृषे०) ।

गा० ३६९-णवलया-णवलया-नवलता । नवलता-नपी लता. नव+ल+ता-नपीनपछुं.

गा० ३७०-णवरिय-णवरिय-नवरित । न-नहीं, वरित-स्वीकारेक. स्वीकारेक काम नहीं पथु सहसा थर्ध वनय ते. न+वृ-वर+इत । वृ वरणे ।

णमसिय-णमसिय-नमस्यित । नमस्यु+इत । नमस्यु नमने ।

णहवल्ली-णहवल्ली-नभवल्ली । नभसः वल्ली-आकाशनी वेक. नभस्+वल्ली-नभवल्ली (पृषे०)

णव्वाउत्त-णव्वाउत्त-नव्यायुक्त । नव्यचासौ आयुक्तश्च नव्यायुक्तः-नवे। निभायेले। स्वाभी. नव्य+आयुक्त ।

णक्खत्तणेमि-णक्खत्तणेमि-नक्षत्रनेमि-कृष्णुना पथयि ३पे णेम धर्मनेमि तथा यत्तनेमि शब्दो अलि० यि० वृ० शे० मां आपेला छे तेम 'नक्षत्रनेमि' शब्दने समज्जेवा.

गा० ३७१-णइमासय-णइमासय-नदीआश्रय-नदीने आश्रये थनारुं इण

णवोद्धरण-णवोद्धरण-नवोद्धरण ।

णाअ-णाअ-ज्ञात । { ज्ञात-असिद्ध.
नाग-हाथी णेवा गविंषु

णाउल्ल-णाउल्ल-नागुल्ल । नाग+उल्ल । 'उल्ल' भत्वथी'य. णेनी पासे नाग-हाथी-णेवा अणठो छे ते नागुल्ल.

નારોદૃ-નારોદૃ-નારોદય । ન+આરોચ્ય । આ+રુદ્+ય=આરોચ્ય । રુદ્ પ્રતી-
 ઘાતે । જે પ્રતીઘાત રહિત હોય તે ઊદ્ર-જે ઘિલ કાણું અથવા
 ચાંદું પ્રતીઘાત રહિત હોય છે તે નારોચ્ય. પીઠમાં નારું થાય છે તે
 નારુદય । ન+આરુચ્ય । આ+રુહ+ત । આરુદસ્ય માવઃ આરુદયમ્ ।
 ન+આરુચ્ય=નારુચ્ય-ન્યાં ચડવાપણું-રુઝાવાપણું-ન હોય તે-
 નારું જલદી રુઝાતું નથી.

ગા૦ ૩૭૨-ગાલંત્રી-ગાલંત્રી-ન્યાલમ્બિન્ । નિરન્તરમ્ આલમ્બન્તે તે ન્યાલમ્બિનઃ-
 જે કેશકલાપ નિરંતર લટકતો રહેતો હોય તે-ન્યાલમ્બિ-નિ+આ+લમ્બ+
 ઇન્ । લમ્બ-જૂડાના છૂટા વાળ નિરંતર લંબતા-લટકતા-હોય છે.

ગાહિદામ-ગાહિદામ-નામિદામ । નામૌ દામ નામિદામ-વચ્ચેની માળા.
 ચંદરવા વચ્ચેનું જે લટકણુ હોય છે તે-શાલા માટે લટકાવેલ
 ઝુમ્મર વગેરે.

ગાલંપિઅ-ગાલંપિઅ-ન્યાલપિત । નિ+આ+લપિતમ્=ન્યાલપિતમ્-નિરંતર
 આલાપ-નિરંતર રેવાનું-નિ+આ+લપિત । નિ+આ+લપ્+ઇત । લપ્
 વ્યક્તવચ્ચને । (પૃષ્ઠ૧૦)

ગાહિવિચ્છેઅ-ગાહિવિચ્છેઅ-નામિવિચ્છેદ । યત્ર નામેઃ વિચ્છેદઃ સઃ-
 ન્યાં નાભિ વિચ્છિન્ન થઈ જતી હોય-પૂરી થઈ જતી હોય તે
 નાભિવિચ્છેદ. નામિ+વિચ્છેદ । વિ+છિદ્+અ । છિદ્ છેદને ।

ગા૦ ૩૭૩-ગામોક્કસિય-ગામોક્કસિય-નામોત્કર્ષિત-નામ્ના ઉત્કર્ષિતમ્-નામો-
 ત્કર્ષિતમ્-નામ વડે જે ઉત્કર્ષ સાથે સૂચવેલ હોય તે. નામ+ઉત્કર્ષિત । ઉત્+
 કર્ષ+ઇત । કૃષ્ વિલેખને ।

ગિજ્જ-ગિજ્જ-નિદ્રય-નિદ્રામ્ અર્હીતિ ઇતિ નિદ્રયમ્-જે નિદ્રાને યોગ્ય હોય
 તે. મરાઠી ગિજળે-જાંધવું.

ગુવન્ન-ગુવન્ન-નિમગ્ન । નિમગ્ન ૮।૧।૧૪। નિ+મરજ્+ત=મરજ્ શુદ્ધૌ ।
 ગિહ-ગિહ-નેષ્ટ । ન+ષ્ટ-જે પ્રિય ન લાગે તે નેષ્ટ.

નેઙ્ઘ-ન+ઈઙ્ઘ-જે સ્તુતિ યોગ્ય ન હોય તે. ઈઙ્ઘ+ય । ઈઙ્ઘ સ્તુતૌ ।

ગિગ્ગા-ગિગ્ગા-નિક્કા । નિશ્+ (નિશા) કા=નિક્કા નિશ્-રાત્રી. શબ્દરત્નાકર-
 નિશા શબ્દ હુળદરનો વાચક છે. “નિશાખ્યા કાઞ્ચની”-હૈ૦નિ૦
 શૈ૦, અમર૦ ક્ષીર૦, અભિ૦ ચિં૦, “નિશા રાત્રી હરિદ્રાયામ્”
 અને૦ સં૦, વિશ્વપ્રકાશ ।

ગિહસ-ગિહસ-નિકષ । નિકષ-૮।૧।૧૮૬ ।

ગા૦ ૩૭૪-ગિહુણ-ગિહુણ-નિધુવન । નિ+ધૂ+અન । ધૂ વિધૂનને ।
ગિહુઆ-ગિહુઆ-નિધૃતા । અથવા નિમૃતા ।
નિધૃતા ।

ગિજ્ઞર-ગિજ્ઞર-નિજ્ઞર । નિર્+જ્ઞર । જ્ઞ+અ । જ્ઞ જરસિ ।
ગિવહ-ગિવહ-નિવહ । નિ+વહ । વહ+અ । વહ પ્રાપ્તિ ।
ગિયાહિ-ગિયાહિ-નિકૃતિ । નિ+કૃતિ । કૃ+તિ । કૃ કરણે ।

ગિહૂય-ગિહૂય-નિધૂત । નિ+ધૂત । ધૂ+ત । ધૂ કમ્પને । “મૈથુનં નિધુવનં
રતમ્”-અમર૦ ક્ષીર૦, અભિ૦ ચિં૦ ।

ગા૦ ૩૭૫-ગિઝક-ગિઝક-નિબુક । નિ+ બુક । બુક્+અ । બુક્ ભાષણે ।
નિર્ગતઃ બુકઃ યસ્ય સઃ-જેનું ભાષણુ અંધ છે તે.

નિમૂક । નિરન્તરં મૂકઃ=નિમૂકઃ-જે નિરંતર મૂક હોય તે. નિ+મૂક ।

ગિરૂલી-ગિરૂલી-નીરૂલ-નીરે ભવં નોરૂલમ્-નીર-પાણી-માં થનારું. નોર+
ઉલ્લ । ઉલ્લ ‘ભવ’ અર્થને પ્રત્યય છે. ૮।૨।૧૬૩ ।

ગિહન-ગિહન-નિધન । નિધન-અંત અથવા કાઠો. “નિધનં સ્યાત્ કુલે
નાશે ।” વિશ્વપ્રકાશ તથા “નિધનં કુલ-નાશયોઃ” અને૦ સં૦ ।

અનેકા૦ સં૦ તથા વિશ્વપ્રકાશમાં ‘નિધન’ શબ્દ કુલ અર્થમાં છે ત્યારે
અહીં દેશીશબ્દસંગ્રહમાં કૂલ અર્થ આપ્યો છે. આ રીતે કુલ અને કૂલ પદના
નિર્દેશથી અર્થ અંગે કાંઈ ગરબડ થઈ જણાય છે. એટલે કાં તે કોશોમાં
કુલ ને અહીં કૂલ હોવું જોઈએ. કોશોમાં જ્યાં જ્યાં કુલ ના પર્યાય
શબ્દો આપેલા છે ત્યાં ક્યાંય ‘નિધન’ શબ્દ આપેલ નથી એથી એમ
કલ્પના થાય છે કે, ઉપર જણાવેલ અને અનેકાર્થક કોશોમાં કુલ ને
સ્થાને કૂલ હોય અને સંભવ છે કે છાપભૂલ થઈ હોય

ગિગઢ-નિગઢ-નિગાઢ ।

નિદાઘ કે નિદાઘ

ગિસુય-ગિસુય-નિશ્ચુત ।

ગિસામિય-નિસામિય-નિશામિત ।

ગા૦ ૩૭૬-ગિયલ-ગિયલ-નિગદ । નિતરાં ગદતિ इति નિગદમ્-જે સતત
અવાજ ક્યાં કરે તે નિગદ. નિ+ગદ્+અ । ગદ્ વ્યક્તાયાં વાચિ ।

નિગઢ-નિ+ગઢ્ । ગઢ્+અ । ગઢ્ સેચને ।

णिरिय-णिरिय-निऋत । नि+इवण अथवा निरंतर ऋत-सत्य निऋत-
 डोर्ध्वं नतनी विशेषता विनातुं-नयुं-इवण-सत्य-अेकलुं सत्य.

निरिच । नि+विनातुं, रिच्-संपर्क. निरिच-संपर्क विनातुं अेकलुं.

नि+रिच्+अ । रिच् संपर्चने च ।

णिकखुड-णिकखुड-निष्कूट । निर+कूट । निश्चल कूट निष्कूट-अने०
 सं०, विश्वप्रकाश ।

णिन्वेढ-णिन्वेढ-निर्वेष्ट । वेष्टनं वेष्टः । निर्गतो वेष्टो यस्य सः ळे कथुं
 वींतेतो नथी-पडेरेतो नथी ते निर्वेष्ट. निर+वेष्ट+अ । वेष्ट वेष्टने ।

णिन्वढ-णिन्वढ-निष्पट-निष्पड-निर्गतः पटः यस्य सः निष्पटः-कपडा
 विनातो. ।

णिन्वत्थ-निर्वस्त्र । निर्गतं वस्त्रं यस्य सः-ळेतुं वस्त्र नीकणी गयुं छे
 ते-वस्त्र वभरतो.

णिज्जूह-णिज्जूह-निर्यूह । निर+यूह+अ । “निर्यूहः सौधादिकाष्टनिर्गमः”
 (७३५० प६३)-भक्षान वजेरेना कथतुं अहार नीकणवुं-नेतुं-ळेनाथी
 वरसाधतुं पाष्ठी यूवे-पडे. निर्वीति निर्याति च निर्यूहः-निर+यु+ऊह ।
 निर+या+ऊह । यूहिः लौकिको धातुर्वा । “निर्यूहः बहिर्निसृतं दाह”-
 अभ२० क्षी१० ।

गा० ३७७-णियार-णियार-निकार । “निकारस्तु पराभवे”-अभि० थिं०,
 अने० सं०, विश्वप्रकाश निक्रियन्ते-तिरस्क्रीयन्ते शत्रवः अस्मिन् स निकारः-
 शत्रुभ्योतो ळेभां तिरस्कार थाय ते निकार. नि+कृ+अ । कृ करणे ।

णिन्वूढ-णिन्वूढ-निर्व्यूढ । निर+वि+ऊढ ।

णिकड-णिकड-निकृत । नि+कृत । अथवा निर+कृत-निष्कृत

णिष्फेस-णिष्फेस-निष्पेष । निर+पेष ।

गा० ३७८-णिराद-णिराद-निरर्द । निर+अर्द । अर्द+अ । अर्द हिंसायाम् ।

णिरुत्त-णिरुत्त-निरुक्त । निर+उक्त । वच्+त । वच् भाषणे ।

णिरिक-णिरिक-निरिद्ध । निर+इद्ध । इद्ध+अ । इद्ध गतौ ।

णिसत्त-णिसत्त-निषक्त । नि+षक्त । सज्+त । सज् संगे ।

णिमेल-णिमेल-निमेल । नि+मिल । मिल्+अ । मिल् श्लेषणे ।

गा० ३७९-णिल्लंक-णिल्लंक-निल्लङ्ग । निर+लङ्ग । लङ्ग+अ । लङ्ग गतौ ।

निल्लङ्गति यास्मिन्-ळेभां डोर्ध्वं वस्तु नय-प्रवेश करे-भाय डे सभाय
 ते निल्लङ्ग.

णिलंक-णिलंक-निलङ्ग । ळेभां डोर्ध्वं वस्तु निरंतर भाय डे सभाय.

णिज्जोमि-णिज्जोमि-निर्योमि । निर+यु+मि (उष्+० ६८७) यु मिश्रणे ।

णोमि-णोमि-णोमि । नु+मि (उष्+० ६८७) नु स्तुतौ ।

णिरंगी-णिरंगी-णिरङ्गी । “निरङ्गीछन्नवदना” ।

णीरंगी-णीरंगी-नीरङ्गी ।

णिप्पट्ट-णिप्पट्ट-निस्पष्ट । नि+स्पष्ट । नि+स्पश्+त ४।४।७४।

स्पश् ग्रहण-स्लेषणयोः ।

गा० ३८०-णिम्मंसु-णिम्मंसु-निःश्मश्च । निर+श्मश्च । श्मश्च-दाढी भुञ्-ञे
दाढी भुञ् वगरतो होय ते.-८।१।२६।

णिब्भुग-णिब्भुग-निर्भुग्न । निर+भुग्न । भुज्+त । भुज् कौटिल्ये ।

णिक्खय-णिक्खय-निःक्षत् । निर+क्षत् । क्षण्+त । क्षण् हिंसायाम् ।

निर् } निरंतर । निर+खन्+त । नि+खन्+त । खन् विदारणे
नि }

णिव्वित्त-णिव्वित्त-निर्वृत्त । निर+वृत्त । वृत्+त । वृत् वर्तने ।

णिस्संक-णिस्संक-निःशङ्क । निर+शङ्क । शङ्क+अ । शङ्क शङ्कयाम् ।

गा० ३८१-णिज्जोअ-णिज्जोअ-निर्योग-निरंतर योग । निर+योग । युज्+अ ।
युज् योगे ।

णियत्थ-णियत्थ-निवस्त । नि+वस्+त । वस् आच्छादने ।

णिक्कज्ज-णिक्कज्ज-निष्कार्य । निर+कार्य । कृ+य । कृ करणे । निष्कार्य-
कामकाण् वगरतो अयं अथवा निरंतर अभयी अभयी क्रिया
करोते-अयं

णिव्वाण-णिव्वाण-णिव्वार । णिव्वर+अ । णिव्वर दुःखकथने ८।४।३।

णिव्वूह-णिव्वूह-निर्व्यूह । निर+वि+ऊह । व्यूह वगरतो।

णिव्वूढ-णिव्वूढ-निर्व्यूढ । निर+वि+ऊढ ।

गा० ३८२-णिम्मय-णिम्मय-निर्मत । निर+मत । मन्+त । मन् ज्ञाने ।

णिग्घट्ट-णिग्घट्ट-निर्घृष्ट । निर+घृष्ट । घृष्+त । घृष् संघर्षे ।

णिज्जाय-णिज्जाय-निर्यात । निर+यात । या+त । या गतौ ।

निर्जात । निर+जात । जन्+त । जन् प्रादुर्भावे ।

णिवाय-णिवाय-निर्वात । निर+वात । वा गति-गन्धनयोः ।

णिव्विट्ठ-णिव्विट्ठ-निर्विष्ट । निर+विष्ट । विश्+त । विश् प्रवेशने ।

णिब्भग्ग-णिब्भग्ग-निभाग । निभ+अग-तेभां अेकसरभां अग-वृक्षो-छे
ते निभाग.

- गा० ३८३-गिंसाय-गिंसाय-निःस्वाप । निरन्तरं स्वापः निःस्वापः-निरन्तरं सूषुं-
 डाधुं-निर्+स्वप्+अ । स्वप् शये ।
 गिम्मंसा-गिम्मंसा-निर्मांसा । नैवेद्यरूपेण निरन्तरं मांसं यस्याः सा निर्मांसा-
 नेनी व्याजण नैवेद्यरूपे निरन्तरं मांसं ह्येते निर्मांसा. निर्+
 मांस+आ ।
- गिद्धम्म-गिद्धम्म-निर्धर्म । निरन्तरं धर्मः यस्य स निर्धर्मः-निर्+धर्म+आ ।
 गिदिणि-गिदिणि-निन्दनी ।
 गियागिया-गियागिया-निदानिका । नि+दा+अन+इका । दा लवने ।
- गा० ३८४-गिण्णाला-गिण्णाला-निम्नाला । निम्नम् अलति निम्नाला । निम्न+अल्+
 अ+आ । अल् भूषणादौ ।
 णोलच्छा-णोलच्छा-नवलक्ष्या ।
 नवलिप्सा ।
 णोलइआ-णोलइआ-नवलगिता ।
 नवलतिका ।
 गिग्गिण्ण-गिग्गिण्ण-निर्गीर्ण ।
 गिल्लसिय-गिल्लसिय-निर्लसित ।
 गिसुद्ध-गिसुद्ध-निशुद्ध ।
- गा० ३८५-गिज्जाअ-गिज्जाअ-निर्घ्यात ।
 गिच्छुण्ड-गिच्छुण्ड-निश्छुण्ट । निरन्तरं छुण्टयति-छिनत्ति यः सः-ने निरन्तरं
 छेद्यं करे ते. निर्+छुण्ट्+अ । छुण्ट् छेदने ।
 गिराह-गिराह-निराह-निरन्तरम् आहन्ति निराहः-ने निरन्तरं हृष्या करे
 ते निराह. निर्+आ+हन्+अ । हन् हिंसा-गतयोः ।
 गिग्घोर-गिग्घोर-निर्घोर । निरन्तरं घोरः भयंकरः ।
 गिण्फरिस-गिण्फरिस-निष्परुषः । निरन्तरं परुषः कठोरः ।
 गिद्धंघस-गिद्धंघस-निर्दन्ध्वंस । निरन्तरं ध्वंसते निर्दन्ध्वंस-निरन्तरं ध्वंस
 करन्तारो. निर्+ध्वंस्-दन्ध्वंसू+अ । ध्वंसू अवस्यन्दने ।
 गिण्वेरिस-गिण्वेरिस-निर्वैरिस । निरन्तरं वैरिभावेन स्थिति-छिनत्ति-निर्+
 वैरि+सा-अ । सो छेदने ।
 निर्वैरीश-निरन्तरो वैरी निर्वैरी-निर्वैरिणाम् ईशः=निर्वैरीशः-मे।टी लयानक
 वैरी. निर्+वैरि+ईश ।

णिमेण-णिमेण-निमेन । नमन्ति जना यस्मिन् तत्-निमेनम्-नेभां वेडा।
नभ्र रडे ते निमेन. नम्+एन (पृथो०) नम् प्रहृत्वे ।

गा० ३८६-णिद्धम-णिद्धम-निर्धाम । निद्-निरन्तरम् ।
णिद्धय-णिद्धय-निर्धृत ।

स्निग्धक ।

णिद्धमाय-णिद्धमाय-निर्धामक ।

णिअरिअ-णिअरिअ-निकरित ।

णिअंधण-णिअंधण-निबन्धन ।

णिअंसण-णिअंसण-निवसन । -८।१।२६।

गा० ३८७-णिद्धमण-णिद्धमण-निर्धमन ।

णिअकल-णिअकल-निचक्रल । नि+चक्र+ल । ने निरंतर गोल ढाय ते.

णिव्वमिअ-णिव्वमिअ-निर्वमित । सारी रीते भोगवाने पछी निरंतर
वभी नापेलुं-छोडी दीधेलुं.

णिव्वहण-णिव्वहण-निर्वहण ।

गा० ३८८-णिकखुरिअ-णिकखुरिअ-निक्षुरित । नि+क्षुर्+इत । क्षुर् विलेखने ।

णित्तिरिडी-णित्तिरिडी-नित्यरीति । नित्य+रीति ।

णिवच्छण-णिवच्छण-निवक्षण । नि+वक्षण । वक्ष्+अन । वक्ष् रोषे ।

निमक्षण । नि+मक्षण । मक्ष्+अन । मक्ष् संघाते । (पृथो०)

णैवच्छण-

णैवच्छणय-णैवच्छणय-निवक्षणक । निवक्षण+क ।

णिस्सरिअ-णिस्सरिअ-निस्तृत । निर+स्तृत । स्तृत । स्तृ गतौ ।

गा० ३८९-णिट्ठुहिअ-णिट्ठुहिअ-निष्ठयूत । नि+ष्ठयूत । ष्टिवू+इत । ष्टिव् निरसने ।

निस्तुभित-निम्+तुभित । तुम्+इत । तुम् हिंसायाम् ।

निष्टुमित । नि+स्तुभित । स्तुम्+इत । स्तुम् स्तम्भे ।

णिकखसरिअ-णिकखसरिअ-निष्कसृत । निष्काः सृताः-गताः-यस्य सः-

नेना निष्क-पैसा । सरी गया छे-आह्या गया छे ते निष्कसृत. निष्क+सृत ।

निष्क-निसु+काम् । निःशेषेण काम्यते-सर्व प्रकारे नेनी कामना-

च्छा-कराय ते निष्क.-अभर० क्षी१०, ।

निसद् (उत्था० २६) । निषीदति मनो यत्र-नेना उपर लक्षणे भन
भेसे ते निष्क-अभि० थि० ।

णिरुवक्किय-णिरुवक्किय-निरुपकृत । निर+उप+कृत । कृत । कृ करणे ।

निर्गतम् उपकृतम् निरुपकृतम् ।

णित्तिरिडिअ-णित्तिरिडिअ-निस्त्रुटित । निस्+त्रुटित । त्रुट्+इत् । त्रुट् छेदने ।
निस्-निरन्तरम् ।

निस्तीरितक । निस्+तीरित+क । तीर्+इत् । तीर् कर्मसमाप्तौ ।

णीसार-णीसार-नीशार । नि+शार । शृ+अ । शृ हिंसायाम् । नीशारः
प्रावरणम्-५।३।२०।

नीषाद् । नि+षाद् । निषीदन्ति जना यस्मिन्-येभां वेडाडे। वेभा थधने
येसे ते नीषाद्. नि+सद्+अ । सद् गत्यादिषु ।

गा० ३९०-णीसंपाय-णीसंपाय-निस्संपात । निस्+संपात । पत्+अ । पत्
गतौ । निर्गतः संपातः यस्मात् निस्संपातम् ।

णीहरिअ-णीहरिअ-निह्वादित । नि+ह्वादित । हृद्+इत् । हृद् शब्दे ।
“निह्वादः ध्वनिः”-अभ२०, अलि० यि० ।

णीसीमिअ-णीसीमिअ-निस्सीमित । निस्+सीमित । सीमातो निर्गतः-
६६भांथी नीकणी भयेवे। निस्+सीमा+इत् ।

णीलकंठी-णीलकंठी-नीलकण्ठी । “नीलः बाणः”-६० नि० शे० ।

गा० ३९१-णीसणिआ-णीसणिआ-निश्रेणिका । नि+श्रेणि+का ।

णीसणी-णीसणी-निश्रेणि । “निश्रेणिः अधिरोहिणी”-अभ२०, अलि०
यि०, ६६भांथी ग० वृ० । “निश्रयति भित्तिम्, नियता श्रेणिः सोपान-
पङ्क्तिर्त्वा अत्र निश्रेणिः”-अभ२० क्षी२०, “निश्रयति भित्तिम् नि-
श्रेणिः” (७७।० ६३४) । नियोजिता श्रेणिः सोपानपङ्क्तिः अत्र इति
वा”-अलि० यि० वृ० ।

णीआरण-णीआरण-निवारण । नि+वारण ।

णूला-णूला-नवलता । “शिखा शाखा लताः समाः”-अभ२०, अलि० यि० ।
णेडाली-णेडाली-ललाटिका । ललाट+इक । ललाटे भवा ललाटिका । लला-
टिका ललाटमण्डनम् ६।३।१४१। अभ२०, अलि० यि०, ललाटम्-
णिडालं ८।१।४७ तथा ८।१।२५७ तथा ८।२।१२३ ।

गा० ३९२ णेउड्डु-णेउड्डु-निस्त्रोट्य । णे भाव तूटे नही-छेदाय नही-ते
निस्त्रोट्य । निर्+त्रुट्+य । त्रुट् छेदने ।

णेलिच्छी-णेलिच्छी-नीरेक्षी-नीर+ईक्षी-नीरं या ईक्षते सा-णे पाण्डुनि
णुये ते. ईक्ष+इ । ईक्ष प्रेक्षणे ।

णेशर-णेशर-नैशहर । नैश हरति यः सः-णे निशाना-शतना-अधकारने
हरे ते नैशहर. नैश+हर । हृ+अ । हृ हरणे ।

નેસત્થિ-નેસત્થિ-નિષત્થ-નિષદ્ધાસ્થ | નિષત્+સ્થ | “આપ્ણઃ તુ નિષદ્ધા-
યામ્” અમર૦, અલિ૦ ચિ૦ | નિષોદતિ આપ્ણે તિષ્ઠતિ યઃ સઃ
નિષત્થઃ | નિષત્-દુકાન કે દુકાનનું થકું-તેમાં એસનાર તે નિષત્થ-
નિષત્ અને નિષદ્ધા એ બંને પર્યાય શબ્દો છે. નિષત્+સ્થા+અ |
નેલચ્છ-નેલચ્છ-નિર્લાચ્છય | લાંછય એટલે લાંછન-ચિહ્ન. જેને ચિહ્ન-
પુરુષચિહ્ન-વચરનો કરેલ હોય-અસી કરેલો હોય તે નિર્લાંછય. નિર્+
લાચ્છય | લાચ્છ+ય | લાચ્છ લક્ષણે | નિર્-નિર્ગતમ્ |

ગા૦ ૩૧૩-નેદુરિયા-નેદુરિયા-નિર્દારિકા | દર-ભય. જ્યાં ભય નથી તે નિર્દારિકા
નિર્+દર્+દ્ર+કા |

નિર્દારિકા | નિરન્તર દારિકા યત્ર સઃ અથવા નિર્ગતા દારિકા યસ્માત્ સઃ-
જેમાં નિરન્તર છોકરીઓ-દીકરીઓ-હોય તે ઉત્સવ અથવા જેમાં છોકરીઓ
ન હોય તે ઉત્સવ. દારકઃ સૂતઃ અભિધાન૦ | દારકનું સ્ત્રીલિંગી ૫૬
દારિકા-છોકરી-પુત્રી |

ગંદ-ગંદ-નન્દા | “નન્દા સંપદિ અલિચ્ચરે”-અને૦ સં૦, વિશ્વપ્રકાશ |

ગા૦ ૩૧૪-ગન્ક-ગન્ક-નન્ક | “નન્કં નાસામ્પદારુણોઃ”-અને૦ સં૦, વિશ્વપ્રકાશ,
અલિ૦ ચિ૦ |

ગણ્ણ-ગણ્ણ-નગ્ણ-૮।૨।૭૧ જેમ ઉદ્દિગ્ણ-ઉદ્દિગ્ણ તેમ નગ્ણ-ગણ્ણ | નાડર્ણસુ-
નાસ્તિ અર્ણઃ યસ્મિન્ સ નાર્ણાઃ-જેમાં પાણી ઓછું છે તે કૂવો.
અહીં ન અદ્ય અર્થમાં છે.

ગલ્લય-ગલ્લય-નલ્લદ | -અને૦ સં૦, વિશ્વપ્રકાશ |

ગા૦ ૩૧૫-ગઙ્ગુલ-ગઙ્ગુલ-નર્દલ | નર્દ-અવાજ. નર્દ લાતિ હતિ-જે અવાજને
અહણુ કરે તે નર્દલ. નર્દ+લ | લા+અ | લા આદાને |

ગર્દ્ધંબવય-ગર્દ્ધંબવય-નધર્મવચસ્-ધર્મનું વચન નહીં-નિંદા-ન+ધર્મ+વચસ્ |
સ્તિગધામ્લવચસ્-સ્તેહવાળું ખાટું વચન-ખાટું મીઠું વચન-
અધૃષ્ટા.

ગાઝ્ઙુ-ગાઝ્ઙુ-નાઝ્ઙુટય | ન+આઝ્ઙુચ્ય-તૂટે નહીં તેવો સહભાવ.

ગિન્ષ્વ-ગિન્ષ્વ-નિષ્ક | “નિષ્કઃ હેમનિ”-અને૦ સં૦ | (ઉણા૦ ૨૬)

નિષ્ક-નિષ્કાશયતે इति નિષ્કઃ-જેને કાઠી મુકવામાં આવે તે એર.

નિષ્કાશ+અ (હ)-નિષ્ક | નિષ્કાશ-નીકાળી દેવું-કાઠી મુકવું.

ગા૦ ૩૧૬-ગિન્વ-ગિન્વ-નીન્વ | નીન્વ અથવા નીન્વ+ર (ઉણા૦ ૩૯૬)નીયતે
નયતિ વા નીન્વમ્ | ની પ્રાપ્ણે | નીવ્યતે નીવતિ વા નીન્વમ્ | ની સ્થૌલ્યે વ્ |

णियय-णियय-नियत । नि+यम्+त । यम् उपरमे ।

निपक । निप+क । “निपो घटः”-अभ२० । निपिबन्ति अस्माद् इति निपः-अभ२० क्षी१०-जेभांथी लोको पाष्ठी पीथे ते निप । नि+प्+अ । पा पाने ।

णिषिद्ध-णिषिद्ध-निषिष्ट । नि+विश्र+त । विश्र प्रवेशे ।

गा० ३९७-णिहाअ-णिहाअ-निघात । यथा संघातः तथा निघातः अपि समूहे-जेभ संघात शब्द समूहवाचक छे तेभ निघात शब्द पशु समूहवाचक छे तथा तापवाचक पशु छे, ढलुनारो-दुःख आपनार ते निघात.

णिरघ-णिरघ-निरर्घ ।

णिरक-णिरक-निरक । निरक-निर्+निर्+तर अक दुःख तथा पाप, जेभां निरंतर पाप के दुःख छे ते योर. निर्+अक ।

णिष्पिच्छ-णिष्पिच्छ-निष्पिच्छ ।

गा० ३९८-णिराअ-णिराअ-निराप । निराग के नीराग । निराय । निराज । णिट्टक-णिट्टक-निष्टक ।

णिहुअ-णिहुअ-निधूत के निधूत । निधूत-सुरत. निभूत-शांत-भौन.

गा० ३९९-णिञ्चलिय-णिञ्चलिय-निर्वलित ।

णिउक्कण-णिउक्कण-निबुक्कण । नि+बुक्कण । बुक्क+अन । बुक्क भाषणे । निरन्तरं बुक्कति इति निबुक्कणः-जे निरंतरं काका कर्था करे ते निधुक्कण-कागडो, निरंतरं लसवानी जेभ जे निरंतरं गुं गुं कर्था करे ते निधुक्कण-मुंगो । निर्+बुक्कण । बुक्क+अन । बुक्क भाषणे । निर्गतं बुक्कणं भाषणं यस्य सः-जेतुं लाषण्य अंध थयेल छे ते, निबुक्कण-मुक्क-मुंगो.

णिहेलण-णिहेलण-निकेतन-पृषो० ।

निहेलन । नि+हेलन-निहिलन्ति जना, अस्मिन् तत् निहेलनम्-जेभां लोको रभतो रभे-डावडाव करे ते निहेलन-धर. नि+हिल्+अन । हिल् हावकरणे ।

निखेलन । नि+खेलन । नि-निरन्तरं खेलन्ति क्रीडन्ति जना अस्मिन्-जेभां लोको निरंतरं क्रीडा कर्था करे ते निखेलन-जधन. नि+खेल्+अन । खेल् चलने ।

—तकारादि—

गा० ४००-तम्पा { -तम्पा { -तम्पा { ताम्यति वत्सम् आकाङ्क्षति इति तम्पा अथवा
तैवा { -तैवा { -तम्वा { दुग्धार्थिभिः या ताम्यते सा तम्पा-जे पौताना

વાહડાને ઇચ્છે વા દૂધની ઇચ્છા શાખનારાઓ જેને ઇચ્છે તે તમ્પા.
તમ્+પા । (ઉણા૦ ૩૦૦) । તમ્ આકાઙ્ઘાયામ્ । તમ્પા-તમ્વા-રા૩।૧૦૫।
તંટ-તંટ-તટ-તચ્યતે इति तटम् । तट्+अ । तट् उच्छ्राये । (पृषे।०)

तन्त्र ।

તમ્ગા-તમ્ગા-તર્ક । કૃત્યતે યઃ સ કર્તઃ-જે કંતાય-છેદાય-તે કર્ત-તર્ક.
કૃત્+અ (ઉણા૦ ૭૨૩) । કૃત્ છેદને । કર્તુ શબ્દમાં ત અને કનો
વિપર્યય થઈ ગયેલો છે તેથી 'તર્કુ' શબ્દ સધાય છે. નિરુક્તકાર
આ માટે 'તર્કુ-ત્રાક' ("તર્કુઃ કર્તનસાધનમ્" અભિ૦ ચિ૦) શબ્દનું
ઉદાહરણુ યતાવે છે. કર્તુ શબ્દને ઊલટાવવાથી તર્કુ શબ્દ સધાય
છે. કૃત્ ઉપરથી કર્તુ-તર્કુ. નિરુક્તકાર કહે છે કે-"આચ્રન્તવિપર્યયો
મવતિ તર્કુ इति" તિઘ્ન્ટુમાધ્ય, અધ્યાય ૨, લંક ૨, ૧૩-૧
વેંકટેશ્વર પ્રેસ. તર્કુ શબ્દની પેઠે કર્ત શબ્દમાં પણ વર્ણુને
વિપર્યય કહીને તર્ક-તમ્ગા-શબ્દ નિપજાવી શકાય છે.

तण-तण-तृण ।

तट्टी-तट्टी-तट्टिका ।

तटी ।

तम-तम-तम ।

तवणी-तवणी-तपनी ।

ગા૦ ૪૦૧-તમણ-તમણ-તેમની-"તેમનં ચુલ્લિકાન્તરે"-વિશ્વપ્રકાશ ।

तहरी-तहरी-तहरी । तृह्+अर+इं (उण्।० ४०३) तृह् हिंसायाम् ।

ત્રપાહરી-ત્રપાં. હરતિ-લાજ-શરમને હરી લેનાર. ત્રપા+હરી । પૃષે।૦ ।

तवअ-तवअ-तपक । तप+क । तपति इति तप-क-तपक-जे तपी ज्ञय-
उतावणे थर्छ ज्ञय ते तपक.

तसिअ-तसिअ-तसित । तस्+इत् । तस् उपक्षये ।

तल्लड-तल्लड-तल्पक । तल्प+क ।

तण्णाय-तण्णाय-तन्वाप । तनवः आपः यस्मिन् तत्-जेभां थोडुं पाण्णी-
भेज्-छे ते त-न्वाप. तनु+आप ।

ગા૦ ૪૦૨-તર્ચ્છિહ-તર્ચ્છિહ-તક્ષિન્દ । તક્ષતિ તનૂકરોતિ યઃ સઃ-તક્ષિન્દઃ-જે
ખીજને ખીવરાધીને છોલી નાખે-પાતળા કરે-તે તક્ષિન્દ તક્ષ+ઇન્દ । તક્ષ
તનૂકરણે । જેમ અલિન્દ (ઉણા૦ ૨૪૬) થાય છે તેમ તક્ષિન્દ ।

तलार-तलार-तलवर । तले ग्रामतले नगरतले वा वरः-तलवरः-ये गाम-
तणभां के नगरतणभां सत्तानी अपेक्षाये वर-उत्तम-होय ते तलवर.
तल+वर ।

तत्तिल्ल-तत्तिल्ल-तत्त्तिल्ल । तत्+इल्ल ।

तल्लिच्छ-तल्लिच्छ-तल्लिप्स । तत्+लिप्स । तत् लिप्सते इति-तल्लिप्स-
तेने भेणववानी धञ्छावाणे-तल्लिप्स ।

तल्लक्ष्य-तत् लक्ष्यं यस्य इति तल्लक्ष्यः-ते न् नेनुं लक्ष्य छे ते
तल्लक्ष्य. तत्+लक्ष्य । पृषे।० ।

तणोसी-तणोसी-तृणविसर । तृणानां विसरः समूहः तृणविसरः-पृषे।० तृणोने
समूह ते तृणविसर.

तृणराशि । तृण+राशि (पृषे।०)

गा० ४०३-तरस-तरस-तरस । तरस् अेटले वेग अथवा अण. अणनुं ने
कारणु होय ते तरस. तरस्+अ । ७।२।४६। (पृषे।०) “मांसं.....तरस-
आमिषे”-अभर०, अलि० यि० । तरः बलम् अस्ति अस्य तरसम्”
“तरन्ति कार्श्यं वा”-नेने लीघे अण भणे छे अथवा ने वडे दुष्कृताने
दूर करी शक्य ते तरस.-अभर० क्षीर०, अलि० यि० वृ० ।

तंबेहि-तंबेहि-ताम्रेहि । “शेफालिकायां रक्तवृन्ता”-डै० नि० शे०, ताम्रे
रक्तवर्णे ईहिः यस्याः सा ताम्रेहिः । शेफालिकाने राता डीटियावाणी
कडेवाभां आवेल छे अथी तंबेहि शब्दने अे अर्थ अनुकूल छे.
ताम्र-तंब-८।२।५६।

तंबटकारी-तंबटकारी-ताम्रतर्कारी । ”

तक्कणा-तक्कणा-तर्कणा । “तर्को वितर्के काङ्कायाम्”-अने०सं०, वि० प्र०
तंतडि-तंतडि-तिन्तिडीक । “तिन्तिडीकं तु चुक्रम्”-अभर०, अलि० यि०
शाक-दाणभां नाप्पवानो भाटो पदार्थ. “अम्लिका तु तिन्तिडी”
अभर०, अलि० यि० । तिन्तिडी-आंअली. “करम्भो दधिसक्तवः”-अलि०
यि० इहीं छाटेल साथेवा-सत्त. करंअ भाटो होवाथी तेनुं नाम देश्यभां
तंतडि के तोंतडिया प्रथमित्थेय होय

तोंतडी { -तोंतडी-तिन्तिडी ।

तोंताडिया { -तोंताडिया-तिन्तिडीक । -णुअे उपरने शब्द. “तिन्तिडिशैलजं
तिन्तिडीकम्”-अभर० क्षीर०, अलि० यि० वृ०-तिंतिडि नामना
पहाडभां थनारुं ते तिंतिडीक. अथवा “तिम्यति आद्रोभवति”-अभर०

क्षीर०, अलि० शि० वृ०-जेतुं नाम सांख्यीने भेदां लीतुं थाय
-भेदां पाणी आवे ते तिंतिडीक.

गा० ४०४-तंबिरा-तंबिरा-ताम्रा । ८।२।५६।

तंबिरत्ती-तंबिरत्ती-ताम्ररक्ति । ताम्रवत् रक्तिः-रक्तता-तांया जेवी लाव,
तरवट्ट-तरवट्ट-तरुवर्त । तरुषु वर्तते यः सः तरुवर्तः-जे सवर् वृक्षोभां
वरताई आवे ते तरुवर्त, तरुवर्त+अ । वृत् वर्तने ।

तडवडा-तडवडा-तडवडा-‘तड’ इति वदति तडवदा-तडवडा-पृषो० अथवा
तडवड इति शब्दः यस्या अस्ति सा तडवडा-तडवड जेवा अवाज्-
वाणी-जेवा अवाज् इरनारी तडवडा।

गा० ४०५-तंबकिमि-तंबकिमि-ताम्रकृमि । तांया जेवा लावरभने। कीडा।

तणसोल्लि-तणसोल्लि-तृणशूल्य । “तृणशूल्यं तु मल्लिका”-अभ० ।
हैभनि० शे० । “तृणशूले गुल्मे साधु इति तृणशूल्यम्”-अभ० क्षीर०
हैभ० नि० शे० ।

तत्तुडिल्ल-तत्तुडिल्ल-तृप्त+ड-इल्ल । (पृषो०)

तणरासि-तणरासि-तृणराशि ।

गा० ४०६-तलफल-तलफल-तलफल ।

तालहल-तालहल-तालफल ।

तडमड-तडमड-तलमल । तलमलति क्षुभ्यति तलमल । तलमल क्षोभे सौत्र०
हिंदी तिलमिलाना ।

तंतुक्खोडि-तंतुक्खोडि-तन्तुखोडि । तन्तवः यत्र खोड्यन्ते सा तन्तुखोडिः-
जेनी उपर तांतण्ण्यो भोडाय-वीटाय-ते तंतुभोडी, वणुकरतुं जेक
उपकरथु, तन्तु+खोडि । खोड्+इ । खोड् प्रतीघाते गतौ च ।

तरियव्व-तरियव्व-तरीतव्य । तृ+ईतव्य । तृ प्लवन-तरणयोः ।

तणवरंडि-तणवरंडि-तृणवरण्डि । तृणानां वरणडी-तृणवरणडी-तृणोनी वंडी-
धासनी वंडी, तृण+वरणडी ।

तरणवरण्डि-तरवा भाटेनी-वंडी-त्रापे।

गा० ४०७-तद्विअस-तद्विअस-तद्विअस

तद्विअसिअ-तद्विअसिअ-तद्विअसक अथवा तद्वैवसिक ।

तद्विअह-तद्विअह-तद्विअस ।

तहल्लिया-तहल्लिया-नहिल्लिका । नह बन्धने । ज्यां गाथेने आंधवानुं
दोरकुं छे ते-ज्यां गाथे आंधाय छे ते नहिल्लिया । नह+इल्ल+का ।

“સંદાનની ગોશાલા” અભિ० ચિ० । ફલ્લ અને ક સ્વાર્થમાં છે. અહીં ન અને ત સરખા વંચાયા હાગે છે. અથવા નહિલ્લિકા-તહિલ્લિકા (પૃષ્ઠો) ।

તદ્વિચય-તદ્વિચય-નર્તિતચય । ન અને ત સરખા વંચાવાથી નર્તિત કે નર્તિત ને અહલે તદ્વિચ વંચાયું હોય.

નર્તિતચય । નટ્ નૃત્તૌ ।

તર્દિતચય-તર્દ+ઇત=તર્દિત+ચય-તર્દ હિંસાયામ્

તલયાગત્તિ-તલયાગત્તિ-તલયાગર્ત । તલ-ભૂતલ ઉપરનો આગર્ત-ખાડો. તલક+આગર્ત ।

તલજાગર્ત । તલ ઉપર થયેલો આગર્ત-ખાડો. તલ-ભૂતલ-ખોતલ. તલજ+આગર્ત ।

ગા० ૪૦૮-તટ્ફણિય-તટ્ફણિય-તટ્સ્ફરિત । તટ્+સ્ફરિત । તટ્ (ઉચ્ચા० ૮૮૩) અનુકરણરૂપ શબ્દ છે. સ્ફર+ઇત-સ્ફરિત । સ્ફર સ્ફુરણે, ચલને । તંબકુસુમ-તંબકુસુમ-તામ્રકુસુમ-તાંખાની જેવાં જેનાં હાલ ફલ છે તે. “રક્તપુષ્પઃ કુરબકઃ”-ઉ૨૦ નિ० શે० ।

તલસારિય-તલસારિય-તલસારિત ।

તળયમુદ્ધિયા-તળયમુદ્ધિયા-તનુકમુદ્ધિકા । તનુક+મુદ્ધિકા ।

ગા० ૪૦૯-તાલા-તાલા-તાલા । વિવાહપ્રસન્ને વાઃ તાલ્યન્તે-પ્રતિષ્ઠાપ્યન્તે-તાઃ તાલાઃ-વિવાહપ્રસન્ને જેની પ્રતિષ્ઠા-ઉપયોગ-કરાય તે તાલા, તલ્+અ । તલ્ પ્રતિષ્ઠાયામ્ ।

તામર । યત્ તામ્યન્તિ લોકાઃ તત્ તામરમ્-લોહો જેને ધ્રુવે તે તામર-સુંદર. તમ્+અર (ઉચ્ચા० ૪૦૩) તમ્ કાઙ્ઘાયામ્ ।

તામ્ર-તાંખા જેવું હાલ-સુંદર.

તાહિઅય-તાહિઅય-તાહિતક । તાહિત+ક ।

તારત્તર-તારત્તર-તારત્તર । તાર+ત્તર । તારેણ યત્ ત્વરતે ઇતિ તારત્તરમ્ જે જલ્દીથી આર્યું અથ તે તારત્તર. ત્તર+અ । ત્તરું સંઘ્રમે ।

તામરસ-તામરસ-તામરસ । “તામઃ પ્રકર્ષઃ રસઃ યસ્ય તામરસમ્ । તામઃ પ્રકર્ષાર્થઃ તારતમ્યવત્, તામ્યદ્ધિઃ રસ્યતે વા”-અમર० ક્ષીર० । તામ્યદ્ધિઃ ધૃક્કૈઃ રસ્યતે વા અભિ० ચિ० વૃ० । જેનો રસ પ્રકર્ષ-વાળો છે અથવા ભમરાઓ વડે જે ચુસાય છે તે. તામ+રસ અથવા તમ્, તામ્+અર્+અસ-તામરસ (ઉચ્ચા० ૫૭૩) । તમ્ આકાઙ્ઘાયામ્ ।

ગા૦ ૪૧૦-તાલપ્ફલી-તાલપ્ફલી-તાલપ્ફલી । “તાલપત્રી રણ્ડાયામ્” અને૦ સં૦, વિશ્વપ્રકાશ । તાલપત્રી શબ્દ રાંડીરાંડ સ્ત્રીના સૂચક છે એ બેતાં તાલપ્ફલી શબ્દ દાસી સૂચક બરૂર હોઈ શકે. અને રાંડીરાંડ સ્ત્રી પણ દાસી બેવી જ થઈ બાય છે.

તિત્તિ-તિત્તિ-તૃપ્તિ । તૃપ્+તિ । તૃપ્ તૃમૌ ।

તિવ્વ-તિવ્વ-તીવ્વ । “તીવ્વઃ તીક્ષ્ણઃ ઉલ્કટશ્ચ” (ઉણ્ણા૦ ૩૯૬), અને૦ સં૦, વિશ્વપ્રકાશ । તીવ્+ર । તીવ્ સ્થૌલ્યે ।

તિરિહ-તિરિહ-તિરીટ । તિરયતિ આચ્છાદયતિ પ્રકાશમ્-તેજો વા તિરીટઃ-પ્રકાશને કે તેજને જે ઠાંકી દે તે તિરીટ-અધકાર, તિર્-ઈટ । અથવા તૃ+ઈટ (ઉણ્ણા૦ ૧૫૧)

તિમિર-તિમિર-તિમ્+ર (ઉણ્ણા૦ ૪૧૬) તિમ્ આર્દ્રભાવે । (પૃષ્ઠે૦) તિણિસ-તિણિસ-તિનિશ । તિનિશ-તનોતિ માધુર્યમ્ इति તિનિશઃ-મધુરતાને જે વિસ્તારે તે તિનિશ. તન્+રશ્ચ । (ઉણ્ણા૦ ૫૩૭) । તન્ વિસ્તારે ।

તિમિણ-તિમિણ-તિમિન । તિમિન-તિમ્+રિન (ઉણ્ણા૦ ૨૮૪) તિમ્ આર્દ્ર-ભાવે । તિમિત-અમર૦ । અભિ૦ ચિ૦ ।

ગા૦ ૪૧૧-તિરિહિ-તિરિહિ-તિરિહિ । તિર્યક્ ડયતે વિહાયસા ગચ્છતિ યઃ સઃ તિરિહિઃ-જે આકાશે વાંકી ગતિ કરે તે તિરિહિ. તિર્યક્+હી+કિવપ્ । તિરિહિ (પૃષ્ઠે૦) । હી વિહાયસા ગતૌ ।

તિંગિચ્છિ-તિંગિચ્છિ-તિંગિચ્છિ । તન્ગતિ-પ્રસરતિ-યા સા તિંગિચ્છિ-જે ગતિ કરે-ફેલાય તે તિંગિચ્છિ. તન્ગ+ઈચિ તિંગિચ્છિ-તિંગિચ્છિ (પૃષ્ઠે૦) તન્ગ ગતૌ । જેમ મરીચિ તેમ તિંગીચિ.

તિંગિયા-તિંગિયા-તિંગિકા । તન્ગતિ-પ્રસરતિ યા સા તન્ગિકા-તિંગિકા (પૃષ્ઠે૦) -જે સર્વત્ર ફેલાય તે. તન્ગ+ઈકા ।

તિવિહિ-તિવિહિ-તિવીટિ । યતઃ વસ્તુ તિપ્યતે સા તિવીટિ-જેમ કિરીટ તેમ તિવીટિ । તિવ્+ઈટિ । તિવ્ ક્ષરણે ।

તિત્તુચ-તિત્તુચ-તૃપ્તક । તૃપ્+ત્તક । તૃપ્+ત્તક । તૃપ્ તૃમૌ ।

તિત્તિરિચ-તિત્તિરિચ-તિત્તિરિક । તૃ-તિત્તિર+ઈક । જેમ તિત્તિર (ઉણ્ણા૦ ૧૦) તેમ તિત્તિરિક । તૃ પ્લવન-તરણયોઃ ।

તૈત્તિરિક ।

ગા૦ ૪૧૨-તિમિરચ્છ-તિમિરચ્છ-તિમિરચ્છાય । તિમિરવત્ છાયા-ક્રાન્તિઃ યસ્ય સઃ તિમિરચ્છાયઃ-જેવી કાંતિ તિમિર-અધકાર-જેવી હોય છે તે તિમિર-

ચ્છાય । નક્તમાલ શબ્દ કર્જનો પર્થિ છે. જે રાત્રે શેભે તે નક્તમાલ, તિમિરચ્છાય પશુ નક્તમાલ ના ભાવને સૂચવે છે.

તિમિચ્છાહ-તિમિચ્છાહ-અતિમિત્સાધ । અતિમિત્સાધ-તિમિત્સાધ-(પૃષ્ઠ૧૦) ।
અતિમિત્સા અતિશયેન માર્ગમાનેચ્છાં દધાતિ इति अतिमित्साधः-भार्गो
ઉપર અધિક અતિ કરવાની ઇચ્છાને-ધારણ કરે તે-બહુ કરનાર-
પથિક-માનમ્-ગમનમ્ ધાતૂનામ્ અનેકાર્થત્વાત્ । અતિ+મિત્સા=અતિ-
મિત્સા+ધા+અ । ધા ધારણે ચ । (પૃષ્ઠ૧૦)

તિમિગિલ-તિમિગિલ-તિમિઙ્ગિલ । તિમિ ગિલતિ इति तिमिङ्गिलः-જે નાનાં
નાનાં માછલાને ગળી બાપ તે તિમિઙ્ગિલ-અમરં, અભિં ચિં ।
તિક્સ્વાલિય-તિક્સ્વાલિય-તીક્ષ્ણારિત ।-તીક્ષ્ણ આરવાણું તીક્ષ્ણ+આરા+
इत ।

તિરોવહ-તિરોવહ-તિરોવૃત્તિ । तिरस्+वृत्ति-तिरस्-वाङ्-तीरधुं, वृत्ति-वाङ्.
ગાં ૪૧૩-તુંગી-તુંગી-તુઙ્ગી । “તુઙ્ગી દેશ્યાં સંસ્કૃતે અપિ” અભિં ચિં
૫૦ । મોગાર્થિભિઃ ચોરૈઃ, કામુકૈઃ, વિદૈશ્ચ યા તમ્યતે કાઙ્ગયતે સા તુઙ્ગી-
ભોગાર્થી, ચોર, કામીજન અને વિદેા જેને ઇચ્છે તે તુંગી. તમ્+અઙ્ગ+ઈ
(ઉણાં ૧૦૭) તમ્ કાઙ્ગાયામ્ । “વર્વરા-નિશયોઃ તુઙ્ગી”-વિશ્વપ્રકાશ ।
-અનેં સંં ।

તુણ્હી-તુણ્હી-તુણ્હી । पङ्केन तुष्यति यः सः तुष्णिः-પંક વડે જે પુશ રહે
તે તુષિણ. તુષ+ણિ ।

તૂણ્ણીમ્-ન ખેલે તે. (ઉણાં ૯૪૦) તુણ્ણીમ્-તુષ્ણિ (પૃષ્ઠ૧૦)

તુચ્છ-તુચ્છ-તુચ્છ । तुचते यत् तत् तुच्छम्-જે વ્યથિત થાય તે તુચ્છ.
તુદ્+છ (ઉણાં ૧૨૪) તુદ્ વ્યથને ।

તુલસી-તુલસી-તુલસી । “तुलस्यां सुरसा” तोल्यते तुलसी (ઉણાં ૫૭૩) ।
તુલ્ ઉન્માને ।

તુંડીર-તુંડીર-તુણ્ડીકેર ।

ગાં ૪૧૪-તુણ્હિક-તુણ્હિક-તૂણ્ણીક-૮।૨।૧૧।

તુલગા-તુલગા-તુલાગ્ર ।

તુચ્છય-તુચ્છય-તુચ્છક ।

તુચ્છઇય-તુચ્છઇય-તુચ્છકિત ।

તુંડૂઅ-તુંડૂઅ-તુણ્ડક । तुणति कुटिलो भवति यः सः तुण्डः-જે કુટિલ-
વાડો-હોય તે તુંડ. તુણ્ડ+ક-તુણ્ડક । તુણ્ડ (ઉણાં ૧૭૦) તુણ્
કૌટિલ્યે । (પૃષ્ઠ૧૦)

गा० ४१५-तुणअ-तुणअ-तूनक । तूण्यते पूर्यते वायुः यस्मिन् सः तूणः-तूण+
क=तूणकः-वभाउवा सारु ळेभां पवन लरवाभां आवे ते. तूणक । तूण्+
अ-तूण पूरणे । (पृषे।०)

स्तनति शब्दायते इति स्तनः-स्तन+क-णे अवाण् करे ते स्तनक
पृषे।० स्तन्+अ । स्तन् शब्दे ।

वायुना यः तन्यते तन+अ+क-तनक-पृषे।० वायु वडे ळे पडोणो करी
शक्य ते.

तुंतुक्खुडिअ-तुंतुक्खुडिअ-तन्त्रोत्त्वटित । तन्त्र+उत्त्वटित । तन्+त्र=तन्त्र ।
उत्+खद+इत् । खद काङ्खे

तुसेयजंभ-तुसेयजंभ-तुषैकजंभ । तुष+एक-जंभ । तुष-बहेडातुं वृक्ष, जंभ-
धींशुनुं वृक्ष

तुषैजंभ । एष-खाउकुं.

तूअ-तूअ-तूज । तोजति क्षेत्रस्थापाकरक्षणार्थं क्षेत्रगतान् पाकभक्षकान् पश्यन्
पक्षिणश्च हिनस्ति इति तूजः-भेतरभां आवीने पाकने भाष् जनारां
पशुओने अने पक्षीओने भेतरभां रडेखां पाकना रक्षणु भाटे ळे
भारी लडावे ते तूज. तुज्+अ । तुज् हिंसायाम् ।

गा० ४१६-तूहण-तूहण-तोहन । तुह्+अन । तुह् अर्दने ।

तोफन । तुफ्+अन । तुफ् हिंसायाम् ।

तूलण-तूलण-तूलन । तुल्ल+अन । तुल्ल उन्माने ।

तूलिणिया-तूलिणिया-तूलिनिका । तुल-रू-णेने तुल डे।य ते तूलिनी+
क=तूलिनिका । “शात्मलौ तूलिनी” डैम० नि० शे० । तूलम् अस्ति
अस्याः सा तूलिनी । सेभणाना वृक्षने सुंवाणुं जरा पीणयकुं रू
डे।य छे.

तेंडुअ-तेंडुअ-तिन्दुक । “तिम्यति आर्द्रीभवति तिन्दुकः” डै० नि० शे० ।
णे लीनुं रडे ते तिंङुक. तिम्+दुक (उथ्या० ५७) तिम् आर्द्रभावे ।

तोस-तोस-तोष । तुष्यन्ति, वृष्यन्ति वा लोका येन वा यस्मै तत् तोषम्-
लोडे ळे वडे तुष्ट थाय अथवा ळेने भाटे तलस्था करे ते तोष.

तुष्+अ । तुष् वृत्तौ । वृष् पिपासायाम् । वृष्+अ (पृषे।०) ।

तोष-तुस् शब्दे । तुस्+अ । तुसन्ति आनन्दमयं शब्दं कुर्वन्ति येन-णे
वडे लोडे आनन्दमय अवाण् करे ते तोस.

तोमरी-तोमरी-स्तोमरी । स्तोमः पुष्पसमूहः यस्य अस्ति-णेने डूले।ना
गु२७। डे।य ते स्तोमरी. स्तोम+र+ई।।२।७९।

- गा० ४१७-तोकअ-तोकअ-तोकक । तोक+क । यः परकार्यं तौति पूरयति स
 तोकः-तोक+क=तोककः-ये पीणना काथने निरपेक्षपले पूरुं करे ते तोक.
 तु+क (उष्वा० २१) । तु वृत्ति-हिंसा-पूरणेषु । (पृषे०)
 तोडण-तोडण-तोडन । तुड्+अन । तुड् तोडने ।
 तोअय-तोअय-तोयक । तोयं कामयते तोयकः-पाष्णिने ध्विञ्नारे। तोयक.
 तोय+कम्+अ (ङ) । कम् कान्तौ ।
 तोमरिय-तोमरिय-तोमरित । तोमर+इत् । “तोमरः आयुधम् (उष्वा० ४०३)
- गा० ४१८-तंड-तंड-तण्ड ।
 तल-तल-तल-भाभतण.
 तल-तल-तल्प ।
- गा० ४१९-तत्ति-तत्ति-तृप्ति । तृप्+ति । तृप् प्रीतौ-प्रीणने ।
 तमणी-तमणी-तमनी । तम्+अन+इ । तम् काङ्गायाम् ।
 तलिम-तलिम-तलिम ।
- गा० ४२०-तलवत्त-तलवत्त-तालपत्र - “तालपत्रं तु कुण्डले” - अने० सं०,
 विश्वप्रकाश ।
 तालूर-तालूर-तालूर ।
 तिरिडिय-तिरिडिय-तिरिडिक । प्रकाशं तिरयति इति तिरिडिक । तिर्+
 इट+इ+क (उष्वा० १५१) पृषे०
 तिमिरित् अथवा तिमिरिक । तिमिर+इत्, तिमिर+इक (पृषे०) ।
 तिरीटित् । तिरीट (उष्वा० १५१)
- गा० ४२१-तुप्प-तुप्प-तृप् ।
 तुरी-तुरी-स्थूरी ।
 तूलि ।
- गा० ४२२-तुंबिली-तुंबिली-तुम्बिली । तुम्ब्यते इति तुम्बिली । तुम्ब+इल+ई=
 तुम्बिली (उष्वा० ४८४)
 तिड्डु-तिड्डु-तीड ।
 तिड्डु । क्षेत्रस्थं धान्यपाकम् अतिशयेन द्यति खण्डयति अथवा अति-
 शयेन दाति लुनाति अथवा अतिशयेन अस्ति इति तीड-तीड अथवा तिड्डु ।
 तोवट्ट-तोवट्ट-त्रपुपट्ट ।
- थकारादि—
- गा० ४२३-थग्घ-थग्घ-स्थाघ । “स्थाघः गाघः”- (उष्वा० १०६) । स्था+
 घ । स्था गतिनिवृत्तौ । स्थाघ-तण-तणियुं ।

थह-थह-स्थाघ । तिष्ठन्ति जना यस्मिन् सः स्थाघः-ग्भं लोको रहे ते-
धर. (उ० १०१)

थर-थर-स्तर । स्तृ+अ । स्तृ आच्छादने ।

थरु-थरु-त्सरु । त्सर्+उ । त्सर् छन्नगतौ । (उ० ७१६)

थंन-थंन-स्तम्ब । (उ० ३२०)

थक-थक-स्थक । स्था+अ+क ।

थट्टि-थट्टि-स्तब्धि । स्तब्धि-ग्उत्। स्तम्भु+ति ।

थव-थव-स्तभ । स्तभ-ग्उ स्तम्भु+अ । "स्तम्भ्यते स्तभः स्थादित्वात्
कः"-अलि० वि० ५० ।

गा० ४२४-थस-थस-स्थस । स्था+स (उ० ५६४) । स्था गतिनिवृत्तौ ।

थसल-थसल-स्थसल । स्था+सल (उ० ५०४) । " " "

थाम-थाम-स्थाम । स्था+मन् ।

थविया-थविया-स्थापिका ।

थंडिल-थंडिल-स्थण्डिल । स्थल्+इल् । (उ० ४८४) स्थल् स्थाने ।

थमिय-थमिय- (स्तिमित-स्तिम्+इत् । स्तिम् आर्दीभावे ।

स्तम्भित-स्तम्भु+इत् । स्तम्भु स्तम्भे ।

थलय-थलय-स्थलक ।

गा० ४२५-थउडु-थउडु-स्थपुट । स्था+पुट (उ० १५५)

थत्तिय-थत्तिय-स्थितिक ।

थग्गया-थग्गया-थाग्रता । थकाराकृतिवद् अग्रता यस्याः सा थाग्रता ।

त्रोटिका । "त्रोटिः चञ्चुः"-अभ०, अलि० वि० । त्रोटि+क+आ=

त्रोटिका (पृ० १०)

थवइल्ल-थवइल्ल-स्थापयित् ।

गा० ४२६-थरहरिय-थरहरिय-थरहरित-अनु० ३२५ श० ६.

थार-थार-स्तार । स्तृ आच्छादने । स्तृ+अ ।

स्तान् (पृ० १०) । स्तन् शब्दे । स्तन्+अ । स्तनयित्नुः मेघः-अभ०,

अलि० वि० ।

स्थाल-स्थल् स्थाने । स्थल्+अ ।

धारा-"धाराधरो मेघः"-अभ०, अलि० वि० ।

थिमिय-थिमिय-स्तिमित ।

થિરણામ-થિરણામ-સ્થિરનામા । નામ્ના એવ સ્થિરઃ વસ્તુતો ન સ્થિરઃ
સ્થિરનામા-જે માત્ર નામનો જ સ્થિર છે વાસ્તવિક રીતે સ્થિર
નથી તે.

થુણ્ણ-થુણ્ણ-સ્ત્યાન । (પૃષ્ઠો૦)

થુલ્લ-થુલ્લ-સ્થૂલ । ૮।૨।૫૫।

ગા૦ ૪૨૭-થુલમ-થુલમ-સ્થૂલમય ।

થુક્કિય-થુક્કિય-ઉસ્થિતક । (પૃષ્ઠો૦)

થુહુહીર-થુહુહીર-સ્થૂલહીર ।

થુરુણુલ્લય-થુરુણુલ્લય-સ્થૂલોન્નતક । સ્થૂલ+ઉન્નતક ।

સ્તરણોન્નતક । સ્તરણ+ઉન્નતક ।

સ્તરણોલ્લયન । સ્તરણ+ઉલ્લયન । (પૃષ્ઠો૦)

થૂરી-થૂરી-તુરી-“તુરિઃ તન્તુવાયોપકરણમ્” । “તુર્ ત્વરણે સૌઃ” (ઉણ્ણા૦ ૬૦૯)

ગા૦ ૪૨૮-થૂળ-થૂળ-તૂળ । તૂળતિ ઇતિ તૂળ । તૂળ્+અ । તૂળ સંક્રોચને પૂરણે વા ।

તૂર । તૂર્યેતે ઇતિ તૂર । તૂર્+અ । તૂર ત્વરાધામ્ ।

સ્તૂન । સ્તૂયતે ઇતિ સ્તૂન-જેની સ્તુતિ થાય તે સ્તૂન । સ્તૂન+ન
(ઉણ્ણા૦ ૨૬૮) । સ્તુ સ્તવને ।

થૂલઘોળ-થૂલઘોળ-સ્થૂલઘોળ-સ્થૂલા ઘોળા નાસિકા યસ્ય-જેની નાસિકા
સ્થૂલ છે તે સ્થૂલઘોળુ. સ્થૂલ+ઘોળ । “બ્રાણં ઘોળ૦”-અમર૦, અલિ૦
ચિં । “ઘોળી વરાહઃ” અમર૦, અલિ૦ ચિં ।

થેવ-થેવ-સ્તેપ । સ્તેપ્યતે યઃ સઃ સ્તેપઃ-જે ખરી પડે તે સ્તેપ. સ્તેપ્+અ ।
સ્તેપ્ ક્ષરણે ।

થેર-થેર-સ્થવિર । સ્થવિર-થેર । ૮।૧।૧૬૬। અમર૦, અલિ૦ ચિં ।

થેરાસણ-થેરાસણ-સ્થવિરાસન । સ્થવિર+આસન ।

થેવરિયા-થેવરિયા-સ્થવિરિકા । સંતાનના જન્મ વખતે ધરડી ડોશી જે
થાળી વગેરે વાજુ વગાડે છે તે

ગા૦ ૪૨૯-થોર-થોર-સ્થૂલ । ૮।૧।૧૨૪ તથા ૮।૧।૨૫૫।

થોહ-થોહ-સ્તોમ । સ્તુમ્+અ । સ્તુમ્ સ્તમ્મે ।

થોલ-થોલ-સ્થોલ । સ્થા+ઓલ (ઉણ્ણા૦ ૪૯૫) સ્થા ધાતુ

થાહ-થાહ-સ્તાઘ ।

થિણ્ણ-થિણ્ણ-સ્ત્યાન । સ્ત્યા+ન । સ્ત્યા સંઘાત-શબ્દયોઃ ।

गा० ४३०-थिरसीस-थिरसीस-स्थिरशीर्ष । स्थिरं शीर्षं यस्य-जेतुं भायुं
स्थिर छ ते-स्थिर+शीर्ष ।

थुडुक्त्रिय-थुडुक्त्रिय-स्तोककुपित । स्तोक+कुपित ।
थुडुक्त्रित । थुडु+उक्त्रित । थुडु संवरणे (पृ० १०)

गा० ४३१-थूह-थूह-स्तूभ । स्तुभ्+अ (पृ० १०) । स्तुभ् स्तम्भे । अथवा स्तूप ।
थेणिल्लिय-थेणिल्लिय-स्तेनेल्लित । स्तेन+ईल्लित । ईल्ल+इत । ईल्ल
प्रेरणे ।

थोव-थोव-धावक अथवा धोव । धाव्+अक । धाव्+अ । धाव् गति-
सुद्धयोः । पृ० १०

—दकारादि—

गा० ४३२-दर-दर-वर ।

दय-दय-दक ।

दंत-दंत-दन्त ।

दव-दव-दव । दु+अ । दु गतौ ।

दच्छ-दच्छ-दक्ष ।

दंडि-दंडि-दण्डिन्- ६'३ जेपुं लांशुं सोनानुं-सोनावणुं-सोनुं परोवेव
सूत्र.

दसेर-दसेर-दूसरिका-“दूः सुवर्णम्” अने० सं० । दू+सरिका सोनानी
सेर. “हस्तसूत्रे प्रतिसरः”-अभ०, अलि० यि० ।

द्विसरिका-सोनानी जे सेर-द्वि+सरिका ।

गा० ४३३-दसु-दसु-दसु । दस्+उ (डि० ७४३) । दस् उपक्षये ।

दअरी-दअरी-(‘दरिअ’ने। अक्षर व्यत्यय)-दता-८।१।१४४। दृप् हर्ष-
मोहनयोः ।

दमअ-दमअ-द्रमक । द्रमति-उदरभरणार्थम् इतः ततः गच्छति-इति द्रमः
पेट भरवा भाटे ज्यां त्यां इयां इरे ते द्रम. द्रम+क=द्रमक । द्रम् गतौ ।

दत्थर-दत्थर-दस्तर । दस्वति इति दस्तर । दस्+तर । दस् उपक्षये
(डि० ७०) अथवा दाति लुनाति तथा आस्त्रुणोति आच्छादयति शैत्यम् इति
द+आस्तर-दास्तर=दस्तर (पृ० १०) दस्तरम्-जे टाढने दूर इरे अथवा दांती
हे ते दस्तर. द+आस्त्रु-अ । दा लवने तथा स्तु-आच्छादने ।

दक्षस्वज्ज-दक्षस्वज्ज-दाक्षाय्य-“दाक्षाय्यो दूरदृग् गुणः”-दाक्षाय्य-अभ०,
अभि० थि० । दक्ष+आय्य (उत्था० ३७३) दक्ष हिंसा-गतयोः ।
दंतिअ-दंतिअ-दन्तिक । दन्त+इक-सरभा दंतवाणो।

गा० ४३४-दवर-दवर-दवर । “दवरः गुणः” (उत्था० ३६७) । दृ+अर ।
दु उपतापे ।

दहिद्व-दहिद्व-दधित्थ । “कपित्थे स्युः दधित्थ-ग्राहि-मन्मथाः”-अभ०,
अभि० थि०, हैम० नि० शेष । “दधिन तिष्ठति इति दधित्थः दधिफलत्वात्”
-अभ० क्षी० दधि+स्था+अ । स्था गतिनिवृत्तौ ।

दइय-दइय-दयित । दय्+इत् । दय् दान-गति-हिंसा-दहन-रक्षणेषु ।
दयाइय-दयाइय-दयायित । दयाम् अयितः-दयायितः-दयाने पाभेले। दया+
अयित । अय् गतौ ।

दडवड-दडवड-द्रुतपद । द्रुत+पद ।

दहिउफ-दहिउफ-दधिपुष्प । दध्नः पुष्पम्-दहीनुं दूध-भाभायु
दयावण-दयावण-दयामण । जेना उपर दया थयेली छे ते दयामणो-
जेम पिहामणो-दया+मण-८।२।१५९-दयामत् ।

गा० ४३५-दवहुत्त-दवहुत्त-दवभूत ।

दहित्यार-दहित्यार-दधिस्तार । दधि+स्तार । स्तृ+अ । स्तृ आच्छादने ।
दहबोल्ली-दहबोल्ली-दहपृथुली । दह-नानी, पृथुली-पडोणी। दहपृथुली
नानी अने पडोणी।

दरवल्ल-दरवल्ल-दरवल्ल । दरं वल्लते-संवृणोति लयने जे दांडी हे ते
निर्लय. दर+वल्ल+अ । वल्ल संवरणे ।

दयच्छर-दयच्छर-द्रुतत्सर । द्रुतं त्सरति-छन्नगतिं करोति-जे जेही छन्न-
कपट-करे ते. द्रुत+त्सर+अ । त्सर् छन्नगतौ ।

गा० ४३६-दरुमिल्ल-दरुमिल्ल-द्रुमिल्ल । द्रुमाः सन्ति यस्मिन् तद् द्रुमिल्लम्-द्रुम+
इल्ल-द्रुमिल्ल । ‘इल्ल’ मत्वर्थीय ।

द्रुमिल-मिलन्ति संश्लिष्टा भवन्ति इति मिलाः । द्रवः तरवः मिलाः यस्मिन्
तत् द्रुमिलम्-जेभां वृक्षा ओक-मीण संश्लिष्ट छे-निमित्त छे ते. द्रु+मिल
मिल्ल+अ । मिल्ल संश्लेषणे ।

दरमत्त-दरमत्त-दरमत्त ।

दरंदर-दरंदर-दरान्तर-दरः आदरः आन्तरे यस्य सः-जेनी अंदर आंदर
छे ते दर+आन्तर ।

દરવલ્લહ-દરવલ્લહ-દરવલ્લભ । દરેણ આદરેણ યઃ વલ્લભઃ સ દરવલ્લભઃ-
આદર સાથે જે વલ્લભ-વહાલો હોય તે દર+વલ્લભ ।

દરવલ્લણિહેલણ- { દરવલ્લણિહેલણ-દરવલ્લનિહેલણ ।
{ દરવલ્લનિકેતન-દરવલ્લ-મુખી-ગામધણી, નિહેલણ-
નિકેતન-ધર । ગામધણીનું ધર-શન્ય ધર-એકાંતવાળું ધર. બુચ્ચે
ગા० ૪૩૫ નો દરવલ્લ શબ્દ.

ગા० ૪૩૭-દાઅ-દાઅ-દાય । દાય-યઃ સાચ્યં દયતે-દદાતિ સ દાયઃ-જે સાક્ષી
આપે તે દાય. દય+અ । દય્ દાને ।

દાર-દાર-દાર । । દાર્યતે યઃ સ દારઃ-જે તૂટી જાય તે દાર. દ્ +
અ । દ્ વિશરણે ।

દોર-દોર-દોર । દા દાને અથવા દો છેદને દા+ઓર=દોર । “દોરઃ કટિ-
મૂત્રં તન્તુગુણશ્ચ (ઉણા० ૪૩૪)

દાલિય-દાલિય-દાલિક્ક । અણાની દાળ જેવું તે દાલિક્ક. દલ્+ઈક (ઉણા०
૩૮) દલ્ વિશરણે ।

દારિયા-દારિયા-દારિકા । (ઉણા० ૪૦)

દારદ્વંતા-દારદ્વંતા-દ્વારાધ્યન્તા-જેની ઉપર અંતરૂપ દ્વાર છે તે-દ્વાર+અધિ
+અન્ત+આ ।

દાદલિયા-દાદલિયા-દલ્દલિક્કા । દલ્ દાને સૌત્ર ધાતુ । દલ્ વિશરણે ।
યયા દલ્ દલ્યતે સા દલ્દલિક્કા । દલ્દલ્+ઈકા । જે વડે દેવાય તે દલ્દલિક્કા ।
દરદરિકા । દ્ વિદારણે ।

ગા० ૪૩૮-દિઅ-દિઅ-દિવા । દિવ્+આ (ઉણા० ૫૬૯) । દિવ જય-હચ્છા-
પણિ-ચુતિ-સ્તુતિ-ગતિષુ ।

દિઅઙ્ગ-દિઅઙ્ગ-દ્વિકધ્ય । દ્વિકં કનકં ધ્યાયતિ સઃ-જેમાં બે કકાર છે તે
દ્વિક-કનક, જેમ દ્વિરેક તેમ દ્વિક-કનક. કનકનું ધ્યાન કરનાર. દ્વિક+ધ્યા+
અ । ધ્યા ચિન્તાયામ્

દિપ્પંત-દિપ્પંત-દીપ્યન્ત । દીપ્+ય+અન્ત (ઉણા० ૨૨૨) । દીપ્ દીપ્તૌ ।

ડીપ્યન્ત । ડીપ્+ય+અન્ત (ઉણા० ૨૨૨) । ડીપ્ ક્ષેપે ।

દિવ્વાસા-દિવ્વાસા-દિગ્વાસા ।

દિવ્યવાસા ।

દિઅલિઅ-દિઅલિઅ-દિત્તઋત । દિતં લઘિડતમ્ ઋતં સચ્યં યેન સઃ-જેણે
સચ્યનું ખંડન કયું છે તે ઋડ. દિત+ઋત । દ્વાન્ત=દિત । દો લખ્ઠને ।

दियाहम-दियाहम-दिवाधम । दिवा+अधम-द्विवसे अधम जेवे-शोला
विनातो.

द्विजाधम । द्विज+अधम । द्विजेषु पक्षिषु अधमः-पक्षीयोर्भां लक्ष्मी
भवतु पक्षी.

गा० ४३९-दिअसिअ-दिअसिअ-दैवसिक । द्विवसे द्विवसे धनारुं-रेण
धनारुं-भोजन.

दिअहुत्त-दिअहुत्त-दिवाभुक्त ।

दिल्लिंदिलिअ-दिल्लिंदिलिअ-तिल्लन्तिल्लि । (पृषो०) तिल्ल गतौ । तिल्ल
गतौ । आभथी तेभ वारंवार गति करनार-यावनार

दुद्धगंधियमुह-दुद्धगंधियमुह-दुग्धगन्धिकमुख ।

गा० ४४०-दिअधुत्त-दिअधुत्त-द्विजधूर्त ।

दिअधुत्तअ-दिअधुत्तअ-द्विजधूर्तक ।

दीवअ-दीवअ-दीपक ।

दीहजीह-दीहजीह-दीर्घजिह्व ।

दुल्ल-दुल्ल- { दुकूल
दुगूल

दुत्ति-दुत्ति-द्रुत ।

गा० ४४१-दुत्थ-दुत्थ-दुःस्थ अथवा द्विस्थ ।

दुक्ख-दुक्ख-दुःख ।

दुलि-दुलि-दुलि ।

दुद्धअ-दुद्धअ-दुग्धक । “दुग्धे क्षरे पूरिते च ” अने० सं० ।

दुक्कर-दुक्कर-दुष्कर ।

दुब्बोल्ल-दुब्बोल्ल-दुर्बोल्ल । १८।१।२।

गा० ४४२-दुहोली-दुहोली-द्रुहुआवलि ।

दुल्लग-दुल्लग-दुर्लग ।

दुत्थोह-दुत्थोह दुःस्थौघ ।

दूसल-दूसल-दुःसल । दुः+सल+अ । सल्ल गतौ ।

दूहल-दूहल-दुर्फल । दुर+फल । दुष्टं फलं यस्य सः दुर्फलः । जेते इण
भराअ होय ते-जेनी प्रवृत्तितुं परिश्राम भराअ होय ते. जेभ सफल
नुं सहल तेभ दुर्फल नुं दूहल ।

गा० ४४३-दुम्मुह-दुम्मुह-दुर्मुख ।

દુમણિ-દુમણિ-દુમની-ધોણું કરનારું-દુમહ-ધવલહ-ધોણું કરે છે. ૮૧૪૨૪।
દુગધુદ્-દુગધુદ્-દ્વિધુદ્ । ૮૧૪૧૦૧ ઘોઢહ-પિબતિ-પીએ છે.

દોગ્ધોદ્-દોગ્ધોદ્-દ્વિધુદ્ ।

દૂણ્ય-દૂણ્ય દ્વિહન્નત । એ કુંભરથળ જેના ઊંચા છે તે-હાથી

દૂણ-દૂણ-દ્વિહન્નત । ”

દુજ્ઞાય-દુજ્ઞાય-દુર્જાત ।

દુક્કુહ-દુક્કુહ-દુષ્કુહ ।

દુહમ-દુહમ-દુર્દમ ।

ગા૦ ૪૪૪-દુહઅ-દુહઅ-દુર્હત (દુર્હત ।
(દુઃક્ષત ।

દુણિગ્ગ-દુણિગ્ગ-દુર્ણિક્ત । દુર+ગિજ્ઞ+ત । ગિજ્ઞ શબ્દો ।

દુણિગ્ગિવ્વત્ત-દુણિગ્ગિવ્વત્ત-દુર્નિઃક્ષિપ્ત । દુર+નિદ્+ક્ષિપ્+ત । ક્ષિપ્ પ્રેરણે ।

દુંદુમિણી-દુંદુમિણી-દુન્દુમિણી । દુમણિ શબ્દ માટે 'ધોણું કરવું' અર્થમાં
દુમ ધાતુ બતાવેલ છે તે જ દુમ ધાતુ દ્વારા દુન્દુમિણી શબ્દ સાધવાનો છે.
અતિશય ધવલ તે દુંદુમિણી--રૂપાળી.

દુંદુમિય-દુંદુમિય-દુન્દુમિત । દુન્દુમિત-દુન્દુમ+હત । ગળામાંથી નીકળતા
'દમ દમ' એવા અવાજનું અનુકરણ દુંદુમિય શબ્દ સૂચવે છે.

ગા૦ ૪૪૫-દુલ્લસિયા-દુલ્લસિયા-દુર્લસિતા ।

દુરંદર-દુરંદર-દૂરન્તર । દૂરં દુઃલ્લ તરતિ इति दूरंतरम्-અથવા દૂરાત્ દુઃલાત્
તરતિ इति वा दूरंदर-(પૃષ્ઠ૧૦) દૂર+તર-ત્+અ । તૃ પ્લવન-તરણયોઃ । દૂર
રાખવા લાયક હોવાથી દુઃખ પણ દૂર કહેવાય. દૂરને-દુઃખને કે દૂરથી-
દુઃખથી તરનારો-પાર કરનારો-તે દૂરંતર.

દુદ્ધોલણી-દુદ્ધોલણી-દુગ્ધપૂરણી-જ્યારે જોઈએ ત્યારે દૂધને પૂરું પાડ-
નારી. દુગ્ધ+પૂર+અણી-પૂર આપ્યાયને ।

દુરાલોક-દુરાલોક-દુરાલોક । આલોક નહીં, અહીં 'દુર'નો અર્થ નિષેધ
સમજવો. દુરાલોક-જે આલોક, પ્રકાશરૂપ ન હોય તે દુરાલોક.

ગા૦ ૪૪૬-દુઅક્ષર-દુઅક્ષર-દ્વિઅક્ષર ।

દુમંતઅ-દુમંતઅ-દુમન્તક । યઃ હમ્યતે-ગુમ્પયતે-મ્રથ્યતે વા સ દુમન્તકઃ-
જે સુધાય તે દુમંતક. (ઉચ્ચ ૦ ૨૨૨) (પૃષ્ઠ૧૦) જેમ સીમન્તક તેમ દુમન્તક.

દુમ્મહી-દુમ્મહી-દુર્મતિની ।

દુત્યુરુહુંડા-દુત્યુરુહુંડા-દુસ્તરમખડા । “મખડનં કવચે યુધિ”-અને૦સં૦-
ન મટાડી શકાય એવી રીતે ભાંડનારી-લડાઈ કરનારી-પૂખ લડનારી.
દુસ્તર+મખડ+અ+આ । મખડ પરિભાષણે ।

દુસ્તરહુખડા । હુખડ સંવાતે । દુસ્તર+હુખડ+આ ।

ગા૦ ૪૪૭-દુંબચત્તી-દુંબચત્તી-દ્રુમવર્તી । દ્રુમાઃ વર્તન્તે યસ્થા સા દ્રુમવર્તી જેમાં-
જેને કાઠિ-વૃક્ષો હોય તે દ્રુમવર્તી-દ્રુમ+વૃત્+ઈ । વૃત્ વર્તને ।

દુક્કુક્કણિયા-દુક્કુક્કણિયા-દૌક્યોત્કણિકા । દૌક્યેન-દૌકનીયેન વસ્તુના
ઉત્કણિતિ યા સા-દૌક્યોત્કણિકા-મૂકવા લાયક વસ્તુને લીધે જ અવાજ કરે-
અખડ-તે ઠોક્યોત્કણિકા. દૌક્ય+ઉત્કણિકા । ઉત્+કણ+ઈકા । કણ શબ્દે ।
દૂહદ્-દૂહદ્-દૂહસ્થ । દૂહ અર્દને । દૂહનં દૂહઃ દૂહે તિષ્ઠતિ-દૂહ+સ્થા+અ ।

દુઃસ્થ-દુઃસ્થ+સ્થ ।

દુઃસ્થ-દુઃસ્થ+અર્થ ।

દેહણિ-દેહણિ-દેહની । દિહ્+અની । દિહ્ અપલેપે ।

દોહણી-દોહણી-તોહની । તુહ્+અની । તુહ્ હિંસાયામ્

દેહની-દોહની (૫પે૧૦) “સ્વરાણાં સ્વરાઃ૦”-૧૮૧૪૧૩૨૬૧

ગા૦ ૪૪૮-દેવરુપ્-દેવરુપ્-દેવપુષ્પ

દોગ્ગ-દોગ્ગ-દ્વિક ।

દોદ્વિઅ-દોદ્વિઅ-દૌઘિક । ચમારના કુંડમાં ચૂનો નાખેત્રે હોવાથી તે
દૂધ જેવો ધોળો લાગે છે.

દ્વિધૃત । દ્વિ એટલે ઉપરની બાજુ અને નીચેની બાજુ, વૃત એટલે
ધરેલો-એ બાજુએ બાધિલો એવો પાણી કાઢવાનો ચામડાનો કોશ.

દોહૂઅ-દોહૂઅ-દ્વિર્મૂત-બાજુ વાર થયેલો-પ્રાણી, શય-મુડકું થયા પછી
ફરીવાર જન્મ લે છે-આ વાતને સૂચવવા માટે કોઈ માણસ મરી જાય
છે ત્યારે ‘તે પાછો થયો’ એમ કહેવાનો રિવાજ પ્રચલિત છે.

દોઆલ-દોઆલ-દ્વિતચાલ-જલદી ચાલનારો. દ્વિત+ચાલ-ચલ્ ગતૌ ।

ગા૦ ૪૪૯-દોવેલી-દોવેલી-દ્વિવેલ્ ।

દોણઅ-દોણઅ-દ્રોણક ।

દોસિણી-દોસિણી-દોષિણી ।

દોહાસલ-દોહાસલ-દ્વિધાસર । દ્વિધા સરતિ સલતિ વા-સુ ગતૌ અથવા સલ
ગતૌ જે ભાગ બંને બાજુ સરે-કડ, આગળ અને પાછળ બંને બાજુ
પણ વાળી શકાય છે.

गा० ४५०-दोसाणिय-दोसाणिय-द्विःशाणित । द्विः-अे वार शाणित-सराण्य
उपर यडावेव. "शाणाजीवः शस्त्रमार्जः" अलि० शि० शाण्युष्य अेटवे
सराण्य वडे शस्त्रेने शुद्ध करनारे।

{ दोणक्का-दोणक्का-दोणक्का ।
{ दोणक्किया-दोणक्किया-दोणक्किया ।
दोसाकरण-दोसाकरण-दोषाकरण ।
द्वेषाकरण ।

दोसणिजंत-दोसणिजंत-दोषनिर्यान्त । दोषा-रात्री, निर्यान्त-नीक्षणतो।
निर+या+अन्त (उष्ण० २२२) या गतौ-निर+या=निर्या-नीक्षणवुं।

गा० ४५१-दल्लिय-दल्लिय-दल्लिक "काण्ठे दल्लिक-दारुणी" अलि० शि० ।
दल्लित

दरविदर-दरविदर ।

दामणी-दामणी-दावणी { दाव्-ज्जेवुं-जे वडे हेभाय-ज्जेवाय ते दावनी-
दामनी }

दाव्+अन+ई । दृश्य-दाव ८।४।३२ । "दामनी-पृषोदरादित्वात्" अलि०शि० ।
"दाम रज्जुः माता च" (उष्ण० ६११)

दामणिया-दामणिया-दामनिका } दावनिका प्र० दाव-ज्जेवुं ८।४।३२ ।
दावनिका }

जे हेभाडे ते दावनिका। या दयते-पालयति सा दामनी । दा+मनी (पृषो०)
दे पालने ।

दम्+अनी=दामनी । दामनी+क+आ=दामनिका ।

गा० ४५२-दीविआ-दीविआ-दीपिका ।

दुग्गा-दुग्गा-दुर्ग ।

दुग्णिअत्थ-दुग्णिअत्थ-दुर्निर्वस्त्र ।

दुर्निवस्त-दुर्+नि+वस्+त । वस् आच्छादने ।

गा० ४५३-दुर्चंचाल-दुर्चंचाल-दुर्जम्बाल । (पृषो०)

दुद्धिणिया-दुद्धिणिया-दुग्धनिका-दुग्ध नामने धातु अनापी पछी तेने अन्न
प्रत्यय करवाथी दुग्धन शब्द अने, पछी दुग्धन+इका=दुग्धनिका । (पृषो०)

दुग्धनिका ।

गा० ४५४-दुर्चंचडिअ-दुर्चंचडिअ-दुर्चण्डित । चण्डयति इति चण्डः जे डोप
करे ते थंड. दुर्+चण्ड्+इत् । चण्ड् कोपे ।

दुप्परियल्ल-दुप्परियल्ल-दुष्परिचाल्य । जेने ईश्वरी न शक्य. दुर्+परि+चल्ल
+थ । चल् गतौ ।

द्विपरिवाल्य-ले भेवडुं वाणी शकतुं होय द्वि+परि+वल्+य । ये वार
वीं टाय तेवुं. चल् वेष्टने

दुष्परिकल्प-ले कणी न शक्य.

दुर्+परि+कल्+य । कल् शब्द-संख्यानयोः ।

गा० ४५५ दूणावेढ-दूणावेढ-द्विगुणावेष्ट । द्विगुण+आवेष्ट-अभङ्गं वीं टेषुं
होवाथी तोडी न शक्य तेवुं. वेष्ट-वेष्टने । ८।४।२२१ ।

द्रोणावेष्ट । द्रवति जलम् अस्मिन् इति द्रोणः, द्रोणस्य आवेष्टः
द्रोणापीठ । आपीठं वा द्रोणावेष्टः, द्रोणापीठं वा-लेभां पाथी गति
क्यां करे-द्रव्यां करे-ते द्रोणु तेतुं आवेष्टन-द्रोणावेष्टन अथवा यारे
याद्यु पाथीतुं पीठ-आसन-द्रोणापीठ. द्रु+ण (७।५।० १८४) द्रु गतौ ।
“द्रोणो तु नीवृति नौमेदे”-अने०सं० । “द्रोणी नौः”-(७।५। १८४) “द्रोणी
काशम्बुवाहिनी”-अभ२०, अलि० त्रि० ।

दोस-दोस-दोष ।
द्वेष ।

दोहणहारी-दोहणहारी-दकवहनधारी-पाथी लरनारी ।

दोहनधारी-दोहन करनारी

धकारादि

गा० ४५६-धर-धर-धर ।

धव-धव-धाव्य । धाव्+य । धाव् वेगगतौ-४।२।१०७।

धंग-धंग-भृङ्ग-प्रा० भंग (पृ३।०)

धूमाङ्ग-(पृ३।०)

धुताङ्ग-(पृ३।०)

धुयगाय-धुयगाय-धुतकाय । धुतः कम्पितः चपलः कायः शरीरं यस्य स
धुतकायः ।

धूमंग-धूमंग-धूमाङ्ग ।

धअ-धअ-धव

धंधा-धंधा-धयन्धा ।

धवल-धवल-धवल ।

धयण-धयण-ध्वजन । ध्वज् गतौ ।

धरण । धृ धारणे ।

धयन । धे पाने । बाला धयन्ति स्तनपानं कुर्वन्ति अस्मिन् तद्
धयनम्-अथां आण्डे। स्तनपानं करे ते धयन-धे+अन (पृ३।०) ।

સ્થાપન-ઠવળ-ઠયળ-ઠયળ-ઘયળ । સ્થા-સ્થાપ+અન । મારવાડમાં નાની વસ્તીઓ માટે ઢાળી શબ્દ પ્રચલિત છે.

ગા૦ ૪૫૭- ઘણિય-ઘણિય-ધ્વનિત ।

ઘરગ્ગ-ઘરગ્ગ-ઘરાગ્ર । 'ઘર' શબ્દ બુઓ.

ઘસલ-ઘસલ-ઘર્ષલ ।

ધુત્ત-ધુત્ત-ધૂર્ત ।

ઘણિયા-ઘણિયા-ધનિકા ।

ઘન્નાડસો-ઘન્નાડસો-ઘન્યાયુષ્ । ઘન્ય+આયુષ્=ઘન્યાયુષ્ । "આબુસો" શબ્દ પાકી ભાષામાં સંભોધનરૂપે ખૂબ પ્રચલિત છે અને પિટક ગ્રંથોમાં તે ઓ સંભોધનરૂપે જ વપરાયેલ છે. ઘન્યઆયુષ્ ! જેનું આયુષ્ય ઘન્ય છે તે ઘન્યાયુષ્. ગુરુઓ શિષ્યો માટે આ સંભોધન વાપરે છે.

ગા૦ ૪૫૮- ધંસાહિઅ-ધંસાહિઅ-ધ્વંસિત ।

ધવલ્સડળ-ધવલ્સડળ-ધવલ્સકુન ।

ધાર-ધાર-ધાર ।

ધારા-ધારા-ધારા ।

ઘાઢી-ઘાઢી-ઘાટી । "ધાવન્તઃ અટન્તિ અસ્યાં સા"-અભિ૦ ચિ૦ ।

ઘાહિઅ-ઘાહિઅ-ઘાટિત । જના ધાવન્તિ અટન્તિ ચ યસ્મિન્ સઃ ।

-જેમાં લોકો ફરવા માટે હોડે અને ચાલે તે ઘાટિત-ધાવ્+અટ્+હિત (પૃષ્ઠ૦) ।

ગા૦ ૪૫૯-ઘાણૂરિય-ઘાણૂરિય-ઘાનૂરિત । "મલ્લતકે ઘનુઃ-" હૈ૦ નિ૦ શૈ૦ ।

ભીલામાના વૃક્ષનો પર્યાય ઘનુષ છે. એના ફળનું નામ ઘાનૂરિત અથવા ઘાનૂરિક છે. ઘનુષ્+હિત (પૃષ્ઠ૦) ।

ઘાનપૂરિત-જે કોઈ સામાન્ય ફળ હોય તેા ઘાનપૂરિત-ઘાનેન રસાધાનેન પૂરિતમ્-ઘાનપૂરિતમ્ । ઘાન+પૂરિત । ધા+અન+પૂર+હિત ।

ધુંધુમારા-ધુંધુમારા-ધુન્ધુમારા । ધુન્ધૂન્ અસુરાન્ મારયતિ યઃ સઃ ધુન્ધુમારઃ-અસુરોને જે મારે તે ધુન્ધુમાર-ઈદ્ર, તેની પત્ની ધુન્ધુમારા-ઈન્દ્રાણી-અભિ૦ ચિ૦ ૧૦ ।

ધુક્કુદ્ધુય - } -
ધુક્કુદ્ધુગિય- } -

ધૂળ-ધૂળ-ધૂન । ધૂનયતિ નિરન્તરં યઃ સઃ ધૂનઃ-જે નિરંતર હલ્યા કરે તે ધૂન. ધૂન+અ । ધૂ કમ્પને ।

ગા૦ ૪૬૦-ધૂમરિ-ધૂમરિ-ધૂમરી । ધૂમમ્ ઇવ કરોતિ ધૂમરી- જે ધુમાડા જેવું વાતાવરણ કરે તે ધૂમરી. ધૂમ+કરી । -(પૃષ્ઠ૦) ।

ધૂમિયા-ધૂમિયા-ધૂમિકા ।
 ધૂમસિહા-ધૂમસિહા-ધૂમશિલા ।
 ધૂમમહિસી-ધૂમમહિસી-ધૂમમહિષી ।
 ધૂલીવટ્ટ-ધૂલીવટ્ટ-ધૂલીવર્ત ।
 ધૂમદ્વાર-ધૂમદ્વાર-ધૂમદ્વાર ।

ગા૦ ૪૬૧-ધૂરિય-ધૂરિય-ધૂર્ય ।
 ધૂરિયઅ-ધૂરિઅય-ધૂર્યક ।
 ધૂમદ્વયમહિસી-ધૂમદ્વયમહિસી-ધૂમધ્વજમહિષી ।
 ધળી-ધળી-ધનિકા । “ધનિકા વધ્વામ્”-અને૦ સં૦ ।
 ધ્રાળી-તૃત્તિ-પર્યાતિ । ધ્રા તૃપ્તૌ ।

ગા૦ ૪૬૨-ધમ્મઅ-ધમ્મઅ-ધમ્યક ।
 ધારાવાસ-ધારાવાસ-ધારાવર્ષ ।
 ધૂમદ્વઅ-ધૂમદ્વઅ-ધૂમધ્વજ-શિયાળામાં સવારના પહોરમાં તળાવમાંથી ધુમાડા જેવું નીકળે છે એથી તળાવને માટે ધૂમધ્વજ પદ છે. કેમ કે તળાવમાંથી નીકળતા એ ધુવાડાને લીધે ‘આ તળાવ છે’ એમ દૂરથી પણ એળખાય છે.
 પાડા પણ ધૂમના વણુ જેવો હોય છે.

—પકારાદિ—

ગા૦ ૪૬૩-પટ્ટી-પટ્ટી-પ્રષ્ટી
 પચ્છી-પચ્છી-પચ્છી । પિટ્+છ+ઈ (ઉણા૦૧૨૬) । પિટ્ સંગ્રાતે । (૫પેા૦)
 પેટા પેટિકા ।
 પલ-પલ-પલ ।
 પટ્ટ-પટ્ટ-પટ્ટ । પટ્+ર । “પટ્ટં ગ્રામાદિનિવેશઃ શૂન્યં ચ” (ઉણા૦૩૮૭) ।
 પટ્ ગતૌ ।
 પટ્ટ-પટ્ટ-પાણ્ડુ । (૫પેા૦)
 પજ્જા-પજ્જા-પચ્ચા । પદમ્ અર્હતિ યા સા પચ્ચા-જેના ઉપર પણ મૂકાય તે પચ્ચા.
 પટ્+ચ+આ । પટ્ ગતૌ । “પચ્ચા માર્ગઃ” હૈ૦ લિ૦ । “પચ્ચા તુ વર્ત્મનિ”-
 અમર૦, અભિ૦ ચિ૦ ।
 ગા૦ ૪૬૪-પત્તી-પત્તી-પત્રી ।
 પ્રાપ્તિ ।
 પસાહ્ય-પસાહ્ય-પ્રસાદિત ।

પત્તપસાહઅ-પત્તપસાહઅ-પત્રપ્રસાદિત ।

પ્રાત્તપ્રસાદિત ।

પત્તપિસાલ્સ-પત્તપિસાલ્સ-પત્રપિશાડસલ્સ । પત્રપિશ-પત્ર૩૫ પિશ-અવયવ
તે વડે આલ્સ-ઉલ્લાસ પામનાર. પિશ અવયવે । આલ્સ-આ+લ્સ ।
લ્સ વિલાસે ।

પંતી-પંતી-પદ્ધિત્ત ।

પહ્ડંસ-પહ્ડંસ- (પદ્માંશ-પદ્- (ઉચ્ચા૦ ૫૦૫) । પદ ગતૌ । પદ+વ ।
| પદ્માંશ

ગા૦ ૪૬૫- પલ્સૂ-પલ્સૂ-ફલ્સૂ-ફલં સૂતે હતિ ફલ્સૂ:-ફળને પેદા કરે તે.
ફલ+સૂ । સૂ પ્રસવે ।

પણિયા-પણિયા-પણિકા । પળ્+ફક+આ । પળ્ વ્યવહાર-સ્તુત્યોઃ ।

પળ્હઅ-પળ્હઅ-પ્રસ્નવ ।

પણ્સ-પણ્સ- { પ્રવેશ ।
| પ્રદેશ ।

પમ્હાર-પમ્હાર-અપસ્માર-(પૃષ્ઠે૦) અપ+સ્મૃ+અ । સ્મૃ આધ્યાને ।

પમ્હર-પમ્હર-અપસ્માર-‘વાઈ આવવી’ અથવા ‘ઓહટો થઈ જવો’ એ
રોગનું નામ અપસ્માર. અપસ્મારનો ‘આવેશ’ અર્થ પણ છે.

ગા૦ ૪૬૬-પલ્હી-પલ્હી-ફલ્હી-ફલ્ધા ફલં દધાતિ હતિ ફલ્ધિ:-ફળને જે
ધારણ કરે તે ફળધી. ફલ+ધા+ઈ । ધા ધારણે ।

પવિયા-પવિયા-પ્રપિકા ।

પઝહ-પઝહ-પ્રઝહ-પ્રકુટ { ‘કુટં ગૃહમ્’-અમર૦ અભિ૦ ચિ૦ ।
-પ્રકુટ

પઝહ-પઝહ-પ્રઝહ- (પ્રગૂઢ-જે વધારે ઊંડું હોય તે પ્રગૂઢ-ધર.

| પ્રકુટ-કુટ અથવા કુટ શબ્દ વૃક્ષવાચક પણ છે અને
વૃક્ષનો પણ ‘ધર’ તરીકે ઉપયોગ થયેલો છે.

પસઅ-પસઅ-પૃપત । “પૃપત-રોહિતૌ”-અમર૦, અભિ૦ ચિ૦ । સત્તર
પ્રકારના હરણોમાં ‘પૃપત’ હરણુની એક જાત છે.

ગા૦ ૪૬૭-પરહા-પરહા- (પ્રહટા । પ્રહટા-પ્રકર્ષેણ રોટતિ યા સા પ્રહટા-જે જમીનમાં
| પૃદાકુ । આળોટચા કરે તે પ્રહટા. પ્રહટ+અ+આ ।

રુટ ગતૌ ।

“પૃદાકુઃ સર્પઃ”-અમર૦ અભિ૦ ચિ૦ ।

पडल-पडल-पटल । पट्+अल । पट् गतौ । “पटलं छदिः” (उल्ला० ४१५)
अभर०, अलि० शि०, अने० सं०, डै० लि०, वि० प्र० ।

पचचूह-पचचूह-प्रत्यूष । प्रत्यूषाण्ड-सूर्य. अलि० शि० शै०. ८।२।१४।
पहण-पहण-प्रघन ।

पउअ-पउअ- $\left\{ \begin{array}{l} \text{प्रातः} \\ \text{प्रोदय-प्र+उदय-प्रक्षर्पणु सुधंनो उदय यतो होय ते} \\ \text{सभय-भाषाभां 'पो द्वाटपी'} \end{array} \right.$

पहणि-पहणि-प्रहणि ।

गा० ४६८-पयला-पयला-प्रचल ।

पयय-पयय-प्रयत ।

पडवा-पडवा-पटवाह । पटं वहति पटवाहः-कपडाने धारणु करे ते पडवाह.
पटवास-पटस्य वासः निवसनस्थानम्-तंप्पू वगैरे.

पहिय-पहिय-प्रथित ।

पसिय-पसिय-प्रसीद् । प्रसीदन्ति लोका येन तत्- जे वडे लोका पुश थाय
ते प्रसीद्. प्र+सीद्+अ । (पृषे।०)

पड्डस-पड्डस-बद्धांश ।

गा० ४६९-पणिय-पणिय-पणित ।

प्रकटित-पयडिअ-पणिय-(पृषे।०) ।

परिह-परिह-परिघ ।

पणअ-पणअ-पनक । पन्+अक (उल्ला० ३३) । पन् भक्तौ अथवा पन्
व्यवहार-स्तुत्योः ।

पयल-पयल-प्रतल । प्रकृष्टं तलं यस्य सः प्रतलः-जेतुं तण भण्णूत छे ते.

पइन्त-पइन्त-प्रचीर्ण । प्रचीर्ण-प्रथार पाभेक्षुं-पडे।णुं. प्र+चर्+त । चर्
गतौ भक्षणे च ।

पेढाल-पेढाल-पृथुल ।

पेज्जाल-विपुल-(पृषे।०)

गा० ४७०-पडीर-पडीर-प्रतीचर । प्रतिकूलं चरति यः सः-जे प्रतिकूल आथरणु
करे ते प्रतीचर-पडीर-थोरतुं टो।णुं-सरभावे।-पाटच्चर ।

पंखुडी-पंखुडी-पक्षट । (पक्ष+ट) ‘ट’ स्वार्थिक प्रत्यय छे.

परक्क-परक्क-प्ररख । प्ररखति गतिशीलो भवति यः सः प्ररखः-जे गतिशील
होय ते प्ररख-परक्क । रक्+अ । रक् गतौ ।

पलाय-पलाय-पलाय । पलायते-ञे पलायत करी न्य ते पलाय-ञोर.
परा+अय्+अ । अय् गतौ ।

पत्थरा-पत्थरा-पत्सरा । पद्+सर+आ-पत्सरा-पगनी भति । स्र गतौ ।
पङ्कुला-पङ्कुला-पद्दल्य । पदेन दलनम्-पहला-पग वडे श्रूरो करवे। पद्+दल्
+आ । दल् विशरणे ।

पङ्कुआ-पङ्कुआ-पद्द्रुता । पद्+द्रुता । “द्रुतं शीघ्र-विलीनयोः” अने० सं० ।
द्रुत+आ । द्रु गतौ ।

पादुका ।

गा० ४७१-पहट्ट-पहट्ट-प्रहृष्ट

पडोअ-पडोअ- { प्रतोक । प्र+तोक । तु+क (उथु।० २१)
[पोतक । - (पृषे।०) प तथा तना स्वरनो व्यत्यय

“तोकम् अपत्यम्”-अभर०, अलि० लि०, अने० सं०, वि० प्र०

पयाम-पयाम-प्रयाम ।

पसूअ-पसूअ-प्रसूत । प्रसूतं कुसुमेऽपि च”- अने० सं०, वि० प्र० ।

पडालि-पडालि-पटली । “पटली गृहोपरिभागः”-अभर०, उ० लि० ।
अने० सं० । विश्वप्रकाश, (उथु।० ४६५) पद्+अल+ई । पद् गतौ ।

पप्फाड-पप्फाड-प्रस्फाट । प्रस्फटति इति प्रस्फाटः । प्र+स्फट्+अ । स्फट्
विशरणे ।

गा० ४७२-पत्थिअ-पत्थिअ-प्रस्थित ।

पसंडि-पसंडि-प्रसन्दि । प्रसीदन्ति प्रसन्ना भवन्ति लोका येन तत् प्रसदि-
प्रसन्दि (पृषे।०) । प्र+सद्+इ (उथु।० ६०८)

पब्भोअ-पब्भोअ-प्रभोग ।

पद्धर-पद्धर-प्राध्वर । प्राध्व+र । प्राध्वं नर्म-अनुकूलयोः अने० सं० ।
विश्वप्रकाश ।

पहद-पहद-प्रहत । प्र+हत । हन् हिंसा-गत्योः । - अर्ही हन् धातुने।
‘गति’ अर्थं ग्रहण्य करवे। गति-ज्ञान. प्रहत-प्रज्ञात.

पक्खरा-पक्खरा- { प्रक्षर । “प्रक्षरं प्रखरः समौ” अने० सं०, अलि० लि०,
[प्रखर । उ० लि०, विश्वप्रकाश । प्रच्छादितः क्षरति-
चलति अनेन प्रक्षरं तुरगसन्नाहः”-ञे वडे ढंकायेले।
धोडो भतिमान् थाय ते प्रक्षर-पाप्पर.

प्रावृतः-खरति-संचलति अनेन प्रखरः-ञे वडे ढंकायेले। धोडो भतिमान् थाय
ते प्रप्पर-पाप्पर.

પ્ર+ક્ષર+અ । પા.૩।૨૩૦। પ્ર+ક્ષર+અ । “ક્ષરતિ”-इति अमर० ।
 ઘોડાને બન્ને પડખે પાખર પહેરાવવામાં આવે છે એથી આ શબ્દ ‘પક્ષ’
 શબ્દ સાથે વિશેષ સંબંધિત હોવો જોઈએ.

“પ્રક્ષર इति कठोरो वा आयुषैः अमेद्यत्वात् पुंसि अयम्” અભિ.૦ ચિ.૦ વૃ.૦ ।
 यद् आह वैजयन्ती-कलीबेऽपि ।” यद् आह-प्रक्षरं प्रक्षरः अस्त्रियाम्”
 અભિ.૦ ચિ.૦ વૃ.૦ । પાખર-હથિયારોથી ભેદી-તોડી-શકાતાં નથી તેથી ભારે
 કઠથ હોવાને લીધે પણ તેનું નામ પ્રખર-પાખર-પડેલ છે.

ગા.૦ ૪૭૩-પહમ્મ-પહમ્મ-પ્રહર્મ । “હર્મિતં ક્ષિપ્ત-દમ્બયોઃ” અને.૦ સં.૦ ।
 પત્થીળ-પત્થીળ-પ્રસ્તીન । પ્રસ્ત્યાન-પ્રસ્તીન (પૃષો.૦) । “સ્ત્યાનં ઘનમ્”-
 અને.૦ સં.૦ । વિ.૦ પ્ર.૦ ।

પવિદ્ધ-પવિદ્ધ-પ્રવિદ્ધ ।
 પવદ્ધ-પવદ્ધ- { પ્રવૃદ્ધ ।
 પ્રવદ્ધ ।

પઝ્જળ-પઝ્જળ-પાયન । પા પાને ।

ગા.૦ ૪૭૪-પહિય-પહિય-પતિત્ત ।
 પરેય-પરેય-પરેત । પરા+इत । “પરેત-પ્રેત-સંસ્થિતાઃ”-અમર.૦, અભિ.૦
 ચિ.૦ । “પ્રેતઃ પરેતો ભૂતવિશેષે ચ” અને.૦ સં.૦, વિ.૦ પ્ર.૦ ।
 પંપુઅ-પંપુઅ-પ્રપ્લુત ।

પપ્પીઅ-પપ્પીઅ-વપ્પીહ । “વપ્પીહઃ ચાતકઃ”-અભિ.૦ ચિ.૦ ।
 પચ્ચૂદ-પચ્ચૂદ-પ્રત્યૂદ । મોજનં પ્રત્યુહ્યતે અસ્મિન્ તત્ પ્રતિ+વહ+ત=પ્રત્યૂદ-
 જેમાં ભોજનનું વહન થાય-ધારણ થાય તે થાળ-ભોજનનું ગમે તે પાત્ર.
 પરિયલિ-પરિયલિ-પરિતલિ । પરિ+તલ્+इ (ઉણા.૦ ૬૦૮) । તલ્ પ્રતિષ્ઠાયામ્ ।
 તલ્યતે-પ્રતિષ્ઠાં પ્રાપ્નોતિ મોજનં યસ્યાં સા પરિતલિઃ-ભોજન જેમાં પ્રતિષ્ઠા
 પામે તે પરિતલિ-થાળ વગેરે-કહેવાય.

ગા.૦ ૪૭૫-પચ્ચુથ-પચ્ચુથ-પ્રત્યુપ્ત । પ્રતિ+ઉપ્ત । વપ્+ત । વપ્ વીજસંતાને ।
 પદ્ધાર-પદ્ધાર-પ્રધાર । પ્ર+ધાર । પ્રગતા ધારા ઉત્કર્ષઃ યસ્ય સ પ્રધાર ।
 ‘ધારા’ ઉત્કર્ષે અનેકા.૦ । જેનો ઉત્કર્ષ યાહ્યો ગયો-બાંડો થવાથી ઉત્કર્ષ
 રહ્યો નહીં.

પમ્હલ-પમ્હલ-પક્ષમલ । પક્ષમ+લ ।

પસરેહ-પસરેહ-પ્રસરરેહ । પ્રસર+રેહ । પ્રસરતિ इति-પ્રસર+આ=પ્રસરા-
 ફેલાનારી, પ્રસરા રેહા યસ્ય સઃ પ્રસરરેહઃ-જેની રેખા ફેલાનારી છે તે. સ્તુ ગતૌ ।

परिउत्थ-परिउत्थ-परिवस्त (पृषे।०) (प्रोषित-प्र+उषित) वस् निवासे ।

गा० ४७६-पडंचा-पडंचा-प्रत्यञ्चा ।

पडंसुआ-पडंसुआ-प्रतिश्रुत् । ८।१।१५। तथा । ८।१।२६।

पलासि-पलासि-पलाशि । पलम् अभाति-पलाशि-ने भांस भाय्ये षेने ।
धा लाभवाथी भांस अहार निकणी णय ते शस्त्र. पल+अश्+इ (उष्वा ६०६)
अश् भोजने ।

पासाल-पासाल-प्रासाल । “कुन्ते प्रासः”-अभर० अभि० यि० । प्रासेन
अलति शोभते या सा प्रासाल-प्रास नामना अस्त्र वडे ने शोभे ते प्रासावा.
प्रास+अल्+आ । अल् भूषणादौ ।

पत्तिल-पत्तिल-पत्रल । पत्रं यानं पक्षः छदः छुरी-” अने० सं०, डै० लि०
पत्-र । “पत्रं पर्णं यानं च” (उष्वा० ४५१) पत्र+ल । ‘ल’ स्वाथि० क.
पत्रलम्-अभि० यि० ।

पडुवइय-पडुवइय-पटुपत्रिक ।

पत्तिसमिद्ध-पत्तिसमिद्ध-पत्रीसमृद्ध ।

गा० ४७७-पचचेड-पचचेड-प्रत्येड । प्रतीड्यते इति प्रत्येडम् (पृषे।०) । प्रति+
ईड्+अ । ईड् स्तुतौ ।

प्रत्येडते वा प्रत्येडम् । प्रति+एड्+अ । एड् त्यागादिषु ।

पचचवर-पचचवर-प्रत्यवर । प्रति+अवर=प्रत्यवर ।

प्रत्यपर ।

पग्गेज्ज-पग्गेज्ज-प्रग्राह्य । ८।१।७८। (पृषे।०) । प्र+गाह्य । ग्रह्+य ।
ग्रह् उपादाने ।

पहयर-पहयर-प्रथकर । प्रथनं प्रथः, प्रथं करोति-प्रथकरः-प्रथ विस्तारे ।
प्रकर (पृषे।०)

पलहिय-पलहिय-प्ररफित । प्र+रफित । रफ्+इत् । रफ् गतौ ।

प्ररहित । प्र+रहित । रह्+इत् । रह् त्यागे ।

पुरोहड-पुरोहड-पुरोहृत । पुरो+हृत । हृ+त् । हृ हरणे ।

परियट्ट-परियट्ट-परिवर्त-धोवा भाटे कपडांने वारंवार डेरव्या करनार. परि+
वृत्+अ । वृत् वर्तने । परीट धो।पी.-जूनी. शुभ्रशती.

गा० ४७८-पडिसार-पडिसार-प्रतिसार । प्रति+सार । सृ+अ । सृ गतौ ।

पाडिसार-पाडिसार-प्रतिसार । पडिसार-पाडिसार-८।१।४४। अथवा
८।१।६८। सरेभावे।-प्रतिसरः-अने० सं०, डै० लि० ।

पडिच्छअ-पडिच्छअ- { प्रतीच्छक-प्रति+इच्छकः । इच्छ+अक । इष्-इच्छायाम् ।
 { प्रतीक्षक-प्रति+ईक्षकः । ईक्ष+अक । ईक्ष दर्शने ।

पलिहस्स-पलिहस्स-परिहस्स । हस्सम्-बलाधानम् (उत्थु।०३८७) परितः हस्सं
 परिहलम् । परि+हस्+र । हस् हसने ।

पलिहाअ-पलिहाअ-परिभाग । प्रति+भाग । भज्+अ । भज सेवायाम् ।
 पयवई-पयवई-पदवती ।

गा० ४७९-पंचंगुली-पंचंगुली-पञ्चाङ्गुलिः । “एरण्डे पञ्चाङ्गुलो वर्धमानः”
 पञ्च अङ्गुलयो यस्य पञ्चाङ्गुलः-अङ्गुलीसदृशपञ्चपत्रावयवत्वात्”- ङै०नि०
 शै० । ङेनां पां६३। पांय आ०गण० ङेवां छे ते पं०यांशुलि.

पडिसाअ-पडिसाअ- { प्रतिषाद । प्रति+षाद । षद्+अ । षद् विशरणादिषु ।
 { प्रतिशब्द । प्रति+शब्द+अ । शब्द भाषा-विकारयोः ।

पंफुल्लिय-पंफुल्लिय-प्रफुल्लित । प्र+फुल्ल+इ+त । (पृ३१०) । फुल्ल विकसने ।
 पडियर-पडियर- { प्रतिचर-प्रति+चर ।
 { प्रतिकर-प्रति+कर ।

गा० ४८०-पडिसुत्ति-पडिसुत्ति-प्रतिश्रोतः । प्रति+श्रोतः ।

पडिसूर-पडिसूर-प्रतिशूर । प्रतिशूर ।
 प्रतिषूद । (पृ३१०)

पडिसंत-पडिसंत-प्रतिशान्त । प्रति+शान्त । शम्+त । शम् उपशमे ।

परेवय-परेवय । पदेपात-पदे+पात (पृ३१०) । पत्+अ । पत् गतौ
 { परिपात-परि+पात (८) ”

पावडण-पावडण-पादपतन । पादपतन-पाद+पतन । ८।१।२७०।

पहएल्ल-पहएल्ल-अपूपल । अपूप+ल । ‘ल’ स्वाथि०क. (पृ३१०)

गा० ४८१-पइहन्त-पइहन्त-प्रतिहन्तु । प्रति+हन्तु । हन्+तृ । हन् हिंसा-गत्योः ।

पल्लविय-पल्लविय-पल्लवित । पल्लव+इत ।

पडिहत्थि-पडिहत्थि-प्रतिहस्ति । (पृ३१०) ८।१।२०६।

पडिहत्थ-पडिहत्थ-प्रतिहस्त । प्रति+हस्त ।

पडिकय-पडिकय-प्रतिकृत । प्रति+कृत+त । कृ करणे ।

गा० ४८२-पांडविय-पांडविय-पाण्डवित । पाण्डुः सिते”-अ३२० अने० सं०,
 अलि०यि० । पाण्डु-धा०णु

पांडविय-पांडविय-पाण्डवित । पाण्डु+इत । पाण्डवित ।

पत्थरिअ-पत्थरिअ-प्रस्तरित । प्रस्तर+इत । प्र+स्तृ+अ । स्तृ आच्छादने ।

પ્રસ્વહિય-પ્રસ્વહિય-પ્રસ્વહિત । પ્ર+સ્વહ+ઇત । સ્વહ કાઢ્ઠે ।

પ્રલિહઅ-પલિહઅ- { પરિઘક । પરિઘ+ક ।

{ પરિહત । પરિ+હત । હન્+ત । હન્ હિંસા-ગત્યોઃ ।

પહિત્થિર-પહિત્થિર-પ્રતિસ્થિર । પ્રતિ+સ્થિર ।

ગા૦ ૪૮૩-પહિવેસ-પહિવેસ-પ્રતિદ્વેષ । પ્રતિ+ દ્વિષ્+અ । દ્વિષ્ અપ્રીતૌ ।

પચત્તર-પચત્તર-પચત્તર । પચત્+તર-વધારે પચી જાય તેવું-અમી જાય તેવું-ચાટુ-ખુશામત.

પરિહણ-પરિહણ-પરિધાન । પરિ+ધાન । ધા+અન । ૮।૧।૬૭ ધા ધારણ-
પોષણયોઃ ।

પરિહટ્ટિ-પરિહટ્ટિ-પરિહટ્ટિ । પરિ+હટ્ટ+તિ । હટ્ટ્ તુષ્ટી ।

પરિકૃષ્ટિ । પરિ+કૃષ્+તિ । કૃષ્ વિલેખને ।

પહિચ્છિયા-પહિચ્છિયા-પ્રતીચ્છિકા । પ્રતિ+ઇચ્છ+અક+આ । ઇષ્ ઇચ્છાયામ્

ગા૦ ૪૮૪-પષ્ફિહિય-પષ્ફિહિય-પ્રષ્ફિટિત । પ્ર+ષ્ફિહ+ઇત । (૫પે।૦) સ્ફિટ્ટ
હિંસાયામ્ ।

પહોહર-પહોહર- { પ્રત્યઘગૃહ્ । પ્રતિ+અવ+ગૃહ્ ।

{ પ્રત્યપગૃહ્ । પ્રતિ+અપ+ગૃહ્ ।

પહુવત્તી-પહુવત્તી-પટોટ્ટત્તિ । પટ+ઉટ્ટત્તિ । ઉત્+વૃત્+તિ । વૃત્ વર્તને ।

પટસ્ય ઉટ્ટત્તિ-કપડાને-પડદાને-જીંચું ટાંગવું.

પહિસારી-પહિસારી-પ્રતિસીરા । પ્રતિ+સીરા । પ્રતિ+સિ+ર+આ । (ઉણા૦ ૬૬૨)

સિ વધને । સંસ્કૃતને । પ્રતિસીરા શબ્દ હૈમલિંગા૦ તથા અભિ૦ ચિ૦ માં પણ આપેલ છે તે ગમે તે કારણને લીધે દેશી પહિસારી-પ્રતિસારી રૂપે બની ગયો છે અથવા દેશીને પહિસારી શબ્દ જ પ્રતિસીરા બની ગયેલ છે. શબ્દોના વિવિધ ઉચ્ચારણોને જ આ ચમત્કાર છે.

પ્રતિસારી-પહિસારી-શબ્દને સાધવા સંસ્કૃતની અપેક્ષાએ પ્રતિસારી શબ્દ પણ કદપી શકાય છે. પ્રતિ+સૃ+ન્દૈ । સૃ ગતો । પ્રતિસરતિ ઇતિ પ્રતિસારો । પ્રસેવઅ-પ્રસેવઅ-પ્રસેવક । પ્ર+સિવ્+અક । સિવ્ ઉતૌ । પ્રસેવક-સીવ-નારો. મહાન્ સંત શ્રીકબીરજીએ “ક્રીની ક્રીની ચદરિયા” વાળા ભજનમાં અહાને વણકર તો કહેલ જ છે.

ગા૦ ૪૮૫-પરિવાહ-પરિવાહ-પરિવાધ । યઃ પરિવાધતે સ પરિવાધઃ જે વાધા જોભી કરે-તકલીફ આપે-તે પરિવાધ. પરિ+વાધ્+અ । વાધ્ રોટને ।

પટ્ટિસંગ-પટ્ટિસંગ-પૃષ્ઠીશઙ્ગ । પૃષ્ઠી+શઙ્ગ-પીઠ ઉપરનું શીંગડું-બંધની ખુંધ. જુઓ આ શબ્દ નીચેનું ટિપ્પણ.

पंडरंग-पंडरंग-पाण्डराङ्ग । पाण्डर+अङ्ग-घोषा शरीरवाणे. “पाण्डरः
पाण्डुरः पाण्डुः”-अभ२०अभि० यि० ।

पक्कगाह-पक्कगाह-पक्कग्राह । पक्क+ग्राह । गृह्णाति इति ग्राहः ङे प३३ना२
होय ते अ६. पक्कश्चासौ ग्राहश्च-पा३ो अ६ने। ग्राह ते प३व्या६. पा३ो-भा२े
पा३ो-अतु२-अथवा पकान् गृह्णाति इति पक्कग्राहः-पा३ोलांने -आर्ध शक्य
अ६वांने-अ३७ क२ना२े। पक्क+ग्रह्+अ । ग्रह् उपादाने ।

गा० ४८६-परिलिय-परिलिय-परिलिय । परिलीयते इति परिलियः-अधी रीते योऽी
७२ना२-धीन. परि+ली+अ । ली श्लेषणे ।

पडिछंद-पडिछंद-प्रतिच्छन्द । प्रति+छन्द ।

पच्छेणय-पच्छेणय-पथ्यदन । पथः पथि वा अदनम् पथ्यदनम्-पथि+
अदन । रस्तातुं अथवा रस्तामां आवातुं आतुं । अद्+अन । अद्
मक्षणे । अक्षरैःने। व्यत्यय.

पच्चुद्धार-पच्चुद्धार-प्रत्युद्धार । प्रति+उद्धार ।

पच्चोवणी-पच्चोवणी-प्रत्युपनी । प्रति+उप+नी । नी प्रापणे ।

प्रत्युपनीत । प्रति+उप+नी+त=प्रत्युपनीत ।

गा० ४८७-पच्चुहिय-पच्चुहिय-प्रत्युहित । प्रति+उह्+इत (पृ३।०) वह् प्रापणे ।

पडच्चर-पडच्चर-पटच्चर । पटच्चर-अभ२०, अभि० यि० ।

परिहाय-परिहाय-परिहाय । परिजहाति, परिजिहीते वा इति परिहायः-ङे
आ२े आ७ुथी धीन होय ते परिहाय. परि+हा+अ । हा गतौ
त्यागे वा ।

परिच्छूढ-परिच्छूढ-परिक्षिप्त । परि+क्षिप्त-८।२।२७। परि+क्षिप्+त ।
क्षिप् प्रेरणे ।

पडिक्खर-पडिक्खर-प्रतिक्षर । प्रति+क्षर । प्रतिक्षरति इति प्रतिक्षरः-साभे
अ२ना२. क्षर् संचलने ।

प्रतिकूर । प्रति+कूर-कूर.

प्रतिखुर | प्रतिखुरति प्रतिखुरः-खुर+अ-खुर छेदने । साभे छेदना२े।
प्रतिक्षुर | प्रतिक्षुरति प्रतिक्षुरः-क्षुर+अ-क्षुर विखनने। साभे षोदना२े।

गा० ४८८-परिवास-परिवास-परिवास । परितः वासः यस्य सः-भेतरमां ङेने।
आ२े आ७ु वास छे ते. परि+वास । वस्+अ । वस् निवासे ।

पयट्टिअ-पयट्टिअ-प्रवर्तित । प्र+वर्तित । प्र+वृत्+इत । वृत् वर्तने ।

पहोइय-पहोइय-प्रभावित । प्र+भावित । प्र+भू+भाव+इत् । भू प्रापणे ।
 पल्लवाय-पल्लवाय-पल्लवाय । पल्लव+आय । “पल्लवः विस्तारे” अने० सं०
 विश्वप्रकाश ।

पोरय-पोरय-पौरक । “पौरं कर्तुणे”-अने० सं० ।

पोरयय-पौरयय-पौरकक ।

गा० ४८९-पंचावण्ण-पंचावण्ण-पञ्चपञ्चाशत्-८।२।४३।

पणवण्णा-पणवण्णा-पञ्चपञ्चाशत्-८।२।४३।

पप्फोडिय-पप्फोडिय-प्रस्फोटित । प्र+स्फोटित । स्फुट्-स्फोट्+इत् । स्फुट्
 विकसने ।

परभाअ-परभाअ-परभाव । पर+भाव ।

परभाग । पर+भाग ।

गा० ४९०-पडियाँल-पडियलि-प्रतित्वरिन् । प्रति+त्वरिन् । त्वरा+इन् ।

प्रतित्वरि । प्रति+त्वरि । त्वर्+इ । (डि० १०७) त्वर् संभ्रमे ।

पविरइय-पविरइय-प्रविरयित । प्र+वि+रय+इत् । रयो वेगः ।

पडिहत्थ-पडिहत्थ-प्रतिहस्त ।

पोणियय-पोणियय-पूर्णितक । पूर्ण+इत्+क ।

पडिखंध-पडिखंध-प्रतिस्कन्ध ।

पडिखंधि-पडिखंधि-प्रतिस्कन्धि-प्रति+स्कन्ध+इ (पृ० १०)

पवरंग-पवरंग-प्रवराङ्ग । प्रवर+अङ्ग । “उत्तमाङ्गं शिरः वराङ्गम्”-अभ० २०,
 अलि० ३।

गा० ४९१-पइट्टाण-पइट्टाण-प्रतिष्ठान । प्रति+स्थान । स्था+अन । स्था गति-
 निवृत्तौ ।

पसुहत्त-पसुहत्त-पर्शुहत् । पर्शु+हत् । हन्+त् । हन् हिंसा-गत्योः ।

परसुहत्त-परसुहत्त-परशुहत् । परशु+हत् । ,, (पृ० १०)

परिहाल-परिहाल-परिधार । परितः धारा यस्य सः परिधारः- आरे आशु
 षेती धाराओ छे ते परि+धारा ।

परिचाल ।

परिसाल । सत् गतौ ।

परिहल्लाविअ-परिहल्लाविअ-परिधारापित । परिधारा+आपित । आप्+इत् ।
 आप् व्याप्तौ ।

परिसलापित ।

परिभरापित--परिभर+आपित ।

परिभरापित--परिभर+आपित ।

गा० ४९२-पणअत्तिय-पणअत्तिय-पणअतित । पणम् व्यवहारम् अतिरतं गतम्-
व्यवहारने पाभेक्ष पण+अत्+इत् । अत सातत्यगभने (पृ३१०)

पणामणिया-पणामणिया-प्रणामनिका । प्र+नामनिका, प्र+नम्-नाम्+इका ॥
नम् प्रहृत्वे ॥

परिवारिअ-परिवारिअ--परिवारित । परि+वारित । वृ-वारु+इत् । वृ वरणे ॥

प्रसवडक्क-प्रसवडक्क-प्रसवदृष्ट । प्रसव+दृश्+त (पृ३१०) दृश् जेवुं. प्रसव
ओट्ठे उ०पा६. अंर्ध उ०पा६ करे ओवुं जेवुं.

प्रसवदृष्ट-प्रसव+दृष्ट । अंर्ध उ०पा६ करे ओवे उंभ. दंश्+त-दृष्ट-
८।२।२।

गा० ४९३-पव्वइसेल्ल-पव्वइसेल्ल-पार्वतीशैल । पार्वती+शैल-पार्वतीने। पव्वत्.

पड्डुजुवइ-पड्डुजुवइ-पड्डुयुवति । पड्डु+युवति ।

परिहारिणी-परिहारिणी-परिहारिणी । परिह्रियते या सा परिहारिणी जेने।
परिहार थाय ते-दांया गाले प्रसव करनारी बेश.

पडिअज्झअ-पडिअज्झअ-प्रतिअध्यय । प्रति+अध्यय । ये प्रति आगत्य
छात्रः अधीते सः प्रतिअध्ययः-जेनी पासे आदीने विद्यार्थी भणे
ते प्रतिअध्यय. अधि+इ+अ (पृ३१०) इ अध्ययने ।

गा० ४९४-पडिएल्लिअ-पडिएल्लिअ-प्रतिएडित । प्रति+एडित । एड्+इत् । एड्
त्यागे अथवा आ+ईडित=एडित । प्रति+एडित (पृ३१०) ईड् स्तुतौ ।

प्रतिएल्लित-प्रतिएल्लित । एल्ल+इत् । (पृ३१०) एल्ल विलासे ।

पडिरंजिय-पडिरंजिय-प्रतिरञ्जित । प्रति+रञ्जित । रञ्ज्+इत् । रञ्ज् रागे ।

पञ्जुणसर-पञ्जुणसर-प्रार्जुनशर । प्र+अर्जुन+शर ।

पडिअंतअ-पडिअंतअ-प्रतिअन्तक ।

गा० ४९५-पडिसारिय-पडिसारिय-प्रतिस्मारित । प्रति+स्मारित ।

परिल्लवास-परिल्लवास-परिल्लवास । पर+इल्ल=परिल्ल । परिल्ल+वास ।

पडिल्लगल-पडिल्लगल-प्रतिल्लगल । प्रतिल्लगन+ल ।

पउमल्लय-पउमल्लय-पद्मल्लय-पद्म+ल्लय । पसंत ऋतु

पद्मलता-पद्म+लता ।

पद्मरञ्जस्-पद्म+रञ्जस् ।

पद्मरत-पद्म+रत ।

गा० ४९६-पवहाइय-पवहाइय-प्रवहापित । प्र+वह्, वह्-वहाप्+इत । वहं प्रापणे ।
पडिपिडिय-पडिपिडिय-प्रतिपिण्डित । प्रति+पिण्डितं । पिण्ड्+इत । पिण्ड्
संघाते ।

पञ्चव लोक-पञ्चव लोक--प्रत्यवरक्त । प्रति+अव+रक्त ।
प्रत्यवलोक । प्रति+अव+लोक+अ । लोक् दर्शने ।

पाडचचर-पाडचचर-पाटचचर ।

गा० ४९७-पंथुचुहुहणी-पंथुचुहुहणी-पान्थोरक्षुमनी । पान्थ+उत्क्षुमनी । उत्+
क्षुम्+अनी (पृषो०) । क्षुम् संचलने । पोताना सौंध्यं अने हावलावथी पांथ-
प्रवासी-अनेने विशेष क्षोभ पभाडनारी

पत्युक्षुमनी-पति+उत्+क्षुमनी । पतिने क्षोभ पभाडनारी-पत्युक्षुमनी ।
(पृषो०)

पचुचुहुहणी-पचुचुहुहणी-प्रत्युक्षुमनी । प्रति+उत्+क्षुम्+अनी ।

पलेट्टुजीह-पलेट्टुजीह-पर्यस्तजिह्व । जेनी छल पर्यस्त-स्थिर नथी
पर्यस्त+जिह्व । ८।२।४७ तथा ८।२।६८।

प्रलुख्यजिह्व-जेनी छल लोदया करनारी छे अेटले डोई वात
पेटमां रही शकती नथी जेनी छे. प्र+लुख्यन्+जिह्व । लुद् विलोटने ।

गा० ४९८-पयलयभक्त-पयलायभक्त-प्रचलाकभक्त । प्रचलाक+भक्त ।

प्रचलाक-भोरना पीछाने। कलाप. भक्त-धारण्य करनार भज्+त । भज्
सेवायाम् ।

प्रचलाकभर्तृ-प्रयलाकने धारण्य करनार.

परियट्टलिय-परियट्टलिय-परिवर्तनिक । परि+वर्तनिक ।

पडिणियंसण-पडिणियंसण-प्रतिनिवसन । प्रति+नि+वसन । वस्+अन ।
वस् आच्छादने ।

गा० ४९९-परिहारइत्तिया-परिहारइत्तिया-परिहार्यस्त्रिका । परि+इत्तिया+स्त्रिका
८।२।१५९ ।

पासि-पासि-पाशी । “पाशः कचान्ते” अने० सं., विश्वप्रकाश ।

पिच्छी-पिच्छी-पिच्छी । पिच्छ+ई+“पिच्छः पुच्छे”-अने० सं०, विश्वप्रकाश
पारी-पारी-पारी । “पारी पाव्याम्” अभ्र०, अने० सं० ।

पाअ-पाअ-पाद ।

पाली-पाली-पाली । पल्+ई (७।५।० ६१६) । पल् गतौ ।

ગા. ૫૦૦-પાવ-પાવ-પાપ । “પાવઃ ધોરઃ”-(ઉચ્ચા. ૨૯૬) । પા+પ । પા રક્ષણે ।
પાણ-પાણ-પ્રાણ । પ્રાણિતિ-ને જીવે તે પ્રાણુ. પ્ર+અન્+અ । અન્ પ્રાણને ।
પાણાઅઅ-પાણાઅઅ-પ્રાણાયત ।

પુણ્ણ-પુણ્ણ-પુનાતિ । પુનાતિ સ્ત્રીલિંગી નામ છે ક્રિયાપદ નથી. પુ+ના+
તિ । -૫૧૩૧૨૩૮ ।

પાયલ-પાયલ-પાદલ । પાદાન્ લાતિ-કિરણાને જે પ્રહણુ કરે તે. પાદલ ।
પાદ+લા+અ । લા આદાને ।

પ્રાકટ । પ્રાકટતિ પદાર્થાન્ ઇતિ-પદાર્થેતિ મર્યાદિત રીતે પ્રગટ કરે તે
પ્રાકટ. પ્ર+આ+કટ્+અ । કટ્ વર્ષાવરણયોઃ ।

પાત્ત-પાત્ત-પાતુક । પતતિ ઇતિ-ને પાત્ત કરે તે પાતુક । પત્+ઉક ।
પત્ ગતૌ ।

પારય-પારય-પારક । પાર+અક । પીયતે અનેન-ને વડે પં વાય તે પા+ર+ક ।
(ઉચ્ચા. ૩૧૬) પા પાને । “પારયતિ ઇતિ પારમ્” અભિ. ૦ ચિ. ૦ । પારિકા ।

ગા. ૫૦૧-પાહુકી-પાહુકી-પાણ્ણુકી । પણ્ણતે ગચ્છતિ ઇતિ પાણ્ણુકી । પણ્ણ+ઉક+
+ઈ । પણ્ણ ગતૌ । (પૃષ્ઠા. ૧૦)

પાહુકી-પદ્+ઉક । પદ્ ગતૌ ।

પાતુકી-પત્+ઉક । પત્ ગતૌ ।

પાહ્ય-પાહ્ય-અપાવૃત । (પૃષ્ઠા. ૧૦) અપ+આ+વૃત । વૃ+ત્ । અપાવૃત-પુલ્લુ

પાણ્ણી-પાણ્ણી-પાણ્ણર્થિ । પાણાનામ્ ચાણ્ણાલાનામ્ ઋદ્ધિઃ પાણ્ણર્થિઃ પાણ દેશ્ય
શબ્દ છે પાણ-ચાંડાલ । ચાંડાલો શેરીઓ વાળતા હતા તેથી તેમને
માટે એ શેરીઓ ન જીવનનું સાધન હોવાથી ઋદ્ધિરૂપ ગણાય.

પાહુચ્ચી-પાહુચ્ચી-પાદોચ્ચિ । પાદા ઉચ્ચોચન્તે યયા સા પાદોચ્ચિઃ-
ને વડે પગની ઉચ્ચતારૂપ શોભા થાય તે. પાદ+ઉત્+ચિ+ચિવ્+
ચિ ચયને ।

ગા. ૫૦૨-પાયલ-પાયલ-પ્રાકટ । પ્ર+આ+કટ ।

પામહા-પામહા-પાદમર્દા । પાદ+મૃદ્+અ+આ । મૃદ્ ક્ષોદે । (ઉચ્ચા. ૨)

પાણાલી-પાણાલી-પાણિતાલી । પાણિભ્યાં તાલી-તાડનમ્-અ-ને હાથ વડે
તાડન કરવું. તાડ્+ઈ+ઈ । (ઉચ્ચા. ૦૬૨૮) તડ્ આપ્રતે ।

પાહુણ-પાહુણ-પ્રાહુણ । પ્ર+આ+હુણ । હ્વા+ત+ણ (પૃષ્ઠા. ૧૦) (ઉચ્ચા. ૦૧૮૩)

હે સ્પર્ધા-શબ્દયૌઃ । પ્રકર્ષેણ મર્યાદયા સ્પર્ધાયમ્ આહ્યતે-આનીયતે યત્ તત્
પ્રાહુણમ્-થીજ વેશવાના પદાર્થોની સાથે જેને બરાબર સ્પર્ધામાં મૂકી
શકાય તે પ્રાહુણ । (પૃષ્ઠા. ૧૦)

પ્રામૃત । (પૃષ્ઠા. ૧૦)

ગા૦ ૫૦૩-પાર્ક-પાર્ક-પાર્યક્ક । પાર્ક+અક્ક ।

પાડક-પાડક-પ્રાડુક્ક । પ્રાડુ+ક ।

પાડગ-પાડગ-પ્રાયોગ્ય । પ્ર+આ+યોગ્ય ।

પાસણિઅ-પાસણિઅ-સ્પશનીય । સ્પશયતિ इति સ્પશનીયઃ ।

પાસાણિઅ-પાસાણિઅ-સ્પશનીય । -એ અદ્ય કરે તે સ્પશનીય, સ્પશ+અનીય । સ્પશ પ્રહણ-સ્લેષણયોઃ ।

પદ્યનીય-પદ્યતિ इति પદ્યનીયઃ-એ બુએ તે પદ્યનીય, પદ્ય+અનીય ।
પદ્ય પ્રેક્ષણે ।

પદ્ય ને અદ્યે પ્રાકૃતમાં સર્વત્ર પાસ વપરાય છે. અહીં અનીય પ્રત્યય કૃતમાં છે. ૧૫૧૨ ।

ગા૦ ૫૦૪-પાડગિઅ-પાડગિઅ-પ્રાયોગિક । પ્રયોગ+અિક ।

પ્રાહિસિરા-પ્રાહિસિરા-પ્રતિસીરા ।

પ્રતિસર । “પ્રતિસરો મણ્ડનમ્” અને૦ સં૦, અમર૦,
અહિ૦ ચિ૦ ।

પાહુહુઅ-પાહુહુઅ-પ્રતિભૂક । પ્રતિભૂ+ક ।

પારિહૃત્વી-પારિહૃત્વી-પરિધાર્થી । પરિધા પરિધાનમ્ અર્થઃ પ્રયોજનં યસ્યાઃ સા
-‘પહેરુ’ એ જ જેનું પ્રયોજન છે તે પરિધા+અર્થ+હન્-પરિધાર્થી ।
પરિ+ધા ।

પારિહસ્તી । પરિ+હસ્તી (પૃષ્ઠે૦) હાથ વગેરે શરીરના અવયવોની
આસપાસ રહેનારી-ખાલ.

ગા૦ ૫૦૫-પાડરણી-પાડરણી-પ્રાવરણી ।

પાલાવય-પાસાવય-પદ્યાપક । પદ્ય+આપ+અક । -દેખાડનારે ।

પારાવર-પારાવર-પારાવર ।

પારાવર ।

પાહિઅજ્ઞ-પાહિઅજ્ઞ-પ્રતિગ્રાહ્ય । પ્રતિગ્રહ્યાતિ इति પ્રતિગ્રાહ્યઃ-એ સામે
સ્વીકાર કરે-તેડી લાવે તે. પ્રતિ+ગ્રહ્+ય । ૫૧૨૨ ગ્ર ઉપાદાનેહ ।

ગા૦ ૫૦૬-પાહિઅગ-પાહિઅગ-પ્રતિઅગ્ર (પૃષ્ઠે૦) ।

પારુઅગ-પારુઅગ-પારઅગ્ર (પૃષ્ઠે૦)

પારંપર-પારંપર-પાલંપલ-પારંપર । પલં પલમ્ इति યઃ વદતિ સ પાલંપલઃ-
માંસ માંસ એમ જે બોલે તે પાલંપલ-પારંપર (પૃષ્ઠે૦)

પારંપર-પરંપરાથી જે ચાલ્યો આવે છે તે પારંપર ।

પારુઅલ્લ-પારુઅલ્લ-પૃથુક્લ । પૃથુ+ક+લ । (પૃષ્ઠે૦)

ગા૦ ૫૦૭-પાલીહમ્મ-પાલીહમ્મ-પાલીહર્મ્ય ।

પારુહલ્લ-પારુહલ્લ-પારહલ્લ્ય । પાર+હલ્+ય । હલ્ વિલેખને ।

પારહુલ્ય । પાર+હુલ્+ય । હુલ હિંસા-સંવરણયોઃ ગતૌ ચ ।

પારિમદ્ર । “મન્દારઃ પારિમદ્રકે”-અમર૦, અલિ૦ ચિં૦ પારિભદ્ર શબ્દ મંદાર વૃક્ષનો સૂચક છે, એથી પારુહલ્લ શબ્દનો અર્થ મંદારની માળા જેવો થઈ શકે. પારિભદ્રક શબ્દ, મંદારવૃક્ષ-શક્રપાદપ-નો સૂચક છે.

પરમદ્ર । પર-પર્વ-અમર૦, અલિ૦, ચિં૦, હૈમ૦લિં૦ । જેનાં પર્વ ભદ્રરૂપ છે. પર્વ એટલે ગાંઠા-સાંધા-ભાગ. (પૃષ્ઠા૦)

પાલીબંધ-પાલીબંધ-પાલીબન્ધ ।

પાયપ્પહ્ણ-પાયપ્પહ્ણ-પાદપ્રહ્ણ । પાદામ્યાં પ્રહેન્તિ યઃ સઃ પાદપ્રહ્ણઃ । પાદ+પ્ર+હ્ણ+અ । હ્ણ હિંસાગત્યોઃ ।

ગા૦ ૫૦૮-પાહલસઞ્જ-પાહલસઞ્જ-પાટલશકુન્ન । શ્વેતરક્તસ્તુ પાટલઃ-પાટલ-ધોળો અને શતો મિશ્રવદ્યુઃ. સઞ્જ-પક્ષી

પિણ્હિ-પિણ્હિ-પૃઠિન । “પૃઠિનઃ અલ્પતનુઃ” (ઉચ્ચા૦ ૬૭૯) પૃઠિન-પાતળું-

પિન્બ-પિન્બ-પિન્બ્ય । પિન્+ય-પિન્બ્ય ।

પિન્ચુ-પિન્ચુ-પિન્ચુ । પિન્ચુ-હૈમ૦ લિં૦ । પિન્ચુ-પિન્ચુ-૮।૧।૨૬ ।

યઃ પચ્યતે સ પિન્ચુઃ-જે પાકું થાય-પાકું હોય તે પિન્ચુ । પચ્+અ ઉચ્ચા૦ ૭૩૫) । પચ્ પાકે ।

પિલ્હ-પિલ્હ-પિલ્લ । પિલ્લ-અને૦ સં૦ । પિલ્લ-જેની આંખમાં ચીપડા છે તે-નાનાં અચ્ચાંની આંખમાં ચીપડા હોય છે જ. ભાષામાં ‘પિલ્લાં અચ્ચાં’ અંગાળીમાં છેલેવીલે-નાનાં અચ્ચાં

વીલ્હ-પરમાણુ-અને૦ સં૦ । પરમાણુ જેવું નાનું.

ગા૦ ૫૦૯-પિણ્ડી-પિણ્ડી-પિણ્ડી ।

પિરિહિ-પિરિહિ-પિરટી । યા ‘પિ’ ઇતિ રટતિ સા-જે ‘પિ’ એવો મોટો અવાજ કરે તે પિરટી. પિ+રટ્+ઈ+ઈ (ઉચ્ચા૦ ૬૦૭) રટ્ શબ્દે ।

પિચ્છિલિ-પિચ્છિલિ-પિચ્છલ ।

પિહુલ-પિહુલ-પૃથુલ ।

પિસુલિ-પિસુલિ-પૃથુલી । અનુસ્વાર માટે ૮।૧।૨૬।

પિછોલી-પિછોલિ-પૃથુલી ।

પિચ્છાવલિ । જે વાળને પીંછાં લગાડ્યાં હોય તેવું વાણું.

गा० ५१०-पियण-पियण-पिवन । पा-पिव+अन । पा पाने । प्राकृतभां पा ने
अदले अद्ये न् पिव वपराय छे.

पिणाइ-पिणाइ-प्रज्ञाति । प्रज्ञाति-पण्णाइ-पिणाइ । (पृथे।०)

पिंडीर-पिंडीर-पिण्डीर ।

पिप्पडा-पिप्पडा-पीतपटा । पीणाश पडता कपडाभां रडेनारे। कडे।

पिंगंग-पिंगंग-पिङ्गाङ्ग। पिङ्गम् अङ्गं यस्य सः-नेनुं अं अ पिं अ छे ते पिं अंगि।

पिङ्ग-अभ०, अलि० शि०, अने० सं० । विश्वप्रकाश । पिं अ अटले पीणाश
पडतुं-पीणयटुं.

गा० ५११-पिणाअ-पिणाअ-पिनाक । “पिनाकः दण्डः”-पिनष्टि इति पिनाकः-
पीसनार । पिष्-पिन्+आक । (उथु।० ३६) पिष् संचूर्णने ।

पियमा-पियमा-प्रियतमा । इक्षिणी नामनी वनरपति भाटे स्त्रीवाचक
तमाभ शब्दे वपराय छे. “प्रिया.....योषाहा वर्णभेदिनी” है०नि० शे०।

पिंजिय-पिंजिय-पिञ्जित । पिञ्ज्+इत । पिञ्ज् हिंसा-बल-दान-निकेतनेषु ।

“पिञ्जनं विहननं च तुलस्फोटनकार्मुकम्”-अलि० शि० ।

पिलण-पिलण-पीडन ।

पिउच्छा-पिउच्छा-पितृष्वसा । ८।२।१४२।

पिटुंत-पिटुंत-पृष्ठान्त । पृष्ठस्य अन्तः-पीडने। छे।डे।

गा० ५१२-पिंजरुड-पिंजरुड-पिञ्जरोट । पिञ्जति इति पिञ्जः । रोटात इति
रोटः । पिञ्जरूपः रोटः । पिञ्ज्+अ । पिञ्ज् हिंसादिषु । रुट्+अ । रुट् प्रतिघाते ।

पिप्पडिय-पिप्पडिय-पिद्पिटित । पिद्+पिद्+इत । पिद् शब्दे च ।

विपठित । वि+पठ्+इत । पठ् व्यक्तायां वाचि ।

पिहोअर-पिहोअर-पृथुकोदर । पृथुक+उदर । पृथुक-क्षिपिट-अपटुं. पृथु-
कोदर-अपटुं पेट.

पृथुक-आणक-आणक नेपुं अपटुं-कृश-उदर

पिष्टखपुरा-पिष्टखपुरा-पिष्टखपुरा । पिष्टेन खानि इन्द्रियाणि षृणाति इति सा

पिष्टखपुरा-पिष्ट वडे धद्रियेने तृभ करे ते. पिष्ट्+ख+पुरा । षृ+उर+आ
(उथु।० ४२६) षृ पालन-पूरणयोः ।

पिष्टेन खानि तुरयति-आवेशयति या सा पिष्टखपुरा । पिष्ट् वडे धद्रियेने
आवेशभां लावे-अरेकावे ते. पिष्ट्+अ+पुरा । पिष्ट्+ख+पुरा । तुर त्वरायाम्

तुर+अ+आ ।

पेढा-पेढा-पिष्टा । पिष्+त+आ ।

- गा० ५१३-पियमाहवी-पियमाहवी-प्रियमाधवी ।
 पीण-पीण-प्रीण-प्रीणयति इति प्रीणः-ञे तृप्ति उपलभवे-प्रीति उपलभवे
 ते प्रीण्यु. प्रीण्+अ । प्री तर्पणे ।
 पीढ-पीढ-पिष्ट-ञे वडे शेरडीने-पिसायं-पिलाय-ते पिष्ट-पिष्+त । पिष्
 संचूर्णने ।

पीठ

पीड-पीड-वीति । वेति-गच्छति-ञे भति करे ले. अथवा विशिष्टा इति:-
 गमने यस्य सः-ञेनी भति विशेष प्रकारनी छे ते वीती, वी+ति (७१५।०
 ६५१) वी प्रजन-कान्ति-असन-खादने गतौ च । वि+इति=वीति ।

पिलुट्ट-पिलुट्ट-प्लुष्ट । प्लुष्+त । प्लुष् दाहे ।

पीडरइ } पीडरइ } पीडरति-पीडयति इति पीडः, पीडस्य रतिः
 पीडरइया } पीडरइया } पीडरतिका-पीडस्य रतिका-पीडरतिका-ञे पीडा करे-
 लोकेने डेरान करे ते पीड-चोर. पीडनी रति ञेपी स्त्री-रति ते
 पीडरति अथवा पीडरतिका.

- गा० ५१४-पुंडे-पुंडे-पुण्डेत् । पुण्ड्+अ+इत्=पुण्डेत्- विध्यर्थं त्रान्ते पुरुष
 अ० १०. पुण्ड् प्रमर्दने ।
 पुंड-पुंड-पुण्ड } पुण्ड प्रमर्दने । सरभावे । अंश्रेण पोंड.
 पुण्ड् }

पुष्फा-पुष्फा-पुष्पा ।

पुत्थ-पुत्थ-पुस्त ।

पुंपुअ-पुंपुअ-प्रप्रोत-प्र+प्र+उ-त । उ शब्दे । पृषे।० ।

पुन्वाड-पुन्वाड-पीवट । पीव+ट । पीव स्थूल्ये । पृषे।० ।

पुप्पुअ-पुप्पुअ-प्रोतप्रोत-प्रोत+प्रोत ।

- गा० ५१५-पुअंड-पुअंड-पुंगण्ड ।

पुंगण्ड । पू+गण्ड । “पुंगण्डः युवा च” (७१५।० १७४)

पेंडअ-पेंडअ-पिण्डक ।

पुरिल्ल-पुरिल्ल-पौर ।

पुण्गाली-पुण्गाली-पुंनाटी-पुमांस नाटयति-नमयति-या सा-ञे पुरुषने
 नभावे-नयावे-ते. पुम्+नट्+अ+ई ।

पुंनाडी-पुमांस नाटयति-भ्रष्टयति-ञे पुरुषने भ्रष्ट करे
 ते पुंनाडी. नट् नतौ । नड् भ्रष्टीकरणे ।
 नड् धातु प्रा० सौत्र (७१५।० ७१२)

પુરિલ્લદેવ-પુરિલ્લદેવ-પુરાતનદેવ ।

પુરુપુરિઆ-પુરુપુરિઆ-પુરસ્પુરિકા । અહં પુરઃ અહં પુરઃ યસ્યાં પ્રવૃત્તી-ને પ્રવૃત્તિભાં 'હુ' પહેલો હુ' પહેલો' એવું બોલવામાં આવે તે પુરસ્પુરિકા-પુરસ્પુરમ્+ઇક ।

પુરુપુરિકા-પુરુપુર+ઇકા-ઉણા૦ ૧૭

ગા૦ ૫૧૮-પુરિલ્લપહાણા-પુરિલ્લપહાણા-પુરાતનપ્રધાના ।

પૂળી-પૂળી-પુણ્યિકા-પુણ્ય-ઇકા-પવિત્ર જેવી

પૂર્ણિકા-પૂર્ણ+ઇકા-રુથી પૂર્ણ ભરેલું .

પૂળ-પૂળ-પવન । દીર્ઘપવન શબ્દને હાથીના પર્યાયરૂપે અભિધાન ચિંતા-મણિની શેષનામમાલામાં જણાવેલ છે. એથી 'પવન' શબ્દને પણ આવી હાથીના અર્થમાં બતાવેલ છે. "અસુરઃ દીર્ઘપવનઃ સુખ્દાલઃ" અભિધાન શેષનામમાલા૦ તિર્યક્કાણ્ડ-શ્લો૦ ૧૭૭

પૂરી-પૂરી-પૂરી ।

પૂઅ-પૂઅ-પૂત । દહીં પવિત્ર મનાય છે.

પૂરણ-પૂરણ-પૂરણ ।

ગા૦ ૫૧૯-પૂરોઢી-પૂરોઢી-પૂરોઢી । પુરા+ઠ્ઠી । પહેલાં જ-વહેવા જેવો-ઉપાડી જવા જેવો.-કચરાને સૌથી પહેલાં જ ઉપાડવામાં આવે છે. પુરા+ઠ્ઠી-પૂરોઢી (૫૧૦)

પૂંડરિઅ-પૂંડરિઅ-પુણ્ડરીક ।

પેસણ-પેસણ-પ્રેષણ

પેલ્લિય-પેલ્લિય-પેલ્લિત-પેલ્+ઇત । પેલ્ ગતી ।

પીલ્લિત-પીલ્+ઇત । પીલ્ પ્રતિષ્ઠામે ।

પીઢિત-પીઢ-ઇત । પીઢ વાધાયામ્ ।

પેયાલ-પેયાલ-મેયાલ- { મેયેન અલતિ શોભતે મેયાલમ્ । મેય+અલ+અ ।
પેજ્જલ-પેજ્જલ-મેયાલ- { અલ્ વારણે મૂષણે વર્યાતૌ ચ । જે શોભે તે મેય

ગા૦ ૫૨૦-પેરિજ્જ-પેરિજ્જ-પ્રેર્ય ।

પેચ્છઅ-પેચ્છઅ-પ્રેક્ષક ।

પેહુણ-પેહુણ-પેસુણ ।

પેંડલ-પેંડલ-પિણ્ડલ ।

પેંઢાર-પેંઢાર-પિણ્ઢાર ।

गा० ५२१-पेंडोली-पेंडोली-पिण्डोवेली ।

पेरण-पेरण-प्रेरण ।

पेंडधव-पेंडधव-पिण्डधव ।

पेडइअ-पेडइअ-पेटकित । पेटक+इत ।

पेसणयारी-पेसणयारी-प्रेषणकारी ।

गा० ५२२-पोट्ट-पोट्ट-पुष्ट ।

पोच्च-पोच्च-प्रोच्च । प्र+उच्+य । उच् समवाये ।

पोड-पोड-पुण्ड । तिलक समान ।

पोत्ती-पोत्ती-पोत्ती । पतन् व्रुट्यति इति पोत्ती-पुस्तां व्रुट्ती न्यय ते-
पन्+व्रुट्-ई=पोत्ती (पृथे।०) ।

पोयाअ-पोयाअ-पूजाग्र । पूजायाम् अग्रः पूजाग्रः (पृथे।०)

पौराग्र-पौरेषु अग्रः पौराग्रः (पृथे।०) ।

गा० ५२३-पोसिअ-पोसिअ-प्रोषित । प्र+वस्+त । वस् निवासे ।

प्रोषित ।

पोणिया-पोणिया-पूर्णिका ।

पोअंड-पोअंड-पोगण्ड ।

पोउआ-पोउआ-पाविका । पावकः--अग्निः ।

गा० ५२४-पोआल-पोआल-पूजाल । पूजया अलति शोभते पूजालः ।

पूजा+अल्+अ । अल् भूषणादौ । देशभाषाप्रसिद्धेन पोतेन वृषणेन अलति
अथवा पोतौ यस्य स्तः स पोतालः । पोत+अल्+अ । पोत+ आल ।

पोअंत-पोअंत-पोतान्त । पोतस्य बालकस्य अन्तः एवरूपः शपथः पोतान्तः
पोत+अन्त । 'भारे आलक भरे' अेषी नतना सोगन ।

पोत्तअ-पोत्तअ-पोतक ।

पोत्रक-कल्पेले समान शब्द

पोलिय-पोलिय-पोलक । पोलति संघातयति प्राणिनः इति पोलकः । पूल्+
अक । पूल् संघाते ।

पोहण-पोहण-पोताधान ।

पोरच्छ-पोरच्छ-प्रचुराक्ष । प्रचुर+अक्ष-धष्ठी आंभवाणे-धष्ठीनी धष्ठी
अथरे शभीने आडी भानारे ।

गा० ५२५-पोइया-पोइया-पोतिका ।

पोअइया-पोअइया-पोतकिका ।

पोइअ-पोइअ-पूपिक । "पूपः पिष्टमयः", पूं करोति पूपिकः पू+प (उष्वा०
३.०१) पू पन्नने

पोलूचा-पोलूचा-पृथुलाचर्या ।

पोमरय-पोमरय-पद्मरजः ।

पोमर-पोमर-पद्मल ।

गा० ५२६-पक्क-पक्क-पक्क ।

पत्तण-पत्तण-पत्तण ।

पइय-पइय-पदक ।

पप्फुअ-पप्फुअ-प्रप्लुत ।

गा० ५२७-पडिल्ली-पडिल्ली-पटिल्ल । पट+इल्ल ।

पउण-पउण-प्रगुण ।

पक्कणी-पक्कणी-पक्कणी । पक्कण+ई ।

गा० ५२८-पइट्ट-पइट्ट-प्रकूण्ट ।

प्रविष्ट ।

प्रतिष्ट ।

पठभार-पठभार-प्रारभार ।

पंसुल-पंसुल-पांसुल । “पांसुलः पुंसुचले”-अने० सं० ।

पउत्थ-पउत्थ-प्रवस्त-प्र+वस्त+त-(५५।०) वस् निवासे

प्रवास्तु । “वास्तु गृहम्” अमर०, अलि० यि० ।

गा० ५२९-पएर-पएर-ग्रएर । प्र+ईर+अ । ईर प्रेरणे ।

प्रएल । प्र+इल्ल+अ । इल्ल गति-स्वप्न-क्षेपणेषु ।

प्रकेल । प्र+किल । किल श्वैत्य- क्रीडनयोः ।

गा० ५३०-पडुल्ल-पडुल्ल-पात्रुल्ल । पात्र+उल्ल । ‘उल्ल’ स्वार्थि० क.

पत्तट्ट-पत्तट्ट-प्राप्तार्थ ।

गा० ५३१-पच्चल-पच्चल-प्रत्यल ।

पक्कण-पक्कण-पक्कण ।

पठवज्ज-पठवज्ज-पर्वज-पर्व+ज-आंगणीना पर्वमां थनारो.

प्रवज-प्र+वज्ज+आ प्र३^५ गतिवाणो-जलदी जलदी उगनारो. व्रज् गतौ ।

पत्थारी-पत्थारी-प्रस्तारी । प्र+स्तारी । प्र+स्तारी । स्तृ आच्छादने ।

गा० ५३२-पलस-पलस-प्रलस । प्र+लस्+अ । लस् श्लेषण-क्रीडनयोः ।

परद्ध-परद्ध-अपराद्ध-अप+राध्+त, पराद्ध (५५।०)

पडुत्थी-पडुत्थी-पडुत्थी । ‘पडु’ शब्दः देव्यप्राकृते, माषायां च ‘पाडो’-

महिष-अर्थे प्रसिद्धः । पडुत्थी-भे० श ।

गा० ५३३-पइरिक्क-पइरिक्क-प्रतिरिक्क ।
परिहत्थ-परिहत्थ-परिहत्त ।
पडिसिद्ध-पडिसिद्ध-प्रतिषिद्ध ।

गा० ५३४-पयलाअ-पयलाअ-प्रचलाक । प्र+चल्+आक (उत्थु।० ३७) चल् गतौ
परिभंत-परिभंत-परिभ्रान्त ।
पयड्ढणी-पयड्ढणी-प्रकर्षणी ।
प्रकृष्टनी ।

पारिहट्टी-पारिहट्टी-पारिहट्टी-या परिहृता भवति सा पारिहृती । परेषु-
अलिधा० । नेने धत्थुं अत्थ्यां थयां होय तेवी गाय के नेंश वगेरे. दूध न
हेतुं होवाथी आवा पशुने सौ कंठ परिहरे छे-तश्च हे छे.

गा० ५३५-परिअडी-परिअडी-परिवृत्ति ।
परिजडि ।
परितटी ।

पहेणय-पहेणय-प्रहेयणीय । प्र+हि+अनीय । हि गति-वृद्धयोः । प्रहिणोति-
भोक्त्रे छे. प्रहेयणीय-भोक्त्रेवा-आपवा-नेवुं
प्रभजनीय । प्र+भज्+अनीय-प्रभजनीय-पहयणीय-पहेणय (पृथे।०)अज् सेवायाम् ।
पडुआलिय-पडुआलिय-पटुकारित ।

पदताडित ।
प्रतिधारित ।

गा० ५३६-पडिअग्गिअ-पडिअग्गिअ-प्रतिअग्रित ।
पविरंजिअ-पविरंजिअ-प्रविरञ्जित ।

गा० ५३७-पक्कसावअ-पक्कसावअ-पक्कवापद । पक्क+श्वापद ।
पास-पास-पश्य । पश्यति इति पश्यम् - ने णुअे ते.
{पाश । ,,

पाल-पाल-पाल । कल्पपाल ।

पाउ-पाउ-प्राद । प्र+अद्+अ । सरभावे।-पांउ रोटी । अद्यत इति अद,
प्र+अद्+अ=प्राद । अद् भक्षणौ ।

गा० ५३८-पाडुक्क-पाडुक्क-पटूत्क । पटु+उत्क ।
पालप्प-पालप्प-प्रालप्य । प्र+आ+लप्य । लप्+य ।
प्रालभ्य । प्र+आ+लभ्+य । लभ् लभे ।

पाडल-पाडल-पाटल ।

पासल्ल-पासल्ल-पाशल ।

पाश्वरीय ।

गा० ५३९-पारद्ध-पारद्ध-प्रारद्ध । प्र+आ+रद्ध । रभ्+त ।

पाडिसिद्धी-पाडिसिद्धी-प्रतिसिद्धि । प्रति+सिद्धि । ८।१।४४।

गा० ५४०-पाडुंगोरी-पाडुंगोरी-पातुकपूरी । पातुक+पूर+ई ।

प्रातुङ्गपूरी । प्र+आ+तुङ्ग+पूर+ई । (पृ०।०)

पिप्पअ-पिप्पअ-प्रपत । प्रपतति इति प्रपतः । प्र+पत्+अ । पत् गतौ (पृ०।०)

पिडलि-पिडली-पिचुली । पिचु क्तम् (रू) पिचु लाति गृह्णाति-पिचुयुक्त

भवति-हा पिचुली । पिचु+ल+अ । पिचुल+ई ।

गा० ५४१-पिल्लिरी-पिल्लिरी-पेलिर । पेल+इर । (उ०।० ४१७) पेल गतौ ।

(पृ०।०)

पिप्पर-पिप्पर-पिप्पर । (उ०।० ४०३) पृ-पृ+अ । पृ पालन-पूरणयोः ।

पिहंड-पिहंड-द्विभाण्ड । द्वि+भाण्ड-न्तेभां ये भांड डैय तेवुं वाशुं ।

द्विखण्ड । द्वि+खण्ड-न्तेभां ये भाग डैय ते

पुल्लि-पुल्लि-पूयलि । पूये दुर्गन्धते मांसादौ लीयते पूयली । पूय+ली+

क्विप् । ली श्लेषणे ।

गा० ५४२-पुयाइ-पुयाइ-पूयादिन्-दुर्गन्धित भांस वगेरे भानार पिशाथ.

पूय+आदिन् । अद् भक्षणे । अद्+णिन् ।

पुडिंग-पुडिंग-पुटाङ्ग ।

पूस-पूस-पोष्य । पुष्+य । पोषवा योज्य-पाणवा योज्य.

पेड्डा-पेड्डा-भित्ति ।

गा० ५४३-पेंड-पेंड-पिण्ड । ८।१।८५।

पोअ-पोअ-पोत ।

पोअलअ-पोअलअ-पूपिक । (पृ०।०)

—फकारादि—

गा० ५४४-फग्गु-फग्गु-फल्लु ।

फल्लहि-फल्लहि-फलाधि । फलं धीयते यस्मिन् सः फलधिः-न्तेभां इण डैय

ते इलधि. फल+धा+इ । धा धारणे ।

फसुल|फसुल|पांशल ८।१।२९।

फंसुल|फंसुल| ,,

फरअ-फरक-फलक ।

स्फुरक

स्फरक-अलि० चि० ।

फंसुली-फंसुली-पांशुली ।

गा० ५४५-फलियारी-फलियारी-हरिताली । हरितानाम् आलिः-हरितालिः-लीला
धासनी श्रेणि. “हरिताली दूर्वा” -अने० सं०, अलि० चि० ।
हरितकं नीलम्” -अभ० । पृ० १०

फसलिय-फसलिय-पश्यनीय । पश्य+अनीय ।

फसलाणिय फसलाणिय-पश्यनानीत । पश्यनाम् आनीतः-हेभा० ७५२
आश्रेणे। पश्यना+आनीत ।

फफसअ-फफसअ-प्रस्पर्शक । प्र+स्पृश+अक । (पृ० १०)

फिक्कि-फिक्कि-फक्कि । फक्क्+इ । फक्क् नीचैर्गतौ ।

धातुपाठमां ‘कक्ख ढंसने’ धातु भजे छे अथी फिक्कि ने अएदे किक्खि
पाठ उचित गलुय.

फिप्प-फिप्प-वेप्प । वेप्प+य । वेप्प कम्पने । पृ० १०

शिल्प ।

गा० ५४६-फिड्डु-फिड्डु-स्फिट्ठय । स्फिट्ठ+य । स्फिट्ठ हिंसायाम् ।

स्फिट्ठय । स्फिट्ठ+य । स्फिट्ठ हिंसायास् ।

फुक्का-फुक्का-फुक्का ।

फुंटा-फुंटा-स्फुंटा । स्फुं+अ+आ । स्फुं विकसने ।

फुक्की-फुक्की-फक्की । फक्क्+ई । फक्क् नीचैर्गतौ ।

फुरिय-फुरिय-स्फुरित ।

फुंफुया-फुंफुया-फुम्फुका । फुं फुं करीने फुं फुं पडे तेवा अजिन.

गा० ५४७-फुल्लंधय-फुल्लंधय-फुल्लंधय-फुल्लं पुष्पं धयति-पिबति-दूअने पीअे
ते फुल्लंधय-फुल्ल+धय । नेभ स्तनंधय तेभ फुल्लंधय । “फुल्लं विकसितम्”-
अभ०, अलि० चि० ।

फूअ-फूअ-व्योक-व्यो+अ+अ । ‘व्यो’ इति नैपातिकं पदम् । व्यो अयः

करोति इति व्योक अथवा व्योकारः-लो।दुं करे-धडे ते व्योकार.

“व्योकारः कर्मारः लोहकारः”-अभ०, अलि० चि० । “व्यो इति अयः-

पर्यायः इति श्रीभोजः” -अभ० ६१२०, अलि० चि० ५० ।

वि+अयः - व्यो ।

ફેલ્લ-ફેલ્લ-ફેલ । ફેલતિ-સ્વલતિ-इति ફેલઃ -જે સ્ખલિત થાય તે ફેલ.
ફેલ્+અ । ફેલ્ ચલને ।

વેલ્લ-વેલ્લતિ-સ્વલતિ-इति વેલ્લઃ -જે સ્ખલિત થાય તે. વેલ્લ
વેલ્લ્+અ । વેલ્લ ચલને ।

ફેલાયા-ફેલાયા-ફેલાયા । ફેલ+આય+આ । ફેલતિ इति ફેલાયા ।

ફેળબંધ-ફેળબંધ-ફેનબન્ધ । ફેન+વન્ધ । ફેનૈઃ જલમયૈઃ ફેનૈઃ બધ્નાતિ
इति ફેનબન્ધઃ-પાણીનાં ફીણો વડે જે બંધાય તે ફેનબંધ. ફેન+
વન્ધ્+અ । વન્ધ્ બન્ધને ।

ફેળવડ-ફેનવડ-ફેનપટ । ફેના એવ જલમયાઃ પટઃ યસ્ય સઃ ફેનપટઃ-
પાણીનાં ફીણો જેવું વસ્ત્ર છે તે ફેનપટ. વરુણ સમુદ્રને
અધિષ્ઠાતા છે માટે તેનો સંબંધ પાણીના ફીણો સાથે સહજ છે.
“વચ્ચનઃ અપ્પતિઃ”-અમર૦ । “અર્ણવમન્દિરઃ” અભિ૦ચિ૦ ।

ગા૦ ૫૪૮-ફેલુસળ-ફેલુસળ-પિચ્છિલ્લન । પિચ્છિલ્-અત્યંત ત્રીકણું. અમર૦,
અભિ૦ચિ૦ । પિચ્છિલ નામને ધાતુ બનાવી પિચ્છલ+અન । પિચ્છિલ્લન
શબ્દમાં ચ્છ અને લ નો વ્યત્થય થવાથી પિચ્છિલ્લન પ્રયોગ થાય. ફિસલ્લના
પડવું. ફિસલ્લના-હિંદી.

ફોસ-ફોસ-પોષ ।

ફોંફા-ફોંફા-ફુમ્ફા । અતુકરણુ શબ્દ છે.

ફડ-ફડ-ફટા । “ફટાયાં તુ ફળા”-અમર૦, અભિ૦ ચિ૦ ।
ફટા ।

ફલી-ફલી-ફલિન્ । ફળ પેદા કરે તે ફળી. ફલ્+ફલ્ ।

ગા૦ ૫૪૯-ફંસળ-ફંસળ-પાંસન ।

ફસલ-ફસલ-ફલસ । ફલં સનતિ-જે ફળ આપે તે. ફલ+સન્+અ ।
સન્ દાને । લ અને સ નું પરાવર્તન

ફેસ-ફેસ-પેષ । પિષ્ સંચૂર્ણને । પિષ્+અ ।

ફોફાઇ-ફોફાઇ-સ્ફોટિતક)સ્ફુટ્ ધાતુની પેઠે સ્ફુટ્ને સૌત્રધાતુ સમજવો.
સ્ફોટિતક)

ગા૦ ૫૫૦-ફોફાઇ-ફોફાઇ-સ્ફોટિતક । સ્ફુટ્-સ્ફોટ્+ઇત+ક । સ્ફુટ્ પરિહાસે ।

—બકારાદિ—

બંધ-બંધ-બન્ધ । બધ્યતે યઃ સ બન્ધઃ-ભાડું કે પગાર વડે જે બંધાય તે
બંધ. બન્ધ્+અ । બન્ધ બન્ધને ।

વઙ્મ-વઙ્મ-વઙ્મ । વઙ્મ ગતૌ ।

વઙ્મ શબ્દનો વાઘરી અર્થ જોતાં વઙ્મ ને બદલે વઙ્મ પાઠ હોવો જોઈએ પણ ઢ્ઞ અને ઙ્મ નો ભેદ ન સમજાયાથી વઙ્મ ને બદલે વઙ્મ શબ્દ ઉભો થયેલ લાગે છે. વઙ્મયતે ઇતિ વઙ્મઃ । વઙ્મન્ત । વઙ્મ્ વઙ્મને । અથવા વઙ્મ્ । વઙ્મ્+ર । (ઉણ્.૧૦ ૩૮૭) સં. વઙ્મ્ શબ્દનો અર્થ વાઘરી છે.

વપ્પ-વપ્પ-વપ્પ ।

વલિઅ-વલિઅ-વલિક ।

ગા૦ ૫૫૧-વંધોલ્લ-વંધોલ્લ-વન્ધુલ ।

વન્ધુર ।

વઞ્વાહ-વઞ્વાહ(વાહાપાટ । યુ.૦ ભાષામાં વાવહુ ।

(વાહુપાટ ।

વહલ-વહલ-વહલ ।

વઙ્કર-વઙ્કર-વઙ્કર । “વઙ્કરઃ પશુ-નર્મણોઃ”-અમર૦, અભિ.૦ ચિ.૦, અને.૦ સં.૦

વઙ્કઅ-વઙ્કઅ-વઙ્કઅ । વઙ્ક+ક । “ત્રપુવન્ધકઃ” અભિ.૦ ચિ.૦ શેષ ।

ગા૦ ૫૫૨-વપ્પીહ-વપ્પીહ-વપ્પીહ । “વાતકઃ વપ્પીહઃ” અભિ.૦ ચિ.૦ ।

વંમળી-વંમળી-બ્રાહ્મણી ।

વમાલ-વમાલ-વુમ્બાલ । માષાયાં પ્રસિદ્ધસ્ય ‘વૂમ’ ઇતિ પદસ્ય ‘વુમ્બા’ ઇતિ સંસ્કૃતે અનુકરણમ્ વુમ્બા+આલ=વુમ્બાલ-પૃષ્ઠે.૦ -ઞ્યાં વૂમાવૂમ થતી હોય તેવો કોલાહલ.

વોલ-વોલ । વોલ્લ । ૮|૪|૨ ।

વઞ્વરી-વઞ્વરી-વઞ્વરી । “વઞ્વરી કુચ્ચિતાઃ કેશાઃ”-(ઉણ્.૧૦ ૩૯૭) અને.૦ સં.૦ । વિશ્વપ્રકાશ ।

ગા૦ ૫૫૩-વરુઅ-વરુઅ-વરુક । વરુકઃ તૃણજાતિઃ” વૃધ્+ઝક । (ઉણ્.૧૦ ૬૧) ।

વૃધ્-વર્ધને ।

વહલ્લ-વહલ્લ-વલીવર્દ ।

વંમહર-વંમહર-વ્રહ્મગૃહ ।

વલ્લવટ્ટી-વલ્લવટ્ટી-વલ્લવર્તી ।

વહુરાણા-વહુરાણા-વ્યવહારાણિકા-વ્યવહારસ્ય અણિકા- તલવારની અણી.

“અસિસ્તુ સાયકઃ....વ્યવહારઃ” અભિ.૦ ચિ.૦ શેષ । “અણિઃ આણિવત્ અઞ્ચૌ” અમર૦, અભિ.૦ ચિ.૦, અને.૦ સં.૦, વિશ્વપ્રકાશ ।

વહુરાવા-વહુરાવા-વહુરાવા । વહુઃ રાવઃ યસ્યાઃ સા-જ્ઞેનો ધણો અવાજ છે

તે. વહુ+રાવ । ર્ન+અ । રુ શબ્દે ।

- गा० ५५४-बफाउल-बफाउल-बाष्पाकुल । बाष्प+आकुल ।
 बलामोडी-बलामोडी-बलामोटी । बल+आमोटी । आ+मुद्+ई । मुद् प्रमर्दने ।
 बलमडु-बलमडु-बलमर्द । बल+मर्द । मृद् क्षोदे ।
 बहुमुह-बहुमुह-बहुमुख । बहु+मुख ।
 बालय-बालय-बालक ।
 बाउल्ली-बाउल्ली-बातूली । पवनथी कुलावेली पुतणी
- गा० ५५५-बिग्गाइ-बिग्गाइ-द्विकजाति । जेडाजेड शहेनार अथवा जेडाइप
 शहेनार। डीडा-अगां-अगाई ।
 बिआया-बिआया-द्विकजाता । „ „
 वीलअ-वीलक-वालिका । “वालिका कर्णपृष्ठगा”-अलि० यि०-(पृषे।० ।)
 बीअअ-बीअअ-बीजक । “बीजके असनः”-डै० नि० शे० ।
 बीअजमण-बीअजमण-बीजयमन ।
- गा० ५५६-बुत्ती-बुत्ती-पुत्री । रणस्वला स्त्री, भोग भाटे पुत्रीनी पेठे त्याज्य
 छे भाटे तेने पुत्री कडी शक्य ।
 बुक्का-बुक्का-बुक्का । बुक्क् +अ । बुक्क् भषणे ।
 मुक्ता । मुक्ता-मुक्ता-बुक्का । मुक्+त=मुक्त+आ । मुक् मोक्षणे ।
 बुक्कण-बुक्कण-बुक्कण । बुक्क्+अन । बुक्क् भषणे ।
 बुंबुअ-बुंबुअ-बृन्दक-बृन्द+क । (पृषे।०)
 विबृन्द-वि+बृन्द । विबुंद-बुंबुअ-(पृषे।०)
 बिम्बक । बिम्ब+क । “बिम्बं मण्डलम्”-अने० सं० विश्वप्रकाश ।
 ‘मण्डलं समूहः ।’
 बुंदिणी-बुंदिणी-बृन्दिनी-बृन्द+इन्+ई । बृन्दिनी-बुंदिनी । ८।१।१३१।
- गा० ५५७-बुक्कासार-बुक्कासार-बुक्कासार । भीकण्ये-जे लस्या ज करे ते
 बुक्कासार ।
 बुलंबुल-बुलंबुल-बुलंबुल । उष्ण।० १६ (पृषे।०)
 बोलंबुल-उष्ण।० १६ । बुल निमज्जने ।
 बुद्बुद । हिंही-बुलबुला-परपे।टा ।
 बेली-बेली-बेली । बेल+ह (उष्ण।० १०७) वेल् गती ।
 बेड-बेड-बेडा । “तरी-तरण्यी बेडा”-अलि० यि० । विड्+आ । विड्
 आक्रोशे ।

बेडु-बेडु-बेडु । बिड्+ड (उ० १७०) बिड् आक्रोशे ।
बोडुर-बोडुर-बोडुर । बुड्+डर । बुड् संवरणे उत्सर्गे च ।
बोडुरय-बोडुरय-बोडुरक । बोडुर+क ।

गा० ५५८-बोड-बोड-बोड । बुड्+अ । बुड् संवरणे उत्सर्गे च ।
बोव्व-बोव्व-बप्य । वप् बीजसंताने । वप्+य । हिं० बोना ।
बोड-बोड-वृन्त । ८।१।१३९। “वृन्तं स्तनमुखे पुष्पवन्धे” अने० सं० ।
“वृन्तं कुन्दाग्रम् ।” -विश्वप्रकाश ।
बोक्कड-बोक्कड-बर्कर । “बर्करः छागशिशुः”-वृ+कर । उ० ४३५ ।
अलि० यि० । वृ वरणे ।

बोदर-बोदर-बृहत्तर । बृहत्+तर ।
बोहित्थ-बोहित्थ-बोहित्थ । “बोहित्थं पोतः” अलि० । बह+इत्थ-उ० १०
२३१ । (पृ० १०)
बहिःस्थ-(पृ० १०) अलि० वृ० ।

गा० ५५९-बोहारी-बोहारी-बहुकरी । अलि० यि० ।
बोहहर-बोहहर-बोधधर । “वैतालिकः बोधकरः” अमर०, अलि० ।
बहुण-बहुण-बहून । बहु ऊनयति बहूनः-येरी येरीने धळुं ७७-ओ०-
३री ना०ना० उन्+अ । बहु+ऊन । ऊन परिहाणे ।
बहुण-बहु ओणति-अपनयति-येरी येरीने धळुं ७७-७७नर.
बहु+ओण्+अ (पृ० १०) ओण् अपनयने ।

बाण-बाण-बाण । “बाणः वृक्षविशेषः”-अने० सं०, डै० नि० शे० । विश्वप्रकाश ।

गा० ५६०-बिबोवणय-बिबोवणय-बिम्बोपनत । बिम्ब+उपनत । बिम्ब-विश्वप्र०,
अने० सं० । “बिबोवणय” शयपसे०

बुंदी-बुंदी-वृन्दी । वृन्द+इन् ।
पौत्री । पौत्र+इन् । -(पृ० १०)

बुंदीर-बुंदीर-वृन्दीर । वृन्द+ईर । यथा काण्डीरः, भाण्डीरः तथा वृन्दोरः-
७।२।३८।

गा० ५६०-बौंदी-बौंदी-बोन्दी । बुन्द्+इन्+ई (उ० १०७) बुन्द् निशामने ।
बौंगिल्ल-बौंगिल्ल-बोङ्गिल्ल । बुङ्ग+इल्ल (उ० ४६४) बुङ्ग वर्जने ।

— भकारादि—

गा० ५६१-भल्लु-भल्लु-भल्लुक । अमर०, अलि० यि० ।
भग-भग-भगत ।

भंभी-भंभी-भ्रम्भी । भ्रमति विभेति च इति ङे लभ्या करे अने लय पाभे
ते भ्रम+भी । भ्रम् अनवस्थाने तथा भी भये पृषे।० भ्रम्+क्विप् ।
भी क्विप् ।

गा० ५६२-भंभा-भंभा-भ्रम्भा । भम् भम् एवा अवाञ्छी ङे शोभे ते. भम्भा-
भम्+भा । भा+क्विप् । भा दोप्तौ ।

भव्व-भव्व-भव्य । भू+य । भू सत्तायाम् ।

भंट-भंट-वृन्त । “भण्टाकी” अमर०, डैमनि० शे० ।

“वातिङ्गणस्तु वार्ताङ्गः”-रभस.” तथा “वार्ता वातिङ्गणे-विश्वः”-अमर० मडे०
वृ० । दे० वङ्गण ।

भंड-भंड-भंड्र “मुण्डनं भद्राकरणम्”-अलि० यि० ।

भद्-भद्-भद्र ।

भट्टिअ-भट्टिअ-भट्टक । विभर्ति-पोषयति- ङे पोषण्य करे ते लट्टक.
भृ+तृ+क । भृ भरणे ।

गा० ५६३-भमास-भमास-भमास ।

भल्लुंकी-भल्लुंकी-भल्लुङ्की । भयेन लङ्गति गच्छति या सा -ङे लयथी
यावी ङय ते भल्लुंकी (पृषे।०) भय+लङ्ग । लङ्ग+अ+ई । लङ्गा गतौ ।

भसुया-भसुया-भसुचा-भयेन शोचते भसुचा-लयने लीधि ङे शोच करे ते
भसुचा-भय+शुचा । (पृषे।०) शुच्+अ । शुच् शोके ।

भुरुंडिया-भुरुंडिया-भूलुण्डिता । भुवि लुण्डिता-पृथ्वी उपर ङे लोटे ते
भूलुण्डिता । भू+लुण्ट्+अ । लुण्ट् आलस्ये गतिप्रतीघाते च । (पृषे।०)
“केरण्डिका” अलिधा० ।

भलंत-भलंत-भलन्त । भल्+अन्त (उष्।० २२२) भल परिभाषण-हिंसा-
दानेषु ।

भण्डन-भण्डन-भण्डन । भण्ड्+अन । भण्ड् परिभाषणे । “भण्डनं
कवचे युधि” अनेका० सं०

भममुह-भममुह-भ्रममुख ।

गा० ५६४-भहाकरि-भहाकरि-भद्राकरि ।

भहसिरी-भहसिरी-भद्रश्री । अमर०, अलिधा० शेष० ।

भरोच्छय-भरोच्छय-भरोच्छय । भरेण उच्छयः-उच्चता-यस्य तत्-ङेनी
ङि+अर्ध लर वडे छे ते भर+उच्छय । उत्+श्रय । श्री+अ । श्री सेवायाम् ।

भयवग्गाम-भयवग्गाम-भगवद्द्राम ।

भाअ-भाअ-भाया । मातृ-शौलनार. मातृनुं प्रथमानुं ऐकवयन भाया
भान्तृ । भा दोप्तौ ।

गा० ५६५-भासल-भासल-भास्वर । भास्+वर । ५।२।८१। भास् दीप्तौ ।

- गा० ५६९-भूअ-भूअ-भूत । “भूतो युक्तः”-अने० सं०, विश्वप्रकाश ।
 भूअण्ण-भूअण्ण-भूयद्वा ।
 भूमिपिसाअ-भूमिपिसाअ-भूमिपिशाच । भूमि+पिशाच । “भूमिपिशाचो
 देश्याम् ” अमर० द्वितीय भूम्यादिकांड ।
 भेड-भेड-भेल । “भेलः भीरुके”-अनेका० सं०, विश्वप्रकाश
 भेज्ज-भेज्ज-भेय । विभेति इति भेयः ५।१।२। भी+य । भी भये ।
 भेज्जलय-भेज्जलय-भेयलक । भेय+ल+क ।
 गा० ५७०-भेरुंड-भेरुंड-भीरुद्र । भिया रुद्रः भीरुद्रः-भीकने लीधे रुद्र-अयंकर-
 धागे ते भीरुद्र । भी+रुद्र । (पृषे।०)
 भोअ-भोअ-भोग । भुज्यते अनेन इति भोगः-णे वडे मकान वगेरे भोअवाय
 ते भोग । भुज्+अ । भुज् पालन-अभ्यवहारयोः
 भोइअ-भोइअ-भोगिक । भोग+इक ।
 भोल्लय-भोल्लय-भावूल्यक ।

भावूल्यक । पूल+य । पूल संघाते । भावेन पूल्यम्-विशेष लाववाणुं

- गा० ५७१-भंड-भंड-भण्ड ।
 भंडी-भंडी-भण्डी । “शिरिषे भण्डी” “भण्डते इति भण्डी” हैम०नि०शेष ।
 गा० ५७२-भंभल-भंभल-भर्भर । “भर्भरः छद्मवान्” (उष्ण।० ६)
 विह्वल ।
 भित्त-भित्त-भित्त । भित्त अथवा भित्ति ।
 भुक्कण-भुक्कण-बुक्कन ।
 भेली-भेली-बेडी । बेडा-बेडी पृषे।०-“तरो-तरण्यौ बेडा”-अलि० यि०

—मकारादि—

- गा० ५७३-मंती-मंती-मन्त्री । मन्त्र+इन्-मन्त्रिन् ।
 मंठ-मंठ-मण्ठ । मण्ठते इति मण्ठः-णे शोः करे ते मंठ मण्ठ+अ ।
 मण्ठ शोके ।
 वण्ठ । - अने० सं० । विश्वप्रकाश
 मंडी-मंडी-मण्डी । मण्डयते अनया सा मण्डी-णेना वडे वींटाय अथवा
 शोला थाय ते मण्डी मण्ड+इ । मण्ड् वेष्टने, मण्ड् विभूषायाम् ।
 मंच-मंच-मञ्च । मञ्च्यते अनेन इति मञ्चः-णे वडे धारण् थाय ते मञ्च
 मञ्च+अ । मञ्च् धारण-उच्छ्राय-पूजनेषु ।
 मग्ग-मग्ग-मार्ग ।

મઞ્ચ-મઞ્ચ-માચ્ય । મચ્+ય । મચ્ કલ્કને ।

મલ-મલ-મલ ।

ગા૦ ૫૭૪-મઢ-મઢ-મત્ત ।

મઢ-મઢ-મૃષ્ટ । મૃજ્+ત । મૃજ્ શુદ્ધૌ

મરાલ-મરાલ-મરાલ ।

મંસ્વ-મંસ્વ-મઙ્ગ ।

મમ્મી-મમ્મી-મામકો । મામક+ઈ ।

મલ્લાળી-મલ્લાળી-માતુલાળી ।

મામા-મામા-મામકી ।

મામી-મામી-મામકી ।

ગા૦ ૫૭૫-મઈ-મઈ-મદી । મદઃ યસ્ય અસ્તિ-એને લીધે મદ થાય છે તે મદ્+ઈ=મદી । (ઉચ્ચા૦)

મઙ્મોહળી-મઙ્મોહળી-મતિમોહળી । મતિં મોહ્યતિ યા સા-મતિને એ મૂંઝવે-મોહ પમાડે-તે મતિમોહળી. મતિ+મોહળી । મુહ્+અન+ઈ । મુહ્ વૈચિત્યે ।

મઙ્ગા-મઙ્ગા-મઙ્ગાઆ-મર્યાદા ।

મેરા-મેરા-મિરા । ૮૧૧૮૭ ।

મઝ-મઝ-મયુ । મા અયતે-ગચ્છતિ-મયુઃ-એ ગતિ ન કરે તે. મયુ-મા+અય્+અ । અય્ ગતૌ । વર્તમાનમાં મધ્યપ્રદેશમાં નીમચની પાસે ટેકરીઓ-વાળી એ 'મજી'ની ડાવણી કહેવાય છે તે આ 'મજી' લાગે છે.

મતલિલ-મતલિલ-મતલી । મતે સ્વમતે લીયતે इति મતલી । મત+લી+વિચ્ । મિણાય-મિણાય-મિનાક । મીનાતિ इति મિનાકઃ । પૃષ્ઠ૦ । મી હિંસાયામ્ સરખવો પિનાક ।

મહર-મહર-મહર । મા હરતિ इति મહરઃ (પૃષ્ઠ૦)-એ, હરી ન શકે તે મહર । મ+હર । હ્ર+અ । હ્ર હરણે ।

મઘર । મા ઘરતિ इति મઘરઃ (પૃષ્ઠ૦)-એ, કાંઈ ધરી ન શકે તે મઘર મા+ઘર । ઘૃ+અ । ઘૃ ધારણે ।

ગા૦ ૫૭૬-મઢિયા-મઢિયા-મૃતિકા । મરવા એવી. મૃત+ઈકા । મૃ+ત । મૃ પ્રાણત્યાગે ।

મઝઅ-મઝઅ-મૃદુક ।

મહ્ણ-માહ્ણ-માધન । "મા ચ માતરિ" એકાક્ષરકોઠ મતાતુ ધન-પિતૃગ્રહ એ માતાતુ ધન છે.

मरुल-मरुल-मरुत्+ल । 'ल' स्थाथि'क ।

मइअ-मइअ-मथित । मथ्+इत । मथ् विलोडने ।

मइत । मा+इत (पृषो०)-आइर पात्र नडीं. इ+त । इ आदरे ।

मंडल-मंडल-मण्डल ।

गा० ५७७-मडय-मडय-मृडक-मृड्+अ+क । मृड् सुखने ।

मयड-मयड-मृडक-मृडति सुखयति इति मृडक-मडय । य अने ड ने। व्यत्यय

मृड्+अ+क । मृड् सुखने ।

मदड । माद्यति हर्षं नयति इति मदड । मद+अड (उष्ण०) । मद हर्षे ।

मदद-मदं हर्षं ददाति इति मददः-ने हर्षं-आनं'द-आपे ते भदद.

मद+दा । दा+अ । दा दाने ।

मज्झअ-मज्झअ-मध्यक । मध्य+क ।

मध्यग । मध्य+ग ।

मयाइ-मयाइ-मआयी । म+आयी । मम् मस्तकम् अयते गच्छति मआयी ।

अय् गतौ । "मः मौलौ" सुधा३० श्लो३० ।

मदायी । मदम्-अयते मदायी । मद+अय्+ई ।

मउली-मउली-मुकुली । ८।१।१०७।

गा० ५७८-मंजीर-मंजीर-मञ्जीर ।

मयाली-मयाली-मदाली । मदम् आलीयते इति मदालीः-मद साधे नेने।

संअंध छे ते मदाली । मद+आली । आ+ली+क्विप् । ली श्लेषणे ।

महाल-महाल-महाजार ।

मंजुआ-मंजुआ-मञ्जुका ।

मंतुआ-मंतुआ-मन्तुका ।

गा० ५७९-महंग-महंग-महाङ्ग । महान्ति अङ्गानि यस्य सः महाङ्गः-नेनां अंजे।

भोटां छे ते महाङ्ग । अमर०, अलिधान० ।

मंडिल्ल-मंडिल्ल-मण्डल । पूडसे। जे।णा।३।१-मंउल-छे।य छे.

मडह-मडह-मटह । "मटइः हस्वः" "मट सादे सौत्रः" मट्+अह ।

उष्ण० ५८६ ।

मउडी-मउडी-मुकुटी ।

मुककुंडी-मुककुंडी-मुकुटी ।

मुरुमुंड-मुरुमुंड-मुखरमुण्ड-मुखर+मुण्ड । मुखेन राजते इति मुखरः । मुख+

राज्+अ(ङ) राज् दीप्तौ । मुखररूपं मुण्डं मुखरमुण्ड । (पृषो०)

મૌલિમણ્ડ । મણ્ડ-શૈભા.

મોડ-મોડ-મુકુટ । ૮।૧।૧૦૭।

ગા૦ ૫૮૦-મજ્જોક્ક-મજ્જોક્ક-સચ્ચસ્ક । અર્થ દષ્ટિએ વિચારતાં એમ લાગે છે કે સ અને મ સરખા વંચાવાથી સજ્જોક્ક ને અદ્વલે મજ્જોક્ક પ્રાચીન પોથીમાં લખાયેલ હોય.

મંગુસ-મંગુસ-મજ્જૂષ । મજ્જુ+ઝષ (ઉચ્ચા ૫૧૦)

મુગુસુ-મુગુસુ-મજ્જૂષ । ,, ,, ,, (પૃષ્ઠ૦)

મુગાસ-મુગાસ- ,, ,, ,, ,,

મંગલ-મંગલ-મજ્જલ ।

મસિણ-મસિણ-મસુણ ।

મઝર-મઝર-મયૂરક । “અપામાર્ગે મયૂરકઃ”-ઉ૞મ૦ નિ૦ શે૦ ।

મઝરંદ-મઝરંદ-મયૂરન્દ । મયૂર હવ દ્વચતે ઇતિ મયૂરન્દ । જે મોર જેવો દેખાય તે મયૂરન્દ । મયૂર+દ્વચ+અ (પૃષ્ઠ૦) દ્વચ પ્રેક્ષણે ।

ગા૦ ૫૮૧-મંતેલ્લી-મંતેલ્લી-મત્તકેલિ । મત્તા કેલિઃ યસ્યાઃ સા-જેની કેલિ મત્ત છે તે. મત્ત+કેલિ ।

મન્ત્રકેલિ । મન્ત્રરૂપા ગુપ્તા કેલિઃ યસ્યાઃ સા-જેની કેલિ-ક્રીડા-ગુપ્ત છે તે. મન્ત્ર+કેલિ ।

મલ્હણ-મલ્હણ-મલ્લન । મલ્લ+અન । મલ્લ ધારણે ।

મંહન । મંહ+અન । મંહ વૃદ્ધૌ

મંધાય-મંધાય-માન્ધાત્ । મામ્ લક્ષ્મીમ્ દધાતિ યઃ સઃ-માન્ધાત્ (પૃષ્ઠ૦) લક્ષ્મીને જે ધારણ કરે તે માન્ધાતા । મામ્+ધા+ત્ । ધા ધારણે ।

મહાયત્ત-મહાયત્ત-મહાયત્ત । મહા+આયત્ત-મહાન્તઃ આયત્તાઃ યસ્ય સઃ મહાયત્તઃ-મોટા મોટા લોકો જેને આધીન છે તે

મહાયત્ત । મહ+આયત્ત । મહાઃ ઉત્સવાઃ આયત્તાઃ યસ્ય સઃ-ઉત્સવો જેને આધીન છે અથવા મહાનામ્ આયત્તઃ-ઉત્સવોને જે આધીન છે તે મહાયત્ત । મહ+આયત્ત ।

મહાયત્ત-મહી આયત્તા યસ્ય સઃ-પૃથ્વી જેને આધીન છે તે મહાયત્ત (પૃષ્ઠ૦) મહી+આયત્ત ।

મહાયત્ત-મહત્+આયત્ત-મહત્-રાજ્ય, જેને રાજ્ય આધીન છે તે મહાયત્ત ।

મહાયત્ત-મહ-તેજ. મહ+આયત્ત તેજ જેને આધીન છે તે મહાયત્ત-મહાતેજસ્વી.

મહેઢુ-મહેઢુ-મહેઢ । મામ્-લક્ષ્મીમ્-શોભામ્ હેઢતે-ન આદ્રિયતે યઃ સઃ -જે
શોભાનો આદર ન કરે તે મહેઢુ । મા+હેઢ+અ-પૃષ્ઠો । હેઢુ અનાદરે ।
સરખાવો અંગ્રેજી મડ.

ગા૦ ૫૮૨-મરદ્-મરદ્-મદાદ્ । અદ્વનમ્-અતિક્રમણમ્-અદ્ઃ । મદેન અદ્ઃ-
મદાદ્ઃ-મદને લીધે મર્યાદાને ઉલ્લંઘવી તે મદાદ્ । મદ+અદ્ । અદ્+અ ।
અદ્ હિંસા-અતિક્રમણયોઃ (-પૃષ્ઠો)

મઢહર-મઢહર-મદધર । ધરણં ધરઃ । મદસ્ય ધરણં મદધરઃ-મદને ધરવો-
રાખવો. ધૃ+અ । ધૃ ધારણે ।

મઢાપ્ફર-મઢાપ્ફર-મદસ્પર । સ્પરણં-સ્પરઃ । મદસ્ય સ્પરણં મદસ્પરઃ-મદનું
અહંકારનું-સ્ફુરનું. મદ+સ્પર્હ । સ્પર્હ+અ । સ્પર્હ સ્ફુરણે ।

મલહર-મલહર-મલધર-મળને ધારણુ કરનાર. મલ એટલે હિંસા, અસત્ય,
વણુસંકરતા, કળિયા-કંકાસ વગેરે અનેક દોષો. મલ+ધૃ+અ ।
ધૃ ધરણે ।

મહિસંદ-મહિસંદ-મહિસ્યન્દ । મહ્યાં સ્યન્દતે યઃ સઃ -પૃથ્વી ઉપર જે ટપકે-
ઝરે-તે મહિસ્યન્દ । મહિ+સ્યન્દ+અ । સ્યન્દ સ્વણે ।

મહાસદા-મહાસદા-મહાશન્દા । જેનો મોટો શબ્દ-અવાજ-છે તે મહત્+
શબ્દ ।

ગા૦ ૫૮૩-મજ્ઞઆર-મજ્ઞઆર-મધ્યકાર । ‘ર’ કારની પેઠે ‘કાર’સ્વાથિંક પ્રત્યય ।
મહાવિલ-મહાવિલ-મહાવિલ । મોટું બિલ-વિવર-તે મહાવિલ “મહાવિલં
વેશ્યામ્”-અમર૦ ક્ષીર, અલિ૦ ચિ૦ ।

મહાણઢ-મહાણઢ-મહાનટ । “ગજારિશ્ચ મહાનટઃ”-અમર૦ । અલિ૦ચિ૦ ।
“મહાનટો વેશ્યામ્”-અમર૦ ક્ષીર૦ ।

મઙ્ગર-મઙ્ગર-મતિધર-બુદ્ધિને ધરનાર-અધાને સલાહ આપનાર.
મતિગૃહ-મતિનું ધર-બુદ્ધિમાન

મલંપિઅ-મલંપિઅ-મલપ્રિય । જેને અહંકારરૂપ મેલ પ્રિય છે તે.

મહાલક્ષ-મહાલક્ષ-મહાલક્ષ્ય । તરુણ હોવાથી જેનું લક્ષ્ય-ધ્યેય-મોટું
છે તે.

ગા૦ ૫૮૪-મહાવલ્લી-મહાવલ્લી-મહાવલ્લી । “પચ્ચિન્વાં તુ મહાવલ્લી”-હૈ૦
નિ૦ શ૦ ।

મઢવોજ્ઞા-મઢવોજ્ઞા-મઢવાહ્યા । મઢ-કંઠ (દેશી૦) ડોઠ વડે-કંઠની પાસેના
ભાગ વડે-ખલા વડે-જે વાણ હોય તે મઢવાહ્યા ।

મૃતવાદ્યા-મૃત એટલે મરણ ધર્મવાળો અર્થાત્ મર્ત-મર્ત્ય-પુરુષ. પુરુષ વડે જે વાલ હોય તે મૃતવાદ્યા ।

મત્તવાલ-મત્તવાલ-મત્તવાલ । વલતે इति વાલઃ । મત્તેન વાલઃ મત્તવાલઃ-મદ વડે ઠંડાયેલો તે મતવાળો. વલ્+અ । વલ્ સંવરણે ।

મહુમુહ-મહુમુહ-મધુમુહ । મધુ+મુહ-માત્ર જેનું મુખ જ મધુ-મીઠું-છે. મુખે મીઠું ખોલનાર અથવા મુખ સામે જ મીઠું ખોલનાર અને પાછળથી ચાડીયાનું કામ કરનાર

માસિઅ-માસિઅ-માષિક । માષેણ-મૂલેણ સહ ચરતિ યઃ સઃ માષિકઃ જે મૂખે સાથે રહે તે માસિઅ । “માષો માને ધાન્યમેદે મૂલે ત્વગ્દોષમિદિ અપિ”-અને૦ સં૦ । વિશ્વપ્રકાશ ।

ગા૦ ૫૮૫-મયરંદ-મયરંદ-મકરન્દ ।

મમ્મણિઆ-મમ્મણિઆ-વર્વણિકા । “વર્વણા મક્ષિકા નીલા”-અમર૦, અભિ૦ ચિ૦ ।

મમ્મણિકા-મણ્મણ્-મણ્મણ્ કરનારી

મત્તાલંબ-મત્તાલંબ-મત્તાલમ્બ । મર્તઃ પુરુષઃ-યં મર્તઃ પુરુષઃ આલમ્બતે સ મર્ત+આલમ્બ । આલમ્બ+અ=મત્તાલંબ-પુરુષ જેનો ટેકો લે તે.

“મત્તૈઃ-પ્રમાદિભિઃ-આલમ્બયતે સ મત્તાલમ્બઃ-અભિધા૦ ચિ૦ ૪૦-પ્રમાદિઓ જેનો ટેકો લે તે.

મહયર-મહયર-મહત્તર ।

ગા૦ ૫૮૬-મજ્ઞતિઅ-મજ્ઞતિઅ-મધ્યાન્તિક । મજ્ઞન્તિઅ ને બદલે મજ્ઞણિહઅ પાઠ હોય તો અર્થ વિશેષ સુસંગત બને.

મગ્ગણિર-મગ્ગણિર-માર્ગાન્વયી । મગ્ગ+અનુ+ઈ+ઈર । ઇ ગતૌ । ‘ઈ’ ધાતુને પ્રાકૃતમાં કર્તા સૂચક ઇર પ્રત્યય લાગેલ છે. હૈમ૦ વ્યા૦ ૮।૨।૧૪૫

મલ્લવટ્ટી-મલ્લવટ્ટી-મલ્લવર્તી । મલ્લવ્ય વર્તી યા સા મલ્લવર્તી મલ્લવી વાટ. વર્તી । ઘૃત્+ઈ+ઈ । ઘૃત્ વર્તને । “મલ્લિની પુષ્પવતી” અમર૦ અભિધા૦ ।

મહિસક-મહિસક-મહિષ્યૈક્ય । મહિષીણામ્ એક્યમ્ મહિષ્યૈક્યમ્-ભેંશાનું જ એક્ય-ભેંશાની જ એકતા-ભેંશાનું ટોણું-સમૂહ.

માહિષક । મહિષીણાં સમૂહઃ-માહિષકમ્-મહિષી+અક । ભેંશાનું ટોણું

ગા૦ ૫૮૭-મહત્થાર-મહત્થાર-મહાસ્થાલ ।

મજ્ઞિમગંઢ-મજ્ઞિમગંઢ-મધ્યમગણ્ઢ ।

મહુરાલિઅ-મહુરાલિઅ-મધુરાલિતા । મધુર+આલિ+તા-મધુર સખીપણું-મિત્રતા. તા એટલે ‘પણું’

मयलवुत्ती-मयलवुत्ती-मलिनवर्ती । ८।२।१३८।
मलिनवृत्ति ।

गा० ५८८-मंगलसज्ज-मंगलसज्ज-मङ्गलसाध्य । 'लङ्गलसज्ज' अवे। पा० ङीय
तो अर्थ विशेष सुसंगत थाय. लाङ्गलसाध्य-लाङ्गलेन-हलेन-साध्यम् ङी
वडे साध्य. अथवा हलने मंगल रूप भानीने मंगलने हल-'ङी' अर्थ करवे।
डीक छे.

मणिरइआ-मणिरइआ-मणिरचिता ।

मयणिवास-मयणिवास-मदनिवास ।

मित्तल-मित्तल-मित्रल । मित्र+ल । ल स्वाथि'क छे. मित्रं लाति मित्रलः-
मित्रने ग्रहणु करनार. ला+अ । ला आदाने

गा० ५८९-महासउण-महासउण-महाशकुन ।

महालवक्ख-महालवक्ख-महापक्ष ।

मक्कडबंध-मक्कडबंध-मर्कटबन्ध ।

गा० ५९०-मणिणायहर-मणिणायहर-मणिनागगृह ।

माला-माला-माला ।

माई-माई-मायी । मीयते यजे हिंस्यते यः स मायी-यज्ञभां जेने ङणुवाभां
आवे ते मायी । मी-मै+ई । मी हिंसायाम् ।

माह-माह-माघ । "माध्यं कुन्दम्" अमर० ।

मायंद-मायंद-माकन्द । "आम्रः माकन्दः"-अमर०, अलि० चिं०,
अने० सं०, विश्वप्रकाश ।

माडिअ-माडिअ-माठिक । मठ एव माठिकम् ।

गा० ५९१-मायंदी-मायंदी-माकन्दी ।

माकन्ती । कृन्त् हिंसायाम्-माकन्ती-डिंसा नडि करनारी मा+कृन्त्-ई
(उष्वा०) (पृषो०)

माइंदा-माइंदा-माकन्दी । "माकन्दी आमलकीफले"-अने० सं०, विश्व-
प्रकाश । "आमलकीफलं माकन्दी"-डि० नि० शेष ।

माइलि-माइलि-मृदुला । ८।१।१२७।

माउच्छा-माउच्छा-मृदुलाया ।

मातृष्वसा । भानी अने भाशीनी छाया-आशरो-मृदु ङीय छे.

माभाइ-माभाइ-माभायि । 'भी' धातुनुं अघतनीनुं लावेरूप त्रीणे
पुंश्च ऐकवचन. माभायि-अलयवचन.

माभीसिअं-भामिसिअं-माभीषितम्-भी-भीषा + इतम्-मा + भीषितम्-
अलयवचन. मी भवे । ५।३।१०७।

ગા૦ ૫૯૨-માલૂર-માલૂર-માલૂર । હૈ૦ નિ૦ શે૦ । નિઘણ્ડુ માં આ શબ્દ
વિલ્વ નો વાચક છે.

માહિલ-માહિલ-માહિલ ।

માસુરી-માસુરી-રમશ્રુ ।

માણિઅ-માણિઅ-માનિત । માન્+હત । માન્ પૂજાયામ્ ।

માહુર-માહુર-માધુર । મધુરા અથવા મધુરિકા-હૈ૦ નિ૦ શેષ ।

ઉપાસકદશા સૂત્રમાં આનંદ શ્રાવકના અધ્યયનમાં પાલંગામાહુરય શબ્દ આવેલ છે.

ગા૦ ૫૯૩-માદલિઆ-માદલિઆ-માતૃકા । શૈરસેનીના નિયમ પ્રમાણે 'ત' નો 'દ'.

માહિવાઅ-માહિવાઅ-માઘવાત । માઘ+વાત ।

માઘીયવાત । માઘીય+વાત ।

માઅલિઆ-માઅલિઆ-માતૃકા-માતાની સમાન

મારિલગા-મારિલગા-મારિલગના । મારિ+લગના । વિશેષણરૂપે જેને મારિ
પદ લાગેલ છે.

ગા૦ ૫૯૪-માલાકુંકુમ-માલાકુંકુમ-માલાકુકુમ ।

માહારયણ-માહારયણ- { મહારત્ન ।
માઘરત્ન-મહા મહિનાની ટાલમાં રત્ન જેવું

લાગે એવું વસ્ત્ર

મિરિઆ-મિરિઆ-મિરિતા । મિરા+હત+આ । મિરા-મર્યાદા-જે મર્યાદાવાળી
હોય તે મિરિતા

મિહિઆ-મિહિઆ-મિહિકા । મિહિકા-અમર૦, અભિ૦ ચિ૦ ।
મેઘિકા ।

મિત્તિવઅ-મિત્તિવઅ-મૈત્રીપદ । મૈત્ર્યાઃ પદમ્-સ્થાનમ્ ।

ગા૦ ૫૯૫-મીઅ-મીઅ-મિત । મા+ત । મા માને ।

મુઘમ-મુઘમ-મોઘ્વ । મા-નહીં, ઊઘ્વ-ઉઘમ-ઉભો. જે ઉભો ન હોય
પણ આડો હોય

મા ધ્રમતિ માઘ-(પ્રપો૦) મુઘ્ર । મા+ધ્રમ્+અ । ધ્રમ્ અનવસ્થાને । જે ભમે
નહીં પણ સ્થિર રહે તે.

મુંઢા-મુંઢા-મુણ્ડા ।

મુંડી-મુંડી-મુણ્ડી । મુણ્ડ-માથા ઉપર જે રહે તે.

મુદ્દી-મુદ્દી-મુદ્દી । મુદ્ દદાતિ-મુદ્દી-હૃષ્ આપનાર. મુદ્+દા+અન્દ । દા
દાને ।

मुणी-मुणी-मुनि । 'अगस्त्ये तु मुनिद्वयः' दैम० नि० शे० ।

गा० ५९६-मुहल-मुहल-मुखल । मुखल । 'ल' स्वाथि'क.

मुअंगी-मुअंगी-मृद्वङ्गी । मृदु+अङ्ग+ई । जेतां अंगो धर्यां डोमण छे.

मुट्टिका-मुट्टिका-मुहटीका । मुखटीका-मुखस्य टीका गतिः । टीक गतौ

मुसह-मुसह-मुखसह । मुखे सम्मुखे सहम्-सामे सहन करवानुं.

मनःसह । मनसा सहम्-मनःसहम्-मन वडे सहन करवानुं.

मुहिअ-मुहिअ मौखिक । भोग्ये क्ख्वा प्रभाणे करवुं ते.

गा० ५९७-मुक्कय-मुक्कय-मुक्कता । परण्वा भाटे तैयार थयेवी क-यानी मुक्कता.

मुरिय-मुरिय- { -मुरित । मुर संवेष्टने ।

{ मृदित-मृद+इत । मृद् क्षोदे ।

प्राकृतभां मूर-तुट्ठुं के लभवुं । मूर+इका=मूरिका ८।४।१०६। पृषे।० ।

यु० लाषाभां मोराठि ज्युं-अडित थयुं-तुटी ज्युं.

मुरई-मुरई-मुरई । शीलने वींठनारी-वींठी लेनारी-शीलने तोडनारी.

मुलासिअ-मुलासिअ-प्लोषित । प्लुष्+इत । प्लुष् दाहे । (पृषे।०)

सरभावो पुलासिअ-आथा ५१७.

मुआइणी-मुआइणी-मृतादिनी । मृत+अदिनी-मुडडाने-मुडडान भांसने-

पानारी. अद्+इतो । अद् भक्षणे ।

गा० ५९८-मुग्गुरुड-मुग्गुरुड-मोघोत्कर । मोध-नडामो, उत्कर-ढगलो

मुक्कुरुड-मुक्कुरुड-मुक्कतोत्कर ।

मुहत्थडी-मुहत्थडी-मुखस्थुडी । मुख+स्थुडी । स्थुड्+इ+ई । स्थुड् संवरणे ।

मुरुमुरिअ-मुरुमुरिअ-मुर्मुरित । (उत्था १०)

मुहरोमराइ-मुहरोमराइ-मुखरोमराजि ।

गा० ५९९-मूसा-मूसा-मुसा । प्रविशतां यत्र मस्तकं खण्ड्यते सा मुसा-प्रवेश

करनाराज्येतुं भाथुं ज्यां अंदाय ज्येवुं नानुं आरथुं मुस्+अ+आ । मुस् खण्डने

मूसाअ-मूसाअ-मुसाक । मुसाक । मुस्+आक-(उत्था ०१७) मुस खण्डने ।

मूसरी-मूसरी-मुसिता । मुस् खण्डने । मुस्+इता । (पृषे।०)

मूसल-मूसल-मुसल । मुसण जेवे। पुष्ट डोय ते पणु 'मूसल' कडेवाय.

मूअल-मूसल-मूकल ।

मूअल-मूअल-मूकल ।

गा० ६००-मेंठी-मेंठी-मेढ्री । “मेढू-उरण०” - अ०भ२० । मेढू+ई-मेढ्री । मिह
सेचने (७७५।०)

मेंठी-मेंठी-मेण्ठी । -अलि० यि० ।

मेली-मेली-मेली । मिल्+ई । मिल् श्लेषणे ।

मेढ-मेढ-मेढ । मेधति इति मेढः-७७ शुद्धिवाणे। होय ते मेढ. मेधू+अ
(पृ७।०) मेधू संगमे तथा मेधा-हिंसयोः ।

मेंठ-मेंठ(मेण्ठ । अलि० यि० । वृत्तिपादान्तर “मेण्ठ”-मानुचन्द्र ।

[मण्ठ । ‘मण्ठो देवयाम्’-अभिधा०वृ०‘हस्तिपकः’ ।

मेअर-मेअर-मेधर । मेधति हिन्स्ति इति मेधरः-७७ हिंसा करे ते मेधर ।
मेधू+अर । मेधू मेधा-हिंसयोः । (७७५।३) ।

मेअज्ज-मेअज्ज-मेयक । मीयने इति मेयम्-७७ भपाय ते मेय. मेय+क ।
मा+य । मा माने ।

गा० ६०१-मेडंभ-मेडंभ-मृगदम्भ । कपटं कृत्वा मृगस्य बन्धनार्थं पाशस्य तन्तुः ।
मेहच्छीर-मेहच्छीर-मेघक्षीर ।

मोच-मोच-मौच । मोचा-केण, केणना रेसाभांथी ७७ अने ते मौच ।

मोग्गर-मोग्गर-मुत्कर । मुद्+कर । मुद्-हर्ष, कर-करना२.

गा० ६०२-मोर-मोर-मोर-यं०डाणनी णति

मोरत्तअ-मोरत्तअ-मोराप्तक । ”

मोक्कणिआ-मोक्कणिआ-मुत्कणिका । मुत्+कणिका । मुत्-आनं६, कणिका
-क्षणी.

मर-मर-मर ।

मड्डा-मड्डा-मदी । मृद्+आ । मृद् क्षोदे ।

मड-मड-मद } मद
 } मृत

गा० ६०३-मंतक्ख-मंतक्ख-मन्दाक्ष । “मन्दाक्षं होः -अ०भ२०, अलि० यि० ।
मन्दीर-मन्दीर-मन्दीर ।

मञ्जीर ।

मम्मण-मम्मण-मम्मन-अनुकरणु श०६-मभयुत्तु

मर्मर ।

मन्मथ ।

गा० ६०४-मइल-मइल-मलिन । ८।२।१३८।

मतिल-मति लुनाति-मतिलः-शुद्धिने ७७ ह्ये ते मतिल ।

मराली-मराली-मराली ।

मक्कोडा-मक्कोडा-मक्कोट । मङ्क+ओट (उष्ण० १६।) मङ्क मण्डने ।

गा० ६०५-मम्मका-मम्मका-मामका । मामक-भारुं-ममत्व
महल्ल-महल्ल-महत् ।

गा० ६०६-महुअ-महुअ-मधुक ।

मलअ-मलअ-मलय । “मलयो देशे आरामे शैलांशे पर्वतान्तरे”-अने० सं०
विश्वप्रकाश ।

मलिअ-मलिअ-मलिका । “मल्लिका पानभाजनम् -अलि० शि०, मल्ल+
अक । मल्ल धारणे । (पृषो०)

मज्जिअ-मज्जिअ-मार्जित ।

गा०-६०७-मल्लय-मल्लय-मल्लक । “मल्लकः शरावः” (उष्ण० २७) मल्ल
+अक । मल्ल धारणे ।

मंगुल-मंगुल-मङ्गुल । “मङ्गुलं न्यायपेतम्” (उष्ण० ४८५) न्यायपेत-अन्यायी.

मंथर-मंथर-मन्थर । “मन्थरः वक्रे पृथौ मन्थरं कुसुम्याम्”-अने० सं०
विश्वप्रकाश । मन्थर-वांङुं, पृथु, विस्तारवाणुं, कसुंभी.

गा० ६०८-मदुहिअ-मदुहिअ-मदतुहित । मदेन तृहितं मदतुहितम्-भदने क्षीधि
हिंसा करी. मद+तृह्+इत् । तृह् हिंसायाम् ।

मडुवइअ-मडुवइच-मदोपवीत । “वीतम् अङ्कशकर्मणि” -अने० सं०,
विश्वप्रकाश ।

माल-माल-माल । मलते-धारयति-जनान् इति मालः-माणसेने धारणु करे
ते माल-माण । मल+अ । पृषो० मल धारणे

गा० ६०९-माणंसी-माणंसी-मनस्विनी । ८।१।२६।

माउआ-माउआ-मातृका ।

मुक्कल-मुक्कल-मुक्कल ।

मुम्मुर-मुम्मुर-मुर्मुर । “मुर्मुरः तुषपावके”-अने० सं० “मुर्मुरः ज्वलदङ्गार-
चूर्णम्” (उष्ण० १०) । मूर्यते अनेन इति मुर्मुरः । णे वडे हिंसा थाय ते.
मृ हिंसायाम् ।

गा० ६१०-मेहुणिआ-मेहुणिआ-मिथुनिका । मिथुन-जेडुं-स्त्रीपुरुषतुं जेडुं,
स्त्रीनी अथवा पुरुषनी साथे सगार्धनो संअध राप्पनार.

मोअ-मोअ-मोच ।

—रकारादि—

गा० ६११-रंग-रंग-रङ्ग । - अमर०, अलि० शि० ।

रत्ती-रत्ती-रक्ति । रञ्ज्+ति=रक्ति । रञ्ज् रागे ।

रप्फ-रप्फ-रफ्य । रफ्+य । रफ् गतौ ।

रंभ-रंभ-रम्भ । रभ्+अ ।

रल्ल-रल्ल-रल्लक ।

राल-राल-राल । 'राल'आदयः कङ्कुभेदाः कोद्रवः कोरदूषकः अन्यो द्वितीयो विख्यातो वनकोद्रवः"-डैभ० नि० शै० ।

राअलय-राअलय-रालक ।

गा० ६१२-रद्धी-रद्धी-ऋद्धि ।

रसाल-रसाल-रसाला । "रसाला तु मार्जिता"-अभ२०, अलि० यि० ।

रत्तीअ-रत्तीअ-रत्तिक । लाषाभां 'रात' । 'हणभ'ने 'रात' पणु कडेवाभां आवे छे

रसाउ-रसाउ-रसाद । रस+अद । अद्+अ । अद् मक्षणे ।

रोलंब-रोलंब-रोलम्ब । अलि० यि० । सि० छे० ३।२।१५५।

रसद्-रसद्-रसाद् । भोज्यपदार्थजन्यप्रवाहिरसेन आर्द्रम् । रस+आर्द्र-भाध पदार्थीभांधी प्रवाहित थता रसवडे भीतुं

गा० ६१३-रत्तय-रत्तय-रत्तक । रञ्ज्+त+क ।

रगय-रगय-रत्तक । ८।२।१० ।

रंजण-रंजण-रञ्जन । रञ्ज्+अन । रञ्ज् रागे ।

रवय-रवय-रवक । रु+अ+क । रौति-शब्दं करोति-रवः । रव एव रवकः ।

रु शब्दे । ञे अवाञ्ज करे ते रवक । र्वाथो के र्वैथो-इहीभांधी भापणु के ङाश अनाववानुं साधन

रंदुअ-रंदुअ-रुद्धक-रोध करनारुं-भांधी रापनार । रुध्+त+क । रुध् आवरणे । लाषाभां रांठपुं ।

रञ्जुक । रञ्जुक । (पृषे।०)

रयवलि-रयवलि-रजोवलि । रजसा धूलिक्रीडया यः आत्मानं वलति-संवृणोति सः रजोवलिः धूणभां रभवाने लीधे ञे पोतानी नतने रञ्ज वडे ढांके ते

रजोवलि । रजम्+वलि । वल्+इ । वल् संवरणे ।

रइगेल्ल-रइगेल्ल-रतिखेल । रति+खेल । खेल+अ । खेल चलने । रति-रुयि ।

रतिकेर । रतिका+ईर । ईर्+अ । ईर् गति-कम्पनयोः । रतिका-रुयि ।

रतिक्रीडा ।

गा० ६१४-रच्छामअ-रच्छामअ-रथ्यामृग । रथ्या-शेरी, मृग-पणु । रथ्या+मृग ।

रक्तस्वर-रक्तस्वर-रक्तक्षर । रक्त+क्षर । अरनारुं रातुं प्रवाही. क्षर् संचलने ।

રખ્ખડિયા-રખ્ખડિયા-રખ્ખ+હ+હ+કા । જુઓ રખ્ખ શબ્દ

રચણિદ્વઅ-રચણિદ્વઅ-રજનીધ્વજ-રજની+ધ્વજ ।

રાઅ-રાઅ-રાગ । રાતા પગવાળો.

રાહિ-રાહિ-રાટિ । રટ્+ઈ (ઉણા૦ ૬૧૮) । અભિ૦ ચિ૦ । રટ્ પરિમાષણે ।

ગા૦ ૬૧૫-રાવિઅ-રાવિઅ-રાવિત ।

રાચગઈ-રાચગઈ-રાગગતિ । રાગ-રાતા રંગવાળું લોહી-રાગે ગતિ: યસ્યા: સા-રાતા રંગવાળા લોહીમાં જેની ગતિ છે તે.

રિંડી-રિંડી-લિટી । લિટ્+ઈ । લિટ્ અલ્પાર્થે કૃત્સાયાં ચ ।

રિપ્પ-રિપ્પ-રેપ્પ । રેપ્+ય । રેપ્ ગતૌ ।

રિગ્ગ-રિગ્ગ-રિગ્ગચ । રિગ્ગ+ય । રિગ્ગ ગતૌ (પૃષ્ઠ૦)

ગા૦ ૬૧૬-રિક્કવ-રિક્કવ-ઋક્ષ ।

રિચ્છ-રિચ્છ-ઋક્ષ ।

રિક્ક-રિક્ક-રિક્ત ।

૧અરિટ્ટ-અરિટ્ટ-અરિષ્ટ । રિષ્ટ અણુર્મં યસ્ય નાસ્તિ સ અરિષ્ટ:-અઅરિષ્ટ-

૧. લિખિત પોથીમાં વાયસો રિદ્ધો એવો જ પાઠ છે અને દેશીશબ્દસંગ્રહની જે ખીણ ખીણ આવૃત્તિઓ છપાયેલ છે તેમાં પણ વાયસો રિદ્ધો એવો જ પાઠ છપાયેલ છે. વૃત્તિકારે રિદ્ધ શબ્દનો કાક-કાગડો એવો અર્થ આપેલ છે. એ જેતાં વાયસે રિદ્ધો પાઠને સ્થાને વાયસેડરિદ્ધો પાઠ સમજવો જોઈએ. સંસ્કૃતમાં 'કાક'ના પર્યાય માટે અરિષ્ટ શબ્દ જ છે રિષ્ટ શબ્દ નથી. સંસ્કૃતમાં રિષ્ટ શબ્દ તો છે પણ તેના જે અતેક અર્થો બતાવેલ છે તેમાં 'કાગડો' અર્થ ક્યાંય બતાવેલ નથી તેથી અહીં 'રિદ્ધો' પાઠને બદલે અરિદ્ધો સમજીને અમે અરિષ્ટ શબ્દ સ્વીકારેલ છે અને તેનો કાક-'કાગડો' અર્થ આપેલ છે. સંસ્કૃતમાં અરિષ્ટ શબ્દના નીચે જણાવેલ અર્થો બતાવેલ છે-

અરિષ્ટ-
 { કાગડો
 લસણુ
 લીંબડો
 અરીઠો
 દૈત્ય

આ પાંચ અર્થોમાંથી દેશીમાં અરિદ્ધ નો અર્થ 'કાક-કાગડો' જ સમજવો-એ સૂચવવા માટે અહીં અરિદ્ધ નો અર્થ નિયમિત કરેલ છે.

જે કે સ્કારાદિ શબ્દોના વર્ગમાં અરિદ્ધ એમ અસ્કારાદિ શબ્દ ન આવેલો જોઈએ પણ અ નો લોપ કરવાથી આમ થયું હોય એમ લાગે છે.

अभ२०, अलि० यि० । रिष् हिंसायाम् रिष्+त । रिष्ट । अ+रिष्ट-अरिष्ट ।
 रिद्ध-रिद्ध-ऋद्ध । ऋध्+त । ऋध् वृद्धौ ।
 रिद्धी-रिद्धी-ऋद्धि । ऋध्+ति ।
 रिङ्गिअ-रिङ्गिअ-रिङ्गित । रिङ्ग्+इत । रिङ्ग् गतौ ।

गा० ६१७-रि॒रिअ-रि॒रिअ-रि॒रिच । रिच्-रि॒रिच्+अ (पृ॒षो०) रिच् वि॒रेचने ।
 रिक्किअ-रिक्किअ-रिक्कक । रिक्क+क ।
 रिमिण-रिमिण-रवण । रु+अन । रु शब्दे । पृ॒षो०
 रिच्छोलि-रिच्छोलि-ऋक्ष्वावलि । ऋक्ष्+आवलि । ८।१।२६।
 रिच्छभल्ल-रिच्छभल्ल-ऋक्षभल्ल ।

गा० ६१८-रि॒तूडिअ-रि॒तूडिअ-परि॒त्रुटित । परि+त्रुटित । अतिशय सूत्रववा
 भाटे आगण 'परि' लागेले अने पछी प लोपाई गये छैय. त्रुट्+इत ।
 त्रुट् तोडने (पृ॒षो०)
 रीढ-रीढ-रीढा । "रीढा अवज्ञा"-अलि० यि०, अभ२० । "रिहिः कथनादौ
 सौत्रः । रेहणं रीढा भिदादित्वात् साधुः"-अलि० यि० वृत्तौ ।

रुंढ-रुंढ-
 { रुद्र ।
 लुब्ध ।
 लुण्ट ।
 लुण्ट ।

रुंढिअ-रुंढिअ-रुंढित । रुंढित (पृ॒षो०) रुंढत । रुंढ यस्य अस्ति तद् रुंढिअं ।
 रुंढ+इत । रुंढेने ईर्ध ३६-जिग्लु-छैय ते रुंढित । रुह्+त । रुह् बीजजन्मनि ।
 रुंचणी-रुंचणी-लुञ्चनी । लुञ्च्+अनी । लुञ्च् अपनयने ।
 रुअरुइ-रुअरुइ-रुचरुचि । -पृ॒षो०
 रुचिरुचि । -पृ॒षो०

रुअरुइआ-रुअरुइआ रुचरुचिका ।
 रुचिरुचिका ।

गा० ६१९-रुअ-रुअ-रुत ।

रुवी-रुवी-रुपी ।

रुवमिणी-रुवमिणी-रुपमती ।

रेणी-रेणी-रेणु । रेणुः धूलिः-रेणु-रेणी पृ॒षो० ।

रजनी-रजो नीयते यत्र सा रजनी-रयणी-रेणी । पृ॒षो० रजनी ।

रज शब्दे अकारान्त पथु छे-शब्देरु०

रेसिअ-रेसिअ-रेषित । रिष्+इत् । रिष् हिंसायाम् ।

रेषक । रेष्+अक ।

रेवय-रेवय-रेपित । रेप्+इत् । रेप् गतौ ।

गा० ६२०-रेवई-रेवई-रेवती । “रेवती बलभार्यायां नक्षत्रमिदि मातृषु”-अने०
सं०, विश्वप्रकाश, अमर० क्षीर० ।

रेवलिया-रेवलिया-रजोवालुका । -पृषे०

रेवज्जिअ-रेवज्जिअ-रेपार्जित पृषे० रेपः विगर्हिते”-अने० सं०,
वि० प्र०

रेहिअअ-रेहिअअ-रेखितक । रेखा-रेखित-रेखितक । रेभावाणुं करेक्षुं-
निशानवाणुं करेक्षुं ।

गा० ६२१-रेअविअ-रेअविअ-रेपापित । रेप+आप्+इ+त् ।

रोट्ट-रोट्ट-रोट्ट । रुट्+त् (पृषे०) । रुट् प्रतीघाते ।

रोड-रोड-रोट । रुट्+अ ।

रोर-रोर-रोर ।

रोद ।

लोल ।

रोधस-रोधस-रोधस । रुध्+अस । रुध् आवरणे ।

रोंकण-रोंकण-रुक्षण । रुक्ष्+अण । रुक्ष् पारुष्ये ।

रुजन । रुज्+अन । रुज् मङ्गे ।

रवक-पृषे०

गा० ६२२-रोज्झ-रोज्झ-रोह्य । रुह्+य ।

रोहिअ-रोहिअ-रोहित । अमर०, अलि० यि० ।

रोमराइ-रोमराइ-रोमराजि ।

रोमूसल-रोमूसल-रोमोत्सर । रोम+उत्सर ।

रोअणिआ-रोअणिआ-रोगजनिका । रोग+जनिका पृषे० रोगनिका - रोग
ईलावनारी ।

रोदनिका-रोवनारि । रुद्+अन+इ+का । रुद् अश्रुविमोचने ।

रोमल्लयासय-रोमल्लयासय-रोमल्लताश्रय ।

गा० ६२३-रत्तच्छ-रत्तच्छ-रक्ताक्ष । रक्त-अक्ष ।

रडलक्ख-रडलक्ख-रतिलक्ष्य । रति+लक्ष्य

राह-राह-राध ।

- गा० ६२४-रायंबु-रायंबु-रागाम्बु । अम्बुनि जले रागः यस्यः सः रागाम्बुः ।
 नेने। राग पाष्ठी तरङ्ग वधारे छे. ते रागाम्बु । वेतस् ना पयथिभां
 “अम्बुजातः नदीकुलप्रियः” शब्दो है० नि० शे०भां आपेदा छे.
 रिक्खण-रिक्खण-रिद्धन । रिद्ध्+अन । रिद्ध् गती ।
 रूद-रूद-रौद्र ।
 रेंकिअ-रेंकिअ-रेकित । पृषे।०
 रेद्धित । (पृषे।०)
- गा० ६२५-रेसणी-रेसणी-रेषणी । रेष्+अनी । रेष् अव्यक्ते शब्दे ।
 रोल-रोल-रोल । रु+ल । रु शब्दे ।
 रोडी-रोडी-लोली । पृषे।०
 लोली-दोलिका ।
 रोद्ध-रोद्ध-रोद्ध । रुध्+त (पृषे।०) । रुध् आवरणे ।
- गा० ६२६-रोह-रोह-रोह ।
 रोकणी-रोकणी-रोगनी । रोगं व्याधिं भङ्गं वा नयति इति रोगनीः । रुज
 भङ्गे । रुज+अ=रोग ।
 रोकनी । रोह-छिद्र.

—लकारादि—

- लय-लय-लय । लयः “संश्लेषण-विलासयोः” अने० सं० ।
- गा० ६२७-लक्ष-लक्ष-रक्ष्य । रक्ष्+य । रक्ष् पालने ।
 लक्ष्य । लक्ष्+य । लक्ष् आलोचने । “कायः लक्ष्म-स्वभावयोः”
 अने० सं० ।
- लग्ग-लग्ग-लग्न । लग्ज्+त । लग्ज् व्रीडे ।
 लंच-लंच-रञ्ज । रञ्जयति इति रञ्जः-रंजनं करनार. रञ्ज+अ ।
 लचय-लचय-लचक ।
 रचक (पृषे।०)
- लट्टय-लट्टय-लट्ट्या । लट्ट्यायां महारजनं कुसुम्भम्” अलि० थि०
 (उत्थु।० ५०५) । है० सिं०गा० ।
 लडह-लडह-लडह । “लडहं रम्यम्” अलि० थि० शि० ।
 लटह । “लटहः विलासवान्” (उत्थु।० ५८६) ।
 लटभ ।

लिसय-लिसय-लेशित । लेश+इत ।

ऋलेषित । ऋलेष+इत ।

लिट्टिअ-लिट्टिअ-लेटित । लिट्+इत । लिट् अल्पार्थे कुत्सायां च ।

लोलंठिअ-लोलंठिअ-लोलस्थित । लोल+स्थित ।

[लोलुण्ठित-लुण्ठ-लोलुण्ठ+इत । लुण्ठ आलस्ये गतिप्रतीघाते ।

गा० ६३३-लील-लील-लील । लीयते इति लीलः । ली+ल (उष्ण० ४६४)

लुंख-लुंख-रूख ।

लुंक-लुंक) रुग्ण । ८।२।२। रुञ्+त । रुञ् भङ्गे ।
लोक-लोक)

लुअ-लुअ-लुत । लू+त (पृषे०) । लू छेदने ।

लुग्ग-लुग्ग-रुग्ग-८।२।२।

लुंखाअ-लुंखाल-खलुक (पृषे०) खल-निश्चय ।

गा० ६३४-लुरणी-लुरणी-लुरणी । लुर्+अन+ई ।

लुलनी । लुल् कम्पने ।

लुंकणी-लुंकणी-लोकनी । लोक+अनी । लोक दर्शने ।

लञ्जनी । लञ्ज भर्त्सने ।

लूआ-लूआ-लूका । लुनाति तृषातुरान्-लू+क्विप् । लू+क+आ ।

लूता (उष्ण० २०२) लुनाति तृषातुरान्-लू+त+आ । लू-छेदने ।

लेहुड लेहुक अथवा लोहुक (उष्ण० १३८)

लेहुक्क " " " (उष्ण० ७१९)

लेहुअ " " "

गा० ६३५-लेह्ठिअ-लेह्ठिअ-लुठित । लुट्+इत । लुट् संश्लेषणे । पृषे०

लयस्थित । लय+स्थित ।

लेह्ठय-लेह्ठय-लेह्ठक । लेह्ठ+क । लिह्+अड (उष्ण० १७१) लिह्

आस्वादने ।

लोहिल्ल-लोहिल्ल-लोभिक । लोभिन्+क ।

लोट्टिअअ-लोट्टिअअ-लोटित्तक । लुट्+इत । लुट् विलोदने अथवा भासे ।

लोलुञ्चाविअ-लोलुञ्चाविअ-लोलुञ्चापित । लुञ्च्-लोलुञ्च्+ आपित ।

लुञ्च् अपनयने ।

रोरुचापित । रुञ्-रोरुञ्+आपित । रुञ् अभिप्रीकौ दीप्तौ च ।

गा० ६३६-लल-लल-लाल्य । लल्+य । लड्-लल्-विलासे ।
लाडय । लड्+य । लड् उपसेवायाम् ।

लंब-लंब-लम्ब । लम्ब+अ । लम्ब् अवसंसने शब्दे च ।
लह-लह-लष्ट । लष्+त । लष् कान्तौ ।

गा० ६३७-लयण-लयण-लयन । ली+अन । ली आश्लेषणे ।
लाइअ-लाइअ-राजित । राज्+इत । राज् शोभायाम् ।

लालंपिअ-लालंपिअ-लालपित । लप्-लालप्+इत । लप् शब्दे
लालापित । लाल+अर्पित-भुभनी वाणने अपि+त-योऽनुं योऽकुं ।
लालंप्रिय । लाल+प्रिय (पृषे।०) लड+अ+आ । लाडा-लाला । लड्
विलासे ।

राटापित । राट्+अपित । रट् परि भाषणे ।
राटि+आपित-राटापित । पृषे।०

गा० ६३८-लिहिअ-लिहिअ-रेखित-रेखा+इत ।
लिखित-लिख्+इत ।

लिकिअ-लिकिअ-लिङ्गित । लिङ्ग+इत । लिङ्ग गतौ ।

लुंबी-लुंबी-लम्बी । लम्बते इति लम्बिः-त्वे षट्कृती रडे ते लम्बी । लम्ब्+
इ+ई । लम्ब् अवसंसने ।

लेस-लेस- $\left\{ \begin{array}{l} \text{लेश} \\ \text{श्लेष} \end{array} \right.$

गा० ६३९-लेडुक-लेडुक-लेष्टुक ।

लोढ-लोढ-लोठ । लुह्+अ । लुह् प्रतिघाते
लोठ । लुह्+अ । लुठ विलोटने ।

—वकारादि—

वंग-वंग-वङ्ग । “वङ्गः कार्पासे वृन्ताके”—अने० सं०, विश्वप्रकाश ।
शुभो मंड ।

वय-वय-वय । “वयः तासुष्य-वात्यादौ खगे”—अने० सं० । डै० सि० पृ० ।
वय । वा+अ-वयः शोषकः (डिष्ठा० ३६७) । वै शोषणे ।

व्रज । व्रज्+अ । व्रज गतौ ।

वंढ-वंढ-बन्ध ।
वण्ठ ।

वड्-वड्-वृद्ध ।

गा० ६४०-वद्धी-वद्धी-वृद्धि । वृध्+ति । वृध् वर्धने । वर्धो-आ कभन्ती वर्धी० छे.
वंक-वंक-वक्क ।

वंस-वंस-व्यंश । “विरूपः अंशः व्यंशः-भ३।५ अंश-कक्ष०क.

वंसी-वंसी-वंशी ।

वच्छ-वच्छ-वक्षस् ।

वऊ-वऊ-वपुस् । “वपुः शस्ताकृतौ देहे”-अने० सं०, वि० प्र० ।

गा० ६४१-वम्ह-वम्ह-वर्ध्मन् । वृष्+मन् (उष्ण० ६११) । वृष् सेचने ।

वत्थी-वत्थी-वसति । वस्+अति । (उष्ण० ६५३)

वस्ति । वस्+ति । (उष्ण० ६४६) । वस् निवासे ।

वल्ल-वल्ल-बाल ।

वहू-वहू-वहु । सुगन्धे वहति इति बहुः-सुगन्धने धारण्यु करे ते बहु-वह+
उ (७२६) । वह प्रापणे ।

वह-वह-वह । वह+अ । वह प्रापणे ।

वट्ट-वट्ट-वट्टमन् ।

वत्ति-वत्ति-वर्ति ।

वइवेला-वइवेला-वृतिवेला । वृति+वेला ।

गा० ६४२-वज्जा-वज्जा-
{ व्रंज्या ।
पद्या ।

वलली-वलली-वल्लि ।

वह-वह-वह । वह+अ । वह प्रापणे ।

वल्लरी-वल्लरी-वल्लरी ।

विल्लरी-विल्लरी-वल्लरी ।

वतु-वतु-व्रात । वृ+भात-(उष्ण० २०६) वृ वरणे

विच्छड्ड-विच्छड्ड-विच्छर्द । वि+छर्द । छर्द+अ । छर्द वमने

वलहि-वलहि-वलभी । वलते शरीरं संवृणोति इति वलभी-णे शरीरने ढांके ते

वलभी । वल्+अनी । (उष्ण० ३२६) वल् संवरणे । सरभावे-पलही

ववणि-ववणि-वपनी । वप् बीजसंताने । वप्+अन+ई ।

वपनीय । वप्+अनीय । सण्णिसरा प्पान्नुमां ‘कपास’ माटे वण शब्द

वपराय छे ‘ओणु वणु सारं’ छे’

गा० ६४३-वडह-वडह-वटभ । वटे भाति इति वटभः-णे वड उपर शोभे ते

वटभ । वट+भा+अ । भा दीप्तौ ।

वसल-वसल-वृषल ।

विड्डु-विड्डु-विड्डु । विशेषेण द्रवति इति विद्रः-ञे वांथु द्रवे ते विद्र । वि+द्रु+
अ । द्रु गतौ ।
विअलंबल-विअलंबल-वृतलम्बल । वृ+त+लम्ब-ल । वृत-स्वीकारेण, लम्ब-
ल'याध् ।

वप्पीअ-वप्पीअ-वप्पीह ।

वम्हल-वम्हल-पक्षमल ।

गा० ६४४-वयली-वयली-व्रतति ।

वेली-वेली वेली । वल्+ई=वल्ली-वेली - ८।१।५। वेली (पृ३।०)
वल् संवरणे ।

वट्टिम-वट्टिम-वर्तिम-वृत्+अ-वर्त+इम । वत्तेन निर्वृत्तं वर्तिमम् ।

वर्धिम-वृध् वृद्धौ । वृध्+अ-वर्ध-वर्धेन निर्वृत्तं वर्धिमम् ६।४।२१ ।

वइअ-वइअ-पीत । पीत-पईअ-वइअ । अयस्तालाभां देव तुं दएव
उअ्याश्नु थाय छे तेम हेश्य आकृतभां पीततुं पईत उअ्याश्नु थतुं डेय-
अेथी पईत-वइअ अेम थध् शके ।

वलिआ-वलिआ-वटिता । वट्+इत+आ । वट् वेष्टने ।

वल्वजा-वल्वज नामना वासभांथी थयेली ।

वल्लिता-वल्+इत+आ । वल् संवरणे ।

विलमा-विलमा-वलिमा-वटनं वटः वटेन निर्वृत्ता वलिमा-वट-वड-वल+इम ।

वलिमा-वलनं वलः वलेन निर्वृत्ता । वल्+इम+आ । वल् संवरणे ।

वयर-वयर-विदर । वि+दर । दृ दारणे ।

गा० ६४५-वयड-वयड-वाटिका । “वाटी उद्याने”-अने० सं०, वि० प्र०

वाटिका-वाडिया-वयड । अलीं व अने डनेो व्यत्यय-स्थानांतर-थयेल छे ।
गुजराती-वगडे ।

वफिअ-वफिअ-वर्फित । वर्फ्+इत । वर्फ् गतौ ।

वलिअ-वलिअ-विगलित । वि+गलित-विशेष गणे उतरैलुं-वि+गृ+इत ।
-पृ३।० गृ निगरणे ।

विगलित । वि+गल+इत । गल-गणुं ।

वणाय-वणाय-वनाय । वन+आय । अय्+अ । अय् गतौ ।

वहल-वहल-वार्दल । वार्+दल । वार्-पाणु ।

वक्कड-वक्कड-वक्कट । वक्र+ट वाडणीं वांकांयुकां डेय छे ।

वृष्टक । वृष्ट+क । ष्ट तथा क नो व्यत्यय करवाथी वृकष्ट-वक्कड ।
पृ३।०

गा० ६४६-बंडुअ-बंडुअ- (पाण्डुक-पाण्डु-धो।शुं।
मण्डक-मण्ड+अक । मण्ड मण्डने ।

वडाली-वडाली- (पटली-
वडाली (पृ०।०)

वरअ-वरअ-वरक ।

वल्लई-वल्लई-वल्लकी ।

वद्धय-वद्धय-वर्धक ।

वद्धिआ-वद्धिआ-वर्धिता ।

वार्धता । वार-पाण्ठी, धृता-धरेली.

गा० ६४७-वणघ-वणघ-वनदव । वन+दव ।

वज्जरा-वज्जरा-वज्जरा । वज्जति इति वज्जरा-ने यःली नय-वहेती रहे-ते.

वज्जरा । वज्ज+अर+आ (उल्ला० ४०३) । वज्ज गतौ ।

वण्णय-वण्णय-वर्णक । वर्ण+अक । वर्ण प्रशंसायाम् ।

वर्णित । वर्ण+इत ।

वद्धिअ-वद्धिअ-वर्धित । वर्ध+इत । वर्ध छेदने ।

वहड-वहड-वहड । वह+ड । -वहन करनारे।

वणार-वणार-वनार । वन्+आर (उल्ला० ४११) । वन् संभक्तौ ।

वहनकार-वहणआर-वणआर-वणार=वहेनारे।-आ रीते वहनकार पदनुं

वणार ये टुटुं पद पणु थर्ध शडे छे.

गा० ६४८-वग्गय-वग्गय-वल्गक । वल्ग+अक । वल्ग गतौ ।

वल्कक । वल्क+अक ।

वग्गेज्ज-वग्गेज्ज-वर्गीय ।

वणई-वणई-वनतति । वन+तति । तति 'श्रेष्ठी'सूचक--(पृ०।०)

वनचयि । वन+चयि । चि+इ-चयि-यय-सभूळ पा३।१३८।

वणद्धी-वणद्धी-वनद्धि । वन+क्कद्धि । -वननी ऋद्धि-शोभा ।

वब्भय-वब्भय-मध्यक ।

गा० ६४९-वाहोल-वाहोल-वाहल । वह+ल । -वहेते। रहेनार, वहू प्रापणे

वाहलि-वाहलि-वाहलिका । वाह+ल+इका ।

११

विरय-विरय-विरज । वि+रज ।

विवर । भाषा-भेरे अथवा विरडे।

विदारक-“कूपकाः विदारकाः”-अभ२०, अलि० सि० ।

वज्जिअ-वज्जिअ-व्यज्जित । वि+अज्जित-विशेष अज्जित
वव्वाड-वव्वाड-व्यापृत । वि-आ+पृत । पृ व्यायामे । ८।१।२०६।
व्यापार । वि+पृत+अ ।

वंगच्छ-वंगच्छ-वक्राक्ष-वक्र-वाङ्, अक्ष-आंभ,
व्यङ्गाक्ष-व्यङ्ग-विश्य अंग तथा विश्य अक्ष-आंभ “भृङ्गी भृङ्गि-
रिटिः”-अलि० वि० ।

गा० ६५०-वप्पीह-वप्पीह-वप्रभ । वप्रवद् भाति वः स वप्रभः-जे ढभला जेवे।
ज्ज्वाय ते वप्रभ । “वप्रः चये”-अने० सं० ।

बहुरा-बहुरा-बहुरा । बहु रौति शब्दायते या सा बहुरा-जे विशेष अवाज्
करे ते । बहु+रु+अ । रु शब्दे ।

वट्टिव-वट्टिव-वर्तिम । वर्त+इम । वृत् वर्तने ।

वग्गोअ-वग्गोअ-वक्रौकस् । वक्र+ओकस्-जेनुं रडेहाणु वाङ्कुं कुं छे ते ।
वभ्रुक (पृषे१०) “वभ्रुः नकुलः”-अभ२०, अलि०, वि० ।
विगोप-विगोव ।

वहुव्वा-वहुव्वा-वधूव्या । वधू व्यथते या सा वधूव्या-वहूने जे व्यथा
करे ते वधूव्या । वधू+व्यथ्+आ-डा (पृषे१०) । व्यथ् मय-चलनयोः ।

गा० ६५१-वंजर-वंजर-मञ्जरी । मञ्जरी इव मञ्जरी-भंजरी जेवी
वहुण्णि-वहुण्णि-वधून्नी । वधूं या उन्नयति सा वधून्नी-जे वहूने जिंथी
देरवणी आये ते वधून्नी । वधू+उत्+नी+क्विप् । नी प्रापणे ।

वच्छीव-वच्छीव-वत्सीप । वत्सीः अथवा वत्सान् पाति रक्षति वत्सीपः
अथवा वत्सपः । जे वाछ्डीये अथवा वाछ्डीयेने पाणे ते वत्सीप अथवा
वत्सप । वत्सी+पा+अ । वत्स+पा+अ । पा रक्षणे ।

वत्तार-वत्तार-वृत्तदार । वृत्तं चरित्रं दारयति यः सः वृत्तदारः-जे अरिने।
नाश करे ते वृत्तदार । वृत्त+ह+अ । ह विदारणे ।

वेडुल्ल-वेडुल्ल-वैटुल्ल । वैट+उल्ल -विटने। स्वभाव ।

वेरट+उल्ल । पृषे१० “वेरटो मिश्र-नीचयोः”-अने० सं०, वि० प्र०।

ववहिअ-ववहिअ-व्यवहित । वि+अव+धा=हित ।

व्यपहृत-वि+अप+हृत ।

व्यपहृत-वि+अप-हृत ।

गा० ६५२-वंगेवडु-वंगेवडु-वक्त्रेपटु । वक्त्रे+पटु ।

वक्त्रेपटु-वक्त्रे+पटु ।

वम्मीसर-त्रम्मीसर-वम्महीसर-मन्मथेश्वर । मन्मथ+ईश्वर ।

वल्मीश्वर । वल्मि+ईश्वर । “वल्मिः इन्द्रः समुद्रश्च” (उत्प्ल।० ६८७)

वल्+मि । वल् संवरणे ।

वइरोड-वइरोड-पतिरोट । पति+रोट । रोटते इति रोटः-प्रतिधातु करनार पति.

प्रतिरोट-प्रतीधातु करनार

ववसिअ-ववसिअ-व्यवसित । वि+अव+सित ।

व्यपसित । वि+अप+सित ।

वड्डहुल्लि-वड्डहुल्लि-

वहढोल-वहढोल-वहधोर । वह+धोर । वह-वायु. धोर-गति करनार.

वहस्थूल । वह+स्थूल । वह-वायु. स्थूल-धोर-धले। वधारे.

“वातखुडा-वात्या” अनेका० सं० ।

गा० ६५३-वल्यणी-वल्यणी-अवलगनी । अव+लग्+अन+ई । लग् सङ्गे ।

वलवाडी-वलवाडी-वलवाटी । वल+वाटी ।

वलगंगणिआ-वलगंगणिआ -- अवलग्नाङ्गणिका । अवलग्न + अङ्गणिका
अङ्गण+इका ।

वाडी-वाडी-घाटी । “वाटी वृत्तौ” हैम सिं० । “वाटो वृत्तौ”-अने० सं०,
विश्वप्रकाश ।

वलअंगि-वलअंगि-वलताङ्गी ।

वलंगणिआ-वलंगणिआ-वलङ्गणिका ।

वेंगी-वेंगी-वृताङ्गी ।

गा० ६५४-वड्डइअ-वड्डइअ-वर्धकिक । वर्ध् छेदन-पूरणयोः ।

वर्धितक ।

वच्छिमअ-वच्छिमअ-वस्तिमय ।

वउलिअ-वउलिअ-पउलित । पच-पउल-८।४।९०। पउल+इ+त ।

पचेलिम । पच्+एलिम । पच् पाके । (पृथे।०)

वरइत्त-वरइत्त-वरयित् । वृ-वरय्+इत् । वृ वरणे ।

गा० ६५५-वल्लादय-वल्लोदय-वलीकादिक । धर वगेरेनां छापराने टांक्वानु
‘वणी’ वगेरे साधन.

वत्थउड-वत्थउड-वस्त्रपुट । वस्त्र+पुट ।

वक्खारय-वक्खारय-उपस्कारक । उप+क्क+अक ।

वड्डाविअ-वड्डाविअ-वर्धापित ।

ગા૦ ૬૫૬-વક્કલય-વક્કલય-વ્યગ્રલક । વિ-વિશેષસૂચક । વિ+અગ્ર+લ+ક । (પૃષ્ઠે।૦)
વગ્ગંસિઅ-વગ્ગંસિઅ-વિગ્રસિત । વિ+ગ્રસ્+હત । ગ્રસ્ અદને ।

વર્ગોશ્રિત । વર્ગ+આશ્રિત ।

વલ્ગાશ્રિત । વલ્ગા+આશ્રિત ।

વહુમાસ-વહુમાસ-વધૂમાસ । વધૂ+માસ ।

ગા૦ ૬૫૭-વઢ્ઢવાસ-વઢ્ઢવાસ-વૃદ્ધવર્ષ । વૃદ્ધ+વર્ષ । વૃષ્+અ । વૃષ્ સેચને ।
વરડપ્-વરડપ્-વરપુષ્પ । વર+પુષ્પ । વરવત્ પુષ્પાણિ યસ્ય-પરશ્ચુનાર
વરની પેઠે જેની ઉપર ફૂલો ચડે તે. અથવા જેની ઉપરનાં પુષ્પો
ઉત્તમ છે.

વામ-વામ-વામ । “વામઃ પ્રતિકૂલે”-અને૦ સં૦, વિશ્વપ્રકાશ ।

વચ્છીઉત્ત-વચ્છીઉત્ત-વત્સીપુત્ર । વત્સ્યાઃ પુત્રઃ-વત્સીનો પુત્ર-વત્સીપુત્ર

વારિઅ-વારિઅ-વારિત ।

વરેઙ્થ-વરેઙ્થ-વરિતાર્થ । વૃ વરણે । વરિત+અર્થ-(પૃષ્ઠે।૦)

ગા૦ ૬૫૮-વપ્પીહિઅ-વપ્પીહિઅ-વપ્પેહિત-વપ્પ+હલા-હલા+હત । વપ્પ-ક્ષેત્ર-અનેકા૦
હલા-જ્ઞીન.

વપનીય

વલધિઅ-

વલ્મય-

વાસુઅ-

વંસપ્ફાલ-વંસપ્ફાલ-વંશસ્ફાર । વંશ+સ્ફાર-વાંસડા ઉપર ફરકવું-જાહેર
થવું-ખુલ્લું પ્રકટ-થવું

વહિસર-

ગા૦ ૬૫૯-વવસ્થંભ-વવસ્થંભ-વ્યવષ્ટમ્ભ । વિ+અવ+સ્તમ્ભ । “અવષ્ટમ્ભઃ વલ્મ
ઝર્જઃ શક્તિઃ” ૨।૩।૪૨। તથા અભિ૦ ।

‘વસવુદ્ધ-વસવુદ્ધ-વસાવુદ્ધ । વસા+વૃદ્ધ । વસા-ચરખી. વૃદ્ધ-વધેલો-
ચરખી ખાઈને વધેલો-પુષ્ટ થયેલો.

૧. મુદ્રિતતા મૂળમાં ‘વસમુદ્ધ’ પાઠ છે, તેનો ‘વૃષમોર્ધ્વ’ પાઠ કલ્પાય ખરો,
પણ તેનો કોઈ વિશેષ અર્થ ધ્યાનમાં આવતો નથી તેથી અહીં ‘વસવુદ્ધ’
એવો પાઠાંતરમાં આવેલો શબ્દ સ્વીકારેલ છે. પાઠાંતરમાં ‘વસમુદ્ધ’ પાઠ
પણ છે તેનું ‘વસામુઝ્ઘ’ રૂપ થાય ‘વસામુઝ્ઘ’ એટલે વસા-ચરખીમાં,
મુગ્ધ-આસક્ત

વિરસમુહ-વિરસમુહ-વિરસમુખ ।

વરઙ્ગ-વરઙ્ગ-વરકિત । વરક+કિત ।

વટ્ટુણસાલ-વટ્ટુણસાલ-વર્ધનશાલ । વર્ધન+શાલ । શાલા-શાખા, જેની
શાખાનું-અવધવનું- વર્ધન-છેદન-થયેલ છે તે. વર્ધ્ છેદન-પૂર્ણયોઃ ।

ગા૦ ૬૬૦-વઓવત્થ-

વઓવત્થય-

વઓવત્થપ-

વદકલિઅ-વદકલિઅ-બ્યતિકલિત । વિ+અતિ+કલિત ।

વહુહાડિણી-વહુહાડિણી-વધૂઆટિની । વધૂને કાંક્ષનારી-ધૃત્તનારી. વધૂ+
આટિની । ચ્વદ કાલ્લે ।

વધૂઆટિની-વધૂ+આટિની । વધૂવડે દીપનારી. હટ દોષ્ટૌ ।

વધૂઆટિની-વધૂ+આટિની । વધૂને હૃષ્ટનારી.

વહુચારિણી-વહુચારિણી-વધૂઆહિણી ।

ગા૦ ૬૬૧-વઙ્ગોઅણ-વઙ્ગોઅણ-વૈરોચન । “વૈરોચનઃ રવિસુતે સુગતે” અને૦
સં૦, વિશ્વપ્રકાશ

વટ્ટુણમિર-વટ્ટુણમિર-વર્ધનમિર । વર્ધ+નમિર-વર્ધ-વધવું, નમિર-નમનારું,
વધવાને લિધે નમનારું

વઙ્ગવલય-વઙ્ગવલય-વૃત્તિવલય । વૃત્તિ-વાડ. વલય-ગોળ-વાડની જેવે। ગોળ-
ગોળાકારે રહેલે।

વક્રહવંધ-વક્રહવંધ-મર્કટવંધ । ‘મક્રહવંધ’ શબ્દ શુભો.

વિકટવંધ ।

ગા૦ ૬૬૨-વલયવાહુ-વલયવાહુ-વલયવાહુ ।

વળસવાઈ-વળસવાઈ-વનશ્વપાકી ।

વગ્ગોરમય-વગ્ગોરમય-વ્યુદ્ધારમય ।

વળપક્કસાવઅ-વળપક્કસાવઅ-વનપક્કશ્વાપદ । વન+પક્વ+શ્વાપદ ।

ગા૦ ૬૬૩-વાઢી-વાઢી-વર્ધી । વર્ધતે યઃ સઃ વર્ધિન્-વધનાર. વૃધ્ + ઇન્ ।
વૃધ્ વર્ધને ।

વાય-વાય-વાત ।

વાઙ્ગ-વાઙ્ગ-પાયુ । પીયતે યઃ સઃ પાયુઃ-જેવે। રસ પીવાય તે. પા+યુ-
(ઉચ્ચૌ ૩૬૭) (પૃષ્ઠૌ) । પા પાને ।

વાલી-વાલી-વાતાલિ । વાત+આલિ । જેમાં ખુબ પવન ભરેલ છે તે.

વામી-વામી-વામા ।

गा० ६६४-वार-वार-पारी ।

वाहा-वाहा-बाधा ।

वाणअ-वाणअ-वानक । वन+अक । वन संभक्तौ ।

वाहणा-वाहणा-वाहना । वह्-वाह+अन+आ । भाषाना लारने वहन करनार.

वावड-वावड-व्यापृत । ८।१।२०६। वि+आ+पृ+त-व्यापारवालो-क्रियाशील.
पृ व्यायामे

वामरी-वामरी-वाम्यरि । वामी+अरि । वाम्याः अरिः-वाम्यरिः-शियाण
वगेरेने। शत्रु-वामी-शियाण, अंठणी, भधेडी, धेडी. “वामी शृगाल्याम्
करभी-रासभी-वडवासु च ।” अने० सं०, विश्वप्रकाश

गा० ६६५-वारिज्ज-वारिज्ज-वार्य । वृ+य । वृ वरणे ।

वासंदी-वासंदी-वासन्ती । अमर०, अलि० यि०, डै० नि० शै० ।

वासुली-वासुली-वासुरा । “वासुरा वासितायाम्”-अने० सं०, विश्वप्रकाश ।

वावअ-वावअ-व्यापृत । वि+आ+पृ+त । पृ व्यायामे ।

वावणि-वावणि-वावपनीय । वप्-वावप्+अनीय । वप् बीजसंताने ।

वासाणी-वासाणी-वासनीय । वस्-वास+अनीय । वस् निवासे ।

गा० ६६६-वाउल्ल-वाउल्ल-वातूल ।

वाचाल ।

वायार-वायार-वातवार । वात+वार । लापा-वाउडौ।

वातव्यापार ।

वाणीर-वाणीर-वानीर । अमर०, अलि० यि०, डै० नि० शै० । आ
अधा। कोशोर्भा वानीर शब्दने। अर्थ वेतस् अतावेस छे.

वायाड-वायाड-वाचाट ।

वाटिल्ल-वाडिल्ल-वाटीय । वाट-“शरीरने। अवयव अथवा अेक प्रकारनुं
अनाज”-अनेका० ।

वाटे भवम् वाटिल्लम्-वाडिल्ल-वाटभां-कोर्ध जलतना अनाजभां-पेदा थनार
शुवडुं.

वाटीय । वट-वड. वडना इणभां थनारुं शुवडुं.

गा० ६६७-वालप्प-वालप्प-वालप्र । वाल+प्र । प्रा+अ । प्रा पूरणे । वाल-वाण.

विप्प-विप्प-विप्र । वि+प्रा+अ ।

वाविअ-वाविअ-व्यापित । वि+आप्+इत ।

वाडिम-वाडिम-वाटिम ।

विडोमिअ-विडोमिअ-विडोमिक । वि+डोमिक ।

विलोमिक । रुंवाडां वगरनुं अथवा विशेष रुंवाडावाणुं प्राणी.

વાયળ-વાયળ-ઉપાયન ।

વારાદન । વાર+અદન-વારા દસ્તી થનારું અદન-ભોજન.

ગા૦ ૬૬૮-વાહંતરા-વાહંતરા-વાટાન્તરા । વાટ+અન્તરા ।

વામણિઆ-વામણિઆ-વામણિકા ।

વાવહય-વાવહય-વ્યાપ્રતક ।

વોચ્ચર્થ-વોચ્ચર્થ-વ્યુચ્ચર્થ । વિ+ઉચ્ચ+અર્થ ।

વિપર્યસ્ત ।

ગા૦ ૬૬૯-વાસવાર-વાસવાર-વાસવાર । વાસવાર એટલે સ્થિર વાસને વારનાર-સદાગતિશીલ.

વાલવાસ-વાલવાસ-વાલવાસ । વાલ+વાસ । વાલ-વાળ-માથાના વાળમાં વાસ-રહેનારું આભૂષણ.

વાવોળય-વાવોળય-વ્યાપાવનત । વ્યાપ+અવનત ।

વામણિઅ-વામણિઅ-વામણિકા ।

વામાનીત । વામમ્ આનીતં યેન સઃ વામાનીતઃ-જેણે પ્રતિકૂળ પદાર્થને આણેલ છે તે વામાનીત । વામ શબ્દનો અર્થ 'પ્રતિકૂળ' થાય છે. અહીં લક્ષણાથી વામનો અર્થ 'નાશી ગયેલ'-'ભાગીગયેલ' સમજવો.

ગા૦ ૬૭૦-વાસવાલ-વાસવાલ-વાસવાલ । વાસ-રહેલાણુ. વાલ-રક્ષા કરનાર-ચોકી કરનાર.

વાળવાલ-વાળવાલ-વાળવાલ । ઇન્દ્રનો એક પર્થિવ ઉગ્રધન્વા છે. તેને અનુસારે વાળવાલનો અર્થ જાણવો. વાળ+વાલ ।

વારસિઆ-વારસિઆ-વારસિકા ।

વાલંફોસ-વાલંફોસ-વાલંફોસ । વાલ-વાળાને ભૂષણરૂપ અથવા વાલંફોસ- (વાલ+અ.ભૂષ) વાળ-માથાના વાળને ભૂષણરૂપ.

વાલિઆફોસ-વાલિઆફોસ-વાલિકાપોષ ।

વાલિકામૂષ-વાલિકાને ભૂષણરૂપ અથવા 'વાળી' નામના આભૂષણ માટે ભૂષણરૂપ

વાલિકાસ્પર્શ-વાલિકા-કાનમાં કે નાકમાં પહેરવાના સોનાના આભૂષણને સ્પર્શનારું- એ આભૂષણમાં રહેનારું

ગા૦ ૬૭૧-વાહગણ-વાહગણ-વાહકજન ।

વાયહઘહ-વાયહઘહ-વાચાટઘટ ।

વિસી-વિસી-વૃષી ।

विल्ह-विल्ह-विधवल । वि+धवल (पृषे१०)

वलक्ष । पृषे१०

विशद् । पृषे१०

विपित्त-विपित्त-विपित्त । वि+पित्त ।

विहसिठ्विअ-विहसिठ्विअ-विहसितव्य । वि+हसितव्य । हस्+इ+तव्य ।
हस् हसने ।

विकसितव्य । वि+कसितव्य । कस्+इ+तव्य । कस् गतौ ।

गा० ६७२-विच्छोह-विच्छोह-विक्षोभ । वि+क्षोभ । क्षुभ्+अ । क्षुभ् संचलने ।
विरस-वरिस-वर्ष ।

विसढ-विसढ-विशठ । वि+शठ-शाठ्य रक्षित. वि-विभत्, शठ-शाठ्य.

विषम । ८।१।२४१ । वि+सम-विशेष सम लाववाणे। वि-विशेष,
सम-समता,

विसारी-विसारी-विसारी । वि+सारिन् ।

विश्वकारी । विश्व-कारिन् । कृ+इन् । कृ करणे ।

विसचारी-विस-चारिन् । विस-कभणनी नाणमां-कभणमां रडेनारे।

चइ+इन् । चर् गति-भक्षणयोः ।

विसारी । वि+सारिन् । वि-पक्षी उपर, प्रस्तुतमां हंस उपर गति
करनारे।

विढणा-विढणा-विधना । विध्-व्यध्+अन (उलु० २७५) । व्यध् ताडने ।

विध्यते ताड्यते यया सा विधना-जेना द्वारा पाटु भराय ते विधना-
पभनी पानी द्वारा ज पाटु भराय छे.

विसर-विसर-विसर ।

गा० ६७३-विहइ-विहइ-विहति । वि+हति । कण्टकाकीर्णतया विशेषेण हननं यया
सा विहतिः-कांटावाणी डेवाथी जे वडे हनन भभयुं पडे ते विहति । हन्
हिंसा-गत्योः ।

विक्षतिः-विशेषेण क्षतिः अनया सा विक्षतिः । वि+क्षण्+ति । क्षण
हिंसायाम् ।

विक्वास-विक्वास-व्यक्षास्य । विरूपम् अक्षं नेत्रम् आस्थं च यस्य सः-
जेनी आंभ अने मुंभ विइप-कद्रूपुं-छे ते व्यक्षास्य । वि+अक्ष+आस्य ।

विक्षास्य । वि+नासा+आस्य-७।३।१६३। अभि० यि० । जेनुं नाइ
अने मेां कद्रूपुं छे ते.

विप्रास्य । - अमर०

विरूअ-विरूअ-विरूप । वि+रूप ।

वेलुक-वेलुक-विलोक्य । वि३प लो३च-वि३प दृशनीय-देभावमां वि३प.
वि-वि३प-विरुद्ध ३प

विलय-विलय-विलय । वि+लय । ली आश्लेषणे ।

विओल-विओल-वितोल । वि+तोल । -सभतोऽल न६ी.

व्याकुल । वि+आकुल ।

विहण-विहण-विधून्य । वि+धून+य । धू कम्पने ।

विध्वन्य । वि+ध्वन्+य । ध्वन् शब्दे ।

गा० ६७४-विग्गोव-विग्गोव-विगोप । वि+गुप्+अ । गुप् व्याकुलत्वे ।

विक्रयण-विक्रयण-विक्षण । वि+क्षण ।

वितत-वितत-वितत । वि+तत । तन्+त । तन् विस्तारे ।

विसिण-विसिण-वृषिण । -अभ२०, अलि० शि० ।

वृषणिन्-वृषण्वानो-भे०टा वृषण्वानो.

भूण 'वृषणी' श०६ उप२थी 'वृषिण' थयेल होपुं ज्येष्ठये. वैधा३२१०।

वृष् धातु ६।२। वृष्+नि अ०भ ३रीने आ श०६ (उ१।० ६३५) साधे छे.

विरिक्त-विरिक्त-विरिक्त । वि+रिक्त । रिच्+त । रिच् विरेचने ।

विहय-विहय-विधूत । वि+धूत । धू+त । धू विधूनने ।

विहत । वि+हत । हन्+त । हन् हिंस-गत्योः ।

विक्षत । वि+क्षत । क्षण्+त । क्षण् हिंसायाम् ।

गा० ६७५-विलिअ-विलिअ-व्रीडित । व्रीड्+इत । ८।१।१०१। व्रीड् लज्जायाम् ।

विहूण-विहूणा-विदूना । वि+दून+आ । दून+ ।

वेदूणा-वेदूणा-विदूना । दू परितापे ।

वेळूणा-वेळूणा-व्रीडना । व्रीड्+अन+आ । (पृ१०।०)

वेदूना ।

विडप्प-विडप्प-विदर्प । वि+ दर्प । विशेष ६५१वानो १।६

विडव-विडव-विदव । वि+दु+अ । दु उपतापे ।

वितप । वि+तप । तप संतापे

विहुंडुअ-विहुंडुअ-विधुंतुद । विधु+तुद । ५।१।१२४।-अभ२०, अलि०
शि० ।

गा० ६७६-विसारअ-विसारअ-विशारद । -अभ२०, अलि० शि० ।

विरिज्जअ-विरिज्जअ-विक्रजुक । विशेषेण क्रजुः-ध०। सरण-अनुगामी.

વેલુંપિઅ-વિલુંપિઅ વિલુમ્પિત । વિ+લુમ્પિત । વિ+લુમ્પ્+હત । (પૃષ્ઠે૧૦) ।
લુપ્ વિમોહને ।-વિશેષ મોહ કરે એવું-અભિલપિત-ધૃષ્ટ.

વિસમય-વિસમય-વિપમય ।

વિપ્પવર-વિપ્પવર-વિપ્પવર । વિપ્પ+વર । -આત્મણો અગ્નિને ઉત્તમ ગણે
છે એથી વિપ્પવર એટલે 'અગ્નિ'. લિલામા માટે અગ્નિનાં પર્યાયો
પણ વપરાય છે.

વેઅદ્દટ-વેઅદ્દટ-વૈદગ્ધ । વૈ+દગ્ધ । સિદ્ધાતકના પર્યાય માટે અગ્નિના
પર્યાયો દહન વગેરે વપરાય છે. દગ્ધ શબ્દ દહ ધાતુ દ્વારા થયેલ છે

ગા૦ ૬૭૭-વિભેદ્અ-વિભેદ્અ-વિભેદિત । વિભેદ+હત ।

વિક્રમણ-વિક્રમણ-વિક્રમણ । વિ+ક્રમ્+અન । ક્રમ્ પાદવિશેષે ।

વિલુંપઅ-વિલુંપઅ-વિલુમ્પક । વિ+લુમ્પક ।

વિહ્વિરિલા-

વિહંકિઆ-વિહંકિઆ-વિતર્દિકા ।

વિટઙ્કિતા ।

ગા૦ ૬૭૮-વિણિઠ્ઠવર-વિણિઠ્ઠવર-વિણિઠ્ઠવર । વિણિઠ્ઠવર+અ । વિણિઠ્ઠવરે વિશેષેણ
દુઃલકથનમ્ પશ્ચાત્તાપઃ । દુઃલ્લે ણિઠ્ઠવરઃ ૮૧૪૧૩ ।

વિરહાલ-વિરહાલ-વિરહાલ ।

વિચ્ચોઅય-વિચ્ચોઅય-બુચ્ચો 'ત્રિબોવણય' શબ્દ ગા૦ ૫૬૦

વિભવણ-વિભવણ-વિભવન ।

વિઆલુઅ-વિઆલુઅ-વિકાલક ।

ગા૦ ૬૭૯-વિલિંજરા-વિલિંજરા-વિલિંજરા । વિ+નિ-જૃ+અ+આ । (પૃષ્ઠે૧૦)

વિઅંગિઅ-વિઅંગિઅ-વ્યઙ્કિત । વિ+અઙ્ગ=વ્યઙ્ગ । વ્યઙ્ગ+હત ।

વિક્કેણુઅ-વિક્કેણુઅ-વિક્રયણીય । વિ+ક્રી+અનીય । ક્રી ક્રયણે ।

વિહિચ્ચિર-

ગા૦ ૬૮૦-વિલિલ્લિલ્લો-વિલિલ્લિલ્લો-વિલ્લિલ્લો । 'વલ્લવલ્લવુ'નેા અનુકરણુ શબ્દ
વિલ્ ભેદને ।

પીહિપીહી । પીહ્ ગહને ।

વિહરિઅ-વિહરિઅ-વિહૃત । વિ+હૃત । હૃ+ત ।

વિપ્પાહિઅ-વિપ્પાહિઅ-વિસ્પાટિત । વિ+સ્પાટિત । સ્પદ્-સ્પાદ્+હત ।
સ્પદ્ વિશરણે ।

વિદ્દિઙ્ઘિ-વિદ્દિઙ્ઘિ-વિદ્દિઙ્ઘિત । વિ+દિઙ્ઘિત । દિઙ્ઘ+ઇત । દિઙ્ઘ નિપાતને ।
વિપ્પિઙ્ઘિ-વિપ્પિઙ્ઘિ-વિપ્પિઙ્ઘિત । વિ+પિઙ્ઘિત । પિઙ્ઘ +ઇત । પિઙ્ઘ
સંઘાતે ।

ગા૦ ૬૮૧-વિઆરિઅ-વિઆરિઅ-દ્વિચારિકા । દ્વિ+ચારિકા । ચર્-ચાર+ઇકા ।
ચર્ ગતિમક્ષણયોઃ ।

વિકાલિકા । વિ+કાલિકા ।

દ્વિકાલિકા । દ્વિ+કાલિકા-ખીજા કાળનું ભોજન.

વિરલ્લિઅ-

વિમદ્ધઅ-વિમદ્ધઅ-વિમત્તિક । વિ+મત્તિક । વિમત્તિ+ક ।

વિસાલ્ય-વિસાલ્ય-વિશાલક ।

વિહાઢણ-વિહાઢણ-વિઘાટન । વિ+ઘાટન । ઘટ્ ઘાટ+અન । ઘટ્ ચેષ્ટાયામ્ ।

ગા૦ ૬૮૨-વિસંવાય-વિસંવાય-વિસંવાદ । વિ+સં+વાદ । વદ્+અ । વદ્ વ્યક્તે
વચને ।

વિઅઓલિય-વિઅઓલિય-વિકૃતાવલિક-વિકૃત+આવલિક ।

વિગતાવલિક-વિગત+આવલિક । વિકૃતા વિગતા વા આવલિકા યસ્ય
તત્ વિકૃતાવલિક અથવા વિગતાવલિક ।

વિઅંસઅ-વિઅંસઅ-વ્યંસક ।

વિઝરિઅ-વિઝરિઅ-વિચૂરિત । વિ+ચૂરિત । ચૂર્+ઇત । ચૂર્ દાહે ।

વિમલહર-વિમલહર-વિમલધર । વિ+મલ+ધર ।

વિમલગૃહ । વિ+મલ+ગૃહ ।

વિમર્દધર । વિ+મર્દ+ધર ।

વિમર્દગૃહ । વિ+મર્દ+ગૃહ ।

આ અથવા શબ્દોમાં 'વિ'
નો અર્થ, વિશેષ સમજવેલ.

ગા૦ ૬૮૩-વિલુત્તહિઅ-વિલુત્તહિઅ-વિલુપ્પહૃદય । વિ+લુપ્ત+હૃદય ।

વીલી-વીલી-વીચી । પૃષો૦

વેલા । “વેલા અમ્મોષેઃ તીરનોરવિકારયોઃ” અને૦ સં૦ ।

વીચી-વીચી-વીચી । “વીચી આલિ-ઝમ્પ્યોઃ અવકારો”-અને૦ સં૦ ।

વીથી પૃષો૦

૧. 'વિરલ્લિઅ' શબ્દનો અર્થ 'લીતું કપટું' છે. આ અર્થ જોતાં ચીરલ્લિઅ-
(ચીર+આદ્રિત-ચીરાદ્રિત-ચીર કપટું, આદ્રિત-લીતું) શબ્દ હોવો જોઈએ.
અર્થાત્ શબ્દની આદિમાં વિરને બદલે ચીર હોવું જોઈએ.

૨. અક્ષરનેા અનુક્રમ જોતાં વીલી શબ્દ પછી વીચી શબ્દ હોવો જોઈને
પશુ વીચી શબ્દ ઇપાયેલ છે. પાઠાંતરમાં ઠીલી પાઠ છે પશુ તે ક્રમને

वीसु-वीसु-विष्वक् । ८।१।२४।

वीलण-वीलण-पीडन । पीडयते येन तत् पीडनम् । पीड+अन । पीड् ड्राहने ।

गा० ६८४-वुष्फ-वुष्फ-पुष्प ।

वेष्-वेष्-वेष् । वेष्+य । वेष् कम्पने । कम्पन-धूलुपुं.

वेंढी-वेंढी-मेण्ढी । अलि० यि० ।

मेढ्री । अमर०

वेल-वेल-वेल ।

वेण-वेण-वेणि । “वेणी सेतु-प्रवाहयोः”-अने० सं०, वि०.

वहनि । वह्+अनि=वहनि ।

गा० ६८५-वेत्त-वेत्त-वेत्र ।

वेल्व-वेल्व-विडम्ब । वि+डम्ब+अ । डम्ब क्षेपे ।

वेणिअ-वेणिअ-वचनीय । वच्+अनीय । “विगाने वचनीयता”-अलि० यि०

वेसण-वेसण-द्वेषण । द्विष्+अन । द्विष् अप्रीतौ ।

वेअल्ल-वेअल्ल-वैकल्य । विकल+य ।

गा० ६८६-वेल्लिरी-वेल्लिरी-वेल्लिरी । वेल्ल्+इर+ई । ८।२।१४५। वेल्ल् गतौ ।

वेइआ-वेइआ-वेधिका । विध्+अक+आ । विध् विधाने ।

वाहिका । वह्-वाह+अक+आ । वह प्रापणे ।

वेंटिअ-वेंटिअ-वेष्टित । वेष्ट्+इत । वेष्ट् वेष्टने ।

वेप्पुअ-वेप्पुअ-वैप्लुत । विप्लुत-वैप्लुत । विशेष उच्छ्रयः ।

वेरिज्ज-वेरिज्ज-वैरीय । वैर+ईय ।

गा० ६८७-वेडिय-वेडिय-वैकटिक । “वैकटिको मणिकारः” - अमर० क्षीर०,
अलि० यि० ।

“विकटाः-मणयः पण्यम् अस्य वैकटिकः”-अलि० यि० वृ० ।

वेसंभरा-वेसंभरा-विसंभरा । विल+भरा । भृ+अ । भृ धारणपोषणयोः ।

वेलुलिय-वेलुलिय-वैडूर्य । ८।२।१३३।

वेअडिअ-वेअडिअ-वैजटित । विजटित-वैजटित । जट+इत । जट् संघाते ।

गा० ६८८-वेडइअ-वेडइअ-वैडिक । वेडा+इक । वेडा-डोडी-वडाणु, डोडी
वगेरे वडे व्यापार करनारे।

अनुसारे नथी तथा ठीली शब्द समानतो पणु नथी. कदाय अक्षरना अनु-
क्रमे अनुसारे वीसी शब्द कल्पिअे तो आ शब्दने तेना अर्थने अनुसारे
विश प्रवेशने धातु द्वारा साधी शक्य. ज्यां दोडो प्रवेश करे छे ते
वीसी-वीसी ।

वेँटसुरा-वेँटसुरा-पिष्टसुरा । पिष्ट+सुरा ।

वेणुणास-वेणुणास-वेणुनास । वेणु+नास । नासा-नास-नासिका ।

वेडिकिल्ल-वेडिकिल्ल-भेदिकिल्ल । भेदिका-इल्ल । इल्ल 'भव' अर्थे ।
भेदिका-भी स.

गा० ६८९-वेवाइय-वेवाइय-वैवाहिक-विवाह+इक ।
वैवाहित ।

वेल्लाइय-वेल्लाइय-वेल्लायित । वेल्लाय्+इत । वेला विलासे-कण्डू आदि गण ।
वेसक्खिज्ज-वेसक्खिज्ज-द्वेष्यखेद्य । द्वेष्य+खेद्य ।

वोवाल-वोवाल-गोवाल । गो+वाल । (पृ० १०)

गा० ६९०-वोक्किल्ल-वोक्किल्ल-व्युत्किर । वि+उत्+कृ+अ ।

वोञ्जअ-वोञ्जअ-वाह्यक । वह्+य+क । वह् प्रापणे । (पृ० १०)

वोञ्जमल्ल-वोञ्जमल्ल-वाह्यमाल्य । वाह्य+माल्य । मल्+य । मल् धारणे ।
वोमञ्ज-वोमञ्ज-व्यवमध्य । वि+अव+मध्य ।

वोरच्छ-वोरच्छ-बदराक्ष । बदराक्ष-बदर-भोर. भोर लोपी भोटी आभोवाणो.

वोद्रह-वोद्रह-वयोद्रह । वयस्+द्रह ।

गा० ६९१-वोहोर-वोहार-पयोहार । पयस्+हार । ह्+अ । ह् हरणे । पयोहार-
पओहार-पृ० १० । पोहार-वोहार ।

वोरल्ली-वोरल्ली-चोरल्ली । लुओ-चोरली श० ६-त्रीणे वर्ग गाथा ३०५

वोसेअ-वोसेअ-व्युत्सेक । वि+उत्+सेक ।

वोसट्ट-वोसट्ट-व्युत्सृष्ट । वि+उत्+सृष्ट ।

व्युत्सृत । वि+उत्+सृ+त ।

गा० ६९२-वोक्किल्लिय-वोक्किल्लिय-व्युद्गिल्लित । वि+उत्+गिल+इत । गृ निगरणे ।

वोभीसण-वोभीसण-व्यवभीषण । वि+अव+भीष्+अन ।

वड-वड-पट
वट

वण-वण-वन । वन्+अ । वन् संभक्तौ ।
वन ।

गा० ६९३-वंठ-वंठ-वण्ठ ।
वण्ठ ।

वप्प-वप्प-वपुम् । (पृ० १०)

व्यल्प-विशेष अल्प-तनु अथवा अल्पता वगरेणो अल्पवान्

व्यात्मन्-व्यात्मन्-विशेष आत्मा-अल्पवान् ।

वेप्य

वण्ण-वण्ण-वण्ये ।

गा० ६९४-बडप्प-बडप्प-विटप ।

वरडी-वरडी-वरटा “वरटा गन्धोल्याम्”-अनेका० ।

वयल-वयल-वचल । वचं वाचं लाति वचल-वाण्णि ३५-३६३६ १०६ अथवा

वचल-अवाण्णवाण्णुं, वच-१०६-अवाण्ण

वल्लाअ-वल्लाअ-पलाद् । पल+अद्+अ । अद् भक्षणो ।

पल्याद् । पल ७५२थी पलय ।

गा० ६९५-वल्लय-वल्लय-वल्लय ।

वत्तद्ध-वत्तद्ध-वृत्ताढय ।

वयण-वयण-व्रजन ।

वप्पिण-वप्पिण-वप्पिण । वप्प+इन ।

गा० ६९६-वल्लर-वल्लर-वल्लर ।

वरंड-वरंड-वरण्ड ।

वग्घाअ-वग्घाअ-व्याघात । वि+आ+हन्+अ । हन् धातुने अही गति

अर्थे लेवे। हन् हिंसा-गत्योः ।

गा० ६९७-वट्टमाण-वट्टमाण-वर्तमान ।

वड्डवण-वड्डवण-वधापन ।

गा० ६९८-वाउत्त-वाउत्त-व्यायुक्त । वि+आ+युक्त ।

विल्ल- { विल्ल-वर ।

{ वल । “वलं रूपे”-अनेका० ।

विक्खंभ-विक्खंभ-विष्कम्भ । वि+स्कम्भ्+अ । स्कम्भ् स्तम्भे ।

विक्खिण्ण-विक्खिण्ण-विकीर्ण ।

विक्खिण्ण । वि+क्खिण्ण्+त । क्खिण्ण् मोचने स्नेहने च ।

गा० ६९९-विड्ढिम-विड्ढिम-विटिम ।

विव्वाअ-विव्वाअ-

विप्पय-विप्पय- { विप्रद । वि+प्र+द ।

{ वपक ! वप्+अ+क ।

गा० ७००-विड्ढिर-विड्ढिर-विदर । वि+दर । वि-विशेष, दर-अथ. “दरः स्याद्

भय-गर्तयोः ।

विच्छेअ-विच्छेअ-विच्छेद् ।

विहाण-विहाण-विधान । वि+धा+अन । धा धारणे च ।

विभान । वि+भा+अन । भा दीप्तौ ।

वियाल-वियाल-विकाल । वि+काल ।

गा० ७०१-विरह-विरह-विरह ।

वित्तई-वित्तई-वृत्तकिन् । वृत्तक+इन् ।

विच्छिद्य-विच्छिद्य-विक्षित ।

द्विक्षित ।-भे ५।७ तुटेधुं

गा० ७०२-विमलिय-विमलिय- { विमलित ।
विमर्दित ।

विसमिअ-विसमिअ- { विषमित । विशेष सम-विमल
विभ्रमित ।

विलइअ-विलइअ- विलगित ।

{ विलयित ।

विरचित ।

गा० ७०३-विरिंचिर-विरिंचिर-विरिंचिर । वि+रिच्+इर-।।।१।२६। रिच्
विरेचने ।।।२।१४५।

विरिंचिअ-विरिंचिअ-विरिंचित-विरेचित । वि+रिच्+इत । रिच् विरेचने ।

विचिणिय-विचिणिय-विचिणित । चि प्रा०चिण वि+चिणित ।

विच्छिन्नित । वि+छिन्न+इत ।

द्विचिनित । द्वि+चिनित ।

वीअ-वीअ-वीत । वि+ईत । इ+त । इ गतौ ।

गा० ७०४-वुण्ण-वुण्ण-विग्न । विज्+त । विज् भय-चलनयोः । ।।।४।४२१।
वुन्न-।।।४।४२१।

वेलु-वेलु-वेलु । वेलु+उ । वेलु गतौ ।

वेल-वेल-वेल । वेल्ल+अ । वेल्ल गतौ ।

गा० ७०५-वेरद्ध-वेरद्ध-विरद्ध । वि+रभ्+त । रभ ।

वेआल-वेआल-वेताल ।

वैकाल । वि+काल+अ ।

वेयारिअ-वेयारिअ-वैचारित । वि+चारित+अ ।

वैकारित । वि+कारित+अ ।

वैतारित । तृ+तद्-ताद्-वि+ताद्+इत । तृ तरण-प्लवनयोः ।

गा० ७०६-वेह्विअ-वेह्विअ-वैभ्रमिक । वि+भ्रम्+अ ।

वैभवित । वि+भवित+अ । अर्धी वि नो अर्थ विगत सम०वे।

वैभामित । वि+भामित+अ । भाम् कोपे ।

वेह्विअ-वेह्व+इअ । ।।।४।९३।

वेलाइअ-वेलाइअ-वेलायित ।

वैलापिक । विलाप+इक ।

वेल्लहल-वेल्लहल-बिल्वफल । बिल्वफल भृङ्गु ढो।य छे.
विलसल । वि+लस्+अल ।
वोज्झर-वोज्झर-व्युज्झर । वि+उत्+ञ्ज+अ । झ्जु जरसि ।

—सकारादि—

गा० ७०७-सट्ठि-सट्ठि-सट्ठिन् । सटा+इन् । ८।१।१९६। “सटा जटा-केसरयोः-
अभ०, अलि० यि०, विश्वप्रकाश, अने० सं० ।
संफ-संप-शष्प ।
सह-सह-सह । “सह क्षमे बलेऽपि च”-अने० सं० ।
संधारिय-संधारिय-संधारित । सं+धु-धार+इत् । धृ धारणे ।
सत्ति-सत्ति-सत्ति । स+त्ति । त्रिभिः सहितं सत्ति-जे त्रु सडित ढो।य ते
सत्ति ।

सत्थ-सत्थ-शस्त । शस्+त ।
सेहिय-सेहिय-सेधित । सिध्-सेध्+इत् । सिध् गत्याम् ।

गा० ७०८-संगा-संगा-संगा ।
संडी-संडी-शण्डी ।
संपा-संपा-सप्ता । “कटिसूत्रं तु मेखला काञ्ची सप्तकी”-अभ०, अलि० यि० ।
सप्तकी । सप्+त । “सपति समवैति सप्ता”-जे कटि साधे ५१५२
संअधधी शडे ते सप्ता । सप् समवाये-अभ०, अलि० यि० ।
सरा-सरा-सरा ।
सञ्ज ।
संख-संख-संख्य । संख्याति इति संख्यः-जे वभा।शु कर्था करे - वभा।शु
कला करे-ते संख्य । सं+ख्या+अ । ख्या प्रकथने ।
सरली-सरली-सरली । सरली-चीरिका ।
सरत्ति-सरत्ति-सरिति । सरत् इति सरिति । ७।२।१४६। जेभ झटत्+इति-
झटिति ।

गा० ७०९-सज्जोक्क-सज्जोक्क-सद्यस्क । सद्यस्+क ।
सउण-सउण-सगुण ।

सढय-सढय-सटक । सटा-केसर
सललि-सललि-सललि । स+लङ्-लङ्+इ । लङ्-लङ् उपसेवायाम् ।

सभर-सभर-सभर । स+भर ।

सगय-सगय-सगत । स+गत । गत—ज्ञान

स्वगत । स्व+गत ।

गा० ७१०--सत्थर-सत्थर-सार्थर । सार्थ+रा-अ ।

संगोली-संगोली-संगोली । संग+आली ।

संगावली । संग+आवली ।

संघाली । संघ+आली-संघोली ।

संघावली संघ+आवली- ,,

संगेळ-संगेळ-संघिल्ल । संघ+इळ ।

संगह-संगह-संग्रह ।

सत्तल्ली-सत्तल्ली-सप्तला । “सप्तला नवमालिका”-अभ०, अलि०
शि०, डै० नि० शे० ।

संभव-संभव-संभव । सम्+भू+अ ।

सविस-सविस-सविष । स+विष ।

गा० ७११--सण्णय-सण्णय-सन्नित । सन्न+इत् । सद्+त् । सद् विशरण-
गति-अवसादनेषु ।

स्विन्नित-स्विन्न+इत् । स्विद् मोचने स्नेहने च ।

सराह-सराह-सराध । स+राध । राधेन सह । राधत् राधः । राधू संसिद्धौ ।

श्लाघा ना सलदा ८।२।१०१। ३५ दाश तथा

श्लाघ् धातु दाश सलह ८।४।८८। ३५ तथा पष्ठी सराह साधी शकाय.

सराभ । स+राभ । रभू+अ (पृषे।०) । रभू राभस्ये ।

सवास-सवास-सुवास । सु+वास ।

सवास । स+वास । “वासः अवस्थानम्”-अने० सं० ।

सपाश । स+पाश । - प्रात्तिशुना पर्याय इपे. सूत्रकण्ठ

. शब्द आवे छे ते रीते पाश-सूत्र-वर्तो।ध.

संफाली-संफाली-संप्राली । संप्र+आली । आली-आवली

सयग्धी-सयग्धी-शतघ्नी ।

सइत्त-सइत्त-सचित्त । स+चित्त ।

स्वायत्त । स्व+आयत्त ।

गा० ७१२--सण्णेज्झ-सण्णेज्झ-सान्निध्य ।

सन्वला-सन्वला-सर्वला । “सर्वला तोमरे”-अभ०, अलि० शि०. तोमर

येक विशेष प्रकारना शब्दनुं नाम छे.

संखाल-संखाल-शृङ्गाल । शृङ्ग+आल । विशेष शींगडावाणुं । शंबर (साथर)
के समूर नामना पणु ढरणुना बेहो छे. अमर०, अलि० थि० ।

संकर-संकर-संकर । सम्+कर ।

संकट । सम्+कट-सांकटुं ।

साही-साही-साधिका ।

शाधिका ।

सगोह-सगोह-संकेत्य ।

सनीड । पृषे० ।

सदेश । पृषे० ।

सविध । पृषे० ।

गा० ७१३-संखलि-संखलि-शङ्खली । शङ्ख+ल+ई ।

संदेव-संदेव-संदेव ।

संद्वीप ।

संगय-संगय-संगत ।

संस्कृत-संखय ।

सवाअ-सवाअ-शवाद । शव+अद्+अ । अद् भक्षणे

संघाडी-संघाडी-संघाटी । “संघाटिका युग्मे” विश्वप्रकाश, अने० सं० ।

संभुल्ल-संभुल्ल-संभल्ल । सम्+भल्ल+अ । भल्ल परिभाषण-हिंसा-दानेषु ।

संभल । सम्+भल्ल+अ । भल्ल आमण्डने ।

गा० ७१४-संधिअ-संधिअ-संधित । सम्+धित । पृषे० “संधानम् अभिषवे”

अने० सं०, विश्वप्रकाश । धा+त ।

सउलि-सउलि-शकुनि । “चिल्लः शकुनिः आतापी”-अलि० थि० ।

संघोडी-संघोडी-संघोटी । सम्+घोद्+इ । घोद् परिवर्तने ।

संपण्णा-संपण्णा-संपण्णया । सम्+पण्ण+य । पण् व्यवहार-स्तुरयोः ।

संपणा-संपणा-संपणा । सम्+पण्ण+अ+आ

समिता । “गोधूमचूर्णे समिता”-अलि० थि० ।

“समीक्रियते समिता”-अलि० थि० वृ० ।

गा० ७१५-संजद्ध-संजद्ध-संजद्ध । सम्+जम्+त । जम् मैथुने ।

सच्छह-सच्छह-सच्छाय । स+छाया । ८।१।२४९।

सरिसाहुल-सरिसाहुल-सदकशाखुल । सदक्+शाखा+तुल । पृषे०

संभली-संभली-शंभली । शंभली । “शं श्रेयो भलते-हिनस्ति शंभली”-

१ प्राकृतभाषाभां ह्रस्व छकारांत के ह्रस्व छकारांत शब्दतुं प्रथमा ऐक्ययन
दीर्घ छकारांत के दीर्घ छकारांत अने छे अेटले आवा अने छेउे दीर्घ इ
वाणा के छेउे दीर्घ ज वाणा शब्दोने ह्रस्व छकारांत के दीर्घ छकारांत पणु
तथा ह्रस्व छकारांत के दीर्घ छकारांत पणु समञ्च शक्य.

अभि० यि० वृत्तौ । “शम् श्रेयो भालयति, शंभं श्रेयोयुक्तं लाति वा शंभली । चुंदी देव्याम्”-अभ० २० क्षी० २०, अभि० यि० वृ० ।
सण्हाई-सण्हाई-सस्नायी । स+स्ना+इत् । स्ना शौचे ।
सस्नाती-साथे स्नान करनारी ।

सहउत्थिया-सहउत्थिया-सहतीर्थिका । स+तीर्थ+इका ।
सहउत्थिता । स+उत्थिता ।

सुहउत्थिया-सुहउत्थिया-सुखोत्थिता । सुख+उत्थिता ।

गा० ७१६-सत्तत्थ-सत्तत्थ-सत्त्वस्थ । सत्त्व+स्थ ।

सइज्ज-सइज्ज-सविध्य ।

संजत्थ-संजत्थ-संयस्त । सम्+यस्+त । यस् प्रयत्ने ।

संजस्त । सम्+जस्+त । जस् ताडने ।

सहाल-सहाल-शब्दाल । शब्द+आल ।

सिदीर-सिदीर-शिञ्जीर । शिञ्ज+ईर (ॐ५।० ४२२) । शिञ्ज् अव्यक्ते
शब्दे ।

सिखल-सिखल-शुङ्खल । (ॐ५।० ४६८) ।

गा० ७१७-सयदा-सयदा-सटा ।

संपत्थिय-संपत्थिय-संप्रस्थित । सम्+प्र+स्था+इत् । स्था गतिनिवृत्तौ ।

सयराहय-सयराहय-

सपासंग-सपासंग-सपार्थाङ्ग । स+पार्थाङ्ग । स+पार्श्व+अङ्ग ।

सरहत्थ-सरहत्थ-सरहस्त । सर+हस्त । सरति इति सरः-गतिवाणे-
गतिवाणे। ङाथ-ङाथे।

गा० ७१८-सराहअ-सराहअ-स्वराहत् । स्वर+आहत्-स्वरेण आहत्:- स्वर वडे
आधात पाभेले।

स्वराहत्-स्वरेण आहत्:-स्वर वडे भे'थायेले। स्वर+आहत् ।

स'वेल्लिय-स'वेल्लिय-स'वेल्लित् । सम्+वेल्लित् । वेल्ल+इत् । वेल् गतौ ।

संवट्टिय-संवट्टिय-संवर्तित । सम्+वर्तित् । वृत्+इत् । वृत् वर्तने ।

सरिवाअ-सरिवाअ-सरिकापात् । सरिका-श्रेष्ठी । सरिकया-धारया-पातः-

सरिकापातः । श्रेष्ठी वडे-धाणे वडे-पडुवु-वरसा'इतु' पडुवु

सीहरअ-सीहरअ-शीकरक । शीकर+क । - ८।१।१८४।

११

सउल्लिय-सउल्लिय-सकुल्लित ।
सकुल्लित ।

गा० ७१९-संघासय-संघासय-संघर्षक । सम्+घर्षक । घृष्+अ+क । घृष् संघर्षे ।
संघर्षक । “संघर्षस्तु स्पर्धा” “संघर्षः अपि”-अलि० यि० । हृष्+
अ+क । हृष् तुष्टौ ।
समसीसी-समसीसी-समशीर्षी । सम्+ शीर्ष ।
समुग्गिअ-समुग्गिअ-समुद्गीत । सम्+उद्+गीत । गा+त । गा गतौ ।
गा शब्दे ।

सत्थइअ-सत्थइअ-शाणकित । शस्त्र+क+इत ।
शाणइअ-शाणइअ-शाणकित । “शाणस्तु निकषः कषः”-अभ२०, अलि०
यि० । शाण-सरणु-इथियार सञ्जानी सराणु ।
शाणइत-शाण+इत ।
शाणगत-शाण+गत ।
सरभेय-सरभेय-स्वरभेद । स्वर+भेद ।
स्मरभेद । स्मर+भेद । स्मरः स्मरणम् ।

गा० ७२०-संखद्रह-संखद्रह-शङ्खद्रह ।
संपडिय-संपडिय-संपतित । सम्+पत्+इत । पत् गतौ ।
सच्चिल्लय-सच्चिल्लय-सत्थिल्लक । सत्य+इल्ल+क । लाधा-सायुक्कुं
संघयण-संघयण-सहनन । सम्+हनन ।
संघातन । सम्+घातन ।

सहरला-सहरला-सभरला । सभर+ल+आ । भरेण गुरुभारेण सहिता सभरा ।
स्वार्थिं क ल लागतां सभरला । “सैरिभः महिषः”-अभ२०, अलि० यि० ।
‘सैरिभ’ उपरथी सैरिभी-नेंश

गा० ७२१-संजमिय-संजमिय-संयमित । संयम+इत ।
संकडिल्ल-संकडिल्ल-संकटिल्ल । सम्+कट+इल्ल ।
सरलीआ-सरलीआ-शल्लिका । “शल्लं शल्लम्” अलि० यि० । शल्ल-
शाडुदीनुं धारदार पीछाणियुं ।
शल्ल-शल्लिन्+क+आ । अथवा-शल्लिन्+क+आ ।

शरान् शरसमानि पिच्छान्नि लाति-शरला-शरला एव शरलिका-सरलीआ-शर नेवां
पीछाने अक्षु करनारी ।
संसपिय-संसपिय-संसर्पित । सम्+सर्पित । सर्प+इत । सृप् गतौ ।

गा० ७२२-सहगुह-सहगुह-सहगुह । सह+गुहा ।
सहगुह

सत्तिअणा-सत्तिअणा-सात्त्विकत्वन । सात्त्विक+त्वन ।
सत्तेजना । सत्+तेजना ।

संखलय-संखलय-शङ्खलक । शङ्ख+ल+क ।

संसाहण-संसाहण-संसाधन । सम्+साधन ।

गा० ७२३-संडोलिअ-संडोलिअ-संदोलित । सम्+दोलित ।

सच्चविअ-सच्चविअ-सत्यापित । सत्य-सत्याप्+इत ।

संगोढण-संगोढण-संगूढन । सम्+गूढन ।

संगूढव्रण ।

समुच्छणी-समुच्छणी-संमूर्च्छनी । सम्+मूर्च्छनी । “शोधनी सम्मार्जनी
बहुकरी । वर्धनी च”-अभ२०, अखि० यि० ।

सोहणी-सोहणी-शोधनी । शुध्-शोध्+अनी ।

गा० ७२४-सण्णत्तिय-सण्णत्तिय-संज्ञप्तिक । सम्+ज्ञप्ति+क ।

संपत्तिया-संपत्तिया-संप्राप्तवयाः । संप्राप्त+वयस् ।

संप्राप्तिका । सम्+प्राप्ति+का ।

संपत्निका । सम्+पत्नी+का ।

संदट्टय-संदट्टय-संदट्टक । सम्+ट्ट+क ।

संदष्टक । सम्+दष्टक ।

सच्चेविय-सच्चेविय-सत्योपेत । सत्य+उपेत ।

सत्यापित ।

गा० ७२५-सइलंभ-सइलंभ-स्मृतिलम्भ । स्मृति+लम्भ ।

सइदिट्ट-सइदिट्ट-स्मृतिदृष्ट । स्मृति+दृष्ट ।

सइसुह-सइसुह-स्मृतिसुख । स्मृति+सुख ।

सइदंसण-सइदंसण-स्मृतिदर्शन । स्मृति+दर्शन ।

संखवइल्ल-संखवइल्ल-शङ्खवलीवर्द । शङ्ख+वलीवर्द-शंभ वभाऽतां भेसना रे।
७।६ना रे। ५७।६.

संख्यावलीवर्द । संख्या+वलीवर्द । संख्या कथन-संकेत.

गा० ७२६-ससराइय-ससराइय-सरसरायित । ‘सदसर’ अनुकरणु शब्द छे.

समइच्छिअ-समइच्छिअ-समतिकृच्छित । सम्+अति+कृच्छित । कृच्छ्

इन्द्रियप्रलय-मूर्तिभावयोः ।

सम्-अइ-ञ्च-इअ-समइच्छिअ । ८।४।१६२ ।

सइलासय-सइलासय-स्वैराशय । स्वैर+आशय ।

^१सदालासक । सदा+लासक ।

सिंट-सिंट-त्रिल्ल । त्रिल्ल+त ।

सइसिलिब-सइसिलिब-सदाशिलम्ब । सदा+शिलम्ब । “शिलम्बः ऋषिः” (डि० ३२३) ‘स्कन्द’ ना पयथिभां ‘ब्रह्मचारी’ प६ पथु छे तेथी देशीभां तेनु’ नाभ सइसिलिब-सदाशिलम्ब-सदाऋषि अशपर ७ छे ।

सइसिलिब-सदासिलिब । सिलिब-आणक, (गा. ७३६) सदा आणक-आणक केवा सदा निर्भण-पवित्र

गा० ७२७-सअक्खगत्त-सअक्खगत्त-सअक्षगात्र । स+अक्ष+गात्र । अक्ष-पासो सेलूस-सेलूस-शैलूष ।

समुदहर-समुदहर-समुद्रगृह । समुद्र+गृह । स+मुद्र+गृह ।

सवडंमुह-सवडंमुह-सप्रतिमुख । स+प्रति+मुख ।

सइरवसह-सइरवसह-स्वैरवृषभ । स्वैर+वृषभ ।

गा० ७२८-सत्तावीसंजोअण-सत्तावीसंजोअण-सप्तविंशतियोजन ।

समरसदहय-समरसदहय-समरसद्रहक । सम+रस+द्रहक ।

सारी-सारी-सारी ।

साला-साला { -साला-“साला शाला स्कन्धशाखा”-अभ०, अलि० थि० ।
शाला

साइ-साइ-स्वादि ।

साय । स+आय=साय ।

गा० ७२९-सामुद-सामुद-सामुद्र ।

सावअ-सावअ-स्वापद ।

सामिय-सामिय-शामित ।

सामंती-सामंती-सामन्ती ।

सामरी-सामरी-शाल्मलि ।

गा० ७३०-साराडी-साराडी- { शरारि । अभ०, अलि० थि० (डि० १४५)
शराटी

साणूर-साणूर- { साणूर

{ साणुगृह-सानु+गृह । सानु-पवर्तनु’ शिपर.

साडल्ल-साडल्ल-स्वादुल । स्वाडु+ल ।

१ सदा ने अहले प्राकृतभां सइ वपराय-छे: टी११७२।

सालंकी-सालंकी-शारिका ।

सालहो-सालही-सारधि । सार+धि ।

शालधि । शाल+धि ।-शालायाम् स्वनिवासे शाखायां वा धीयते या
सा शालधि

गा० ७३१-साइय-साइय-स्वागत ।

सायंदूला-सायंदूला-सायंदोला । सायम्+दोला ।

सासवुल-सासवुल-

सारमिय-सारमिय-स्मारितक । स्मृ-स्मार्+इत+क । स्मृ चिन्तायाम् ।

गा० ७३२-सालंगणी-सालंगणी-सालिङ्गनी । सह+स+आलिङ्गन+ई ।

साहेज्जअ-साहेज्जअ-

साइज्जिय-साइज्जिय-

साहरअ-साहरअ-साधरत । साध+रत । साध-साधनाभां रत.

संहारक । मोडनो सं०२३६.

गा० ७३३-सारिच्छिअ-सारिच्छिअ-

सेआली-सेआली-शिताली-शिति+आलि । (पृ०१०)

श्वेताली ।

साहिल्य-साहिल्य-सारधिक-साधिरक--सरधाओओ अनावेकुं. सरधा+
इक । सारधिक शब्दभांनो र अने धिनो व्यत्यय करवो-सारधिक-

साधिरक-साहिल्य । सरधा-मधुमक्षिका ।

सालाअण-सालाअण-सारायन । सार+अयन ।

श्रत्याघनीय । श्रत्याघ्+अनीय । श्रत्याघ् विकरथने । (पृ०१०)

साहंजय-साहंजय-शाखंजय ।

साहंजण-साहंजण-शाखाञ्जन ।

गा० ७३४-सिग्ग-सिग्ग-शीक्कन । शीक्क+न । शीक्क सेवने, मर्षणे । (उ०१०२६८)

सिन्दु-सिन्दु-सिन्दु । सि + इन्दु (उ०१० २४६) 'इन्द' प्रत्यय (पृ०१०)
सि बन्धने ।

सिही-सिही-शिखी । शिखा+इन् । "शिखी कुक्कुटे"-अने० सं० ।

सिग-सिग-शृङ्ग ।

सिस्थि-सिस्थि-सिक्थ । (उ०१० २२७) । "सिक्थो भक्तपुलाकके"
अने०३१० सं० । सिक्थ+थ ।

सिहंडय-सिहंडय-शिखण्डक । शिख्+अण्ड+क (उ०१० १७६) शिख्
अवयवे-सौत्र धातु.

सिप्प-सिप्प-शप्प ।

सिबीर-सिबीर-सिम्भीर । सिम्भ्+ईर (उष्वा० ४२२) (पृषो०) सिम्भ्
हिंसायाम् ।

गा० ७३५-सिदी-सिदी-सिन्दी । सि+इन्द+ई (उष्वा० २४६ 'इन्द' प्रत्यय) सि
बन्धने ।

सिदोला-सिदोला-सिन्दोला । स्यन्द्+ओल । (उष्वा० ४८५) स्यन्द् स्रवणे ।

सिन्वी-सिन्वी-सिवा । सिव्+अ+आ । सीव्यते यया सा सिवा । सिव् उतौ ।

सिन्विणिया-सिन्विणिया-सिवनिका । सिव्+अन+ई+क+आ ।

(उष्वा० २७३) ।

सिन्विणी-सिन्विणी-सिवनी । सिव्+अन+ई । सिव् उतौ । (उष्वा० २७३)

सिन्ड-सिन्ड-शण्ड । शण्ड्+इ । शण्ड् रुजायां संधाते च ।

सिन्टा-सिन्टा-श्लिष्ट । श्लिष्+त । श्लिष् आलिङ्गने ।

सिन्बाडी-सिन्बाडी-सिम्भाटी । सिम्भ्+आट्+ई (उष्वा० १४८) सिम्भ्
हिंसायाम् ।

गा० ७३६-सिद्ध-सिद्ध-सिद्ध ।

सिञ्जूर-

सिदूर-सिदूर-सिन्दूर । स्यन्द्+सिन्द्+ऊर । स्यन्द् स्रवणे । (उष्वा० ४३०)

सिन्धुर

सिपुअ-

सिलअ-सिलअ-शिलक । शिल+क । शिल् उञ्छे ।

सिलक । मिल+क । सिल् उञ्छे ।

सिलिब-सिलिब-शिलम्ब । (उष्वा० ३२३)

गा० ७३७-सिगअ-सिगअ-शृङ्गक । शृङ्ग+क । 'शृङ्गार' शब्दभां शृङ्ग शब्दने
०२ अर्थ छे ते ०२ अर्थ अही शृङ्ग पदने छे,

सिघुअ-सिघुअ-सिहज ।

सिगिणी-सिगिणी-शृङ्गिणी । "गौः शृङ्गिणी"-अभ२०, अलि० यि० ।

सिद्धत्थ-सिद्धत्थ-सिद्धाख । सिद्ध+अल् ।

सिद्धार्थ ।

सिसिर-सिसिर-शिशिर ।

सिहिण-सिहिण-शिखिन । शिखा+इन ।

सिअंग-सिअंग-सिताङ्ग । सित+अङ्ग । "वरुणः सितोदरः" अलि० यि०,

- सुरजेद्-सुरजेद्-सुरज्येष्ठ । सुर+ज्येष्ठ ।
गा० ७३८-सियाली-सियाली-शृगाली । “डमरे शृगाली”-अलि० यि० शे०,
अने० सं० ।
- सिरिंग-सिरिंग-श्रीइङ्ग । श्री+इङ्ग । इङ्ग+अ । द्यूतेन श्रियम् इङ्गति यः सः
श्रीइङ्गः-इङ्ग गतो । गुगार द्वा० ने लक्ष्मी भेणवे ते श्रीइङ्ग ।
- सिंदुवण-सिंदुवण-संदीपन । सम्+दीपन ।
सिन्दूरवर्ण । सिन्दूर+वर्ण । (पृषे०)
- सिरिवअ-सिरिवअ-श्रीपद । श्री+पद ।
श्रीवद । श्री+वद ।
- सिरिमुह-सिरिमुह-श्रीमुख । श्री+मुख ।
सिरिदही-सिरिदही-श्रीदही । श्री+दही ।
- गा० ७३९-सिहरिणि-सिहरिणि-शिखरिणी । “रसालयां मार्जिता शिखरिणी”-
अलि० यि०, अने० सं०, विश्वप्रकाश ।
सिहरिल्ला-सिहरिल्ला-शिखरिल्ला । शिखर+इल्ल+आ ।
सिंगेरिवम्म-सिंगेरिवम्म-शृङ्गेरिवल्म । शृङ्ग+ईरि+वल्म । “वल्मः ग्रन्थिः”
(उष्ण० ३३८) ईर् गतो ।
- सिरिवच्छीव-सिरिवच्छीव-श्रीवत्सप । श्री+वत्स+प ।
श्रीयुक्तान् वसन् पाति-रक्षात सः श्रीवत्सपः-ने सुंदर वा७७५आने
पाणे-सायवे. ते-श्रीवत्सप ।
- सुद्ध-सुद्ध-शुद्ध । शुध्+त ।
सीअ-सीअ-शीत ।
- गा० ७४०-सीसय-सीसय-शीर्षक । शीर्ष+क ।
सीसक-सीसक-शीर्षक । शीर्ष+क ।
सीइया-सीइया-शीतिका । शीत+इका ।
सीउग्गय-सीउग्गय-शीतोद्गत ।
सीहल्य-सीहल्य-सिल्हक । सिल्ह+क । “तुरुकः सिल्हः धूपः”-अभ०,
अलि० यि० ।
- गा० ७४१-सीमंतय-सीमंतय-सीमन्तक ।
सीलुट्टय-सीलुट्टय-शीतलोद्धत्त । शीतल+उद्धत्त ।
शीतलोत्थक । शीतल+उत्थ+क ।

सीहनही-सीहनही-सिहनखी । सिंह+नख+ई । सिंह+नपी अटले इरोदीने।
छोड, आ छोडने धरु। तीक्ष्णु कंटा होय छे भाटे 'सिंहनपी'
इहेवाय छे.

गा० ७४२-सीरोवहासिया-सीरोवहासिया-शिरउपभासिका । शिरस्+उपभासिका
सुली-सुली-शूलिका । शूल+क ।

सुइ-सुइ-श्रुति ।

शुचि ।

सूची ।

सुहरा-सुहरा-सुगृहा । सु+ग्रह+आ ।

सुदिअ-सुदिअ-सूदित । सूद+इत । सूदू क्षरणे ।

सुहेल्ली-सुहेल्ली-सुखकेलि । सुख+केलि ।

गा० ७४३-सुंघिय-सुंघिय-सुघ्रात । सु+घ्रात । घ्रा+त । घ्रा गन्धोपादाने ।

सुलस-सुलस-सुलस । सु+लस ।

सुरस । सु+रस ।

सुवण्ण-सुवण्ण-सुवर्ण । सु+वर्ण ।

सर्पण । ङै० नि० शे० । सृप्+अन । सृप् गतौ ।

सुवुण्णा-सुवुण्णा-सुविज्ञा । सु+विज्ञा ।

सुरंगी-सुरंगी-सुरङ्गी । सु+रङ्ग+ई ।

सोहंजण-सोहंजण-शोभाञ्जन । "शियौ शोभाञ्जनः सुभङ्गी च । ङै०नि०शे० ।

गा० ७४४-सुंकय-सुंकय-शूकक । शूक+क । ८।१।२६।

सुंकल-सुंकल-शूकल । शूक+ल । "सस्यशूके किंशारः"-ङै० नि० शे०

"शूकः अनुक्रोश-किंशारोः"-अने० सं०, अमर०, अलि० यि० ।

सुअणा-सुअणा-सुतना । सु+तन्+अ+आ । तन् विस्तारे । अतिमुक्ताङ

-विशेष विस्तारवाणी वेद-ङै० नि० शे० ।

सुव्विया-सुव्विया-सुवृता । सु+वृता ।

सुव्रता । सु+व्रता ।

साविका । सूते इति साविका । सू+अक+आ । सू

प्राणिप्रसवे ।

सुद्धवाल-सुद्धवाल-शुद्धवाल । शुद्ध+वाल ।

शुद्धपाल ।

ગા૦ ૭૪૫-સુદારુણ-સુદારુણ-સુદારુણ । સુ+દારુણ ।
 સૂઙઅ-સૂઙઅ-સૂચિત । સૂચ્+ઈત । સૂચ્ પૈશુન્યે ।
 સુઙ્હસિઅ-સુઙ્હસિઅ-શ્લક્ષણશાયિત । શ્લક્ષણ+શાયિત ; શી+ઈ+ત । શી સ્વપ્ને।
 સોમઙઅ-સોમઙઅ-સ્વાપયિતૃ । સ્વપ્-સ્વાપય્+ઈતૃ । ‘સ્વાપ’ નામને ધાતુ
 અનાવી સ્વાપયિતૃ સાધવાનું છે. સોમઙઅ શબ્દને અદલે સોવઙઅ શબ્દ
 થેાગ્ય છે અથવા વ અને મ સમાન છે તેથી સોવઙઅને અદલે
 સોમઙઅ વપશયેલ છે.

સુઙ્ગરઅ-સુઙ્ગરઅ-સુઙ્ગરઅ । સુઙ્ગ+ઈર+અ । ૮।૨।૧૪૫।
 શુઙ્ગિરત । શુઙ્ગિ+રત ।
 શુઙ્ગકર । શુઙ્ગ+કર । (૫૫૦)

સુસંઠિઆ-સુસંઠિઆ-સુસંસ્થિતા । સુ+સમ્+સ્થિતા ।

ગા૦ ૭૪૬-સુવર્ણબિંદુ-સુવર્ણબિંદુ-સુવર્ણબિંદુ । સુવર્ણ+બિંદુ । અલિંચિં ।
 સુદુમ્મણિઆ-સુદુમ્મણિઆ-સુધવલનિકા । “ધવલે: દુમ:”-૮।૪।૨૪।
 સુકુમાલિય-સુકુમાલિય-સુકુમાલિત । સુ+કુમાલિત । કુમાર ક્રીડાયામ્ ।
 સુલસમંજરિયા-સુલસમંજરિયા-સુલસમઙ્ગરિકા । સુ+લસ+મઙ્ગરિકા ।
 સુરસમઙ્ગરિકા । સુ+રસ+મઙ્ગરિકા ।

ગા૦ ૭૪૭-સૂલા-સૂલા-શૂલા । “શૂલા તુ પળ્યન્ત્રી”-અને૦ સં૦, વિશ્વપ્રકાશ
 સૂઈ-સૂઈ-સૂચી ।
 સૂરણ-સૂરણ-સૂરણ । “અર્શોઙ્ગ: સૂરણ: કન્દ:” -અમર૦, અલિંચિં,
 હૈ૦ નિં શૈ૦ ।

સૂરંગ-સૂરંગ-સૂરાઙ્ગ । સૂરાઙ્ગ-સૂર+અઙ્ગ । સૂર-સૂર્ય ।
 સૂરઙ્ગ । સુ+રઙ્ગ ।
 સૂઅરી-સૂઅરી-સૂચરી । સુ+ચરી ।
 સુકરી । સુ+કરી ।

ગા૦ ૭૪૮-સૂલચ્છ-સૂલચ્છ-સૂરક્ષ । સુ+રક્ષ ।
 સૂલ્થારી-સૂલ્થારી-શૂલ્સ્તારી । શૂલ+સ્તારી ।
 સૂરઘ્વઅ-સૂરઘ્વઅ-સૂરધ્વજ । સૂર+ધ્વજ ।
 સૂર્યધ્વજ । સૂર્ય+ધ્વજ ।
 સેઅ-સેઅ-શ્રેય । શ્રિ+ય । શ્રિ સેવાયામ્ !
 શ્રેય: ।

સેટ્ટી-સેટ્ટી-શ્રેષ્ઠી । શ્રેષ્ઠ+ઈ (૫૫૦) ।

ગા૦ ૭૪૯-સેવાલ-સેવાલ-શેવાલ } “શેતે જલે ઇતિ શેવાલમ્”-અમર૦, અભિ૦
 શેવાલ } યિ૦, અમર૦ ક્ષીર૦। “શેવાલે જલમલવાચિ”
 (ઉચ્ચા૦ ૫૦૧), અભિ૦ યિ૦ ૧૦ ।

સોમહિદ્-સોમહિદ્-સુમહેદ્ । સુ+મહેદ્^૧ ।

સેહરઅ-સેહરઅ-શેહરક ।

સેવાહઅ-સેવાહઅ-સેવાદક । ‘સે’ અનુકરણ શબ્દ. ‘સે’ એવો અવાજ.
 વાદ+ક ।

સેઝ્જારિય-સેઝ્જારિય-ષઢ્યાચર્યા । ષઢ્યા+ચર્યા ।

શઢ્યાચર્યા । શઢ્યા+ચર્યા ।

ગા૦ ૭૫૦-સેઆલુઅ-સેઆલુઅ-શ્રેયાલુક । શ્રેયસ્+આલુક (પૃષ્ઠ૦) ।

સૈરિમઅ-સૈરિમઅ-સૈરિમક । સૈરિમ+ક । સૈરિમ-પાડા.

સોત્તી-સોત્તી-સ્રોતઃ । “નદીસ્રોતઃ”-અભિ૦ યિ૦ । સ્રોતઃ અમ્બુસર્ણ
 હ્વતઃ”-અમર૦ ।

સોઅ-સોઅ-સ્વાપ । સ્વપ્+અ । સ્વપ્ શયે ।

સોહ્-સોહ્-શૂલ્ય । “શૂલે સંસ્કૃતં શૂલ્યં માંસમ્ ।” ૬।૨।૧૪૧।

“શૂલ્યં શૂલાઢ્કૃતં માંસમ્”-અભિ૦ યિ૦, અમર૦ ।

સોમાલ-સોમાલ-સુકુમાલ । ૮।૧।૧૭૧।

ગા૦ ૭૫૧-સોસળ-સોસળ-શોષળ । શુષ્-શોષ્+અન । શુષ્ શોષળે ।

સોમાળ-સોમાળ-શ્મશાન ।

સોઢ્વઅ-

સોસળી-સોસળી-શોષળી । શુષ્-શોષ્+અન+ઈ ।

સોવ્રથ-સોવ્રથ-સૌવ્રસ્ય । સ્વસ્તિ+ય ।

સોમહિદ્-સોમહિદ્-સુમહેન્દ્ર । સુ+મહા+હન્દ્ર ।

ગા૦ ૭૫૨-સોલહાવત્તઅ-સોલહાવત્તઅ-ષોહશાવર્તક । ષોહશ+આવર્ત+ક ।

સોવળ્ળમક્ષિઆ-સોવળ્ળમક્ષિઆ-સૌવર્ળ્ળમક્ષિકા । સૌવર્ળ્ળ+મક્ષિકા ।

સુવર્ળ્ળમક્ષિકા ।

સઢ-સઢ-સટ ।

સઅય-સઅય-

ગા૦ ૭૫૩-સરહ-સરહ-શરમ ।

સળિઅ-સળિઅ-સુનીત । સુ+નીત ।

૧ દેશ્ય પ્રાકૃતમાં મહેદ્ શબ્દ ‘પંક’ વાચક છે. જુઓ! મહેદ્ શબ્દ.

સંજ્જિઅ-સંજ્જિઅ-સંજ્જિત । સજ્જ+ઇત ।

ગા૦ ૭૫૪-સરેવઅ-સરેવઅ-સરેવ્રજ । સરે+વ્રજ । સરે-સરોવરમાં, વ્રજ-જનારો,
સરેવ્રજ । સરનો વગ્ન સમૂહ-સર એટલે શર-આદ્યું
જનાર પાણી-વ્રજ-જનારો. “શરં જલે”
અને૦ સં૦ । પાણીમાં ગતિ કરનારો.
શ્રીવદ્ ।

સંવાઅઅ-સંવાઅઅ-સંપાતક । સમ્+પાતક ।

સર્પાદક । સર્પ+આદક । આદક-ખાનારો.

સણ્ણમિય-સણ્ણમિય-સંન્નમિત । સમ્+નમ્+ઇત ।

સેન્નુવિત । સમ્+નુ+ઇત-નુવિત (પૃષ્ઠ૧૦) ।

ગા૦ ૭૫૫-સમુચ્છિય-સમુચ્છિય-સમુચ્છિત્ ।

સમોસિઅ-સમોસિઅ-સંમુષિત । સમ્+ઉષિત । વસ્+ત-ઉષિત ।

સંમવસિત । સમ્+અવસિત ।

સમવસેય । સમ્+અવસેય ।

ગા૦ ૭૫૬-સેણવિઅ-સેણવિઅ-સંજ્ઞપિત । સમ્+જ્ઞપિત ।

સંનમિત । સમ્+નમ+ઇત ।

સમસીસ-સમસીસ-સમશીર્ષ । સમ્+શીર્ષ ।

સમુપ્પિજલ-સમુપ્પિજલ-સમુત્પિજ્જર । સમ્+ઉત્+પિજ્જર ।

સમુત્પિજ્જલ ।

સમુદ્દળવળીય-સમુદ્દળવળીય-સમુદ્દળવનીત । સમુદ્દ+નવનીત । “સમુદ્દળવનીતમ્
દેશ્યામ્” અમર૦, “સમુદ્દળવનીતમ્ અપિ” અભિ૦ ।

ગા૦ ૭૫૭-સાયં-સાયં-સાયમ્ । મહારાષ્ટ્ર દેશના નગરનું વિશેષ નામ-વર્તમાન
મહારાષ્ટ્રમાં આવેલ માટુંગા પાસે ‘સાયન’ નામનું સ્ટેશન છે એ પણ હોઈ
શકે. ઘાટકોપર જતાં કુર્લાની પહેલાં અને માટુંગા પછી સાયન આવે છે.

સાહ-સાહ-

ગા૦ ૭૫૮-સાહુલી-સાહુલી-શાલા ।

સસ્વી-સહી ।

સદ્દશ-સરિસી ।

સાલુઅ-સાલુઅ-શાલુક ।

ગા૦ ૭૫૯-સામગ્ગિઅ-સામગ્ગિઅ-સામગ્ગિત । સામગ્રી+ઇત ।

સામગ્ગિકા । સામગ્રી+ક ।

સિત્થા-સિત્થા-સિક્થા ।

સિપ્પા-સિપ્પા-શીના । ૪૧૧૧૭૭ । ધ્યાનત । “શીતો હિમે” અને૦ સં૦ ।
પૃષ્ઠ૦

ગા૦ ૭૬૦-સિંદુરય-સિંદુરય-સિન્દુરક ।
સિન્દુરક ।

સિહંડહલ્લ-સિહંડહલ્લ-શિખણ્ડહલ્લ । શિખણ્ડ+હલ્લ । શિખણ્ડક-મેરતું
પીંછું, “શિખણ્ડી ચ મયૂરે” -ઠ૦ લિં૦ ૫૦ । “શિખણ્ડો બર્હ-ચૂડયોઃ”
-ઠ૦ લિં૦ ૫૦, અને૦ સં૦ । વિશ્વપ્રકાશ । “શિખરિણી રસાલ” ઠ૦ લિં૦
૫૦, અભિં૦ યિં૦ । ‘શિખણ્ડકઃ’-ચોટલી-અમર૦, અભિં૦ યિં૦ ।

ગા૦ ૭૬૧-સિઅલ્લી-સિઅલ્લી-શીતલા । શીતનલ ।

“શીતલા” શ્વેતપાટલા-ઠ૦ નિં૦ શે૦ ।

“પારિજાતા શીતા” ઠ૦ નિં૦ શે૦ ।

સીઅણય-સીઅણય-સેચનક । સિચ્ચતે યસ્મિન્ તત્ સેચનમ્-જેમાં સિંચાય-
દોહન થાય તે સેચન । સેચનનક ।

શવનય । શવાનિ નીચન્તે અસ્મિન્ તત્-જેમાં મુડદાં લઈ જવાય તે
શવનયમ્ ।

શવનીક । શવ+ની+ક । શવનીકમ્ ।

શિબિકાનય । શિબિકા+નય-પાલખીમાં-ડોળીમાં-નાખીને જ્યાં શબ
લઈ જવાય તે

સીહલ્લિયા-સીહલ્લિયા-શિસ્વા ।

શેશ્વરિકા । “નવમાલિકાર્યા શિશ્વરિણી” ઠ૦ નિં૦ શે૦ ।

ગા૦ ૭૬૨-સુગ-સુગ-સુજ્ઞ । સુષ્ટુ જાનાતિ સુજ્ઞઃ ।

સુગ । સુષ્ટુ ગચ્છતિ સુગઃ ।

સુઙ્ગય-સુઙ્ગય-શોધ્યક । શોધ્ય+ક । “શોધ્ય રજતમ્”-અભિં૦ યિં૦ શે૦ ।

સુહરાઅ-સુહરાઅ-સુહરાગ ।

ગા૦ ૭૬૩-સૂરલ્લી-સૂરલ્લી-સૂર્યલી । સૂર્ય+લી ।

સૂરલી । સૂર+લી ।

ચીરુકા । - અભિં૦ યિં૦ ।

સેલ્લ-સેલ્લ-શલ્ય । - અભિં૦ યિં૦ । શસ્ત્ર વિશેષ.

શલ્લ । ” પૃષ્ઠ૦

શૈલેય । અનેકાં સં ”

ચેલ-છેલ ।

સેરી-સેરી-સેરી । સ્મિ+ર ।

શ્રેરી । યાં ભૂમિ વાહનાનિ શ્રયન્તિ સા શ્રેરી-એ ભૂમિ ઉપર વાહન વગેરે આશ્રય લે તે શ્રેરી શ્રિ+ર (ઉચ્ચા૦ ૩૬૬) । શ્રિ સેવાયામ્ ।

ગા૦ ૭૬૪-સેયાલ-સેયાલ-શ્રેયસ્કાર । શ્રેયસ્+કાર ।

સોહી-

સોવળ-સોવળ-સ્વપન । સ્વપન-જ્યાં સુવાનું હોય તે સ્થાન-ધર. સ્વપ્+અન ।
સ્વપ્ન । સ્વપ્+ન ।

—હકારાદિ—

ગા૦ ૭૬૫-હઙ્-હઙ્-અસ્થિ ।

હરિ-હરિ-હરિ । “હરિઃ શુકઃ”-અને૦ સં૦, વિશ્વપ્રકાશ ।

હળ-હળ-હળ ।

હઙ્-હઙ્-હત । ૮૧૧૨૦૬ । હ+ત । હ હરણે ।

હત્ય-હત્ય-હસ્ત ।

હલ્પ્ફલિઅં-હલ્પ્ફલિઅં-હલ્પ્ફરિતમ્

હુલિયં-હુલિયં-હલુઅં-^૧લઘુક-લઘુ

} અવ્યયો છે,
હિયકાની ઊભી ગતિ માટે હલ્લોફલ્લો
શબ્દ ભાષામાં પ્રચલિત છે.

લઘુ તથા લઘુક શબ્દ શીઘ્રતાનો સૂચક છે. લઘુ-લઘુઅ-હ અને લ નો વ્યત્પય

થાય છે. ૮૧૨૧૨૨ । “લઘુ દ્રુતમ્”-અને૦ સં૦, વિશ્વપ્રકાશ । ભાષામાં

‘હાલ’ શબ્દ શીઘ્રતાનો સૂચક છે. ‘હાલને હાલ આવી’, ‘હાલ કરવું’ છે’

આ શબ્દ ‘આ વખતે જ’ અર્થે યનાવવા સાથે શીઘ્રતાનો સૂચક છે.

હુલિઅ હુલિઅ-હુલિત । હુલ+ઇઅ । હુલ્ હિંસા-સંવરણ-ગતિષુ ।

હણુ-હણુ-સાનુ । સ+અનુ-સાનુ-પાછળના સહિત,

ગા૦ ૭૬૬-હત્યાર-હત્યાર-હસ્તકાર । હસ્ત+કાર ।

હત્યલ્લ-હત્યલ્લ-હસ્તલ । હસ્ત+લ ।

હસ્તતલ । હસ્ત+તલ ।

હક્ષોદ્ધ-હક્ષોદ્ધ-

હક્ષુત્ત-હક્ષુત્ત-સક્ષિપ્ત । સ+ક્ષિપ્ત ।

સક્ષુત્ત । સ+ક્ષુત્ત । ક્ષુદ્+ત । ક્ષુદ્. સંપેષે

વક્ષિપ્ત-હક્ષુવ+ત-હક્ષુત્ત પૃષ્ઠે૦ । ૮૧૪૧૪૪

ગા૦ ૭૬૭-હંજઅ-હંજઅ-સઙ્ગક । સઙ્ગ+અક । સઙ્ગ્ સંગે ।

હલ્લીસ-હલ્લીસ-હલ્લીસ । હલ્લીસક । “મળ્ડલેન તુ યદ્ વૃત્તં સ્ત્રીણાં હલ્લીસકં

हि तत्”-अलि० यि० । “हेलया लस्यते अस्मिन् इति हल्लीसकम्” (उ० ३३)-अलि० यि० वृ० । काव्यानु० ।

हत्थल्ली-हत्थल्ली-हस्ततलिका । हस्त+तलिका । हाथभां रापेल आसन
अथवा हाथनु आसन.

हलप्य-हलप्य-सलप्य । लप्येन सहितः सलप्यः-लप्य-ओलपुं । लप्+य ।
ने लप्य सहित ङोथ ते सलप्य । लप् व्यक्तवचने ।

गा० ७६८-हर्मिअ-हर्मिअ-हर्म्यक । “हर्म्य धनिनां गृहम्”-अभ०, अलि० यि० ।
हर्म्यत । हरति मनः इति [हर्म्यम्-भनने ङे पोताना तरक्ष ङेथे ते

हर्म्य-अभ० क्षी०, अलि० यि० वृ० । हर्+म्य (उ० ३६४) हृ हरणे ।

हल्लिअ-हल्लिअ-हल्लित । हल्+इत । हल् विलेखने ।

हल्लर-हल्लर-हल्लोल । हल्+लोल । भा०-[डो०] ।

हल्लअ-हल्लअ-हल्लधृत । हल्+धृत ।

हसिरिया-हसिरिया-हसिरता । हस्+इर+ता । हस् हसने ।

हासीय-हासीय-हासित । हस्+हास्+इत ।

हविय-हविय-हु+इत-हवित-पृथे० । हु दानादनयोः ।

हविस ।

भावित । भू-भाक्+इत । “भावितं वासितम्” अभ०, अलि० यि० ।

गा० ७६९-हत्थिवअ-हत्थिवअ-हस्तिपक ।

हस्तिपद ।

हरिमिग्ग]-हरिमिग्ग-हरिमृग्य । हरयः मृग्यन्ते अनेन-नेवडे वां० वगेरे
हिरिवंग] पशुओ शोधाथ-काढी मुकाथ ते साधन-काङ्डी-हरि+मृग्य ।
मृग मार्गणे ।

हल्लहल्ल-हल्लहल्ल-हल्लहल्ल ।

हत्थिमल्ल-हत्थिमल्ल-हरितमल्ल । हस्ति+मल्ल । “ऐरावतो हस्तिमल्लः”
अलि० यि० ।

गा० ७७०-हत्थल्लिय-हत्थल्लिय-हस्ततलित । हस्त+तलित ।

हल्लबोल-हल्लबोल-हल्लबोल । हल्+बोल । कङ्गाटने अनुकरणु श०६.

हरियाली-हरियाली-हरिताली । हरित+आलि ।

हत्थिहरिल्ल-हत्थिहरिल्ल-हस्तिगृहिल ।

गा० ७७१-हट्टमहट्ट-हट्टमहट्ट-हट्टावहट्ट । हट्ट+अवहट्ट ।

हत्थट्टहणी-हत्थट्टहणी-हस्तक्षोभणी । हस्त+क्षोभणी ।

हरिचंदण-हरिचंदण-हरिचन्दन । अभ०, अलि० यि० ।

हत्थियचक्खु-हत्थियचक्खु-हस्तिचक्खुस् । हस्ति+चक्खुस् । त्रंसुं ङेपुं-
आपनुं नेवपुं भांडीने-आपि उपर हाथ रापीने-नेपुं.

गा० ७७२-हाल-हाल-हाल । हाल-अभि० यि०, अने० सं०, विश्वप्रकाश ।
हारा-हारा-हारा । रश्मिं हरति सा हारा । ह्व हरणे ।

हालुअ-हालुअ-हालुक । हाला+उक । हाल-भघ् ।

हिला-हिला-हिला । हि+ला । वेणुना-रेतीना-वंटोणियो थाय त्तारे हि
शब्दने अड्ढु करनार वेणु-हिला । ला आदाने ।

हिल्ला-हिल्ला-हिल्ला । हि+ला पृषो० । हि शब्दने अड्ढु करे ते वेणु-
हिल्ला । ला आदाने ।

हिका-हिका-हिका । हिका-हि+का (पृषो०) कपडां धोती वपते वारंवार
'हि' शब्दने जे भोले ते. कै शब्दे ।

गा० ७७३-हिड्ड-हिड्ड-खिट्ट । खिट्ट (पृषो०) । खिट्ट उच्चासे ।
घृष्ट-घिट्ट ।

हिज्जो-हिज्जो-ह्यस् । हा+य (उष्ण० ६५३) । हा त्यागे ।

हित्य-हित्य-हीत । ही+त । ही लज्जायाम् । ८।२।१३६।

हीरणा-हीरणा-हृणीया । हृणीयु+आ । हृणी रोष-लज्जयोः ।

हिट्ट-हिट्ट-हृष्ट । हृष्ट+त । हृष्ट अलीके । "हृष्टः प्रतिहते"-अभ०, अने० सं० ।

हिट्टाहिड-हिट्टाहिड-हृष्टाहृत । हृष्ट+आहृत ।

हिल्लूरी-हिल्लूरी-हृल्लहरी । हृत्+लहरो हिलोणा हृद्यनी भोण. लुओ हलर.

गा० ७७४-हिंचिय-हिंचिय-हिञ्चित्त । हिञ्च् गतौ सौत्र धातु ।

इञ्जित । इञ्ज्+इत । इञ्ज् गतौ ।

हीच्छित । हीच्छ्+इत । हीच्छ लज्जायाम् ।

हिंविअ-हिंविअ-हंमित । हंम्+इत । हंम् गतौ ।

हिवित पृषो० । हिच् प्रीणने ।

हिरडी-हिरडी-हिरटी । 'हि' इत्येवं या रटति सा-'हि' भवे। अवाण करे
ते हिरटी.

हिक्रिय-हिक्रिय-हिक्रुत । हिक् अम अवाण करवे। हिक्रु+कृत ।

हीसमण-हीसमण-ह्येत्वन-हेसप्पण । ह्येप् अन्यक्ते शब्दे ।

गा० ७७५-हिक्कास-हिक्कास

हिरिंब-हिरिंब लुओ हेरंब

हिसोहिसा-हिसोहिसा-हिसोहिसा । अनुकरणु शब्द.

हिडोल्य-हिडोल्य-हिड्योलक । हिन्दोल+अक । हिन्दोल दोलागतौ-सौत्र धातु.

हिल्लोछण-हिल्लोछण-हृल्लोछण हत+लोडम । लोड् उच्चासे ।

गा० ७७६-हिरिमंथ-हिरिमंथ-हरिमन्थ । हरि+मन्थ । हरिभिर्मध्यते-अश्वैर्मध्यते इति हरिमन्थः-त्रेडाओ द्वारा जे मथाय-पयावाय-ते हरिमन्थ ।-अभर० क्षीर० । अलि० यि० । है० नि० शे० ।

हीर-हीर-हीर ।

हुड-हुड-हुड । ह्यते-यशमां जे होमाय ते हुड । हु+ड । (उष्वा० १७०) हु दानादनयोः अथवा होडति-गच्छति वा हुडेः जे गति करे ते हुड । (उष्वा० ७२६) हुड+उ । हुड् गतौ । अलि० यि० । धरमां यक्षरुं वगेरे पेसी जय त्यारे तेने हांकी भावा हुड हुड ऐम ओलवाने रिवाज छे.

हुत्तो-हुत्तो-भूत । भू+त । भू सत्तायाम् ।

हुडा-हुडा-हुडा । हुड+आ । हुड् गतौ । भाषा-होड

हुडय-हुडय-हुडुक । हुड्+उक । हुड् गतौ ।

हुडम-हुडम-हुडम । हुड्+उम (उष्वा० ३५२) । हुड् गतौ ।

गा० ७७७-हुरुडी-हुरुडी-हुलुटी । हुल+उट+ई (उष्वा० १५५) । हुल् हिसा-वरणयोः गतौ च ।

खुरुटी । खुर+उट+ई (उष्वा० १५५) । खुर छेदने, विखनने च ।

हुंकय-हुंकय-हुंकृत । हुं+कृत ।

हुंकुरव-हुंकुरव-हुंकुरव । हुं+कुरव । क्व अवाज-रु शब्दे ।

हुलुन्वी-हुलुन्वी-सुलुन्वी । सु+लुन्व+ई । सु प्राणिप्रसवे । सू+लुन्व+ई । सू प्राणिप्रसवे । (पृषे०) ।

सुरूपी ।

हुडुन्वी । हुड्+उन्वी । हुड् गतौ ।

हूम-हूम-स्यूम । स्यूम्+ऊम (पृषे०) । स्यूम् शब्दे ।

हेला-हेला-हेला ।

गा० ७७८-हेलुका-हेलुका-हेलुका-होडकीना अवाजने अनुकरण शब्द.

हेलुअ-हेलुअ-हेरुत । हे+रुत । रुत-अवाज. छींकीना अवाजने अनुकरण शब्द.

हेरिब-हेरिब-हेरम्ब । “प्रत्युहे रम्बते-बान्दायते-हेरम्ब इति नैरुक्ताः । देशी-पदप्रायः तु मन्महे”-अभर० क्षीर०, “विश्वेने जे पडारे ते हेरंब”

એમ નિરુક્તકાર કહે છે. ‘અમને તો લાગે છે કે હેરંબ શબ્દ દેશ્ય છે’—અમરં ક્ષી૧૦ । પ્રત્યૂહે રમ્બતે—શબ્દાધતે હેરંમ્બઃ, પૃષોદરાદિત્વાત્ । દેશ્યોઽપિ बहुशः संस्कृते प्रयुक्तत्वाद् निबद्धः” —અભિં ચિં વૃં—
“વિદ્મોને પડકારે તે હેરમ્બ । પૃષોદરાદિના નિપાતથી આ શબ્દ સાધી શકાય છે. અભિં ચિં વૃં આ શબ્દ દેશ્ય છે તો પથ્ય સંસ્કૃતમાં પ્રયોગ થતો હોવાથી અમે અહીં—અમે રચેલા સંસ્કૃત કાશમાં— નોધેલ છે.” અભિં ચિં વૃં ।

હેચાલ-હેચાલ-આહેચાકાર । અહેઃ અયમ્ આહેયઃ । આહેય-આકાર-અહિની
-સાપની -સાપના માથાના આકારની-જેમ હાથ કરવેા તે. •

અહિચાલ । અહિ+ચાલ । સાપના માથાની જેમ હાથ હલાવવેા.

હોરણ-હોરણ-ધરણ । ધૂ+અન । ધૂ ધારણે ।

ધોરણ । ધૂર્+અન (પૃષો.૦) । ધૂર્ ગતૌ ।

ગા૦ ૭૭૯-હ્થલ-હ્થલ-હ્સ્તલ । હસ્ત+લ ।

હ્થોડી-હ્થોડી-હ્સ્તપુટી । હસ્ત+પુટી ।

ગા૦ ૭૮૦-હ્લહ્લ-હ્લહ્લ-હ્લહ્લ । અનુકરણ્ય શબ્દ છે. કળિયાના અવાજને
અનુકરણ્ય શબ્દ અથવા લડાઈના અવાજનું અનુકરણ્ય.

હ્લહ્લ-હ્લહ્લ-હ્લહ્લ ।

હ્લહ્લ ।

હરપચ્ચુઅ-

ગા૦ ૭૮૧-હાવિર-હાવિર-ભાવિર । મૂ-માવ+ઈર ।

હાલ્લહલ-હાલ્લહલ-હારામર । હારેણ માલાદિકરણે

આવિર્ભતિ જીવનં પોષયતિ યઃ સઃ-હાર વડે એટલે કુલોના હાર વગેરેને
બનાવીને શ્રવનનું ધારણ્ય-પોષણ્ય-કરે તે હારામર-હાલાહલ ।

હાલ્લહલ-હાલ્લહલ-હાલ્લહલ । હલ્લ વિલેખને ।

ગા૦ ૭૮૨-હિંડોલ્ળ-હિંડોલ્ળ-હિન્દોલ્ળ ।

હિંડોલ્ળ-હિંડોલ્ળ-હિન્દોલ્ળ ।

હેરંબ-હેરંબ-હેરમ્બ । ‘હેરમ્બઃ શૌર્યગર્વિતે મહિષે વિષ્ણુરાજે વા’—અને૦
સં૦, વિશ્વપ્રકાશ । હે+રમ્બ । ‘હે’ ઈતિ રમ્બઃ શબ્દઃ યસ્ય સઃ-જેનો અવાજ
‘હે’ એવો છે તે પાડો અથવા ટોલ.

ગા૦ ૭૮૩-દેશીશબ્દોનો જે આ સંગ્રહ બનાવેલ છે તેનું નામ રત્નાવલિ દેશીશબ્દસંગ્રહ છે પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં "ગોણાદયઃ" ૮૧૨૧૭૪ સૂત્રમાં કેટલાક દેશી શબ્દો નોંધી બતાવેલા છે, તેના કરતાં ખીલ ઘણા ય શબ્દો જે બાકી હતા તે તમામને આ સંગ્રહમાં મુનિપતિ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતે નોંધી બતાવેલા છે, અથવા પાકાંતર પ્રમાણે (હેમચંદ્ર મુનિના વચનથી આ બધા શબ્દો નોંધી બતાવેલા છે) એટલે આ સંગ્રહ પ્રાકૃત વ્યાકરણના એક ગ્રંથ ભાગ-પરિશિષ્ટ-અમાત જે એક અમૂલ્ય જોખર છે.

સોનું ભદ્ર-કલ્યાણ થાયો.

યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડનાં કેટલાંક પ્રકાશનો

	કિંમત
ભાષાવિજ્ઞાનના અર્વાચીન અભિગમો	૩-૦૦
ભાષાપરિચય અને ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ	૮-૦૦
ભારતીય ટૂંકી વાર્તાઓ	૧૫-૦૦
ગુજરાતી ભાષાના અંગસાધક પ્રત્યયો	૧૦-૦૦
ગુજરાતી ભાષા	૩ ૦૦
ગુજરાતી નવલકથા	૧૨-૦૦
ભારતીય સાહિત્યશાસ્ત્રની વિચારપરંપરાઓ	૧૩-૦૦
રસગંગાધરની ભૂમિકા	૧૭-૦૦
પાશ્ચાત્ય કવિતા	૧૨-૦૦
નાટ્યલેખન	૧૦-૦૦
નાટ્યપ્રયોગોના મૂલ્યાંકનના સિદ્ધાંતો	૯-૦૦
નાટ્યનિર્માણ	૭-૦૦
રંગતંત્ર	૧૭-૦૦
બાળનાટક અને તેનું સાહિત્ય	૪-૦૦
અભિનયકલા	૨૦-૦૦
યુરોપના દેશોની નાટ્યસૃષ્ટિ	૫-૦૦
નાટ્યરંગ	૫-૦૦
સંસ્કૃત નાટકોનો પરિચય	૨૦-૦૦
કલાચિંતન	૫-૦૦
સંસ્કૃતિ	૨-૪૦